

Geçmişten Günümüze
Bilge Şehir

KİLİS

Editör
Mehmet Ali YILDIRIM

KİLİS 7 ARALIK
ÜNİVERSİTESİ

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BİLGE ŞEHİR

KİLİS

EDİTÖR
MEHMET ALİ YILDIRIM

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BİLGE ŞEHİR KİLİS

ISBN: 978-605-2151-21-1

Redaksiyon

Dr. Öğr. Üyesi Hasan YENİDOĞAN

Arş. Gör. Ali AKDENİZ

Arş. Gör. Mustafa KOYUNCU

Arş. Gör. Yasin ÇAKIR

Tasarım

Öğr. Gör. Kadir. POLAT

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kurumsal İletişim Koordinatörlüğü

Baskı

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası

Sertifika No

49457

Ekim 2023

Bu çalışma Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi (KİTAM) yayımıdır.

SUNUŞ

Ülkemizin genç üniversitelerinden biri olarak kabul edilen Kilis 7 Aralık Üniversitesi, bir yandan evrensel anlamda bilimin üretilmesi ve yayılması görevini layıkıyla yerine getirmeye çalışırken diğer yandan kurulduğu şehrin tarihi, kültürel ve edebi mirasını ortaya çıkarmayı da anlamlı bir hedef olarak benimsemiştir. Bu hedef doğrultusunda Kilis 7 Aralık Üniversitesi bünyesinde 2017 yılında faaliyete geçen Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi (KİTAM), kadim bir kültürel mirasa ve tarihi bir geçmişe sahip Kilis'in kültürel ve tarihi zenginliklerinin canlandırılması noktasında önemli bir misyon üstlenmiştir.

Kurulduğu günden bu yana bilimsel, akademik ve kültürel alanda pek çok projeye ve çalışmaya imza atan KİTAM, edindiği misyon ve gaye doğrultusunda bu zeminde yapılmış çalışmaları da bir şehir kültür envanteri olarak değerlendirerek kayıt altına almaktadır. Bu bağlamda; farklı kültürlerin bıraktığı yüzlerce yıllık miras üzerine şekillenen Kilis'in, tarihsel gelişim süreci içerisinde iktisadi vaziyetinin, coğrafi konumunun, demografisinin, mimarisinin, müzik, mutfak ve en genel anlamda halk kültürünün, edebî mirasının ve ayrıca Kurtuluş Savaşı sırasındaki yerel mücadelenin alanında uzman akademisyenlerin titizliğiyle bir araya getirilme çabasını coşkuyla ve gururla karşılıyoruz.

Kilis'imizin bağrında taşıdığı ilmi mirasa atfen "Geçmişten Günümüze Bilge Şehir Kilis" başlığını taşıyan bu değerli çalışmanın editörlüğünü üstlenen Prof. Dr. Mehmet Ali Yıldırım başta olmak üzere, çalışmaya katkıda bulunan tüm değerli araştırmacılarımıza şükranlarımı sunarım. Kilis 7 Aralık Üniversitesi olarak; alanında büyük bir boşluğu dolduracağına ve bu alanda yeni çalışmalar yapacak araştırmacılara da yol göstereceğine inandığım bu değerli çalışmaya katkı vermekten gurur duyuyoruz.

Prof. Dr. Mustafa Doğan KARACOŞKUN

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'nun kesiştiği yerde konumlanan, elverişli iklime ve verimli topraklara sahip bulunan Kilis, bu itibarla jeopolitik ve jeostratejik önem kazanarak özellikle M.Ö. 3000 yılından itibaren sürekli yerleşim gören bir kent olmuştur. M.Ö. 1100'de Asurların idaresinde bulunan Kilis, bu dönemin ardından önce Perslerin ve daha sonra Selekilerin hâkimiyetine girmiştir. M.Ö. 64 senesinde Roma ve M.S. 365 yılı itibariyle de Bizans sınırlarına dâhil edilmiştir. Ortaçağda bir süre Urfa Haçlı Kontluğu egemenliği altında bulunmuş, Anadolu Beyliklerinin teşkiliyle 1124'de Artukoğulları, sonrasında Eyyubiler ve Memluklerin idaresi altında kalmıştır. Kilis, nihayet 1516 senesinde Yavuz'un Memluk Seferi sırasında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Kanuni devrinden itibaren imar faaliyetleri açısından gelişim gösteren şehir, kısa sürede bir Osmanlı kenti hüviyetine bürünmüş, sancak olarak XIX. yüzyıla kadar Şam ve Halep vilayetine bağlı kalmış, XIX. yüzyılda Halep vilayetine bağlı kaza merkezi olarak idari taksimatta yerini almıştır. 1918 yılında imza edilen Mondros Ateşkes Antlaşması'yla evvela İngiliz, ardından Fransız işgaline maruz kalmış ve Kilis halkı, Milli Mücadele dönemindeki kurtuluş azmine tereddütsüz iştirak etmiştir. 1921 yılında bugünkü sınırlarına kavuşarak Gaziantep'in ilçeleri arasında yer almış, 1995 yılında ise il statüsüne kavuşmuştur.

Kilis, tarihsel süreçten de anlaşılacağı üzere farklı kültürlerin bıraktığı miras üzerine şekillenmiş, Osmanlı döneminde ticari, kültürel ve sanayi alanında sağlanan gelişim ile otantik ve özgün bir şehir kimliğine bürünmüştür. Bu bağlamda; dil, gelenek-görenek, sosyo-kültürel, ekonomik ve idari yapı, edebi hayat ve daha birçok açıdan gerek akademik gerekse popüler ve aktüel araştırmalara konu olmuştur. Özellikle Kadri Timurtaş'ın "Kilis Tarihi" başlıklı kitabı ile İbrahim Hakkı Konyalı'nın "Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi" isimli çalışması, bu kadim kentin Cumhuriyet devrinde araştırmalara konu edilmesinin başlangıcını teşkil eder. Çalışmalar Kilis'in tarihi, kültürü, ekonomisi, kurtuluş savaşı sırasındaki mücadele, genel idari vaziyeti, ilmi hayatı, adet, gelenek-görenekleri, sosyolojik yapısı gibi başlıklarda bilgiler içermektedir. Bunların dışında yakın dönemde de arşiv çalışmalarıyla desteklenen, kültür envanteri, vakıflar, mimari yapı ve sanat tarihi ile ilgili araştırmalar yapılmıştır. Elinizdeki eser ise mevcut çalışmaların sonuncusu olarak eskiçağdan itibaren şehrin tarihsel gelişim süreci içerisinde iktisadi vaziyetini, coğrafi konumunu, demografisini, mimarisini, müzik, mutfak, tasavvuf, halk ve eğitim kültürünü, edebî mirasını ve ayrıca Kurtuluş Savaşı sırasındaki yerel mücadeleyi ele almaktadır. Alanında uzman akademisyenler tarafından hazırlanan çalışmaların bir araya getirilmesiyle meydana gelen ve Kilisli Muallim Rifat Bilge özelinde, şehrin yüzyıllardır taşıdığı ilmi mirasa atfen "Geçmişten Günümüze Bilge Şehir Kilis" başlığını taşıyan çalışmaya katkıda bulunan araştırmacılarımıza şükranlarımı sunarım. Çalışmamız dâhil olmak üzere Kilis'in kültürel ve tarihi zenginliklerinin ortaya çıkarılmasında ve kayıt altına alınmasında önemli bir rol üslenen Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi'ne kuruluş sürecinden itibaren destek olan Rektörümüz Prof. Dr. Mustafa Doğan Karacoşkun'a teşekkürü borç bilirim.

Öte yandan teknik düzeltmeler ve redaksiyon sürecinde emek sarf eden Arş. Gör. Ali Akdeniz ile Arş. Gör. Mustafa Koyuncu'ya, son okumaları yaparak düzeltmeleri gerçekleştiren Arş. Gör. Yasin Çakır, Arş. Gör. Yeliz Saygılı Savaş ve Arş. Gör. Kübra Solmaz'a, son olarak eserin hemen her aşamasında destekleri bulunan Prof. Dr. M. Fatih Kanter'e, Doç. Dr. Abdullah Altuncu'ya, Dr. Öğr. Üyesi Hasan Yenidoğan'a, Dr. Öğr. Üyesi Akın Tercanlı'ya, Öğr. Gör. Ali Genç'e ve Öğr. Gör. Kadir Polat'a teşekkür ederim. Çalışmanın Kilis tarihi ve kültürü literatürüne katkı sağlaması dileğiyle...

Prof. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

Kilis-2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
TARİHİ COĞRAFYA: COĞRAFİ SINIRLAR, YERLEŞİM ALANLARI VE MEKÂN KÜLTÜRÜ	
<i>Ömer Faruk İNCİLİ</i>	1
TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERDE VE TARİHİ ÇAĞLARDA KİLİS İLİ	
<i>Abdulhamit KAVAK</i>	41
ORTA ÇAĞ'DA KİLİS	
<i>Hasan YENİDOĞAN</i>	62
KİLİS'İN SOSYAL VE İDARİ YAPISI (NÜFUS, YERLEŞME VE İDARİ YAPI)	
<i>Bilgehan PAMUK</i>	83
KİLİSLİ YAHUDİLER	
<i>Abdullah ALTUNCU- Akın TERCANLI</i>	113
KİLİS ERMENİLERİ (Nüfus-Sosyal ve Kültürel Hayat)	
<i>Halil ÖZŞAVLI</i>	135
KİLİS'İN EKONOMİK TARİHİNE BİR BAKIŞ (1840-1940)	
<i>Osman TAŞKIN</i>	156
İSKÂN VE EŞKIYALIK BAĞLAMINDA KİLİS AŞİRETLERİ	
<i>Mustafa KOYUNCU</i>	183
İNGİLİZ VE FRANSIZ İŞGALLERİ DÖNEMİNDE KİLİS	
<i>Erdinç GÜLCÜ</i>	229
GEÇMİŞTEN XX. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR KİLİS MEDRESELERİ	
<i>Mehmet Abdulhamid TEKTUNA</i>	261
KİLİS'TE FELSEFE ve MANTIK	
<i>Muharrem ŞAHİNER</i>	293
KİLİS'TE TASAVVUFUN İZLERİ	
<i>Semih BEKÇİ</i>	301
KİLİS'TE MODERN EĞİTİM	
<i>Mehmet Ali YILDIRIM- Ali AKDENİZ</i>	327
KİLİS İLİ AĞIZLARI	
<i>Hülya ARSLAN EROL</i>	374
KİLİS'TE EDEBİ HAYAT	
<i>M. Fatih KANTER-Ali GENÇ</i>	398
KİLİS HALK KÜLTÜRÜ (BAYRAMLAR, TÖRENLER, KUTLAMALAR ve İNANIŞLAR)	
<i>Mehmet EROL Mehmet ALPTEKİN</i>	430
DİNİ YAPILAR: CAMİ VE MESCİTLER, TEKKE VE ZAVİYELER VE TÜRBELER	
<i>Abdulkadir DÜNDAR</i>	466

KİLİS'İN HAMAMLARI, ÇEŞMELERİ, HANLARI, EVLERİ, KONAKLARI VE KAMU YAPILARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Akın TERCANLI 538

KİLİS EL SANATLARI

Veysel ÇİFTÇİ 608

KİLİS'TE MÜZİK KÜLTÜRÜ

Ubeydullah SEZİKLİ, Ecem Tuğçe AKBULUT, Ali DÜNDAR 638

KİLİS MUTFAK KÜLTÜRÜ

Melda AKBABA 679

TARİHİ COĞRAFYA: COĞRAFI SINIRLAR, YERLEŞİM ALANLARI VE MEKÂN KÜLTÜRÜ

Ömer Faruk İNCİLİ*

GİRİŞ

Geçmişin coğrafyası olarak ifade edilen tarihi coğrafya, geçmişte yaşanmış insan-mekân etkileşimini konu edinir. Burada yaşanan olaylar ve mekân geçmişte kalmış olsa da mekân üzerindeki kalınlardan hareketle geçmiş zamanın muhtemel coğrafyası ortaya konulabilir. Tarihi coğrafya metot ve felsefesine dayalı olarak elde edilen belge ve bulgular, coğrafya potası içerisinde değerlendirilerek insan-doğa etkileşiminin meydana getirmiş olduğu mekânsal yapı ve kodlar ortaya çıkarılır. Bu doğrultuda çalışmada tarihin her döneminde var olan Kilis yöresi, tarihi coğrafya bakış açısıyla ele alınmıştır.

Bu çalışmanın amacı Kilis ve çevresindeki yerleşmelerin evrimini, insan-mekân etkileşimini ön plana alarak incelemektir. Bu amaç doğrultusunda mekânın bugünden farklı fonksiyonlarda olduğu ve incelenen zamana göre mekân kodlarının neler olabileceği tarihi kalıntı, belge ve bulgulardan hareketle ortaya konulmuştur. Çalışmanın evreni Kilis yöresi olarak belirlenmiştir. Yöre kavramı uzun tarihi geçmişte sadece bugün Kilis kenti olarak var olan yerleşmeden ziyade diğer yerleşme noktalarını da kapsayıcı bir kavram olması sebebiyle tercih edilmiştir. Çalışmanın kapsamını; tarihi coğrafya yaklaşımı, Kilis yöresinin coğrafi konumu, yörede yerleşmenin evrimi, yerleşmeyi etkileyen doğal ve beşerî faktörler, yerleşme tipolojileri, toponimik analiz, kentsel gelişim ve kent mekânı konuları oluşturmaktadır.

Çalışmanın ilk aşamasını sahayla ilgili literatür taraması, tarihi belge taramaları, yöreye ait ayrıntılı haritaların elde edilmesi¹ ve saha çalışması meydana getirmiştir. Elde edilen bulgular tarihi coğrafya metodolojisi süzgecinden geçirilip çeşitli tekniklerle desteklenerek analiz edilmiştir. Çalışmada mekânın rekonstrüksiyonu ve dinamiklerinin ortaya konulması için ilerletmeci (progresiv) coğrafi yöntem, benzeştirme ve karşılaştırma (komperatif) metodu, indirgemeci (reduktiv) metot, alan ve zaman kesitleri ile tetkik metotlarından faydalanılmıştır.

1. TARİHİ COĞRAFYA: İNSAN VE MEKÂNIN TARİHİ BİRLİKTELİĞİ

Paul Vidal de la Blache göre *insan, bütün coğrafyanın esasını oluşturur*. Zaman süreci ne olursa olsun insanın ve mekânın olduğu her yerde coğrafya vardır. Buradan hareketle coğrafya ve tarih insanın yaradılışıyla başlayan bilim dallarını meydana getirir. Geçmişin coğrafyası olarak tanımlanabilen tarihi coğrafya geçmişte yaşanan insan-mekân etkileşimini konu edinir. Yaşanan olaylar ve mekân geçmiş bir zaman diliminde olsa da incelenen mekân üzerinde yapılacak arazi çalışmaları sonucu elde edilen bulgular, tarihi kalıntılar, arşiv belgeleri ve arkeolojik kalınlardan hareketle geçmiş zamanda olması muhtemel coğrafi yapı ortaya konulur. Araştırmaya konu olan insan-mekân etkileşimi tarih öncesi dönem olsa da

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilisli Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ofarukincili@kilis.edu.tr, Orcid: 0000-0002-0698-8801

¹ 1:200.000 ölçekli Kilis, Halep, Münbic ve Maraş Paftaları

1:25.000 ölçekli topografya haritaları.

önemli olan araştırmanın coğrafi ilke ve metotlar ile yapılmasıdır. Konuya coğrafi mekân perspektifi ile yaklaşım, tarihi coğrafyanın özünü meydana getirmektedir. Dolayısıyla tarihi coğrafya, modern coğrafya ilke ve yöntemleri kullanılarak bir sahayı geçmiş bir zaman diliminde araştıran coğrafyanın bir koludur.² Diğer bir ifadeyle bir sahanın geçmişten günümüze veya geçmiş bir zaman diliminde coğrafyasının ortaya konmasıdır.³ Böylece geçmişin coğrafyası çalışılarak bir yerdeki mekânsal organizasyon ve sorunları tespit etmek, zaman içindeki değişimi incelemek ve geçmişle günümüzü karşılaştırmak bazı var olan problemlerin çözüm sürecine önemli katkılar sağlayabilir.⁴

Alan yazında önemli çalışmaları bulunan Butlin (1993) eserinde, tarihi coğrafyayı geçmişin coğrafyasının bugünkü coğrafya anlayışına göre imgesel olarak yeniden inşası, insan-doğa etkileşiminin değişimi ve evrimi, yerleşme fonksiyonları oluşumu, coğrafi bilgilerin ve gücün insan ve doğa üzerindeki kontrolü gibi değişimleri mekânsal bir genişlik alanı içinde kabul eden bir çalışma alanı olarak görmüştür.⁵

İnsanlar her dönemde yaşadıkları coğrafi bölgenin coğrafi şartlarından etkilenmişlerdir. Bu etki derecesi tarihi dönemlerde kuşkusuz çok daha belirleyici olmuştur. Aynı zamanda insan doğal çevreyi şekillendirerek insan-mekân etkileşimi çift yönlü olarak gelişim gösterir. İnsanın dünyaya gönderilmesinden bu yana bu insan-mekân etkileşimi her zaman devam etmiştir ve edecektir. Zaman ne kadar geçmiş olsa da bu etkileşimin izleri bazı yerlerde saklanmış olabilir. İnsanın şekillendirerek kullanmış olduğu basit bir taş alet, mağara duvarlarına çizdiği basit krokiler, her türlü organik ve inorganik kalıntılar tarihi coğrafyanın ipuçlarını meydana getirir. Hatta bir mevki adı, bir boy adı veya yerleşme adı bile tarihi coğrafya için yön göstericidir. İşte tarihi coğrafya, tarih boyunca insan-mekân etkileşimini ortaya koymak; arkeolojik kalıntılar, tarihi yapılar, tarihi metinler, arşiv belgeleri gibi ipucu olabilecek tüm bulguların ışığında ve mekânın analizi sonucu o zamanki durumu ortaya koyup yorumlamak, o yerin ele alınan tarihlerdeki coğrafyasını yeniden inşa etmektir.

Coğrafyanın olmazsa olmazı mekân, tarihi coğrafya çalışmalarında daha farklı bir yere sahiptir. Çünkü çağdaş coğrafi araştırmalarda mekân, gerekli durumlarda gidip görülebilen bir sahadır. Yani araştırmanın doğruluğunun, tutarlılığının ve kontrolünün sağlanabilmesine imkân sunar.⁶ Dolayısıyla çağdaş coğrafi çalışmalarda mekân daha zengin ipuçlarını araştırmacıya sunar. Ancak tarihi coğrafyada çalışılan tarih eski bir zaman süreci olduğundan mekân bugün görünen farklı bir yapıya sahiptir. Bu durumda mekân cimrileşir ve çalışılan zaman sürecini yansıtan ipuçlarının sadece küçük bir kısmını araştırmacıya sunar. Eğer bir zaman makinası olsaydı çalışılan zaman süreci içindeki mekân görülebilirdi. Ancak bugün böyle bir şey söz konusu değildir. Burada araştırmacıya düşen görev incelenen mekânın ipuçlarından hareketle ilgili zaman süreci içerisinde yeniden inşasını (rekonstrüksiyon) ortaya koymasıdır. Çünkü incelenen mekânın nasıl bir yer olduğu ve özelliklerinin neler olduğu bilinmeden olaylar ve olguların işleyiş mekanizmaları da tam olarak anlaşılamaz.

Tarihi coğrafya çalışmalarında mekânın rekonstrüksiyonu ve dinamiklerinin ortaya konulması, incelenen konunun da mekân üzerine inşa edilmesi önem arz etmektedir. Tarihi dönemlerde insan-mekân etkileşimini tarihi coğrafya bağlamında ortaya koymak için ilerletmeci (progresiv) coğrafi yöntem, tiplleme yöntemi, benzeştirme ve karşılaştırma (komperatif) metodu, indirgemeci (reduktiv) metot, formal ve

² Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekan-Metod* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010), 163.

³ Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 1/2 (1990), 2.

⁴ Osman Gümüşçü, "Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras", *ERDEM* 75 (2018), 102.

⁵ Robin A Butlin, *Historical Geography, Through the Gates of Space and Time* (London: Edward Arnold, 1993), 1.

⁶ Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekan-Metod*, 310.

fonksiyonel tetkik metodu, alan ve zaman kesitleri ile tetkik metotları kullanılmıştır. Amaç Kilis ve çevresindeki yerleşmelerin evrimini, insan-mekân etkileşimini ön plana alarak incelemektir. Bu amaç doğrultusunda mekânın bugünden farklı fonksiyonlarda olduğu ve incelenen zamana göre mekân kodlarının neler olabileceği tarihi kalıntı, belge ve bulgulardan hareketle ortaya konulmuştur.

2. SINIR VE HÂKİMİYET: KİLİS'İN MAKÛS KADERİ

Yunanca bir kelime olan *sinoron* kelimesinden gelen sınır ve Arapçadan gelen hudut kavramı komşu iki devletin topraklarını birbirinden ayıran çizgi⁷ olarak ifade edilir. Ancak bu tanımlama sınıra sadece siyasi coğrafya açısından bir anlam yükler. Oysa sınır komşu ülkeler yanında bölge, il, ilçe, köy, köyaltı yerleşmeleri ve kişiler arasındaki farklı mülkiyet yapılarını birbirinden ayıran çizgidir.

Sınırlar, mekânsal boyutlarıyla ele alındığında *arada olma*, *eşikte olma*, *üçüncü mekân*, *heterotopya* kavramları ön plana çıkmakta ve sınır bölgelerinin belirsizliği, kendine özgülüğü ve ikili yapısı vurgulanmaktadır.⁸ Sınır bir ikilemi de ifade eder *öngörülür ve öngörülemez*, *iter ve çeker*, *birleştirir ve ayırır*, *engel ve olanaklar sunar*, *çatışma ve uyum sağlar*, *zenginlik ve yoksulluk yaratır*.⁹

Sınır, günümüze yakın bir tarihte ortaya çıkan bir kavram değildir. Sınırlar, ilkçağda insanların ilk defa teşkilatlı bir şekilde yaşam sürdürmeye başladıkları zamanda ortaya çıkmıştır. İlk olarak insanların iktisadi geçim alanlarını ayıran çizgi olarak belirmiş olma ihtimali yüksektir. Ancak ilk sınırlar bugün olduğu gibi birbirinden keskin şekilde ayrılan çizgiler şeklinde değildi. Dünya nüfusundaki ve devlet sayısındaki artışlarla sınırlar daha belirgin hâle getirilmiş oldu. 20. yüzyıla kadar sınırı andıran herhangi bir ayırıcı işaret bulunmamaktadır. Sadece kritik noktalarda nöbetçi kuleleri yer almaktaydı.¹⁰

Tarihi dönemlerde devletlerin sınırları yanında yerleşmelerin sınırları da bazı kriterlere göre belirlenmiştir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde yerleşmeler arasındaki sınır çizgileri doğal sınırlara dayanmaktadır. Köy sınırları da dâhil olmak üzere mülki idare sınırları akarsu, göl ve *akar-bakar* (su akan-göz bakan) denilen sisteme uygun olarak belirlenmiştir. Akar-bakar, 16. yüzyıl Osmanlı belgelerinde dağların, yaylakların ve vadilerin hangi idari bölgeye, hangi yüzünün ait olduğunu belirtmek için kullanılmıştır.¹¹ Akar-bakar bugün jeomorfolojik olarak su bölümü çizgilerine karşılık gelir. Dolayısıyla Osmanlıda sınırlar doğal sınırlar niteliğinde yer almıştır. Osmanlıda var olan bu sınır sistemi uzun yıllar muhafaza edilmiştir. Hatta bugün köy muhtarlıklarında bulunan *hudutname*¹² olarak bilinen belgeler Osmanlıda var olan *sıurnamelerin* bir devamı niteliğindeki belgelerdir.¹³

Tarihi çağlarda Anadolu'nun güney ve Suriye sınırlarından bahsedilirken *Dürûb*, *Avâsım* ve *Sügûr* kavramları sıklıkla kullanılır. Bu coğrafya içerisinde Kilis ve çevresi de yer almaktadır. Bugün Türkiye-

⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III* (Ankara: MEB Yayınları, 1993), 205.

⁸ Kaan Kapan - Gökçe Coşanar, "Sınır Yerleşmelerine Jeopolitik Açından Bakmak: Iğdır Örneği", *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 4/2 (2020).

⁹ Latife Akyüz, "Liminal alanlar olarak sınırlar: Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve etnik kimliklerin sınır deneyimleri", *Toplum ve bilim* 131 (2014).

¹⁰ Cevat Korkut, *Siyasi Coğrafya Açısından Devlet Sınırları ve Türkiye'nin Sınırları* (İzmir: Karınca Matbaacılık ve Ticaret Koll. Şti., 1970), 5-6.

¹¹ Osman Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilig* 52 (2010), 91-92.

¹² Ali Özçağlar, "Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe, İl ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler", *AÜ. DTCF. Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 12 (1996), 8.

¹³ Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", 96.

Suriye sınırında bulunan Kilis, tarihi dönemlerde de hep uç bölgede kalmış bir yerleşme sahasıdır. Bu sebeple hâkimiyet mücadelesinde çokça el değiştirmiş ve göçlerle dinamik bir nüfus hareketi göstermiştir.

Dürûb, Arapça *derb* kelimesinden gelmektedir. Antepli Asım Efendi'ye göre kelime hisar kapısı ve mutlak büyük kapı anlamına gelmektedir. Diğer rivayetlere göre kelimenin anlamı geniş sokak kapısı, dağlardaki dar geçit, dar yer, vadi, boğaz anlamlarına gelir.¹⁴ Vâkıdî'nin eserinde Merc-ül-kabail adlı bir bölümünde Kilis çevresi için Rum-Bizans derbendlerinin (dürûb) Kilis'in yakınındaki Korus Kalesi'nden sonra başladığını söyler. Korus Kalesi, Kilis'in yanındaki Oriya beldelerinin kapısı önündedir. Ravanda Kalesi de işte bu kapılardan sayılmaktadır.¹⁵

Antakya ve çevresinin Müslümanlar tarafınca alınmasından sonra bu alanları korumak amacıyla Bizanslılar sınırları yakınındaki bazı kaleleri ve şehirleri güçlendirmiş ve bu alanlara *Avâsım* adını vermişlerdir. Bu kelime Arapça kökenli olup koruyan, saklayan anlamlarına gelmektedir. Dolayısıyla sınır bölgeleri ve sınır şehirleri anlamlarına gelen bir kelimedir. Benzer şekilde kullanılan ilk İslam kaynaklarında ise *Sügûr* kelimesi konu açısından önem arz eder. Bu kelimenin bazı anlamları dağlarda olan gedik, düşman ağzı, düşman toprağına yakın yer, haramilerin geçit yeridir.¹⁶ Tarihi kaynaklarda Kilis ve çevresi için kullanılan bu terimlerden yörenin geçmişinde de bir sınır bölgesi olduğu anlaşılmaktadır.

Kilis'in tarihi dönemlerde de sınır bölgesi olduğunu ve çok sayıda devlet tarafından ele geçirildiğini ortaya koymak için yöreye hâkim olan devletleri sıralamak yerinde olur. Elbette yöreye hükmeden devletler kitabın ilgili bölümlerinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Burada sadece kısaca bu devletlere ve hâkimiyet dönemlerine yer verilecektir. Yörede var olan höyükler yerleşim tarihinin eskilere gittiğinin kanıtları olmuştur. Muhtemel ilk yerleşme kalıntılarını da bu höyükler oluşturmaktadır. Kilis çevresindeki en önemli höyüklerden olan Oylum, Tilhabeş, Leylit, Körahmet, Arap, Çörtan, Tilmiz höyükleri yerleşim tarihi en eski olanlardandır. Oylum Höyük kazı çalışmalarından hareketle geçmiş 9000 yıl öncesine gitmektedir. Höyükler su kaynağına bağlı gelişen yerleşmeler olduğundan dolayı sınırları da su kaynağı tarafından belirlenmiştir.

Orta Tunç Çağına kadar uzanan Kilis yöresindeki yerleşmeler önceleri Babil'e bağlanmış sonrasında ise el değiştirerek Hititler, Hurrimitanniler ve Asurlular tarafından hâkimiyet altına alınmıştır. Kilis yöresi bu hüküm süren egemenlik merkezlerine uzak kaldığından dolayı uzun süreli hâkimiyet görülmemiştir. Bu durumda Kilis ve çevresi hep sınırda kalmıştır. Hitit dönemi kalıntıları olarak Tilhabeş (Yavuzlu), Kuzeyne ve Ravanda çevresinde yapılan araştırmalarda birçok Hitit kalıntısına rastlanılmıştır.¹⁷ Yörede Hitit egemenliğinden sonra M.Ö. 1450'de Mısır, daha sonra ise Asur hâkimiyeti başlamıştır. M.Ö. 1200'lerden sonra ise Pers hâkimiyeti altına girmiştir. Kilis ve çevresinde farklı medeniyetlerin hâkimiyeti bu yörede zengin yerleşme kültürünün de gelişimini destekleyecek bir ortam sunmuştur. Özellikle kale yerleşmeleri bu kritik coğrafyanın zorlaması sonucu ortaya çıkmış yerleşme birimleridir.

İskender'in (M.Ö. 356) bölgeye yapmış olduğu seferler sonucunda Kilis yöresi İskender'in kontrolüne geçmiştir. Bazı çalışmalarda ifade edildiği gibi Makedonya'daki Kiris kentine ithafen bu adın çalışma sahasındaki bir yerleşmeye verildiği ifade edilmektedir. Yaklaşık 10 yıl süren İskender egemenliğinden sonra yöre İskender'in üç generalinden biri olan Selefki'ye verilmiştir.¹⁸ Yörede Selefki Devleti hâkimiyeti 227 yıl (M.Ö.281 - M.Ö.64) sürmüştür.¹⁹ Selefki hâkimiyetinden sonra Kilis yöresi Roma egemenliğine geçer ve yine sınır olma özelliğini kaybetmez. Roma döneminde önemli bir sınır bölgesi olan Kilis yöresinde kale

¹⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 72.

¹⁵ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, 75.

¹⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, 79-80.

¹⁷ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*.

¹⁸ Kadriye Günver, *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler (1850-1925)* (Gaziantep, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

¹⁹ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*.

yerleşmelerinin önemi ortaya çıkar. Orta Çağ'da Kilis adından ziyade yörede bulunan kale yerleşmelerinin isimleri kaynaklarda yer almaktadır. Korus, Ravanda gibi kale yerleşmelerinin ön plana çıkması yörenin stratejik geçiş bölgesi ve sınır olmasından kaynaklanmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun parçalanması sonucunda Kilis yöresi Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır.

Müslüman coğrafyasının genişlemesiyle birlikte Kilis yöresi, Doğu Roma ile Müslüman coğrafyası arasında sınırı oluşturmuştur. Azez'in adının daha çok geçtiği bu dönemlerde Müslümanların Bizans'a yapmış oldukları akınlar sırasında Kilis yöresi avâsım bölgesi olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla 11. yüzyıla kadar Kilis yöresi Müslümanlar ile Bizanslılar arasında el değiştiren bir coğrafya olmuştur. 10. yüzyılda Hamedanoğulları hâkimiyetine giren Kilis yöresi sonrasında Selçuklu atabeyleri yönetiminde de kalmıştır.²⁰ Sonraki süreçte ise Memluk (1250-1516) egemenliği başlamıştır.

Kilis yöresi 1393 yılında Kuzey Irak, Bağdat, Halep ve Azez ile birlikte Timur'un eline geçmiştir. Azez'in Timur tarafından yakılmasından sonra Kilis kenti yörenin merkezi olarak gelişmeye başlamıştır.²¹ Yöre çok kısa süreliğine Dulkadiroğulları hâkimiyetine (1515-1516) geçmiş olsa da Yavuz Sultan Selim'in Mercidabık zaferiyle Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır.

Abbasiler döneminde 8. yüzyılda yöreye yerleştirilen Türkmenler sonraki süreçte yörenin yerleşim sisteminde etkili olmuşlardır. Öncü grup olarak Türkmenlerin bu yörede var olması Orta Asya'dan yönelen göçün güney kanadı olarak Halep üzerinden Anadolu'ya girişlerin Kilis yöresi üzerinden de sağlandığı muhtemeldir. Özellikle yöredeki göçebe hayat süren Türkmen nüfus Anadolu Selçukluları ve sonrasında Osmanlı Devleti zamanında Arap ve Kürtlere karşı bir güvenlik unsuru olarak tampon vazifesi görmüştür.

Uzun bir yerleşim tarihine sahip yörede farklı medeniyetlerin ayak izleri bulunmaktadır. Ancak yöre hep bir sınırda olma fonksiyonunu hemen hemen her dönem göstermiştir. 1921 Ankara Anlaşması ile de Kilis, Türkiye-Suriye sınırında yer alan bir konumda bulunmaktadır. Elbette sınırda olmanın birtakım dezavantajları da bulunmaktadır. Farklı başlıklar altında özellikle yerleşme fonksiyonunu etkileyen bu süreç ayrıntılı şekilde ele alınacaktır.

3. İNSAN-DOĞA ETKİLEŞİMİNİN ÜRÜNÜ: YERLEŞME

Yerleşme, insanın yeryüzünde en temel faaliyetlerinden birini meydana getirmektedir. İnsanlar, bu temel faaliyetlerini yerine getirmek için kendilerine en uygun yaşam alanları bulma yoluna gitmişlerdir.²² Bu durumda insanların uzun ömürlü yerleşmeler kurabilmesi için doğayı iyi tanıması gerekmektedir. Nitekim yerleşik hayata geçişle birlikte isabetli noktalara kurulan yerleşmeler doğal ortam müsaade ettiği sürece varlıklarını devam ettirirken doğal ortamın izin vermediği yerleşmeler tarih sahnesinden silinmiştir.²³ İnsan tabii kaynakları kullanan ve onlara hâkim olan, onların sınırlarını tanıyan, üstesinden gelemediği şeye uyum sağlayan, eşsiz bir coğrafi amildir.²⁴ Nitekim determinist mantığa göre *insan doğanın yoğurduğu bir çamurdur*; possibilist mantığa göre *doğayı yoğuran insandır* söylemleri insan-doğa etkileşimini anlatan her ikisinin de doğruluk payı bulunan söylemlerdir.

Yerleşme sahaları temelde doğal faktörlere (jeolojik yapı, yerşekilleri, iklim, hidrografya, toprak özellikleri, bitki örtüsü), bunun yanında da insan akli ve tecrübesinin (güvenlik, ulaşım, ticaret, iktisadi

²⁰ Günver, *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler (1850-1925)*.

²¹ Besim Darkot, "Kilis Maddesi", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1967).

²² Ali Özçağlar, *Coğrafyaya Giriş* (Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık, 2009), 74.

²³ Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 22.

²⁴ Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekan-Metod*.

özellikler vb.) yansımaları olarak beşerî faktörlere bağlı olarak ortaya çıkar. Kuruluş yerinde etkili olan bu şartların uygun olduğu lokasyonlarda bulunan yerleşmeler hayatta kalabilirken şartların değiştiği ya da ortadan kalktığı yerleşmeler kaybolarak tarihin tozlu sayfaları arasında kendilerine yer bulabilmişlerdir.

Türkiye’de yerleşmelerin dağılışı genellikle belirli fiziki coğrafya özellikleri tarafından kontrol edilmiştir. Anadolu’daki yerleşmeler özellikle ana yollar aksında, su kaynakları çevrelerinde, verimli ovalarda, Pliyosen ve Pliyo-Kuvaterner yaşlı platolar üzerinde ve platoların yarılmasıyla ortaya çıkan yamaçlarda toplanmıştır.²⁵ Anadolu yerleşim tarihi köklü olan bir coğrafyadır. Bu coğrafyada tecrübe sonucu kurulan özellikle kent yerleşme mahalleri o kadar kati ve dakik coğrafi hesaplara dayandırılmıştır ki, bütün tarih boyunca Anadolu kentlerinin pek ufak bir bölümü dışında, hemen hepsi ilk kuruluş yerlerini ısrarla korumuşlardır. Ancak yer seçiminde hesabı yanlış yapılanlarla ve coğrafi potansiyelin tükendiği yerlerdeki kentler, kuruyan ağaç misali yok olup gitmişlerdir.²⁶

İnsan-doğa etkileşimi bakış açısıyla Kilis’te yerleşmeyi etkileyen faktörlerden, jeolojik yapı, jeomorfolojik etkenler, iklim, su kaynakları, ulaşım, güvenlik ve diğer etkenler incelenmeye değerdir.

4. KİLİS’TE YERLEŞMEYİ ETKİLEYEN COĞRAFİ FAKTÖRLER

4.1. Doğal Faktörler

4.1.1. Jeomorfolojik Özellikler

Kilis yöresi jeolojik açıdan iki kısma ayrılmaktadır. Afrin vadisi sınır olmak üzere batıdaki kısım Orojenik Filiş Zonu olarak Torosların en dış sıralarını oluşturmaktadır. Vadinin doğusundaki kısım ise Arap (Suriye) Platformuna ait arazilerden oluşmaktadır. Diğer bir ifade ile Gaziantep-Adıyaman Ön Çukuru Sedimentasyon Havzası olarak ayrılmaktadır.²⁷ Dolayısıyla vadinin batısı daha dağlık ve engebeli iken doğusu yatay veya hafif dalgalı düzlükler şeklindedir. Sahadaki diğer bir önemli yapı bazalt örtülerinin görülmesidir. Miyosen sonunda oluşan fay sistemlerine bağlı olarak bazalt çıkışları Kuvaterner’de de devam etmiştir.²⁸ Bu yapı tarihi dönemlerden beri yerleşmelerin kuruluş yerini etkileyen temel faktörlerden birisini meydana getirmiştir.

Yerleşme üzerinde en belirleyici olan jeomorfolojik yapı dağlık alanlardır.²⁹ Kilis yöresinde Kurt Dağları olarak bilinen saha, Hatay-Maraş çöküntü hendeği ile Gaziantep Platosu arasında uzanmaktadır. Bu dağlık saha batı kesimde Suriye’den itibaren genellikle kuzey-güney yönlü olarak uzanan Havar (Suriye), Darmik, Hazil, Karruca, Kartal, Büyük Arapdede ve Sof dağlarıyla devam eder. Kütlelerin en yüksek dağı olan Sof dağından yükselti yaklaşık 1500 metreyi bulmaktadır.³⁰ Bu dağlık silsile doğuya doğru alçalan tepelikler hâlinde uzanışlarını sürdürürler. Kırgıbayır, Kefiz, Hayberi, Dünbüllü ve Sakaltutan, Şeyh Horoz (Suriye), Parsa (Suriye) Dağı bu karakterdeki yüzey şekillerini meydana getirir. Bu dağlar, yerleşmelerin kuruluş yerlerini sınırlandıran morfolojik birimler olmuştur. Dağlık sistemlerin yaratmış olduğu eğim, yerleşmeler üzerinde belirleyici etkilerde bulunmuştur.

²⁵ Mehmet Ali Özdemir, “Türkiye’de Büyük Yerleşme Alanlarının Seçiminde Jeomorfolojik Esaslar”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (1996), 210.

²⁶ Necdet Tunçdilek, *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3367), XVI.

²⁷ Ökkeş Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1992).

²⁸ Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*.

²⁹ Kilis yöresi fiziki coğrafya özellikleri için bakınız *Ek. 1*

³⁰ Ejder Kalelioğlu, “Gaziantep Yöresinin Fiziki Coğrafyası”, *D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 3-4 (1972), 142-143.

Kilis yöresindeki asıl önemli yüzey şekillerini platoluk sahalar meydana getirir. Yöredeki platoların büyük çoğunluğu bazalt platoları karakterindedir. Kilis Ovası, Yavuzlu köyü çevresi düzlükleri, Balık ve Sinnep Suyu yakınındaki düzlükler hariç tutulursa yöredeki düzlükleri plato düzlükleri meydana getirir. Sahadaki en önemli bazalt platosu batıda Afrin Çayı, güneyde Kilis Ovası, doğuda Balık ve Sinnep Suyu ile kuzeyde Afrin Çayı kolu ile sınırlanan doğu bazalt platosudur. İkinci plato ise parçalı hâlde yayılış gösteren Afrin ve Sabun Suyu arasında yayılış gösterir.³¹ Bu platoluk sahalar ve akarsuların yarılmış olduğu alanlar tarihi dönemlerde yerleşme kuruluş alanlarında etkili olan birimler olmuştur. Kilis yöresinde tarihi dönemlerden beri varlığını sürdüren köyler yamaçlarda yer almıştır. Kuruluş yeri seçiminde ilk akla gelen korunma endişesi ve savunma kolaylığı yönünden bu alanların sunmuş olduğu avantajlar önemli olmuştur. İlginç olan ise plato yüzeylerinde çok nadir yerleşme (Zelha, Hisar, Çıraz-Belentepe) kurulmuş olmasıdır. Plato yüzeylerinin tercih edilmemesi bazaltın çatlaklı yapısı gereği yağış sularının yeraltına hızlıca sızmasından dolayı su kaynaklarının azlığıdır. Plato yüzeyinden sızan sular yamaçlarda kaynak olarak doğmakta ve yerleşmelerin lokasyon tercihinde bu coğrafi yapı ön plana çıkmaktadır. Nitekim köylerin büyük çoğunluğu Afrin Çayı, Sabun Suyu, Sinnep ve Balık sularıyla yarılmış vadi yamaçlarında kurulmuştur.

Afrin vadisi doğusunda yer alan bazalt platolarının çoğunlukla aşınmadan muhafaza edildiği ancak vadinin batısında büyük ölçüde aşındırılarak ortadan kaldırılması yörede litolojik farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Afrin vadisi batısında geçirimsiz serpantinler bulunurken, doğu kesimde geçirgen kalkerler vardır. Bu durumda doğu kısımda yeraltına sızma, batı kesimde ise yüzeysel akış etkin duruma gelmiştir. Bu litolojik yapı, Kilis yöresinin doğu kısmının akarsularca fakir kalmasının sebeplerinden biri olmuştur. Nitekim batı kısımda akarsu ağı yoğunluğu fazla, fakat kaynak sayısı az, doğu kesimde ise akarsu yoğunluğu düşük ancak kaynak sayısı fazladır. Litolojiden kaynaklanan bu yapı Kilis yöresinde tarihi yerleşmelerin kuruluş lokasyonunda etkili olan süreçleri meydana getirmiştir.

Kilis yöresinde Haral, Elbeyli ve Kilis ovaları ise diğer düzlük sahaları meydana getirmektedir. Bu ovalardan en büyüğü tektonik oluşuma sahip olan Kilis ovasıdır. Bu ova doğudaki platonun güney kısmının düşey atımlı bir fay çökmesi sonucu platodan bir basamak şeklinde ayrılmıştır. Fay dikliği ise kuzeyde kalan yüksek sahadan getirilen birikinti malzemesiyle kapatılarak piedmont sahasına dönüştürülmüştür. Akpınar deresinin oluşturmuş olduğu birikinti yelpazesi de önemli düzlük sahaları meydana getirmiştir. Alçak düzlük sahalarda köy yerleşmelerinin seyrek olduğu görülmektedir. Alçak düzlüklerde yaz sıcaklığının yüksekliği ve sıtma salgını sebebiyle yöre halkı bu alanlardan uzak durmuştur. Diğer bir açıdan bakmak gerekirse iktisadi geçim kaynakları göçebe hayvancılık olan halk hayvancılık için daha uygun coğrafi şartlar sunan engebeli sahaları tercih etmiş olabilir.

Yerleşmeleri etkileyen diğer bir jeomorfolojik birim ise vadilerdir.³² Afrin ve Sabun suyunun yukarı çığırlarında dar ve derin vadiler görülmektedir. Orta çığırlarında ise derin olmayan geniş yataklar oluşturarak akış göstermişlerdir. Bu akarsular Darmik dağı ve çevresinde dağlık ve sırt özelliği gösteren araziye aşarken araziye gömülür ve derin vadiler kazar. Üstteki sert kısmı yaran Afrin vadisi kalker kütesine saplanarak epijenik vadiler meydana getirmiştir. Yer yer gömük mendereslerin görüldüğü vadi eğimli bir görünüm kazanır. “Bu vadiler Suriye sınırına ulaştıklarında tekrar geniş vadiler oluşturarak akışlarını sürdürürler. Yörenin doğusunda akış gösteren Balık ve Sinnep suları ise genellikle geniş tabanlı vadiler şeklindedir. Balık suyunun batı yamacı doğu yamacına göre, Sinnep suyunun ise doğu yamacı batı yamacına göre daha alçaktır. Sinnep suyunun doğu-batı yönlü yan kolları, platonun yükselen güney kısmını parçalayarak kanyon şekilli vadiler oluşturmuşlardır. Sinnep suyu orta çığırındaki hafif engebeli düzlükler ile aşağı çığırındaki Kilis

³¹ Diyar Karademir, *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

³² Bakınız *Ek. 1*

ovası arasındaki bazalt platosunu aşarken boğaz oluşturmuştur. Bu akarsular daha güneyde, düzlükler içerisindeki az derin, geniş tabanlı yatakları içerisinde akarak, Suriye topraklarına girerler".³³ Kilis yöresi yerleşmelerin kuruluş alanları incelendiğinde köy yerleşmelerinin vadi içlerinden kaçındıkları görülmüştür. Arzap, Boğazkerim, Hapsino, Çavuşköy (Delicay), Mersevi (Suriye) köyü hariç akarsu vadisi içinde kurulmuş köy yerleşmeleri tespit edilmemiştir. Vadilerin yerleşme yeri seçiminde tercih edilmemesi sebebi Akdeniz yağış rejimlerinden kaynaklanan ani su baskınları ve taşkınlardır.

4.1.2. İklim Özellikleri

Montesquieu *iklim dünyanın en büyük imparatorluğudur* der. Bu söylemle iklimin insanın tüm faaliyetlerini etkileyen bir güç olduğu vurgulanmış olur. Whitbeck'e göre insanın karşı karşıya kaldığı tüm coğrafi etkiler arasında iklim en güçlü olanıdır. Bu etki hiçbir birey ya da ırkın kaçamayacağı bir etkidir. Büyük ölçekte insanın nerede yaşayabileceğini, hangi tür barınak inşa edebileceğini, ne tür giysiler giyebileceğini ve hangi hastalıklarla mücadele etmek zorunda olacaklarını belirler.³⁴

İklim ve hava; insanın etkinliklerini, yaşam tarzını, insan refahını ve sağlığını etkiler. İklim, insanın yaşama gereksinimlerini karşılayan kaynağın kendisidir. İnsanoğlu binlerce yıldır barınaklarını, yiyecek ve tüketim ürünlerini iklimle uyumlu bir şekilde tasarlayarak hayatta kalabilmiştir.³⁵

Kilis'te yerleşme tarihini 9 bin yıl öncelere götüren çalışmalar söz konusudur. İlk yerleşme belirtileri de o zaman ki şartlar altında gerçekleşmiştir. İklim kısa dönemlerde hızlı bir değişim göstermese de 9 bin yıllık süreç içerisinde iklim salınımlarının yaşanmış olduğu da kuvvetle muhtemeldir. Geçmişte, büyük yerel değişimler ve insan eliyle dünya ikliminde değişimlerin olduğu gerçeğinde hiçbir şüphe yoktur. İklim değişimleri denilince ilk akla gelen Kuvaterner dönemde görülen dört büyük buzul çağı ve sonrasındaki interglasyal dönemlerdir. Son buzul çağı olan Würm yaklaşık 12 bin yıl önce Holosen'in başlamasıyla sona ermiştir. Sonrasında daha ılıman ve nemli olan interglasyal iklim koşulları görülmeye başlamıştır. Ancak Würm sonrası sıcak dönem içerisinde de küçük buzul çağı görülmüştür. Bazı kaynaklar bu küçük buzul çağının başlangıcını 1500 olarak belirler, bazı araştırmacılar ise 1200-1400 arası başladığını ve bitişinin de 19. yüzyıl veya 20. yüzyılda olduğunu ifade ederler.³⁶ Küçük buzul çağında iklimlerdeki soğuma, ürün kaybı ve kuraklıklar sebebiyle Osmanlı Devleti'nde ciddi sorunlar yaşanmıştır. White'a (2020) göre Celali İsyanları bu küçük buzul çağının en şiddetli hissedildiği yıllarda ortaya çıkmıştır.³⁷ Kilis yöresinde de aynı tarihlerde çeşitli isyan ve eşkıyalık faaliyetlerinin artış gösterdiği görülmektedir.

Childe (2010) *Doğu'nun Prehistoryası* adlı çalışmasında iklimin hayvanlar ve insanları kurak ve yarı kurak iklim şartlarının hâkim olduğu alanlarda, mecburen vahalarda toplanmaya mecbur bırakmıştır.³⁸ Bu mecburi karşılaşma nedeniyle insanla hayvan arasında kendiliğinden bir kaynaşma gerçekleşmiş ve böylece ilk evcilleşme süreci de başlamıştır.³⁹

Kilis iklimi genel olarak Akdeniz iklimi ile karasal iklim arasında bir geçiş özelliği arz eder. Yazları çoğunlukla tropikal, kışları ise kutupsal hava kütlelerine maruz kalan yörede farklı dinamik-klimatik koşullardan etkilenir. Kilis kuzeyinde yer alan yükselti sebebi ile Gaziantep'e nazaran daha ılıman özellikler

³³ Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 9.

³⁴ Erol Tümertekin - Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekan* (İstanbul: Çantay Kitabevi, 2002), 205.

³⁵ Murat Türkeş, *Hava, İklim, Şiddetli Hava Olayları ve Küresel Isınma* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, 2000), 187.

³⁶ Butlin, *Historical Geography, Through the Gates of Space and Time*, 110-111.

³⁷ Sam White, *Osmanlıda İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları* (İstanbul: Alfa, 2020).

³⁸ Gordon Childe, *Doğu'nun Prehistoryası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 36.

³⁹ Mehmet Emin Sönmez, *Yerleşme Yeri Seçimi ve Alansal Gelişimi Açısından Gaziantep* (Malatya: Özserhat Yayıncılık, 2012).

gösterir. Örneğin ortalama sıcaklık değerinde Gaziantep'e göre 2 derece daha yüksektir. Kış mevsiminde de yine 2,5-3 derece daha yüksek sıcaklıklar seyrederek. Nitekim Akdeniz iklimini karakterize eden zeytinin yörede görülmesi Akdeniz iklim karakterlerinin yaşandığını gösterir. Yörenin tamamında yeknesak bir ikliminde görülmediği ifade edilebilir. Nitekim yörede 850-900 metrelik nispi yükselti farkları en yüksek yer ile en düşük yer arasında 4,5 °C fark yaratır.⁴⁰

1959-2021 yılları arasında Kilis Meteoroloji Müdürlüğü verilerinden hareketle yörenin iklim özelliklerinin ana hatları ortaya konulabilir.⁴¹ Ancak şunu tekrar belirtmek gerekirse Kilis yöresinde tarihi dönemler içerisinde iklimsel açıdan farklılıklar yaşanmıştır. Dolayısıyla bugünün verileri geçmişi tam olarak yansıtmayabilir. Yaşlı insanların söylemlerinde bile eskiden yağışların daha yüksek olduğu ve kış sıcaklıklarının daha düşük seyrettiği söylenmektedir. Elde edilen verilerden hareketle Kilis yöresinde yıllık sıcaklık ortalaması 17,2 °C'dir. Sıcaklık maksimumu temmuz ve ağustos aylarında 28,1 °C olarak yaşanmaktadır. Yıllık sıcaklık minimumu ise 5,8 °C ile ocak ayında görülmektedir. Yıllık sıcaklık farkı ise 22,3 °C'dir. Yıllık yağış ortalamasına bakıldığında yörede 502,5 mm'lik yağış ortalaması görülür. Yağış maksimumu aralık ayında (87,2 mm) görülmektedir. Kış ve ilkbahar aylarında yağış değerlerinin arttığı yaz aylarında ise yağış değerlerinin çok düşük seyrettiği bir iklim özelliğine sahiptir. Nitekim yaz döneminde ciddi kuraklığın görüldüğü bir iklim tipi yörede hâkimdir. Yağış rejimi aynı zamanda akarsu beslenme ve rejimi üzerinde etkili olmaktadır. Yörede akış rejimi düzensiz ve sığ akarsuların varlığı yerleşme sistemleri üzerinde belirleyiciliği meydana getirmektedir. Dolayısıyla kurak iklim, yerleşme lokasyonlarını su kaynaklarına doğru iten bir yapıyı meydana getirmiştir.

4.1.3. Su Kaynakları

Toplumların yaşamları boyunca su kaynakları hayatlarında önemli yer tutmuştur. Bu özellik yerleşmelerin kuruluş yerlerinin belirlenmesinde önemli olan temel bileşeni oluşturmuştur. Ekonomik faaliyetler de genellikle bu kaynağa göre biçimlenmiştir. Dolayısıyla bu durum toplumun refahını doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Kilis yöresi su kaynakları açısından zengin olmayan bir coğrafyadır. Bu nedenle yerleşme lokasyonlarında kıt olan su kaynakları belirleyici bir dinamik meydana getirmiştir. Yöredeki kaynakları yüzey suları ve kaynak suları olarak sınıflandırmak gerekir. Yörede Afrin vadisinin doğusunda yeraltı suyu ve kaynaklara bağlı yerleşmeler kurulmuşken Afrin vadisi batısında yüzey sularının varlığına bağlı yerleşmeler kurulmuştur.

Yeraltı suları ve kaynakların oluşumunda çatlaklı bazalt yapıları ve geçirgen tabakaların rol oynadığı görülür. Yeraltına sızan yağış suları plato yamaçlarından yüzeye çıkarak kaynak sularını meydana getirir. Bazı köylerin bu kaynaklar yakınında kurulması yerleşmede bir çekiciliği meydana getirmiştir. Narlıca Köyü (Narlıca Kaynağı), Ömeroğlu Köyü (Kırkpınar Kaynağı), Yeniyanan Köyü (Keleken Kaynağı), Belenözü Köyü, Leylit Köyü ve Akpınar kaynağı çevresindeki yerleşmeler kaynak suyu-yer seçimi arasındaki ilişkiyi yansıtan örneklerdir. İklimdeki kuraklığın belirmesi bazı kaynakların da zayıflamasına sebep olmuştur. Örneğin, Akpınar kaynağının oluşturmuş olduğu dere Oylum Höyüğü'nün yer seçiminde etkili olmuştur. Su kaynağı-lokasyon ilişkisinin en güzel örneği Oylum örneğinde görülebilir.

Afrin vadisinin batı kesiminde geçirimsiz litolojik birimler yeraltına sızan su miktarının az olmasına sebep olmuştur. Bu nedenle saha yüzeysel akış yönünden daha yoğun iken kaynaklar açısından daha fakirdir. Yörenin doğusundaki düzlüklerde ve Kilis ovasında ise yerleşmeleri var eden yine kaynak suları ve yeraltı suları olmuştur. Bir havza niteliği gösteren bu düzlükler yeraltı sularının biriktiği akiferleri meydana

⁴⁰ Karademir, *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 29.

⁴¹ Kilis yöresi yıllık yağış ve sıcaklık ortalamaları için bakınız *Ek. 2*

getirmektedir. Nitekim Kilis kenti ilk yerleşim noktalarında yeraltı sularının yüzeye yakın olduğu alanlar tercih edilmiştir.

Yörenin batı kesimi Akdeniz havzası içerisinde kalan akarsular tarafından suları boşaltılan bir açık havzadır.⁴² Bu havza içerisinde Afrin Çayı ve Sabun Suyu yer almaktadır. Bu iki akarsu bugün sınırı geçtikten sonra birleşerek Asi Nehrine ulaşmaktadır. Afrin Çayı kaynağını Gaziantep platosu batısındaki dağlık alanlardan almaktadır. Sonrasında Bakırcan, Karadere, Karaafirin, Bozafrin, Deliçay, Kınacık deresi kollarını alarak güçlenir. Sabun Suyu da kaynağını platonun batısındaki dağlık alanlardan alır ve sınırı geçerek Afrin Çayı ile karışır. Yörenin batısında kurulan köyler için bu akarsu vadi yamaçları önemli alanları meydana getirmiştir. Nitekim jeomorfolojik etkilerde de bahsedildiği üzere vadi içlerinde taşkın riski sebebiyle yerleşmelerin bu alanları tercih etmediği görülmüştür.

Yörenin doğusunda önemli su kaynağı olan Balık ve Sinnep suları ise Halep güneyinde müftü gölü kapalı havzasına sularını ulaştırmaktadır. Litolojik özelliklerden dolayı yüzeysel akışın zayıf olduğu doğu kesimde güçlü akarsuların olmadığı görülmektedir.⁴³

4.2. Yer Seçiminde Beşerî Faktörler

Yerleşmelerin kurulup gelişmesinde doğal faktörlerin yanında beşerî faktörler de belirleyici olmuştur. Örneğin höyük ve kale yerleşmelerinin terk edilmesini doğal faktörlerle açıklamak anlamsız olur. Beşerî faktörlerdeki değişim bazı yerleşmeleri yok etmiş bazılarını ise yeni bir nefes olmuştur. Kilis'in gelişim sürecinde ticaret ve ulaşım rotası olma fonksiyonları ağır basmaktadır. Kilis'in yerleşme fonksiyonu Halep'in hinterlandı içinde kalmasıyla şekillenmiştir. Kuzey Suriye'nin en gelişmiş kenti olan Halep birçok krallığa başkentlik yapmış, siyasi ve ticari açıdan merkezi konumda yer almıştır.⁴⁴ Hititler döneminde ve sonrasında yoğun nüfusuyla Halep, Anadolu ve Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz'e ve Mısır'a giden ve gelen malların değiş-tokuşunun yapıldığı önemli bir merkezdir.⁴⁵

Yörenin coğrafi konumu gereği kuzey-güney-doğu-batı yönlerinde birbirleriyle siyasi, askeri ve ticari ilişkilerin yoğun olduğu devletlerin bulunması, yerleşmelerin gelişiminde önemli bir etken olmuştur. Erişilebilirliğin rahatlığı sebebiyle Basra Körfezine gelen mallar, Musul – Nusaybin – Mardin – Urfa – Birecik- Gaziantep üzerinden Kilis ve Halep'e ulaştırılmaktadır. Coğrafi keşiflere kadar henüz Hindistan'a giden deniz yolunun keşfedilmemiş olması ve Süveyş Kanalı'nın açılmamış olması Tarihi İpek Yolu'nun rotası olan yörede birçok han, kervansaray ve bedestenin yer alması ticari hareketliliği ifade eder. Ancak ticaretin deniz yoluna doğru kayışı Kilis yöresinin de ticari fonksiyonlarını ciddi şekilde etkileyen bir unsur olmuştur.

Halep sadece İslam âlemi için değil, aynı zamanda Hristiyanlar için de kutsal toprakları (Kudüs) ziyaret etmek için uğramaları gereken bir yerdi. Bu nedenle Anadolu üzerinden Halep'e doğru yoğun bir karayolu trafiği de söz konusu olmuştur.⁴⁶ Kilis'te bu güzergâhta bir konaklama merkezi olarak önem taşımaktadır. Ayrıca Kilis'i özellikle Osmanlı döneminde ön plana çıkaran hac ziyaretleri olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferiyle, Mekke ve Medine'yi de Osmanlı topraklarına katmış olması, Anadolu'dan olan hac ziyaretlerinin sayısını da arttırmıştır. 1580'lerde yapılan bir sayım, yaklaşık 40 bin kervan devesinin, bu ziyarete katıldığını ortaya koymaktadır. Bir kervanla yaklaşık 200-300 insanın naklinin yapıldığı

⁴² Yöredeki akarsular için bakınız *Ek. 1*

⁴³ Kesici, *Kilis Yöresinin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası*.

⁴⁴ Birgit Brandau - Hartmut Schickert, *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004), 41.

⁴⁵ Füzüzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1962), 169.

⁴⁶ Sönmez, *Yerleşme Yeri Seçimi ve Alansal Gelişimi Açısından Gaziantep*.

düşünüldüğünde, bu ziyaretin Kilis için hayati önem taşıdığı ortaya çıkmaktadır.⁴⁷ Faroqhi (2011) bu ziyaret esnasında, Osmanlı devletinin kervanların güvenliği, yiyecek ve suyun teminini üstlendiği için, birçok tüccarın çeşitli ticari mallarını bu kervanlarla gönderdiğini de belirtmektedir. Dolayısıyla, hac ziyaretlerinin, Anadolu ve Mekke-Medine arasında ciddi bir ticari hareketliliğin oluşmasına katkı sağladığı düşüncesindedir.⁴⁸

5. YERLEŞMENİN EVRİMİ VE YERLEŞME TİPOLOJİSİ

Yerleşme evrimi, zaman içinde belirli koşullarla ortaya çıkan yeni faktörlere ve ortaya çıkan yeni koşullara uyum sağlama yetisidir.⁴⁹ Tunçdilek'e (1986) göre yerleşme tıpkı canlılar gibidir; doğar, gelişir ve nihayetinde ölürler.⁵⁰ Yerleşme evrimi kavramı ve prensipleri yerleşmelerin doğuş ve yok oluşları ile ilgili araştırmacılara farklı bir perspektif sağlamaktadır. Türkiye yerleşme evrimi açısından dünyada çalışılacak en önemli mekânlardan birisidir.

İnsanın yaşadığı doğal ortamdan etkilenmesi ve yaşadığı alana uyum sağlaması belirli bir zaman periyodunda gerçekleşmektedir. İnsanoğlunun yeryüzüne ilk ayak basmasından itibaren başlayan bu etkileşim doğadan etkilenme ve doğayı etkileme şeklinde çift taraflı bir süreci başlatmıştır.⁵¹ Bu karşılıklı etkileşim ve uyum sürecinin de önemli bir göstergesini yerleşmeler oluşturmaktadır. Tarihi dönemlerde doğal ortam şartlarının uygun olduğu ortamlarda kurulan yerleşmeler gerek kırsal gerekse de kentlerden bazıları günümüzde hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Ancak doğal ortam avantajını kaybeden veya siyasi, sosyal ve ekonomik şartlardaki değişimle o yerleşme terk edilerek harabe şekline gelmiş olabilir. Antik yerleşmeler, höyükler, kale yerleşmeleri ve birçok kırsal yerleşme doğal ve beşerî faktörlerin değişimine bağlı olarak yok olmuşlardır.

Kilis yöresini de içine alan Kuzey Suriye ilkçağdan itibaren önemli konumuyla yerleşmelere hayat vermiştir. Anadolu, Mısır ve Mezopotamya gibi uygarlık merkezleri arasındaki ulaşım Kilis yöresinin de içinde bulunduğu Kuzey Suriye coğrafyasından sağlanmıştır. Ayrıca gerek Mezopotamya gerekse Mısır, ormandan yoksun bölgeler olduklarından, Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları Amanos dağlarında yetişen kerestelere şiddetle muhtaçtılar.⁵² Bu nedenle eski şark dünyasının nabzı Kuzey Suriye'de atmakta, güçlenen her devlet, varlığını güvenceye almak ve ülkesini genişletmek için bu toprakları elde etmeye çalışmaktaydı.⁵³

Anadolu'da doğal barınaklarla başlayan süreç, Neolitik ile birlikte yerleşik hayata evrilmiş ve aynı lokasyonlarda köy ve kent yerleşmeleri gelişim göstermiştir. Kilis yöresinde fazlaca bulunan höyük yerleşmeleri, yerleşme evrimini açıklamak amacıyla güzel bir örnek teşkil eder. Oylum Höyük, tarihi eskilere giden ve çeşitli medeniyetlerin yaşam sürdürdüğü bir yerleşmedir. Kuruluş mekânının doğru seçilmesi yerleşmenin sürekliliğini meydana getirmiştir. Bugün de höyük çevresinde bulunan Oylum Mahallesi ile yerleşme günümüze kadar yaşayarak gelebilmiştir. Ancak Kilis yöresinde çeşitli noktalarda günümüzde artık fonksiyonunu yitirmiş onlarca höyüğün bulunması da yerleşme evriminin diğer bir cephesini oluşturmaktadır. Varlığını sürdürmemiş höyükler değişen sosyo-ekonomik şartlar neticesinde

⁴⁷ Kenan Mortan - Osman S. Arolat, *Gaziantep Ekonomisine Bakış* (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2009), 17.

⁴⁸ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 67.

⁴⁹ Tunçdilek, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, 4.

⁵⁰ Tunçdilek, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, 1.

⁵¹ İlker Yiğit, *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği* (Afyon Kocatepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018).

⁵² Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*.

⁵³ Engin Özgen, "Bir Höyüğün Ölümü: Oylum Höyük", *Gaziantep Tarihi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri* (Gaziantep: Gaziyurt Matbaası, 1987).

hayatta kalamamışlardır. Benzer yok oluş kale yerleşmelerinde de görülmektedir. Tarihi belgelerde rastlanan Korus, Ravanda, Tarzime Han gibi yerleşmelerin sadece yıkıntıları günümüze ulaşabilmiştir.

Yerleşmeler, bulunulan yörede birbirinden farklı özellik ve fonksiyonlar gösterir. Kilis yöresindeki yerleşmeleri fonksiyonlarına göre tipolojik sınıflandırmaya tabii tutarak kuruluş dönemlerinde ve sonrasında bu yerleşmelerin karakteristik özellikleri ve yerleşmeye ait prensipler üzerinde durulacaktır. Bu yerleşmelerin bazıları fonksiyon kaybına uğrayarak ortadan kalkmış bazıları ise günümüze kadar yaşamlarını sürdürmüştür. Kilis'te arkeolojik yüzey araştırmalarına göre farklı dönemlere ait 150 arkeolojik merkez⁵⁴ tespit edilmiştir. Bu merkezler arasında 62 höyük, 8 tepe yerleşmesi, 22 yamaç yerleşmesi, 16 düz iskân yerleşmesi, 11 kale ve 3 doğal mağara bulunmuştur.⁵⁵

5.1. Höyük Yerleşmeleri

Höyükler, insan topluluklarına ait yerleşmelerin aynı noktada uzun zaman boyunca üst üste kurulup yıkılmasıyla oluşmuş tepe görünümlü kalıntılardır. İnsanların inşa etmiş olduğu kerpiç yapıların tarihi süreç içerisinde istilası, yangın veya afetler sebebiyle yıkılmaları ardından yıkılan kalıntılar üzerinde yeni yapıların inşası höyüklerin teşekkülünü sağlamıştır. Bu durumda yerleşmeler taban seviyesinden itibaren yükselerek üst üste kültür katmanları meydana getirmiş olur. Bu yerleşmeler bölgelere göre farklı isimler de almaktadır. Kilis yöresinde höyük, hüyük, tepe, tell, til adı verilen yerleşmeler höyük yerleşmeleri olarak görülür. Höyüklerin aynı noktayı seçmelerindeki nedenler ise su kaynaklarına yakın konumu, iklim koşullarındaki uygunluk ve bulunulan noktanın stratejik konumudur.

Kilis yöresindeki höyüklerin dağılışı örüntüsü incelendiğinde yoğunluk Kilis'in doğu ve güney kesimlerinde yer almaktadır. Özellikle Akpınar Deresi, Sinnep Suyu, Balık Suyu çevresinde höyük yerleşmeleri yoğunluk gösterir.⁵⁶ Batı kesimlerde ise höyük yerleşmeleri daha az görülmektedir. Höyüklerin yer seçim özellikleri düşünüldüğünde düzlük alanların yer aldığı doğu ve güney kesimler ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan höyükler su kaynaklarının kıt olduğu alanlarda ortaya çıkan yerleşme birimleridir. Kıt olan su kaynağı insanların hep aynı noktaya yerleşmelerini zorunlu hâle getirmiştir. Kilis'in doğu ve güney kesimlerinde de su kaynakları daha kıt ve yerleşmeyi kontrol eden bir sistem olarak belirlemiştir. Diğer taraftan Kilis'in doğusunda ve batısında yer alan farklı jeolojik yapılar su kaynaklarının farklı karakterler göstermesine sebep olmuştur. Afrin vadisi doğusunda çatlaklı ve geçirgen jeolojik yapı kaynak suların yamaçlardan yüzeye çıkmasını sağlamıştır. Bu kaynaklar çevresinde de höyüklerin geliştiği görülmektedir. Afrin'in batısında ise geçirimsiz tabakalar sebebiyle yüzey suları fazla; kaynak suları ise daha azdır. Ayrıca Afrin'in batısında kalan yüksek ve engebeli saha da höyük yerleşmeleri açısından pek uygun değildir.

Kilis yöresi, Bereketli Hilal adı verilen bölgenin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Özellikle Akpınar çevresindeki höyüklerde Neolitik devrine ait kalıntılara ulaşılmıştır.⁵⁷ Kalkolitik Çağ kalıntıları ise daha çok noktada tespit edilmiştir. Oylum, Akpınar, Arap, Sinnap, Çörten, Karamelik, Leylit, Musabeyli, Körahmet, Cengin, Eğlen, Çamurlu, Alahan, Tileyli, Yeşilyurt, İkizkaya höyüklerinde döneme ait izler tespit edilmiştir.⁵⁸

Kilis yöresinde bulunan en büyük höyük Oylum Höyük'tür. Bu höyüğün tarihi Kalkolitik Çağ'a (M.Ö. 3500) uzanmaktadır. Höyük, Hitit egemenliğinde iken asıl gelişimini göstermiştir. Verimli toprakları, ılıman

⁵⁴ Kilis arkeolojik zenginlikler için bakınız *Ek. 3*

⁵⁵ Saliha Taşçıoğlu, *Tarihi Kentlerde Kimlik Sorunu: Kilis Örneği* (Mustafa Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁵⁶ Kilis höyük yerleşmeleri dağılışı ve yoğunluğu için bakınız *Ek. 3*

⁵⁷ Rıfat Ergeç, *Belgelerle Kilis* (İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012), 87-88.

⁵⁸ Abdulhamit Kavak, "Eskiçağda Kilis", *Sosyal Beşeri Ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XII* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2022).

iklimi ve ticaret yolları üzerinde yer alan Oylum Höyük, Tunç Çağı'ndan itibaren oldukça büyük bir yerleşim merkezi özelliği kazanmıştır. 460x320 metre boyutlarındaki höyük, Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir.⁵⁹ Tunç Çağı'nda Oylum'un bir krallık merkezi olması muhtemel görünmektedir. Hititler Kuzey Suriye'yi kontrol edebilmek için bölgeye çok sayıda sefer düzenlemişlerdir. Bu nedenle Oylum Höyük'ün yörede önemli bir merkez olduğu ve askeri güç açısından önem verildiği bir yer olduğu ifade edilebilir. O dönem bütün alanda tek yerleşimin Oylum Höyük yerleşmesi olduğu dikkate değerdir.⁶⁰ Nitekim Karkamış Kralı İni-Teşup'un mühür baskısının bulunması, Hitit mühürlerinin ele geçmesi olması Oylum Höyük yerleşmesinin önemini göstermektedir.⁶¹

Tarihi kaynaklarda Kilis'in muhtemel eski yerleşim lokasyonları arasında geçen İlezi Bahçeleri'de höyükler bölgesinde bulunmaktadır. Akpınar kaynağının hemen yanında olan bu alan muhtemelen höyüklerin nüfus artışına bağlı olarak kullanılmış oldukları bir merkez olma ihtimali yüksektir. Oylum Höyük ile Şeker Höyük arasında bulunan bu mevki muhtemelen artan nüfusun mezra benzeri bir yerleşim oluşturma süreciyle açıklanabilir. Bu alanda eski bir hamam kalıntısının da yer alması nüfus açısından önemli bir merkez olduğunun göstergesidir.

Halep Vilayet Salnamelerinde geçen köy yerleşmelerine bakıldığında höyüklerin bazı yerleşme adlarında yaşatıldığı görülmektedir. Örneğin Til Hüseyin, Arap Höyüğü, Tilmiz, Til İbrahim, Tel-Habeş, Til'ar, Telalin, Tel Rıfat, Tiltane, Körahmet Höyüğü, Murad Höyüğü, Tilhanın, Til-Sallur höyük yakınlarında kurulan yerleşmeler olarak tespit edilmiştir.

5.2. Kale Yerleşmeleri

Antik Çağ ve Orta Çağ'da yerleşmelerin bir kale içinde askeri garnizonlar şeklinde gelişim gösterdikleri görülmektedir. Yerleşmelerin bu yüksek alanları seçmesindeki etkili olan faktör güvenlik olmuştur. Nitekim bazı teorisyenler, yerleşmelerin kökeninin, insanların bir dış tehdide karşı korunmak için bir araya gelme ihtiyacından kaynaklandığı görüşündedir. Yerleşme noktalarındaki nüfus artışı dışarıdan gelebilecek bir saldırıya karşı organize davranılmasını zorunlu kılmıştır. Tarihi dönemlerde savunulması kolay, ulaşılması zor ve çevreye hâkim yüksek tepelerde konumlanan yerleşmeler savunma fonksiyonunun önemini vurgulamaktadır.

Kentlerle özdeşleşen kaleler aslında yalnızca kente ait olan yapılar da değildir. Savaşın olduğu kırsal ve kentsel yerleşmeler veya stratejik noktalarda yer alan yerleşmelerde insanların ve hayvanların sığınacakları kaleler inşa edilmiştir. Kale yerleşmelerin temeli Antik Yunan'a dayandırılmaktadır. Antik Yunan'da akropol, kente tepeden bakan bir kaleyi barındırır ve bu kalede sığınaklar ile kralların oturdukları yapılar yer alırdı. Kent yerleşmesi ise bu akropolün çevresinde yayılış gösterirdi.⁶²

Kilis yöresi, Anadolu'nun Suriye'ye açılan bir kapısı olduğundan tarihi dönemlerde stratejik bir önem kazanmıştır. Kilis yöresi, genellikle sınırda kalmış bir coğrafya olarak ordugâhların ve kale yerleşmelerinin kurulduğu bir alan olmuştur. Ancak şu konuya açıklık getirmek gerekirse bugün Kilis kentinin kurulduğu alanda bir kale yerleşmesi yoktur. Orta Çağ kentlerinde görülen ve karakteristik olarak dönemi yansıtan savunulması kolay, sarp ve ücra noktalarda kurulan kale yerleşmesi Kilis kentinin bulunduğu alanda yer almamaktadır. Kilis kentinin bugünkü konumu ova üzerinde ve oldukça savunmasız bir konumdur. Osmanlı dönemi kenti olan Kilis'te bir kale inşasına gerek duyulmamıştır. Dolayısıyla kent yerleşmesi konumuna

⁵⁹ Ayşen Açıklol Yıldırım, "Oylum Höyük Toplumunun (Orta Tunç Çağı, Kilis) Paleodemografik Yapısı", *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks* 5/3 (2013), 36.

⁶⁰ Karademir, *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*.

⁶¹ Ergeç, *Belgelerle Kilis*, 89.

⁶² Yusuf Pustu, "Küreselleşme Sürecinde Kent: Antik Siteden Dünya Kentine", *Sayıştay Dergisi* 60 (2006), 132.

göre veya stratejik pozisyonuna göre yer değiştirmiştir. Ancak Kilis yöresinde tarihi kaynaklarda da geçen önemli kale yerleşmeleri vardır. Tarzime Han (Han Önü) Mevkii, Korus (Kurus, Kuris, Horoz, Kiris) Kalesi ve Ravanda (Ravendan) Kalesi yöredeki önemli kale yerleşmelerindedir.⁶³ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde muğlak olarak Resulosman Dağı (Kilis kenti kuzeyi) üzerinde bir kale olduğunu ima etmiş olsa da kale hakkında herhangi bir belge veya herhangi bir kale kalıntısı görülmemektedir. Bu kalenin diğer kaynaklarda adına da rastlanmamaktadır. Evliya Çelebi bu kalenin eteklerinde Şeyh Mansur Türbesi'nin olduğunu söyler ve bu türbe kentin güneyindedir. Türbenin yakınında Hacıosman adı verilen bir höyük vardır. Muhtemelen bu höyük kalıntılarını bir kale kalıntısı olarak görmüş olabilir.

Kilis yöresinde bulunan en önemli kale yerleşmelerinden birisi Korus Kalesi'dir. İsim olarak Kilis'e benzeyen bu kale yerleşmesi bugün Kilis'in güney batısında Suriye sınırları içerisinde kalmış bir yerleşmedir. Dünyanın en eski gezginlerinden Aliyy-i Herevi, Helep'e seyahati sırasında Korus Kalesi'ne uğramış ve Orya (Urya) Nebi'nin mezarının da burada olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Bu kale yerleşmesi Halep yolu üzerinde hâkim bir tepe üzerinde kurulmuş Roma, Bizans ve İslamiyet dönemlerinde ordugâh görevi üstlenmiştir.

Bugün Kilis kentinin güneybatısında kalan Tarzime Han (Han Önü) denilen mevki Martin Hartmann⁶⁵ tarafından ilk olarak dile getirilmiştir. Bu alanın hemen yakınından eski Halep yolunun geçiyor olması bir kale yerleşmesi olabileceği ihtimalini artırmıştır. Yörede önemli bir nokta olan Kuru Kastel'in⁶⁶ kuzeyinden başlayarak Dikilitaş (Beltaşı) adıyla anılan tepe noktasına kadar uzanan meyilli arazide birçok yapı taş bulunmaktadır. Bu yörenin bağ ve zeytinliklerle kaplı olması yerleşme kalıntılarının yok olma sürecini hızlandırmıştır. Ancak tepe üzerinde görülen taş, bir kale kalıntısını andırmaktadır. Dikilitaş denilen tepe etrafında kale kalıntılarına rastlanması ve yine yakın noktada hamam kalıntısının bulunması bir kale yerleşmesi olduğunu güçlendirmektedir. Korus Kalesi ve Dikilitaş muhtemelen Halep yolu üzerinde güvenliği sağlayan birbiriyle bağlantılı yerleşmelerdir. Halep'e yakınlıklarına göre Korus, Tarzime Han ve Ravanda olarak bir sıralama yapmak mümkün olacaktır.

Bugün Kilis sınırları içerisinde kalmış, kentin kuzeybatısında ve kent merkezine 25 km mesafede bulunan Ravanda kale kalıntılarının görüldüğü bir noktadır. Çevresine hâkim bir tepe olan Belenözü Tepesi üzerine inşa edilmiş Ravanda Kalesi çevresine göre yamaçları dik ve batısından Afrin çayının geçtiği korunaklı bir noktaya kurulmuştur. Kale, tepe üzerinde bulunan düzlük üzerine kurulmuştur. Düzlüğün etrafı sur ile kuşatılarak korunaklı bir alan elde edilmiştir. Bugün bu surun küçük bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir.⁶⁷ Tarihi Orta Çağ'a giden kalenin Roma veya Bizans eseri olduğu değerlendirilmektedir. Kaynakların verdiği en eski tarih 11. yüzyıl olup, İslam kaynaklarında bu kaleye ilk olarak Haçlı seferleri sırasında yer verilmektedir.⁶⁸ 1144 yılına kadar bu kale Urfa Haçlı Kontluğu'nun Urfa-Antakya yol güzergâhı üzerinde önemli bir geçidi kontrol etmekteydi.⁶⁹ Ravanda, Halep'e bağlı bir kale yerleşmesi olarak varlığını devam ettirmiştir. Kale, Selahattin Eyyubi tarafından fethedilmiş ve İslam hâkimiyeti başlamıştır. Ancak Moğol istilasıyla bu kale bir müddet Moğolların eline geçmiştir. Sonraki süreçte ise Memluk ve Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.⁷⁰ Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte kale yerleşmelerinin öneminin azalması ile

⁶³ Kilis yöresinde bulunan kale yerleşmeleri için bakınız *Ek. 3*

⁶⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*.

⁶⁵ Darkot, "Kilis Maddesi".

⁶⁶ Yörede çeşmelere kastel adı verilmektedir.

⁶⁷ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", *BELLETEN* 56/216 (1992), 371-372.

⁶⁸ Karademir, *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*.

⁶⁹ Mustafa Servet Akpolat, "Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Ortaçağ Kalesi: Ravanda", *Edebiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Faculty of Letters* 26/2 (2009), 27.

⁷⁰ Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", 388-389.

birlikte Ravanda terk edilerek harabe bir hâle gelmiştir. Çevresinde kurulan Ravanda (Belenözü) ve Bektaşoğlu köyleri kale çevresinde bugün var olan kırsal yerleşmelerdir.

5.3. Kır Yerleşmeleri

5.3.1. Köyler

Dünyada ilk yerleşim yerleri kırsal kökenli olarak gelişim göstermiştir. Toplu hâlde yaşamlarını sürdüren nüfusun yerleşik hayatı seçmesiyle beraber ilk köy yerleşmeleri kurulmuştur. Daha sonra muhtemelen kırsaldaki üretilen artı ürünün depolanması ve dağıtımının yapılması amacıyla kasaba görünümlü yerleşmelerin gelişim süreci başlamıştır. Sonrasında ise kentsel alanlar gelişim göstererek günümüze kadar gelen bir yerleşim hiyerarşisi oluşturulmuştur. Köy yerleşmeleri coğrafi, politik ve ekonomik şartlar elverdiği ölçüde gelişirlerse önce kasaba sonra da kent karakterleri kazanmış olurlar. Dolayısıyla yerleşmeler de canlı birer organizma gibidir. Büyüyerek gelişebilirler ya da küçülerek yok olabilirler.

Osmanlı hâkimiyeti öncesinde köylerle ilgili yazılı bir belgenin bulunmaması yörede köylerin kuruluşu, gelişimi ve nasıl bir kırsal yapının olduğu da tam olarak bilinmemektedir. Ancak yörede Türkçe olmayan bazı yer adlarının hâlâ kullanılıyor olması köylerin kuruluş kökenlerinin çok eskilere gittiğinin göstergesidir. Köy yerleşmelerinin Kilis yöresinde yoğunluk kazanması Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında artan nüfusun Hıristiyan köyleri arasındaki boş arazilerde konar-göçer iskân şekilleri ve köy yerleşmelerini kurmalarıyla başlar. Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinde özellikle sınır bölgelerine yerleştirilen bu öncü gruplar fetih sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Anadolu coğrafyasında Bizans döneminin son bölümünde süregelen istilalar ve yapılan savaşlar Anadolu kırsal yaşamı üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Bu durum sebebiyle kırlar büyük ölçüde nüfus kaybına uğramıştır. Kır nüfusunun kentlere yoğun göçü sonucunda pek çok köy terkedilmiş ve ekilebilecek sahalara sahipsiz kalmıştır. Bu boşluğu doldurmak için konar-göçerlerin bu boş topraklara yerleştirilmesi köy yerleşmelerinin Anadolu'da ve dolayısıyla Kilis yöresinde de artışını sağlamıştır.⁷¹

Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki alanlarda 16. yüzyıla kadar belli bir düzen sağlanmışsa da yüzyılın ikinci yarısında kır sistemlerini etkileyen yeni bir problem baş göstermiştir. Bu durumu 16. yüzyılda yaptırılmış sayımlardan (tahrir defterleri) anlamak mümkündür. Bu tarihlerde köylerin büyük çoğunluğu küçük nüfuslu ve köyler arasındaki mesafeler fazlaydı. Ufak nüfuslu köyler konar-göçerlikten yerleşikliğe geçtikleri için temel iktisadi faaliyet çoğunlukla hayvancılığa dayanmaktaydı. Köylerin dışında kalan geniş sahalara ise mera olarak kullanılmaktaydı. 16. Yüzyılda başlayan iç karışıklık (Celali İsyanları) ve eşkıyalık kırsal yapının tekrar bozulmasına sebep olmuştur. Bu karmaşık durumda kırdan kentlere doğru yeni bir göç dalgası süreci yaşanmıştır. Bu isyanların temelinde, iklim faktörleri içerisinde de değinilen, bu tarihlerde yaşanan küçük buzul çağına⁷² etkisi olmuştur. İklimin sertleşmesi ve kuraklık ürün kayıplarına ve kıtlığa sebep olmuş bu ortamda da çeşitli isyanlar vuku bulmuştur. Bu isyanları ve eşkıyalık faaliyetlerini önlemek için devlet konar-göçer nüfusu zorunlu olarak iskâna tabi tutmuştur. Böylece Kilis yöresinde de köy sayılarında bir artış meydana gelmiştir.

Kilis yöresinde köylerle ilgili ilk kaynaklar Osmanlı döneminde yazılmıştır. Yöredeki köylerle ilgili 1519 tarihli Halep'te bir evkaf defterinde köy ve kasabalar hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu defterde Kilis yöresinin tüm köyleri bulunmasa da o zaman önemli bir merkez olan Ravandan'ın 63 köyü ve bu köylere bağlı 87 mezrası vardır. Bu köyler sonraki süreçte Kilis'e bağlanmış hatta bazı mezralar köy yerleşmesi hâlini almıştır. Bu köylerin çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak köylerden 15'inin günümüze

⁷¹ Tunçdilek, *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*.

⁷² White, *Osmanlıda İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*.

kadar ulaşmamış (kayıp köy), yer değiştirmiş ya da isim değiştirmiş olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sözü edilen devrede mezraların 10'dan fazlası bugün mahalle yerleşmesine dönüşmüş, 6'sı köy yerleşmelerine dönüşmüştür. Geriye kalan mezralar ise ortadan kalkmıştır.⁷³ Bahsedilen bu köylerin kuruluş yerleri genellikle Kilis ovası, Sinnep suyu, Balık suyu, Kınacık deresi ile Afrin vadisinin orta çığırlarındaki yamaçlara karşılık gelmektedir. Ayrıca belgede adı geçen bazı köy ve mezraların bugün Suriye sınırları içinde kaldığı görülmektedir. 1519 yılı kayıtlarında Ravandan Nahiyesine bağlı köyler Ravandan, Vadulahmer, Kuzayna, Karnebi, İkitam, Bekere, Mert Mentel, Virsolin, Bağur, Begaracık, Ögülü, Zenk, Amudin, Korus Kalası, Abras, Natalos, Çan, Arzeb, Karacaören, Ağcakend, Teltahir, Şucoğuz, Dumdum, Manusa, Ayn-ül-Vadi, Tarik, Nasiri, Kurcuğaz, Beytimayhur, Hisaricik, Belusak, Zeytunek, Şeltat, Tohumkan, Öküzören, Kuşad, Hacıkendi, Karacayavaş, Şiraz, Gürüm, Celake, Cilcime, Telmemit, Mülk, Mişatıl, Mısırcıklı, Kirtüncük, Tilmis, Sigun, İlanluca, Ömerciklu, Sal'an, Sinnab, Şörzik, Ispanaklı, Öztimur, İdeklice, Mezrea-i Adem, Arslanlı, Salihyye, Sabar, Cakin, İnzilin⁷⁴ şeklinde sıralanmıştır. Bu köylerin büyük çoğunluğu 19. yüzyılda Halep Vilayet Salnamelerinde de yer almaktadır. Zeytunek (Suriye), Hacıköy, Karayavaş, Kürüm, Cilcime, Mülk, Mısırcık, Tilmiz (Güvenli), İkidam, Yılanca, Ömercik, Sabar (Ürnlü), Ispanak (Polateli), Ravanda (Belenözü), Kuzeyne (Kuzuini), Karnebi (Duruca), Mağaracık, Korus Kalesi (Suriye), Çıraz (Belentepe), Ağcakent, Mezra-i Hatun (Kozlubag), Salihyye (Üçpınar), Arzab (Yuvabaşı), Bekere (Akdilek Mezrası), Mişatıl (Hüyükli Mezrası), Hisarcık, Salhan (Karamelik) köyü bugün tespit edilen köy yerleşmeleridir.

Yine 1519 yılı kayıtlarında Azez'e bağlı 95 köyden bahsedilir. Bugün bu köyler Kilis merkez ilçe, Polateli ilçesi ve Suriye sınırlarında kalmaktadır. Bu köyler arasında Zabaran (Bozcayazı), Dölek, Kastun (Doğanlı), Kefre, Karakoyunlu, Keferdeşir (Höyüğü mevcut), Arpakesmez (Keferkonya veya Arpayemez), Kantara (Ceritler), Karaköprü, Rael (Suriye), Sucu (Suriye), Şuvarga (Suriye), Leylit (Lobis), İğde (Suriye), Zadel (Demirşık), Göктаş, Tibil (Öncüpınar), Telhüseyn (Suriye), Büyükbıyır (Suriye), Savran (Suriye), Dabık (Suriye), Karakuyu, Kefersafra, Armutça, Telhabeş (Yavuzlu), Delhemi (Suriye), Şimerin (Suriye), Yılanca, Ahterin (Suriye), Vahvin (Mevkii), Seve (Akıncılar), Katma (Suriye), Tirşikin, Salabiyan (Akçabağlar), Çınadır (Çınarköy), Toybuk (Esenköy), Rassaf (Mevkii) yer almaktadır.

Kurulan yerleşmeler sonsuza kadar kalacak diye bir kural yoktur. Anadolu bir yerleşme mezarlığı olarak nitelendirilebilir. Nitekim yukarıda vurgulandığı üzere yerleşmeler canlı organizmalar gibidir. Doğar, büyür ve nihayetinde ölür. Bir yerleşmenin ortadan kaybolması o yerleşmenin çekiciliğinin (cazibesinin) kaybolması anlamına gelir. Dolayısıyla kaybolan yerleşmede itici faktör denilen, nüfusu oradan göç etmeye zorlayacak, bir yapı gelişmiştir. 16. yüzyıldan başlamak üzere Celali İsyancıları ve eşkıyalık faaliyetleri siyasi, ekonomik ve sosyal hayata etkisi yanında iskân birimlerinde de önemli tahribata sebep olmuştur. Kilis yöresinde kaybolan yerleşmelerin en büyük nedenlerinden birisi bu eşkıyalık faaliyetleri olmuştur. Kaybolan yerleşmeler ayrıca deprem, sel ve taşkın olayları, kuraklık, çekirge afeti ve salgın hastalıklar sebebiyle de gerçekleşmiş olabilmektedir.

16. yüzyıl tahrir kayıtlarındaki verilere göre Kilis'te önemli bir nüfus kitlesinin yaşadığı görülmektedir. Bu dönemde Kilis kentinin kasaba fonksiyonu üstlendiği ve nüfusunun küçük olduğu (1536 yılında 3845, 1590 yılında 5512) görülmektedir. Köy nüfus sayılarına bakıldığında ise 1536'da 14.206, 1590 yılında ise 19.915 kişi olduğu görülür. Asıl dikkat çekici husus ise konar-göçer nüfusta görülmektedir. 1536 yılında 15.696, 1570 yılında 66.706, 1590 yılında 36.880 kişi konar-göçer statüdedir. Özellikle 1570 yılında çok büyük bir konar-göçer nüfus kitlesi söz konusudur. Akis'e göre bunun sebebi tahrirler yazılırken bazı

⁷³ Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 69.

⁷⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, 94-100.

dönemlerde hareket hâlinde olan konar-göçerlerin sayım dışı kalmış olabileceği görüşünü belirtmiştir.⁷⁵ Bu kadar yoğun olan konar-göçer nüfus ileriki yıllarda yerleşik hayata geçirilecek ve bu da Kilis'te köy sayısının artışına sebep olacaktır.⁷⁶

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyılın başlarında Halep Vilayet Salnamelerinde yer alan verilere göre Kilis kazası, 9 Nahiye ve 469 köye sahiptir. Kilis'in kırsal hinterlandının geniş olduğu ve alanının da büyük olduğu bu verilerden anlaşılmaktadır. Türkman, Menbic, Fellah, Şukağı, Com, Amiki, Şeyhler, Okcu İzzeddin ve Musabegli Nahiyeleri Kilis kazasında yer almaktadır.⁷⁷ Sınırın çizilmesiyle beraber Türkman, Menbic, Musabegli ve Okcu İzzeddin nahiyelerinin bir bölümü Türkiye sınırları içerisinde kalmış, diğer nahiyeler (Fellah, Şukağı, Com, Amiki, Şeyhler) ve sayılan 4 nahiyenin (Türkman, Menbic, Musabegli ve Okcu İzzeddin) bir kısmı ise Suriye toprakları içerisinde kalmıştır. 1: 200.000 ölçekli Antakya, Halep ve Kilis topografya haritaları kullanılarak ve Google Earth Pro yazılım programından yararlanılarak 469 köyün 385'i tespit edilerek harita üzerinde konumlandırılmıştır. 84 köyün ise konumuna ulaşılamamıştır. Bu köyler kayıp köy olarak ifade edilen yerleşmelerdir. Özellikle sınır bölgesinde kalan köylerin yok olduğu ve Suriye kesiminde kalan bazı köylerin isim değişiklikleri sebebiyle bu köy yerleşmelerinin konumları tespit edilememiştir. Güvenlik ve yitirilen fonksiyonlar sebebiyle bu köylerin kaybolduğu ifade edilebilir. Ancak tespit edilen 385 köy, konumundan hareketle 19. yüzyıl Kilis kazası muhtemel haritasına ulaşılmıştır. Türkiye-Suriye sınırının çizilmesiyle birlikte Kilis kazasının topraklarının büyük kısmı Suriye tarafında kaldığından dolayı alansal bir küçülme meydana gelmiştir. Sınır öncesi 469 olan köy sayısının sınırdan sonra 135'e düşmesi Kilis'in kırsal hinterlandının büyük çoğunluğunun kaybolduğunu ifade etmektedir. Sınır öncesi tespit edilen köy sınırları dikkate alınarak Kilis Kazası yüzölçümü 4753 km² olarak hesaplanmıştır. Günümüzde ise Kilis ili toplam yüzölçümü 1642 km² olarak hesaplanmıştır. Bu durumda Kilis sınır öncesi toplam arazisinin %65'ini kaybetmiştir.

Halep Vilayet Salnamelerinden elde edilen nüfus verileri konunun değerlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. 1871 yılında 54.501 kişi olan nüfus 1882'de 68.600, 1891'de 72.066, 1900'de 73.794 ve son salname olan 1908'de 72.803 kişi olmuştur.⁷⁸ 1908 yılı öncesi son otuz yıllık dönem göz önüne alındığında nüfusun yaklaşık 70 bin kişi olduğu görülmektedir. 1908 yılı Halep Vilayet Salnamesinde Kilis kazasının nüfusu 72.803 kişi olarak görünmektedir. 1927 yılı nüfus sayımında ise nüfusun 46.527 olduğu görülür. Sınırın çizilmesi ile birlikte alan kaybının yaşanması, Kilis kazası sınırları içinde bulunan kırsalın Suriye toprakları içinde kalması sonucu nüfus kaybı da gerçekleşmiştir. 1908 ve 1927 nüfusu kıyaslandığında Kilis nüfusunun 1/3'ünü kaybetmiş durumdadır.

5.3.2. Diğer Kırsal Yerleşmeler

Anadolu çok fazla medeniyete ev sahipliği yapmış bir coğrafya olarak kırsal yerleşme tipleri açısından zengin olan bir mekândır. Anadolu'nun kırsal yapı geleneğini oluşturan en önemli sistem, bölgeye Türklerin göçü ile Orta Asya kökenli yerleşme tiplerinin Anadolu coğrafyasına taşınması olmuştur. Konar-göçerlik sistemiyle göç eden Türkler, çeşitli özellikte kurmuş oldukları sistemle Anadolu yerleşme mozaiğinde en kıymetli taşı meydana getirmişlerdir. Kırsal alanda konar-göçer gruplar, Anadolu ve Bizans sınırlarında yurt tutma ve iktisaden faal olarak yaylak ve kışlaklar arasında ritmik hareketler gerçekleştirmişlerdir. Bu durumda ortaya ilk olarak yaylak ve kışlak adı verilen iktisaden hayvancılığa dayalı kırsal yerleşmeler ortaya çıkmıştır. Kilis, ılıman iklim koşulları sebebiyle konar-göçer nüfusun kışlak alanlarını meydana getirmiştir.

⁷⁵ Metin Akis, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşam Tarzları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/33 (2004), 26-27.

⁷⁶ 1536-1570-1590 yılı Kilis nüfus sayıları için bakınız *Ek. 4*

⁷⁷ Vilayet Salnamelerine göre Kilis Kazası Nahiye ve Köyleri için bakınız *Ek. 5*

⁷⁸ Kilis Kazası nüfusları (1882-1908) için bakınız *Ek. 6*

Bu sahada tarım arazileri dışında mera alanlarının varlığı ve geniş bazalt platolar kışlakların gelişimi açısından önemli coğrafi özellikler sunmuştur. Kilis'in doğusundaki bazalt platoları ve Afrin vadisi batısındaki platoluk sahalar ile kuzey kısımlar muhtemel kışlak alanlarını oluşturmaktaydı. Özellikle Karaboran (1985) tarafından İslahiye ve Hassa yöresinde araştırılan banı⁷⁹ yerleşmeleri birer kışlak yerleşmesine karşılık gelmektedir. Kilis yöresinde de banı yerleşmeleri muhtemelen var olmuştur.

Merkezi otorite açısından düşünüldüğünde konar-göçerler sürekli hareket hâlinde olduklarından kontrol edilmesi zor gruplar olmuştur. Dolayısıyla zaman zaman devlet çeşitli politikalar gereği bu göçebe toplulukları iskân ederek yerleşik hâle getirmeye çalışmıştır. Bu durumda yine kırsal yerleşme deseninde farklılıklar ortaya çıkmış olacaktır. Özellikle 16. yüzyıla ait arşiv vesikaları üzerine yapılan araştırmalardan hareketle konar-göçerlerin bir kısmının hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçerek yeni iskân merkezleri oluşturduğu ifade edilebilir. Konar-göçerlere kökenden ziyade buldukları bölgeye ve yaşayış biçimlerine göre Türk/Etrak, Yörük veya Türkmen gibi isimlendirmelerde bulunulduğu görülmektedir.⁸⁰ Ayrıca konar-göçerlerin yaşam tarzı olarak hızlı hareket etme özellikleri fethedilen bölgelerin Türkleştirilmesinde önemli bir yer tutmuştur.⁸¹ Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllarda konar-göçerlerin iskâna tabi tuttuğu 10 Eyalet arasında Rakka ve Halep Eyaletleri⁸² vardır. Dolayısıyla Kilis yöresinde de bahsi geçen yüzyıllarda konar-göçerler iskâna tabii tutulmuşlardır.

İskân süreciyle birlikte konar-göçer ağırlığın baskın olduğu bölgelerdeki köyler, çoğu kez az sayıda ve birbirlerinden uzakta bulunmaktaydı. Bu sebeple köylerin uzağında mezra adı verilen kırsal yerleşmeler meydana getirilmiştir. Böylece köylere bağlı mezra yerleşmeleri Kilis yöresinde kurulan kırsal yerleşmelerden biri olmuştur. Mezralarda temel iktisadi faaliyet tipi tarımsal üretime dayanır. Tahrir kayıtlarında görüldüğü üzere yörede birçok mezranın olduğu dikkat çekmektedir. Zamanla bu mezralar gelişerek köy yerleşmelerine dönüşmüşlerdir. 19. yüzyılda Kilis'te 469 köyün varlığı 16. yüzyılda var olan mezraların köy şekline gelmesinden dolayı sayıda bir artış yaşanmıştır.

Kırsal yerleşim tipleri açısından diğer bir kırsal yapı ağıl yerleşmeleri olmuştur. Konar-göçerlerin temel iktisadi faaliyet tipini hayvancılık meydana getirmiştir. Bu nüfus, yerleşik hâle geçmiş olsa da hayvancılık faaliyetleri ile geçimlerini sağlamışlardır. İskân edildikleri köy ya da mezralarda hayvanların ekili alanlara zarar vermemesi amacıyla köyün dışında hayvanların barındırıldığı ağıl yerleşmeleri yörede muhtemelen var olmuştur.

5.4. Kent Yerleşimi

Kentler, üzerinde kurulduğu mekânın özellikleriyle yoğrularak tarihi süreç içerisinde önem ve özellik kazanır. Tarihi süreç içerisinde değişen faktörler ile şekillenen kent, farklı kimlikler ve şekiller göstererek değişir ve dönüşür. Kilis, Halep'in kuzeyinde yer alan çok eski dönemlerden beri yerleşime sahne olmuş bir yöredir. Kilis Osmanlı döneminde kuzeyinde Antep, güneydoğuda Menbiç, güneybatıda Cebel'i Seman kazaları ile batıda Meydan'ı Ekbez, Hassa yerleşim merkezlerine komşu idi.⁸³ 16. yüzyılda Halep'ten gelerek Ayıntab ve Urfa üzerinden İran'a ulaşan önemli bir ana yol üzerinde bulunmaktaydı.⁸⁴ Kilis bağlı bulunduğu

⁷⁹ Halil Hilmi Karaboran, "İki İğreti Yerleşme Şekli: Banı ve Pey", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 39 (1985).

⁸⁰ Yiğit, *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği*, 377.

⁸¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13/1-4 (52 1951), 65-66; M. Hüdaî Şentürk, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri", *Bulleten* LVII/218 (1993), 103-104.

⁸² Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon ve Şenlendirme", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 584.

⁸³ Halep Vilayeti ve Kilis'in konumu için bakınız *Ek. 7*

⁸⁴ Metin Akis, *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 191.

merkez olan Halep'e ise yürüyüş mesafesi ile 12 saat (yaya olarak saatte 5 km yol alındığı kabul edilir) uzaklıkta yer almaktaydı. Konumu gereği hareketliliğin ve ticari aktivitenin yoğun yaşandığı bir coğrafyada yer aldığı görülmektedir.

Kentin ortaya çıkış sürecinde birçok görüş olsa da en dikkat çeken, kentin tüketim artışı ürünün bir eseri oluşudur. Tüketim artışı, belli bir alandaki köyler arasında değiş tokuş sürecini başlatarak bir ticari akım meydana gelmiştir. Bu ticari akımı organize edecek en merkezi çekirdek ise kentsel fonksiyonlar üstlenmeye başlamıştır. Coğrafi özellikleri en uygun merkez kentsel alan olarak gelişim göstermiştir. Böylece bu merkez diğer yerleşmelerden hızlı biçimde ayrışır ve büyümeye başlar. Kilis kenti de etrafında bulunan kırsal alana değiş tokuş fırsatı sunabildiğinden dolayı merkezi bir rol üstlenmiş ve kentsel gelişim devam etmiştir.

Kentsel yerleşmelerin fonksiyonlarını tam olarak ortaya koymak için hinterland (ard bölge) kavramına da açıklık getirmek gerekir. Bir kentin potansiyelini ve gelişimini etkileyen unsur etkileşim hâlinde bulunduğu kırsal yerleşmelerdir. Kent ile kır arasında sıkı bir ilişkinin olduğu aşikârdır. Nüfusun kalabalık olduğu kasaba veya kentler, daha küçük kasaba ve köylerden oluşan alanların ihtiyaç duydukları hizmet veya malları temin eder. Kırsalın kente karşı görevi ise büyük nüfus kitlelerini ürettiği ürünle beslemesidir. Dolayısıyla kır ve kent arasında birbirine muhtaçlık söz konusu olmuştur. Bu bakımdan bir kentin büyüklüğü ve önemi, onun tesir sahasının genişliği ve önemi ile orantılıdır. Kentler aynı zamanda çevresindeki kırsal alanın ihtiyaçlarını karşılayan hizmetleri barındırır. Hiçbir kentin kendi kendine yetebilmesi söz konusu değildir.⁸⁵

5.4.1. Kentsel Gelişim

Kilis kenti, Osmanlı-İslam kenti temelinde çeşme-cami-hamam üçlüsü etrafında gelişen bir merkezdir. Kilis'te ilk kentsel gelişim Osmanlı hâkimiyetiyle başlamıştır. Bazı Osmanlı kaynaklarında kent *Cuma kılınur ve bazarı durur* şeklinde tanımlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı kentlerinde Cuma Camisi ve pazar kentin ayrılmaz bir parçasını meydana getirmiştir.⁸⁶

Kilis'te kentsel yapının çekirdeğini öncelikle bir su kaynağı (kastel/çeşme) oluşturmuş olmalıdır. Sonrasında ise su kaynağı çevresine cami eklenerek merkez şekillenmeye başlamıştır. Merkeziyet kazanan saha çevresinde sonradan pazar gelişerek çarşı denilen merkezi kısım belirmeye başlamıştır.

Kilis, Memluk döneminde Azaz'a bağlı bir köy konumundaydı. Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte merkezilik kazanmaya başlayan ve kentsel bir gelişim gösteren Kilis, kısa süre içerisinde 3000 nüfusa ulaşarak bölgede merkezi bir rol üstlenmiştir. Sade bir topografya üzerinde oluşu ve su kaynaklarının nüfusu toplulaştırıcı etkisiyle kent dairevi formda ve sıkışık bir yapıda gelişim göstermiştir. Nitekim tarihi doku üzerindeki ölçümlerde doğu-batı doğrultuda kentin 1100 metre, kuzey-güney doğrultuda 1000 metre çapta olduğu tespit edilmiştir. Bu dar alan içerisinde 19. yüzyılda 20 binden fazla nüfusun yaşamını sürdürdüğü görülmüştür.

Kentsel gelişimin boyutlarını ortaya koymak için kentsel nüfusun seyrini belirlemek önem arz eder. 16. yüzyılda Kilis'te kentsel özelliklerin şekillenmeye başladığı tahmin edilmektedir. Kilis'in Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra 1519 yılı nüfusunun 1300 kişi olduğu görülmektedir. Bu durumda Kilis kasaba fonksiyonlarını üstlenen bir merkez hâlinindedir. 71 yıl sonra 1590 yılında Kilis nüfusu iki katından fazla artış göstererek nüfus 2880 kişiye ulaşmıştır. Nüfusun iki katından fazla artışı yerleşmenin merkezileştiğini ve etraftan göç aldığının bir göstergesi olmuştur. 1519 yılında Kilis'te 6 mahallenin

⁸⁵ Süha Göney, *Şehir Coğrafyası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 3908, 1995), 1-3.

⁸⁶ Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, 75.

olduğu görülmektedir (Kıbeliye, Çukurfası, Kızılca, Kana, Sübbat, Meşhedler). 1590 yılında ise Kıbeliye, Meşşata ile Calciyan, Kızılca, Kana ve Sübbat kentin mahallelerini oluşturmuştur. Bugün isimleri tamamıyla farklı olan bu 5 mahalle şehrin nüvesi görevini üstlenmiştir.

17. yüzyıl Kilis kenti nüfusu, Evliya Çelebi seyahatnamesinde 23.300 kişi olarak belirtilmiştir. Yaklaşık 70 yılda nüfus sekiz kat artış göstermiştir. Bu derece nüfusun hızlı artışı Kilis kentinin artık tam bir merkez olduğu ve kentsel mekân için gerekli olan fonksiyonel özelliklerini kazanmış bulunmaktadır. Kentin bu derece hızlı nüfus artışının sebepleri arasında Kilis'in mutlak ve izafi lokasyonunun vermiş olduğu avantajlar, iklim, topografik uygunluk ve ticaret yollarına yakınlık Kilis'in merkezilik kazanmasında önemli etkenler olmuştur. Kilis'in bulunduğu konum Halep'e bir günlük yürüyüş mesafesinde yer almaktadır. Bu durumda Kilis, Halep'ten çıkan kervanların ilk uğrak yeri, Halep'e varmak isteyen kervanların ise son durak noktası olmuştur. Bu ulaşım ve ticari fonksiyon, Kilis'in merkezilik kazanmasında ve nüfus gelişiminde etkili olmuştur. 18. yüzyıl nüfusu ile ilgili herhangi bir belge bulunamadığından dolayı 19. yüzyıl nüfusları Halep Vilayet Salnamelerinden hareketle ele alınacaktır.⁸⁷

19. yüzyıl başlarına ait olduğu düşünülen fakat tarihi tam olarak bilinmeyen bir belgede Kilis nüfusunun yaklaşık 28.500 kişi olduğu görülmektedir. Evliya Çelebi'den yaklaşık 140 yıl sonra şehir nüfusunun yaklaşık 5400 kişi artmasıyla yıllık nüfus artış hızı %1,48 olarak hesaplanmıştır. 1868 yılı vilayet salnamesinde Kilis kenti nüfusu yaklaşık 24.500 kişi olarak tespit edilmiştir. Yüzyılın başındaki rakama göre yıllık nüfus artış hızının %-2,29 hız ile azaldığı görülmüştür. Bu azalışta kıtlıklar, salgın hastalıklar, iç isyanlar ve savaşlar etkili olmuştur. 1871 yılına kadar da kent nüfus kaybetmeye devam etmiştir. Bu yılda şehir nüfusu 23.600'e gerilemiştir. Önceki döneme göre yıllık nüfus artış hızı %-24,36 olarak hesaplanmıştır. 1876 yılı nüfusuna göre önceki döneme göre nüfus artış hızı %6,85 olarak hesaplanmıştır. Ancak 1878 yılında Osmanlı-Rus Savaşı etkisiyle 1886 yılında yıllık nüfus artış hızı yine negatif değerler göstermiştir (%-14). 1895 ve 1902 nüfus sayılarında tekrar bir artış görüldüğü dikkati çekmektedir. Türkiye-Suriye sınırının çizilmesinden sonra fonksiyon kaybına uğrayan Kilis'in yeniden nüfusunun düşüş gösterdiği 1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarından anlaşılmaktadır.⁸⁸ 19. yüzyılda Kilis'in mahalle sayısı 32'dir. Arslan, Aşit, Abdioymağı, Bölük, Kettan/Büyükkütah, Çılak/Çaylak, Debbağhane/Tabakhane, Deveciler, Timurcular/Demirciler, Ebülüla, Hacıılyas, Hacıgümüş, Hakverdi, Helvacıoğlu, Hindioğlu, İnnablıkütah, Karaali, Kalaycılar, Ketenciler, Mollahamid, Meşhedlik, Şeyhali/Mıhali, Nacaroğlu, Nureddin, Okçular, Şeyhabdullah, Şihlar, Tırıklı, Tekke, Vaiz, Cedid, Zahter Kilis'in sınır çizilmeden önceki mahalleleridir. Bu mahallelerin kentsel mekânda dağılışı örüntüsü ve özellikleri birbirinden farklıdır. Mahalleler yüzölçümlerine göre değerlendirildiğinde merkezdeki mahallelerin küçük yüzölçümlü, çeper mahallelerin ise büyük yüzölçümlü olduğu görülmektedir. Kentsel yayılmaya bağlı olarak kent çeperinde kurulan yeni mahalleler büyük yüzölçümlü olarak dikkati çeker. Özellikle Bölük, Ebülüla, Şihabdullah, Deveciler, Timurcular ve Aşit mahalleleri büyük yüzölçümlü çeper mahalleleri meydana getirmiştir. Bu çeper mahallelere yerleşen nüfus daha çok kırsaldan kente yeni göç etmiş kişilerden meydana gelmiştir. Kentin merkezi mahallelerinde ise eski kent sakinlerinin ikameti görülmekteydi.

5.4.2. Kentsel Mekânın Kullanımı ve Mekân Kültürü

Kültürel coğrafi görünüm, insanın doğal ortama katmış olduğu her şeye karşılık gelir. Tabiatla insanın yaşadığı her yerde, tabiatla insanın karşılıklı bir şekilde bıraktığı tüm izler kültürel coğrafi görünümü meydana getirir. Kültürler, kendi coğrafi görünümelerini dünyanın kendilerine sağladıkları hammaddelerle biçimlendirirler.⁸⁹ Bu görünümün en somut izlendiği alanlar ise kentler olmuştur. Kentteki kültürel coğrafi

⁸⁷ Kilis Kenti nüfusu ve artış hızları (1519-1927) için bakınız *Ek. 8*

⁸⁸ Ömer Faruk İnceli, *XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası* (Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013).

⁸⁹ Gümüşçü, "Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras".

görünüm o kentin teşekkülü ve tarihi açıdan geçirdiği dönemleri ortaya koyma açısından önem arz eder. Kilis kentinde de kültürel coğrafi görünümü okumak kent tarihi, dokusu, fizyolojisi ve kültürünü ortaya koymak demektir.

Kilis kentinin oluşum ve gelişim sürecinde Türk-İslam kenti özellikleri görülür. Anadolu kent mozağinden beslenen Kilis kenti, Osmanlı kent dizaynının temel özelliklerinin görüldüğü hâlâ eski kent merkezinin muhafaza edildiği bir yerdir. Osmanlı kentinde cami unsuru ön plana çıksa da asıl önemli unsur kent merkezinin belirleyicisi *su kaynağı* (çeşme) olmuştur. Daha sonra bu su kaynağı çevresinde cami inşa edilmiş ve alan dini bir fonksiyon üstlenmeye başlamıştır. Kentin cazibe merkezi hâline gelen bu saha ticari tesis ve mekânları kendisine doğru çekerek çarşı mahallesi meydana getirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı kent planında *cami*, *bedesten* ve *imaret* hâkim unsurları meydana getirir.⁹⁰ Osmanlı'da Ulu Cami genellikle kentin en büyük camisi olur ve *Cuma Camisi* olarak temsil olunurdu. Kilis'te Memlukler döneminden kalan Ulu Cami, yerleşmenin ilk nüvesini meydana getirmiş olsa da Osmanlı hakimiyeti ile inşa ettirilen Canbolad Paşa Cami kentin asıl Cuma Camisi fonksiyonunu üstlenmiştir. Bu cami etrafında inşa ettirilen bedesten ve Paşa Hamamı'yla birlikte Osmanlı kent yapısının en önemli üçlüsü olan cami-bedesten-hamam üçlüsü sağlanmıştır. Cuma camisi önünde yer alan meydan ise pazar fonksiyonunu üstlenerek özellikle kırsaldan cuma günü kente gelen nüfusun beraberinde getirdikleri ürünlerini pazarladıkları bir mekâna dönüşmüştür.

Kentin ilk merkezini su kaynağı, daha sonra cami oluştursa da bedestenin inşasıyla birlikte kentin merkezi bedesten olmuştur. Bu bedesten etrafında han ve kervansaraylar da gelişim göstererek ticari fonksiyon kent merkezinde hâkim duruma geçer. Hanlar, sadece geceleme ihtiyacını karşılayan yerler değil, aynı zamanda ticari işlevi de olan yapılardır. Kentsel merkezin yayılım yönü ise bedestenden başlayan ve *uzun çarşı* (arasa/arasta) adı verilen geniş cadde yer alır. Bu çarşı kentte üretilen mal ve hizmetlerin sunulduğu alandır. Bu çarşıya açılan her sokakta belli iş kollarının görüldüğü alanlar vardır. Bu nedenle kent merkezindeki esnaf çarşılarının kent planındaki konumu bedestene göre şekillenmiştir. Bugün Sabah Pazarı'nın bulunduğu alanda Kilis Bedesteni yer almaktaydı. Bu bedestenden başlayan cadde Kadı Cami istikametine uzanarak uzun çarşuyu meydana getirmiştir. Bu alana açılan sokaklara çeşitli esnaf gruplarının yerleşmiştir. Hasırcı, demirci ve nacar esnafları bu caddeye açılan sokaklara yerleşerek mekânsal uzmanlaşmayı sağlamışlardır.⁹¹

Kilis tarihi kent formunun dairevi şekilde geliştiği görülmektedir. Topografyanın sade olduğu bir alanda kurulan kent, her yöne doğru gelişim göstererek küçük çaplara sahip olan dairevi bir form almıştır. Kent merkezine hemen hemen eşit mesafelerde gelişimle meydana getirilen bu formun sınırlarını ise kent çevresindeki mezarlıklar meydana getirir. Bugün de hâlâ bazı mezarlık kalıntılarının eski kent merkezi çevresinde yer almakta ve günümüz kentsel mekân içerisinde belirgin boşlukları meydana getirmektedir.⁹²

Osmanlı kentlerinde ticaret bölümleri, konut bölümlerinden genellikle ayrı alanlarda yer almaktadır. Osmanlı kentlerinde iş ve ticaret merkezi hanlarda kalan sınırlı sayıda kısa süreli konuk dışında geceleri boşalırdı.⁹³ Başka bir anlatımla burada çarşı selamlık, ikamete ayrılmış mahalleler ise haremlik olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴ Bu yapı Kilis kentinde de belirmektedir. Kent merkezi ve çevresindeki iktisadi düzen kentsel mahallelerde ikamet eden nüfusun da farklı iktisadi özellikler göstermesine sebep olmuştur.

⁹⁰ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 570.

⁹¹ Bugün var olmayan Tarihi Kilis Bedesteni çizimi için bakınız *Ek. 9*

⁹² 19. Yüzyılda Kilis Kenti arazi kullanım haritası için bakınız *Ek. 10*

⁹³ Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", 70.

⁹⁴ Işık Tamdoğan-Ebel, "Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı", *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 398.

Ticari merkeze yakın alanlardaki konutlar genellikle ticaretle uğraşan veya zanaatkâr kesimin bulunduğu alanları meydana getirmiştir. Örneğin, Tekke, İnnablıkütah, Büyükkütah, Meşhedlik, Debbağhane mahalleleri bu ticari merkezlerde çalışan insanların konaklama alanlarını oluşturmuştur. Ticaret merkezinden uzak mahallelerde ise genellikle tarımla uğraşan nüfus ikamet etmekteydi. Örneğin Bölük, Mollahamit, Abdioymağı, Ebulüla mahalleleri genellikle tarımla uğraşan nüfusun ikamet ettiği alanlar olmuştur.⁹⁵

Kilis'in sınır çizilmeden önceki muhtemel nüfus dağılımında yoğunluğun merkezi iş ve ticaret sahası (uzunçarşı) etrafında yoğunlaştığı görülür. Özellikle bedestenin olduğu alan ile Canbolad Paşa Cami'nin olduğu alanlarda ise nüfusun daha az olduğu söylenebilir. Çünkü Osmanlı kent yapısında ticaret alanları ile yaşam alanlarının farklı olduğu ifade edilmektedir. En yoğun nüfusun uzunçarşı etrafında yer alan Tekke, Büyükkütah, İnnablıkütah, Nureddin, Debbağhane mahallelerinde olduğu görülür. İkinci derece nüfus yoğunluk alanlarını ise bu mahalleleri çevreleyen Tırlıklı, Ketenciler, Kalaycılar, Karaali, Hacııyas, Hacı Gümü, Şıhlar, Hindioğlu, Çılak, Abdioymağı, Meşhedlik mahalleleri takip eder.⁹⁶ Nüfusun yoğunlaştığı diğer mekânlar genellikle dini yapılar çevresindedir. Bu yapıların yoğunlaştığı alanlarda nüfus yoğunluğu da artış göstermektedir. Topografyanın sadeliği sebebiyle yeryüzü şekilleri yerleşmeyi sınırlandırmamıştır. Fakat su kaynaklarının dağılışı nüfus için belirleyici etken olmuştur. Kilis'te kasterlerin (çeşme) yoğunlaştığı alanlarda nüfus yoğunluğu da artış göstermektedir. Ayrıca nüfusun yoğunluk gösterdiği alanlar arasında yeraltı suyunun yüzeye yakın olduğu alanlar da dikkat çekicidir.⁹⁷ Eski kent merkezinde yapılan gözlemlerde bir veya birkaç meskenin ortak kullandığı artezyen kuyuları avlularda yer almaktadır. Kuyularda ölçülen derinlikler çukurda kalan mahallelerde daha düşük ölçülmüştür. Bu mahallelerde yeraltı suyuna daha çabuk ulaşım mahalle nüfuslarının yoğunluk göstermesine de sebep olmuştur. Abdioymağı, Çılak, Meşhedlik, Debbağhane, İnnablıkütah, Hindioğlu, Nureddin, Şıhlar, Hacıgümü, Nacaroğlu ve Mollahamit bu karakterde mahallelerdir.⁹⁸

Osmanlı kent mekânında sokak ve cadde sistemleri belirgin olan yapılardır. Bu yol ağlarında sokak sistemleri dardır. Sokak genişlikleri daha çok yayalar ve yük taşıyan hayvanlara göre yapılmıştır. Sokaklar, sık sık yer değiştirmektedir. Uzun bir mesafede sokakların yön değiştirmeden devamı enderdir. Sokakların doğrultuları ve genişlikleri de çok sık değişir. Dar ve geniş sokak parçaları düzensiz olarak birbiri ardından gelir.⁹⁹ Kilis kenti sokaklarında da bu yapı gözlemlenmektedir. Kent, sokak ve cadde sistemindeki hiyerarşi çıkmaz sokaklarla başlar, bu sokaklar dar sokaklara açılır, bu dar sokaklarda nispeten daha geniş caddelere açılarak kent içi ulaşım ağı meydana getirilmiş olur. Dolayısıyla konumu ve özellikleri ile kent dokusu bir bitki yaprağının üzerindeki damar ve hücre yapısına da benzetilebilir. Şehir dokusunda yolların dar olması o dönemdeki kullanımla ve insan ölçüleriyle ilgilidir. Çünkü insanların dışında sokaklardan geçen ve taşıma aracı olarak kullanılan hayvanlar; eşek, at ve deve idi. Develer, yük taşımacılığında kullanıldığı için çoğunlukla mal ve ürünlerin hanlara taşınmasında kullanılmaktaydı.¹⁰⁰ Dar sokaklar daha geniş sokak ve yollara doğru ilerlerken bazı kesişme noktalarında meydanıklar ve kıvrımlar oluşmaktadır. 2,5-3 metre

⁹⁵ İlhan Akdemir - Ömer Faruk İncili, "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği", *Marmara Coğrafya Dergisi* 29 (2014), 220-247.

⁹⁶ İncili, *XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası*.

⁹⁷ İncili, *XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası*.

⁹⁸ 1908 tarihli salname nüfusuna göre Kilis kenti nüfus dağılışı için bakınız *Ek. 11*

⁹⁹ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi* 7 (1965), 55.

¹⁰⁰ Sıdika Bebekoğlu - Mehmet Tektuna, *Kilis kültür envanteri: Kentsel mimari - Kırsal mimari - Yazut eserleri* (Kilis: Kilis Valiliği, 2008), 136.

genişliğindeki sokaklar, bazen daralır bazen genişleyerek, kıvrımlar, köşeler, meydanlaşmalar oluşturarak, hareketli, sürprizli bir dolaşım sağlamaktadır.¹⁰¹

Kilis'in havadan çekilmiş olan bir fotoğrafına bakıldığında labirenti andırır bir yapı görülür. Bu karmaşık düzenin oluşumuna yönelik çeşitli yaklaşımlar vardır. Kabul gören en önemli yaklaşım bu dar ve ivicacılı yolların iklim etkisiyle meydana getirildiğidir. Sokakların darlığı yazları sıcak geçen bölgede gölgelik alanlar meydana getirerek doğal klimatik etki yaratmaktadır. Diğer taraftan dar sokaklara kanalizasyon olan rüzgâr yazları hava cereyanları (ventilasyon) ile daha serin bir ortam yaratmaktadır. Kilis kenti tarihi dokusunda sokakların konumlanış biçimlerinde yazın hâkim durumda olan rüzgâr yönü de etkili olmuştur. Hâkim rüzgâr yönünün yaz aylarında batı ve kuzeybatı oluşu sokak yönlerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı kent dokusunda sokak sistemlerinin rast gele oluştuğunu söylemek coğrafyayı çok iyi tanıyarak ondan maksimum yararlanmayı amaçlayan insanlar için bir haksızlık olur.

Dar ve çıkmaz sokakların teşekkülünde diğer savunulan faktör güvenlik kaygısıdır. Kentin dar ve karmaşık yapısı, saldırı anında orayı bilen kentli nüfus için olumlu, saldıran için ise olumsuz bir durum meydana getirir. Kilis yöresi hep sınırdaki olmanın etkisiyle tehditlerle karşı karşıya gelmiş bir sahadır. Dolayısıyla bu korku kültürü insanları daha korunaklı bir kent ve mesken inşasına zorlamıştır. Güvenlik kaygısını 17. yüzyılda kenti ziyaret eden Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'ndeki satır aralarından okumak mümkündür. Çelebi, Kilis'te sekiz kapının olduğunu söyler. Kibleye bakan tarafta Büyük Tedribe, Küçük Tedribe, Ayn Tedribesi ve Yusuf Çelebi Tedribesi, doğuya bakar Hüseyinzade Tedribesi, Akcurun Tedribesi, Alçak Tedribe ve Çulha Tedribesi¹⁰² bulunmaktadır.¹⁰³

Dar ve çıkmaz sokak oluşumundaki diğer bir görüş ise aile mahremiyetinin korunma kaygısıdır. Yapı içerisinde yollar çoğunlukla genelden mahreme doğru incelen ağaç dalları gibi düzenlenmiştir.¹⁰⁴ Kilis'te birbirinden farklı kıvrımlardan oluşan çıkmaz sokakların en dar yeri 85 cm'ye kadar incelendiği, yer yer genişlemeler, meydancık ya da avlu benzeri boşluklar oluşturdukları görülmektedir.¹⁰⁵ Çıkmaz sokaklar ana yollardan meskenlere uzanan özel yol ağlarıdır. Bireyci tutumun varlığı çıkmaz sokakların meydana getirilmesinde etkili faktörü oluşturmuştur. Kişi ve grupların müdahaleleri ile eğri büğrü, düzensiz bir şekle sokulan sokaklar, mahremiyeti temin için, uç noktalardan kapatılarak çıkmaz hâle getirilmiş, böylece başkalarının geçişine kapatılan sokak belirli bir gruba ait özel bir yola dönüştürülmüştür. Bu sokak sisteminde Türk kültürünün de etkisi olmuştur. İskâna tabi tutulan çeşitli aşiretlerin gerek geleneksel gerekse kültürel bağlamda kendi içerisinde kapalı bir sistem teşkil etmesi de etkili olmuştur.¹⁰⁶ Konyalı (1968) Kilis'teki mahremiyet etkisini mesken yapısından hareketle çok iyi açıklar. “*Kilis'te konutlar mümin kalbi gibidir: Dışa kapalı içe ise açıktır*”.¹⁰⁷ Bu mahremiyet yapısı sokak ve konutların adeta birbirlerinden küsmüşçesine ayrılmasını sağlamıştır. Hatta konutların avlu duvarları deve sırtında seyahat eden bir kervanın boyundan daha yüksek inşa edilerek konut mahremiyetinin de sağlandığı görülmektedir. Yine Konyalı'nın (1968) tespitlerinde “*sokağa penceresi olan evin kızı alınmaz*”¹⁰⁸ söylemleri mahremiyetin kent düzeninde ağırlığını ortaya koymaktadır.

¹⁰¹ İncili, *XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası*.

¹⁰² Evliya Çelebi'nin söz ettiği tedribeler için bakınız *Ek. 12*

¹⁰³ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 386.

¹⁰⁴ Jale N. Erzen, *Çevre Estetiği* (Ankara: ODTÜ Yayınları, 2003), 116.

¹⁰⁵ Akdemir- İncili, “Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği”.

¹⁰⁶ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*.

¹⁰⁷ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*.

¹⁰⁸ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*.

6. Toponimik Analiz

Toponimi yer adı bilimi olup Yunanca topos: yer, onoma: ad kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Toponimi yer adlarının önemini, doğuşunu ve yayılışını inceleyen dil bilimin bir alt dalıdır. Coğrafi araştırmalarda yerleşme yer adlarından faydalanarak yerleşmelerin doğduğu mekânları, geliştiği çağları ve yerleşmenin evrim süreci açısından ipuçları verir.¹⁰⁹ Mekânın adlandırılması süreci başlangıçta kendiliğinden gelişmiş, doğal ve kültürel özelliklerle şekillenmiş, dil ile birlikte bir tür söz olarak saklanmış, gelecek nesillere aktararak sürekli korunan mekâna ilişkin bir bellektir.¹¹⁰ Aslında yer adlandırılması mekâna hâkim olmanın, onu tanımanın ve çok yönlü ilişki kurulmanın bir tezahürüdür.¹¹¹ Diğer bir ifade ile toplumların coğrafi mekânla bütünleşmesinin bir göstergesidir.¹¹²

İnsanlar yaşadıkları mekânları adlandırırken bazı özelliklerden etkilenirler. Bu etkilenme doğal çevre ya da sosyal-kültürel bir özellikten genellikle kaynaklanır. Aynı zamanda insanlar buldukları mekânın yer adlarını zaman içerisinde değişimlere de uğratabilirler. Ancak yeni kullanılan adları da bir öncekinden izler barındırır. Bu özelliği sayesinde de bulunduğu mekânın tarih ve coğrafyası ile ilgili önemli ipuçları durumundadırlar.¹¹³

Anadolu kırsalında üç farklı yerleşim modeli söz konusudur. Birincisi yöreye Türkler geldikten sonra Müslim ve gayrimüslimlerin beraber yaşadıkları köyler olup bu köylerin adları küçük değişimlerle Türk iskânından önceki adları muhafaza edilmiştir. İkinci olarak Türklerin geldiklerinde eskiden kullanılmış ama boşaltılmış olan köylere yerleşmeleriyle ortaya çıkan yerleşmeler gelişmiştir. Bu köy adları viran veya kilise ekli yerleşmeler şeklinde karakterize olmuştur. Diğer model ise fetih sonrası Türkler tarafından kurulan köyler olup Türk boyları, şahıs adları, aşiret adları ve coğrafi yapıdan kaynaklanan isimler yerleşmelere verilmiştir.¹¹⁴

Hititlerden günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmış Kilis yöresinde tarihi yer adları eşsiz bir tarihi hazine olmuştur. Ancak Cumhuriyet'in ilanından sonra Kilis köylerinde de yer adları değişime uğramıştır. Bu durumda yüzyıllar içinde oluşmuş bir kültür mozaiki de deforme olmuştur. Ancak şu da var ki köy isimleri değiştirilmiş olsa da yöre halkı hâlâ eski köy adlarını kullanmaktadır. Bu durumda orijinal yerleşme adları o yerle özdeşleşmiş tarihi ve geleneksel bağlarla yoğrulmuş ve unutulmayan eşsiz bir tarihi bellek şeklini almıştır. Bu kısımda Kilis yöresinde var olan köy isimlerinden hareketle yerleşmelerin kuruluş yeri, fonksiyonları, yerleşme kültürü ve yerleşilen doğal coğrafi yapı analiz edilecektir.

Türkiye-Suriye sınırı çizilmeden önce Kilis, 469 köyün yönetim merkezi idi. Bu köylerin adlarına Halep Vilayet Salnamelerinden ulaşılabilmektedir. Bu köy isimlerinden hareketle toponimik bir analiz yapılarak yöredeki yerleşme adlandırmalarında hangi faktörlerin baskın olduğu ortaya konulacaktır. Köy sayısı çok fazla olduğu için bu yerleşmelerden bazı örnekler seçilerek toponimi tahlili yapılabilmektedir.

¹⁰⁹ Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi: 157, 1992).

¹¹⁰ Miray Özkan- Ali Cenap Yoloğlu, "Bir Bellek Projesi Olarak Sokak İsimlendirilmesi: Ankara Örneği", *Planlama Dergisi* 4 (2005), 54.

¹¹¹ Alpaslan Aliağaoğlu, "Şehrsel Toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/29 (2013), 45.

¹¹² Sırrı Erinç, "Güneydoğu Avrupa'da Türkçe Ekzonimler", *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni* 6 (1989), 9.

¹¹³ Harun Tunçel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2000), 26.

¹¹⁴ Alaattin Aköz, "Tarihçe: Türk Devri", *Karaman Tarih Kültür Sanat* (Karaman: T.C. Karaman Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2000), 172.

Köy yerleşme adlarında dikkat çeken ilk özellik olarak bazı köyaltı yerleşme tiplerinin eklentiler şeklinde köy adlarını oluşturduğu görülmüştür. Mezra, çiftlik, oba ve ağıl yerleşmeleri eklenti şeklinde köylere verilmiştir. Bu durumda köyaltı yerleşmelerinin köy yerleşmelerine dönüştüğünü de ifade edilebilir. Mezra'a-ı Şahin, Kara Mezra'a, Kızıl Mezra'a, Mezra'atu'l-Hatib, Mer'anaz, Mezra'atu'l-Ula, Mezra'a-i Şir, Mezra'a-ı Hatun ve Murad Ağa Mezra'ası köyleri adlarında mezra eklentisi yer almaktadır. Çukur Oba, Sağır Oba, Palu Obası, Bek Obası, Raco Obası ve Büyük Oba köyleri adlarında oba eklentisi yer almaktadır. Karaağıl (Karakıl) köyünde ağıl eklentisi yer almıştır. Ayrıca Çiftlik adında bir köy de tespit edilmiştir.

Bazı köylerin adında bölgeye yerleşen Türk oymak ve aşiretlerin izi vardır. Sabar ve Kaman köyleri eski Bulgar, Kuman (Kıpçak) ve Peçenek oymakları adlarını taşıdığı belirtilmektedir. Ayrıca Haçlı Seferleri döneminde Kuzey Suriye'de yapılan savaşlarda adına sıkça rastlanan ve Selçukluların Halep Emiri Rıdvan'ın süvari kuvvetleri komutanı olan bir şahsın adı da Sabar'dır¹¹⁵ Türk oymakları ile ilgili diğer köy adları Tamburalı, Balıklı, Tahtalı, Demirciler, Karakoyunlu, Söğütlü, Haydarlar, Hacılar, Dümbüllü, Çerçili, Acar, Beykır, Türkmen Barış, Kara Melik ve Erşaf olarak belirlenmiştir.

Kilis köyleri arasında til, tel ve höyük eklentileri de belirgindir. Bu eklentiler yörede çok fazla görülen höyük kalıntılarından adlarını almıştır. Bu köyler arasında Tel Habeş¹¹⁶, Til'ar, Til Hüseyin, Telalin, Tel Acar, Tel Rıfat, Tiltane, Tel İbrahim, Til-Hüseyin, Arab Höyüğü, Murad Höyüğü, Kör Ahmed Höyüğü, Tel-Tavil, Til-Sallur, Tel-Karak, Til-Hamu yer almaktadır.

Kilis'te *kefer* eklentili birçok köy adı tespit edilmiştir. Bu eklenti köy anlamına geleceği gibi Arapça kfr (kefere) kökünden geldiği ve gayrimüslim köyleri ifade etmiş olabileceği de düşünülebilir. Bu köyler arasında Kefer Rahim, Kefer Gani, Kefer Külbin, Kefer Parça, Kefer Cuş, Kefer Haşir, Kefer Naya, Kefer Nasih, Kefer Altın, Kefer Rum, Kefer Miz, Kefer Zeyt, Kefer Batara, Keferdeli-i Tahtani, Keferdeli-i Fevkani, Kefer Safra ve Kefer Şil yer almaktadır.

Adını kuruluş yerinin coğrafi özelliklerinden alan köyler de Kilis'te yaygındır. Bu köyler arasında Karataş, Gökdaş, Dikmetaş, Taşlı Horbil, Gök Musa, Serincek, Kara Tepe, Tepe, Boğaz Kerim, Karbeyaz, Karnebi, Dölek, Yastıca, Baş Mağara ve Mağaracık yer almaktadır.

Sahanın kurak bir coğrafya olması sebebiyle su kaynakları etrafında yerleşmeler yoğun olarak gelişmişti. Bu kaynaklar da yerleşmeye adlarını veren coğrafi özellikler olmuştur. Tespit edilen köyler arasında Kastel (yörede çeşmeler için kullanılır), Samandere, Karagöz (göz, su kaynağını ifade eder), Düden, Kara Kuyu, Havaru'n-Nehr, Kehriz (yörede su gideri için kullanılır), Çakallıpınar, Akabe, Kara Pınar, Çörtan, Üç Pınar, Kuru Göl, Kızılgöl ve Hasandereli yer alır.

Yörede yetişen bitki ve ürünler de köy adlarında yer almıştır. Zeytunek, İncirli, Söğütlü, Kozcağaz, Çınar, Kara Tut, Narlıca, İğde, Sünbül, Arpa Kesmez, Yazı Bağı, Armudca, Ispanak ve Mısırcık bu köyler arasındadır. Ayrıca yörenin zoolojik varlığı da köy isimleri üzerinde etkili olmuştur. Bülbül, Kurt Uşağı, Kurtkulağı, Yılanca, Çakallı, Çakallı Pınar bu köylerdendir. Bazı köyler adlarını yörede üretilen maddelerden almış olmalıdır. Kuşçu, Kürtüncük, Kürtün, Kürtüncü ve Demirci bu köyler arasındadır.

Eski Türkçe'de köy anlamına gelen kend eklentili köylere de Kilis'te rastlanılmıştır. Bu köyler Kızılkend ve Ağcakend köyleridir. Bazı köy adları yörede bulunan eski kalıntılardan gelmektedir. Yukarıda bahsedilen höyük yakınındaki yerleşmelerin yanı sıra Karaköprü, Karaca Viran, Arabviran, Ala Viran, Küplüce, Ravanda, Oylum ve Hisar köyleri yakınlarında bulunan eski kalıntılardan isimlerini almıştır.

¹¹⁵ Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 70-71.

¹¹⁶ Bilal Habeş'in, köyün kurulduğu höyük üzerinde türbesinin bulunduğu inancından bu ad verilmiş olabilir. Bu köye Fransızlar tarafından yakıldığı için Cumhuriyet'in ilk yıllarında Yananköy adı verilir, daha sonrasında ise adı Mercidabık Zaferi ve Yavuz Sultan Selim'e istinaden Yavuzlu adı verilmiştir.

Köy adları arasında şahıs adlarından kaynaklanan isimler de yer almaktadır. Bu kişilerin toplumda sözü geçen veya lider konumundaki kişiler olması muhtemeldir. Ömeroğlu, Ömercik, Hüseyinoğlu, Hasancalı, Fırlaklı, Uzunlu, Saitli, Topallar, Hacıpoğlu ve Karaçavuş bu köyler arasındadır.

Yine vilayet salnamelerinde rastlanan Fericek (bugün de adı aynı) ve Ferise Farsça bir sözlükte İran'da köy adları olarak belirtilmiştir.¹¹⁷ Yine Çiroz köyü yakınında var olan Şiraz eski tepe yerleşim kalıntıları İran'da yer alan Şiraz ile benzerdir. Dolayısıyla bu adların Sasani devrinden kaldığı ihtimal dâhilindedir. Yörede var olan Salabiyan köyünün adı ise Arapçada Haçlılar anlamına gelen kelimedenden gelmektedir. Muhtemelen köy Haçlı Seferlerinde kurulmuş ve bu adı almıştır. Cenkele (Cengin) köyü adını muhtemelen yakınında yapılan bir savaştan almış olmalıdır. Eğlen köyü adının ise Timur soyundan gelen bir prensin adıyla aynı olması dikkat çekicidir.¹¹⁸

SONUÇ

Bir yerin tarihi coğrafyasını ele almak bulunulan yerin coğrafi özellikleri ile mekânın nasıl şekillendiğinin ortaya konulması anlamına gelir. İnsan ve doğal ortam birbiri üzerinde şekillendirici etkiye sahip unsurlar olmuştur. İnsanın dünyaya gönderilmesinden bu yana bu insan-mekân etkileşimi her zaman devam etmiştir. Zaman ne kadar geçmiş olsa da bu etkileşimin izleri bazı yerlerde saklanmış olabilir. Araştırmacının bu ipuçlarından hareketle mekânı okuması tarihi ve coğrafi açıdan eşsiz bilgiler sunabilir. Elde edilen eşsiz bilgiler tarihi dönemlere bir el feneri tutarak bazı olayların izahında önemli hâle gelebilir. Günümüz tarihi coğrafya çalışmalarında odaklanılan noktanın mekândan çok tarihi belgeler olduğu dikkat çekmektedir. Oysa tarihi coğrafya çağdaş coğrafi ilkelerin tarihi dönemlere uyarlanması ile yapılmalıdır. Önemli olan mekânın kurgusudur, tasarımıdır. Tarihi coğrafya çalışmaları bu ilke göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmelidir.

Kilis yöresi tarih sahnesinde hep var olan bir coğrafyanın parçasıdır. Bu yörenin makûs kaderi ise bugün de olduğu gibi genellikle sınırdadır. Sınırdadır bu coğrafya için bir güvensizlik ortamı ve tedirginlik yaratmıştır. Yörede görülen eski kale kalıntıları bu alanın stratejik bir geçiş güzergâhı olduğunun göstergesidir. Çünkü bulunulan saha coğrafi olarak da bir geçiş sahasıdır. Arabistan Levhası ile Anadolu Levhasını birbirine bağlayan kuşak üzerinde bulunan bu saha Arabistan düzlüklerinden Anadolu'ya geçişin kapısı rolü üstlenmektedir. Nitekim Korus Kalesi, Ravanda Kalesi ve diğer kale yerleşmeleri bu coğrafyanın güvenliği ve savunmasını sağlayan yerleşmeler olmuştur.

Yöredeki iklim özellikleri ve su kaynakları yerleşmeler üzerinde belirleyici etkiler bırakmıştır. Höyük yerleşmelerinde görüldüğü gibi düzlük sahalarda ve su kaynaklarının etrafında gelişen yerleşmeler hep aynı noktada gelişerek yapay tepeler hâlinde günümüze ulaşmışlardır. Kilis yöresi birçok millete ve medeniyete ev sahipliği yapmış olsa da yerleşme düzenleri genellikle birbirine benzer özellikler arz etmektedir. Bu da yerleşmelerin coğrafi özelliklerle şekillendiğinin göstergesi olmuştur. Örneğin yörenin doğu ve güney kesimlerinde höyüklerin yoğunluk göstermesi ve kırsal yerleşmelerin fazlalığı coğrafi özelliklerle açıklanabilir.

Kilis yöresinde çeşitli medeniyetlerin var olması kırsal yerleşme tiplerinin ve zengin toponimik yapının meydana gelmesini sağlamıştır. Konar-göçer nüfusun yörede fazlalığı hayvancılık amaçlı kırsal yapının şekillenmesini sağlamıştır. Kışlak, ağıl, mezra, oba gibi yerleşme tipleri yörede görülen, hâlâ bazı yerleşme adlarında eklenti olarak yaşayan yerleşmeler olmuştur.

¹¹⁷ Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 70.

¹¹⁸ Kesici, *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 70.

Yörenin beşerî coğrafya özellikleri de tarihin her döneminde ön planda olmuştur. Yörede en büyük tarihi yerleşme birimi olan Halep'in bulunuşu ve Kilis yöresinin de bu kente yakın konumu özellikle ulaşım ve ticari açıdan yörenin hareketliliğini sağlamıştır. Karasal ticaret yolları ve hac yolu rotalarında bulunan bu saha hareketliliğin olduğu bir saha rolünü üstlenmiştir. Osmanlı hâkimiyetiyle beraber Kilis kentinin gelişimi de bu fonksiyona bağlıdır. Kilis için *istasyon kenti* yakıştırması gerçekten yerinde olacaktır. Kilis'in bu fonksiyonu kentin var olmasını sağlamıştır. Nitekim Halep'ten çıkan kervanların ilk durak noktası; Halep'e varmak isteyen kervanların ise son durak noktası olmuştur. Bu hareketlilik kente merkezilik kazandırmış ve birçok kırsal yerleşmeyi hinterlandına almıştır. Vilayet salnamelerinden tespit edilen 9 nahiye ve 469 köyün merkezi hâlinde bulunması bu görüşü desteklemektedir.

Kilis kenti kuruluş ve gelişim sürecinde coğrafi özelliklerin ve kültürün şekillendirici etkisi görülür. Kentin sıkışık yapı üzerinde iklim ve ulaşım araçlarının yetersizliği dikkati çekmektedir. Kent dokusunda görünür olan sokak ve cadde sistemi de başta iklim ve mahremiyetin etkisiyle şekillenmiştir.

Kilis, Halep ile sıkı bağlantısı sonucu gelişebilmiş bir yerleşmedir. Kilis'in bu fonksiyonu 1921 yılında çizilen Türkiye-Suriye sınırı ile zayıflamıştır. Kilis'te bu fonksiyon zayıflığına sebep olan faktör ülke sınırlarının çizilmesiyle birlikte ticari merkez konumunda olan Halep ile arasında adeta bir duvar örülmesindedir. Yeni sınır ile birlikte sınır öncesi alanının %65'ini kaybeden Kilis'te ticari açıdan bir sönükleşme ve nüfus kayıpları başlamıştır. Bu hissedilir gerilemeyi Türkiye Cumhuriyeti Genel Nüfus Sayımları'nda görmek mümkündür. 1927 nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye'nin 22. büyük kenti olan Kilis, 1950 yılı nüfus sayımında 42. sıraya gerilemiştir. Bu gerileme Kilis'in fonksiyonunu kaybetmesinin en somut göstergesi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Açikkol Yıldırım, Ayşen. "Oylum Höyük Toplumunun (Orta Tunç Çağı, Kilis) Paleodemografik Yapısı". *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks* 5/3 (2013), 35-48.
- Akdemir, İlhan - İncili, Ömer Faruk. "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği". *Marmara Coğrafya Dergisi* 29 (2014), 220-247. <https://doi.org/10.14781/mcd.26778>
- Akis, Metin. "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfusları ve Yaşam Tarzları". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/33 (2004), 9-31.
- Akis, Metin. *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Aköz, Alaattin. "Tarihçe: Türk Devri". *Karaman Tarih Kültür Sanat*. 53-90. Karaman: T.C. Karaman Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2000.
- Akpolat, Mustafa Servet. "Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Ortaçağ Kalesi: Ravanda". *Edebiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Faculty of Letters* 26/2 (2009).
- Akyüz, Latife. "Liminal alanlar olarak sınırlar: Türkiye-Gürcistan sınırında ekonomik yaşam ve etnik kimliklerin sınır deneyimleri". *Toplum ve bilim* 131 (2014), 84-103.
- Aliğaoğlu, Alpaslan. "Şehirsiz Toponimi: Balıkesir İlinde Mahalle Adları, Bir Sınıflandırma Denemesi". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/29 (2013), 45-62.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13/1-4 (52 1951), 56-78.

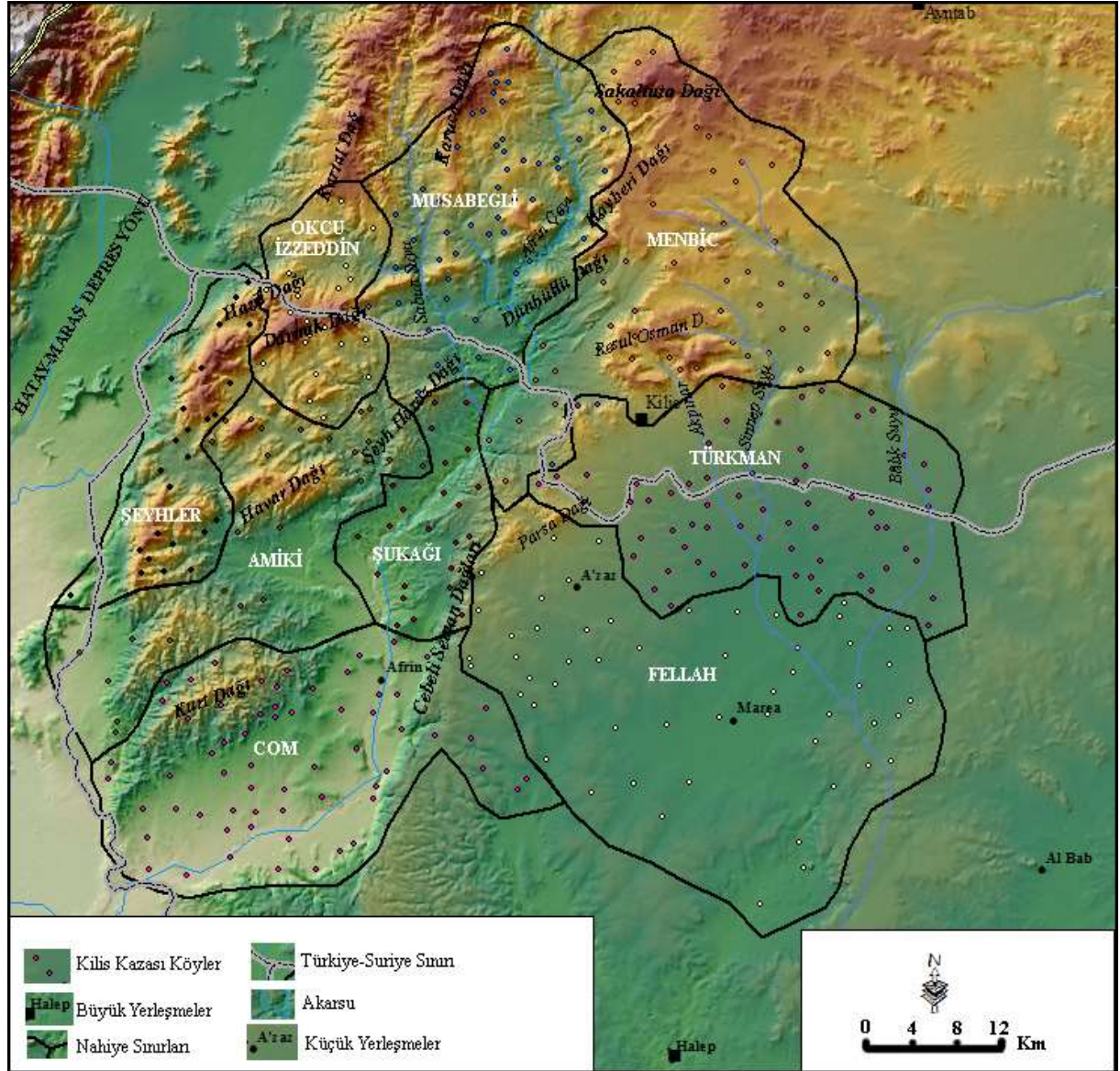
- Bebekoğlu, Sıdika - Tektuna, Mehmet. *Kilis Kültür Envanteri: Kentsel mimari - Kırsal mimari - Yazıt eserleri*. Kilis: Kilis Valiliği, 2008.
- Brandau, Birgit - Schickert, Hartmut. *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004.
- Butlin, Robin A. *Historical Geography, Through the Gates of Space and Time*. London: Edward Arnold, 1993.
- Childe, Gordon. *Doğu'nun Prehistoryası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyehatnamesi: Kütahya-Manisa-İzmir-Antalya-Karaman-Adana-Halep-Şam-Kudüs-Mekke-Medine*. 1 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Darkot, Besim. "Kilis Maddesi". *İslam Ansiklopedisi*. C. 11. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1967.
- Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân". *BELLETEN* 56/216 (1992), 371-390.
- Elibüyük, Mesut. "Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler". *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 1/2 (1990), 11-42.
- Ergeç, Rıfat. *Belgelerle Kilis*. İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012.
- Erinç, Sırrı. "Güneydoğu Avrupa'da Türkçe Ekzonimler". *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni* 6 (1989), 9-13.
- Erzen, Jale N. *Çevre Estetiği*. Ankara: ODTÜ Yayınları, 2003.
- Faroqhi, Suraiya. "Krizler ve Değişim 1590-1699". *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Göney, Süha. *Şehir Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 3908, 1995.
- Gümüştü, Osman. "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı". *Bilig* 52 (2010), 79-104.
- Gümüştü, Osman. *Tarihi Coğrafya Kavramlar-Tarihçe-Kaynaklar-Mekân-Metod*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2010.
- Gümüştü, Osman. "Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras". *ERDEM* 75 (2018), 99-120.
- Gümüştü, Osman. *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Günver, Kadriye. *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler (1850-1925)*. Gaziantep, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Kolonizasyon ve Şenlendirme". *Osmanlı*. 581-586. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- İncili, Ömer Faruk. *XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası*. Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- İzbrak, Reşat. *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi: 157, 1992.
- Kalelioğlu, Ejder. "Gaziantep Yöresinin Fiziki Coğrafyası". *D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 3-4 (1972).
- Kapan, Kaan - Coşanar, Gökçe. "Sınır Yerleşmelerine Jeopolitik Açından Bakmak: Iğdır Örneği". *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi* 4/2 (2020), 175-197.

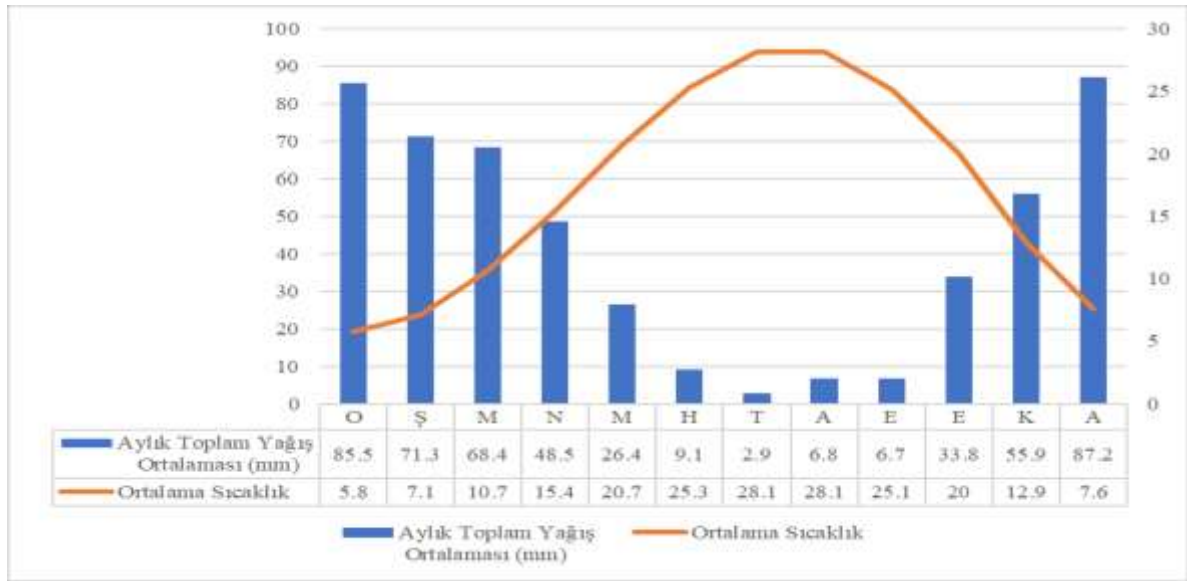
- Karaboran, Halil Hilmi. “İki İğreti Yerleşme Şekli: Banı ve Pey”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 39 (1985), 83-104.
- Karademir, Diyar. *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Kavak, Abdulhamit. “Eskiçağda Kilis”. *Sosyal Beşeri Ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XII*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2022.
- Kesici, Ökkeş. *Kilis Yöresinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1992.
- Kınal, Füzulan. *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1962.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Korkut, Cevat. *Siyasi Coğrafya Açısından Devlet Sınırları ve Türkiye'nin Sınırları*. İzmir: Karınca Matbaacılık ve Ticaret Koll. Şti., 1970.
- Kuban, Doğan. “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”. *Vakıflar Dergisi* 7 (1965), 53-73.
- Mortan, Kenan - Arolat, Osman S. *Gaziantep Ekonomisine Bakış*. İstanbul: Heyamola Yayınları, 2009.
- Özçağlar, Ali. *Coğrafyaya Giriş*. Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık, 2009.
- Özçağlar, Ali. “Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe, İl ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler”. *AÜ. DTCF. Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 12 (1996), 7-25.
- Özdemir, Mehmet Ali. “Türkiye’de Büyük Yerleşme Alanlarının Seçiminde Jeomorfolojik Esaslar”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (1996), 209-222.
- Özgen, Engin. “Bir Höyüğün Ölümü: Oylum Höyük”. *Gaziantep Tarihi ve Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri*. Gaziantep: Gaziyurt Matbaası, 1987.
- Özkan, Miray - Yoloğlu, Ali Cenap. “Bir Bellek Projesi Olarak Sokak İsimlendirilmesi: Ankara Örneği”. *Planlama Dergisi* 4 (2005), 54-60.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II-III*. Ankara: MEB Yayınları, 1993.
- Pustu, Yusuf. “Küreselleşme Sürecinde Kent: Antik Siteden Dünya Kentine”. *Sayıştay Dergisi* 60 (2006), 129-151.
- Sönmez, Mehmet Emin. *Yerleşme Yeri Seçimi ve Alansal Gelişimi Açısından Gaziantep*. Malatya: Özserhat Yayıncılık, 2012.
- Şentürk, M. Hüdayi. “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli’de Uyguladığı İskân Siyaseti ve Neticeleri”. *Belleten* LVII/218 (1993), 89-112.
- Tamdoğan-Ebel, Işık. “Hanlar ya da Osmanlı Kentinde Yabancı”. *Osmanlı İmparatorluğunda Yaşamak*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Taşçıoğlu, Saliha. *Tarihi Kentlerde Kimlik Sorunu: Kilis Örneği*. Mustafa Kemal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Tunçdilek, Necdet. *Türkiye’de Yerleşmenin Evrimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3367, 1986.
- Tunçel, Harun. “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2 (2000), 23-34.

- Tümertekin, Erol - Özgüç, Nazmiye. *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2002.
- Türkeş, Murat. *Hava, İklim, Şiddetli Hava Olayları ve Küresel Isınma*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, 2000.
- White, Sam. *Osmanlıda İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*. İstanbul: Alfa, 2. Basım, 2020.
- Yiğit, İlker. *XVI-XX. Yüzyıllarda Anadolu'da Kaybolan Yerleşmeler: Manisa-Konya Örneği*. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.

EKLER

Ek. 1: Kilis Yöresi Fiziki Haritası

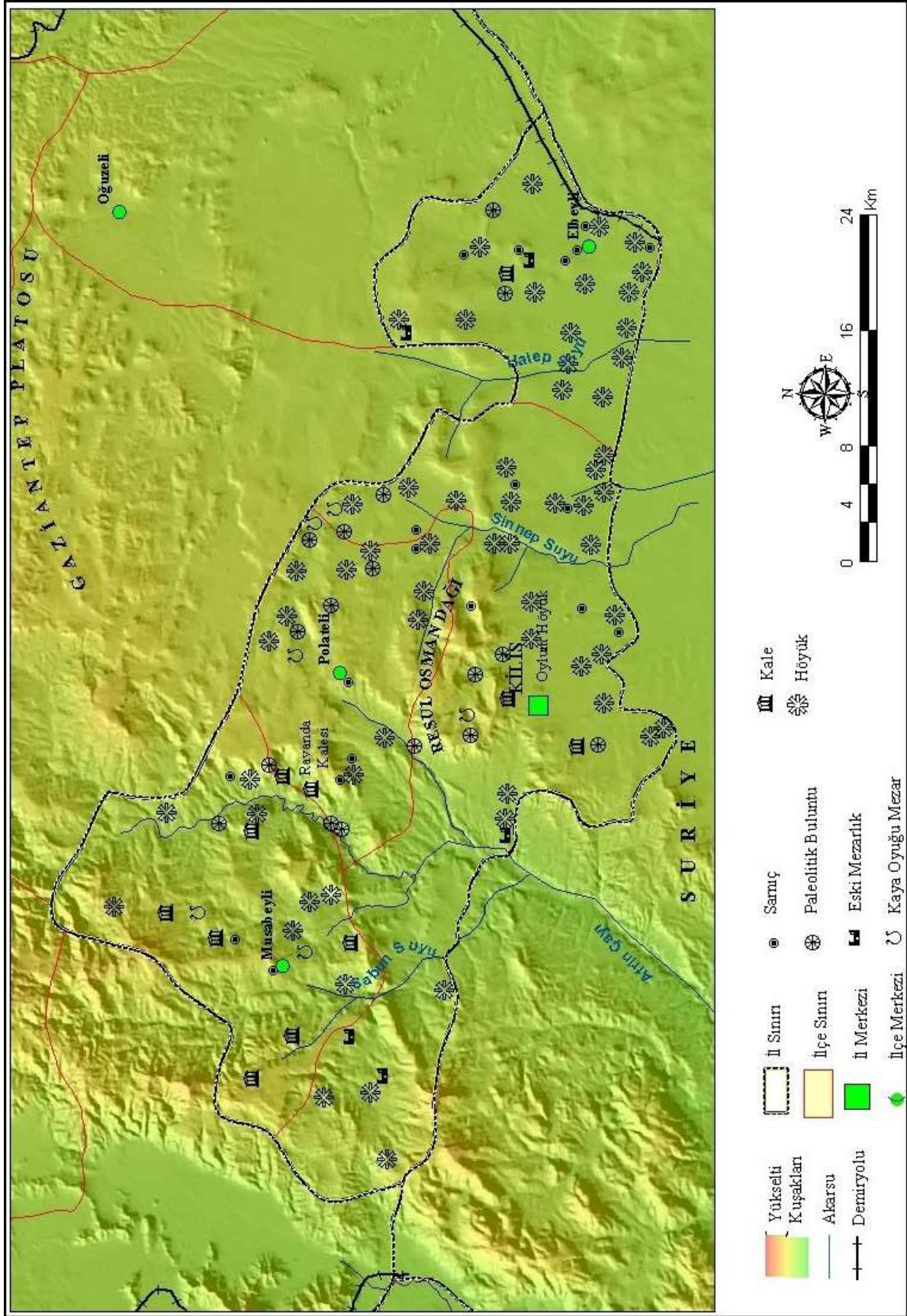

Ek. 2: Kilis Yıllık Ortalama Yağış ve Sıcaklık Grafiği¹¹⁹

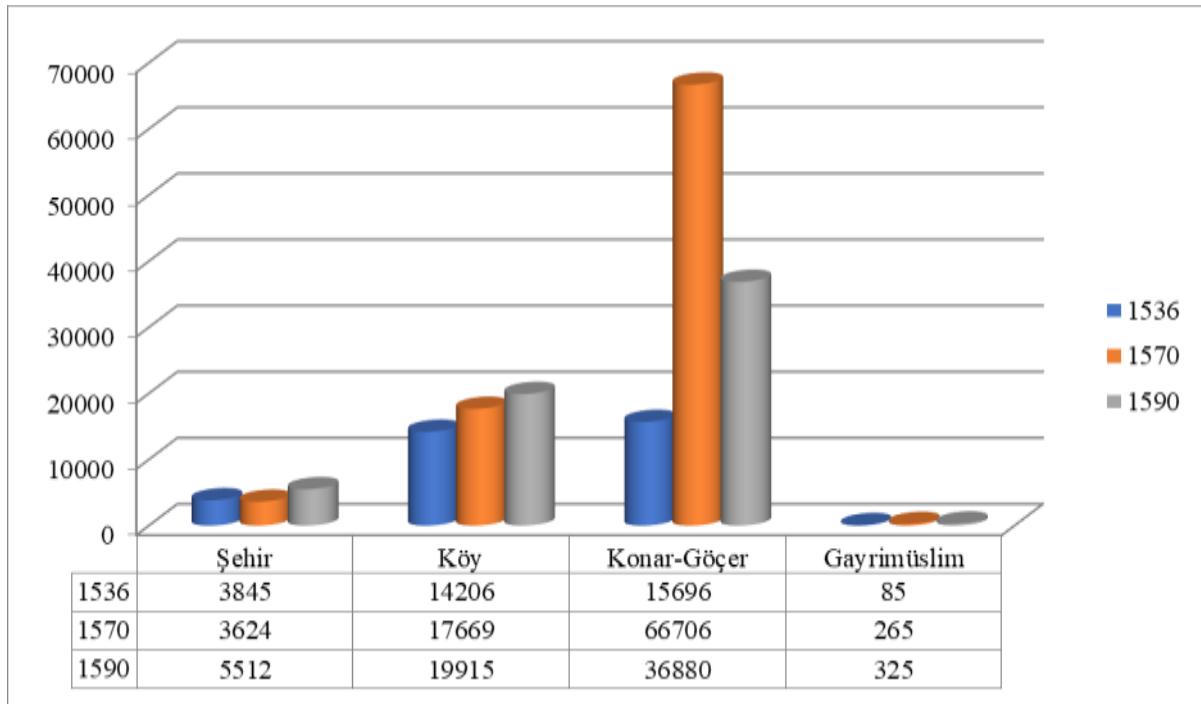
¹¹⁹ MGM (Ölçüm Periyodu 1959-2021)

Ek. 3: Kilis Arkeolojik Zenginlikleri Haritası

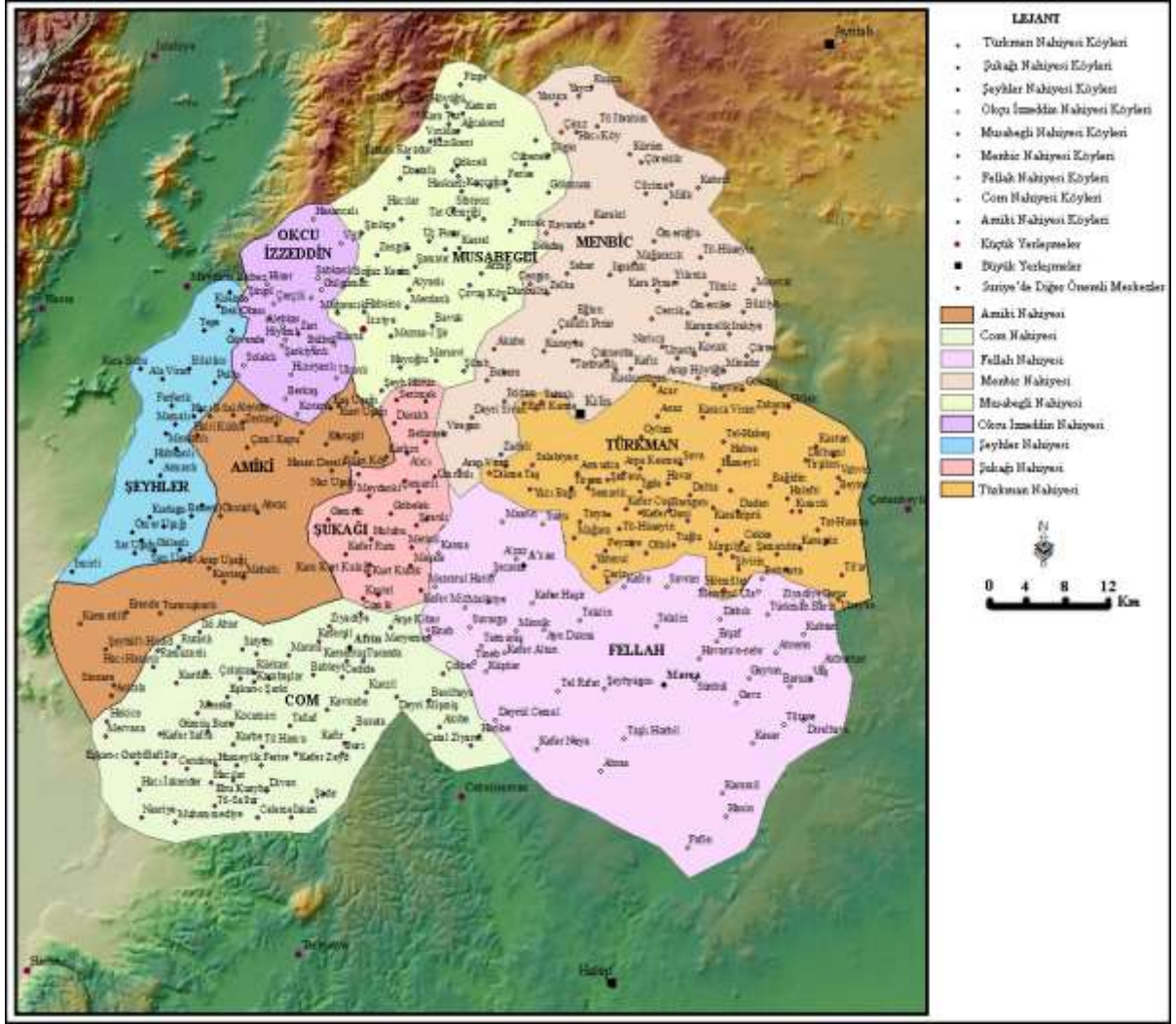

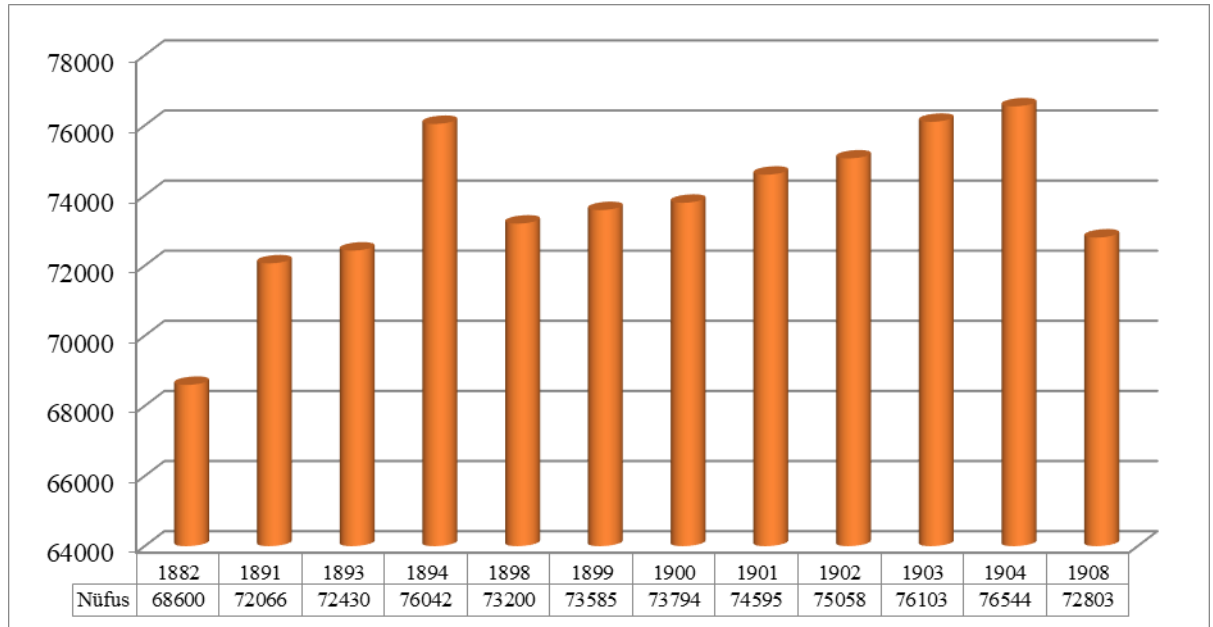
Ek. 4: 16. Yüzyılda Kilis'te Nüfus (1536-1570-1590)¹²⁰

¹²⁰ Akis, *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, 87

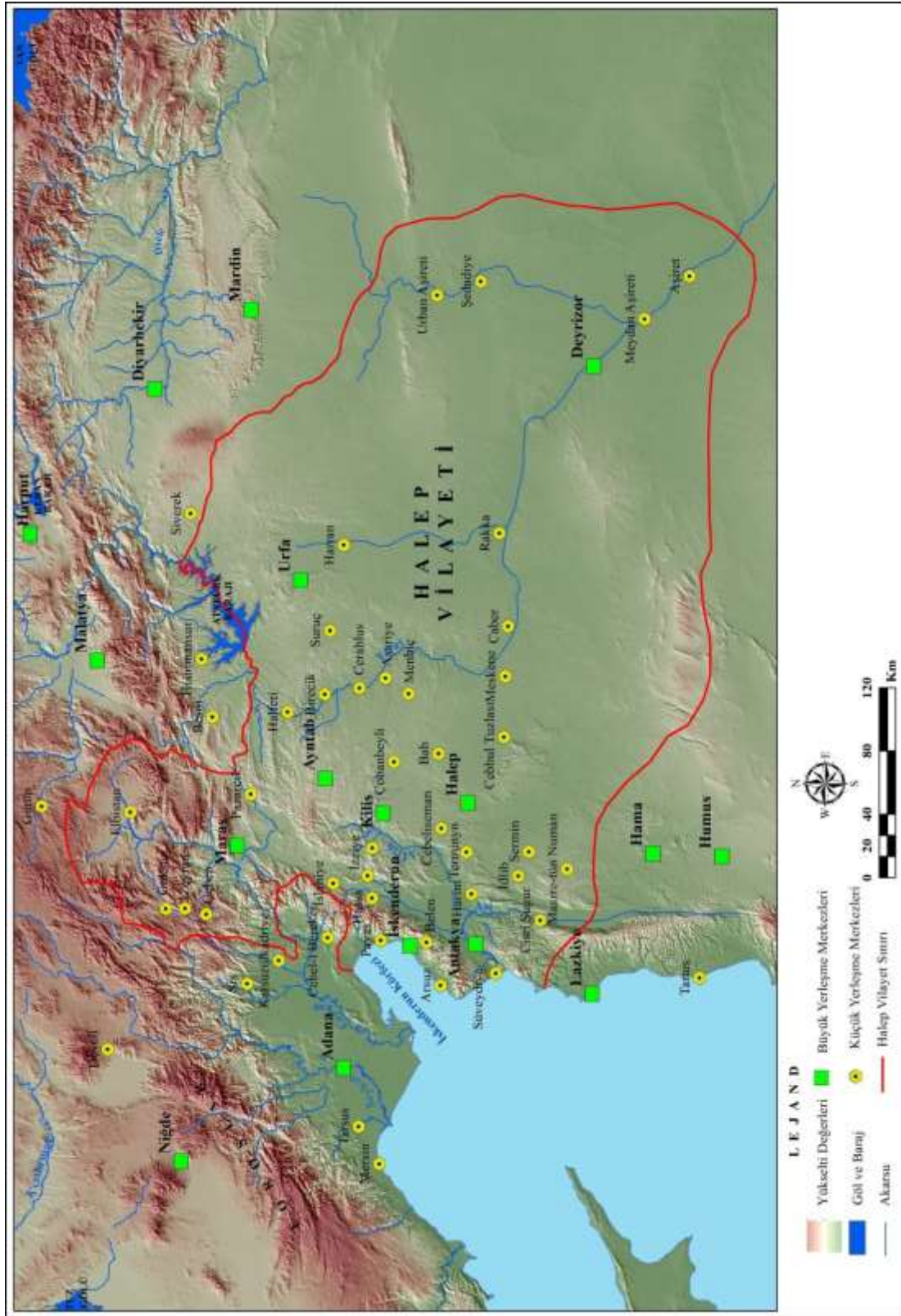
Ek. 5: Halep Vilayet Salnamelerinde (1908) Kilis Kazası Nahiye ve Köyleri

Ek. 6: Vilayet Salnamelerine Göre Kilis Kazası Nüfusları (1882-1908)

Ek. 7: Halep Vilayeti Sınırları ve Kilis Kazası Konumu¹²¹

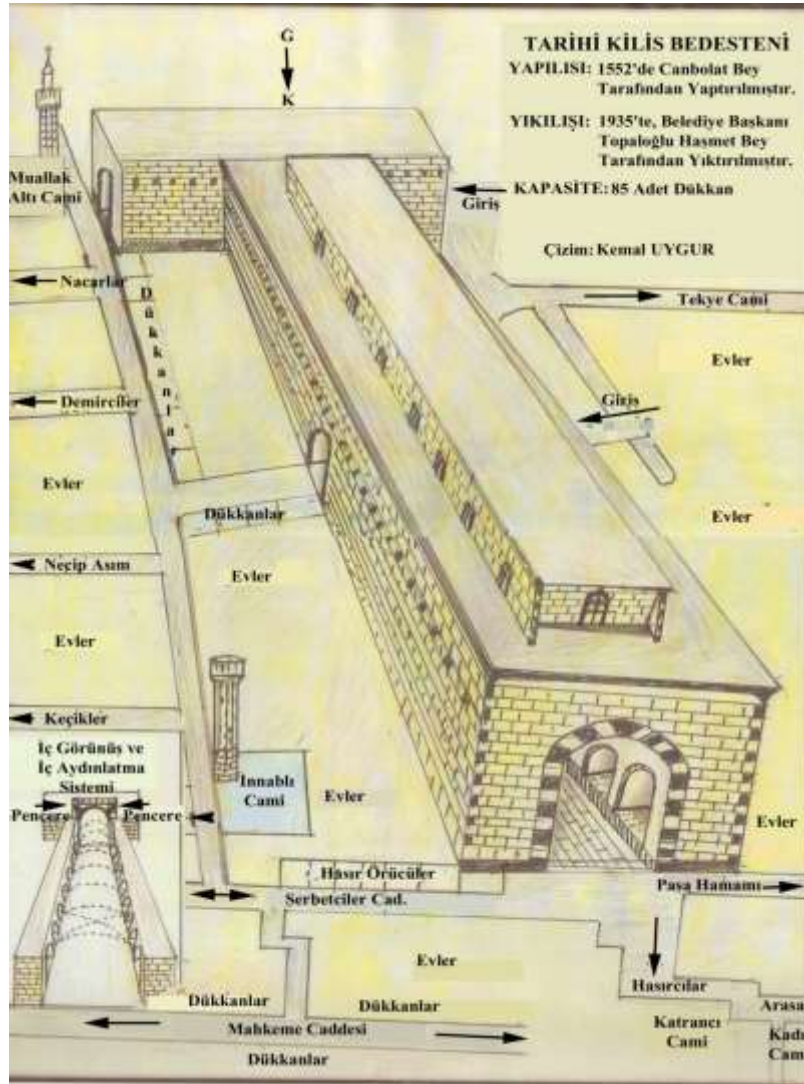
¹²¹ İncili, XIX. Yüzyılda Kilis Şehrini Coğrafyası, 5

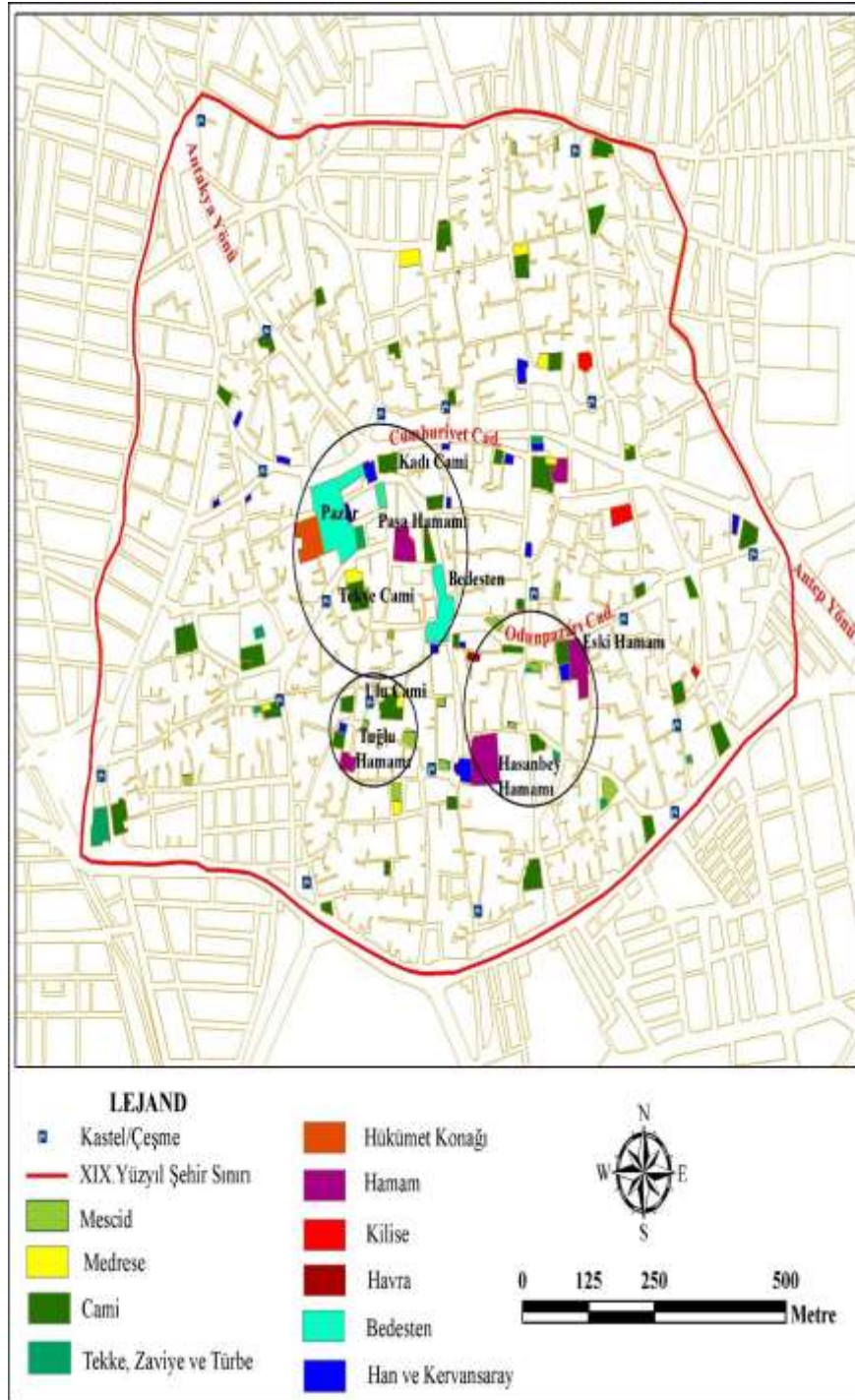
Ek. 8: Kilis Kent Nüfusu ve Yıllık Nüfus Artış Hızları¹²²

Yıllar	1519	1590	1661	1800	1868	1871	1876	1886	1895	1902	1927
Nüfus	1300	2880	23300	28674	24534	22805	23600	20500	21675	23500	22513
Y.N.A.H %	-	11,2	29,44	1,48	-2,29	-24,36	6,85	-14,08	6,19	11,55	-1,72

Ek. 9: Tarihi Kilis Bedesteni

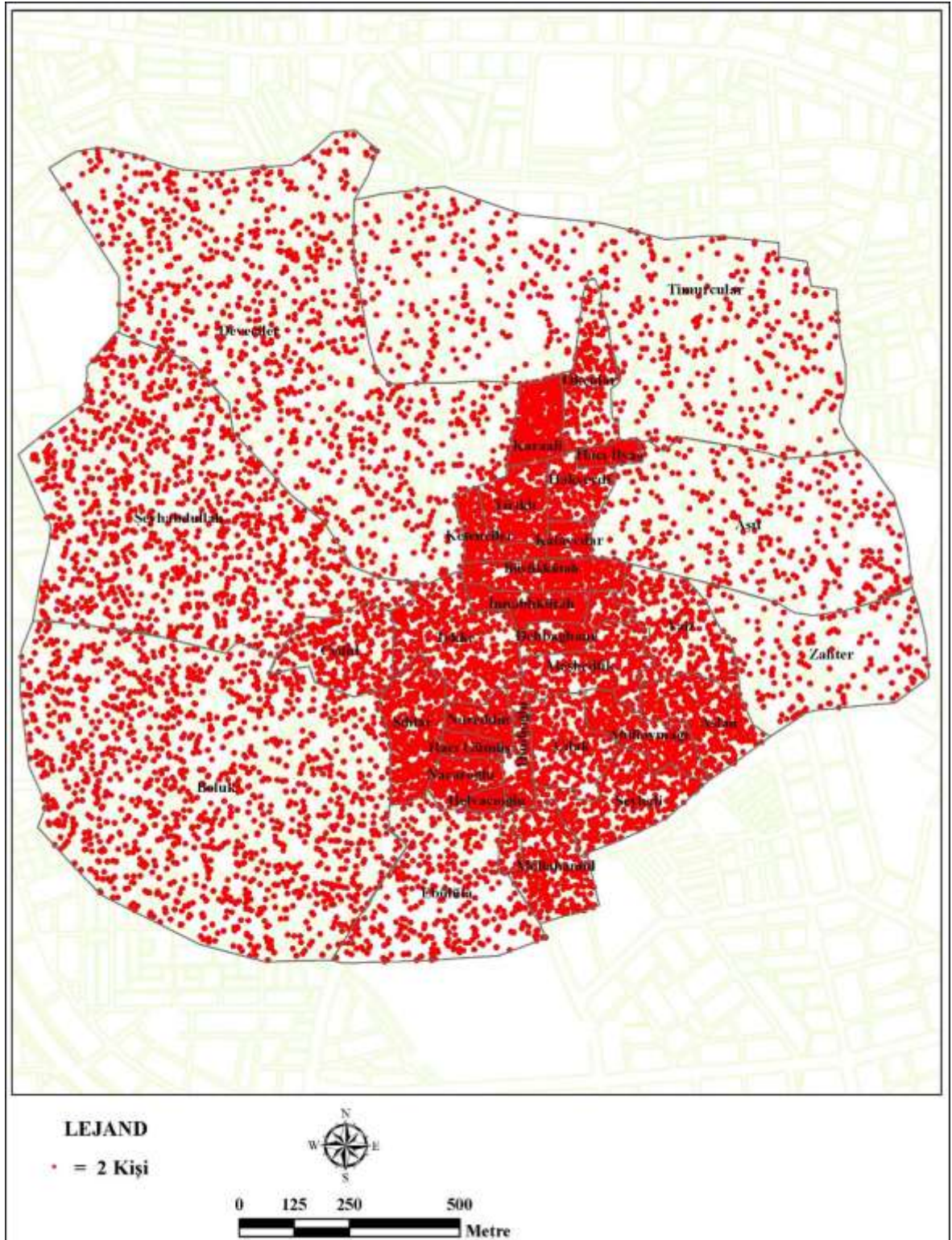
¹²² Vilayet Salnamelerinde kent içinde yer alan hane sayısı verilmektedir. Her hanede 5 kişi olduğu varsayılarak muhtemel kent nüfusu hesaplanmıştır.

Ek. 10: 19. Yüzyıl Kilis Kenti Arazi Kullanımı Haritası¹²³

¹²³ İncili, *XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası*, 67

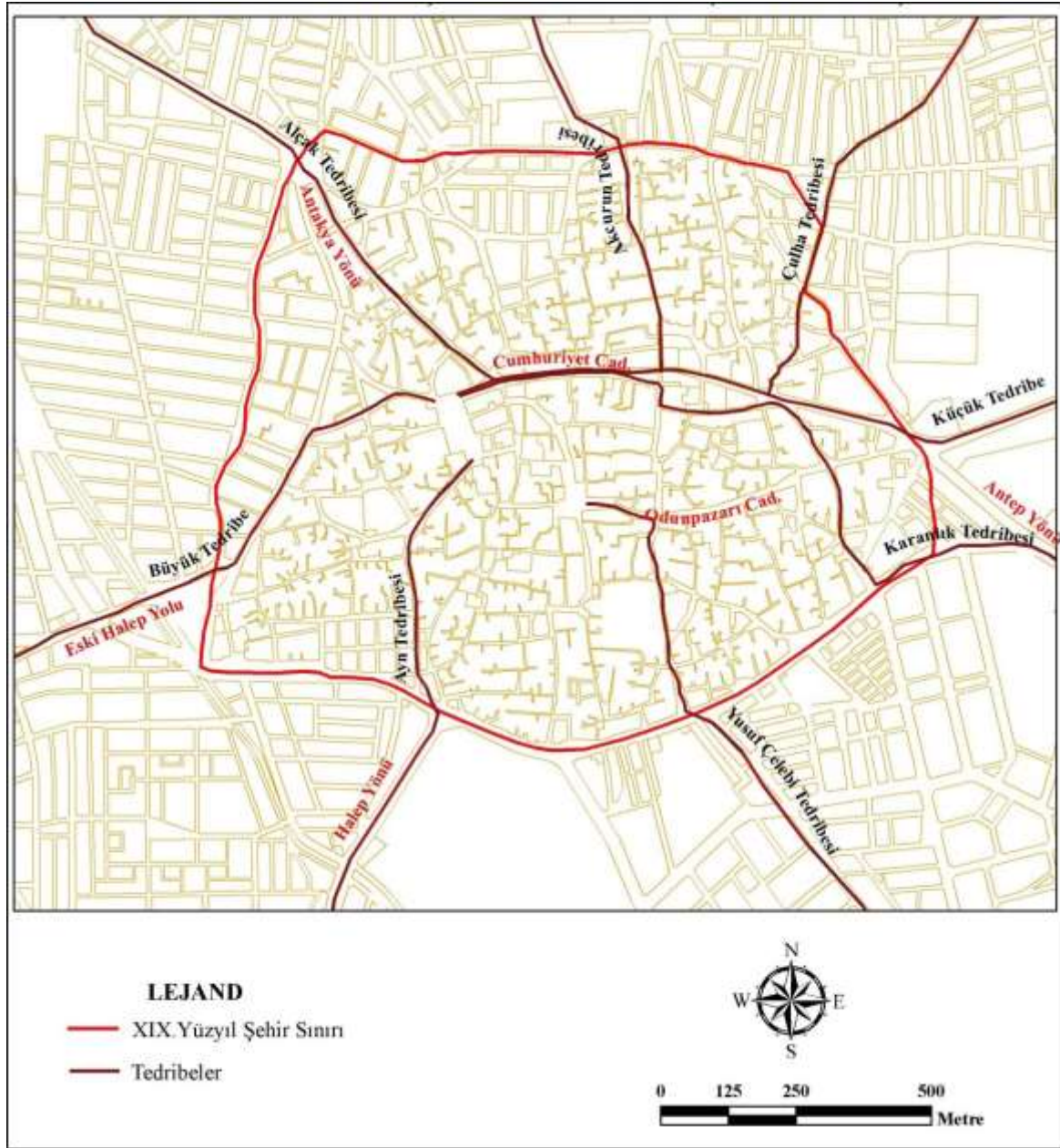

Ek. 11: Kilis Kenti Mahallelere Göre Nüfus Dağılışı (1908)¹²⁴

¹²⁴ İncili, XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası, 143

Ek. 12: Evliya Çelebi'nin Belirtmiş Olduğu Muhtemel Tedribeler¹²⁵

¹²⁵ İncili, *XIX. Yüzyılda Kilis Şehrinin Coğrafyası*, 59

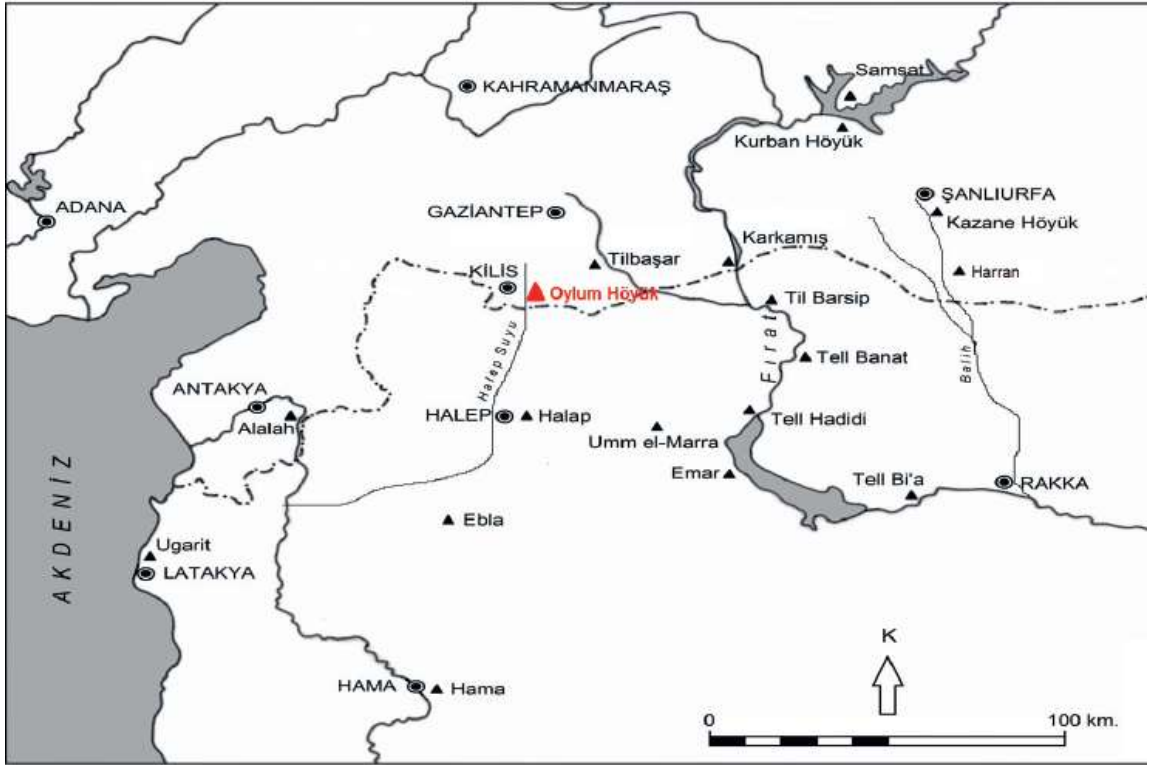

TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERDE VE TARİHİ ÇAĞLARDA KİLİS İLİ

Abdulhamit KAVAK*

GİRİŞ

Kilis ili, Anadolu yükseltisinin sona erip Suriye Arap Cumhuriyeti düzlüklerinin başladığı Mısır, Mezopotamya ve Anadolu topraklarının keşiştiği jeopolitik bir noktada yer alır (Harita 1). Şehir coğrafi anlamda Anadolu coğrafyasının Suriye Arap Cumhuriyeti üzerinden, Mezopotamya topraklarına açıldığı kapı konumundadır¹.

Harita 1: Kilis İlinin Konumu²

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. akavak@kilis.edu.tr ORCID Numarası: 0000-0003-2096-2760

¹ Albrecht Goetze, "The Struggle For The Domination of Syria (1400-1300 B.C.)", *The Cambridge Ancient History*, Ed. I.E.S. Edwards, C.J. Gadd, N.G.L. Hammond, E. Sollberger (Cambridge: Cambridge University Press, 1975), Volume II Part II/1; Atilla Engin, "Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük'ün Hitit Dünyasındaki Yeri/Position of Kilis/Oylum Höyük in The Hittite World in The Light of Recent Evidence". *Studies in Honour of Ahmet Ünal/Ahmet Ünal Armağanı*. Ed. Sedat Erkut-Özlem Sir Gavaz. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2016), 188.; Mehmet Alptekin, "Kilis Masallarında Geçiş Dönemi (Doğum-Evlilik-Ölüm) Uygulamaları Hakkında Tespitler". *Taras Shevchenko 5th International Congress On Social Sciences*. Ed. Olga Krivenko-Zhanuzak Alimgerey. (Ukraine: Iksad Publications, 2020), 305.

² Atilla Engin, "Oylum Höyük". *Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi*. Ed. Atilla Engin-Kutalmış Görkay (İstanbul: Ofset Yapımevi Yayınları, 2022), 63.

Kilis ili stratejik konumu, uygun iklim şartları ve verimli toprakları ile tarih öncesi dönemlerden itibaren insanoğlunun üzerinde yaşam alanı oluşturduğu bir merkez olmuştur. Doğal olarak farklı dönem ve kültürlerle ait çok sayıda arkeolojik alana ve kalıntıya sahiptir. Kilis ili, bu nedenle bilim insanlarının dikkatini çekmiş ve bölgede 1960'lı yıllarda yüzey araştırmalarıyla başlayan bilimsel çalışmalar günümüzde arkeolojik kazılarla devam etmektedir³.

1.KİLİS ADININ KÖKENİ

Kilis ili sınırları içerisinde 1960'lı yıllardan itibaren yapılan bilimsel çalışmalar sayesinde, çok sayıda arkeolojik ve epigrafik malzeme gün yüzüne çıkarılmıştır. Ancak Oylum Höyük'te bulunan Hitit çivi yazılı tablet dışında Kilis ilinin antik dönemde adı ile ilgili bilgi veren filolojik bir malzeme bulunmamıştır. Ancak ilgili tabletin de yer adı yazılı kısmı kırık olduğu için yer adı tam olarak okunamamıştır⁴.

Bölgede 1990'lı yıllardan itibaren bilimsel çalışmalar yapan Prof. Dr. Atilla Engin, Kilis ilinin antik dönemde adı ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

“Killizi olarak adlandırılan alan Oylum Höyük 'ün kuzeybatısında yer alan bölgeyi göstermektedir (Harita 2). Bu bölgenin doğusunda ise Helenistik ve Roma Dönemlerinde oylum höyükte yaşayan insanların taşındığı Akpınar Höyük bulunmaktadır. İllis adı coğrafi bir yeri ismi olarak kabul edilerek, Eski Mezopotamya kaynakları incelendiğinde, Akkad Kralı Naramsin'in Suriye seferi ilgili bir belgede, Kilis ili sınır şehri olarak geçen Ulisum/Ullis'dir. Kilis'in Roma Devri'ndeki adı da benzer biçimde Ciliza'dır. Kilis adına MÖ III. bin Ebla belgelerinde de rastlanmaktadır. Ancak bu isim olasılıkla modern Kilis ile bağlantılı değildir. Belgelerde, Ebla ile ilişkiler URU içerisinde olduğu anlaşılan ve Ki-li-zi olarak geçen yer adının, Orta ve Geç Assur belgelerinde Ka-li-zi ya da Ka-li-zi(-it) olarak geçen şehirle aynı yer olduğu düşünülmüştür. III. Tıglatpileser ve II. Sargon dönemlerinin yer adı listelerinde geçen bu Assur şehrinin adı, sırasıyla Tuşhan, Guzana, Amedi ve Ninive'den sonra yer almıştır. I. Tıglatpileser dönemine ait bir Assur belgesinde ise kent, Erbil ile Dicle nehrinin batısındaki Kutmuhu ülkesi arasında listelenmiştir. Yeri tam olarak bilinmeyen Kalizi adına, Eski Babil belgelerinde de rastlanmaktadır. Modern Kilis adı, Assur kenti Kiliza ile fonetik açıdan benzerlik gösterse de, Assur belgeleri Kiliza'nın Dicle bölgesinde olduğunu ve daha batıda aranmayacağını ortaya koyduğundan Kilis ile Kiliza eşlemesini yapmak güçtür. Bununla birlikte, Oylum Höyük'ün kuzeyindeki bölge için kullanılan modern İllizi/Ellezi adı üzerinden, modern Kilis (Killis/Killizi) adı ile MÖ III. bindeki Ullis/Illis adı arasında fonetik açıdan bir ilişki kurmak mümkün görünmektedir”⁵.

2. YÜZEY ARAŞTIRMALARI VE ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR

Kilis ili sınırları içerisinde arkeolojik anlamda bilimsel çalışmalar, 1960'lı yıllarda İstanbul Üniversitesi Öğretim üyesi Prof. Dr. Bahadır ALKİM'in yaptığı yüzey araştırmalarıyla başlamıştır⁶.

³ Atilla Engin. “Kilis İli Arkeolojisi.”, *Kilis Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*. Ed. Abdullah Aldemir. (Gaziantep: GNG Ofset Matbaa ve Ambalaj Sanayi ve Tic. Ltd Şti, 2014a), 20.; Engin, “Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük'ün Hitit Dünyasındaki Yeri”, 188.; Tuba Kaplan, “Kilis Masallarında Yeraltı Dünyası Hakkında Tespitler”, *Çukurova Araştırmaları* 6/1, (Yaz 2020), 191-192.

⁴ Engin Özgen vd., “Oylum Höyük 2012”. 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ed. Haydar Dönmez (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, 2014). 1.cilt/161-162.; Ahmet Ünal, “A Hittite Treaty Tablet from Oylum Höyük in South Eastern Turkey and The Location of Haşsu(wa)”, *Anatolian Studies*, 65 (2015), 24.

⁵ Atilla Engin, “Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum/Ullis/İllis”, *Armizzi-Engin Özgen'e Armağan*, Ed. Atilla Engin-Barbara Helwing-Bora Uysal. (Ankara: Asitan Yayıncılık Matbaacılık, 2014b), 138-140.

⁶ Atilla Engin, “Kilis İli Yüzey Araştırması Sonuçları”. *III.-IV Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu*, Ed. Z. Çizmeli Ögün (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2008), 93-94.

Bu yüzey araştırmalarını 1968 yılında A. ARCHI, P. E. PECORELLA ve M. SALVINI'den oluşan İtalyan ekibin çalışmaları izlemiştir. Kilis ili ve çevresinde kapsamlı bilimsel çalışmalar ise 1985'li yıllarda Prof. Dr. Engin ÖZGEN tarafından yapılan yüzey araştırmalarıyla başlamıştır. Bölgede en kapsamlı yüzey araştırması ise 2000-2003 yılları arasında Oylum Höyük kazı ekibi tarafından gerçekteşirilmiiştir. Bu yüzey araştırmaları Kilis merkez başta olmak üzere, Musabeyli, Elbeyli ve Polateli ilçelerinin sınırları içerisinde gerçekteşirilmiiştir. Araştırmalar sonucunda 62 Höyük, 8 tepe yerleşmesi, 22 yamaç yerleşmesi, 16 düz yerleşim alanı, 11 kale, paleolitik buluntu yeri, 6 kaya oyuğu mezar, 6 mezarlık, 3 doğal mağara, 2 kireç taşı ocağı, 1 su kanalı, 1 su kemeri, su sarnıcı olmak üzere yaklaşık 150 civarında arkeolojik alan tespit edilmiştir. Ayrıca bölgede 1987 'li yıllarda başlayan Arkeolojik çalışmalar kesintisiz olarak devam etmektedir⁷.

3. SURIYE VE KİLİS İLİ COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIş

3.1 Suriye Coğrafyası

Kilis ilinin sınır komşusu olan Suriye Arap Cumhuriyeti, coğrafi anlamda 32°-37° kuzey enlemleri ile 35°-42° doğu boylamları arasında bulunmaktadır. Suriye'nin batısında Akdeniz ve Lübnan, kuzeyinde Türkiye, doğu ve güneydoğusunda Irak, güneyinde Ürdün, güneybatısında İsrail yer almaktadır. Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının topraklarının birleştiği yerde bulunan Suriye, Asya kıtasının batısında ve Akdeniz'in doğu kıyılarında yer aldığı için bir Orta Doğu ve aynı zamanda bir Doğu Akdeniz ülkesidir. Suriye fiziki anlamda değerlendirildiğinde, kendi içerisinde kıyı kesim, dağlık alan ve Suriye Çölü olmak üzere üç bölüme ayrılmaktadır. Suriye'nin batısında Türkiye ve Lübnan arasında, aşağı yukarı 200 kilometrelik kıyı kesimi yer almaktadır. Batısında kıyı kesimi ile kıyı ovaları ve bu ovaların bitimin hemen sonrası dağlar bulunan Suriye genellikle çöllerin meydana getirdiği düzlüklerden oluşmaktadır. Bölge'nin batı kesiminde Akdeniz iklimi hâkim iken diğer kesimlerde çöl ve bozkır iklimi hâkimdir. Bölgenin su ihtiyacının önemli bir kısmını ise Fırat Nehri karřılamaktadır⁸.

Suriye, Doğu Akdeniz üzerinden Süveyş Kanalı'na, Arap Yarımada'sı üzerinden de Basra Körfezi'ne kadar ulaşan, stratejik bir konumda yer alır. Konumu dolayısıyla Suriye; Lübnan, Filistin, İsrail, İran, Irak ve Ürdün'ün Akdeniz'e açıldıkları bir kapıdır. Suriye topraklarına Türkiye'den bakıldığında iki özellik göze çarpar. Bu özelliklerden ilki, tarihi çağlardan itibaren Suriye topraklarının Anadolu'dan gelen işgal ve ticari yolları Arap yarımadasına, oradan da Mısır üzerinden Afrika'ya taşımasıdır. İkinci özellik ise Doğu Akdeniz'den Güneydoğu Akdeniz vasıtasıyla Afrika ve Arap yarımadasına bağlanan deniz ulaşım hatlarını kontrol etmesidir⁹.

⁷ Engin, "Kilis İli Yüzey Araştırması Sonuçları", 95.

⁸ Hamza Akengin-Ayşe Yaşar, "Suriye'nin Jeopolitik Konumu Bağlamında Suriye Rusya İlişkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/32, (Mart 2018), 29-30.; Elif Tiryaki, *Siyasi Coğrafya Perspektifinden Türkiye Suriye İlişkiler (2010-2020)*, (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Orta Doğu ve Göç Araştırmaları Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022), 5-6.

⁹ Ali Bilgin Varlık, "Suriye'nin Jeopolitiği". *Suriye'deki Gelişmeler ve Türkiye Paneli*. <http://merkezstrateji.com/assets/media/suriye-jeopolitigi.pdf> (Erişim:15.07.2023).

3.2 Kilis İli Coğrafyası

Kilis ili Suriye Arap Cumhuriyeti-Türkiye sınırında Kefiz Dağı'nın eteğinde, Hatay-Maraş çöküntü hendeği ile Fırat nehri arasında uzanan, Gaziantep platosunun güneybatı kısmında yer alır. Şehrin ortalama yükseltisi 650 metre civarındadır¹⁰.

Kilis ilinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Akdeniz Bölgesi arasında geçiş konumunda yer alması, iklim ve toprak özelliklerine yansımıştır. Bu nedenle Kilis ilinin iklimi karasal iklimden Akdeniz iklimine dönüşen özellikler göstermekte, yıllık ortalama sıcaklık 17,2°C, yıllık ortalama yağış 489,1 mm'dir. Bu dönüşümün en güzel örneği Kilis ilinde zeytin yetiştirilmesidir. Kilis ilinin geçiş konumunda yer almasının etkilediği diğer bir alan ise toprak çeşididir. Kilis ili sınırları içerisinde, kırmızımsı kahverengi, olüvyal, kireçsiz kahverengi orman, kırmızı Akdeniz ve Bazaltik olmak üzere 5 tür toprak çeşidi görülür¹¹.

Kilis ili sınırları içerisinde Afrin Suyu, Sabun Suyu, Balık Suyu, Sinnep Suyu önemli su kaynaklarını oluşturur. Afrin Suyu Gaziantep ilinin kuzeybatısındaki Külecik Dağı'ndan doğar. Afrin Suyu Musabeyli ilçe sınırlarında vadi tabanını genişleterek, Kilis İli'nin batı sınırlarından çıkar. Kilis İl sınırlarında yaklaşık 70 km'lik uzunluğa sahip olan Afrin Suyu Bakırcan Deresi ile Karadere'nin birleştiği yerde Kara Afrin adını alır. Kilis İli'nin diğer önemli su kaynakları uzunlukları şu şekilde sıralanır: Sabun Suyu (50 km), Balık Suyu (45 km), Sinnep Suyu (30 km). Bu su kaynaklarının üzerinde Seve Barajı, Konak ve Sapkanlı göletleri inşa edilmiştir. Bu baraj ve göletler içme suyu ve tarım arazilerinin sulanmasında kullanılmaktadır¹². Bu su kaynaklarından Afrin ve Sabun Suyu sularını Akdeniz'e ulaştırırken, Balık suyu ise Akdeniz'e ulaşmadan Suriye çöllerinde kaybolur¹³.

Kilis ilinin dağları Kurt, Darmik, Hazil, Karruca, Kartal, Arap Dede ve Sof dağları olarak sıralanır. Türkiye-Suriye Arap Cumhuriyeti sınırının geçtiği Darmik Dağı'ndan başlayarak kuzeye doğru; Karruca, Kartal, Hazil, Büyük Arap Dede ve Sof Dağlarıyla devam eden kuşağın yükseltisi ortalama 1250 metredir¹⁴.

4. TARİH ÖNCESİ DÖNEMLERDE KİLİS İLİ

Kilis ili ve çevresinde 1960'lı yıllardan günümüze kadar devam eden bilimsel çalışmalar sayesinde önemli verilere ulaşılmıştır. Bu veriler Paleolitik dönemden itibaren Kilis il sınırları içerisinde insanoğlunun yerleşim alanları oluşturduğunu ortaya koymuştur. Ancak çalışmaların yüzey araştırmalarından ibaret olması Kilis il sınırları içerisinde kapsamlı verilere ulaşmayı sınırlamıştır. İleriki yıllarda yapılacak arkeolojik çalışmaların bu eksikliği gidereceği kanısındayız. Bölgenin tarih öncesi dönemlerden itibaren insanoğlu tarafından tercih edilmesinde vadilere hâkim coğrafyası, ılıman iklimi, tarım için yeterli yağış ve toprakları sahip olması, su kaynakları etkili olmuştur. Kilis il sınırları içerisinde Paleolitik dönem yerleşmelerine dair izlere, Kuskunkıran, Katırtepe, Kurukastel, Kırnacık, Kuzuini, Bozkaya, Kürtüncük, Vaysak, Evren Mezrası,

¹⁰ Metin Tuncel, "Kilis" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/5; Ejder Kalelioğlu "Gaziantep Yöresinin Fiziki Coğrafyası", *A.Ü. DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1, (1968), 40.; İlhan Oğuz Akdemir-Ömer Faruk İncili, "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri, XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği (Physiology of Geographic Environment and Urban Relations, Example of 19th Century City Kilis)" *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0/29, (Kasım 2014), 221.

¹¹ Diyar Karademir-Mesut Doğan, "Kilis İlinde Arazi Kullanımında Meydana Gelen Değişimler (1990-2018)". *Journal of Awareness*, 4/3, (2019), 333-334.; Diyar Karademir, *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 28.

¹² Engin, "Kilis İli Arkeolojisi", 27.

¹³ Ahmet Necdet Sözer, "Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış". *Ege Coğrafya Dergisi*, 2/1, (1984), 24.

¹⁴ Karademir, *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, 8.

Arı tepesi, Kestel Tepesi, Harman Tepesi ve Çakmaklıda rastlanmıştır. Kilis İli ve çevresinde Neolitik Döneme ait verilere Akpınar Höyük, Habse Höyük, Oylum Höyük, Gökteş Höyük, Çörtlen Höyük, Bekere Höyük, Müşetel Höyük ve Altın Harabesinde rastlanmıştır. Kalkolitik dönem verilerine ise Akpınar Höyük, Keferdeşir Höyük, Sinnep Höyük, Habse Harabesi, Habse Höyük, Karataş Harabesi, Tibil Höyük, Mağaracık Höyük, Zelha Höyük, Kazıklı Höyük, Leylit Höyük, Bekere Höyük, Saatlı Höyük, Alimantara Höyük, Tilkip Höyük, İkizkaya Höyük, Yeşilyurt Höyük, Tepecik Harabesi, Çamurlu Höyük, Salhan Höyük, Alahan Höyük, Çörtlen Höyükte rastlanmıştır¹⁵.

5. TARİHİ ÇAĞLARDA KİLİS VE ÇEVRESİ

5.1 Tunç Çağlarında Kilis İli ve Çevresi

Tunç Çağı, Anadolu'da MÖ 3.000'li yıllarda başlar ve MÖ 1200'lü yıllara kadar devam eder. Bu çağ kendi içerisinde Erken Tunç (MÖ 3000-2500), Orta Tunç (MÖ 2500-2000) ve Yeni Tunç (MÖ 2000-1200) olmak üzere üç döneme ayrılır¹⁶. Arkeolojik kazılar sonucu Kilis ili ve çevresinde çok sayıda Tunç Çağı yerleşimi ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan bu döneme ait yerleşimler şu şekilde sıralanır: Salhan Höyük, Alahan Höyük, Tileyli Höyük, Çamurlu Höyük, Taşlıbakar Höyük, Yeşilyurt Höyük, Yazılıbecir Höyük, İkizkaya Höyük, Tilkip Höyük, Alimantara Höyük, Kumsurun Höyük, Saatlı Höyük, Hanik Höyük, Martavan Höyük, Akpınar Höyük, Keferdeşir Höyük, Çerçik Höyük, Sinnep Höyük, Hacıpoğlu Höyük, Körahmet Höyük, Yeşiloba Höyük, Hennis Pınar Höyük, Musabeyli Höyük, Zengül Höyük. Bu yerleşim alanları kendi arasında Erken, Orta ve Geç/Yeni Tunç Çağı olmak üzere üçe ayrılır. Kilis ve çevresinde Tunç çağlarına ait yerleşim alanları genellikle höyükler üzerine kurulmuştur¹⁷. Bu höyüklerin dağılımı ise Kilis Ovası ile Elbeyli Düzlükleri üzerinde yer almaktadır. Ayrıca Dar vadi ve yüksek alanların yerleşime uygun bölgelerinde Tunç Çağı yerleşimleri görülmektedir¹⁸.

5.2 Oylum Höyük

Kilis il sınırları içindeki arkeolojik alanlar, Oylum Höyük bir kenara bırakılırsa, genellikle küçük veya orta büyüklükte arkeolojik alanları ihtiva etmektedir. Bu arkeolojik alanların bir kısmı günümüzde tarım alanı olarak kullanılırken bu sayıdan daha fazla arkeolojik alan ise bitkisel örtü ile kaplıdır. Bu nedenle ileriki yıllarda yapılacak arkeolojik çalışmalar, bu verilerin artışında önemli katkılar sağlayacaktır.

Kilis ili Oylum Mahallesi'nde yer alan ve coğrafi konum olarak Kilis ovasına hakim bir alanda bulunan Oylum Höyük, 17 hektarı aşan büyüklüğü ve 30 m'den fazla yüksekliği ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en büyük höyük yerleşmelerinden biridir (Resim 1). Oylum Höyük ve çevresinde yapılan arkeolojik

¹⁵ Engin Özgen vd., "The Oylum Regional Project: Archaeological Prospection 2000". 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ed. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Haydar Dönmez, Neslihan Güder, Naime Toy (Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 2002). 2/219-222.; Engin Özgen vd., "Kilis İli 2002 Yılı Yüzey Araştırması". 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ed. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Nurhan Ülgen (Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, 2004). 2/93-94.

¹⁶ Sevgi Aktüre, *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994), 97-100.; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, (Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2011), 21.

¹⁷ Engin Özgen vd., "The Oylum Höyük Regional Project: Result of the 2001". 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ed. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Neslihan Güder, İnsaf Gençtürk (Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, 2003), 2/155.; Engin, "Kilis İli Arkeolojisi", 19.

¹⁸ Engin, "Kilis İli Yüzey Araştırması Sonuçları", 96.

çalışmalar sonucunda höyüğün 460 m uzunluğunda 370 m genişliğinde bir alana sahip olduğu, 22 m ile 37 m arasında iki yükseltiden oluştuğu ve bir boyunla birbirine bağlandığı anlaşılmıştır¹⁹.

Resim 1: Oylum Höyük²⁰

Oylum Höyük, 1985’li yıllardan günümüze kadar devam eden uzun soluklu bir çalışmadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar, höyükte kalkolitik dönemden Orta Çağ’a kadar kesintisiz bir yaşamın olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca yüzeyde bulunan arkeolojik malzemeler en erken yerleşmenin neolitik dönemde başladığını göstermektedir. Oylum Höyük’te 1985’li yıllardan itibaren yapılan arkeolojik çalışmalarda Tunç Çağı’na tarihlendirilen çok sayıda arkeolojik malzeme ortaya çıkarılmıştır. Bu arkeolojik malzemeler arasında insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamak için kullandığı kap-kacaklar: kâse, tabak, bardak; temel adak heykelcikleri; süs eşyaları: boyunluk, bilezik, gerdanlık küpe, delik iğne; kendileri korumak ve düşmana saldırı için kullandıkları bronzdan yapılmış zırh parçaları, ok uçları; sapan taşları, dokumacılıkta kullanılan ağırşaklar; tarım ürünleri: karbonlaşmış tahıl tanesi, zeytin ve üzüm çekirdekleri, silolar; atölyeye kalıntılara ait cüruf ve kuvars parçası; çocuk oyuncakları: çingirak; pişmiş topraktan figürünler ve çok sayıda mezar ortaya çıkarılmıştır²¹

¹⁹ Özgen, Engin. “Oylum Höyük 1987”. *10. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988) 1/95.

²⁰ Engin, “Oylum Höyük”, 64.

²¹ Engin Özgen-Elizabeth Carter, “Oylum Höyük 1989”. *12. Kazı Sonuçları Toplantısı*. (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1991), 1/264.; Engin Özgen vd., “Oylum Höyük 91 ve 93 Kazı Çalışmaları”. *16. Kazı Sonuçları Toplantısı* Ed. İsmail Eroğlu, Fahriye Bayram, Handan Eren, Nurhan Ülgen, Filiz Kaymaz, Ahmet Hamdi Ergürer, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1995a), 1/99-103.; Engin Özgen, “Oylum Höyük 1988”. *11. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1990), 1/204-205.; Engin Özgen vd., Oylum Höyük 1994 Yılı Çalışmaları. *17. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995b), 1/185-186.; Engin Özgen vd., “Oylum Höyük 1995 Kazılar”. Ed. İsmail Eroğlu, Handan Eren, Fahriye Bayram, Filiz Kaymaz, Nuray

Oylum Höyük'te yukarıda belirtilen arkeolojik malzemelerin yanı sıra, höyüğün Tunç Çağlarında bir yönetim merkezi olduğuna dair arkeolojik malzemeler ortaya çıkarılmıştır. Bu arkeolojik malzemelerin en önemlisini Orta Tunç I sarayı oluşturmaktadır (Resim 2). Saray içinde bulunan karbonlaşmış zeytin çekirdekleri üzerinde yapılan kalibre edilmiş radyo karbon sonuçları sarayın MÖ 1900-1745 yılları arasına tarihlenmesini sağlamıştır. Sarayın batısını kerpiç bir teras sınırlarken doğu kısmını ise bir avlu sınırlamaktadır. Sarayın duvarlarının kalınlıklarının değişiklik gösterdiği görülmektedir. Sarayın duvarlarının genişliği ortalama 1.80-1.85 m aralığındadır. 8, 9, 10 nolu yan yana üç mekân ile 2, 3 nolu odalar içindeki bölme duvarlarının kalınlığı 50 cm'dir. Sarayının korunan duvarlarının yüksekliği yaklaşık 3.70 m'dir. Sarayın ortaya çıkarılan kısımlarında yapılan çalışmalar, ilgili alanların mutfak, kiler ve depo olarak kullanıldığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca kalın kerpiç duvarlar ve merdiven odasının varlığı sarayın çok katlı olduğunun önemli kanıtları arasındadır²².

Resim 2: Oylum Sarayı²³

6. HİTİT KRALLIĞI DÖNEMİNDE KİLİS İLİ

Hititlerin Anadolu'da varlıklarına dair ilk bilgiler Asur Ticaret Koloniler dönemine tarihlendirilen metinlerden görülmektedir. Ancak Hititler, siyasal anlamda MÖ 1700'lü yıllara kadar görülmez. Adları bilinen ilk Hitit kralları Anitta ve oğlu Pithana'dır²⁴.

Tarlan, Hamdi Ergürer, 18. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1997) 1/191.; Engin Özgen-Atilla Engin, "Oylum Höyük 2008". Ed. Haydar Dönmez-Candaş. Keskin, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, 2010), 3/10.; Engin Özgen vd., "Oylum Höyük 2009". Ed. Naci Toy, Haydar Dönmez, Ömer Ötgün, 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: Allame Tanıtım ve Matbaacılık, 2011), 2/60.; Engin Özgen vd., "Oylum Höyük 2010". Ed. Haydar Dönmez, Ömer Ötgün, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, 2012.), 1/503-504.; Atilla Engin vd., "Oylum Höyük 2014". Ed. Ali Özme, 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., 2016), 1/453.; Atilla Engin vd., "Oylum Höyük 2017". Ed. Adil Özme, 40. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3627-1 / Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 183-1, 2019), 1/282.; Atilla Engin vd., "Oylum Höyük 2018". Ed. Adil Özme, 41. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3654/1 Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 187/1, 2020), 1/250-252.

²² Engin, "Oylum Höyük", 53.

²³ Engin, "Oylum Höyük", 67.

MÖ 2000 yılının başlarında Anadolu'ya gelen Hint Avrupalı bir toplum olan Hititler, Çorum ili Sungurlu ilçesi sınırları içinde yer alan Hattuşa (Boğazkale) merkez olmak üzere 1650'li yıllarda I. Hattuşili (MÖ 1650-1620) tarafından resmi olarak kurulmuştur. Hitit Krallığı, Anadolu'da otoritesini kurup varlığını pekiştirdikten sonra devletin ve toplumun refahını artırmak için yönünü Suriye topraklarına çevirmiştir. Hititler'in amaçlarını gerçekleştirmek için iki yol kullandıkları bilinmektedir. Bu yollardan ilki, Kilikya Kapılarından geçen yol iken, diğeri Kahramanmaraş ve Gaziantep'ten geçerek Göksü Vadisi boyunca güneye doğru ilerleyen yoldur²⁵.

Hitit Krallığı'nın yönünü Kuzey Suriye'ye çevirmesinde siyasi ve ekonomik olmak üzere iki ana etken olduğu görülür. Hititlerin siyasal anlamda Kuzey Suriye'ye yönelmesinde aşağıda belirtilen siyasal ve ekonomik faktörlerin önemli katkısı vardır.

Siyasal Faktörler:

- Hitit Krallığı'nın egemenliği altındaki toprakların Hurri-Mitanni devletinin tehdidi altında olması,
- Suriye topraklarının başlangıç kısmında yer alan Kilis ili sınırlarının Anadolu, Mısır, Mezopotamya topraklarının birleştiği veya kesiştiği alanda yer alması,
- Hitit Krallığı'nın çevresinde yer alan Hurri-Mitanni, Mısır, Asur gibi güçlü devletlere karşı güvenlik amaçlı tampon devletler oluşturma isteği.

Ekonomik Faktörler:

- Doğu Akdeniz limanlarına sahip olması,
- Ticaret yollarının bulunduğu yer olması ve Mezopotamya coğrafyasının Akdeniz'e açılan kapısı konumunda yer alması
- Bölgenin verimli topraklara, zengin iş gücüne, değerli madenlere ve dayanıklı ağaçlara sahip olması²⁶.

Yukarıda belirtilen siyasal ve ekonomik nedenlerden dolayı Hititler; Hattuşa ve çevresinde düzeni kurup otoriteyi sağladıktan sonra ülkenin ihtiyaç duyduğu refahı sağlamak için yönlerini Suriye'ye çevirerek seferler düzenlemişlerdir. Bu askeri seferlerin ilki Hitit Kralı I. Hattuşili tarafından Suriye topraklarında varlık gösteren Yamhad krallığına karşı gerçekleştirilen askeri seferdir. Bu sefer sonunda Yamhad krallığının merkezi Halep'e ulaşamamış ancak Hatay il sınırları içerisinde yer alan Alalah/Tel Açana, Hitit Krallığı'nın egemenlik alanına dahil olmuştur. Alalah/Tel Açana'da yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen veriler, Alalah VII tabakadaki Yarımim Hanedanına ait sarayını Hattuşili'nin Suriye seferi esnasında yakılıp yıkıldığına göstermektedir. Kilis ili sınırlarında da Hitit varlığı bu dönemden itibaren görülmeye başlanır.

²⁴ Turgut Yiğit, "Hitit Krallığı'nda Veliahdın Belirlenmesi Üzerine". *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/34, (Ekim 2003), 142.

²⁵Kürşat Demirci-Burcu Falay, "Ana Hatlarıyla Hitit Dini". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20/1, (Haziran 2016), 39.; Atilla Engin, "Oylum Höyük and Alalakh: Cultural Relations in the Second Millenium BC". *Alalakhandits Neighbours. Proceedings of the 15 the Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum*. Ed. Aslıhan Yener-Tara Ingman (Paris: Peeters, 2020), 278.

²⁶ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Çev. Müfit Günay. (Ankara: Dost Kitapevi, 2003), 24.; Turgut Yiğit, "Hitit Krallığı ile Kuzey Suriye İlişkilerinde Halpa/Halap (Halep) Kenti'nin Yeri". *Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*. Ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar. (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No:20, 2011), 365-367.; Fulya Dedeoğlu-Bora Temur, "Hitit Devletinin Krallık Döneminde Kuzey Suriye Politikası", *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 11/1, (Ocak 2020), 91-92.

Kilis ili sınırları içerisinde yer alan Oylum Höyük'te, MÖ 17. yüzyıla tarihlendirilen VIB2 tabakasında, Alalah'a ile çağdaş, yangın izlerine rastlanmıştır. Bu yangının faili muhtemelen Hititler olmalıdır²⁷.

I. Hattuşili'nin ölümü ile vasiyeti üzerine Hitit Krallığı tahtına I. Murşili (MÖ1620-1595) geçmiştir. I. Murşili iktidarda yerini sağlamlaştırdıktan sonra, I. Hattuşili döneminde yarım kalan işler tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle I. Murşili döneminde Yamhad krallığının merkezi Halep ele geçirilmiş, devamında ise Babil yağmalanarak çok sayıda ganimetle geri dönülmüştür. I. Hattuşili ve I. Murşili döneminde gerçekleşen Kuzey Suriye ve Mezopotamya seferleri, Hititlerin askeri seferlerinin ilhak hareketinden ziyade, ülkenin ihtiyaç duyduğu zenginliklerin karşılanması için yapıldığı görülür²⁸.

I. Hattuşili ile başlayan Kuzey Suriye'deki Hitit varlığı, I. Murşili ile perçinlenmiştir. Ancak I. Murşili'nin Babil dönüşünde oğlu Zidanta ve kayınbiraderi Hantili tarafından öldürülmesi ve sonrasında Telipinu'nun iktidara gelmesine kadar süren kaos nedeniyle Hititler Kilis ili sınırlarının da dahil olduğu coğrafyada varlığını uzunca bir süre tam anlamıyla gösterememiştir²⁹.

Telipinu (MÖ 1500-1425) iktidarı ele geçirdikten sonra, taht değişikliği esnasında yaşanan kaosu sona erdirmek için tahta geçişi ve veliyetli bir kural silsilesi hâline getirmeye çalışır. Telipinu fermanında bu durum şu şekilde anlatılmıştır;

"Kral ailesinde kan (cinayet) çoğaldı. Kraliçe I. Tapariya öldü. Tekrar geldi. Prens Ammuna da öldü. Tanrının insanları da (şöyle) dediler, 'İşte Hattuşa'da kan çoğaldı.' Ben Telipinu Hattuşa'da Meclisi (toplantıya) çağırdım. Bu andan itibaren Hattuşa'da kraliyet ailesinin çocuğuna hiç kimse kötülük yapmasın. Ona bıçak çekmesin. Birinci sıradaki prens kral olsun. Eğer birinci sıradaki prens yoksa kim ikinci sıradaki oğul ise o kral olsun. Eğer bir prens yoksa kim birinci sıradaki kız ise, ona bir içgüveyi alsınlar ve o kral olsun."³⁰

Telipinu'nun iç ve dış siyaset anlamında birtakım faaliyetlerde bulunduğu döneme ait metinlerde görülmektedir. Telipinu iç siyaset özelinde kendi dönemi öncesinde yaşanan birtakım olayların tekrarını önlemek amacıyla, önlemler aldığı görülmektedir. Örneğin tahta çıkmak için fırsat bekleyen Huzziya ve kardeşlerini sürgüne yollamıştır. Dış siyaset özelinde ise, ülkesini sınırları içinde huzurlu güvenli hâle getirmiş, ülkesi için tehlike oluşturan kuzeyinde ve doğusunda bulunan istilacı toplumlara şehrinden uzaklaştırmıştır. Ancak bu olumlu havayı Kuzey Suriye ve Kizzuwatna topraklarının muhafazası konusunda söylemek oldukça zordur³¹.

Telipinu'nun ölümünden sonra Hitit Krallığı'nın başında sırasıyla Alluwamna ve II. Hantili görülür. Bu dönemde Hitit ülkesinde saldırı ve isyanlar olduğuna dair işaretler vardır. Bu işaretlerin en önemlilerinden biri olarak, Karadeniz bölgesinde yaşadığı kabul edilen Kaşkalar'ın, Hititlerin kutsal şehri Nerik'i işgal etmesi olarak gösterilebilir³².

Telipinu'nun ölümünden II. Tuthaliya'nın tahta çıktığı döneme kadar fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu zaman aralığında, Hitit Krallığı'nın başına geçen kişilerin adları, kurban listeleri ve antlaşma

²⁷ Engin, "Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük'ün Hitit Dünyasındaki Yeri", 188-189.; Robert Gurney, *Hititler*. Çev. Pınar Arpaçay (Ankara: Dost Kitabevi, 2001), 30.; Veli Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit Urartu)* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), 34.

²⁸ Theo P.J. Van Den, Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. Ed. Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 11/24-25.

²⁹ Gurney, *Hititler*, 33.; Ekrem Akurgal *Anadolu Kültür Tarihi* (Ankara: Başak Matbaacılık, 2005), 66.; Hout, *Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, 25.

³⁰ Yiğit, "Hitit Krallığı'nda Veliyetin Belirlenmesi Üzerine", 143.

³¹ Gurney, *Hititler*, 31-32.

³² Hout, *Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, 27.

metinlerinde görülmektedir. II. Tuthaliya ile birlikte Hitit Krallığı Mezopotamya’da tekrar etkinliğini artırmıştır³³.

Çivi yazılı metinler II. Tuthaliya’dan sonra Hitit Krallığı’nın başına I. Arnuvanda’nın çıktığını göstermektedir. Ayrıca tabletlerde ve mühür baskılarında kral Arnuvanda’nın adının yanı sıra kraliçe *Ašmunikal*’inde adı bulunmaktadır. Hitit Krallığı’nın kuzeyinde yer alan Kaşkalar’a dair ilk veriler I. Arnuvanda döneminde görülmeye başlar³⁴.

I. Arnuvanda’nın iktidarı sonrasında, Hitit Krallığı’nın başında II. Hattuşilive III. Tuthaliya adı verilen krallar geçmiştir. III. Tuthaliya tahtta olduğu dönemde kuzeyde Kaşka, güneyde Arzawa, güneydoğuda ise Halep krallıklarına karşı mücadele içinde olmuştur. III. Tuthaliya’nın ölümünden sonra Hitit Krallığı’nın başına I. *Šuppiluliuma* geçmiştir³⁵.

I. *Šuppiluliuma* (MÖ 1350-1320) iktidarı esnasında Hitit Krallığı, dönemin büyük güçleri Babil ve Mısır ülkesi krallığı ile denk hâle gelmiştir. I. *Šuppiluliuma* (MÖ 1350-1320) ilk zamanlarında Anadolu’da ortaya çıkan karışıklıkların sona erdirilmesiyle uğraşmıştır. Bu karışıklıkların çözüme kavuşturulmasından sonra yönünü Kuzey Suriye topraklarına çevirmiş ve bölgeye üç sefer gerçekleştirmiştir. Bu seferler sonucunda birtakım olumsuzluklar yaşanmış olsa da Mitanni Krallığı Hitit Krallığı’na bağlı vassal bir devlet hâline getirilmiştir. I. *Šuppiluliuma*oğlu Telipinu’yu Halep’e, Piyaşşili’yi Karkamışa vali olarak atamıştır. Böylelikle Kilis ili sınırları, Karkamış Krallığının etkinlik alanına girmiştir. Ayrıca Oylum Höyük’ün Geç Tunç Çağı I tabakasının, bir yangınla sona ermesine I. *Šuppiluliuma*’nın Suriye seferinin neden olduğu düşünülmektedir³⁶.

I. *Šuppiluliuma* döneminde krallığın devamının sağlanması için bir takım siyasi evliliklerin yapıldığı görülür. I. *Šuppiluliuma* kızlarından bir tanesini Mitanni Kralı Sattiwaza ile diğer kızını ise Arzawa’nın eski kralıyla evlendirmiş, kız kardeşlerinden birisini de Hayaşa Kralı Hukkana’ya eş olarak göndermiştir. Hititler bu siyasi evlilikleri sadece kendi kızlarını gelin olarak göndererek yapmamıştır. I. *Šuppiluliuma* Kassit Kralı II. Burnaburias’ın kızıyla evlenmesi gibi güçlü devletlerin krallarının kızlarının gelin olarak alınmasıyla da gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Hitit Prenslarının de damat olarak farklı ülkelere gönderilmiştir. Örneğin Mısır Kralı’nın dul eşi Hitit Kralı I. *Šuppiluliuma*’ya şu şekilde bir mektup göndermiştir, “Kocam öldü bir oğlum da yok. Senin ise birçok oğlunun olduğu söyleniyor. Sen oğullarından birini bana gönder, kocam olsun”³⁷. I. *Šuppiluliuma* mektubu aldıktan sonra Mısır ülkesi kraliçesinin bu evlenme istediğinden şüphe duymuş olmalı ki ülkesinin büyüklerini danışma için topladı ve toplantı sonrasında odacı başı Hattuşa-zitiyi gerçekleri öğrenmesi için Mısır ülkesine göndermiştir. Muhtemelen bu duruma içerleyen Mısır ülkesi kraliçesi Hitit kralına mektubunda şu şekilde seslenmiştir,

“Neden beni aldatacaklar diyorsun? Eğer bir oğlum olsaydı, bir yabancıya yazıp sıkıntımı açığa vurur muydum? Sen benden kuşkulaniyorsun! Kocam öldü bir oğlumda yok. Halktan biri ile mi evleneyim. Senden başkasına yazmadım. Herkes senin birçok oğlun olduğunu söylüyor; birini bana ver. O benim kocam olacak, Mısır’ı idare edecek.”³⁸ Nihayetinde ise Hititli Prens Mısır ülkesine

³³ Ünsal, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit Urartu)*, 94-95.

³⁴ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, 72-73.

³⁵ Ünsal, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit Urartu)*, 100.

³⁶ Engin, “Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük’ün Hitit Dünyasındaki Yeri”, 190-191.; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 72.; Ünsal, *Eski Anadolu’da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit Urartu)*, 37.; Alpaslan Ceylan, “Hitit Kralı I. *Šuppiluliuma*’nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme I (Suriye ve Mısır)”. *BELLEK/Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Aralık 2019), 4-5.

³⁷ Hout, *Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun Kısa Tarihi*, 31-32.

³⁸ Ali Dinçol, “Hititler”. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*, (İstanbul: Görsel Yay, 1982), 138.

gönderilmiş ancak yolda öldürülmesi, döneme ait metinlere yansımıştır. Hititli Prens Zannanza'nın Mısır ülkesine giderken ölmesi veya öldürülmesi Mısır ülkesi ile Hitit Krallığı'nın savaşını kaçınılmaz kılmıştır. Oğlunun intikamını almak isteyen Şuppiluliuma, Arnuwanda'yı Suriye'de bulunan Mısır topraklarına saldırı için görevlendirmiştir. Bu mücadele sonunda Hitit Krallığı çok sayıda esir ve ganimet elde etmesine rağmen, ülkeye esirlerle birlikte gelen veba hastalığı, onlarca yıl ülkeyi etkilemiştir. Bu hastalık muhtemelen I. Şuppiluliuma ve II. Arnuwanda'nın ölümüne de neden olmuştur³⁹.

I. Şuppiluliuma ve II. Arnuwanda'nın muhtemelen veba salgını nedeniyle hayatlarını kaybetmeleri sonucu Hitit krallık tahtına II. Murşili (MÖ 1318-1290) geçmiştir. II. Murşili'nin döneminde, doğuda bulunan Halep ve Karkamış prenslikleri Hitit Krallığı'na bağlı kalırken batıda bulunan Arzawa krallığı, Mira, Kuwaliya, Hapalla ve Seha nehri ülkesi ile birlikte Hitit Krallığı'na karşı isyan etmiştir. Bu durum karşısında II. Murşili isyanı bastırmak için harekete geçmiş ve isyanı bastırmıştır. Kuzeyde ise Kaşkalılar ile uzunca bir süre uğraşmış ancak tam anlamıyla bölge kontrol altına alınamamıştır. Doğuda Azzi-Hayaşa Krallığı II. Murşili'nin iktidarının yedinci yılında isyan etmiş, neticesinde isyan kontrol altına alınmıştır. II. Murşili'nin ülkesini düzene sokmak için Anadolu'nun kuzeyi ve batısında gerçekleştirmiş olduğu askeri faaliyetler, Anadolu'da devam eden veba salgınının etkileri ve Suriye'de Asur etkisinin arttığı döneme denk gelmiştir. Bunların yanı sıra Mısır Kralı Haremhab, Suriye'nin orta kesiminde etkinliğini artırmıştı. Yukarıda belirtilen durumların yanı sıra, Kargamış Kralı Piyaşili'nin ölümü, durumu iyice kötüleştirmiş ve isyan çıkmasına neden olmuştur. Hitit büyük kralı otorite boşluğunu doldurmak ve isyanı sonlandırmak için iktidarının dokuzuncu yılında askeri sefere çıkmıştır. Hitit ordusunun gücü karşısında korkan yerel krallıklar isyanları sona erdirip Hitit Krallığı'na bağlılıklarını bildirmişlerdir. Ayrıca ölen Karkamış Kralı Piyaşili'nin yerine Şar-Kuşuh getirilmiştir. II. Murşili oğlu Muvatalli'ye vassal krallıklarla çevrili, güçlü zemine sahip büyük bir krallık bırakmıştır⁴⁰.

II. Murşili'nin yerine Hitit tahtına geçen II. Muvatalli'nin (MÖ 1315-1282) döneminde, Suriye topraklarını ele geçirmek isteyen Mısır ülkesi krallığı, kendi içindeki sorunlarını çözerek Hitit Krallığı için büyük sorun oluşturmaya başlamıştır. Mısır ülkesi Kralı I. Seti zamanında, Amurru ülkesi ve Kadeş civarındaki topraklar Hitit Krallığı'ndan alınarak Mısır ülkesi Krallığına dahil edilmiş olmalıdır. Bu toprakların Mısır Ülkesi Krallığı topraklarına dahil olması Hitit Krallığı ve Mısır Ülkesi Krallığını karşı karşıya getirmiştir. İki devlet arasındaki mücadelenin galibi Mısır Ülkesi Kralı I. Seti olmuş görünmektedir. I. Seti'nin Hitit Krallığı karşısındaki başarılarını referans alan II. Ramses, ordusuyla birlikte Suriye'nin kuzeyinde yer alan Kadeş'e doğru hareket etmiştir. İki ordunun birbirlerine karşı tam bir galibiyet elde edemediği mücadelede, Amurru ülkesi ve Kadeş topraklarının Hitit Krallığı'na geçmesi bu mücadeleden kazançlı çıkan tarafın Hitit Krallığı olduğu sonucunu çıkarmaktadır⁴¹.

³⁹ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, 81-82.

⁴⁰ Albrecht Goetze, "Şuppiluliuma'dan Muwatalliş'in Mısır Savaşı'na Kadar Anadolu". Çev. Aygül Süel. *Belleten Dergisi*, 57/220, (Aralık 1993), 869.; Gurney, *Hititler*, 37-38.; Horst Klengel, "Hitit Tarihi". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/Die Hethiter und ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter*. Ed. Wenzel Jacob (Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu, 2002), 415-417.

⁴¹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi* (Konya: Çizgi Yayınevi, 2017), 120.; Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", 35-36.

II. Muvattali döneminin en önemli olaylarından biri, başkentin Hattuşayerine daha güneyde olduğu düşünülen *Tarhuntaşša*'ya taşınmasıdır. Hitit Krallığı'nın başkenti Hattuşa şehri ise kâtip Mittannamuwa'ya bırakılmıştır. Başkentin Hattuşa şehrinden *Tarhuntaşša* şehrine taşınmasında aşağıda belirtilen faktörlerin önemli yeri olduğuna dair bilim insanlarının farklı görüşleri bulunmaktadır. Bu görüşler şu şekildedir:

Kuzeydeki Kaşka tehdidi,

Mısır ülkesi ile yapılacak muhtemel savaşlar için güneyin daha stratejik konumda olması,

Dinsel anlamda Fırtına tanrısına adanmış şehre taşınmanın daha uygun olduğu görüşü⁴².

II. Muvattali'nin ölümünden sonra, Hitit Krallığı tahtına III. Murşili (MÖ 1282-1275) geçmiştir. III. Murşili ilk iş olarak Hitit Krallığı'nın başkentini *Tarhuntaşša*'dan eski başkent Hattuşa'ya taşımıştır. III. Murşili döneminin ilk evrelerinde amcası III. Hattuşili arasında sorun yaşanmamıştır. Ancak belirli bir süre sonra Hitit Kralı III. Murşili ile III. Hattuşili'nin arası bozulmuş ve III. Murşili tahtan indirilerek ilk olarak Kuzey Suriye bölgesinde yer alan Nuhaşşe ülkesi krallığına sonrasında ise deniz kıyısında bir yere sürgün olarak gönderilmiştir. III. Hattuşili kendi dönemine tarihlendirilen belgelerde bu süreci, tanrıların karar verdiği hak süreci olarak adlandırmış, böylelikle kendisini tanrılara karşı haklı çıkarmak istemiştir⁴³.

III. Hattuşili (MÖ 1267-1240) yeğeni III. Murşili'yi tahtan indirip Nuhaşşe ülkesine sürgüne yolladıktan sonra yeğeni Kurunta'yı, Tarhundaşša şehrine vali olarak görevlendirmiştir. III. Hattuşili böylelikle yeğenin kendisine karşı faaliyette bulunmasını onu vali olarak görevlendirerek önlemeye çalışmıştır. III. Hattuşili döneminde Asur krallığının, Mitanni devleti üzerinde etkinliğini artırmaya çalıştığı görülür. Bu dönemde Asur krallığının başına Adad-nirarinin yerine I. Salmanassar geçmiştir. I. Salmanassar'ın oğlu II. Sattuara'yı yenilgiye uğratmıştır. Asur'un bölgede artan etkisi Hititleri Mısır ülkesi krallığı ile barış yapmaya zorlamış olmalıdır. Bu antlaşma Hitit Kralı III. Hattuşili ile Mısır ülkesi II. Ramses arasında imzalanmıştır. Böylelikle Mısır ülkesi krallığıyla ilişkilerin normalleştiği süreç başlamıştır⁴⁴.

III. Hattuşili'nin yerine geçen IV. Tuthaliya (MÖ 1240-1220), Toroslar'ın ilerisinde Hitit varlığını genişletmek için birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerden ilki Ugarit ve Amurru krallıklarının arasındaki sorunlara/kavgalara müdahil olması ve Asur Kralları I. Salmanassar (MÖ 1273-1444) ve I. Nukulti-Ninurta ile yazışmaları/ilişkilerine devam etmesidir. Tuthaliya sonrasında son Hitit kralı olarak II. *Šuppiluliuma* (MÖ 1220) görülür. Bu dönemde Asur krallığı ve Mısır ülkesi krallığıyla antlaşmalar yapılarak ilişkiler dostane hâle getirilmeye çalışılmıştır⁴⁵.

7. HITİT DÖNEMİNE AİT ARKEOLOJİK, EPİGRAFİK, GLİPTİK MALZEMELER

7.1 Arkeolojik Malzemeler

Kilis ili sınırları içerisinde yer alan Oylum Höyük'te yaklaşık 40 yıldan beri devam eden arkeolojik çalışmalarda, Hitit Krallığı dönemine tarihlendirilen arkeolojik malzemeler gün yüzüne çıkarılmıştır (Resim

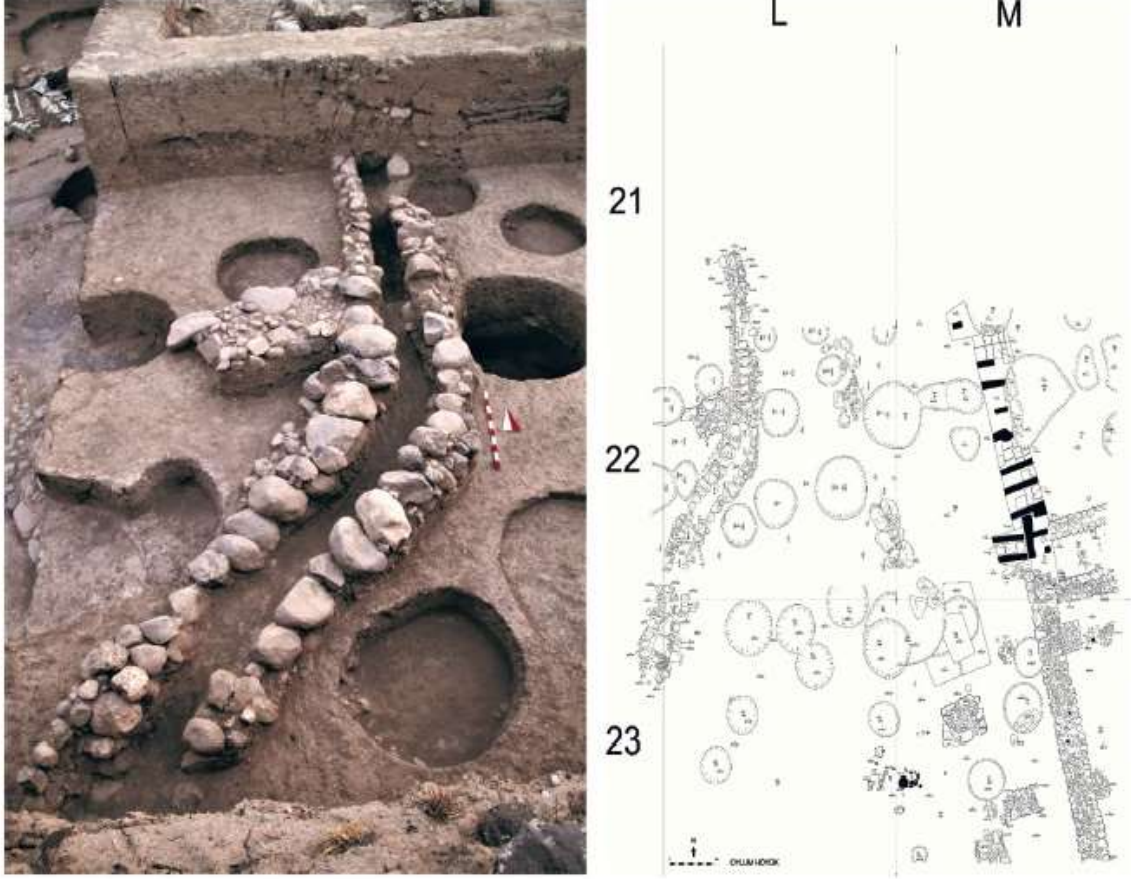
⁴² Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", 35-36.

⁴³ Horst, "Hitit Tarihi", 418.; Ünsal, *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit Urartu)*, 123.

⁴⁴ Hout, "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi", 37-38.

⁴⁵ Isabella Klock Fontanille, *Hititler*. Çev. Nuriye Yiğitler. (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005), 37.; Horst Klengel, "History of Hittites". *Insights into Hittite History and Archaeology*. Ed. Hermann Genzand Dirk Paul Mielke, (Belgium: Peeters, 2011), 43.

3). Bu arkeolojik malzemelerden en önemlisini höyüğün kuzeybatı yamacında ortaya çıkarılan avlulu bir yapı oluşturmaktadır. İleriki yıllarda höyükte yapılacak çalışmaların bu mimari yapıların devamını ortaya çıkaracağı düşünülmektedir⁴⁶.

Resim 3: Hitit Evi⁴⁷

Hitit Krallık dönemine tarihlendirilen arkeolojik malzemelerin yanı sıra Hitit Krallığı dönemine tarihlendirilen, epigrafik ve gliptik malzemeler de gün yüzüne çıkarılmıştır. Gün yüzüne çıkarılan bu eserler arasında Hitit çivi yazılı tablet, iki adet damga mühür ve bir tanesi Karkamış Kralı İni-Teşub'a ait olan iki adet bulla yer alır⁴⁸.

7.2 Epigrafik Malzemeler

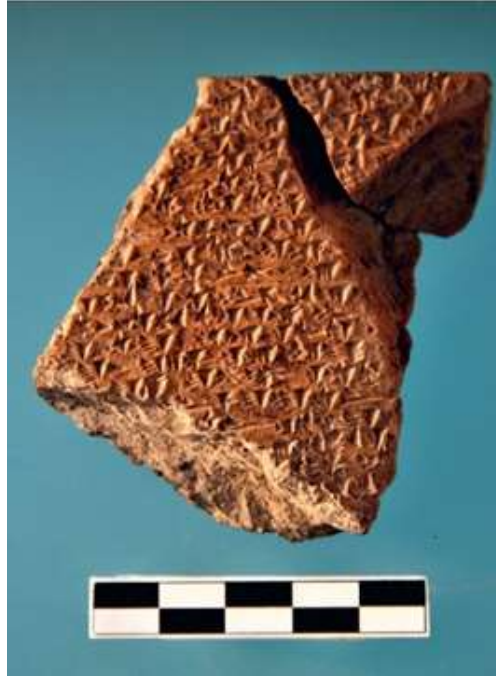
Hitit çivi yazılı tablet, Kilis ili sınırları içerisinde yer alan Oylum Höyük'te 2012 yılı kazı çalışmalarında Geç Tunç Çağı kültür toprağı içerisinde (L21/ÖZA 123#14) ortaya çıkarılmıştır⁴⁹ (Resim 4).

⁴⁶ Engin, "Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük'ün Hitit Dünyasındaki Yeri", 191.

⁴⁷ Engin, "Oylum Höyük", 73.

⁴⁸ Engin, "Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük'ün Hitit Dünyasındaki Yeri", 190.; Engin, "Oylum Höyük", 69.

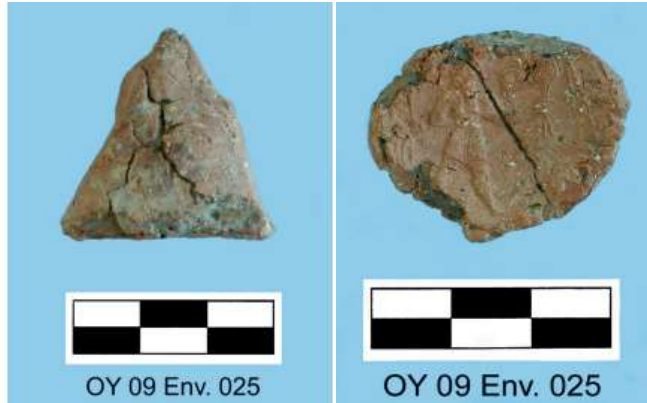
⁴⁹ Özgen, vd., "Oylum Höyük 2012", 162.

Resim 4: Hitit Çivi Yazılı Tablet⁵⁰

Ahmet Ünal tarafından ilgili tablet üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda, tabletin Hitit büyük kralından yerel bir krala gönderilen bir buyruk ya da bir antlaşma metni olduğu anlaşılmıştır⁵¹.

7.3 Gliptik Malzemeler

Oylum Höyükte 2019-2010 yılı arkeolojik kazı çalışmalarında iki Hitit mührü ile bir mühür baskısı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu gliptik malzemenin ilki ucu ip delikli konik bir mühür baskısıdır (Resim 5). Bu mühür baskısı Karkamış'ta bulunan İni-Teşub'a ait mührülerden birine ait olmalıdır⁵².

Resim 5: Karkamış Kralı İni-Teşub'a Ait Olduğu Düşünülen Mühür Baskısı⁵³

⁵⁰ Engin, "Oylum Höyük", 69.

⁵¹ Ahmet Ünal, "A Hittite Treaty Tablet from Oylum Höyük in South Eastern Turkey and Location of Haššu(wa)." *Anatolian Studies*, 65, (Temmuz 2015), 19.; Atilla Engin, "Oylum Höyük Kazısında Ele Geçen Karkamış Kralı İni-Teşub'a Ait Bir Bulla." *Uğur Silistrelî Anı Kitabı, Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yazılar/Inmemoriam Uğur Silistrelî, Studies on Anatolian Archaeology*. Ed. Fikri Kulakoğlu vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 2019), 240.

⁵² Ali Dinçol-Belkıs Dinçol, "Zwei hethitischen Hieroglyphensiegelundein Siegelabdruckaus Oylum Höyük." *Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri*, 10, (2011), 90.

Gliptik malzemeye dair ikinci örneğimiz, 2010 yılı kazı sezonunda bulunan gümüş ve tunç kullanılarak yapılan damga mühürdür (Resim 6).

Resim 6: Üç Ayaklı Damga Mühür⁵⁴

Damga mührün yüksekliği 1.35 cm, çapı 1.45 cm, mühür diskinin kalınlığı ise 0.1cm'dir. Ayrıca bu damga mühür, aslanpençesi şekilli gümüş bir üçayak, bir baskı yüzeyi ve son olarak taşıma vazifesini yerine getiren bir borudan yapılmıştır. Mühür üzerinde yapılan çalışmalar, mühür sahibinin adını iki işaretle yazıldığı, ayrıca mühür üzerinde bulunan çivi yazılı metinde ^{GİS}BANŠUR ifade edilen terimin Sofracı anlamına geldiği anlaşılmıştır. Gliptik malzemeye ait üçüncü örneğimiz 2010 yılı kazı sezonunda gün yüzüne çıkarılan açık sarı dağ kristalinden plano-konveks mühürdür⁵⁵ (Resim 7).

Resim 7 : Plano-Konveks Damga Mühür⁵⁶

Bu mühür dikkatlice incelendiğinde, eksenini boyunca delindiği, kenar kısımlarında üç yive sahip olduğu ve son olarak da düz kısmının yazısız olduğu görülür. Mühür üzerinde herhangi bir unvana rastlanılmaz.

⁵³ Engin, "Oylum Höyük Kazısında Ele Geçen Karkamış Kralı İni-Teşub'a Ait Bir Bulla", 129.

⁵⁴ Engin, "Oylum Höyük", 74.

⁵⁵ Dinçol-Dinçol, "Zwei hethitischen Hieroglyphensiegelundein Siegelabdruckaus Oylum Höyük", 90.

⁵⁶ Engin, "Oylum Höyük", 74.

Ancak mühür üzerinde betimlenen çift başlı kartal motifi, kraliyet ailesine ait olduğunu gösterir ve mühür sahibinin adı Ara/inata olarak yazılmıştır⁵⁷.

8. HELENİSTİK VE ROMA DÖNEMİNDE KİLİS İLİ

MÖ 356 yılında Makedonya'nın Pella şehrinde dünyaya gelen Büyük İskender, 20'li yaşlarında babasının öldürülmesinden sonra yönetimi devralmış, yönetime gelir gelmez ise ilk önce babasının ölümünden sorumlu tuttuğu kişileri cezalandırmıştır. Atina ve Thebai'yı ele geçirdikten sonra yönünü Doğuya, yani Anadolu ve Mezopotamya topraklarına çevirmiştir. Büyük İskender'in önce Granikos, ardından da İssos ve Gaugamela savaşları sonucunda, Persleri mağlup etmesiyle birlikte Anadolu ve Mezopotamya toprakları Makedon kralının eline geçmiştir. Dolayısıyla Kilis ve çevresi de Büyük İskender İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde kalmıştır⁵⁸.

Büyük İskender'in MÖ 323 yılında Babil'de ölümünden sonra, Makedon kökenli generaller Babil'de toplandılar ve Büyük İskender'in bıraktığı imparatorluğu parçalanmadan korumak adına anlaşdılar. Ancak her bir generalin ülkeyi tek başına yönetme isteğinin olması çıkar çatışmalarına neden olmuş ve imparatorluğu bütün olarak koruma fikri anlamını kaybetmiştir. Bu anlayış ülkenin kısa sürede dağılmasına neden olmuştur⁵⁹. Büyük İskender İmparatorluğunun komutanlar tarafından paylaşılması sonucu Kilis ve çevresi Seleukos Krallığı yönetimine geçmiştir. MÖ 321 yılındaki Triparadeisos kararlarıyla Babil satraplığı General Seleukosa verilmiş, dolayısıyla bu topraklar uzun yıllar Seleukos egemenliğinde kalmıştır⁶⁰.

Kilis ve çevresinde yapılan çalışmalarda, Helenistik döneme tarihlendirilen mimari kalıntılar, Büyük İskender ve Helenistik krallara ait drahmeleri ve tetradrahmileri içeren muhteşem bir gümüş hazine, Helenistik çanak çömlek örnekleriyle birlikte ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca 1991 yılı arkeolojik çalışmalarında Büyük İskender'e ait gümüş ve Seleukoslara ait tunç bir para bulunmuştur⁶¹.

Roma Cumhuriyet döneminde, Kartaca ve Makedonya savaşlarından sonra, kendi toprakları dışında ilk eyaletlerini kurmaya başlamıştır. Çeşitli siyasi manevralarla Anadolu topraklarına ayak basan Roma, MÖ 192 yılında Helenistik krallardan Seleukoslarla mücadeleye girişmiş ve MÖ 188'de Magnesia Savaşı (Apamea Barışı) ile Seleukoslara ağır bir darbe indirmiştir. Bundan sonra Seleukoslar bir daha toparlanamamış ve Partların darbesiyle tarih sahnesinden silinmişlerdir. MÖ 70 yılında Roma konsülü olan Pompeius Romanın uzun yıllar uğraştığı Pontos Kralı Mithridates sorunu çözdükten sonra MÖ 64-63'te Suriye ve Filistin topraklarını da Roma eyaleti hâline getirmiştir. Muhtemelen Kilis ve çevresi bu eyalet sınırları içinde kalmıştır⁶².

Roma döneminden kalan çok sayıda arkeolojik malzeme Kilis ve çevresinde bulunmuştur. Bu malzemeler arasında, mezar eşyaları, sur duvarları, sikkeler, su kemerleri, mimari kalıntılar, seramik parçaları yer alır. Bu arkeolojik malzemeler arasında en önemli yeri bazilika oluşturmaktadır.

⁵⁷ Dinçol-Dinçol, "Zwei hethitischen Hieroglyphensiegelundein Siegelabdruckaus Oylum Höyük", 90.

⁵⁸ Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), 127-138.

⁵⁹ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarih ve Uygarlığı* (Ankara: Pegem Akademi, 2015), 236-237.

⁶⁰ Mehmet Ali Kaya, *İlkçağ Tarih ve Uygarlığı*, 232.; Yüksel Arslantaş-Cuma Ali Yılmaz, "Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27/2 (2017), 367.; Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi* (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2014), 479-481.

⁶¹ Özgen -Carter, "Oylum Höyük 1989", 1/259.; Özgen vd., "Oylum Höyük 91 ve 93 Kazı Çalışmaları", 1/9.; Engin Özgen vd., "Oylum Höyük 2007". Ed. Haydar Dönmez ve Adil Özme, *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 2/142.

⁶² Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/38 (2005), 14-17.

SONUÇ

Kilis ilinin tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar farklı toplumlara ev sahipliği yapmasında, uygun iklim şartlarına, verimli topraklara ve su kaynaklarına sahip olmasının yanı sıra jeopolitik konumu (Anadolu, Mısır ve Mezopotamya topraklarının birleştiği noktada yer alması) etkili olmuştur.

Tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar farklı toplumlara ev sahipliği yapmış olan il, doğal olarak farklı toplumlara ait izlere sahiptir. Bu nedenle Kilis ili ve çevresi bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Kilis ili sınırları içerisinde 1960'lı yıllarda yüzey araştırmalarıyla başlayan bilimsel çalışmalar 1987 yılından itibaren arkeolojik kazılara dönüşmüş ve günümüze kadar gelmiştir. Bu bilimsel çalışmaların en önemli kısmını 1987 yılından itibaren de arkeolojik kazılara dönüşen ve günümüze kadar devam eden Oylum Höyük araştırmaları oluşturmaktadır.

MÖ 2. Bin yılda Hitit Krallığı Çorum İli Sungurlu ilçesi sınırları içinde yer alan Hattuşada (Boğazköy) I. Hattuşili tarafından kurulmuştur. I. Hattuşili başkent Hattuşa ve çevresinde güvenliği teşkil edip ordusunu hazırladıktan sonra yönünü ülkesinin zenginliğini ve topraklarını genişletmek için Kuzey Suriye topraklarına çevirmiştir. Doğal olarak Kuzey Suriye düzlüklerinin başlangıç noktasında yer Kilis İli, Hitit Krallığı'nın etki alanına girmiştir. Kilis İli sınırları içerisinde Hitit Krallığı'na dair ilk izler yukarıda belirtilen I. Hattuşili'nin Kuzey Suriye seferini gerçekleştirdiği 1600'lü yıllara tarihlenmektedir. I. Hattuşili'nin vasiyeti üzerine Hitit Krallığı'nın başına geçen I. Murşili döneminde Halep ve Babil'in yağmalanması Hitit varlığının bölgede belirginleşmiş olduğunun önemli bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Ancak bölgede Hitit Krallığı'nın varlığı çok uzun sürmemiştir. I. Murşili'nin Babil zaferi sonrası katledilmesi, bölgede Hitit Krallığı'nın etkisinin azalmasına ve isyanların çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle II. Tuthaliya'ya iktidarına kadar bölgede tam anlamıyla Hitit Krallığı'nın etkinliğinden söz etmek oldukça zordur.

II. Tuthaliya döneminde Hitit varlığının bölgede arttığı görülür. II. Tuthaliya sonrası devlet yönetiminin başında I. Arnuwanda, II. Hattuşilive III. Tuthaliya adlı krallar görülmektedir. Özellikle III. Tuthaliya döneminde Hitit Krallığı'nın Halep ve çevresindeki yerel krallara karşı mücadele içinde olması bölgenin tam anlamıyla Hitit kontrolü altında olmadığına işaretidir.

III. Tuthaliya sonrası Hitit Krallığı'nın başına I. Şuppiluliuma geçmiştir. I. Şuppiluliuma'nın en önemli başarılarından biri Mitanni Krallığı'nı vassal bir devlet hâline getirip oğullarından Telipinu'yu Halep'e, Piyaşşili'yi Karkamış'a vali olarak ataması gösterilebilir. Böylelikle Hitit otoritesi bölgede sağlanmış ve Kilis İli Karkamış Krallığı'nın sınırları içerisine dahil olmuştur.

1987 yılından itibaren Kilis ili sınırları içerisinde yer alan Oylum Höyükte yapılan bilimsel çalışmalar sonucunda arkeolojik, epigrafik, gliptik malzeme gün yüzüne çıkarılmıştır. Gün yüzüne çıkarılan bu malzemeler, Hitit Krallığı sınırları içinde Kilis İli'nin yer aldığını ve bir yönetim veya idari merkez olduğuna dair önemli bilgiler vermiştir. Ayrıca Oylum Höyük'te devam eden arkeolojik çalışmaların Hitit Krallığı ve Kilis İli eski tarihi hakkında önemli bilgiler vereceği kanısındayız.

KAYNAKÇA

Akdemir, İlhan Oğuz-İncili, Ömer Faruk. "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri, XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği (Physiology of Geographic Environment and Urban Relations, Example of 19 th Century

City Kilis)”. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0/29, (Kasım 2014), 220-247.
<https://doi.org/10.14781/mcd.26778>

- Akengin, Hamza-Yaşar, Ayşe. “Suriye'nin Jeopolitik Konumu Bağlamında Suriye Rusya İlişkileri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/32, (Mart 2018), 25-57.
- Aktüre, Sevgi. *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Akurgal, Ekrem. *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: Başak Matbaacılık, 2005.
- Akurgal, Ekrem. *Anadolu Uygarlıkları*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Alptekin, Mehmet. “Kilis Masallarında Geçiş Dönemi (Doğum-Evlilik-Ölüm) Uygulamaları Hakkında Tespitler”. *Taras Shevchenko 5th International Congress on Social Sciences*. Ed. Olga Krivenko-Zhanuzak Alimgerey. 304-312. Ukraine: Iksad Publications, 2020.
- Arslantaş, Yüksel-Yılmaz, Cuma Ali. “Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27/2, (2017), 361-373. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.346556>
- Bryce, Trevor. *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Çev. Müfit Günay. Ankara: Dost Kitapevi, 2003.
- Ceylan, Alpaslan. “Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme I (Suriye ve Mısır)”. *BELLEK/Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Aralık 2019), 1-15.
- Dedeoğlu, Fulya-Temur, Bora. “Hitit Devletinin Krallık Döneminde Kuzey Suriye Politikası”. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 11/1, (Ocak 2020), 88-97. <https://doi.org/10.18354/esam.669649>
- Demirci, Kürşat-Falay, Burcu. “Ana Hatlarıyla Hitit Dini”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20/1, (Haziran 2016), 35 - 60. <https://doi.org/10.18505/cuifd.88906>
- Diñcol, Ali-Diñcol, Belkis. “Zwei hethitischen Hieroglyphensiegelundein Siegelabdruckaus Oylum Höyük.” *Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri*, 10, (2011), 87-94.
- Diñcol, Ali. “Hititler”. *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul: Görsel Yay, 1982.
- Engin, Atilla. “Kilis İli Yüzeý Araştırması Sonuçları”. *III.-IV Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu*. Ed. Z. Çizmeli Ögün, (93-108). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2008.
- Engin, Atilla. “Kilis İli Arkeolojisi.”, *Kilis Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*. Ed. Abdullah Aldemir. 17-27. Gaziantep: GNG Ofset Matbaa ve Ambalaj Sanayi ve Tic. Ltd Şti, 2014a.
- Engin, Atilla. “Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ullisum/Ullis/İllis”, *Armizzi-Engin Özgen'e Armağan*, Ed. Atilla Engin-Barbara Helwing-Bora Uysal. 129-150. Ankara: Ankara: Asitan Yayıncılık Matbaacılık, 2014b.
- Engin, Atilla. “Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük'ün Hitit Dünyasındaki Yeri/Position of Kilis/Oylum Höyük in The Hittite World in The Light of Recent Evidence”. *Studies in Honour of Ahmet Ünal/Ahmet Ünal Armağanı*. Ed. Sedat Erkut-Özlem SirGavaz, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2016.
- Engin, Atilla. “Oylum Höyük Kazısında Ele Geçen Karkamış Kralı İni-Teşub'a Ait Bir Bulla”. *Uğur Silistreli Anı Kitabı, Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yazılar/In Memoriam Uğur Silistreli, Studies on Anatolian Archaeology*. Ed. Fikri Kulakoğlu vd. 119-129. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 2019.
- Engin, Atilla. “Oylum Höyük and Alalakh: Cultural Relations in the Second Millenium BC”. *Alalakh and its Neighbours. Proceedings of the 15th Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum*. Ed. Aslihan Yener-Tara Ingman. 275-307. Paris: Peeters, 2020.

- Engin, Atilla. "Oylum Höyük". *Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi*. Ed. Atilla Engin-Kutalmış Görkay. İstanbul: Ofset Yapımevi Yayınları, 2022.
- Fontanille, Isabella Klock. *Hititler*. Çev. Nuriye Yiğitler. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2005.
- Goatze, Albrecht. "The Struggle For The Domination of Syria (1400-1300 B.C.)", *The Cambridge Ancient History*, Ed. I.E.S. Edwards, C.J. Gadd, N.G.L. Hammond, E. Sollberger, Cambridge: Cambridge University Press, Volume II Part II, 1975.
- Goatze, Albrecht. "Şuppiluliumaş'dan Muwatalliş'in Mısır Savaşı'na Kadar Anadolu". Çev. Aygül Süel. *Belleten Dergisi*, 57/220, (Aralık 1993), 863 - 882.
- Gurney, Robert. *Hititler*. Çev. Pınar ARPAÇAY. Ankara: Dost Kitabevi, 2001.
- Hout, Theo P.J. Van Den. "Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi". *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu*. Ed. Meltem Doğan Alparslan-Metin Alparslan. 11-30. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Kalelioğlu, Ejder. "Gaziantep Yöresinin Fiziki Coğrafyası". *A.Ü. DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1, (1968), 140-204.
- Kaplan, Tuba. "Kilis Masallarında Yeraltı Dünyası Hakkında Tespitler", *Çukurova Araştırmaları* 6/1, (Yaz 2020), 191-199. <http://dx.doi.org/10.18560/cukurova.43293>
- Karademir, Diyar-Doğan, Mesut. "Kilis İlinde Arazi Kullanımında Meydana Gelen Değişimler (1990-2018)". *Journal of Awareness*, 4/3, (2019), 329-342. <https://doi.org/10.26809/joa.4.025>
- Karademir, Diyar. *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2020. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET001721>
- Kaya, Mehmet Ali. "Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/38 (2005), 11-30. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000229
- Kaya, Mehmet Ali. *İlkçağ Tarih ve Uygarlığı*. Ankara: Pegem Akademi, 2015.
- Klengel, Horst. "History of Hittites". *Insightsin to Hittite History and Archaeology*. Ed. Hermann Genzand Dirk Paul Mielke. 31-45, Belguim: Peeters, 2011.
- Klengel, Horst. "Hitit Tarihi". *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk/Die Hethiterund Ihr Reich Das Volk Der 1000 Götter*. Ed. Wenzel Jacob. 413-420, Deutschland: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deu, 2002.
- Memiş, Ekrem. *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2011.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2014.
- Özgen, Engin. "Oylum Höyük 1987". *10. Kazı Sonuçları Toplantısı*. 1/95-102. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Özgen, Engin. "Oylum Höyük 1988". *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/203-210. Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi, 1990.
- Özgen, Engin-Carter, Elizabeth. "Oylum Höyük 1989". *12. Kazı Sonuçları Toplantısı*. 1/259-268. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1991.

- Özgen, Engin vd., “Oylum Höyük 91 ve 93 Kazı Çalışmaları”. *16. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ed. İsmail Eroğlu, Fahriye Bayram, Handan Eren, Nurhan Ülgen, Filiz Kaymaz Ve Ahmet Hamdi Ergürer. 1/95-106. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1995a.
- Özgen, Engin vd., “Oylum Höyük 1994 Yılı Çalışmaları”. *17. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/183-188. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995b.
- Özgen, Engin vd., “Oylum Höyük 1995 Kazılar”. Ed. İsmail Eroğlu, Handan Eren, Fahriye Bayram, Filiz Kaymaz, Nuray Tarlan, Hamdi Ergürer, *18. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/189-199. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 1997.
- Özgen, Engin vd., “The Oylum Regional Project: Archaeological Prospection 2000”. *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ed. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Haydar Dönmez, Neslihan Güder, Naime Toy, 2/217-228, Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 2002.
- Özgen, Engin vd., “The Oylum Höyük Regional Project: Result of the 2001”. *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ed. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Neslihan Güder, İnsaf Gençtürk, 2/151-158, Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, 2003.
- Özgen, Engin vd., “Kilis İli 2002 Yılı Yüzey Araştırması”, *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ed. Koray Olşen, Fahriye Bayram, Adil Özme, Nurhan Ülgen, 2/87-94, Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi, 2004.
- Özgen, Engin vd., “Oylum Höyük 2007”. Ed. Haydar Dönmez ve Adil Özme, *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2/139-154. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Özgen, Engin-Engin, Atilla. “Oylum Höyük 2008”. Ed. Haydar Dönmez-Candaş. Keskin, *31. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3/1-20. Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, 2010.
- Özgen, Engin vd., “Oylum Höyük 2009”. Ed. Naci Toy, Haydar Dönmez, Ömer Ötgün, *32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2/56-69. Ankara: Allame Tanıtım ve Matbaacılık, 2011.
- Özgen, Engin vd., “Oylum Höyük 2010”. Ed. Haydar Dönmez, Ömer Ötgün, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/497-518. Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, 2012.
- Özgen, Engin vd., “Oylum Höyük 2012”. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ed. Haydar Dönmez. 1/159-174, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, 2014.
- Engin, Atilla vd., “Oylum Höyük 2014”. Ed. Adil Özme, *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/445-66. Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., 2016.
- Engin, Atilla vd., “Oylum Höyük 2017”. Ed. Adil Özme, *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/271-292. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3627-1 / Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 183-1, 2019
- Engin, Atilla vd., “Oylum Höyük 2018.” Ed. Adil Özme, *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/243-264. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3654/1 Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 187/1, 2020.
- Sözer, Ahmet Necdet. “Güneydoğu Anadolu’nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış”. *Ege Coğrafya Dergisi*, 2/1, (1984), 8-30.
- Tekin, Oğuz. *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Tiryaki, Elif. *Siyasi Coğrafya Perspektifinden Türkiye Suriye İlişkiler (2010-2020)*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Orta Doğu ve Göç Araştırmaları Ana Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.

- Tuncel, Metin. "Kilis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/5-8 İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- Ünal, Ahmet. "A Hittite Treaty tablet from Oylum Höyük in South Eastern Turkey and Location of Haššu(wa)." *Anatolian Studies*, 65, (Temmuz 2015), 19-34. <https://doi.org/10.1017/S0066154615000058>
- Ünsal, Veli. *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit Urartu)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- Varlık, Ali Bilgin. "Suriye'nin Jeopolitiği". *Suriye'deki Gelişmeler ve Türkiye Paneli*. <http://merkezstrateji.com/assets/media/suriye-jeopolitigi.pdf> (Erişim:15.07.2023).
- Yiğit, Turgut. "Hitit Krallığı'nda Veliahdın Belirlenmesi Üzerine". *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22/34, (Ekim 2003), 141-147. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000151
- Yiğit, Turgut. "Hitit Krallığı ile Kuzey Suriye İlişkilerinde Halpa/Halap (Halep) Kenti'nin Yeri". *Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*. Ed. Mustafa Öztürk-Enver Çakar. 365-384. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No:20, 2011.

ORTA ÇAĞ'DA KİLİS

Hasan YENİDOĞAN*

GİRİŞ

Şam Bölgesi yerleşim yerlerinden olan Kilis'in batısında Akdeniz, doğusunda Fırat Nehri, kuzeyinde Bizans İmparatorluğu, güneyinde Sina Çölü (Benû İsrail) ve Mısır vardı.

Hız. Ömer zamanında (13-24/634-644), Şam Bölgesi olarak adlandırılan Suriye'nin fethinden sonra İslam Devleti'nin sınırları Toroslara kadar uzandı. O dönemin Bizans İmparatoru Herakleios, sınır bölgesinde yaşayan halkın buraları boşaltarak geri çekilmesini sağladı. Müslümanların dış kısım anlamına gelen *ed-davâhî* (الضواحي) adını verdikleri bölge, Emevîlerin hâkimiyetiyle birlikte iskân edilmeye ve buraya müstahkem mahaller kurulmaya başlandı.¹ Kilis'in yer aldığı bu hat; Bizans cephesi, düşman saldırısına açık yer, hudut anlamına gelen *sagr* kelimesinin çoğulu olan *sugûr* adını aldı. Sugûr, genel bir ifadeyle Anadolu'nun güneyindeki Arap dünyasıyla Bizans İmparatorluğu'nu birbirinden ayıran sınırı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu bölge Tarsus'tan başlayarak Adana, Misîs, Ayn-ı Zerb, Kenîset, Hârûniye, Maraş, Hedes (Göynük) ve Malatya hattı üzerinden doğuya doğru uzanıyordu.² İbn Havkal, bu hattın Şam ve el-Cezire Sugûr'u olarak ikiye ayrıldığını ve tamamının Şam Bölgesi içerisinde yer aldığını ifade etmektedir. Şam Sugûr'unun merkezi olan Maraş'tan Malatya'ya kadar uzanan alan el-Cezire Sugûr'u olarak adlandırılıyordu.³ Araplar ile Bizans arasındaki mücadelede önem arz eden bu yerleşim yerleri, Suriye'deki Kinnestrîn⁴ ordugâhına bağlıydı.

İslam Devleti'nin Suriye'de oluşturduğu hâkimiyetten sonra burada meydana getirdiği beş *ordugâh şehir* (cünd) Filistin, Ürdün, Dımaşk (Şam), Hıms ve Kinnestrîn idi. Bu cünder içerisinde kuzeyde yer alan Kinnestrîn, Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr Devri'nden sonra genişleyerek büyüdü. Halife Hârûnürreşîd zamanında ise sınır şehirleri tahkim edildi. Bölge, 170/786-787 yılında *el-Avâsım* (العواصم) adıyla bağımsız bir yer konumuna getirilerek askerî teşkilâta bağlandı ve müstahkem yerlere çeşitli birlikler yerleştirildi. Bu yeni bölge, Antakya'dan başlayarak güneybatıda bulunan Âsî Nehri'nin denize aktığı yere kadarki toprakları ve güneydoğuda Halep, Menbiç, Dülük, Ra'bân ve Kilis'in de içinde bulunduğu alanı içine alıyordu. X. yüzyılda Antakya Menbiç'in yerini alarak Avâsım adı verilen müstahkem bölgenin merkezi oldu.

Arap coğrafya tarihçileri Sugûr'u kimi zaman müstakil, kimi zaman da Avâsım'a tabi idarî bir bölge olarak ifade etmekteydiler. Sugûr genel olarak Antakya valisinin idaresindeydi.⁵

Kilis'in çevresinde hem stratejik öneminden hem de ticaret merkezi olmasından ötürü önemli şehirler bulunuyordu. Kinnestrîn Cündü'nün merkezlerinden biri Kilis'in güneyinde yer alan Halep'ti. Burası, X. yüzyılda Rumların geçici bir süre ele geçirmesinden önce çok kalabalık ve zengin bir şehirdi. Büyük Selçukluların Şam ve Halep Atabeyi olan Nûreddîn Mahmûd Zengî (541-570/1146-1174) zamanında şehir

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis/Türkiye, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-1248-4984>, e-mail: hasanyenidogan@kilis.edu.tr.

¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *DİA*, IV, (1991), 111.

² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, Menşûrât-i Dâr-i Mektebeti'l-Hayât, (Beirut, 1412/1992), 153; Türkçe trc. Ramazan Şeşen (İstanbul, 2017), 165-166; Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", 111-112; Casim Avcı, "Sugûr", *DİA*, XXVII, (2019), 473.

³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 153; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 165; Casim Avcı, "Sugûr", 473.

⁴ Kinnestrîn, Kuvayk Çayı'nın sağ yakasında kurulmuş olup Halep'in 28 km güneybatısında yer alan tarihi bir şehirdir. Bkz. İsmail Yiğit, "Kinnestrîn", *DİA*, XXV, (2002), 419-420.

⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", 112; İsmail Yiğit, "Kinnestrîn", 419.

eskisinden daha güzel bir hâle geldi. Kınnesrîn Bölgesi'nin diğer bir merkezi aynı adla anılan Kınnesrîn şehri idi. Burası nezih, suyu bol bir şehirdi.⁶

Avâsım adı verilen bölgenin en önemli şehri Kilis'in güneybatısında yer alan Antakya'ydı. Şam diyarında Dımaşk'tan sonra en nezih şehir olan Antakya, X. yüzyılda Kilis ile sınır idi. Antakya ordusundan gözcüler ve savaşçılar sürekli buraya gelirdi. Daha sonraları Antakya'nın mahallelerinden biri, Kilis çevresine nakledilerek asker gönderilmesi işi önlenmiş oldu.⁷

Kilis'in güneydoğusunda bulunan Bâlis ve Menbiç ticaret yollarının geçtiği önemli şehirlerdir. Bâlis'te buğday, arpa ve sabun üretimi yapılırken Menbiç'te zeytinyağı, ceviz, üzüm ve fıstık üretilirdi. Susamdan, pekmezden, ceviz ve fıstıktan bir tatlı imal ediliyordu. Buralarda coğrafyanın kurak olmasından ötürü yağmur suyuyla tarım yapılmaktaydı.

Önemli bir kale durumunda olan İskenderun, Kilis'in batısında yer alan sahil kentidir. Buraya yerleştirilen savaşçılar Rum ülkesine akınlar düzenler, onlardan gelen tehlikeye karşı da şehri korurlardı. Tarımın yoğun yapıldığı şehirde çokça hurma bahçeleri vardı.⁸

1. KİLİS'İN ADI

Kilis şehrinin Antik Dönem'deki ve Orta Çağ'daki konumu ve adı hakkında kesin bir yargıya varmak pek mümkün değildir. Bugüne dek yapılan çalışmalarda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bunlardan biri Asur tabletlerinde geçen Kiliza'nın Kilis adı ile ilişkili olduğudur. Bahsi geçen dönemle ilgili çeşitli çalışmaları olan Atilla Engin, Asur belgelerinde geçen Kiliza'nın Dicle Bölgesi'nde yer aldığını belgeler ışığında ifade etmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak Kiliza isminin fonetik olarak benzerliğinin dışında Kilis ile ilişkisinin mevcut olmadığı söylenebilir.⁹

Diğer bir görüş de günümüzdeki Kilis'in isminin buranın batısında yer alan ve Antik bir şehir olan Kyrrhus'tan geldiğidir. Kyrrhus, Helenistik Dönem'e denk gelen MÖ III. yüzyılda kurulmuştur. I. Seleukos Nikator (MÖ 305-MÖ 281) zamanında inşa edilen Kyrrhus şehrinin adı MÖ 221 yılına ait kayıtlarda Makedonya'daki bir şehrin toponimine karşılık gelmektedir. O dönemde Suriye 8 bölgeye ayrılmıştır. Bunlar Komagene, Kyrrhestika, Seleucis (Suriye Tetrapolis), Coele-syria, Damascènè (Şam), Chalybonitis, Chalcis ya da Chalcidicé, Palmyrênè olarak sıralanabilir. Kyrrhus, Tetrapolis şehirlerinin yakınında kurulmuştur ve Kyrrhestika'nın başkentidir. Ayrıca Kyrrhestika'nın ismini Kyrrhus'tan aldığı bilinmektedir.¹⁰

Kyrrhus'un yeri Kilis'in yaklaşık olarak kuş uçuşu 15 km batısında yer aldığı ve atmış hektarlık bir alana kurulduğu düşünülmektedir.¹¹ Burası günümüzde Suriye sınırları içerisinde ve kalıntılara Arapça *Nebi Huri Kalesi* (قلعة النبي هوري) denilmektedir.

Romalılar, MÖ I. yüzyılda Kyrrhus'u ele geçirdikten sonra buraya çeşitli isimler vermişlerdir. Bizanslı coğrafya sözlüğü yazarı olan Stephanos Byzantinos, eserinde şehrin ismini *Kήρροç* olarak yazmıştır. Daha sonraki yazarlar özellikle de Hristiyanlığın yayıldığı zamanlardakiler *Kύροç* veya *Kyros* olarak telaffuz etmişlerdir.¹² Kyros'un Yunancada *kyriostan* türediğinden yola çıkarak lord, efendi, sahip, bey gibi anlamlara

⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 162-164; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 173-175.

⁷ el-Belazûrî, *Fütûhu'l Büldan*, nşr. M. J. De Goeje, (Leiden, 1866), 149; Türkçe trc. Mustafa Fayda, (İstanbul, 2013), 174.

⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 164-166; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 176-179.

⁹ Atilla Engin, "Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum / Ullis / İllis", *Armizzi*, (2014), 139.

¹⁰ William Smith, *A Dictionary of the Bible* (London, 1863), 1406, 1407; William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, I, (London, 1856), 737.

¹¹ Jeannine Abdul Massih, "La mission archéologique libano-syrienne de Cyrrhus, bilan des travaux 2006-2011", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 156/1, (2012), 305.

¹² Charles Anthon, *A Classical Dictionary: Containing an Account of the Principal Proper Names Mentioned in Ancient Authors and Intended to Elucidate All the Important Points Connected with the Geography, History,*

karşılık geldiği sonucuna varılmıştır.¹³ Yunanlılar şehri, tarihi süreç içerisinde Hagioupolis, *Gūris* veya *Coricium* olarak da telaffuz etmişlerdir.¹⁴ Ermeni tarihçi ve keşiş olan Urfalı Mateos (öl. 1136 sonrası), eserinde şehre *Gūris* demiştir.¹⁵

Kyrrhus şehri III. yüzyılın sonundan V. yüzyıla kadar yaklaşık bir asırlık süreçte önemini yitirmiştir.¹⁶ IV. yüzyılda Hristiyanlığın yayılmasıyla dini bir merkez hâline gelmiş ve Bizans imparatoru Justinian (MS 527-566) şehri yeniden inşa ettirmiştir.¹⁷ İslamiyet'in yayılmasından sonra İslam ordularının bölgeye düzenledikleri fetih hareketleriyle birlikte Kyrrhus ve çevresinin yönetimi Hz. Ömer zamanında 15/636'da Bizans'tan İslam Devleti'nin kontrolüne geçmiştir.¹⁸

Orta Çağ İslam tarihçileri ve coğrafyacıları eserlerinde Kilis'in yakınında yer alan Kyrrhus'tan sık sık bahsetmektedirler.¹⁹ Bu eserlerde şehrin adı *Kūrus* (كورس veya قورس) olarak kaleme alınmıştır. İslam ordularının Suriye'de egemen olmaya başladığı zamanda Kilis'in de içinde bulunduğu coğrafya hakkında bilgi veren ilk doğu kroniği IX. yüzyılda yaşamış olan Balâzürî'nin (öl. 279/892-93) *Fütûhu'l-buldân* adlı eseridir.²⁰

Ebu'l-Fidâ (öl. 732/1331), Kūrus'un birçok kasaba ve köy gibi yerleşim yerlerinden oluşan bir belde olduğunu (كورة كورس) ve ayrıca *Kitabü'l-atval*'i referans göstererek buranın merkezinin 61°40' boylamda, 36°20' enlemde yer aldığını ifade etmektedir.²¹ Ayrıca Balâzürî, İslam ordusunun 15/636'da "Kūrus'un Nikabulus'a yani günümüzdeki İslahiye'ye kadar uzanan arazilerinin de ele geçirildiğini" zikretmektedir. Yine aynı müellif, Ebû 'Ubeyde'nin Selmân b. Rabîa el-Bâhilî adındaki askerini "Kūrus'ta bulunan bir kaleye" yerleştirdiğini söylemektedir.²² Yukarıda sıralanan kıymetli bilgiler, Kyrrhus'un antik bir şehir ismi olmasının yanında Orta Çağ'da geniş bir coğrafyayı ifade ettiği sonucunu ortaya koymaktadır. Modern Kilis'in bahsi geçen dönemde mevcut olmadığı veya küçük bir köy olduğu düşünülmektedir. Böylelikle iki yerleşim yerinin birbirine yakın olmalarının dışında bir ilişkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.

Kilis'in ismi ile ilgili diğer bir görüş buranın adının Arapça "Kilise" anlamına gelen *Kenîset* (كنيسة) olduğudur. IX-X. yüzyıl İslâm coğrafyacısı olan İbn Havkal ve İbn Hurdâzbih eserlerinde Bizans cephesi anlamına gelen Sugûr Bölgesi'nin Malatya, Hades (Göynük), Maraş, Hârûniye, Kenîset, Ayn-ı Zerb (Adana dolayları), Misîs, Adana, Tarsus boyunca uzandığını zikrederek Kenîset'i günümüzde Osmaniye sınırları içerisinde yer alan Hârûniye'den sonra sıralamışlardır.²³ Havkal, Kenîset'in 99-102/717-720 yıllarında

---

Biography, Mythology, and Fine Arts of the Greeks and Romans: Together with an Account of Coins, Weights, and Measures, with Tabular Values of the Same (New York, 1869), 404.

¹³ Dean L. Overman, *A Case for the Divinity of Jesus: Examining the Earliest Evidence* (Lanham, 2010), 22.

¹⁴ Piero Gilento, *Building Between Eastern and Western Mediterranean Lands: Construction Processes and Transmission of Knowledge from Late Antiquity to Early Islam* (Leiden, Brill, 2022), 126; Halil İbrahim Yılmaz, "İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesi'ndeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 45, (2021), 100.

¹⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), Türkçe trc. Hrand D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç, (Ankara, 2000), 260.

¹⁶ Piero Gilento, *Building Between Eastern and Western Mediterranean Lands*, 117.

¹⁷ William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, 737; Piero Gilento, *Building Between Eastern and Western Mediterranean Lands*, 117.

¹⁸ el-Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 149; Türkçe trc. Mustafa Fayda, 174; Metin Tuncel, "Kilis", *DİA*, XXVI, (2002), 5.

¹⁹ *İbnü'l-Esir*, el-Kâmil fi't-târîh, II, *Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye*, (Beirut, 1407/1987), 343; *Ebu'l-Fidâ, Takvîmü'l-buldân*, nşr. J. T. Reinaud ve M. G. de Slane, (Paris, 1256/1840), 224; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, (İstanbul, 2017), 201; *İbn Hurdâzbih*, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. Muhammed Mahzum, (Beirut, 1409/1988), 88.

²⁰ el-Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 149; Türkçe trc. Mustafa Fayda, 174.

²¹ *Ebu'l-Fidâ, Takvîmü'l-buldân*, 224; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 201.

²² el-Belazûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 149; Türkçe trc. Mustafa Fayda, 174; *Ebu'l-Fidâ, Takvîmü'l-buldân*, 231; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 201; *İbnü'l-Esir*, el-Kâmil fi't-târîh, II, 343; Türkçe trc. M. Beşir Eryarsor, II, (İstanbul, 1991), 455.

²³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 153, 167, 172; İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 90. İbn Hurdâzbih, Kenîset'i Kunîset (كنيسيت) olarak telaffuz etmiştir. Bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 90.

Emevî halifesi olan Ömer b. Abdülazîz tarafından inşa edilen *Musakkab* (المثقب) Kalesi yakınında yer alan bir kale olduğunu ve şehirde bir minberin mevcut olduğunu ifade etmektedir.²⁴ Yâkût el-Hamevî ise *Musakkab*'ın Adana civarında bulunan *Missîs* yakınında ve deniz kıyısında yer alan bir kale olduğunu söylemektedir.²⁵ Ayrıca *Sugûr Bölgesi*'nin mesafelerinden bahseden *Havkal*, *Kenîset* ile *Payâs* arasındaki mesafenin bir günden az olduğunu aktarmaktadır.²⁶ *Havkal*'ın bahsettiği *Kenîset*'in *Kilis* olduğu kabul edildiğinde *Payâs* ile arasındaki mesafenin günümüzde yaklaşık olarak 118 km'ye denk geldiği ve yürüterek 26 saatte gidildiği anlaşılmaktadır. Orta Çağ'da bir günlük mesafe yaklaşık olarak 30 ile 45 kilometre arasındadır. Böylelikle 118 kilometrelik yolun 3 veya 4 günde gidilebildiği sonucuna varılmaktadır. *Balâzürî* ve *Yâkût el-Hamevî* (öl. 626/1229) *Kenîset*'in *Sugûr Bölgesi* beldelerinden olan *Missîs*'de yer aldığını, Romalıların buraya kara taşlarla inşa edildiğinden ötürü el-*Kenîsetü*'s-Sevdâ adı verdiğini ve tahribe uğradığı için Abbâsî halifesi *Hârûnürreşîd* (170-194/786-809) zamanında yeniden inşa edildiğini ifade etmekteledir.²⁷ Ayrıca *Balâzürî*, *Rumlar Kenîset*'e saldırdığında buraya yakın mesafede yer alan *Missîs* halkının onlara karşılık verdiğini zikretmektedir. *Ebu'l-Fidâ* ise Şam beldelerinden sayılan *Kenîset* ve *Hârûniye*'nin Ermeni ülkesi olduğunu ve iki belde arasındaki mesafenin 12 mile yani yaklaşık 24 km'ye denk geldiğini ifade etmektedir.²⁸ Günümüzde iki belde arasındaki mesafe aşağı yukarı 120 km'dir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında *Kenîset*'in *Musakkab*, *Payâs*, *Hârûniye* ve *Missîs* adı verilen yerlere yakın olduğu anlaşılmış ve şehrin Arapçada kilise anlamına gelmesinden ötürü buranın *Kilis* şehri olabileceği fikrinin yanlış olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynaklarda *Kilis* ismine fonetik olarak benzeyen *Killiz* ve *Gilliz* adındaki yerleşim yerlerinin varlığına denk gelinmiştir. *Hamevî*, *Killiz* maddesinde buranın *Gilliz* (قَلْر) ile aynı yer olabileceğini ifade etmiş lakin *Gilliz* hakkında bilgi verirken *Gilliz*'in *Sümeysât* (سُمَيْسَات) yakınında yer aldığını ve *Killiz*'den farklı bir belde olduğunu söyleyerek çelişkiye düşmüştür.²⁹ Ayrıca *Gilliz*'in yakınında olduğu ifade edilen *Sümeysât*'ın (*Samsat*) günümüzde *Adıyaman*'da (*Hısn-ı Mansûr*) yer almasından ötürü beldenin isim benzerliği dışında *Killiz* ile bir ilişkisinin olmadığı anlaşılmaktadır.³⁰ *Killiz*'in konumu tam olarak tespit edilemese de *Gilliz*'in *Adıyaman* yakınlarında yer almasından ötürü *Kilis* ile ilişkisinin olmadığı anlaşılmıştır.

Orta Çağ kaynaklarında *Kilis*'ten bahsedildiği düşünülen tek kaynak *Yâkût el-Hamevî*'nin (öl. 626/1229), *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eseridir. Bu eserde müellif, şehrin ismini *Killiz* (كَلْر) olarak telaffuz etmekte ve buranın *Halep* ile *Antakya* arasında bulunan *Azâz*'e bağlı bir köy olduğunu söylemektedir.³¹ Kale olma özelliği taşıyan ve *amillik* (valilik) olarak yönetilen *Azâz*, Şam Bölgesi'nin en meşhur yerleşim yerlerinden biridir.³² *Kilis*'in *Azâz*'in 16 km kuzeyinde yer almasından ötürü hem buraya bağlı bir yerleşim yeri olduğu hem de şehrin isminin Orta Çağ'da *Killiz* olarak telaffuz edildiği en tutarlı iddia olarak kabul edilebilir. *Yavuz Sultan Selim Dönemi*'ne ait 926/1519 tarihli tahrir defterinde yer alan *Kilis*'in, *Halep*'e bağlı olan *Azâz*'in nahiyelerinden olduğu ve ismine *Killiz* denildiği bilgisi de bu iddiayı destekler niteliktedir.³³

²⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 167. Ramazan Şeşen'in tercümesinde *Kilis*'in, halife Ömer b. Abdülazîz tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır lakin metnin orijinali incelendiğinde *Kilis*'in değil de *Musakkab*'ın halife tarafından inşa edildiği sonucuna varılmıştır. Krş. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, Türkçe trc. Ramaza Şeşen, 179.

²⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, V, Dâr Sâdr, (Beirut, 1397/1977), 53.

²⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 172.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 485.

²⁸ *Ebu'l-Fidâ*, *Takvîmü'l-buldân*, 235; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 204.

²⁹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 387, 476.

³⁰ *Ebu'l-Fidâ*, *Takvîmü'l-buldân*, 225, 266; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 197, 226.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, 476; *Kilisli Kadri*, *Kilis Tarihi*, nşr. Osman Vehbi, (İstanbul, 1932), 18; *Metin Tuncel*, "Kilis", 6; *İbrahim Hakkı Konyalı*, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Kilis Tarihi* (İstanbul, 1968), 4-5.

³² *Ebu'l-Fidâ*, *Takvîmü'l-buldân*, 231, 232; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 202.

³³ *İbrahim Hakkı Konyalı*, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Kilis Tarihi*, 157.

Orta Çağ'dan önceki dönemlerde Kilis'e ne ad verildiği çalışmanın bu kısmında sorulması gereken önemli sorular arasındadır. Günümüzde Kilis sınırları içerisinde yer alan Oylum Höyük'ün bize bir ipucu verebileceği üzerinde durulmuştur. Kilis'in yedi kilometre güneydoğusunda yer alan Oylum Höyük yerleşmesinin antik adı ile ilgili en önemli bilgiye Alman kartograf Richard Kiepert'in XIV. yüzyılın sonlarında oluşturduğu haritada ulaşılmaktadır. Bahsi geçen haritanın D5 numaralı Halep paftasında Höyük'ün batısında "İllizi Baghtshesi (İllizi Bahçesi)" adında bir yerleşim yerinin olduğu kaydedilmiştir. İllizi ile Kilis arasında fonetik açıdan benzerlik bulunmaktadır. Ayrıca Kilis yöresindeki insanlar, özellikle yaşlılar Oylum Höyük'ün kuzeybatısında bulunan bağ ve bahçelerin İllizi veya Ellezi Bahçesi olduğunu ifade etmektedirler.³⁴ Atill Engin, İllizi/Ellezi isimlerinin antik dönemdeki Ulisum/Ullis adı ile ilişkili olduğunu çeşitli deliller getirerek açıklamaktadır.³⁵ Böylelikle Orta Çağ'da ve Osmanlı Dönemi'nde Killiz olarak telaffuz edilen modern Kilis'in ismini antik dönemde var olduğu bilinen Ulisum veya Ullis'ten aldığı ve zaman içerisinde günümüzdeki formuna ulaştığı söylenebilir.

2. KİLİS VE ÇEVRESİNİN TİCARET YOLLARI

Yollar toplumları birbirine kavuşturduğundan ötürü her dönem büyük önem arz etmiş ve sosyolojik, askerî, dinî, ekonomik nedenler sonucunda inşa edilmiştir. Bunlar içerisinde ekonomik ve askerî nedenlerin diğerlerinden daha fazla öneme sahip olduğu söylenebilir.

Günümüz Anadolu'sundaki yol ağları incelendiğinde yolların tarihinin Antik Dönem'e kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Toplumlar, zaman içerisinde gereksinimlere karşılık verecek en müsait yolları coğrafi faktörleri gözetenek meydana getirmişlerdir.

MÖ V. yüzyılda yaşadığı düşünülen Herodot; İran'ın Sûsa³⁶ şehrinden günümüzde Batı Anadolu'da yer alan Uşak, Manisa ve Kütahya'nın bir kısmını içerisine alan Lidya'nın başkenti Sardes'e kadar uzanan yaklaşık 2.500 km'lik Pers kral yolundan bahsetmektedir. Bu yolun Herodot'un yaşadığı dönemde yapıldığı kabul edildiğinde en az iki bin beş yüz yıl önce inşa edildiği anlaşılmaktadır. Herodot'un aktarmış olduğu bu bilgi, yolların mazisinin çok eski olduğunu işaret etmektedir.³⁷

Önemli stratejik konuma sahip olan Kilis ve çevresi, Antakya'yı Zeugma'ya bağlayan iletişim yolu ile Akdeniz'i Fırat'a bağlayan Kuzey Suriye karayolu ağı üzerindeydi. Ayrıca kuzey-güneyde yönünde Asî Nehri'nden Epemiye (Kal'at el-Mudîk) ve Komagene'ye³⁸ giden yol buradan geçmektedir. Antik yolların kalıntıları ve yolların güzergâhı Kilis'in 15 km batısında bulunan ve MÖ III. yüzyılda kurulan Kyrhus'un hemen yakınında görülebilmektedir.³⁹

³⁴ Atilla Engin, "Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum / Ullis / İllis", 129-130, 139.

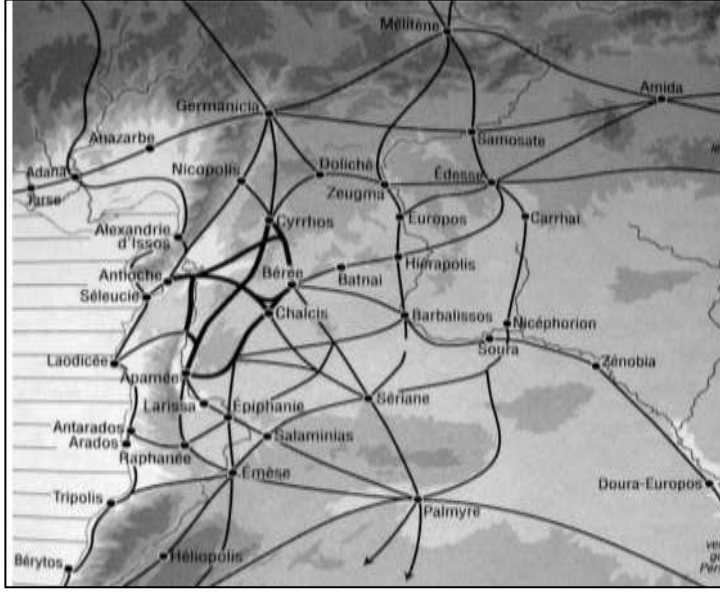
³⁵ Detaylı bilgi için bkz. Atilla Engin, "Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum / Ullis / İllis", *Armizzi*, (2014), 129-150.

³⁶ Basra Körfezi'nin yaklaşık olarak 250 kilometre kuzeyinde bulunan *Sûsa* (شوش) şehri İran'ın Hûzistân Bölgesi'ndedir.

³⁷ Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu* (Ankara, 2022), 90-91.

³⁸ Adıyaman civarında varlığını sürdürmüş antik bir krallıktır.

³⁹ Jeannine Abdul Massih. "La mission archéologique libano-syrienne de Cyrrhus, bilan des travaux 2006-2011 ", 306.

Şekil 1 Selevkoslar zamanında bölgenin yol ağları. (Jeannine Abdul Massih. "La mission archéologique libano-syrienne de Cyrrhus, bilan des travaux 2006-2011", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 156/1, (2012), 303-330.)

Orta Çağ'da merhale/konak/menzil (45 km) ve fersah (6 km) gibi ölçü birimleri kullanılıyordu.⁴⁰ Kilis'in de içinde bulunduğu Fırat'ın batısında uzaklık ölçü birimi olarak mil (2 km), doğusunda ise fersah tercih edilmekteydi. Yollar, *el-mil* adındaki minareye benzer taşlar veya kılavuz ve rehberler aracılığı ile bulunuyordu. Kilis civarına yerleşen Oğuz Türkleri kılavuza *cuvga* derlerdi.⁴¹

Orta Çağ'da Kilis'in bulunduğu coğrafyada bölge ekonomisine katkı sağlayan önemli ticaret yolları mevcuttu. Antakya'nın merkez konumunda olduğu Avâsım adı verilen bölgeye Baharat Yolu'yla gelen karabiber, tarçın, Çin tarçını, kakule, zencefil, biber, Hindistan cevizi, anason, karanfil ve zerdeçal gibi baharatlar gemilerle Avrupa'ya taşınıyordu. Avâsım'ın devamlı mücadele sahası olmasına rağmen iktisadî bakımdan gelişmiş olduğunu ödediği vergilerin 400.000 dinarı bulmasından anlamak mümkündür.⁴² Ayrıca Şam ve ona bağlı yerlerin vezir Ali b. İsa ve Muhammed b. Süleyman zamanlarında 296-909/306-918 yıllarındaki toplam vergisi 39.000.000 dirhemdi.

İpek Yolu'nun Anadolu'daki güney hattı ise Bizans cephesi olarak tanımladığımız Sugûr Bölgesi'nden geçmektedir. Kilis hem İpek hem de Baharat yollarının geçtiği coğrafyanın yakınında yer almakta ve bu açıdan da önem arz etmektedir. Bahsi geçen yollar o kadar önemliydi ki kimi zaman savaşların asıl nedeni olabilmekteydi. Örneğin Selçukluların Anadolu'daki ticaret yollarını ele geçirmesi Haçlı Seferleri'nin nedenlerinden birini teşkil etmişti.

Kilis ve çevresinde üretilen tarım ürünleri ve çeşitli maddeler İpek ve Baharat yollarıyla dünyanın diğer yerlerine taşınıyordu. Bu tarım ürünlerinin önde gelenleri bugün de olduğu gibi zeytin, ceviz, fıstık ve üzüm

⁴⁰ Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe trc. Acar Sevim, (İstanbul, 1990), 67, 76; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (İstanbul, 1993), 481; Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 89-91.

⁴¹ Hamidu'd-din Muhammed Mîrhând, *Ravzatu's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*, IV, nrş. Cemşid Keyanfer, (Tahran, 1385/2006); (Selçuklular Kısım), 2911-2912; Türkçe trc. Erkan Göksu, (Ankara, 2015), 57-58; Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Türkçe trc. Bahriye Üçok, (İstanbul, 1972), 348, 360-361; Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*, 89-91.

⁴² Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", 112.

idi. Zeytinyağı bölge ekonomisine önemli derecede katkı sağlamaktaydı. Orta Çağ'da Kilis'ten Halep'e kadar bahsi geçen tarım ürünlerinin üretimini yapıldığı bilinmektedir.⁴³

X. yüzyılda Şam içinden geçerek Kuzey'e doğru giden ticaret yolları dönemin hükümdarının engelleri ve Rumların buralarda başıboş dolaşmaları sebebiyle sık sık kapanabiliyordu. Yolcular ve tüccarlar; bölgedeki hâkim gücün baskısı, ayrıca bedevilerin istilaları sebebiyle muhafız ve kılavuzlar eşliğinde çöl yolunu kullanarak gitmekteydiler. Fakir bedevilerin yağmalarından ötürü bu yollar zaman zaman kapanmış ve yolcular gidemez olmuştu.⁴⁴

Suriye, Fenike ve Mısır'da bulunan büyük ticaret merkezlerinin yanı sıra Antakya, Tarsus, Gaziantep, Maraş ve Malatya gibi zengin merkezler ticaretin yoğun olarak yapıldığı yerlerdi. Hem Anadolu'nun hem de Suriye'nin iç bölgelerine yapılan sevkiyatların merkezi olan bu beldelelere yakınlığıyla bilinen Kilis, stratejik bir konumda yer alıyordu. Toroslar üzerinde bulunan ve Akdeniz'i Orta Anadolu'ya bağlayan en önemli geçitlere Tarsus'tan ulaşıyordu.⁴⁵

2.1. Avâsım Yolları

Kilis'ten yola çıkan veya buradan geçen bir kervan, batıya doğru ilerleyerek Antakya sınırına ulaşır, sonra Amanos dağı aşarak Payâs'a, oradan deniz kıyısında bir kale olan Tinât'a, ardından Kenîset'in yakınında bir kale olan Musakkab, Misîs ve Adana yoluyla Tarsus'a ulaşıyordu.

İbn Havkal, Kilis'in güneydoğusunda yer alan Menbiç'ten yola çıkan bir kervanın Tarsus'a varması için yaklaşık 450 km yol gitmesi gerektiğini aktarmaktadır.⁴⁶ Günümüzde bu yol yaklaşık olarak 400 km'ye denk gelmektedir.

2.2. Malatya-Halep Yolu

Halep; Şam, Rum, Diyarbakır, Mısır ve Irak şehirleri arasında bir geçiş noktası yani ticaret güzergâhıdır.⁴⁷

Malatya'dan yola çıkan bir kervan Doğanşehir üzerinden ilerleyerek Akdağ civarından geçer ve sırasıyla Kamerüddîn hanı,⁴⁸ Adıyaman'da yer alan Hısn-ı Mansûr kalesi, Göksu Çayı ve Araban'daki Ra'ban'a⁴⁹ ulaşırdı. Oradan Rumkale⁵⁰ yakınındaki Merzebân'dan üzerinden Tıll-Başar'a,⁵¹ ardından da Kilis çevresinden güneye doğru inerek Halep'e varmaktaydı.

2.3. Kayseri-Halep Yolu

Kayseri, Erciyes dağı aşılıp köy yollarından geçen bu yol, Elbistan-Sarız arasında olduğu düşünülen Ra'yyan köyünden Afşin'e ve Hades boğazı yolundaki Elbistan'a, oradan da Derbend boğazına ulaşmaktaydı. Buradan devam eden yol, Göksü Çayı'nı aşar ve Gölbaşı içerisinden ilerleyerek Gaziantep'e ve Malatya-Halep yolunun Gaziantep sonrasındaki güzergâha dâhil olur, buradan da Halep'e varırdı.⁵²

⁴³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 164, 173; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 175, 177, 184.

⁴⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 164-165; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 175-176.

⁴⁵ Murat Dorukan, "Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar", *Adalya*, XVIII, (2015), 247.

⁴⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 182, 184.

⁴⁷ Nasır-ı Hüseyin, *Sefernâme*, Türkçe trc. Erkan Çardakçı, (İstanbul, 2016), 52.

⁴⁸ Tucak dere geçidinin Adıyaman tarafındadır.

⁴⁹ Karasu Çayı'nı kenarında yer alan bir kaledir.

⁵⁰ Merzumen veya Merziman adlandırılan çayın Fırat'la birleştiği yerde bulunmaktadır.

⁵¹ Bugünkü adı Gündoğan'dır. Kilis'in 50 km kuzeydoğusunda yer almaktadır.

⁵² Adan Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, (2014), 29-30.

2.4. Tebriz-Halep Yolu

Tebriz'den sonra Merend yoluyla Hoy'a, oradan da bugünkü adı Muradiye olan Berkeri'ye varılıyordu. Ardından Van Gölü sahili takip edilerek Van, Vustan (Gevaş) ve Ahlat'a ulaşıyordu. Buradan Rebatî'ye de yol gitmekteydi. Bu bölgeler soğuk ve yağışlı olduğundan insanların yollarını bulabilmesi için yol boyunca yere direkler dikilirdi. Rebatî'den Bitlis, Bitlis'ten bir kale olan ve *dur ve bak* anlamına gelen Kıf-Onzor'a, oradan Erzen, Meyyâfârikîn'e yani Silvan'a, Silvan'dan Âmid (Diyarbakır), Harrân, Korul, Suruç ve Menbiç öncesinde yer alan Menbiç köprüsünden Fırat Nehri geçilerek Halep'e gidilirdi.

Halep'ten Antakya'ya 12 fersah (72 km), İstanbul'a ise 200 fersaktır yani 1200 km'dir.⁵³ Günümüzde Halep-İstanbul arası Bolu üzerinden 1188, Bursa üzerinden 1227 kilometredir.

2.5. İstanbul'a Giden Güzergâh

Güneydoğu Anadolu'dan İstanbul'a uzanan yollar MÖ 330 yılında İstanbul'un Doğu Roma'nın başkenti olmasıyla şekillenmiş ve gelişmiştir. Müslümanların ilerleyişi sırasında bir süre ticarî faaliyetler gerilemiş, ancak IX. yüzyıldan itibaren canlanmaya başlamıştır. Bu güzergâhlar, ağırlıklı olarak el-Cezîre ve Şam'dan başlayarak İstanbul'a giden yolların Anadolu üzerindeki devamıdır.

Bağdat veya Halep'ten ilerleyen kervanlar Kayseri, Konya ve Ankara üzerinden İstanbul'a veya Sivas-Samsun güzergâhını takip ederek Sinop ve Trabzon limanlarına ulaşıyordu.⁵⁴

3. KİLİS'İN FETHİ

Suriye'de Bizans hâkimiyetine son veren ve Müslümanların bölgeye egemen olmasının yolunu açan Yermük Savaşı (15/636) sonrasında Hz. Ömer, Aşere-i mübeşşereden olan ünlü kumandan Ebû 'Ubeyde b. Cerrâh'ı Halep ve civarının fethi için görevlendirdi. Ebû 'Ubeyde Dımişk, Hims, Baalbek ve buraya yakın yerleri ele geçirildikten sonra Halep'in güneyinde bulunan Kinnesrîn'i İslam sınırları içerisine katması için Hz. Peygamber'in Allah'ın kılıcı ve askeri anlamına gelen Seyfullah unvanı verdiği meşhur kumandanı Hâlid b. Velid'i görevlendirdi.⁵⁵

'Ubeyde, Kinnesrîn'i aldıktan sonra sırasıyla el-Cebeleyn ve Hâdiru Haleb'i ele geçirip Halep üzerine yürüdü. Öncü kuvvetlerinin başında ise İyâd b. Ganm vardı. İyâd, Halepli Hristiyanlar, İslam ordusunun gücü karşısında emân verince onlarla antlaşma yaptı. Antlaşmayı ise Ebû 'Ubeyde onayladı. Bazı râvilerle göre Haleplilerle sahip olduklarının yarı yarıya Müslümanlarla paylaşmaları şartıyla barış yapılmıştı. Bazı râviler ise Halep halkının şehri boşaltarak Antakya'ya gittiğini söylemiş ve Ebû 'Ubeyde'nin antlaşmayı araçlarla yaptığını, barış sağlandıktan sonra şehre geri döndüklerini ifade etmişlerdir.

Ebû 'Ubeyde komutasındaki İslam ordusu Halep'ten sonra Antakya üzerine harekete geçti. Antakya dört bir taraftan kuşatılınca kısa bir sürede kaledekilerle cizye ödemeleri (bir dinar ile bir cerib buğday) ve şehirden ayrılmaları şartıyla antlaşma yapıldı. Daha sonra antlaşma bozulunca, Ebû 'Ubeyde onların üzerine İyâd b. Ganm ile Habîb b. Mesleme'yi gönderdi ve şehir tekrar ele geçirildi.

Müslümanlar için Antakya'nın çok büyük bir değeri vardı. Bu değere binaen şehir ele geçirildikten sonra Hz. Ömer, Ebû 'Ubeyde'ye haber göndererek, "Antakya'da Müslümanlardan oluşan bir heyet teşkil et,

⁵³ Nasır-ı Hüsvrev, *Sefernâme*, Türkçe trc. Erkan Çardakçı, 48-52, 53; Adan Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", 26.

⁵⁴ Adan Eskikurt, "Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları", 24-25.

⁵⁵ *Ebu'l-Fidâ*, el-Muhtasar fi târihi'l-beşer (Târîhu Ebi'l-Fidâ), I, nşr. Mahmûd Deyyûb, (Beyrut, 1417/1997), 224.

onları burada murâbit (buranın güvenliğinden sorumlu kişiler) olarak görevlendir ve onlara maaş vermemelik de etme.” demiştir.⁵⁶

Bölgedeki fetih hareketlerine devam eden Ebû ‘Ubeyde, bir Rum topluluğunun *Ma‘arratu Masrîn*⁵⁷ (معرة مصرين) ile Halep arasında buldukları haberini alınca harekete geçip onları bozguna uğrattı. Ardından Ma‘arratu Masrîn, el-Cûme, Sermîn, Mertehvân ve Tîzîn köyleri fethedildi. Böylelikle Kinnestrîn ve Antakya’nın bütün toprakları ele geçirilmiş oldu. Buraların ele geçirilmesiyle artık Kilis ve çevresinin fethedilmesi için uygun ortam yaratılmıştı.

Ebû ‘Ubeyde, 15/636’da Kûrus’a gitmek üzere harekete geçti; öncü olarak İyad’ı gönderdi. Kûrus’un rahiplerinden birisi, İyad’ı karşılayarak halkı adına antlaşma yapma talebinde bulundu. İyâd, onu da Cibrin ve Tell-Azâz arasında bulunan Ebû ‘Ubeyde’ye gönderdi; o da bahsi geçen rahiple antlaştı. Ebû ‘Ubeyde, daha sonra Kûrus’a gelerek halk ile sulh yaptı ve kendilerine Antakya halkına verdiği hakların aynısını verdi. İslam ordusu, Nikablus sınırına kadarki bütün Kûrus topraklarına hâkim oldu. Böylelikle Kûrus’un yaklaşık 15 km doğusunda bulunan Kilis de İslam Devleti’nin topraklarına girmiş oldu.

Kûrus şehri, Antakya’nın sınırındaydı; oraya her sene Antakya ordusundan gözcüler ve savaşçılar gelirdi. Kilis’in Kûrus’a yakınlığından ötürü aynı amaca hizmet ettiği düşünülebilir. Sonraki zamanlarda, Antakya’nın mahallelerinden biri bu bölgeye taşınca gözcülerin gönderilmesine gerek duyulmadı.⁵⁸

4. XI. YÜZYILA KADAR KİLİS

VII. yüzyılda başlayan Müslüman ordularının Suriye’nin kuzeyine saldırıları başarılı oldu ve bölgenin hızlı bir şekilde Araplaşmasına önemli derecede etki etti. Müslümanların yaz kış demeden Anadolu içlerine akınlarını devam ettirmeleri geniş bir coğrafyanın boşaltılmasına ve buraya meşhur tabiriyle Sugûr yani dış bölge veya Bizans cephesi denilmesine neden oldu.⁵⁹ Belazûrî, buraların Bizans İmparatoru Heraklius’un Suriye’den ayrılırken Müslümanlara bıraktığı şehirlerin halklarını da yanında götürdüğünü söylemektedir. İmparator’un bundaki maksadı, Müslüman ordularının Antakya ile Rum ülkesi arasında kalan yerlerden geçmelerini engellemek yani bir tampon bölge oluşturmaktı.⁶⁰ Rumlara hizmet eden *Mârûniler* (Amanoslarda yaşayan Hristiyan kavim), bölgenin hudut muhafızı olarak görev yaptılar ve dış bölge olarak adlandırılan yerin statüsünün değişmesini engellediler. Mârûnilerin zaman zaman hem denizde hem de karada yaptıkları akınlar, Arapları zor duruma düşürüyordu. Zamanla Araplar, Sugûr’u güçlendirerek düşman ordularının ilerlemelerini zorlaştırmıştı. Bizans İmparatorluğu da bu hat boyunca Seleukeia, Küçük Kapadokya, Harsianon, Sebasteia, Koloneia gibi yerel idareler kurmuştu. Bizans kuvvetleri 243/856’da Sümeysat üzerinden Diyarbakır (Âmid), Silvan (Meyyâfârikîn) ve Malatya’ya kadar ilerlediler. İmparator I. Basileios (867-886), Malatya’yı kuşattıktan sonra Fırat’a doğru at sürdü fakat birkaç kaleyi ele geçirdikten sonra Malatya’ya dönmek zorunda kaldı. Kilis ve çevresine yapılan yeni bir saldırı 263/876’da gerçekleşti. Bu saldırılarda ancak bölgedeki birkaç kale ele geçirilebildi. Ertesi yıl hazırlanan ordu ise Erciyes Dağı eteklerinden harekete geçti lakin pek önemi olmayan üç kale hakimiyet altına alınabildi.⁶¹

⁵⁶ İbnü’l-Esir, İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, II, 342; Türkçe trc. M. Beşir Eryarsor, II, 454; el-Belazûrî, *Fütûhu’l Bıldan*, 144-147.

⁵⁷ Ebu’l-Fida, Şam’ın meşhur yerleşim yerlerinden biri olan bu şehrin Kitabü’l-atval’dan naklederek 61°42’ boylamda 35°12’ enleminde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ebu’l-Fidâ, *Takvîmü’l-buldân*, 231; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 201.

⁵⁸ el-Belazûrî, *Fütûhu’l Bıldan*, 149; Türkçe trc. Mustafa Fayda, 174; Ebu’l-Fidâ, *Takvîmü’l-buldân*, 231; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 201; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-târîh*, II, 343; Türkçe trc. M. Beşir Eryarsor, II, 455.

⁵⁹ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, (İstanbul, 1970), 36-37.

⁶⁰ el-Belazûrî, *Fütûhu’l Bıldan*, 163; Türkçe trc. Mustafa Fayda, 190.

⁶¹ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 38-40, 55-57, 59.

Bizans cephesinde bunlar yaşanırken Mısır'da Ahmed b. Tolun, siyasî ve askerî olarak güçlendi. 264/877'den sonra Abbasî hilafetine bağlı bir hükümdar oldu ve halifenin içine düştüğü zor durumdan faydalanarak Suriye'yi ele geçirmek için harekete geçti. Sefer sonrasında Fırat Nehri'nin batısındaki Kilis de dâhil bütün yerleşim yerlerini ele geçirdi.⁶²

Diğer taraftan Bizanslılar, Toros boğazlarından geçerek Maraş civarına gelmelerine rağmen seferi başarısızlıkla tamamladılar. 268-269/881-882'de aynı yerlere ve 270/883'te Tarsus üzerine yapılan saldırılar yine başarıya ulaşamamıştı.⁶³ Ahmed b. Tolun 270/884'te ölünce yerine oğlu Humâreveyh geçti.⁶⁴ Bizans ile mücadeleye başlayan Humâreveyh, onlar üzerine ordular sevk etti. Tolunoğulları 283/896'da Bizans ile imzalanan barış antlaşmasıyla Sugûr'daki topraklarını koruyabildi lakin Halife Mu'tazid-Billâh, devletin başına geçen Ebû Mûsâ Hârûn'un saltanatını tanımadı ve Tarsus yönetimine el koyarak Kilis ile birlikte diğer Sugûr beldelerinin tekrar Abbasîlerin kontrolüne geçmesini sağladı.⁶⁵

Bizans ile Mücadele Halife Müktefi-Billâh döneminde de devam etti. Rumlar 291/904 yılında Hades'e, 292/905'te Maraş ve civarına saldırdı. Misîs ve Tarsus'daki Müslümanlar şehirleri terk etmek zorunda kaldılar. Kilis'in batısında yer alan Kûrus'a 293/906'da sefer düzenlendi. İki taraf arasında kahramanca bir savaş yaşansa da şehir halkı mağlup oldu. Rumlar Kûrus'taki camiye tahrip edip halkını da esir aldılar.⁶⁶

Karşılıklı seferler devam ederken 302/915'te VII. Konstantin zamanında Maraş'tan Tarsus'a uzanan hatta Abbasîlerle yapılan savaşı Bizans İmparatorluğu kazandı ve bölgeden yaklaşık olarak 50 bin esir götürüldü.⁶⁷ Bizanslılar 303-304/916-917'de Bulgarlarla savaşırken Araplar tekrar bu bölgeleri ele geçirdiler.

Abbâsî Devleti'nin hâkim olduğu bölgelerdeki otoritesinin zayıfladığı zamanlarda Mısır'da yönetimi eline alan Muhammed b. Tuğç (324-335/935-946) İhşîdiler Devleti'ni kurdu (324-359/935-969). Abbâsîlerde eskiden emîrî'l-ümerâlik görevini yapan Muhammed b. Râik, Mısır'a gözünü dikmişti. Muhammed b. Tuğç ile aralarında geçen savaşı 329/940 yılında kaybeden Râik, Tuğç'tan özür diledi. Daha sonra iki taraf arasında yapılan antlaşma neticesinde Mısır İhşîdilere, Suriye ise İbn Râik'e verildi. Muhammed b. Tuğç, 330/942 yılında Râik'in ölmesi sonradında Dımaşk üzerine harekete geçerek Kilis'in de içinde bulunduğu Suriye topraklarının tamamını ele geçirdi.⁶⁸

Abbâsîler'in, Tolunoğulları'nı yıkıp Mısır'ın tekrar ele geçirilmesinde yardımcı olan Hamdânîler, Hilafete karşı bir siyaset izleyerek Musul ve Kilis'in de içerisinde bulunduğu Kuzey Suriye'de önemli bir güç hâline geldiler. Hamdânîler'in Musul kolunun kurucusu olan Nâsirüddeve Hasan, kardeşi Seyfûddeve'nin Halep'i ele geçirip orada bağımsız bir devlet kurmasına karşı çıkmadı. Halep o sırada Muhammed b. Tuğç el-İhşîdi'nin nâibi Osman b. Saîd el-Kilâbi'nin idaresinde bulunuyordu. Seyfûddeve, 333/944'te Halep'e girerek halife, kendi ve kardeşi adına hutbe okuttu. Ardından 333/945'te Dımaşk'ı ele geçirdi. Muhammed b. Tuğç'un ölümünden (334/946) sonra da aralarındaki mücadele devam etti. İhşîdiler ile yapılan antlaşma neticesinde bütün Kuzey Suriye Hamdânîler'in kontrolüne girdi (336/947).⁶⁹

⁶² Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, (2012), 234.

⁶³ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 60, 62.

⁶⁴ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 234.

⁶⁵ Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", 235.

⁶⁶ Abdülkerim Özaydın, "Müktefi-Billâh", *DİA*, XXXI, (2020), 534.

⁶⁷ Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 65.

⁶⁸ Ahmet Ağırakça, "İhşîdiler", *DİA*, XXI, (2000), 551-553.

⁶⁹ Muhammed b. Muhammed b. Ahmed es-Sasra, *ed-Dürretü'l-Mudıyye fî Ahbâri'd-Devleti'z-Zâhiriyye (A Chronicle of Damascus 1389-1397)*, İngilizce trc. William M. Briner, I, Los Angeles, 1963, 55-56; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", *DİA*, XV, (1997), 446-447.

Bu tarihten sonra Hamdânî-Bizans savaşları yaşanmaya başladı. Rumlar kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmek için pes etmeden saldırılarına devam ediyordu. X. yüzyılın ikinci yarısında Seyfüddevle el-Hamdânî, Rumların saldırılarına karşılık veren hükümdar oldu. Seyfüddevle, Suriye'nin kuzeyini korumakla kalmamış Bardas Phokas'ın oğlu Konstantinos'u esir alabilmişti. Rumlar, Seyfüddevle'nin son zamanlarında başarı elde ederek Antakya, Halep ve Kınnesrîn'i ele geçirdiler. Antakya ve çevresi tekrar 395/1004 yılında Müslümanlar tarafından alındı.⁷⁰ Seyfüddevle'nin 356/967'de ölmesinden sonra yerine geçen hükümdarlar bir yandan Bizans, bir yandan da Fâtımîler ile mücadeleye devam ettiler. Hâcib Lü'lü, Hamdânîleri iç karışıklığa sürükleyerek tahta geçti. Onun 399/1008 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Mansûr tahta oturdu ve Fâtımîler adına hutbe okuttu.⁷¹

Bu dönemde Suriye çölünde yaşayan Mirdâsîler adında bir hânedan Halep'te hüküm sürmeye başladı. Hânedanın kurucusu olan Esedüddevle Sâlih b. Mirdâs bölgedeki halkın etkisiyle Şîliği benimsedi ve 399/1009 yılında Fâtımî Halifesi Hâkim-Biemrillâh adına hutbe okuttu. Hille'de ikamet eden Sâlih, Rahbe'yi ele geçirerek burada bir devlet kurma planları yapıyordu lakin uygun bir ortam bulamayınca Halep'e yönelerek şehrin hâkimi olan Lü'lü'nün oğlu Murtaza'yı kışkırtmaya başladı. Murtaza, Mirdâsîler'den kurtulmak için bir şölen düzenledi ve onlardan bir kısmını öldürttü, Sâlih b. Mirdâs'ın da içinde bulunduğu bir kısım devlet erkânını da hapse attırdı. 405/1014-1015 yılında hapisten kaçan Sâlih, 2 bin kişilik ordusuyla Halep'e saldırdı ve Murtaza'yı esir aldı. Yapılan antlaşma sonrasında Murtaza, Halep'i ona bırakarak Bizans'a sığındı. Salih ise Halep kumandanı Feth ile ittifak kurdu. Feht, diğer yandan Kilis ile birlikte bütün Kuzey Suriye'ye hâkim olmak isteyen Fâtımîler ile görüşmeye başladı.⁷² Sâlih b. Mirdâs 415/1024'te Halep'i, 416/1025'te ise Musul'u ele geçirdi, ardından Suriye, Ba'lebek, Hısnıakkâr ve Sayda'yı kendi topraklarına kattı. Sâlih'in Suriye'deki hâkimiyetinden rahatsız olan Fâtımî Halifesi Zâhir, 419/1028 yılında Anuş Tegin ed-Dizberî'yi ordusuyla Sâlih'in üzerine gönderdi. İki taraf arasında yaşanan savaşta Sâlih öldürüldü (420/1029). Sâlih'in yerine geçen Şîblüdevle Nasr Halep'i kontrol altına aldı ve Antakya'nın Bizans valisinin gönderdiği birliklerle 420/1029'da yapılan savaşta kazandı. Bizans İmparatoru III. Romanos Argyros, bu yenilginin intikamını almak için bir sonraki yıl harekete geçti. Kilis yakınında yapılan savaşta Mirdâsîler ağır bir yenilgi yaşarken İmparator, büyük ganimet elde etti (421/1030). Nasr, Bizans ve Fâtımî ittifakından korkarak İmparator III. Romanos'a tabi olmayı seçti ve Bizans'ın tavsiyesi üzerine Fâtımî halifesi Nâsır ile uzlaştı lakin Vezir Anuş Tegin Cercerâî'nin antlaşmaya karşı çıkması neticesinde savaş çıktı. Bu savaş Nasr'ın öldürülmesiyle sonuçlandı. Bizans ve Fâtımîler Nasr'ın kardeşi Simâl'in Halep'teki hâkimiyetini tanıdılar.

Kuzey Suriye'ye Türkmen akınları 440/1049'da arttı ve aynı yıl Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh ile Simâl'in arası açıldı. 442/1050'de yaşanan savaşta Mirdâsîler'in kazanmasına rağmen Simâl, Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi, Arslan el-Besâsîri'nin 447/1055-1056'da Sultan'dan kaçıp Suriye'ye gelerek 448/1056-1057'de Rahbe'ye yerleşmesinden ve bölgedeki siyasi çekişmelerden ötürü Halep'i Müstansır-Billâh'a bırakarak Cübeyl, Beyrut ve Akkâ'ya yerleşti. Mirdâsî ordusu Halep'in Fâtımîler'e verilmesine karşı çıkınca 452/1060 yılında yaşanan savaşta Mirdâsîler kazandı ve Halep Nasr'ın oğlu Reşîdüddevle Mahmûd tarafından ele geçirildi. Bu zaferde bölgeye gelen Türkmenlerin etkisinin olduğu bilinmektedir. Böylelikle Fâtımîler'in Kuzey Suriye'deki hâkimiyeti tamamen bitmiş oldu. Bu sırada Kahire'de bulunan Simâl, Halep'e dönünce Mahmûd, şehri ona teslim etmeyi kabul etti. Simâl, 454/1062'de ölünce yerine kardeşi Ebû Züâbe Atiyye geçti. Halep'te hak iddia eden Mahmûd, bu duruma karşı çıkararak Suriye'ye gelen

⁷⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 162, 164, 165; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 174, 175, 176.

⁷¹ Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdânîler", 447.

⁷² Erdoğan Merçil, "Mirdâsîler", *DİA*, XXX, (2020), 149-150.

Hanoğlu emîr Harûn'un desteğiyle 457/1065'te Atiyye ile Mercidabık civarında savaşarak onu yenilgiye uğrattı ve Halep'i üç ay kuşattıktan sonra ele geçirdi.

İbnü'l-Adîm, Kilis'in de yer aldığı Kuzey Suriye'ye gelen ilk Türk'ün Hanoğlu emîr Harûn olduğunu ifade etmektedir. Esseddüdevle Atiyye, Türk olan babasına kızarak Mervanoğlu topraklarına gelen Hanoğlu'nu Halep'e davet etmiştir. Böylelikle Hanoğlu Hârûn, bin atlı kuvvetiyle Suriye'ye gelen ilk Türk gücü olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği gibi Hârûn, Mahmûd'un Halep'i ele geçirmesine yardımcı olmuş ve Kuzey Suriye'de önemli bir güç hâline gelmiştir. Mahmûd'un Abbasi Hilafeti ve Selçuklulara yakınlığından rahatsız olan Fâtımîler, Mahmûd'un savaşarak Halep'i elinden aldığı amcası Atiyye'yi, gönderdiği destek kuvvetle Mahmûd üzerine sevk etmiştir. Çatışmalar başlamadan iki ordu arasında antlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Atiyye'ye Rahbe, Bâlis, Rakka ve Fırat'ın bazı yöreleri verilirken. Mahmûd ise Halep'i elinde tutmuştur.

Öte yandan Bizanslılar, Türkmen akınlarından rahatsızlık duyarak Menbiç'i ele geçirdiler. Bölgedeki Türk ve Araplar güçleriyle savaşarak onları yenilgiye uğrattılar. Bu sırada Mahmûd, Türkmen akınlarından baş edemediğinden dolayı Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh ile Sultan Alparslan adına hutbe okutarak bölgede Büyük Selçuklu hâkimiyetini kabul etmiş oldu (462/1070).⁷³

5. SELÇUKLULAR DÖNEMİ

Selçuklular, 9 Ramazan 431/24 Mayıs 1040 tarihinde Gaznelilere karşı zafer elde ederek bir devlet hâline geldiği Dandanakan savaşı sonrasında hızlı bir şekilde genişleme politikası gütmüş, özellikle İran'ın batısına doğru seferlerini arttırmıştır. XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hanoğlu Harûn, Afşin, Sunduk, Kurlu, Atsız ve Söklü Kuzey Suriye'ye gelerek buraların Selçuklu egemenliğine girmesine katkı sağlamışlardır.⁷⁴

Büyük Selçuklu Devleti'nin meşhur kumandanlarından olan Bekçioğlu emîr Afşin, 459/1066-1067 yılında Ahmed Şah ile birlikte Anadolu'da sefer yapmakla görevlendirilen emîr Gümüştigin'in emrinde Dicle Nehri civarında, Dülük (Antep) ve Hısn-ı Mansûr (Adıyaman) şehirleri civarında akınlar yapıyordu. Emîr Afşin, Antakya üzerine saldırılarda bulunmuş, buralarda azımsanmayacak miktarda ganimet elde etmişti. Emîr, Gümüştigin'i nedeni bilinmeyen bir kavgada öldürmesi sonrasında 460/1068'de Sultan Alparslan'ın emriyle Kuzey Suriye'den uzaklaştırmak zorunda kalmıştı.⁷⁵

Hanoğlu Harûn, Mirdâsî hanedanının Halep ve kuzeydeki diğer beldelerin ele geçirilmesinde önemli desteği olmuştu. Harûn, Mahmûd'un ordularıyla Bizans'ın elinde olan Antakya yakınlarındaki Artah ve 'İmm kalelerini 460/1068'de ele geçirerek İslam sınırlarını biraz daha ileriye taşıdı.⁷⁶

Romanos Diogenes, Suriye'de kaybettiği toprakları geri almak için 460/1068 yılı yazında büyük bir ordu ile harekete geçti. Malatya üzerinden Kuzey Suriye'ye gelen İmparator, Halep Bölgesi'ne akınlar yaptı. Bir kısım askerini burada bırakarak bölgenin önem arz eden kalelerinden biri olan Menbiç üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi. Diogenes'in bu harekâtını büyük bir tehlike olarak kabul eden Mahmûd ve Harûn, emirleri altındaki Arap ve Türkmen birliklerle onu durdurmaya çalıştıysa da başarılı olamadılar. İmparator, bu defa

⁷³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, Türkçe trc. Ali Sevim, (Ankara, 2014) 8, 9; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara, 2000), 35-42; Erdoğan Merçil, "Mirdâsiler", 150-151; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 116-117.

⁷⁴ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 35.

⁷⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 16-17; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 47-48; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 117.

⁷⁶ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 43.

Kilis civarına gelerek Azâz Kalesi önünde karargâh kurdu lakin düşman saldırıları, bir günde 3 bin atı öldüren salgın hastalık ve yiyecek sıkıntısı nedeniyle harekâtı durdurdu. Çevreden elde ettiği yiyecek neticesinde daha önce Harûn ve Mahmûd tarafından ele geçirilen Artah ve 'İmm kalelerini tekrar kontrolü altına aldı.⁷⁷

Emîr Afşin gibi Sunduk et-Türkî de emri altındaki Türkmenlerle Anadolu'dan 462/1069 yılı başlarında Kuzey Suriye'ye geldiler. Sunduk, Filistin ve Şam bölgelerinde Selçuklulara tabi bir Türkmen Beyliği kurma çabası içerisindeydi. O dönemde Mirdâsiler'in kontrolünde olan Halep'e gelen Sunduk, Halep'in güneyindeki stratejik yerleri ele geçirdi. Ardından 463/1070 yılında buradan ayrılarak Anadolu'ya yöneldi.⁷⁸

Büyük Selçuklu emîrlerinin Suriye'ye yaptıkları fetih hareketleri başarılı olmuş ne Bizans ve Fâtımî ne de Mirâsiler onları durdurabilmişlerdi. Bu sırada Mirdâsiler'in, bölgede varlığını garanti altına almak adına Abbâsî halifeliğinin dini liderliğini ve Selçuklu egemenliğini kabul ettiği görülmektedir.⁷⁹ Sultan Alparslan 463/1070 yılı başlarında Diyarbakır'a ardından da Urfa'ya geldi. Bu sırada Halep emîri Mahmûd'a elçi göndererek kendisine hizmette bulunmasını talep etti. Emîr, buna yanaşmayınca Sultan 463/1071 yılı nisan ayında Urfa'dan ayrılarak Halep önlerine geldi ve savaş pozisyonu aldı. Sultan'ın ordugâhı Halep'ten Kilis'e kadar uzanıyordu. Durumun kendisi adına zorlaştığını fark eden Mahmûd, Sultan'ın huzuruna geldi. Sultan, Halep'i kendisine iade ederek Fâtımî idaresinde olan Şam ve Mısır topraklarına yönelmesini istedi.⁸⁰

Yaşanan bu olaylar sonrasında Uvakoğlu Atsız'ın Suriye'de önemli işler yaptığı görülmektedir. Atsız, Filistin'de kurulan Türkmen Beyliği'nin başına geçmiş, Remle ve Kudüs'ü fethetmişti. Kudüs'ün ele geçirilmesiyle bu beylik bir Selçuklu Melikliği'ne dönüştü.⁸¹ Atsız, kendisiyle aynı zamanda Suriye'de fetih yapan emîr Söklü ile anlaşamayınca 467/1075'te üzerine yürüdü. Atsız karşısında başarısız olan Söklü, Güneydoğu Anadolu'da sefer yapan Kutalmışoğlu ile birleşti. İki ordu arasında 467/1075 yılının son aylarında yapılan savaşı yine Atsız kazandı. Bu savaşta Söklü ve onun bir oğlu öldürüldü. Bu olaylar cereyan ederken Anadolu Fâtihisi olarak adlandırılan Kutalmışoğlu Süleymanşah, Kilis civarına gelerek güneye indi ve Halep'i kuşattı. Kardeşlerinin kendisine teslim edilmesi talebinde bulduysa da kabul edilmedi.⁸²

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Suriye'de kurulan Meliklik'in başına Atsız'ı indirerek kardeşi Tutuş'u getirdi. Atsız'ın Sultan'a yazdığı mektup neticesinde Melikşah, Tutuş'a bir mektup yollayarak yalnızca Halep civarına yönelmesini emretti ve ardından kendisine Suriye'yi iktâ olarak verdi. Böylelikle Afşin, Sunduk, Demleçoğlu Muhammed, Tutuoğlu, Birikoğlu ve diğer Türkmen emîrleri Tutuş'un hizmetine girmiş oldu. Tutuş, 471/1078-79'da kendisine katılan birliklerle emîr Sâbık'ın savunduğu Halep'i kuşattı lakin bölgede yaşanan siyasî karışıklık kuşatmayı yarıda bırakıp Diyarbakır'a dönmesine neden oldu.⁸³ Tutuş'un bu ilk girişiminden sonra tekrardan Fırat'ı geçip Menbiç ve civarını ele geçirdi, buralara kendi kuvvetlerini yerleştirdi. Bir sonraki hedefi ise o dönemde Kilis'in bağlı olduğu Azâz oldu. Azâz halkı kısa süre direndikten sonra kale ele geçirildi. Daha sonra yine Azâz beldelerinden olan Cibrîn, Kûrastâyâ'yı ele geçirdi. Bunlarla yetinmeyen Tutuş, güneye indi ve Atsız'ı öldürerek Dımaşk'ı teslim aldı. Bunu duyan

⁷⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 19; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 44-46; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 118-119.

⁷⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 19-20; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 47-49.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 387; Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, V, 70; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 20-21; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 54-56.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VIII, 387; Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, V, 70-71.

⁸¹ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 64-66.

⁸² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 32-36; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 66-70.

⁸³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*, Türkçe trc. Ali Sevim, (Ankara, 2011), 226-227; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 37-40.

Afşin, güneyde ve kuzeyde birçok yeri yağmalayarak Antakya'ya yöneldi. Bu olaylar yaşanırken Musul Selçuklu emîri Şerefüddeve Müslim, Suriye'ye meyletti ve 472/1080 yılında emîr Sâbık'tan Halep'i teslim aldı ve böylelikle Halep Mirdâsî Emîrliği'ne son vermiş oldu. Halep'i ele geçirilmesi sürecinde Müslim'e yardım eden Sâbık'ın kardeşleri Şebîb ve Vessab'a Kilis, Azâz, Esârib ve buradaki bazı beldeler verildi.⁸⁴

Tutuş'un kontrolü altındaki Emîrliği, Kuzey Suriye'de ve Filistin'de genişlediği sırada Türkiye Selçuklu Devleti hükümdarı Süleymanşah, Antakya üzerine harekete geçerek 476/1084'te burayı ele geçirdi.⁸⁵ Ardından Bagras, Süveydiye (Samandağı), İskenderun, Derbesak, Artah, Hârim, Tell-Bâşir (Gaziantep'in Oğuzeli ilçesinde Gündoğan köyü yakınında bir antik kale) ve Gaziantep gibi Sugûr beldelerini ele geçirdi.⁸⁶ Bu beldeler içerisinde Kilis'in de olduğu muhtemeldir. Süleymanşah, bu başarılarından sonra Halep'i ele geçirmek için çalışmalarına başladı. Halep'i elinde tutan Şerif Hasan durumu Tutuş'a haber verince iki Türk ordusu Aynuseylem vadisinde 478/1086'da karşı karşıya geldi. Artuk Bey ile birlikte Süleymanşah'ın ordusuna saldıran Tutuş savaş meydanından zaferle ayrıldı.⁸⁷

Yaşanan bu olaylardan sonra Sultan Melikşah, vasal devletlerarasında ortaya çıkan çatışmayı yatıştırmak için Kuzey Suriye'ye sefer düzenleyerek Aralık 478/1086'da Halep'e girerek şehri teslim aldı. Kendisinin memlûkü olan Aksungur'u Halep'in başına getirdi. Ardından Tutuş'u Diyarbakır'a sürse de sonradan Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Hükümdarı olarak görevine devam etmesine karar verdi. Buradan Antakya'ya giderek Yağısyan'ı kadim şehrin valisi yaptı. Urfa'da ise vali emîr Bozan'dı.⁸⁸ Böylelikle Kilis ve çevresi Selçukluların bölgedeki hâkimiyetiyle birlikte güvenli bir hâle gelmiş oldu.

Tutuş, Sultan Melikşah 15 Şevval 485/18-19 Kasım 1092 tarihinde vefat edince kısa bir süreliğine Suriye, Filistin, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak bölgelerinde hükümdarlığını ilan etti. Böylelikle Büyük Selçuklu tahtına kendisinin layık olduğunu düşünerek askerî ve siyasî olarak girişimlerde bulundu ve Melikşah'ın oğlu olan Berkyaruk ile taht mücadelesine girişti. İki taraf arasında 17 Safer 488/26 Şubat 1095'te yaşanan savaşta Tutuş öldürülünce savaşı kaybetmiş oldu.⁸⁹ Tutuş'un öldürülmesi neticesinde Suriye Selçuklu Melikliğine oğlu Rıdvan geçirildi.⁹⁰

6. HAÇLILARIN KİLİS'İ İLHAKI

Kuzey Suriye'de hâkimiyet çatışmaları yaşanırken Orta Çağ'da dünya tarihi açısından büyük bir öneme sahip olan Haçlı Seferleri başlamıştır. Papa II. Urban, 27 Kasım 1095 tarihinde, Fransa'nın Klermont şehrinde kurulan konsülde, dünya tarihinde büyük önem arz eden süreci başlatan bir konuşma yaparak "Türklerin Hıristiyan topraklarını istila ettiğini; Yunan Krallığı'nı (Doğu İmparatorluğu) Türkler tarafından

⁸⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 41-44, 45-46.

⁸⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 51-53; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi* (Ankara, 1989), 57-58.

⁸⁶ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 1989, 59.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, 134-135; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 387; Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, V, 61-62; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)* (İstanbul, 2002), 73-76.

⁸⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 60- 66; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 1989, 63-66, 69.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VIII, 502-503; Türkçe trc. Abdülkerim Özeydin, V, 207-208; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*, 67-76; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 1989, 73-77.

⁹⁰ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 162.

parçalara ayrıldığını; bu istilanın iki ay içinde önüne geçilemezse bir daha önüne geçilemez bir hâl alabileceğini” ifade etti.⁹¹

Papa'nın bu konuşması Avrupa'da büyük yankı uyandırınca 490/1096 yılında çeşitli liderlerin önderliğinde disiplinsiz haçlı birlikleri İznik'e kadar ilerledi. Bu birlikler Şevval 489/Eylül 1096'da Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan (485-501/1092-1107) tarafından yok edildi. Haçlıların bu mağlubiyetinin ardından prens ve düklerle bağlı ikinci grup 489/1096 yılının sonuna doğru dört koldan harekete geçti. Bu birlikler Selçukluların başkenti olan İznik'i 490/1097 yılında ele geçirdi ve ardından 27 Haziran'da Eskişehir'e doğru ilerledi. Haçlılar, Selçuklu orduları karşısında elde ettikleri başarının ardından kervan yolu üzerinden Bolvadin, Akşehir, Ilgın ve Konya'dan geçerek Ereğli'ye vardılar. Burada Haçlı ordusu iki kısma ayrıldı. Asıl kısım Kilisehisar, Kayseri, Göksun, Elbistan, Maraş ve Gaziantep yoluyla Antakya'ya ulaştı. Bohemond, Tancred ve Boudoin idaresindeki diğer haçlılar da Külek Boğazı'ndan geçerek Tarsus, Keniset yoluyla Antakya'ya vardılar.⁹² Baudouin Urfa'ya giderek 3 Rabiulahir 491/10 Mart 1098 tarihinde Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurarken, Bohemond, Kuzey Suriye'nin önemli kalelerinden olan Antakya'yı 29 Cemazeyilahir 491/3 Haziran 1098'de ele geçirerek burada Antakya Haçlı Prensiği'ni kurdu.

Baudouin, Maraş'taki ana ordusundan 700 kişilik birlikle Urfa'ya doğru harekete ettiğinde ilk olarak Fırat'ın batısında Türklerin elinde bulunan kaleleri ele geçirmek istemişti. Selçukluların idaresinde olan Tell-Bâşir, ardından da Kilis'in 24 km kuzeybatısında yer alan Râvandâ kalelerini ele geçirdi. Baudouin, ilk olarak Râvandâ'nın kumandanlığını Bagrat'a bıraktı, daha sonra kendisini kaleden kovarak buraya bir haçlı garnizonu yerleştirdi.⁹³

Orta Çağ'da *Râvendân* (راوندان) olarak telaffuz edilen Râvandâ Kalesi, Antakya'yı Urfa'ya bağlayan yol üzerindedir. Kalenin çevresinde yer alan Afrin Vadisi önemli bir geçit güzergâhıdır. Kuzeyden güneye doğru ilerleyen yol, iki stratejik noktadan gözetleniyordu. Kuzeyde Burc er-Rass'as Kalesi, güneyde ise Râvandâ Kalesi bu görevi görüyordu. Bahsi geçen yol güneye doğru ilerler ve Afrin Vadisi'nden geçerek Harîm'in kuzeyinden Antakya'ya ulaşıyordu. Afrin Vadisi'nde akan nehre yine Afrin ismi verilmişti. Ebu'l-Fidâ, Halep'in kuzeyinde yer alan Râvandâ ile Halep arasındaki mesafenin iki konak (merhale) olduğunu, buranın Halep kürelerinden sayıldığını ve *el-cüme* (الجومة) diye adlandırıldığını ifade etmektedir.⁹⁴

Baudouin Temmuz 505/1100'de ölmeden önce Urfa Kontluğu'nun idaresini kuzeni olan Baudouin du Bourg'a bırakmıştı. Böylelikle Kilis ve çevresi onun idaresine girmiş oldu. II. Baudouin, kuzeni Joscelin de Courtenay'ı 506-507/1101-1102'de hizmetine alınca Fırat'ın batısındaki yerleşim yerlerini ona iktâ olarak verdi. Böylelikle Tell-Bâşir merkez olmak üzere Dülük,⁹⁵ Ayntâb (Antep), Râvandâ ve Kûrus gibi önemli yerleşim yerleri Joscelin'in idaresine geçti.⁹⁶ Kayıtlarda bu şehirlerarasında Kilis'in ismi geçmemektedir lakin Kûrus'un kuş uçuşu 15 km doğusunda, Râvandâ'nın ise 24 km güneyinde yer almasından yola çıkılarak bu dönemde de haçlı idaresinde olduğu düşünülmektedir.

⁹¹ Hasan Yenidoğan, “Papa II. Urban'ın (1088-1099) Klermont Konsilindeki Konuşmasının Türkçeye Tercümesi ve Değerlendirme, 1095, Monk'lu Robert”, *Birinci Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, (2019), 596.

⁹² M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, (İstanbul, 1959), 35-36; Ebru Altan, “Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar”, *Belleten*, 65/243, (2002), 573-575.

⁹³ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe trc. Fikret Işıltan, (Ankara, 1989), 155-156; Işın Demirkent, “Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan”, *Belleten*, 56/216, (1992), 371-375.

⁹⁴ Ebu'l-Fidâ, *Takvimü'l-buldân*, 266-267; Türkçe trc. Ramazan Şeşen, 226; Işın Demirkent, “Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan”, 375-376.

⁹⁵ Gaziantep sınırları içerisinde yer alan antik bir yerleşim yeridir.

⁹⁶ Işın Demirkent, “Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan”, 377.

Kaynaklarda Râvandâ'nın idaresinin tam olarak ne zaman verildiği bilinmese de ilerleyen zamanlarda Bagrat'a tekrar geçtiği ve Ermeni Prensi'nin burayı 513/1118'e kadar elinde tuttuğu anlaşılmaktadır.⁹⁷ Türk orduları, 9 Şaban 497/7 Mayıs 1104 tarihinde Harran Savaşı'nda Urfa ordusunu yok edip Baudouin ve Josselin'i esir alınca Urfa'nın yönetimi geçici olarak Antakya Prinkepsi Bohemund'a geçti. Bohemund, burayı yeğeni Tankred'i Urfa'ya bırakarak asker toplamak üzere Avrupa'ya gidince Tankred, Urfa'nın idaresini kuzeni Richard de Salerne'e bırakarak Bohemund'un gidişiyle güvensiz hâle geldiğini düşündüğü Antakya'ya gitti. Böylelikle Urfa, Baudouin ve Josselin 512/1108 yılında Türk esaretinden kurtulana kadar Râvandâ ile birlikte diğer yerleşim yerleri Richard de Salerne'nin idaresi altında kaldı.⁹⁸

Baudouin du Bourg, 512/1118 yılında Kudüs Kralı Baudouin vefat edince onun yerine geçti ve Urfa'yı geçici olarak Birecik hâkimi Galeran du Puiset'e bıraktı. Antakya'nın senyörü Roger, ordusuna kattığı Ermeni askerlerle Kilis çevresine akın düzenleyerek Azâz'i kuşattı. Bu dönemde Halep, Azâz ve çevresi Artuklulardan⁹⁹ Necmeddîn İlgazi'nin kontrolündeydi. İlgazi, Selçukluların haçlılara karşı başarısızlıklar yaşaması neticesinde Halep ileri gelenlerinin daveti üzerine şehre gelerek 511/1117'de Halep Selçuklu Melikliği'ne son vermişti. Roger, Azâz'i otuz gün kuşattıktan sonra ele geçirmeye muvaffak oldu. İlgazi, burayı tekrar ele geçirmek için büyük bir ordu topladı. 513/1119 yılında iki ordu karşı karşıya geldi. Tarihe "Kanlı Savaş" olarak geçen savaşta birçok asilzade ile birlikte Roger de öldürüldü. Türklerin aralıksız saldırıları sonrasında Urfa Kontluğu'nun idaresi 513/1119'da Joscelin de Courtenay'a verildi. Joscelin burayı 526/1131'e kadar elinde tuttu. Anonim Süryani Vakâyinâmesi'ne göre Roger, kızı ile evlenen Joscelin'e Azâz Kalesi'ni çeyiz olarak vermiştir.¹⁰⁰

Emîr İlgazi 514/1120-21'de tekrar haçlılar üzerine harekete geçti. İlk olarak Urfa, ardından Suruç ve Till-Başar üzerine yürüdü. Emîr, Josselin'in saldırıları sonrasında Kilis yakınlarında karargâh kurdu. Bunlar yaşanırken Kudüs Kralı da Türklerle mücadele etmek için Azâz'a doğru ilerledi. Bu hareket İlgazi'nin geri çekilmesine neden oldu.

Emîr Aksungur, Kuzey Suriye'de Müslümanları birleştirmeyi başarmış ve buraya yapacağı askerî harekâtı iki safhada yürütmüştür. Bunlardan birini Halep'in güneyinde yer alan Kefertâb, diğerini de Kilis'i de içerisine alan Azâz üzerine yapmıştır. Aksungur, Kefertâb'ı aldıktan sonra daha kuzeye yani Josselin'in kontrolündeki Azâz üzerine yürüdü. Trabluk Kontu Pons, Urfa Kontu, Josselin, Kudüs Kralı Baudouin ve Dülük hâkimi Mahuis'un bir araya getirdiği ordu Kilis civarında konakladı. Ağırıklarını Kûrus'ta bırakan haçlı kuvvetleri Kilis'in güneyindeki vadiye doğru ilerleyerek Türk ordusu ile Azâz arasında karargâh kurdular. Türk birlikleri, 16 Rabiulahir 519/22 Mayıs 1125'te haçlılarla yapılan şiddetli çarpışmalar neticesinde başarısız oldular.¹⁰¹

Joscelin'in ölümünden sonra yerine oğlu II. Joscelin geçti. Zengîler'in kurucusu olan İmâdüddîn Zengî (512-541/1127-1146) Urfa'yı haçlılardan almak için hazırlıklar yapıyordu. Zengî, 26 Cemazeyilahir 539/24

⁹⁷ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), 260; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 377.

⁹⁸ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 338.

⁹⁹ Artuklular, Diyarbakır ve Mardin çevresinde 496-812/1102-1409 tarihleri arasında hüküm süren bir Türkmen hânedanıdır. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, III, (1991).

¹⁰⁰ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), 263-266; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 380; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146)*, 29; Ali Sevim, "Necmeddîn İlgazi", *DİA*, XXII, (2000), 89-90; Akın Tercanlı, "Kilis Ulu Cami Süslemeleri", *Sosyal Bilimler Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*, ed. Halil Aldemir, Mustafa Ayyıldız, (Kilis, 2022), 111.

¹⁰¹ *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), 267-268; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146)*, 63-69.

Aralık 1144'te bir ay süren kuşatma sonrasında Urfa Haçlı Kontluğu'na son verdi. II. Joscelin, önemli bir güç kaybına uğrasa da Fırat'ın batısındaki Tell-Bâşir ve Râvandâ'yı elinde tutmayı başardı.

İmâdüddîn Zengî'nin ölümünden (541/1146) sonra Halep'te hüküm süren oğlu Nûreddîn Mahmûd Zengî (541-570/1146-1174), haçlılarla mücadeleye devam etti ve II. Joscelin'i 545/1150 yılının baharında Antakya'ya giderken yolda yakalatarak Halep'te zindana attırdı. Bu hadiseden sonra Kontluk'tan geriye kalan arazileri hem Nûreddîn Mahmûd hem de Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud'un saldırılarına karşı koruyacak bir güç kalmamıştı. Önce Azâz 545/1150'te ele geçirildi. Bölgede yaşananlardan haberdar olan Bizans İmparatoru Manuel Komnenos (1143-1180) Tell-Bâşir, Samsat, Birecik, Ayntâb, Dülük ve Râvandâ kalelerini II. Joscelin'in hanımı Beatrice'ten satın aldı.¹⁰² Bölgedeki stratejik noktaların Bizans'ın eline geçmiş olması Türkmen akınlarını durduramadı. Nûreddîn, Azâz'den sonra 546-547/1150-1151 yılında Râvandâ, Kûrus, Burcürasâs kalelerini ele geçirdi. Tell-Bâşir Kalesi ise bir süre direndikten sonra Membiç hâkimi Hassân b. Gümüştegin tarafından ele geçirildi.¹⁰³

7. EYYÛBÎLER'DEN MEMLÛKLERE KADAR KİLİS

Eyyübîler (567-867/1171-1462), Mısır'da 297-567/909-1171 yılları arasında egemen güç olan Fâtımîler'i yenerek Ortadoğu, Mısır, Hicaz Yemen ve Kuzey Afrika'da genişleme politikası gütmüştü. Ortadoğu'daki fetih hareketlerinin en önemli kısımlarından biri Suriye topraklarında gerçekleşiyordu. Selâhaddîn Eyyübî, daha Mısır valisi görevini yürütürken Suriye'de otorite oluşturmak için çeşitli çaba harcıyordu.

Türklerin Suriye Bölgesi'ne yaptığı akınlar neticesinde 546/1151 yılının ilkbaharında Ayntâb ve Dülük Sultan Mesud'a, Samsat ve Birecik Timurtaş'a, Râvandâ, Kûrus, Burc er-Rassâs ve Tell-Bâşir Nûreddîn Mahmûd'a geçmişti. Kilis muhtemelen Mahmûd'un hâkimiyet alanının içerisindeydi.¹⁰⁴

Nûreddîn Mahmûd, 570/1174 yılında ölünce yerine oğlu el-Melik es-Sâlih İsmâil (570-577/1174-1181) geçti. Mahmûd Dönemi'nde araları açılan Mısır valisi Selâhaddîn Eyyübî, İsmail tahta oturduktan iki yıl sonra Bizâa, Menbiç ve Azâz'i ele geçirdikten sonra Halep üzerine yürüdü. İsmail ile aralarında geçen müzakere neticesinde Halep İsmail'e bırakıldı ve Suriye'nin tamamı Selâhaddîn'e geçti. Abbâsî halifesi de onun bu bölgedeki hâkimiyetini tanıdı.¹⁰⁵ Eyyübîlerin bölgedeki hâkimiyeti Râvandâ Kalesi'ne kadar uzanmaktaydı. Günümüzde Kalenin kitabesine ulaşılmasa da Kilisli Kadri'nin *Kilis Tarihi* adı eserinde kitabe hakkında bilgi paylaşmıştır. Kitabede Râvandâ'nın Eyyübîler'in kontrolü altında tuttuğunu anlamamızı sağlayan "el-Melik en-Nâsır Yâsuf b. Eyyüb. Allah mülkünü daim etsin." yazmaktadır.¹⁰⁶ Böylelikle Azâz ile birlikte Kilis'in de Eyyübîler idaresine girdiği söylenebilir.

Selâhaddîn-i Eyyübî'nin ölümüyle ülke kardeşler arasında taksim edildiğinde Halep, Hârim, Tel Bâşir, Azâz, Derbüsâk ve Menbiç Eyyübîler'in Halep kolu hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Gâzî'nin idaresine

¹⁰² Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 381.

¹⁰³ Işın Demirkent, "Hassân b. Gümüştegin", *DİA*, XVI, (1997), 396-397.

¹⁰⁴ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 382.

¹⁰⁵ Ramazan Şeşen, "Eyyübîler", XII, (1995), 21; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 384.

¹⁰⁶ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, nşr. Osman Vehbi, (İstanbul, 1932), 15.

bırakıldı. Melikü'z-Zâhir elindeki beldeleri ölümüne kadar yönetti (613/1216). Kilis, Râvandâ ve çevresinin 659/1260 yılına kadar Eyyûbîler hanedanlığı idaresinde kaldığı bilinmektedir.¹⁰⁷

Eyyûbîler'den sonra Kilis'in de içinde bulunduğu Halep, İlhanlı Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı olan Hülâgû (654-664/1256-1265) tarafından ele geçirildi. Abbâsî halifeliği üzerinde siyasi bir otorite oluşturmak isteyen Hülâgû, Bağdat ve Suriye'deki merkezleri ele geçirmek üzere harekete geçti. Bağdat ve çevresindeki beldelerin 657/1258 yılında ele geçirilmesinden sonra Suriye ve Mısır'ın alınması için hazırlıklara başladı. Bu sırada Suriye'de, Şam ve Halep'e hâkim olan Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır'ın güçleri vardı. Bağdat, Irak, el-Cezire ve buradaki şehirlerin Hülâgû hâkimiyetini kabul etmesi Nâsır'ı telaşlandırdı. Hazırlıklarını tamamlayan Hülâgû, 22 Ramazan 657/12 Eylül 1259 tarihinde Tebriz'den harekete geçti. Meyyâfârikîn ve Amîd üzerine birlikler gönderdikten sonra kış mevsimini geçirmek üzere Urfa'ya geldi. İlkbaharın gelmesiyle harekete geçen İlhanlı ordusu, Menbiç, Rakka ve Caber kalelerini ele geçirdi. Bütün bunlar yaşanırken Nâsır, Halep'i boşaltarak Şam'a yerleşmesi Hülâgû'nun 658/1259'un sonunda Halep'e girmesine olanak sağladı. Stratejik öneme sahip olan Halep şehrinin ele geçirilmesinden sonra İlhanlı ordularının bir kısmı Kuzey Suriye'nin alınması için Antakya'ya doğru ilerledi. Râvandâ'ya kadar gelen ordu, kalenin direnmesi neticesinde geri çekildi. 658/1260 yılında tekrar kuşatılan kale ele geçirildi. Suriye'de önemli bir hâkimiyet alanı oluşturan İlhanlılar aynı yıl Memlûkler karşısında kaybettikleri Aynicâlût Savaşı (658/1260) sonrasında kısım kısım Suriye'den geri çekilmek zorunda kalmışlardı.¹⁰⁸ Kayıtlardan Hülâgû'nun Kilis çevresinden ayrılmasının biraz zaman aldığı anlaşılmaktadır.

Memlûk Sultanı Baybars'ın İlhanlılar üzerindeki askeri başarısı, sultanın Suriye'de varlığı devam eden Haçlılar üzerine de ordu göndermesinin yolunu açtı. Baybars, biri 659/1261'de ve diğeri de 660/1262'de olmak üzere iki defa Antakya üzerine saldırılar gerçekleştirdi. Bölgede hâkimiyet alanını genişleten sultan 663/1265'te Kaysâriye, Yafa, Aslis, Arsuf şehirlerini ele geçirdi ve 664/1266'da Akka, ardından da Remle üzerine saldırılar gerçekleştirdi. Baybars'ın bu saldırıları Antakya'nın kuşatılması için uygun bir zemin hazırladı. 666/1268 Nisan ayı başlarında Antakya'ya hücum eden Memlûk ordusu uzun sürmeyen bir kuşatma sonrasında burayı ele geçirdi. Sultan'ın Antakya'yı ele geçirmesiyle Kuzey Suriye'deki Antakya Haçlı Krallığı ortadan kaldırıldı ve bölgedeki Halep'e bağlı kaleler bir bir Memlûklerin kontrolüne girdi. Bu kaleler arasında Ayntâb ve Râvandâ Kalesi de yer almaktaydı.¹⁰⁹

Kilis, Halep'e bağlı bir yerleşim yeri olarak uzun yıllar Memlûk hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlı Sultanı I. Selim ile Memlûk Hükümdarı Kansu Gavri arasında cereyan eden 922/1516 yılındaki Mercidâbık Savaşı'nı Sultan Selim kazanınca bölgenin yönetimi Osmanlı'ya geçmiştir.¹¹⁰ Kilis ve çevresi Memlûk zamanında olduğu gibi Osmanlı yönetimi altında da Halep'e bağlı bir belde olarak varlığını devam ettirmiştir.

¹⁰⁷ Bedrettin Basuğuy, *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalaesi: Eyyûbîler* (İstanbul, 2017), 31; Abdülkerim Özeydin, "el-Melikü'z-Zâhir Gâzi", *DİA*, XXIX, (2004), 83, 84; Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubiler* (İstanbul, 2017), 34; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 387.

¹⁰⁸ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi: Kuruluş Devri* (Kayseri, 1994), 80-85; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 387.

¹⁰⁹ Kazım Yaşar Koprıman, "Baybars I", *DİA*, V, (1992), 222; Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan", 388.

¹¹⁰ Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, (Ankara, 1990), 405-416; Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim* (Ankara, 1969), 136; Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyasî Târîhi*, I, (İstanbul, 1994), 222-223.

SONUÇ

Şam Bölgesi'nin stratejik öneme sahip yerleşim yerlerinden biri olan Kilis'in adının nereden geldiği konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Kiliza, Kyrrhus veya Kûrus, Kenîset ve Gilliz isimlerinin fonetik olarak benzerlikleri dışında Kilis ile bir ilişkilerinin olmadığı anlaşılmıştır. İncelenen kaynaklar içerisinde Kilis'ten bahsedildiği düşünülen tek kaynağın Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-büldân* adlı eseri olduğu sonucuna varılmıştır. Bu eserde müellif, şehrin ismini *Killiz* olarak telaffuz etmektedir. Şehrin ismi Osmanlı Dönemi'nde de *Killiz* olarak telaffuz edilmektedir. Kilis'in adını antik dönemde var olduğu bilinen Ulisum veya Ullis'ten aldığı ve zaman içerisinde günümüzdeki formuna ulaştığı çıkarımı yapılmıştır.

Uzun süre Bizans'ın yönetiminde olan Kilis'in de içinde bulunduğu Kuzey Suriye, Hz. Ömer zamanında 15/636'da İslam Devleti'nin kontrolüne girdi. Bu tarihten sonra Bizans ile İslam ordularının arasında önemli savaşların yaşandığı ve adına sugûr denilen hat Adana, Misîs, Ayn-ı Zerb, Kenîset, Hârûniye, Maraş, Hedes ve Malatya'ya kadar uzanıyordu. Bu hattın içerisinde Kilis de bulunmaktaydı. Halife Hârûnürreşîd zamanında buradaki sınır şehirleri tahkim edildi ve bölgede 170/786-87 yılında *el-Avâsım* adıyla müstakil bir yer meydana getirildi.

Orta Çağ'da Kilis'in de içerisinde bulunduğu coğrafyada bölge ekonomisine büyük katkı sağlayan ticaret yolları vardı. Avâsım'a Baharat Yolu'yla gelen çeşitli baharatlar gemilerle Akdeniz'den Avrupa'ya taşınıyordu. İpek Yolu'nun Anadolu'daki güney hattı ise Bizans cephesi olarak tanımladığımız Sugûr Bölgesi'ndeki yerleşim yerlerinden geçiyordu. Bu iki ticaret yolu Kilis ve çevresindeki beldelerin ekonomik olarak kalkınmasına önemli katkılar sağlamaktaydı.

Kilis ve çevresinin İslam Devleti tarafından ele geçirilmesinden sonra bölgede dönem dönem Emevîler, Abbâsîler, Tolunoğulları, İhşîdîler, Hamdânîler, Mirdâsîler, Selçuklular, Haçlılar, Artuklular, Eyyûbîler ve Memlûkler önemli bir güç hâline gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir Yuvalı. *İlhanlılar Tarihi: Kuruluş Devri*. Kayseri, 1994.
- Abdülkerim Özaydın. “el-Melikü'z-Zâhir Gâzî”. *DİA*. XXIX (2004). ss. 83-84.
- _____. “Müktefi-Billâh”. *DİA*. XXXI (2020). ss. 533-535.
- Adan Eskikurt. “Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları”. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 33 (2014). ss. 15-40.
- Ahmet Ağırakça. “İhşîdîler”. *DİA*. XXI (2000). ss. 551-553.
- Akın Tercanlı. “Kilis Ulu Cami Süslemeleri”, *Sosyal Bilimler Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*. ed. Halil Aldemir, Mustafa Ayyıldız. (Kilis, 2022). ss. 98-131.
- Ali Mazaheri. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. Türkçe trc. Bahriye Üçok. İstanbul, 1972.
- Ali Sevim. *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara, 1989-2000.
- _____. “Necmeddin İlgazi”. *DİA*. XXII (2000). ss. 89-90.
- Atilla Engin. “Oylum Höyük İçin Bir Lokalizasyon Önerisi: Ulisum / Ullis / İllis”. *Armizzi*. (2014). ss. 129-150.
- Bedrettin Basuğuy. *Haçlılar Karşısında İslam'ın Sağlam Bir Kalaesi: Eyyûbîler*. İstanbul, 2017.
- Casim Avcı. “Sugûr”. *DİA*. XXVII (2019). ss. 473-474.
- Celâl-zâde Mustafa. *Selîm-nâme*. haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar. Ankara, 1990.

- Charles Anthon. *A Classical Dictionary: Containing an Account of the Principal Proper Names Mentioned in Ancient Authors and Intended to Elucidate All the Important Points Connected with the Geography, History, Biography, Mythology, and Fine Arts of the Greeks and Romans: Together with an Account of Coins, Weights, and Measures, with Tabular Values of the Same*. New York, 1869.
- Dean L. Overman. *A Case for the Divinity of Jesus: Examining the Earliest Evidence*. Lanham, 2010.
- Ebru Altan. "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar". *Bellekten*. 65/243, (2002). ss. 571-582.
- Ebu'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer (Târihu Ebi'l-Fidâ)*. I. nşr. Mahmûd Deyyûb. Beyrut, 1417/1997.
- _____. *Takvîmü'l-buldân*. nşr. J. T. Reinaud-M. G. de Slane. Paris. 1256/1840; Türkçe trc. Ramazan Şeşen. İstanbul, 2017.
- el-Belazûrî. *Fütûhu'l Bıldan*. nşr. M. J. De Goeje. Leiden, 1866; Türkçe trc. Mustafa Fayda. İstanbul, 2013.
- Erdoğan Merçil. "Mirdâsiler". *DİA*. XXX (2020). ss. 149-151.
- Ernst Honigman. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. Türkçe trc. Fikret Işıltan. İstanbul, 1970.
- Hakkı Dursun Yıldız. "Avâsım". *DİA*. IV (1991). ss. 111-112.
- Halil İbrahim Yılmaz. "İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi". *İslam Araştırmaları Dergisi*. 45 (2021). ss. 69-102.
- Hamîdu'd-dîn Muhammed Mîrhând. *Ravzatu's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mulûk ve'l-hulefâ*. IV. nşr. Cemşid Keyanfer. Tahran, 1385/2006; (Selçuklular Kısmı). Türkçe trc. Erkan Göksu. Ankara, 2015.
- Hasan Yenidoğan. "Papa II. Urban'ın (1088-1099) Klermont Konsilindeki Konuşmasının Türkçeye Tercümesi ve Değerlendirme, 1095, Monk'lu Robert". *Birinci Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*. (2019). ss. 596-599.
- _____. *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu*. Ankara, 2022.
- Işın Demirkent. "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Ravendan". *Bellekten*. 56/216 (1992). ss. 371-390.
- _____. *Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146)*. Ankara, 1994.
- _____. "Hassân b. Gümüştigin". *DİA*. XVI (1997). ss. 396-397.
- İbn Havkal. *Sûretü'l-arz*. Menşûrât-i Dâr-i Mektebeti'l-Hayât. Beyrut. 1412/1992; Türkçe trc. Ramazan Şeşen. İstanbul, 2017.
- İbn Hurdâzbih. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. nşr. Muhammed Mahzum. Beyrut, 1409/1988.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb'de Selçuklular*. Türkçe trc. Ali Sevim. Ankara, 2014.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-târih*. II, V, VIII. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye. Beyrut. 1407/1987; Türkçe trc. M. Beşir Eryarsor. II. İstanbul, 1991.
- İbrahim Hakkı Konyalı. *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Kilis Tarihi*. İstanbul, 1968.
- İsmail Yiğit. "Kınnesrîn". *DİA*. XXV (2002). ss. 419-420.
- Jeannine Abdul Massih. "La mission archéologique libano-syrienne de Cyrrhus, bilan des travaux 2006-2011". *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 156/1 (2012). ss. 303-330.
- Kazım Yaşar Koprıman. "Baybars I". *DİA*. V (1992). ss. 221-223.
- Kilislî Kadri. *Kilis Tarihi*. nşr. Osman Vehbi. İstanbul, 1932.
- M. Kemal Özergin. *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul, 1959.
- M. Z. Pakalın. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. II. İstanbul, 1993.

- Metin Tuncel. “Kilis”. *DİA*. XXVI (2002). ss. 5-8.
- Muhammed b. Muhammed b. Ahmed es-Sasra. *ed-Dürretü'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devleti'z-Zâhiriyye (A Chronicle of Damascus 1389-1397)*. İngilizce trc. William M. Briner. I. Los Angeles, 1963.
- Murat Dorukan. “Geç Antik Çağ'da Doğu Akdeniz'deki Ekonomik Gelişmenin Nedenleri: İpek Yolu ve Baharat Yolu'nun Rolü, LR1 Amphoraları ve Kilikia'daki Diğer Kanıtlar”. *Adalya*. XVIII (2015). ss. 237-258.
- Nadir Özkuyumcu. “Tolunoğulları”. *DİA*. XLI (2012). ss. 233-236.
- Nasuhi Ünal Karaarslan. “Hamdânîler”. *DİA*. XV (1997). ss. 446-447.
- Osman Turan. *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328)*. İstanbul, 2002.
- Önder Kaya. *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubiler*. İstanbul, 2017.
- Piero Gilento. *Building Between Eastern and Western Mediterranean Lands: Construction Processes and Transmission of Knowledge from Late Antiquity to Early Islam*. Leiden, Brill, 2022.
- Ramazan Şeşen “Eyyûbîler”. XII (1995). ss. 20-31.
- Selahattin Tansel. *Yavuz Sultan Selim*. Ankara, 1969.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân'da Selçuklular*. Türkçe trc. Ali Sevim. Ankara, 2011.
- Steven Runciman. *Haçlı Seferleri Tarihi*. I. Türkçe trc. Fikret İşıltan. Ankara, 1989.
- Urfalı Mateos *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Türkçe trc. Hrand D. Andriasyan. Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç. Ankara, 2000.
- Walter Hinz. *İslam'da Ölçü Sistemleri*. Türkçe trc. Acar Sevim. İstanbul, 1990.
- William Smith. *Dictionary of Greek and Roman Geography*. I. London, 1856.
- _____. *A Dictionary of the Bible*. London, 1863.
- Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. IV, V. Dâr Sâdr. Beyrut, 1397/1977.
- Ziya Nur Aksun. *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlili, Tenkidli Siyasi Târihi*. I. İstanbul, 1994.

KİLİS'İN SOSYAL VE İDARİ YAPISI (NÜFUS, YERLEŞME VE İDARİ YAPI)

Bilgehan PAMUK*

GİRİŞ

Kadim pek çok medeniyete ev sahipliği yapan topraklarda yer alan Kilis, konumu itibarıyla sosyal ekonomik açıdan ehemmiyetli bir yerleşimdir. Dünya üzerindeki kadim pek çok medeniyetin yaşam alanı içerisinde yer alan Kilis, Mezopotamya'yı Orta - Kuzey Anadolu ve Akdeniz sahillerine bağlayan güzergâh üzerinde olması münasebetiyle tarihi süreç içerisinde yerleşim ve iskân sahası olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye arasında geçiş noktası olan Kilis, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hâkimiyeti altına girmişti. Osmanlı idaresine geçtikten sonra önce nahiye, sonra kaza ve nihayetinde sancak statüsü kazanarak sırasıyla Arap/Şam ve Halep eyaletlerine bağlanmıştı. 19. yüzyılda Osmanlı idarî yapılanmasında Kilis, Halep Vilâyeti'ne bağlı bir kaza merkeziydi. Kilis'in yerleşim merkezi olarak ne zaman teşekkül ettiği konusunda tarihi kaynaklarda net bir bilgi olmamakla birlikte 15. yüzyılda kırsal bir yerleşim tipi olarak köy hüviyetine sahip olduğu görülmektedir. Özellikle 16. yüzyılda Kilis şehrinin kurulmasına, büyümesine ve gelişmesine Osmanlılar ciddi katkı sağlamışlardır². Süreç içerisinde Kilis, dönemin şartlarına göre kimi kimi zaman hızlı bir gelişimin kimi zaman ise oldukça yavaş bir gelişim seyri takip etmişti.

1. DEMOGRAFİK YAPI

Toplumsal araştırmalarla meşgul olanların öncelikli olarak belirlemeye çalıştıkları hususlardan biri de toplumu oluşturanların nitelikleri ve nicelikleridir. Elbette ki toplumların gerçek görünüşleri, ancak nüfus özellikleri öğrenildikten sonra net bir şekilde ortaya çıkabilmekteydi³. Bu bağlamda özellikle şehir tarihi üzerine yapılan çalışmalarda demografik yapının belirlenmesi olmazsa olmaz hususlardandı. Şehrin yerleşim düzeninde yer alan; kale, saray, cami, kilise, medrese, külliye, han, hamam, bedesten, çarşı, pazar, köprü, mahalle, sokak ve diğer sivil mimarî yapılar; sosyal, idarî, ticarî ve kültürel ihtiyaçlarına göre şehrin kimliğini kazanmasında etkili olduğu gibi demografik yapısı da kimliğin ortaya çıkmasında aynı derecede ehemmiyetliydi. Öyle ki geçmişte olduğu gibi günümüzde de şehirlerin büyük veya küçük olarak kabul edilmesi, nüfusu mevcuduyla bağlantılıydı. Bilindiği üzere yerleşim birimlerinin kategorilendirilmesinde yani kasaba ile şehir ayrımının da nüfus etken faktördü. Dolayısıyla şehrin silüetine katkı yapan fiziki yapılanma yanı sıra şehre ruh kazandıran demografik yapısının ortaya çıkarılması üzerinde hassasiyetle durulması gereken hususlardandı.

---

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi., <http://orcid.org/0000-0003-4657-6155>, (e-mail: bilgehe@yahoo.com).

¹ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari, Yazıt Eserleri)*, (Ankara: Kilis Valiliği, 2008), 2.

² Ökkeş Kesici, "Kilis'in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış", *Doğu Coğrafya Dergisi*, **1**, (1995), 247.

³ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 44.

Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki Kilis'in demografik yapısı yani nüfusu konusunda ilk ve en kapsamlı bilgilere tahrir defterlerinde rastlanmaktadır. Tarih araştırmalarında demografinin ehemmiyetine dikkat çeken Ömer Lütfü Barkan'ın tahrir defterleri üzerinde yaptığı çalışmaları, ilerleyen süreçte araştırmacılara model teşkil etmiştir⁴. 15. - 18. yüzyıllarda iktisadi amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen tahrir sayımlarında yerleşim birimleri; şehir, kasaba, köy, mezra, yaylak-kışlak gibi mahallerin yanı sıra meskûn ahalinin isimleri, hukuki ve iktisadi statüleri, tahsil edilen vergi cinsleri ve miktarları, toprağı tasarruf şekilleri ve mülkiyet-vakıf sistemi yer almıştır. Elbette tahrir defterlerinde nüfus hakkında birtakım bilgiler olmakla birlikte nüfusun mevcudu, niteliği ve etnik yapısı net değildir⁵. 16. yüzyıldaki tahrir sayımları sonrasında tertip edilen tahrir defterlerinden istifade edilerek Kilis'in nüfusu hakkında birtakım tahmini verilere ulaşmak mümkündür.

Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı idaresi altına giren Kilis'in ilk tahrir sayımı, 1519 yılında tamamlanmıştı. İlk sayımda; 260 hane ve 74 mücerred kayıtlıydı⁶. Her ne kadar tahrir defterinde on dokuz çiftin olduğu yazılmışsa da çift mevcudu hane sayısı içerisinde yer almıştı. Sayımdaki verilerin ışığı altında Kilis'teki nüfusun tamamı Müslüman olduğu net bir şekilde ifade edilebilir. Tahmini nüfusu belirlemek noktasında ise birtakım pürüzler vardı. Araştırmacılar arasında gerek hane ve gerekse nefer olarak kaydedilenlerin kaç kişiden oluştuğu konusunda mutabakat yoktur. Bundan ötürü, şehir ve kırsal kesime ait nüfusun belirlenmesi halen tartışma konusudur. Bir hanede vergi mükellefi erkek nüfusun haricindekilerin yazılmaması ve bölgelerarası farklılıklar, nüfus mevcudu konusunda birtakım tahminlerin oluşmasına yol açmıştır. Varsayımlar içerisinde genelde kabul edilen görüşe göre bir hanenin beş kişiden oluştuğuydu⁷. Bu varsayımdan hareketle; Kilis şehrinin 1519 yılındaki nüfusu; $260 \times 5 = 1300$, mücerredler ilave edildiğinde 1374 idi. Vergi ödemekle mükellef nüfusa vergiden muaf olanlar da ilave edildiğinde şehrin tahmini nüfusu, 1500 civarındaydı.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında Kilis'te yeni bir tahrir sayımı yapıldı. 1526 yılında biten sayımda; 392 hane ve 36 mücerredin olduğu deftere yazılmıştı⁸. Müslüman nüfusun sayısal açıdan üstünlüğü yine devam etmekteydi. İlk sayımdan yedi yıl sonra ise fellah nüfusun varlığına tesadüf edilmişti. 1526 yılında Kilis'in tahmini nüfusu; $392 \times 5 = 1960$, mücerredler dâhil edildiğinde 1996 idi. Vergi veren nüfusun yanı sıra vergiden muaf olanlar da eklendiğinde şehir nüfusu, muhtemelen 2200 civarındaydı.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında bayındırlık işlerine hız verilen Kilis'te ikinci sayım, 1536 yılında tamamlandı. Sayım sonucu şehirde; 392 hane ve 121 mücerred mevcuttu⁹. Nüfusun ezici olarak çoğunluğu yine Müslümanlardaydı. Ancak ikinci sayımdan on yıl sonra yapılan yoklamada gayrimüslim nüfusun varlığına rastlanılmıştı. 1536 yılında şehir nüfusu; $392 \times 5 = 1960$ mücerredler ilave edildiğinde 2081 idi. Vergi veren nüfusun yanı sıra vergiden muaf olanlar da göz önüne alındığında şehir nüfusu, muhtemelen 2300 civarındaydı.

⁴ Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, (1940-1941), 20-59; Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/2, (1941), 214-247; Ömer Lütfü Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, (1956), 1-26.

⁵ Bilgehan Pamuk, *Ayntâb Kazâsı (1867-1908)*, (Gaziantep: Şehitkâmil Belediyesi, 2019), 68-69.

⁶ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi* (bundan sonra BOA.) *Tahrir Defteri* (bundan sonra TD.) 93, 205-209.

⁷ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazâsı (1520-1566)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 137; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 55; İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, (İstanbul: Pan, 2000), 4; Mübahat S. Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazâsının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2000), 25.

⁸ BOA. TD. 146, 594-600.

⁹ BOA. TD. 181, 45-51.

Kilis'in gelişmesi, ilerleyen süreç içerisinde Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad devrinde de devam etmişti. Özellikle Canbolad ailesinin Kilis'e yerleşmesiyle birlikte şehirdeki gelişim olağanüstü bir hız kazanmıştı. 1586 yılında yapılan tahrir sayımına Canboladoğlu Hüseyin Paşa itiraz etmişti. Sayımdan sorumlu Antakya Sancakbeyi Ahmed Bey'in konuya vakıf olmadığı için pek çok sorunun ortaya çıkmasına neden olduğunu hükümete ilettiler. Yapılan tetkikler neticesinde Canboladoğlu Hüseyin Paşa'nın itirazı hükümet nezdinde kabul görerek yeniden sayım yapılmasına hükmedildi ve yeni sayım 1590 yılında tamamlanabildi¹⁰.

1590 yılında biten sayım neticesinde Kilis şehrinde toplam 1095 neferin olduğu kayıtlara yansımıştır. Bunların 1030'u Müslüman, 65'i ise gayrimüslimdir¹¹. Bu arada tahrir defterinde "hâne" yerine "nefer" kullanılmasını gözden kaçırmamak gerekir zira 16. yüzyıl sonlarına doğru yapılan sayımlarda, "nefer" yazılması genelde tercih edilmiştir¹². 1590 senesinde yapılan hesaplama neticesinde şehrin tahmini nüfusu 5475 kişidir. Vergi ödeyenlerin yanında vergiden muaf olanlar da ilave edildiğinde şehir nüfusunun; 6000 civarında olduğu söylenebilir. Yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman zarfında şehirdeki nüfusun nasıl oluştuğuna dair kaynaklarda net bir bilgi olmamasına karşın bunların dışarıdan göçlerle geldikleri düşünülmektedir¹³. Faroqhi'nin de belirttiği üzere; özellikle 1580'li yıllara gelindiğinde Anadolu'da görece kentleşmiş kesimlerinde şehir nüfusu artmıştır¹⁴. Dolayısıyla yüzyılın başı kıstas alındığında yüzyılın sonlarına doğru Kilis'te de %300'lük oranında nüfus artışının olduğu dikkat çekmektedir.

Tablo. Kilis Şehri'nin Nüfusu (16. Yüzyıl)

	1519	1526*	1536	1590
Hâne/Nefer	260	392	392	1095
Tahmini Nüfus	1500	2200	2300	6 00

16. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan bazı hadiseler, 17. yüzyılda sistem değişikliğini kaçınılmaz kılmıştır. Timar sistemi hızla çözülerek işleyemez bir noktaya gelmiştir. Timar sisteminin uygulandığı topraklardaki vergilendirilebilir ekonomik etkinliklerin ve insan kaynaklarının yerinde tespit ve kaydını içermesi açısından istatistiksel analize uygun ve en zengin sayısal veriler sunan klasik tahrir sayımları da işlevselliğini kaybetmiştir¹⁵. Dolayısıyla demografik yapının tespitinde çok önemli olan bilgilerin bir arada olduğu tahrir defterleri yazımı neredeyse terk edilmiştir. Timar sisteminin eski önemini kaybetmesiyle birlikte avarız vergisi, merkezî maliye açısından giderek ön plana çıkmıştır. Böylelikle avarız vergisinin

¹⁰ BOA. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tahrir Defteri (bundan sonra TK. GM.d.) 171, varak.3a-4a.

¹¹ BOA. TK. GM.d. 171, varak.49a-54a.

¹² Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası*, 134.

¹³ Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal Of Middle East Studies*, 7, (1976), 49.

¹⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, (Çeviren. Neyyir Kalaycıoğlu), (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994), 16.

¹⁵ Oktay Özel, "Avârız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (Editörler. Halil İnalcık- Şevket Pamuk), (2000), 35.

tahsili açısından önem arz eden avarız tahrirleri yapılmaya başlanmıştır¹⁶. Ancak değişimin ve dönüşümün yaşandığı 17. yüzyıldaki Kilis'in demografik yapısı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletlerin, nüfuslarını tam olarak tespit etmek amacıyla harekete geçtikleri bir dönem başladı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren “*demografi çağı*” olarak tasvir edilen süreçte devletler, nüfuslarını tam olarak belirleme çabası içerisine girdiler¹⁷.

19. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nu dağılmaktan ve çökmekten kurtarma çabalarıyla birlikte; nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı yeniden ehemmiyet kazandı. Sultan II. Mahmud, otoritesini tesis ettikten sonra, içte ve dışta karşılaştığı güçlüklerin az da olsa üstesinden gelince, birtakım yenilikleri hayata geçirme gayreti içerisine girdi¹⁸. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının akabinde teşkil olunacak yeni ordunun masrafları, çözülmesi gereken önemli bir sorundu. İmparatorluğun vergi kaynakları ile askerlik çağındaki potansiyel nüfusu bilinmeden problemin çözümü de imkânsızdı¹⁹. Sorunun çözümü noktasında nüfusu yaş gruplarına ayırmadan askerlik hizmetine uygun olanlar ile vergi mükelleflerinin tespitine yönelik sayımın yapılması yeterli görüldü. Müslüman erkekler, askerliğe elverişli olup olmadıkları veya askerlik çağında olup olmadıkları dikkate alınarak *matluba muvafık* ve *matluba gayr-i muvafık* olarak sınıflandırılmalarına karşılık gayrimüslim erkekler gelirlerine göre âlâ, evsat ve edna olarak tasnif edildiler. Böylelikle merkezi yönetim, beşeri ve mali kaynaklarına ilişkin bilgi edinebilme imkânına sahip oldu²⁰.

Osmanlı idaresi, idari ve askeri ihtiyaçlarını tespit edebilme adına hem merkezde hem de eyaletlerde nüfus sayımlarını ve yıllıkları (salname) geliştirdiler. Bunlar, nüfusun genel kompozisyonuyla birlikte büyüklüğü ve aynı zamanda Hıristiyanlar arasındaki etnik bölünmeleri hakkındaki temel bilgi kaynaklarıydı. Sayım yöntemleri ve istatistiklerin niteliği sürekli bir tekâmül geçirdi. Öyle ki 1881-1893 yılları arasındaki sayımlarda oldukça gelişmiş bir düzeye ulaşıldı. Ancak erken tarihli sayımlar genelde güvenilir olmakla birlikte 1881-1893 yıllarındaki sayımlardan daha fazla hata içermekteydiler²¹.

1831 yılındaki ilk nüfus sayımının temel amacı; vergi tahsil edilecek ve askere alınacak kişilerin belirlenmesi olduğundan, sayımda başta kadınlar olmak üzere nüfusun belirli kesimleri sayım dışında kaldılar. Ayrıca genel sayım, ülke genelini kapsamadığı gibi muhtelif tarihlerde farklı mahallerde yeniden yapıldı. 1831 senesindeki sayımın akabinde hariç zamanlarda da nüfus sayımları gerçekleştirildi. 1844 senesinde teşekkül olunan Redif Asâkir-i Mansûre ordusunun, asker ihtiyacını karşılama gayesiyle sayım yapılmasına ihtiyaç duyuldu²². 19. yüzyıldaki ilk nüfus sayımlarında; Kilis'in demografik yapısı hakkında tatmin edici bilgiler mevcut değildi. Özellikle 1830 yılındaki nüfus sayımda Kilis, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın işgaline uğradığından sayımının yapılmasını mümkün olmadığı için nüfus hakkında herhangi bir kayıt da yoktu²³.

¹⁶ Bilgehan Pamuk, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası”, *Bellekten*, LXXIII/266, (2009), 115.

¹⁷ İbrahim Serbestoğlu, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17/31, (2014), 259.

¹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997), 8,10-11.

¹⁹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 45.

²⁰ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003), 44.

²¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 44.

²² Halime Doğru, “Osmanlı Devleti'nde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği”, *Anadolu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I(2), (1989), 249.

²³ Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı (1867 – 1908)*, (Ankara: Kilis Belediyesi, 2020), 71.

1844 yılında ordunun artan asker ihtiyacını karşılayabilmek gayesiyle ülke genelinde yeni bir nüfus sayımı yapılmasına karar verilmiş ve tatbik edilmişti²⁴. 1849 yılında Halep vilayetinde sayımın tamamlandığı, hükümet ile valilik arasındaki resmi yazışmalarda açıkça görülmekteydi²⁵. Hatta Kilis'in demografik yapısıyla alakalı olarak birtakım belgeler de tespit edildi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 3727 numaralı nüfus icmal defterine göre; Kilis kazasında 1897 hane mevcuttu²⁶. Arşivdeki diğer nüfus defterinde ise Kilis'te misafir olarak meskûn olan şahıslar hakkında birtakım bilgilere rastlanmıştır²⁷. Her iki kayıta da nüfus hakkında bazı bilgiler yer almıştı. Ancak kaza geneliyle ilgili kapsamlı bir nüfus sayımı yapılamamıştı. Netice itibarıyla gerek 1831 ve gerekse 1844 yılındaki nüfus sayımlarında Kilis'in nüfusu konusunda tatmin edici bir kayda rastlanmamıştı.

19. yüzyılın ikinci yarısında özellikle 1864 yılından itibaren yayınlanan vilayet salname dizilerinde demografik yapı hakkında oldukça kıymetli bilgilere yer almıştı. Yerleşim birimleri ve nüfus hakkında salnamelerde ehemmiyetli bilgiler mevcuttu. Dolayısıyla nüfus sayımları yapılamayan ya da sayım konusunda net bilgilerin olmadığı Kilis gibi yerleşim birimleri açısından vilayet salnameleri, bu noktada büyük önem arz etmekteydi. Vilayet salnameleri bir kısım eksikliklere karşın, ihtiva ettiği bölge nüfusunun dini mensubiyeti, mevcudu ve etnik yapısı hakkında kifayetli bilgiler vermekteydi. 1867 ile 1908 yılları arasını ihtiva eden salname külliyatında Kilis'in nüfusuyla ilgili oldukça mühim bilgilere ulaşıldı.

Resim: Kilis Şehri'nden Görünüm²⁸

1867 ile 1889 yılları arasını ihtiva eden Halep Vilayet Salnameleri'nde; Kilis'in demografik yapısı hakkındaki bilgiler, bazı durumlarda kendi içerisinde tutarlı olmadığı gibi zaman zaman kadınların kayıtlarda yer almamaları, şehir merkezi ile kazanın birbiri yerine kullanılması, vergiden muaf olan veya askerlik

²⁴ Doğru, "Osmanlı Devleti'nde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", 249.

²⁵ BOA. Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (bundan sonra A.AMD.) 10/100; BOA. Sadaret Mektubi Kalemi Defterleri (bundan sonra A.MKT.) 160/11; BOA. A.MKT. 167/72; BOA. A.MKT. 225/93.

²⁶ BOA. Nüfus Defteri (bundan sonra NFS.d.) 3727, 25.

²⁷ BOA. NFS.d. 3724, 71-81.

²⁸ Sertaç Tanıtım Arşivi.

hizmeti yükümlülüğü olmayan ya da ulaşamadıkları için sayım memurları tarafından kaydedilmeyen kişiler de göz önüne alındığında nüfus verilerinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilebilmesi, karşılaşılan en ciddi sorunlardandı.

1867 ile 1889 yılları arasındaki yirmi iki yıllık süreçte Kilis'in nüfusu oldukça hareketliydi. Gerek hane sayısı açısından ve gerekse nüfus mevcudu bakımından istikrarlı bir durum görülmemektedir. Klasik nüfus hesaplamalarında hane sayısının beş olduğu görüşü, burada pek geçerli değildir. 1868 yılında hane başına düşen kişi sayısı 3,5; 1869'da 3,5; 1870-1871'de 12; 1872'de 8,2; 1873-1874'te 12; 1876'da 3,2; 1883'te 1,6 ve 1886-1889'da 4,6 idi. Süreç içerisinde rakamların sabit olmamasında sadece erkek nüfusun yazılması, kaza ile şehir merkezinin birbirinin yerine yer almasından ötürü inişli ve çıkışlı bir grafik ortaya çıkmıştı.

Gerek nüfus sayımının gerçekleştirilmesi noktasında yaşanan hadiseler ve gerekse sayım sonrası nüfus idaresinin yeniden yapılandırılması, Osmanlı yönetimi açısından değişimin göstergesiydi. 1881 yılında Nüfusi Umumi İdaresi'nin teşkiliyle birlikte planlanan ancak yapılması bir türlü hayata geçirilemeyen nüfus sayımı, 1874'te yeniden gündeme geldi. Osmanlı İmparatorluğu'nun modern anlamdaki ilk toplu nüfus sayımı, 1888-1889 yılında, Balkanlar, Anadolu ve Suriye'deki (Ürdün, Lübnan'ın büyük bölümü ve Filistin dâhil olmak üzere) topraklarının büyük bölümünde hemen hemen tamamlandığı görüşü²⁹, Kilis için de geçerliydi. Keza 1889 yılındaki nüfus mevcudu, 1891 senesinde yayınlanan salnamede "*Kilis Kazâsının Nüfus Cedveli*" ibaresi olup 1895'te ise "*Nüfus İdâresi Kuyûdatından Çıkarılan Kilis Kazâsının Nüfus Cedveli*" başlığı altında nüfus verileri açıkça yer almaktaydı³⁰.

1890 ile 1908 yıllarını ihtiva eden on sekiz yıllık süreç içerisinde Kilis kazasının demografik yapısı istikrarlı bir görünüme sahipti. Yıllar içinde meydana gelen nüfus artış hızını ve yoğunluğunu tespit edebilmek mümkündü. Kilis'te gerek hane sayısı açısından ve gerekse nüfus mevcudu bakımından bariz bir şekilde artış görülmekteydi. 1890 ile 1908 yıllarındaki veriler, hane bazında ele alındığında artışın oranı %15 iken nüfus mevcudu açısından artış oranı %1,1 idi. Klasik nüfus hesaplamalarında hane sayısının beş olduğu görüşünün pek geçerli değildi. 1890 ile 1891 yıllarında hane başına düşen kişi sayısı: 17,6; 1892-1893'te 16,7; 1894-1897'de 17,5; 1898'de 16,3; 1899-1900'de 16,4; 1901'de 16,6; 1902'de 16; 1903'te 16,2; 1904'te 16,3; 1905'te 16,6; 1906'da 16 ve 1908'de 15,4 idi. Hane başına düşen kişi sayısının oldukça yüksek olması değerlendirmeye alınan kaza nüfus mevcudu ile kaza genelindeki hane sayısını ihtiva etmemesinden kaynaklanmaktaydı.

19. yüzyılda özellikle 1868 ile 1890 yılları arasına kapsayan zaman dilimi içerisinde Kilis'in nüfusu konusunda elde edilen rakamlar kendi içerisinde tutarlı olmadığı dikkatten kaçmamaktadır. 1868 yılında 24 514 olan nüfus mevcudu iki yıl sonra 1870'te %122 oranında artarak 54451 idi. 1872 yılında ise %9'luk bir düşüş ile nüfus 45 665 idi. 1873'te artış eğilimi içerisine giren nüfus mevcudu %9 oranında yükselerek 54545 oldu. 1876 yılında %65 oranında olağanüstü bir düşüş yaşanarak nüfus, 18914 rakamına gerilemişti. 1890 yılına kadar nüfus mevcudunda radikal anlamda bir düşüş ya da artış olmamıştı. Süreç içerisinde Kilis'e ait nüfus verileri arasında uç noktada inişlerin ve çıkışların olmasında kimi zaman kadınların kayıt altına alınmaması, şehir merkezi ile kaza genelinin birbiri yerine kullanılması, vergiden muaf olanlar veya askerlik hizmeti yükümlülüğü olmayanlar ya da ulaşamadıkları kaydedilmeyen kişilerin olmasının etkili olduğu söylenebilir.

²⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 72-73.

³⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1308, 170; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1313, 193.

Salname kayıtlarının dışında da Kilis'in nüfus mevcudu konusunda bilgi veren kaynaklar vardı. Vital Cuinet'e göre; 1890 yılında Kilis kazasının nüfusunun 83888 ve şehir nüfusunun da 20v000 idi³¹. 1891 yılında *Annuaire Oriental du Commerce* (Şark Ticaret Yıllıkları)'de şehir nüfusu; 12000 idi³². 1893/1894 senesinde Kilis Şehri'nin nüfusu; 12000 olmakla birlikte 4335 hane mevcuttu³³. Şemseddin Sami, 1894 yılında şehir nüfusunun 20000 kaza nüfusunun 83888 olduğunu belirtmektedir³⁴. 1896 yılında Kilis şehrinde 12000 nüfus ve 4335 hane mevcuttu³⁵. Kilis nüfusu hakkında bilgi veren kaynakların verileri, salname kayıtlarıyla tutarlılık göstermemektedir.

Tarih	Müslüman	Ermeni	Ermeni Katolik	Rum Ortodoks	Protestan	Yahudi	Kıbtî	Yabancı	Toplam
1891	67 817	2 630	362	302	333	622	---	---	72 066
1892	64 464	2 542	349	301	333	611	---	---	68 600
1893	64 806	2 544	347	301	333	542	---	3557	72 430
1894	68 413	2 556	354	305	334	523	---	3357	76 042
1895	68 413	2 556	354	305	334	523	---	3557	76 042
1896	68 413	2 556	354	305	334	523	---	3357	76 042
1897	68 413	2 556	354	305	334	523	---	3557	76 042
1898	69 086	2 605	309	323	340	537	---	---	73 200
1899	69 452	2 615	311	324	343	540	---	---	73 585
1900	69 558	2 629	311	322	341	543	90	---	73 794
1901	70 334	2 644	280	355	344	548	90	---	74 595
1902	70 791	2 647	280	357	344	549	90	---	75 058
1903	71 877	2 718	306	327	344	531	---	---	76 103
1904	72 219	2 92	303	334	387	539	---	---	76 574
1905	72 342	2 774	308	353	412	542	---	---	76 731
1906	66 820	3 780	324	375	329	578	---	---	72 206
1908	65 766	3 729	327	385	342	565	---	1689	72 803

Tablo: 1891 – 1908 Yılları Arası Kilis Kazasının Nüfus Dağılımı³⁶

Kilis kazasının demografik yapısı hakkındaki kayıtlar, daha profesyonel bir görünüm kazanmıştır. Osmanlı idaresinin süreç içerisinde yaptığı düzenlemeler neticesinden daha sarıh bilgiye ulaşmak mümkün hâle gelmiştir. Kilis'in ortalama nüfus mevcudu 74000 bandında olmakla birlikte en düşük olduğu 1893 senesinde 68600, en kalabalık olduğu 1905'de ise 76731 idi.

³¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie; Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure*, II, (Paris: Ernest Leroux, 1891), 185-186.

³² *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie L'administration et de Magistrature*, (Şark Ticaret Yıllıkları), (1891), 894.

³³ *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie L'administration et de Magistrature*, (1893-1894), 959.

³⁴ Şemseddin Sami, "Kilis", *Kamusü'l A'lâm*, V, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1314), 3880.

³⁵ *Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie L'administration et de Magistrature*, (1896), 1102.

³⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1308*, 170; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1309*, 124; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1310*, 197; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1312*, 228; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1313*, 193; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1314*, 197; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1315*, 201; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1316*, 209; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1317*, 215; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1318*, 230; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1319*, 240; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1320*, 243; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 257; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 282; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 265; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 262.

2. YERLEŞME

İnsanların doğal hâlde buldukları yahut yaptıkları barınaklarla göçebe kavimlerin daha uzun zaman bir yerde kalan çadır toplulukları, mevsimlere göre yer değiştiren, yazın yaylaya, kışın ovaya inenlerin yılın bir kısmında oturdukları ova, yayla ve dağ gibi eğreti yerleşmeleri, nihayet münferit mesken, çiftlik, mezra, köy, kasaba ve şehir, geçici yahut devamlı, toplu yahut dağınık, büyük yahut küçük bütün yerleşmeler, yerleşme tesisleri, münferit ev ya da ev toplulukları aynı zamanda iskân kapsamında değerlendirilir. Geniş manada bakıldığında insanın coğrafya ile ilişkisinin bir evresi olarak toprak üzerine sürekli ya da geçici şekilde yerleşmesi söz konusudur. Yerleşmenin sürekli veya geçici olması tamamen fizikî, coğrafi, ekonomik, iklimsel, siyasal ve beşerî sebeplere bağlıdır. Medeniyetin teşekkülü ve tekâmülü konusunda yerleşik hayata geçiş önemli bir aşama olarak görülmüştür³⁷.

Kilis ve havalisindeki yerleşim, sahip olduğu coğrafi özellikler sayesinde çok eski tarihlere gidebilir. Tarih süreç içerisinde Kilis ve havalisinde birçok yerleşim birimi, günümüzdeki Kilis şehrinin dışındaki alanlarda kurulmuştu. İlezi Bahçesi, Ravanda Kalesi, Resul Osman Kalesi muhtemelen bir zamanların Kilis'teki yerleşimi oluşturan yükselti değeri fazla, dağlık eğimli alanlarda var olmuşlardı³⁸.

Kilis'in yerleşim merkezi olarak ne zaman teşekkül ettiği konusunda tarihi kaynaklarda açık bir bilgi olmamakla birlikte 15. yüzyılda yerleşim köy hüviyetine sahipti. 16. yüzyılda Osmanlılar, Kilis'in büyümesine ve gelişmesine ciddi katkı sağlamışlardır³⁹. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Canbolad ailesinin Kilis'i yurtluk-ocaklık olarak tasarruf etmesiyle gerek şehir ve gerekse kırsal alandaki yerleşim ciddi anlamda hız kazanmıştı.

19. yüzyılda Kilis kazasında yerleşme hem şehir hem de kırsal alan olmak üzere iki başlık altında sınıflandırılabilir. Şehrin muhtelif kesimlerindeki mahalleler ile kırsal alanda köyler, ahalinin ikamet ettiği yerleşim birimleriydi. Coğrafi koşullar ve ulaşım olanakları göz önüne alınarak birbirlerine yakın köylerin teşekkül ettiği nahiyeye; köy ile kaza arasındaki ayrı bir idari üniteydi.

1.1. Mahalle: Cuma namazı kılınan ve ticaretin gerçekleştiği pazarı bulunan bir yerleşim birimi olarak fizikî açıdan betimlenen Osmanlı şehrinde; yönetim ve savunma binaları, dinî ve kültürel yapıları, çarşı-pazar, evleri ve yolların hepsini içinde barındıran mahalleler, temel unsur olarak kabul görmüşlerdir. Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından kısmen sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerin bir arada yaşadığı bir mekândı. Mahalle, şehrin sadece fizikî bir parçası olmaktan öte sosyal dayanışmanın da gerçekleştiği bir alandı. Mahalle, yerleşim birimi olmasının yanı sıra mülkî, beledî ve adlî teşkilatın da temel basamağını oluşturmuştu⁴⁰.

Türk-İslam şehirlerinde olduğu gibi Kilis şehrinin de çekirdek dokusunu mahalle teşkil etmiştir. Kilis'te mahalleler, sosyal tabakalaşmadan çok ırksal ve dinsel farklılaşmaya göre birbirinden ayrılmıştır. Mahalleler içindeki şehir dokusu çoğunlukla organik bir biçimde gelişen ve yönetsel bağlantılar gösteren, sokaklar ve çıkmazlar çevresinde (Mezopotamya geleneğine uygun olarak) sokaklardan tamamen kapalı, bir avlu

³⁷ Yunus Koç, "İskân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, **Ek. 1**, (2016), 650.

³⁸ İlhan Oğuz Akdemir - Ömer Faruk İncili, "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği", *Marmara Coğrafya Dergisi*, **29**, (2014), 226.

³⁹ Metin Tuncel, "Kilis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, **XVI**, (2002), 6.

⁴⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerindeki Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, **II**, (1981), 1265-1270; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, **IV**, (1984), 69; Gönül Tankut, "Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonlar", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, **II**, (1973), 776-777.

çevresinde oluşmuştur⁴¹. Kilis şehrinde; 1519 yılında 6⁴², 1526'da 5⁴³, 1536'da 5⁴⁴ ve 1590'da 5⁴⁵ mahalle mevcuttur. Evliya Çelebi, 1671 yılında şehirdeki mahalle sayısının beş tane olduğu yönünde malumat vermektedir. Dolayısıyla 1526 yılından 1671 yılına kadar olan yüz kırk beş yıllık süreç içerisinde Kilis'teki mahalle sayısı değişmemiştir.

Tablo: 16. Yüzyılda Kilis Şehri'ndeki Mahalleler

1519	1526	1536	1590
Çukur Kastel	Çukur Kastel	Çukur Kastel	-
Kana	Kana	Kana	Kana
Hacı Gökçe/Meşhedlik	-	-	Meşata
Kıbeliyye	Kıbeliyye	Kıbeliyye	Kıbeliyye
Kızılca	Kızılca	Kızılca Oba	Kızılca
Sibbat	Sibbat	Sibbat	Sibbat

Zaman içerisinde gelişimini sürdüren şehrin, fiziki yapısı içerisinde yer alan mahalle sayısında artış yaşanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlarda; şehirdeki mahalle sayısının ortalaması 33 idi. 17. yüzyılın ikinci yarısında beş tane olan mahalle sayısının 19. yüzyılın ikinci yarısında 33'lü rakamlara ulaşması, şehirdeki fiziki gelişiminin mahalle ölçeğinde %560'lık bir oranda olağanüstü bir şekilde artmıştı. Kilis şehriyle ilgili kayıtlardan elde edilen verilere göre; mahalle sayısı süreç içerisinde değişkenlik göstermişti. 1867 - 1874 yılları arasında 32⁴⁶; 1893 - 1902 yılları arasında 34⁴⁷; 1903'te 35⁴⁸ ve 1904 ile 1908 yılları arasında 33'dü⁴⁹. Kilis ile alakalı kayıtlarda; kimi zaman mahallenin hem ismi hem de sayısı yer

⁴¹ Metin Akis, XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, (2002), 196.

⁴² BOA. TD. **93**, 205-209.

⁴³ BOA. TD. **146**, 594-600.

⁴⁴ BOA. TD. **181**, 45-51.

⁴⁵ BOA. TK. GM.d. **171**, varak.49a-54a.

⁴⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1284**, 128; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1285**, 170,299; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1286**, 135; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1287**, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1288**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1289**, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1290**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1291**, 113.

⁴⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1310**, 196; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1312**, 227; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1313**, 191; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1314**, 195; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1315**, 199; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1316**, 207; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1317**, 213; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1318**, 228; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1319**, 238; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1320**, 241.

⁴⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 252.

⁴⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 277; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 273; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 260; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 257.

alırken kimi zaman sadece sayısal değerine yer verilmişti. 1876 ile 1892 yılları arasında mahallenin hem ismi hem de sayısı yoktur⁵⁰.

1867 - 1874⁵¹, 1903⁵² ve 1904 – 1908⁵³ yılları arasında şehirdeki mahalleler hakkında ayrıntılı bilgilere rastlanmıştır. 1867 - 1874 yıllarına ait kayıtlarda; şehirdeki mahalle sayısı otuz iki olmakla birlikte hepsinin ismi müstakil olarak yer almaktadır. Ancak uzun bir süre 1903 yılına kadar yaklaşık yirmi dokuz yıl mahalle isimleri, salname kayıtlarında mevcut değildir. 1903 yılında mahalle sayısı 35 olmakla birlikte ismi zikredilen mahalleler 34 taneydi. 1904 – 1908 yılları arasında ise şehirde 33 tane mahalle olup isimleri ayrı ayrı kaydedilmişti. Dolayısıyla konunun analitik değerlendirmesi noktasında 1868 – 1874, 1903 ve 1904 - 1908 yılları kıstas olarak alınmıştır.

Tablo: 1868 ile 1874 Yılları Arasında Kilis Şehri'ndeki Mahalleler

Abdî/Abdî Oymağı	Hakvirdi	Nacâroğlu
Arslan	Helvacı/Helvacıoğlu	Nureddin
Aşıt	Hindî oğlu	Okciyân/Okçıyan/Okcılar
Bölük	Înâblı/ İnâblı Kütah	Şeyh Abdullah
Cedîd	Kalaycıyan	Şeyhler
Çaylak	Kara 'Ali	Tekye
Debbâğhâne	Ketenciyan	Tırıklı
Deveciyan	Kütâh/ Büyük Kütâh	Timürciyân
Ebû'l-'ula	Meşhedlik	Vâ'iz
Hâcî Gümüş	Mih 'Ali /Şeyh Ali	Za'ter/Zahter
Hâcî İlyas	Molla Hamud/Munla Hamu/Munla Hamud	

⁵⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1293; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1295; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1299; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1300; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1301; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1302; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1303; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1304; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1305; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1306; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1307; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1308; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1309.*

⁵¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1284, 128; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285, 170,299; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1286, 135; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1287, 117; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288, 116; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1289, 113; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290, 116; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291, 113.*

⁵² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321, 252.*

⁵³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322, 277; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323, 273; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324, 260; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326, 257.*

1868 – 1874 yılları arasını ihtiva eden kayıtlarda otuz iki tane mahalle arasında isimleri kimi zaman farklı şekilde yazılı olanlara da tesadüf edilmiştir⁵⁴. Kâtipten kaynaklı olması muhtemel bu durumun ilerleyen dönemlerde farklı şekillerde de görülmektedir. Keza 1867-1869 yıllarında “Abdî” imlasıyla kayıtlara yansıyan mahalle, 1870-1874 yılları arasında Abdî Oymağı olarak yer almıştı. Yine 1867-1869 yıllarında “Înâblı” iken 1870-1874 yılları arasında “Înâblı Kütâh”dı. 1867-1869 yıllarında Kütâh isimli mahalle 1870-1874 yılları arasında Büyük Kütâh olarak kaydedilmişti.

Tablo: 1903 Yılında Kilis Şehri’ndeki Mahalleler

Abdî Oymağı	Helvacı	Okciyân
Arslan	Hindî oğlu	
Aşıta	Hulasa	Şeyh Ali
Bölük	Înâblı Kütâh	Şeyh ‘Arâfiye
Büyük Kütâh	Kalaycıyan	Şeyhler
Debbâğhâne	Kara ‘Ali	Timürciyân
Deveciyan	Ketenciyan	Tırıklı
Ebû’l-‘ula	Kıbtı-ı Müsellem	Urban
Hâcî Gümüş	Meşhedlik	Vâ‘ize
Hâcî İlyas	Munla Hamud	Za’imşer
Hadiye	Nacâroğlu	
Hakvirdi	Nureddin	

Yirmi dokuz yıl sonra isimleri zikredilen mahalleler, haliyle öncekilerden farklıydılar. 1903 yılında mahalle sayısı 35 (34) olmakla birlikte Hadiye, Hulasa, Kıbtı-ı Müsellem, Sa’ter, Şeyh ‘Arâfiye, Urban ve Za’imşer adlarında yeni mahalleler mevcuttur. Değişiklik sadece yeni mahalle isimleriyle sınırlı kalmamıştır. Kütâh - Büyük Kütâh; Helvacıoğlu - Helvacı; Za’ter/Zahter - Sa’ter şeklinde kayıtlara yazılmıştır⁵⁵. Şehirdeki mahallelerden Aşit – Aşıta ve Şeyh Abdullah - Şeyh ‘Arâfiye olarak kayıtlarda yer alması ya matbu yazımdan ya da kâtipten kaynaklı bir durumdur. Zira ilerleyen dönemlerde mahalle isimlerinden Aşit ve Şeyh Abdullah’ta herhangi bir değişiklik olmamıştır.

⁵⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1284*, 128; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285*, 170,299; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1286*, 135; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1287*, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288*, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1289*, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290*, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291*, 113.

⁵⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 252.

Tablo: 1904 ile 1908 Yılları Arasında Kilis Şehri'ndeki Mahalleler

Abdî Oymağı	Hâcî İlyas	Nacâroğlu
Arslan	Hakvirdi	Nureddin
Aşıt	Helvacıoğlu	Okciyân
Bölük	Hindî oğlu	Sa'ter
Büyük Kütâh	Înâblı Kütah	Şeyh Abdullah
Cedîd	Kalaycıyan	Şeyhler
Çaylak	Kara 'Ali	Tekye
Debbâğhâne	Ketenciyan	Tırıklı
Deveciyan	Meşhedlik	Timürciyân
Ebû'l-'ula	Mih 'Ali /Şeyh Ali	Urban
Hâcî Gümüş	Munla Hamud	Vâ'iz

1904- 1908 yılları arasındaki kayıtlarda; şehirdeki mahalle sayısı 33 idi. İsimleri yazılı mahalleler, öncekilerden farklıydı. Hediye, Hulasa, Kıbtı-ı Müsellem ve Za'imşer mahalleleri artık mevcut değildi. Mahalle sayılarında görülen değişim, bazı mahalle isimlerinde de kendisini göstermişti. Önceki kayıtlarda isimleri anılan mahallelerden Aşıta – Aşıt; Helvacı – Helvacıoğlu ve Vâ'ize – Vâ'iz şeklinde yazılmıştı⁵⁶.

1.2. Köy: Ekonomik nitelikteki etkinliklerin ağırlıkla doğal kaynakların değerlendirilmesine dayandırıldığı, yüz yüze ilişkilerin göreceli olarak daha yaygın olduğu, yaşama kurallarının büyük ölçüde gelenek ve göreneklere göre biçimlendiği, teknik ve teknolojik gelişmelerle ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişmelerin daha yavaş ve dolayısıyla gecikmeli olarak gerçekleştiği ortamlar kırsal yerleşim alanlardır. En genel tanımlamayla kırsal yerleşim alanı, ülke içindeki köy yerleşmelerinin tamamıdır⁵⁷. Osmanlı döneminde tarım alanlarının tamamı geleneksel köy topluluklarından oluşmakta, köylerin her biri toprakları, sosyal ve malî yapısıyla bir birimi ifade etmekteydi. Malî birim olma hususu aynı zamanda köylerin ne şekilde tasarruf edildiğini göstermekteydi⁵⁸.

Osmanlı hâkimiyetinin tesisiyle birlikte Kilis'in merkezi idareye bütünleşmesi bağlamında 1519 yılında yapılan tahrir sayımında Azaz ile birlikte Halep eyaletinin bir nahiyesi olarak resmi kayıtlarda yer almıştır. Bu tarihte Kilis ile Azaz nahiyesine bağlı köy sayısı 93 idi⁵⁹. Kilis sancağının kapsamlı olarak yapılan ilk

⁵⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 277; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 273; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 260; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 257.

⁵⁷ Mehmet Reşit Sevinç - Müge Kantar Davran - Gönül Sevinç, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Kırsal Alanda Uygulanan Eğitim Politikaları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* **15/56**, (2016), 254.

⁵⁸ Osman Gümüşçü - Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Köy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, **Ek. 2**, (2016), 86.

⁵⁹ *BOA. TD. 93*, 201-281.

sayımı 1536 yılında tamamlandığında Azaz nahiyesi sınırları içerisinde 111 köy, Com nahiyesinde ise 37 köy kayıtlı iken toplamda 148 köy mevcuttu⁶⁰. Yaklaşık otuz dört sene sonra yapılan diğer bir tahrir sayımında köy mevcudunun arttığı görülmektedir. 1570 yılında Azaz nahiyesinde kayıtlı köy 138 iken Com nahiyesinde 64 idi ki toplamda 200 köydür⁶¹. 1590 yılında az miktarda olsa köy sayısındaki artış devam etmiştir. Azaz nahiyesinde 133 köy ve Com nahiyesinde ise 70 köy olup toplamda 203 köy vardır⁶².

Osmanlı idarî teşkilâtı bünyesinde kaza statüsünde yer alan Kilis'in 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarına ait kırsal yerleşim alanı köyleri hakkında birtakım kapsamlı bilgiler bulunmaktaydı. Köyler, idari bakımdan kazadan küçük ayrı bir ünite olan nahiyeye bağlıydılar. Kilis'te coğrafi koşulları ve ulaşım olanakları göre birbirlerine yakın köylerin teşekkül ettiği Azaz-ı Fellah/Fellah, Azaz-ı Türkman/Türkman, Com, Şukağı, Musabeyli, Menbic-i Fevkani/Menbic, Amiki, Okcu İzzeddin ve Şeyhler isimlerinde nahiyeler mevcuttu⁶³. Şartlar ve koşullarla bağlantılı olarak hem nahiyeye hem de köy sayılarında değişiklikler söz konusuydu. Dolayısıyla kaza geneline bakıldığında köy sayısında sabit bir rakam olmayıp da inişli çıkışlı bir çizelge göze çarpmaktaydı.

1867 ile 1908 yılları arasında Kilis kazasındaki köy mevcudunun zaman içerisinde arttığı görülmektedir. İlgili zaman dilimi içerisinde ortalama 441 köyün olduğu kazada veriler, daha detaylı bir şekilde incelendiğinde köy mevcudu hususunda inişli çıkışlı bir seyir dikkat çekmektedir. 1867 ile 1873 yıllarında Kilis kazasındaki köy sayısı, 360 idi. 1885 yılında %30 oranında bir artışla köy mevcudu 469'a ulaştı. 1893 yılına kadar 360 olan köy sayısı 1893'te %0,9'luk cüzi bir artış ile 473 rakamına ulaşmıştı. 1903 yılına kadar Kilis'teki köylerin sayısı sabit kaldı. Ancak 1903'te kısmi bir düşüşle köy sayısı yeniden 469 oldu.

1868 ile 1908 yılları arasında köylerin nahiyelere göre dağılımına bakıldığında oldukça ilginç bir tabloyla karşılaşılacaktır. Kilis kazasının idari yapılanmasından kaynaklı olarak 1868 ile 1874 yılları arasındaki nahiyelere ait köy sayıları ile 1903 ile 1908 yıllarına ait olanlar arasında farklılıklar arz etmektedir. Grafikte de görüldüğü üzere 1868 ile 1908 yılları arasında köy sayısı en fazla nahiyeye Com iken en az olan Şukağı nahiyesiydi. 1903 ile 1908 yılları arasında daha önce kaza bünyesinde olmayan nahiyeler olmakla birlikte köy sayılarında da değişkenlik söz konusuydu. Köy sayısı açısından en kalabalık nahiyeye Türkman (Azaz-ı Türkman) iken en azı Menbic (Menbic-i Fevkani) idi. Önceki dönemin en büyük nahiyesi Com iken son dönemin en büyük Türkman olmuştu. Elbette köy sayılarının azlık ve çokluk yönünden farklılık arz etmesi idari anlamda yapılan düzenlemeler ve nüfus hareketlerinden kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir.

Vital Cuinet'te 1890 yılına ait olarak verdiği bilgiler arasında nahiyeye sayıları ve köy mevcutları bulunmaktadır. Kilis kazasında dokuz nahiyede 570 köyün varlığını ifade etmekle birlikte nahiyelerin ve köylerin isimleri konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir⁶⁴. Cuinet verdiği bilgileri, dönemin salname

⁶⁰ BOA. TD. 181, 5-87.

⁶¹ Akis, XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, 42-43.

⁶² BOA. TK. GM.d. 171, varak.9a-100a.

⁶³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1284*, 128-132; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285*, 171-176; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1286*, 135-139; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1287*, 117-120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288*, 117-120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1289*, 113-117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290*, 116-120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291*, 114-117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1308*, 131; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1309*, 95; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1310*, 164; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1312*, 180; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1313*, 189; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1314*, 193; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1315*, 197; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1316*, 205; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1317*, 211; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1318*, 226; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1319*, 236; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1320*, 239; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 253-256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 278-281; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 273-278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 260-265; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 257-262.

⁶⁴ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, II, 112,187.

kayıtlarıyla karşılaştırıldığında zikredilen rakamlarının hayli yüksek olduğu görülmektedir. Keza 1890 ve 1891 yıllarında Kilis kazasında iki nahiye ve 469 köy vardı⁶⁵.

1894 yılında Şemseddin Sami, Kilis kazasında dokuz nahiye ve 460 tane köyün olduğunu beyan etmektedir. Şukağı, Menbic-i Fevkani, Musabeyli, İzziyye Azaz-ı Fellah, Azaz-ı Türkman ve Com nahiyelerinin ismini vermekle birlikte köyler konusunda herhangi bir malumat vermemektedir⁶⁶. Aynı tarihli 1894 yılına ait Halep Vilayet Salnamesi'nde ise iki nahiye ve 473 köy mevcuttur⁶⁷. Dolayısıyla hem Cuiet'in hem de Şemseddin Sami'nin verdiği rakamlar ile salname kayıtları tutarlı değildir.

1.3. Nahiye: Coğrafi koşullar ve ulaşım olanaklarına göre birbirlerine yakın köylerin teşekkül ettiği nahiye, köy ile kaza arasındaki idari bir üniteydi. Osmanlı hâkimiyetinin tesisiyle birlikte 1519 yılında Kilis ile Azaz nahiyesi ile birlikte olup Halep eyaletinin nahiyesi olarak kayıtlarda yer almıştır⁶⁸. 1536 yılında Kilis sancağının nahiyesi arasında Azaz ile Com mevcuttu⁶⁹. 1570 ile 1590 yılları arasında da Kilis'e bağlı nahiyeler Azaz ve Com idi⁷⁰.

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyılın başlarında Kilis kazasına tabi nahiyelerle hakkında birtakım bilgiler mevcuttu. Kilis'e bağlı nahiyeler arasında; Azaz-ı Fellah/Fellah, Azaz-ı Türkman/Türkman, Com, Şukağı, Musabeyli, Menbic-i Fevkani/Menbic, Amiki, Okcu İzzeddin ve Şeyhler yer almaktaydı. Nahiyelerle ilgili olarak 1868 – 1874⁷¹, ve 1903 – 1908⁷² yılları arasındaki kayıtlarda oldukça kapsamlı bilgilere rastlanılmıştı. Nahiyeler sınırları içerisindeki köylerle birlikte kaydedilmişti. Ancak bunların dışındaki sair kayıtlarda sadece nahiyeye bağlı köylerin sayısal olarak mevcudu verilmişti.

Kilis hakkında kayıtlardan elde edilen veriler ışığında süreç içerisinde nahiye sayısı değişkenlik gösterdiği tespit edilmişti. 1519 yılında 1⁷³; 1536 – 1590 yılları arasında 2⁷⁴; 1867⁷⁵ yılında 7; 1868 - 1874 yılları arasında 6⁷⁶; 1890 - 1898 yılları arasında 2⁷⁷; 1899 - 1902'da 7⁷⁸; 1903 - 1908 yılları arasında 9⁷⁹ idi.

⁶⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1308**, 140; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1309**, 246.

⁶⁶ Şemseddin Sami, "Kilis", 3880.

⁶⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1312**, 180.

⁶⁸ *BOA. TD.* **93**, 201-281.

⁶⁹ *BOA. TD.* **181**, 5-87.

⁷⁰ Akis, XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, 42-43; *BOA. TK. GM.d.* **171**, varak.9a-100a.

⁷¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1285**, 179-180; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1286**, 142; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1287**, 123; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1288**, 123; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1289**, 119-120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1290**, 122-123; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1291**, 119-120.

⁷² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 241-242; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 245; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 259; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 261; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 246.

⁷³ *BOA. TD.* **93**, 201-281.

⁷⁴ *BOA. TD.* **181**, 5-87; Akis, XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, 42-43; *BOA. TK. GM.d.* **171**, varak.9a-100a.

⁷⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1284**, 128.

⁷⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1285**, 170; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1286**, 135; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1287**, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1288**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1289**, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1290**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1291**, 113.

⁷⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1307**, 187; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1308**, 246; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1309**, 124; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1310**, 164; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1312**, 180; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1313**, 189; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1314**, 193; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1315**, 197; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1316**, 205.

⁷⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1317**, 211; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1318**, 226; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1319**, 236; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1320**, 239.

⁷⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 281; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 265; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 262.

Kayıtlarda; kimi zaman nahiyenin hem ismi hem de sayısı yer alırken kimi zaman sadece sayısal değerine yer verilmişti. 1876 ile 1889 yılları arasında mahallenin hem ismi hem de sayısı yoktu⁸⁰.

1.3.3. Azaz Nahiyesi: Kilis ile ilgili olarak ilk kayıtlardan itibaren yer alan Azaz nahiyesi, 16. yüzyılda müstakil bir nahiyeye iken zaman içerisinde gelişimi neticesinde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azaz-ı Fellah/Fellah ve Azaz-ı Türkman/Türkman olarak müstakil iki nahiyeye hâline gelmiştir. Bu nedenle öncelikle nahiyenin 16. yüzyıldaki köyleri akabinde 19. ve 20. yüzyıldaki köylerine yer verilmiştir.

1519 yılında nahiyeye ait köyler arasında; Ahterin, Ak Burhân, Armudca, Arpa Kesmez, Arşe Kıbâr, Barûza, Belika, Celeme, Cibrîn, Dâbık, Delhemî, Deyrû'l-Cemal, Dölek, Düden, Ebû Ku'aybe, Enâb, Gökdâş, Görân, Halita, Harcele, Hezayânlı, Horbil, Kantara, Kara Kuyu, Karagöz, Kasr-ı Külbin, Katma, Kefer Nâyâ, Kefer Safra, Kefre, Kesâd, Kubtân, Küfin, Ma'arin, Ma'rata, Mağidin, Mâlikiye, Ma'râsta, Mer'anâz, Meryemîn, Minniğ, Olbil, Salabiyân, Samândere, Savrân Seferiye, Sive, Sucu, Şâdır, Şeyh Ya'ô, Şimîrîn, Şivîrîn, Tât-Humûs, Tâtya, Tel 'Acâr, Tel Ferfâd, Tel-Habeş, Tibil, Til-Hüseyin, Tineb, Tirşikin, Za'rî ve Ziyâdiye bulunmaktaydı⁸¹.

1536 yılında Abrâz, Acâr, Ahras, Ahterin, Anâz, Armudca, Arpa Kesmez, Arşe Kıbâr, Ayn-ı Dakna, Azaz, Barâgatı, Barûza, Behvârta, Belika, Cedîde, Celeme, Cibrîn, Çâriz, Dâbık, Delhemî, Deyrû'l-Cemal, Dölek, Düden, Enâb, Eşref, Gökdâş, Görân, Halita, Halitânlı, Harcele, Harzân, Hezayânlı, Horbil, İki Ahûr, Kantara, Kara Kuyu, Karagöz, Karamel, Kasr-ı Külbin, Katma, Kefer Nâyâ, Kefer Safra, Kefre, Kesâd, Kubtân, Küfin, Ma'arin, Ma'rata, Mağidin, Mâlikiye, Ma'râsta, Mer'anâz, Meryemîn, Minniğ, Mütmite, Niğâre, Olbil, Râ'il, Salabiyân, Samândere, Sâtyân, Savrân, Seferiye, Sertel, Sive, Sucu, Şâdır, Şecarâz, Şeyh Ya'ô, Şimârik, Şimîrîn, Şivîrîn, Tât-Humûs, Tâtmarâş, Tâtya, Tel 'Acâr, Tel Ferfâd, Tel Kasım, Telâlîn, Tel-Habeş, Tibil, Til-Hamu, Til-Hüseyin, Tiltâne, Tirşikin, Toybuk, Vahvîn, Za'rî ve Ziyâdiye nahiyesi sınırları içerisinde yer alan köylerdi⁸².

16. yüzyılın sonlarına doğru 1590 yılında Azaz nahiyesine tabi köyler arasında Abrâz, Acâr, Ahras, Ahterin, Ak Burhân, Anâz, Armudca, Arpa Kesmez, Ayn-ı Dakna, Azaz, Bâbleyte, Barâgatı, Barûza, Basûta, Behvâr, Behvârta, Belika, Cedîde, Celeme, Cibrîn, Dâbık, Delhemî, Deyrû'l-Cemal, Dölek, Düden, Enâb, Eşref, Fâfin, Ferîre, Gökdâş, Halita, Halitânlı, Harcele, Harzân, Hasin, Hezayânlı, Horbil, Hötmillet, Humeyrî, İgde, Kantara, Kara Kuyu, Karagöz, Karamel, Kasr-ı Külbin, Katma, Kedric, Kefer Anton, Kefer Batara, Kefer Cûş, Kefer Ganî, Kefer Nâyâ, Kefer Safra, Kefer Zeyt, Kefir, Kefre, Kesâd, Ku'aybe, Küfin, Ma'arin, Ma'rata, Ma'arâşe, Mağidin, Mâlikiye, Ma'râsta, Mer'anâz, Meryemîn, Mırgıl, Minniğ, Mütmite, Nasriye, Niğâre, Olbil, Râ'il, Salabiyân, Samândere, Sâtyân, Savrân Seferiye, Sertel Sive, Sucu, Şâdır, Şecarâz, Şeyh Ya'ô, Şimârik, Şimîrîn, Şivîrîn, Tât-Humûs, Tâtmarâş, Tâtya, Tel 'Acâr, Tel Ferfâd, Tel Habse, Tel Habeş, Tel Şa'îr, Telâlîn, Tibil, Til'âr, Til-Hamu, Til-Hüseyin, Tiltâne, Tineb, Tirşikin, Toybuk, Uveylin, Za'deli, Za'rî, Zabarân Ziyâdiye mevcuttu⁸³.

1. Azaz-ı Fellah/Fellah Nahiyesi: 1868 ile 1874 yılları arasında Azaz-ı Fellah Nahiyesi; Ayn-ı Dakna, Azaz, Ahras, Ahterin, Ak Burhân, Barûza, Behvâr, Behvârta, Belika, Çiftlik, Dâbık, Defterdâr, Deyrû'l-Cemal, Deyrû'l-hevâ, Enâb, Eşref, Fâfin, Garûr, Gayton, Halisa(Halita), Hasin(Hasi), Havâru'n-nehr, Hötmillet, Kasr-ı Külbin(Kefer Külbin), Katma, Kefer Anton, Kefer Hâşir, Kefer Nâsih, Kefer Nâyâ, Kefre, Kesâd, Keşti'âr, Küfin, Ku'aybe, Kubtân, Kûl-ı Surûc, Küllü Cibrîn, Ma'rata, Ma'râsta(Ma'arata), Mâlikiye,

⁸⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1293; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1295; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1299; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1300; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1301; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1302; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1303; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1304; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1305; Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1306,*

⁸¹ *BOA. TD. 93, 201-281.*

⁸² *BOA. TD. 181, 5-72.*

⁸³ *BOA. TK. GM.d. 171, varak.8b-78a.*

Mer'anâz, Meryemîn, Mezra'ula, Minniğ, Savrân, Şecarâz, Sünbül(Sertel), Şuvârğanu'l-Arâz, Şeyh Ya'ô, Şuvârğanu'l-cor, Taşlı Horbil, Tâtmarâş, Tel Ferfâd(Tel Rıfât), Telâlin, Til-'Amâr, Tiltâne, Tineb, Türkmân Barıh, Vâş ve Ziyâdiye isimlerinde altmış köyden müteşekkildi⁸⁴.

1903 yılında Fellah Nahiyesi'nde; Ayn-ı Dakna, Azaz, Ahras, Ahterîn, Ak Burhân, Alkamiye, Barûza, Behvârta, Belika, Çiftlik, Dâbık, Defterdâr, Deyrû'l-Cemal, Deyrû'l-heva, Enâb, Erşâf, Mâfîn, Garûr, Gavz, Gayton, Hâş, Havâru'n-nehr, Hancâriye, Kefer Külbin, Karamel, Katma, Kefer Altûn, Kefer Harter, Kefer Nâhim, Kefer Nâyâ, Kefre, Kesâr, Küştî'âr, Ku'aybe, Kubtân, Kûl-ı Surûc, Küllü Cibrîn, Ma'râta, Ma'arâşe, Mâlikiye, Mer'anâz, Meryemîn, Mezra'atu'l-Hatîb, Mezra'ula, Makar, Savrân, Şecâziye, Sünbül, Şuvârğan, Şeyh Ya'ô, Şuvârğan, Taşlı Horbil, Tâtmarâş, Tel 'Acâr, Tel Rıfât, Telâyiş, Tiltâne, Tineb, Tûvîs, Türkmân Barıh, Vâş ve Ziyâdiye adlı altmış iki köy bulunmaktaydı⁸⁵.

1904 ile 1908 yılları arasında ise nahiyeye sınırları içerisinde Ayn-ı Dakna, Azaz, Ahras, Ahterîn, Ak Burhân, Alkamiye, Barûza, Behvârta, Belika, Çiftlik, Dâbık, Defterdâr, Deyrû'l-Cemal, Deyrû'l-heva, Enâb, Erşâf, Fâfîn, Garûr, Gavz, Gayton, Hasin, Havâru'n-nehr, Hötmillet, Kefer Külbin, Karamel, Katma, Kefer Altûn, Kefer Hâşir, Kefer Nâsih, Kefer Nâyâ, Kefre, Kesâr, Küştî'âr, Ku'aybe, Kubtân, Kûl-ı Surûc, Küllü Cibrîn, Ma'râta, Ma'arâsta/Ma'arin, Mâlikiye, Mer'anâz, Meryemîn, Mezra'atu'l-Hatîb, Mezra'atu'l-ulâ, Minnik, Savrân, Şecarâz, Sünbül, Şuvârğan, Şeyh Ya'ô, Şuvârğan, Taşlı Horbil, Tâtmarâş, Tel 'Acâr, Tel Rıfât, Telâlin, Tiltâne, Tineb, Tûvîs, Türkmân Barıh, Vâş ve Ziyâdiye isminde altmış üç köy mevcuttu⁸⁶.

1.3.3.2. Azaz-ı Türkman/Türkman Nahiyesi: 1868 ile 1874 yılları arasında Azaz-ı Türkman Nahiyesi; Anâz, Arpa Kesmez, Barâgatı, Beykır, Cekke, Çâriz, Delha, Delhemî, Dikme Taş, Dölek, Düden, Gökdâş, Habse, Halfetî, Harcele, Havâr, Humeyrî(Humeydî), İgde, Kuneytra, Kantara, Kara Köprü, Kara Kuyu, Kara Mezra'a, Karaca Ören, Karagöz, Kedric, Kefer Cûş, Kefer Ganî, Kefer Külbin, Kefer Pârça, Kefer Rahîm, Kısacık, Kızıl Mezra'a, Kuzeyne, Ma'arin, Mırgıl, Nigâre, Olbil, Oylûm, Râ'il, Samândere, Sive(Seyda), Sucu, Şâhin, Şimârik, Şivîrin, Tât-Humûs, Tâtya, Tel-Habeş, Tel-Şa'îr, Tibil, Til'âr, Til-Hüseyin, Tırşem, Tırşikin, Toybuk, Tûğlu, Uveylin, Vahvîn, Yahmûl, Yâzı Bağ, Yel Baba, Yeni Yapan, Za'deli ve Zabarân isimlerinde altmış köyden müteşekkildi⁸⁷.

1903 yılında Türkman Nahiyesi'nde; Acâr, Acûl, Anâz, Armudca, Arpa Kesmez, Bağidin(Mağidin), Barâgatı, Beykır, Cekke, Çâçlı, Çâriz, Çerçi Köy, Çirâz, Delha, Delhemî, Dikme Taş, Dölek, Düden, Egrî Kanne, Gökdâş, Habse, Halfetî, Havâr, Humeylî, İspanâk, İgde, İki Tam, Kabka, Kantara, Kara Köprü, Kara Kuyu, Kara Melik, Kara Mezra'a, Kara Pınâr, Kara Sakal, Kara Yavaş, Karaca Virân, Karagöz, Karakıl, Karatâş, Karnebî, Kedric, Kefer Cûş, Kefer Ganî, Kefer Külbin, Kefer Pârça, Kefer Rahîm, Kefiz, Kehriz, Kısacık, Kızıl Mezra'a, Kûm Kırân, Kuneytra, Kuşçu, Kuzeyne, Kürtüncük, Ma'arin, Mağaracık, Mezra'a-ı Şâhin, Mırgıl, Mısrıcık, Mışâtıl, Minâdır, Mülk, Nârlıca-Uzunlu-Konâk, Nigâre, Olbil, Oylûm, Ömer oğlu, Ömercik, Râ'il, Ravanda, Sabar, Salabiyân, Samândere, Satûn, Sive, Sünbül, Şimârik, Şimîrîn, Şivîrin, Tahtalı, Tât-Humûs, Tâtya, Tel-Habeş, Tel-İbrâhîm, Telkır, Til'âr, Til-Hüseyin, Tilmiz, Tırşem, Tırşikin,

⁸⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285*, 171-172; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1286*, 135-136; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1287*, 117-118; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288*, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1289*, 112-113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290*, 116-117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291*, 114.

⁸⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 253-254.

⁸⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 278-279; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 274; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 261; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 258.

⁸⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285*, 172-173; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1286*, 136-137; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1287*, 118; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288*, 116-117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1289*, 114-115; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290*, 117-118; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291*, 114-115.

Toybuk, Tûġlu, Uveylin, Vahvîn, Viregan, Yasdıca, Yaycı, Yâzı Bâġı, Yel Baba, Yemu, Yeni Yapan, Yılanca, Za'deli, Zabarân ve Zelha adlı yüz dokuz tane köy bulunmaktaydı⁸⁸.

1904 ile 1908 yılları arasında ise nahiye bünyesinde Acâr, Acûl, Anâz, Armudca, Arpa Kesmez, Baġidin(Maġidin), Barâġatı, Beykır, Cekke, Çaçlı, Çârız, Çirâz, Delha, Delhemî, Dikme Taş, Dölek, Düden, Egrî Kanne, Gökdâş, Habse, Hâcı Köy, Halfetî, Havâr, Humeylî, Ispanâk, İgde, İki Tam(İki Dam), Kabka, Kantara, Kara Köprü, Kara Kuyu, Kara Melik, Kara Mezra'a, Kara Pınâr, Kara Sakal, Kara Yavaş, Karaca Virân, Karagöz, Karakıl, Karatâş, Karnebî, Kedric, Kefer Cûş, Kefer Ganî, Kefer Külbin, Kefer Pârça, Kefer Rahîm, Kefiz, Kehriz, Kısacık, Kızıl Mezra'a, Kûskûn Kırân, Kuneytra, Kuşçu, Kuzeyne, Kürtüncük, Ma'arîn, Maġaracık, Mezra'a-ı Şâhin, Mırgıl, Mısırcık, Mışâtıl, Minâdır, Mülk, Nârlıca-Uzunlu-Konâk, Nigâre, Olbil, Oylûm, Ömer oġlu, Ömercik, Râ'il, Ravanda, Sabar, Salabiyân, Samândere, Satûn, Sîve, Sünbül, Şimârik, Şimîrîn, Şivîrin, Tahtalı, Tât-Humûs, Tâtya, Tel-Habeş, Tel-İbrâhîm, Telkır, Til'âr, Til-Hüseyn, Tilmiz, Tirşem, Tirşikin, Toybuk, Tûġlu, Uveylin, Vahvîn, Viregan, Yasdıca, Yaycı, Yâzı Bâġı, Yel Baba, Yemu, Yeni Yapan, Yılanca, Za'deli, Zabarân ve Zelha adında yüz sekiz köy mevcuttu⁸⁹.

1.3.4. Com Nahiyesi: 1536 yılında Kilis'in müstakîl tahrir defterinde Com nahiyesine kayıtlı köyler arasında; Abraz, Ayn-ı Diba, Ayn-ı Hacı, Ayn-ı Receb, Bâbleyte, Basûta, Celeme, Cendires, Delhemî, Deyr-i Mişmiş, Deyr-i Mişmiş Diġer, Divân, Ferîrî, Gevgân, Gök Musa, Halil Tir, Hekîce, Ispanâk, Kamân, Kantara, Kara Curun, Kefer Rum, Kefer Safra, Kefer Zile, Keferşîl, Kefir, Kızıl Kend, Kocâmân, Mesâvâya, Metinli, Mırgıl, Mirkâşirġân, Muhammediye, Seferiye, Tel-Tavîl, Til-Hamu, Til-Sallûr mevcuttu⁹⁰.

1590 yılında nahiye sınırları içerisinde Aġca Burc, Aġca Kaya, Aġcakend, Akabe, Andariye, Arab Höyüġü, Ayn-ı Diba, Bâbleyte, Bafıllor, Bahelçe, Bastita, Basûta, Berimce, Cedîde, Cedîde -i Diġer, Celeme, Cendires, Com, Delhemî, Deyr-i Mişmiş, Divân, Eşkân, Ferîrî, Gazâviye, Gevgân, Gök Musa, Gümüş Burc, Hâliidiye, Halil Tir, Harzân, Hasancalı, Hekîce, Hulubu, Ispanâk, İncirli, Kamân, Kamân -i Diġer, Kara Curun, Kefer Batara, Kefer Külbin, Kefer Rum, Kefer Safra, Kefer Zeyt, Kefer Zile, Keferdeli, Keferşîl, Kefir, Kersentâş, Kevkebe, Kızıl Kend, Kızılca Köy, Kuru Göl, Kürzîl, Ma'arîn, Maġaracık, Zeytun, Mervâna, Mesâvâya, Meseke, Meş'ale, Metinli, Mırgıl, Mirkâşirġân, Muhammediye, Mütmite, Nasriye, Öksüzlü, Penpene, Rimâdiye, Rutânlı, Sâtyân, Seferiye, Şâdır, Tel-Tavîl, Til-Sallûr, Turanda ve Yalânkoz köyleri bulunmaktaydı⁹¹.

1868 yılında Com Nahiyesi; Andariye, Arşe Kıbâr, Bâbleyt, Bâsi'l-mehya, Basûta, Berimce, Burc, Büyük Oba, Câciye, Cedîde, Cerbil, Celeme, Cendires, Cevik, Çakâllı, Çatâl Ziyâret, Çolakan, Dârkir, Depe, Deyr-i Mişmiş, Divân, Ebû Ku'aybe, Eşkân-ı Garbî, Eşkân-ı Şarkî, Ferîrî, Gâvurgân, Gazâviye, Gevgân, Görân, Gürdan, Hâcı Hasanlı, Hâcılar, Hâliidiye, Haşir, Halitânlı, Harzân, Hesirke, Humeylik, İki Ahûr, İskân, Karabaşlar, Kefer Batara, Keferiz, Kefer Zile, Keferşîl, Kersentâş, Kevkebe, Koçman, Kürzîl, Kurbe, Nurgân, Ma'rata, Medâyâ, Meseke, Mütmite, Penpe, Penpene, Resu'l-'ayn, Rimâdiye, Rutânlı, Sâtyân, Seferiye, Soġanek, Şâdır, Şengân, Şeyh Seydî, Şeytân, Tellaf, Til-Hamu, Til-Sallûr, Turanda, Yalânkoz ve Ziyâdiye adında yetmiş üç köyden oluşmaktaydı⁹².

1869 yılında Com Nahiyesi'nde; Abbâsiye, Andariye, Arşe Kıbâr, Bâbleyt, Bâsi'l-mehya, Basûta, Berimce, Burc, Büyük Oba, Câciye, Cedîde, Cerbil, Celeme, Cendires, Cevik, Çakâllı, Çatâl Ziyâret, Çolakan, Dârkir, Depe, Deyr-i Mişmiş, Divân, Ebû Ku'aybe, Eşkân-ı Garbî, Eşkân-ı Şarkî, Ferîrî, Gâvurgân,

⁸⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1321, 253.

⁸⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1322, 278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1323, 273; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1324, 260; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1326, 258.

⁹⁰ *BOA. TD.* 181, 73-87.

⁹¹ *BOA. TK. GM.d.* 171, varak.78b-100a.

⁹² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1285, 173-174.

Gazâviye, Gevgân, Görân, Gürdan, Hâcî Hasanlı, Hâcî İskender, Hâcılar, Hâlidîye, Haşır, Halitânlı, Harzân, Hesirke, Humeylik, İki Ahûr, İkizce, İskân, İskân-ı 'Arab, Karabaşlar, Kefer Batara, Keferiz, Kefer Zile, Keferşîl, Kersentâş, Kevkebe, Koçman, Kürzîl, Kurbe, Nurgân, Ma'rata, Medâyâ, Mervâna, Meseke, Mütmite, Penpe, Penpene, Resu'l-'ayn, Rimâdiye, Rutânlı, Sâtyân, Seferiye, Soğanek, Şâdır, Şengân, Şeyh Seydî, Şeytân, Tellaf, Til-Hamu, Til-Sallûr, Turanda, Yalânkoz ve Ziyâdiye adında seksen köy vardı⁹³.

1870-1871 yılları arasında; Abbâsiye, Andariye, Arşe Kıbâr, Bâbleyt, Bâsi'l-mehya, Basûta, Berimce, Burc, Büyük Oba, Câciye, Cedîde, Cerbil, Celeme, Cendires, Cevik, Çakâllı, Çatâl Ziyâret, Çolakân, Dârkir, Depe, Deyr-i Mişmiş, Divân, Ebû Ku'aybe, Eşkân-ı Garbî, Eşkân-ı Şarkî, Ferîrî, Gâvurgân, Gazâviye, Gevgân, Görân, Gürdan, Hâcî Hasanlı, Hâcî İskender, Hâcılar, Hâlidîye, Haşır, Halitânlı, Harzân, Hesirke, Humeylik, İki Ahûr, İkizce, İskân, Karabaşlar, Kefer Batara, Keferiz, Kefer Zile, Keferşîl, Kersentâş, Kevkebe, Koçman, Kürzîl, Kurbe, Nurgân, Ma'rata, Medâyâ, Mervâna, Meseke, Mütmite, Penpe, Penpene, Resu'l-'ayn, Rimâdiye, Rutânlı, Sâtyân, Seferiye, Soğanek, Şâdır, Şengân, Şeyh Seydî, Şeytân, Tellaf, Til-Hamu, Til-Sallûr, Turanda, Yalânkoz ve Ziyâdiye isminde yetmiş dokuz köy Com Nahiyesi'nde mevcuttu⁹⁴.

1872 ile 1874 yılları arasında Com Nahiyesi'nde; Abbâsiye, Andariye, Arşe Kıbâr, Bâbleyt, Bâsi'l-mehya, Basûta, Berimce, Burc, Büyük Oba, Câciye, Cedîde, Cerbil, Celeme, Cendires, Cevik, Çakâllı, Çatâl Ziyâret, Çolakân, Dârkir, Depe, Deyr-i Mişmiş, Divân, Ebû Ku'aybe, Eşkân-ı Garbî, Eşkân-ı Şarkî, Ferîrî, Gâvurgân, Gazâviye, Gevgân, Görân, Hâcî Hasanlı, Hâcî İskender, Hâcılar, Hâlidîye, Haşır, Halitânlı, Harzân, Hesirke, Humeylik, İki Ahûr, İkizce, İskân, Karabaşlar, Kefer Batara, Keferiz, Kefer Zile, Keferşîl, Kersentâş, Kevkebe, Koçman, Kürzîl, Nurgân, Ma'rata, Medâyâ, Mervâna, Meseke, Mütmite, Penpe, Penpene, Resu'l-'ayn, Rimâdiye, Rutânlı, Sâtyân, Seferiye, Soğanek, Şâdır, Şengân, Şeyh Seydî, Şeytân, Tellaf, Til-Hamu, Til-Sallûr, Turanda, Yalânkoz ve Ziyâdiye isminde yetmiş yedi köy vardı⁹⁵.

1903 ile 1904 yıllarında nahiyede; Andariye, Akabe, Arşe Kıbâr, Bâbleyte, Bafillor, Bahelçe, Basûta, Berimce, Bastita, Burc, Büyük Oba, Cedîde, Celeme, Cendires, Cevik, Çakâllı, Çatâl Ziyâret, Çolakân, Çöboy, Dârkir, Deyr-i Mişmiş, Divân, Ebû Ku'aybe, Eşkân-ı Garbî, Eşkân-ı Şarkî, Ferîre, Gazâvi, Gevgân, Görân, Gümüş Burc, Gürdân, Hâcî Hasanlı-İramazanlı, Hâcî İskender, Hâcıl, Hâlidîye, Halil Tir, Halitânlı, Harzân, Hekîce, Hezayânlı (Şeytânlı), Humeylik, İki Ahûr, İskân, Karabâşlar, Kefer Batara, Keferdeli-i Tahtânî, Keferdeli-i Fevkânî, Kefer Safra, Kefer Zeyt, Keferşîl, Kefir, Kersentâş, Kevkebe, Kocâmân, Kürzîl, Kurbe, Kürkân, Ma'rata, Mesâvâya, Mervâna, Meseke, Mirkâşirgân, Mütmite, Muhammediye, Nasriye, Ömer Ağa Kışlası, Penpe, Rimâdiye, Rutânlı, Sâtyân, Seferiye, Şâdır, Şeyh Seydî-Com, Tellaf, Tepe, Til-Hamu, Til-Karak, Til-Sallûr, Turanda, Yalânkoz, Zendegân ve Ziyâdiye adlı seksen iki köy bulunmaktaydı⁹⁶.

1905 ile 1908 yılları arasında ise Andariye, Akabe, Arşe Kıbâr, Bâbleyte, Bafillor, Bahelçe, Basûta, Berimce, Bastita, Burc, Büyük Oba, Cedîde, Celeme, Cendires, Cevik, Çakâllı, Çatâl Ziyâret, Çolakân, Çöboy, Dârkir, Deyr-i Mişmiş, Divân, Ebû Ku'aybe, Eşkân-ı Garbî, Eşkân-ı Şarkî, Ferîre, Gazâvi, Gevgân, Görân, Gümüş Burc, Gürdân, Hâcî Hasanlı, Hâcî İskender, Hâcıl, Hâlidîye, Halil Tir, Halitânlı, Harzân, Hekîce, Hezayânlı (Şeytânlı), Humeylik, İki Ahûr, İskân, Karabâşlar, Kefer Batara, Keferdeli-i Tahtânî, Keferdeli-i Fevkânî, Kefer Safra, Kefer Zeyt, Keferşîl, Kefir, Kersentâş, Kevkebe, Kocâmân, Kürzîl, Kurbe, Kürkân, Ma'rata, Mesâvâya, Mervâna, Meseke, Mirkâşirgân, Mütmite, Muhammediye, Nasriye, Ömer Ağa Kışlası, Penpe, Ramazanlı, Rimâdiye, Rutânlı, Sâtyân, Seferiye, Şâdır, Şeyh Seydî-Com, Tellaf, Tepe, Til-

⁹³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1286, 137.

⁹⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1287, 119; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1288, 118-119.

⁹⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1289, 115; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1290, 118; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1291, 115.

⁹⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1321, 256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1322, 281.

Hamu, Til-Karak, Til-Sallûr, Turanda, Yalânkoz, Zendegân ve Ziyâdiye olmak üzere seksen üç köy mevcuttu⁹⁷.

1.3.5. Şukağı Nahiyesi: 1868 ile 1908 yılları arasında Şukağı Nahiyesi; Alıcı, Ali Batânlı-Ali Pazânlı, Belürsek, Çemânlı, Dudirli-i Fevkani (Dudirli), Dudirli-i Tahtani(Dudirli), Gemrik, Hulubu, Kara Depe(Kara Tepe), Kara Kurt Kulağı, Kefer Miz, Kefer Rûm, Kûcak, Kurt Kulağı, Göbelik, Kürtün, Meş'ale, Metinli, Meydân, Nâz Uşâğı, Salkânlı, Se'rincek, Şirânlı, Turâklı ve Zeytûnek köylerinden meydana gelmekteydi⁹⁸.

1.3.6. Musabeyli Nahiyesi: 1868 yılında Musabeyli Nahiyesi; Adisler, Ağcakend, Albaran, Alyânlı, Arzâb, Bâlikli, Bavık, Bekdâş oğlu, Bekolar, Boğâz Kerim, Cübene, Çâvuş Köy, Çınâr, Dostâllı, Dû Haydarân, Dünbüllü, Emir-i Hac, Eşek Kuyu-ı Fevkani, Eşek Kuyu-ı Tahtani, Fericek, Ferise, Fizge, Gök Musa, Habsino, Hâcı oğlu, Harc oğlu, Haskânlı, Hây oğlu, Hersik, Hicib oğlu, Hüseyin oğlu, İsmailcikler, Kal'acık-ı Fevkânî, Kal'acık-ı Tahtânî, Kamân, Kar Beyâz, Kara İsmail, Kara Tût, Tahtalı Kara Tut, Kardem-i Kebir, Kardem-i Sagir, Kastel, Kızıl Kend, Kocular, Kozcağâz, Kör Ahmed Höyüğü, Kürtüncüler, Mağâracık, Merdânlı, Mersevî, Mezra'a, Mezra'a-ı Hatûn, Mezra'a-i Şîr, Nûr Haydar, Sa'itli, Sibtiroz, Süvetli, Şâh Velî Gemriği, Şeyh Horûz, Şimâtır, Şilgîn, Şiltâh, Şingice, Şu'beli, Tâcdanlı, Tahtalı Kara Tut, Tâtlar Gemriği, Timürciler, Tokâc Gemriği, Üç Pınâr, Vırıklar, Yatağan, Zengül ve Zobûlar isminde yetmiş dört köy mevcuttu⁹⁹.

1869 ile 1872 yılları arasında Musabeyli; Adisler, Ağcakend, Albayrak, Alyânlı, Arzâb, Bâlikli, Bavık, Bekdâş oğlu, Bekolar, Boğâz Kerim, Cübene, Çâvuş Köy, Çınâr, Dostâllı, Dû Haydarân, Dünbüllü, Emir-i Hac, Eşek Kuyu-ı Fevkani, Eşek Kuyu-ı Tahtani, Fericek, Ferise, Fizge, Gök Musa, Habsino, Hâcı oğlu, Harc oğlu, Haskânlı, Hây oğlu, Hersik, Hicib oğlu, Hüseyin oğlu, İsmailcikler, Kal'acık-ı Fevkânî, Kal'acık-ı Tahtânî, Kamân, Kar Beyâz, Kara İsmail, Kara Tût, Tahtalı Kara Tut, Kardem-i Kebir, Kardem-i Sagir, Kastel, Kızıl Kend, Kocular, Kozcağâz, Kör Ahmed Höyüğü, Kürtüncüler, Mağâracık, Merdânlı, Mersevî, Mezra'a, Mezra'a-ı Hatûn, Mezra'a-i Şîr, Murâd Höyüğü, Nûr Haydar, Sa'itli, Sibtiroz, Süvetli, Şâh Velî Gemriği, Şeyh Horûz, Şimâtır, Şilgîn, Şiltâh, Şingice, Şu'beli, Tâcdanlı, Tahtalı Kara Tut, Tâtlar Gemriği, Timürciler, Tokâc Gemriği, Üç Pınâr, Vırıklar, Yatağan, Zengül ve Zobûlar isimlerinde yetmiş beş köyden müteşekkildi¹⁰⁰.

1873 ile 1874 yılları arasında Musabeyli Nahiyesi'nde; Adisler, Ağcakend, Albayrak, Alyânlı, Arzâb, Bâlikli, Bavık, Bekdâş oğlu, Bekolar, Boğâz Kerim, Cübene, Çâvuş Köy, Dostâllı, Dû Haydarân, Dünbüllü, Emir-i Hac, Eşek Kuyu-ı Fevkani, Fericek, Ferise, Fizge, Gök Musa, Habsino, Hâcı oğlu, Harc oğlu, Haskânlı, Hây oğlu, Hersik, Hicib oğlu, Hüseyin oğlu, İsmailcikler, Kal'acık-ı Fevkânî, Kal'acık-ı Tahtânî, Kamân, Kar Beyâz, Kara İsmail, Kara Tût, Kardem-i Kebir, Kardem-i Sagir, Kastel, Kocular, Kozcağâz, Kör Ahmed Höyüğü, Kürtüncüler, Mağâracık, Merdânlı, Mersevî, Mezra'a, Mezra'a-ı Hatûn, Mezra'a-i Şîr, Murâd Höyüğü, Nûr Haydar, Sa'itli, Sibtiroz, Süvetli, Şâh Velî Gemriği, Şeyh Horûz, Şimâtır, Şilgîn, Şiltâh,

⁹⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 277-278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 264-265; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 261-262.

⁹⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1285**, 174; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1286**, 137-138; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1287**, 119; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1288**, 119; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1289**, 115-116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1290**, 118-119; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1291**, 115-116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 255; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 280; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 275-276; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 262-263; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 259-260.

⁹⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1285**, 174-175.

¹⁰⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1286**, 138; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1287**, 119-120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1288**, 119-120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1289**, 116.

Şingice, Şu'beli, Tâcdanlı, Tâtlar Gemriği, Timürciler, Tokâc Gemriği, Üç Pınâr, Yatağan, Zengül ve Zobûlar isminde yetmiş köy vardı¹⁰¹.

1903 ile 1908 yılları arasında ise Ağcakend, Alyânlı, Arzâb, Bavık, Bekdâş oğlu, Bekolar, Boğâz Kerim, Cübenek, Çavuş Köy, Çınâr, Dostâllı, Dû Haydarân, Dünbüllü, Emir-i Hac, Eşek Kuyu-ı Fevkani, Eşek Kuyu-ı Tahtani, Fericek, Ferise, Fizge, Gök Musa, Gökceli, Habusino, Hacılar, Harc oğlu, Haskânlı, Hây oğlu, Hersik, Hüseyin oğlu, İbiş oğlu, İsmailcikler, Kal'acık-ı Fevkânî, Kal'acık-ı Tahtânî, Kamân, Kar Beyâz, Kara İsmail, Kara Tût, Kardem-i Kebir, Kardem-i Sagir, Kastel, Kızıl Kend, Kocular, Kozcağâz, Kör Ahmed Höyüğü, Kürtüncüler, Mağâracık, Merdânlı, Mersevî, Mezra'a-ı Hatûn, Mezra'a-i Şîr, Murâd Ağa Mezra'ası, Murâd Höyüğü, Sa'ideli, Sibtiroz, Şâh Velî, Şeyh Horûz, Şimâtır, Şilgîn, Şiltâh, Şinikce, Tahtalı Kara Tut, Tât Gemriği, Tokâc Gemriği, Üç Pınâr, Vırıklar, Yatağan, Zengül ve Zobûlar olmak üzere altmış sekiz köy mevcuttu¹⁰².

1.3.7. Menbic-i Fevkani/Menbic Nahiyesi: 1868 yılında Menbic-i Fevkani Nahiyesi; Acâr, Akabe, Arab Ören, Bahadırlı, Bâş Mağâra, Bekere, Bellük, Cengîn, Cercik, Cilcime, Çöreklik, Çukûr Oba, Danbûralı, Deyr-i Sivân, Eglen, Egrî Kanne, Hâcı Köy, Ispanâk, İki Tâm, Kanacık, Kara Melik, Kara Sakâl, Kara Yavâş, Karağıl, Kâriz, Karnebî, Kefiz, Kûskûn Kırân, Kuşcu, Kuzeyne, Kürüm, Mağâracık, Mısırcık, Mışâtıl, Minâdır, Mülk, Nârlıca, Nişanlı, Ömercik, Ravânda, Sabâr, Şîrâz, Tel-İbrâhîm, Til-Hüseyin, Tilmiz, Viregân, Yasdıca, Yâyıcı, Yılânca ve Zelha adında elli köy mevcuttu¹⁰³.

1869 ile 1874 yılları arasında Menbic-i Fevkani Nahiyesi; Acâr, Akabe, Arab Ören, Bahadırlı, Bâş Mağâra, Bekere, Bellük, Cengîn, Cercik, Cilcime, Çöreklik, Çukûr Oba, Danbûralı(Tanbûralı), Deyr-i Sivân, Eglen, Egrî Kanne, Hâcı Köy, Ispanâk, İki Tâm, Kanacık, Kara Melik, Kara Sakâl, Kara Yavâş, Karağıl, Kâriz, Karnebî, Kefiz, Kûskûn Kırân, Kuşcu, Kuzeyne, Kürüm, Mağâracık, Mısırcık, Mışâtıl, Minâdır, Mülk, Nârlıca, Nişanlı, Ömercik, Ravânda, Sabâr, Süvetli, Şîrâz, Tel-İbrâhîm, Til-Hüseyin, Tilmiz, Viregân, Yasdıca, Yâyıcı, Yılânca ve Zelha isimlerinde elli bir köyden müteşekkildi¹⁰⁴.

1903 ile 1908 yılları arasında Menbic Nahiyesi; Akabe, Arab Höyüğü, Arab Virân, Bâş Mağâra, Bekere, Bellük, Bilâliye, Cengîn, Cercik, Cilcime, Çakâllı Pınâr, Çöreklik, Çörtân, Çukûr Oba, Deyr-i Sivân, Eglen, İrâkiye ve Tanbûralı olmak üzere on sekiz köy mevcuttu¹⁰⁵.

1.3.8. Amiki Nahiyesi: 1903 ile 1908 yılları arasında nahiye bağı olarak Amârlı, Abrâz, Alender, Ankala, Ayn-ı Hacı, Bilân Köy, Büyük Kârkın, Çatâl Kapu, Erende, Hâcı Bilâl, Halil Külkü, Hasandereli, Hilâl Uşâğı, Karmetlik (Mezmenlik),Kâş Uşâğı, Köşk, Kötânlı, Kurt Uşâğı, Kuru Göl(Kuru Güce), Küçük Kârkın, Külânlı, Kürzil, Sâğır Obası, Sinnâra, Şeyh Çakâllı, Şeyhü'l-Hadîd, Şûrba oğlu, Tel-Tavîl, Turmuşkânlı, Ukânlı(Kokânlı) ve Zerkânlı köyleri mevcuttu¹⁰⁶.

1.3.9. Okcu İzzeddin Nahiyesi: 1903 ile 1908 yılları arasında Alebkâr(Alebkârlı), Arab Uşâğı, Bağçe-i Sağır(Bağçe-i Asğir), Bek Obası, Berenber(Berenbû), Berkeş(Berkeşi), Bulâmacı, Bülbül, Cemîlî,

¹⁰¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290*, 119; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291*, 116.

¹⁰² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 254-255; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 279-280; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 275; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 259.

¹⁰³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285*, 175-176.

¹⁰⁴ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1286*, 138-139; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1287*, 120-121; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288*, 120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1289*, 116-117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290*, 119-120; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291*, 116-117.

¹⁰⁵ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 254; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 279; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 274-275; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 261-262; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 258-259.

¹⁰⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 255; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 280; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 276; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 263; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 260.

Çerçili(Çaçlı), Gülgümân, Hâcî Kâsımlı(Hâcî Ka'ali), Hasancalı, Hızıryânlı, Hisâr, Hiyâmlı, Kantâra, Koçanlı, Kûrna, Mâbatlı, Ma'saracık(Ma'rasacık), Mehşelik, Öksüzlü(Öküzlü), Pâlu Obası, Pırtıklı(Benderekli), Sâbkânlı, Solâklı, Şarkıyânlı, Şingil, Ukânlı, Viçli(Vijli) ve Za'rî olmak üzere otuz iki tane köy, nahiyeye bağlıydı¹⁰⁷.

1.3.10. Şeyhler Nahiyesi: 1903 ile 1908 yılları arasında nahiyeye bağlı olarak Alâ Virân, Alkânlı, Atmânlı, Ba'denli, Bilâlîko, Çakmâklı, Çalkama, Çançanlı, Çan'kânlı, Çârhetli(Çârheşli), Dodıgu(Godo), Dünbüllü, Ferferik(Mezmezek), Gülânlı, Gümrâş, Gürkân-ı Fevkânî, Gâvanda(Tâvanda,) Gürkân-ı Tahtânî, Güzânlı, Hâcî Halil, Halil Ömer Uşağı, Hasan Kûlkâvî, Hübkanlı, İncirli, Kara Baba, Kudâgû, Kûmbet, Kûsânlı, Ma'mil Uşağı(Ma'mul Uşağı), Mâmali, Meskânlı, Mûsiko, Ömer Uşağı, Penderekli, Pûllu, Raco Obası, Sârı Uşağı, Sâte Uşağı(Mesâhe Uşağı), Semâlikli, Su'ûlcuk, Şedyânlı ma'a Kal'a, Şeyh Palânlı, Tepe ve Vâlkılı(Valkî) köyleri mevcuttu¹⁰⁸.

	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1903	1904	1905	1906	1908
Azaz-ı Fellah/Fellah	60	60	60	60	60	60	60	62	63	63	63	63
Azaz-ı Türkman/Türkman	65	65	65	65	65	65	65	109	108	108	108	108
Com	73	80	79	79	77	77	77	82	82	83	83	83
Şukağı	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25	25
Musabeyli	74	75	75	75	75	70	70	68	68	68	68	68
Menbic-i Fevkani/Menbic	50	51	51	51	51	51	51	18	18	18	18	18
Amiki	-	-	-	-	-	-	-	31	31	31	31	31
Okcu İzzeddin	-	-	-	-	-	-	-	31	31	31	31	31
Şeyhler	-	-	-	-	-	-	-	44	44	44	44	44

Tablo: Kilis Kazasındaki Nahiyeler ve Köy Mevcutları¹⁰⁹

3. İDARİ YAPI

Osmanlı Devleti'nin idarî yapılanması kapsamında eyaleti oluşturan sancak; sosyal-ekonomik statünün tespitinde yani kanunnamelerin hazırlanmasında, temel idarî üniteydi¹¹⁰. Malî ve sosyal açılardan temel

¹⁰⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 255; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 280; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 276; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 263; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 260.

¹⁰⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 255-256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 280-281; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 276-277; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 263-264; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 261.

¹⁰⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285*, 170; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1286*, 135; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1287*, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1288*, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1289*, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1290*, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1291*, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1322*, 281; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1324*, 265; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 262.

¹¹⁰ Metin Kunt, *Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler Fakültesi, 1978), 17-18.

kaideyi teşkil eden sancak, askerî açıdan da temel birimdi¹¹¹. Osmanlı idari teşkilatı kapsamında sancakların birleşmesiyle birlikte eyâletler meydana geldiği gibi kaza ve nahiyelerin birleşmesiyle de sancaklar teşekkül olmuştu. Osmanlı hâkimiyetinin Kilis'te teşkiliyle birlikte idari yapılanmaya dâhil edildi. 16. yüzyılın başlarına ait ilk Osmanlı tahrir sayımında Kilis; Suriye, Mısır, Filistin ve Hicaz'ı kapsayan *Vilâyet-i Arab* veya *Vilâyet-i Şam* eyaletinin Halep sancağına bağlı Azaz nahiyesi sınırları içerisinde bir kasaba statüsündeydi¹¹². Merkezi Kilis olmak üzere, Halep, Birecik, Urfa, Hısn-ı Mansur, Kâhta, Gerger ve Amik Ovasında göçer ekrad cemaatleri, *İzzeddinlü Taiyesi* adı altında Mir-i Ekrad olan İzzedin Bey'in uhdesine verilmişti¹¹³.

1519, 1522 ve 1523 yıllarına ait Arab Vilayeti'ne ait kayıtlarda; Kilis, kasaba statüsündeydi¹¹⁴. 1527 yılında Kanuni Sultan Süleyman'ın zamanında Kilis'in idari durumu, Şam eyaletine bağlı müstakil bir sancak idi¹¹⁵. 1526 yılında yani bir yıl önce Halep sancağına bağlı bir nahiye iken bir yıl sonra sancak statüsüne getirilmesinde şüphesiz etkili birtakım faktörler vardı. Her şeyden önce Kilis'in sancak olarak teşekkülünde; İzzeddin Bey'e tâbi olan ve bölge sakinlerinden Ekrâd taifelerinin etkisi göz ardı edilemezdi. Zira Ekrâd taifelerinin sahip oldukları ekonomik güç özellikle büyükbaş ve küçükbaş hayvanları, önemli bir gelir kaynağıydı. Ayrıca Kilis köylerinin vergi gelirleri de mühim miktarlara ulaşmıştı. Bu arada altı çizilmesi gerek bir diğer husus ise; Osmanlı yönetiminin yerel mahalli beylere, sancakbeyliği vermek suretiyle bölgesel nüfuzlarından yararlanmayı ve merkezi otoriteyi bunlar eliyle tesis etmeyi benimsemesiydi. Nitekim İzzeddin Bey, sancakbeyi olmadan önce de ciddi manada bölgesel nüfuzu ve itibarı olan bir aşiret reisiydi¹¹⁶.

1549 yılına kadar Kilis sancağının idari pozisyonunda herhangi bir değişiklik olmadığı gibi yurtluk-ocaklık statüsündeki pozisyonu devam etmişti¹¹⁷. Kanuni Sultan Süleyman'ın İran Seferi sırasında bölgedeki Arap aşiretlerinin neden olduğu huzursuzlukların giderilmesi ve istikrarın tesisi için 1549 yılındaki yeni düzenleme sonrası Halep Beylerbeyliği tesis edilmişti. Haliyle yeni idari yapılanma Kilis'i de etkilemişti. Daha önce Şam Beylerbeyliği'ne dâhil olan Kilis, yeni düzenlemeyle Halep Beylerbeyliği'ne bağlanmıştı¹¹⁸. Nitekim 1568 - 1574 yılları arasında Kilis, Halep eyaletinin sancakları arasındaydı¹¹⁹.

17. yüzyılın başlarına kadar Kilis, yurtluk-ocaklık olarak Halep eyaletine bağlı sancak statüsünü sürdürmüştü¹²⁰. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan Canboladoğlu Ali İsyanı 1607 yılında Oruç ovasında yapılan muharebede sonlandırılmış ve akabinde Kilis idari birim olarak sancak olmasına karşın yurtluk-ocaklık statüsü kaldırılmıştı. Nitekim 1609 yılında Ayn Ali, Kilis'in Halep eyaletine bağlı sancak olduğunu

¹¹¹ J. Deny, "Sancak", *İslam Ansiklopedisi*, X, (1993), 188.

¹¹² Barkan, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", 11.

¹¹³ Mustafa Öztürk, "İzkiye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri", *Ankara Üniversitesi- Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37, (2005), 32.

¹¹⁴ *BOA. TD. 93*, 205-210; *BOA. TD. 146*, 594-600; Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi, 2003), 24-26; Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/1, (2002), 277.

¹¹⁵ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, (2003), 359.

¹¹⁶ Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdarî Taksimatı", *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Elazığ 11-13 Ekim 2012, (Editör: Mustafa Öztürk-Enver Çakar), (2017), 137-138.

¹¹⁷ Metin Akis, "İslami Dönemlerden Cumhuriyet'e Kadar Kilis", *Belgelerle Kilis*, (Editör: M. Elif Özmen), (2012), 120.

¹¹⁸ Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdarî Taksimatı", 138-139.

¹¹⁹ Kunt, *Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, 141.

¹²⁰ Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, 26-27.

açıkça belirtmekteydi¹²¹. İlerleyen süreçte sırasıyla Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Sofyalı Ali Çavuş ve Evliya Çelebi’de Kilis’in sancak olduğu yönünde bilgiler vermekteydi¹²². Kilis’in sancak olması yanı sıra valide sultanın hassı hümayunu olduğuna da dikkat çekmişlerdi¹²³.

18. yüzyılda Kilis’in Osmanlı taşra idaresindeki pozisyonu değişmemişti. 1700-1740 yılları arasında Halep Eyaleti’ne bağlı sancaklar arasında yer alan Kilis’te malikâne sistemi tatbik edilmişti¹²⁴. Hatta Kilis sancağını tasarruf edecek beyin atama kararında; “*himâyet ve siyanet eylemek ve Valde Sultan hazretlerinin hasları malını ve iki kat kalemiyyesini ve iktizâ iden yigirmi bin gurus mu’amelesini virmek şartıyla Azaz Nahiyesi’yle beraber ve malikânelik suretiyle tevcih edilmiştir*” denilerek idari pozisyonu konusunda hayli ilgi çekici bilgiler verilmektedir¹²⁵. İlerleyen süreçte Kilis, Halep eyaletinin sancakları arasında olduğu gibi kimi zaman bürokratlara ber vech-i arpalık olarak da tahsis edilmişti¹²⁶.

Resim: Kilis Şehri’nden Görünüm¹²⁷

¹²¹ Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-ı Mezâmin-i Defter-i Divân*, (İstanbul: [Tasvir-i Efkâr Matbaası](#), 1260), 26.

¹²² Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (Hazırlayan. Ali Kemali Aksüt), (İstanbul: Vakit, 1939), 101; Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, (Kostantiniye, 1145), 593; Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (Hazırlayan. Midhat Sertoğlu), (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992), 35-36; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, **IX**, (Hazırlayan. Yücel Dağlı, Seyyit Ali Kahraman, Robert Dankoff), (İstanbul: Yapı Kredi, 2005), 169.

¹²³ Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma*, 593; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, **IX**, 169.

¹²⁴ Orhan Kılıç, “18. Yüzyılda Arap Coğrafyasının İdari Taksimatı”, *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Elazığ 11-13 Ekim 2012, (Editör. Mustafa Öztürk-Enver Çakar), (2017), 282-283.

¹²⁵ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdari Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, (Elazığ: Şark Pazarlama, 1997), 138-139.

¹²⁶ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri (Çeviri Yazı, Görüntü)*, ([Ankara]: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2019), 239-243.

¹²⁷ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Kilis Fotoğrafları – **90435**.

19. yüzyıla kadar Kilis, Halep Eyaleti sınırları içerisinde sancak statüsünü devam ettirdi. Sultan II. Mahmud devrinde başlayan değişim, her alanda olduğu gibi ülkedeki idari yapıyı etkilemiş özellikle ortaya çıkan siyasi ve askeri gelişmeler, sürece katkı sağlamıştı.

1832 yılından itibaren Kilis ve havalisi, asi Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın işgaline uğramıştı. 5/6 Mayıs 1833 tarihinde Sultan II. Mahmud ile Mehmed Ali Paşa arasında Kütahya Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre; Mehmed Ali Paşa'ya Mısır'a ilaveten Girit, Cidde, Sayda, Şam, Halep ve Adana valilikleri verildi. Mehmed Ali Paşa, Adana Eyaleti'nin, Osmanlıların kabul ettikleri hudutlarına çekilmemişti; Maraş Eyaleti'ne tabi olan mıntıkaları, Halep'in mülhakatı bahanesiyle askeri işgal altına almıştı¹²⁸. Dolayısıyla Kilis'te Mehmed Ali Paşa'nın egemenliği söz konusu olmuş ve oğlu İbrahim Paşa, yaklaşık sekiz yıl boyunca bölgeyi idare etmeye çalışmıştı. Ancak Kilis ahali, Mısır yönetimini benimsemedikleri gibi zaman zaman memnuniyetsizliklerini göstermekten çekinmemişlerdi. 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanını müteakip ertesi yıl Londra'da yapılan antlaşmayla; Mehmed Ali Paşa, Mısır'ın dışındaki bütün topraklardan çekilmişti.¹²⁹

1840 yılında Biladu'ş-Şam'ı yeniden idaresi altına alan Osmanlı Devleti, Mehmed Ali Paşa'nın burada tesis ettiği idari taksimatı lağvederek, yerine daha önceki dönemde mevcut olan idari taksimatı uygulamıştı¹³⁰. Dolayısıyla Kilis, idari yapılanma gereğince Halep eyaletine bağlanmıştı

19. yüzyılda Tanzimat ile birlikte başlayan süreçte modernleşme çabaları sonucunda Osmanlı idari bünyesinde köklü değişiklikler yaşanmıştı. Haliyle Tanzimat öncesi kullanılan terminoloji ve kavramlar, Tanzimat sonrası için farklı içerik ve kullanım alanına sahip olmuştu. Bu bağlamda devre damgasını vuran “kaza” tabiri en çarpıcı örneklerdendi. Tanzimat öncesi Osmanlı Devlet sisteminde daha çok adli bir birimdi. Mahkemenin, kadının ve naibin olduğu eyalet merkezi, sancak merkezi ve kasaba gibi yerleşim bölgelerinin tamamı kaza olarak tanımlanmıştı. Ancak Tanzimat sonrası 1842 yılında yürürlüğe giren yeni düzenlemeyle birlikte kaza; sancaktan daha küçük bir birim olarak idarî yapılanmada yerini almış, kazanın ileri gelenleri tarafından seçilen müdürler de yönetici olarak tayin edilmiştir¹³¹.

Tanzimat reformlarının bir parçası olarak geliştirilen ve 1864 yılında yürürlüğe giren vilâyet nizamnamesiyle birlikte Osmanlı idarî teşkilâtı kökten değişmiş ve yeni esaslara bağlanmıştır. Beylerbeyliği ve eyalet sistemi tamamıyla kaldırılmıştır. Vilâyet Nizamnâmesine göre; Osmanlı toprakları vilâyetlere, vilâyetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere taksim edilmiştir¹³². Ayrıca yöneticilerin unvanlarında ve atanmalarında bazı değişiklikler yapılmıştır. Eyalet adı, vilâyet olarak değiştirilmiş, vali ise yönetici olarak eski statüsünü korumuştur. Sancak yerine liva tabiri kullanılmaya başlanmakla birlikte sancak da yer yer kullanımını sürdürmüştür. Liva yöneticisi kaymakamın yerine mutasarrıf tayin edilmiştir. 1842 yılındaki düzenleme sonrası idari bir ünite olarak oluşturulan kaza ise statüsünü korumakla birlikte, yönetimi seçimle iş başına gelen kaza müdürlerine değil de merkezden atanmak suretiyle gelen kaymakamlara bırakmıştır. Köy idaresinde ise önemli bir değişiklik yapılmamıştır¹³³.

¹²⁸ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945), 139.

¹²⁹ Bruce Master, “Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, (Halep, İzmir, İstanbul)*, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997), 75.

¹³⁰ Sabahattin Samur, *Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı: 1840-1908*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, (1989), 16.

¹³¹ Musa Çadırcı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840–1876)”, *Bellekten*, **LIII/206**, (1989), 237-240.

¹³² *Düstûr*, “İdâre-i Umumiye-i Vilâyât Nizamnâmesi”, *Tertip-i Evvel, I*, (İstanbul: Matbaa-i Âmiri, 1289), 625.

¹³³ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 252.

Resim: Kilis Hükümet Konağı¹³⁴

Osmanlı idaresi, Halep eyaleti sınırları içerisinde Kilis'in de ihtiva ettiği alan kapsamında birtakım idari düzenlemeler yapmak zarureti hissetti. Adana, Payas, İskenderun, Belen, Maraş ve Kozan taraflarında yerli beylerin ve aşiretlerin başına buyruk hareketleri, eşkıyalık faaliyetleri, bölgenin istikrarını tehdit etmekteydi. Halep-Maraş ticaret yolu ile Belen ve İskenderun yolu eşkıya tarafından sıkça kesilmekte, ahalinin malları yağmalanmaktaydı. Bölgede asayiş temin etmek amacıyla Derviş ve Cevdet Paşaların idaresinde *Fırka-ı İslâhiye* adıyla özel yetkilerle donatılmış bir kolordu kuruldu. 1865 yılında Fırka-i İslâhiye, Belen geçidinden başlayarak Amik ovasından kuzeye doğru hareket etti ve yeni kaza birimleri kuruldu. Amik Ovası ile İslahiye ovasındaki *Delikânlı* ve *Celikânlı* aşiretleri iskân edildi. Amanos dağlarını geçerek Kozan ve çevresindeki aşiretleri tedip edildi. Böylece asayiş tesisi mümkün oldu. Düzenin devamı amacıyla yeni idarî birimler kuruldu. Ordunun karargâhı olarak tespit edilen yerde *Hassa* adıyla bir kaza teşkil edildi. Daha kuzeyde Fırka-i İslahiye adından mülhem İslahiye kazası tesis edildi. Reyhanlı aşiretinin merkezi de *Reyhaniye-Reyhanlı* olarak kaza hâline getirildi. Hassa ile Kilis arasında Okçu İzzeddinli aşiretinin zabt u rabt altına alınması amacıyla aynı yıl İzziye kazası kuruldu¹³⁵.

Yeni teşekkül olan İzziye kazasının merkezi İzziye kasabası; Sabkanlu ve Cukanlu isminde iki mahalleden oluşmaktaydı. Kaza bünyesinde; Okçu İzzeddinli, Şeyhler ve Amiki adında üç nahiye ile birlikte yüz sekiz köy vardı. Okçu İzzeddinli, Şeyhler ve Amiki nahiyeleri, gerçekte birer aşiretti. Aşiretler, nahiye olarak taksim edilmişti. İzziye, Halep eyaletine bağlı müstakil kaza pozisyonu 1876 yılına kadar devam ettirmişti. Akabinde kazaya ait Okçu İzzeddinli, Şeyhler ve Amiki nahiyeleri bağlı köyleri ile birlikte Kilis kazası bünyesine alınmışlardı¹³⁶. Ancak bu noktada belirtilmesi gereken bir husus ise 1876 yılında Kilis kazasına dâhil edildiği ifade edilen İzziye Kazası, 1882 yılından itibaren salname kayıtlarında Kilis'e bağlı nahiye olarak zikredilmektedir¹³⁷. 1903 yılından itibaren İzziye kazası bünyesindeki Okçu İzzeddinli, Şeyhler ve Amiki nahiyeleri hakkında kayıtlarda kapsamlı bilgiler mevcuttu¹³⁸.

¹³⁴ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Kilis Fotoğrafları – 90435.

¹³⁵ *Osmanlı Belgelerinde Halep*, (Editor. M. Taner Koltuk), (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2018), 34.

¹³⁶ Öztürk, "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri", 35-36.

¹³⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1299*, 76; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1300*, 67; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1302*, 144; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1303*, 146; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1305*, 145; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1305*, 146; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1307*, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1308*, 131; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1309*, 95;

19. yüzyılda Osmanlı idarî yapılanmasındaki yeni düzenlemeler sonrası Kilis, Halep eyaletinin merkez sancağına bağlı bir kazaydı. 1867 ile 1908 yılları arasında kaza bünyesinde sayısal anlamda değişkenlik gösteren nahiyeler vardı. Keza; 1867¹³⁹ yılında 7; 1868 - 1874 yılları arasında 6¹⁴⁰; 1890 - 1898 yılları arasında 2¹⁴¹; 1899 - 1902'da 7¹⁴²; 1903 - 1908 yılları arasında 9¹⁴³ nahiye bulunmaktaydı. Gerçi 1864 yılındaki vilâyet nizamnâmesi nahiyeden söz etmekteyse de kuruluşu, organları ve yönetim usulü hakkında herhangi bir açıklama getirmemişti¹⁴⁴. Nahiye idaresinin statüsünü etraflı bir biçimde düzenleyen ve bir idari birim hâline getiren 1871 tarihli nizamname göre; bir yerleşim biriminin nahiye olabilmesi için en az 500 erkek nüfusa sahip olması gerekmektedir¹⁴⁵.

Kilis kazasında coğrafi koşullar ve ulaşım olanakları göre birbirlerine yakın köylerin teşekkül ettiği nahiye, köy ile kaza arasındaki idari bir üniteydi. Nahiyelerin belirlenmesinde, kaza sınırları içerisindeki köylerin ve çiftliklerin yakınlıkları ve ilişkileri göz önünde tutulmuştu. Her nahiyenin müdürü ve nahiye meclisi vardı. Müdürün başlıca vazifesi vergi tevzinde ve tahsilinde merkezden gelen tahsildara yardımcı olmak ve gerekli hallerde mahallin güvenliği için zabıta makamlarına başvurmak ve onlara yardımcı olmaktı. Nahiye müdürünün, köylerin ihtiyar heyetlerinden en çok dörder kişinin katılımıyla oluşturulan nahiye meclislerine danışarak yönetimini sürdürmesi kararlaştırılmıştı¹⁴⁶. Kilis kazasına bağlı nahiyeler; Azaz-ı Fellah/Fellah, Azaz-ı Türkman/Türkman, Com, Şukağı, Musabeyli, Menbic-i Fevkani/Menbic, Amiki, Okcu İzzeddin ve Şeyhler'di. Kaza dâhilindeki gerek nahiye ve gerekse nahiyelere ait köy sayılarında değişiklikler söz konusu olmuştu¹⁴⁷.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb **1310**, 164; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1312**, 180; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1313**, 189; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1314**, 193; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1315**, 197; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1316**, 205; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1317**, 211; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1318**, 225; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1319**, 236; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1320**, 239; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 248; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 272; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 268; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 255; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 251.

¹³⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 254-256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 279-281; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 274-277; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 261-264; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 258-261.

¹³⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1284**, 128.

¹⁴⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1285**, 170; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1286**, 135; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1287**, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1288**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1289**, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1290**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1291**, 113.

¹⁴¹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1307**, 187; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1308**, 246; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1309**, 124; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1310**, 164; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1312**, 180; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1313**, 189; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1314**, 193; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1315**, 197; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1316**, 205.

¹⁴² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1317**, 211; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1318**, 226; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1319**, 236; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1320**, 239.

¹⁴³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 281; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 265; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 262.

¹⁴⁴ *Düstûr*, "İdâre-i Umumiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", 608.

¹⁴⁵ *Düstûr*, "İdâre-i Umumiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", 636.

¹⁴⁶ *Düstûr*, "İdâre-i Umumiye-i Vilâyât Nizamnâmesi", 636-637.

¹⁴⁷ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1284**, 128; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1285**, 170; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1286**, 135; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1287**, 117; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1288**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1289**, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1290**, 116; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1291**, 113; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1307**, 187; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1308**, 246; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1309**, 124; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1310**, 164; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1312**, 180; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1313**, 189; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1314**, 193; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1315**, 197; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1316**, 205; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1317**, 211; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1318**, 226; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1319**, 236; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1320**, 239; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1321**, 256; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1322**, 281; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1323**, 278; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1324**, 265; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* **1326**, 262.

SONUÇ

Akdeniz Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin birleştiği noktada köprübaşı vazifesi gören Kilis, 24 Ağustos 1516 tarihinde Yavuz Sultan Selim ve Kansu El-Gavri arasında yapılan Mercidabık Meydan Muharebesi neticesinde Osmanlı idaresi altına girmişti. Osmanlı yönetimi tarafından gerçekleştirilen yatırım hamleleri kendini göstermişti. Nitekim 1519 yılında Kilis ile ilgili ilk kayıtlarda, Azaz nahiyesi sınırları içerisinde küçük bir yerleşim birimi iken kısa bir süre sonra Kanuni Sultan Süleyman zamanında müstakil bir sancak hâline gelmişti. Kilis'in zaman içerisinde gelişiminin ortaya konulması noktasında özellikle demografik yapısı önemli ipuçları vermekteydi. Nitekim 16. yüzyılın başlarında 1500 olan nüfus mevcudu yüzyılın sonlarına doğru 6 000'e yükselmişti. Artış ilerleyen süreç içerisinde de devam etmişti. 1868 senesinde 24514 olan kaza nüfusu, 1908 yılında 72 803 rakamına ulaşmıştı.

Kilis'te imar alanlarındaki büyüme, topografyaya ve ana yol akslarına bağlı olarak şehir merkezinden dışa doğru yani helezonik şekilde dalgalar hâlinde çevreye yayılmıştı. Kilis'te yerleşme düzeni, kent morfolojisi, hem kuzey-güney, hem de doğu-batı yönlerinde gelişim göstermiştir. Şehrin ana çekirdek dokusunu teşkil eden Kadı Cami ve Sabah Pazarı çevresi, zamanla Büyük Kütah, İnnap Kütah, Tabakhane, Hakverdi ve Hacı İlyas mahalleri ile Meşetlik Mahallesi'nin bir kısmı, Tekye Mahallesi'nin doğu yarısı, Ketenciler, Tırıklı ve Karaali mahallerinin güney kısmına kayarak oval bir şekilde yayılmış sergilemişti.

Kilis kazasının yerleşme düzeni; şehir ve kırsal olmak üzere iki kısımdı. Sair Türk-İslam şehirlerinde olduğu gibi Kilis'in ana çekirdeğini mahalle teşkil etmişti. Zamanla yaşanan nüfus artışıyla paralel olarak mahalle sayısı da artmıştı. Kilis şehrinde 1519 yılında 6, 1526'da ile 1590'da 5 mahalle mevcuttu. İlerleyen zaman dilimi ile birlikte mahalle sayıları 1867-1874 yılları arasında 32; 1893-1902 yılları arasında 34; 1903'te 35 ve 1904 ile 1908 yılları arasında 33 olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı idaresinin başlangıcında mevcut olan mahalle sayıları katlanarak artmıştı. Büyüme ya da artış sadece mahalle bazında olmamış, nahiyeye ve köy gibi yerleşim birimleri nezdinde de meydana gelmişti.

Kilis; idari açıdan başlangıçta Suriye, Mısır, Filistin ve Hicaz'ı kapsayan Vilâyet-i Arab veya Vilayet-i Şam eyaletinin Halep sancağına bağlı Azaz nahiyesi sınırları içerisinde bir kasabaydı. Kanuni Sultan Süleyman'ın zamanında 1527 senesinde Kilis, Şam eyaletine bağlı müstakil bir sancak konumundaydı. 16. yüzyılın ortalarında ise Halep eyaletinin sancakları arasındaydı. Uzun yıllar bu statüsünü devam ettirmekle birlikte 19. yüzyılda idarî yapılanmadaki yeni düzenlemelerle birlikte Kilis; Halep eyaletinin merkez sancağına bağlı bir kaza konumunda olup bünyesinde; Azaz-ı Fellah/Fellah, Azaz-ı Türkman/Türkman, Com, Şukağı, Musabeyli, Menbic-i Fevkani/Menbic, Amiki, Okcu İzzeddin ve Şeyhler nahiyeleri ve köyleri vardı. Halep vilayetinin mühim kazalarından Kilis'in özellikle köy mevcudunun hayli fazla olduğu belirlenmişti.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV VESİKALARI

A. Cumhurbaşkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) - (İstanbul)

Nüfus Defteri (NFS.d.) 3724; 3727.

Sadâret Amedî Kalemi Evrakı (A.AMD.) 10/100

Sadaret Mektubî Kalemi Defterleri (A.MKT.) 160/11; 167/72; 225/93.

Tahrir Defteri (TD). 93, 146, 181.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Tahrir Defteri (TK. GM.d.) 171.

B. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Kilis Fotoğrafları: 90435.

C. Süreli Yayınlar

1. Salnameler

Salname-i Vilayet-i Halep 1284, 1285, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1293, 1295, 1299, 1300, 1302, 1303, 1305, 1306, 1307, 1308, 1309, 1310, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1326.

Yıllıklar

Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie L'administration et de Magistrature, (Şark Ticaret Yıllıkları), (1891).

Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie L'administration et de Magistrature, (Şark Ticaret Yıllıkları), (1893-1894).

Annuaire Oriental du Commerce de L'industrie L'administration et de Magistrature, (Şark Ticaret Yıllıkları), (1896).

II. KAYNAK ESERLER

AYN ALİ EFENDİ, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-ı Mezâmin-i Defter-i Divân*, İstanbul: [Tasvir-i Efkâr Matbaası](#), 1260.

CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie; Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de l'Asie-Mineure, II*, Paris: Ernest Leroux, 1891.

DÜSTÜR, “İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi (29 Şevval 1287)”, *Tertip-i Evvel, I*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.

EVLIYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IX*, (Hazırlayanlar. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi, 2005.

KÂTİB ÇELEBİ, *Kitab-ı Cihannüma*, Kostantiniye, 1145.

KOÇI BEY, *Koçi Bey Risalesi*, (Hazırlayan. Ali Kemali Aksüt), İstanbul: Vakit, 1939.

Osmanlı Belgelerinde Halep, (Editor. M. Taner Koltuk), İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2018.

SOFYALI ALİ ÇAVUŞ, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*, (Hazırlayan. Midhat Sertoğlu), İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1992.

ŞEMSEDDİN SAMİ, “Kilis”, *Kamusü'l A'lâm, V*, 3880, İstanbul: Mihran Matbaası 1314.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, 16 Numaralı Tahvil Defteri (Çeviri Yazı, Görüntü), [Ankara]: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2019.

III. ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLERİ

AKDEMİR, İlhan Oğuz – İNCİLİ, Ömer Faruk, “Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 29, 220-247, (2014).

- AKİS, Metin, XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, (2002).
- _____, “İslami Dönemlerden Cumhuriyet’e Kadar Kilis”, *Belgelerle Kilis*, (Editör: M. Elif Özmen), 113-143, (2012).
- ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841, I. Kısım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1945.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, **II/1**, (1940-1941) 20-59.
- _____, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, **II/2**, (1941), 214-247.
- _____, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, **X**, (1953), 1-26.
- BEBEKOĞLU, Sıdıka - TEKTUNA, Mehmet, *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari, Yazıt Eserleri)*, Ankara: Kilis Valiliği, 2008.
- ÇADIRCI, Musa, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840–1876)”, *Belleten*, **LIII/206**, 237-257, (1989).
- _____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- ÇAKAR, Enver, “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun İdarî Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, **12/1**, 261-282, (2002).
- _____, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Tarih Şubesi, 2003.
- _____, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, **13/1**, 351-374, (2003).
- _____, “XVI. Yüzyılda Suriye Coğrafyasının İdari Taksimatı”, *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri, Elazığ 11-13 Ekim 2012*, (Editör: Mustafa Öztürk-Enver Çakar), 129-154, (2017).
- DENY, J., “Sancak”, *İslam Ansiklopedisi*, **X**, 186-189, (1979).
- DOĞRU, Halime, “Osmanlı Devleti’nde Toprak Yazımından Nüfus Sayımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği”, *Anadolu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, **I/2**, 233-285, (1989).
- EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerindeki Bazı Düşünceler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, **II**, (11-15 Ekim 1976), 1265-1274, (1981).
- _____, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine” *Osmanlı Araştırmaları*, **IV**, 69-77, (1984).
- FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, (Çeviren. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman - KÜÇÜKAŞÇI Mustafa Sabri, “Köy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, **Ek. 2**, 85-87, (2016).
- JENNINGS, Ronald, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal Of Middle East Studies*, **7**, 21-57, (1976).

- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914); Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çeviren. Bahar Tırnakçı), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003.
- KESİCİ, Ökkeş “Kilis'in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, **1**, 246-280, (1995).
- KILIÇ, Orhan, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı -Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ: Şark Pazarlama, 1997.
- _____, “18. Yüzyılda Arap Coğrafyasının İdarî Taksimatı”, *Altıncı Uluslararası Orta Doğu Semineri*, Elazığ 11-13 Ekim 2012, (Editör. Mustafa Öztürk-Enver Çakar), 275-301, (2017).
- KOÇ, Yunus, “İskân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, **Ek. 1**, 650-651, (2016).
- KUNT, Metin, *Sancaktan Eyâlete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler Fakültesi, 1978.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2000.
- MASTER, Bruce, “Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kervan Kenti”, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, (Halep, İzmir, İstanbul), 19-87, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997.
- MİROĞLU, İsmet *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan, 2000.
- ÖZEL, Oktay, “Avârız ve Cizye Defterleri”, *Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*, (Editörler. Halil İnalcık-Şevket Pamuk), 33-50, (2000).
- ÖZTÜRK, Mustafa, “İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi- Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, **37**, 29-45, (2005).
- PAMUK, Bilgehan, “XVII. Yüzyılın Ortalarında Gümüşhane (Torul) Kazası”, *Bellekten*, **LXXIII/266**, 115-143, (2009).
- _____, *Ayntâb Kazası (1867-1908)*, Gaziantep: Şehitkâmil Belediyesi, 2019.
- _____, *Kilis Kazası (1867-1908)*, Ankara: Kilis Belediyesi, 2020.
- SAMUR, Sabahattin, *Suriye Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı: 1840-1908*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, (1989).
- SERBESTOĞLU, İbrahim, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Algısının Değişimi ve Nüfusu Arttırma Çabasında Müfettişlerin Rolü”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, **17/31**, 255-273, (2014).
- SEVİNÇ, Mehmet Reşit – DAVRAN, Müge Kantar – SEVİNÇ, Gönül, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Kırsal Alanda Uygulanan Eğitim Politikaları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, **15/56**, 253-272, (2016).
- TANKUT, Gönül, “Osmanlı Şehrinde Ticarî Fonksiyonlar”, *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, **II**, 773-779, (1973).
- TUNCEL, Metin, “Kilis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, **XVI**, 5-8, (2002).

KİLİSLİ YAHUDİLER*

Abdullah ALTUNCU**

Akın TERCANLI***

Giriş

Yahudiler, erken dönemlerden itibaren çeşitli sürgünlerle karşılaşarak dünyanın farklı bölgelerinde ayrı cemaatler hâlinde yaşamak durumunda kalmışlardır. Farklı coğrafyalarda yaşayan Yahudi topluluklarının tarihsel süreç içerisinde oluşturdukları birikimleri, tecrübeleri, kültürel yaşantıları, dini tutumları ve yaşanmışlıkları Yahudi tarihinin ayırt edici özelliklerini ve öne çıkan yönlerini ortaya koymaktadır. Erken dönemlerden itibaren varlık gösteren Yahudi cemaatlerinden bazıları Anadolu içerisinde yer almıştır. 1960'lı yıllara kadar cemaat olarak mevcudiyet gösteren bu topluluklardan birisi de Kilis Yahudi cemaati olmuştur. Birbirinden farklı pek çok dini topluluğa ev sahipliği yapmış olan Kilis'te, varlığını en uzun süre devam ettiren dini cemaatin Yahudiler olduğu bilinmektedir. Sinagoga, okullara ve mezarlığa sahip olan Kilisli Yahudiler, Anadolu'da bulunan diğer Yahudi cemaatlerinin de belirgin özelliklerini yansıtmıştır. Müslüman komşuları ile aynı mahalleler içerisinde yaşayan Kilis'teki Yahudiler, şehir hafızasında da önemli bir yer tutmaktadır.

Genel olarak ticaretle uğraşan Kilisli Yahudilerin muhafazakâr bir dini hayatlarının olduğu bilinmektedir. Önemli olan hususlardan biri ise şehirdeki Yahudilerin Milli Mücadele döneminde Fransızlara karşı Türklerin yanında yer almış olmasıdır. Bu tavrın arka planında ise Yahudilerin İspanya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde yaşamış oldukları tüm zorluklar karşısında yönlerini Osmanlı'ya çevirmeleri ve Osmanlı sınırları içerisinde daha insani ve özgür bir hayat yaşamalarının etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim Naim Güleriyüz tarafından belirtilen aşağıdaki ifadeler bu durumu doğrular niteliktedir:

“İspanyol hükümdarlarının ya Katolik dinini kabul etmeye veya tüm varlıklarını bırakarak bir daha dönmek üzere ülkeyi terke zorladıkları *Sefarad* Yahudilerinin büyük çoğunluğu, kimi doğrudan, kimi de bir süre geçici olarak Fransa veya İtalya'da “ikamet ettikten sonra Osmanlı topraklarında kendilerine sadece emin bir sığınak değil, fakat yeni bir vatan buldular.”¹

Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan tüm Yahudilerinin *Sefarad* kökenli olduğunu söylemek mümkün değildir. Roma döneminden itibaren Anadolu'da büyük Yahudi topluluklarının oluştuğu ve bu Yahudilerin *Romanyot* şeklinde isimlendirildiği bilinmektedir. Ayrıca Manisa sınırları içerisinde yer alan ve 4. yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Sard Sinagogu gibi Yahudilere ait erken dönem yapılarının da bulunduğu görülmektedir.² Yine tarihi süreç içerisinde *Aşkenaz*, *Karay* ve *Mizrahi* kökene sahip farklı Yahudi

---

* Bu kitap bölümü yazarlar tarafından daha önce yayımlanan “Altuncu, A. Tercanlı, A. ‘Kilis Yahudi Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu’ Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52, Haziran 2022: 287-322.” künyeli makaleden derlenmiştir.

** Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, a.altuncu@hotmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Sanatları ve Dini Müzik Anabilim Dalı, akintercanli@kilis.edu.tr

¹ Naim A. Güleriyüz, “Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri”, Osmanlı İstanbulu – II, (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 445.

² Shulamit Laderman, *Jewish Art in Late Antiquity: The State of Research in Ancient Jewish Art*, (Leiden, Boston: Brill, 2021), 38; Mine Tanaç Zeren, *İzmir'de Sefarad Mimarisi ve Sinagogları*, (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2010), 13.

toplulukları da Anadolu'da varlık göstermiştir. Bu topluluklardan birisi de Kilis'te yaşamış olan ve *Mizrahi*³ olarak adlandırılan Yahudilerdir. Bu Yahudilerin günümüze ulaşan en önemli eserleri arasında 1850'li yıllardan sonra inşa edildiği bilinen Kilis Sinagogu bulunmaktadır. Buradaki Yahudilerin 1960'lı yıllardan itibaren şehirden tamamen göç etmiş olması nedeniyle yıkılan ve harabeye dönen Sinagog, 2019 yılında Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmiş ve 2021 yılında *Hanuka* Bayramı vesilesiyle Türkiye Musevileri Hahambaşı Rav İsak Haleva'nın da katılımıyla açılmıştır.

Bu çalışmada Kilis Yahudi cemaati ve onlardan günümüze ulaşan Kilis Sinagogu hakkında bilgiler verilecektir. Yapılan çalışmada, birlikte yaşama kültürünün ve samimiyete dayalı ilişkinin bulunduğu Kilis ilindeki Yahudi varlığının somut unsurlarıyla birlikte ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırmamızdaki veriler; kitabe yazıtları, Osmanlı belgeleri, kaynak eserler, mimari incelemeler ve hatıratlardan elde edilmiştir. Dokümantasyon yöntemi ile toplanan makale verileri deskriptif metot kullanılarak yazıya geçirilmiştir.

1. KİLİS YAHUDİ CEMAATI

Anadolu'daki erken dönem Yahudi yerleşim merkezlerinden biri de Kilis olmuştur. Buradaki Yahudilerin varlığı yakın zamana kadar devam etmiştir. Cemaatin kökeni, Babil Sürgünü'nün ardından bölgeye yerleşen Yahudilere dayandırılmaktadır. Günlük hayatlarında Arapça konuşan ve şehirden ayrıldıktan sonra da bu dili kullanmaya devam eden Yahudilerin *Mizrahi* olarak adlandırıldıkları bilinmektedir.⁴ Osmanlı sınırları içerisinde yaşamış bulunan Yahudilerin büyük çoğunluğu *Sefarad* olarak nitelendirilse de *Mizrahi* Yahudileri ayrı bir kültürel mirasa sahip topluluğu nitelendirmektedir. Irak ve Yemen'de büyük Yahudi cemaati olarak varlık gösteren *Mizrahiler*, Kuzey Afrika, Batı Asya ve Anadolu'nun doğu ve güney bölgelerinde de yaşamışlardır. *Sefarad* Yahudilerinin 1492 yılında ilan edilen *Elhamra Kararnamesi* sonrasında İber Yarımadası'ndan ayrılarak genellikle *Mizrahilerin* yaşadığı bölgelere yerleşmeleri sebebiyle bu iki topluluğun arasında ciddi bir etkileşimin olduğu görülmektedir. Bu nedenle *Mizrahiler* genellikle *Sefarad* geleneğini takip etmiş ve çoğu zaman bu adla kendilerini tanımlamışlardır. Kilis'teki Yahudilerin Ortadoğu'daki şehirlerden özellikle Halep'ten gelip buraya yerleştiklerini düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır.⁵ Bu bilgilere ek olarak 1492 yılından sonra İspanya'dan sürülen bir kısım *Sefarad* Yahudi'sinin de bu bölgeye gelip yerleştiği kaynaklarda yer almaktadır.⁶

Kilis, Osmanlı'nın idari yapısı içerisinde Antep'le birlikte Halep sancağına bağlı bir kaza olarak yer almıştır. Kilis'teki Yahudiler de Halep Hahambaşılığına bağlı olmuşlar, dini konularda ve cemaati ilgilendiren meselelerde Halep Hahambaşılığına danışmışlardır.⁷ Yine Kilis'teki hahamlar, Halep

³ *Mizrahi* kelimesi sonraki süreçte ortaya çıkan bir kavram olmuştur. 20. yüzyılın başlarına kadar Yahudileri nitelemek için *Sefarad* ve *Aşkenaz* kelimelerinin kullanıldığı; *Mizrahi* Yahudilerinin ise Halep, Urfa veya Yemen gibi buldukları bölgeye göre tanımlandıkları bilinmektedir. Bk. Ravza Aydın, "Mizrahi Yahudileri ve İsrail'deki Sosyokültürel Durumları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/37 (Haziran 2018), 87.

⁴ Yusuf Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2004), 323-324.

⁵ Naim A. Güler, *Türkiye Sinagogları: Trakya ve Anadolu Sinagogları*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008), 2/103.

⁶ Naim A. Güler, *Gaziantep Yahudileri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2012), 19.

⁷ Bununla birlikte, Kilis'teki Yahudi cemaati ile Halep Hahambaşılığı arasında zaman zaman çeşitli gerilimlerin yaşandığı da anlaşılmaktadır. Hahambaşılık, çeşitli davaların yerel mahkemeler yerine kendi makamlarına iletilmesini istemiş fakat Kilis Yahudi cemaatinin hahamları bu ısrara karşı çıkmışlardır. Bk. Yaron Harel, *Intrigue and Revolution: Chief Rabbis in Aleppo, Baghdad, and Damascus 1744–1914*, (London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2015), 308.

Hahambaşılığı tarafından görevlendirilmişlerdir.⁸ Bununla birlikte Kilis'te haham olarak görev yapmış olan bazı din adamlarının Halep hahambaşılığına yükseldiği de kaynaklarda yer almaktadır. Halep Hahambaşı Rabbi Safdey'e'nin 10 Ağustos 1904 tarihinde vefat etmesinin ardından Kilis'te haham olarak görev yapan Rabbi Yakov Saul Dweck Hakohen Halep Hahambaşı Vekili olarak görevlendirilmiştir.⁹ Kilis'teki Yahudiler hakkında önemli bilgilerin yer aldığı dönem kaynaklarından birisi Halep Vilâyet Salnameleri (Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb)'dir. Özellikle 1891'den itibaren Kilis'teki Yahudilerin nüfusu, ibadet mekânları, okulları ve okullarda eğitim veren öğretmenlerin isimleri gibi çeşitli bilgiler salnamelerde yer almıştır.

Tablo 1: Halep Vilâyet Salnamelerine Göre Kilis'te Bulunan Yahudi Nüfusu ve Sinagog Sayısı¹⁰

Yıllar	Yahudi Erkek	Yahudi Kadın	Toplam	Sinagog
1285/1868	184			
1286/1869	219			
1287/1870	182			
1288/1871			438*	
1289/1872			478	
1290/1873			478	
1291/1874			478	
1293/1876	189			1
1295/1878	189			
1307/1890				2
1308/1891	329	293	622	1
1309/1892	323	288	611	1
1310/1893	281	261	542	1
1312/1894	257	266	523	1
1313/1895	257	266	523	1
1314/1896	257	266	523	1
1315/1897	257	266	523	1
1316/1898	264	273	537	1

⁸ Avram Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, (İstanbul: Isis Yayıncılık, 1986), 4/272.

⁹ Harel, *Intrigue and Revolution*, 276.

¹⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1285, 176, 299; 1286, 226; 1287, 170; 1288, 182; 1289, 161; 1290, 164; 1291, 168; 1293, 116, 153; 1295, 116; 1307, 139; 1308, 169-170; 1309, 123-124; 1310, 196-197; 1312, 227-228; 1313, 191, 193; 1314, 195, 197; 1315, 199, 201; 1316, 207, 209; 1317, 213, 215; 1318, 228, 230; 1319, 238, 240; 1320, 241, 243; 1321, 249, 257; 1322, 274, 282; 1323, 270, 278; 1324, 257, 265; 1326, 254, 262.

* *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1288, 182'deki nüfus sayılarının bulunduğu tabloda *ma'a İnâs* (kadınlar ile birlikte) ifadesi yer almaktadır. Bu ifade dikkate alındığında *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb* 1285, 1286, 1287, 1293, 1295'te belirtilen nüfus sayısında sadece erkeklerin dikkate alındığı anlaşılmaktadır.

Tablo:1 Devam

1317/1899	264	276	540	1
1318/1900	265	278	543	1
1319/1901	266	282	548	1
1320/1902	266	283	549	1
1321/1903	248	283	531	1
1322/1904	253	286	539	1
1323/1905	252	290	542	1
1324/1906	292	286	578	1
1326/1908	284	281	565	1

1867-1889 yılları arasında yazılan salnameler, nüfus kayıtları konusunda kendi içerisinde tutarlı bir görünüm ortaya koymamaktadır. Kilis'in nüfus yapısında karşılaşılan hareketlilik ve kayıtların tutulmasında titizliğin gösterilmemesi gibi ihtimaller nedeniyle bu dönemdeki bilgilere temkinli yaklaşmak daha doğru olacaktır.¹¹ Nüfus kayıtlarındaki artışlar, temel olarak Kilis kazasının Halep sancağına yakınlığıyla ilgili bir durumdur. Kilis'in Halep'e bağlı bir kaza olması, Kilis'teki Yahudi cemaatinin Halep Hahambaşılığı tarafından idare edilmesi ve Halep merkezli yürütülen ticari faaliyetler, nüfus sayılarındaki dalgalanmaların başlıca nedenleri arasındadır. Cumhuriyet dönemindeki nüfus kayıtlarına bakıldığında ise şehirdeki Yahudilerin sayısının azalmaya başladığı görülmektedir. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre Kilis'teki Yahudi nüfusu 179 erkek, 151 kadın olmak üzere toplam 330 kişiden oluşmaktadır.¹² Yahudi nüfusundaki azalmanın, şehrin Fransızlar tarafından işgal edilmesi sonucunda meydana geldiği düşünülebilir. Şehirdeki Yahudi nüfusunun bir kısmının daha merkezi bölgelere yöneldikleri anlaşılmaktadır. Burada vurgulamamız gereken önemli hususlardan biri, Kilis ve Antep'teki Yahudilerin işgal döneminde Milli Mücadele'ye katkı sağlamış olmalarıdır.¹³ Kaynaklarda, Kilis'teki Yahudi Cemaati'nin başkanlığını da yapmış olan Murdeh Şireyim'in, Fransız işgaline karşı Milli Mücadele'ye destek verdiği ve bu sebeple de kendisine beyaz şeritli İstiklal madalyası verildiği yer almaktadır.¹⁴ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre İstiklal savaşı sonrasında Ermeni ve Katolikler şehri terk etmiş, Rumlar mübadeleye tâbi olarak buradan ayrılmış, işgale karşı direniş gösteren Kilis ve Antep'teki Yahudiler ise topluluk olarak şehirdeki varlıklarını

¹¹ Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazası (1867-1908)*, (Gaziantep: Kilis Belediyesi, 2020), 72.

¹² Halil Özşavlı, "Cumhuriyet Dönemi İlk Nüfus Sayımında Kilis (1927)", *Online Konferans*, <https://www.youtube.com/watch?v=cqbskUmcmhA> (Erişim Tarihi: 03.03.2022); Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273; Naim A. Güleriyüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2018), 2/219; Güleriyüz, *Türkiye Sinagogları: Trakya ve Anadolu Sinagogları*, 2/103.

¹³ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273.

¹⁴ Yusuf Besalel, *Yahudilik: Tarihçesi, Ritüeller, Türk Yahudileri, Holokost, Antisemitizm, Sık Sorulan Sorular*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2021), 242; Vedat Tüfekçi, *Milli Mücadelede Türkiye Yahudileri*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016), 250. Dr. Uğural Barlas bu konuyla ilgili aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır: "Antep Harbi'nden önce Türkler ve Ermeniler dostça yaşardı. Antep Harbi'nde ise Ermeniler önce İngilizlerle sonra da işgalci Fransızlarla birlik olup Türk komşularına silah atıp onlarla savaştılar. Antep Harbi'nde Ermenilerin düşman saflarında yer almasına karşın, Yahudiler Anteplilerin yanında, Anteplilerin saflarında, Fransız ve Ermenilere karşı şehrin kurtuluşu için savaştılar; yaralanan Yahudilere Şih Camisi hastanesinde Dr. Mecit (Barlas) baktı. Ölenleri ise bizimkilerle aynı toplu mezarlara gömüldü." Bk. Güleriyüz, *Gaziantep Yahudileri*, 88.

devam ettirmişlerdir.¹⁵ Bununla birlikte şehirdeki Yahudi nüfusunun azalmaya devam ettiği de görülmektedir. 1945 yılında 33 olarak belirlenen Yahudi nüfusu 1960'lı yıllara geldiğinde tamamen yok olmuştur.¹⁶ Buradaki Yahudilerin büyük çoğunluğunun Amerika ve İsrail'e geri kalanlarının ise İstanbul gibi büyük şehirlere göç ettikleri ifade edilmektedir.¹⁷

Kilis'teki Yahudilerin, Sabah Pazarı, Sinagog ve Ulu Cami (1388) çevresi ile *meşetlik* denilen bölgede ikamet ettikleri ifade edilmektedir. Buralar sadece Yahudilerin yaşadığı yerler olmamıştır. Kilis'te bulunan Müslüman ve Yahudiler, aynı mahallelerin içerisinde ikamet etmişler ve komşuluk ilişkilerini de üst seviyede tutmuşlardır. Müslümanların kullanımı için inşa edilen Paşa Hamamı (1560) içerisinde Yahudilerin de istifade etmeleri için ayrılan ve *mağdas* adı verilen dini hukuka göre düzenlenmiş bir *mikvenin* bulunduğu görülmektedir.¹⁸ Yine şehirde Kilisliler tarafından *Çift mezarlığı*¹⁹ ismiyle anılan Yahudi cemaatine ait ayrı bir mezarlığın bulunduğu ve bu mezarlığın 1950'li yıllara kadar varlığını koruduğu belirtilmektedir.²⁰ Günümüze ulaşamayan bu mezarlığın, Balhoğlu Cami ve Tarım müdürlüğü civarında fidanlık olarak adlandırılan çevrede olduğu söylenmektedir.²¹

Kaynaklara göre Kilis'te bulunan Yahudilerin önemli bir kısmı ticaretle uğraşmıştır. Çeşitli dükkân ve ticarethanelere sahip olan Yahudiler, manifaturacılık, pekmez,²² zeytinyağı ve sabun ticareti gibi ekonomik faaliyetler içerisinde olmuşlardır. Halep, İskenderun ve İstanbul'da ticari faaliyetlerde bulunmuşlar, *Ajami* adı verilen pamuklu kumaş imalatını gerçekleştirmişler, Halep'te bulunan Fransız tüccarlar aracılığıyla da üretmiş oldukları kumaşları yurtdışına göndermişlerdir. Zeytin ve fıstık üretimi yaparak tarım faaliyetlerinde bulunan Yahudiler de olmuştur.²³ 1265 (1849) yılı Cizye Defterinde Kilis'te cizye mükellefi olan toplam 85 Yahudi yer almıştır. Bunlardan 68'i Kilisli Yahudiler, 17'si ise dışarıdan gelenlerdir. Cizye vermekle mükellef 85 Yahudi'nin 69'u *ednâ* sınıfından, 16'sı ise *evsât* sınıfından vergi vermiştir. Bu verilerden yola çıkarak Kilis Yahudi cemaatinin, Ermeniler gibi diğer azınlıklara göre gelir seviyesi açısından daha alt seviyede olduklarını söylemek mümkündür.²⁴

Kilis'teki Yahudi cemaati, dini eğitim faaliyetlerine önem vermiştir. Sinagog içerisinde gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra *bet midraş* isminin verildiği çeşitli mektepler kurdukları da

¹⁵ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932), 135; Osman Taşkın, "Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil: Kilis'te Gayrimüslimler (1846-1849)", *Mavi Atlas* 9/2 (Ekim 2021), 171.

¹⁶ Güteryüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*, 2/220. İbrahim Hakkı Konyalı, 1960 yılındaki nüfus sayımında genel olarak Kilis sınırları içerisindeki Yahudi nüfusunun 590 erkek ve 672 kadın olduğunu ifade etmektedir. Halep Vilâyet Salnameleri, 1927'de yapılan nüfus sayımlarındaki veriler ve diğer kaynaklardaki ifadeler doğrultusunda Konyalı tarafından sunulan rakamlara temkinle yaklaşılması gerektiği söylenebilir. Bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 203.

¹⁷ Besalel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, 323.

¹⁸ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 557.

¹⁹ Arapça *Yehud* (Yahudiler) kelimesi Farsçaya *Cuhud* olarak geçmiş, Farsçadan ise Türk lehçelerine *Çift* veya *Çufut* olarak aktarılarak Yahudi kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Bk. Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021), 7.

²⁰ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273.

²¹ Güteryüz, *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*, 2/221; İbrahim Beşe, *Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis*, (Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2013), 5.

²² Abdülhamit albümlerinde günümüze ulaşan bir fotoğraf, Kilisli Yahudilerin ticari nitelikteki yapıları hakkında bilgi vermektedir. Resimde, Kilis Mevlevihane'si ile bu yapının doğusunda bir yapı bulunmaktadır. Eldeki mevcut verilere göre buradaki bina, pekmez imal etmek için *masmana* olarak da kullanılan Yahudi Murdoh Şahot'un evidir. Halil İbrahim Yakar – Mehmet Tektuna, *II. Abdülhamit Albümlerinde Kilis*, (Ankara: Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2017), 30. Bk. Ek 1.

²³ Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, 4/273; Güteryüz, *Gaziantep Yahudileri*, 28-29; Mili Mitrani - Ersin Alok, *Anatolian Synagogues*, (İstanbul Alok Productions, 1992), 222.

²⁴ Taşkın, "Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil", 173-178'den naklen *BOA ML VRD CMH d 01493*, 2-16.

bilinmektedir. 1317 (1899) tarihli Maârif Salnamesine göre Kilis'te Yahudilere ait 2 mektep bulunmaktaydı.²⁵ Yahudilere ait bu mekteplerin ise ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.²⁶ İbtidai seviyede eğitim veren Yahudi mekteplerinden biri 1302 (1884) yılında kurulmuştur. Bahsedilen mekteplerin birisinde 10 diğesinde ise 45 erkek öğrenci eğitim görmüştür.²⁷ 1321 (1903) ve 1322 (1904) tarihli Halep Vilâyet Salnamelerinde, okullarda görev yapan öğretmenlerin isimleri de belirtilmektedir. Belirtilen tarihlerde 30 öğrencinin eğitim aldığı mektebin öğretmeni İbrahim Daban (Dayan?), 20 öğrencinin eğitim aldığı mektebin öğretmeni ise Musa Doyek'tir.²⁸ Halep Vilâyet Salnamelerinin 1323 (1905) ve 1324 (1906) yıllarındaki ciltlerinde Yahudi mektebine yönelik herhangi bir kayıt düşülmemiş,²⁹ 1326 (1908) yılındaki cildinde ise İlyahu Eşkenazi tarafından 85 erkek öğrenciye eğitim verildiği kaydedilmiştir.³⁰

Kilis'te yaşayan Yahudiler ile Müslümanların karşılıklı saygı, anlayış ve hassasiyet içerisinde bir arada yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kilis Sinagogu'nun 20 metre mesafedeki Muallak Cami (16. yüzyılın son çeyreği) ile aynı sokakta bulunması, Kilis'in en eski camilerinden birisi olan Ulu Cami'ye ise 50-60 metre kadar bir uzaklıkta yer alması ve Yahudiler ile Müslümanların aynı mahallede bir arada yaşamış olmaları yukarıdaki görüşü doğrulamaktadır. Şehirdeki Müslüman aileler, *Şabat* (Cumartesi) yasakları nedeniyle ateş yakamayan Yahudi komşularının ısınmaları için kendi çocuklarını yardıma göndermişler, Yahudi aileler ise Ramazan ayında Müslüman komşularının rahatsız olmamaları adına kendi çocuklarının dışarıda herhangi bir şey yiyip içmelerine müsaade etmemişlerdir. Bütün bunlar Kilis'teki şehir hafızasında halen saklı duran ve konusu açıldığında ilk anlatılan saygı, hoşgörü ve muhabbete dayalı hatıralardır.³¹ Ermeniler gibi diğer azınlıkların Kurtuluş Savaşı sonrasında şehri terk etmelerine rağmen Yahudilerin 1960'lı yıllara kadar buradaki varlıklarını devam ettirmesi bu durumun en önemli göstergelerinden birisidir.

2. KİLİS SİNAGOĞU

Yahudilerin ibadetlerini gerçekleştirmiş olduğu binaları ifade etmek için genellikle sinagog kelimesi kullanılmaktadır. Sinagog,³² "beraber olmak" anlamına gelen Yunanca *synagein* kelimesinden türetilen bir kelime olmuştur.³³ İbranice de *bet ha-knesset* ifadesinin kullanıldığı sinagogların *bet ha-tefila*, *bet ha-midraş*, *bet 'am* gibi ifadelerle de isimlendirildiği görülmektedir. Osmanlı'ya ait resmi evraklarda ise *sinavi* ve *havra*

²⁵ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317*, 1122-1127.

²⁶ Mehmet Ali Yıldırım - Ali Akdeniz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim*, (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2020), 166.

²⁷ Yıldırım - Akdeniz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim*, 167; Pamuk, *Kilis Kazası (1867-1908)*, 185; *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317*, 1124-1127.

²⁸ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1321*, 247.

²⁹ Bk. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1323*, 267; 1324, s. 254.

³⁰ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1326*, 250.

³¹ Güteryüz, *Gaziantep Yahudileri*, 91; Özşavlı, "Cumhuriyet Dönemi İlk Nüfus Sayımında Kilis (1927)", Online Konferans; Mendy Chitrik, "An Unforgettable Day in Kilis and Gaziantep!", *The Times of Israel*, <https://blogs.timesofisrael.com/an-unforgettable-day-in-kilis-and-gaziantep/> (Erişim Tarihi: 22.02.2022)

³² Sinagogların kökeni ile ilgili Carolus Sigonius (ö. 1584), şu ifadeleri kullanmaktadır. "Sinagogların kökeni hiçbir şekilde eski değildir. Gerçekten de ne Hakimler kitabında ne de Krallar kitabında (Kutsal metinlerde) ondan bahsedildiğini hiç görmüyoruz. Sinagogların ilk olarak Babil sürgününde, eskiden dua edip öğrettikleri Yeruşalim mabedinden mahrum bırakılanların tapınağa benzer bir yerde toplanıp aynı uygulamaları yerine getirebilecekleri belli bir yer oluşturmaya çalıştıklarını tahmin ediyorum. Sanırım, Asya'da, Mısır'da veya Avrupa'da ve sürgünde bulunan diğer Yahudiler de aynı şeyi yaptı. Bu nedenle sinagog geleneği ilk olarak tapınağın olmadığı bölgelerde ortaya çıkmıştır. Babil'den döndükten ve Kudüs Tapınağının restorasyonundan sonra, Yahudiler hâlâ köklü sinagog kurumunu korudular." Bk. Caroli Sigonii, *De Republica Hebraeorum libri VII*, (Bononiae: Apud Ioannem Rossium, 1582), 63-64.

³³ Carol Herselle Krinsky, *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*, (Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 1985), 4.

kelimeleri kullanılmıştır.³⁴ Sinagoglar, cemaat olarak ibadetlerin gerçekleştirildiği, dini eğitim-öğretim faaliyetleri ile hukuki çalışmaların yürütüldüğü ve cemaat ile ilgili konuların görüşüldüğü mekânlar olmuştur.³⁵ Dolayısıyla sinagoglar, bulunduğu şehirdeki Yahudi varlığının en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Yahudi dini hukuku, bir sinagogun nasıl inşa edileceğini, mimari yapısını, tasarımını ve iç düzenini çeşitli kurallar etrafında belirlemiştir. Bunlar arasında sinagogların yönünün Kudüs'e doğru olması,³⁶ *aron ha-kodeşin*, binanın Kudüs'e bakan duvarlarında kurulması, ibadetin bu yöne doğru yapılması, giriş kapısının *aron ha-kodeşe* bakacak şekilde yer alması,³⁷ sinagoglarda pencerelerin bulunması,³⁸ binanın şehrin en yüksek noktasına inşa edilmesi³⁹ ve *bimanın*⁴⁰ sinagogun en ortasında bulunması⁴¹ gibi birçok kural bulunmaktadır. Ayrıca bir sinagoga, ayakta durduğu sürece nasıl saygı ve tazim gösterilmesi gerekiyorsa yıkıldığında da aynı davranışların gösterilmesi gerekmektedir.⁴²

Kilis Sinagogu⁴³ tarihi bir alanın ortasında bulunmaktadır. Yapının yer aldığı Sabah Pazarı adı verilen bu tarihi alan aynı zamanda şehirdeki en eski Osmanlı mimarisine ait yapıların bulunduğu önemli bir mevkidir. Dini mekân, Muallak Cami'nin 20 metre kadar batısında yer almaktadır. Yapı, sokak dokusuna uyumlu bir şekilde inşa edilmiştir. Sinagogun hem Kilis'in giriş sokak dokusuna uyumlu bir biçimde konumlandırılmış olması hem de İslam mimarisine ait mekânların odağında yer alması dikkat çekici bir durumdur. Bu durum çok dinli şehir yaşamının somut göstergelerinden biri olduğu gibi merkezdeki yapı çeşitliliğini de açığa çıkarmaktadır.

Sinagogun günümüze ulaşan orijinal mimari dokusu, yapının Kilis ve çevresindeki pek çok tarihi yapıda da kullanılan kirlili sarı renkli kesme taştan inşa edildiğini gösterir.⁴⁴ Yapının eski fotoğraflarındaki görsel verileri⁴⁵, inşa malzemesi ile büyük kapsamlı restorasyon öncesi mevcut durumu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Ek 2-5). Günümüze ulaşan yapının, iç mekânında yer alan ve farklı nitelikte oldukları anlaşılan birimlerine bir başka deyişle avludaki ünitelerine birden fazla geçişle ulaşılabilir. Kuzey cephenin

³⁴ Güleryüz, "Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul'da Musevi İbadethaneleri", 439-440.

³⁵ Krinsky, *Synagogues of Europe*, s. 4.

³⁶ *Babil Talmudu*, Berahot 30a.

³⁷ Yosef Karo, *Şulhan Aruh*, Orach Hayim, 150:5.

³⁸ *Babil Talmudu*, Berahot 34b.

³⁹ *Şulhan Aruh*, Orach Hayim, 150:2. Farklı bölgelerde ve birçok dönemde Yahudiler bu kuralı uygulayamamışlardır. Orta Çağ'daki Yahudiler, sinagogun çatısına çevredeki binalardan daha yükseğe çıkacak bir direk veya çubuk dikerek bu yasayı yerine getirmeye çalışmışlardır. Bk. Raphael Posner, "Synagogue, In Halakhah", *Encyclopedia Judaica*, (Jerusalem: Keter Publishing House, 2007), 19/362. Bununla birlikte Şulhan Aruh'da "Yahudi hukukuna göre bir sinagog inşa etmelerine izin verilmediğine dair bir kral veya yöneticinin kararının bulunduğu takdirde bir evde dahi ibadetin gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir. Bk. *Şulhan Aruh*, Orach Hayim, 150:2.

⁴⁰ *Sefer Tora*'nın ibadet esnasında okunması için üzerine konulduğu kürsü veya basamaklardan oluşan yüksek bir platformdur. *Aşkenazlar bimaı almamar*, *Sefaradlar ise Teva* olarak isimlendirmişlerdir.

⁴¹ Musa ibn Meymun, *Mişne Tora*, Hilhot Tefilla, 11:3. Bununla birlikte Yosef Karo, *bimanın* merkezi bir yerde bulunmasının gerekli olmadığını belirtmektedir. Birçok rabbanî din adamı, *bimanın*, sinagogun merkezine yerleştirilmesini zorunlu olmaktan çok tavsiye olarak yorumlamışlardır. Bk. Yosef Karo, *Kesef Mişne*, Hilhot Tefilla, 11:3.

⁴² *Şulhan Aruh*, Orach Hayim, 151:10.

⁴³ Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2019 yılında tamamlanan geniş kapsamlı restorasyonla 2021 yılında açılan Kilis Sinagogu, geçmiş dönemde İstanbul Yahudi Cemaati tarafından da onarım görmüştür. Yapılan bu onarımlar, beden duvarlarının tamiri ile yapıyı sokaktan ayıran cephelerin düzenlenmesiyle sınırlı kalmış olup ana ibadet mekânına yönelik herhangi bir yenileme ve onarma söz konusu olmamıştır. Çalışmamızda, sinagogun orijinal kısımları üzerine odaklanılmakla birlikte yenileme sonrasındaki düzenlemelerden de yer yer bahsedilecektir.

⁴⁴ İnci Türkoğlu, *Antik Çağ'dan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 97.

⁴⁵ Joel A. Zack, *The Historic Synagogues of Turkey*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008), 182.

ortasında, ibadet mekânının girişi ile simetrik bir kurguyla düzenlenmediği anlaşılan basık kemerli geçit bulunmaktadır (Ek 6). Bir diğer giriş kısmı da doğu cephesinde yer almaktadır. Buradaki geçit bölümü, tonozlu bir dehliz şeklinde düzenlenmiştir. Geçidin sol tarafında yer alan özel yaşam üniteleri, avluya açılan bu bölümün özel durumlar için tasarlanmış olabileceğini düşündürür (Ek 7). Avluyu üç yönden kuşatan duvarlar, eserin sokak dokusundan ayrıştırılarak özel bir mekân şeklinde inşa edildiğini gösterir.

Kuzey cephenin ortasındaki ana geçitten farklı nitelikteki yapıların bir arada konumlandırıldığı alana ulaşılır. Avlunun farklı yerlerinde konumlandırılan odaların genel niteliği, türü ve yerleşim düzeni dikkate alındığında, bu eserlerin sistematik bir mekân anlayışı şeklinde tasarlandığı ve işlevselliğin temel alındığı bir yerleşim düzeniyle kurgulandığı görülür (Ek 8).

Avlunun ortasında küçük bir havuz vardır. Cephesinde, *Davut Yıldızı*'nın yer aldığı ve tahribat öncesine ait fotoğraflardan⁴⁶ da orijinal olduğu anlaşılan küçük havuzun sekizgen gövdeli olduğu görülür (Ek 9-10). Döneminden kaldığı anlaşılan küçük havuzun batısında, ana girişin ise sağ tarafında kalan bir yapı dikkat çekmektedir. Yapının batı cephesinde kemerli alanlar ve açıklıklar yer almaktadır. Günümüze ulaşan hali ile buradaki yapı, enlemesine dikdörtgen planlı bir görünüm arz etmektedir. Restorasyon öncesi görüntüler ile yapının günümüze ulaşan mevcut mimari dokusu buradaki mekânın *ezrat naşim* olabileceğini düşündürür (Ek 11-12).

*Ezrat naşim*in güneyinde, dini ibadetler ile ritüellerin gerçekleştiği ana mekân yer alır. Buradaki birimin avludaki diğer ünitelerden ayrılan en önemli yönü, günümüze büyük oranda orijinal dokusu diğer kısımlara nazaran daha az bozularak gelmiş olmasıdır (Ek 13-14). Yenilme öncesi mevcut mimari dokusundan hareketle hazırlanan plana⁴⁷ (Ek 15) göre eser, enlemesine gelişme gösteren yapılar arasında yer almaktadır.⁴⁸ Enlemesine dikdörtgen planlı ibadet alanı güneydoğu eksenine göre kaydırılmıştır. Enlemesine gelişme gösteren ve iki nefe ayrıldığı anlaşılan yapının örtüsü, dört sütun tarafından taşınmaktadır. Taşıyıcılardan ikisinin duvara bağlı diğerlerinin ise serbest olarak yerleştirilmesi söz konusudur.⁴⁹

Günümüze büyük oranda bozulmadan ulaşan ibadet mekânın öne çıkan en önemli özelliklerinden birisi de cephesindeki taş bezemelerdir. Buradaki bezemeler, kemerlerle birbirlerine bağlanan ibadet alanının girişindeki üç bölmeli geçit kısmının olduğu alanda yoğunlaşmıştır. Yüzeyden taşıntı yapan taş bezemeler orta alandaki kemerin kilit taşında dikkat çekici bir görünüme kavuşmuştur. *Volüt* benzeri motifin sağ ve soluna hurma ağacına benzer ağaçların yerleştirildiği görülür. Süslemede meydana getirilen kompozisyon şeması, yan kısımlardaki basık kemerli pencere açıklıklarının üzerinde de tekrar edilmiştir. Giriş cephesini hareketli kılan bir diğer unsur da kemerleri kuşatan silmeler tarafından sağlanmıştır. Pencere açıklıklarının üzerinde yer alan ve öküzgözü adı verilen silindirik formlu havalandırma delikleri, bir yandan cephenin süsleme kültürüne katılırken diğer yandan da iç kısmın havalandırmasına katkı sağlamıştır (Ek 16-18). Orta kısımda yer alan silindirik formlu havalandırma deliği diğerlerinden daha farklı bir görünüme sahiptir. Bu farklılık açıklığın iç kısmında karşımıza çıkan asimetrik süsleme kompozisyonunda kendini göstermiştir. Sol köşede yer alan kemerin doğu duvarıyla bittiği noktada bir niş vardır. Nişin sağ tarafındaki geçit bölümünden ibadet mekânına ulaşılır. İbadet mekânının zemininde yer alan kare şekilli panoların iç kısımları,

⁴⁶ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 637-638.

⁴⁷ Sıdika Bebekoğlu - Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari ve Yazılı Eseler)*, (Kilis: Kilis Valiliği Yayınları, 2008), 92.

⁴⁸ Sıdika Bebekoğlu - Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari ve Yazılı Eseler)*, (Kilis: Kilis Valiliği Yayınları, 2008), 92.

⁴⁹ Yazarın verdiği bilgilere göre doğu duvarı ile batı duvarında günümüze ulaşamayan üç niş daha vardır. Bahsi geçen nişler günümüze ulaşamamıştır. Örtüyü taşıyan sütunlardan duvara bitişik olanlarının da döneminden olduğu ifade edilmektedir. Konu hakkındaki açıklamalar için bk. Türkoğlu, *Antik Çağ'dan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*, 97.

sekiz kollu yıldız motifleri, geometrik kompozisyonlar ve stilize edilmiş süsleme motifleriyle hareketli hâle getirilmiştir (Ek 19). Zemindeki süslemeler ile giriş cephesinde yer alan taş bezemelerde bölgesel süsleme kültürünün etkileri net bir biçimde görülmektedir.

İbadet mekânına girişin karşısında konumlandırılan *aron ha-kodeş* iç mekânın ortasında değildir. Tevrat tomarlarının içine konulduğu ve saklandığı bu küçük mekân da orijinal olarak günümüze gelmeyi başaran ender birimlerden biridir. Küçük bir odanın içinde yer alan ve büyük bir niş şeklinde düzenlenen *aron ha-kodeş*, dış cephede taşıntı yaparak kavisli bir görünüme kavuşmuştur. Yapının zemini, ibadet alanındaki giriş kısmına benzer bir biçimde kare şekilli panolara bölünmüştür. Giriş kısmından daha küçük olan bu panolarda siyah ve sarımtırak rengin hâkim olduğu görülür. Yarım daire formu nişin iç kısmında ve tepelik denilebilecek alanda İbranice yazılar bulunur. Cephesinde kare biçimli küçük açıklıklar yer alan *aron ha-kodeş*in mevcut dokusu, ilk inşa edildiği dönemde dıştan küçük bir kubbe ile kapalı olduğunu düşündürür. Bu kısımda dikkatleri çeken bir diğer unsur da nişin üst tarafındaki dikdörtgen formu üç penceredir. Buradaki pencerelerin simetrik bir kaygıyla yerleştirildikleri görülür. *Aron ha-kodeş*in kuzeybatısında sekizgen gövdeli *bima* bulunur. Restorasyon öncesi görüntülerden *bimanın* temel izlerini görmek olanaklıdır (Ek. 20-22).

Avluda, cephesinde basık kemerli pencere açıklıkları⁵⁰ bulunan ve ibadet mekânının doğusunda kalan bir mekân daha bulunmaktadır. Çeşitli sebeplerden dolayı zaman içerisinde harabe hâline gelen bu mekân, restorasyon sonrasında tam olarak ortaya çıkarılabilmektedir. Yapının olduğu alanda basık kemerli bir açıklıktan doğu cephesine ulaşmayı sağlayan bir dehliz yer alır. Dehlizin sol tarafında kalan oda çapraz tonoz örtülüdür. Odanın genel mimari kurgusu ve ayrı bir girişinin bulunması buradaki mekânın özel bir yaşam alanı olarak tasarlanmış olduğunu düşündürür. Doğuya açılan geçidin sağ tarafındaki merdivenlerle üst kata çıkılır. Üst katın giriş cephesindeki pencereler tıpkı ibadet hanenin girişinde ve avludaki diğer birimlerde olduğu gibi basık kemerlidir. İç mekânda yer alan nişler ile iç kısmı üç yönden kuşatan ahşap oturma sıraları ve üzeri geometrik motiflerle işlemeli ahşap dolap, buradaki mekânın eğitim amacıyla düzenlenen *bet midraş* olabileceğini düşündürmektedir (Ek. 23-24).

Yapıda yer alan ve sayıları altıyı⁵¹ bulan kitabelere *ezrat naşimin* cephesi, güney duvarı ve *aron ha-kodeş*in iç kısmında rastlanılmaktadır (Ek 25-31). İbraniceden Türkçeye çevrilen kitabelerde şu ifadeler yer alır:

1. Bu duvar, Saul Naim'in (Tanrı onu cennetine kabul etsin) oğlu ve varisi Eliyahu Naim (Tanrı onu yaşatsın ve yüceltsin) tarafından 1882 yılında inşa edilmiştir (Ek 25).

2. Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan, doğruların yolu Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından, torunu güzel Moşe adına 1884 yılında inşa edilmiştir (Ek 26).

3. Bu yapı, *Hevra Kadişa* (kutsal cemiyet/topluluk) tarafından *Gemilut Hasidim*'den satın alınmıştır. "Ve içlerinde yazılı bir kitap olacak ve onlara evimde ve duvarlarında bir hatıra ve bir isim vereceğim." Tanrı onları çabalarından dolayı iyi bir ödülle ödüllendirsin. Yıl 1882 (Ek 27).

4. Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem Başkan Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından 1884 yılında inşa edilmiştir (Ek 28).

⁵⁰ Yapıya ait eski fotoğraflarla yöre halkının verdiği bilgilere göre basık kemerli pencerelerin üstünde havalandırma amacıyla açılan aynı zamanda cepheyi hareketli kılan öküzgözü pencereler ile yağmur sularını zemine ileten, üzerinde herhangi bir süsleme öğesi bulunmayan çörtlenler de olmalıydı.

⁵¹ Yapının üzerinde altı adet kitabe bulunmakla birlikte, sinagoga ait eski fotoğraflar yedinci kitabenin de bulunduğunu göstermektedir. Günümüze ulaşamayan bu kitabe, eski fotoğraflardaki görüntülerden yola çıkılarak tıpkı diğer kitabelerde olduğu gibi tarafımızca Türkçeye çevrilmiştir.

5. Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan, doğruların yolu Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından, torunu güzel Moşe adına 1884 yılında inşa edilmiştir (Ek 29).

6. Ve bu mermer döşeli *ark* (*aron ha-kodeş*), evlenmeden hemen önce ölen Yakov Şireym'in anısına 1901 yılında yapılmıştır (Ek 30).⁵²

7. Bu kutsal yeri alim Zion ha-Levi ile birlikte, onun hem babası hem de öğretmeni olan alim Abraham ha-Levi'nin anısına inşa ettik (Ek 31).

Batı duvarında yer alan birinci kitabedeki "...Bu Duvar...Saul Naim'in...oğlu ve varisi...Eliyahu Naim tarafından 1882 yılında inşa edilmiştir." ifadesi, yapının tüm mimari birimleri ile cephelerinin hem aynı zaman diliminde yapılmadığını hem de birbirlerinden farklı kişiler tarafından inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Birinci kitabedeki açıklama, ana ibadet mekânındaki batı duvarının ilk inşa tarihi hakkında bilgi vermektedir. İkinci kitabede geçen "Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan, doğruların yolu Moşe de Picciotto tarafından..." açıklaması banî konusunda bilgi veren önemli bir kaynaktır. Elde edilen tarihsel veriler ile konu üzerine yapılan araştırmalar, kitabede adı geçen kişinin, yaşadığı dönemde Kilis'teki Yahudi cemaati ve toplumu tarafından saygı duyulan bir şahıs olduğunu ortaya koymaktadır.⁵³ İkinci kitabe hakkında üzerinde durulan konulardan birisi de "...1884 yılında inşa edilmiştir..." açıklamasıdır. Buradaki "1884" tarihi, birinci kitabeden iki yıl sonraki bir zaman dilimine aittir. Kitabenin girişinde yer alan "Bu yapı..." ifadesi de bir cepheden ya da eklenmiş bir alandan ziyade daha geniş kapsamlı bir mimari alana karşılık gelmektedir. İkinci kitabedeki "1884" tarihi ile "Bu yapı..." ifadesini, bağımsız bir cephenin inşa tarihi olarak değil avluda yer alan farklı mimari birimlerden herhangi birinin yapılış tarihi hakkında bilgi veren bir açıklama olarak değerlendirmek de mümkündür. "Bu yapı, Hevra Kadişa (Kutsal Cemiyet/Topluluk) tarafından Gemilut Hasidim'den satın alınmıştır. "Ve içlerinde yazılı bir kitap olacak ve onlara evimde ve duvarlarında bir hatıra ve bir isim vereceğim." Tanrı onları çabalarından dolayı iyi bir ödülle ödüllendirsin. Yıl 1882." şeklindeki açıklamalar, 3. kitabenin ilk iki kitabeden daha farklı bir amaç üzerine hazırlandığını gösterir. Özellikle kitabede geçen "...Hevra Kadişa (Kutsal Cemiyet/Topluluk) tarafından Gemilut Hasidim'den satın alınmıştır...Yıl 1882." ifadesi, yapının hangi cemiyet tarafından satın alındığını gösteren bir alım-satım belgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada dikkatimizi çeken bir diğer nokta da kitabenin sonundaki "1882" tarihidir. Kitabenin güney cephede yer aldığı dikkate alındığında, batı cephesi ile güney cephenin "1882" yılında var olduğu net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Farklı mekânların cephelerinde yer aldığını söylediğimiz kitabelerden ikisi de *ezrat naşim* duvarlarında karşımıza çıkmaktadır. Dördüncü kitabedeki "Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem Başkan Moşe de Picciotto (yüceliği

⁵² *Aron ha-kodeş* içerisinde yer alan kitabedeki harflerin net bir şekilde okunamaması sebebiyle mevcut yazıtın sadece tarihlendirme kısmı tercüme edilmiştir. Burada ismi geçen Yakov Şireym'in yukarıda ismini belirttiğimiz Kilis Yahudi cemaatinin başkanı Murdeh Şireym'in ailesinden bir kişinin olduğunu düşünmekteyiz.

⁵³ Picciotto ailesi Halep Yahudi cemaatinin saygın ve en öne çıkan ailelerinden birisi olmuştur. Bu ailenin birçok mensubu 1840 ve 1880 yılları arasında farklı ülkelerin konsolosluk temsilcileri olarak görev yapmışlardır. Bunlar arasında Raphael Picciotto Rusya ve Prusya'nın, Elijah Picciotto ve oğlu Moses Picciotto Avusturya-Macaristan ve Toskana'nın, Daniel Picciotto Hollanda'nın, Hillel Picciotto Belçika'nın, Joseph Picciotto İran'ın, Moses Picciotto ve oğlu Daniel Picciotto Danimarka'nın, Joseph Picciotto İsveç'in, Hillel Picciotto Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Joseph Picciotto Norveç'in temsilcileri olarak çeşitli konsolosluk görevlerini üstlenmiştir. Bk. Harel, *Intrigue and Revolution*, 274. Avrupa ülkeleriyle yoğun ticari ve politik ilişkilere sahip olan Picciotto ailesi Halep bölgesindeki birçok Yahudi cemaatlerine de eğitim ve toplumsal hayatla ilgili diğer konularda doğrudan destek sağlamıştır. Biyografi araştırması yaptığımızda 1868 yılında doğmuş olan Moşe de Picciotto ile karşılaştık. Sinagodaki bölümlerin yapım tarihi olan 1884 yılı göz önüne alındığında bahsi geçen kişinin 16 yaşında olduğu görülmektedir. Bu kişinin her ne kadar bu dönem içerisinde ticari ve sosyal birçok faaliyette bulunduğu anlaşılrsa da kitabede *ben-benu* (oğlunun oğlu/torunu) ifadesinin geçmesi nedeniyle ilgili yerleri bizzat yaptıran kişi değil, adına yaptırılan kişi olduğunu düşünmekteyiz.

onurlansın) tarafından 1884 yılında inşa edilmiştir.” açıklaması ile beşinci kitabedeki “Bu yapı, bilge, hâkim, vekil, muhterem başkan, doğruların yolu Moşe de Picciotto (yüceliği onurlansın) tarafından, torunu güzel Moşe adına 1884 yılında inşa edilmiştir.” ifadesi ortak bazı yönleri vurgulamaktadır. Bu açıdan üzerinde durduğumuz ilk konu iki kitabenin de *ezrat naşimin* cephesinde yer almasıdır. Bir diğer nokta da iki kitabede de geçen “Moşe de Picciotto” adıdır. Daha önce de ifade edildiği gibi adı geçen şahsın ismine ikinci kitabede de rastlanılmaktadır. Üç kitabede de adı geçen şahıs dışında “1884” tarihi de ortak bir veri olarak dikkat çekmektedir. Üç farklı kitabedeki bu bilgiler, kadınlar bölümü olarak tasarlandığını düşündüğümüz avlunun batı cephesinde yer alan mekânın “Moşe de Picciotto” tarafından “1884” yılında yaptırıldığını göstermektedir. Altıncı kitabe ibadet mekânı içerisinde yer almaktadır. *Aron ha-kodeşin* iç kısmında bulunan kitabede “Ve bu mermer döşeli Ark (Aron ha-kodeş), evlenmeden hemen önce ölen Yakov Şireym’in anısına yapılmıştır. 1901” ifadesi, kitabenin içinde yer aldığı ve “mermer döşemeli ark” diye tabir ettiği *aron ha-kodeşin* inşa tarihi olduğunu göstermektedir. Yapıdaki ilk mekânın “1882” yılına ait olduğu dikkate alındığında buradaki “1901” yılı, oldukça geç bir zaman dilimine işaret etmektedir. Altıncı kitabedeki açıklamalar, sinagogdaki mimari birimlerin ya da bağımsız ünitelerin kimi zaman aynı zaman diliminde kimi zaman da farklı tarihlerde yapılmış olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Benzer bir durum günümüze ulaşamayan yedinci kitabede de görülmektedir. Yapıya ilişkin eski görsel veriler, yedinci kitabenin *bet midraşin* bulunduğu alanda yani doğu cephesinde olduğunu göstermektedir. “Bu kutsal yeri alim Zion ha-Levi ile birlikte, onun hem babası hem de öğretmeni olan alim Abraham ha-Levi’nin anısına inşa ettik.” ifadesi, öncelikle buradaki mekânın bağımsız bir ünite olarak inşa edildiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Kitabede adı geçen “...Alim Zion ha-Levi” ile “...Abraham ha-Levi...” anlaşıldığı kadarıyla eğitici konumda olan kişilerdir. Günümüze ulaşamayan kitabedeki tüm bu veriler, bahsi geçen kişilerin anısına eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü *bet midraşa* ait olduğunu göstermektedir. Farklı zaman dilimlerine ait gerek günümüze ulaşan gerekse günümüze ulaşamayan kitabedeki veriler, yapının büyük bir bölümünün 1882-1884 yılları arasında bazı kısımlarının ise 1901 tarihinde tamamlanmış ya da yenilenmiş olduğunu açığa çıkarmaktadır.

Kilis Sinagogu’nun yenileme öncesi durumu Konyalı’nın eserine de konu olmuştur. Yazarın ibadet mekânı hakkında “...Asıl mâbedin cephesinde, kapısında ve pencerelerindeki nakışlı, oymalı taşlar çok itina ile yapılmıştır...” ifadesi, cephesel bezemelerin 1960’lı yıllarda henüz dezenformasyona uğramadığını gösterir. Konyalı’nın kitabında bahsettiği havuz, *aron ha kodeş* ile kitabeler, günümüze ulaşan orijinal kısımlar olarak dikkat çekmektedir. Yazarın, sinagogun içerisinde üzeri İbranice yazılı kumaş parçaları, çeşitli kutsal metinler ile kitapların da bulunduğunu söylemesi⁵⁴ ve bunların günümüze ulaşamamış olması, sadece mimari birimlerde değil ibadet esnasında kullanılan ya da kutsal olduğuna inanılan eserlerin bir kısmının da zaman içerisinde çeşitli sebeplerden dolayı günümüze ulaşamadığını göstermektedir.

Kilis Sinagogu’nun mimari plan şeması (enlemesine gelişim ile iki nef uygulaması) ve bezemeleri, yapının inşasında hem mimari kültürün hem de bölgesel bezeme anlayışının etkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Antep, Adana ve Kilis gibi özellikle Güney Bölgesi’ndeki yapılarda karşımıza çıkan bu durum, tek tip sinagog planının var olmadığını, bulunulan yerin kültürel ve mimari özellikleri ile iklim koşullarının yapıların inşasında belirleyici etkenler olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Kilis Sinagogu’nda, avlu şekillenmesinin ana ibadet bölümüne ulaşmadan önce var olmuş olması ve diğer birimlere ulaşımın bir başka ifade ile mekânsal dağılımın avludan başlaması, bahsi geçen bölgesel mimari kültür etkilerinin bir diğer özelliğidir. Bezeme anlayışı açısından da aynı eğilimin özellikle yapının cephesinde tekrar ettiği görülür. Restorasyon öncesi fotoğrafların da gösterdiği gibi sinagog, yöreye özgü

⁵⁴ Yazarın sinagog hakkındaki görüşlerini daha detaylı incelemek için Bk. Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 637-638.

sarımtırak renkli, işleme kolay kesme taştan yapılmıştır. İbadet mekânına girişi vurgulayan taş süslemeler, basık kemerli pencere düzenlemeleri ile cepheyi hareketli hâle getiren öküzgözü pencereler, bezeme anlayışındaki yerel dinamiklerin etkileridir.

SONUÇ

Hıristiyan ülkelerde “Tanrı katili” olmakla suçlanan Yahudiler, İslam coğrafyasında ise “Ehl-i Kitab” olarak muamele görmüştür. Dolayısıyla diğer ülkelerde baskı ve zulme maruz kalan Yahudiler, Müslüman idarecilerin hoşgörüsü ile karşılaşmışlardır. Yakın döneme kadar varlığını sürdüren bu Yahudi topluluklarından biri de Kilis’te yer almıştır. Müslüman ve Yahudi ailelerin aynı mahalle ve sokaklarda yaşamaları, dini hayat ve kutsallara yönelik karşılıklı hassasiyet, Kilis’in en büyük iki camisi ile bir sinagogun aynı alanda ve yakın mesafede bulunması Kilisli Yahudilerin şehrin bir parçası olarak görüldüğünü göstermektedir. Bu hoşgörü ortamının bir sonucu olarak Kilisli Yahudilerin de Milli Mücadele döneminde Fransızlara karşı direndikleri ifade edilmektedir.

Tarih boyunca sinagoglar, buldukları bölgedeki Yahudi topluluğunun en somut göstergesi olarak kabul edilmişlerdir. Sinagoglar, *kahal* ya da *kehila* adı verilen Yahudi topluluklarını tamamlayan bir unsur hâline gelmiştir. Bu binalar sadece ibadet edilen ya da dua okunan bir mekân değil Yahudi cemaatini ilgilendiren ve her alanda işlevi bulunan yapılar olmuştur. Dini hukuk, kültürel birikim, coğrafi şartlar ve Yahudi topluluklarının durumu gibi etkenlere bağlı olarak inşa edilen sinagoglar, geleneğin, mimari kültür üzerinden taşınmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca bu durum, Yahudi toplulukları açısından sosyolojik düzeyde kurumsal bir kimlik oluşumuna ortam hazırlayan etkenlerden de biri hâline gelmiştir. Sinagog mimarisi, buldukları kültürün inşa malzemesi ve plan özelliklerini içine alan ancak dini hukuk ve gelenek tarafından belirlenmiş temel unsurlarından vazgeçmeyen bir yapı kültürü içerisinde şekillenmiştir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Ravza. “Mizrahi Yahudileri ve İsrail’deki Sosyokültürel Durumları”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/37 (2018), 81-105.
- Babil Talmudu*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 12.02.2022).
- Başkanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Cizye Defteri*: BOA ML VRD CMH d 01493.
- Bebekoğlu, Sıdıka - Tektuna, Mehmet. *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari ve Yazılı Eseler)*. Kilis: Kilis Valiliği Yayınları, 2008.
- Besalel, Yusuf. *Osmanlı ve Türk Yahudileri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2004.
- Besalel, Yusuf. *Yahudilik: Tarihçesi, Ritüeller, Türk Yahudileri, Holokost, Antisemitizm, Sık Sorulan Sorular*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2021.
- Beşe, İbrahim. *Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2013.
- Chitrik, Mendy. “An Unforgettable Day in Kilis and Gaziantep!”. *The Times of Israel*. <https://blogs.timesofisrael.com/an-unforgettable-day-in-kilis-and-gaziantep/> (Erişim Tarihi: 22.02.2022).
- Galante, Avram. *Histoire des Juifs de Turquie*. 4. İstanbul: Isis Yayıncılık, 1986.
- Güleryüz, Naim A. “Fetih Öncesi ve Feth-i Hakani Sonrası İstanbul’da Musevi İbadethaneleri”. *Osmanlı İstanbulu – II*. 439-454. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Güleryüz, Naim A. *Gaziantep Yahudileri*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2012.

- Güleryüz, Naim A. *Tarih Boyunca Trakya ve Anadolu'da Yahudi Yerleşimleri*. 2. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2018.
- Güleryüz, Naim A. *Türkiye Sinagogları: Trakya ve Anadolu Sinagogları*. 2. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008.
- Harel, Yaron. *Intrigue and Revolution: Chief Rabbis in Aleppo, Baghdad, and Damascus 1744–1914*. London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2015.
- İbn Meymun, Musa. *Mişne Tora*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 14.02.2022).
- Karo, Yosef. *Kesef Mişne*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 14.02.2022).
- Karo, Yosef. *Şulhan Aruh*. <https://www.sefaria.org/texts> (Erişim Tarihi: 14.02.2022).
- Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Krinsky, Carol Herselle. *Synagogues of Europe: Architecture, History, Meaning*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press, 1985.
- Laderman, Shulamit. *Jewish Art in Late Antiquity: The State of Research in Ancient Jewish Art*. Leiden, Boston: Brill, 2021.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2021.
- Mitrani, Mili - Alok, Ersin. *Anatolian Synagogues*. İstanbul Alok Productions, 1992.
- Özşavlı, Halil. “Cumhuriyet Dönemi İlk Nüfus Sayımında Kilis (1927)”. *Online Konferans*, <https://www.youtube.com/watch?v=cqbskUmcmhA> (Erişim Tarihi: 03.03.2022)
- Pamuk, Bilgehan. *Kilis Kazâsı (1867-1908)*. Gaziantep: Kilis Belediyesi, 2020.
- Posner, Raphael. “Synagogue, In Halakhah”. *Encyclopedia Judaica*. 19/362-364. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
- Sâlnâme-i Vilâyet-i Haleb 1285, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1293, 1295, 1307, 1308, 1309, 1310, 1312, 1313, 1314, 1315, 1316, 1317, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324, 1326*.
- Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye 1317*.
- Sigonii, Caroli. *De Republica Hebraeorum libri VII*. Bononiae: Apud Ioannem Rossium, 1582.
- Taşkın, Osman. “Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil: Kilis'te Gayrimüslimler (1846-1849)”. *Mavi Atlas* 9/2 (Ekim 2021), 167-181.
- Tüfekçi, Vedat. *Milli Mücadelede Türkiye Yahudileri*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2016.
- Türkoğlu, İnci. *Antik Çağ'dan Günümüze Türkiye'de Sinagog Mimarisi*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Yakar, Halil İbrahim – Tektuna, Mehmet. *II. Abdülhamit Albümlerinde Kilis*. Ankara: Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Yıldırım, Mehmet Ali - Akdeniz, Ali. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2020.
- Zack, Joel A. *The Historic Synagogues of Turkey*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın, 2008.
- Zeren, Mine Tanaç. *İzmir'de Sefarad Mimarisi ve Sinagogları*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2010.
- https://www.omnia.ie/index.php?navigation_function=3&europeana_query=kilis (Erişim Tarihi: 17.02.2022).

EKLER

Ek 1. Kilis Mevlevihane'sinin Solundaki Yahudi Murdoh Şahot'un Pekmezhanesi

Ek 2. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 3. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Genel Görünüm (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 4. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Güney Cephe (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 5. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Doğu Cephesi (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 6. Kilis Sinagogu, Doğu-Batı Aksı ve Kuzey Cephe

Ek 7. Kilis Sinagogu, Batı Cephesindeki İkinci Giriş

Ek 8. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası Avlu, Doğu ve Güney Cephesi

Ek 9. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi Avludaki Havuz (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 10. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası Avludaki Havuz ile Su Kuyusu

Ek 11. Kilis Sinagogu, Batı Cephesi ve Kitabeler (<https://www.omnia.ie/>)

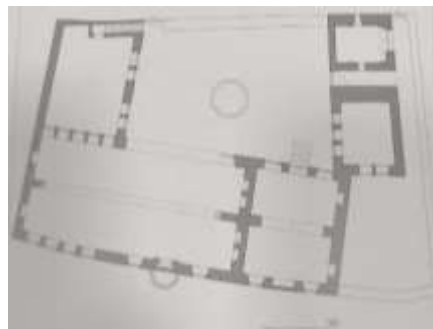
Ek 12. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Batı Cephesi Genel Görünüm

Ek 13. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi, Kuzey Batıdan Güney Cephesine Bakış
(<https://www.omnia.ie/>)

Ek 14. Kilis Sinagogu, Restorasyon Öncesi, Güney Cephesi (<https://www.omnia.ie/>)

Ek 15. Kilis Sinagogu Planı (Kilis Kültür Envanteri)

Ek 16. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Güney Cephedeki Üç Bölmeli Giriş

Ek 17. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Güney Cephedeki Üç Bölmeli Girişten Süsleme Detayı

Ek 18. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Güney Cephedeki Kemer Binneleri ve Silmeler

Ek 19. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Girişteki Zemin Süslemeleri ve Motif Detayı

Ek 20. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, İç Mekân Genel Görünüm

Ek 21. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, *Aron ha-Kodesh*

Ek 22. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, *Bima*

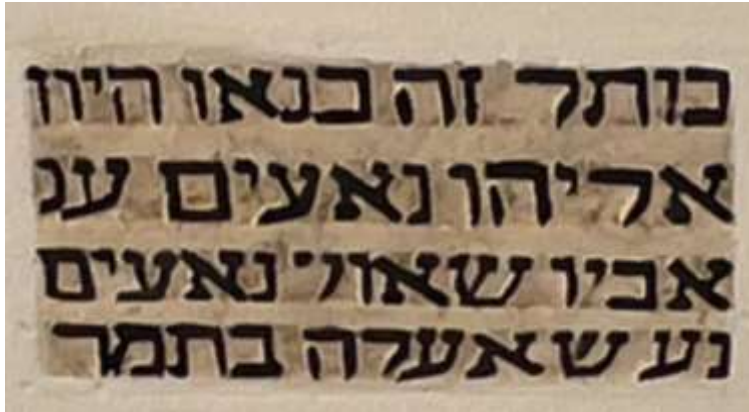

Ek 23. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Doğu Cephesi

Ek 24. Kilis Sinagogu, Restorasyon Sonrası, Doğu Cephenin Üst Katında Yer Alan *Bet-Midrash*

Ek 25. Batı Duvarındaki Birinci Kitabe

Ek 26. Batı Duvarındaki İkinci Kitabe

Ek 27. Aron ha-Kodeşin Doğusundaki Üçüncü Kitabe

Ek 28. Ezrat Naşimin Cephesindeki Dördüncü Kitabe

Ek 29. *Ezrat Naşimin* Cephesindeki Beşinci Kitabe

Ek 30. *Aron ha-Kodeşin İç Kısımında Yer Alan Altıncı Kitabe*

Ek 31. Doğu Cephesinde Yer Aldığını Düşündüğümüz Günümüze Ulaşamayan
Yedinci Kitabe (Kilis Kültür Envanteri)

KİLİS ERMENİLERİ (Nüfus-Sosyal ve Kültürel Hayat)

Halil ÖZŞAVLI*

GİRİŞ

Kadim bir kent olan Halep'e 65 km mesafede olan Kilis, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yaptı. Şehrin etrafındaki höyüklerde bulunan arkeolojik kalıntılar, şehrin Hititlere, Asurlulara, Perslere ve Bizanslılara dahi ev sahipliği yaptığını göstermektedir. Yazılı kaynaklar Kilis'in tarihinin tam olarak ne zaman başladığı konusunda net bir bilgi vermese de 1.075 tarihinde Haçlıların bölgeye seferler düzenlediği sırada Kilis'in "Kalcisi" olarak isimlendirildiği ve 12. yüzyılda da "Giliza" ismiyle var olduğu Ebu'l Fida tarihinde zikrolunmaktadır.¹

636'da Halife Ömer döneminde İslam topraklarına katılan Kilis daha sonra birçok kez el değiştirdi. Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlılar tarafından fethedildiği zaman henüz Azez'e bağlı bir köy durumundaydı. Ancak 1519 yılında yapılan tahrirde göre artık Kilis, bir köy olmaktan çıkmış, altı mahallesi olan bir kasaba hüviyetine kavuşmuştu. Bu mahallelerde 314 hanede, yetmiş dört bekârdan meydana gelen yaklaşık 1500 nüfus yaşamaktaydı.²

XVI. yüzyılın sonlarına doğru 1590 tarihli defterdeki bilgilere göre Halep'e bağlı, kendisiyle aynı adı taşıyan sancağın merkezi durumunda bulunan Kilis'te beş mahallede³ 576 hane mevcuttu. Bu son tarihte, ilk sayımda görülmeyen 49 gayrimüslimin kaydedildiği dikkati çekmektedir. Mahalle sayısında değişme olmamakla birlikte nüfusta 1519'a göre iki kattan fazla artış meydana gelmiş ve toplam nüfus 3500'e ulaşmıştır. 1590 tarihli defterin başında yer alan bir kayıta Kilis'in daha önce köy olarak geçtiği, bir yerde Cuma namazı kılındığı, ancak daha sonra buradaki imar hareketleriyle altı yerde Cuma namazı kılınır bir yer hâline gelip bir kasaba özelliği kazandığı ve bu sebeple yeni tahrirde burasının "kasaba" şeklinde yazıldığı belirtilirse de aslında Kilis 1519 yılında köy değil kasaba olduğunu gösteren "nefs" tabiriyle kaydedilmişti.⁴

17. yüzyılda Kilis'i ziyaret eden Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesine göre ise Kilis, Halep Eyaleti'ne bağlı bir sancaktır. Kalesi viran olan Kilis'in dört tarafı kale gibi yüksek duvarlar ile çevrilidir ve bu duvarların çepçevre büyüklüğü tam 7.300 adımdır. Şehirde 30 cami vardır. Ayrıca 7 medrese, 11 sıbyan mektebi, 9 çeşme, 11 kârgir bina, 11 han ve 2.170 dükkân ile 3 hamam vardır ve artık Kilis'in tam şehir hüviyetine büründüğünü göstermektedir. Bununla birlikte yine Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Kilis'te 5 mahallede toplam 4.660 topraklı ve kireç örtülü ev vardır. Ancak ne yazık ki bu evlerin kaç tanesinin gayrimüslimlere ait olduğu hakkında bir bilgi verilmemiştir.⁵ Aynı Ali Efendi de *Kavânin-i Âl-i*

* Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis.

¹ *Sâlnâme-i Vilayet-i Halep 1324*, s. 258.

² İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, Fatih Matbaası, İstanbul, 1968, s. 158-159

³ Mahalle isimleri ve nüfusları şöyledir: Kibeliyye mahallesi:112 ev, 30 çift, 333 nüfus. Bu mahallede aynı zamanda 13 zımmi vardır; Meşşâta ile Calciyan Mahllesi: 316 nüfus ve 149 hane, 132 çift vardır. Ayrıca 3 zımmi vardır; Kızılca Mahallesi: 116 hane 231 nüfus ve 11 çift vardır. Bu mahallede zımmi yoktur; Kana Mahallesi: Bu mahallede 162 ev, 169 nüfus ve 34 çift vardır; Sübbat Mahallesi: Bu mahallede 37 ev, 81 nüfus vardır. Bkz: Konyalı, a.g.e., s. 143-144.

⁴ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 26, s. 6.

⁵ Seyit Ali Kahraman (Haz.), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 9. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011, s. 386

Osmân adlı eserinde Kilis'i Halep'e bağlı bir sancak olarak gösterirken Kâtib Çelebi *Cihannümâ* adlı eserinde Kilis'in Halep'in kuzeybatısında yer aldığını ve verimli arazilere sahip olduğunu belirtir.⁶

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kilis, Halep vilayetinin merkez sancağına bağlı bir kazaydı ve dörtte üçü Türk olan 20.000 nüfusa sahipti. Şemseddin Sami'nin *Kamusül A'lam* adlı eserinde ifade edildiği üzere şehirde 37 cami, 14 mescid, 8 medrese, 23 tekke, 1 rüşdiye ve 25 sıbyan mektebi, Rum, Ermeni Katolik ve Protestan cemaatlerine mahsus bir kilise ile bir havra, 5 hamam, 15 han, 1.459 dükkân, 3 bedesten, 120 kumaş tezgâhı, 3 sabunhane, 57 zeytin ve 28 susam ma'sarası⁷ vardı. Pamuktan kumaşlar imal edilip zeytin ve susam yağı üretilirdi. Halkın yetiştirdiği sebze, meyve ve hububat şehre yeter ve fazlası ihraç edilirdi.⁸

Vital Cuinet'in *La Turquie D'Asie* adlı eserinde de Kilis hakkında önemli bilgiler mevcuttur. Kilis'in coğrafi sınırlarını verdikten sonra Cuinet, Kilis'in 9 nahiyesi ve 570 köyü olduğunu belirtir. Yine Cuinet'in verdiği bilgilere göre Kilis'te 72 eğitim kurumu vardır ve bunların 65'i Müslümanlara ait iken 7 tanesi ise Hristiyanlara aittir. Müslümanlara ait okulların 24'ü medrese, 1'i rüşdiye ve 40'ı ise sıbyan mektebidir. Bu okullarda toplamda 1639 öğrenci eğitim almaktadır. Hristiyan tebaaya ait 7 okul ise ilköğretim seviyesinde olup 285 öğrenci bu okullarda eğitim almaktadır. Kilis şehrinin Müslümanları arasında oldukça fazla sayıda Türk bulunduğu ve Türkçe konuştukları, Müslümanlar ve Hristiyanların ana meslek olarak çeşitli ticaret kolları ve ziraat ile uğraştıkları, kumaş imalatının son derece gelişmiş olduğu ve başta Halep olmak üzere çevre illere ihracat yapıldığı Cuinet'in verdiği diğer önemli bilgilerdendir.⁹

XX. yüzyılın başında Kilis gelişmeye ve büyümeye devam etti. Osmanlı kaynaklarında verilen bilgilere göre 1906 yılında Kilis'te 1 hükümet konağı, 4.721 hane 1.955 dükkan, 27 cami, 14 mescid, 24 tekke, 28 medrese, 496 cilt kitabı olan bir kütüphane, 1 rüşdiye mektebi (ortaokul), 25 mekteb-i iptidaiyye (ilkokul), 4 kilise, 1 havra, 5 hamam, 26 hayvan değirmeni, 3 yel değirmeni, 8 mağaza, 2 dakik fabrikası (un fabrikası), 3 bedesten, 3 sabunhane, 31 fırın, 50 han, 74 ma'sara, 48 kahvehane, 10 boyahane, 120 kumaş tezgahı, 6 eczane, 23 çeşme, 31 su değirmeni ve 2.272.703 dönüm arazi vardır.¹⁰

I. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Hükümeti ve İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından Kilis 6 Aralık 1918 tarihinde İngilizler tarafından işgal edildi. Bir yıldan fazla bir süre devam eden bu işgalden sonra İngilizler burayı 29 Ekim 1919'da Fransız kuvvetlerine terk ettiler. 20 Ekim 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetiyle Fransa arasında imzalanan Ankara İtirafnamesi'nin ilgili hükümlerine göre Kilis geri alındı. 7 Aralık 1921'den itibaren Fransızlar Kilis'i tahliye etmeye başladılar. Nihayet 23 Aralık 1921'de Kilis'in kurtuluşu gerçekleşmiş oldu. Fakat gerek İngiliz gerek Fransız işgali döneminde Kilisli Ermeniler işgalci kuvvetlerle iş birliğine girdiler ve Fransızların Halep'e çekilmesiyle birlikte artık Türklerle bir arada yaşamayacaklarını düşündüklerinden Kilisli Ermeniler de Fransız manda idaresinde Suriye topraklarına göç ettiler.

⁶ Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, s. 26 ve 55. Eserin pdf hâline Türk Tarih Kurumu'nun <https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=497826&materialType=NE&query=Ayn%C3%AE+Ali+Efendi> adlı sitesinden ulaşılabilir. Katib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s., 593; Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı (1867-1908)*, Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2020, s. 35.

⁷ Üzüm ve susam gibi şeylerin sıkıldığı yer.

⁸ Şemseddin Sami, *Kamusül A'lam*, cilt 5, s. 3880.

⁹ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, Tome II, Paris, 1891, s. 185.

¹⁰ *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1324 (1906)*, s., 257. 1908 tarihli Halep Vilayet salnamesinde de aynı bilgiler mevcuttur. Bkz: *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1326 (1908)*, s. 254.

1. KİLİS'TE ERMENİ NÜFUSU

Kilis'teki Ermeni ve Türk nüfusu hakkında çeşitli kaynaklardan oldukça sahih bilgiler elde etmek mümkündür. Bu kaynakların başında devletin resmi yıllıkları olarak addedilebilecek salnameler, çeşitli bürokratların tuttuğu kayıtlar, Ermenice kaynaklar ve bazı yabancı arşiv belgeleri gelir.

Salnamelerde Kilis'teki nüfus genellikle Müslüman, Ermeni, Yahudi ve Rum şeklinde sınıflanmış, nahiye ve köyleriyle birlikte tüm Kilis için hesaplanmış ve kayıt altına alınmıştır. Aynı şekilde Cevdet Paşa, Tezâkir adlı eserinde Halep Valisi olarak görev yaptığı dönemde görev yaptığı vilayetin nüfusuna dair değerlendirmede bulunmuştur. 1866 yılına ait bu verilerde Kilis'in nüfusunu 46 hane Yahudi, 280 hane Hristiyan ve 6.850 hane Müslüman olmak üzere 7.1176 hane olarak vermiştir.¹¹ Sonraki yıllara ait Halep vilayet salnamelerindeki Kilis nüfusu ışığında Cevdet Paşa'nın 1866 yılı Kilis Hristiyan nüfusu için verdiği 280 hanenin büyük çoğunluğunun Ermenilere ait olduğu söylenebilir.

Vital Cuinet'in 1891 tarihinde yayımlanan eserinde Kilis'in bağlı nahiye ve köyleriyle birlikte toplam nüfusu 83.888 olarak verilmektedir. Bu toplamın 73.520'si Müslüman, 9.624'ü; Hristiyan ve 747'si ise Yahudi'dir. Kilis merkez kazada ise nüfus 15.000'i Müslüman, 1.406'si Süryani, 1.547'si Ermeni Gregoryen, 1.300'ü Ermeni Katolik ve 747'si Yahudi olmak üzere 20.000 idi.¹²

Aşağıdaki tablolarda Osmanlı salnamelerine göre çeşitli yıllara ait Kilis nüfusu görülmektedir. 1897 yılına ait salnamede Kilis'te 68.413 Müslüman nüfusa karşılık 2.556 Ortodoks Ermeni¹³, 354 Katolik Ermeni ve 334 Protestan mevcuttur. Protestanların ne kadarının Ermeni olduğu salnamelerde belirtilmese de bunların bir kısmının Rum bir kısmının ise Ermeni olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 1: 1897 Yılı Kilis Nüfusu

	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	3.4094	34.319	68.413
Ermeni	1.276	1.280	2.556
Ermeni Katolik	180	174	354
Protestan	157	177	334
Rum	122	183	305
Yahudi	266	257	523
Yabancı	1.670	1.887	3.557
Yekun	377.65	38.277	76.042

Kaynak: *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1315 (1897)*, s. 201.

¹¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-29)*, Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 221. Ayrıca bkz; Erdiñ Gülcü ve Ahmet Gündüz, "Milli Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, cilt 6, say:11, s. 301-315.

¹² Cuinet, *a.g.e.*, s., 185.

¹³ Dünya üzerindeki Ermenilerin büyük bir bölümü Doğu Ortodoks Kilisesinin bir kolu olan Ermeni Apostolik Kilisesine bağlıdır. Bu durum Osmanlı döneminde de böyleydi. Ancak misyoner faaliyetlerinin etkisiyle 19. yüzyıldan itibaren bazı Ermeniler Katolik mezhebine geçmeye başladı. Osmanlı Devleti'nden Katolik Ermenilerin ayrı bir millet olarak tanınmaları 1830 yılında Sultan II. Mahmut döneminde olmuştur. Protestan Ermeni Cemaati'nin de diğer cemaatler gibi bağımsız ve kendi iç işlerinde özgür bir cemaat olarak resmen kabul edilmeleri Kasım 1850'de Sultan Abdülmecid'in ilan ettiği ferman ile olmuştur.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Ermeni, Ermeni Katolik ve tüm Protestan nüfusun toplamı ancak 3 bin civarına tekabül etmekte olup bu rakam 68 bin küsur Müslüman nüfusun ancak %5'ine tekabül etmektedir. Başka bir deyişle 1897 yılında Müslüman nüfus Ermeni nüfusun 20 katından fazladır.

Tabloda dikkati çeken bir diğer husus 3.557 nüfusun “Yabancı” başlığı altında kaydolunmasıdır. Sonraki yıllara ait bazı salnamelerde “Yabancı” adı altındaki nüfusun bazen var olması bazen var olmaması ve miktarının azalması o yıllarda Kilis’e farklı bölgelerden geçici iskânların olduğunu göstermektedir. Nitekim 19. Yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yıllarda Kırım ve Kafkasya’dan önemli miktarda Çerkez, Çeçen, Nogay ve Abhaz muhacirlerin Suriye ve Halep vilayetlerine iskân edildikleri Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Muhtemelen Kilis, Halep’e iskân edilecek Kafkas muhacirlerin göç güzergahında olduğu için muhacirler kısa süreli periyodlar boyunca Kilis’te iskân olunmuşlar ve bu iskân geçici olduğu için kayıtlara “Yabancı” olarak geçmişlerdir.¹⁴

Tablo 2: 1906 Yılı Kilis Nüfusu

	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	32.232	34.588	66.820
Ermeni	1.760	2.020	3.780
Ermeni Katolik	151	173	324
Protestan	161	168	329
Rum	177	198	375
Yahudi	286	292	578
Yekun	34.767	37.439	72.206

Kaynak: *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1324 (1906)*, s. 257.

Tablo 2’de 1906 yılı Kilis nüfusu görülmektedir. 1897 yılı nüfusunu gösteren Tablo 1’den farklı olarak burada “Yabancı” başlığı yoktur. Bu da o yıl Kilis’te geçici iskân olmuş kimsenin olmadığını göstermektedir. Ermeni nüfus miktarında orantılı bir artış söz konusu iken diğer gayrimüslim gruplara ait nüfus miktarında çok az da olsa bir azalma söz konusudur. Bu da bu gruplara mensup bazı ailelerin Halep’e göç ettiğine işaret edebilir. Bu tabloda asıl dikkati çeken husus, Müslüman nüfusta meydana gelen azalmadır. Nitekim 1897 yılında 68.413 olan Müslüman nüfus dokuz yıl sonra yani 1906 yılında 66.820’ye inmiştir. Bu dokuz yılda Kilis’in Müslüman nüfusunda 1593 kişinin azaldığını göstermektedir ki, bu azalış anormal bir durum oluşturmaktadır. Bunun sebebi, Müslüman nüfusun Halep ve Antep gibi görece daha büyük sancak merkezlerine göç etmiş olması olabilir.

¹⁴ Osmanlı arşiv belgelerine göre 93 Harbi öncesi ve sonrasında Kırım ve Kafkasya’dan Anadolu’nun muhtelif yerlerine 150 bin kadar muhacir iskân olunmuştur. Sadece Halep vilayetine iskân olunanların sayısı 20 binden fazladır. Kilis ile Halep arasındaki mesafenin sadece 50 km civarında olduğu nazar-ı dikkate alındığında Kilis’in Halep’e iskân edilecek muhacirler için bir durak olduğu kesinlik kazanmaktadır. Anadolu’ya iskân olunan 150 bin muhacir için bkz: BOA. Y. PRK. KOM. 3/49. Halep ve Suriye Vilayetine iskân olunan muhacirlere dair bazı belgeler için bkz: BOA. A. MKT. NZD. 369/2; BOA. HH. THR. 466/75; BOA. İ. HUS. 50/1314; BOA. A. MKT. MHM. 520/8; BOA. İ. HUS. 136/1323. 1896 yılında Kilis’e iskân olunan 20 kişilik 5 hane için bkz: BOA. BEO. 758/56778.

Tablo 3: 1908 Yılı Kilis Nüfusu

	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	31.774	33.992	65.766
Ermeni	1.783	1.941	3.729
Ermeni Katolik	152	175	327
Protestan	150	192	342
Rum	182	203	385
Yahudi	281	284	565
Yabancı	877	812	1.689
Yekun	35.199	37.604	72.803

Kaynak: *Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1326 (1908)*, s. 262.

Tablo 3'te 1908 yılına ait Kilis nüfusu verilmiştir. Tablo incelendiğinde gayrimüslim nüfus oranlarında belirgin bir azalış veya artış söz konusu değilken Müslüman nüfus yine bin kişi civarında azalmıştır. Yukarıda izan ettiğimiz üzere bunun sebebi Kilisli bazı Müslüman ailelerin Kilis'e sadece 50 km mesafede bulunan Halep veya Antep'e göç etmiş olmaları olabilir. Ermeni nüfus ise istikrarlı bir şekilde artmaya devam ederek Katolik Ermenilerle beraber 4 bine yaklaşmıştır. Buna göre Müslüman nüfus Ermeni nüfusun yaklaşık on sekiz katıdır.

Osmanlı Devleti nüfusuna dair en son sayım 1914'te yapılmıştır. Ancak 1914 nüfus sayımı da esasında devletin nüfusunun son kez sayıldığı 1905-1906 nüfus sayımına dayanmaktadır.¹⁵ 1905 sayımında, sayım sonrası takip edilebilir bir sistemin temelleri atıldı. 1905 sayımı için hazırlanan nizamnameye göre, sayım esnasında kazalarda mahalle/köylere ait erkek ve kadın nüfusunu gösterir birer istatistik cetveli düzenlenmesi gerekiyordu. Bu cetveller, kaza meclisi üyeleri tarafından kendi kişisel mühürleriyle mühürlendikten sonra birer kopyası valilikler aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilecek ve burada Nüfus İdâre-i Umûmiyesi'ndeki ana defterlere işleneceklerdi.

Sayım sonrası kurulan sistem, kazalardaki nüfus memurlarının, her üç ayda bir düzenli olarak meydana gelen ölüm, doğum, yeni kayıtlar ve nakilleri gösteren birer cetvel hazırlayarak vilayet nüfus idareleri aracılığıyla İstanbul'a göndermelerini de gerekli kılmaktaydı. İstanbul'da bu bilgiler, 1905 sayımının sonuçlarının işlendiği ana defterlere düzenli olarak aktarılıyor ve böylece her sene sonunda, ülkenin nüfus durumunu gösteren bir istatistik meydana getirilebiliyordu. Özetle, 1914 nüfus bilgileri için kaynak oluşturan istatistikler, 1905 yılında yapılmış olan sayım ve kayıtlara, daha sonra meydana gelen ölüm, doğum ve nakil gibi olayların işlenerek nüfus istatistik uzmanlarınca 1914 yılı için elde ettikleri sonuçlardır.¹⁶

¹⁵ 1905-1906 sayımı hem teknik hem de siyasal gerekçelere dayanıyordu. Muhtemelen 1903 tarihli bir bildiriye göre Osmanlı Devleti yetkileri önceki sayımın sonuçlarından hoşnut değildi. Irak ve Arap Yarımadası gibi bazı bölgelerin nüfusunun eksik sayıldığını ve bunun hem Müslümanların çıkarlarına hem de devletin hazinesine zarar getireceğini düşünüyorlardı. Sayımın ardındaki siyasal gerekçe ise Sırp, Bulgarlar, Rumlar ve Makedonya ve Trakya'daki Vlahlar arasındaki milliyetçi mücadelelere dayanıyordu. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz: Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay., İstanbul, 2010, s. 110-111.

¹⁶ Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yay., İstanbul, 2011, s. 189-192.

Tablo 4: 1914 Yılı Kilis Nüfusu

Müslümanlar	78.905
Ermeni	3.934
Ermeni Katolik	376
Protestan	390
Rum	434
Yahudi	775
Toplam	84.814

Kaynak: Karpat, a.g.e, s. 370.

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere 1908 yılından 1914 yılına kadar Kilis'te hem Müslüman hem de Ermeni nüfus artmıştır. Ancak Ermeni, Ermeni Katolik ve Protestan nüfusun tümü dahi toplandığında 4.700'e tekabül etmekte olup Müslüman nüfusun ancak 17'de 1'ine tekabül etmektedir. Başka bir deyişle 1914 yılında Müslüman nüfus, Ermeni nüfusun 17 katıdır.

1914-1918 yılları arasında I. Dünya Savaşı cereyan edecek ve Osmanlı Devleti bu savaşta Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan ile birlikte İngiltere, Rusya ve Fransa'ya karşı mücadele etmek zorunda kalacaktır. Savaş süresinde Osmanlı Devleti düşman topraklarına saldırı düzenlemekten ziyade muhasım devletlerin kendi topraklarına düzenlediği saldırılara karşı koymaya çalışacaktır. Başka bir ifadeyle savaş genel olarak Osmanlı Devleti'nin topraklarında gerçekleşecek ve Osmanlı Devleti Suriye, Irak, Doğu Anadolu, Trakya ve Boğazlar üzerinden kendisine saldıran İngiltere, Rusya ve Fransız kuvvetlerine karşı koymaya çalışacaktır. Devletin böylesi ölüm kalım mücadelesi verdiği bir savaşta Osmanlı Ermenileri, tebaası buldukları Osmanlı Devleti'nin yanında olmak yerine İtilaf Devletleri'nin kendilerine söz verdiği bağımsız Ermenistan vaadine inanarak birçok yerde isyanlar başlatarak Osmanlı Devleti'ni zayıflatmaya çalışmış ve silahlanarak bilfiil Rusya, Fransa ve İngiltere için savaşmışlardır. Ermenilerin bu tür zararlı faaliyetleri devletin ve ordunun varlığını tehlikeye sokar dereceye varınca hükümet bir önlem almak zorunda kaldı ve Ermeni saldırılarının tüm Doğu Anadolu'yu kapsayan bir genel isyana dönüşmemesi için Ermenileri savaş cephesi olan yerlerinden çıkartarak onları henüz savaş cephesi olmayan Suriye, Musul, Deir-Zor ve Halep mıntıklarına iskân etmeyi kararlaştırdı. 27 Mayıs 1915 tarihinde, *Vakt-i seferde icraat-ı hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" yani tehcir kanunu çıkarttırılarak Ermenilerin tehcirine başlandı.¹⁷

Takip eden günlerde yayımlanan talimatnamelerle tehcirin güvenlik içerisinde yapılması, tehcire tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları malların tespiti, Ermenilerin gidecekleri yerlerde yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması vs. konularında yapılan düzenlemeler yetkililere bildirildi. Başlangıçta savaş bölgelerindeki Gregoryen (Ortodoks) Ermenilerle sınırlı olan tehcir kararı sonraki aylarda Ermeni liderlerin tahrik ve teşvikleri sonucunda ülkede bir iç savaş ortamı yaratılması nedeniyle Anadolu içlerinde yaşayan bir kısım Katolik ve Protestan Ermenilere de uygulandı. Yaklaşık bir yıl devam eden tehcir uygulaması neticesinde yaklaşık 500.000 Ermeni, o zaman savaş bölgesi olmayan bugünkü Suriye ve Irak topraklarına nakledildi.¹⁸

¹⁷ Halil Özşavlı, *Önce İsyân Sonra Göç ve İskân; I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'den Göç Eden Ermenilerin Lübnan'da Kurduğu Küçük Anadolu (1914-1939)*, ATAM Yay., Ankara, 2019, s. 12 vd.

¹⁸ Özşavlı, a.g.e., s. 23.

Kilis Ermenileri de zararlı davranışlarından ötürü tehcire tabi tutuldular. Önce Katma istasyonuna sevk edilen Kilis Ermenileri daha sonra kafiler hâlinde Müslime, Deir Zor ve diğer iskân bölgelerine gönderildi. 200'e yakın aile Maan ve Sukhra'ya kadar gitti ve burada 4 yıl kadar yaşadı. Genellikle zanaatkarlardan oluşan 30-40 aile ilk etapta tehirden muaf tutuldu ancak daha sonra onlar da Deir Zor'a gönderildi.¹⁹ Osmanlı Arşivi'nde yer alan bir belgeye göre 5 Ekim 1915 tarihi itibarıyla Kilis'ten 3.679 Ermeni sevk olunmuş ve geriye 2.320 Ermeni kalmıştır.²⁰

Tablo 5: Halep vilâyet merkeziyle ile İskenderun, Cisir, Antakya, Belen, Ayntab, Rumkale ve Kilis kazalarından sevk edilen ve kalan Ermeni miktarı, 5 Ekim 1915

Sevk Olunan	Kalan	Sevkiyâtın Te'hiri Emrinden Evvel	Mu'finsiz Asker Ailesi	[Mülâhazât]	[Kazası]
<i>nüfus</i>	<i>nüfus</i>	<i>nüfus</i>	<i>nüfus</i>		
1.490	396	-	-	-	İskenderun'dan
3.882	6.122	-	5	Protestan	Cisir'den
2.038	3.369	47	87	Hâl-i isyanda	Antakya
1.820	-	-	-		Belen
12.387	11.027	0	0		Ayntab'dan
768	00	123	183		Rumkale'den
3.679	2.320	0	1.217		Kilis
26.064	23.234	170	1.492		[Yekûn]

Kaynak: BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/50_1

Bu belgeye göre sevk olunanlar ve geriye kalanlar toplandığında Ekim 1915 tarihi itibarıyla Kilis'te 6 bin civarında Ermeni nüfusu olduğu anlaşılmaktadır ki, bu 1914 yılı genel nüfus sayımında ortaya çıkan Ermeni nüfusundan bin beş yüz kadar fazladır. Kanaatimizce bunun nedeni tehcir uygulamasının başlamasıyla Zeytun²¹, Maraş ve Antep gibi yakın ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerden göç kafilerinin Kilis'e varmış olmasıdır. Nitekim bizzat Kilisli Ermeniler tarafından kaleme alınmış bazı Ermenice kaynaklarda tehcir uygulamasının ilk haftalarında Maraş ve Zeytun'dan göç kafilerinin Kilis'e gelip bir gece şehir dışında konakladıktan sonra Halep, Deir Zor ve diğer iskân bölgelerine gönderildiği zikredilmektedir.²²

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere 1914-1918 yılları arasında I. Dünya Savaşı cereyan edecek ve Osmanlı devleti bu savaştan mağlup olarak çıkacaktır. Akabinde, Kilis önce İngilizler daha sonra da Fransızlar tarafından işgal edilecektir. Aynı günlerde tehirci tabi tutulan Ermenilere geri dönme izni verilince diğer bölgelerde olduğu gibi Kilis'te de Ermeniler terk ettiği topraklara geri döndü. Kilis'e geri dönenlerin miktarı tehirci tabi tutulanların 4/3'ü kadardı.²³ Ancak, İngilizlerin Kilis'i ilk işgal ettiği 6 Aralık 1918 tarihinden TBMM ile varılan antlaşma uyarınca Fransızların Kilis'i terk etmeye başladığı 7 Aralık 1921 tarihine kadar geçen yaklaşık üç yıllık süre boyunca Kilisli Ermeniler de tıpkı diğer bölgelerdeki ırkdaşları gibi işgal

¹⁹ Hamparsum Berberyan-Horen Avak Nersesyan, *Յուշամանուկու Քիլիսի Հայոց Այլադէմի Միջևն 1968 Թուականը (Huşamadyan Kilisi Hayots; Isgizpen minçev 1968 Tvaganı: Kilis Ermenileri Hatıra Kitabı; Başlangıçtan 1985 Yılına Kadar)*, Sevan Matbaası, Beyrut, 1969, s. 149-150

²⁰ BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/50_1

²¹ Günümüzde Kahramanmaraş'ın Süleymanlı ilçesi.

²² Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 148.

²³ Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 151.

kuvvetlerinin safında yer alarak Osmanlı Devleti aleyhinde faaliyette bulundular.²⁴ Çünkü Fransızların “Adana’dan Diyarbakır’a kadar olan bölgede Ermeniler için Kilikya Ermeni Krallığı’nı kuracağız.” vaadine inandılar.²⁵

Fransızların bu vaadine inanan Ermeniler, Kilis’te devletin aleyhinde faaliyetlerde bulunarak kimi zaman Müslüman halkı katlettiler. Örneğin, 1916 yılında Kilis’te 24 kişilik silahlı bir Ermeni çetesi oluşturularak ve bu çete eliyle çeşitli baskınlar ve katil eylemleri gerçekleştirdiler.²⁶ Bundan başka, 22 Mayıs 1918’de Kilis’in Hacılar ile Islahiye’nin Burunsuz köyleri arasında 40 kişilik bir Ermeni çetesi 7 jandarma erini pusuya düşürerek şehit etti. Ayrıca Temmuz 1918’de Kilis’in Akçakent ve Kaman köylerini basarak adam öldürdüler ve çok miktarda parayı ve tahılı gasp ettiler.²⁷

Ermeniler, yukarıda sadece bir kısmını verdiğimiz eylemlerden ötürü artık Türklerle bir arda yaşayamayacaklarını düşündüklerinden Fransa hükümeti ile Türk Hükümeti arasında Ankara Antlaşması imzalanır imzalanmaz göç etmeye karar verdiler. Fransızlar da Ermenilere kendileri ile birlikte bölgeden ayrılmalarını tavsiye ederek onları kendi hâkimiyetleri altındaki istedikleri bir yere göndereceklerine dair söz verdiler.²⁸ Hatta İstanbul’daki Protestan Ermeni cemaati lideri ve Katolik Ermeni patriği, Milletler Cemiyeti başkanlığına gönderdikleri Aralık 1921 tarihli bir mektupta Fransızların bölgeden çekilme kararı üzerine sayıları 120.000’i bulan Kilikya Ermenilerinin topluca göç etmeye karar verdiklerini belirterek ve bu göç hareketinin bir an evvel tamamlanması için Milletler Cemiyeti başkanlığından gereken araçları temin etmesini talep ettiler.²⁹

Netice olarak Fransızların geri çekilmesiyle birlikte bölgedeki Ermenilerin de göçleri tekrar başladı. Örneğin 1920 yılının Haziran ayında Antep’ten Kilis’e çekilen Fransızlar, yanlarında çoğu Sivas, Erzurum

²⁴ 1895-1896 Kilis Ermeni olayları ile Kilis Ermenilerinin I. Dünya Savaşı’ndan önceki ve sonraki siyasi faaliyetleri, işgal kuvvetleri yanlısı çalışmaları ve 1915 tehciri sırasındaki durumları hakkında ayrıca bir kitap yazmakta olduğumuzdan burada konuya dair çok fazla ayrıntı verilmeyecektir. Ancak kısaca Kilisli Ermenilerin 1913 yılında Kilis’te Hınçak örgütünün bir şubesini açtığını ve bu şubeye mensup komitecilerin silahlı müfrezelerin düzenlenmesi ve örgütlenmesi için Kilis’ten adamlar gönderdiğini, Kürt dağı taraflarında bulunan Ermeni köylerinde birçok müfrezeler oluşturduğunu ve Ermeni öğrencilerin bu müfrezelere katılmalarını sağlamak amacıyla faaliyetler yürüttüğünü belirlemekte fayda vardır. Bkz: Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara, 2006, cilt IV, s. 567.

²⁵ Fransızların kendileri için Kilikya’da bir Ermeni yurdu kuracağına inanan binlerce Ermeni Kilikya’ya, özellikle Adana, Antakya ve İskenderun yörelerine geldi. Ermeniler geri gelip yerleştikleri topraklarda yeni bir düzen kurmaya başladıkları zaman Fransızlar oyalama taktiğini kullandılar. Bir yandan Ermenileri Mustafa Kemal öncülüğünde filizlenmeye başlayan Türk millî güçlerine karşı silahlandırırken bir yandan da Kilikya topraklarından çekilmek hususunda Türk birlikleri ile anlaşma yoluna gittiler. Türklere karşı galip gelemeyince ve beraberlerinde getirdikleri Ermeniler Adana, Maraş, Urfa ve İskenderun gibi şehirlerde Müslümanların şiddetli tepkisine yol açınca Ermenilerden kurtulmak istediler ve onları başta Halep olmak üzere Suriye ve Lübnan topraklarına göçe teşvik ettiler. Detaylı bilgi için bkz: NARA, Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929, Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1, Digby A. Willson’dan Bainbridge Colby’ye, 14 Aralık 1920 ve Roll No:8, 890d.00/59, Digby A. Willson’dan Amiral Mark L. Bristol’a 1 Kasım 1920.

²⁶ Bkz: BOA. DH. ŞFR. 63/175.

²⁷ Bkz: Gülcü ve Gündüz, *a.g.m.*, s. 307.

²⁸ NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910- 1929, Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1*, Digby A. Willson’dan Bainbridge Colby’ye, 14 Aralık 1920. Fransızlar Antep, Urfa ve Maraş’ı terk ettikleri sırada onlara yardım eden veya onlarla birlikte gelen birçok Ermeni, Fransızlar bu şehirlerden geri çekilirken onlarla birlikte gitti. Adana bu göçlerin yoğunlaştığı merkez oldu ancak bir kısım Ermeniler İskenderun, Halep ve Beyrut’a vardı. Bu dönemde Antep, Urfa ve Maraş bölgelerinden Adana ve İskenderun’a göç edenlerin sayısını tam olarak belirlemek mümkün olmasa da Kahire’deki Ermeni Ulusal Birliği, İngiliz konsolosluğuna gönderdiği bir yazıda bu sayının 60,000 civarında olduğunu belirtmektedir. Ancak bu sayıya temkinli yaklaşmakta fayda vardır. Bkz: FO 141/629, No. 722/19.

²⁹ L. N. C.519. 1921. VII. Aynı belgede Fransız Albay Brémond’un 1919 tarihinde Kilikya Ermenilerinin miktarını 120,000 olarak saptadığı ve bu sayının o günden beri sürekli olarak arttığı belirtilmektedir.

ve bu illerin olduğu bölgelerden gelen 2000 Ermeni mülteciyi ve 900 Ermeni yetimi de getirmişti. Bunlar daha sonra Halep'e götürüldü.³⁰

Tablo 6: 1927 Yılı Kilis Nüfusu

Şehir Nüfusu	22.513
Şehre Merbut Köyler Nüfusu	2.648
Sair Nahiye ve Köyler Nüfusu	20.604
Nahiye ve Köylerin Yekunu	23.252
Yekunu Umumi	45.765

Kaynak: *28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927, s. 26.

Kilisli Ermeniler tarafından kaleme alınan Ermenice hatıratlarda ifade edildiğine göre Ermenilerin Kilis'i temelli terk etmesi 1921 yılının son aylarında başladı ve 1922 yılının ilk aylarında son buldu. Yıl sonunda Kilis'te neredeyse hiç Ermeni kalmamıştı. Bu durum 1927 nüfus sayımındaki sonuçlara da yansımıştır. 1927 nüfus sayımında ülkedeki vatandaşların hangi etnik kökenden geldiğini de öğrenmek isteyen devlet, bunu direkt sormak yerine onlara dinlerini sormuştur. Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere 1927 yılında Kilis'te sadece üç kişi Ermeni olduğunu ifade ederken bir kişi de Hristiyan olduğunu söylemiştir. 330 kişi ise Musevi olarak kayıtlara geçmiştir. Kilis'in toplam nüfusu ise 46.193 olarak kaydedilmiştir. Bu da 1914 nüfus sayımına göre Kilis'in nüfusunun neredeyse yarı yarıya azaldığını göstermektedir ki, bunun nedeni 1921 Ankara Antlaşması ile Kilis'e bağlı birçok köy ve arazinin sınırın Suriye tarafında kalmasıdır.

Tablo 7: Dinlere Göre 1927 Yılı Kilis Nüfusu

	Cinsiyet	DİNLER									
		İslam	Katolik	Protistan	Ortodoks	Ermeni	Hristiyan	Musevi	Sair dinler	Dinsiz veya dini meçhul	
Şehir	E	11,295	-	-	-	2	1	179	-	-	
	K	11,039	-	-	-	1	-	151	-	-	
Köyler	E	11,620	-	-	-	-	-	-	-	-	
	K	12,239	-	-	-	-	-	-	-	-	
Yekun	E	22,915	-	-	-	2	1	179	-	-	
	K	23,278	-	-	-	1	-	151	-	-	
Yekunu Umumi		46.193				3		330			

Kaynak: *28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri Mufassal Neticeler İcmal Defteri*, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929, s. 215.

Yukarıdaki bilgiler ışığında Kilis Ermenilerinin 1922 yıllarında Kilis'i terk ederek Azez ve Halep'e oradan da Lübnan, Mısır, Irak ve Umman'a taşındığını söylemek mümkündür. Sonraki yıllarda Avrupa ve Amerika'ya kadar giden Ermeniler de olacaktır. Nitekim Ermenice kaynaklar, 1922'de Azez'deki 400 Kilisli Ermeni ailenin olduğunu söylemektedir. Ancak 1946'ta bunlardan 96 aile Ermenistan'a göçecektir. Azez'de

³⁰ NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910- 1929, Roll No:8, 890d.00/20*, Halep Amerikan Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 1 Haziran 1920.

ticaret ile uğraşan Kilisli Ermeniler daha çok iş ve fırsatlar için Halep'e göç edecektir. Günümüzde Azez'de sadece 2-3 Ermeni kalmıştır.³¹

2. KİLİS ERMENİLERİNİN EĞİTİM FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti, uyguladığı millet sisteminin bir gereği olarak gayrimüslim tebaayı eğitim, ibadet ve ayin gibi konularda serbest bırakmıştır. Bütün gayrimüslim unsurlar, kendi mezheplerine göre dini ibadet ve ayinlerini tam bir serbestlik ve hoşgörü içinde yapabiliyorlardı. Statüleri fermanlarla belirlenen ibadet yerlerinin bütünüyle dokunulmazlığı vardı. Devlet, bu ibadet yerlerinin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresi ilgili cemaatlerin yönetim teşkilatlarına bırakılmıştır. Misyonerlerin de etkisiyle 19. yüzyılda Ermeni toplumu içerisinde sosyal-kültürel faaliyetler arttı. Ermeni basını Tanzimat Fermanı'ndan sonra gelişmeye başladı ve tıpkı basın yayın faaliyetlerinde olduğu gibi kilise içindeki tören, ayin ve vaftiz gibi faaliyetler de Ermenice yürütülmeye başlandı. Bu gelişmede Avrupa'ya okumaya gönderilen Ermeni öğrencilerin önemli rolü oldu.³²

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasına sağlamış olduğu hoşgörü ortamından Kilisli Ermeniler de istifade ettiler. Halep gibi ticaret, eğitim ve sosyo-kültürel etkinliklerin yoğun olduğu bir merkeze yakın olmanın avantajından da yararlanarak kısa sürede Kilis'te kendileri için eğitim ve din müesseseleri inşa ettiler. Bu okulların bu kadar çok olmasının bir diğer nedeni de şüphesiz misyonerlerdi. Özellikle Fransız hükümetinin 1740'ta elde ettikleri kapitülasyonlar sayesinde Fransız Katolik rahiplerin misyoner faaliyetleri, daha çok Rum ve Ermeniler üzerinde yoğunlaştı.

Kilis özelinde söylemek gerekirse Aziz Hovhannes Kilisesi³³'nin 1873 yılında faaliyete girmesine kadar Kilis'te Ermenilere ait düzenli bir eğitim faaliyeti veya kurumundan bahsetmek zordur. Ancak bu kilise ile birlikte Kilis Ermenilerinin eğitim-öğretim faaliyetleri yeni bir evreye girdi ve bundan sonra bu kilise Ermenilerin okul hayatının merkezi oldu. Sonraki yıllarda Ançırılı³⁴ Andon Verjabedyan ve Çemişgezekli Sarkis Varjabedyan Kilis'teki Ermeni okullarının önde gelen öğretmenleri oldular. Daha sonra bunlara Antepli Kaspar Hoca Pilavcıyan katıldı. Bu üç hoca Kilis'te Ermeni okullarında önemli hizmetler verdi.

1884 yılında Piskopos Mıgırdıç Vehabedyan'ın girişimleriyle Kilis'te Levonyan Eğitim Derneği kuruldu. Yüzlerce üyesi olan bu derneğin amacı okullardaki eğitim seviyesini yükseltmektir. Daha sonra bu dernek Levonyan Milli Koleji'ne dönüştü ve Kilis yeni ve gelişmiş bir okul daha kazanmış oldu. Daha sonra İstanbul'dan gelen ve bu okulda hocalık yapan Hovsep Badveli³⁵ Hoca hem okuldaki eğitimin seviyesinin çok yükselmesine vesile oldu hem de okulun isminin herkesçe duyulmasını sağladı. Hovsep Badveli Hoca, Kilis'te iki yıl kaldıktan sonra İstanbul'a geri döndü.

1887'de Bayramyanlar ve Kasarcıyanlar ile onlarla aynı vakıfta yer alanlar tarafından Aziz Hovhannes Kilisesi'nin avlusunda "Haygazyan" isminde bir okul daha açıldı ve Sarkis Varjabedyan bu okulda görevlendirildi. 1889'da yine Aziz Hovhannes Kilisesi'ne yakın bir yerde Doktor Dikran Enfeciyan, Gıbligyanlar, Keşişyanlar, Hellunyanlar, Kaypagyanlar ve onlarla aynı vakıftaki dostları tarafından

³¹ Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 328-329.

³² Osmanlı dönemi Ermeni basını için bkz: Halil Özşavlı, "Osmanlı Ermeni Basını Tanzimat'tan Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne Kadar (1839-1860)", *Türk Basın Tarihi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2018, 725-758.

³³ Bu kilisenin inşaatına 1852'de başlanmış ve inşaat 16 sürmüştür. 1872'de inşaatı biten Kilise, 1873 yılında faaliyete girmiştir. 1925 yılında ise kilise tamamen yıkılmıştır. Bkz: Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s., 184-186.

³⁴ Erzincan Kemaliye (Eğin)'de eski bir Ermeni köyü.

³⁵ Ermenicede "muhterem, saygıdeğer" anlamına gelen ve genellikle dini bir anlamı olmayıp büyük hocalara verilen bir unvan.

“Arusyag” isminde bir okul kuruldu ve bu okulun ilk müdürü Nişan Saatçıyan Efendi oldu. Daha sonra müdürlük görevini Antepli Berc Mumcuyan devraldı.³⁶

Aşağıdaki tablolarda Osmanlı salnamelerine göre Kilis'teki gayrimüslimlere ait okullar ve öğrenci sayıları verilmiştir. Tablolarda görüleceği üzere Ermenilere ait okullar ve bu okullarda okuyan öğrenci sayıları diğer gayrimüslim okullarından ve öğrenci sayılarından daha fazladır. Hatta Protestan ve Katolik okullarının da bir kısmının Ermenilere ait olduğu hatıra getirilirse Ermeni okulları Müslümanlara ait okulları dahi geçmektedir.

Tablo 8: 1903-1904 (1321-1322) Yıllarında Kilis'teki Gayrimüslim Okulları

Sıra No	Mektebin Adı	Cinsi	Talebe Sayısı	Muallim Adı
1	Protestan Mektebi	Erkek	22	Kostanyan
2	Protestan Mektebi	Kız	40	Maryan Bedevyan
3	Protestan Mektebi	Kız	50	Deyafe Basmacıyan
4	Protestan Mektebi	Kız	45	Kostanyan Kızı Servarın
5	Ermeni Mektebi	Erkek	90	Ohannes Osbiyan
6	Ermeni Mektebi	Kız	85	Ohan Yenikomiyen
7	Ermeni Mektebi	Kız	40	Derhayan Ebru
8	Ermeni Mektebi	Kız	60	Zahir Köşkeryan
9	Musevi Mektebi	Erkek	30	İbrahim Deyan
10	Musevi Mektebi	Erkek	20	Musa Dedbek

Kaynak: Cengiz EROĞLU, Murat BABUÇOĞLU, Mehmet KÖÇER (Editörler), *Osmanlı Salnamelerinde Halep*, ORSAM Yay., Ankara, 2012, s. 573-574.

Tablo 9: 1905-1906 (1323-1324) Yıllarında Kilis'teki Gayrimüslim Okulları

Sıra No	Mektebin Adı	Cinsi	Talebe Sayısı	Muallim Adı
1	Katolik Mektebi	Erkek	25	Fikri Efendi
2	Katolik Mektebi	Erkek	20	Ohannes Serbiyan Efendi
3	Katolik Mektebi	Erkek	15	Ohannes Kasaryan Efendi
4	Katolik Mektebi	Kız	55	Filomenafer Nakliyan

³⁶ Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s., 116-119 ve Alişan A. Bayramyan, *Gliza Ermeni Kilis'i*, Erivan, 2001, s. 43-51.

Tablo 9: Devam

5	Ptotestan Mektebi	Erkek	14	Agopcan Görükçyan
6	Ptotestan Mektebi	Kız	44	Servarn Kostanyan
7	Ptotestan Mektebi	Kız	30	Flora Kostanyan
8	Ermeni Mektebi	Erkek	25	Hahpasum Berberyan
9	Ermeni Mektebi	Erkek	30	Artin Nişanyan
10	Ermeni Mektebi	Erkek	30	Agop Dirbagosyan
11	Ermeni Mektebi	Kız	20	Zarohmi Kefişkeryan
12	Ermeni Mektebi	Kız	25	Rahil Kefişkeryan
13	Ermeni Mektebi	Kız	15	Vardi Kebabcıyan

Kaynak: Cengiz EROĞLU, Murat BABUÇOĞLU, Mehmet KÖÇER (Editörler), *Osmanlı Salnamelerinde Halep*, ORSAM Yay., Ankara, 2012, s. 573-574.

Tablolardan anlaşılacağı üzere 1903-1904 yıllarında Kilis'teki dört Ermeni okulunda 175 öğrenci eğitim görürken 1905-1906 yıllarında Kilis'te Ermenilere ait okul sayısı 6, bu okullarda okuyan öğrenci sayısı ise 145 olmuştur. Dikkat edilirse Ermeni okul sayısı artmasına rağmen bu okullarda okuyan öğrenci sayısında bir azalma olmuştur. Bunun nedeni Ermeni okullarının bölünerek yeni okulların meydana getirilmesi ve bazı öğrencilerin Katolik ve Protestan mekteplerine devam etmesidir.

1903 yılında Kilis'in zengin Ermeni ailelerinden olan Basmacyan, Şamamyan ve Yenikomşuyan aileleri tarafından "Kilis Eğitimseverler Derneği" kuruldu. Bu dernek, Arusyag Kolejinin ismini değiştirerek "Milli Eğitimseverler Koleji" adı altında yeni bir okula dönüştürdü. 1903-1904 yıllarında bu okulun müdürlüğünü Hamparsum Berberyan üstlendi. Buradan mezun olan öğrenciler Antep'teki Amerikan Koleji ve Halep'teki Darülmualimin'de eğitimlerini tamamlıyorlardı.³⁷

Tablo 10: 1908 (1326) Yılında Kilis'teki Gayrimüslim Okulları

Sıra No	Mektebin Adı	Cinsi	Talebe Sayısı	Muallim Adı
1	Katolik Mektebi	Erkek	25	Fikri Efendi
2	Katolik Mektebi	Erkek	20	Ohannes Serbiyan Efendi
3	Katolik Mektebi	Erkek	15	Ohannes Kasaryan Efendi
4	Katolik Mektebi	Kız	52	Virşenya

³⁷ Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 121.

Tablo 10: Devam

5	Pttestan Mektebi	Erkek	17	Agopcan Görükçıyan
6	Pttestan Mektebi	Kız	29	Mirim Muradyan
7	Pttestan Mektebi	Kız	33	Servan Kostanyan
8	Ermeni Mektebi	Erkek	5	Ohannes Biramyay
9	Ermeni Mektebi	Erkek	7	Hahpasum Berberyay
10	Ermeni Mektebi	Erkek	10	Agop Dirbagosyan
11	Ermeni Mektebi	Erkek	12	Krisor Nalbantyan
12	Ermeni Mektebi	Erkek	20	Krisor Nalbantyan
13	Ermeni Mektebi	Kız	9	Arusyak Balyozyan
14	Ermeni Mektebi	Kız	21	Sayd Nalbantyan
15	Ermeni Mektebi	Erkek	20	Stanik Antonyan
16	Musevi Mektebi	Erkek	85	İlyahu Eşkanazi

Kaynak: Cengiz EROĞLU, Murat BABUÇOĞLU, Mehmet KÖÇER (Editörler), *Osmanlı Salnamelerinde Halep*, ORSAM Yay., Ankara, 2012, s. 573-574.

1326 (1908) Halep vilayet salnamesine göre aynı yıl Kilis'teki tek Müslüman okulu olan Kilis Mülki Rüştüye Mektebinde 75 talebe öğrenim görmekteyken; 4 Katolik, 3 Protestan, 8 Ermeni, 1 Musevi mektebi olmak üzere toplam 16 gayrimüslim okulunda, 380 talebe okumaktaydı.³⁸

3. KİLİS ERMENİLERİNİN NİŞAN VE DÜĞÜN VE ADETLERİ

Kilis Ermenilerinin birçok örf ve âdetinin Kilis'in Müslüman tebaasınıninkine benzediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kilis'te Ermeni bir genç evlenmek istediği zaman bunu ailesine söyleyemezdi. Böyle bir şeyi gidip anne veya babaya söylemek ayıp sayılırdı. Bu yüzden anne ve babanın oğullarının büyüdüğünün farkında olup onun evliliğe hazır olup olmadığını anlamaları gerekirdi. Bir genç evliliğe hazır ise ve evlenmek istiyorsa ailesi ona kız bakmaya başlar. Daha sonra bu durum tüm sülalece duyulunca tüm sülale o genç için uygun bir eş aramaya koyulur. Nihayet aday gelin belirlendikten sonra evlenecek delikanlı ve aile önce gizli olarak gelin adayının evine gider ve orada gençler ilk defa birbirini görür. Taraflar akraba olmaya karar verince iki tarafça kız isteme günü belirlenir. Kız isteme günü erkek tarafı akşam 30-40 kişilik bir heyet ile kız evine giderek kızı resmen ister.

³⁸ 1326 (1908) Halep Vilayet Salnamesi, s. 250.

Kız isteme konuşmasından önce çeşitli tekerleme ve şiirler söylenir. Örneğin;

*Tepeden düze geldik,
biz bugün size geldik,
sizi candan severik,
evdeki kıza geldik,
sizin bahçede bir gül bitmiş
onu koparmaya geldik*³⁹.

Bu tür tekerlemelerin ardından ve kız resmen istendikten sonra kızın ailesi sanki ilk defa duymuş ve şaşırmış gibi yaparak bir süre düşünmek istediğini ve akrabalarına danışacağını söyler. 10-15 gün sonra isteyen taraf tekrar kızın ailesine gelir ve bu defa kızın babası kendi kardeşine veya kızın dayısına danışacağını ifade ederek tekrar ne evet ne de hayır der. Bu durum birkaç hafta, ta ki kızın babasının ağzından “*evet verdim*” sözü çıkıncaya kadar devam eder.

Kızın ailesi kızı verince damat tarafı 50-100 kişilik bir heyet ile kızın evine nişan yapmaya gider. Gündüzden zaten sini sini baklavalara, çeşitli tatlılar ve meyveler erkek tarafınca kız evine yollanmıştır. Maddi durumlarına göre bazı aileler nişanı müzikli bazı aileler ise müziksiz yapardı. Erkek ve kadınların ayrı ayrı oturması adettendi. Gece geç saatlere kadar eğlendikten sonra bir aile büyüğü gençleri ayağa kaldırır, onların nişanlandığını ilan eder ve evlenecek çift ailelerinin ellerini öperdi. Nişan faslı bittikten sonra düğüne kadar damat bir daha nişanlısının yüzünü göremezdi hatta onların mahallesinden bile geçemezdi. Gençler birbirlerine hediye göndereceği zaman yakın bir akraba getir götür işini üstlenirdi. Nişanlılık dönemi 6 aydan 7 yıla kadar sürebilirdi. Bazı aileler çocuklarını çok erken yaşta nişanlardı. Buna “beşik kertme” denirdi.⁴⁰

Düğün hazırlıkları bir hafta önceden başlar, yemekli toplantılar, davetler düzenlenirdi. Kız tarafının yakın akrabaları sırayla gelin adayını evlerine yemeğe davet eder, eğlenceli zaman geçirirler ve gelini hamama götürürlerdi. Erkek tarafında ise tüm akrabalar hep beraber hazırlıklar için yardımlaşır, bir gün kadınlar pirinç ayıklar, nohutları temizler, leblebi ve tatlılar hazırlarlardı. Düğün günü tüm bunlar ikram olarak ayrı tabaklar hâlinde davetlilere sunulurdu. Bir gün mum yapma günü düzenlenirdi. Gelin ve damat için insan boyunda mumlar yapılır ve düğün günü bu mumlar gelin ve damat için yakılırdı. Bir gün de “sigara sarma gecesi”⁴¹ düzenlenirdi. O dönem hazır sigara bulunmadığından düğünde gelen davetlilere ikram etmek üzere tütünden sigaralar sarılması gerekirdi. Çok fazla sigara sarmak gerektiğinden birçok insan bir araya gelerek davetliler için sigara sarardı.⁴²

Kilis Ermeni adetlerine göre düğün dört gün sürerdi. Cuma gününe denk gelen ilk gün hamam ve kına günüydü. Erkek tarafından bir kadın tanıdık ve akraba tüm kadınlara haber vererek onları gelin hamamına davet ederdi. Gelin birçok kadın eşliğinde hamama götürülür, orada yenir içilir ve eğlenilirdi. Akşam bir tepsi içinde erkek tarafının kadınları gelin evine kınaya gelirdi. Gelinin ilk önce sağ elinin serçe parmağından kına yakılmaya başlanırdı. Kına yakılırken güzel şarkılar ve türküler söylenirdi. Bunlardan biri şöyledir;

*Ey kınalar, kınalar!
Bizim dala konalar
Kutnum mübarek olsun
Gelinim yakındırığın kınalar*

³⁹ İstifade ettiğimiz kaynak Ermenice bir eser olmasına rağmen bu sözler Ermenice harflerle Türkçe yazılmıştır.

⁴⁰ Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 221-223.

⁴¹ İstifade ettiğimiz kaynak Ermenice bir eser olmasına rağmen bu sözler Ermenice harflerle Türkçe yazılmıştır.

⁴² Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 224.

*Kaladan indim düze,
İnce bele kemer takdım
Hagop⁴³ mendilini gönder
Nişanlına kına yakdım.*

Gelinin kınası bittikten sonra oradaki tüm gençlerin eline kına yakılır ve şarkılar söyleyerek damadın evine gidilirdi. Burada yine şarkı ve türküler eşliğinde damadın kınası yakılırdı.

İkinci gün öğleden sonra tıraş faslı başlardı. Akraba ve dost gençler berber eşliğinde damadın evine gelir ve şarkılar türküler eşliğinde damadı tıraş ederlerdi. Berber önce damadın arkadaşlarını hafiften kısa sürede tıraş eder daha sonra damadın tıraşına geçerdi. Ancak damat tıraş olurken orada bulunanlar berbere bahşiş verirdi. Bundan ötürü berber daha çok bahşiş toplamak için damadın tıraşını uzattıkça uzatırdı. Damadın tıraş bittikten sonra bir masa getirilir damadın önüne konur ve damadın damatlıkları kısa süreliğine sergiledikten sonra damat şarkılar eşliğinde giydirilirdi. Damadın kıyafetleri önceden mutlaka kilisenin rahibine götürülür ve kutsanırdı.

Damadın tıraş faslı devam ederken erkek tarafından bir grup kadın kız tarafının evine giderek geline gelinliklerini (düğün kıyafetlerini) giydirirdi. Burada da gelini giydirme faslı türküler ve eğlenceler eşliğinde olurdu. Tüm bunlar bitinceye kadar zaman geçer ve akşam yaklaşmış olurdu. Erkek tarafından kadınlı erkekli büyük bir kalabalık damadın evinden çıkıp kız tarafına gelini almaya giderdi.

Yolda kurbanlar kesilir şarkılar ve maniler eşliğinde gelin yavaş yavaş damadın evine götürülürdü. Yolda söylenen manilerden biri şöyleydi;

*Şu gelen kimin kızı
Yanakları kırmızı
Gerdanında bir ben var
Sandım seher yıldızı
Şu gelen ben olaydım
Atına nal olaydım
Belinde trablus
Püskülü ben olaydım
Çekin halay düzülün
Sürmeli gözler süzülün
Ben halayın başıyam
Altun yüzük kaşıyam⁴⁴*

“Sühbe Günü” olarak da adlandırılan üçüncü gün çeyizlerin getirilmesi ve sergilenmesi günüdür. Gelinin rengârenk bohçalar ve sandıklar dolusu çeyizini getirmek için erkek tarafından genç erkek ve kızlardan oluşan bir grup gelinin evine gider. Kız tarafından genç kızların katılımıyla iyice kalabalıklaşan grup şarkılar ve türküler eşliğinde çeyizi damadın evine getirir. Getirilen çeyizler, günler öncesinden

⁴³ Burada damat kimse onun adı söylenirdi.

⁴⁴ Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 228. İstifade ettiğimiz kaynak Ermenice bir eser olmasına rağmen bu sözler Ermenice harflerle Türkçe yazılmıştır.

hazırlanmış masalara serilir ve sergilenir. Öğleden sonra çeyiz görmeye gelen misafirlere “helle” adı verilen büyük tepsilerde pilav, et, harise ve “kabak pastırması” ikram edilirdi.⁴⁵

Misafirler ve çalgıcılar gittikten sonra erkek ve kadınlar ayrı odalarda otururdu. Gelin yüzü örtülü bir şekilde kadınlarla, damat ise erkeklerin olduğu odada otururdu. “Azab başı” denilen ve damadın hem öğretmeni hem de her şeyinden sorumlu olan kişi damadın sol tarafında, damadın vaftiz babası ise damadın sağ tarafında otururdu. Hem azab başının hem de vaftiz babanın görevi gelen misafirleri karşılamak ve onlarla ilgilenmektir. Akşam olunca misafirler ayrılmaya başlar ve giderken dama hediyeler bırakırdı. Kimileri hediye yerine damadın cebine para koyardı. Misafirlerin ayrılmalarından sonra gelin koca zifaf odasına bir seremoni ile girerdi. Gelin, zifaf odasının eşliğinde bir cam şişe veya tabağı yere vurur ve paramparça ederdi. Damat ise odaya girmeden evvel anne ve babasının ellerini öper onların duasını alırdı. Daha sonra damadın anne ve babası zifaf odasının kapısının her iki yanında ayakta durur ve ellerini havada birleştirir, bazen ellerinde kılıç tutarlardı. Gelin ve damat anne ve babanın ellerinin altından zifaf odasına girerdi. Bu esnada şöyle bir tekerleme okunurdu;

*Portakalın sarısı
Yere düştü yarısı
Kız anası izin ver
Oldu gece yarısı*

Dördüncü güne “Kelle günü” denirdi. Dördüncü gün yakın akraba ve dostlar yemeğe davet edilirdi. Yemek olarak koyun ve kuzuların kafa ve ayaklarından yapılan yahni türü bir yemek servis edilirdi. Bu yemeğe “kelle” dendiği için dördüncü güne de kelle günü denmiştir.⁴⁶

KİLİS ERMENİLERİ İLGİLİ BAZI FOTOĞRAFLAR

⁴⁵ Aynı yer. “Kabak pastırması” Ermenice harflerle Türkçe yazılmıştır.

⁴⁶ Berberyan-Nersesyan, a.g.e., s. 230-231.

Kilis Ermeni okullarında görev almış bazı öğrenenler:

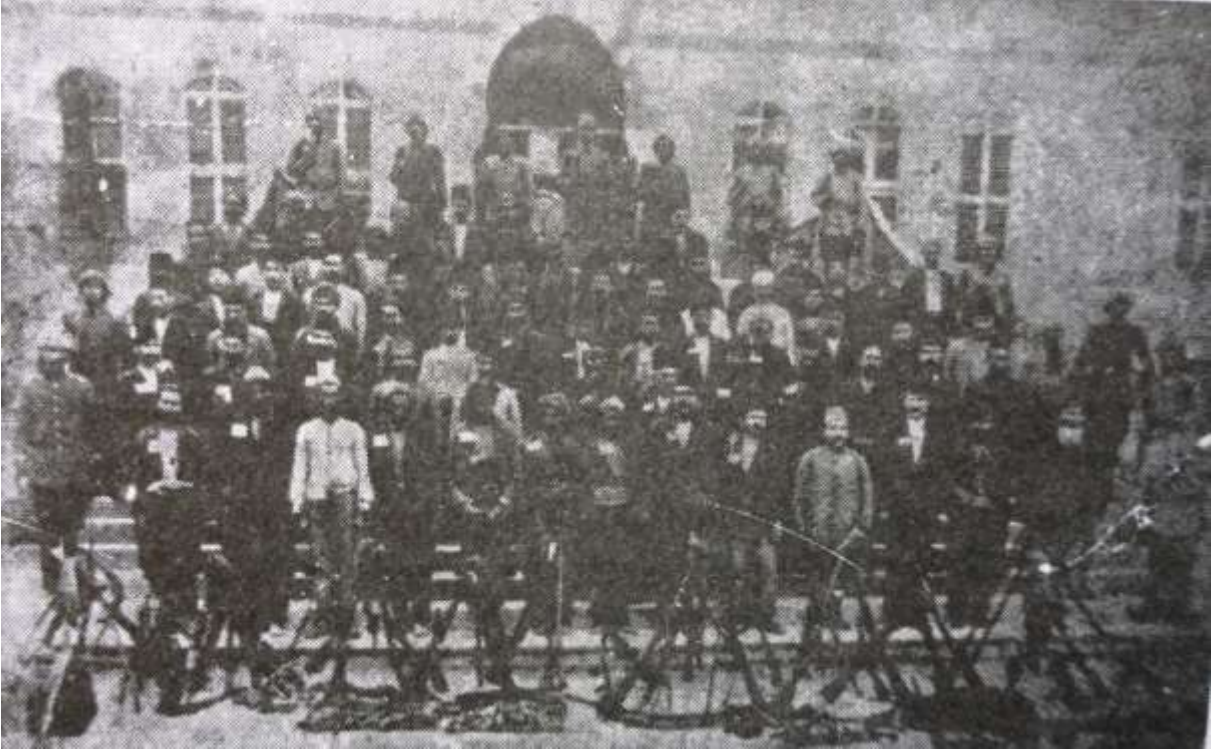
Soldan sağa oturanlar: Krikor Kalfa Nalbantyan (Kilisli), Dacad Hoca Dakesyan, Sımpad Ğazelyan (Kilisli)

Soldan Sağa ayakta: Hovhannes Hoca Pirinçciyan (Kilisli), Armenag Ğıbligyan (Kilisli), Müziyen Karekin Hoca (Elbistanlı)

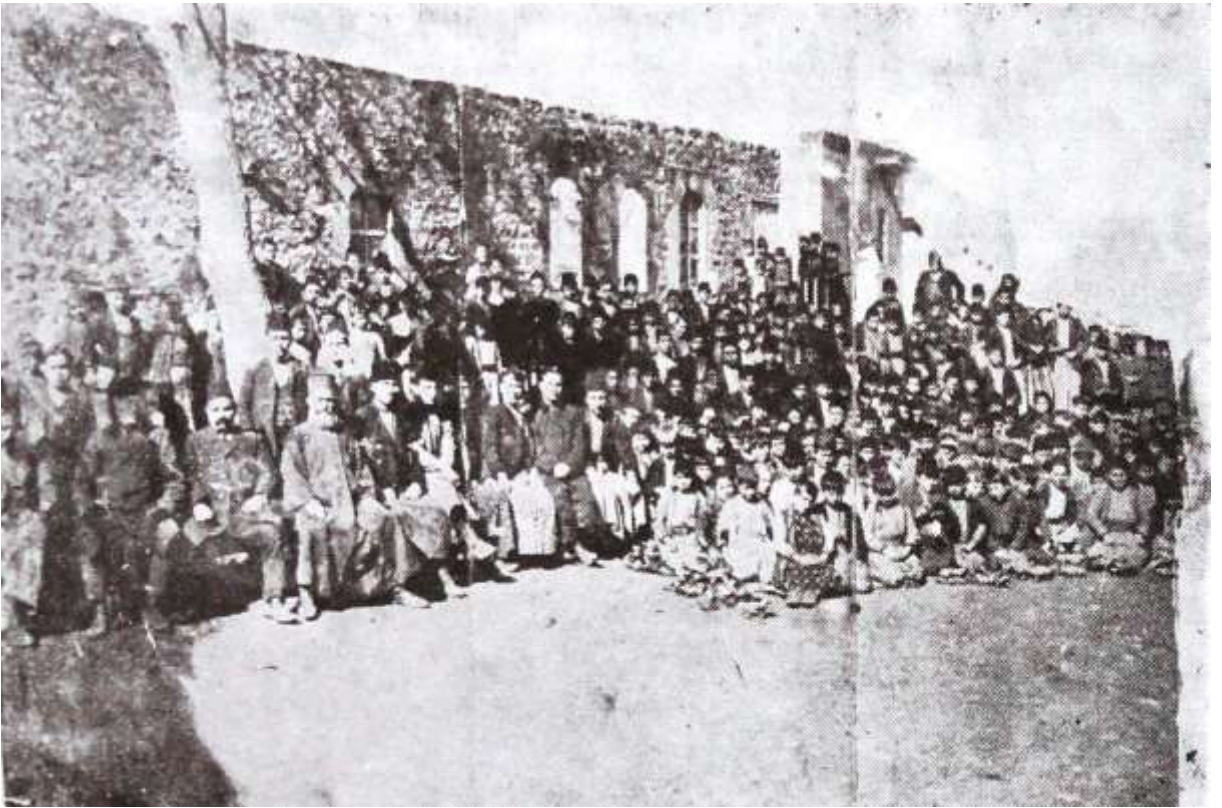

Kilisli Şaşı Avedis. Asıl adı “Avedis Ohanyan” olan Şaşı Avedis Hınçak örgütünün Kilis’teki önde gelen liderlerinden biridir ve Kilis’te çetecilik yapar. Avedis’e şaşı denmesinin nedeni kızdığı zaman gözlerinin hafif şaşı gibi görünmesidir. Başlarda atının semerine sakladığı Hınçak yazışmalarını Kilis’ten Dört Yol’a, İskenderun, Harput ve Diyarbakır’a taşıyan Avedis, 1905-1915 yılları arasındaki on yılı “Dağların Oğulları veya Dağların Çocukları” adındaki, beş yüz silahlı Ermeni’den oluşan çetesiyle dağlarda at sırtından inmeden geçirmiştir.

1915 Halep'te Eski Saray önü. Silahları ile birlikte Ermeni isyancılar, aralarında Kilis Ermenileri de var.

1908 yılında Kilis'te öğretmen ve öğrenciler kilisenin bahçesinde.

ՔԻԼԻՍՅԻ ՀԱՅ ԿԱՄԱԻՈՐՆԵՐ

Fransızların oluşturduğu “Doğu Lejyonu”nda Osmanlı Devletine Karşı Savaşan Kilisli Ermeni Gönüllüler: Doktor Haygazun Nalbandyan, Sarkis Zğçanyan, Kevork Uzun Sarkisyan, Harutyun Apigyan, Dikran Gürünlüyan, Toros Keloğluyan, Nerses Fırıncıyan, Dikran Abulafyan, Krikor Mığıryan, Gevuş Tataryan, İskender Bayramyan, Mihran Krikoryan, Kevork Aytablıyan ve Güllü adında bir genç.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri

BOA. Y. PRK. KOM. 3/49.

BOA. A. MKT. NZD. 369/2;

BOA. HH. THR. 466/75;

BOA. İ. HUS. 50/1314;

BOA. A. MKT. MHM. 520/8;

BOA. İ HUS. 136/1323.

BOA. BEO. 758/56778.

BOA. DH. EUM. 2. Şb, 73/50_1

BOA. DH. ŞFR. 63/175.

Amerikan Ulusal Arşivi

NARA, Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910-1929, *Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1*, Digby A. Willson'dan Bainbridge Colby'e, 14 Aralık 1920 ve *Roll No:8, 890d.00/59*, Digby A. Willson'dan Amiral Mark L. Bristol'a 1 Kasım 1920.

NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910- 1929, Roll No:8, 890d.00/50, Ek 1*, Digby A. Willson'dan Bainbridge Colby'e, 14 Aralık

NARA, *Records of the Department of the State Relating to the Internal Affairs of Asia, 1910- 1929, Roll No:8, 890d.00/20*, Halep Amerikan Konsolosluğu'ndan Dışişleri Bakanlığı'na, 1 Haziran .1920

İngiliz Arşivi

FO 141/629, No. 722/19.

Birleşmiş Milletler Arşivi

L. N. C.519. 1921. VII.

Salnameler

Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1315

Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1324

Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb 1326

Makaleler

Erdoğan Gülcü ve Ahmet Gündüz, "Milli Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2009, cilt 6

Halil Özşavlı, *Önce İsyân Sonra Göç ve İskan; I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'den Göç Eden Ermenilerin Lübnan'da Kurduğu Küçük Anadolu (1914-1939)*, ATAM Yay., Ankara, 2019

İnceleme Eserler

Alişan A. Bayramyan, *Gliza Ermeni Kilis'i*, Erivan, 2001

- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara, 2006, cilt IV
- Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*,
- Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı (1867-1908)*, Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara, 2020
- Cengiz EROĞLU, Murat BABUÇOĞLU, Mehmet KÖÇER (Editörler), *Osmanlı Salnamelerinde Halep*, ORSAM Yay., Ankara, 2012
- Cevdet Paşa, *Tezâkir (21-29)*, Yay. Haz. Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara, 1991
- Halil Özşavlı, “Osmanlı Ermeni Basını Tanzimat’tan Ermeni Milleti Nizamnamesi’ne Kadar (1839-1860)”, *Türk Basın Tarihi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2018
- Hamparsum Berberyan-Horen Avak Nersesyan, *Յուշատեսուհի Քիլիսի Հայոց Սկիզբէն Մինչեւ 1968 թնւալուր (Huşamadyan Kilisi Hayots; Isgizpen minçev 1968 Tvaganı: Kilis Ermenileri Hatıra Kitabı; Başlangıçtan 1985 Yılına Kadar)*, Sevan Matbaası, Beyrut, 1969
- İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, Fatih Matbaası, İstanbul, 1968
- Katib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145.
- Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay., İstanbul, 2010
- Orhan Sakin, *Osmanlı’da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, Ekim Yay., İstanbul, 2011
- Seyit Ali Kahraman (Haz.), *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 9. Kitap 1. Cilt*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2011
- Şemseddin Sami, *Kâmûsül A’lam*, cilt 5
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*
- Umumi Nüfus Tahriri (28 Teşrin-i Evvel 1927)*, Mufassal Neticeler İcmal Defteri, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929.
- Umumi Nüfus Tahriri (28 Teşrin-i Evvel 1927)*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.
- Vital Cuinet, *La Turquie D’Asie*, Tome II, Paris, 1891.

KİLİS'İN EKONOMİK TARİHİNE BİR BAKIŞ (1840-1940)

Osman TAŞKIN*

GİRİŞ

Bu makalede, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren iktisadi verileri çerçevesinde Kilis'in ekonomik tarihi ele alınacaktır. Araştırmanın çerçevesi tarihi bilgilerin analiz edileceği arşiv belgeleri ve araştırma neticelerinin verileriyle sınırlı olduğundan kapsamlı bir ekonomi tarihi olmayacaktır. Yine de incelemenin Kilis Şehir Tarihi çalışmalarına bir katkı sunması beklenmektedir. Çalışmada çeşitli arşiv belgeleri analiz edilip yapılan çalışmalardan istifade edildi. Doğrudan ilgili olarak Kilis'in sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili birkaç çalışma yapılmıştır. XVI. yüzyılda Kilis'in sosyal ve ekonomisine dair ayrıntılı ve toplu bilgilerin hatta uygulanan kanunnamelerin bulunduğu Tapu Tahrir Defterleri doktora tezi olarak çalışılmıştır. XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında Kilis Kazası ile ilgili bazı çalışmalar mevcuttur.¹ Biz bu çalışmada merkezi hükümetin toplamış olduğu vergi gelirleri verileri üzerinden, kaza sınırları çok belli olmasa da, Halep'e bağlı olan Antakya, Ayntab (Antep), Ruha (Urfa) gibi kazalarla kıyaslama yoluna giderek zirai üretimin çerçevesini analiz etmeye çalıştık. Ayrıca Kilis coğrafyasının ekonomik üretim kapasitesinin tarihi süreç boyunca büyük bir değişim yaşatacak bir gelişme içerisinde olmadığı, sanayi üretim kapasitesinin sınırlı bir seviyede küçük ev işletme ve üretim merkezleri şeklinde olduğu ortaya konmaya çalışıldı. Kilis'in yerleştiği coğrafyası, tarihi, nüfus ve toplum kısaca incelendi. Ardından şehrin ekonomik göstergeleri ve ticari yapıları ele alındı.

Bilindiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisinin imalat sektörü eskisine oranla büyük oranda zayıflamıştı. Bu dönemde Avrupa'ya yaptığı ihracatının büyük kısmını hammadde oluştururken Avrupa bu hammaddeleri işleyip ürün olarak tekrar Osmanlı'ya satıyordu. Eskiden sadece imparatorluğun tüketimine değil Akdeniz bölgeleri yanında Avrupa ülkelerinin pazarlarına yeten birçok çeşitli ürünler artık ya tamamen ortadan kalkmış ya da çok azalmıştı.² Avrupa'nın ihtiyacı Osmanlı ticari ürünlerine talebi artırmış ancak birim maliyeti daha ucuz olan Avrupa malları bunların yerini almaya başladı. Ayrıca yerel ayan, mültezim ve Osmanlı tüccarlar, imparatorlukta Avrupa'yla ticaretten yararlananların başında gelmeye devam ettiler. 1838 Ticaret Antlaşması, Avrupalıları, Osmanlı tüccarlarına karşı ayrıcalık bir pozisyona getirmişti. Avrupa sermayesi geçimlik tarım sektörünü ticarete açmada kritik bir rol oynadı. Ne var ki ticarileşen tarımsal üründe önemli sermaye birikimine yol açarken Osmanlı hazinesi tarım sektöründe vergi toplamada devlet mekanizmasından yararlanamıyordu.³ Vergileri toplayamayınca dış borçlarla açığını kapatma yoluna gidiyordu. Genel ekonomik çerçeve bu durumda olunca geçmişin canlı ticari yol güzergâhları da eski devirleri arar oldu. Kilis uluslararası ticaretin önemli kavşağında yer alan

---

* Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Bu konuyla doğrudan alakalı yapılmış şu tezlere bakılabilir: Metin Akis, XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2002); Hakan Ercivan, 19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kilis Kazası. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2010; Tahir Ögüt – Ali Rauf Karataş, “Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kilis'in İktisadi ve Sosyal Yapısı”. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi 4/6 (2012), 35–58; Komisyon, Cumhuriyetin 75. Yılında Kilis, Kilis Valiliği, (Ankara 1997).

² Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar* (İletişim Yayınları, 1993), 72.

³ Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, 74–75.

Halep'le organik bağımlı 1921 yılına kadar devam ettirdi. Hatta bu tarihten sonra da ilişkiler ağı sınırların ötesine geçmeye devam etti.⁴ Coğrafya, Kilis'in kaderini belirlemişti. Yapılan çalışmalar ve tarih araştırmalarına göre Kilis'in iktisadi durumunu belirleyen en önemli unsur sahip olduğu idari sınırları olmuştur. Ankara Antlaşması'ndan önce Halep'e 10-15 km. kadar yaklaşan batıda İslahiye Antakiyye (Antakiyye), kuzeyde Antep (Ayntab), doğuda Urfa (Ruha) sınırlarına kadar, zaman zaman genişleyip daralan, geniş bir coğrafyada tarım, ziraat ticaret ve taşımacılık faaliyetleri en önemli iktisadi faaliyetleri oluşturmuştur. Bu itibarla Kilis'in tarihini incelerken dönüm noktası Ankara Antlaşması (1921) olmuştur. Kilis'i ekonomik anlamda kötürüm bir hasta pozisyonuna sokmuştur. Anlaşma gereği sınır ötesinde kalan topraklarını iki taraflı olarak işleme ve vergilerini ödemekte olan halk zamanla siyasi ve idari baskılar yüzünden ekonomik olarak topraklarından verim alamaz hâle geldi. Artık yüzyıllardır ekonomisi ve dünya şehirleriyle bağlantısı Halep'e bağlı olan Kilis adeta çıkış kapısı kapatılan bir handa kalmıştı artık. XIX. yüzyılın başında bir nebze de olsa canlı olan ticaret mekânları ve dükkanlar ve hanlar bir bir işlevini yitirdi, harap oldu, yıkıldı ve arsa niyetine satıldı.⁵ Bu durumdan önce hangi vaziyette olduğuna bakmak için tarihe gitmek ve arşiv kayıtları ve yapılan çalışmaları incelemek gerekiyor.

Ekonomik ve sosyal tarihin kaynakları arasında arşiv kayıtları önemli bir yere sahiptir. Tahrir kayıtları dışında avarız, cizye gibi vergi kayıtları da önemli bilgiler ihtiva eder. Ayrıca alınan diğer vergi kayıtları da kazanın zirai durumunu, çevresindeki kazalara göre kıyaslama imkânı verebilmektedir. Bu itibarla öncelikle XVI. yüzyıl tahrir kayıtları⁶ Kilis'in ekonomik ve sosyal tarihiyle ilgili en önemli bilgileri ihtiva etmektedir.⁷ Ancak sonraki yüzyıllarda Kilis'in ekonomik tarihine ışık tutacak bu tür bir tahrir kaydı maalesef mevcut değildir. Vergi kayıtları ise bütüncül bir inceleme ortaya koymak için uzun uğraş gerektirecek yorucu arşiv çalışmasını gerektirecek boyutlarda olabilir.⁸ Ancak bazı kayıtlar Haleb, Antakya, Urfa, Ayntap ve Kilis kaza merkezlerinin vergi kayıtları bize Kilis'in ekonomik göstergeleri olabilirdi. Bu vesileyle bu kayıtlar çerçevesinde ve yapılan araştırmalarla XIX. yüzyıl Kilis ekonomik ve sosyal durumu, ticari ilişkilerin yoğun olarak yaşandığı ticari binalar ve bunlara dair bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

⁴ Bu hususta sınırların ötesinde kalan Kilisli halk her gün topraklarına gitip gelmek için gümrük duvarlarını aşmak zorunda kaldı. Yüzyıllardır devam eden ve Kilis'in hayat kaynağı olan Halep'le ticari ilişkiler bıçak gibi kesilince halkın tabiriyle kafası bir yerde bedeni bir yerde kalan bir bünye hâline dönüştü. Bu konuda daha geniş bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Taşkın, O. (2022). Suriye'de Kalan Toprakları ve Kilis Halkı. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 12 (3), 1772-1783. DOI: 10.30783/nevsosbil.1137758

⁵ Bu konuda bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi (İstanbul 1968). Vakıflara ait mülklerin satılmasıyla ilgili olarak şu çalışmalara müracaat edilebilir: Abdülkadir Dündar, Kilis'teki Osmanlı Devri Mimarî Eserleri (Ankara 1999) ve Osman Taşkın, Vakıfların Tasfiye Süreci ve Satılan Kilis Vakıf Mülkleri (Ankara 2022)

⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri İle Kilis Tarihi, (İstanbul 1968), 94-171 sayfaları arasında Kilis'e ait Tapu Tahrir ve Evkaf Defterlerinde bulunan bilgileri listelemiştir. Bunlar başlıklar hâlinde şu şekilde: İstanbul Başvekalet Arşivi (Başkanlık Osmanlı Arşivi) 93 numarada kayıtlı 926 H. 1519 M.'de Yavuz Sultan Selim'in hükümdarlığının son senesinde yazılmış Haleb Evkaf defterinde Ravandan Haleb'e bağlı bir nahiye olarak gösterilmiş bilgileri listelemiştir: Yavuz zamanında Ravandan Nahiyesi Köylerinin Nüfus, ev ve çift sayıları s.94-100; Yavuz Sultan Selim Zamanında Haleb'e Bağlı A'zaz Nahiyesinin Mahalle ve Köyleri ile nüfus, ev, mücerred ve çift sayıları. S.101-125; Kanuni zamanında Haleb nahiyeleri, Türkmen oymak ve orukları. s. 126-140; Kuyud-ı Kadime Arşivindeki Haleb ve Kilis Defterleri; III. Murad zamanında Kilis mahalleleri, nüfus ve kıl çadırı, konar-göçer evli İzz-ed-dinli Kürdleri; Kilis'in ve Çevresinin Esbab-ı Mucibeli Kanunnamesi. s. 145-156. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Kilis ve çevresindeki vakıflara ait vakfiyeler ve vakıf kayıtların sıralamıştır. Sonraki çalışmalara rehberlik eden bu çalışma hâlâ Kilis tarihi araştırmalarında başucu kitabı olarak durmaktadır.

⁷ Metin Akis, *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2002), 90 (Kilis Sancağının sosyal ve ekonomik hayatının 1519-90 yıllarını aydınlatacak dört adet mufassal tahrir defteri vardır.)

⁸ Arşiv kayıtları ve yapılan çalışmaları toparlayacak yüksek lisans veya doktora düzeyinde bir çalışma Kilis ve çevresindeki sosyal ekonomik vaziyeti ortaya koyacaktır.

1. KİLİS ŞEHİR TARİHİ, NÜFUS VE TOPLUM

Kilis'in yerleşimi üç bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Bereketli hilalin içinde verimli ve düz bir araziye sahip olması yerleşime imkân sağlamıştır.⁹ Kilis merkeze çok yakın Oylum höyüğü üç bin yıllık bir geçmişle Kilis'in ilk yerleşmesinin işareti kabul edilir.¹⁰ Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle Kilis de kısa sürede bir Türk yurdu olmuştur. Zira Haçlılar Ravanda Kalesi'ni 1097'de Türkler'den almıştır.¹¹ Kilis'in yerleşimi açısından önemli olan bu kalenin ne zaman yapıldığı tam bilinmemekle beraber Haçlı seferleri sırasında Afrin vadisine hakimiyet sağlamak için kullanıldığına göre daha eski zamanlarda buradaki hakimiyeti elinde bulunduranların yaptığı söyleniyor.¹² XI. yüzyılda Haçlı istilasına uğradı ve Urfa Kontluğu sınırları içerisinde kaldı. Sonra İslam hâkimiyeti tekrar kuruldu. Bu olaylar sırasında Azez müstahkem bir yer olarak geçerken Kilis adı geçmez, Timur istilasında Azez tahrip edilince Kilis daha önem kazanmış görünüyor.¹³ Kilis I. Selim zamanında Osmanlı topraklarına katılmasıyla gelişme göstermiş, hatta şehirdeki binaların çoğu bu devirden kalmıştır.¹⁴ Bu yıllarda altı mahallesi olan bir kasabaydı.¹⁵ Kilis'in Kanuni döneminde Canbolad ailesinin buraya yerleştirilmesi ve Kilis'in bu aileye yurtluk- ocaklık olarak verilmesiyle gelişmesi hız kazandı.¹⁶ Üç bine yakın nüfusuyla Azez'in iki katına ulaştı. Yeterli su kaynağı olan şehir topografisi dairesel bir formda gelişme gösterdi.¹⁷ Kilis'in Halep ticaret yollarının bağlantı noktasında bulunması bu gelişmede etkili oldu. Halep güzergâhında önemli bir ticaret ve konaklama merkezi olurken verimli arazileriyle kırsal kesimin ürettiği ürünlerin bölgede pazarlanmasında ve kırsal kesimin ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir pazar sahası oluştu.¹⁸

Osmanlı klasik dönemini düşündüğümüzde her kaza, bir taraftan kültürel üstünlüğü, yani çevresinin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile veya bir topluluk merkezini çevrelemiş köylerin teşkil ettiği idari bir birliği ifade etmekteydi. Kazaların doğuşu tarihi bir seyir içinde meydana gelmekte ve bunu yaratan etkileri de tarihi, iktisadi, coğrafi ve kültürel olarak düşünmek gerekir. Ancak hiçbir kasaba veya şehir olmaksızın, sırf köyler grubu hâlinde teşkil edilmiş kazalar da mevcut idi. Bir merkez kasabası bulunmayan bu türlü kadıllıklar, eski yerli idari bölümden kalma olmayıp, büyük ihtimalle, Türk göçebe hayatının bir gereği idi. XV. yüzyılın ikinci yarısı ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında Ankara Sancağı, Bozok Sancağı ve Halep Türkmen Kadılığı'nın merkez kasabası bulunduğu bilinmiyordu. Her üçü de bu söylenen bölgelerde yaşayan ve aynı aşiretten olan Türkmen obalarını idare içinde toplamak amacı ile teşkil edilmiş birleşimlerdi. Türkiye'de, kazalara merkez görevi yapan kasabalar ve şehirler, bir kısmı Türkiye kurulduktan sonraki devirde doğmuş olsa da büyük çoğunluğu itibarıyla, Bizans, Roma ve belki daha eski devirlere kadar giden uzun bir tarihe sahiptirler. Bunlardan bir haylisi hâlâ Anadolu'nun birinci derecede siyasi, iktisadi ve kültürel merkezleri durumunu sürdürüyorlar.¹⁹ Fetihden sonra Kilis'in idaresine memur edilen Canbolad ailesinden

⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Kilis Tarihi* (İstanbul 1968), 31,32 Kilis'in tarihiyle ilgili daha detaylı bilgiler için bu eserin 1-186. sayfalarına müracaat edilmelidir.

¹⁰ Ökkeş Kesici, "Kilis'in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış", *Doğu Coğrafya Dergisi* 1/1 (2011), 247.

¹¹ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", *Belleten* 56/216 (1992), 374.

¹² Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", 372.

¹³ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932), 18 (Timur'un Azez'i tahrip etmesiyle buraya göçenlerle daha da genişlemiş olduğu söyleniyor.)

¹⁴ Besim Darkot, "Kilis", *İslam Ansiklopedisi (MEB)* 6 (1977), 806.

¹⁵ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Kilis Tarihi*, 158 (Bu altı mahalle adları: Kana, Kibeliyye, Çukur fasıl, Hacıköğçe diğer adı Meşhedler, Kızılca, Sübbad. Ev sayısı 260, 74 bekar, 19 çift toplam 314 kişidir)

¹⁶ İlhan Oğuz Akdemir – Ömer Faruk İncili, "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği", *Marmara Coğrafya Dergisi* 0/29 (2014), 227.

¹⁷ Akdemir - İncili, "Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği", 227.

¹⁸ İlhan Oğuz Akdemir – Ömer Faruk İncili, "Şehir Morfolojisi ve İktisadi Yapı İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehir Örneği", *Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6 (2013), 80.

¹⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (1453-1559)* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), 60.

biri Kilis'in şehirleşmesiyle ilgili şunaları söylemiştir: Kilis evvelce yalnız bir yerde cuma namazı kılınan küçük bir yerd. Bu yüzden eski defterde köy olarak yazılmıştı. Bu yüzden resm-i bennak, resm-i mücerred alınırdı. Babam Canbolad Bey Kilis'i tasarruf ederken burada cami, tekke, üç hamam, iki kervansaray ve bezzazistan, iki pazaryeri yaptırmak suretiyle Kilis'i mamur etmiştir. Şimdi Kilis, altı yerde cuma namazı kılınır bir kasaba olmuştur.²⁰

Böylece Kilis'e kaza statüsü fetihten hemen sonra verildiği anlaşılmaktadır. Şehirde toplumsal ilişkilerin geliştiği en önemli birimler olan mahalle²¹ fetihten dört yıl sonra yukarıda ifade ettiğimiz gibi altıya ulaştı ve 260 hanede 314 kişi yaşıyordu.²² Mahalle sayısı 1867 yılında otuz iki 1908 yılında otuz üç oldu. Bu artışın birçok sebebi vardır elbette ancak daha çok konargöçer Türkmenlerin yazları Kahramanmaraş ve Adıyaman civarında kışları Kilis'te konaklayan Türkmen aşiretlerin iskân edilmesiyle gerçekleştiği ifade edilmektedir.²³ XIX. yüzyıl ortasında Tanzimat reformları çerçevesinde 1864 Vilayet Nizamnamesi 1866'da Kilis'i de içine alacak şekilde Halep'te de uygulandı. Halep vilayeti önce Urfa, Maraş, Kozan, Adan, Payas, Halep merkez ve Zor sancaklarından oluşturuldu. Ahmet Cevdet Paşa iki yıl süren valiliği döneminde Zor sancağı dışında Halep vilayetine bağlı sancaklarda merkezde yeniden düzenleme yaptı ve Halep vilayet sınırları 1869'da Adana, Kazan ve Payas sancaklarının çıkarılmasıyla daraltıldı.²⁴ 1865 yılında Fırka-i İslahiye çalışmaları çerçevesinde İslahiye ve Hassa kazalarıyla birlikte İzziye Kazası da kuruldu, Merkezi Cukanlı ve Sapkanlı köyleri olan Kazanın Okçu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler cemaatleri de Nahiye hâline getirildi. 1895 yılına kadar kaza olarak kalan İzziye, bu tarihte Kilis'e bağlandı.²⁵ Böylece Kilis çevresiyle birlikte yerleşme ve şehirleşmenin merkezleri arasında yer aldı. Çevresindeki güvenlik sorunları giderilmeye ve daha rahat ticari ilişkilerin kurulmasına zemin hazırlanmaya başlandı. Ahmet Cevdet Paşa Fırka-i İslahiye çalışmaları kapsamında yaptığı çalışmaların özetini şöyle yapıyor: "iki sene evvel Çukurova'yı aşip Gâvur Dağı'nı aşip da Maraş'a veya Kilis'e gitmek mümkün değilken bir tek atlı Adana'dan kalkıp Osmaniye'ye ve oradan Bulanık yoluyla Maraş'a, İslahiye ve İzziye yoluyla Kilis'e gidip gelir, Halep'den İzziye, İslahiye ve Osmaniye üzerinden Kozan'a ve oradan Niğde'ye ve Kayseri'ye kadar güvenle ve sağlıklı varır oldu."²⁶ Böylece Kilis'in çevresiyle ticari ilişkilerde güvenliğin önemli bir sorun olmaktan çıkarılması Ahmet Cevdet Paşa'nın Fırka-i İslahiye çalışmaları çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Gavur Dağı (şimdi Nurdağı) çevresinde aşiretler arasındaki mücadele ve kervanlara baskın ve yağma faaliyetlerine büyük oranda son verilmişti. Çukurova Adana, Kozan, Niğde, Kayseri, Maraş Kilis'in de içinde olduğu Halep'e gidip gelen tüccar taifesinin ticari mübadele ve iş ortaklığı yaptıkları şehir merkezleriydi. Bu yolların güvenli hâle gelmesi büyük ihtimalle şehirlerin gelişmesine de büyük katkı sunmuştur. Ticari ilişkilerde gayrimüslimlerin tartışmasız bir üstünlüğü olduğunu biliyoruz. Kilis'te yaşayan gayrimüslimler için de bu geçerliydi. Kilis'teki 1869 yılında 326 gayrimüslim hanenin 46'sı Musevi, 280'i

²⁰ Komisyon, *Cumhuriyetin 75. Yılında Kilis*, Kilis Valiliği (Ankara: Kilis Valiliği, 1997), 49.

²¹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV* (1984).

²² Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Kilis Tarihi*, 158 (Mahalle adları şöyledir: Kana, Kıbeliyye, Çukur fasıl, Hacıgökçe diğer adı Meşhedler, Kızılca, Sübbad; 260 hane, 74 mücerred (bekar), 19 çift toplam 314 kişilik küçük bir kasaba niteliğinde olduğu açıkça görülmektedir. Burada çift ve mücerredlerin vergiye tabi olmalarından dolayı bu sayıları belirtilmiştir. Vergiye tabi olmayan çocuk, yaşlı vs. tahrir kayıtlarında belirtilmezdi. Nüfus sayımı XIX. yy'da yapılan yenilikler arasında olacaktır.

²³ Metin Akis – Mehmet TEKTUNA, "Hurûfât Defterlerinde 17.-19 Yüzyıllar Arasında Kilis'te Sosyal ve Dini Hayat", *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2017), 95.

²⁴ Bruce Masters, "Halep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 15 (1997), 246.

²⁵ ÖZTÜRK Mustafa, "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri ----The Establishment of İzziye District and Its Place in Turkish National Struggle", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005), 29.

²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi Tezâkir* (Cağaloğlu İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 279.

Hristiyanlara aitti.²⁷ 1846-49 yıllarına ait bir araştırmada Kilis'te yaşayan gayrimüslimlerin ekonomik durumlarının orta seviyede olanların çoğunlukta olduğu görülmektedir.²⁸ XX. yüzyılda Kilisli Kadri'ye göre kazada azınlıkları oluşturan unsurlar Ermeni, Katolik, Yahudi ve Arapça konuşan az miktarda Rum Ortodoks'tan ibaretti. Ermenilerle Katolikler İstiklal savaşı zamanında göç etmiş, Rumlar da mübadeleye tabi olmuşlar, az miktarda Yahudi'den başka unsur kalmamıştır. Yahudiler genellikle ticaretle uğraşır ve Arapça konuşurlardı.²⁹ Yahudi çocuklarıyla aynı ilkokula gittiklerini söyleyen Kilisli yaşlı bir vatandaşa³⁰ göre 1950'lerde bu aileler de İsrail'e ve başka memleketlere göç ettiler.

2. KİLİS'İN COĞRFYASI VE EKONOMİSİNE DAİR GÖZLEMLER VE DEĞERLENDİRMELER

John Murray adlı bir İngiliz gezgin 11 Ekim 1858'de Gaziantep'ten Kilis'e ve ardından Antakya'ya yolculuğunu anlatırken Kilis'le ilgili notlarında şunları aktarıyor: “Güneye doğru bir gezi için kararlaştırdığımız gündü. Yağmur pencerelerime vuruyor ve sabah soğuk ve rahatsız ediciydi. Sonunda havanın düzelmesi umuduyla atlarımıza bindik. Hayal kırıklığına uğramadık, çünkü güneş kısa sürede ağır bulutları dağıttı ve Kilis'e doğru ilerlerken canlandırıcı ışınlarıyla bizi takip etti. Arazi tamamen düzdü ve toprak, yeni ekilen tohumları örtmek için onu çeviren birçok kaba saban demirinin altında çok zengin görünüyordu. Tam akşam vaktiydi, çadırlarımızı küçük Bashkieni?³¹ köyünde kurduk, çünkü gökyüzü tekrar bulutlandı ve yağmur sağanak hâlinde yağdı. Çadırlardan biri su geçirmezdi ama diğeri sızdırıyordu ve geceleyin şemsiye isteyen kasvetli sesler duyuldu. Fırat'tan Amanos Dağları'na kadar uzanan büyük düzlükte bir başka güzel gün, bir köyün yakınında kamp kurduğumuz yağmurlu bir gece ve ertesi sabah güzel ekili araziler üzerinde kısa bir yolculuk, ardından gölgeli meyve bahçeleri bizi Kilis'e getirdi. Kilis, eski Ciliza, şimdi on iki bin nüfuslu yarı harap bir kasaba. Değerli bir Protestan Ermeni'nin evine henüz yerleşmiştik ki, bir ziyaretçimiz olduğu duyuruldu. Esmer, yakışıklı bir gençti, zengin bir elbise giymişti ve silahları vardı. Bu Deli Halil Ağa'ydı; hakkında anlatılan tüm hikâyeler doğrusya, Deli lakabını hak etmiyordu. Her ne kadar hükümet tarafından böyle kabul edilmese de ülkenin bu kısmının gerçek hükümdarıdır. Aslında, hükümet onun otoritesini tartışmaya değer bulmuyor gibi görünüyor. Bununla birlikte, göstermelik bir Türk vali var; ancak yerelde önem açısından oldukça ikincil bir konumda. Deli Ağa gittikten sonra o da bizimle tanışmaya geldi. Kendisine ülkenin durumunu sormuştuk ve cevap olarak son derece sakin ve düzenli olduğu bilgisini almıştık. Aynı soruya Vali, civardaki bazı kabilelerinin silahlandığını ve Malatya, Sivas, Harput ve Küçük Asya'nın (Anadolu'nun) diğer şehirlerinden gelen yolları kestiklerini, kervanları yağmaladıklarını ve onları korumak için gönderilen düzensiz birlikleri geri püskürttüklerini söyledi. Antakya ve Antep ovalarındaki Türkmenler, Amanos'un geçit vermez vadilerini ve tepelerini işgal eden aynı ırktan korkunç dağlılarla birlikte, güneybatıya doğru aynı taşkınlıkları yapıyorlardı. Kilis'in doğusundaki Bedeviler, bu yıl çok iyi

²⁷ BOA. Y.E.E. 33-39. H.06.04.1327/1909; Kadriye Günver, *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler* (Gaziantep: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2003), 87.

²⁸ Osman Taşkın, “Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil: Kilis'te Gayrimüslimler (1846-1849)”, *Mavi Atlas* 9/2 (2021), 167-181.

²⁹ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, 135.

³⁰ Kilis'te zeytinyağı satan 90 yaşlarında birisiyle yaptığımız Kilis tarihi sohbetinden hatırımda kalan bir bilgi.

³¹ Hangi köy olduğunu tespit edemedik. Kilis'e yakın Beşikkaya Köyü (Eski adı Anez) civarı 9 saatlik bir yürüyüş mesafesindedir. Kervanlarla yapılan yolculuklarda 8 saatlik yürüyüş süresi veya 40 km'lik mesafesi konaklama yeri olarak belirlenirdi. Gezgin tam akşam vakti dediğine göre akşam güneşin batışına yakın bir zaman olmalıdır (gün batımı saat 16:55 civarı). Güneşin doğuşu 05:30 ve gündüz süresi 11 saat 25 dakika olduğuna göre Murray'in Kilis'e yakın bir mesafede Bostancık-Beşikkaya arasında bir yerde konakladığını varsayabiliriz. Bir de yağmurun tekrar başlama ihtimali de mesafeyi kısaltmış olabilir. Anlaşılan o ki Kilis-Ayntab arası ticari-sivil her türlü yolculuklarda bir gece konaklama ihtiyacı gerektirilebiliyordu.

muamele gördükten ve her zamankinden çok daha iyi davrandıktan sonra, köylerini yağmalamaya başladılar ve neredeyse tüm sürülerini aldılar. Sakinlerinden birkaçı öldürüldü. Kasaba tamamen Kürtlerin ve onların çalgın şeflerinin insafına kalmıştı. Yakın tarihli bir olayda, Halepli bir tüccar satın aldığı yünün kendisine edilmemiş olduğu için verdiği parayla ilgili alacağını icra etmek için Genel Vali'den bazı polisler almıştı. Polisler borçlunun kampına gitmişler ve burada kendilerine derhal Halep'e dönmezlerse üzerlerine ateş açılacağı söylenmiş. Kilis'ten geçerken aradıkları adamın kendilerinden önce geldiğini öğrendiler. Onunla çarşıda karşılaştılar ve onu Kadı'nın önüne sürüklediler. Deli Halil Ağa, halkından birine karşı yapılan bu şiddet eyleminden kısa sürede haberdar oldu; iki ya da üç yüz nişancı ile Kadı'nın evini kuşattı, kendisi içeri girdi ve büyük bir öfke kustuktan sonra tutukluyu dışarı çıkardı. Bu durum, tek güvenlikleri aşiretleri ve onların gözüne girmek için uğraşan kasaba halkı arasında haklı endişelere yol açıyordu. Hükümetin kötü şöhretli zayıflığı, göçebe nüfusun hoşnutsuzluğu ve hepsinden önemlisi, yağma umudunun daha da ciddi sonuçlara yol açacağından korkuluyordu.³² Kilis'in Hıristiyan sakinleri arasında, esas olarak dinsel farklılıklardan kaynaklanan bazı anlaşmazlıklar bulduk. Oradaki birçok Ermeni, İsa'nın en yetenekli ve değerli hizmetkârları olan Amerikan misyonerleri aracılığıyla Protestan olduktan sonra, diğer Kiliseler bir tür faaliyete geçmiş gibi görünüyor."³³ John Murray'ın ifadelerinde Kilis ve çevresiyle ilgili birkaç hususa değinecek olursak bunlardan ilki toprağın ziraate uygun ve bereketli olduğunu belirtmesidir. İkincisi tarım teknolojisindeki seviyedir. Ziraatın kara sabanla yapılmasına rağmen sürülen toprağın verimliliği gezgini etkilemiş görünüyor. Karasaban ya bir çift öküz ya da bir yük hayvanına koşuluyordu. Arazinin düzlüğü ve toprağın verimliliği sadece gezgini değil onun gibi ilk defa görenleri hâlâ etkiler niteliktedir. Bir diğer husus kara saban ucuna takılan demirin o yıllarda Kilis ve civarında kullanılması tarım teknoloji bakımından çok da ilkel olmadığını varsaymamız gerekir. Zira Anadolu köylerinde Cumhuriyetin ilk yıllarında bile hâlâ sabanların ucuna demir takılmaksızın ağaç sabanların kullanıldığını söylemek yanlış olmaz. Osmanlı çiftçisine tarım makineleri tanıtım fuarının ilki 27 Şubat 1863 tarihinde İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda açılan Sergi-i Umumi-i Osmani sergisi olup yeni tarım aletlerinin kullanılması da daha çok Batı Anadolu'da daha verimli bölgelerde pilot olarak uygulamaya konulmuştu.³⁴ Böylece Osmanlı'da tarım alet ve teknolojisi XIX. yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş yaygınlaşmaya başladı. Bir başka husus bölgenin güvenliği meselesi ve feodal güç unsurlarının birbirleriyle çatışmaları ve devlet-yerel mütegalibe ilişkilerinde devletin muktedir olamamasıdır. Bu durum her türlü ürün ve üretimi etkilediği gibi merkezi hükümetin vergilerini ne derecede hakkıyla toplayabildiği meselesini gündeme getirmektedir. Girişte bahsettiğimiz gibi merkezi hükümetin vergi toplama sistemini bir türlü oturtamaması da dış borçlara bel bağlamasına sebep oluyordu. John Murray'ın Kilis mütegalibesi Halil Ağa'nın yerel kadının mahkemesini basması ve adamını kurtarması merkez-yerel ilişkisindeki zorlukları ortaya koymaktadır. Ayrıca 1865'te Fırka-i Islahiye programı kapsamında iskân edilen aşiretlerin bir süre direnç gösterdikleri de bilinmektedir.³⁵

Kilis ve Azez arazilerinin geliri yüksek olduğu fetihten sonra Sultan hası olarak mali sisteme kaydedilmiş olmasından da anlaşılmaktadır. Bu arazilerin vergi gelirleri daha sonra Mihrimâh Sultan Vakfı'na, ardından Nurbanu Sultan Vakfı'na dâhil edilmiştir. Merkezden atanan voyvoda³⁶ya da başka bir

³² John Murray, *Rambles in The Deserts of Syria and Among The Turkomans and Bedaweens*. (London 1864), 69,70,71.

³³ Murray, *Rambles in The Deserts of Syria and Among The Turkomans and Bedaweens*, 72.

³⁴ Mete Cankaya, "Cumhuriyet Dönemi'nde Tarım Alet ve Makineleri Teknolojileri, Demir Çelik Üretim Teknolojileri ve Demir Yolu Teknolojilerine Kısa Bir Bakış", *Dört Öge* 1/3 (2013), 141.

³⁵ Murat Çelikkemir, "Kilis Voyvodası el-Hac Mehmed'in Öldürülmesi (M .1714/H. 1126)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (2020), 496.

³⁶ Osmanlı Taşra teşkilatında Voyvoda, "Has" gelir dilimine sahip kişilerin, kendi adlarına bu gelirlerini kontrol ve tahsil etmek üzere görevlendirdikleri idarecilerdir. Kilis Hassı mukataa gelirleri de valide sultan haslarından olup, voyvodalar tarafından idare edilmekteydi. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi ve tartışma için bkz. Çelikkemir, "Kilis Voyvodası el-Hac Mehmed'in Öldürülmesi (M .1714/H. 1126)", 491.

askeri sınıftan bir görevli bu vergileri toplar ve vakfa aktarırdı. Vergi tabiatı gereği karşılıksız ve zorla alındığı için yerel feodal aşiret güçleri vergilerin ödenmesinde isteksiz davranabilirdi, zorluklar çıkarıyor çeşitli saldırı ve baskınlar yapıyorlardı.³⁷ Tarım ekonomisinde gelir fazlalarını vergi olarak ödedikleri için bölgede vergi toplayıcılar, ister askeri sınıf ister vakıf görevlisi olsun her türlü sorunla karşılaşıyorlardı. Vakıf hassalarının mukataa olarak askeri sınıfa ihale edilmesiyle hükümet-yerel güç arasında çekişme örnekleri çoktur.³⁸ Bu duruma iki noktadan bakmak istiyoruz. Birincisi başta söylediğimiz gibi geliri yüksek olan topraklar hass arazilere ayrılırdı ve saltanat mensuplarına ve valide sultanlar dışında kimseye verilmezdi. Ya da üst düzey bürokratlara verilir. Burada Azez ve Kilis havalisi uzun, geniş ve bereketli ziraatçiliğin yapılmaya en uygun bölgeydi ve verimlilik istikrarlı bir durum arz etmişti. Çünkü tarihi kaynaklar buranın XIX. yüzyıla kadar valide Sultan hassı olarak kaldığını göstermektedir. Merkezi hükümet için gelir-istikrar bağlamında bir zayıflık görseydi başka bir vergi bölgesine dâhil edebilir ya da başka bir şekle sokabilirdi. İkinci ve önemli husus vergi veren-alan arasındaki çekişmenin nedenlerinin ne olduğu ile ilgidir. Birincisi yerel mütegalibelerin XIX. yüzyılda merkezi hükümete karşı yükselen dirençleriyle alakalı olduğu açıktır. Bir diğeri ülke genelinde daralan ekonomik sıkıntıların sebep olduğu tazyikin vergi toplayıcıları kanalıyla halk üzerinde daha fazla hissedilmesiyle açıklanabilir.

1895'te Adana, Halep, Beyrut, Suriye vilayetlerinde baş gösteren kolera salgını sebebiyle müfettiş olarak görevlendirilen Dr. Şerafettin Mağmûmî bu görevi sırasında Kilis'e de uğramıştır.³⁹ Adana, Antep üzerinden Kilis'e gelen doktor anılarında şu satırlarla Kilis'i gözümüzde canlandırmaktadır; Kilis'in ekonomik yapısı, sosyal hayatı, tarım faaliyetleri, yetiştirilen ürünlerden bahsetmektedir. Yazısında dikkat çeken şu noktalara değinmek istedik: “Sabahleyin Kilis Ovasına çıktık. Mercedabık denilen büyük düzlük tarihte birçok savaşlara sahne olmuştur. Haçlı savaşlarının en önemlileri burada yapılmıştır. Yavuz Sultan Selim Memluklerin ordusunu burada yenmiştir. Ovanın batısına doğru zeytinlikler arasından bir saat daha geçtik Kilis'e vardık. Eski tarihlerde Kelze adıyla küçük bir köyden, Osmanlı döneminde büyümüştür. Halen ilçe merkezinde 4 bin hane 20 bin nüfus vardır. 37 cami, 24 tekkesi 8 medresesi, üstü örtülü bir çarşısı yüzden çok iplik ve kumaş tezgâhları bir de sabunhanesi⁴⁰ bulunuyor. Sokakları tesviyeli, parke taşı döşelidir. Suyu hafif ve tatlıdır. Bir saatlik yerden muntazam kapalı mecra ile getiriliyor. Havası ılımlı ve serindir. Ahalisi tamamıyla Türk olup işleri tarımla sanayidir. Üzüm ve zeytini çok nefistir. Zeytinyağının da Midilli ve Edremit yağlarından daha iyi olduğunu söylediler. Amma mükemmel bir yağ fabrikası yok. Zeytinleri çuvallara doldurup sıkıyorlar: Kilis'te bu zeytin üretimine rağmen, ahali henüz salamura yapmayı bilmiyor. Evlerinde zeytin ancak Ramazan'da bulunuyor, onu da dışarıdan getiriyorlar.”⁴¹ Dr. Mağmûmî'nin gözlemlerine gezginlerin taraflı bir yanı olmasından ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği düşüncesine takılmadan bir devlet görevlisinin objektif değerlendirmeleri olarak bakmak gerekir. Mağmûmî'nin verdiği sayısal

³⁷ Tahir ÖĞÜT – Nihat KÜÇÜK, “18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci”, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)* 7/12 (2015), 56; Ayrıca arşiv kaydı için bkz. BOA. A. {DVNSMHH.d:120/840 s.211 (20.08.1126/31.08.1714). Divan defteri kaydına göre Valide hassına tabi Amiki, Şeyhlü, Okçu ve İzzeddinlü cemaatlerinden birileri bir yerde toplanarak Valide hassına saldırıp voyvodayı ve katiplerini öldürmüşler ve voyvodanın malını yağmalamışlardır.

³⁸ Bu konuda arşiv kayıtları için bkz. Valide sultan hassından Azaz ve Kilis mukataalarının Halep Valisi Ragib Paşa'ya ilzâmı hakkında BOA. HAT: 243/13639 (27.06.1227/ 08.07.1812).; Valide sultan hassından olan Azez ve Kilis Has Voyvodası Fazlı Ağa'nın ahaliye zulmüne binaen azliyle yerine, Halep eski Muhassılı Şerifzade İsmail Ağa'ya tevcihi için bkz. BOA. HAT: 243/ 13635 (04.06.1227/ 15.06.1227)

³⁹ İsmail Türkoğlu, “Şerafeddin Mağmûmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ek.2. (2019), 168.

⁴⁰ Günümüzde müze olan yerin sabunhane değil kervansaray olduğunu iddia eden yazı için bkz. <http://kentgazetesi.biz/yazarimiz-taskent-kilis-muzesi-olan-tarihi-bina-sabunhane-degil-kervansaraydir/> (E.T: 12.08.2023)

⁴¹ Komisyon, *Cumhuriyetin 75. Yılında Kilis*, 63.

veriler Halep Salnamesindekilerle⁴² benzer ama üzüm ve zeytin konusundaki yorumu önemlidir. Özellikle zeytin sanayisi ve zeytinyağı sanayisinin olmayışına dikkat çekiyor. Aslında Kilis'te aynı tarihte 95 yağ masarası olduğu kayıtlıdır. Demek ki hepsi eski usul dediği ev işletmesi şeklinde çuvallara doldurup sıkma yöntemiyle yapıyordu. Zeytinyağının Midilli ve Edremit zeytinyağlarıyla karşılaştırılması ise bu ilkel yöneme rağmen Kilis zeytinyağının tarihi şöhreti yanında uzak bölgelere ihraç edildiğini göstermektedir. Bunun farklı sebepleri olabilir ancak XVI. yüzyılın başlarından beri İstanbul'la Valideler hassı bölgesinde olması hasebiyle sürekli bir irtibatın olması bu tadın şöhretinin en etkili ve geçerli sebebi olabilir. Bir diğer dikkat çeken husus Doktor'un evlerinde zeytinin olmayışı ile ilgili yorumudur. Kilis zeytini çekirdeği büyük ancak son araştırmalar da gösteriyor ki, yağ oranı çok yüksek (%60-73) bir zeytin türüdür.⁴³ Belki de uzun yıllar bunu tecrübe eden Kilisli zeytini daha çok yağlık zeytin olarak değerlendirmekte, sofralık zeytin olarak daha az tercih etmektedirler. Doktor Mağmûmî bu konuda bilgi sahibi olmadan yorum yapmış olabilir. Sokakları tesviye edilmiş ve şose döşenmiş olması, suyun bir saatlik bir yerden kapalı su kanallarıyla (genelde bu kanallar künk taşından yapılan borularla⁴⁴) getirilmiş olması belediye hizmetlerinin belli bir seviyeye geldiğini ve kent sokaklarının daha tertipli ve temiz olduğunu göstermektedir. Şehrin bayındır hâle geldiğini ve sosyal refahın nispeten hissedilir bir noktaya geldiğini göstermektedir.

2.1. Kilis Şehrinin Ekonomik Göstergeleri

Kilis'in tarihi mekânlarından Ravanda (Râvendân) Kalesi⁴⁵ Orta Çağ'da yapılmıştı ve bölgenin kontrolünü elinde bulunduranların askeri üssü idi. Bilindiği üzere askeri birliklerin temel ihtiyacı gıda temini önemli bir hususu teşkil eder. Tarım ekonomisinin geçerli olduğu zamanlarda tüketim makinesi olan askeri üstlerin gereksinimlerini temin etmek en önemli ve stratejik bir konuydu. Gıda temini için uzun mesafeler emek-maliyet açısından karlı olmadığı gibi zaman açısından da risk barındırmaktaydı. Kısaca ifade etmek gerekirse askeri üssün civarı kendisine yetebilecek bir potansiyele sahip olması gerekirdi. Haçlı seferleri sırasında Afrin havzasını kontrol etmek için önemli bir yerdeydi. Urfa Haçlı Kontluğunun batı sınırı oluşturan bir hattaydı. J. Garstang'ın *The Lands of the Hittites* isimli eserinde Afrin vadisine ayırdığı bölümde Kale'nin yüksek bir tepe üzerinde etrafı üzüm bağları ve dut ağaçlarıyla çevrili olduğunu yazmıştır.⁴⁶ Gayrimüslim ordusunun ihtiyacı olan içkinin temini belki de kale çevresindeki üzümden sağlanıyordu. Günümüzde bu bayındır görüntüsü kalmamışsa da üzüm yetiştiriciliği ve dut yetiştiriciliği potansiyelini yüzyıllarca muhafaza ettiğini söyleyebiliriz.

Evliya Çelebi'nin Kilis'i ziyaretinde yaptığı gözlemler de önemlidir. İ.H. Konyalı Kilis'i ziyaretinden sonra yola güneye yönelişini ve bazı gözlemlerine dikkat çekmiştir. Kilis'in güneyindeki "Sücut Köyü'nden yine kible tarafına yönelmiş, incir ve zeytin ormanları içinden geçerek Leylûb ve Tibil ve Küçük Sücut köylerine gitmiştir. Bu köylerin hepsi Müslüman köyleridir. Hepsinde incir bağları vardır."⁴⁷ Evliya

⁴² Halep Salnamesi 1313/1895, 175 (Memleketin her tarafında çıkan zeytin yağlarına (müreccahdır) tercih edilir yazıyor); Halep Salnamesi 1310/1893, 196. (Bu Salnamede Erdek ve Midilli yazıyor. Doktor bunun yanlış yazıldığını düşünmüş olacağından Edremit ve Midilli yazmıştır ki mevki açısından bu daha doğrudur.)

⁴³ Elif Burçin Büyükgök – Aytaç Saygın Gümüşkesen, "Influence of Olive Ripeness Degree and Harvest Year on Chemical and Sensory Properties of Kilis Yağlık and Memecik Olive Oil", *Gıda / The Journal of Food* 42/6 (2017), 802.

⁴⁴ İstanbul'da külliye su ihtiyacı künk taşlarıyla döşenir ve taksim edilen yanı kollara ayrılacağı yerlerde su terazisi kullanılırdı. Suyolları ve künklerinden başka üç yerde küfeki taşından kâgir tek parça, som su terazileri inşa edilirdi. Bkz. Osman Taşkın, *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı* (İstanbul: MSGSÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2017), 128

⁴⁵ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/gezilecek-yer/ravanda-kalesi> (E.T: 12.08.2023).

⁴⁶ Demirkent, "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân", 373.

⁴⁷ Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Kilis Tarihi*, 18.

Çelebi'nin incir ve zeytin ormanı tabiri dikkat çekicidir. Orman kelimesiyle meyve ağaçlarının sıklığı ve bolluğunu vurgulamak istemiştir. Günümüzde de aynı bayındır görüntü yok sayılmaz. Arazinin düzlüğü, toprağın doğurganlığı, iklimin uygunluğu bakanın içinde öyle bir his uyandırır ki, bereketli bir hasat için yerinden fırlayacak fidanlar sadece bir dokunuş bekliyor gibidir. Elbette bu araziler ve köyler o zaman sınırları Azez'e kadar uzanıyordu.⁴⁸ Portekizli gezgin Birecik'ten Halep'e giderken bölgeyi gözlemeleme imkânı bulmuş ve şöyle kaydetmiş: "bölge çok verimli; birçok köy ve tarla var; arazi düz; bulunduğumuz yörede yiyecek maddesi ve meyve bol ve kaliteli..."⁴⁹ Bu bölge yukarıda bahsettiğimiz gezginin ifadesiyle Fırat'tan Amanos'a kadar düz ve verimli arazilerle kaplıdır.

Kilis'te yaşamın iktisadi kaynakları tarım ekonomisi ve hayvancılık başta geliyordu. Kilis'te yaşayan konargöçerlerin ekseriyeti merkezi hükümete hizmet ürettikleri sürece askeri sınıftan sayılır vergiden muaf olurlardı. Örneğin İzzedinli taifesi ordunun ok ihtiyacını karşıladığı için Okçu İzzedinli Taifesi ismiyle anılır olmuşlardı. Ayrıca konargöçerler hayvan yetiştiriciliği yapar (koyun, keçi, deve, at ve katır) ordunun sefer durumunda ihtiyaç duyduğu nakliye vasıtaları için gerekli deve ve katır gibi yük hayvanlarını temin ederlerdi.⁵⁰ Bunun dışında şehir merkezi ve çevresinde yaşayan halkın uzun dönemli bir tarihi süreçte çevresindeki şehirlerle olan ticari münasebetler Kilis'i de kendine entegre etmişti. Bu şehirlerden en önemlisi Halep'ti. Kilis'in tarıma dalı bir ekonomisi ile uluslararası ve bölgesel ticarete önemli bir şehir olan Halep'in idari, sosyal ve ekonomik olarak organik bağından kaynaklı bir iktisadi yapı oluşmuştur. Halep'in limanı konumunda olan İskenderun Limanı Avrupa'ya açılan en önemli kapısıydı. Doğu'dan İran üzerinden gelen ticari mallar Halep üzerinden bu limandan Avrupa'ya satılırdı. Bu çevrede ticari mübadelenin yapıldığı merkezler olan Antakya, Ayntap, Adana, Birecik (Urfa) bağlantılı yol güzergahları Kilis ekonomisi bölgesel ve uluslararası ekonomiye entegre etmiştir. Bu Kilis'te büyük çaplı bir ekonomik varlık gösterdiğini ve uluslararası ticarete etkin olabilecek bir sanayi sektörü geliştiği anlamına gelmemektedir, bununla ilgili istatistiki bilgiye de sahip değiliz. Ancak yapılan araştırma ve okumalarda civar şehir ve kasabalardan bu bölgeye gelen tüccarların ticari ilişkiler kurduğu hatta ortaklıklar sebebiyle çeşitli davalara konu olduğuna dair kayıtlar vardır.⁵¹ Küçük çaplı yağ ve sabun işletmesinin varlığı bilindiğine göre yerel ve kısmen bölgesel ihtiyaca cevap veren, artı ürün üreten bir sektörün varlığı biliniyordu. Burada sabun ticaretinde uzmanlaşmış Ayntab'la bütünleşmesi hangi boyutta olduğunu bilmiyoruz, ancak İzmir- Ayntab güzergâhında Konyalı tüccarların ticari faaliyetleri içerisinde sabun ticaretinde uzmanlaşmış kentlerden Ayntab'la sabun ticareti önemli bir yer tutuyordu. Konyalı Ahmet b. Mehmet; Konya'da İbad Efendi Hanı'nda sakin Mustafa b. Mehmet adlı şahsa İzmir ve Ayntab dolaylarından getirdiği kalay ve sabun yanında muhtab eşyası (kıldan dokunan eşya) satmıştı.⁵² Bu duruma iki açıdan bakmak istiyoruz ki birincisi, Kilis-Ayntab arasındaki mesafe çok uzun bir mesafe olmadığı için Kilis'te imal edilen sabunların Ayntab'lı komisyoncular

⁴⁸ Köy sınırlarıyla ilgili 1921 Ankara Antlaşması ve Suriye'de kalan topraklarla ilgili tartışma için bkz. Taşkın, O. (2022). Suriye'de Kalan Toprakları ve Kilis Halkı. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 12 (3), 1772-1783. DOI: 10.30783/nevsosbilen.1137758

⁴⁹ Salih Özbaran, *Portekizli Seyyahlar, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 43.

⁵⁰ AKİS Metin, "Tahrir Defterlerine Göre 16.Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfuzları ve Yaşam Tarzları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/35 (2004), 27.

⁵¹ Osman Taşkın, *XIX. Yüzyılda Darende Kazası ve Köyleri, (fiziki, idari ve sosyoekonomik bir inceleme)* (Yenişehir Ankara: Akademisyen Kitabevi A.Ş., 2019), 149, 233. (Darendeli tüccarların ticaret yaptıkları merkezler arasında, Halep, İskenderun, Ayntap, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Mardin, Kayseri, Sivas, Samsun, Tarbzon, Tiflis, Erzurum, Harput, Van, Tebriz, İstanbul, Kıbrıs, Şam, Kahire ve başka şehirlerle ticari ilişkiler kurmuşlardı)

⁵² Rümeyza Bilgili Kars, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Konyalı Tüccarların Faaliyetleri Kapsamında İç Ticarete Konu Olan Emtia", *Yeni İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı Konya Kitabı XVI* 1 (2018), 315.

aracılığıyla bu ticari güzergaha dâhil olma olasılığı vardır.⁵³ İkincisi de sabun imalının hangi zamandan beri ticari bir ürün olarak üretildiğine dair önemli sorudur. Bunu tam olarak bilemiyoruz. Fakat zeytinyağı ve sabun üretiminin yan yana iki sektör olduğu bilinmektedir.

Netice olarak XIX. yüzyıl ekonomik faaliyetlerini genelde tarım sektörü oluşturmuşsa da Halep, Ayntab ve Antakya gibi dünya ticaretiyle bütünleşmiş merkezlerle ticari ilişkiler geliştirmiştir.⁵⁴

Kilis ekonomisinin en önemli göstergeleri elbette bazı imalat sanayisi ve pazarlama mekânları başta gelmektedir. Bunlarla imalathane, boyama sektörü, kumaş tezgâhı, içki imalatı, zeytin yağı imalathanesi, susam (tahin) imalathanesi ile çarşılar, dükkânlar ve hanlardır. Halep Salnamesine göre 1895'te Kilis'te 5 tane boyahane bulunuyordu.⁵⁵ Boyahane iplik boyama sektörünün geliştiğini göstermektedir. Boyahane kullanılan boyalarda renk tonunu tutturmak ve piyasada kabul edilebilirlik önemli bir hususu oluştururdu. Özellikle boyama sektöründe mavi rengi tutturmak için kullanılan çivit⁵⁶ maddesi Kilis'te bulunan bir şey değil dışardan ithal edilen bir ticari üründü. Ayntab-İzmir ticaret güzergâhında Konyalı tüccarların Ayntab-Konya ticari münasebetlerini bildiğimize göre Ayntab boyahaneleri⁵⁷ için gerekli çivit maddesinin de buralardan temin edildiğini söyleyebiliriz. Mustafa b. Ahmet ticari ortaklarıyla İzmir'e sahtiyan, tiftik, bal mumu ve muytab eşyası götürüp satıyor; oradan Konya'ya dönerken kahve, çivit (boya) ile kalay getiriyorlardı.⁵⁸ Konya-Ayntab güzergâhında bu ticari ürünler sürekli mübadele ediliyor ve doğal bir döngüyle çevre şehirlerdeki boyahanelerin ihtiyacı bu yoldan giderilmiş oluyordu.

Kilis'te ticari işletmelerden biri değirmendi. Yukarıda verilen Kilis'teki 27 adet su değirmeni için akarsuyun varlığı gerekirdi. Kilis'in doğusuna düşen Akpınar mevkiinde ve birkaç yerde su kaynağı var ancak eskiden su değirmenleri buralarda var mıydı bilinmiyor. Belki Kilis'e mesafesi olan akarsulardaydı. Değirmenler her türlü kuru gıdanın un hâline getirilmesi için önemli bir ticari işletmeydi. Gerek insanların ihtiyacı gerekse hayvan yemi olarak her türlü öğütme işlemi buralarda gerçekleştirilirdi. Bazı değirmenler at, katır, öküz vb. hayvanların dairesel hareketle büyük bir taşı döndürmesiyle daha küçük çaplı bir öğütme faaliyetini gerçekleştirirdi. Kilis'te 13 tane de hayvan değirmeni olduğu kayıtlıdır. Kilis'in batıdan aldığı serinletici yerel rüzgârından istifade edildiği anlaşılan, büyük ihtimalle şehrin batısında bulunan tepelerde 3 yel değirmeni işletmesi faaliyet gösteriyordu.

Bunların dışında şehir merkezinde ticari ilişkilerin en yoğun olduğu 3 bedesten (bezzazistan) vardı. Bedesten ipekli kumaşların ve değerli eşyaların satıldığı ve geceleri bekçilin olduğu şehrin ticari kalbi sayılırdı. Kilis'teki bedestenlerin yerlerine dair hiçbir iz kalmamıştır. Ayrıca 3 sabunhane, 25 fırın, 45 han, 1500 dükkân, 95 masara, 40 kahvehane, 5 boyahane, 5 meyhane, 120 kumaş destgâhı (tezgâh), 3 eczane vardır.⁵⁹ Sabunhane ve yağ masarasıyla ilgili kısa değerlendirme yukarıda yapmıştık. Burada boyahane ve

⁵³ Bu husus Gaziantep Şer'iyye sicillerinde daha detaylı bir araştırmayla incelenebilir.

⁵⁴ Hakan Ercivan, *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kilis Kazası* (İstanbul: Marmar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2010), 10.

⁵⁵ Halep Salnamesi 1313/1895, 175.

⁵⁶ Fazlıhan Yılmaz, "Çivit Otu Yünlü Kumaşlar İçin Doğal Boyarmadde Kaynağı Olarak Kullanılması", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 26/45 (2020), 485 (Tekstil ürünlerinin renklendirilmelerinde eskiden doğal boyalar kullanılırdı. Günümüzde yaygın olarak sentetik boyalar kullanılmaktadır. Bu çalışmada ise çivit otu bitkisinin mayalanma yapılmadan doğal boyarmadde kaynağı olarak yünlü kumaşların renklendirilmesinde kullanılabilirliği araştırılmıştır. Sonuçta çivit otu bitkisinin ön işleme gerek kalmadan doğrudan kullanımıyla yünlü kumaşları renklendirmede kullanılabilceği tespit edilmiştir.)

⁵⁷ Anyntab'da boyahane için bkz. Adem Çalışkan, *159 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H.1319-1323, M. 1903-1907; Sayfa 1-242)* (Gaziantep: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 271.

⁵⁸ Kars, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Konyalı Tüccarların Faaliyetleri Kapsamında İç Ticarete Konu Olan Emtia", 314-315.

⁵⁹ Halep Salnamesi 1313/1895, 175.

kumaş tezgâhları tekstil sektörü ve buna bağlı bir iş kolu olarak birbirini desteklediğini görmek mümkündür. Üç bedesten, han ve dükkânların bu sektörün pazarlama ve değişim mekânı olarak işlev gördüğünü söyleyebiliriz. 1895'teki verilere göre bu sektörler Kilis'in ekonomik refahına katkı sunduklarını söyleyebiliriz. 5 tane meyhane için de gayrimüslimlerin takıldıkları mekânlardan ziyade üzümün ticari ürün olarak yetiştirilmesine katkı sunmasına vurgu yapmak gerekir. Bu noktada Kilisli gayrimüslimlerin şarap üretimi yaptıkları ve Müslüman ahalinin üzümünü de satın alarak önemli bir sektör oluşturmuşlardı. Denildiğine göre Hükümet Konağı'nın bulunduğu yerde önceden Ermeni meyhanesi vardı. Şarap sektörü de bunların elindeydi. Halk üzümünü bunlara satardı. Şimdiki Hacı Cümbüş Cami civarında şarap yaptıkları bir yerde makinesiz şekilde şarap yapmaları ve meyhane işletmelerine izin verilmişti.⁶⁰

Kilis'te tekstil ürünlerinden iplikten biz sırmalı alaca aba üretimi geleneksel el tezgâhlarında üretilmeye devam ediyordu. Günümüze kadar gelen yemeni denilen ayakkabı üretiminde kullanılan meşin ve kavsala (kösele) yerel ihtiyacın dışında da üretiliyor olmalıdır. Hâlâ önemli bir ihraç ürünü olmaya devam ediyor. Ziraat yapılan topraklara baktığımızda 254.625⁶¹ dönüm arazide ziraat yapılırken 17.850 dönümü ziraat yapılabilir değildi. Yetiştirilen tarım ürünleri ise şu şekildedir: zeytin, tütün, pirinç, buğday, arpa, ak darı, kırmızı darı, mısır darısı, mercimek, burçak, âlâ bal gibi, mahsulat ve her çeşit meyve ve sebze yetiştirilirdi. Kilis kazasında 1890 yılında 687.292 kuruş emlak vergisi, 296.629 kuruş temettü vergisi, 83.593 kuruş bedelât-ı askeriye⁶², 129.640 kuruş aşar bedeli, 527.402 kuruş ağnam rüsumu, 23.463 kuruş çeşitli gelirler olmak üzere toplam 3.411.016 kuruş hasılat gerçekleşmişti.⁶³

XX. yüzyıl başlarında Kilis'te bakırcılık, kunduracılık, terzilik, boyacılık, kuyumculuk, madeni sanatlar, mobilyacılık, fotoğrafçılık gibi birçok sanat dalları faaliyet göstermekteydi. Kilis'te yaşayanlarla yapılan sözlü mülakatlara göre bu iş kollarının çoğu Ermeni nüfusun elindeydi. Ermeniler Türklere sanatlarını öğretmek istemediklerinden çirak olarak Türk çocuklarını kabul etmezlerdi. Türkler daha çok marangozluk gibi mesleklerde ustayken inşaat ustası ve mimarların çoğu Ermeni idi.⁶⁴

2.1.1. Şehirdeki Ticari Yapılar ve Ekonomik Göstergeleri

Kilis'e şekil veren onun potansiyelini belirleyen güç ticari yapılar olmuştur. Şehrin arazi kullanımında ticari yapı kendisini hissettirmiş ve doğal olarak iş sahaları nüfus yoğunluğunu ve hareketliliğin en fazla olduğu alanları oluşturmuştur.⁶⁵ Kilis'te ticari, resmi ve sivil yapılarla ilgili 1909 tarihli bir arşiv belgesinde diğer kayıtlara benzer şu bilgiler vardır: Kilis Kazasına tabi köy ve nahiyelerle birlikte Kilis büyücek bir kasaba olup 45 cami, 10 mescid, 6 medrese, 3 tekke, 35 mektep, 5 hamam, 695 dükkân, 3 bezzastan, 5 han ve saireyi içerir. Ayrıca 326 gayrimüslim hanesinin 46'sı Yahudi ve geri kalanı Hristiyan'dır.⁶⁶ 1910'lara ait bu bilgilerden sonra bu sayılarda ne kadar değişme olduğunu bilemiyoruz. Ancak 1920'li 1930'lu yıllarda Kilis'te bulunan vakıflara ait bazı kayıtlar Kilis'in ticari hayatına ışık tutacak bilgiler ihtiva etmektedir.⁶⁷ Şehrin tamamıyla ilgili sayısal veriler elimizde olmasa da aşağı yukarı nasıl bir ekonomik işleyişin olduğunu görebilmekteyiz. Ayrıca dükkân, tarla, bağ gibi gayrimenkullere ait satış fiyatları vakıf mülklerinin Kilis'in

⁶⁰ Kadriye Günver, *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler* (Gaziantep: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2003), 105.

⁶¹ Salnamede muhtemelen yanlışlık yapılmıştır. Mezru arazi için 2.254.625 dönüm yazılmış. Bu genişlikte bir arazi mümkün olamaz. Bkz. Haleb Salnamesi 1310/1893, 196.

⁶² Gayrimüslimlerin askerlikten muafiyet vergisi ayrıntılı bilgi için bkz. Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *Tarih Dergisi* 37 (Temmuz 2011), 93.

⁶³ Haleb Salnamesi 1310/1893, 196.

⁶⁴ Günver, *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler*, 117.

⁶⁵ Akdemir - İncili, "Şehir Morfolojisi ve İktisadi Yapı İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehir Örneği", 81.

⁶⁶ BOA. Y.E.E. 33-39. H.06.04.1327/1909.

⁶⁷ Osman Taşkın, *Vakıfların Tasfiye Süreci ve Satılan Kilis Vakıf Mülkleri* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 157-161.

iktisadi vaziyetini göstermesi bakımından önemli bilgiler ihtiva ettiğini söyleyebiliriz. Bunlarla ilgili örnek tablolar çalışmanın sonuna eklenmiştir. Satışa çıkarılan dükkânların satış fiyatları ve alıcıları belli olduğuna göre bu dükkânların ticari faaliyetlerine devam ettiği söylememiz gerekir ki, bu dükkânların sayısı 556'dır. Eğer dükkân sayısı çok artmadıysa, 1921'de sınırların daralması sebebiyle şehir dışına göç olgusunu da unutmadan⁶⁸, dükkânların çoğu aktif olarak ticari faaliyet göstermekte ve vakıfların mülkiyetindedir. (Ek.1) Bunlardan başka ticari faaliyete devam ettiğini söyleyebileceğimiz ve satışa çıkan 1 han, 8 fırın, 11 kahvehane, 4 anbar, 1 boyahane, 4 direk mağazası, 8 değirmen, 4 hamam, 5 mahzen/hücre, 1 ahır, 1 karlık bulunmaktadır. Burada karlık dikkat çekicidir. Bunaltıcı yaz aylarında kışın depolanıp yazın sıcaklarda soğuk içecek hazırlamak için yapılan soğuk hava deposu diyebileceğimiz karlık deposu ticari olarak işletilmiş olabilir mi? Bilemiyoruz. (Ek.1)

Kilis'te ticari işletme olarak en önemli ve en fazla sayıda olan dükkânları fiyatlarına göre sıraladığımızda ekonomik bazı göstergeleri işaret etmektedir. Bunların başında dükkânın bulunduğu mevki gelmektedir. Merkezde ve en kalabalık yerlerde dükkân fiyatlarının yüksek olduğu görülmektedir. Bunlar Cedid Bedesten⁶⁹ Arasta Çarşısı⁷⁰, Karakadı Cami civarı, hükümet civarı, Alacacı Cami civarı şeklinde azalarak devam etmektedir. (Ek.2)

2.1.2. Ekonomik Göstergeler Bağlamında Kilis'te Ödenen Vergiler

1850 yılında Kilis'te sekiden beri alınan 9 adet mukataadan alınan vergilerden Kilis halkının ekonomik hayatına dair bazı tespitler yapmak mümkün olabilmektedir. Mukataa terim olarak hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mali birimdir.⁷¹ Bunlar şu şekilde sıralanmıştır: Tahmishane⁷² mukataası, kellehane mukataası, şeyhlik mukataası, tahıl rüsumu mukataası, dönüm-i duhan mukataası, bac bazar ve bac hayavn mukataası olup kısaca bunlara değinelim.⁷³

Tahmishane mukataası:⁷⁴ Kahve Osmanlı'ya XVI. yüzyılın ikinci yarılarında gelse de XVIII. yüzyılda oldukça yaygınlaştığını söyleyebiliriz. Kilis'te kahvenin öğütme ücreti olarak kıyye başına iki üç para eskiden beri alınmakta olduğu kaydedilmiştir. XIX. yüzyıl ortasında kadimden beri alındığına dair kaydı biz Kilis'te kahve tüketiminin yaygınlığına işaret sayabiliriz. Zira alış-satış işleminin yoğunluğu kayda değer bir noktaya geldiğinde merkezi hükümet vergi fırsatını kaçırmaması beklenmez. Aksi hâlde ticari değeri olmayan bir ürünün peşine kimse düşmezdi.

Kellehane mukataası:⁷⁵ Mezbahande kesilen hayvanların kelle, paça ve işkembelerinden belli bir miktar vergi alınırdı. Hükümet bunları toplu bir mukataaya dönüştürüp iltizama verir mültezimden de peşin

⁶⁸ Bu husus daha önce geçmiş ve bir çalışmaya işaret etmiştik, oraya müracaat edilebilir.

⁶⁹ Bu bedestenin neresi olduğu tespit edilemedi. Ek.2'de 1938 tarihinde Kilis Belediyesi'nin satın aldığına dair kayıt vardır. Oysa bu tarihte bedestenlerin yıkılmış olduğu bilinmektedir. Yıkıldıktan sonra işlem yapıp yapılmadığını bilemiyoruz.

⁷⁰ Bu çarşının adı çok büyük bir hatayla "Arasta Çarşısı" olarak adlandırılmıştır. Bu hatadan bir an önce dönülmeli ve doğrusu "Arasta Çarşısı" olarak değiştirilmelidir. Arasta üstü açık ya da kapalı çarşılar verilen bir isimdir. Bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arasta> (E.T: 14.08.2023).

⁷¹ Mehmet Genç, "Mukâtaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 31 (2020), 129.

⁷² Kuru kahvelerin kavrularak öğütüldüğü yer. Bkz. <http://www.lugatim.com/s/tahmis> (E.T: 13.08.2023)

⁷³ BOA_ML_VRD_d_1995_00002. (1266/1850)

⁷⁴ "Mukataat-ı mezbûre kadimden bir güne bedelâtı olmayub fakat kahvenin öğütme ücreti olarak kıyye başına iki üç para ahz olunagelir iken Çaparzade Merhum Mehmed Paşa zimmetinde kahvenin rüsumu diyerek mahiyye yüz elli kuruş cânib-i miriye itâ idüb yed-i vâhid usulü üzere idare etmiş ve ... idâre-i sabıka zamanında tahmishane mukataası diyerek tarh-mezad edip bedelâtı kaç kuruşa balığ olur ise..."

⁷⁵ "Selhde zebh olunan hayvânâtın ruûs ve ayakları ile işkembelerini bedel-i iltizama mukabil mültezimi tarafından ahz olundukta idüğü.

olarak veya taksitle alırdı. Kilis'te kelle ve paçacı dükkânlarının varlığı bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir.

Damga mukataası:⁷⁶ Osmanlı'da 1874 yılında kaldırılana kadar iç gümrük vergisi uygulaması devam etmiştir.⁷⁷ Gümrük olmayan yere giden ticari emtiadan çıktığı yerde gümrük vergisi alınırdı. Bu da Kilis'ten başka gümrük olmayan mahallere giden beze tamga verilip kıymetinden kuruşta bir para resm alınmaktaydı. Kilis'ten kendi gümrük dairesi dışında ticari mübadele için vergi ödeyerek çevre şehirlere tekstil ürünleri ticaretini işletmektedir.

Üzüm dengi mukataası; Kilis köylerinden helvacı esnafına satılan kuru üzümün kıymetinden işlem yapan kimseye hediye olarak bir top kumaş verile gelmiş iken bu daha sonra mukataa kabul edip köylerden gelen kuru üzümün her batmanından bir para alınması kabul edilmiş ve bu şekilde uygulanmıştır. Ayrıca kıstelyevm hesabıyla kahve çekirdeği bahası ve gerekli masraflarıyla mültezimine yevmiye beşer kuruş ilavesiyle kahvenin her kıyye neye çıkarsa o şekilde satıldığı açıklanmıştır. Burada köyler ve kent merkezi arasındaki ticari mübadeleye değinmek gerekir. Köylü her türlü hükümet işleri ve ihtiyaç duyduğu tarımsal alet ve yaşam malzemelerini almak için kaza merkezine giderdi. Bu cuma günleri olduğu gibi kaza merkezinde kurulan pazarın günlerine göre de değişebilirdi. Genelde haftada bir kazaya gitmek adet olmuştur diyebiliriz. Köylü emek-yoğun sektörlerde elde ettiği ürünleri kaza merkezinde satarak yıllık ihtiyaçlarını alır bu şekilde sosyal ve ticari ilişkiler kurardı. Üzüm üretimi Kilis'te uzun tarihlerden beri olduğuna yukarıda değinmiştik. Üzümün ticari bir ürün olarak Ermeni vatandaşların yapıp meyhanelerde sattıkları dışında helvacı esnafı da üzüm üretimini teşvik eden bir yan sektör olmuştur. Şarap üretimi katma değeri daha yüksek bir ürün olarak Ermenilerin bu ticari alışverişten daha fazla kar ettikleri söylenebilir.

Şeyhlik mukataası: Bu mukataa önceleri ziraatçı taifesi şeyhlerine ücret diyerek birer ikişer nice zahire ve kozak? harmanında üçer dörder tevki kozak verile gelmiş, bu adet zamanla bu şeyhlik mukataa kabul edilmiş öşri dört şinbil⁷⁸ bağ olan harmandan bir kile şinbilden yarım kile ve daha noksan, bir timin şinbil ve kozaktan aşarı on batman olan harmandan bir batmanı şeyhlik mukataası mültezimine verilmek üzere yerleşmiş bu zamana kadar da o şekilde uygulanmıştır. Şeyh lonca teşkilatında bir esnaf grubunun liderliği anlamında olduğu bellidir. Harmanda elde edilen üründen bir miktar liderlere ödenen bu aynı vergi türü zamanla mukataaya dönüşmüştür.

Tahıl rüsumu mukataası: Kilis'te bulunan arı kovanından altı para köylerde bulunanlardan her bir kovanından yirmi para eskiden beri alına gelmiş ise de adı geçen arılardan öşür alınmış olduğu, sıkı padişah emri gereğince aşarın aynı şekilde alınması gerektiği belirtilmiştir. Kilis'te kaliteli bal üretimi yapıldığı salnamede geçtiği daha önce de ifade edilmişti. Kilis merkezde kovanından altı para köylerden yirmi para alınması ilginçtir. Bir sebebe bağlı olduğu kesindir. Ya balın kaliteli olması ve daha pahalıya satılmasıdır ya da kent merkezinde arıcılık yapanlar için başka tür bir vergi yükü vardı. Sonuç itibarıyla Kilis'te hem kent merkezi çevresinde hem de köylerde arıcılık bal üreticiliği gelişmiş ve vergi geliri mukataaya bağlanmıştı.

Dönüm-i duhan mukataası: Kilis'te bulunan tütün mültezimi tarafından her bin kökten üç buçuk kuruş vergi ile her tarladan üç buçuk kuruş alına gelmiş ve Kilis haricinden şehir merkezinde gelen tütünün her kantarından yirmi beş kuruş veri ilen aynı olarak üç batman tütün tahsil edilmekteydi. Kilis'te tütün yetiştiriciliğinin de yapıldığını anlıyoruz. Hem kök başına hem şehir merkezine gelen tütünden tütün vergisi tahsil edilmekteydi.

⁷⁶ "Kilis'te sair gümrük olmayan mahallere giden beze tamga verilüb kıymetinden kuruşta bir para resm alınageldüğü."

⁷⁷ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* (Beyoğlu İstanbul: Ötüken, 2000), 197.

⁷⁸ Yöresel olarak "şümbül" deniyor yaklaşık 100 kg. dir. Bkz. Selahattin Çolakoglu, *İlçe Kilis-İl Kilis* (Washington DC/ABD1998), 61.

Bac-ı bazar ve bac-ı hayvan mukataası: Bu mukataa eskide beri kaydı olmadığı yemek için ve satılan hayvanlardan vergi alınmasının cari olmadığı Kilis Meclisi'nden gelen mazbatanın altında olan bir defterde açıklama yapıldığı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki tablo 1847-1848 yıllarına ait ve Kilis kazasına tabi nahiye ve köylerini ihtiva ediyor. Bu kazanın idari sınırlarını da belirtmesi açısından önemlidir. Zira kazadan alınan vergi kayıtlarını incelerken hangi tarihte hangi idari sınırlardan toplandığı ve tam yıl olup olmadığına bakmak gerekiyor. Tablo.1'de verilerin sayısal analizine girmeden bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Burada dikkat çekilecek husus Kilis kazasına tabi nahiyeler ve bu nahiyelerin sınırlarıyla birlikte Kilis kazasının idari sınırlarının genişliğidir. Tablo.2 de sayısal verilerle bunu desteklemektedir. Azez Nahiyesi Fellah tarafı ve Türkmen olmak üzere iki taraflı nahiyelerin köy ve mezarları, Ravandan ve Menbiç Nokatı Nahiyes köy ve mezarları, yine Membiç Tahtani nahiyesi köy ve mezarları, Musabeyli köy ve mezarları, Okçular, Şakani ve Com nahiyesi köy ve mezarları idari sınırlarını belirlemektedir. Bu geniş verimli topraklarda gerçekleştirilen ziraatten elde edilen ürünlerden alınan vergilerin çokluğu da göstermektedir ki Kilis'te temel ekonomik faaliyet tarıma dayanmaktadır.

Tablo.1. Kilis Kazası ve Tabi Nahiyeye ve Köylerine Ait Öşür ve Vergi Bedelleri

Kilis Kazasının öşrü ve rüsûmu vâridâtı bedelâtı (kuruş)				
		1263	1264	1263-1264
1	Nefs-i Kilis'te kâin zikr-i âti rüsûm-ı varidâtı bedelâtı			60.940
2	Kilis Kazası'nın öşrü			55.616
3	Nefs-i Kilis'te kâin kura ve mezârî bedelâtı	52.500	52.500	105.000
4	Azez Nahiyesi'nin Fellah tarafında kâin kura ve mezârîin âşâr bedelâtı	255.745	255.745	511.490
5	Azez Nahiyesi'nin Türkmen tarafında kâin kura ve mezârîin âşâr bedelâtı	89.102,5	89.102,5	178.205
6	Ravandan ve Menbiç Nokatı Nahiyesinde kâin kura ve mezârîin bedelâtı	22.267,5	22.267,5	44.535
7	Menbiç Tahtani karyesinde vaki kâin kura ve mezârîin bedelâtı	15.150	15.150	30.300
8	Musabegli Nahiyesinde kâin atiyüzzikr kâin kura ve mezârîin bedelâtı	13.000	13.000	26.000
9	Okçular Nahiyesinde kâin kura ve mezârîin bedelâtı	37.500	37.500	75.000
10	Şukağı Kazasında kâin kura ve mezârîin bedelâtı	37.500	37.500	75.000
11	Com Nahiyesinde kâin kura ve mezârîin bedelâtı	135.924,5	135.925	271.849
12	Kaza-i mezbûrda vâki âtiyüzzikr kura ve mezârî ve tüccarının bedelâtı	16.750	16.750	33.500
Toplam				1.467.435
Kaynak: BOA_ML_VRD_d_01618_00002. (1263-64/1847-48)				

Halep idari merkezinde bağlı kazaları vergi gelirleri üzerinden karşılaştırmayı denemek için aşağıdaki tabloyu hazırladık. Amacımız Kilis kaza merkezinin idari sınırları bakımından geniş bir coğrafyayı kapsadığını ortaya koyacak deliller sunmaktır. Bunu gösterdiğine inandığımız belge analiz edildiğinde şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

Halep merkez kasiyla birlikte Ayntab, Antakya, Kilis olmak üzere dört idari merkezi ihtiva eden aşar vergisi ve diğer vergileri kapsayan ve rüsüm başlığında toplanan vergilerden oluşmaktadır. Bu vergilerin toplamı 6.096.088 kuruştur. Bunun %72'si Halep'e, %14'ü Antakya, %4'ü Ayntab ve %10'u Kilis'e aittir. Burada Ayntab'ın düşük oluşu dikkat çekmektedir. Rüsüm başlığında alınan vergilerin toplamı 3.950.790 kuruştur. Bunun %57'si Halep'ten, %6'sı Antakya'dan %1 Ayntab'dan ve %1'i de Kilis'ten toplanan vergidir. Bu vergi türlerinde Antakya'nın Halep'ten sonra ikinci sırada olduğu görülmektedir. Bu vergi çeşitliliğine işaret ettiği gibi kaza merkezinde ticari mübadele ve kapasite bakımından Ayntab ve Kilis'ten daha önde olduğunu göstermektedir. Bu yadırganmayacak bir durum olduğunu söyleyebiliriz. Zira Antakya'nın Akdeniz'e yakın olması ve ulaşım imkân ve kabiliyeti ile yerleşik nüfusun ticari münasebetlerde daha iyi olduklarını tahmin etmek zor değildir. Ancak aşar vergisi açısından durum öyle değil. Toplamda 2.145.298 kuruş aşar vergisi devletin kasasında girmiştir. Bunun %45'i Halep merkez kazasından %26'sı Kilis'ten %22'si Antakya ve geri kalan %7'si de Ayntab'dan toplanmıştır. Kilis'in bu vergi türünde ikinci sırada ve Halep eyaletinin ¼'ünden fazlası Kilis'ten toplanmıştır. Bu da Kilis'in ziraat edilen topraklarının diğer kazalara göre daha geniş bir coğrafyayı kapsadığını göstermektedir. Şimdi Tablo.1. ve Tablo.2'deki bilgileri birlikte değerlendirdiğimizde Kilis'in XIX. yüzyılın ortasında kaza sınırları Halep'in kuzeyindeki büyük bir alanı kapladığı, bunu Membic'ten başlattığımızda sınırların Fırat'a kadar uzandığını görmekteyiz. Azez ve Com Nahiyesi (Azez'in batısı Afrin çayı civarı) ile birleştirdiğimizde geniş bir coğrafya Kilis idari sınırları içerisinde kalmaktadır. Bu durum 1921 Ankara Antlaşması'ndan sonra Kilis'te halk topraklarının neredeyse tamamı sınır ötesinde kaldığını ifade eden yazılar kaleme almalarına ve dertlerini hükümet yetkililerine ulaştırmaya çalışmışlardır.⁷⁹

Tablo.2. Halep'e Bağlı Kazaların Vergi ve Aşarının Karşılaştırması

	Rüsümü	Aşarı	Toplam
Halep	3.446.240	963.024	4.409.264
Ayntab	75.000	147.838	222.838
Antakya	367.055	471.526	838.581
Kilis	62.495	562.910	625.405
Toplam	3.950.790	2.145.298	6.096.088
Kaynak: BOA. ML_VRD_d_1479_00002. (1262/1845-1846)			

2.1.3. Kilis'te İş ve Ücretin Hikâyesi

Son olarak soyut sayısal verilerin zihinlerde bıraktığı boşlukları daha somut ve yaşanmışlıklara dair notlar ve anlatılar doldurabilmektedir. Kilis'in zeytinleri ve zeytinyağı tarihi şöhretini korusa da kültür atlasımızda yerini koruyabilmesi yeniden ele alınması ve hatırlatılmasıyla mümkün olacaktır. Konuyu bağlamından koparmadan Kilis'te bir zeytin tarlasından zeytinlerin toplanıp zeytin masarasında (aslı m'asara olup galatimeshur mahsara) sıkılmasına kadar hangi aşamalardan geçirdiği ve çalışanların nasıl organize olup hangi ücreti aldıklarına dair bazı notları aktaracağız.⁸⁰

⁷⁹ Bununla ilgili daha önce belirtilen makaleye bakılabilir.

⁸⁰ Bura verilen bilgiler Selahattin Çolakoğlu'nun adı geçen eserin 60-63. sayfalarından alınmıştır.

Kilis'te zeytincilik yapan bağcılıkta olduğu gibi üç gruba ayrılırdı. 10-50 kök ağacı olanlar küçük zeytinci, 50-200 kök ağaca sahip olanlar orta zeytinci, 200 ağacın üstünde olanlar büyük zeytinci sayılırdı. Bendersi olmak için zeytin ağacı sayısının 200-250'yi aşması ve zeytinciliği meslek olarak yapması gerekirdi. Zeytin dermek için önce iş bölümü yapılır, ekipler belirlenirdi. Kadınlar kendi aralarında 'afara toplayıcılar' ve 'süpürgeciler' olarak ikiye ayrılırdı. Erkekler de, 'silkeciler' ve 'barhanacılar' olarak ikiye ayrılırlar; Barhanacılar, 'allefleyenler' ve 'kalburcular' olarak ikiye; Silkeciler de 'sırıkcılar' ve 'değnekçiler' olarak iki guruba ayrılırlardı. Zeytin derme mevsimi, Aralık ve Ocak olmak üzere iki ay sürerdi. Silkilen ağaçta zeytin kalmayınca, ağaç altına serilmiş şallar üzerinde biriken zeytinler barhana yerine götürülürdü. Barhana yerindeki işlemler de silkilip, toplanan zeytinlerin, topraklı olanlarının topraklarının, dallı olanların dallarının ve pirlininin (çöplü yaprak) temizlenip, temiz zeytin tanesine dönüştürülmesidir. Zeytin işçileri, günlük çalışmaları karşılığında para almazlardı. Bunun yerine zeytin alırlardı. Kadın ve erkek, işçilere ücretleri karşılığı farklı miktar zeytin verilirdi. Kadın işçiler, erkek işçilerin yarısı kadar zeytin alırdı. Erkek işçiler günlük olarak iki uruplağı⁸¹ zeytin alırken kadın işçiler bunun yarısı olan bir uruplağı zeytin alırdı. Erkek işçiler arasında silkeciler ve şalcılar farklı miktar zeytin alırlardı. Sırıkcılar ve değnekçiler üç uruplağı alırlardı. Bu ölçüler zeytin tanesi söz konusu olunca şüphesiz daha az kilo tutacaktır. İşçinin de işveren gibi işletmenin gelirinden pay alabilme olanağına sahip olduğu yürüyen bir ücret sistemiydi. Bu sistem, zeytin tanesini yağa çevirme işleminin yapıldığı mahserede çok daha belirgin ve incelikli uygulanırdı. Sistem tıpkı, cercerden sonra, harmanın saman ve tane olarak taşınmasında, çalışanların, iş sahibinden ücret yerine, işletmenin geliri olan mahsulden pay almaları gibidir.

SONUÇ

Yaptığımız bu kısa çalışmanın neticesinde Kilis ekonomisinin göstergeleri olabilirliği açısından bazı belge ve analiz sonuçları değerlendirildi. Genel itibarıyla Kilis'in tarihine bakıldığında ekonomik model olarak çok büyük değişimler yaşadığını söyleyemeyiz. Hatta araştırmalar ve incelediğimiz eserler de göstermektedir ki Kilis'te 1950'li yıllara kadar tarıma dayalı bir ekonomik model cari olmuştur. 1850'lerde Kilis ve kazalarına ait veriler de en çok tarımsal ürünlerin bu kaza çevresinde elde edildiğini göstermiştir. Salname kayıtlarında tarımsal faaliyetin yapıldığı alanın büyüklüğü dikkat çekicidir. Zaten fetihten sonra Azez ve Kilis topraklarının valide hassı olması bu tarımsal kapasitesinin bir sonucu olarak görmek gerekiyor. Fakat zeytin ve üzüm gibi sanayi bitkisinin varlığı zeytinyağı üretimi ve sabun imalatının gelişmesini sağlamıştır. Üzüm yaş ve kuru olarak katma değeri yüksek tarımsal ürün olduğunu ifade etmek gerekir. Daha çok Ermeni vatandaşların şarap üretimi gerek köylünün gerekse çevresindeki üzüm üreticilerinin ticari üretimini teşvik eder mahiyette olduğunu anlaşılmaktadır; Zira Müslüman üzüm üreticileri de şarap üreticilerine kendi ürünlerini satıyorlardı. Ayrıca kuru üzüm helvacı esnafının da üretim malzemesi olarak artı ürünü teşvik ediyordu. Gayrimüslimlerin Zeytinyağının şöhreti sadece Kilis çevresi değil tüm ülkeye yayıldığı salnamelerden anlaşılmaktadır. Geleneksel sırmalı giysi üretimi, el tezgâhları iplik üretimi ve boyahane gibi yan sektörlerin gelişmesini sağlamıştır. Bu sektörlerin ihtiyacı olan boyar maddeler gibi gerekli olan çivit maddesi ve diğer ticari ürünler dışardan temin edilmesini gerektiriyordu. Bunlar için Halep başta olmak üzere Ayntab, Antakya, İskenderun, Adana gibi şehirler ticari mübadelenin yapıldığı merkezlerdi. Ekonomik faaliyetlerin birer göstergeleri bakımından alınan vergilere bakıldığında kahve

⁸¹ İki kiloya yakın buğday alan yuvarlak kap. (Yazarın ölçekler ilgili verdiği iki bilgede uyuşmazlıkla ilgili şunları söyleyebiliriz: Yazara göre luruplağı 2 kg. olarak kabul edersek 1 şümbül 128 kg olması gerekir. Oysa yazar 100 kg.'a yakın diyor. O zaman büyükten küçüğe gidilirse uruplağı aşağı yukarı 1,500 g veya 1,600 g. olması gerekir. Yazarın bahsettiği Kilis'te tarımda kullanılan ölçek birimleri şöyleydi: 1 uruplağı (2 kg'a yakın); 4 uruplağı= 1 timinne; 4 timinne = 1 kile; 4 kile = 1 şümbül (100 kg'a yakın) (Osmanlı arşiv kayıtlarında yukarıda geçtiği üzere *şimbil* şeklinde yazılmıştır).

tüketimi ve ticaretinden kadimden beri vergi alındığına dair kayıt Kilis'te kahve ticaretinin yaygınlaştığını göstermektedir. Osmanlı'da uygulanan iç gümrük vergisi damganın Kilis'ten gümrük olmayan yere giden bezden alınan verginin mukataaya bağlanması bu sektörün geliştiğini göstermesi bakımından kıymetlidir. Ayrıca bal üretiminden alınan vergilerin müstakil bir mukataaya bağlanması bal üretiminin bolluğunu göstermektedir. Bir diğer sanayi bitkisi tütünün hem üretiminin yapıldığı hem de ticari bir ürün olarak yaygındır. Ticari faaliyetlerin en çok yapıldığı merkezler bedestenler, hanlar ve dükkânlar şehir merkezinde ticari mübadelenin en yoğun olduğu yerde bulunuyordu. Yaptığımız çalışmalar neticesinde ve bu çalışmanın eklilerinde de görüldüğü üzere Kilis'te ticari mekânların büyük çoğunluğunu 1930'lu yıllara kadar vakıfların sahipliğindeydi. Ondan sonra bu mülklerin bazıları yıkılmış çoğu da şahıslara ve belediyeye satılmıştır. Toparlama yapacak olursak Kilis'te tarıma dayalı ekonomi yanında şehir merkezinde ticari işletme ve faaliyetler birlikte yürütülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Halk çoğunluğunun tarım sektöründe gerek kiracı gerekse küçük işletmeci olarak geçimini sağladığını, bir kısmının kent merkezinde küçük dükkân ve işletmesinde tarımsal ürünlerini pazarlayarak ikisini birlikte yürüttüğünü söyleyebiliriz. 1921'de sınır hattının güneyde bıraktığı topraklar ve sınır hattı Kilis halkı ekonomik olarak çok kötü etkiledi. Çoğu insan şehirden göç etmek zorunda kaldı. Kalanlar da yaşama tutunmak için verimsiz ve az miktarda kalan topraklarda geçinme mücadelesi vermeye başladı. Kilis halkının toprakları ve geçimliği sınırın ötesinde kalmadı, uzun yıllar ticari münasebetlerini güneyden yapmaya alışkın olan şehir halkının normal faaliyetleri bir anda yasal sınırların da dışında kaldı. Makasın iki kolu gibi çalışan kollar Kilis'in ekonomisini, ticaretini, huzurunu, Kilis'teki yaşamını kırptı. Kendi başına kendi kendine yetmeye çalışan bir yeni bir ekonomik yapı inşa etmeye çalışan Kilis'te ticari yapıların çoğu vakıfların mülkiyetinden çıkarılıp şahıslara satıldı. Ya da yıkılarak şehir meydanlarına ya da yola dâhil edildi. Cumhuriyet döneminde birkaç sanayi tesisi açılarak Kilis'in ekonomisi bir nebze nefes alabildi.

KAYNAKÇA

1266/1850, BOA_ML_VRD_d_1995_00002.

BOA. Y.E.E. 33-39. H.06.04.1327/1909.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)*. 2 Cilt. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

Akdemir, İlhan Oğuz – İncili, Ömer Faruk. “Şehir Morfolojisi ve İktisadi Yapı İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehir Örneği”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 3/6 (2013), 79–101.

Akdemir, İlhan Oğuz – İncili, Ömer Faruk. “Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği”. *Marmara Coğrafya Dergisi* 0/29 (2014). <https://doi.org/10.14781/mcd.26778>

Akis, Metin. *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2002.

Akis, Metin – TEKTUNA, Mehmet. “Hurûfât Defterlerinde 17.-19 Yüzyıllar Arasında Kilis'te Sosyal ve Dini Hayat”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 7/14 (2017), 88–103. <https://doi.org/10.31834/kilissbd.354630>

Büyükgök, Elif Burçin – Saygin Gümüskesen, Aytaç. “Influence of Olive Ripeness Degree and Harvest Year on Chemical and Sensory Properties of Kilis Yağlık and Memecik Olıve Oı”. *GIDA / THE JOURNAL OF FOOD* 42/6 (2017), 799–808. <https://doi.org/10.15237/gida.GD17077>

Cankaya, Mete. “Cumhuriyet Dönemi'nde Tarım Alet ve Makineleri Teknolojileri, Demir Çelik Üretim Teknolojileri ve Demir Yolu Teknolojilerine Kısa Bir Bakış”. *Dört Öge* 1/3 (2013), 139–164.

Cevdet Paşa, Ahmet. *19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi Tezâkir*. Çağaloğlu İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, 2021.

- Çalışkan, Adem. *159 Numaralı Ayntab Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (H.1319-1323, M. 1903-1907; Sayfa 1-242)*. Gaziantep: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Çelikdemir, Murat. "Kilis Voyvodası el-Hac Mehmed'in Öldürülmesi (M .1714/H. 1126)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (2020), 491–504. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.752231>
- Çolakoğlu, Selahattin. *İlçe Kilis-İl Kilis*. Washington DC/ABD, 1998.
- Darkot, Besim. "Kilis". *İslam Ansiklopedisi (MEB)* 6 (1977), 806–808.
- Demirkent, Işın. "Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendân". *Belleten* 56/216 (1992), 371–390.
- Ercivan, Hakan. *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kilis Kazası*. İstanbul: Marmar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans, 2010.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehirlerindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları IV* (1984), 69–78.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. Beyoğlu İstanbul: Ötüken, 2000.
- Genç, Mehmet. "Mukâtaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 31 (2020), 129–132.
- Gülsoy, Ufuk. "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)". *Tarih Dergisi* 37 (Temmuz 2011), 93–118.
- Günver, Kadriye. *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler*. Gaziantep: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, 2003.
- Haleb Salnamesi 1310/1893.
- Haleb Salnamesi 1313/1895.
- Kars, Rümeyza Bilgili. "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Konyalı Tüccarların Faaliyetleri Kapsamında İç Ticarete Konu Olan Emtia". *Yeni İpek Yolu Dergisi Özel Sayısı Konya Kitabı XVI* 1 (2018), 309–322.
- Kesici, Ökkeş. "Kilis'in Şehir Coğrafyası Özelliklerine Genel Bir Bakış". *Doğu Coğrafya Dergisi* 1/1 (2011), 246–280.
- Kıray, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İletişim Yayınları, 1. Basım, 1993.
- Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932.
- Komisyon. *Cumhuriyetin 75. Yılında Kilis*. Ankara: Kilis Valiliği, 1997.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri İle Kilis Tarihi*. İstanbul, 1968.
- Masters, Bruce. "Halep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 15 (1997), 244–247.
- Metin, AKİS. "Tahrir Defterlerine Göre 16.Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfuzları ve Yaşam Tarzları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 22/35 (2004), 1. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000192
- Murray, John. *Rambles in The Deserts of Syria and Among The Turkomans and Bedaweens*. London, 1864.
- Mustafa, ÖZTÜRK. "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri ---The Establishment of İzziye District and Its Place in Turkish National Struggle". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005), 1. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000208
- ÖĞÜT, Tahir – KÜÇÜK, Nihat. "18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)* 7/12 (2015). <https://doi.org/10.20990/aacd.41198>

Özbaran, Salih. *Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. Basım, 2017.

Taşkın, Osman. *Nuruosmaniye Külliyesi'nin Fiziki, İdari, Mali ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: MSGSÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2017.

Taşkın, Osman. *XIX. Yüzyılda Darende Kazası ve Köyleri: (fiziki, idari ve sosyoekonomik bir inceleme)*. Yenişehir Ankara: Akademisyen Kitabevi A.Ş, 2019.

Taşkın, Osman. “Ekonomik ve Tipolojik Bir Tahlil: Kilis’te Gayrimüslimler (1846-1849)”. *Mavi Atlas* 9/2 (2021), 167–181. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1000529>

Taşkın, Osman. *Vakıfların Tasfiye Süreci ve Satılan Kilis Vakıf Mülkleri*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2022.

Türkoğlu, İsmail. “Şerafeddin Mağmûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Ek.2. (2019), 167–169.

Yılmaz, Fazlıhan. “Çivit Otunun Yünlü Kumaşlar İçin Doğal Boyarmadde Kaynağı Olarak Kullanılması”. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 26/45 (2020), 485–490. <https://doi.org/10.32547/ataunigsed.705347>

Ek 1. Kilis'te İktisadi Vaziyeti Göstermesi Bağlamında Vakıf Mülklerinin Cins ve Sayıları⁸²

Vakıf Adı	Han	Noter Dairesi	Hane	Dükkan	Fırın	Kahve	Ambar	Boyahane	Direk Mağazası	Değirmen	Hamam	Hücre & Mahzen	Ahır	Karlık	Bahçe	İncirlik	Tarla	Zeytinlik	Bağ	Cami & Mescid arsası	Arsa (Ev, Dükkan, Değirmen vs.)	Zaviye & Zaviye arsası	Kireç Ocağı	Gübre & Harman, Kül Yeri	Toplam
Canbolad			1	123			1				2				1	1	4		3		1				137
Karakadı Cami			3	108	2	1			4	1							1	5	2		1				128
Orya Nebi				54																					54
Mehmed Paşa Cami			3	35	1		1											1							41
Cami-i Kebir			1	15		2				1				1			9	3	1		1			5	39
Akcurun Cami				14	1	1				1					1			8	4		1				31
Çalık Cami			1	10											1		10	5			1				28
Baytazzade	1			20	1																				22
Alacacı Cami			1	16													2	2							21
Debbağhane Cami				9		1									1										20
Cüneyne Cami				15		2																			19

⁸² Taşkın, *Vakıfların Tasfiye Süreci ve Satılan Kilis Vakıf Mülkleri*, 157–161.

Ek 1. Devam

Büyük Kütüphane																				2	1	1										4	
Murtaza Ağa Cami			4																														4
Müftü Ömer Efendi														4																			4
Hacı Ali Ağa Mescidi																			1														3
Kazzazade			2	1																													3
Mahiriye Kütüphanesi			2		1																												3
Yavaşcazade																																	3
Acar Karyesi Cami																																	2
Ebulala Cami			1																														2
Emine binti Alibey															1																		2
Haffazade																																	2
Haremeynişerifey n																																	3
Kesküsoğlu Cami			1																														2
Musullu																																	2
Taptahir Aişe Hanım			1																														2
Abdullahoğlu Hacı Bey																																	1
Aişe Hanım			1																														1
Baruthane Cami																																	1
Baytaz																																	2
Hacı Aişe																																	1
Hacı Fatma Hanım																																	1
Hacı İsmail																																	1
Hoca Ramazan																																	1
İtamiye																																	1
Kanber Ağa																																	1
Kerime Hanım			1																														1
Koca Şorbacı																																	1
Salih Ağa			1																														1
Servili Cami																																	1
Seyyid Mehmet Hacı Ahmet																																	1
Sumakzade																																	1
Şeyh Abd			1																														1
Şeyh Hacı Hamid																																	1
Şeyh Muhammed el-Ensârî																																	1
Tokatlı Cami																																	1
Topalzade																																	1
Yananköy Cami (Bilal-i Habeşî)																																	1
Yancıoğlu																																	1
Zekeriya Nebi																																	1
Toplam	1	1	36	556	8	11	4	1	4	8	4	5	1	1	45	1	74	78	44	7	27	3	1	13	934								

Ek 2. Dükkân Fiyatları ve Satın Alan Şahıslar⁸³

Vakfi	Mevki	Cinsi	Kıymeti (Lira)	Kaç Liraya Satıldığı	Satılması İçin verilen müdüriyet emrinin tarihi	Satın alan şahıs
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	41.666,00		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Piralioglu Cami	Tirşikin Karyesi	Dükkân	24.500,00		8.09.1929	Vekil Mehmede satılmıştır
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	8.333,33		15.03.1939	Sağır Fazlıoğlu Kemal
Karakadı Cami	Cami Cıvarı	Dükkân	1.833,33		15.03.1939	Osman Fazlıoğlu
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Cıvarı	Dükkân	1.333,33			Belediyece istimlak edilmiştir.
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	833,33		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Cıvarı	Dükkân	666,66			Belediyece istimlak edilmiştir.
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Cıvarı	Dükkân	666,66			Belediyece istimlak edilmiştir.
İnnablı Cami	Alacacı Cami Cıvarı	Dükkân	583,33		20.04.1931	Abdi Baysal
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	500,00		15.03.1939	İzzet Kesik
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	416,66		15.03.1939	Osman Gazioğlu
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	416,66		15.03.1939	Osman Gazioğlu
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	416,66		15.03.1939	Gülgün Tekçe
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	416,66		15.03.1939	Sağır Fazlıoğlu Kemal
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	416,66		15.03.1939	Osman Ramazanoğluna
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	400,00		15.03.1939	Mehmed Esirgeyen
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	375,00		15.03.1939	Mehmed Tüfenkçi
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	366,66		15.03.1939	Osman Gazioğlu
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	366,66		15.03.1939	Abdullah Körükçü
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	366,66		15.03.1939	Abdullah Körükçü
Çekmeceli Cami	İplik Pazarı	Dükkân	333,33		25.04.1931	Halid Yersöken?

⁸³ Taşkın, *Vakıfların Tasfiye Süreci ve Satılan Kilis Vakıf Mülkleri*, 104–112.

Ek 2. Devam

Kesküsoğlu Vakfı	Odun Pazarı	Dükkân	333,33		11.12.1936	Kasap Nuri
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	333,33		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	333,33		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	333,33		15.03.1939	Sağır Fazhoğlu Kemal
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	333,33		15.03.1939	Sağır Fazhoğlu Kemal
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	333,33		15.03.1939	Naci tutmuş
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Civarı	Dükkân	333,33			Belediyece istimlak edilmiştir.
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Civarı	Dükkân	333,00			Belediyece istimlak edilmiştir.
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	300,59		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Piralioglu Cami	Sapancı Pazarı	Dükkân	300,00		29.02.1928	Abdi Sağlam
Kerime Hanım Vakfı	Alacacı Camii Karşısı	Dükkân	300,00		15.03.1939	Ekmekçi? Hacı Halil
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Civarı	Dükkân	283,33			Belediyece istimlak edilmiştir.
Mehmed Paşa Cami	Kuyumcu pazarı	Tamam Dükkân	132,00	70	31.05.1927	Mustafa Sıdkı Efendi
Çekmeceli Cami	İplik Pazarı	Dükkân	250,00		20.04.1931	Ali Çakı
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	250,00		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	250,00		15.03.1939	Sağır Fazhoğlu Kemal
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Civarı	Dükkân	233,33			Belediyece istimlak edilmiştir.
Debbağhane Camii	Sapancı/Çancı Pazarı	Dükkân	216,33		30.06.1928	Bakkal Cenanoğlu Hasan
Debbağhane Camii	Kuyumcu pazarı	Dükkân	200,00		31.05.1927	Belediyece satılmıştır
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	200,00		29.02.1928	Nafi oğlu Bekir
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	200,00		29.02.1928	Nafi oğlu Bekir
İnnablı Cami	Sabancı Pazarı	Dükkân	200,00		20.04.1931	Demirci Abdi
Çekmeceli Cami	İplik Pazarı	Dükkân	200,00		25.04.1931	Mehmed Kamacı
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	200,00		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	200,00		15.03.1939	İzzet Kesik
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	200,00		15.03.1939	Osman Ramazanoğluna
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	200,00		15.03.1939	Osman Ramazanoğluna

Ek 2. Devam

Mehmed Paşa Cami	Arasta Pazarı	Sülüs Dükkân	200,00		15.03.1939	Osmanoğlu Mehmed Eren
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	183,33		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Hacı Derviş Cami	Eski Selhane	Dükkân	60,00	100	31.05.1927	Hacı Kazımzade Halife Efendi
Şeyh Süleyman Camii	Eşref Kasteli	Dükkân	166,66		30.06.1928	Berber Ali
Hacı Derviş Cami	Kuyumcu pazarı	Dükkân	60,00	70	31.05.1927	Emineçelebi oğlu Ragıp Efendi
Karakadı Cami	Bedestan-ı Kebir	Dükkân	166,66		30.06.1928	Receb Karısı Ümmiye
Camii-i Kebir	Köşker Pazarı	Dükkân	166,66		30.06.1928	Belediyeye satılmıştır
Öküzoğlu Sipahi Mustafa	Neccar Pazarı	Dükkân	166,66		30.06.1928	Demirci Mahmud ...?
Öküzoğlu Sipahi Mustafa	Neccar Pazarı	Dükkân	166,66		30.06.1928	Demirci Mahmud ...?
Öküzoğlu Sipahi Mustafa	Neccar Pazarı	Dükkân	166,66		30.06.1928	Alinur hayrullah
Öküzoğlu Sipahi Mustafa	Neccar Pazarı	Dükkân	166,66		30.06.1928	Mecid Kelloş?
Öküzoğlu Sipahi Mustafa	Neccar Pazarı	Dükkân	166,66		30.06.1928	Cinoğlu Abdullah
Camii-i Kebir	Sabancı Pazarı	Dükkân	166,66		30.06.1928	Mahmud Sever
İnnablı Cami	Alacacı Cami Cıvarı	Dükkân	166,66		20.04.1931	Sağıroğlu Abdurrahman
İnnablı Cami	Sabancı Pazarı	Dükkân	166,66		20.04.1931	Neccar Mısto?
Bayraklı Camii	Öküz Pazarı	Dükkân	166,66		11.12.1936	Kacun? oğlu Hacı Hasan
Bayraklı Camii	Öküz Pazarı	Dükkân	166,66		11.12.1936	Kacun? oğlu Hacı Hasan
Bayraklı Camii	Öküz Pazarı	Dükkân	166,66		11.12.1936	Aşçıoğlu Şaban
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	166,66		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	166,66		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	166,66		15.03.1939	Sağır Fazlıoğlu Kemal
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	166,66		15.03.1939	Osman Ramazanoğluna
Ömeriye Mescidi	Eşref Kasteli	Dükkân	258,33	50	29.02.1928	Çolak Monla Ömer kara Hacı Torunu Bilal.
Mehmed Paşa Cami	Arasta Çarşısı	Sülüs Dükkân	166,33		15.03.1939	Sağır Fazlıoğlu Kemal
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Cıvarı	Dükkân	158,33			Belediyece istimlak edilmiştir.
Murtaza Ağa Camii	Odun Pazarı	Dükkân	150,00		29.02.1928	Karabey Emin
Camii-i Kebir	Köşker Pazarı	Dükkân	150,00		30.06.1928	Belediyeye satılmıştır
Camii-i Kebir	Köşker Pazarı	Dükkân	150,00		30.06.1928	Mustafa oğlu Hüseyn

Ek 2. Devam

Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	150,00		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Yorganzade	Odun Pazarı	Dükkan	150,00		15.03.1939	Bekmezci Zekeriya
İnnablı Cami	Alacacı Cami Cıvarı	Dükkân	141,66		20.04.1931	Sağiroğlu Abdurrahman
Şem'un Nebi Mescidi	Büyük Bestan	Dükkân,40/13	133,33		31.05.1927	Belediyece satılmıştır.
Şeyh Süleyman Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	133,33		31.05.1927	Körseyyid oğlu Hüseyin
Şem'un Nebi Mescidi	Odun Pazarı	Dükkân	133,33		29.02.1928	Mehmet Keçe gözsüz
Öküzoğlu Sipahi Mustafa	Neccar Pazarı	Dükkân	133,33		30.06.1928	Şükrü Kebabçı
Arpacı Camii	Arpacı Pazarı	Berber dükkâmı	133,33		20.04.1931	Ali Kiyakçı
Sabri Bey Camii	Odun Pazarı	Dükkân	133,33		20.04.1931	Kamil Karabakçı
Hacı Derviş Cami	Cami Cıvarı	Dükkân	133,33		22.03.1938	Kilis Belediyesi
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	133,33		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Mehmed Paşa Cami	Arasta Pazarı	Sülüs Dükkân	133,33		15.03.1939	Osmanoğlu Mehmed Eren
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	133,33		15.03.1939	Ramoğlu Hasan Hüseyin
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Cıvarı	Dükkân	133,33			Belediyece istimlak edilmiştir.
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Cıvarı	Dükkân	133,33			Belediyece istimlak edilmiştir.
Şeyh Süleyman Camii	Eşref Kasteli	Dükkân	175,00	200	30.06.1928	Fırıncı Tahir
Subûhî Dede Vakfı	Hükümet Cıvarı	Dükkân	125,00			Belediyece istimlak edilmiştir.
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	116,66		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	116,66		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	100,00		29.02.1928	Nafi oğlu Bekir
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	100,00		29.02.1928	Nafi oğlu Bekir
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	100,00		29.02.1928	Nuri Topçu
Çalık Cami	Odun Pazarı	Dükkân	100,00		29.02.1928	Akat oğlu Abdullah
Camii-i Kebir	Odun Pazarı	Dükkân	100,00		30.06.1928	Bekioğlu Hanbedi' oğlu İmaile satılmıştır
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	100,00		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	100,00		15.03.1939	Ramoğlu Hasan Hüseyin
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	83,33		31.05.1927	Ganam oğlu Fadıl? Gazi
Ekmekçioğlu Mescidi	Haffaf Han	Dükkân	83,33		31.05.1927	Abdullah oğlu Salim

Ek 2. Devam

Debbağhane Camii	Haffaf Pazarı	Dükkân	83,33		31.05.1927	Belediyeye satılmıştır
Kesik Minare Camii	Haffaf Pazarı	Dükkân	83,33		29.02.1928	Belediye
Sabri Bey Camii	Odun Pazarı	Dükkân	83,33		29.02.1928	Hüseyin Karabakcı
Camii-i Kebir	Neccar Pazarı	Dükkân	83,33		30.06.1928	Buharici
Şeyh Süleyman Camii	Eşref Kasteli	Dükkân	166,66	65	30.06.1928	Çolakali oğlu Hacı Durmuş Hoca
Kör Hüseyin Ağa Camii	Odun Pazarı	Dükkân	166,33	83	30.06.1928	Demirci Hüseyin oğlu Ahmed Efendi
Karakadı Cami	İplik Pazarı	Dükkân	83,33		20.04.1931	Diş doktoru Orhan Efendiye Satılmıştır
Hacı Derviş Cami	Cami Cıvarı	Dükkân	83,33		22.03.1938	Kilis Belediyesi
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	83,33		15.03.1939	Ramoğlu Hasan Hüseyin
Yorganzade	Odun Pazarı	Dükkân	83,33		15.03.1939	Bekmezci Zekeriya
Yorganzade	Odun Pazarı	Dükkân	83,33		15.03.1939	Bekmezci Zekeriya
Mehmed Paşa Cami	Mahkeme Caddesi	Sülüs Dükkân	83,33		15.03.1939	Fazlıoğlu Kemal
Mehmed Paşa Cami	Köşker Pazarı	Nısf Dükkân	83,33			Mantaracı Osman
Çalık Cami	Tüccar pazarı	Dükkân	75,00		29.02.1928	Aziz Özparlak
Karakadı Cami	Cedid Bedestan	Dükkân	75,00		8.11.1938	Kilis Belediyesi
Şem'un Nebi Mescidi	Büyük Bedestan	Dükkân, 20/40	66,66		31.05.1927	Belediyeye satılmıştır.
Şeyh Süleyman Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân 40/30	66,66		31.05.1927	Körseyid oğlu Hüseyin
Sabri Bey Camii	Cami ittisali	Dükkân	66,66		29.02.1928	Hüseyin Karabakcı
Haleb Ağası Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân 40/20	66,66		29.02.1928	Mehmed oğlu abdi
Murtaza Ağa Camii	Kuyumcu pazarı	Dükkân	66,66		29.02.1928	Katırcı Garib?
Sabri Bey Camii	Odun Pazarı	Dükkân	66,66		29.02.1928	Hüseyin Karabakcı
Camii-i Kebir	Haffaf Pazarı	Dükkân	66,66		30.06.1928	Bekioğlu Hanbedi' oğlu İmaile satılmıştır
Camii-i Kebir	Köşker Pazarı	Dükkân	66,66		30.06.1928	Ahmet oğlu Köşker Bekir
Öküzoğlu Sipahi Mustafa	Neccar Pazarı	Dükkân	66,66		30.06.1928	Ahmed oğlu Ahmed
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	66,66		11.12.1936	Ramoğlu Hasan Hüseyin
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	66,66		11.12.1936	Tüccar Hafız?

Ek 2. Devam

Zeytinlu Camii	Bölük Mahallesi	Dükkân	33,33	11	30.06.1928	Nafiz Zevcesi Nesibe
Arpacı Camii	Arpacı Pazarı	Çulcu dükkânı	83,33	15	20.04.1931	Muhrremoğlu Vâkıf
Şeyh Süleyman Camii	Eşref Kasteli	Dükkân	50,00		30.06.1928	...Fikri
Arpacı Camii	Arpacı Pazarı	Kalaycı dükkânı	83,33	15	20.04.1931	Hırhırinoğlu Furuncı Salih
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	50,00		11.12.1936	Ramoğlu Hasan Hüseyin
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	50,00		11.12.1936	Demirci Ahmed
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	50,00		11.12.1936	Ramoğlu Ömer oğlu Mehmed
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	50,00		11.12.1936	Tüccar Şükrü
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	50,00		11.12.1936	Abuşoğlu Vakıf
Hacı Derviş Cami	Cami Cıvarı	Dükkân	50,00		22.03.1938	Kilis Belediyesi
Hacı Derviş Cami	Cami Cıvarı	Dükkân	50,00		22.03.1938	Kilis Belediyesi
Hacı Derviş Cami	Cami Cıvarı	Dükkân	50,00		22.03.1938	Kilis Belediyesi
Bistamiye Camii	Eşref Kasteli	Nısf Dükkân	35,00		31.05.1927	Kürt Ali oğlu Ahmet
Kör İmam Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	33,33		31.05.1927	Belediyeye
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	33,33		29.02.1928	Berber Bekir'e satılmıştır
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	33,33		29.02.1928	Berber Mehmed'e satılmıştır
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	33,33		29.02.1928	Berber Mehmed'e satılmıştır
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	33,33		29.02.1928	Abdurrahman Karadeniz
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	33,33		29.02.1928	Abdurrahman Karadeniz
Cüneyne Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	33,33		30.06.1928	Berber Mehmed Bekir'e satılmıştır
Arpacı Camii	Arpacı Pazarı	Kalaycı dükkânı	50,00	15	20.04.1931	Hırhırinoğlu Furuncı Salih
Muallak Camii	Cami altı	Dükkân	33,33			Abuşoğlu Vakıf
Kör İmam Camii	Eski Hamam Çarşısı	Dükkân	16,66		31.05.1927	Belediyeye
Karakadı Cami	Zencir Pazarı	Dükkân	13,33			Mecidmecidiye? Tırnaksız ve garındaşları
Kör Hüseyin Ağa Camii	Hasırcı Pazarı	Dükkân Arsası	5,00		31.05.1927	Osman oğlu Ahmed Oğuzoğlu
Kör Hüseyin Ağa Camii	Hasırcı Pazarı	Dükkân	5,00		31.05.1927	Osman oğlu Ahmed Oğuzoğlu
Debbağhane Camii	Kazancı Pazarı	Dükkân	5,00		31.05.1927	Belediyeye satılmıştır

İSKÂN VE EŞKIYALIK BAĞLAMINDA KİLİS AŞİRETLERİ

Mustafa KOYUNCU*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Memlûk ordusu, 24 Ağustos 1516 tarihinde karşı karşıya gelmiş ve Mercidabık'ta yapılan savaş sonucunda Osmanlı Devleti galip gelmiştir.¹ Bu savaşla birlikte Kilis, Osmanlı topraklarına katılmış ve Osmanlı Devleti bölgede var olan Ekrad² ve Türkmen aşiretleriyle yakından temas kurmuştur.³ Bilindiği üzere Osmanlı Devleti bir yeri fethettiğinde tahrire başvururdu. Bölgenin Osmanlı idaresine girmesiyle birlikte 1519-1520 yılında ilk tahrir yapılmış ve İzzeddin Bey Ekradı, “*Ordu-yu İzzeddin Bey*” olarak kayıtlara geçmiştir. İzzeddin Bey Ekradı'na “*Ordu-yu İzzeddin Bey*” denilme sebebi ise bölgedeki Ekrad aşiretlerin İzzeddin Bey'e bağlı bulunması ve otoritesinin güçlü olmasından kaynaklanmaktadır.⁴ Bölgedeki idareyi elinde tutan İzzeddin Bey, ciddi bir has tasarrufuna sahipti. Tahririn yapıldığı ilk yıl olan 1520 yılına bakıldığında İzzeddin Bey'in haslarından elde ettiği miktar toplamda 537.941 Halebî akçesiydi. Bu gelir miktarının dağılımı ise Halep'ten 390.301, Gerger, Behisni, Runkale ve Kâhta'dan ise 147.640 akçe şeklindeydi.⁵ 1527 yılında Kilis sancakbeyi yine İzzeddin Bey olmakla beraber Kilis 1549 yılına değin yurtluk-ocaklık statüsünü korumuştur.⁶

1520-1526 yıllarındaki tahrirlerde Halep sancağına bağlı görünen Kilis, Azez ve Com nahiyeleri Ekrad taifesi ile birlikte yazılmış ve Azez sancağını teşkil etmişlerdir.⁷ 1526 yılında Halep sancağının bir nahiyesi olan Azez ve Kilis, Şam beylerbeyine bağlı bir sancak hâline getirilmiştir. Bunun yanı sıra Ekrad aşiretlerinin yoğunluğu sebebiyle arşiv vesikalarında bu sancağın ismi *Ekrad Sancağı* olarak da geçmektedir.⁸ 1549 yılında Şam vilayetinden ayrılan Halep bağımsız bir beylerbeylik olmuştur. Daha önce Şam vilayetine tabi olan Kilis, Azez, Hama, Humus, Tarsus, Adana, Üzeyr ve Birecik gibi sancaklar Halep beylerbeyliğine dâhil edilmiştir.⁹ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'ne göre ise Kilis 1671 yılında da sancak

---

* Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis/Türkiye, e-posta: mustafakoyuncu@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7430-8700

¹ Feridun Emecen, “Mercidabık Muharebesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/ 176; Mehmet Ali Yıldırım-Ali Akdeniz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim* (Kilis: KİTAM, 2020), 3.

² Kürt kelimesinin çoğul hâlini ifade eder. Bkz. Yusuf, Halaçoğlu, “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bellekten*, 60/227 (1996), 139.

³ Kilis ve havalisindeki aşiretlerin XVI. yüzyılda yıllara göre nüfusları ve vergi miktarları tam listesi için bkz. Mustafa, Öztürk, *16.Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar* (Elazığ: Elazığ Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004); Metin Akis, *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002).

⁴ Öztürk, *16.Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman*, 22; Akis, *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez*, 7.

⁵ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)* (Elazığ: Elazığ Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), 209.

⁶ Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı (1867-1908)* (Ankara: Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, 2020), 32.

⁷ Enver Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1 (2013), 368.

⁸ Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, 359.

⁹ Mustafa Öztürk, “Osmanlı Belgelerinde Halep”, ed. M. Taner Koltuk (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, 2018), 31; Çakar, “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”, 361.

durumundadır.¹⁰ Ayrıca Türkmen aşiretlerinin XVII. yüzyılda Azez ve Kilis'teki bölgelerde yerleşik hayata geçmeleri sebebiyle burası “Kilis oturağı” ismi ile de anılmıştır.¹¹ Genelde malikâne olarak kullanılan Kilis, 1690-1740 yılları arasında da sancak konumunda olup Halep eyaletine tabi beş sancaktan biridir.¹² İlk zamanlarda Şam vilayetine bağlı olan daha sonrasında ise Halep'e bağlanan Kilis, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar bu şekliyle devam etmiştir. Bu süre zarfında bölgedeki aşiretler de varlığını devam ettirmiştir. Konunun tam olarak anlaşılması adına aşiretlerin sosyo-ekonomik ve idari yapısı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Osmanlı Devleti'nde yaşamlarını devam ettirme şekli bakımından ahali iki ana sınıfta değerlendirilebilir. Bunların ilki, toplumun önemli bir kısmını kapsayan yerleşik hayatı benimseyenler, ikincisi ise konargöçer (göçebe) yaşam tarzını benimseyenlerdir. Yerleşik hayat yaşayanlar genellikle kentler, kasabalar ve köylerde yaşamaktaydı. Göçebe hayat tarzını benimseyenler ise daha çok hayvancılıkla meşgul olup yaylak-kışlak arasında gidip gelmekteydi.¹³ Yaylak ve kışlak arasında sürekli hareket hâlinde olan konargöçerler, her ne kadar göçebe olarak addedilmiş olsalar da Anadolu'da yaşayan aşiretler bu yaşam tarzını tam olarak temsil etmemektedir.¹⁴ Zira bu konargöçer aşiretler yaylaklarda hayvanlarını otlatarak hayvancılık yapıyor, göçtükleri kışlaklarda ise küçük çaplı ziraat yapıyorlardı.¹⁵ Bazı zamanlar yaylak ve kışlak arasındaki mesafenin çok olması sebebiyle aşiretler Suriye çöllerine kadar veya Güneydoğu Anadolu'nun en uzak yerlerine kadar gitmekteydi.¹⁶

Genel olarak aynı soydan olan aşiretler; din, dil ve kültür anlamında ortak bir yapıya sahip olan insanların bir araya gelerek meydana getirdikleri topluluklardır.¹⁷ Aşiretlerin özellikle aynı dili konuşması ve aynı soydan gelmesi birbirlerine olan bağlılıklarını önemli derecede arttırmıştır. Zira herhangi bir olayda birbirlerine sahip çıkıyorlar ve hatta aşirete mensup bir kişi devlet tarafından cezalandırılmak istenirse aralarında suçluları gizliyorlardı.¹⁸ Konargöçerlerin oluşumlarını sosyal ve idari açıdan yansıtan en temel unsur ise “cemaat”ti. Bu unsur genel olarak bütün konargöçer aşiretlerin ana yapısını oluşturuyordu. 10 ile 80 hane arasında veya daha da fazla haneden oluşan bu grup, birbiriyle yakından ya da uzaktan akrabaydılar.¹⁹

¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, haz. Yücel Dağlı vd. 9. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 177.

¹¹ Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Eyaleti ve Türkmenleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), 55-56.

¹² Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı* (Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997) 55-56.

¹³ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006) 185.

¹⁴ Metin Akis, *Buhran Döneminde Antep'te Sosyal Hayat (1572-1606)* (Ankara: Vadi Yayınları, 2008), 239.

¹⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987), 13.

¹⁶ Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 93, Gömlek No. 4633, 1; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, (İstanbul: TTK, 2008), 184; Serhat Kuzucu, “123 Numaralı Antep Şer'iyye Sicili Bağlamında 1766-1768 Tarihleri Arasında Antep'in İdari ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir İnceleme” *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 1/3 (2006), 46- 47.

¹⁷ Zeynel Özlü, *Osmanlı Döneminde Behisni (Besni) Kazasında Aşiret ve Aileler* (Gaziantep: Gazikültür A.Ş. Yayınları, 2015), 17.

¹⁸ Mustafa Koyuncu, *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İskan & Eşkiyalık)* (Kilis: KİTAM Yayınları, 2022), 224-225.

¹⁹ Mehtap Nasıroğlu, “XVI. Yüzyılda Hama Sancağında Konar-Göçerler”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6/2/1 (2016), 129.

Genel olarak hayvancılıkla meşgul olan konargöçer aşiretler sürülerine otlak ve su bulabilmek amacıyla göçebe bir yaşam tarzı sürmekteydiler. Aşiretler yaz gelince daha fazla ot bulabilecekleri yaylaklara giderler; kış gelince ise sıcaklık seviyesi daha yüksek bölgelere giderlerdi.²⁰

Yaşam tarzlarından ötürü “yörük”²¹ de denilen konargöçerler, her zaman belirli bir yol haritası ile hareket ederek yaylak ve kışlak arasında ilerliyorlardı. Bu yolculuk tipi yalnızca Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde değil, Akdeniz’in başka bölgelerinde, İtalya ve İspanya’da da benzer olarak gerçekleşmekteydi. Konargöçer aşiretler hayat tarzlarından dolayı daha çok hayvancılıkla uğraştıkları için hayvanlarını da yanlarına alarak yaylak ve kışlak arasında gidip gelirlerdi. Ancak bu yolculuk sırasında ekili arazilere zarar verdikleri görülmekteydi.²² Buna benzer olayların birçok kez yaşandığı görüldüğünden devlet konargöçer aşiretleri onlara daha uygun olan hudut ve dağlık alanlara yerleştirmek istemiştir.

Konargöçer aşiretler bir bölgeye konacakları zaman çadırlarını yazları; köyler, harabeler veya eski yerleşim bölgelerinin yakın çevresine, kışları ise; kasabaların etrafındaki uygun yerlere kurarlardı.²³

Aşiretler, ellerindeki koyun, keçi, at, deve ve hatta katır gibi hayvanlarla devletin ihtiyaçlarına cevap veriyorlardı. İstanbul’un et ihtiyacının bir kısmını aşiretler karşılıyordu. Özellikle Yeni-il ve Halep Türkmenleri gibi aşiretler koyun yetiştiriciliği anlamında önemli bir yere sahipti.²⁴

Anadolu’daki konargöçerler hem özel sektör hem de devlet işletmeleri açısından devletin kara ulaşımını kendi ellerinde tutuyorlardı. Aşiretler için ulaşımı sağlama konusunda en faydalı hayvan deveydi. Aşiretler tüm şartlarda yük götürebilen develerden faydalıyor ve ekonomik değerinden dolayı hiçbir şekilde kesmedikleri deveyi “ana sermaye” olarak görüyorlardı. Bu mantalite ile hareket eden bazı aşiretler bazen bu yolla doğrudan doğruya sermayedar oluyor ve sürülerini bir çobana emanet ederek kendileri uzun soluklu taşımaya ya da hayvan ticaretine yöneliyorlardı.²⁵ Ayrıca, konargöçer aşiretler yetiştirmiş oldukları at ve develerin dışında yaya ve müselleme ordusu için de önemli bir insan kaynağıydı.²⁶

Aşiretlerin bu faydalarının yanı sıra vergilerle de ekonomik olarak devlete katkı sağladıkları görülmektedir. Aşiretlerden alınan vergiler tahrir işlemi bittikten sonra net olarak belirleniyordu. Bu vergiler aşiretin maddi durumuna ve hayvan sayısına göre belirleniyordu. Aşiretler genel olarak vergilerini düzenli olarak vermekle birlikte zaman zaman vergilerden kaçmak için etkisiz direnişlerde de bulunmaktaydılar.²⁷

Aşiretlerden alınan vergilerin başında ağnam²⁸ (koyun) vergisi gelmekteydi. Bu vergiler devlete önemli ölçüde gelir sağlamaktaydı. Ağnam vergisinin hesaplanması hususunda koyunlar kuzusu ile bir sayılır ve koyunların sayısı üç yüze ulaştığında bir sürü sayılırdı. Sayı üç yüze ulaştığında ise sürü için beş akçe ağıl resmi alınıp kuzular için ayrı bir vergi talep edilmezdi. Konargöçerlerin sürüsü telef olur ya da hayvan sayısı

²⁰ Orhan Sakin, *Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2006), 69; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: TTK, 2014), 23.

²¹ “Bir yerde iskân etmeyip yer değiştiren halk, göçebe, Anadolu’da çadır altında oturan Türkmenler için kullanılan bir tabirdir.” Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983), 640.

²² Osmanlı Arşivi (BOA), *Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d)*, Defter No. 122, 285.

²³ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*, 13; Akis, *Buhran Döneminde Antep’te Sosyal Hayat*, 239.

²⁴ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*, 21.

²⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi Cilt: 1* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 77; Serhat Kuzucu, *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453- 1789)* (İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2017), 53.

²⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2012), 18.

²⁷ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*, s. 23-24; Tufan, Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri* (İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007), 61.

²⁸ Bu vergi türü koyunlardan alınan vergi olmakla birlikte, sürü sahibinin sürüsü keçilerden oluşuyorsa vergi keçilerden tahsil edilirdi.

yirmi dört veya daha aza inerse yine vergi talep edilmezdi. Ayrıca zaman zaman başka aşiretlerin saldırılarına maruz kalan bu konargöçer aşiretlerden eski tahrire binaen vergi alınmazdı. Aşiretlerin saldırısı sonucu hayvanları gasp edilen veya öldürülen aşiretlerin ellerindeki hayvan sayısı tekrar hesaplanarak yeni vergi belirlenirdi. Halep kanunnamesine göre bu vergi (nevrüz) yani mart ayının sonunda alınır. Tüm bunlarla birlikte Osmanlı Devleti son zamanlarda ağnam vergisini yükselterek aşiretlerin yerleşik hayata geçmesini amaçlamıştır.²⁹

Ağnam vergisinin yanı sıra yaylak vergisi, kışlak vergisi, ağıl vergisi, bennak³⁰ ve mücerred vergisi gibi vergiler de yine aşiretlerden alınan vergi türleridir. Yaylak vergisi, kanunnâmelerde “yaylak resmi”, “resm-i merâî”, “otlak resmi” ve “yatak resmi” gibi farklı isimlerle zikredilen, sürüsünü tımar tasarruf eden başkaca kimsenin olduğu bölgede otlatan ve miri yaylakları kullanan aşiretlerden yılda bir defa alınan vergi türüdür. Aşiretler yaylağa giderken geçmiş oldukları bölgeden resm-i yaylak talep edilemezdi. Fakat bölgede üç gecedan fazla kalırlarsa yaylak vergisi öderlerdi. Yaylak vergisinin miktarı genelde her sürüden bir koyun ve her haneden iki yüz dirhem (yaklaşık 600-700 gr.) yağ alınmasıydı.³¹

Konargöçer aşiretler kışlamak maksadıyla sürüleriyle beraber herhangi bir tımar tasarruf eden kimsenin bölgesine girer ve ağıl yaparsa, girmiş olduğu bölgenin vergilerini alan sipahi sürü sahibinden ağıl resmi talep ederdi. Ekrad aşiretinden İzzeddin Bey’e bağlı olanların rüsum-u örfiye ve âdet-i ağnamlarını beylerine verileceği kayıt altına alınmıştır. Burada ağıl vergisinden yani başkaca yerlerden gelmiş olan sürü sahiplerinden alınan vergiye vurgu yapılmaktadır.³² Evli olan birisi sipahinin tımar bölgesinde kışlamak ister veya mecbur olursa altı akçe kışlak vergisi verirdi. Eğer bölgede kışlayan kimse ziraatla meşgul olursa, kışlak resmi değil de resm-i zemin³³ vergisi öderdi. Bununla birlikte kışlayan kimse üç sene burada kalırsa bu süre zarfında kışlak resmi verir, üç yıldan daha uzun süre kalırsa bennak resmi verirdi.³⁴ Bennak vergisi de yine aşiretlerden alındığı bilinen vergilerden birini teşkil etmektedir. Aşiretler arasında koyunu olmayan veya çeşitli nedenlerle hayvanları telef olmuşlardan ağnam vergisi yerine bennak vergisi alınır. Bennak vergisinin miktarı yer yer değişmelerle birlikte on iki akçe olarak belirlenmişti. Bennak vergisi evlilerden alınırken mücerred vergisi ise henüz çalışmaya muktedir olamamış bekâr erkeklerden alınan vergidir.

²⁹ Ünal Taşkın, “Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/5 (2013), 790; Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı, 24; Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, 5/5 (1947), 485-487; Latif Armağan, “Osmanlı Devletinde Konar Göçerler”, *Osmanlı*, ed. Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999) 147; Sakin, *Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler*, 75.

³⁰ “Kelimenin menşei tam olarak bilinmemektedir. Benlek, benlâk ve bennâk imlâsıyla yazılan kelimenin aslı hakkında değişik görüşler bulunmakla birlikte son zamanlarda yapılan bir araştırmada bunun Farsça asıllı olduğu, bil ve -nâk’ten türediği, Türkçe’ye önce belnâk şeklinde girdiği, daha sonra ses değişmesine (belnâk > benlâk > bennâk) uğradığı ve “toprağı belleyen, toprakla uğraşan” anlamına geldiği açıklanmaktadır.” Bkz. Feridun Emecen, “Bennâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/ 458.

³¹ Ali Rıza Gökbuvar “Osmanlı Devletinde Yörüklerin Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçirilmesinde Uygulanan Vergi Politikaları ve Sosyal Sonuçları”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, (2003), 63; Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, 509-510; Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, 66-67; Sakin, *Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler*, 75.

³² Feridun Emecen, “Ağıl Resmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/467; Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, 485.

³³ Resm-i zemin, kendisine tımar tahsis edilen sipahinin, sahib-i arz statüsünde olduğu durumlarda alınan bir vergidir. Sahib-i arz statüsündeki sipahiye ait bir toprak parçasına yerleşik reyanın işlemediği boş toprağın başka yerden gelen reaya (hariç reaya) tarafından işlenmesi hâlinde, bunlardan bu toprakları işlemeleri hakkı karşılığında alınan ve resm-i çift değerinde olan bir vergidir. Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı* (Ankara: Efil Yayınevi, 2010), 394.

³⁴ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti*, 30.

Mücerred vergisinin de yine bennak vergisinde olduğu gibi değişiklik gösterdiği görülmüştür. Bazen üç kişiden bir kuruş hesabı ile bazen kişi başı altı akçe hesabıyla vergi alınmış, bazen de muaf tutulmuşlardır.³⁵

Aşiretlerin sevk ve idaresi için ise başlarında boybeyi, voyvoda, kethüda, aşiret ihtiyarı ve kadı gibi yönetici kişiler bulunmaktaydı. Boybeyleri, aşiret ile devlet arasındaki bağlantıyı kuran kimselerdi. Boybeyleri aşiret ile devlet arasındaki münasebetleri düzene koymakla mükellef olmakla birlikte vergi almak, icabında sefere gitmek, boyun düzenli bir şekilde birlikte tutulması, buldukları bölgelerin güvenliği ve idaresi gibi görevleri de yerine getiriyorlardı.³⁶ Bunun yanı sıra boybeyi, aşiretlerin tüm haklarını muhafaza etme sorumluluğunu da üzerinde taşıyordu. Zira boybeyi aşiretin haklarını savunamaz, üzerine düşen görevleri yapmakta aciz kalırsa aşiret üyelerinin şikâyetleri ile boybeyilikten el çektiriliyordu.³⁷

Aşiretlerin yönetiminde boybeyinin yanı sıra voyvoda da önemli rol sahibiydi. Reis, subaşı, ağa gibi çeşitli manalara gelen voyvoda tabiri tahsil memurunu ifade etmektedir.³⁸ Osmanlı Devleti, ordunun gereksinimleri sebebiyle nüzul³⁹ denilen vergiler alırdı. Anadolu'da yer alan aşiretler de vergilerini genel olarak aynı olarak veriyordu. Ordunun gereksinimlerini karşılamak için bu görev voyvodaya aitti. Ayrıca voyvoda kasaba veya şehirlerin asayişini sağlamak ve ihtiyaç hâlinde asker toplayarak sefere intikal etmekle görevliydi.⁴⁰ Buna örnek olarak savaş hazırlığında olan devlet için Kilis, Azez ve Türkmen voyvodaları 225 adet deve satın almıştı. Bununla birlikte voyvoda olan kimse aşiretin nizamı konusunda da sorumluluğu üzerinde bulunduruyordu. Ayrıca havâss-ı hümayun⁴¹ bölgesinde yaşayan aşiretlerin nizam ve idaresi için voyvodalar tam yetki ile görevli hâldeydiler. Has voyvodası olan kimsenin tasarrufuna ne şekilde olursa olsun herhangi bir yönetici karışamazdı. Has olarak kullanılan bölgelerde meydana gelebilecek problemlerin çözümünde diğer kaza görevlilerinin voyvodalara destek olması mecburiydi.⁴² Buna örnek olarak, Ekim 1596 yılında Valide Sultan hassına bağlı olan Birecik iskelesine Türkmen eşkıyası saldırmış ve bunun üzerine Türkmen şakilerinin ele geçirilmesi ve Türkmen voyvodası Mehmed Çavuş'a yardım etmesi için Kilis, Halep, Rakka kadıları görevlendirilmişti.⁴³

Osmanlı'da konargöçer yaşam tarzını benimsemiş olan ahali bir bağlılık ortaya koyarak aşiret, cemaat ve oba gibi idari kısımlara bölündüler. İşte yine bu kollardan özellikle cemaati idare etme görevi *kethüda* tarafına verilmişti. Bu kolun yönetiminde zincirin en üst halkasında yer alan kethüdalar, cemaatlerin kendi içlerindeki problemlerini çözmek hem de cemaatlerle devlet arasındaki ilişkileri güçlendirmek veya güçlü

³⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 53-55; Halil İnalçık, "Raiyyet Rüşümü", *Belleten*, XXIII/92, (1959), 589; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *Ankara Üniversitesi DTCFD*, 13-1/2 (1955), 44; Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 72-73.

³⁶ Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, 50; Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, 181; Arif Sarı, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri* (Ankara: TTK, 2018), 34.

³⁷ Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 62.

³⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 598; Onur Usta, "Celaliliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Türkmen Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", *KEBİKEÇ İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 17/33, (2012), 51.

³⁹ Arapça bir sözcük olan nüzul sözcüğü, avarız vergileri arasında yer alır. Bir yere konma anlamına geldiği gibi, askeri ve mali bir sözcük olarak askerin beslenmesi, belirli bir ürünün hazır edilmesi anlamında da kullanılır. Bkz. Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1986), 296.

⁴⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: TTK, 2013), 30; Usta, "Celaliliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Türkmen", 51.

⁴¹ Osmanlı Devleti'nde bostâniyân-ı hâssa, doğancıyân-ı hâssa, mehterân-ı hâssa gibi sultan ve saray hizmetinde olanlarla sultanın, hânedan mensuplarının, vezir, beylerbeyi, sancak beyi, defterdar gibi yüksek devlet memurlarının yıllık geliri en az 100.000 akçeye varan şahsi mülkleri, arazileri ve dirliklerini ifade eden bir anlam kazanmıştır Cengiz Orhonlu- Nejat Göyünç, "Has", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 268.

⁴² Usta, "Celaliliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Türkmen", 51-53.

⁴³ Ahmet Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), 58-59.

tutmak maksadıyla hükümet tarafından muhatap görülürdü.⁴⁴ Aşiretlerin bir alt kolu olan cemaatlerin idareleri için kethüda temsil konusunda yetkili kimseydi.⁴⁵ Kethüdalar genel olarak temsil ettiği cemaatin söz sahipleri ve ihtiyarları aracılığıyla seçilirdi. Fakat bu hususun resmîyet kazanabilmesi için sultanın kethüda olması istenen kimseye bir berat vererek ona otoriter bir güç olduğunu bildirmesi gerekirdi. Bu beratı alan kethüda, kendisini seçenler ile devlet arasında temsilci olma hakkını kazanmış oluyordu.⁴⁶ Kethüdanın bu hakkı kazanmasındaki önemli hususlardan birisi de bölge kadısının “*yarar kimesnedür, mahaldür, maslahat-güzar, kethüdalık uhdesinden gelür, kethüda oğlu kethüda*” biçiminde teklifi merkeze iletmesiydi. Bu teklif kethüda olacak kişinin göreve layık görülmesinde önemli bir etkendi.⁴⁷

Aşiret teşkilatı içerisinde önemli bir yere sahip bir diğer etkili unsur ise aşiret ihtiyarlarıydı. Aşiret ihtiyarları, boybeyi seçimlerinde önemli bir role sahipti. Zira bir kişi boybeyi olacaksa en başta aşiret ihtiyarlarının görüşü alınırdı.⁴⁸ Devlet ile aşiretler arasındaki ilişkiyi düzenleyen aşiret ihtiyarları, bunun yanı sıra aşiretler arasında herhangi bir sorun olursa bu sorunları da çözen kişiler olurlardı. Aşiretler zaman zaman eşkıyalık hareketlerinde bulunurdu. Osmanlı Devleti ise aşiretlerin verdiği zararları karşılamak amacıyla bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin en bilineni aşiret ihtiyarlarının onayladığı senetlerdi. Aşiret ihtiyarları senetleri imzalayarak herhangi bir aksi durumda tazminat ödemeyi kabul ediyordu. Eğer bu tazminat ödenmezse aşiret üyeleri hapis cezaları alıyordu.⁴⁹ Örneğin, Aralık 1709 tarihinde Okçu İzzeddinli ve Musabeyli aşiretinin alt kollarından bazı cemaatlere bağlı kişiler eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuş ve bu nedenle şaki⁵⁰lerin teslim edilmesi aşiret ihtiyarlarından talep edilmiştir. Şakilerin teslim edilmemesi hâlinde ise önceden aşiret ihtiyarları tarafından kabul edilmiş olan nezir akçesinin tahsil edileceği bildirilmiştir.⁵¹

Aşiretlerin hukuki sorunlarının çözümü için ise Türk-İslam medeniyetinde çok önemli bir yere sahip olan kadılar görevliydi.⁵² Aşiretler için devleti temsil eden kimse durumunda olan kadı, merkezden gönderilmiş olan hükümlerin aşirete iletilmesi, gelen hükümlerin uygulamaya konulup konulmadığının denetçisi, hukuki ve idari ahvalin nasıl olduğunun kontrolünü sağlayan görevlidir.⁵³ Aşiretler için görevlendirilen kadı, kendisine tevcih edilen bu vazifeyi aşiretler arasında dolaşarak yerine getirdiği için belirli bir bölgede durmuyordu. Bu nedenle kadılar yaz mevsimini aşiretlerin yaylaklarında geçirirken, kış mevsimini ise aşiretlerin kışlak bölgesine yakın bölgelerde geçiriyordu.⁵⁴

Osmanlı Anadolu’sundaki aşiretlerin temel hiyerarşik yapısı, sosyo-ekonomik durumları ve idari durumları genel olarak yukarıda anlatıldığı gibidir. Sürekli yaylak-kışlak arasında gidip gelen bu aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi için Osmanlı Devleti çok fazla mesai harcamıştır. Bu bağlamda Kilis ve havalisindeki aşiretler özeline gelindiği takdirde karşımıza en çok çıkan durum bölgedeki aşiretlerin iskân ve

⁴⁴ Abdullah Saydam, “Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (2009), 19.

⁴⁵ Faruk Söylemez, *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi –Rişvan Aşireti Örneği* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011), 221.

⁴⁶ Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, 173.

⁴⁷ İlhan Şahin, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 15 (1982), 261.

⁴⁸ Ahmet Köç, “Osmanlı Taşrasında KonarGöçer-Devlet İlişkisi: Ankara’da Tabanlı Türkmen Aşireti’nin İskanı”, *Yenifikir Dergisi*, 9 (2012), 132.

⁴⁹ Koyuncu, XVIII. Yüzyılda Kilis, 32-33.

⁵⁰ Şemseddin Sami “şaki” kelimesini, haydut, serkeşlik vadisine dalan adam olarak açıklamıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010), 781.

⁵¹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 116, 285.

⁵² İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı* (İstanbul: Kronik, 2018), 9.

⁵³ Sakin, *Anadolu’da Türkmenler ve Yörükler*, 68.

⁵⁴ Gündüz, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*, 44; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*, 20.

eşkıyalık olaylarıdır. XVI. yüzyıldan başlayıp XX. Yüzyıla kadar Kilis ve havalisindeki aşiretler varlıklarını korumuştur. Bölgede varlığını sürdüren birçok aşiretin iskân ve eşkıyalığı belgelere yansımıştır.⁵⁵

1. KİLİS AŞİRETLERİNİN İSKÂNİ

Tarih boyunca devletlerin ve toplumların hayatında çok önemli bir yer tutan iskân kavramı insanların yer değiştirmesi ile ilgilidir. İskân temel olarak nüfusun arttırılması, hudut güvenliğinin sağlanması, toprağın işlerlik kazanması, var olan etnik yapının korunması ve stratejik amaçlarla yapılmıştır.⁵⁶

Osmanlı Devleti, kuruluş yıllarından itibaren iktisadi, siyasi, sosyal ve askeri amaçlarla aşiretlerden önemli derecede faydalanmıştır.⁵⁷ Kuruluş yıllarını takiben hızlı bir gelişim gösteren ve fetih hareketlerini arttıran Osmanlı Devleti, yeni fethedilen bölgelerin Türkleşmesi amacıyla aşiretleri iskân etmiştir. Yeni fetihlerin yapılması ile birlikte aşiretler boş olan bölgeye yerleştiriliyor ve bölgenin Türkleşmesi kolaylaşıyordu.⁵⁸ Aşiretlerin fethedilmiş yeni yerlere iskân edilmesindeki temel sebep ise, aşiretlerin kadınları da dâhil olmak üzere her birinde savaşçılık özelliklerinin bulunması ve belirli bir hiyerarşik düzen içinde çok disiplinli olmalarından kaynaklanmaktadır.⁵⁹

Kuruluş yıllarında iskân politikasının yanı sıra sürgün politikası da uygulanmaktaydı. Bu sürgünler gönüllü ya da gönülsüz olmakla beraber genel olarak şenlendirme amacı gütmekteydi. Ancak zamanla farklı bir mana kazanan sürgün olgusu suçluların cezalandırıldığı bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dini, siyasi, sosyal ve iktisadi düzeni bozanlar, eşkıyalık yapanlar sürgün edilerek yöreden temizleniyordu.⁶⁰ Osmanlı Devleti, kuruluş dönemlerinde iskânları daha çok boş alanları tarıma açmak, bölgenin nüfusunu arttırmak, güvenliği sağlamak vs. gibi amaçlarla yapmıştır. Ancak Kilis ve havalisindeki aşiretlerin iskân edilme sebebi kendine has özellikler taşımaktadır. Zira Kilis ve havalisindeki aşiretlerin iskân edilme sebebi boş olan yerlerin canlandırılmasının yanı sıra daha çok eşkıyalık hareketleri ile ilgilidir.

⁵⁵ Osmanlı Arşivi (BOA), *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri-Emniyet Kalemi Belgeleri (DH.EUM.EMN)*, Defter No.87, Gömlek No. 12, 1-8; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)*, Defter No. 110, Gömlek No. 62, 1-4.; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD)*, Defter No. 17, Gömlek No. 47, 1-4.; Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT.UM)*, Defter No. 797, Gömlek No.45, 1-5; Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM)*, Defter No. 69, Gömlek No.2007, 1-16; Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vala Evrakı (MVL)*, Defter No.14, Gömlek No.2, 1-11.; Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT)*, Defter No.1232, Gömlek No. 48006, 1; Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, Defter No.138, Gömlek No. 65, 1-4; BOA, *(A.DVNS.MHM.d)*, No. 33, 140; BOA, *(A.DVNS.MHM.d)*, No. 100, 33; Yusuf Halaçoğlu, "Aşiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 9; Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, (İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2010).

⁵⁶ Kemal Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007, 50-51.

⁵⁷ BOA, *(A.DVNS.MHM.d)*, No. 100, 9; BOA, *(A.DVNS.MHM.d)*, No. 99, 58.

⁵⁸ Murat Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ, 2001), 22.

⁵⁹ M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Ankara: Akçağ Yayınları,2013), 76; Arslan, *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 255; Abdullah Bayındır, *Osmanlı Piyade Eğitiminde Atış Talimleri* (Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2022), 13.

⁶⁰ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15-1/4 (1953), 228; Arif Çiçek, "Türklerde İskan Siyaseti", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Bilimler Dergisi*, II/II (2013), 43; Daşcıoğlu, *Osmanlı'da Sürgün Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*, 47-49.

XVI. yüzyıl itibarıyla ortaya çıkan karışıklıklar neticesinde Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki otoritesi ciddi anlamda zarar görmüştü. Zira Celali isyanları⁶¹ olarak adlandırılan olaylar sonucunda ahali çiftini çubuğunu bırakarak güvenli gördükleri yerlere kaçmış ve birçok tarım alanı işlenmez hâle gelmiştir. Osmanlı Devleti ise boş kalan yerlere ahalinin tekrar iskân edilmesi için emirler vermiştir.⁶² XVI. yüzyılda başlayan bu durum XVIII. yüzyıla kadar çok yoğun devam etmiştir. Zira Osmanlı Devleti'nin iskân politikasının amacı kuruluş yıllarından itibaren boş olan yerleri canlandırmaktı. Bu bağlamda asayiş sorununu gidermek ve boş olan yerlerin canlanması amacıyla Kilis ve çevresindeki aşiretlerin sistemli bir şekilde iskân edilmeleri XVII. yüzyılın sonlarında başlamıştır.

Her ne kadar aşiretlerin iskân süreçleri sistemli bir şekilde XVII. yüzyılın sonlarında başlasa da XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyıl ortalarına kadar zaman zaman Kilis ve havalisindeki aşiretlerin iskân edildiği görülmektedir. Buna istinaden 15 Aralık 1577 tarihinde Kilis ve Azez dâhilinde bulunan bazı aşiretler yerlerini terk etmişlerdir. Okçu İzzeddinli, Masaklu, Soykallı, Karacaalili, Kulaksızlı, Şeyhli, Kılıçlı, Ramazanlı, Hayanlı, Rubati, Mihirkanlı, Süleymanlı, Halidli, Ömerli gibi aşiretler Com nahiyesinde ikamet etmekte iken buradan ayrılmıştır. Maraş ve Halep beylerbeyi bu aşiretlerin tekrar yerlerine gönderilmesi için görevlendirilmiştir.⁶³ Bu tarihten iki gün sonrasına ait bir vesikada yine Okçu İzzeddinli aşiretinin iskân edilmesi için yeni bir emir daha gelmiştir. Okçu İzzeddinli aşireti buldukları yerden firar ederek Sof Dağı adı verilen yere yerleşmiştir. Burayı sıkı bir şekilde kontrol altında tutan Okçu İzzeddinli aşireti gelen geçenlerin, tüccar ve hacıların yollarını keserek eşkiyalık yapmıştır. Bunun üzerine Kilis beyine hüküm gönderilmiş ve Okçu İzzeddinli aşiretinin bir an önce buldukları yerden alınıp eski yerlerine iskân edilmesi gerektiği bildirilmiştir.⁶⁴ 1577 yılında gönderilen bu iki hükümde de Okçu İzzeddinli aşireti yer almaktadır. Aslında bu yıllardaki olaylar gelecek yılların bir habercisi konumundadır. Çünkü sonraki yıllarda da en çok asayiş sorunu Okçu İzzeddinli merkezli olarak ortaya çıkacaktır.

Yine 20 Aralık 1577 tarihinde Halep beylerbeyi ve Halep kadısına gönderilen hükümde Kilis hasları dâhilinde ikamet eden bir başka aşiret Dünbüli aşireti devletin izni olmadan Halep'e göç etmiştir. Halep'e göç ettiği öğrenilen bu aşiretin derhal eski yerlerine iskân edilmesi istenmiştir. Aşiret mensupları her ne kadar Halep'te kalmak isteseler de bu aşiretin Kilis'e koşulsuz şartsız tekrar iskân edilmesi istenmiştir.⁶⁵

İskân edilmek istenen Kilis ve havalisindeki aşiretler daha çok emniyete ve asayişe zarar veren aynı zamanda yerleşik yaşam süren ahali ile problemler yaşayan aşiretler arasından seçilmiştir. Bu yöntemle devlet hem aşiretlerin ahali üzerinde yaratmış olduğu tazyiki kaldırmış hem de bu aşiretler aracılığıyla toprak işlenebilir hâle gelmiş ve vergi⁶⁶ tahsil edilmiştir. Böylece devlet sosyo-ekonomik ve idari manada rahat etmeyi amaçlamıştır.⁶⁷ Fakat bu iskânlar genel anlamda tarımsal faaliyet odaklı değil de askeri ve siyasi durum göz önüne alınarak uygulamaya konulduğu için kısa vadede iskânın başarıya ulaştığı söylenemez.⁶⁸

⁶¹ Celali İsyancılar adlandırması, 1519 yılında Yozgat'ta ortaya çıkan Bozoklu Şeyh Celal adlı bir kişinin dini sebeplerle başlatmış olduğu isyan hareketinden gelmektedir. Bu tarihten itibaren XVI. ve XVII. yüzyıllarda ortaya çıkan bütün isyan hareketleri "Celali" adıyla anılmıştır. Yusuf Yılmaz- Yahya Kadıoğlu, "Küçük Buzul Çağı ve Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyancılar Üzerindeki Etkileri", *Studies of the Ottoman Domain*, 7/12 (2017), 267.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası Celali İsyancılar* (Ankara: Barış Yayınevi, 1999).

⁶³ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 33, 140.

⁶⁴ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 33, 134; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 108, 219.

⁶⁵ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 33, 144.

⁶⁶ Osmanlı Devleti iskânını gerçekleştirdiği aşiretlerden ilk başlarda vergi almayarak iskânın başarılı bir şekilde gerçekleşmesi için çabalamıştır. BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 104, 246.

⁶⁷ Koyuncu, XVIII. Yüzyılda Kilis, 120.

⁶⁸ Enver Çakar – Yavuz Kısa, "XVII. Yüzyılın Sonları ve XVIII. Yüzyılın Başlarında Manisa'da Eşkiyalık Hareketleri (1683-1718)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2 (2020), 542.

Çünkü bu yerlere iskân edilen aşiretler ihtiyaç duydukları otlığı bulamadıklarını ifade etmişler ve yerleştirildikleri yerlerin koşullarına uyum sağlamada çok başarılı olamamışlardır. Buna bağlı olarak aşiretler yerlerini terk etmiş ve tekrar eşkıyalık hareketlerine başlamışlardır.⁶⁹

XVII. yüzyılın sonlarına doğru iskân meselesi Osmanlı Devleti için çok elzem bir hal almıştır ve sistemli olarak iskân hareketi başlamıştır. Kilis aşiretlerinin iskân edilmesi için asıl belirlenen yer Rakka'dır. Rakka'nın yanı sıra Kıbrıs, Hama, Humus, Harran ovası da yine aşiretlerin iskân edildiği yerler arasındadır. Ayrıca asayiş tehdit eden aşiret mensuplarının sürgün edildiği yerler ise genelde Rakka kalesi ve Avrad Adası⁷⁰ olmuştur.⁷¹

Rakka'ya yapılacak iskânda Halep üs olarak belirlenmişti. Buranın üs olarak belirlenme sebebi güneyde giderek güç kazanan Arap aşiretlerini kontrol altında tutmaktı.⁷² Türkmen ve Ekrad aşiretlerini bu bölgeye yerleştirerek Arap aşiretlerinin hareketlerine set örülecekti. Zira güneyde güçlenen Arap aşiretleri bölgede ciddi anlamda sorun yaratıyor ve bölgedeki ahaliyi tazyik altında tutuyordu. Bu durumu engellemek ve bölgede asayiş temin etmek için 19 Aralık 1692 tarihinde Türkmen, Ekrad ve Arap aşiretlerinin reisleri ile bir araya gelinerek Rakka Sözleşmesi imzalandı. Rakka sözleşmesinin imzalanmasının ardından Türkmen, Ekrad ve Arap aşiretlerinin temsilcileri Rakka valisine itaat etmeyi kabul ettiler. Bununla birlikte bölgede çıkabilecek bir anlaşmazlıkta birbirlerine destek olacaklarını, aralarında herhangi birinin Rakka valisine itaat etmemesi durumunda itaat etmeyen kişinin derhal teslim edileceğini ve kendi aralarındaki anlaşmazlığa son vereceklerini kabul ettiler.⁷³

Türkmen, Ekrad ve Arap aşiretleri teminat vermesine karşın eşkıyalık ve anlaşmazlıklar devam eden yıllarda da sürmüştür. Özellikle Arap aşiretleri Halep, Ma'rre, Kilis, Ayıntab, Azez, Hama ve Humus'ta eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti bu durumu önlemek adına Türkmen ve Ekrad aşiretlerini tampon görevi görmesi için sınırlara ve Rakka civarına yerleştirmiştir. Türkmen ve Ekrad aşiretlerinin Arap eşkıyasına karşı Rakka'ya neden yerleştirilmek istendiğini anlamak amacıyla Urban eşkıyasının eşkıyalık faaliyetlerine birkaç örnek vererek açıklamak yerinde olacaktır.

Arap aşiretlerinden olan Semek ve Şavi aşiretleri devletin politikası gereğince Rakka'ya yerleştirilmişti. Fakat 1692 yılında Rakka sözleşmesi ile aşiretlerin Rakka'ya yerleştirilmesi konusunda devamlı olarak problemler yaşanmıştır. İskân edilen Urban, Türkmen, Ekrad aşiretlerinin buldukları yerleri terk etmesi sonrası eşkıyalık faaliyetlerinin ortaya çıktığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın tümünde bu olayları önlemek için olağanüstü bir çaba göstermiştir. Fakat bütün gayretlere karşın eşkıyalık had safhaya ulaştığı için devletin bir başarı sağladığını görememekteyiz. Semek ve Şavi aşiretlerinin yerleştirildikleri yerlerden firar etmesi ve eşkıyalık faaliyetlerini Kilis ve havalisinde sürdürdüğünü arşiv vesikalarında görmekteyiz. 13 Kasım 1699 tarihinde Rakka valisi Mustafa Paşa, Kilis kadısı, Kilis voyvodası ve Azez voyvodasına hitap edilen hükümde Semek ve Şavi aşiretlerinin iskân bölgelerini terk ettiği bildirilmiştir. İskân yerleri olan Rakka'yı terk eden Semek ve Şavi aşiretleri Kilis ve

⁶⁹ Koyuncu, XVIII. Yüzyılda Kilis, 120.

⁷⁰ Avrad Adası Suriye'nin tek yerleşim olan adasıdır. Osmanlı Devleti buraya çeşitli suçluları göndererek cezalarını çekmesini sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Sürgün: Arvad Adası Örneği (18. Yüzyıl)", *Asia Minor Studies*, 10/2 (2022).

⁷¹ Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", *Belleten*, 54/211 (1991), 190; Serhat Kuzucu, "Osmanlı Devleti'nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep ve Rakka (XVIII. Yüzyılda)", *II. Ortadoğu Konferansları: Ortadoğu'daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu*, (Kilis: 2016), 601.

⁷² Mustafa Koyuncu, "XVIII. Yüzyılda Kilis ve Çevresindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri", *Kurmancan Datka Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları IV*, ed. Yunus Emre Tansü (Gaziantep: İksad Yayınevi, 2020), 229.

⁷³ Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)*, 235-237; Kuzucu, "Osmanlı Devleti'nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep ve Rakka", 601.

Azez bölgesine gelerek iki yüzden fazla adamlarıyla beraber buralarda bulunan nahiyelere girip bölge ahalisini baskı altına almış ve eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmüştür. Karıştıkları eşkıyalık olayları sebebiyle asayişci ciddi anlamda sekteye uğratan Arap aşiretlerinin bu nedenle bir an önce yakalanarak tekrar Rakka'ya iskân edilmesi emrolunmuştur.⁷⁴

Mevali Urbani eşkıyası ise 1713 yılının sonlarına doğru bilhassa Ayıntab, Kilis ve Azez havalisindeki yerlere gelerek bölgede yaşayan ahaliyi zor durumda bırakmış ve bazı yerleri de kullanılamaz hâle getirmiştir. Bununla birlikte Ruha ve Siverek sancaklarındaki ahaliyi haraca bağlayan Beni Kays Urbani ahalinin mallarını da zor kullanarak ellerinden almışlardı. Tayy Urbani ise, Mardin voyvodasına vergilerini ödemediği gibi Mardin ve Nusaybin'de eşkıyalık olaylarına karışarak Mardin'den Musul'a kadar olan bölgenin güvenliğini ciddi manada sarsmıştı. Urban eşkıyasının girişmiş olduğu bu zararlı hareketlerden dolayı hazinede de önemli bir gelir kaybı yaşanmıştı. Eşkıyalık nedeniyle köyler ve kasabalar boşalmış, araziler ekilemez hâle gelmiş ve üretim durma noktasına gelmiştir. İşte bu nedenle Türkmen ve Ekrad aşiretlerinin Rakka'ya yerleştirilmesi düşünülmüştü. Buna göre Türkmen ve Ekrad aşiretleri hem ahaliyi koruyacak hem de Urban eşkıyasının eşkıyalıkları karşısında bir engel olacaktı. 1719 yılına ulaşıldığında yine Urban aşiretlerinin eşkıyalıkları için bir çözüm bulunamamıştı. Bilhassa Mevali Urbani'nin eşkıyalığı sebebiyle Fırat Nehri ile ticari faaliyetlerini sürdüren tüccar, bölgede ticaret yapamaz duruma gelmişti. Bütün bu olumsuz şartların değişmesi için Bağdat valisi Vezir Hasan Paşa görevlendirilmiştir.⁷⁵ Süregelen yıllarda da halâ Urban eşkıyasının iskânının gerçekleştirilememiş olmasının yanı sıra bilhassa Mevali, Semek ve Şavi aşiretleri bölgenin asayişini önemli derecede tehdit eder hallerini sürdürmekteydi. 1720 yılının başlarında Semek ve Şavi aşiretlerinin iskân edilme probleminin yine devam ettiği göze çarpmaktadır. Halep valisi Vezir Ahmet Paşa'ya gönderilmiş olan emirde Urban eşkıyası ile mücadele etmek için bölgedeki birçok yöneticiden birbirleriyle haberleşmesini ve Urban eşkıyasına karşı beraber hareket edilmesinin elzem olduğu iletilmişti. Voyvodalardan, valilerden, kadıllardan beraber hareket edilmesi istendiği gibi Urban eşkıyası ile mücadeleye girişmek amacıyla Kilis aşiretlerinden Okçu İzzeddinli, Amiki, Şeyhli'den beş yüzer asker, Ayıntab Türkmenlerinden beş yüz tüfekli süvari, Ma'ara'dan beş yüz asker talep edilmiştir. Bununla birlikte Rakka valisi Vezir Ali Paşa'dan da diğer görevlilere katılması ve yardımda bulunması istenmişti. Yine Şam valisi Mehmet Paşa'dan hudutlarını koruma altına alması ve tüm önlemlerin alınarak Urban eşkıyasına karşı mücadeleye girişmesi istenmişti.⁷⁶ Urban aşiretlerinin ne kadar tehlike arz ettiğini bu belge bize net olarak göstermektedir. Bununla beraber Ma'ara, Kilis, Ayıntab, ve diğer bölgelerden talep edilen asker sayısı düşünüldüğünde durumun ne kadar önem arz ettiği daha da iyi anlaşılmaktadır. Yalnızca aşiretlerden talep edilen asker miktarı neredeyse iki bin üç bin kadardır. Bunun yanı sıra diğer eyaletlerden gelecek yardım kuvvetleriyle beraber asker sayısının yükseleceği açıktır. Urban eşkıyasının ortadan kaldırılması maksadıyla planlanan tüm bu konuların önemli bir ekonomik yükünün de olacağı açıktır. Böylece halihazırda ekonominin zaten kötü olması nedeniyle bu konu da başka bir problem kaynağı oluyordu.⁷⁷

Osmanlı Devleti, Arap aşiretlerinin eşkıyalığını engellemek adına farklı stratejiler de uyguluyordu. Örneğin, Urban eşkıyasının uygun olmayan davranışlarını engellemek için Elbeyli aşireti görevlendirilmişti. Normal koşullarda Ayıntab, Azez, Kilis ve havalisinin muhafazası haricinde başkaca bir vazifeleri olmayan ve yerleşik hayata geçerek çiftçilik ile meşgul olan Elbeyli aşireti, Urban eşkıyasının tehlikeli durumundan dolayı eşkıyanın güzergâhlarına kondurularak bölge güvenliğinin sağlanması düşünülmüştür. Eşkıyanın

⁷⁴ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 111, 173.

⁷⁵ Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)*, 27-34.

⁷⁶ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 130, 16.

⁷⁷ Koyuncu, XVIII. Yüzyılda Kilis, 126. BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 127, 234.

güzergâhlarına kondurulan Elbeyli aşireti bu vazifelerinin karşılığı olarak hiçbir seferde asker yardımında bulunmayacaktı. Fakat çok elzem bir durum cereyan ederse elli süvariden fazla vermeyecekti.⁷⁸

Kilis ve havalisindeki aşiretlerin yalnızca Arap aşiretlerine önlem almak maksadıyla iskân edilmediğini açık bir şekilde bilmekteyiz. Kilis ve havalisindeki aşiretlerin yalnızca Arap aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetlerine karşı bir set örmek maksadıyla iskân edilmek istendiğini söylersek eksik ve yanlış bilgi vermiş oluruz. Çünkü Kilis ve havalisindeki aşiretlerin Rakka'ya iskân edilme nedeninin daha çok eşkıyalık hareketlerine girişmiş olmalarından kaynaklandığını arşiv belgeleri açıkça göstermektedir. Bu bölgede yaşamlarını sürdüren aşiretler yapmış oldukları eşkıyalık nedeniyle devamlı iskân edilmeye çalışılmış fakat bu durum adetâ bir kısır döngü şeklinde devam etmiştir. Zira iskânları gerçekleştirilen Okçu İzzeddinli, Amiki, Şeyhli, Musabeyli gibi aşiretler devamlı iskân bölgelerinden yerlerden kaçmışlardır. Bu verilere binaen bölgedeki aşiretlerin iskân meselesi aşağıda konu edilecektir.

XVIII. yüzyılın başlarında Rakka'ya yerleştirilmiş olan Okçu İzzeddinli aşireti bu bölgeden firar ederek Kilis'e girmiştir. Kilis havalisine gelen Okçu İzzeddinli aşireti 1704 yılında Kilis Voyvodası olan Ahmet Bey'i öldürmekle beraber Kilis serdarı olan Abidin Çavuş'un evini basarak yağmalamışlardır. Bu davranışlarından dolayı o dönemin Halep valisi Hasan Paşa, emri altında bulunan askerleriyle birlikte Okçu İzzeddinli aşiretinin üzerine gitmiş ve bu aşiretin üyeleri sırasıyla Ayıntab, Maraş ve Malatya bölgesine kaçmıştır. Ancak Okçu İzzeddinli aşireti daha sonraki zamanlarda ise yeniden Kilis ve Ayıntab'a gelmiş ve burada eşkıyalık faaliyetlerine devam etmiştir.⁷⁹

Kilis ve havalisindeki Kürt ve Türkmen aşiretleri iskân edildikleri yere uyum sağlamakta güçlük çekmiş, hayvanlarının telef olduğunu bildirmiş ve Menbiç'e yerleştirilmelerini talep etmişlerdir. Konup göçtüğü yerlerde eşkıyalık faaliyetlerine girişen Kürt ve Türkmen aşiretleri içinde buldukları durumdan memnun olmamaları nedeniyle yaklaşık 15.000 şaki ile Rakka beylerbeyi olan Kürt Ahmet Paşa ile muharebeye tutuşmuş ve Ahmet Paşa mağlup olmuştur. Bu mağlubiyet nedeniyle Ahmet Paşa'nın yerine Rakka beylerbeyi görevine eşkıyayı ortadan kaldırmak koşuluyla Vezir Yusuf Paşa görevlendirilmiştir. Yusuf Paşa ise Ekrad ve Türkmen eşkıyasının Menbiç'e iskân taleplerini kabul ederek yirmi gün içerisinde bölgeye göçmelerini iletmiştir. Fakat yirmi beş gün dolmuş olmasına karşın iskân yerlerine doğru harekete geçmemişlerdir. Yirmi beşinci günün sonunda haber gönderen şakiler *"biz ne Rakka'ya ve ne Mûmbûc'a gideriz pâdişâh-ı gâzî hazretleri bize bir gayrı yer gösterebilir eğer olmaz ise bir kalınca değin döğüşürüz"* cevabını verdiler. Yeniden haber gönderen Yusuf Paşa Türkmen ve Ekrad eşkıyasına Menbiç'e konmalarını emretti. Fakat şakiler cevaplarını daha önceden olduğu gibi sert bir üslupla *"bildiğinden geri kalmasın"* diyerek bildirdiler. Bu olayın akabinde harekete geçen Yusuf Paşa Kilis, Azez, Ayıntab, Malatya zabitlerini, Adana beylerbeyi Vezir Fazlı Paşa, bazı Türkmen ve Ekrad aşiret üyelerini yanına alarak eşkıya üzerine sefere çıktı. Yaklaşık beş saat süren muharebede şakiler teker teker kaçmaya başladılar. Kaçacakları yol güzergâhları kontrol altına alınan şakilerin bir bölümü kaçarken öldürüldü. Ele geçirilmiş olanlar ise aman dilediler. Rakka'ya iskân edilme ve bir daha eşkıyalık hareketlerinde bulunmamak koşuluyla affedildiler.⁸⁰

Aşiretlerin iskânı meselesi zaman zaman olumlu seyrediyor zaman zaman da aksaklıklara uğruyordu. İskânın olumlu seyrettiği zamanlarda zaman zaman bazı aşiret üyeleri sivrilerek tahrik edici davranışlarıyla asayiş problemlerine sebebiyet veriyordu. Buna istinaden Kilis'te yaşayan Küçük Mehmet adlı bir kimse kışkırtıcı davranışlarıyla Okçu İzzeddinli, Şeyhli ve Amiki aşiretlerinin vergi vermelerini engellemiştir.

⁷⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 134, 195.

⁷⁹ Kuzucu, "Osmanlı Devleti'nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep ve Rakka", 605; Öztürk, *16.Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler- Oymaklar*, s. 43.

⁸⁰ Silâhdâr Fındıklı Mehmed Ağa, *"Nusretname"*, haz. Mehmet Topal (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), 361-366.

Bunun akabinde bozgunculuk yapan Küçük Mehmet isimli kimse aşiretlerin yaşadığı bölgeden gönderilerek başka bir bölgeye iskân edilmiştir.⁸¹ Çünkü yaşadıkları yerlerden zaten memnun olmayan aşiretlerin bu gibi tahriklerin etkisi altında kalarak yaşadıkları yerleri terk etme durumları ortaya çıkmaktaydı. Bununla birlikte bu olayın yaşanmasının ardından yaklaşık 20 gün sonra Okçu İzzeddinli, Şeyhli ve Amiki aşiretlerinin firar ettiği bilgisi belgelere konu olmuştur.⁸²

Rakka'ya iskân kararının alınmasından sonra aşiretler teker teker iskân edilmeye başlandı. Bilhassa eşkıyalık faaliyetlerine girişen aşiretler doğrudan doğruya koşulsuz şartsız iskân siyasetinin parçası oldu. Eşkıyalıklarından ötürü Kilis Ekradı'ndan Okçu İzzeddinli, Şeyhli ve Amiki aşiretleri Harran ovasına sürgün edilmişti. Fakat buranın idaresini elinde bulunduran Hüseyin Paşa'nın vefat etmesi üzerine adı geçen aşiretler iskân edildikleri Harran ovasından firar ederek⁸³ dağlara sığındılar. Sonrasında dağlardan inen şakiler adam öldürme, yaralama, yol kesme ve gasp gibi suçlara karıştılar. Azez ve Kilis'te yapmış oldukları bu eşkıyalıklardan ötürü bölge halkı ekip biçmeyi terk etmiş ve bölge yaşanmaz bir hal almıştı. Kilis ve Azez ahali vuku bulan olayların vahametini mühürlü bir arzuhal ile iletmiş ve bunun akabinde eşkıyanın ele geçirilerek Rakka'ya sürgün edilmesi için Rakka beylerbeyi Ahmet Paşa görevlendirilmiştir.⁸⁴ Emri uygulamaya koymak için harekete geçen Ahmet Paşa, Okçu İzzeddinli, Şeyhli ve Amiki aşiretlerinin Rakka'ya iskânını sağlamak istedi. Fakat adı geçen aşiretler bunu reddederek eşkıyalık faaliyetlerini sürdürdü. Bu durum üzerine Ahmet Paşa daha ciddi adımlar atarak aşiretlerin eşkıyalıklarını ortadan kaldırdı. Daha sonra cezalarını vererek Rakka'ya iskânlarını sağladı.⁸⁵

Aşiretlerin Rakka'ya yerleştirilme hususu daha önce olduğu gibi bundan sonraki yıllarda da genel anlamda eşkıyalık faaliyetlerinden ötürü ortaya çıkmıştır. Rakka, konargöçerlerin bölgenin kendilerine yetersiz su ve kaynak sağladığı mazeretiyle gitmek istemedikleri bir bölge olduğu için devamlı bir tehdit unsuru olarak kullanılmıştır. Herhangi bir eşkıyalık vuku bulduğunda vesikalarda devamlı bir şekilde aşiretlerin bir daha eşkıyalık faaliyetlerine girişmemesi aksi takdirde Rakka'ya sürgün edilecekleri iletilmiştir.⁸⁶

Yine Kilis aşiretlerinden olan Musabeyli cemaati üyelerinden bazı kimseler eşkıyalık faaliyetlerine girişmişti. Rakka valisi Vezir Yusuf Paşa'ya gönderilmiş olan hükümde Kilis hassı ahalisinden olan Musabeyli cemaatine mensup Çavuşoğulları adıyla bilinen şakiler Kilis'te huzursuzluk çıkararak asayiş bozmuştu. Bölge ahalisinin de bu olaylardan mustarip olması nedeniyle cemaate mensup şakiler Rakka'ya iskân edildi.⁸⁷ Musabeyli cemaatinin yanı sıra Dokuzlu cemaatine mensup birkaç kişi de yine eşkıyalık yapmaları sebebiyle iskân edilmek istenmişti. Ancak devletin sürekli olarak karşı karşıya kaldığı iskânı reddetme durumu bu aşiret üyelerinin iskânı reddetmesiyle yine ortaya çıkmış oldu. Dokuzlu cemaati mensuplarının bir an önce iskân kararına uyması için gereğinin yapılması istenmiştir.⁸⁸

Aşiret üyelerinden herhangi bir kimsenin düzeni bozacak ya da tehdit edecek bir davranışta bulunması durumunda bazen aşiretin bütün mensuplarının iskân edildiği ya da cezaya tabi tutulduğu görülmektedir. Zira bir aşiretin üyesi olan kimseden aşiretin söz sahipleri sorumluydu. Aşiret dâhilinde meydana gelebilecek

⁸¹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 108, 271.

⁸² BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 108, 219; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 108, 220.

⁸³ Buldukları bölgede iskân olmayı istemeyen aşiretler sürekli olarak kendilerini güvende hissettikleri yerlere sığınıyorlardı. Osmanlı Devleti ise bu tür kaçışları engellemek adına yolların tutulması ve derbentlerin korunması için emirler göndererek bu durumu engellemeye çalışmıştır. BOA, (A.DVNS.MHM.d), No.104, 114.

⁸⁴ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No.108, 219.

⁸⁵ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No.108, 219-220.

⁸⁶ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No.116, 275.

⁸⁷ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 119, 226.

⁸⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 110, 159.

problemler ve ortaya çıkacak bir eşkıyalık faaliyeti gibi durumlarda aşiretin söz sahipleri o kimseleri kontrol altında tutmak zorundadır.⁸⁹ Bu hususla ilgili olarak Halep valisi Vezir Recep Paşa ve Rakka valisi Vezir Osman Paşa'ya gönderilmiş olan hükümde Kilis Ekradı'ndan bazı kimselerin eşkıyalık faaliyetlerinden ötürü Rakka'ya iskânları söz konusu olmuştur. Kilis Ekradı'ndan Kılıçlı, Amiki, Musabeyli ve Okçu İzzeddinli cemaatine bağlı kimseler Maraş nahiyelerine girmiş ve bölgede yaşayan ahaliye zarar vermiştir. Nahiyelerin bağ ve bahçelerini harap edip ekilip biçilemez hâle getirmişlerdir. Kılıçlı cemaatinden Mehmet, Amiki cemaatinden Kasım, Musabeyli cemaatinden Çavuş Ali ve Okçu İzzeddinli cemaatinden Hacı Osman gibi şakilerin giriştikleri bu eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle bu aşiretler yine Rakka'ya iskân edilmiştir.⁹⁰

Kilis ve havalisinin en ciddi problemini teşkil eden Okçu İzzeddinli aşireti katıldığı eşkıyalık faaliyetleri ve iskânının bir türlü yapılamamasından ötürü devamlı gündemi meşgul etmiştir. Okçu İzzeddinli aşireti bihassa Kilis, Azez, Ayıntab, Antakya ve Maraş'ta çok fazla eşkıyalık faaliyetine girişmişti. İskân edilmelerine karşın devamlı kaçıp eşkıyalık faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Okçu İzzeddinli aşiretinin tekrar iskân edilme çabası ya da yeniden eski iskân bölgesine yerleştirilme nedeni eşkıyalıktır. Bir dönem Maraş'ın Kılıçbeyli köyüne konmuş olan Okçu İzzeddinli cemaatinden Halil ve Abdullah, Kılıçbeyli köyündeki Ekrad şakileri ile ittifak ederek köyün bağ ve bahçelerine zarar vermiştir. Bunun yanı sıra köyde yaşayan ahalinin mallarına da gasp ettiler. Bu olay üzerine gönderilen hükümlerle yine Rakka'ya iskân edildiler.⁹¹

29 Haziran 1764 tarihinde Reyhanlı aşiretinin buldukları yerde karışıklık çıkarmasından dolayı Rakka'ya iskânları emredilmiştir. Bu aşiretin iskân görevini Kilis ve Azez sancakbeyi Mehmed Paşa üstlenmiştir. Reyhanlı aşiretinin yerlerinden kaldırılmasının ardından boşalan yere ise Türkmen aşiretinden olan Elbeyli aşireti yerleştirilmiştir. Eğer ki iskâna karşı gelinir veya iskân edildikleri yerde yine karışıklığa sebebiyet verirse Reyhanlı aşireti mensuplarının yakalanarak cezalarının tertip edilmesi emredilmiştir.⁹²

XVII. yüzyılın sonlarında Rakka'ya yapılan iskânların yanı sıra Halep bölgesi de iskân bölgesi olarak görülmektedir. Bilhassa Halep'e tabi olan Membic nahiyesi iskânların yapıldığı önemli bölgelerden birini teşkil etmiştir. Membic'e iskânların yapılmasının ana nedeni ise senelerden beri Arap aşiretlerinin buraları tazyik altında tutması ve eşkıyalık yapmalarından ileri gelmektedir. Membic'e iskânı gerçekleştiren Elbeyli aşiretine tabi 1038 kişi bu bölgeye yerleştirilmiştir. 1707 yılında ise Lekvanik aşireti ve Aktaş, Hacılar, Kızıl-koyunlu ve Nureler cemaatlerinin Membic'e iskân edilmesi konusunda bazı adımlar atılmıştır. Ancak bunlar arasında Lekvanik aşiretine bağlı çok az kimse buraya iskân edilebilmiştir.⁹³ Bununla beraber bu iskân hareketinin de başarıya ulaştığı söylenemez. Çünkü iskânın başarılı olmadığı Silahtar Fındıklı Mehmet Ağa'nın "*Nusretnâme*" isimli eserinde görülmektedir. Lekvanik, Cerid ve Avşarların bir bölümü yerleştirildikleri yerlerden firar ederek Maraş hudutlarına girmiş, Kilis Ekradı ise iskân olundukları yer olan Membic'ten Kilis'e kaçmışlardır. Sonrasındaki bilgilere bakıldığında ise yerlerini terk edenlerin Rakka beylerbeyi Vezir Yusuf Paşa tarafından iskân edildiği belirtilmektedir.⁹⁴

Aşiretlerin iskânı sadece Rakka ve Halep bölgesi ile sınırlı değildi. Rakka ve Halep'in dışında Hama ve Humus yine aşiretlerin yoğun şekilde iskân edilmek istendiği yerler arasında yer almaktadır. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Hama ile Humus birleştirilmiş fakat kısa zaman sonra ise birbirinden ayrı birer sancak

⁸⁹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 13.

⁹⁰ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 131, 169.

⁹¹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 134, 8.

⁹² Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TS.MA.e)*, Defter No. 790, Gömlek No. 54.

⁹³ Kuzucu, "Osmanlı Devleti'nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep ve Rakka", 603.

⁹⁴ "...ve mukaddemâ Mümbûc'da iskân etdirilen tâ'îfeden Kilis Ekradı yine Kilis'e ve Avşar ve Cerid ve Lekvan cemâ'atlerinin bir mikdârı Maraş câniblerine firâr itmeleriyle anların dahi üzerlerine varup, sürüp Rakka'ya iskân etdirdi..." Silâhdâr Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretname*, 454.

hâline getirilmiştir. Hama sancağının hudutları devamlı olarak değişim göstermiştir. Çünkü dönemin büyük problemlerinden birisi olan konargöçer Arap aşiretleri birçok eşkıyalık faaliyetine girişmiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti yeni önlemler almak suretiyle değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır.⁹⁵

XVIII. yüzyıl incelendiği takdirde ise Hama ile Humus sancakları Trablus-Şam eyaletine tabi ayrı sancaklar olarak görülmektedir. Bu bölgeye yapılması düşünülen aşiret iskânları yerleşim sahasının genişliği sebebiyle çok önemlidir. Hama ile Humus sancaklarının Menbic nahiyesine göre daha geniş bir yerleşim sahasına sahip olmasından ötürü buralara daha çok aşiret iskânı yapılmıştır.⁹⁶

EşkİYalıkları nedeniyle Hama'ya iskânları buyurulmuş olan Kılıçlı Ekradı'nın iskân yeri tekrar değerlendirilerek Kıbrıs olarak belirlenmişti. Fakat daha sonra aman dileyen aşiretin söz sahipleri eşkıyalık hareketlerine mahal verilmeyeceğini söylemiş ve bu kabul olunarak Rakka'ya iskân edilmişlerdi. Ancak yine verdikleri sözü çiğneyerek Kilis havalisinde eşkıyalığa girişen ismi zikredilen aşiretin yaptıklarını haber alan devlet, Rakka beylerbeyi Yusuf Paşa'ya bir emir göndermiş ve gerekenin yapılmasını buyurmuştu.⁹⁷ Bununla beraber yine birçok aşiret üyesi Kıbrıs Adası'na sürgüne gönderilmek istenmişti. Örneğin, 1733 yılında Halep valisi Vezir Mehmet Paşa'ya gönderilmiş olan emirde Kilis hassına tabi birçok aşiret ve cemaat üyesi kimselerin iskânları buyurulmuştur. Bu aşiretlerin karışmış oldukları eşkıyalıklar nedeniyle iskân edilmeleri maksadıyla Rakka, Maraş ve Kilis'e emirler gelmişti. Yeniden bir ferman ile adı zikredilen aşiretlerin bir an önce iskân edilmesi tekrar edilmiştir. Gelen emirnameye göre; itaatsizlik, ahalinin malını gasp etme, yol kesme, adam öldürme ve yaralama gibi suçlar işleyen Okçu İzzeddinli aşireti, Şeyhli aşireti, Amiki aşireti, Com aşireti, Kılıçlı aşireti Afşar cemaati, Musabeğli cemaati, Miranlı cemaati, Serikanlı cemaati, Resullı cemaati, Bektaşlı cemaati üyelerinin Kıbrıs'a sürgüne gönderilmeleri ve Mehmet Paşa'nın bu kararı kesinlikle uygulaması emredilmiştir.⁹⁸ Ancak iskân edilmeleri istenen bu aşiret üyelerinin iskânında başarılı olunamadığı gibi itaatsizlik, gasp, yol kesme, adam öldürme ve yaralama gibi suçlar işlenmeye devam edilmişti. Bununla beraber burada yer alan mahalli güçlerle muharebeye tutuşmuş ve Maraş naibinin oğlunu öldürmüşlerdi. Bu olay akabinde gelen emirle Kilis voyvodası Veli ile haberleşilerek iskânın kesinlikle gerçekleşmesi ve aşiret üyelerinin cezalarının verilmesi açıkça bildirilmiştir. Fakat yine bu aşiret üyelerinin iskânları sağlanamamıştır.⁹⁹ 1735 yılına gelindiğinde halâ bu aşiretlerin iskân problemi çözüme kavuşturulamamıştır. Zira 1735 yılına ait bir belge yine aynı aşiretlerin eşkıyalık faaliyetlerinin sürdüğünü ve iskânlarının bir an önce yapılması yönünde olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰ 1737 yılına ait bir diğer belge ise yine Kilis ve Azez'deki aşiretlerin iskânlarının gerçekleşmediği ve Adana'dan Halep'e kadar olan yerlerde gasp, yol kesme adam öldürme ve yaralama gibi eşkıyalık faaliyetlerinin sürdüğü göze çarpmaktadır.¹⁰¹

XIX. yüzyılda Kilis ve havalisindeki aşiretlerin iskân meselesi yine devam etmiştir. Ancak daha önceki yıllarla karşılaştırıldığında aşiretlerin iskân meselesinin bir nebze olsun çözüme kavuşturulduğu görülmektedir.¹⁰² Fakat zaman zaman aşiretlerin yine eşkıyalık olayları sebebiyle iskân edildiği görülmektedir. Zira Okçu İzzeddinli, Şeyhler ve Adamanlı cemaatlerine bağlı kişiler iskân edildiği yerlerden ayrılarak özellikle Rışvan aşiretinin içlerine saklanmıştır. Yaptıkları eşkıyalık sebebiyle kaçtıkları anlaşılan bu aşiret mensupları yakalanarak cezaları verilmiş ve cezası hafif olanlar tekrar iskân yerlerine

⁹⁵ Mehtap Nasıroğlu, "XVI. Yüzyılda Hama Sancağında Konar-Göçerler", *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, 6-2/1 (2016), 128.

⁹⁶ Kuzucu, "Osmanlı Devleti'nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep ve Rakka", 603.

⁹⁷ Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskanı (1690-1840)*, 44-45.

⁹⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 139, 378.

⁹⁹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 139, 258.

¹⁰⁰ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 141, 91.

¹⁰¹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 145, 81.

¹⁰² BOA, (İ.MSM.), Defter No. 69, Gömlek No. 2007; BOA, (MVL), Defter No. 14, Gömlek No. 2.

gönderilmiştir.¹⁰³ Bununla birlikte yine Kilis Ekradı'ndan olan Okçu İzzeddinli, Tacirli, Kılıçlı, Bektaşlı cemaatleri Ayıntab civarında yolları tutarak hacıların ve yolcuların mallarını gasp etmişlerdir. Halep Valisi Mehmet Paşa'ya gönderilen hükümde eşkıyalık yapan bu aşiret üyelerinin bir an önce yakalanıp Kıbrıs'a iskân edilmesi istenmiştir. Ayrıca eşkıyanın gasp ettiği malların da tekrar sahiplerine verilmesi istenmiştir.¹⁰⁴ Verilen bu örneklerde görüldüğü gibi XIX. Yüzyılda da yine eşkıyalık sebebiyle Kilis ve çevresindeki aşiretler iskân edilmeye devam edilmiştir.

Halep ve Rakka'ya bölgesine yapılması planlanan iskânlar resmi kararın alınması akabinde başlamıştır. Fakat unutulmamalıdır ki, Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu içe dönük iskân politikasında gönüllü ya da istekli olma gibi bir durum söz konusu olmadığından aşiretler yerleşmekte mecbur durumdaydılar. Çünkü devletin emirleri kesin ve net olduğu için bu karara uymaktan başka seçenekleri yoktu. Ancak yüzyıllardan beri devamlı yaylak ve kışlakları arasında hareket hâlinde oldukları ve aynı zamanda ana kaynakları hayvancılığa bağlı olan aşiretlerin yerleşik hayata geçirilme ya da iskân edilme talebi büyük problem yaratıyordu. Öyle ki yerleşik hayata geçirilmesi düşünülen aşiretler daha sonraki yıllarda iskân yerlerinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne birçok problem çıkarmıştır. Ancak Osmanlı Devleti ne olursa olsun XVII. yüzyılın sonunda başlattığı bu düzenli iskân politikasını XVIII. yüzyılda da sürdürmüştür. Öyle ki iskân bölgesinden kaçan, eşkıyalık faaliyetine girişen, ahaliye zarar veren, ahalinin mallarını çalan ve devleti çevre memleketlerde temsil eden valilere problem yaratan aşiretlere karşı sert tedbirler alınmıştır. Zamanla bu aşiretler yerleşik hayata geçirilmiştir.

Bu iskânların tam olarak sağlandığını aslında Kilis ve havalisinde oluşturulan nahiyelerden anlayabiliriz. XIX. yüzyılın başlarından itibaren giderek artan denetim dışı bölgeleri tekrar itaat altına almak ve Osmanlı ülkesinin geniş bir coğrafyasında göçebelikten yerleşik hayata geçişi sağlamak için eskiden devam ettirilen iskân faaliyetleri hız kazandı. Tüm bunların bir getirisi olarak 1865 yılında Fırka-i Islahiye kurulmuştur. Fırka-i Islahiye'nin kurulması işte bu beklentilerin bir sonucudur.¹⁰⁵ Fırka-i Islahiye'nin kurulmasının ardından bölgenin en etkin konargöçerlerinin adlarıyla nahiyeler teşkil edilmiştir. Bu nahiyeler; Azez-i Fellah, Azez-i Türkmen, Com, Şikaki, Musabeyli, Menbic, Amiki, Okçu İzzeddinli ve Şeyhler'dir.¹⁰⁶ Bu nahiyelerin kurulmasıyla birlikte konargöçer aşiretler tam olarak yerleşik hayata geçmiştir. Nahiyelerin kuruldukları yerlerin stratejik önemi büyük olduğundan Millî Mücadele yıllarında bu aşiretler büyük yararlılık göstermişlerdir.¹⁰⁷

2. KİLİS AŞİRETLERİNİN EŞKIYALIK FAALİYETLERİ

Eşkıya sözcüğü sözlükte; bedbaht, talihsiz, dağ hırsız, haydut, günahkâr ve âsi gibi manaları olan “şakî” sözcüğünün çoğul hâlini ifade eder.¹⁰⁸ Osmanlı kaynaklarında “kutta'u't- târik”¹⁰⁹, erazil, haramzade gibi kelimelerin de birçok vesikada kullanıldığı görülmekle beraber şaki ve bunun çoğulu olan eşkıya sözcükleri

¹⁰³ BOA, (C.DH.), Defter No. 85, Gömlek No. 4214.

¹⁰⁴ BOA, (C.DH.), Defter No. 24, Gömlek No. 1184.

¹⁰⁵ Nuri Yavuz, “Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri”, *Gazi Akademik Bakış*, 5/10 (2012), 114.

¹⁰⁶ Pamuk, Kilis Kazası, 94-95. Mustafa Öztürk, “İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/37 (2005), 36.

¹⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, “İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/37 (2005).

¹⁰⁸ Ali Bardakoğlu, “Eşkıya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/ 463; Mehmet Öz, “Modernleşme- Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özelliği”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, ed: Osman Köse (Samsun: İlkadım Belediyesi, 2017), 12.

¹⁰⁹ Kuttau't-ı târik, “insanların mallarını zorla ellerinden almak suretiyle eşkıyalık eden anlamına gelmektedir. Mehmet Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat 1998), 234.

daha çok kullanılmaktadır.¹¹⁰ Şahısları belirtmek için bu tür kavramlar kullanılırken toplulukların eşkiyalıklarını vurgulamak için ise “*Türkmen eşkiyası, Ekrâd eşkiyası, Levendât eşkiyası*” gibi tabirler kullanılmaktadır.¹¹¹

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyıla kadar ciddi şekilde topraklarını genişletmişti. Ancak XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu genişleme durmuştu. Devlet artık toprak kazanımının yanı sıra elinde bulundurduğu yerlerin kontrolünü sağlamak adına adımlar atmaya başlamıştı.¹¹² Savaşların çok uzun sürmesi nedeniyle ahaliden alınan vergi miktarları arttırılmış ve ahali bunun olumsuz bir getirisi olarak ekonomik sıkıntılar yaşamaya başlamıştı. İşsiz güçsüz kalanlar başıboş bir şekilde geziyor ve eşkiyalık fırsatı yakalayınca bu tür olumsuz faaliyetlere girişiyorlardı.¹¹³ XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin yaşamış olduğu ekonomik ve toplumsal problemler nedeniyle merkezi otorite de ciddi yara almış, seferlere katılmama ve seferden firar etme gibi durumlar yaygın hâle gelmişti. Bununla birlikte bu dönem tımar sisteminin önemini kaybetmeye başladığı bir dönemdi. Öyle ki tımar sahibi olan sipahiler seferlerin uzak mesafeli olması ve çok masraflı olması nedeniyle seferlere katılmıyorlardı. Bunun bir sonucu olarak sipahilerin tımarları ellerinden alınıyordu. Tımarsız kalan sipahiler, savaş dönemlerinde işi olan ancak savaş bittikten sonra işsiz kalan sekbanlar ve eşkiyalığa meyilli bazı aşiretler eşkiya grupları oluşturdular.¹¹⁴

XVII. yüzyılda da Osmanlı Devleti birçok ekonomik, sosyal ve siyasal problemle karşı karşıya kalmış ve bu durum XVIII. yüzyıla da sirayet etmiştir. XVIII. yüzyıl itibarıyla dünyadaki koşullar yavaş yavaş değişimin yolunu tutmuş, burjuva sınıfı yükselmiş, feodal sistem varlığını yitirmiş ve kapitalist ekonomi güçlenmiştir. Liberal ekonomiyi savunan devletler monarşilerin yerlerini almıştır. Tüm dünyada bu gelişimler ve değişimler yaşanırken Osmanlı Devleti halâ klasik düzenini koruyor ve böyle devam ediyordu. XVII. yüzyılın sonlarında Avusturya ile girişilen savaşlar devleti özellikle mali anlamda çok yıpratmıştı.¹¹⁵ Bu savaşların ekonomik yükünü azaltmak ve sıcak para girişi sağlamak adına 1695 yılında malikâne sistemine geçildi. Malikâne sisteminin uygulanması ile beraber Rumeli ve Anadolu’daki çiftlikleri ve mirî toprakları alan yerli eşraf, XVII. yüzyılın daha ilk yıllarında zenginleşmiş ve ayanlık iddialarında bulunmuşlardır.¹¹⁶ Bir tür vergi alma şekli olarak mukataa sisteminin uygulanmasından dolayı, ahali ile mukataa tasarruf eden kişinin arasına birçok farklı görevli (mütesellim, amil, emin, mübaşir) girmiş ve bunun sonucunda ahalinin daha kolay istismar edilmesinin önü açılmıştır.¹¹⁷

Osmanlı Devleti, 1683 yılı itibarıyla mütegalibeler, eşkiya, leventler, Türkmen ve Ekrad aşiretleri gibi birçok problemle uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti bir taraftan savaşlar ile uğraşırken, diğer taraftan da aşiretlerle meşgul olmuştur. Fakat savaşlardan ötürü tam olarak bu problemlere dikkat verememiştir.¹¹⁸

¹¹⁰ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 5, 402; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 31, 257.

¹¹¹ Mehmet Karagöz, “17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkiyalık Hareketleri (1680-1700)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/2 (2006), 374.

¹¹² Murat Fidan, “Osmanlı-Rus Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansıması”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 44 (2006), 73.

¹¹³ Koyuncu, XVIII. Yüzyılda Kilis, 162.

¹¹⁴ Mücteba İlgürel, “Osmanlılar’da Eşkiyalık Olayları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/ 467.

¹¹⁵ Murat Fidan, “1673-1850 Tarihleri Arasında Narh Kayıtlarına Göre Kastamonu’da Un ve Unlu Mamul Fiyatları”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54/1 (2019), 24.

¹¹⁶ Mustafa Öztürk, “18. yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları”, *Tarihten Günümüze Ayıntab- Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep, Bildiri Metinleri Kitabı* (Ankara: 2018), 185.

¹¹⁷ Fatma Acun, “Celâli İsyanları 1591-1611”, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Türk Dünyası Vakfı 2002), 705.

¹¹⁸ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık* (Ankara: TTK, 2014), 94.

Osmanlı Devleti'nde eşkıyalık olaylarını ortaya çıkaranların aşiretler, resmi görevliler, askerler, işsiz güçsüz kalanlar olduğunu söylemek mümkündür. XVI. ve XVII. yüzyılda ortaya çıkan eşkıyalık olaylarının topluma ciddi zararlar verdiği aşikârdır. Ancak özellikle XVIII. yüzyıl eşkıyalık olaylarının zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Buna binaen ülke genelinde ortaya çıkan gelişmeler haliyle Kilis'e de sirayet edecek ve Kilis ve havalisi bu durumdan ciddi bir şekilde etkilenecektir.

2.1. Eşkıyalık Faaliyetlerinin Sebepleri

Aşiretlerin eşkıyalık faaliyetlerine girişmeleri, aşiret üyelerinin yerleşik hayat tarzını benimsemiş ahaliye göre daha kolay eşkıya olmaları, tam olarak kontrol altına alınamamalarının yanında akrabalık ve çıkar ilişkilerinden ötürü koruma altına alınma ayrıcalığına sahip oldukları içindir. Bununla birlikte hem kendi aralarında hem de diğer aşiretlerin içlerinde rahatça gizlenebilmeleri bu sebeplere dâhildir.¹¹⁹

Aşiretlerin eşkıyalık faaliyetlerine girişmesinin en temel nedenlerinden birisi devlet tarafından kendilerine tahsis edilen yaylak ve kışlakların yetersiz olduğunu düşünmeleridir. Hayvanlarını otlatacakları yerler ihtiyaçlarını karşılamadığı takdirde aşiretler yerleşik ahalinin bağ ve bahçelerini zarara uğrattıyor ya da diğer aşiretlerle yaylak-kışlak kavgasına tutuşuyordu.¹²⁰ Aşiretler ve yerleşik hayat yaşayanlar arasındaki bu mücadele Cengiz Orhonlu'nun tabiriyle "çoban ile saban arasında bir mücadele" şeklinde ortaya çıkıyor ve bu mücadele ise genel olarak aşiretler lehine sonuçlanıyordu.¹²¹ Bu mücadelenin genel olarak konargöçer aşiretler lehine sonuçlanması nedeniyle konargöçerlerin yerleşik hayat sürenleri hor görme görüşünü daha da arttırıyordu.¹²²

Ekonomik problemlerin yarattığı sosyal nizamsızlık, konargöçer aşiretlerin üzerinde de haliyle etkili oluyordu. Savaş dönemlerinde kendilerinden talep edilen ağır vergileri ve yönetici kesimin türlü bahanelerle aldıkları vergileri ödeyemeyecek hâlde olanlar, ya vergileri vermemekte direliyor veya başka bölgelere kaçıyorlardı. Ayrıca vergileri ödemekte direndikleri için devlet tarafından eşkıya olarak ilan ediliyorlardı.¹²³

Yukarıda kısaca bahsedilen sebeplerin yanı sıra toplumun ahlakının bozulmuş olması iktisadi ahlakı da olumsuz yönde etkilemiş ve kişiler veya gruplar kolay kazanç elde edecekleri yollara yönelmişlerdir. Kolay kazanç elde etmenin getirdiği rahatlıkla birlikte açıkça soygun, yağma, yol kesme, adam öldürme, adam yaralama ve bazen ahalinin gelirlerine çeşitli bahanelerle el koyma olayları gerçekleşmiştir. Belirli bir düzen dâhilinde işleyen iş yaşamında ticaret ve ziraatın da bozulmasıyla birlikte kolay kazanç elde etme duyguları daha da artmaya devam etmiştir.¹²⁴

Görüldüğü üzere eşkıyalık faaliyetlerinin çok çeşitli nedeni bulunmaktadır. Yönetici kimselerin ahaliye haksız olarak vergi alma isteği ile ahaliye yapılan zulüm, ekonomik olarak devletin ve ahalinin sıkıntıya düşmesi ve tabii ahlakın bozulup kolay kazanç elde etme arzusu bu eşkıyalıklarda önemli bir role sahiptir. Yine konargöçer aşiretlerin yaylak ve kışlak problemleri de bu eşkıyalık faaliyetlerini tetikleyen unsurlardan birisidir.

¹¹⁹ Şaban Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2015), 65.

¹²⁰ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, 40; Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti*, 45.

¹²¹ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, 40.

¹²² Mehmet Eröz, *Yörükler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991), 85.

¹²³ Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, 41.

¹²⁴ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi* (İstanbul: Der Yayınları, 1981), 14.

2.2. Kilis ve Havalisindeki Eşkîyalık Faaliyetleri

Rakka merkezli iskân kararı alınana dek Kilis ve havalisindeki aşiretler irili ufaklı problemlerle karşımıza çıkmaktadır. Fakat XVII. yüzyılın sonları itibarıyla eşkıyalık faaliyetlerinde ciddi bir artış yaşanmıştır.

Kilis ve havalisinde en fazla eşkıyalık faaliyetinde yer alan aşiret Okçu İzzeddinli aşireti olmakla birlikte Şeyhli, İştuvanlı, Musabeyli, Amiki gibi aşiretler de eşkıyalık faaliyetlerinde göze çarpan aşiretler arasında yer almaktadır.¹²⁵ Bu aşiretler genelde Halep, Maraş, Adana, Ayıntab, Antakya, Kilis, Azez gibi yerlerde eşkıyalık faaliyetlerinde yer almışlardır.

Okçu İzzeddinli aşiretinin eşkıyalık hareketleri XVI. yüzyıldan başlayıp özellikle XVIII. yüzyılda yoğun olarak devam etmiştir. Buna binaen henüz 1572 yılına ait bir vesikada Okçu İzzeddinli aşiretine mensup kişilerin yol kesme, adam öldürme ve soygun yapma gibi suçları işlediği görülmektedir. Kilis havalisinde bulunan birçok yerin kadısı arz ve mahzarla durumu bildirmiş ve yolculara rahat vermeyen, her türlü zorbalığı yapan bu eşkıyanın cezalarının verilmesi istenmiştir. Gönderilen hükümde suçları ağır olanların ortadan kaldırılması, suçları daha hafif olanların ise Kıbrıs'a sürgün edilmeleri emredilmiştir¹²⁶.

Hicri 1020 tarihli vesikada Ramazanlı cemaatinin yaptığı eşkıyalık sebebiyle Halep'e ticaret yapmak için giden tüccar şikâyetinde bulunmuştur. Ramazanlı cemaatine mensup bazı kimseler tüccarın yolunu keserek, birçok mal, eşya, para ve binek hayvanlarını gasp etmişlerdir. Bunların bir an önce yakalanıp cezasının verilmesi için gerekli çalışmaların yapılması istenmiştir.¹²⁷ Yine Okçu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhli cemaatinden olan kimseler yol kesme adam öldürme, gasp gibi suçları işlemiştir. Bölgede bulunan birçok devlet yetkilisi görevlendirilerek bu cemaatlerin cezalarının tertip edilmesi istenmiştir. Bölgede huzursuzluğa sebebiyet veren bu cemaat üyelerinin bir an önce yakalanması ve Rakka'ya iskân edilmesi için kesin emir verilmiştir.¹²⁸

Yukarıdaki XVI. yüzyıla ait verilerle Kilis ve havalisindeki aşiretlerin eşkıyalık olayları örneklerle belirtilmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere aşiretlerin eşkıyalık olayları XVII. yüzyılda da devam etmiştir. Bu bağlamda Hicri 1102 senesine ait vesikada Ekrad aşiretine mensup birçok şakinin eşkıyalık yaptığı görülmektedir. Gönderilen hükümde bu eşkıyanın daha önce de eşkıyalık yaptığı ve cezalandırıldıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu eşkıyanın bir kısmı kendi aşiretlerinin içlerine saklanarak cezadan kurtulmuşlardır. Ahalinin canına kasteden, mallarını gasp eden ve tekrar eşkıyalığa cesaret eden bu kişilerin hiçbir taviz verilmeden yakalanarak cezalandırılması emredilmiştir. Ayrıca malları çalınan kişilerin de mallarının iade edilmesi istenmiştir.¹²⁹

Okçu İzzeddinli aşireti bölgede birçok probleme neden olan aşiretlerden biridir. Okçu İzzeddinli aşireti Kilis civarındaki Kürt Dağı'nda yaşamaktadır. Kürt Dağı¹³⁰, ismine uygun şekilde Kürt aşiretlerinin yerleşmiş olduğu bölge olup bu yerde Okçu İzzeddinli aşiretinin yanı sıra Amiki ve Şeyhler aşireti de bulunmaktadır. Bu aşiretlerin en büyüğü olan Okçu İzzeddinli aşireti merkez olarak Keferdiz nahiyesinde

¹²⁵ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 117, 65; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 116, 275; BOA, (C.DH.), Defter No. 32, Gömlek No. 1558; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 121, 343; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 139, 406; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 10.

¹²⁶ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 19, 106.

¹²⁷ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 79, 514.

¹²⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 106, 241.

¹²⁹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 101, 7.

¹³⁰ Bu isimlendirme hakkında farklı görüşlerde vardır. Kilis'in yaklaşık 30 kilometre batısında yer alan *Kürt Dağı* olarak adlandırılan yerin adının yanlış kullanıldığı ve bu dağın asıl isminin *Darmuk Dağı* olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Öztürk, "Osmanlı Belgelerinde Halep", 27.

meskündü.¹³¹ Okçu İzzeddinli aşireti için Temmuz 1704 tarihinde birçok şikâyet gönderilmiş ve bu şikâyetlere istinaden aşiret üyelerinin cezalarının verilmesi için Kilis voyvodası Ahmet'e görev verilmiştir. Fakat Okçu İzzeddinli aşiretine bağlı şakiler voyvodanın evini yaklaşık sekiz yüz şaki ile basmış, eşyalarını yağma etmiş ve voyvodayı da öldürmüşlerdir. Ayrıca bu şakiler Kilis serdarının babasının, kardeşlerinin ve kendisinin de evini yağmalamışlardır. Bu olay üzerine Ayıntab sancakbeyinden şakilerin yakalanıp şiddetli bir şekilde cezalarının verilmesi ve ardından Rakka'ya iskân edilmeleri istenmiştir.¹³² Yine Okçu İzzeddinli, Bahadırlı, Tacirli ve bunlara mensup bazı şakilerin Ayıntab sancağının Burç nahiyesi köylerinde eşkıyalık faaliyetlerine giriştikleri bildirilmiş ve buna önlem almak için 31 Ekim 1704 tarihli yeni bir emir gönderilmiştir.¹³³

Yine Kilis ve havalisi eşkıyanın hedefi olmuştur. Kilis ve Ayıntab arasında yaklaşık kırk kişi olan şakiler ellerinde mızraklarla gezip adam yaralama, adam öldürme, yol kesme ve ahalinin mallarını gasp etme gibi olaylara karıştığı için Aralık 1709 tarihinde Halep valisi Vezir Mehmet Paşa'ya emir gönderilmiştir. Bütün bu suçlarının yanı sıra Rakka ve Adana valilerinin adamlarını da soymuşlardır. Ek olarak Adana reayasından elli kişiyi soymuş ve mallarını da gasp etmişlerdir. Bu şakilerin üzerine askeri güç gönderilerek altı eşkıya ele geçirilmiş ve öldürülmüştür. Fakat bazı şakiler kaçarak Antakya karyelerine saklanmıştır. Antakya karyelerine kaçan bu şakiler intikam alma maksadıyla bu defa Antakya karyelerinde ahalinin mallarını gasp etme, adam öldürme ve yol kesme gibi olaylara sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine eşkıyanın ele geçirilip cezalarının tertip edilmesi buyurulmuştur.¹³⁴

Kilis hasında bulunan bazı cemaatlerin eşkıyalık faaliyetlerine girişmesi sebebiyle bu defa Kilis kadısı ve voyvodasına bir hüküm gönderilmiştir. Okçu İzzeddinli aşiretine bağlı Cerikanlı, Sabkanlı ve Hakdanlı cemaati, Şeyhli aşiretine bağlı Kulaklı ve Adamanlı cemaati ve Musabeyli aşiretine bağlı Karacalı cemaatinden bazı kimseler voyvodalarına itaat etmeyi terk ederek has malından yapılacak tahsilata engel olmuşlardır. Bunun üzerine daha önce devlet yetkilileri ile aşiretlerin ileri gelenleri arasında yapılan anlaşma gereği eşkıyalık faaliyetlerine girişen kimselerin bir an önce teslim edilmeleri istenmiştir. Zira daha önce yapılan anlaşmada eğer bu aşiretlerden herhangi bir kimse eşkıyalık yaparsa taahhüt edilen nezir akçesi verilecekti. Eğer eşkıya teslim edilmezse aşiret ileri gelenlerinin imzası ile garanti altına alınan anlaşma gereği aşiretlerden hem nezir akçesi alınacak hem de Rakka'ya sürgün edileceklerdi.¹³⁵

Aşiretler ile senet imzalama usulü aşiretlerin uygunsuz davranışlarına engel olmak adına uygulanan en yaygın yaptırım türlerinden birini oluşturmuştur.

Okçu İzzeddinli aşiretinin eşkıyalık faaliyetlerine giriştiği yerlerden birisi de İfrâz-ı Zulkadriyye¹³⁶ toprağı olmuştur. İfrâz-ı Zulkadriyye toprağına yaklaşık yüz elli kişi ile giren bu eşkıya çetesi ahalinin hayvanlarını gasp etmiş, mahsullerini ellerinden almış, yolcuların yollarını kesmiş ve yine bazı kimseleri de öldürmüşlerdir. Bu haberin merkeze ulaşması üzerine Kilis voyvodasına bir emir yollanarak Okçu İzzeddinli aşiretine mensup bu şakilerin bir an önce yakalanarak cezalarının tertip edilmesi istenmiştir.¹³⁷ Açıkça anlaşılıyor ki çeşitli yollarla eşkıyalık faaliyetlerine önlemler alınmak isteniyordu. Fakat bu eşkıyalık faaliyetlerinin hiçbir şekilde önüne geçilememesi devletin otoritesinin bu dönemde ne denli güçsüz olduğunu göstermektedir. İlerleyen safhada birçok aşiret eşkıyalığının süreceğini göreceğimiz için ve birçok emir

¹³¹ Tahir Öğüt- Nihat Küçük, "18. Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci", *AKAD*, 7/12 (2015), 54.

¹³² Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 160.

¹³³ Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 160.

¹³⁴ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 116, 279.

¹³⁵ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 116, 275.

¹³⁶ İfrâzı Zulkadriyye, Dulkadirli Türkmenlerinden ayrılmış olan konargöçer gruplar için kullanılan bir kavramdır. Bkz. Arif Sarı, "Dulkadirli Türkmenlerinin Yurtları Hakkında", *Türkbilgi*, 35 (2018), 36.

¹³⁷ BOA, (C.DH.), Defter No. 32, Gömlek No. 1558.

gönderilerek bu eşkıyalık faaliyetlerinin ortadan kaldırılması talep edileceğinden bir türlü istenilen sonuçların alınmadığı daha iyi anlaşılacaktır.

Eşküyalık faaliyetleri grup olarak yapıldığı gibi bazen yalnızca bir kişinin sivrilerek ortaya çıkmasıyla da gerçekleşebiliyordu. Bazı kimseler yol kesme, yağma yapma gibi olayları başlatabiliyordu. Ya da aşiret üyelerini kışkırtarak tek kişi ile sınırlı olan bir sorunu gruplara yayabiliyordu. Buna örnek olarak Rakka valisi Yusuf Paşa'ya ve Kilis kadısına Mayıs 1712 tarihinde gönderilen bir hükümde Şeyhli cemaatine mensup bir kişiden bahsedilmiştir. Buna göre Şeyhli cemaatine mensup Kasoğlu Davut adlı bir kimse Kilis, Antakya ve Halep nahiyelerinde fitne ve fesat çıkarması sebebiyle cezalandırılmıştır.¹³⁸

Aşiretler zaman zaman kendi aralarında bazı sorunlar¹³⁹ yaşamakla beraber bazen de ittifak kurmuşlardır. Buna istinaden Türkmen ve Ekrad aşiretlerinin ittifak kurarak Payas'dan Adana'ya kadar olan bölgeyi kontrol altında tuttuğu, bu bölgede ahalinin canına kıydığı, mallarını ellerinden aldığı ve yol kestiği Adana beylerbeyi ve İfrâz-ı Zulkadriyye voyvodasına gönderilen hükümde görülmektedir. İskân kararıyla Rakka, Hama ve Humus'a iskân edilmiş bu aşiretler Ilıcakbeli, Karakulakkapı ve Kurkulağı gibi yerlerde eşkıyalık faaliyetlerini ciddi seviyede sürdürmüştür. Bu durum üzerine Hasan Paşa eşkıyanın ele geçirilmesi ve cezalarının tertip edilmesi için bizzat görevlendirilmiştir.¹⁴⁰ Ayrıca Okçu İzzeddinli, Bektaşlı, Kılıçlı ve Afşar aşiretleri ittifak kurarak yaklaşık seksen şaki ile Ayıntab ve havalisindeki köylerde eşkıyalık faaliyetlerine girişmişlerdir. Ayıntab ve havalisindeki yolları kesen, ahalinin mallarını zorla ellerinden alan bu aşiretlerin izole edilmesi için Maraş mütesellimi Mehmet, Ayıntab mütesellimi, Elbistan mütesellimi ve Malatya mutasarrıfı Rışvanzâde Mehmet'in ittifak etmesi istenmiştir. Her ne olursa olsun aşiretlerle bir muharebe çıkacak olsa dahi suçluların idam edilmesi kesin bir dille ifade edilmiştir.¹⁴¹

Kilis ve havalisinde ortaya çıkan eşkıyalık faaliyetleri ile meşgul olmak için birçok defa Rakka valilerine görev verilmiştir. Eşkıyanın ortadan kaldırılması veya cezalandırılması için Rakka valileri Kilis ve havalisinde çok fazla gayret göstermişlerdir. Bu bağlamda Rakka valisi Vezir Yusuf Paşa ve Kilis kadısına hitap edilen bir vesikada Kilis aşiretlerine bağlı cemaatlerin eşkıyalık faaliyetlerinin önlenmesi için emir gelmiştir. Daha önceki senelerde de birçok kez eşkıyalık olayına karışan Okçu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhli aşiretlerine bağlı İnallı, Kulaklı, Adamanlı, Serikanlı, Hızıryanlı, ve Sabkanlı gibi cemaatlere mensup kimseler Kilis ve havalisindeki ahaliyi tazyik altında tutmuşlardır. Yolcuların yolunu kesip canlarına kıyma, mal ve eşyalarını gasp etmelerinin yanında devlete vergi ödemeyi de keserek itaatsizlik yapmışlardır. Ciddi asayiş problemlerine neden olan bu şakilerin bir an evvel ele geçirilmesi ve gereken cezaların verilmesi için emir gönderilmiştir. Rakka valisi ve Kilis kadısı bu durumla ilgili gerekenleri yapmış olsa da aşiretlerin eşkıyalık faaliyetleri durmadan sürmüştür.¹⁴²

Okçu İzzeddinli, İştuvanlı, Amiki ve Şeyhli cemaat ve aşiretleri ile alakalı 1714 yılında birçok emrin gönderildiği görülmektedir. Bu yılda birçok eşkıyalık faaliyetinde yer alan bu cemaatlerin üyesi olanlar ahalinin mallarını gasp etme, adam öldürme ve yol kesme gibi birçok olayda yer almışlardır.¹⁴³ Eşküyalık

¹³⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 119, 161.

¹³⁹ "Haziran 1690 tarihinde Şeyhli Ekradı Cemaati mensuplarından 900 tüfekli adam Amiki Taifesine saldırmış, yedi kişiyi öldürmüş, otuz sekiz evi tamamen yakmış, birçok mal ve eşyayı da gasp etmişlerdir. Bu hadisenin üzerine Rakka Beylerbeyi Kadızade Hüseyin Paşa gerekli cezaların tertip edilmesi için görevlendirilmiştir." BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 100, 32; Özcan Tatar, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşküyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750) (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 166.

¹⁴⁰ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 119, 182-183.

¹⁴¹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 139, 406.

¹⁴² BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 121, 343.

¹⁴³ Serhat Kuzucu, "XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Antepte Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şeriyeye Sicillerine Göre)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15/1 (2016), 109.

faaliyetinde bulunanların kimisi öldürülmüş, kimisi sürgün edilmiş olsa da bir türlü eşkıyalık faaliyetlerinin önüne geçilememiştir.

Kilis voyvodasına gelen emirde Kilis Ekradı'ndan Şeyhli, Amiki, Okçu İzzeddinli, cemaatleri ve bunlara bağlı şakilerin cezalarının tertip edilmesi talep edilmiştir. Kilis Ekradı'ndan Şeyhli, Amiki, Okçu İzzeddinli, cemaatleri katılmış oldukları eşkıyalık faaliyetlerinden ötürü bundan önce Rakka'ya iskân edilmişti. Fakat birkaç yıl sonra bu aşiretin mensupları iskân edildikleri bölgeden firar ederek Kilis, Maraş ve Ayıntab civarında yaklaşık elli kadar şaki ile gezip ahalinin mallarını gasp etme, adam öldürme ve yol kesme gibi eşkıyalık faaliyetlerine girişmişlerdir. Kilis voyvodası Hacı Mehmet şakilerin üzerine yürüyerek Avcioğlu Fettah, Cemil oğlu Cemil, Davut oğlu Musa vs. gibi kimseleri yakalamış ve gerekli olan cezayı uygulamıştır. Bunun üzerine ahali kendini güvende hissedince yurduna geri gelmeye başlamıştır. Bir süre geçtikten sonra ise aşiretin baş şakilerinden Köse Bekir oğlu Halil, Söylemezoğlu Koca ve oğlu, kardeşi Ali, Ali Çavuşoğlu, Sarı Hüseyin oğlu İbrahim, Sucaklı Davut isimli kimseler intikam hevesiyle Kilis'i tazyik altında tutarak yine ahalinin mallarına ve canlarına kastetmişlerdir. Voyvodayı öldürmek amacıyla sarayını basan bu kimseler ordu-yu hümâyûn'a şikâyet edilmiştir. Ağustos 1713 tarihinde gerçekleşen bu olayların önüne geçilmesi için emir gönderilmiştir.¹⁴⁴ Kilis Ekradı'nın katılmış olduğu eşkıyalıkları Ağustos 1713 tarihinde durduran ve gereken cezaları tertip eden Kilis voyvodası Mehmet, Ağustos 1714 tarihinde eşkıyanın intikam alma hırsları yüzünden öldürülmüştür. Kilis Ekradı'ndan olan Okçu İzzeddinli, İştuvanlı, Kılıçlı, Amiki, Bektaşlı, Şeyhli, Alıccı, Koyun Oğulları cemaati şakileri Kilis'in batısındaki Zeytinli bölgesinde toplanarak Kilis voyvodası Hacı Mehmet'in sarayını yaklaşık altı yüz kişiyle basmış kethüdasını ve beş çukadarını öldürüp mal ve eşyalarını da gasp etmişlerdir. Bunun üzerine Malatya mutasarrıfı Rışvan oğlu Mehmet'e hemen bir emir gönderilmiştir. Bu emre göre eşkıyanın yakalanması ve cezalarının verilmesi adına Maraş valisi Ali Paşa ile ittifak hâlinde olması istenmiştir.¹⁴⁵ İştuvanlı cemaatine bağlı Kara Halil, Hacı Kasım, Kör Hasan vs. Amiki cemaatine bağlı Deli Kasım oğlu Halil, Ammisi oğlu Battal vs. Şeyhli cemaatine bağlı İbrahim ve Okçu İzzeddinli cemaatine bağlı Hacı Ömer, Köse Bekiroğlu ve Sarı Hüseyin oğlu vs. gibi şakiler Kilis voyvodası Hacı Mehmet'i katledenlerdir. İsmi geçen bu şakilerin cezalarının verilmesinin yanı sıra onlara yardım yataklık edenlerin de Rakka kalesine hapsedilmesi talep edilmiştir.¹⁴⁶ Yine aynı tarihli bir hükümde Kilis voyvodasını katleden, eşkıyanın yandaşı olan asker hüviyetli kişiler olan yeniçeri serdarı Ali, Deli Battal ve yine yeniçeri serdarı Abidin Çavuş¹⁴⁷ ve kardeşi Ahmet gibi kişiler malları ellerinden alınarak aileleriyle beraber Avrat Adası'na sürgün edilmişlerdir.¹⁴⁸

Bununla birlikte eşkıyalık faaliyetleri bundan sonra da devam etmiştir. İştuvanlı cemaatinden Kalender ve Kara Ali, Amiki cemaatinden Görmez oğlu Halil ve Mamurcu oğlu Ali, Okçu İzzeddinli cemaatinden

¹⁴⁴ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 10; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 170-171.

¹⁴⁵ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 216; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 211-212; Naime Yüksel Kayaçağlayan, *1714-1715 Gaziantep'te Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapı (65 Numaralı Gaziantep Şer'îye Sicili Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kilis, 2011), 69-71; Murat Fidan, "1714-1715 Tarihleri Arasında Ayıntab'da Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapı (65 Numaralı Ayntab Şer'îye Sicili'ne Göre)", *Asia Minor Studies*, ½ (2013), 87; Murat Çelikdemir, "Kilis Voyvodası El-Hac Mehmed'in Öldürülmesi (M.1714/ H. 1126)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30/2, 2020, 493-494.

¹⁴⁶ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 122, 146.

¹⁴⁷ "Kilis Voyvodası Hacı Mehmed'i eşkıyanın katletmesinde dahil bulunan Abidin Çavuş, voyvodanın katledilmesinden iki yıl önce Kilis'te eşkıyanın zabt-u rabt altına alınması için görevlendirilmiş bir şahıstır." Bkz. BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 119, 114. Muhtemelen Abidin Çavuş eşkıyalık hareketlerinin sebeplerinden birisi olan kolay kazanç elde etme ve güç sahibi olabilme hırsına kapılıp böyle bir eşkıyalığa katılmıştır.

¹⁴⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 122, 147.

Arab Ali ve Hayır Söylemezoğlu Koco¹⁴⁹, Şeyhli cemaatinden Kör Mustafa ve Kör Musa vs. şakiler yine adam öldürme ve yol kesme gibi eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmüştür. İsmi geçen bu şakilerin ele geçirilerek Rakka'ya sürgün edilmesi için Maraş valisi görevlendirilmiştir.¹⁵⁰ Kilis ahalisinden veya aşiretlerinden bir daha böyle bir davranış sergileyen olursa Rakka'ya iskân ettirileceği iletilmiş olup bir daha eşkıyalık faaliyetlerine katılım olmayacağına dair Kilis hassı ahalisinden nezir seneti alınmış ve baş muhasebeye kaydedilmiştir.¹⁵¹

Koyunoğlu Türkmeni, Kılıçlı Ekradı, Elçi Türkmeni, Tacirli cemaati ve Kilis Ekradı ittifak ederek Eylül 1714 tarihinde Anadolu'da eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu şakiler önceden Humus, Kıbrıs ve Rakka bölgesine iskân ettirilmiş olsa da tekrar bir fırsat bularak iskân yerlerini terk ederek olumsuz davranışlarını sürdürmüştür. Sivas hudutları dâhilinde Halep, Maraş ve Ayıntab kervanlarını basarak kervanlara ait mal ve eşyaları da yağma etmişlerdir. Bunun yanı sıra kervanla yolculuk eden bazı kimseleri öldürmüşler, bazı kimseleri de yaralamışlardır. Bununla birlikte Elbistan nahiyesi civarında ahalinin mahsullerini de ellerinden almışlardır. Ecnebi tüccarların yollarını kesmekle beraber Sivas, Tokat ve Amasya'dan gelen hacıların da Zilli Han denilen bölgede yollarını kesmişlerdir. Bu hacılardan yirmi beş kişiyi öldürmüş, otuz beş kişiyi yaralamış, eşyalarını da zorla ellerinden almışlardır. Anadolu beylerbeyi olan Ahmet Paşa'dan Maraş valisi Ali Paşa ile ittifak hâlinde olarak bu şakilerin uygun cezalara çarptırılması istenmiştir.¹⁵²

14 Eylül 1719 tarihine ait bir vesikada Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın mehterbaşısı olan Hasan Ağa, Şam'dan dönerken Misis ve Adana yolu arasında Okçu İzzeddinli cemaatinden Binenli oymağına mensup şakiler tarafından yolu kesilmiştir. Binenli oymağından Büyükşeyh Musa isimli kimsenin liderliğini yaptığı altmış kadar şaki Hasan Ağa'nın yolunu kesmiş, yanında olan umur-ı sıhhiye yazışmalarını ve bazı malları da gasp etmişlerdir. Bunun üzerine Karaman ve Adana eyaletlerinin valisi olan Vezir Osman Paşa görevlendirilerek zorla ellerinden alınmış olan yazışmaların ve malların sahiplerine iade edilmesi buyurulmuştur. Bölgenin dikkatlice aranması ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Büyükşeyh Musa ve yandaşlarının ele geçirilip gereken cezaların tertip edilmesi istenmiştir.¹⁵³

Boybeyleri aşiretler için çok önemli bir yere sahipti. Bir kimsenin boybeyi olabilmesi için aşiretin ileri gelenleri ve aşiret ihtiyarlarının görüşleri çok önemliydi. Bir kimse aşiret ileri gelenlerinin onayını almadan boybeyi olamazdı. Bu hususla ilgili olarak Com aşiretinden bir kimse boybeyi olmak amacıyla farklı bir yol izlemiştir. Bu aşirete mensup olan Duyaroğlu isimli bir kimse Kilis'te yol kesme, gasp, adam öldürme vb. suçlar işleyerek ahaliye zulmetmiştir. Boybeyi olabilmek için kazada bulunan yeniçeri ve sipah taifesini de yanına çekerek çarşı pazarı işlemez hâle getirmiş ve vesikanın diliyle ezanları dindirecek hâle getirmiştir. Yanına çektiği asker hüviyetli kimselerle beraber iş tutan bu şaki Topçu oğlu Mehmet ve Şeyh oğlu Mehmet'in hanesini basarak bu kişilerin mal ve eşyalarını da gasp etmiştir. Vuku bulan bu olayların akabinde ahalinin daha fazla gücü kalmamıştır. Aşiret kethüdaları ve ahalinin şikâyetleri arz ve mahzarlarla merkeze bildirilmiştir. Haberin merkeze ulaşması ile birlikte Adana beylerbeyi görevinde bulunan Ali Paşa'ya bir emir gönderilmiş ve Duyaroğlu ve yandaşlarının cezalarının verilmesi istenmiştir. 14 Temmuz

¹⁴⁹ “Yaşadıkları evlerin dağlık yerlerde bulunmasından dolayı Söylemezoğlu Koco yakalanamamıştır. Elçi, Tacirli ve Kılıçlı eşkiyasını etrafında toplamış ve Sivas-Malatya arasında, yol kesme ve adam öldürme gibi eşkıyalıklarıyla korku salmışlardır. Eylül 1728 tarihinde ise her nasıl olursa olsun yakalanmaları için Maraş Beylerbeyi ve Sivas Mütesellimine ferman gönderilmiştir.” Bkz. Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 213-214.

¹⁵⁰ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 260.

¹⁵¹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 260.

¹⁵² BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 233.

¹⁵³ BOA, *Cevdet Zabtiye*, Defter No. 12, Gömlek No. 574.

1723 tarihine ait olan bu vesikada eşkıyalık yapan şakilerin cezalarının kısas usulü ile tertip edilmesi istenmiştir. Ayrıca ek bir hususa da değinilen hükümde vergilerin bir süredir alınmadığı ve bu vergilerin de hızlıca tahsil edilmesi istenmiştir.¹⁵⁴

Aşiretler zaman zaman vergileri ödeme hususunda da inat ederek problemler çıkarabiliyordu. Kilis'e tabi Ravendan mukataasında yer alan köylerden Haliloğlu, Takyunus, Çobanöyüğü vs. yerleri ekip biçen Elbeyli cemaatleri vermesi gereken vergileri ödemeyi bırakmışlardır. Bu yerlerin tasarrufunu elinde tutan Feyzullah ve Mustafa isimli mültezimlere vermeleri gereken miktar olan yılda beş yüz kuruşu vermemeye başlamış ve sekizde bir olan öşür vergilerini ödemeyi de bırakmışlardır. Bu vergilerin tahsil edilmesi için Halep valisine ferman yazılması talep edilmiştir.¹⁵⁵

Yine vergi konusu ile alakalı olarak Kilis'in Şeyhli mukataasında önemli bir problem meydana gelmiştir. Bu mukataada ahalinin ödeyeceği verginin net bir şekilde belirlenmemesi nedeniyle bazı ihtilaflar meydana gelmiş, üzerine bir de eşkıyalık faaliyetleri baş göstermiştir. Yaşanan bu olumsuz durum üzerine ödenecek vergi miktarı hızlıca belirlenmiştir. Fakat vergi miktarı belli olmasına karşın anlaşmazlıklar devam etmiştir. Durum daha da vahim bir hal alarak Kilis voyvodası Ali'nin hanesi basılmış, mal ve parasına el konulmuştur. Sürekli eşkıyalık faaliyetlerinin içerisinde yer alan Okçu İzzeddinli, Şeyhli, Amiki ve Com aşiretleri bu olayın da tam ortasında yer almıştır. Durmak bilmeyen ismi geçen bu aşiretin mensupları Ayıntab, Azez ve Maraş'ta eşkıyalık faaliyetlerine başlamıştır. Maraş toprağına giren şakiler ahalinin malına, canına tasallut etmiştir. Ayrıca eşyalarını da gasp etmiştir. Olayların iyice karışık bir hal alması sebebiyle ahali arz ve mahzarlarla bölgede yaşanan durumu izah etmiştir. Adeta bir kaos ortamı içerisinde sürüp giden bu olayların çözüme kavuşması adına Halep, Rakka, Maraş mütesellimleri ile dergâh-ı ali kapıcıbaşısına emir verilerek bu olayların bir an önce son bulması istenmiştir. Fakat bu problem bir türlü çözüme kavuşmamıştır.¹⁵⁶ Vergi meselesinden doğan bu olaylar silsilesinin çözüme kavuşmadığını Trablus beylerbeyi Süleyman Paşa'ya yaklaşık iki buçuk ay sonra gönderilen bir vesikada açıkça görmekteyiz. Süleyman Paşa'ya gönderilen hüküm de daha önceki yöneticilere gönderilen hükmün bir benzeriydi. Zira bu hükümde de vergi meselesinden bahsedilerek eşkıyalık yapanların isimleri de açıkça belirtilmiştir. Kilisli Ali, kethüdayeri es-Seyyid İbrahim, mahalle imamı Kör Fati Nakib es-Seyyid Mehmet gibi şakiler Amiki, Okçu İzzeddinli, Com ve Şeyhli gibi aşiretleri tahrik ederek Maraş, Ayıntab, Kilis ve Azez havalisinde eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmüştür. Vergi zamanı gelmesine rağmen Kilis voyvodası Ali'ye verilmesi gereken vergiler verilmemiştir. Bunun yanı sıra şakiler 503.500 kuruş ve birçok eşya gasp etmiştir. Tüm bu olayların kontrol altına alınması için Süleyman Paşa görevlendirilmiştir.¹⁵⁷ Giderek büyüyen bu problemin çözüme kavuşması için farklı bir hüküm daha gönderilerek Rakka, Halep, Maraş mütesellimleri, Kilis voyvodası, Ayıntab voyvodası, dergâh-ı âli kapıcıbaşısı gibi yöneticilerin Trablusşam beylerbeyine yardım etmesi ve bu problemin hızlıca ortadan kaldırılması istendi. İttifak hâlinde bulunan bu yöneticilerin gayretleriyle bölgenin asayişine darbe vuran ve bölgede yer alan aşiretleri kışkırtarak onları da kendilerine katan Kilisli Ali, kethüdayeri Bekir, Kilis kethüdayeri es-Seyyid İbrahim ve Hacı Mehmet isimindeki şakiler ele geçirilerek kalebend edildiler. Ahalinin mal ve eşyalarını gasp eden bu şakilerin kalebend edilmesiyle beraber gasp ettikleri mal ve eşyalar da tümüyle sahiplerine teslim edilmiştir.¹⁵⁸

Okçu İzzeddinli aşiretine bağlı Çerikanlı cemaatine mensup olan Köse Bekir oğlu Ali belgelerde ismi sık olarak geçen kişilerdendir. Devlet bu kişinin reisliğini yaptığı eşkıyalık faaliyetlerini önlemek için çok

¹⁵⁴ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 131, 206.

¹⁵⁵ BOA, Ali Emirî, (SAMD, III), Defter No.104, Gömlek No. 10292.

¹⁵⁶ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 132, 319.

¹⁵⁷ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 132, 395.

¹⁵⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 132, 396-397.

gayret sarf etmiştir. Adana valisi Vezir Ahmet Paşa'ya gönderilmiş olan hükümde Köse Bekir oğlu Ali'nin Maraş ve Ayıntab yollarını kontrolü altında tuttuğu ve yolcuların can ve güvenliğini tehdit ettiği vurgulanmıştır. Köse Bekir oğlu Ali'nin katıldığı bu eşkıyalık faaliyetleri nedeniyle bir an evvel ele geçirilerek kesilen başının İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.¹⁵⁹ Fakat bu kişinin ele geçirilmesi kolay olmamıştır. Zira önceden de üzerinde durulduğu gibi şakilerin diğer aşiretler arasına gizlenmesi veya dağlara kaçması durumunda işler karmaşık bir hal alıyordu. Bu şakinin çok fazla eşkıyalık yaptığı ve bir an önce engellenmesi gerektiği için Köse Bekir oğlu Ali ile alakalı bir emir daha gelmiştir. Ama bu kez onunla beraber daha önce eşkıyalık faaliyetlerinde bulunup yakalanamayan diğer şakilerin de adı verilmiştir. Rumeli beylerbeyi payesiyle Halep mütesellimi ve muhassılı olan Osman Paşa'ya gelen hükümde Köse Bekir oğlu Ali'den başka Köse Bekir oğlu Ali'nin kardeşi Hamo, Koco ve Koco'nun altı oğlu ve yine Koco'nun kardeşi Arap Ali'nin ele geçirilmesi ve gereken cezaların verilmesi istenmiştir. Fakat adı geçen şakiler bu zaman zarfında Ayıntab ve Maraş civarında yolculara her türlü zulmü yapmıştır. Bunların yakalanması için çok uğraş verilse de yine dağlara sığınmaları ve diğer aşiretler arasına gizlenmeleri sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Yine aynı emirde özellikle Köse Bekir oğlu Ali'nin kesik başının İstanbul'a gönderilmesi tekrar dile getirilmiştir.¹⁶⁰

Kilis bölgesinde yer alan Kılıçlı, Okçu İzzedinli, Tacirli ve Bektaşlı cemaatlerine mensup üç yüz kişiden daha fazla şaki gruplar hâlinde gezerek Şubat 1731 tarihi itibarıyla Ayıntab'ı muhasara etmiş, ahaliyi perişan edip, yolcuları soymuş ve köyleri talan etmişlerdir. Hatta Ayıntab'ın içine kadar girerek üç kişiyi öldürmüş, birçoğunu yaralamış ve mallarını da zorla ellerinden almışlardır. Bu şakilerin ele geçirilip cezalarının tertip edilmesi ve ailelerinin de Kıbrıs'a sürgün edilmesi vazifesi Halep valisi Mehmet Paşa'ya verilmiştir. Ayrıca Haziran 1731 tarihli belgede Maraş müteselliminin Mehmet Paşa'nın yanına verildiği bildirilmektedir.¹⁶¹ Ayrıca Rakka muhafızı Hüseyin Paşa, Ayıntab naibi ve voyvodasına bir buyruldu yazarak bizzat kendisinin şakilerin üzerine yürüyeceğini iletmış, kendisi gelene kadar da Reşi, Bahadırılı ve Çepni oymaklarının civardaki yöneticilerle Ayıntab'ın yardımına gitmelerini istemiştir.¹⁶² Şakilerin zor durumda kalarak firar etme ihtimaline karşı da önlem alınarak firar edecekleri muhtemel güzergâhlar tutulmuş ve firar edenlere engel olunması maksadıyla gerekli olan tüm tedbirler alınmıştır.¹⁶³ Bununla birlikte tüm bu olaylar devlet görevlileri tarafından dikkatlice takip ediliyordu. Adana valisi Ahmet Paşa Anadolu müfettişi olarak buraya gönderilmiştir. Ahmet Paşa, Değirmişem mahaline geldiği zaman Kilis ahalisinden Amiki, Şeyhli, Musabeyli, Com cemaatlerinin ileri gelenleri ve boybeyleri Kilis mukataasından Çobanoğlu, Okçu İzzedinli, Öksüzler ve İkenli aşiretlerinin eskiden bölgede birçok kişiyi öldürüp Halep valisi Mehmet Paşa ile muharebe ettiklerini dile getirmişlerdir. Birçok eşkıyalık faaliyetine karışan bu şakiler herhangi bir ceza almadıkları için hadlerini daha da aşarak Kilis voyvodasına saldırmış kendisini yaralamış ve birkaç tane adamını da öldürmüşlerdir. Daha da ileri giderek ve Recepli Avşarı ile ittifak ederek Mehmet Paşa'ya da hücum etmişlerdir. Fakat bu hücumda başarı sağlayamamışlar ve 30 adamları öldürülmüş yüz adamdan fazlası da esir alınmıştır. Kaçıp kendini kurtaranlar ise Gavur dağlarında Çobanoğlu aşiretine sığınmışlardır.¹⁶⁴ Bu şakilerin üzerine harekete geçen Maraş valisi Süleyman Paşa, şakilerin bir kısmını ele

¹⁵⁹ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 136, 2.

¹⁶⁰ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 136, 5.

¹⁶¹ Cemil Cahit Güzelbey-Hulüsi Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler* (Gaziantep: Yeni Matbaa Yayınevi, 1970), 5-6; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 183-184.

¹⁶² Güzelbey- Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, 3-4; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 184.

¹⁶³ Güzelbey- Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, 6; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 184.

¹⁶⁴ Güzelbey- Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, 7-8; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 184.

geçirerek cezalarını uygulamıştır. Yine kadın ve çocuklarının bir kısmını da Maraş kalesine hapsedmiştir. Kaçan şakilerin bir kısmının Ayıntab, Antakya ve Kilis taraflarına doğru ilerlediğini duyunca buyruldu ile yakalanmalarını emretmiştir.¹⁶⁵ Devlet, çeşitli suçlar işlemesine rağmen eşkıyanın teftişinde görevli olan yetkililerden ölçülü ve adaletli olmalarını sıklıkla talep etmiştir. Fakat devletin bu emirlerine karşın görevliler intikam hissiyle davranmışlardır. Örneğin, Okçu İzzeddinli eşkıyasının ele geçirilmesi için tayin edilmiş olan Kilis voyvodasının evi basılmış, eşyaları ve malları gasp edilmiştir. Kilis voyvodası ise intikam almak amacıyla karşılık vermiştir. Bu nedenden ötürü Kilis voyvodası görevden el çekirilmiştir.¹⁶⁶

Okçu İzzeddinli aşiretinin bitmek tükenmek bilmeyen eşkıyalık faaliyetlerini engellemek adına bu kez de Sayda valisi Vezir Mehmet Paşa'ya vazife verilmiştir. Okçu İzzeddinli aşiretine tabi Serikanlı cemaati üyeleri adam öldürme, yol kesme, ahalinin mal ve eşyalarını gasp etmesinin yanında Maraş naibinin oğlunu ve tulum mübayaacısı Kayserili Mehmet'i de öldürmüştür. Yaklaşık olarak beş saat süren bir muharebe yapılmış ve şakiler adı zikredilen kimseleri katletmiştir. Merkezden gönderilen hükme göre Azez voyvodası, Maraş mütesellimi, Adana valisi, Kilis voyvodası ve Kıbrıs muhassılının Sayda valisi Vezir Mehmet Paşa ile ittifak hâlinde olması ve şakilerin yakalanarak gereken cezaların verilmesi istenmiştir. Normal şartlarda İskenderun limanından mühimmat sevkiyle vazifeli olan Mehmet Paşa merkezden gönderilen hükümle şakilerin yol kesmesi ve hacıların yol güzergâhını tehdit etmesi nedeniyle bu konunun daha önemli olduğu düşünülerek şakilerin yakalanmasının akabinde görev bölgesine dönmesi emredilmiştir.¹⁶⁷ Fakat bütün uğraşlara rağmen Serikanlı cemaatinin eşkıyalığı önlenememiştir. Çünkü Malatya sancağı mutasarrıfı Rışvanzâde Muhammet'e gelen emirde yanına asker alarak Adana valisi Ali Paşa'ya yardımda bulunması ve Serikanlı, Amu İnallı ve Okçu İzzeddinli aşiretlerinin eşkıyalık faaliyetlerinin önlenmesi için yeniden emir verilmiştir. Şakilerin ele geçirilmesinin akabinde Rakka'ya iskân edilmeleri için de Rakka valisi vazifelendirilmiştir.¹⁶⁸

Okçu İzzeddinli aşiretine bağlı Sayratlı ve Ekintili cemaatlerine üye bir kısım eşkıya Kurtkulağı menziline atlarının yanında ahalinin atlarını da gasp etmiştir. Ayrıca Adana ve Payas menzillerinin de yaklaşık 80 adet atını gasp etmişlerdir. Kalenin dışında bulunan yaklaşık yirmi haneyi basarak eşyalarını, iki yüz elli adet öküz ve ineklerini gasp etmiş ve yolcuları da soymuşlardır. Kilis voyvodası, Ekintili ve Sayratlı cemaatlerinin ihtiyaçları ve kethüdalarından şakilerin yakalanıp hapsolünmesi ve gasp ettikleri mal ve eşyaların sahiplerine teslim edilmesini istemiştir.¹⁶⁹ Bununla birlikte 7 Kasım 1733 tarihinde Okçu İzzeddinli aşireti adam öldürme, eşkıyası yol kesme, gasp vb. olaylara karışmıştır. Halep valisi ve Halep kadısına gelen emirde, Ayıntab Bagraş, Payas, Adana ve Azez'e kadar olan yerlerde şakilerin birçok eşkıyalık olayına karıştığı bildirilmiştir. Adı geçen kazaların nahiyelerine giren Okçu İzzeddinli aşireti üyeleri ahalinin mallarını gasp etmiş ve bağlarına bahçelerine tasallut etmiştir. Özellikle Payas kadısı Halil, Bagraş kadısı Ali, Sayda kadısı naibi Mehmet, Antakya kadısı el-Hac Mustafa şakilerin ele geçirilmesi ve gereken cezaların tertip edilmesi için vazifelendirilmiştir.¹⁷⁰ Okçu İzzeddinli aşiretine mensup olan cemaatlerin tamamının derdest edilmesi, eşkıyalık yapanlara ceza verilmesi ve geride kalanların da Rakka bölgesine iskân edilmesi için tekrar ferman ve fetva gönderilmiştir. Mart 1736 yılına ait olan fermana Adana valisi Ali Paşa'ya, dönemin Kilis voyvodası ile birlikte eşkıyanın üzerine gidilmesi yönünde emir verilmiştir. Ayrıca

¹⁶⁵ Güzelbey- Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, 14-15, Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 184-185.

¹⁶⁶ Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 185.

¹⁶⁷ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 139, 417- 418; BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 139, 257-258.

¹⁶⁸ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 141, 89.

¹⁶⁹ Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 186.

¹⁷⁰ BOA, *Cevdet Zabtiye*, Defter No. 32, Gömlek No. 1569, 3.

emrine Kars-ı Maraş mütesellimi ve Yeni-il Hassı voyvodası olan Ahmet verilerek Recepli Avşarı'nın derdest edilmesi için vazife verilmiştir.¹⁷¹

Eylül 1737 yılına ait olan belgede Kilis'te ikamet eden cemaatlere mensup bir takım eşkıya grubu Azez mevkinde Süleyman Paşa'yı muhasara altına almıştır. İki taraf arasında karşılıklı hücumlar tertip olunurken Halep valisinin kendilerinin üzerine geleceğini haber alan eşkıya, dağılarak Ayıntab'a bağlı köylere doğru kaçmışlardır. Dönemin Halep valisi, eşkıyanın ölü ya da diri yakalanması, öldürdüğü takdirde başının teslim edilmesi şartıyla eşyalarını ve mallarını geri alabileceği hususunda akıllıca bir siyaset izlemiştir. Bu siyaset sayesinde eşkıyanın takibi teşvik edilmiş bulunmaktaydı.¹⁷²

Temmuz 1742 yılına ait olan bir belgeye göre Kilis'te ikamet eden Cerikanlı Aşireti ile Kilis Voyvodası arasında bir anlaşma hâsil olmuştur. Bu anlaşmaya göre aşirete bağlı olan aşiret büyükleri ve aşiret içinde söz sahibi olanlar meclis karşısında toplanarak voyvodalarına sadık olacaklarını ve ayrıca eski ve yeni tüm borçlarını voyvodalarına teslim edeceklerinin sözünü vermişlerdir. Bu sözlerin yanı sıra Ayıntab ve civarında yaşayan halka, yolculara hiçbir surette saldırıp zulmetmeyeceklerini ve daha önce yaptıkları zulümlerden ötürü pişman olduklarını beyan etmişlerdir. Bu anlaşmanın hükümlerine uyarak kendi aşiretlerinden herhangi birinin eşkıyalık faaliyeti görülür ise tüm kuvvetleri ile üzerine gidilip, derdest edilip voyvodalarına teslim edeceklerini ve dahası ibret olması için verilecek olan cezanın onanmasını beyan etmişlerdir. Ek olarak aşiret herhangi bir şekilde eşkıyalık faaliyetinde yer alırsa aşiretin ileri gelenleri ve yaşlılarınca 5.000 kuruşluk bir nezir akçesi verilmesi uygun görülmüştür.¹⁷³

1744 tarihine gelindiğinde eşkıyalık faaliyetleri tekrardan gündeme gelmiştir. Zira devletin eşkıyalık hareketleri karşısında aldığı tüm tedbirler ve önlemler başarısız olmuştu. Devletin eşkıyaya verdiği cezalar ve ayrıca bazı eşkıyanın canlarından olması aşiret mensuplarına ve aşirete ibret niteliği taşııyordu. Örnek verecek olursak 1742 tarihinde Rakka valisi olan Ahmet Paşa'ya eşkıyalık faaliyetlerini bastırması hususunda ferman gönderilmiştir. Ali Paşa bu hüküm ile Okçu İzzedinli aşiretine mensup Keller, Cerikanlı, Şeyh Amikisi ve Cerikanlı cemaatlerinin yanında Meydanlı ve Adamanlı taifelerinin yaptıkları eşkıyalık faaliyetlerinden ötürü çeşitli cezalar vermiştir. Ali Paşa her ne kadar eşkıyanın hakkından gelse de bahsedilen aşiretlerden geride kalanlar eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu eşkıya 1743 yılında Sivas yakınlarında bulunan Maraş valisi Atmaca Paşa'nın askerlerini öldürmüş, mal ve eşyalarını ellerinden almışlardır. Dahası voyvodaları Battal Ağa'ya vermekle mükellef oldukları vergileri dahi ödememekteydiler. Daha sonra Kilis'e gelen eşkıya evleri basıp, eşyaları gasp ederek şehri yağmalamışlardır. Ayrıca bu eşkıya Kilis hapishanesini basarak burada bulunan mahkûmların bir kısmını serbest bırakmış, bir kısmını yaralamış ve bir kısmını da öldürmüşlerdir. Bahsedilen bu eşkıya grubu sonraki süreçlerde Kilis, Halep, Azez, Antakya ve Maraş bölgelerine de tasallut etmiştir. Örnek vermek gerekirse Maraş yakınlarına saldıran bu eşkıya otuz kadar adamın öldürülmesinde rol oynamıştır. Bu eşkıya, 200-300 süvari ile Maraş civarında bulunan el-Hac Mehmet Ağa'nın adamlarının yolunu kesip mallarını ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Ayrıca bu eşkıya hacıların gidip geldikleri yol olan Adana-Antakya arasını bütünüyle tahakkümleri altına almışlardır. Bundan ötürü devletce gönderilen bazı görevliler bu güzergâhtan istifade edemeyip deniz yolunu kullanmaya mecbur kalmışlardır. Tüm bu eşkıyalık hareketlerinden sonra Ayıntab, Kilis ve çevrede bulunan eşraflardan ve

¹⁷¹ Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 187.

¹⁷² Güzelbey- Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, 26.; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 187.

¹⁷³ BOA, *Cevdet Adliye*, Defter No. 9, Gömlek No. 595.

kadılıklardan eşkıyanın bu faaliyetlerine son verilmesi ve gerekli cezalara çarptırılması için mahzar gönderilmiştir.¹⁷⁴

Belen civarında Ekrad taifesine mensup bazı eşkıya, yolcuların yol güzergâhını kontrol altına aldıkları için seyahat eden yolcuların ve hac sorumluluğunu ifa eden hacıların güvenli bir ortamda gidiş-dönüşlerinin sağlanması için Halep mütesellimi ve bölgedeki subayların görevlendirilmesi istenmiştir.¹⁷⁵ Ayrıca 16 Temmuz 1744 yılında Kilis Ekradı'nın yapmış olduğu eşkıyalık faaliyeti neticesinde bunların yakalanıp cezalandırılması ve haklarından gelinmesi için asker toplanılması istenmiştir.¹⁷⁶ Yine önceden beri eşkıyalığı alışkanlık hâline getiren Bektaşlı aşireti ve Kilis Ekradı Antakya kazasında yaşayan halkın mallarını zorla alıkoymuş ve hatta adam öldürmüşlerdir. Senelik olarak haremeyn fukarasına dört bin kuruş para veren Amik vakfiyesini dahi harap eylemişlerdir. Ayrıca merhum Şeyhülislam Feyzullah Efendi tarafından yolcular ve hacılar için Karamurt civarında yapılan büyük hanı (han-ı kebir) da harap eylemişlerdir. Büyük han kuralarının idarecileri olan Osman Ağa ve Ahmet Ağa defalarca kez bu eşkıya ile mücadele etmiştir. Öyle ki bu eşkıya iki yüz elli atıyla Osman Ağa ile Ahmet Ağa'nın dört adet çiftliğine baskın vererek sekiz kişiyi yaralamış ve on kişinin ölmesine sebebiyet vermiştir. Çiftlikte bulunan erzakları, öküzleri, binek hayvanlarını ve inekleri zorla ele geçirmişlerdir. Bölükbaşı olan kimsenin de üç adamını da öldürmüşlerdir. Osman Ağa ile Ahmet Ağa bu eşkıya ile mücadele etmesine rağmen başarısız olmuş ve gereğinin yapılması hususunda Antakya naibi aracılığıyla bu eşkıyalık faaliyetini bildirmiştir.¹⁷⁷

Bektaşlı, Okçu İzzeddinli ve Düşerli aşiretlerinin eşkıyalık hareketleri neticesinde yaptıkları saldırılar 1756 tarihinde de devam etmiştir. Bahsedilen aşiretlere mensup olanlar Antakya, Halep ve Payas civarındaki köylere yaklaşık yüz elli atlı şaki ile baskın vererek ahalinin bazısını öldürmüşlerdir. Ayrıca ahalinin keçilerini, binek hayvanlarını, koyunlarını, mallarını ve eşyalarını zorla ele geçirmişlerdir. Hatta bu eşkıya 1755 yılında Antakya kazası civarında bulunan mezarları ziyarete gelen kadınlara da saldırmıştır. Bu kadınlardan bir kısmı yaralanmış ve bir kısmı ise öldürülmüştür. Ellerinde bulunan koyunları ve keçileri de zorla ele geçirmişlerdir. Sürekli olarak eşkıyalık faaliyetinde bulunan bu eşkıya, birçok yere baskın verip, ahalinin canına kastedip, mallarını ve eşyalarını zorla ele geçirip zulmetmişlerdir. Yol keserek yolculara zulmeden bu eşkıya, 1756 yılında yine yol keserek Ağcakoyunlu fukaralarının develerini zorla ele geçirmiştir. Yol güvenliği tamamen sağlanamamış olup Payas, Antakya ve Payas civarındaki bölgeler eşkıyalık faaliyetleri neticesinde harap olmuştur. Bu eşkıyalık faaliyetlerine istinaden burada yaşayan ahali, eşkıyanın cezalandırılması ve bunların dağıtılması için Antakya kadılığına başvurmuş ve bu durumun kadı tarafından çözüme kavuşturulması hususu bildirilmiştir.¹⁷⁸

XVIII. yüzyıl aşiretlerin eşkıyalık faaliyetlerinin doruk noktasına ulaştığı yüzyıldır. Kilis Ekradı nice eşkıyalık faaliyetlerine karışmış ve nice zulümde aktif rol oynamıştır. Fakat bu defa Kilis Ekradı'ndan olan Şakaki aşireti eşkıyanın hedefi olmuştur. Buna istinaden 1763 tarihine gelindiğinde Kilis mukataasına tabi olan Şakaki Aşireti, Van ve civarında çeşitli zulümlere maruz kalmıştır. Dönemin Beyazıd sancağı mutasarrıfı olan Mahmut Paşa, konargöçer taifesinde yer alan Şakaki aşiretinin Van'da olduğu esnada aşirete saldırı düzenlemiş ve üç yüz baş koyunlarını, binek hayvanlarını, eşyalarını ve mallarını zorla ele geçirmiştir. Aşiretin erkekleri öldürülmüş, kadın ve çocukları ise esir alınmıştır. Öyle ki Hakkari ve Van mahalinde

¹⁷⁴ BOA, *Cevdet Zabtiye*, Defter No. 32, Gömlek No. 1552, Öztürk, "18. Yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", 192-193.

¹⁷⁵ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, Defter No. 229, Gömlek No. 11425, 1.

¹⁷⁶ Doğan Gün, *XVIII. Yüzyılda Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), 33.

¹⁷⁷ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, Defter No. 229, Gömlek No. 11425, 5.

¹⁷⁸ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, Defter No. 285, Gömlek No. 14242; BOA, *Cevdet Dâhiliye*, Defter No. 285, Gömlek No. 14215.

bulunan beyler de Mahmut Paşa'yı örnek alarak Şakaki aşiretinin üzerine hücumda bulunmuşlardır. Şakaki aşireti, zorla ele geçirilen eşyalarının, mallarının, kadınlarının ve çocuklarının geri alınması hususunda gerekli yerlere durumlarını bildirmiş ve 8 Ağustos 1763 tarihinde güvenli bir bölgeye iskân ettirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁷⁹

Kilis reayasından olan Okçu İzzeddinli aşireti, sadrazam silahşörlerinden Mehmet'in de yer aldığı bir kervana yüz otuz adam ile bir saldırı düzenlemiştir. Bu saldırı neticesinde silahşör Mehmet'in bin kuruş parası ve malları zorla ele geçirilmiştir. Kervanın ise yetmiş dört yük eşyasına el konulmuştur. Daha öncesinde Okçu İzzeddinli aşiretinin yapmış olduğu eşkıyalık faaliyetinin son bulması hususunda Şam valisi Abdi Paşa görevlendirilmişti. Ancak Abdi Paşa'nın azledilmesinden ötürü bu görev yerine getirilememişti. Bu görevi yerine getirmek amacıyla dönemin Rakka beylerbeyi ve mübaşir Zeynel Abidin Bey görevlendirilmiştir.¹⁸⁰

Ayıntab kazasında ikamet eden Hüseyin Dede, Tahtanlı Mustafa, Pezekli Ebubekir, Akpınarlı İsmail, Körbeyoğlu Hüseyin ve Pezekli Ebubekir'in kardeşi olan Ahmet, eskiden beri eşkıyalık faaliyetlerinde yer almış ve ün kazanmış olan Kilis Kürtleri ile beraber Ayıntab'a bağlı köylerde yaşayan halka tasallut etmiştir. Bu tasallut neticesinde halkın malına ve eşyasına zorla el konulmuş ve birçok kişi öldürülmüştür. Bu olaydan önce bir gece vakti yaklaşık elli süvari eşkıya ile şehre inmiş olan bu eşkıya Musallızade Ağa hanını ve halkın hanelerini basıp adam öldürerek mallarını ve eşyalarını zorla ele geçirmiştir. Bahsedilen eşkıyanın cezalandırılması için Maraş, Rakka ve Halep valilerine emir gönderilmiştir.¹⁸¹

Bu devirde yaşanan eşkıyalık faaliyetlerinin önü hiçbir şekilde alınamamış ve sürekli çoğalarak devam etmiştir. Alınan bunca tedbir ve önlem hiçbir şekilde eşkıyalık hareketlerini engelleyemiyordu. Zira eşkıyalık hareketlerinde bulunan bazı eşkıya af dileyerek nezir seneti vererek kurtuluyor, bazıları dağlık alanlara kaçıyor ve bazıları ise aşiretler tarafından gizlenerek korunuyordu.

Eşkıya, Azez ve Kilis civarında ahaliye ve yolculara sürekli olarak baskın vermiş ve zorla ahalinin eşyalarını alıkoyarak zulmetmişlerdir. Kilis halkından Serdar Daltabanoğlu Mehmet Ali, Okçu İzzeddinli aşireti ileri gelenlerinden el-Hac Ömeroğlu Veli ve sekban taifesine mensup olan Kilis'te ikamet eden Acem asıllı Musa Bölükbaşı gibi eşkıya etraflarına başıboş insanları toplayarak eşkıyalık faaliyetinde bulunmuşlardır. Bahsedilen eşkıya, ahalinin ve fukaranın eşyalarını ve mallarını zorla ele geçirmiştir. Ekrad taifesi ileri gelenlerinden el-Hac Ömeroğlu Veli, Azez yakınındaki Halep'e bağlı cebel-i seman köylerine tasallut etmiş ve yol güzergâhı üzerinde yol kesip yolcuların mallarına zorla el koymuştur. Dönemin Halep eşraf ve ayanları bu eşkıyalık olayını Kilis kadısına bildirmiştir.¹⁸²

Kilis Kürtleri aşiretlerinin ve cemaatlerinin yaptıkları eşkıyalık faaliyetlerinden ötürü burada yer alan görevliler bu durumu bazen suiistimal etmişlerdir. Zira eşkıyalık faaliyetlerinin Kilis Kürtlerinden kaynaklandığını öne sürerek sorumluluklarından kaçmışlardır. Eşkıyalık faaliyetlerine mâni olmak için bölgede bulunan bazı görevliler, Kurdkulağı ile Antakya arasındaki bölgeyi muhafaza etmekle mükelleftiler. Fakat bu idareciler mükellef oldukları bölgenin emniyetini sağlamak yerine herhangi bir durumda vuku bulan eşkıyalık olayını Kilis Kürtlerine yüklemişlerdir. Meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerinde Kilis Kürt aşiret ve cemaatleri tenbih veya tehdit yolu eşkıyanın teslim edilmeleri ve eşkıyalık faaliyetlerinde

¹⁷⁹ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, Defter No. 93, Gömlek No. 4633; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu* (İstanbul: TTK, 2008), 184.

¹⁸⁰ BOA, *Ali Emiri (SMST III)*, Defter No. 163, Gömlek No. 12865; Özcan Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 213.

¹⁸¹ BOA, *Ali Emiri (SABH I)*, Defter No. 279, Gömlek No. 18763.

¹⁸² BOA, *Ali Emiri (SABH I)*, Defter No. 191, Gömlek No. 12789.

bulunmamaları istenmiştir. Böyle bir durumla karşılaşan Kilis aşiret ve cemaatları eşkıyalık olayları içerisinde bulunmamasına karşın suçlandıklarını bildirmişlerdir. Öyle ki eğer kendi cemaatlerine mensup olanların başka bir bölgeye gitmeleri söz konusu olursa bölge idaresince yakalanıp öldürülmesi, fakat kendilerinin de hiçbir şekilde suçlanmamaları için İstanbul'a arz ile bildirilmiştir.¹⁸³

XIX. yüzyıla gelindiğinde Kilis ve havalisindeki aşiretlerin eşkıyalık hareketleri hemen hemen bitme aşamasına gelmiştir. Osmanlı arşiv vesikalarını incelediğimizde karşımıza çıkan sonuç bu minvaldedir. Eşkıyalığın azalmasının veya bitme noktasına gelmesinin en önemli nedeni aşiretlerin iskân edilmesi olarak görülebilir. Bununla birlikte birkaç eşkıyalık olayına rast gelinmiştir. Okçu İzzeddinli, Tacirli, Bektaşlı, Kılıçlı aşiretleri Ayıntab kazasına girerek buralardaki ahaliye zulmetmiştir. Ahalinin canına, malına kasteden bu aşiretler yolcuları da soyarak bölgenin güvenliğini önemli ölçüde sarsmıştır. Vezir Mehmet Paşa'ya gönderilen hükümde bu aşiretlerin yaptığı zulümlerin ortadan kaldırılması, malları ve eşyaları gasp edilenlerin iade edilmesi ve eşkıyalık hareketinde bulunanların Kıbrıs'a sürgün edilmesi istenmiştir.¹⁸⁴

Yaşanan tüm bu eşkıyalık faaliyetlerini önlemek için Osmanlı Devleti bazı tedbirler almaya çalışmıştır. Buna istinaden iskâna teşvik etme veyahut sürgün, nezre bağlama ve kefalet alınması, adaletnâmeler yayınlama vs. tedbirlere başvurulmuştur.

2.3. Eşkıyalık Hareketleri Karşısında Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti, özellikle XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın tamamında aşiretlerin eşkıyalık hareketleri ile ciddi manada meşgul olmuştur. Aşiretlerin ciddi anlamda merkezi otoriteyi sarstığı bu dönemlerde devlet çeşitli tedbirler alarak aşiretlerin eşkıyalığını bitirmek istemiştir. Osmanlı Devleti aşiretlerin eşkıyalık hareketlerini bastırarak ahalinin rahat nefes almasını sağlamak, negatif sosyo-ekonomik sonuçlara mahal vermemek ve siyasi sonuçlardan korunmak için ciddi çaba sarf etmiştir. Lakin tüm çabalara rağmen XIX. yüzyıla kadar önemli bir sonuç alındığını söylemek güçtür.

Osmanlı Devleti, bir kişinin veya bir grubun işlediği suçlara göre çeşitli cezalar veriyordu. Eğer suç ilk defa işlenmişse ceza ona göre veriliyordu. Ama bir suç tekrerrür ediyorsa suçun cezası ağırlaştırılıyordu. Taşrada vuku bulan suçlarda mahalli kadısının verdiği karara bir itiraz olur veya mahalli kadısı mahkemeyi gerçekleştiremezse dava saltanat makamına intikal ediyordu. İşlenen suç inceleyen saltanat makamı duruma göre karar vererek türlü tedbirler alıyordu.¹⁸⁵

2.3.1. Kefalet Alınması ve Nezre Bağlama

Aşiret eşkıyalığının engellenmesi için devletin sıkça başvurduğu tedbirlerin başında nezre bağlama ve kefalet alınması usulü gelmektedir. Buna göre aşiret ve cemaatlerin ileri gelenleri ve söz sahipleri kendi aşiretlerinden herhangi bir eşkıya çıkması durumunda hiçbir şekilde onlara yardım etmeyeceğini beyan ederdi. Bunun sonucunda ise kefil tutularak nezre bağlanmış olurlardı. Eğer herhangi bir eşkıyaya kucak açar, yardımcı olur veya içlerinde saklarsa devletin belirlemiş olduğu nezir ücreti tahsil edilirdi.

Yukarıda bahsedilen nezre bağlama ve kefalet alınmasına örnek olarak Ağustos 1713 tarihinde Kilis kadısı ve voyvodasına gönderilmiş olan emirde bundan evvel Kilis Ekradı'ndan bazı şakilerin karışmış oldukları eşkıyalık faaliyetlerinin cezası uygulanmıştır. Bunun üzerine tekrar herhangi bir eşkıyalık söz konusu olması durumunda aşiretin ileri gelenleri, aşiret ihtiyarları ve boybeyleri tarafından eşkıyalık faaliyetine girişenlerin teslim edilmesi istenmiştir. Amiki cemaatinden Deli Kasım oğlu Veli Halil, amcası

¹⁸³ Tatar, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkıyalık*, 169.

¹⁸⁴ BOA, *Cevdet Dâhiliye*, Defter No. 24, Gömlek No. 1184.

¹⁸⁵ Faruk Söylemez, "XVIII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2007), 77.

oğulları Battal ve Ali vs. Şeyhli cemaatine bağlı Adamanlı oymağına bağlı Seydi oğlu Uyuz İbrahim, İbrahim'in kardeşi İsmail ve Ali Haydar oğlu Tahir'in fitne ve fesat çıkardıkları için teslim edilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹⁸⁶ Yine 1742 yılında Cerikanlı aşireti ileri gelenleri, söz sahipleri ve aşiret ihtiyarları aşiret mensuplarının yapmış olduğu eşkıyalıklardan ötürü pişmanlıklarını dile getirmişler ve bir daha böyle bir olay vuku bulursa bizzat eşkıyalık yapanların kendileri tarafından voyvodaya teslim edileceği taahhüt edilmiştir. Bunun yanı sıra eşkıyalığa yardım ve yataklık gibi bir durum söz konusu olması hâlinde beş bin kuruşluk nezir ücretini ödemeyi kabul etmişlerdir.¹⁸⁷

Bir kimsenin eşkıyalık yaptığı tam olarak ortaya çıkmamışsa inanılır, güvenilir kişilerin kefil olmasıyla kontrol altında tutulması yoluna gidilirdi.¹⁸⁸

2.3.2. Hapis ve Af

Hapis ve af usulü de yine Osmanlı Devleti'nin sıkça kullandığı bir yöntemdir. Bazı eşkıya eşkıyalık yaptıkları yerde tespit ediliyor ve yakalanıp hapse atılıyordu. Ancak bazıları olay yerinden kaçarak daha büyük gruplar hâlinde dolaşıyorlardı. Bu sebeple aşiretlerin eşkıyalık olayları bazen askeri operasyonla bastırılabilirdi. Bu operasyon sonucunda yakalananlar doğruca hapsediliyordu.¹⁸⁹

Mesela, 1714 Ağustos tarihinde Kilis voyvodası Hacı Mehmet'i öldüren eşkıya ve yanındaki şakilerin kalebend olunması emredilmiştir.¹⁹⁰ Hapsolan bu şakiler genelde ilerleyen süreçte cezalandırılmak (idam, sürgün, kürek cezası vs.) maksadıyla hapisanelerde tutuluyordu. Hapishanede tutulanların bir bölümü kalebend edildiği süre boyunca kendisini düzeltmiş olduğuna dair kanaat getirilirse affedilerek hürriyetine kavuşuyordu. Bazen de bazı kimseler hile yoluyla aftan yararlanıyordu. Örneğin, Kilisli Seyit Mehmet adlı bir kimse ahaliyi isyana teşvik etmekten suçlu bulunmuş fakat daha sonra düzme bir fermanla affedilmiştir. Tekrar yakalanıp hapsedilmiş olan Kilisli Mehmet bu defa da kendini düzelttiğine inandırarak yine serbest kalmıştır.¹⁹¹

2.3.3. Adaletnâmelerin Yayınlanması

Adaletnâme, devlet yetkisine sahip olanların ahaliye karşı yetkilerini kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı davranışlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir padişah hükmüdür.¹⁹²

Osmanlı Devleti'nin eşkıyalık hareketlerini engellemek için kullandığı tedbirlerden birisi de adaletnâmelerin yayınlanmasıdır. Bu adaletnâmelere binaen eşkıya her nasıl olursa olsun ele geçirilerek cezasının tertip edilmesi, eşkıyalığın önlenmesi, ahalinin can, mal, ırz ve namuslarının güvende tutulması gibi konularda il idarecilerine sıkı tembihlerde bulunulmuştur. Müfettişler sıklıkla tam yetki ile eşkıya teftişi ve takibi için görevlendirilmiştir.¹⁹³

Örneğin, 1609 yılındaki adaletnâmeye göre ehl-i örf her bir köyden aylık otuz kırk altın veya kuruş salma almıştır. Görevlilerin kalabalık bir şekilde kendi yanındakiler için bedelsiz yem ve yiyecek talep etmeleri katiyen men edilmiştir. Ayrıca teftiş görevini kötüye kullanan kadıların devre çıkmaları da men

¹⁸⁶ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 16.

¹⁸⁷ BOA, *Cevdet Adliye*, Defter No. 9, Gömlek No. 595.

¹⁸⁸ Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 312.

¹⁸⁹ Muhsin Soyudoğan, "Devlet Eşkıya Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkıyalığı", *Kebikeç Dergisi*, 21 (2006), 160.

¹⁹⁰ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 122, 146.

¹⁹¹ Soyudoğan, "Devlet Eşkıya Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkıyalığı", 160.

¹⁹² Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", *Belgeler*, II/ 3-4 (1965), 49.

¹⁹³ Öztürk, "18. Yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkıyalık Olayları", 203.

edilmiştir. Bir yere misafir olarak gelenlerin bekârlara ayrılmış olan azabhanelere veya boş evlerden birine yerleştirilmesi, yiyecek ve içeceklerini günlük narha göre ücretli ve köylünün isteğiyle almaları belirtilmiştir. Padişahın vermiş olduğu bu emre uymayanların süresiz olarak kürek cezasına çarptırılacağı belirtilmiştir.¹⁹⁴

Ancak bu adaletnâmelere rağmen eşkıyalık hareketleri adaletnâmenin yayınlandığı tarihten itibaren XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da devam etmiştir. Kısa vadede etkisi olduğu söylenebilir. Fakat uzun vadede adaletnâmelere rağmen eşkıyalık devam etmiştir.

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyılda Anadolu’da otoritesine ciddi darbe yediği için buralarda eşkıyanın adam öldürme, yaralama ve soygunlarını engellemek maksadıyla bazı zamanlarda askeri güç kullanarak önlemek mümkün görünmediğinden devlet “adalet fermanları”, “adaletnâmeler” ve bu anlamda hatt-ı hümayunlar göndererek, zulüm ve soygunlara katılanları hem korkutarak hem de güzel sözler söyleyerek bu olaylara son vermeye çalışmıştır¹⁹⁵.

2.3.4. Aşiretlerin İskânı ve Sürgün Edilmesi

Osmanlı Devleti’nin aşiretleri iskân etme politikası aşiretlerin eşkıyalıklarını engellemek amacıyla aldığı en önemli kararlardan biridir. İskân kuruluştan itibaren kullanılan bir politika olup ilk başlarda şenlendirme amacıyla yapılmıştır. Ancak Kilis ve havalisindeki aşiretler özelinde bu iskânların yapılma sebebi eşkıyalıktır. Rakka, Kilis ve havalisindeki aşiretler için temel iskân bölgesi olarak belirlenmiştir. Rakka’ya iskân edilen aşiretlerin bölgede tutulması için devlet çok ciddi derecede uğraş vermiştir.¹⁹⁶ Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar iskân meselesi gündemde yer almıştır¹⁹⁷.

Aşiretlerin Rakka ve Kıbrıs’a iskânı gerçekleştiği takdirde önemli stratejik konuma sahip bu yerler kuvvetlendirilmiş olacaktı. Bununla birlikte aşiretlerin hem askeri kuvvetinden yararlanılacak hem vergileri düzenli olarak alma imkânına sahip olunacak, hem de eşkıyalık faaliyetleri önlenecekti. Ancak iskân edilen aşiretler sürekli firar ederek ya eski bölgelerine ya da Anadolu’nun muhtelif bölgelerine gittiler. Zaman zaman devletle muharebe dahi ettiler. Aşiretlerin iskânı ancak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren mümkün olmuştur.¹⁹⁸

Örneğin, 1712 yılında Kılıçlı Ekradı, Rakka’ya iskân edilmiş fakat oradan firar etmişlerdir. 1714 yılında haklarında “nefir-i âm”¹⁹⁹ ilan edilmiş, eşkıyanın öldürülmesine, kadın ve çocuklarının ise Kıbrıs’a sürülmesine karar verilmiştir.²⁰⁰

2.3.5. Eşkıyanın Cezalandırılması

Eşkıyalığın engellemesi adına uygulanan yöntemlerden birisi de idam cezasıydı. Ele geçirilen eşkıyanın mal ve eşyalarının müsadere edilmesi, kesilmiş olan başının İstanbul’a gönderilmesi caydırıcı gibi görünse de bu tür cezaların dahi zaman zaman etkisiz kaldığı görülmektedir.²⁰¹

¹⁹⁴ Süleyman Demirci-Hasan Arslan, *Osmanlı Türkiye’sinde Eşkya, Devlet ve Siyaset (Maraş Eyaleti Örneği 1590-1750)* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2012), 96-97.

¹⁹⁵ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, *Belleten*, XXXVIII/151 (1974), 447.

¹⁹⁶ Bu konuyla alakalı daha ayrıntılı bilgiler ikinci bölümde verilmiştir.

¹⁹⁷ Bayrak, *Anadolu’da Eşkya Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 308.

¹⁹⁸ Öztürk, “18. Yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkya Olayları”, 203-204.

¹⁹⁹ “Nefir-i Âm: Harb mıntkasında bulunan bütün halkın cenge sürülmesi yerinde kullanır bir tabirdir.” Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, (İstanbul: MEB Yayınları, 2004), 672.

²⁰⁰ Bayrak, *Anadolu’da Eşkya Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*, 308-309.

²⁰¹ Öztürk, “18. Yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkya Olayları”, 203.

Daha önce eşkıyalık olaylarından bahsederken, aşiret mensuplarının cezalandırılmasına rağmen eşkıyalık hareketlerine devam ettiğini görmüştük. Buna örnek olarak 1713 yılında Kilis voyvodası olan Hacı Mehmet, Kilis Ekradı eşkıyasının hakkından gelmiş ve gereken cezaları uygulayarak bir kısmı öldürülmüştür.²⁰² Buna rağmen arta kalanlar ve eşkıyanın yandaşları 1714 yılında intikam almak amacıyla Kilis voyvodasının sarayını basarak voyvodayı katletmişlerdir. Buradan anlaşılacağı gibi diğer tedbirlerde olduğu gibi zaman zaman idam cezası dahi eşkıyalığın önünde duramıyordu. Ayrıca şunu da zikretmek gerekir ki eşkıyalık yapanların bazılarının cezasının hafifletilmesi ve affedilmesi de verilen cezanın caydırıcılığını yitirmesine sebep oluyordu.

Bununla birlikte eşkıyalık hareketinde bulunanların mallarının müsadere edilmesi de söz konusuydu.²⁰³ Mesela, Kilis Voyvodasını öldüren asker hüviyetli kişiler mallarına el konularak Avrat Adası'na sürgün edilmişlerdir.²⁰⁴

SONUÇ

Osmanlı Devleti XIV. yüzyılda Anadolu merkezli olarak kurulmuştur. Devlet XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıla gelen kadar ciddi bir ilerleme kaydetmiş olup üç kıtaya hükmeden dönemin en güçlü devletleri arasında yer almıştır. İç ve dış ahvale çok hâkim olan Osmanlı Devleti bulunduğu her yerde hemen hemen güvenliği ve huzuru sağlamaktaydı. Ancak XVI. yüzyılın sonlarında Celâli isyanları adıyla anılan isyanlar baş gösterince Anadolu'daki ahval giderek kötüleşmeye başladı ve ahali kendilerini güvenli hissettikleri yerlere gitti. Bu durum ise köylerin boşalmasına ve üretimin ciddi yara almasına sebebiyet vermiştir. Bu isyanlar Osmanlı Devleti'nin otoritesini ciddi anlamda sarsmaya yetmiştir. Zira bu isyanlar sonucunda siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan bir buhran yaşanmaya başlanmıştı. Uzun süren savaşların da etkisiyle Anadolu'da kontrolü sağlamak daha da zorlaşıyordu. XVI. yüzyılın sonlarında başlayan ve XVII. yüzyılda da devam eden bu isyanların sonraki olaylara da etki ettiğini söylemek hiç de gerçek dışı değildir. Zira toplumun bir hafızası vardır ve bu hafıza kolay kolay silinmez. Tüm bunlara binaen aşiret eşkıyalığının ve iskânın gerekliliğinin daha o zamanların bir getirisi olduğu söylenebilir. Çünkü aşiret eşkıyalığının bu denli etkili olmasındaki temel sebeplerden birisi devletin otoritesinin tam anlamıyla hissedilmemesiydi. Ayrıca eşkıyalık sayesinde kolay kazanç elde etme de yine ciddi bir nedendir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise eşkıyalık hareketleri çeşitli sebeplerle had safhaya ulaşmıştır.

Yavuz Sultan Selim'in bölgeyi fethetmesi ve kontrol altına almasıyla beraber bölgede ilk tahrir işlemi gerçekleştirildi. Bölgede tahrir işleminin gerçekleştirilmesiyle beraber aşiretler *Ordu-yu İzzeddin Bey* adı altında kayıt altına alınmıştır. Aşiretlerin isminin bir bir kaydedilmesine bakılırsa bölgede eskiden beri aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı anlaşılmaktadır.

Araştırmamızın temelini oluşturan Kilis aşiretleri ise burada ciddi bir sayıya sahipti. Halep ve civarında hayatlarını idame eden Türkmen aşiretlerinin ardından bölgenin en kalabalık mevcudunu Kilis aşiretleri oluşturuyordu. Kilis'in en önemli konargöçer aşireti ise Okçu İzzeddinli'dir. Bu aşiretin ardından ise Musabeğli, Amiki, Şeyhli, İştuvanlı gibi aşiretler de yine önemli mevcuda ve güce sahip aşiretler olarak göze çarpmaktadır. Bu aşiretler hayvancılıkla gelirlerini sağlıyor ve ürettikleri ürünleri merkezlere yakın yerlerde satarak ihtiyaç duydukları şeyleri alıyorlardı.

²⁰² BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 120, 216; Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarı 1700-1750)*, 211-212; Kayaçağlayan, *1714-1715 Gaziantep'te Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yapı*, 69-71; Fidan, "1714-1715 Tarihleri Arasında Ayıntab'da Sosyal, Siyasal ve İktisadi Yapı (65 Numaralı Ayntab Şer'iyeye Sicili'ne Göre)", 87.

²⁰³ Mehmet Üner, *Aşiret, Eşkıya ve Devlet* (İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009), 109.

²⁰⁴ BOA, (A.DVNS.MHM.d), No. 122, 147.

Bu bölgede yer alan aşiretlerin idaresi oldukça zordu. Sürekli yaylak-kışlak arasında hayvanlarıyla beraber yolculuk yaptıkları için ahalinin tarlalarına, bağına, bahçesine zarar veriyorlardı. Bu nedenle yerli ahali ile aşiretler arasında problemler çıkıyordu. Bunun yanı sıra kontrolü kolay olmayan bu aşiretlerden vergi almak da yine ayrı bir problem olarak devletin karşısına çıkıyordu. Buna istinaden Osmanlı Devleti Kilis aşiretlerini iskân siyaseti uygulayarak yerleşik hayata geçirmek istemiş ve bu suretle hem vergilerin rahat alınması düşünülmüş hem de yerleşik ahali ile yaşanabilecek problemlerin önüne geçmek istemiştir. Bununla beraber aşiretlerin birçok sorunu olduğu gibi faydaları da olmuştur. Bilhassa asker temin etme konusunda Osmanlı Devleti aşiretlerden önemli derecede faydalanmıştır. Zira çalışmamızın sonunda yer alan ekler bölümünde bölgeden çıkan asker sayısı ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Yine deve, koyun, at ve katır gibi hayvanların aşiretlerden sağlanması konusunda da faydalar sağlanmıştır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Osmanlı Devleti aşiretlerin iskânını ciddi derecede önemsemektedir. Kilis aşiretlerinin iskân bölgesi ise başta Rakka olmak üzere Kıbrıs, Hama, Humus, Harran ovası gibi yerler olarak belirlenmiştir. Rakka'nın iskân bölgesi olarak seçilmesindeki ana sebep ise buranın stratejik bir konuma sahip olmasından kaynaklanıyordu.

Aşiretlerin bilhassa Rakka'ya yerleştirilmesi sonucunda önemli kazanımlar elde edileceği düşünülüyordu. Bu kazanımların başında boşalmış veya yeni açılmış yerleşim alanlarının doldurulması ve burada üretimin artması geliyordu. Buraların şenlendirmesi ile beraber ayrıca bir vergi geliri de sağlanmış olacaktı. Bir başka kazanım ise Anaze ve Şammar gibi Arap aşiretlerinin Kuzey Suriye'de oluşturduğu tazyiki kırmak olacaktı.

Osmanlı Devleti Kilis ve havalisindeki sistemli iskân girişimine 1691 yılında başlamıştı. İskân ettirilmek istenen aşiretler arasında özellikle asayişte sorun çıkaran Okçu İzzeddinli, Kılıçlı, Şeyhli, Bektaşlı, Amikî, İştuvanlı gibi aşiretler yer alıyordu. Fakat bu aşiretleri iskân etmek tahmin edildiğinden çok daha zor olmuştur. Bu aşiretler yerleşik hayata geçmenin kendileri için uygun olmadığı ve yeterli yaylakların olmaması gibi sebeplerle iskân edildikleri yerlerden birçok kez firar etmiştir. İskân edildikleri yerlerden firar eden aşiret mensupları ise eşkıyalık hareketlerine devam etmişlerdir.

Kilis ve havalisindeki eşkıyalık hareketlerine binaen adından en çok söz ettiren aşiret Okçu İzzeddinli aşiretidir. Bununla birlikte Şeyhli, Amikî, Musabeğli, İştuvanlı gibi aşiretler de Okçu İzzeddinli gibi birçok eşkıyalık hareketinde yer almıştır. Bu aşiretler Rakka'ya iskân edilerek eşkıyalık hareketleri engellenmek istenmiştir. Ama bu iskân çabası eşkıyalığın hem sebebi hem de sonucu gibi ilginç bir sonuç ortaya çıkarmıştır. Eşkıyalığı önlemek için iskân edilmek istenen aşiretler buldukları yerlerde iskânı reddederek daha çok eşkıyalık olayına karışmışlardır.

Özellikle Kilis ve havalisinde en fazla eşkıyalık hareketinde bulunan Okçu İzzeddinli aşireti bölgede adeta terör estirmiştir. Bölgede bulunan diğer aşiretler de eşkıyalık faaliyetlerine katılarak bölge de eşkıyalık had safhaya ulaşmıştır. Kilis, Azez, Antakya, Ayıntab, Maraş, Halep, Adana gibi bölgelerde aşiretler yoğun bir şekilde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunarak yolları kesmiş, kervanları gasp etmiş, adam öldürmüş ve yine bölge ahalesinin mallarına el koyarak eşkıyalıklarına XVIII. yüzyıl boyunca devam etmişlerdir. Öyle ki devlet tarafından gönderilen bazı görevliler bu eşkıyanın yolları hâkimiyeti altına alması nedeniyle karayolu yerine denizyolu kullanmak zorunda kalmıştır.

Tüm bu eşkıyalıkların önlenmesi adına Osmanlı Devleti bu aşiretleri ve mensuplarını cezalandırmış, tedbirler almış ancak eşkıyalık olaylarının önüne geçilmesi çok zor olmuştur. Adaletnâmeler yayınlanmış, eşkıyalık yapanlar idam edilmiş, iskân ve sürgün edilme yoluna gidilmiş, kefalet ve nezre bağlama gibi birçok önlem alınmaya çalışılmış ama bir türlü eşkıyalık hareketleri engellenememiştir. Eşkıyalık olaylarının engellenmesi ve aşiretlerin iskân edilmesi ancak XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a- Ali Emirî Tasnifi

Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emirî, (SAMD, III)*, Defter No.104, Gömlek No. 10292.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emirî, (SMST_III)*, Defter No. 163, Gömlek No. 12865.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emirî, (SABH_I)*, Defter No. 279, Gömlek No. 18763.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emirî, (SABH_I)*, Defter No. 191, Gömlek No. 12789.

b- Cevdet Adliye

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Adliye (C.ADL)*, Defter No. 9, Gömlek No. 595.

c- Cevdet Dâhiliye

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 93, Gömlek No. 4633.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 85, Gömlek No. 4214.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 24, Gömlek No. 1184.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 32, Gömlek No. 1558.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 346, Gömlek No. 17263.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 229, Gömlek No. 11425.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 285, Gömlek No. 14242

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Dâhiliye (C.DH.)*, Defter No. 285, Gömlek No. 14215.

d- Cevdet Zabtiye

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Zabtiye (C.ZB)*, Defter No. 12, Gömlek No. 574.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Zabtiye (C.ZB)*, Defter No. 32, Gömlek No. 1569.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Zabtiye (C.ZB)*, Defter No. 32, Gömlek No. 1552.

e- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri-Emniyet Kalemi Belgeleri

Osmanlı Arşivi (BOA), *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri-Emniyet Kalemi Belgeleri (DH.EUM.EMN)*, Defter No.87, Gömlek No. 12.

f- İrade Mesail-i Mühimme

Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM)*, Defter No. 69, Gömlek No.2007.

g- Meclis-i Vala Evrakı

Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vala Evrakı (MVL)*, Defter No.14, Gömlek No.2.

h- Hatt-ı Hümayûn Tasnifi

Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT)*, Defter No.1232, Gömlek No. 48006.

i- Mühimme Defterleri

Osmanlı Arşivi (BOA), *Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri (A.DVNS.MHM.d)*, Defter No. 5, 19, 31, 33, 79, 99, 100, 101, 104, 106, 108, 110, 111, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 127, 130, 131, 132, 134, 136, 139, 141, 145,

j- Sadaret Mektubi Kalemi

Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT.UM)*, Defter No. 797, Gömlek No.45.

k- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak (TS.MA.e)*, Defter No. 790, Gömlek No. 54.

l-Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, Defter No.138, Gömlek No. 65.

m- Yıldız Perakende Evrakı

Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)*, Defter No. 110, Gömlek No. 62.

Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD)*, Defter No. 17, Gömlek No. 47.

II. Araştırma ve İncelemeler

Acun, Fatma. “Celâli İsyancıları 1591-1611”. *Türkler Ansiklopedisi.9/* 695-710. Ankara: Türk Dünyası Vakfı, 2002.

Akdağ, Mustafa. “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”. *Ankara Üniversitesi DTCTFD* 13-1/2 (1955), 28-51.

Akdağ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası Celali İsyancıları*. Ankara: Barış Yayınevi, 1999.

Akis, Metin. *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

Akis, Metin. *Buhran Döneminde Antep'te Sosyal Hayat (1572-1606)*. Ankara: Vadi Yayınları, 2008.

Altınay, Ahmet Refik. *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.

Armağan, Latif. “Osmanlı Devletinde Konar Göçerler”. *Osmanlı*, ed. Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Arslan. Hüseyin. *16. yy. Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.

Bardakoğlu, Ali. “Eşkıya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/ 463-466. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Barkan, Ömer Lütfi. “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15-1/4. (1953), 209-237.

Bayındır, Abdullah. *Osmanlı Piyade Eğitiminde Atış Talimleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları, 2022.

Bayrak, Şaban. *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı 1700-1750)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: TTK, 2013.

- Çağatay, Neşet. “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi* 5/5. (1947), 483-511.
- Çakar, Enver. *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*. Elazığ: Elazığ Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.
- Çakar, Enver. *17. Yüzyılda Haleb Eyaleti ve Türkmenleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- Çakar, Enver. “XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyliğinin İdari Taksimatı”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/1 (2013), 351-374.
- Çakar Enver– Kısa Yavuz. “XVII. Yüzyılın Sonları ve XVIII. Yüzyılın Başlarında Manisa’da Eşkîyalık Hareketleri (1683-1718)”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2. (2020), 535-554.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatname*, haz. Yücel Dağlı vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Çelikdemir Murat. *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka’ya İskanı (1690-1840)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Elazığ, 2001.
- Çelikdemir Murat. “Kilis Voyvodası El-Hac Mehmed’in Öldürülmesi (M.1714/ H. 1126)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2. (2020), 491-504.
- Çiçek, Arif. “Türklerde İskan Siyaseti”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Bilimler Dergisi* II/II. (2013), 29-46.
- Daşcıoğlu, Kemal. *Osmanlı’da Sürgün Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti (XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Demirci, Süleyman - Arslan, Hasan. *Osmanlı Türkiye’sinde Eşkîya, Devlet ve Siyaset (Maraş Eyaleti Örneği 1590-1750)*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2012.
- Emecen, Feridun. “Ağıl Resmi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/467-768. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Emecen, Feridun. “Bennâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/ 458-459. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Emecen, Feridun. “Mercidabık Muharebesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/ 174-176. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat 1998.
- Eröz, Mehmet. *Yörükler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991.
- Fidan, Murat. “Osmanlı-Rus Ticari Rekabetinin İki Devlet Arasında Yapılan Antlaşmalara Yansıması”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 44 (2006), 65-122.
- Fidan, Murat. “1714-1715 Tarihleri Arasında Ayıntab’da Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapı (65 Numaralı Ayntab Şer’iye Sicili’ne Göre)”. *Asia Minor Studies* 1/2 (2013), 72-92.
- Fidan, Murat. “1673-1850 Tarihleri Arasında Narh Kayıtlarına Göre Kastamonu’da Un ve Unlu Mamul Fiyatları”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54/1 (2019), 21-40.
- Gökbunar, Ali Rıza. “Osmanlı Devletinde Yörüklerin Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçirilmesinde Uygulanan Vergi Politikaları ve Sosyal Sonuçları”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2, (2003), 59-66.

- Gün, Doğan. *XVIII. Yüzyılda Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012.
- Gündüz, Tufan. *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- Gündüz, Tufan. *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2007.
- Güzelbey, Cemil Cahit- Yetkin, Hulûsi. *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*. Gaziantep: Yeni Matbaa Yayınevi, 1970.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Aşiret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*. 60/227 (1996), 139-146.
- Halaçoğlu, Yusuf. *Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*. İstanbul: Babıali Kültür Yayınları, 2010.
- Halaçoğlu, Yusuf. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*. Ankara: TTK, 2014.
- İlgürel, Mücteba. "Osmanlılar'da Eşkıyalık Olayları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11/ 466-469. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- İnalcık, Halil. "Raiyyet Rüsümü", *Belleten*. XXIII/ 92, (1959), 575-610.
- İnalcık, Halil. "Adaletnâmeler". *Belgeler II/ 3-4* (1965), 49-145.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi Cilt: I*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Karagöz, Mehmet. "17. Asrın Sonunda Filibe ve Çevresinde Eşkıyalık Hareketleri (1680-1700)". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16/2. (2006), 373-402.
- Kayaçağlayan, Naime Yüksel. *1714-1715 Gaziantep'te Sosyal, Siyasî ve İktisadî Yapı (65 Numaralı Gaziantep Şer'îye Sicili Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kilis, 2011.
- Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Örfî Vergiler ve Bu Vergilerin Kaynağı Olan Örfî Hukuk". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4. (1986), 285-310.
- Kılıç, Orhan. *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Elazığ: Ceren Matbaacılık, 1997.
- Kılıçbay Mehmet Ali., *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Efil Yayınevi, 2010.
- Koyuncu, Mustafa. "XVIII. Yüzyılda Kilis ve Çevresindeki Aşiretlerin Eşkıyalık Hareketleri". *Kurmancan Datka Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları IV*. ed. Yunus Emre Tansü. Gaziantep: İksad Yayınevi, 2020,
- Koyuncu, Mustafa. *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İskan & Eşkıyalık)*. Kilis: KİTAM Yayınları, 2022.
- Koyuncu, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Sürgün: Arvad Adası Örneği (18. Yüzyıl)". *Asia Minor Studies* 10/2. (2022), 142-152.
- Köç, Ahmet. "Osmanlı Taşrasında KonarGöçer-Devlet İlişkisi: Ankara'da Tabanlı Türkmen Aşireti'nin İskanı". *Yenifikir Dergisi* 9. (2012), 125-150.
- Köprülü, M. Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.

- Kuzucu, Serhat. “123 Numaralı Antep Şer’iyye Sicili Bağlamında 1766-1768 Tarihleri Arasında Antep’in İdari ve Sosyal Yapısı Üzerine Bir İnceleme”. *Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi* 1/3 (2006), 39- 54.
- Kuzucu, Serhat. “Osmanlı Devleti’nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep ve Rakka (XVIII. Yüzyılda)”. *II. Ortadoğu Konferansları: Ortadoğu’daki Çatışmalar Bağlamında Göç Sorunu*. Kilis: 2016, 598-607.
- Kuzucu, Serhat. “XVIII. Yüzyılın ilk Yarısında Antepte Avârız Vergisinin Uygulanışı (Şeriyye Sicillerine Göre)”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15/1. (2016), 101-118.
- Kuzucu, Serhat. *Osmanlı Ordusu ve Sefer Lojistiği (1453- 1789)*. İstanbul: Kitabevi Yayıncılık, 2017.
- Nasıroğlu, Mehtap. “XVI. Yüzyılda Hama Sancağında Konar-Göçerler”, *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* 6/2-1 (2016), 127-134.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987.
- Orhonlu, Cengiz - Göyünç, Nejat. “Has”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/ 268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*. İstanbul: Kronik, 2018.
- Öğüt, Tahir - Küçük, Nihat. “18. Yüzyılda Kilis’te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci”. *AKAD* 7/12. (2015), 46-73.
- Öz, Mehmet. “Modernleşme- Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkiyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özelliği”. *Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*. ed: Osman Köse. Samsun: İlkadım Belediyesi, 2017.
- Özkaya, Yücel. “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adaletnâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”. *Belleten* XXXVIII/151. (1974), 445-491.
- Özkaya, Yücel. *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: TTK, 2008.
- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*. Ankara: TTK, 2014.
- Özlü, Zeynel. *Osmanlı Döneminde Behisni (Besni) Kazasında Aşiret ve Aileler*. Gaziantep: Gazikültür A.Ş. Yayınları, 2015.
- Öztürk, Mustafa. “XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları”. *Belleten* 54/211. (1991), 963-992.
- Öztürk, Mustafa. *16.Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*. Elazığ: Elazığ Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Öztürk, Mustafa. “İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005), 29-45.
- Öztürk, Mustafa. “Osmanlı Belgelerinde Halep”. ed. M. Taner Koltuk. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yayınları, 2018.
- Öztürk, Mustafa. “18. Yüzyılda Antep ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları”, *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep. Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep, Bildiri Metinleri Kitabı*. Ankara: 2018.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.

- Pamuk, Bilgehan. *Kilis Kazâsı (1867-1908)*. Ankara: Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.
- Sakin, Orhan. *Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2006.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2010.
- Sarı, Arif. *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*. Ankara: TTK, 2018.
- Sarı, Arif, "Dulkadirli Türkmenlerinin Yurtları Hakkında", *Türkbilig* 35 (2018), 29-40.
- Saydam, Abdullah. "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası: Konar-Göçerler". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20. (2009), 9-31.
- Silâhdâr Fındıklı Mehmed Ağa. "Nusretname". haz. Mehmet Topal. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- Soyudoğan, Muhsin. "Devlet Eşkiya Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkialığı". *Kebikeç Dergisi*, 21 (2006), 147-174.
- Söylemez, Faruk. "XVIII. Yüzyıl Başlarından XIX. Yüzyıl Ortalarına Kadar Maraş ve Çevresinde Eşkialık Hareketleri". *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2007), 69-85.
- Söylemez, Faruk. *Osmanlı Devletinde Aşiret Yönetimi –Rişvan Aşireti Örneği*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.
- Şahin, İlhan. *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Şahin, İlhan. "XVI. Yüzyılda Osmanlı Anadolu Göçebelerinin İdari ve Sosyal Yapısı". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 15. (1982), 253-264.
- Taşkın, Ünal. "Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/5 (2013), 789-796.
- Tatar, Özcan. *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Çukurova'da Aşiretlerin Eşkialık Olayları ve Aşiret İskanı (1691-1750)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Usta, Onur. "Celaliliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Türkmen Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler". *KEBİKEÇ İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* 17/33, (2012), 49-86.
- Ülgener, Sabri F. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*. İstanbul: Der Yayınları, 1981.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2012.
- Üner, Mehmet. *Aşiret, Eşkiya ve Devlet*. İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009.
- Yavuz, Nuri. "Fırka-i İslahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri". *Gazi Akademik Bakış* 5/10. (2012), 113-127.
- Yıldırım, Mehmet Ali-Akdeniz, Ali. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim*. Kilis: KİTAM, 2020.
- Yılmaz, Yusuf – Kadioğlu, Yahya. "Küçük Buzul Çağı ve Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyanları Üzerindeki Etkileri". *Studies of the Ottoman Domain* 7/12. (2017), 267-288.

EKLER**EK-1 XVIII. Yüzyıldaki Kilis Aşiret ve Cemaatleri**

Okçu İzzeddinli Aşireti	Elbeyli Aşireti	Bektaşlı Cemaati	Kulaklı Cemaati
Şeyhli Aşireti	Şakaki Aşireti	Tacirli Cemaati	Musabeyli Cemaati
Amiki Aşireti	Resullı Cemaati	Badıllı Cemaati	Serikanlı Cemaati
Com Aşireti	İştüvanlı Cemaati	Miranlı Cemaati	Hakdanlı Cemaati
Afşar Aşireti	Adamanlı Cemaati	Karacalı Cemaati	Binenli Oymağı
Kılıçlı Aşireti	İkenli Cemaati	Cerikanlı Cemaati	Çobanoğlu Cemaati
Düşerli Aşireti	Öksüzler Cemaati	Ekintülü Cemaati	Sayratlı Cemaati
Sabkanlı Aşireti	İntilli Cemaati	Keller Cemaati	Şeyh Amikisi Cemaati
Düşerli Cemaati	Sabkanlı Cemaati	Hızıryanlı Cemaati	Bulamaçlı Cemaati
Abanlı Cemaati	Mirallı Cemaati	İnallı Cemaati	

EK-2 1690-1840 Yılları Arasında Rakka Bölgesine Yapılan Aşiret İskânları²⁰⁵

Acurlu	Avşar	Akanlı	Akbaş
Avcılar	Azmanlı	Acurlu	Ali Beğli
Barak	Baran	Bayındır	Bazuki
Birvanlı	Bozkoyunlu	Caberli	Cirid
Çepni Kantemir	Çeçelü	Çilli	Çoğumlu
Dimlekli	Doğanlı	Dumbaylı	Dögerli
Günce	Gündeşli	Hacı Fakihli	Hacikanlı
Hamikanlı	Hamzahacılı	Harbendeli	Hasenanlı
İlbeyli Maraş	İmamkulu Uşakları	İnanlı	İncili
Kabağlı	Kadirli	Kabaş	Kara Kocalı
Kazlı	Kekili	Kemerli	Kılıçlı
Koyunoğlu	Kucur Afşarı	Kulak	Kulasudak
Mamavi	Marcikan	Memokanlı	Milli
Osmanlı	Otmanlı	Parçikanlı	Pehlivanlı
Şakaki	Şerefli	Şeyh Hasenanlı	Şeyhan
Tanburacılı	Tatalı	Tokluca	Tokuzlu
Ulaşlı	Umranlı	Urusatlı	Üstürkanlı
Yere Badılı	Yere Badanlı	Zeyvanlı	Zeriki

²⁰⁵ Kuzucu, “Osmanlı Devleti’nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep...”, 602; Çelikdemir, *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka’ya İskanı (1690-1840)*, 235-237.

EK-2 Devam

Ali Reşanlı	Amuki	Anter	Araplı
Badılı	Altun	Bahrili Aşağı	Bamran
Beydili	Beymişlü	Bektaşlı	Bendanlı
Cihan Beyli	Çimkanlı	Çerpu	Çağıranlı
Cumalı	Danişmedli	Delükanlı	Dılanlı
Dudikanlı	Dumanlı	Elci	Güneş
Hacı Kırılı	Halidanlı	Hamadi	Hamavi
Herdi	Holikan	Hums Şayhlisi	Hümanlı
Rişvanlı	İsmailan	İzolu	İzzeddinli
Kara Şeyhli	Kara Sakallı	Kasanlı	Kaskanlı
Kıranlı	Kırıntılı	Kızıl Koyunlu	Kızılca Şarlı
Kurdikanlı	Küçükli	Lekvanik	Mamalı
Modanlı	Musacalı	Musyanlı	Okçu İzzeddinli
Reyhanlı	Seçen	Silsüpür Ceridi	Silvan
Şeyhli	Tacirli	Taif Aşağı	Taliban
Tomluca	Tuğa Şeyhli	Turasallı	Türkmanlı
Veli Bey	Velili	Yad Badılı	Yadigarlı
Zilan			

EK- 3 Halep Bölgesine Yapılan Aşiret İskânları²⁰⁶

Kara Halil	Döğer	Hama Bayadı	Hama Döğer
Kıdıllı	Kılıçlı	Harbendeli	Abdallu
Eymir-i Sincarlı	Kayalı	Eymir-i Çalık	Eymir-i Dünderli
Kızıl Tohtemürlü	Genceli Aşağı	Kara Tohtemürlü	Lekvanik
Reyhanlı	Uşak	Çerkes-Oğulları	Tutulu
Bozlu	Tohtemürlü	Kınık	Beğmişli
Eymir-i Karagözlü	Abalu	Kara Aşağı	İnallu
Eymir-i Affan	Köseoğlu	Salur	Sağırılı
Aktaş	Kızıl Koyunlu	Hacılar	Nureler

²⁰⁶ Kuzucu, “Osmanlı Devleti’nin Aşiretleri İskân Politikası ve Bir İskân Bölgesi Olarak Halep...”, 603.

EK- 4 Rakka Sözleşmesi İmzalanmadan Önce Kilis ve Havalisinden Çıkan Asker Sayısı²⁰⁷

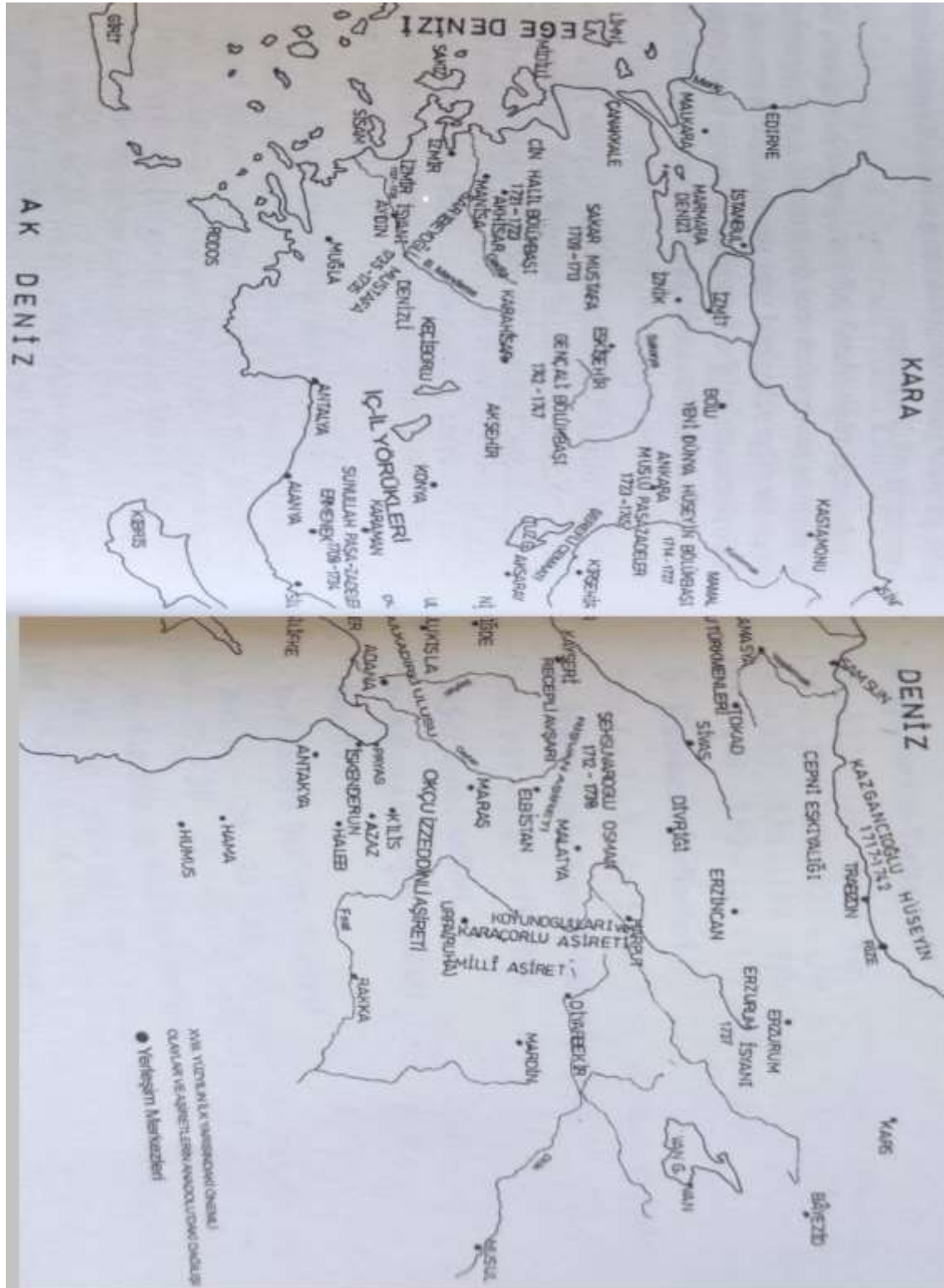
Ekrad Cemaatleri	Asker Çıkarılacak Yer	Çıkarılacak Asker Sayısı
Okçu İzzeddinli	Kilis	70
Musabeğli	Kilis	90
Amikî	Kilis	120
Şeyhli	Kilis	70
Com ve Matah	Kilis	50
Rışvân	Malatya	300
Lekvânîk	_____	150
Berâzi	Urfa	80
Dinâyî (Dinâbî)	Urfa	80
Bazikî	Urfa	50
Kuhyenk ve Dögerlü	Urfa	200
Zırnîkî vd.	Mardin	300
Yekûn		1.560
Tükmen Cemaatleri	Asker Çıkarılacak Yer	Çıkarılacak Asker Sayısı
Avşar	Yeni İl	200
Mîr	Yeni İl	100
Abalu	Yeni İl	60
Şam Bayadı	Yeni İl	30
Kızık	Yeni İl	30
Ağca Koyunlu	Yeni İl	150
Çiçlu	Yeni İl	10
Barak	Yeni İl	150
Çekdümlü	Yeni İl	100
Bayındır	Yeni İl	20
Reyhanlu	Yeni İl	15
Beğdillü	Yeni İl	15
Koçlu	Yeni İl	15
Yörmük	Yeni İl	20
Oturak Bahadırlu	Yeni İl	20
Oturak Çepni	Yeni İl	20
Elci	Yeni İl	15

²⁰⁷ Öztürk, *16.Yüzyılda Kilis Urfa Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, 82-83-84'e göre hazırlanmıştır.

EK-4 Devam

Musacalu	Yeni İl	20
Bahadırlu	Yeni İl	300
Kılıçlı Kürdü	Yeni İl	15
İfraz-ı Zülkadriye		300
Mamalu		200
Bozulus		300
Maraş Eyaleti Türkmenleri		400
Adana ve Kars-ı Zülkadriye'de bulunan Türkmenler		200
Yekûn		2.820
Genel Toplam		4.380

EK- 5 XVIII. Yüzyılda Aşiretlerin Dağılımı²⁰⁸

²⁰⁸ Bayrak, *Anadolu'da Eşkiyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarası 1700-1750)*, 322-323.

EK- 6 Kilis'teki muhtelif aşiret ve cemaatlerin eşkıyalığa son vermesi aksi takdirde Rakka'ya iskân edilecekleri ile ilgili vesika

EK- 7 Okçu İzzeddinli aşiretinin eşkıyalığı ile ilgili belge

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (SOA) E

۲

کلیس و نوبی که حاج که
 کلیس منقطع از قدمنج او فوج از تزیله ذکر او یکنه و خاتونن و او شویور و او فوج
 نوبی فوج از تزیله سولاری لیشقا ایله بر قیاسنه و بی بر و مور بار از خراز فوج اولی فوج
 طبر از غنچه کیر و یون ایچوننجه بعضی کتبی قنر و و وارن و مور انشیرین نهر و خازن
 و حصر اصفی و مور یونری حصر ایچوننجه و حصر کتبی سبیل و فوجی نقوس کیر و
 از خراز رعایا کتبی بر کتبی و بر کتبی و او فوجی بجز و یونری او فوجی حصار
 و منقطع منقطع و حصر منقطع از کتبی ایضا وزیر اعظم او فوجی ایضا
 چننن لیشقا و فوجی مور او فوجی وزیر حسن کتبی او فوجی ایضا
 قایم سید و او فوجی او فوجی ایضا کتبی ایچوننجه او فوجی ایضا
 کتبی ایچوننجه و مور او فوجی ایضا ذکر او یکنه ایچوننجه کتبی ایچوننجه او فوجی
 شویور کتبی فوجی و بی فوجی ایچوننجه و بعضی مسخر او فوجی ایچوننجه او فوجی
 و سول او فوجی ایچوننجه و عقاب کتبی حیر و او فوجی ایچوننجه او فوجی
 از تزیله او فوجی ایچوننجه ذکر او یکنه او فوجی ایچوننجه او فوجی
 کتبی و او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی
 نوبی و بی وزیر ایچوننجه مور او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی
 بونری حصر کتبی ذکر او فوجی ایچوننجه رعایا کتبی و کتبی ایچوننجه او فوجی
 مور او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی
 ایضا او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی
 منقر و حقیق بیوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی
 و او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی
 حیر او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی ایچوننجه او فوجی

۲

OSMANLI ARSIVI
C-111
37.1558

İNGİLİZ VE FRANSIZ İŞGALLERİ DÖNEMİNDE KİLİS*

Erdirinç GÜLCÜ**

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'nın Temmuz 1914'te patlak vermesinden yaklaşık üç ay sonra Osmanlı Devleti, İttifak Devletleri'nin yanında resmen savaşa dâhil oldu. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte çatışma alanı oldukça geniş bir sahaya yayıldı. Osmanlı kuvvetleri başta Kafkasya, Irak, Suriye-Filistin ve Çanakkale olmak üzere birçok cephede savaşmak zorunda kaldı. Osmanlı yöneticilerinin ileriye göremeden devleti savaşa sürüklemeleri, imparatorluğu maddi ve manevi olmak üzere her yönden olumsuz etkiledi. Cephelerde büyük askeri kayıplar verilmesinin yanında; coğrafi şartlar, iklim koşulları, salgın hastalıklar vb. durumlar nedeniyle verilen kayıplar çok yüksek miktarlara ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti, cephelerde bu sorunları yaşarken cephe gerisinde de çok önemli sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Bu sorunlardan konumuzla ilgisi olan birkaçı üzerinde durmamız icap eder. Bu sorunlardan birini; devlet kurma hayali peşinde koşan Ermeniler oluşturmaktaydı. Geçmişte emellerine ulaşmak amacıyla çeşitli isyanlar çıkarmalarına rağmen bir türlü amaçlarına ulaşma fırsatı bulamamışlardı. Ancak şimdi, savaşı ayaklarına gelen yeni bir fırsat olarak görmekteydiler. Nitekim savaşın başlamasıyla birlikte çok sayıda Ermeni, Osmanlı'ya karşı savaşmak üzere Rus saflarına gönüllü olarak katıldı. Bu arada Ermeni çeteleri de Osmanlı askerlerinin cephede bulunmasından istifade ederek masum ve savunmasız Müslüman halka yönelik büyük zulüm ve katliamlara giriştiler. Bu şartlar altında masum halkı cani çetelerden korumak için çözüm arayan Osmanlı yönetimi, 27 Mayıs 1915 tarihinde yayımladığı Sevk ve İskân Kanunu ile Ermenileri mecburi iskân ile Suriye'ye sevk etti. Ancak Ermenilerin Suriye'ye iskân edilmeleri, sorunun tamamen çözümü anlamına gelmemekteydi. Hatta Ermeniler için Suriye, silahlı çetelerin toplandığı ve hızla örgütlenme içine girdikleri, yeniden harekete geçme planı yaptıkları bir hazırlık yeri oldu. Hakikaten savaşın sona ermesiyle birlikte Anadolu'yu işgale hazırlanan Fransız ordusu içerisinde oldukça Ermeni gönüllülerinin yer alması, yine birçok Ermeni çetesinin Anadolu'ya geri dönme hazırlığı yapmaları, Suriye'de boş durmadıklarını göstermektedir.

Bir diğer sorun, Arap milliyetçilerin Orta Doğu'da bağımsız bir Arap devleti kurma düşüncesine yönelik faaliyete geçmeleridir. Arap milliyetçiliği düşüncesi, 19. yüzyılın ortalarında doğmuş olup II. Meşrutiyet'e kadar özellikle Mısır, Suriye ve Lübnan aydınları arasında yayılan fikrî bir hareket olarak görülür. II. Meşrutiyet Dönemi'nde bölgede kurulan birçok Arap cemiyeti, milliyetçiliği halk arasında yaymaya çalıştılar. Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Hristiyan kökenli olanlar hariç Müslüman kökenli Arap milliyetçilerinin ekseriyeti Osmanlı Devleti'ne bağlı kalma düşüncesindeydiler. Ancak savaşın başlamasıyla beraber İngilizlerin, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'i bağımsız bir Arap devleti kurma vaadiyle isyana teşvik etmesi, Arap milliyetçilerini de bir yol ayrımına getirdi.

Arapların isyan etmesini aşırı arzulayan İngilizler, bu beklentilerine 10 Haziran 1916'da Şerif Hüseyin ve oğulları (Abdullah, Faysal, Ali ve Zeyd) öncülüğünde başlayan Arap İsyanı¹ ile ulaşmış oldular. İngilizler

---

* Bu bölümü hazırlarken daha önce 2012 yılında yayımlanmış olduğumuz "Milli Mücadele Döneminde Kilis" adlı makalemizden yararlanmıştık. Ancak aradan geçen zaman zarfında konuyla alakalı tespit ettiğimiz yeni belge, bilgi ve kaynakları da dikkate alarak oldukça ekleme ve güncellemeler yapılarak yeniden yazılmıştır. Bk. Erdirinç Gülcü, "Milli Mücadele Döneminde Kilis", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3 (2012), 1-37.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilisli Muallim Rifat Eğitim Fakültesi.

bu isyanla; hem Osmanlı padişahının halife sıfatıyla yaptığı cihat ilanını etkisiz hâle getirmeyi, hem de Orta Doğu'da İngiliz ilerleyişine karşı şiddetli mukavemette bulunan Osmanlı savunma hattını kırmayı düşünüyorlardı. Nitekim İngilizlerin bu planı doğrultusunda hareket eden Arap isyancılar, Hicaz demiryollarına yönelik sık sık saldırılar düzenleyerek çeşitli tahribatlarda bulundular. Ayrıca asiler, düzenledikleri saldırılarla Osmanlı kuvvetlerinin ikmal yollarını da kestiler. Bu yardımlar sayesinde İngiliz ordusunun önünden ciddi engeller kalktı ve ilerleyiş başladı. Şerif Faysal ve ona bağlı asi Arap aşiretleri de İngiliz ordusuyla birlikte hareket etmekteydi. Ayrıca Şerif Faysal, bölgedeki Arap milliyetçiliğini savunan cemiyetlerle de yakın temaslar içindeydi. İngilizler, önce Filistin'i ve daha sonra Halep'e kadar olan tüm Suriye topraklarını ele geçirdi. Halep'in alınmasından sonra bu defa asi Arap aşiretleri, kuzeyde yer alan yerleşim yerlerine saldırılar düzenlemeye başladılar. Böylece İngiliz ordusunun kuzeye doğru ilerleyişine zemin oluşturmaya çalışmaktaydılar. Artık tehdidin boyutu, Kilis'in de içinde yer aldığı Güney Anadolu sınırlarındaki şehir ve kasabalara kadar dayanmıştı. Tam bu esnada Osmanlı Devleti, İtilaf devletleri ile savaşı sona erdiren Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Ancak Mütarekenin imzalanması, bölgedeki Arapçı tehdidin son bulması anlamına gelmemekteydi. Nitekim Şerif Faysal'ın bir Arap devleti kurma amacıyla Mütareke sonrasında da Suriye'de faaliyetlerine devam etmesi, Güney Anadolu toprakları için ciddi bir tehdit oluşturmıştır.

Bir başka sorun ise; İmparatorluğun dâhil olduğu Birinci Dünya Savaşı'nın uzun sürmesi, devlet otoritesinde çeşitli zaafaların oluşmasına ortam sağlamıştı. Ayrıca savaş her geçen gün Osmanlı toplumunda derinleşen sosyal ve ekonomik yaralara da yol açmıştı. Dolayısıyla bu olumsuzluklar bir güvenlik sorununu da beraberinde getirdi. Her ne kadar evvelden beri Anadolu'da ele geçirilemeyen bazı eşkıya grupları var olmakla beraber, savaş ortamından istifade ederek bunlar daha da güçlenme imkânı buldular. Bu arada var olanların yanında yeni eşkıyalar da türedi. Ayrıca savaştan kaçan askerî firarilerin de çeteler kurarak eşkıyalığa başlamaları, ülkede ciddi bir asayiş sorununu da beraberinde getirdi. Savaş şartlarının Osmanlı toplumu üzerindeki olumsuz etkileri yanında, bu eşkıyalık hareketleri halkı oldukça muzdarip etti ve onların yaşama azimlerini oldukça kırdı.

Mondros Mütarekesi ile savaş sona ermiş olmakla beraber, yeni bir savaşa da zemin hazırladı. Nitekim savaştan galip çıkan İtilaf Devletleri'nin İmparatorluk mirasını paylaşmak üzere işgal hazırlıklarına girişmeleri, Anadolu'da yeni bir savaşın başlaması demektir. Dolayısıyla Kilis'in de işgale uğraması bu safhada gerçekleşmiş oldu.

Kilis'in işgaline geçmeden önce, yukarıda bahsettiğimiz cephe gerisinde yaşanan olumsuzlukların Kilis'e olan yansımalarını irdelememiz gerekir. Böylece Kilis'in hangi şartlar altında işgale uğradığını ve yine işgallere karşı verilen mücadelenin hangi koşullarda gerçekleştiğinin her yönüyle öğrenilmesine katkı sunacaktır.

---

¹ Mekke Emiri Şerif Hüseyin ve oğullarının başlatmış oldukları isyan, her ne kadar Arap İsyanı olarak isimlendirilmekteyse de bu isyana tüm Arap unsurlarının katıldığını söyleyemeyiz. Ayrıca bazı Arap milliyetçiliğini savunan cemiyetlere mensup kişiler de isyanda yer almış olmakla beraber, bu isyanın çıkış amacı Arap milliyetçiliği düşüncesine dayanmamaktadır. Ancak isyan başladıktan sonra Şerif Hüseyin, isyanın etki alanını genişletmek amacıyla Arapçı söylemi propaganda maksatlı kullanmıştır. Bk. M. Talha Çiçek, "Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve 'Arap İhaneti' ", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/32 (2012), 170-179; Davut Hut, "Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği", *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1/Ortadoğu Özel Sayısı (2016), 144-145.

1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA KİLİS VE ÇEVRESİNDE ASAYİŞ DURUMU

Kilis ve çevresinin asayiş durumu bahsine geçmeden önce kısaca Birinci Dünya Savaşı'na girildiği sıralarda Kilis'in idari ve nüfusu hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı idarî teşkilatlanmasında Kilis, Halep Vilayeti dâhilinde Halep sancağına bağlı bir kaza birimi olarak yer almaktaydı. 1908 yılına ait kayıtlara göre Kilis kazasının Türkmân, Fellâh, Munbuc, Musabeğli, Şikâğî, Amîkî, Okçu İzzeddin, Şeyhler ve Com olmak üzere 9 nahiyesi ve 469 köyü bulunmaktaydı.² 1914 yılında Kilis kazası, Halep yerine vilayetin bir diğer sancağı olan Antep'e (Ayıntâb) bağlanmıştır. Ancak hükümetin aldığı bu karardan memnun olmayan Kilis halkı, Antep yerine yeniden Halep'e bağlanmayı talep etmişlerdir.³ Nitekim bu talebi dikkate alan hükümet, 1915 yılında Kilis'i tekrar Halep sancağına bağlamıştır.⁴

1914 yılı resmi istatistiki bilgilere göre, Kilis kazasının toplam nüfusu 77.486 kişi idi. Bu nüfus içerisinde toplam 71.797 kişi ile Müslümanlar en kalabalık nüfusa sahipti. Gayrimüslim nüfus Ermeni, Rum, Yahudi ve Protestanlardan oluşmakta olup toplam nüfusları 5.689 kişi idi. Gayrimüslimler arasında en kalabalık nüfusu Ermeniler oluşturmaktaydı. Ermeni nüfusun miktarı, Ortodoks Ermeniler 3.794 kişi ve Katolik Ermeniler 369 kişi olmak üzere toplam 4.163 kişi idi.⁵ Gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğu kaza merkezinde yaşamaktaydı.⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kilis ve çevresinin asayişine tesir eden en önemli üç sorun göze çarpmaktadır. Bu sorunlar şunlardır:

1.1. Ermeni Çetelerin Faaliyetleri

Kilis'te Ermenilerin örgütlenme ve faaliyete başlamalarının, 1890'lı yılların ortalarına doğru olduğunu tespit etmekteyiz. Bu tarihlerde Hınçak Cemiyeti'nin Kilis şubesi, Doktor Dikran Efendi tarafından kurulmuştur. Kilis Belediyesi'nde tabip olarak görev yapmış olan bu şahıs, Kilis ve Halep çevresindeki

² 1326 (M. 1908) *Tarihli Halep Vilâyeti Sâlnâmesi* (Haleb: Vilayet Matbaası, 1326), 257-262.

³ Kilis halkının bu idari düzenlemeden memnun olmamalarının gerekçeleri, 30 Mart 1914 (R. 17 Mart 1330) tarihli Halep Valisinin Dahiliye Nezaretine göndermiş olduğu arzda şu şekilde açıklanmıştır: "Kilis Kazâsı Ayıntâba rabt edilmiş ise de kazâ-i mezkûrun bi'l-cümle mu'âmelât-ı ticâriyesi Haleble icrâ edilmekte olduğuna ve ba'zı köyleri Halebe daha yakın bulunmasına binâ'en işbu kazânın kemâfi's-sâbık Halebe rabtı istid'â olunuyor. Gerçi Kilis Adliyesi daha evvelce Ayıntâbda teşkil olunan livâ mahkemesine rabt olunmuş ise de Kilisliler bundan dolayı da mütevâliyen şikâyet etmekte ve hadd-i zâtında Ayıntâbdan daha büyük olan kazâlarının oraya merbûtiyyetine râzî olamamaktadırlar". Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye [DH.İ.UM]*, No. 45-2, Gömlek No. 8-3. Ayrıca bu belgeden, yapılan düzenlemenin 1914 yılı veya bu yıla yakın bir zaman içerisinde olduğu da anlaşılmaktadır.

⁴ 20 Şubat 1915 (R. 7 Şubat 1330) tarihli Dahiliye Nezareti'nin Sadarete gönderdiği tezkirede; "Haleb Vilâyetinde Ayıntâb Sancağına tâbi' Kilis Kazâsının Ayıntâbdan ziyâde Halebe kurb ve münâsebeti hasebiyle livâ-i mezkûrdan fekk ile merkez vilâyete ilhâkına vilâyet-i müşârûn-ileyhâdan lüzûm gösterilmiş ve bu sûret nezâret-i 'âciziyece de bâ-tensîb-i tanzîm olunan lâhiya leffen takdîm kılınmış olmağla iktizâsının ifâsı menût-ı müsâ'ade-i 'aliyye-i fahîmâneleridir ol-bâbda." diye ifade edilmektedir. Bu tezkire padişaha arz edilerek irade-i seniyye alınmış ve Kilis yeniden Halep Sancağına bağlanmıştır. BOA, *Dahiliye Nezareti İdare [DH.İD]*, No. 222, Gömlek No. 17-3.

⁵ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, haz. Ahmet Tetik (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005), 1/655. Bu resmi istatistiki verilere karşın Osmanlı nüfusu ile ilgili önemli çalışması olan Kemal H. Karpat, 1914 yılı ile ilgili çeşitli istatistiki bilgilere dayanarak hazırladığı tabloda Kilis Kazasının nüfusu hakkında farklı rakamlar vermektedir. Bu verilere göre; Kilis Kazasının toplam nüfusu 85.594 kişi olup, Müslümanlar 78.905 kişi ve Gayrimüslimler toplam 6.689 kişi idi. Ermeni nüfusun miktarı, 3.934 kişi Ortodoks ve 376 kişi Katolik olmak üzere toplam 4.310 kişi idi. Bk. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2010), 370.

⁶ Erdiñ Gülcü - Ahmet Gündüz, "Milli Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2009), 303.

Ermenileri organize eden kişiydi.⁷ Hınçak Cemiyeti, II. Meşrutiyet Dönemi'nin özgürlükçü siyasi ortamından istifade ederek 1910 yılında yasal bir parti hüviyeti kazandı. Buna rağmen cemiyet, yasadışı faaliyetleri yürütmeye devam etti. Nitekim 1913 yılı içerisinde Kilis şubesinde de yoğunlaşan yasadışı faaliyetler göze çarpmaktadır. Bu faaliyetler arasında en dikkat çekenleri, bölgede örgütlenen Ermeni milis unsurlarına destek vermek amacıyla zaman zaman yanlarına adamlar göndermek, Kürt Dağı taraflarında bulunan Ermeni köylerinde faaliyet göstererek buralarda milis güçleri oluşturmak ve şehirdeki Ermeni okulunda öğrenim gören öğrencileri milis güçlerine katılmaları için teşvik etmek gibi faaliyetlerdir. Şubenin bu tür faaliyetleri nedeniyle, 1915 yılında Hınçak Cemiyetine yönelik İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'de açılan davada yargılananlar arasında Kilis Şubesi Başkanı Hazar Basmacıyan oğlu Agop ve Kilis Ermeni okulunda öğretmen olan Vahan Tomasyan oğlu Tomas da bulunmaktaydı. Yargılama sonucunda suçlu bulunarak idam cezasına çarptırılanlar arasında bu iki isim de yer almaktaydı. İdam cezası alanların infazı, 15 Haziran 1915 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirildi.⁸

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Ermeniler, bir devlet kurma hayaliyle çeşitli Anadolu şehir, kasaba ve kırsallarında çeşitli isyanlar çıkardılar. Ancak bu kalkışmalar hep akamete uğradı. II. Meşrutiyet Dönemi'nin şartlarından olabildiğince istifade eden Ermeniler, yeni bir kalkışma için hazırlıklar yaparak kendileri için en uygun zamanı beklemeye başladılar. Neticede Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması onlara bekledikleri bu fırsatı verdi. Osmanlı askerinin cephede olmasını da fırsat bilerek şehir ve kasabalarda savunmasız kalan masum Müslüman halka yönelik katliamlara giriştiler. Bu saldırılar karşısında halkın nefsi müdafaaya geçmesi ile birlikte Anadolu'da yer yer çatışmalar başladı. Osmanlı yönetimi, bu çatışmalara son vermek ve masum insanları korumak amacıyla, 27 Mayıs 1915'te Sevk ve İskân Kanunu yayımladı. Bu kanunun yayımlanmasıyla birlikte, Anadolu'nun şehir ve kasabalarından kabileler hâlinde Ermeniler, Suriye'ye sevk edilmeye başlandı.⁹ Bu karar cihetinde Kilis kazasından sevk tabii tutulan Ermeni sayısı 3.794 kişi olmuştur.¹⁰ 1914 yılı resmi istatistik bilgilerine göre Kilis'te Ortodoks Ermenilerin toplam nüfusu 3.794 kişi olması itibarıyla, Suriye'ye sevk edilen Ermeni nüfusun sadece Ortodoks Ermenileri kapsadığını söyleyebiliriz.

Sevk ve İskân Kanunu, Ermenilerin devlet kurma çabalarına büyük ölçüde darbe vurdu. Dolayısıyla büyük umutlar peşinde koşan Ermenilerin bütün bu çabalarının hüsrarla sonuçlanması, Türklere karşı duydukları öfke, kin ve nefreti bir kat daha artırdı. Bu duygularla Suriye'ye ayak basar basmaz, bu yaşadıklarının intikamını Türklere almak üzere yeni planlar yapmaya başladılar. Bu maksatla hemen bir araya gelmeye ve çeteler şeklinde örgütlenmeye başladılar. Nitekim bu hususta Dâhiliye Nezareti'nden bölgedeki bazı vali ve mutasarrıflara gönderilen 3 Mayıs 1916 tarihli yazıda bu konuya işaret edilmektedir. Bu belgede; "*Haleb'deki yabancı Ermeniler tarafından çete teşkilâtına başlandığı ve hatta Kilis Kazâsından yigirmi dört kişilik bir çetenin Diyarbekire doğru geçtiği yapılan tahkikât ve icrâ kılınan taharriyâtından anlaşıldığı Haleb Vilâyetine bildiriliyor. Bu bâbda fevka'l-âde müteyakkız davranılarak bu kabîl çetelerin fa'âliyetine meydân verilmemesi ve neticeden ma'lûmât i'tâsı.*"¹¹ diye ifade edilmektedir. Ayrıca bu belgeden, Ermenilerin Suriye'deki faaliyetlerini, devletin yakından takip etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ilerleyen süreçte savaş şartlarından olsa gerek, Ermenilerin yürüttüğü faaliyetlere devletin yeterince engel olamadığı ve gittikçe sorunun yeniden tehlikeli bir boyuta ulaştığını görmekteyiz. Ermeni tehdidinin

⁷ Mehmet Ali Yıldırım, "1895-1896 İsyanları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44 (2008), 172-173.

⁸ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 1/7-16; 3/7, 94-101; 4/23, 31-33, 51, 58-59, 62-65, 567; Gülcü - Gündüz, "Milli Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler", 305-306.

⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001), 52.

¹⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, 1/152.

¹¹ BOA, *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR]*, No. 63, Gömlek No. 175 (3 Mayıs 1916 / R. 20 Nisan 1332).

ulaştığı seviyeyi, Antep Mutasarrıfı Celal Bey'in 6 Şubat 1918 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgraftan da anlayabiliriz. Celal Bey, aldığı istihbarata dayanarak Halep'te çete teşkil eden Ermenilerin, Kilis ve Antep'e taarruz etmek üzere hazırlandıklarını haber vermiştir.¹² Dolayısıyla bu istihbarî bilgi, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Ermeni tehdidinin, Güney Anadolu şehirlerini içine alacak şekilde bir büyüme gösterdiğine işaret etmektedir.

Sevk ve İskân Kanunu ile Ermenilerin Suriye'ye gönderilmesi ile Anadolu'daki Ermeni tehdidi tamamen ortadan kalktığını da söyleyemeyiz. Nitekim sevk ve iskân sırasında, asayiş kuvvetleri tarafından ele geçirilemeyen bazı Ermeni çeteleri Anadolu'da kalmaya devam etmişlerdi. Güney Anadolu Bölgesi'nde kalan çeteler arasında en tehlikeli olanlardan birisi Ermeni Topal Agob'a bağlı çeteydi. Devletin seferberlik ilan ettiği ve savaşa hazırlandığı bir sırada, bu olağanüstü şartlardan istifade eden Topal Agob, Bahçe, İslahiye, Maraş ve Kilis civarında şekavete başladı. 1917 yılı içerisinde daha çok faaliyetlerini İslahiye ve Maraş taraflarında yoğunlaştıran Topal Agob, bölgede birçok asker ve jandarmanın katledilmesinden de sorumlu tutulmaktaydı. Nihayet jandarmalar, Aralık 1917'de Topal Agob'u, Hasanebeyli (günümüzde Osmaniye'nin bir ilçesi) taraflarında kısırdılar. Yaşanan çatışma sonunda Topal Agob ve amcası oğlu Mardiros ölü ele geçirildi. Ancak çetenin diğer mensupları kaçmayı başardı. Bu çatışmada bir çavuş ve beş asker yaralanırken ahalden bir kişi de hayatını kaybetti.¹³

1.2. Arap Milliyetçiliği ve Arap Çetelerin Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kilis ve çevresi için tehdit oluşturan bir diğer sorun, Suriye'de yayılmaya başlayan Arap milliyetçiliği ve bölgede bağımsız bir Arap devleti kurma çabalarıdır. 1915 ve 1916 yıllarında Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon ile Şerif Hüseyin arasında, kurulması planlanan Arap devletinin sınırlarına yönelik pazarlıkları içeren bir dizi yazışma gerçekleşti. Bu pazarlıkların sürdüğü safhada Şerif Faysal, 1915 yılı içerisinde Suriye'ye gelerek Arap milliyetçiliğini savunan cemiyetlerden el-Fetât ve el-Ahd üyeleriyle bir araya geldi. Şerif Faysal'ın bu cemiyetlerle yaptığı görüşmelerin ana konusu, bağımsız bir Arap devleti kurulması ve bu devletin sınırlarının belirlenmesiydi. Bu görüşmeler sonucunda, adı tarihe Şam Protokolü olarak geçen kararlar imzalandı. Protokole göre, Orta Doğu'da sınırları Güney Anadolu topraklarının (Kilis dâhil) bir kısmını da içine alacak şekilde büyük bir Arap devleti kurulması öngörülmekteydi.¹⁴ Bu plan çerçevesinde bölgede yürütülmeye başlayan faaliyetler, ilerleyen süreçte Kilis üzerinde de tehdit oluşturmaya başlayacaktır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Emir Faysal'ın İngiliz ordusuyla birlikte Suriye'ye gelmesi, tehdidin boyutunu oldukça arttıracaktır.

Osmanlı ordusunun Süveyş Kanalı'na yönelik düzenlediği Birinci ve İkinci Kanal Harekâtlarında başarısız olması, Mısır'da bulunan İngiliz kuvvetlerinin harekete geçmesine fırsat verdi. İngilizler, Arap İsyanı'nın bölgede oluşturduğu ortamdan da yeterince istifade etmeyi düşünerek 1916 yılının sonlarına doğru karşı harekâtı başlattılar. Ancak İngiliz ordusu, 1917 yılı bahar aylarında Gazze'ye yönelik yaptığı iki

¹² BOA, *DH. ŞFR.*, No. 668, Gömlek No. 60 (6 Şubat 1918 / R. 6 Şubat 1334).

¹³ BOA, *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube [DH.EUM.6.Şb.]*, No. 28, Gömlek No. 9-1, 9-2, 9-3 (9 Aralık 1917 / R. 9 Kanunuevvel 1333).

¹⁴ Recep Boztemur, "Arap İsyanı, 1916-1918", *Mülkiye Dergisi* 35/272(2011), 69-72; İsmail Şahin vd., "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması", *The Journal of Academic Social Science Studies* 38 (2015), 248-249. Şam Protokolü'nde yer alan bağımsız Arap devletinin sınırları, Şerif Hüseyin'in McMahon ile yaptığı yazışmalara da yansımıştır. Ancak pazarlık konusu olan bölgelerin bir kısmını, İngiltere adına görüşmeleri yapan McMahon kabul etmemiştir. Diğer taraftan aynı bölgeler için, Fransa ile gizli olarak yürütülen Sykes-Picot görüşmelerinde aralarında anlaşma sağlamışlardır. Bk. Neslihan Kuran - Abdalqader Steih, "1916 Arap İsyanı'nın Arap Milliyetçi Cemiyetleriyle İlişkisi ve Filistinlilerin Cemiyet ve İsyân Bağlantısı", *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Nuriye Kayar - Ümit Güneş, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2014), 3/126-127.

taarruzdan istediği başarıyı elde edemedi.¹⁵ Bunun üzerine İngiliz istihbarat subayı Lawrence, Kuzey Arabistan'ın bedevi aşiretlerinden topladığı kuvvetlerle Filistin'e geldi. 6 Temmuz 1917'de Filistin'in güney ucunda bulunan bir liman kenti olan Akabe'yi ani bir baskınla ele geçirdi. Akabeyi aldıktan sonra Lawrence, İngiliz kuvvetlerine destek sağlaması için Şerif Faysal ve ona bağlı Arap aşiret kuvvetlerini de buraya sevk etti. Akabe'ye gelen Şerif Faysal, bu aşamadan sonra İngiliz kuvvetleriyle birlikte hareket etmeye başladı. Arap aşiret kuvvetlerinin verdiği desteğe rağmen İngiliz ordusunun ilerleyişi çok kolay olmadı. Suriye Cephesi'nde iki taraf arasında çok çetin mücadeleler yaşandıktan sonra, ancak İngiliz ve Arap kuvvetlerinin Şam'ı ele geçirmesi 1 Ekim 1918 tarihinde gerçekleşti.¹⁶

Suriye Cephesi'nde İngiliz ve Arap kuvvetlerinin ilerleyişine karşı daha uzun süre mukavemet edemeyeceğini anlayan Osmanlı ordusu, Halep'e doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Cephede bunlar yaşanırken Kilis havalisinde yaşayan bazı Arap kökenliler, Şerif Faysal'ın bölgeye gelmesinden umuda kapılarak Suriye'deki Arap hareketini desteklemeye karar verdiler. Bu maksatla Kilis'e bağlı Fellah Nahiyesi'nin ileri gelenleri ve nahiyeye bağlı köylerin muhtarları bir araya gelerek 12 Ekim 1918 tarihinde *Kilis Havalisi Arap Cemiyeti* adında bir teşkilat kurdular.¹⁷ Cemiyet, kuruluşundan hemen iki gün sonra duvarlara astırdığı ilanla, Osmanlı yönetimini istemediğini açıkça duyurdu. Bu ilanda şu hususlara yer verilmişti: Cemiyetin vazifesinin bağımsız bir Arap hükümeti kurmak olduğu, Şerif Faysal'ın bu hükümetin sultan ve halifesi olacağı, bu havalilerin Arap hükümetine verileceği hususları ifade edilmekte ve ayrıca Araplardan, tahıllarını Türk memurlarına vermemeleri ve Türklere karşı mukavemet göstermeleri de talep edilmekteydi.¹⁸

Kilis Havalisi Arap Cemiyeti, bu duvar ilanıyla da kalmayarak Şerif Hüseyin'e gönderilmek üzere, Kilis kazasında Arapların meskûn olduğu köylerden topladıkları seksen imzayı da ilave ettikleri bir mazbata hazırladılar. 16 Ekim 1918 tarihli bu mazbatada; Türklerin tahakkümünden kurtulduklarını ve yakın bir zamanda bağımsızlığını kazanacak olan Arap hükümetine iltihak eyleyerek mallarıyla, canlarıyla ve bütün varlıklarıyla Şerif Faysal'ın emir ve iradesine gireceklerine dair ifadeler yer almaktaydı. Cemiyet üyelerinden altı kişi hazırlanan bu mazbatayı alarak yola çıktılar. Ancak heyet Halep'e ulaşmadan, Türk askerleri tarafından yakalanarak Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmak üzere Halep'e sevk edildiler.¹⁹

İngiliz ve Arap kuvvetleri, Şam'ı ele geçirdikten sonra Halep'i almak üzere ilerleyişlerine devam ettiler. Halep'in güneyinde şiddetli çatışmalar yaşandıktan sonra ilk olarak Şerif Faysal'a bağlı Arap kuvvetleri, 25 Ekim günü Halep'e girdi. Şehre giren Arap kuvvetlerini, halkın bir kısmı tarafından büyük sevinç gösterileriyle karşılandı. Bu sırada halk arasından bazı Araplar da silahlanarak Şerif Faysal'ın kuvvetlerine katılmaya başladı. Şehirde iki taraf arasında şiddetli sokak çatışmaları yaşandı. 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, yeni bir savunma hattı oluşturmak amacıyla 25 Ekim akşamı kuvvetlerini Halep'in birkaç kilometre kuzeyine çekerken karargâhını da Katma'ya taşıdı.²⁰ İşgal kuvvetleri, Halep'ten sonra kuzeye doğru ilerleyişe devam etmek istediler. Ancak 7. Ordunun şiddetli direnişi karşısında pek fazla ilerleme

¹⁵ Figen Atabey, "Birinci Dünya Savaşı'nda Filistin-Suriye Cephesi'ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 0/66 (2020), 65-66.

¹⁶ Boztemur, "Arap İsyanı, 1916-1918", 75-77.

¹⁷ Kilisli Ahmet Rami Atan (Müşâk-ı Hürriyet), *Biyografisi, Milli Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri*, nşr. Uğur Elhan - Abdulhamit Mehmet Tektuna (Kilis: Kent Ofset Tesisleri, 2015), 2.

¹⁸ Atan, *Biyografisi, Milli Mücadele Anıları*, 2; Şinasi Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası (1918-1921-1930)* (Ankara: Feryal Matbaacılık, 1991), 15.

¹⁹ Atan, *Biyografisi, Milli Mücadele Anıları*, 2-3.

²⁰ Süleyman Hatipoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın Afrin'deki (Katma ve Racu) Faaliyetleri", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, haz. Semiha Nurdan - Muhammed Özler (PDF: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2022), 9/651-654; Cemal Kemal, "Osmanlı'nın Filistin Cephesi'ndeki Son Muharebesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 0/45 (2010), 43-58.

kaydedemediler. Böylece Osmanlı kuvvetleri Halep'in kuzeyinde, İskenderun- Beylan - Der Cemal - Tel Rıfat ve doğuya uzanan yeni bir savunma hattı oluşturdu.²¹

Osmanlı ordusu, Halep'in kuzeyine doğru geri çekilirken Halep ile Kilis arasında şekavette bulunan Arap çeteleri de rahat durmuyorlardı. Özellikle ordunun süratli şekilde geri çekilmesi nedeniyle ortaya çıkan kargaşadan istifade ederek ordu ambarlarını yağmalıyorlardı. Yine yolunu kaybetmiş askerleri yakalayarak silahlarına ve elbiselerine el koyduktan sonra geri salıyorlardı. İngiliz ve Arap kuvvetleri karşısında Osmanlı ordusunun geri çekilmesi, Kilis havalisinde bulunan Arap köylerinde büyük heyecan uyandırmış ve davul zurnalarla kutlamalara başlamıştı.²² Bölgede bu gelişmeler yaşandığı sırada, Şerif Faysal'dan Kilis Belediyesi'ne bir karar sureti geldi. Şerif Faysal'ın gönderdiği yazıda; Kilis'in Arap topraklarının bir parçası olduğu ve Kilis'in yönetiminin Arap hükümetine teslim edilmesi bildirilmekteydi. Kilis Belediye Başkanı Osman Fazlağaoğlu, bu yazıyı alır almaz hemen Belediye Meclisini topladı. Meclis üyeleri, Şerif Faysal'ın bu talebine yönelik büyük öfkede bulundular. Meclis, Kilis'in teslim edilmesinin söz konusu olamayacağı ve gerekirse silahla karşı koyulacağını ifade eden kahramanca bir karar aldı.²³ Belediye Meclisinin bu kararı, Kilis halkının hissiyatına rehber olması ve gelecekte işgallere karşı aynı ruhla kurtuluş mücadelesi verilmesine de kaynaklık etmiş olması açısından tarihi bir karar olduğunu söyleyebiliriz.

Bölgede yaşanan bu gelişmelerden cesaret alan bazı Arap aşiretleri, Kilis havalisinde bulunan köylere yönelik baskın ve yağmalara başladılar. Kilis'e yönelmiş olan bu tehdit ve saldırılara karşı, şehri muhafaza edebilmek için gerekli tedbirleri almak acil önem arz etmekteydi. Bu maksatla, Kilis Kaymakamı İbrahim Süreyya Bey başkanlığında, Hacı Tahir-zâde Mehmet Efendi (Müslüman Bey) ve Hacı Şerif-zâde Mehmet Celaleddin'in (İslam Bey) sevk ve idaresinde 40 kişiden oluşan bir milis fırkası teşkil edildi. Bu fırka, merkezî kuvvet olarak şehrin güvenliğinden sorumlu olarak görev yapacaktı. İhtiyaç olduğunda firkadan bazıları atlı birlik olarak şehri hariçten muhafaza edeceklerdi. Mahallelerin emniyet ve asayişi, daha önce kurulmuş olan mahalle milis teşkilatı tarafından sağlanacaktı. Mahalle milis teşkilatının idaresi ve kontrolünden milis fırkası sorumlu olacaktı. Mahalle milislerinin dışında, şehirde görev yapacak bir başka milis gücü de süvari milislerdi. Süvari milislerin görevleri; şehir içerisinde devriye olarak gezmek, şehre yönelik gelebilecek saldırıları önlemek ve baskında bulunan çeteleri takip ederek tenkil eylemekti.²⁴ Bu arada şehrin giriş yerlerine siperler kazılarak kontrol noktaları oluşturuldu. Bu mevkilerde gece gündüz silahlı milisler nöbet tutmaya başladılar.²⁵

Arap çetelerine karşı Kilis'te bu tedbirler alınmaya çalışıldığı sırada 7. Ordu, Halep'ten kuzeye doğru geri çekilmek zorunda kalmış ve ordunun yeni karargâhı da Katma olmuştu. İngiliz ve Arap kuvvetleri de 7. Ordu'yu takip etmekte olup ilk olarak Arap kuvvetleri Halep'in merkezine yaklaşık 10 km. mesafede bulunan Müslimiye'ye gelerek kuzeye doğru uzanan Antep yolunu tutmaya başladı. Arap kuvvetlerinin peşinden İngiliz kuvvetlerinin de bölgeye gelmekte olduğu bilgisi, 7. Ordu Komutanı M. Kemal Paşa'ya ulaştı. Bu haber üzerine M. Kemal Paşa, İngiliz tehdidine karşı bölgede yeni bir savunma hattı oluşturmak amacıyla harekete geçti. Hazırlıkları yerinde görmek amacıyla cephe hattında incelemeler yapan M. Kemal

²¹ Bu savunma hattı, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sırada Osmanlı kuvvetlerinin bulunduğu hat olup, daha sonra bu hat içerisine Antakya'da dâhil edilerek Misâk-ı Milli'nin güney sınırlarını oluşturmuştur. Bk. *I. Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina- Filistin Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986), 4(2) /728-730; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), 314-320.

²² Atan, *Biyografisi, Milli Mücadele Anıları*, 3; Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 16.

²³ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 19-20.

²⁴ Şehirde oluşturulan bu milis teşkilatlanması, daha sonra kurulacak olan Kilis Kuva-yı Milliyesi'nin de ilk nüvesini oluşturmuştur. Bk. Mehmet İslam, "Kilis Kuvvayı Milliye Harekâtı", *Genç Kilis Gazetesi* (25 Eylül 1960), 1-2.

²⁵ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, nşr. Osman Vehbi (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 29-30.

Paşa, bu sırada 28 Ekim akşamı Kilis'e geldi.²⁶ M. Kemal Paşa, Kaymakam İbrahim Süreyya Bey ve Kilis'in ileri gelenlerini Mevlevihane'ye davet ederek burada bir toplantı yaptı. Bu toplantıda M. Kemal Paşa, Kilis'in boşaltılarak kuzeydeki Resul Osman Dağı'nda bir cephe oluşturulmasını teklif etti. Ancak Kilis'in ileri gelenleri, şehrin harap edilmesini istemediklerinden bu teklife karşı çıktılar. Bunun üzerine M. Kemal Paşa, yaptığı teklifte pek ısrarcı olmayarak Kilis'e silah ve cephane yardımında bulunmaya dair söz verdi. Ayrıca Kilis'e geldiği sırada şehrin girişinde karşılaştığı tedbirlerden dolayı yeterince memnun kaldığını da ifade etti. Şehirde yaklaşık altı veya yedi saat kalan M. Kemal Paşa, daha sonra Kilis'ten ayrıldı.²⁷

M. Kemal Paşa'nın Kilis'e gelmesinin üzerinden daha iki gün geçmişti ki Osmanlı İmparatorluğu, İtilaf Devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamasıyla birlikte savaş sona erdi. Mütareke şartlarını Yıldırım Orduları Grup Komutanı M. Kemal Paşa'ya bildirmek üzere, 1 Kasım günü bir İngiliz uçağı Katma'ya indi.²⁸ Ateşkes şartlarının iletilmesi üzerine Osmanlı ordusu, İslahiye ve Hassa taraflarına çekilmek zorunda kaldı. Bu sırada yirmi civarında otomobile bindirilmiş İngiliz askeri birliği Katma İstasyonu'nu işgal etti. Cephede meydana gelen bu ani gelişmeler nedeniyle, M. Kemal Paşa'nın Kilis'e silah ve cephane yardımında bulunacağına dair verdiği sözün gerçekleşmesi de mümkün olmadı.²⁹

Kilis ve çevresinde yaşayan Araplar, bölgeden Osmanlı ordusunun geri çekilmesi ve yerine İngiliz askerinin gelmesinden oldukça memnuniyet duydular. Nitekim onlar, bölgede yaşanan bu gelişmeyi sadece kurtuluşlarına bir vesile olarak değil, istikbalde kurmayı planladıkları Arap devleti için de önemli bir adım olarak görüyorlardı. Dolayısıyla Araplar arasında bir bayram sevinci yaşanmakta olup heyecanlarını övgü dolu sözler ve şiirlerle dile getirmekteydiler. Hatta bazı Araplar, kendilerini alamayarak karşılaştıkları Türklere hakaretler etmeye ve tehditler savurmaya başlamışlardı.³⁰ Netice olarak, Mütareke sonrasında bölgede doruk noktasına ulaşan Arapçı hareketin, gelecekte Kilis ve çevresi için de ciddi bir tehdit teşkil edeceğinin habercisi olduğunu söyleyebiliriz.

1.3. Eşkîyalar ve Eşkîyalık Hareketleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kilis ve çevresine yönelik tehdit oluşturan bir diğer husus ise bölgede varlık gösteren eşkıyalar ve eşkıyalık hareketleriydi. Bölgedeki eşkıyalık hareketlerini, 18. yüzyıla kadar dayandırmak mümkündür. Çok çeşitli nedenlere dayanan bu hareketler, 18. ve 19. yüzyıl boyunca bölgenin asayişini oldukça olumsuz yönde etkilemiştir.³¹ Bölgeyi tehdit eden bu sorunla, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde de karşılaşmaktayız. Örneğin Kilis, Antep, Antakya, Harim, Hassa ve İslahiye'yi içine alan

²⁶ M. Kemal Paşa, Kilis'e gelmeden önce Kaymakam İbrahim Süreyya Bey'e geleceğini haber vermek üzere bir telgraf çekmişti. Ancak hattın zarar görmüş olması nedeniyle, çekilen telgraf Kilis'e geç ulaşmıştı. Bu nedenle, M. Kemal Paşa'nın Kilis'e geleceğine dair Kaymakamlığın da henüz bir bilgisi bulunmamaktaydı. Nitekim M. Kemal Paşa'nın aracı Kilis'e yaklaştığında, şehri korumakta olan silahlı milisler tarafından yolu kesilmişti. Ancak milisler arasında bulunan Saraç Mehmet adlı şahıs, Çanakkale Savaşı sırasında M. Kemal Paşa'nın emir çavuşluğunu yapmış olduğundan hemen paşayı tanıdı ve onu doğrudan şehir merkezinde bulunan Mevlevihane'ye götürdü. M. Kemal Paşa, başta Kaymakam İbrahim Süreyya Bey ve şehrin ileri gelenlerinin katıldığı toplantıyı Mevlevihane'de yaptı. Bk. Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 21-28; Halil İbrahim İnce, *Millî Mücadele'de Kilis* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015), 22.

²⁷ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 22-26; İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 21-23.

²⁸ Mütareke sonrasında İngilizlerin bitmeyen isteklerine karşı İstanbul Hükümeti'nin tamamen kayıtsız kaldığını gören M. Kemal Paşa, görevinden istifa etti. 10 Kasım akşamı İstanbul'a gitmek üzere, trenle Adana'dan ayrıldı. *Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009), 4/1-3, 52.

²⁹ *Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi*, 4/52.

³⁰ Atan, *Biyografisi, Millî Mücadele Anıları*, 4.

³¹ Bk. Mustafa Öztürk, "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Millî Mücadeledeki Yeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005), 29-45; Muhsin Soyudoğan, "Devlet-Eşkîya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkîyalığı", *Kebikeç* 0/21 (2006), 147-174. Bu konuda, 18. ve 19. yüzyıllara ait bölgeye yönelik yapılan diğer çalışmalar da incelenebilir.

geniş bir bölgede şekavette bulunan Ali Şarkioğulları ve Çerkez Safer çetesinin varlığını tespit etmekteyiz. On üç kişiden oluşan bu eşkıya güruhu, 1914 yılının nisan ayı içerisinde jandarmanın takibi sonucunda tamamı ölü olarak ele geçirilmiştir.³²

Birinci Dünya Savaşı'nın sebebiyet verdiği olumsuz şartlar, bölgede ciddi güvenlik zafiyetine yol açmıştı. Mevcut şartlardan istifade eden bazı aşiretler veya aşiret mensupları, seferberlik ilanına uymayarak orduya katılmayan bakayalar ile savaş alanlarından firar eden askerler, yerelde nüfuz sahibi olan bazı ağa ve eşraftan kimseler eşkıyalığa meylettiler. Dolayısıyla önceden beri bölgede yaşanan şekavet olayları, yeni eşkıyaların türemesiyle birlikte sayı bakımından oldukça artış gösterdi. Örneğin bu dönemde ortaya çıkan eşkıyalardan biri Halep eşrafından Hacı Fettah Efendi'dir. Bu kişi, Halep'e bağlı Bab ve Kilis kazalarının bir kısım köylerinde bulunan eşkıya ve asker firarileriyle temasa geçerek onlardan bazılarını kurduğu silahlı çete grubuna dâhil etti. Kontrolü altında bulunan köylerde çok sayıda asker firarileri ile Arapları himaye ettiği, onları askerlik, devlet ve hükümet aleyhinde yalan iddialarda bulunarak tahrik etmeye çalışmaktaydı. Ayrıca dönemin tanınmış eşkıyalarından Ceke köylü Hüseyin Ağa'nın oğlu Mecid'i domdom kurşunu atan bir Rus mavzeri ile silahlandırarak devamlı surette kendi yanında dolaştıran Hacı Fettah Efendi, halkı askerlikten soğutmaya çalışır.³³ Bu arada Hacı Fettah Efendi'nin yanından ayırmadığı Mecid, asker bakayası olup işlediği cinayetten ötürü on beş yıl hüküm alarak mahkûm olur. Ancak Halep'e sevk edilmek üzere Kilis Hapishanesi'nde özel bir odada tutulduğu sırada, 4 Eylül 1916 tarihinde odanın duvarını delerek firar eder. Bu defa asker firarilerini etrafına toplayan Mecid, Halep-Kilis ve Kilis-Antep yollarını tutarak gelip geçen araba ve yolcuları taciz etmeye başlar. Ancak Şubat 1917'de Halep jandarması, Mecid'i ele geçirmeye muvaffak olur. Mecid'in asker bakayası olması itibarıyla Kilis'te Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanacağı ve işlediği birçok cinayetten dolayı davaya çok sayıda davalının müdahil olacağına muhtemel olduğu hususunu, Kilis Mıntıka Kumandanı tarafından gönderilen 21 Şubat 1917 tarihli tahkikat yazısından öğrenmekteyiz.³⁴

³² Bu eşkıyaların ele geçirilmesiyle ilgili olarak 29 Nisan 1914 (R. 16 Nisan 1330) tarihinde Umum Jandarma Kumandanı Vekili Miralay Rasim tarafından Dâhiliye Nezaretine hitaben gönderilen yazıda; "Öteden beri Kilis, Ayıntâb, Antakya, Harim, Hassa ve Islahiye civârlarında icrâ-yı şekâvet eden Ali Şarkî-oğulları ve Çerkez Safer çetesinden on üç kişilik bir şerzimenin Antakya Bölüğü Kumandanı Yüzbaşı Mahmud Hamdi Efendi idâresinde çıkarılan ta'kîb müfrezesi tarafından tamâmen ve meyyiten istîsâl olduğu..." diye bahsedilmektedir. Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi [DH.EUM.EMN]*, No. 70, Gömlek No. 18.

³³ 21 Şubat 1917 (R. 8 Şubat 1332) tarihli Kilis Mıntıka Kumandanlığı'nın Haleb Ahz-ı Asker Riyâsetine gönderdiği tahkikat yazısında; "Haleb eşrafından Hacı Fettah Efendi bu sene hilâf-ı mu'tâd olarak mevsim-i şitâbı Bâb Kazâsına tâbi' Serhan, Çıldır, Aba, Ali Mantar, Çobanbeğli ve daha birkaç ismini bildiğim karyeleriyle Kilise tâbi' Demheme, Tilşikin karyelerinde bir tâkim eşkıyâ ve 'asker firârileriyle dâ'imî temâsda bulunmak sûretiyle imrâr ve bunlardan bir kısmını esliha-i memnû'a ile techiz ederek el-yevm on üç kişilik bir eşkıyâ çetesinin mûma-ileyhin himâye ve emrî tahtında yaşamakta olduğu ve karyelerinde birçok Arablarla 'asker firâr ve bakâyası bulunduğu; Paris Mekâtib-i Adliyesi talebesinden bulunan birâderi Hamid Beğ ve 'asker firârisinden diğer birâderi Salih Efendide âdetleri hilâfına karyelerinde geşt ü güzâr etmekte oldukları ve mûma-ileyh Hacı Fettah Efendi ise tesâdüf ettiği Arablara dâ'imâ 'askerlik, hükümet ve kabine 'aleyhinde işâ'ât-ı kâzibede bulunarak bir tâkim cühelâyı iğfâl ve eşkıyâ-yı meşhûreden Ceke karyeli Hüseyin Ağa mahdûmu Mecid'i domdom kurşunu endaht eder bir Rus mavzeri ile teslîh eylediği şerîr-i merkûmu dâ'imâ yanında hatta nefis-i Halebde bile taşıdığı ve ahâliye karşı 'askerde açlıktan ve kurşundan ölmekten ise tâli'a bağlı olarak idâmen ölmek daha ehven olduğuna dâ'ir telakkiyâta bulunduğu ve ihbâr edende şahsını bildirmek istememesi yüzünden hâsil olan müşkilât içinde tahkîkâta ibtidâr edilmiş idi..." diye ifade edilmektedir. Bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Taşra Evrakı Halep Vilayeti [TŞR.HL.]*, No. 5, Gömlek No. 56.

³⁴ Bu yazının ilgili kısmı şu şekildedir: "...Ceke karyeli Hüseyin Ağanın oğlu Mecid 'asker bakayası ve hem de cinâyette on beş seneye mahkûm olub altı ay evvel der-destinde berâ-yı mehâkim Halebe sevk edilmek üzere Kilis habs-hânesinde husûsî bir odada mevkûf ile 22 Ağustos 332 târihinde bulunduğu mahallin duvarını delerek firârla kendi gibi bir takım asker firârisi eşkıyâyı başına topladığını Haleb-Kilis ve Kilis-Ayntab şosesinden gelüb geçen araba ve yolcuları teşlîh (?) etdiğini bildiğim ve bunun der-desti için Kilis jândârma kumândânına vâki' olan mürâca'atlarım

Savaşın sonlarına doğru, cephelerden her geçen gün gelen felaket haberleri ve savaşın uzun sürmesinden ötürü yaşanan idari, askeri, sosyal ve iktisadi meseleler, ülkede asayiş sorunlarının da büyük ölçüde artmasına yol açmıştır. Bu hususla ilgili olarak 28 Şubat 1918 tarihli Dâhiliye Nezareti'nin Halep Vilayetine gönderdiği yazıda bizi teyit etmektedir. Bu yazıda; Kilis ve çevresinde şekavet olaylarının oldukça artmış olduğunu, güvenlik kaygılarıyla köy ağalarının bir kısmının Halep'e ve bir kısmının Kilis'e sığınmak zorunda kaldıklarına dair haberlerin kendilerine ulaştığı ifade edilmektedir.³⁵

Birinci Dünya Savaşı sürecinde yaşanan şekavet olayları, savaş sonrası Anadolu'nun işgale uğradığı dönemde de devam eden önemli bir sorun olmuştur. Hatta işgal kuvvetleriyle de zaman zaman iş birliği yapan eşkiyalar, Milli Mücadele'yi olumsuz yönde etkilemiş ve ayak bağı olmuşlardır. Kilis'in işgal altında bulunduğu dönemde, halkın işgal kuvvetlerinden gördüğü baskı ve zulmün benzerini, eşkiyalardan da görmüştür. Özellikle Fransızların Kilis halkını sindirmek için eşkiyalarla iş birliği yapmaları ve onlara destek vermeleri, büyük sorunlara yol açmış, halka oldukça zarar vermiş ve ıstırap çekmelerine sebebiyet vermiştir. Bu konu hakkında aşağıda daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

2. İNGİLİZ İŞGALİ DÖNEMİ

Birinci Dünya Savaşı'nın cephelerde büyük hararetle devam ettiği sıralarda, bu savaştan galip çıkacak tarafın kendileri olduğuna inanan İtilaf Devletleri, savaş sonrası çeşitli planlar yapmaya başladılar. Bu bağlamda, İtilaf Devletleri arasında yoğun bir diplomatik trafik yaşanması söz konusu oldu. Taraflar arasında sürdürülen bu müzakerelerde tartışılan sorunların ilk sırasını, Osmanlı topraklarını nasıl paylaşacakları konusu teşkil etmekteydi. İtilaf Devletleri, çeşitli zamanlarda bir araya gelerek yaptıkları görüşmelerde, aralarında sağladıkları mutabakatlar çerçevesinde bazı gizli antlaşmalar imzalama yoluna gittiler. İşte bu antlaşmalardan biri de 16 Mayıs 1916 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan *Sykes-Picot Antlaşması*'dır. Bu antlaşmaya göre; Adana'dan Sivas'a kadar olan Anadolu'nun bir kısmı ile Suriye toprakları ve Musul Fransa'ya; Musul hariç Irak topraklarıyla, Fransız mıntıkasıyla Hicaz ve Necid arasındaki İran hududundan Akabe'ye ve Filistin'in güneyine kadar uzanan topraklar ise İngiltere'ye bırakılacaktı.³⁶

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra, İtilaf Devletleri savaş sırasında aralarında anlaştıkları paylaşma planlarını hayata geçirmeye başladılar. Ancak İngiltere, Fransa ile imzaladığı antlaşmaya rağmen, önemli petrol kaynaklarına sahip Musul'u Fransa'ya bırakmaya pek razı değildi. Bu maksatla, Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra, Fransa'dan önce davranarak ateşkesin 7. maddesine dayanarak Musul'u işgal etti. Bununla da yetinmeyen İngiltere, kısa bir zaman sonra Anadolu'nun güney

---

semere verdiği cihetle işden fâriğ olarak fırsat düşüğünde bi'z-zât der-destine gitmek tasavvurunda idim. Elhamdülillah Haleb Jândârma Alây Kumândân Teymuri Emin Beğ bu vâzifeyi hâmiyetli bir çavuşa tevdi' etmek sûretiyle bugün merkûm Mecidin der-destine muvaffak olunmuş ve kendüsü Halebe getirilmüsdür. Şerîr-i merkûm bakâyâdan olması hasebiyle Kilis Divan-ı Harbden muhâkemesi rü'yet olunacak olursa birçok da'vâcılarıyla berâber bakâyâ ve ikâ' ettiği müte'addid cinâyetlerinden dolayı i'dama mahkûm edileceği şübhesizdir". Bk. BOA, *TŞR.HL.* No. 5, Gömlek No. 56.

³⁵ 28 Şubat 1918 (R. 28 Şubat 1334) tarihli Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti'nden Halep Vilayeti'ne gönderilen yazı şu şekildedir: "Kilide şu sırada şekâvetin pek ziyâde vüs'at peydâ ettiği ve köy ağalarından bir kısmının Halebe ve bir kısmının Kilise ilticâ eyledikleri haber alındı. Hakikat-i hâlin enbâ ve ittihâz olunan tedâbir-i inzibâtiye hakkında ma'lûmât i'tâsı". Bk. BOA, *DH. ŞFR.*, No. 84, Gömlek No. 180.

³⁶ Kamuran Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1986), 69; Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 1/2; Hikmet Bayur, "Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devletinin Paylaşılması Hakkında Yapılan Anlaşmalar", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975), 42-43.

kısımlarında bulunan Urfa, Antep, Maraş ve Kilis'i aldı.³⁷ Böylece İngiltere, Fransa'ya karşı kullanabileceği önemli bir koz elde etmiş oldu. Fransa, petrol bölgesi olan Musul'u kendisi için önemli görmekte beraber, Güney Anadolu'da yer alan bu toprakları da gelecekte ulaşmak istediği hedefleri için bir basamak gördüğü için önemsiyordu. Ancak İngiltere, Fransa'yı Musul ile bu topraklar arasında bir tercih yapmaya mecbur bıraktı.³⁸ Neticede Fransa, Musul'dan vazgeçmek zorunda kaldı.

İngiliz askerleri ilk olarak keşif amacıyla, 13 Aralık 1918 tarihinde bir İngiliz kaymakamının komutasında 20 civarında nefer ve zabitanın yer aldığı, ikisinde mitralyöz bulunan dört otomobile, Halep'ten Kilis'e geldiler. Hükümet binasında kaymakamla bir görüşme yaparak, ambarların mevcudu, ot ve samanın bulunup bulunmadığı, jandarma kadrosunun miktarı, Kilis'te ikamet edecek olan bir general için uygun bir yerin olup olmadığı gibi hususlarda bilgiler aldıktan ve gerekli tetkikleri yaptıktan sonra Halep'e geri döndüler.³⁹

İngilizlerin bu tetkikleri, Kilis'i işgal niyetinde olduklarını göstermekteydi. Nitekim yapılan bu keşif amaçlı ziyaretten kısa bir süre sonra, sözde zahire bahanesiyle gelen İngiliz subayların, daha sonra bu kış Kilis'te geçirmek için kaymakamlıktan izin almaları ve akabinde şartların uygun olduğuna kanaat getirmeleriyle birlikte, Hintli askerlerden oluşan bir İngiliz süvari taburunu yola çıkardılar. Böylece İngilizler, Aralık 1918'in sonlarına doğru Kilis'i tamamen işgal etti.⁴⁰

Kilis'te idareyi ele aldıktan sonra İngilizler, bu seferde Suriye'de kendi güdülerinde kurmayı amaçladıkları Arap hükümetine, bu toprakları da dâhil etmek için çeşitli planları devreye soktular. Bu maksatla, bir kısım Arap aşiretlerini silahlandırarak Kilis'in köylerini işgal etmeleri için tahriklerde bulunmaya başladılar. Örneğin 4 Şubat 1919 tarihinde Kilis'e gelen bir İngiliz görevli de bu durumu teyit etmektedir. O, Azaz köyü ve Com nahiyesinin de kısmen dâhil olduğu Kilis'e bağlı 190 köyün, İngilizlerin yardımıyla Araplar tarafından işgal edilmiş olduğunu ifade etmektedir.⁴¹ Dolayısıyla Arapların işgaline uğrayan köy sayısının miktarını dikkate aldığımızda, Kilis'i bekleyen tehlikenin ne kadar büyük olduğunu ve bu tahriklerin sonunun nereye varacağını gözler önüne serdiğini söyleyebiliriz.

Kilis'in bir kısım ileri gelenleri, özellikle de güneyde köyleri ve toprakları kalan bazı zenginler, Kilis'in Halep'e bağlanmasını yani Suriye'de kurulmaya çalışılan Arap hükümetine dâhil olmasını istemekteydiler. Ancak Kaymakam İbrahim Süreyya Bey⁴² ile *Heveskârani Maarif Cemiyeti*'ne mensup vatansever insanlar Kilis'in, Antep Mutasarrıflığına bağlı olmasını arzu etmekteydiler. Kilis'te bu tartışmaların olduğu sıralarda, Amerikan Kızılhaç Örgütüne mensup olduklarını söyleyen birkaç yabancı uyruklu kişi gelerek Neşet Efendi

³⁷ Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, 263-264.

³⁸ *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* (Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1999), 1/105.

³⁹ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, *Türk İstiklal Harbi (İSH)*, Kutu No. 68, Gömlek No. 67, Belge No. 67-1.

⁴⁰ Kadri, *Kilis Tarihi*, 30-31; İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 28-29; *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 1/105. Ancak Genç Kilis Gazetesine hatıralarını anlatan Mehmet İslam, İngilizlerin işgal tarihini Ocak 1919 olarak vermektedir. İşgale katılan İngilizlerin askeri kuvvetinin 200 kişi olduğunu söylemektedir. Bk. İslam, "Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı", (25 Eylül 1960), 2.

⁴¹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 78, Gömlek No. 127, Belge No. 127-1.

⁴² Bu vatansever kaymakam hakkında, 30 Mart 1919 (R. 30 Mart 1335) tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Sadâret'e tehcir zamanıyla alakasına dayanılarak azliyle ilgili tezkere sunulmuştur. BOA, *İrade-Dosya Usulü İradeler Tasnifi [İ.DUIT]*, No.114, Gömlek No. 108-2. Sadâret'ten gelen irade üzerine, 6 Nisan 1919 (6 Nisan 1335) tarihinde Padişah tarafından azledilmiştir. BOA, *Babıali Evrak Odası [BEO]*, No. 4564, Gömlek No. 342270-1.

Hanı'na yerleşirler. Bu kişiler, halkla görüşmeler yapmaları yanında, özellikle Suriye'ye bağlanmayı isteyen kişilerle temaslar kurarak onlardan taleplerini yazılı olarak alırlar.⁴³

12 Şubat 1919 tarihinde İngiliz işgal kumandanı, Kilis kazasının önde gelen birkaç yöneticisiyle yaptığı toplantıda niyetlerini açık ederek Haleplilerin, Kilis'in Halep'e katılması için kendilerine müracaatta bulunduğunu söyledi. Bu toplantıda Kaymakam İbrahim Süreyya Bey, bu sözlere karşı çıkararak Kilis'in Halep'e ilhak olunamayacağını ve Türk olan köylerin de Kilis'e bağlı kalması hususunda ricada bulundu. Ancak İngilizlerin, bu niyetlerinden pek vazgeçecekleri görünmüyordu. Nitekim çok geçmeden Kilis'e bağlı birçok Türk köyü, Com, Şikâğî ve Fellah nahiyeleri ile köyleri Halep'e ilhak edildi.⁴⁴

İngilizler, Kilis halkını bastırmak ve sindirmek için ellerinden geleni yapmaya başlamışlardı. Örneğin 22 Şubat 1919'da Halep'te meydana gelen olayların Kilislilerin tahrikleri sonucu çıktığını bahane eden İngilizler, kısa bir süre sonra Kilisli aydın ve ileri gelenlerinden 16 kişiyi tutukladılar. Bununla da yetinmeyen İngilizler, bölgedeki bütün yiyecek maddelerine çok azı dışında el koyarak⁴⁵ Kilis halkını cezalandırmaya ve onları açlıkla terbiye etmeye çalıştılar.⁴⁶

İngilizlerin, Kilis'i Halep'e bağlamaya yönelik çaba göstermeleri halk arasında infiale yol açmıştı. Bazı Kilisliler, yaşanan bu tartışmalar üzerine İstanbul'daki Kilisli aydınları telgrafla bu durumdan haberdar ettiler. Bu endişeli haberi alan Medresetülkuzât muallimlerinden Hoca Münir Efendi, Darulfünûn müderrislerinden Necib Asım (Yazıksız), Birinci Sınıf Dava Vekili Abdurrahman Hulusi, Adliye Müfettişi Niyazi, Doktor Kilisli Rıfat (Kardam) ve Muallim Rıfat (Bilge) beyler bir araya gelerek hazırladıkları muhtırayı Osmanlı Hükümetine ve İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine sundular. 5 Nisan 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen bu muhtırada özellikle şu hususun altı çizilmiştir: "İrk ve idâre ve coğrafya nokta-i nazarından Anadolu'ya merbût bulunan ve ahâlisinin yüzde doksamı hâlis Türk olan Kilis'in Anadolu'nun aksâm-ı mütebâkiyesine rabtından başka bir sûret-i hal, ahâlinin sebab-i felâketi olacağı...".⁴⁷

Kilis'in İngilizler tarafından işgal edilmesi, Ermeniler arasında büyük sevinçle karşılanmıştı. Ermeniler, intikam almak üzere İngilizleri Türklere karşı tahrik etmeye çalıştılar. Ancak İngilizler, bu tahriklere çok fazla kapılmadılar. Bununla beraber, tehcir sırasında Türklere sözde el koydukları Ermeni mallarının geri verilmesi için kurulan komisyonlarda, Ermenilerin bir kısım yanıltıcı bilgilerine İngilizlerin alet oldukları da görülmektedir. Nitekim İngilizler, Türklere ait bazı mallara Ermenilerin haksızca el koymalarına imkân sağlamışlardır.⁴⁸

Kilis'te İngiliz işgali döneminde, İngilizlere karşı herhangi bir silahlı mücadele hareketi görülmedi. Bununla beraber, daha sonra teşkil edilecek olan Kuva-yı Milliye'nin ilk nüvesinin bu devrede oluştuğunu söyleyebiliriz. Kilis'i Suriye'ye bağlama girişimleri, Ermeni tahrikleri gibi hadiseler, Kilisli vatanseverlerin bir araya gelerek örgütlenmelerini sağlamıştır. Böylece gizliden gizliye örgütlenmeye başlayan

⁴³ Maalesef bu talepler, daha sonra Londra Konferansı sırasında Fransızlar ve İngilizler tarafından, TBMM. Hükümetinin temsilcisi Bekir Sami Beyin önüne konularak, sözde bu gibi isteklerin var olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır. Bk. Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 57-58.

⁴⁴ Atan, *Biyografisi, Milli Mücadele Anıları*, 6.

⁴⁵ *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, 1/106.

⁴⁶ Mustafa Budak, "Mütareke Döneminde Bir Aydın-Halk İşbirliği: Kilis'in Türklüğü Osmanlı Hükümeti'ne Bağlılığı Hakkında Bir Muhtıra", *İlmi Araştırmalar* 0/9 (2014), 70.

⁴⁷ BOA, *BEO*, No. 4578, Gömlek No. 343277-2; BOA, *Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdiriyeti [DH.KMS]*, No. 51-2, Gömlek No. 9; Budak, "Mütareke Döneminde Bir Aydın-Halk İşbirliği", 67-75.

⁴⁸ Kadri, *Kilis Tarihi*, 31.

vatanseverler, bir kısım hadiselere tepki vermek maksadıyla protesto, miting ve çeşitli eylemler düzenlemekten geri kalmamışlardır.⁴⁹

Kilis'te vatanseverlerin ilk olarak bir araya gelmeleri *Cemiyet-i İslamiye* çatısı altında olmuştur. Cemiyet-i İslamiye teşkilatı, ilk önce İslam dünyasının önde gelen şahsiyetleri tarafından Berlin'de kurulmuştur. Daha sonra bu teşkilat Mısır, Suriye vd. ülkeler yanında, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de faaliyet göstermeye başlamıştır.⁵⁰ Kilis'te bu cemiyetin bir şubesi, eski mebuslardan ve ulemadan Hacı Mustafa Efendi başkanlığında kurulmuştur. Cemiyetin üyeleri arasında; Salih-zâde Hacı İsmet, Neci oğlu Burhan, Topal oğlu Neşet, Yavaşça Muhtar, Salih oğlu Abdülkadir, Mehmet Cemalettin (İslam Bey), Mehmet Fehmi (Molla Recep), Canbolat-zâde Ali Fuat vs. şahıslar bulunmaktaydı. Cemiyetin görünürdeki amacı, Anadolu'da felakete uğrayanlara yardım etmektir. Cemiyetin yaklaşık 200 kadar üyesi ile faaliyet göstermesi, İngilizlerin dikkatinden kaçmadı. Neticede düzenledikleri bir baskınla cemiyetin defterlerine el koydular.⁵¹ Bunun üzerine cemiyet üyeleri yeraltına çekilerek faaliyetlerini gizli şekilde yürütmeye başladı. Bu defa vatansever aydınlar, daha çok *Heveskârân-ı Maârif Cemiyeti* (Eğitim Gönüllüleri Cemiyeti) çatısı altında bir araya geldiler. Cemiyet, görünürde bilime ve kültüre ilgi duyanların oluşturdukları bir kültür derneğiydi.⁵² Bununla beraber cemiyet, İngiliz işgali döneminde fırsat buldukça düzenlediği miting ve protesto eylemleriyle sesini duyurmaya çalıştı. Cemiyetin başlıca üyeleri arasında; Ahmet Rami (Atan), Asaf (Sarica), Sait (Baytaç), Mahir (Canbolat), Mahir (Atabenli), Hüseyin Fevzi (Sansal), Hasan Kâmil (Demirbaş), İslam Bey, Müslüman Bey, Mücahit Bey vs. şahıslar yer almaktaydı.⁵³

Kilis'in İngiliz işgali altında kalması yaklaşık on bir ay devam etti. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Fransa, İngiltere'nin Anadolu'nun güneyinde yaptığı bu işgalleri kabul etmemekte ve Sykes-Picot Antlaşması'na göre kendi payına düşen yerler olduğunu savunmaktaydı. İngiltere ise aralarındaki antlaşma uyarınca daha önce Fransa payına bırakmayı kabul ettiği Musul'u şimdi geri vermek istemiyordu. Bu düşüncelerle iki devlet arasında uzun süren sıkı pazarlıklar yapıldı. Bu görüşmeler neticesinde, Eylül 1919'da *Suriye İtilafnamesi* olarak tanınan antlaşmayı iki taraf imzalayarak aralarındaki sorunu çözmüş oldular. Bu antlaşma ile Musul, İngiliz hâkimiyetinde kalırken karşılığında işgal ettiği Suriye ve Anadolu'nun güneyindeki yani Urfa, Maraş, Antep ve Kilis'in de içinde yer aldığı topraklardan, 1 Kasım 1919 tarihinden itibaren askerlerini çekmeye başlayacaktı.⁵⁴ Böylece Kilis'te İngiliz işgali dönemi sona ererken yeni bir işgal dönemi de başlamaktaydı.

Suriye İtilafnamesi'nden sonra, Antep'e gelen Fransız komutan ile Antep'te bulunan İngiliz işgal kuvvetleri komutanı arasında yapılan görüşme sonucunda Antep, Kilis ve Maraş'la ilgili bir bildiri hazırlandı. Bildiride; İngiliz işgali altında bulunan bu yerlere Fransız kuvvetinin geleceği, Fransız kuvvetinin de İngiliz kuvveti gibi İtilaf kuvvetlerinin cümlesinin vekili olduğu, salahiyet ve vazifelerinin tamamen aynı olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵

Nihayet İngiliz işgal kuvvetleri, İtilafnamede sözü edilen 1 Kasım tarihini dahi beklemeden bu yerlerden askerlerini geri çekti.

⁴⁹ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 58-61.

⁵⁰ Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)* (Elazığ: F.Ü. Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), 39-40; Abdülkerim Rafik, "Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1926)", çev. Sabahattin Samur, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* O/88, (Şubat 1994), 52-53.

⁵¹ Sahir Üzel, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü* (Ankara: Doğu Matbaası, 1952), 10.

⁵² İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 41.

⁵³ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 76-77.

⁵⁴ Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri*, 21-22; Umar, *Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, 376-378.

⁵⁵ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 105, Gömlek No. 101, Belge No. 101-4.

3. FRANSIZ İŞGALİ DÖNEMİ

İngilizlerin Güney Anadolu topraklarından geri çekilmeye başlamasıyla birlikte, Fransız işgal kuvvetleri bölgeyi işgale giriştiler. 29 Ekim 1919 tarihinde Ermeni unsurlarının da yer aldığı bir Fransız öncü birliği Kilis'e girdi. Önce şehrin muhtelif yerlerine yerleşen Fransız askerleri, daha sonra Askerlik Şubesine baskın düzenlediler ve ele geçirdikleri bütün belge ve defterleri yaktılar.⁵⁶ Bu sırada, Kilis Kaymakamlığına bir nota veren Fransız komutan; Ermenilerin yerleştikleri kışla, Belediye Hanı ve Askerlik Şubesinin çevresindeki bütün hanelerin, tahliye edilmesini istedi.⁵⁷

Kilis halkı ise Fransızların bölgeyi işgal edeceğinden haberleri olmasından itibaren büyük korku içerisindeydiler. Fransızların, Ermenilerle birlikte Çukurova bölgesinde Türk halkına karşı işledikleri cinayet ve fecaatlerden haberdar olduklarından, burada da aynı felaketlerin yaşanacağından endişe etmekteydiler. Dolayısıyla Fransızların şehri işgal etmesi üzerine Heveskârân-ı Maârif Cemiyeti'nin ileri gelenlerinin öncülüğünde, işgalin yapıldığı gün öğlen namazından sonra Canpolat (Tekye) Camii avlusunda, büyük bir protesto mitingi düzenlendi. Mitinge yaklaşık on bin kişi katılmıştı.⁵⁸ Bu mitingde Hacı Ahmet Efendi-zâde Galip (Salihoğlu) çok coşkulu ve etkili bir hitapta bulundu. "*Kalkın ey gaflet içinde olanlar*" diyerek başladığı konuşmasında; "*Dedelerimizin, ölümlerimizin gömülü olduğu bu kutsal topraklarımıza düşman giriyor. Siz, ey en büyük dinin sancağını açanlar. Siz, ey tarihe destanlar yazarlar. Şimdi istiklâl günü hamiyet günüdür. Hür doğduk, hür yaşadık, hür ölmeliyiz. Düşman bu topraklara adım atarsa hep beraber savaşalım, hep beraber ölelim.*" sözleriyle, halkı duygulandırmış ve ağlatmıştır.⁵⁹

Yine aynı gün, kaza halkı adına Kilis Belediye Reisi Osman Fazlı Bey, Sivas'ta bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliyesine bir telgraf çekerek maruz kaldıkları işgali bildirmiş, ayrıca yapılması gerekenleri sormuş ve yardım istemişti.⁶⁰ Bu telgrafa Sivas'tan cevap gecikmemiş ve hemen iki gün sonra Heyet-i Temsiliye Başkanı M. Kemal Paşa'dan, Osman Fazlı Bey'e bir telgraf ulaşmıştır. 31.10.1919 tarihli olan bu telgrafta; hür yaşama azminde olan Kilisliilerin, ikinci defa haksızca bir işgale uğradıklarına dair gönderilen telgrafı aldığını ifade eden M. Kemal Paşa, millî haklarımızı azim ve kararlılıkla kesin olarak korumaya devam için, millî bir teşkilatlanmaya özen gösterilmesi gerektiğini ve bu hususta gerekli yardımların da yapılacağını bildirmekteydi.⁶¹

Kilis halkının bu heyecan ve galeyanına rağmen Fransızlar, şehri işgal ettikten sonra, şehirde baskı ve zulüm siyasetlerini olanca şiddeti ile halk üzerinde uygulamaya başladılar. Halkın can, mal ve namus güvenliği kalmamıştı.⁶² Ancak bu baskı ve zulme karşı, halkın sessiz kalması da düşünülemezdi. Nitekim Fransız askerlerinin bu zulmüne karşı ilk eylem, Kasım 1919'da Sakıp Bey tarafından gerçekleştirildi. Bu sırada Fransız askerleri, sözde kadın kılığına girmiş milisler etrafta dolaşarak iddiasıyla, yer yer örtülü kadınları rahatsız etmeleri, halkın tepkisini çekmekteydi. Benzer bir durumla Sakıp Bey, Cumhuriyet Caddesinde karşılaştı. Sarhoş bir Fransız askerinin, caddeden geçmekte olan bir kadına tacizde bulunduğunu gören Sakıp Bey, olaya neden olan Fransız askerini öldüresiye dövdü. Bu olay, halk arasında büyük bir infiale ve tepkiye yol açtı. Bu arada halkın bazı ileri gelenleri, durumun ciddiyetini anlatmak üzere Jandarma Komutanı Yusuf Ziya Bey'e şikâyetinde dahi bulundular.⁶³

⁵⁶ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 53.

⁵⁷ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 119, Gömlek No. 76, Belge No. 76-2.

⁵⁸ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 270, Gömlek No. 38, Belge No. 38-2; Kadri, *Kilis Tarihi*, 31.

⁵⁹ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 60-61.

⁶⁰ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 270, Gömlek No. 38, Belge No. 38-2.

⁶¹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 270, Gömlek No. 38, Belge No. 38-1.

⁶² Kadri, *Kilis Tarihi*, 33-34.

⁶³ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 78-80; İslam, "Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı", (27 Eylül 1960), 1.

Hadisenin gittikçe büyüdüğünü gören Fransız İşgal Kuvvetleri Komutanlığı, olayları yatıştırmak yerine halkı tehditle susturmak istedi. Bu maksatla, Fransız komutan bir ilan hazırlatarak şehrin çeşitli yerlerine kaymakamlık vasıtasıyla astırdı. İlanda baştan sona çok vahim ifadeler yer almaktaydı. Ancak bu ilanda en dikkat çeken ve ürperten husus; “*Kargaşalık çıkması hâlinde telef olacak veyahut yaralanacak bir Fransız askerine karşılık yerliden iki adamın kurşuna dizileceği ve bunların da kur’a ile tespit olunacağı*”⁶⁴ şeklinde yer alan bu ifadelerdi. Bu sözler, Fransız işgal kuvvetlerinin ne kadar insaniyetten ve hukuktan uzak olduklarının da açık itirafıydı.

Kilis’teki bu hadiselerden, Sivas’ta bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi Başkanı Mustafa Kemal Paşa da haberdar edildi. Hatta Sivas’ta kurulmuş olan Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti üyeleri de hemen harekete geçerek, Dâhiliye Nezaretine ve İstanbul’da bulunan yabancı temsilciliklere, bu olayları kınayan ve şikâyetle bulunan telgraflar çektiler.⁶⁵

3.1. Kilis’te Kuva-yı Milliye Teşkilatının Kurulması

Fransızlar, Güney Anadolu’da işgal ettikleri yerlerde Ermeni çetelerinin Türk halkının üzerine saldırmalarına göz yummaları yanında, Diyarbakır taraflarında ve Suriye bölgelerindeki Ermenileri, bu bölgeye göç etmeleri için çaba sarf etmekteydiler. Buna karşılık, bölgede yaşayan Türkleri de başka yerlere göçe zorlayarak bölgede Ermeni nüfusun çoğunluğu teşkil etmesini planlamaktaydılar.⁶⁶

Fransızların güneyde oynadıkları bu oyun, bölgede yaşayan Türk halkının güvenliğini ve varlığını tehlikeye sokmaktaydı. Bu nedenle, bölgede bir an evvel halkın güvenliğinin sağlanması için, millî teşkilatlanmaya gidilmesi elzem hâle gelmişti. Nitekim *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Güney Cephesi ile ilgili bir kısım yeni düzenlemelere gitti. Bu düzenlemeye göre cephe üç kısma ayrılmakta olup, Maraş, Antep ve Kilis ikinci bölgede yer almaktaydı. Bu bölgenin sınırları; birinci bölgenin Bahçecik-Kozan-Osmaniye hattının doğusu ile üçüncü bölgenin Adıyaman, Samsat, Birecik hattının batısında kalan bölgeydi. Bu bölgenin güvenliği ve sorumluluğu, Sivas’ta bulunan 3. Kolorduya ve bölge içinde bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine verildi.⁶⁷

İkinci bölgenin organize edilmesi ve kurtarılması faaliyetini yürütmek amacıyla, bir Heyet-i Merkeziye teşkil edilmek suretiyle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. İşgal altında olmayan Elbistan ise cemiyetin merkezi olarak seçildi.⁶⁸ Bölgede cemiyetin teşkilatlanışı, işgal altında olmayan yerlerde açıktan, işgal altında olan yerlerde ise Cemiyet-i İslamiye adıyla gizli şekilde yapılacaktı.⁶⁹

Bölgede millî teşkilatlanmanın başladığı sıralarda, esareten kurtularak Kilis’e gelen Mehmet Sait (Şahin Bey), Yemen’den arkadaşı olan Mehmet Fehmi (Molla Recep) ile görüşmüş ve ondan Kilis’te millî direniş için örgütlenme içerisinde olduklarını öğrenmişti.⁷⁰ Bu duygularla Kilis’ten ayrılarak Antep’e gelen Mehmet Sait, burada yakın arkadaşı olan Heyet-i Merkeziye üyesi Muhtar Bey vasıtasıyla cemiyet üyeleriyle

⁶⁴ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 104, Gömlek No. 11, Belge No. 11 (1-2); Kutu No. 109, Gömlek No. 128, Belge No. 128 (1-2); İnce, *Millî Mücadele’de Kilis*, 57.

⁶⁵ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 81.

⁶⁶ Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999), 156.

⁶⁷ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 350, Gömlek No. 108, Belge No. 108-1; *Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi*, 4/75.

⁶⁸ Daha sonra cemiyet merkezini Kılıç Ali Bey, Maraş ve Antep Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanı olarak, Antep-Maraş arasında önemli bir mevkiye sahip olan Pazarcık’a taşıdı. Bk. Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, 162-165.

⁶⁹ Nitekim bu karar doğrultusunda Kilis’te de, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı yerine, zaman zaman Cemiyet-i İslamiye adı ön planda tutulmuştur. Bk. Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, 161.

⁷⁰ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 84-86; İslam, “Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı”, (27 Eylül 1960), 1.

tanıştı. Mehmet Sait, Antep'te yaptığı görüşmeler sonunda “*Kilis Yolu Kuva-yı Milliye Kumandanlığı*” vazifesini kabul etti.⁷¹

Mehmet Sait, bu görevi üstlenmesinden sonra artık kod adı olarak Şahin ismini kullanmaya başladı. Böylece herkes onu artık Şahin Bey olarak tanımaya başladı. Şahin Bey ilk iş olarak, Kilis-Antep yolunu Fransız kuvvetlerine kapalı tutmak amacıyla, Kilis çevresinde bulunan köylerden topladığı 100 kişilik gönüllü milis kuvvetiyle, Kızılburun-Kertil mevkiilerini tutmaya başladı. Bu sırada Kilis'ten Antep'e gitmek üzere, 3 Şubat 1920 tarihinde 150 arabadan oluşan bir erzak kolu ile iki piyade bölüğü ve bir süvari takımının desteğinde, bir Fransız kuvveti yola çıktı. Bu durumu haber alan Şahin Bey, Kızılburun-Dazburun tepelerinde yolu keserek konvoyu beklemeye başladı. Fransızlar bu durumdan habersiz bu mevkiye ulaşmalarıyla birlikte, milisler şiddetli ateşle Fransızların ilerleyişini durdurdu. Burada iki taraf arasında şiddetli bir çatışma yaşandı. Bu beklenmedik saldırı karşısında şaşkına dönmüş olan Fransız kuvveti, bazı askeri kayıplar vermeleri üzerine yola devam edemeyeceklerini anlayarak geri çekilerek Kilis'e döndü.⁷²

Kilis-Antep yolu üzerinde Fransızlarla ikinci sıcak çatışma, 18 Şubat 1920 tarihinde gerçekleşti. Bu sırada Antep'te bulunan Fransız kuvvetleri, silah ve cephane bakımından sıkışık durumda olduklarından, Kilis'ten yardım istemişlerdi. Bu talep üzerine bir Fransız erzak kolu, bir süvari takımı ile iki dağ topuyla takviyeli bir piyade taburunun korumasında, Kilis'ten hareket etti. Ancak Şahin Bey'e bağlı milislerin yoğun ateşle karşılaşan bu Fransız konvoyu da Kilis'e geri dönmek zorunda kaldı.⁷³ Şahin Bey'in kazandığı bu başarılar, bölgedeki halkın Kuva-yı Milliye'ye daha fazla güven duymasına ve dolayısıyla örgütlenmenin hız kazanmasına da önemli katkı sağladı.⁷⁴

Antep-Kilis yolu üzerinde Şahin Bey'in mücadeleye başladığı sıralarda, daha önce Cemiyet-i İslamiye ve Heveskârân-ı Maârif Cemiyeti'nde yer alan vatanseverler, Kilis'te Kuva-yı Milliye'yi örgütlenme çabası içerisine girdiler. İslam, Sakıp ve Müslüman Beyler, şehir ile köyler arasında bağlantı kurmaya ve örgütlenme faaliyeti yürütürlerken; Molla Recep'te Maarif Kahvehanesi'ne giden Kilisli gençleri, davaya kazandırmaya çalışmaktaydı.⁷⁵ Ancak bu faaliyetler olmakla beraber yeterli olmayıp, bu örgütlenmenin tek elden organizesini sağlayacak ve bu sorumluluğu en iyi üstlenecek bir kumandana ihtiyaç vardı. Bununla beraber Kuva-yı Milliye'yi örgütlemeye çalışanlar, kumandanlık konusunda kendi aralarında bir ihtilafın çıkmasından korkmaktaydılar. Bunun için, aralarında yaptıkları müzakereler sonucunda, Kilis dışından bir kişinin kumandan olarak başlarına geçmesinin, daha uygun olacağına karar verdiler. Kilisli vatanseverlerin kendi aralarında aldıkları bu kararı bildirmek üzere İslam Bey ile Çapar Abdo'yu, Antep'in Sakçagözü Nahiyesi'ne gönderdiler. Bu sırada, Maraş'ın işgalden kurtulmasından sonra kumandanlar, Hurşit Ağa ile görüşmek üzere Sakçagözü'ne gelmişlerdi. Bölgedeki Kuva-yı Milliye'nin önde gelen kumandanları, Hurşit Ağa'nın evinde bir araya geldikleri sırada, İslam Bey ile Çapar Abdo bu toplantıya katılarak Kilis'te alınan kararı bizzat burada bulunanlara bildirdiler. Yapılan toplantı sonucunda; Antep cephesine Yüzbaşı Kılıç Ali, İslâhiye cephesine Yüzbaşı Yörük Selim ve Kilis cephesine de Yüzbaşı Kâmil Polat'ın kumanda etmesine karar verildi.⁷⁶

Sakçagözü'ndeki toplantı sonucunda Kilis Kuva-yı Milliye Kumandanlığına getirilen Polat Bey ile Kilis'ten gelen temsilciler arasında yapılan görüşmede, millî kuvvetlerin Kürt Dağı bölgesinde bulunan

⁷¹ Lohanlızade Mustafa Nureddin, *İstiklal Sevgisinin Abidesi Gaziantep Müdafası* (Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği, 1974), 31-33; Üzel, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*, 17; Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 86-88.

⁷² ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 329, Gömlek No. 148, Belge No. 148-1; Kutu No. 330, Gömlek No. 47, Belge No. 47-2; Lohanlızade M. Nureddin, *a.g.e.*, s.32-33.

⁷³ Lohanlızade, *Gaziantep Müdafası*, 33-34; Ş. Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, s. 34.

⁷⁴ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 73-75.

⁷⁵ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 76, 86.

⁷⁶ İslam, “Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı”, (28 Eylül 1960), 1.

Meydanki’de toplanmasına karar verildi. Bu görüşmeden sonra Polat Bey, gerekli hazırlıklarını tamamladıktan sonra, beraberinde bulunan birkaç adamıyla birlikte mart ayının başlarında Meydanki’ye geldi.⁷⁷ Polat Bey, Meydanki’ye geldikten sonra ilk iş olarak, 3 Mart 1920 tarihinde bir emir yayımladı. Bu emirde genel olarak; Kilis’teki milis kuvvetlerin yeniden teşkilatlandırılması, iaşe ihtiyacının karşılanması ve organizeli hâlde faaliyetlerin yürütülmesi hususları yer almaktaydı.⁷⁸

Milis kuvvetleri, mart ayı başlarında (tahminimizce Polat Beyin Meydanki’ye geldiği sıralarda) Kurt Kulağı ve Raco istasyonlarında bulunan Fransız karakollarına saldırılar düzenledi.⁷⁹ Bu saldırıları düzenleyenler arasında; Kilis’teki Fransız askerini dövme hadisesinden sonra şehirden ayrılarak Meydanki ve Çamlıca taraflarında örgütlenme faaliyetlerini sürdüren Sakıp Bey, Ahmet Ruto Ağa, Abdullah İslam, Seydo Diko Ağa ve Şeyh Abdi (Gelen) de bulunmaktaydı. Hatta bu baskında; Sakıp Bey ve arkadaşlarının Kilis Hükümet Konağı’ndan kaçırdıkları bir Ramazan topu da kullanıldı.⁸⁰ Çatışma sırasında birkaç Fransız askeri öldürüldü, 35 civarında Cezayir kökenli Fransız askeri ise esir alındı. Sakıp Bey esir alınan bu Fransız askerlerini işgalden kurtulmuş olan Maraş’taki Kolordu merkezine götürerek teslim etti.⁸¹

Bu sırada Antep’teki savunmayı kırmaya çalışan Fransızlar, askeri yardıma ihtiyaç duymaktaydılar. Bu maksatla, bir kez daha Şahin Bey’in tuttuğu Kilis-Antep yolunu açmayı zorlamak amacıyla yeni bir Fransız birliği, 17 Mart 1920 tarihinde Kilis’ten yola çıktı. Bu durumun haber alınması üzerine, Fransız birliğinin yoldan geçmesini önlemek amacıyla Şahin, İslam ve Sakıp Beyler Kuva-yı Milliye müfrezeleriyle Seve Boğazı’nı tuttular. Fransız askerlerinin Seve Boğazı’na ulaşmasıyla birlikte iki saat süren bir sıcak çatışma yaşandı. Ancak düşman birliği çok güçlü olmasından dolayı, Kuva-yı Milliye müfrezeleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Fransız birliği de yolun güvenli olmadığını görerak Kilis’e geri dönmek zorunda kaldı.⁸²

Polat Bey, Meydanki’ye geldikten sonra bölgede yaşayan başta Okçu İzzeddinli Aşireti⁸³ olmak üzere çeşitli aşiretleri ve aşiret beylerini Kuva-yı Milliye’ye kazandırmak için büyük çaba sarf etti. Bu hususta, önemli ölçüde başarı sağlandığı da görülmektedir. Nitekim aşiretlerden alınan yardımlarla Katma-İslahiye demiryoluna yapılan saldırı ve Darmık Savaşı buna en iyi örnek teşkil etmektedir.

Fransızların asker ve silah sevkiyatında kullandıkları Katma-İslahiye demiryolu hattını kullanılamaz hâlde getirmek için bir plan yapıldı. Hedef, Akbez - Raco arasında bulunan ve Mesekanlı köyüne yakın iki sırt arasına kurulmuş olan 30 m. yüksekliğinde ve 50 m. uzunluğunda olan demiryolu köprüsüne ve köprüyü korumakta olan Fransız karakoluna saldırmaktı. Polat Bey’in yönlendirdiği Ahmet Ruto, Şeyh Abdi ve Amik

⁷⁷ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 74, 96, 100; İslam, “Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı”, (28 Eylül 1960), 1. Polat Beyin Meydanki’ye geldiği tarihi, Çolakoğlu şubat ayının sonları olarak vermektedir. Ancak Polat Bey’in Meydanki’de yayınladığı ilk genel emri 3 Mart 1920 tarihindedir. Bu nedenle Polat Bey’in Meydanki’ye mart ayının ilk günlerinde gelmiş olması daha muhtemeldir.

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 100; İnce, *Millî Mücadele’de Kilis*, 66-68.

⁷⁹ Suriye ve Anadolu’nun güney kısımlarını Fransa adına işgal etmekle görevlendirilmiş subaylardan Yüzbaşı Andrea’nın kaleme aldığı ve Erkân-ı Harbiye Miralayı Kadri’nin tercüme ettiği günlükte bu hattın Kuva-yı Milliye tarafından sürekli saldırıya uğradığı hususunda şunları söylemektedir: “Çeteler nakliyâtımızı sektedâr etmek için Kemalilerden emir alıyorlar ve bunu pek güzel ifâ ediyorlardı. Ekseriyetle Meydanı Ekbez ile ve Raco arasındaki demiryolu kat’ olunuyordu ve hatta birkaç defa Katma’nın hemen takriben on kilometre kadar uzağındaki Kurtkulağı istasyonuna doğru olan hattı kesilmişti. Bir Tabur hatta bir Bölük ile geçer geçmez hemen tamir husûsâtında kullanılan ameleyi himaye için gönderiliyor ve fakat hat tamir edilib de bir veya birkaç tren geçtikten iki üç gün sonra başka bir yerden yine hattın kat’ edildiği haberi alınıyordu”. Bk. Erkân-ı Harbiye Miralayı Kadri, *Fransızlara Nazaran Suriye ve Kilikya Muharebatı*, nşr. Erdal Açıksees (Elazığ: F.Ü. Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010), 6.

⁸⁰ İslam, “Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı”, (28 Eylül 1960), 1.

⁸¹ İnce, *Millî Mücadele’de Kilis*, 65-66.

⁸² Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, s. 107-108; İslam, “Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı”, (28 Eylül 1960), 1 ve (29 Eylül 1960), 1.

⁸³ Öztürk, “İzziye Kazasının Kuruluşu”, 29-45.

Beylerinden Mursal oğlu Ahmet Bey'e bağlı kuvvetler 24 Mart 1920 tarihinde köprü kuşatıldı ve köprüyü korumakta olan Fransız karakolu yayılım ateşine tutuldu. Açılan ateş sonucunda bir Fransız subayı ve köprüden atlayan bir Ermeni kökenli çavuş öldü, 40 Fransız askeri de esir alındı. Köprü ise tahrip edilerek kullanılmaz hâle getirildi. Ertesi günü Maraş'a gitmek üzere Kilis'ten hareket eden 600 kişilik bir Fransız taburunun gelmekte olduğunu haber alan Polat Bey, hemen harekete geçerek bir plan yaptı. Bu plana göre; bölgede bulunan aşiret ağalarına bağlı milis kuvvetleri ile Seve Boğazı'nda yapılan çatışmadan sonra bu tarafa gelmiş olan İslam ve Sakıp Beyler, Fransız taburunun yolunu kesmek üzere Darmık Dağı eteklerinde ve Beğ Obası'nda tedbir alacaklardı. Kendisi de Bülbül Nahiyesi ve civarında yer alan köylerden kuvvet toplayarak yardımlarına gidecekti. Nihayet 26 Mart günü Fransız taburu dağın eteğinde yer alan dar vadiden tek sıra hâlinde geçmeye başladı. İlk ateşi Sakıp Bey açtı ve böylece iki taraf arasında yaklaşık iki saat devam eden büyük bir çatışma başladı. Bu mücadele sonunda Fransız taburunun tamamı imha edildi. Buna karşılık milis kuvvetlerinin, aralarında Sakıp Bey'in de bulunduğu on şehit ve on kadar da yaralı milis bulunmaktaydı.⁸⁴ Milislerin, demiryolu köprüsünü tahrip ve bir tabur askeri de imha etmeleri, Kuva-yı Milliye'nin bölgede elde ettiği en önemli başarılarından biri olduğunu söyleyebiliriz.

Kilis'te bulunan Fransız işgal kuvveti, 25 Mart günü Kilis'ten sadece Maraş'a değil, ondan daha büyükçe bir kuvveti Antep'e gitmesi için yola çıkardı.⁸⁵ Fransızlar bu büyük kuvvetle, Kilis-Antep yolunu açmayı ve Antep'teki kuvvetlerine yardım ulaştırmayı umuyorlardı. Şahin Bey ise, Kilis'ten bir Fransız kuvvetinin hareket ettiği haberini alır almaz ne pahasına olursa olsun yolu tutmak amacıyla hemen hazırlıklara başladı. Bu maksatla hemen çevre köylere haberler göndererek milis toplamaya çalıştı. Ayrıca Antep Kuva-yı Milliyesi'nden de yardım istedi. Bu arada Fransızları durdurmak amacıyla, Kızılburun–Dazburun–Kantara üzerinde bir savunma hattı oluşturdu. 26 Mart günü sabahında Fransız kuvvetleri Kızılburun–Dazburun–Kantara hattına ulaşmaları üzerine, Kuva-yı Milliye müfrezeleri ateşe başladılar. Bunun üzerine Fransız top bataryası, müfrezelerin bulunduğu tepeleri yoğun bir top ateşine tuttu. Top ateşi ve bazı Fransız birliklerinin saldırıya geçmesi karşısında, müfrezeler geriye çekilmeye başladılar. Fransız kuvveti bunun üzerine tekrar yürüyüşe geçerek gün içerisinde Sinnep Köprüsü'ne vardılar. 27 Mart günü Kuva-yı Milliye müfrezeleri ile Fransız kuvvetleri arasında önce Kazıklı tepelerinde sıcak çatışma yaşandı. Top ateşi karşısında müfrezeler geri çekilmek zorunda kaldılar. Gün içerisinde ikinci çatışma, Beşgöz Hanı'na doğru yerleşmiş olan müfrezelerin Fransız ilerleyişini durdurmak istemeleri sebebiyle yaşandı. Ancak buraya da Fransız kuvvetlerinin yoğun ateş açması üzerine, Kuva-yı Milliye müfrezeleri bu defa Elmalı tepelerinde yeni bir savunma hattı oluşturdular. 28 Mart günü sabahında iki taraf arasında Bostancık kayalıkları ve Elmalı Köprüsü çevresinde şiddetli çatışmalar yaşandı. Fransızların asker ve silah üstünlüğü karşısında müfrezeler çatışmaya uzun süre dayanamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.⁸⁶ Bu şiddetli çatışmada Şahin Bey, Fransızların Elmalı Köprüsü'nü geçmemesi için insanüstü bir gayretle savaşmasına rağmen, sonunda maiyetindeki on sekiz kişiyle beraber köprü üzerinde şehit düştü.⁸⁷

⁸⁴ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 74-75, 101-106; İslam, “Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı”, (29 Eylül 1960), 1-2 ve (30 Eylül 1960), 1; İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 68-70. Hatta Darmık Dağı (Hisar) Savaşı sırasında Bulamac Köyü'nden Fat-i Rendi (Güzel Fatma'dan kısaltmadır) adında dul bir kadının ateşin ortasına atılarak yüksek bir kayaya çıkması ve savaşanları teşvik etmek üzere sözler söyleyip zılgıt çalması, diğer taraftan aşiretin mensubu birçok kadın ve çocuğun mevzilere cephaneye ve su taşınması da bir kahramanlık örneğidir. Bk. Öztürk, “İzziye Kazasının Kuruluşu”, 41-42.

⁸⁵ Antep gitmek üzere çıkan Fransız kuvveti şu birliklerden oluşmaktaydı: 1 Cezayir Avcı Taburu, 1 Senegal Avcı Taburu, 1 Müstemleke Taburu, 2 Süvari Bölüğü (1'i atlı piyade), ½ İstihkâm Takımı, 65'lik 1 adet cebel bataryası, 1 seyyar hastane olmak üzere toplam 2500 kişi, 1400 hayvan ve 400 arabadan oluşmaktaydı. Bk. Miralay Kadri, *Fransızlara Nazaran Suriye*, 8-9.

⁸⁶ Miralay Kadri, *Fransızlara Nazaran Suriye*, 8-14; Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 112-113.

⁸⁷ Lohanlızade, *Gaziantep Müdafası*, 34-35.

Fransızlar, Kilis-Antep yolunun Şahin Bey öncülüğünde Kuva-yı Milliye milisleri tarafından tutulmuş olmasından dolayı, yaklaşık üç ay boyunca Antep ile herhangi bir irtibat sağlayabilme ve yardım gönderebilme imkânı bulamamışlardı. Ancak yola çıkardıkları büyük bir askeri kuvvet ve üstün silahlar ile yoğun bir çatışma sonunda dördüncü günde Antep ile yeniden bağlantı sağlayabildiler. Bu üç günlük savaşta Türk milislerin kaybı yaklaşık olarak 100 şehit ve 300 yaralı, buna karşılık Fransızların ise ikisi subay olmak üzere 4 ölü ve biri subay olmak üzere 25 yaralı bulunmaktaydı.⁸⁸

Şahin Bey'in şehit olmasından sonra Kilis-Antep yolunun tutulması görevi Alaattin Bey'e verildi. Fakat bir süre sonra maiyetindeki milislerin dağılması sebebiyle Polat Bey bölgeye gelerek yeniden kuvvet topladı ve yolun tutulmasını sağladı. Nisan ve mayıs aylarında Fransızların Antep'e yardım göndermesini önlemek amacıyla Kuva-yı Milliye'nin cansiperane şekilde çaba sarf ettiğini ve yol üzerinde bu yüzden zaman zaman çatışmalar yaşandığını görmekteyiz.

Bu çatışmalardan biri; 7 Nisan 1920 tarihinde Antep'ten dönmekte olan Fransız kuvveti ile Kuva-yı Milliye milisleri arasında meydana geldi. Bu çatışmada milislerin Fransız kuvvetine verdirdiği kayıp 80 ölü ve yaklaşık bir o kadar da yaralı idi.⁸⁹ 9 Mayıs'ta Antep'e gitmek üzere Kilis'ten hareket eden Fransız birliği ile Kızılburun'da meydana gelen şiddetli çatışma neticesinde, Fransız kuvveti geri dönmek zorunda kaldı. Yine 21 Mayıs'ta Kilis'ten hareket eden dört tabur piyade ve iki bölük süvariden oluşan Fransız kuvvetine Geneyik'te kurulan pusu neticesinde yaklaşık 200 Fransız askeri öldürüldü.⁹⁰

Bölgenin stratejik önemini göz önüne alan Kuva-yı Milliye Kumandanı Polat Bey, Kilis-Antep yoluna daha yakın olmak düşüncesiyle, 1920 Mayıs ortalarında karargâhını Cercik Köyü'ne taşıma kararı aldı.⁹¹ Bu karargâh aynı zamanda, 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılışından sonra kurulan Ankara Hükümeti'ni temsil eden yerel yönetimin merkezi olacaktı. Bu maksatla Kilis Heyet-i Merkeziyesi adı altında başkanlığını Kâmil Polat Bey'in yaptığı, Molla Recep (Mehmet Fehmi), İslam Bey, Müslüman Bey ve Ahmet Remzi (Güres) Bey'in üye bulunduğu bir yönetim oluşturuldu. Yerel yönetim işlerinden başkanlığını Molla Recep'in başkanlığını yapacağı bir heyet sorumlu olacaktı. Bu heyetin ilk işi Kuva-yı Milliye'ye bir an önce iâşe temin etmektir. Bölgede dirlik ve düzenin sağlanması yani asayişten sorumlu kolluk görevini İslam ve Müslüman Beyler yapacaklardı. Bu sırada Kilis Askerlik Şubesi'nin defter ve kayıtları çalınarak Cercik'e getirildi.⁹²

3.2. Ateşkes İlanı

İtilaf Devletleri'nin San Remo'da Osmanlı Devleti ile yapılacak barış anlaşmasının esaslarını belirleyerek Osmanlı Hükümeti'ne sundukları bir dönemde, Fransa ile TBMM Hükümeti arasında ilk ilişkiler başladı. İki taraf arasında yapılan çeşitli görüşmeler neticesinde, iki tarafında istekli olması üzerine bir ateşkes anlaşmasının yapılmasına karar verildi.

İki tarafta ateşkes anlaşmasından kendilerince faydalanmayı düşünmekteydiler. Fransa, I. Dünya Savaşı'ndan ağır bir mali yükü çıkmıştı. Bu yüzden 1919 yılından itibaren Fransa'da istikrarlı hükümetler kurulamamakta ve bir siyasi bunalım yaşanmaktaydı.⁹³ Dâhilde bu siyasi bunalım yaşanırken, Güney Anadolu'da Fransız kuvvetleri ise sıkışmış durumdaydı. Bu bölgede Kuva-yı Milliye'nin başarılı çete savaşları vermesi ve irtibatla olduğu Suriye Arapları vasıtasıyla da Anadolu'ya gelen askeri yardımın engellenmesi, Fransa'nın durumunu kötüleştirmeye başlamıştı. İşte bu sebeple, Fransa zaman kazanmak ve

⁸⁸ Miralay Kadri, *Fransızlara Nazaran Suriye*, 14-15.

⁸⁹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 819, Gömlek No. 188, Belge No. 188-1.

⁹⁰ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 80-84.

⁹¹ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 87-88.

⁹² Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 166-167.

⁹³ Gürün, *Savaşın Dünya ve Türkiye*, 123-124.

bu arada bölgedeki kuvvetlerine asker ve silah tedarikinde bulunmayı düşünmekteydi. M. Kemal Paşa ise, bu anlaşma vesilesiyle İtilaf devletleri tarafından tanınmayan TBMM Hükümeti'nin tanınması sağlanabilir, belki de bu anlaşma Fransa ile İngiltere'nin arasını açabilir ve Fransa, TBMM ile bir barış anlaşması imzalamaya ikna olabilir, diye düşünmekteydi. İşte bu düşüncelerle iki taraf arasında yirmi günlük bir ateşkes kabul edildi.⁹⁴

Bu ateşkes antlaşmasına göre; 29/30 Mayıs gece yarısı başlayacak ateşkes yirmi gün sürecek, Fransızlar on gün içinde Pozantı, Sis (Kozan) ve Antep'i boşaltacaklar ve iki tarafta ellerinde bulundurdukları tutsakları karşılıklı olarak geri vereceklerdi.⁹⁵

Ancak ateşkes yapılmasına rağmen, Fransızların sözleşmeye uygun hareket etmemeleri üzerine M. Kemal Paşa çeşitli komutanlıklara ve Fransız Tümen Komutanı General De Lamaut ile ateşkesin ayrıntılarını görüşmek üzere Kilis'te bulunan Kaymakam (Yarbay) İrfan Bey'e şifreli bir telgraf çekti.⁹⁶ M. Kemal Paşa telgrafında özetle; Fransızların kendi tutsaklarını kurtarmak ve yapacakları saldırı hazırlığı için zaman kazanmaya çalıştıkları, masum Müslüman halkı tutuklamaya devam ettikleri, Ermeniler vasıtasıyla Müslüman halkı kırdıkları, geri verilen tutsaklara karşı aynı sayıda tutsağı salıvermedikleri hususlarının altını çizmekte ve bu nedenle 18/19 Haziran gece yarısı bütün Fransız cephesinde ateşe başlayacaklarını bildirmekteydi.⁹⁷

M. Kemal Paşa'nın da ifade ettiği gibi, ateşkesten elde edilmesi beklenen gelişmeler gerçekleşmemiştir. Bununla beraber, ateşkes ile Kilis'te başka bazı olumlu gelişmeler de oldu. Bu gelişmelerden birincisi, Fransızlardan çok şeyler bekleyen Kilisli Ermeniler, yapılan bu ateşkes karşısında büyük hayal kırıklığına uğramış olmalı ki, tutumlarında beklenmedik bir tavır değişikliği görülmeye başlandı. Hatta Ermeni cemaatinin ileri gelenleri, Kilisli Ermeniler adına TBMM Başkanı M. Kemal Paşaya çektikleri telgrafta özetle; şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da Türk vatandaşlarımızla Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak yaşamaya azmettiklerini bildirmekteydiler.⁹⁸ Kilisli Ermenilerin bu sözleri, büyük bir tavır değişikliğinin hangi noktaya geldiğini göstermesi açısından çok dikkat çekicidir.

İkinci önemli gelişme ise, daha önce Kuva-yı Milliye aleyhtarı olan Kilis eşrafından bazı kimselerin, 14 Haziran 1920 tarihinde Kefergani Köyü'nde Polat Bey ile bir araya gelerek Kuva-yı Milliye'ye ve TBMM'nin her emrine uyacaklarına dair yemin etmeleridir.⁹⁹ Ayrıca eşraf ile yapılan müzakereler sonucunda; süvari bölüğünün noksanlarının tamamlanması, piyadenin elbise ve iye ihtiyacının temin edilmesi, Fransızlara erzak satışının önlenmesi, Kuva-yı Milliye'nin iye ve diğer ihtiyaçlarının sağlanması için vergi konulması, Londra'da devam eden barış görüşmelerine telgraflar çekerek İstanbul Hükümeti'nin görüşlerinin geçerli olmayacağını duyurulması vb. esasları içeren on üç maddelik bir anlaşma yapıldı.¹⁰⁰

Bu arada ateşkes arifesinde başlayan ve ateşkes döneminde daha fazla hareketliliğin olduğu bir başka gelişme ise, bu sıralarda Suriye'de bir devlet kurmayı uman ve önceleri Fransa ile iyi ilişkilere sahip Emir Faysal, Fransa ile ihtilafa düşünce TBMM Hükümeti ile ilişki kurma çabası içerisine girmesidir. Bu maksatla bizzat kendisi M. Kemal Paşa ile yazışma yaptığı gibi, bölgede bulunan bazı yöneticiler ile görüşmeler

⁹⁴ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2/69-72.

⁹⁵ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 2/145-146; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2/71-72.

⁹⁶ ATASE Arşivi, *ISH*, Kutu No. 55, Gömlek No. 54, Belge No. 54-1, 54-18.

⁹⁷ Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, 2/155.

⁹⁸ Üzel, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*, 90-91.

⁹⁹ ATASE Arşivi, Kutu No. 55, Gömlek No. 54, Belge No. 54-63, 54-64.

¹⁰⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 189-191; İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 108-111.

yapmaları için gönderdiği temsilciler vasıtasıyla bir iş birliği sağlamayı arzulamaktaydı.¹⁰¹ Nitekim bu görüşmeler sonucunda iki taraf arasında birincisi 2-3 Haziran 1920¹⁰² ve ikincisi de 2 Temmuz 1920 tarihinde¹⁰³ olmak üzere iki anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaların her ikisinde de Türk tarafına başkanlık eden Polat Bey olup, bu görüşmeler Kilis'in Kefergani köyünde oldu. Hatta ikinci görüşmede Irak'tan da temsilciler hazır olup onlarda anlaşmaya katıldılar. Bu yapılan anlaşmalarda dikkati çeken en önemli hususlar; düşmanı kovmak için iş birliği yapılması, askeri yardımda bulunulması, bilgi paylaşımı, suçluların yakalanarak karşı tarafa teslimi gibi konular yer almaktaydı.

TBMM Hükümeti ile Emir Faysal arasında bir yakınlaşma olmasına rağmen, Emir Faysal'ın Fransa ile yaşadığı gerginlik bu ilişkilerin devamına ve gelişmesine imkân sağlamadı. Bu gerginliğin temel nedeni, Fransa Suriye'de kendisine bağlı bir manda yönetimi kurmak istemesine karşın, Emir Faysal'ın kendi krallığında bağımsız bir Suriye devleti kurma girişiminde bulunmasıydı. Suriye üzerine iki taraf arasındaki bu düşünce farklılığı, iki tarafı karşı karşıya getirdi. Neticede Fransa, Suriye'de askerî harekâta karar verdi. Kilis'te bulunan General De Lamaut, General Gobo'nun kuvvetlerine katılmak üzere kendi komutasında 3 piyade taburu, 2 süvari bölüğü ve 5 bataryanın yer aldığı bir kuvvetle Halep'e gitti. General Gobo komutasında Fransız kuvvetleri hiçbir direnme ile karşılaşmadan 23 Temmuz 1920'de Halep'i işgal etti.¹⁰⁴ 25 Temmuz 1920'de Şam'a giren Fransız kuvvetleri, Emir Faysal yönetimine son verdi.¹⁰⁵ Böylece TBMM Hükümeti ile Emir Faysal arasında olan yakınlaşmadan hiçbir sonuç elde edilemedi.

3.3. Savaşın Yeniden Başlaması

Yirmi günlük ateşkesin sona ermesiyle birlikte iki taraf arasında yeniden çatışmalar başladı. Bu sırada Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanı Polat Bey'in tayini 21 Haziran 1920'de Maraş'a çıktı. Ancak Kilis Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Monla Mehmed (Recep) Bey, 23 Haziran'da M. Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek Kilis'teki durumun hassasiyetinden dolayı Polat Bey'in bir müddet daha yerinde kalması için rica etti.¹⁰⁶ Bu rica üzerine olsa gerek, Polat Bey'in bir süre daha Kilis'te kaldığını görmekteyiz. Bu durum çok uzun sürmemiş olup 7 Ağustos 1920 tarihli bir yazıda, Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanlığına Polat Bey'in yerine Binbaşı Mahmut Bey'in tayin edildiği görülmektedir.¹⁰⁷ Bununla birlikte Polat Bey'in bir süre daha Kilis'te görevde bulunduğunu görmekteyiz.¹⁰⁸

Ateşkesin bitmesi ile yeniden savaş başlarken TBMM Hükümeti, Güney Cephesinde yeni bir düzenlemeye gitti. 27 Haziran 1920 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararı ile yeni kurulan Adana Cephesi Kumandanlığına kolordu komutanı yetkisi ile Albay Selahattin Adil Bey atandı. Adana Cephesi, Mersin'den başlayarak Fırat boylarına kadar uzanan bölgede bulunan Fransızlarla olan cepheyi içine almaktaydı. Bu cephe içerisinde bulunan sancak ve kazaların lojistik ve askerlik şubeleri de Adana Cephesi Kumandanlığının emri altına verildi. Yine cephe içerisinde yer alan bölgelerde bulunan askeri birlikler ve millî kuvvetler Adana Cephesi buyruğuna gireceklerdi.¹⁰⁹ Bu karar ile birlikte Kilis Kuva-yı Milliyesi, Adana Cephesi Kumandanlığına yani 2. Kolordu'ya bağlandı. Artık bu cephede Fransızlarla yürütülecek mücadele

¹⁰¹ Umar, *Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, 439-442; Rafik, "Türkiye-Suriye İlişkileri", 38-40.

¹⁰² Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 192.

¹⁰³ Umar, *Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, 442-443; Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 192-194.

¹⁰⁴ Miralay Kadri, *Fransızlara Nazaran Suriye*, 62-63.

¹⁰⁵ Umar, *Fransız Manda İdaresi Altında Suriye*, 446-449.

¹⁰⁶ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 766, Gömlek No. 149, Belge No. 149-1.

¹⁰⁷ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 791, Gömlek No. 96, Belge No. 96-1.

¹⁰⁸ Örneğin 31.10.1920 tarihli bir belgeden Polat Bey'in hâlâ Kilis'te görev yaptığını öğrenmekteyiz. Bk. ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 937, Gömlek No. 114, Belge No. 114-1.

¹⁰⁹ Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, 2/160-161.

tek elden ve bölgede bulunan gerek düzenli askeri birlikler ve gerekse milis kuvvetler bir koordine içerisinde hareket edeceklerdi.

Güney Cephesinde savaş yeniden başlamış olmakla beraber yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu sırada Emir Faysal'dan dolayı Fransa, daha çok Suriye'ye odaklanmıştı. Hatta Emir Faysal'a yönelik düzenlenecek askerî harekâta katılmak üzere General De Lamaut komutasında çok sayıda Fransız askeri Kilis'ten ayrılarak Halep'e gitmişti. Bu sırada Fransızların Kilis'te bıraktıkları askeri kuvvet yaklaşık 200 piyade, 50 süvari, 2 top ve bir miktar tüfekten ibaretti.¹¹⁰ Kilis'te Fransız kuvvetlerinin sayısının çok azalmış olmasına rağmen, yine de bu şartlar altında Fransızları Kilis'ten şu anda söküp atmak kolay değildi. Kuva-yı Milliye'nin ateşkesten istifade ederek şehirde ve köylerde güven kazandığı ve askere alınanların sayısı hayli artmıştı. Ancak askere alınanların iase ve silah temini konusunda hâlâ sıkıntılar çekilmekteydi.¹¹¹ Bu sebeple şimdilik Kuva-yı Milliye fırsat buldukça, şehir ve çevresinde çatışmalara girmekte, zaman zamanda sınırlı imkânlar ölçüsünde Fransızları rahatsız edecek şekilde şehre karşı taciz ateşler açılmaktaydı.¹¹²

Bu arada Polat Bey gönderilen bir emir üzerine, Kilis'te geçici bir hükümet kurmak amacıyla harekete geçmiş ve oluşturulan geçici hükümet hakkında Antep Mutasarrıflığını ve 11 Eylül 1920 tarihli bir yazıyla da Adana Cephesi Kumandanlığını bilgilendirmiştir. Bu düzenlemeye göre geçici hükümet; kaymakam, hâkim, mal müdürü, jandarma zabiti ve komiserden oluşmaktaydı. Bu görevlilerden hâlihazırda kaymakam, hâkim ve jandarma zabitanın mevcut olduğu, mal müdürü vekâletine Kuva-yı Milliye'den bir efendi, komiser vekâletine (asaleti de istenmektedir) de Polis Eyüp Sabri Efendi tayin edilmiştir. Ayrıca kaza altı nahiyeye ayrılarak her nahiyeye de vekâleten müdür tayin edildiği ve her nahiyenin ise 60 küsur köyden oluştuğu bildirilmektedir.¹¹³ Bu düzenlemeyle, bölgedeki idari boşluğu ve belirsizliği tamamen ortadan kaldırmaya yönelik bir adım olduğunu söyleyebiliriz. Artık Kilis Kazası, TBMM Hükümeti'ne bağlı bir yönetime kavuşmuş oluyordu.

Türk tarafında bu gelişmeler yaşanırken Kilis'teki Fransız işgal kuvvetleri de boş durmuyordu. Fransızlar, şehirde düzeni sağlamaya çaba sarf ederken, fırsat buldukça kendileriyle iş birliği yapan eşkıya elebaşlarının kurdukları çetelerle birlikte çevre köylere yönelik askeri harekâtlar düzenlemeye çalışmaktaydılar. Bölgede daha önce varlık gösteren eşkıyalardan ve onların şekavetlerinden yukarıda bahsetmiştik. Bu dönemde, geçmişe göre eşkıyalığa yeltenenlerin sayısı oldukça artmıştı. Özellikle Fransızların, halkı korkutmak ve sindirmek amacıyla yerliden bazı şahsiyetlerin gayrihukuki hareketlerine ve eşkıyalıklarına göz yummakta, hatta onlara destek vermekte ve birlikte hareket etmekteydi. Milli, dini ve vicdani duygulardan yoksun bazı şahsiyetler ise, bu ortamdan istifadeyle menfaat temin üzere Fransızlara yanaşma göstermiş ve çeteler kurarak eşkıyalığa başlamışlardı. Kilis Kuva-yı Milliyesi'nin uğraştığı en önemli meselelerden birini de bu konu teşkil etmekteydi. Örneğin önce Kuva-yı Milliye'de hizmet veren, ancak daha sonra Halep ile Kilis arasında eşkıyalığa başlayan Tekbıyık, Kara Yusuf ve Topal Kerim Mülk köyünde Hacı Ağa ile bir araya gelmişlerdi. Bu sıralarda Mülklü Hacı Ağa Fransızlara yanaşma eğilimi göstermekteydi. Mülk köyünde bu kişilerin toplandıklarını haber alan Güney Akıncı Koluna kumanda eden Bedri Bey, köyü basması sonucunda Tekbıyık, Kara Yusuf ve Topal Kerim ele geçirildi. Ancak Mülklü Hacı Ağa kaçmayı başararak Şımarık köyünün aşiret reisi olan Hasan Cüneydan'a sığındı. Bu durumu haber alan Polat Bey, 19 Ekim ve 22 Ekim 1920'de iki defa Şımarık köyünü bastı. Bu baskınlar sonucunda Hasan Cüneydan'ın çetesine kayıplar verdirildi ve köydeki kışlası tahrip edildi. Ancak Kuva-yı

¹¹⁰ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 196-197.

¹¹¹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 796, Gömlek No. 21, Belge No. 21-1.

¹¹² İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 117-119.

¹¹³ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 796, Gömlek No. 72, Belge No. 72-1.

Milliye’de altı şehit vermişti ve yaralananlar vardı. Bu kayıplar olmakla beraber, Kuva-yı Milliye bu baskınlarla Fransızların çevredeki itibarını sarsmış olması ile bir prestij elde etmiş oldu.¹¹⁴

Fransızlar, Kuva-yı Milliye’nin Şımarık köyüne baskınlarını bir onur meselesi olarak addetmiş olup intikam almak üzere, 26 Eylül 1920 tarihinde şafak vaktinde 300 piyade ve 100 süvariden oluşan, beraberlerinde iki Kilisli şahıs Mülazım Nazmi Efendi ve Hasan Cüneydan ile beraberlerindeki çeteleri, ayrıca Halep’ten gelen süvari ve piyade ile Telhabeş nahiyesine baskın vermiştir. Bu baskın karşısında Kuva-yı Milliye müfrezesi, şiddetle mukavemet etmiş ve saldırıyı geri püskürtmüştü. Fransız kuvveti kaçmak zorunda kalırken birkaç ölü ve yaralı ile bir esir kayıp vermişti. Hatta süvariler kaçan Fransız askerini Kilis’e kadar takip etmişti.¹¹⁵ Aynı gün içerisinde Fransızlar, Hasan Cüneydan çeteleri ile birlikte Kefergani ve Telamisin’de bulunan Kuva-yı Milliye müfrezelerine bu defa saldırdı. Ancak bu baskında da Fransızlar başarılı olamayıp geri çekilmek zorunda kaldılar.¹¹⁶

26 Eylül’de yaptıkları saldırılarda başarılı olamayan Fransızlar, bu başarısızlığın intikamını almak için, 27 Eylül sabahı 500 piyade ve süvari ile birlikte 2 top, 4 mitralyöz ve 20 araba ile yeniden Telhabeş’i bastılar. Kuva-yı Milliye bu baskın karşısında bir süre mukavemet göstermeye çalıştıysa da köyün kuzey ve güneyine geri çekilmek zorunda kalarak burada yeni bir savunma hattı oluşturdular. Gün içerisinde yapılan çatışmalarda Fransızların kaybı 10 ölü 30’un üzerinde yaralı idi. Ayrıca Fransız askerleri çevre köylere de baskınlar vererek masum insanların mallarına, zahirelerine ve büyükbaş hayvanlarına da el koydular.¹¹⁷

Fransızların, bölgedeki Türk direnişini kırmak ve halkın kendilerine itaat etmesini sağlamak için yerli işbirlikçilerden oldukça yararlandıklarını görmekteyiz. Maalesef halka yapacakları zulümleri, daha çok çeteler üzerinden yapmaya çalıştılar. Ayrıca halkı yıldırma ve korkutma yoluyla Kuva-yı Milliye’den uzaklaştırmak için de çetelerden yararlanmaktaydılar. Bu dönemde Fransızlarla iş birliği yapanlar arasında; Hasan Cüneydan, Kör Reşit, Katma Şeyhi Ahmet Ağa, Seydo, Diko, Tefik oğlu Nazmi, Mülklü Hacı Ağa, Raco Obası’ndan Hamadioğlu Mehmed¹¹⁸ vb. elebaşılar bulunmaktaydı. Bu elebaşılar etraflarına topladıkları çeteler vasıtasıyla Kilis ve çevresinde halka büyük zulümlerde bulundular. Hatta Fransız işgalinin devam etmesine önemli katkı sağladıklarını da söyleyebiliriz.

Fransızlarla iş birliği hususunda bir diğer konuda; Kuva-yı Milliye hakkında Fransızlara casusluk hizmeti verenlerin bulunmasıydı. Nitekim 4 Eylül 1920 tarihinde Kilis ve çevresinde dolaşan Kilis Tahrirat Kâtibi Nuri Efendi ve oğlu Antep Topçu Mülazımı Emin Efendi ile beraberlerinde iki kişi yakalanarak Antep’e sevk edildiler.¹¹⁹ Antep’te Divan-ı Harp’te yapılan yargılama sonucunda idama mahkûm oldular. Ancak idama mahkûm olanlardan Mazmahorlu İbo, son kez Özdemir Bey tarafından sorguya alınmış ve bu baba ile oğula iftira attığını ve bu şekilde ifade vermesi için ikna edenlerin, Kilis’te Fransızlara erzak müteahhitliği yapan Müteahhit Ökkeş ve babası olduğunu söylemesi üzerine Nuri Efendi ve oğlu Mülazım Emin Efendi beraat ettiler.¹²⁰

28 Ekim 1920 tarihinde Kilis - Katma yolu üzerinde bulunan Armutça köyü civarından geçecek olan bir Fransız nakliye koluna İslam ve Müslüman Beylerin kumandasındaki müfreze pusu kurdu. Nakliye kolu 50

¹¹⁴ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 208-216.

¹¹⁵ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 796, Gömlek No. 133, Belge No. 133-4, 133-11.

¹¹⁶ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No. 796, Gömlek No. 133, Belge No. 133-3.

¹¹⁷ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 796, Gömlek No: 133, Belge No: 133-2.

¹¹⁸ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1321, Gömlek No: 108, Belge No: 108-1; Kutu No: 1071, Gömlek No: 149, Belge No: 149-1; Kutu No: 1030, Gömlek No: 20, Belge No: 20-2; Kutu No: 1329, Gömlek No: 25, Belge No: 25-1.

¹¹⁹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 796, Gömlek No: 61, Belge No: 61-1.

¹²⁰ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 202-203.

asker ve 15 eşya yüklü arabadan oluşmaktaydı. Yaklaşık iki saat devam eden çatışmaya Kilis'ten Fransız destek kuvvetinin yardım gelmesi üzerine müfreze geri çekilmek zorunda kaldı.¹²¹

30/31 Ekim 1920 gecesi Kilis'te bulunan düşman karargâhına otuz kişilik bir müfreze, beraberlerinde getirdikleri top ile baskında bulundu. Birkaç saat süren çatışma sırasında karargâha 25 top mermisi atıldı. Zayıat hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber, açık karargâha yapılan baskında Fransızlara pek çok kayıp verdirildiği tahmin edilmektedir.¹²²

Fransız askerinin Telhabeş'te kalmaya devam etmesi üzerine, 31 Ekim günü bir süvari müfrezesi köyün arkasına gönderildi. Hacılı civarında Fransız süvarileri ile çatışma çıktı. Bu çatışma sırasında, Fransızların daha önce köylülerden aldıkları develeri, Türk müfrezesi geri almayı başardı.¹²³ Bu hadise üzerine, Fransızlar daha önce boşaltılan Telhabeş'i tamamen ateşe verdiler.¹²⁴

1 Kasım 1920 tarihli bir belgeden, tayini çıkmasına rağmen yaklaşık dört aydan beri görevine devam eden Polat Bey'in yerine, Cephe Topçu Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Recep Bey'in tayin edildiği ve Recep Bey'in Cengin'e gelmek üzere hareket ettiğini öğrenmekteyiz. Recep Bey'e verilen emre göre; Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanlığı şark (doğu), garp (batı) ve cenup (güney) akıncı müfrezelerinden oluşacaktı. Şark ve garp müfrezeleri Kilis - Katma hattının şark ve garp mıntıklarında, cenup müfrezesi Harim civarında bulunacak ve bu müfreze İbrahim Hanano Bey'in kumandasında olacaktı.¹²⁵

Recep Bey'in Kilis'te kumandanlık vazifesi çok uzun sürmedi. Antep harekâtı sebebiyle Fırka Kumandanlığı tarafından göreve çağrılınca Antep'e gitmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Recep Bey'in yerine 24 Aralık 1920 tarihinde Yüzbaşı Abdüllatif Bey vekâleten Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanlığına atandı.¹²⁶ Ancak Abdüllatif Bey, Kilis Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Merkez Heyeti ve Kuva-yı Milliye mensubu bazı kimseler ile ters düştü. Bu tartışmalar üzerine Abdüllatif Bey, 8 Ocak 1921 tarihinde Fırka Kumandanlığına durumu özetleyen bir rapor yazdı. Bu raporda; Kilis Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şimdiye kadar kontrolsüz vazife ifa ettiğini, alınan kararların ve faaliyetlerin şahsi çıkarlar doğrultusunda olduğunu, Kilis müfrezesinin de başıboş gezen serkeş kimselerden oluştuğunu ve imtiyaz sahibi bir hukuka sahiplermiş gibi davrandıklarına dair hususlar yer almaktaydı.¹²⁷ Bunun üzerine 2. Kolordu Kumandanlığından gönderilen Yüzbaşı Faik Bey ilk başta İslam ve Müslüman Beylerin de aralarında olduğu 5 kişiyi ve daha sonra 45 kişiyi Maraş'taki Kolordu Merkezine götürdü ve bu kişiler tahkikat için 15 gün boyunca Maraş'ta kaldılar.¹²⁸

Kuva-yı Milliye ileri gelenlerinden bazılarının Maraş'a sevk edilmesi hadisesinden haberdar olan Polat Bey, 14 Şubat 1921 tarihinde Fırka Kumandanlığına bir yazı gönderdi. Polat Bey yazısında; Kilis ve havalisinde vatan için çalışan yegâne bu gençler olduğunu, bunların ihtimal sevk ve idaredeki hataları yüzünden ufak tefek kabahatleri olmakla beraber, şimdiye kadar elde edilen başarıların arkasında bu kişilerin önemli katkısının bulunduğunu, memleketlerine kendi arzularıyla ve vicdanlarıyla hizmet ettiklerini, şimdiye kadar maaşsız oldukları hâlde düşmanla çarpışmış olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca Kilis'in Halep, Suriye ve Arap hükümetleriyle irtibatı nedeniyle hassas bir mıntıka olduğunu, bu kişilere yapılacak muamelenin

¹²¹ Üzel, *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*, 179-180.

¹²² ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 937, Gömlek No: 114, Belge No: 114 -1, 114-2.

¹²³ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 937, Gömlek No: 114, Belge No: 114 -1, 114-2.

¹²⁴ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 121.

¹²⁵ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 796, Gömlek No: 131, Belge No: 131-1, 131-2; Kutu No: 796, Gömlek No: 132, Belge No: 132-1, 132-2.

¹²⁶ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 124.

¹²⁷ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 805, Gömlek No: 80, Belge No: 80-6.

¹²⁸ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis*, 126.

yayılmaması hâlinde olumsuzluklara ve önemli hizmetlerde bulunan akıncı müfrezelerinin de dağılmasına sebebiyet vereceğini,¹²⁹ yazısında hatırlatmıştır. 2. Kolordu Kumandanlığı, Polat Bey'in bu yazısını dikkate almış olsa gerek, bu yazının yazılmasından bir hafta geçmeden, 21 Şubat 1921 tarihinde Polat Bey'i yeniden Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanlığına atadı.¹³⁰ Böylece son zamanlarda Kilis'te yaşanan bu tartışmalar nedeniyle, Fransızlarla yürütülen mücadelenin olumsuz yönde etkilenmesinin önüne geçildi. Polat Bey'in tekrar Kilis'e gelmesiyle birlikte, yeniden kurtuluş mücadelesine odaklanma sağlandı.

2. Kolordu Kumandanlığından Fırka Kumandanlığına gönderilen 3 Şubat 1921 tarihli bir yazıda; Kilis ve Havalisi Kumandanlığı emrine 25. Alaya bağlı 3. Taburun 9. Bölüğü Kilis'e verildiği bildirilmektedir. Ayrıca 4. Atlı Süvari Bölüğünün yarısı Süvari Nisf (Yarım) Bölüğü olarak Kilis'e gönderilecekti.¹³¹ Böylece Kilis'te düzenli orduya geçiş ve Fransız işgaline karşı mücadelenin nizamî kuvvetlerle yapılması bakımından önemli bir adım atılmış oldu. Artık Kilis cephesinde yaşanan tartışmaların da bir son bulması bakımından önemli bir karar olduğunu söyleyebiliriz.

Türk tarafında bu gelişmeler yaşanırken Fransızlar, 7 Şubat 1921 tarihinde Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanlığı merkezi olan Cengin köyüne saldırıya geçerek Ravanda'ya kadar ilerlediler. Fransız birlikleri, Ravanda'ya girmeyerek tepelerde savunma hattı oluşturdular. 9 Şubat'a kadar bölgede kalan Fransız askerleri, bu tarihte tamamen Kilis'e geri çekilmişlerdir. Fransız kuvvetleri, bölgeye düzenledikleri bu saldırı sırasında Cengin, Sabar, Dünbüllü, Çakallıpınar, Söğüdü, Esneban (Esnebak) ve Zalha köylerindeki mevcut hububatın büyük kısmını, evlerde bulunan bütün zahireyi ve kısmen yatakları da alıp götürdüler. Ayrıca yanlarına alamadıkları hububatı ayrılamayacak şekilde birbirine karıştırarak kimsenin yiyemeyeceği bir hâle getirdiler. Saldırı sırasında, köylerdeki ahali büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarının büyük bir kısmını düşmanın eline geçmeden kaçırmayı başarabildiler. Ancak bazı köylerde cüzi bir miktar hayvan ile Fransız askerlerin köylerde ele geçirdikleri ne kadar tavuk, yenidoğan kuzu ve oğlak varsa yemek amacıyla kendi siperlerine taşıdılar. Yine kap kacak, kilim, çuval vb. eşyaları da yanlarında götürdüler. Fransızların bu köylere verdikleri zarar ve ziyan, telafi edilemeyecek kadar büyük oldu.¹³²

Polat Bey'in Kilis'teki bu ikinci Kuva-yı Milliye Kumandanlığı görevi kısa sürdü. 27 Mart 1921 tarihinde Polat Bey'in yerine, daha önce Kilis Askerlik Şubesi Reisliği yapmış olan ve hâlihazırda Antep Alay Kumandanı olan Binbaşı Mahmut Bey tayin edildi. Ayrıca Mahmut Bey, Kilis Kaymakamı Cemal Bey'in rahatsızlığı sebebiyle vazifesinden ayrılması uygun görüldüğünden, onun yerine kaymakamlık görevine de vekâlet edecekti.¹³³

1921 yılının ortalarına doğru Fransızlarla yürütülen mücadelenin seyri Kilis kırsalında yoğunlaştı. Bu sıralarda Fransızlar, yerelden toplayarak yazdığı jandarmalarla ve eşkıya elebaşları ile iş birliği yaparak Kilis kırsalında harekâtlar düzenlemeye başladı. Bu askerî harekâtlar nedeniyle zaman zaman iki taraf arasında, Kilis havalisinde bulunan yerleşim yerlerinde kontrolü sağlama yönünde çatışmalar oldu. İki taraf arasında kırsalda hâkimiyet kurma mücadelesinin en önemli araçlarından birisi de karşı taraftan önce davranarak vergi

¹²⁹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 805, Gömlek No: 89, Belge No: 89-6.

¹³⁰ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1329, Gömlek No: 12, Belge No: 12-1, 12-2.

¹³¹ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1329, Gömlek No: 9, Belge No: 9-1. Ancak bu askeri düzenlemenin, Polat Bey göreve başladığı sırada henüz yapılmamış olduğunu, 3 Mart 1921 tarihli yazıdan anlamaktayız. Bu yazıda, Kolordu Kumandanlığı daha önce bildirdiği düzenlemeyi aynı şekilde yeniden göndermiştir. Bk. ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1329, Gömlek No: 9, Belge No: 9-2.

¹³² ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1319, Gömlek No: 135, Belge No: 135-1.

¹³³ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 808, Gömlek No: 187, Belge No: 187-1.

toplamaktı. Bu maksatla Fransız askerleri, yerli çete elebaşları olan Kör Reşit, Katma Şeyhi Ahmet Ağa, Seydo ve Diko vb. şahıslarla iş birliği yaparak köylerden aşar vergisini toplamaya çalıştılar.¹³⁴

Fransızların bütün bu tehdit ve baskılarına rağmen, Binbaşı Mahmut Bey'in Kilis'e bağlı köylerde hem otoriteyi sağlamaya ve hem de TBMM Hükümeti adına köylerden vergi toplamaya yönelik faaliyetler yürüttüğünü görmekteyiz.¹³⁵ Bu hususla ilgili olarak Erkân-ı Harbiye Riyasetine sunulan 8 Mayıs 1921 tarihli bir raporda; Kilis ve Havalisi Kumandanının bir müfreze ile Kürd Dağı çevresinde bulunan köylere yaptığı teftişte, köylerdeki ahalinin kendilerine olağanüstü şekilde bağılıklarını ve sadakatlerini görmüştür. Fransızlarla iş birliği yapan bazı kimselerin ahaliye, ağnam vergisini Türk tarafına vermemeleri hususunda propaganda yapmış olmalarına rağmen, Yazıbaşı, Salikan ve Katma köylerinin vergilerini arzu ve sadakatle Kuva-yı Milliye'ye verdiklerinden bahsedilmiştir.¹³⁶

Kilis Kuva-yı Milliyesi'nin bu çabalarına karşın Fransızlar ise kırsalda kontrolü sağlamak ve köylerden vergi toplanılmasına yardımcı olması için Müslüman ve Ermenilerden jandarma yazma hususunda büyük gayret sarf etmeye başladılar. Fransızların bu girişimleri sonucunda, 30 Haziran 1921 tarihine kadar yaklaşık 300 jandarma yazmış olduklarını tespit etmekteyiz.¹³⁷ Fransızlar temin ettikleri bu takviye kuvvetlerle birlikte, köyleri tehdit etmekte ve halktan zorla vergi toplamaya çalışmaktaydılar. Bu hususla ilgili olarak 7 Eylül 1921 tarihli bir belgede; Kilis'in takriben 25 km. doğusunda olan Taşlıyakar civarına Fransız Yarbay Herbuyo kumandasındaki bir Fransız kuvveti, beraberinde Müslüman ve Ermeni jandarmalar ile birlikte Mülkü Hacı çetesi de olmak üzere geldiklerini, TBMM Hükümeti'ne aşar veren ve Fransızlara taraf olmayan eşrafın çiftliklerini tahrip ederek yaktıklarını ve o zamana kadar 60.000 altın akçe tahsil ettiklerini yazmaktadır.¹³⁸ Bu belgeden de anlaşılacağı üzere, durum oldukça feci ve vahimdi.

3.4. Ankara Antlaşması ve İşgalden Kurtuluş

İtilaf Devletleri'nin düzenlediği ve 21 Şubat 1921 tarihinde başlayan Londra Konferansı'na TBMM Hükümeti'ni temsilen ve başkanlığını Bekir Sami Bey'in yaptığı bir heyet de katıldı. 11 Mart 1921 tarihinde Bekir Sami Bey ile Fransız Başbakanı A. Briand arasında bir görüşme gerçekleşti. Bu görüşme sonucunda varılan mutabakat çerçevesinde bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre; iki taraf arasındaki savaşa son verilmesi ve Fransız askerinin bölgeden çekilmesi öngörülmüyor, buna karşılık Fransızlara birçok imtiyazlar tanınıyordu. Ancak Bekir Sami Bey'in imza attığı bu anlaşma, Ankara'ya danışmadan inisiyatif olarak yaptığı bir anlaşmaydı. Bu anlaşmaya yönelik olarak başta M. Kemal Paşa olmak üzere, TBMM üyeleri büyük tepki gösterdi.¹³⁹ Böylece Bekir Sami Bey'in imza attığı anlaşma, bir geçerlilik kazanmadı. Bu görüşmeden siyasi bir sonuç çıkmamakla beraber, TBMM Hükümeti için Fransa'nın niyetini görmesi açısından önemli bir kazanç olmuştur. Londra Konferansı ile başlayan TBMM Hükümeti ile Fransa arasındaki diplomatik ilişkiler, bir başlangıç oldu. Ancak iki taraf arasında bundan sonra kurulacak diplomatik ilişkilerin seyri, cephedeki başarılarla bağlı olduğu hakikati aşikârdı.

TBMM Hükümeti ile Fransa arasında diplomatik ilişkiler Haziran 1921'de yeniden başladı. Ancak TBMM Hükümeti'nin talepleri konusunda Fransa yine de tereddüt yaşamaktaydı. Fransa'nın bu tereddüdü Sakarya Savaşı'nın kazanılmasına kadar devam etti. Sakarya'da Yunanlılara karşı büyük bir zafer

¹³⁴ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1173, Gömlek No: 129, Belge No: 129-2; Kutu No: 1071, Gömlek No: 149, Belge No: 149-1; Kutu No: 1030, Gömlek No: 20, Belge No: 20-1; Kutu No: 1321, Gömlek No: 128, Belge No: 128-1; Kutu No: 1321, Gömlek No: 86, Belge No: 86-1.

¹³⁵ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1321, Gömlek No: 92, Belge No: 92-1.

¹³⁶ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1321, Gömlek No: 157, Belge No: 157-1.

¹³⁷ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1322, Gömlek No: 87, Belge No: 87-1.

¹³⁸ ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1169, Gömlek No: 21, Belge No: 21-1.

¹³⁹ Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2/126-136.

kazanıması üzerine, Fransa'nın TBMM Hükümeti'nin mevcudiyeti ve gücü hakkındaki tereddütleri ortadan kalkmış oldu. Artık bir barış anlaşması imzalamaya daha sıcak bakmaya başlayan Fransa ile TBMM Hükümeti arasında tekrar görüşmeler başladı. Nihayet bu görüşmeler olumlu sonuçlanarak 20 Ekim 1921'de iki taraf arasında Ankara Antlaşması imzalandı.¹⁴⁰

Ankara Antlaşması sonucunda, TBMM Hükümeti ile Fransa arasındaki savaş hâli resmen sona ermiş, Türkiye-Suriye sınırı çizilmiş ve Güney Anadolu topraklarından Fransa resmen geri çekilmeyi kabul etmişti. Ayrıca antlaşmanın imzalanmasından itibaren en çok iki ay içerisinde Fransız kıtaları antlaşmada belirtilen çizginin güneyine ve Türk kıtaları ise bu çizginin kuzeyine çekilecekti. Antlaşmanın 8. Maddesine göre Türkiye-Suriye sınırı; sınır çizgisi İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkiinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan başlayacak ve yaklaşık olarak Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecek, sınır çizgisi oradan Marsuva mevkiini Suriye ve Karnebi mevki ile Kilis kentini Türkiye'ye bırakmak üzere güneydoğuya doğru kayacak ve Çobanbey İstasyonu'nda demiryoluyla birleşecekti. Daha sonra Bağdat demiryolunu izleyecek ve demiryolunun platformu Nusaybin'e kadar Türk toprakları üzerinde kalacaktı.¹⁴¹

Fransa ile antlaşma imzalanmasından sonra Maraş'tan Kilis ve Havalisi Kumandanlığı Vekâletine gönderilen bir emirle; İslam Bey ve emsali muvazzaf olmayan süvari ve piyade gönüllülerinin evvelce Mahmut Bey tarafından kendilerine verilen elbiselerin tamamıyla kıtaya teslimi ve terhisleri istendi.¹⁴² Artık savaş bittiğine göre muvazzaf olmayan milislerin görevi de bitmiş oluyordu. Böylece bundan sonra Kilis ve havalisinde asayiş sağlayacak unsurlar muvazzaf birlikler olacaktı.

Ankara Antlaşması'na göre, Fransız kuvvetleri en çok iki ay içerisinde işgal ettikleri yerlerden geri çekileceklerdi. Kuva-yı Milliye ile Fransız Garnizon Kumandanı arasında yapılan görüşme sonucunda Kilis'in, 7 Aralık 1921 Çarşamba günü teslimi kararlaştırıldı. Böylece Fransızlar iki aylık sürenin dolmasını beklemeden şehri teslim etmeyi kabul ettiler. Bu sırada Kilis müfrezesi de zaten Kurtaran'dan, Zamhalı'ya doğru harekete geçmişti. Zamhalı'da bulunan öncü unsurlar burada asıl birliğe katıldı. Nihayet 7 Aralık 1921 günü Türk kuvvetleri Kilis'e girdi.¹⁴³ Böylece Kilis'in üç yıllık esareti sona ermiş ve düşman işgalinden kurtuluşu bu şekilde gerçekleşmiş oldu.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Kilis ve çevresinin güvenliğini tehdit eden üç önemli sorunla karşılaşmıştır. Bunlar; Ermeni çetelerinin faaliyetleri, Arap milliyetçiliği ve Arap çetelerinin faaliyetleri ile eşkiyalar ve eşkiyalık hareketleridir. Bu sorunlardan ikisi Anadolu'nun genel asayiş sorunları arasında yer almaktaydı. Ancak Arap devleti kurma amaçlı olarak Arap milliyetçileri ile bazı Arap aşiretleri ve aşiret mensuplarının yürüttükleri çete faaliyetleri, Kilis'in bulunduğu coğrafi konumu itibarıyla bölgesel bir sorun olarak yer alır. Ayrıca kurulması düşünülen Arap devleti sınırlarına Kilis ve çevresini de dâhil etme konusunda büyük çaba sarf edilmesi, Kilis için çok önemli bir tehdit oluşturmuştur. Dolayısıyla bu sorun, savaşın sona ermesinden sonra da gündemdeki yerini koruyan önemli bir sorun olmuştur.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrasında İngilizler, Güney Anadolu'da bazı yerleri işgal etmiş olup bu yerler arasında Kilis'te yer almaktaydı. Kilis'te İngiliz işgali yaklaşık 10 ay sürmüştür. Bu işgal

¹⁴⁰ Sonyel *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2/198-201.

¹⁴¹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 1/50-51.

¹⁴² ATASE Arşivi, *İSH*, Kutu No: 1071, Gömlek No: 160, Belge No: 160-1.

¹⁴³ Çolakoğlu, *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası*, 257-260.

döneminin en önemli sorunlarından birincisi, Suriye merkezli kurulmaya çalışılan Arap devletinin topraklarına Kilis ve çevresindeki toprakları da dâhil etme çabaları ve bu plana İngilizlerin destek vermesi olmuştur. İkincisi ise, Mütareke sonrasında Kilis'e geri dönen Ermenilerin intikam duygularıyla İngilizleri, Türklere karşı kışkırtma çabaları ve İngilizlerin de Ermenilerin etkisinde kalarak bazı mağduriyetlere sebep olmasıdır. İngiliz işgal kuvvetlerinin, halka yönelik çeşitli baskı ve haksız muameleleri nedeniyle, halk nezdinde bazı protesto eylemleri düzenlenmiştir. Ancak bu durum, hiçbir zaman silahlı bir mücadele şekline dönüşmemiştir. Bununla beraber, maruz kaldıkları işgale karşı milli hissiyatı yüksek olanlar bir araya gelerek gizliden gizliye örgütlenmeler içerisine girmişler ve çeşitli faaliyetler de yürütmüşlerdir. Bu örgütlenmeler, Fransız işgali döneminde oluşturulan Kuva-yı Milliye teşkilatlanmasına bir temel teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Suriye İtilafnamesi ile İngilizler ve Fransızların anlaşması sonucunda bu defa Kilis, Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Ermenilerle takviyeli Fransız kuvvetlerinin Kilis'e gelmesi halk arasında büyük infiale sebep olmuş ve büyük bir kalabalık tarafından protesto mitingi düzenlenmiştir. Bu miting, işgale karşı halkın tavrını göstermesi açısından çok önemlidir. Fransız askerlerinin halka yönelik baskı ve zulümleri, silahlı mücadelenin başlamasının ilk kıvılcımları olmuştur. Daha önce bazı dernekler etrafında gizliden örgütlenme içerisinde yer alanlar, bundan sonra Kuva-yı Milliye çatısı altında bir araya gelerek hizmet etmişlerdir.

Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliye Kumandanlığına Yüzbaşı Kamil Polat Bey'in atanmasıyla birlikte, işgale karşı mücadele bir ivme kazanmış olup onun sevk ve idaresinde Fransız işgaline karşı çok önemli başarılar kazanılmıştır. Kilis Kuva-yı Milliyesi, Kilis ve çevresinin işgalden kurtulması için çok büyük hizmetleri olması yanında bölgesel alanda da Milli Mücadele'ye önemli katkılar sunmuştur. Bu katkılardan birincisi, Fransız işgal kuvvetlerinin Halep'ten Katma İstasyonu üzerinden Maraş'a göndermeye çalıştığı askeri destek ve cephane yardımlarının Maraş'a ulaşmasına engel olmak için Kilis Kuva-yı Milliyesi'nin demiryollarını tahrip etmesi, Maraş savunması için önemli bir katkı sağlamıştır. İkincisi, Fransız işgal kuvvetlerinin Kilis'ten Antep'e karayolu üzerinden göndermeye çalıştığı askeri destek ve cephane yardımlarını başta Şahin Bey olmak üzere Kuva-yı Milliye kahramanlarının Antep yolu üzerinde gösterdikleri büyük kahramanlıklarla oldukça yavaşlatmışlardır. Böylece Antep'in Fransızlar tarafından işgali geciktirilmiştir. Üçüncüsü, Kilis Kuva-yı Milliyesi kurtuluş için sadece Anadolu kentleri ile iletişim içerisinde olmamıştır. Suriye'de Fransız işgaline karşı mücadelede bulunan Araplarla da devamlı surette iletişim sağlayarak işgallere karşı topyekûn mücadele hususunda koordinasyonu sağlamıştır. Hatta iki taraf arasında çeşitli yardım ve destekler de bu dönemde görülmüştür.

Kuva-yı Milliye'nin işgallere karşı direnişi, büyük kahramanlıklarla doludur. Ancak işgallerin sona ermesi, düzenli bir ordu vasıtasıyla gerçekleşebilirdi. Nitekim Güney Cephesinde düzenli ordunun kurulması, işgallere karşı dağınık hâlde yapılan mücadelenin son bulması ve bazı şahsiyetlerin keyfi davranışlarının ortadan kalkması açısından önemli bir karar olmuştur. Aynı şekilde Kilis'te de düzenli orduya geçiş sürecinde bazı sıkıntılar yaşanmıştır. Hatta Kuva-yı Milliye içerisinde hizmet eden ve işgale karşı mücadele eden bazı kişiler yeni düzene ayak uydurmakta zorluk çekmeleri nedeniyle, bazı sıkıntılar yaşanmış olsa da sonunda yeni şartlara ayak uydurmuşlardır. Ancak bazı zayıf karakterli olanlar ise, mücadeleden vazgeçtikleri gibi, bazıları da Fransızlarla iş birliği yaptıkları görülmüştür. Düzenli orduya geçiş sürecinde yaşanan bu sorunlar, geçişin tamamlanmasıyla birlikte bütünüyle son bulmuştur.

Kilis ve çevresinde, işgale karşı nice kahramanlıklara şahit olunması yanında, maalesef o sıkıntılı ortamdaki yararlanmaya çalışan bazı şahsiyetlerin etraflarına topladıkları çetelerle Fransızlarla iş birliği yapmaları ve halka yapılan zulüm ve eziyetlere ortak olmaları üzücü bir durum olduğunu söylememiz gerekir. Hatta bu şahsiyetlerin faaliyetleri, Kilis'in kurtuluşunun gecikmesine de katkı sunmuştur.

Ankara Antlaşması ile Kilis'in üç yıllık işgal esareti nihayet son bulmuştur. Kilis'in kurtuluşu sürecinde büyük fedakârlıkları ve emekleri olan Kamil Polat Bey, Şahin Bey, İslam Bey, Monla Recep, Müslüman Bey, Sakıp Bey ve burada isimlerini sayamayacağımız yüzlerce kahramanımızı milletçe yâd ederiz.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye [DH.İ.UM]*. No. 45-2, Gömlek No. 8-3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti İdare [DH.İD]*. No. 222, Gömlek No. 17-3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi [DH.ŞFR]*. No. 63, Gömlek No. 175; No. 84, Gömlek No. 180; No. 668, Gömlek No. 60 <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube [DH.EUM.6.Şb.]*. No. 28, Gömlek No. 9-1, 9-2, 9-3. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi [DH.EUM.EMN]*. No. 70, Gömlek No. 18. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti [DH.KMS]*. No. 51-2, Gömlek No. 9. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Taşra Evrakı Halep Vilayeti [TŞR.HL.]*, No. 5, Gömlek No. 56. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrâde-Dosya Usulü İrâdeler Tasnifi [İ.DUİT]*. No.114, Gömlek No. 108-2. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Babıali Evrak Odası [BEO]*. No. 4564, Gömlek No. 342270-1; No. 4578, Gömlek No. 343277-2. 108-2. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

1.2. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi

ATASE, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi. *Türk İstiklal Harbi (İSH)*, Kutu No: 55, Gömlek No: 54, Belge No: 54-1, 18, 63, 64; Kutu No: 68, Gömlek No: 67, Belge No: 67-1; Kutu No: 78, Gömlek No: 127, Belge No: 127-1; Kutu No: 105, Gömlek No: 101, Belge No: 101-4; Kutu No: 104, Gömlek No: 11, Belge No: 11- 1, 2; Kutu No: 109, Gömlek No: 128, Belge No: 128 -1, 2; Kutu No: 119, Gömlek No: 76, Belge No: 76-2; Kutu No: 270, Gömlek No: 38, Belge No: 38-2; Kutu No: 270, Gömlek No: 38, Belge No: 38-2; Kutu No: 270, Gömlek No: 38, Belge No: 38-1; Kutu No: 350, Gömlek No: 108, Belge No: 108-1; Kutu No: 329, Gömlek No: 148, Belge No: 148-1; Kutu No: 330, Gömlek No: 47, Belge No: 47-2; Kutu No: 766, Gömlek No: 149, Belge No: 149-1; Kutu No: 791, Gömlek No: 96, Belge No: 96-1; Kutu No: 796, Gömlek No: 21, Belge No: 21-1; Kutu No: 796, Gömlek No: 61, Belge No: 61-1; Kutu No: 796, Gömlek No: 72, Belge No: 72-1; Kutu No: 796, Gömlek No: 131, Belge No: 131-1, 2; Kutu No: 796, Gömlek No: 132, Belge No: 132-1, 2; Kutu No: 796, Gömlek No: 133, Belge No: 133-2, 3, 4, 11; Kutu No: 805, Gömlek No: 80, Belge No: 80-6; Kutu No: 805, Gömlek No: 89, Belge No: 89-6; Kutu No: 808, Gömlek No: 187, Belge No: 187-1; Kutu No: 819, Gömlek No: 188, Belge No: 188-1; Kutu No: 937, Gömlek No: 114, Belge No: 114 -1, 2; Kutu No: 1030, Gömlek No: 20, Belge No: 20-1, 2; Kutu No: 1071,

Gömlek No: 149, Belge No: 149-1; Kutu No: 1071, Gömlek No: 160, Belge No: 160-1; Kutu No: 1169, Gömlek No: 21, Belge No: 21-1; Kutu No: 1173, Gömlek No: 129, Belge No: 129-2; Kutu No: 1319, Gömlek No: 135, Belge No: 135-1; Kutu No: 1321, Gömlek No: 86, Belge No: 86-1; Kutu No: 1321, Gömlek No: 92, Belge No: 92-1; Kutu No: 1321, Gömlek No: 108, Belge No: 108-1; Kutu No: 1321, Gömlek No: 128, Belge No: 128-1; Kutu No: 1321, Gömlek No: 157, Belge No: 157-1; Kutu No: 1329, Gömlek No: 9, Belge No: 9-1, 2; Kutu No: 1329, Gömlek No: 12, Belge No: 12-1, 2; Kutu No: 1329, Gömlek No: 25, Belge No: 25-1; Kutu No: 1322, Gömlek No: 87, Belge No: 87-1.

2. Sâlnâmeler

1326 (M. 1908) *Tarihli Halep Vilâyeti Sâlnâmesi*. Halep: Vilayet Matbaası, 1326.

3. Araştırma ve İncelemeler

I. *Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina- Filistin Cephesi*. 4. Cilt. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1986.

Akbyık, Yaşar. *Milli Mücadelede Güney Cephesi Maraş*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918). haz. Ahmet Tetik. 4 Cilt. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

Atabey, Figen. “Birinci Dünya Savaşı’nda Filistin-Suriye Cephesi’ne İlişkin Belgeler Işığında Genel Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 0/66 (Bahar 2020), 63-90. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1183859>.

Atan, Kilisli Ahmet Rami (Müşâk-ı Hürriyet). *Biyografisi, Milli Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri*. nşr. Uğur Elhan - Abdulhamit Mehmet Tektuna. Kilis: Kent Ofset Tesisleri, 2015.

Bayur, Hikmet. “Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devletinin Paylaşılması Hakkında Yapılan Anlaşmalar”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri*. 31-47. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1975.

Boztemur, Recep. “Arap İsyanı, 1916-1918”. *Mülkiye Dergisi* 35/272(2011), 61-79. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/34>.

Budak, Mustafa. “Mütareke Döneminde Bir Aydın-Halk İşbirliği: Kilis’in Türklüğü Osmanlı Hükümeti’ne Bağlılığı Hakkında Bir Muhtıra”. *İlmi Araştırmalar* 0/9 (2014), 67-75. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73317>.

Çiçek, M. Talha. “Erken Cumhuriyet Dönemi Ders Kitapları Çerçevesinde Türk Ulus Kimliği İnşası ve ‘Arap İhaneti’ ”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 17/32 (2012/1), 169-188. <https://search.trdizin.gov.tr/yayin/detay/133047>.

Çolakoğlu, Şinasi. *Kilis Direniş-Kurtuluş ve Sonrası (1918-1921-1930)*. Ankara: Feryal Matbaacılık, 1991.

Erkân-ı Harbiye Miralayı Kadri. *Fransızlara Nazaran Suriye ve Kilikya Muharebatı*. nşr. Erdal Açıkşes. Elazığ: F.Ü. Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010.

Gülcü, Erdiñç - Gündüz, Ahmet. “Milli Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2009), 300-314.

Gülcü, Erdiñç, “Halep Vilâyeti Sâlnâmelerine Göre Kilis (İdari ve Sosyal Durumu)”. VI. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri. ed. Mehmet Tekin. 157-168. Antakya: 2004.

Gürün, Kamuran. *Savaşın Dünya ve Türkiye*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1986.

Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

- Hatipoğlu, Süleyman. “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Mustafa Kemal Paşa’nın Afrin’deki (Katma ve Racu) Faaliyetleri”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. haz. Semiha Nurdan - Muhammed Özler. 9/651-671. PDF: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2022.
- Hut, Davut. “Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 1/Ortadoğu Özel Sayısı (2016), 105-150. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/228072>.
- İnce, Halil İbrahim. *Millî Mücadele’de Kilis*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Timaş Yayınları, 1. Basım, 2010.
- Kemal, Cemal. “Osmanlı’nın Filistin Cephesi’ndeki Son Muharebesi”. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi 0/45 (2010), 37-69. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ankuayd/issue/1844/22490>.
- Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. neşr. Osman Vehbi. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Kuran, Neslihan - Steih, Abdalqader. “1916 Arap İsyanı’nın Arap Milliyetçi Cemiyetleriyle İlişkisi ve Filistinlilerin Cemiyet ve İsyana Bağlantısı”. *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Nuriye Kayar - Ümit Güneş. 3/123-138. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2014. https://www.ilem.org.tr/media/f/3_TLCK_cilt_3.pdf
- Lohanlızade Mustafa Nureddin. *İstiklal Sevgisinin Abidesi Gaziantep Müdafası*. Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği, 1974.
- Mehmet İslam. “Kilis Kuvvayı Millîye Harekâtı”. *Genç Kilis Gazetesi* (24 Eylül1960-1 Ekim 1960).
- Onar, Mustafa. *Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*. 2 Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Öztürk, Mustafa. “İzzye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005), 29-45. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782410>.
- Rafık, Abdülkerim. “Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1926)”. çev. Sabahattin Samur. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* O/88, (Şubat 1994), 31-72.
- Sonyel, Salâhi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987
- Soysal, İsmail. *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Soyudoğan, Muhsin. “Devlet-Eşkîya İlişkileri Bağlamında Ayntab ve Çevresinde Aşiret Eşkîyalığı”. *Kebikeç* 0/21 (2006), 147-174. https://kebikecdergi.files.wordpress.com/2012/07/10_soyudogan.pdf.
- Şahin, İsmail vd. “Ortadoğu’da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 38 (2015), 241-262. jasstudies.com/DergiTamDetay.aspx?ID=3017.
- Türk İstiklal Harbi, Güney Cephesi*. 4. Cilt. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*. 1. Cilt. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Umar, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

Umar, Ömer Osman. *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*. Elazığ: F.Ü. Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003.

Üzel, Sahir. *Gaziantep Savaşının İç Yüzü*. Ankara: Doğu Matbaası, 1952.

Yıldırım, Mehmet Ali. “1895-1896 İsyancıları Sırasında Ayntab’da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 27/44 (2008), 167-180. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47787/603682>.

GEÇMİŞTEN XX. YÜZYIL BAŞLARINA KADAR KİLİS MEDRESELERİ

Mehmet Abdulhamid TEKTUNA*

GİRİŞ: KİLİS MEDRESELERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Kilis, önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasının yanı sıra verimli topraklara sahip olması dolayısıyla birçok uygarlığa ev sahipliği yaptığı gibi onlardan kalan eserleri de bünyesinde barındırmıştır. Hz. Ömer döneminde İslam topraklarına katılan Kilis, daha sonraları Selçuklular, Zengiler, Memlükler ve Osmanlılar'ın egemenliğine girmiştir. Kilis'te bulunan câmilerden Memlükler döneminde yapılan Ulu Câmi, Katrancı (Alacacı) Câmii ve Ali Çavuş (Pirlioğlu) Câmilerinin büyük ihtimalle ya kendi bünyesinde ya da bitişinde eğitim kurumları olan medreseler bulunmaktaydı. Osmanlılar'ın hâkimiyetinden sonra şehir büyümüş ve gelişmiştir. Bu gelişim câmi ve medrese sayılarına da yansımıştır. Geçmişte Kilis'te faaliyet gösteren 39 medreseden yalnızca 2 tanesi asıl işlevinden uzaklaşarak günümüze kısmen ulaşabilmiştir.

İnsanoğlu dünyada var olduğu andan beri bir araştırma, inceleme içerisinde olmuş ve çağlar boyunca bu özelliğini koruyarak geliştirmiştir. Tabii bu eğitimle olmuştur. Peygamberimiz döneminde ilk inen ayet "ikra" (oku) emridir. Bu ayetin ışığında eğitim ve öğretime hız verilerek dünyayı aydınlatan âlimler yetiştiği gibi birçok eserlerde meydana getirilmiştir. Bu hız diğer İslam Devletleri vaktinde de artarak devam etmiştir.

Yaptığımız araştırmalar neticesi ilk olarak Memlükler döneminde Kilis'te eğitim hayatına katkıda bulunan üç câminin varlığını tespit ediyoruz. 790/1388 tarihli Ulu Câmi tamir kitabesi, 865/1460 tarihli Alacacı Câmii ile 902/1496 tarihli Ali Çavuş-Pirlioğlu (Veli Kadı) Câmi'lerinin içerisinde hücreler veya hemen bitişinde medrese odalarının olduğunu tahmin ediyoruz. Büyük ihtimalle buralarda talebeler ders görmekteydiler.

Kilis'in gelişimi 24 Ağustos 1516 tarihinde Memlüklerle Osmanlılar arasında yapılan Mercidabık savaşından sonra şekillenmeye başlamıştır. Osmanlı idaresine giren Kilis, İzzetin Bey'in döneminden sonra Canbolad Bey'in idaresine geçmiştir. Canbolad Bey, iki hamam bir bedesten (160 dükkân) iki pazar yeri, iki han ve 961/1553 yılında Tekke Câmii ve ayrıca bir de tekke yaptırmıştır. Yaptırdığı câmi büyük ihtimalle bir külliye şeklindeydi. Câminin bir medresesi olduğu gibi ayrıca bir de mektebi bulunmaktaydı.

Kilis'e gelip yerleşen cemaat ve oymaklar¹, kendi adları veya beylerinin adını taşıyan mahalleler oluşturuyorlardı. Bu mahallelere ilk önce bir mescit yaptırıyor daha sonraları bu mescitler ihtiyaca cevap veremez olunca burayı genişleterek içerisine bir minber ekleyerek câmi hâline sokuyorlardı. Tabii bu câmiler içerisine hücreler yaparak talebenin burada eğitim görmesini sağlıyorlardı. Zaten İslam anlayışına göre şehir; câmi, tekke, medrese üçgeninde gelişiyor ve büyüyordu. Kilis 20. yüzyıl başlarına kadar hem Halep'e yakın oluşu ve hemde önemli bir sancak merkezi olması dolayısıyla önemli bir ticaret ve ilim merkezi olmuştur. Bunlar câmi ve medrese sayılarına da yansımıştır. Tabii bu eserlerin yaşatılması için de vakfiyeler oluşturulmuştur. Biz bu çalışmamızı Kilis'te Klasik Dönem Osmanlı Medreseleri'yle sınırlı tuttuk. Tanzimat

* Araştırmacı, Yazar.

¹ Detaylı bilgi için bkz. Metin Akis, "Tahrir Defterlerine Göre 16.Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfuzları ve Yaşam Tarzları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/35, (2004).; Mustafa Koyuncu, *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İskan ve Eşkıyalık)*, Ed: Serhat Kuzucu, (Kilis: KİTAM Yayınları, 2022).

Döneminden sonrasını araştırmamıza katmadık. Çünkü o konuda Mehmet Ali Yıldırım ile Ali Akdeniz'in² detaylı bir çalışması bulunmaktadır.

1. YAZILI KAYNAKLARDA KİLİS MEDRESELERİ VE SIBYAN MEKTEPLERİ

Yapmış olduğumuz araştırmalarda Halep Salnameleri, Vital Cuiet, Evliya Çelebi, Maarif Salnameleri, Kamusal Alam, Kamil Gazzi ve Ali Cevad Bey'in hazırlamış olduğu eserlerde Kilis'teki sıbyan mektepleri ve medreseler hakkında önemli bilgilere ulaşmaktayız. Bu kaynaklara göre:

Halep Salnamelerinde Medreseler ve Sıbyan Mektepleri: 1284 (1867) yılında 11 medrese, 35 İslam ve 5 Hıristiyan mekâtibi, 1868-1869-1870-1871-1872-1873-1874 yıllarında, 2 medrese, 35 mektep, 1293 (1876) 2 medrese, 1 mekteb-i rüşdi, 30 mektebe-i sibyan, 2 mekteb-i Hristiyan, 1 mekteb-i Yahudi, 1300 (1883) Kilis'teki medâris-i ilmiye ve mekâtib-i rüşdiye ile erkek ve kadın sibyan mekteplerinin miktarı; 24 İslam medresesinde 108 talebe, 1 rüşdiye mektebinde 75 talebe, 40 İslam sibyan mektebinde 1456 talebe, 7 gayri müslim mekteplerinde 285 talebe bulunmaktaydı. Bu sayılar 1885, 1886, 1888, 1889 yıllarındaki Halep Salnamelerinde de aynı şekilde kaydedilmiştir. 1307 (1990) yılı Halep Salnamesinde Kilis'teki mektep ve talebe sayıları değişmezken yalnızca Rüşdiye Mektebinin öğrenci sayısının 75'den 85'e yükseldiğini görmekteyiz. 1308 (1891) yılı Halep Salnamesinde 1 mekâtib-i rüşdi, 25 mekâtib-i ibtidâiyye, 8 medrese idi. Bu sayılar 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905 yılı Halep salnamelerinde de aynı miktarda belirtilmiştir. 1324 (1906) ile 1326 (1906) yıllarını kapsayan Halep salnamesinde mektep sayıları aynı kalırken medrese sayısının 28'e yükseldiğini görmekteyiz.³

Vital Cuiet'e⁴ göre Kilis kazasında 72 okul bulunmaktadır. Bu okulların dağılımı ise şöyledir:

Okullar	Sayısı	Öğrenci Sayısı
Medrese	24	108
Sıbyan	40	1456
Rüşdiye	1	75
Hıristiyan Sıbyan İlköğretim okulları İlkokullar	7	285
Toplam	72	1924

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde⁵ 7 medrese, 11 mekteb-i sıbyan⁶, Kamusal Alamda 8⁷ medrese, 1 rüşdiye, 25 sıbyan mektebi, Kamil Gazzi'de⁸ 4 medrese, Ali Cevad'da⁹ ise 24 medrese olarak geçmektedir. Bu sayılardaki farklılığın câmi içerisinde yer alan medreselerin bazı yazarlar tarafından hesaba

² Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Yıldırım - Ali Akdeniz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim* (Kilis: KİTAM Yayınları, 2020).

³ Daha geniş bilgi için Bkz. Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazası (1867-1893)*, ts.; Bilgehan Pamuk, *Halep Vilayet Salnameleri Traskripsiyon ve Dizin, Cilt. 2* (Gaziantep, 2020); Bilgehan Pamuk, *Halep Vilayet Salnameleri Traskripsiyon ve Dizin, Cilt. 1, (1894-1908)* (Gaziantep, 2020).

⁴ Vital Cuiet, *La turgie D'asie* (Paris, 1891), 186.

⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Devlet Matbaası, ts.), 9/362.

⁶ 1316/1898 yılı Maarif Salnâmesinde Kilis'te halk tarafından 2000 kuruş sarf edilerek inşa edilen 75 ibtida-i mektebin bulunduğunu da görmekteyiz. Bkz. *Salnâme-i Nezâret-i Umumiye* (İstanbul: Asr Matbaası, 1316), 1022-1023.

⁷ Şemsettin Sami, *Kamusu'l-A'lam* (İstanbul, 1314), 5/3880.

⁸ Kamil Gazzi, *Nehrü'z-zeheb Fi Tarihi Haleb* (Beyrut, 1997), 4/287.

⁹ Cevad Ali, *Memalik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lügati* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1313), 67.

katılmamasından ileri geldiğini sanıyoruz. Tahminimize göre onlar câmi yanında yapılan müstakil medreseleri eserlerine yansıtılmışlardır.

1317/1899-1318/1900-1319/1901-1321/1903¹⁰ yıllarına ait Maarif salnamalarında Kilis'te bulunan 21 medrese ve bu medreselerde görev alan hocalar ve talebeler hakkında bilgiler verilmektedir. 1318/1900 ile 1319/1901 yılındaki salnamelerde medreseyle ilgili bilgiler aynı olarak verilirken 1317/1899 ile 1321/1903 yılına ait salnamelerde bazı medreselerdeki talebe ve hoca sayıları değişmektedir. Bu nedenle 1317/1899-1321/1903 salnameleri ayrı tablolar, 1318/1900-1319/1901 yılı salnameleri ise aynı tabloda gösterilmiştir.

1317 sene-i hicriyesine (1899 M.) mahsus Sâl-nâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiye adlı eserin 1116-1119. sayfalarında Kilis'te bulunan 21 medreseye ait şu bilgiler yer almaktadır:

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medresenin ismi</u>	<u>Mahalli</u>	<u>Müdürrisi</u>	<u>Talebe 'Adedi'</u>	<u>Medresenin Banisi</u>
Haleb	Kilis	Debbağhane Camii	Debbağ hane Mah.	'Abdullah Ef.	10	Şeyh Gökce
-	-	Kör Hüseyin Ağa	Nureddin Mahallesi	Ahmed Nazif Ef.	12	Kör Hüseyin Ağa
-	-	Çekmeceli	Bölük Mah.	Halil Ef.	5	Çekmecelizâde Hâcî Mustafa Ef.
-	-	Cüneyne	Abdi Oyma- ğı Mah.	'Osman Ef.	3	Hacı Mehmed Ef.
-	-	Fahre	Şih Ali Mah.	Munla Davud Ef.	4	Sabri Ef.
-	-	Kara Kadı	Büyük Kü- tahiyeMah.	'Abdullah Ef.	15	Kara Kadı
-	-	Camii Kebir	Nurettin Mah.	Hâcî Mustafa Ef.	10	-
-	-	Hindioğlu	Hindioğlu Mah.	'İzzet Ef.	5	-
-	-	Özbek	Şih Ali Mah.	'Abdulhamid Ef.	2	-
-	-	Pirli oğlu	Arslan Mah.	Emin Ef.	2	-
-	-	Ak kiprik	İnablıKü- tahiyeMah.	Hanifi Efendi	2	-
-	-	Kürdler	Bölük	Hacı Mustafa Ef..	3	-
-	-	Şih Camii	Zater Mah.	Mahmud Ef.	4	-
-	-	Tekye	Tekye Mah.	İbrahim Ef.	8	Canpolad Paşa
-	-	Kesik Minare	Kara 'Ali Mah.	Arif ve Akif ve İbrahim Efendiler	12	Halil Paşa
-	-	Servili	Okçıyan Mah.	Mehmed Ef.	6	Na malum
-	-	Akçurun	Hâcî İlyas Mah.	'Akif Ef.	5	---
-	-	Bayraklı Câmii	Bayraklı Mah.	'Ata Ef.	4	---
-	-	Çalık Camii	Hakvirdi Mah.	Ahmed Ef.	10	Çalık Hâcî Ali
-	-	Mehmed Paşa	Büyük Kütahiye Mah	Hâcî İbrahim	20	Na malum
-	-	Kadioğlu	Hindioğlu mah.	Hâcî Mustafa Ef.	3	----

1318 ve 1319 sene-i hicriyesine ait (1900/1901 M.) mahsus Sâl-nâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiye adlı eserlerin 1268,1269-536, 539. sayfalarında Kilis'te bulunan 21 medreseye ait şu bilgiler bulunmaktadır:

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medresenin ismi</u>	<u>Mahalli</u>	<u>Müdürrisi</u>	<u>Talebe 'Adedi'</u>	<u>Medresenin Banisi</u>
Haleb	Kilis	Fahre Camii	Mıh Ali	Hâcî Davud Ef.	5	Mechul
-	-	Kara Kadı	Büyük Kütahiye	Abdullah Ef.	20	-
-	-	Camii Kebir	Nureddin	Hâcî Mustafa Ef.	10	-
-	-	Hindioğlu	Hindioğlu	İzzet Ef.	4	-
-	-	Kadioğlu	Hindioğlu	Hâcî Mustafa Ef.	3	-
-	-	Özbek	Mıh 'Ali	Abdulhamid Ef.	2	-
-	-	Pirlioğlu	Mıh 'Ali	Emin Ef.	2	-
-	-	Ak Kiprik	İnablı Kütahiye	Hüseyin Ef.	3	-
-	-	Kürdler Camii	Bölük Mahallesi	Hâcî Mustafa Ef.	3	-
-	-	Şih Camii	Za'ter Mahallesi	Munla Mahmud Ef.	4	-
-	-	Kesik Minare	Kara 'Ali	Hocazâde 'Arif ve İbrahim Efendiler	12	Halil Paşa
-	-	Servili Fevkani	Okçıyan	Hocazâde Mehmed Ef.	6	Mechul
-	-	Akcurun	Hâcî İlyas	Hocazâde Akif Ef.	5	-
-	-	Bayraklı Camii	Ketenciyan	Ata Ef.	10	-
-	-	Çalık Camii	Hak Verdi	Hâcî Hafız Efendi zade Hâcî Ahmed Ef.	10	-
-	-	Mehmed Paşa Camii	Büyük Kütahiye	Hâcî İbrahim Ef.	20	-
-	-	Canbolad Camii	Tekye	İbrahim Ef.	10	Canbolad Paşa
-	-	Debbağhane Camii	Debbağhane	'Abdullah Ef.	10	Şeyh Gökçe
-	-	Aşağı Servili (Köro)	Nureddin	Ahmed Nazif Ef.	10	Kör Hüseyin Ağa
-	-	Çekmeceli Camii	Bölük Mahalle	Halil Ef.	5	Çekmeceli zâde Hâcî Mustafa Ef.
-	-	Cüneyne	Abdo Oymağı	'Osman Ef.	3	Hâcî Mehmed Efendi

1321 sene-i hicriyesine (1903 /1904 M.) mahsus Sâl-nâme-i Nezaret-i Maârif-i Umumiye adlı eserin 462-463. sayfalarında Kilis'te bulunan 21 medreseye ait şu bilgiler yer almaktadır:

<u>Liva</u>	<u>Kaza</u>	<u>Medresenin ismi</u>	<u>Mahalli</u>	<u>Müdrisi</u>	<u>Talebe 'Adedi'</u>	<u>Medresenin Banisi</u>
Haleb	Kilis	Fahre Camii	Mıh Ali	Hâcî Davud Ef.	6	Mechul
-	-	Kadı Camii	Kütahiye	Abdullah Ef.	21	-
-	-	Camii Kebir	Nureddin	Hâcî Mustafa Ef.	10	-
-	-	Hindioğlu	Hindioğlu	'İzzet Ef.	5	-
-	-	Kadioğlu	Hindioğlu	Hâcî Mustafa Ef.	4	-
-	-	Özbekoğlu	Mıh 'Ali	Hamid Ef.	5	-
-	-	Pirli	Mıh 'Ali	Emin Ef.	4	-
-	-	Ak Kiprik	İnablı Kütahiye	Hüseyin Ef.	5	-
-	-	Kürdler	Bölük Mahallesi	Hâcî Mustafa Ef.	6	-
-	-	Şih Camii	Za'ter	Munla Mahmud Ef.	8	-
-	-	Kesik Minare	Kara 'Ali	Hocazâde 'Arif ve İbrahim Efendiler	15	Halil Paşa
-	-	Servili Fevkani	Okçıyan	Hocazâde Mehmed Ef.	10	Mechul
-	-	Akcurun	Hâcî İlyas	Hocazâde Akif Ef.	7	-
-	-	Bayraklı Camii	Ketenciyan	Ata Ef.	12	-
-	-	Çalık	Hak Verdi	Hâcî Hafız Efendi zade Hâcî Ahmed Ef.	13	-
-	-	Mehmed Paşa	Kütahiye	Hâcî İbrahim Ef.	22	-
-	-	Canbolad	Tekye	İbrahim Ef.	14	Canbolad Paşa
-	-	Debbağhane	Debbağhane	'Abdullah Ef.	10	Gökce
-	-	Aşağı Servili (Köro)	Nureddin	Ahmed Nazif Ef.	9	Hüseyin Ağa
-	-	Çekmeceli Camii	Bölük Mahalle	Halil Ef.	6	Mustafa Ef.
-	-	Cüneyne	Abdo Oymağı	'Osman Ef.	5	Hâcî Mehmed Efendi

2. KİLİS'TE EĞİTİM VE ÖĞRETİM

2.1. İlk Seviyedeki Eğitim ve Öğretim Müesseseleri Sıbyan Mektepleri

İlk tahsil veren bu mektepler, 5-6 yaşlarındaki çocuklara okuyup-yazmayı, ilm-i hal bilgisi denilen bazı dînî bilgileri ve dört işlem denilen basit matematik bilgilerini vermek üzere kurulmuş okullardır. İslam'dan önce Küttab adıyla Hire'de mevcudiyetine şahit olduğumuz bu okulun Müslüman Türk devletlerinden Karahanlı, Selçuklu'da Sıbyan Mektebi Osmanlı'da ise Dâru't-ta'lim, Dâru'l-ilm, Muallimhâne, Mekteb, Mektephâne, Mahalle Mektebi, Taş Mekteb, Mekteb-i ibtidaiye ve Sıbyan Mektebi adlarıyla anıldığı görülmektedir. Bu mekteplerin hocasına muallim, yardımcısına kalfa, öğrencilerine de talebe, sühte, tilmiz, puser ve şâkird denilmekteydi.¹¹

¹¹ Cahid Baltacı, "Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 11/830.

Cami ve mescitlerin bitişiğindeki bu mektepler, genellikle bir odadan ibaretti. Mekteplerin genel amacı bu çocuğa okuma yazma öğretmek, İslam dininin kaidelerini ve Kur'anı Kerim'i belletmektir. Bundan dolayı mekteplerde elifba, Kur'anı kerim talimi, bazı surelerin ezberletilmesi, temel ilmihal bilgileri, tecvit, yazı yazma ve kara cümle denilen dört temel aritmetik işlem öğrencilere öğretilmeye çalışılırdı. Bunların yanında Subha-i Sıbyanlar ve Tuhfe-i Vehbi gibi XVIII. yüzyıl için klasikleşmiş bazı manzum eserler okutulurdu.¹²

O yıllarda, çocukların okula başlama heyecanına heyecan katmak ve evlerinden ayrılıp farklı bir fiziksel mekâna geçtikleri bir ortamda motivasyonlarını artırmak ve endişe ile korkularını azaltmak için düzenlenen Âmin alayı (bed-i besmele cemiyeti), Osmanlılar döneminde yüzyıllar boyunca uygulanmış ve geleneksel hâle gelmiş bir merasimdir. Bu tören ailelerce son derece önemsenirdi.¹³

Bu gelenek, Kilis'te 1970'li yıllara kadar bazı değişikliklerle büyük câmilerde uygulanmıştır. Buna örnek olarak, Ulucâminin avlusunun kuzeyinde yer alan büyük bir odada cami hocası tarafından Kur'an dersleri verilirdi. Mahalle çocukları buraya gelerek Elifbadan başlayarak Kur'anı öğrenirlerdi. Çocuk hatim edeceği vakit bir tören düzenlenirdi. Talebeler başlarına tepsiler alır bu tepsilerin içine kuru üzüm, kuruyemiş çeşitleri, konarak mahallenin sokağından ilahiler eşliğinde geçilirdi. O ilahiler arasında Âminler çekilirdi. Hatim edecek çocuk güzel bir şekilde giydirilirdi. Âmin alayı sonra câmideki ders odasına gelir orada hocası kendisine Kur'an-ı Kerimden bir bölüm okuturdu. Talebe bunu başarı ile okuyunca hocasının elini öperdi. Hocaya da çocuğun ailesi tarafından hediye mukabilinde ya bir elbiselik kumaş veya başka bir hediye verilirdi.

1846'da dört yıllık eğitim veren sıbyan mekteplerinde elifbâ, Kur'an, ilmihal, tecvid, Türkçe, muhtasar "ahlâk-ı memdûha" risâleleri okutuluyor, lügat, sülûs ve nesih yazılar öğretiliyordu. Tanzimat'tan sonra üç yıllık mekteb-i ibtidâî olarak faaliyet gösteren bu okulların programları elifbâ, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilmihal, ahlâk, sarf-ı Osmânî, imlâ, kıraat, mülâhhas târîh-i Osmânî, muhtasar coğrafya-yı Osmânî, hesap ve hüsn-i hattan oluşmaktaydı. 1847'de ilk ve orta öğretimin işlerini yürütmek üzere Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti kurularak başına Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi getirildi ve sıbyan mektepleriyle rüşdiyeler ıslah edildi. 20 Nisan 1857'de bu nezâret müsteşarlığa dönüştü. 10 Şubat 1864'te Mekâtib-i Sıbyân-ı Müslime kuruldu. 1882'de bu daire Mekâtib-i İbtidâiyye adını aldı.¹⁴

Kilis'te bulunan sıbyan okulları yıllara göre değişiklikler göstermiştir. Yukarıda (Yazılı Kaynaklarda Kilis Medreseleri ve Sıbyan Mektepleri) bu konuda gerekli açıklamalar yapılmıştır. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında Kilisli iki önemli şahsiyet Necip Asım ile Muallim Rıfat Bey yazmış oldukları makalelerde eğitimleri ile ilgili bize çarpıcı bilgiler vermektedirler.

Kilis'te Sıbyan okullarında ve rüştiyede eğitim gören Necip Asım, Türk Yurdu dergisinde yayımlanan Kilis Ocaklılarıyla İki Hasbihal adlı makalesinde, "Büyükanem beni kendisi okuttu. Sonra Şih Câmiiinde imamlık ve mücellidlik ve müzehhiblik eden merhum Abdurrahman Efendi'ye verdi. Bu hoca, dünyada bir misli daha görmediğim temiz kalbli bir zat idi; talebesini meccanen okutur, her birisini öz çocuğu gibi severdi.

Abdurrahman Efendi'den Arapça sarf ve nahiv evde büyük annemden Tuhfe-i Vehbi, Gülistan okudum. Büyük annem öldükten sonra Rüşdiye'ye yazıldım; orada Ebubekir Vahid Efendi'den, sonra da Hocazâdelerden İbrahim Efendi'den ders gördüm. Ebubekir Efendi'den biraz şiirde kaptım

¹²Baltacı, s.242.

¹³ Mefail Hızlı, "Sıbyan Mektepleri: Değer Eğitiminin Tarihe Bakan Yüzü", *Din ve Hayat, TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi* 1 (2009), 7.

¹⁴ Cahid Baltacı, "Osmanlılar'da Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/7.

Sonra Yayıoğlu Süleyman Efendi'den aruz okudum. Şiirler yazmağa başladım.”¹⁵ diyerek o yıllarda görmüş olduğu eğitimi hakkında bize bilgiler vermektedir.¹⁶

İBB Atatürk Kitaplığı, Bel Mtf 006413¹⁷ numarada bulmuş olduğumuz imzasız otobiyografi yazısını incelediğimiz vakit bu bilgilerin “Kilisli Muallim Rifat'a” ait olduğunu görmekteyiz. Kilisli Muallim Rifat, Osmanlıca olarak kendi el yazısı ile kaleme aldığı otobiyografi yazısında kendi eğitimi ile ilgili şu bilgileri bize sunmaktadır.

İlk evvel bir hoca hanımdan okudum. Kur'an-ı Kerim hatim itdim. Kur'an-ı Kerim hatim ettiğim zaman beş veya altı yaşında idim. İki sene kadar Mızraklı 'İlmihal gibi bazı kitaplar okudum. Sülüs, rık'a yazısı yazdım. Birazcık hesap öğrendim.

Yedi veya sekiz yaşında beni rüşdiye mektebine virdiler. O zaman öyle idi. Ma'arif Nezâretinin ibtidaiye mektebi yok idi. O vazifeyi câmi'lerde yerli hocalar görürlerdi. Bu hocaların 'aidatı haftada hamislik nâmiyle on para, birde bir çocuğa hatim ittirdiği zaman alacağı yüz veya iki yüz ğuruşdan ibaret idi. Fakat herhâlde o hoca bir cami'in imamı veya müezzini idi. Asıl ma'îşetini oradan çıkarır idi.

Bu erkek hocalardan başka bir takım kadın hocalar var idi. Onlar kendi hanelerini mektep şekline koyar, çocuk okuturlardı. Bilhassa kız çocukları kadın hocadan okurdu. O zamanın 'âdetine göre bir kız hatm itdikden sonra ona 'ilmihal öğredilir ve daha sonra mevlüd-i şerif ezberletdirilir ve Muhammediye ve Ahmediyeye okutdurulurdu. Kızlara yazı öğretmezlerdi. Fakat bazı babalar meraklı olursa yazıyı, hesabı babası öğretirdi. O gibileri kızlara hususi surette ders verir kitabet, edebiyat öğretirlerdi. Bizim vaktimizde mu'allim-i evvel Yunus Efendi isminde bir zât idi ki şimdiki temyiz mahkemesi a'zasından Niyazi Beyin babası idi. Mu'allim-i sâni Kilisli Aşkarzâde Yusuf Efendi isminde bir zât idi. Pekdeğerli hattat idi, sülüs, nesih, ta'lik yazılarında yektâ idi. Fazla olarak güzel hakkâk idi. Hükümetin resmi mühürlerini, ekâbirin mühürlerini hep o hâkk iderdi.

İşte o zamanki hocaların himmetine bakmalı ki yalnız Kur'an bilen bir çocuğa rüşdiyenin bütün derslerini öğretilirdi. Hemde bütün yükler mu'allim-i evvelin üzerinde idi. Mu'allim-i sâni fen bilmezdi.

O zaman rüşdiyede okunan dersler hesap, hendese, coğrafya, târîh, kitâbet 'Arabca, Farisice, kava'id 'Osmani, mantuk gibi dersler idi. 'Arabcadan (emsile, binâ, maksûd) ('avamil, izhâr), maksuddan (isagoci), farisiden (Nasihati'l-hükema, Pend-i 'attar, Gülüstan) okunurdu.

Yukarıda zikrettiğimiz makalelerden anladığımızı göre, sıbyan mekteplerinde çocuklar Kur'an-ı Kerimi hatim etmeleri yanı sıra Mızraklı İlmihal gibi bazı kitapları okuduktan sonra sülüs, rık'a yazısı ve birazda hesap dersleri görüyorlardı. Beş altı yaşındayken sıbyan mektebine gidip orada iki yıl eğitim gördükten sonra yedi sekiz yaşlarında Rüşdiyeye kaydolarak orada eğitimine devam ediyorlardı. Kız talebelerinde kadın hocalardan Kur'an-ı Kerim hatiminden sonra ilmihal dersi verilerek akabinde mevlüd-i şerif ezberlettirilip sonra da Ahmediyeye ve Muhammediye okutturuluyordu.

Kadri Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nde¹⁸ ve Kilisli şahısların yer aldığı Sicil-i Ahval¹⁹ kayıtlarını incelediğimiz vakit Kilis'te bulunan Sıbyan mekteplerinde, “mukaddime-i 'ulûm-ı diniye ve Pend-i Attar, Tuhfe, coğrafya, tarih ve hesap” derslerinde ayrıca okutulduğunu görmekteyiz.

¹⁵ Necib Asım Yazıksız, “Kilis Ocaklılarıyla İki Hasbihal”, *Türk Yurdu Dergisi* 5/28 (1927), 355-356.

¹⁶ Yazıksız, “Kilis Ocaklılarıyla İki Hasbihal”, 356-357.

¹⁷ Rifat Bilge, İBB Atatürk Kitaplığı, 006413 nolu belge.

¹⁸ Bkz. Kadri Timurtaş, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932).

¹⁹ Bkz. Mehmet Yılmaz, *Sicil-i Ahval Kayıtlarına göre Kilisli Memurlar* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022).

2.2. Osmanlı Klasik Dönem Medreseleri

2.2.1. Klasik Dönem

Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVIII. yüzyıla kadar olan dörtüzyüzlük bir dönemi içine almaktadır.

İslâm tarihinde eğitim ve öğretim kurumlarının genel adı olan medrese, sözlükte "okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak" anlamına gelen ders (dirâse) kökünden bir mekân ismidir.²⁰

İslâm âleminde medreseler alanında, en önemli isim, Selçuklu veziri Nizâmülmülk'tür (öl.1092). Nizâmülmülk'ün Bağdat ve çevresinde kurduğu medreseler örnek alınmak suretiyle İslâm coğrafyasının değişik yerlerinde de medreseler inşâ edilmeye başlandı. Bu medreselerin yaygınlık kazandığı bölgelerde biri de Anadolu idi. Gerçekten de, medreselerin geniş anlamda devlet eliyle kurulması tahsilin parasız olması, öğrencilere burs bağlanması ve medrese teşkilâtının en küçük ayrıntılara kadara tespiti Selçukluların eseridir.

Osmanlı devlet bürokrasisinin en önemli müessesesi ilmiye teşkilatı ve en önemli ilmi kurumları da medreseler idi. Devletin gereksinim duyduğu her alanda nitelikli insan yetiştirmeyi hedef edinen medreseler, devlet yönetiminde de aktif rol üstlenen kişilerin yetiştirildiği eğitim-öğretim kurumları durumundaydı.²¹

İlk Osmanlı medresesinin 1330-1331'li yıllarda İznik'te kurulmasının ardından, Osmanlı eğitim sistemi önemli bir inkişaf sürecinden geçmiştir. Bu süreçte, Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman devirleri önemli dönüm noktalarını oluşturmuştur. Fatih devrinde, ilim dallarına ve âlimlere gösterilen rağbet ve itibar artmıştır. Kurulan Sahn medreseleri, Osmanlı düşünce ve eğitim geleneğinin oluşmasında önemli bir mevkiye sahiptir. İstanbul bir ilim merkezi yapılmaya çalışılmış ve dönemin önde gelen uleması buraya davet edilmiştir. Aynı zamanda uygulanan merkezî politikalar çerçevesinde, ilmiye kariyerinin bir meslek yolu olarak düzenlenmesi de yaşanan önemli gelişmeler arasındadır. Medreseler eğitim hiyerarşisi içerisinde kapsamlı bir organizasyona tabi tutulmuş, derecelendirilmiştir. Osmanlı ilmiye örgütlenmesi iki önemli atılım çağı yaşamıştır. Sistemin ana iskeletinin kurulduğu Fatih devrinden sonra, Kanuni devrinde önemli tamamlayıcı unsurlar eklenmiştir.²²

Daha önceki devirlerde olduğu gibi Osmanlı'da da şahıslar tarafından tesis edilen ve yaşaması için vakıflar kurulan medreselerin hocalarına müderris, yardımcılara mu'îd, talebelerine dânişmend, talebe ve sühte denirdi.

Aklî, naklî ve tabî ilimlerin birlikte okutuldukları medreselere umûmi medreseler denilirdi. Buralarda meslek ağırlıklı bir eğitim ve öğretim yerine birçok alanda hizmet edebilecek elemanları yetiştirecek bir eğitim verilirdi.

2.2.2. Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler

A- Haşîye-i Tecrid Medreseleri (Yirmili Medreseler)

İlmin Adı Okunan Kitaplar

1- Belagat Mutavvel (Teftezani ö. 471-1389)

2- Kelam Haşîye-i Tecrid (Seyyid Şerif Cürçânî ö. 816-1413)

3- Fıkıh Şerh-i Feraiz (Seyyid Şerif Cürçânî)

²⁰ Nebi Bozkurt, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/323.

²¹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Klasik Döneminde Medrese", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 11/791.

²² Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İlmîye Kanûnnâmeleri ve Medrese Eğitimi", *Belleten* 78/283 (2014), 956.

B- Miftah Medreseleri (Otuzlu Medreseler)

İlmin Adı Okunan Kitaplar

- 1-Belagat Şerh-i Meftah (Teftezânî'nin el-Mutav-vel ale'l-Miftah'ının şerhlerinden)
- 2- Kelam Haşiye-i Tecrid (Sadeddin Teftezânî)
- 3- Fıkıh Tenkih ve Tavdih (Sadru's-şeria, Ubey-dullah b. İshak el-Buhârî)

C- Telvih Medreseleri (Kırklı Medreseler)

İlmin Adı Okunan Kitaplar

- 1-Belagat Miftâhu'l-ULûm (Seyyid Şerif Cürcânî) Meânî şerh-i Miftah
- 2- Kelam Şerh-i Mevakıf (Seyyid Şerif Cürcânî)
- 3- Fıkıh Sadruşşeria
- 4- Hadis Mesabih (Bagavî ö. 516-1122) s.835

D- Ellili Medreseler

a) Haricî Medreseler

İlmin Adı Okunan Kitaplar

- 1-Fıkıh Hidaye (Burhaneddin b. Ebi Bekir Merginânî ö. 650-1253)
- 2- Kelam Şerh-i Mevakıf (Seyyid Şerif Cürcânî)
- 3- Hadis Mesabih (Hüseyn b. Mes'ud Bagavî ö. 516-1122)

b) Dahil Medreseler

İlmin Adı Okunan Kitaplar

- 1- Fıkıh Hidaye
- 2-Usul-i Fıkıh Telvih (Teftezânî)
- 3- Hadis Buhârî (Muhammed b. İsmail Buhârî ö. 194-809/256-869)
- 4- Tefsir Keşşaf (Mahmud b. Ömer Zemahşeri ö. 538-1143) Beyzâvî (Nasıruddin Abdullah b. Ömer Beyzâvî ö. 685-1286)²³

Asırlar boyunca memleketin din, hukuk ve irfan hayatı için birçok değerli bilgin yetiştiren ve Osmanlı hâkimiyetine giren bütün büyük şehirlerde ve nihayet İstanbul'un fethinden sonra da devlet merkezlerinde kurulmuş, devletin her tarafına yayılmış ve gelişmiş yine teşkilat ve işleyiş olarak en yüksek seviyesine Süleymaniye Medreseleri ile ulaşmış olan bu kurumlar, diğer Osmanlı kurumlarına paralel olarak XVII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başladılar. Medreselerin bozulma sebepleri arasında en büyük faktör olarak deney, gözlem ve müsbet ilimlere yeterince yer verilmemiş olması, öğretimin yöntem ve disiplin bakımından yozlaşmaya başlaması, öğretimde akli ve müspet bilimleri bırakıp yalnızca dini-şer'i bilimlerle ilgilenilmesi, yöntem bakımından aktarmacı, kitabî bir yol tutması, Arapçaya ağırlık verilmesi, öğrencilikle ilgisi olmayan kimselerin barındırılması gibi sebepler yer almaktadır. Bozulan medrese düzenini ıslah etme gayretleri gösterildiyse de ne var ki bütün bu ıslahat faaliyetleri, öze inmediğinden ve metotsuz yapıldığından dolayı

²³ Baltacı, "Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim", 11/831, 833, 835, 836.

beklenen sonucu sağlamadılar. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrîsât Kanunu gereğince de medreseler kapatılarak yeni bir eğitim dönemi başladı.²⁴

2.3. Kilis Medreselerinde Okutulan Dersler

Kilis'te bulunan medreseler genellikle câmi avlusunun etrafında yer alan hücre odalarından oluştuğu gibi câminin bitişiğinde veya yakınında bulunan bir alanda da kurulabiliyordu. Buralarda görev alan hocaların bazıları herhangi bir ücret almadan talebelerini eğitiyorlardı. Geçimlerini çiftçilikle kazananlar olduğu gibi bir zanaat yaparak da sağlayanlar oluyordu.

Fikret Gücer Anıları'nda²⁵ "Kasabanın genişliğiyle denk olmayacak kadar fazıl uleması, kütüphaneleri, birçok medreseleri eğitimin yüksekliğinden dolayı Anadolu'nun her köşesinden hatta Rumeli'den tahsilini tamamlamak için akın akın gelen mücaz talebesiyle üniversite hayatı yaşamış olduğunu göstermesiyle müspettir ki medreselerin yerine mekteplerin ikame edilmekte olduğu 1270/1853 senesindeki son devrin maarif seviyesi şu idâiyi müeyyit bir bürhandır (kayıttır, delildir.)

Muntazam bir program dairesinde belli saatlerde serbestçe verilen bu medreselerde Kesik Minare, Çalık Câmii, Şem'un Nebî Medresesi, Câmi-i Kebir, Debbeğhane, Hacı Derviş Câmii medreseleri üniversite makamında idi. Diğer medreseleri bitirenler ve dışarıdan gelen talebe bu medreselerde tahsilini tamamlarlardı. Diğerleri mekatib-i tâliyye (iptidâiden sonra ve âli'den önce gelen mektepler) makamında idi. Tali de iki kısımdı, bir kısmı ihzari ki yalnız sarf, nahiv, tecvit gibi dersler okunurdu. Diğerlerinde âliyye yakın dersler mükaddimatı ulumu gösterilirdi. Şu hâlde beş mektebi âli yirmi üç tali yani idâdi, her medresede bir, bazılarında iki, hatta üç mahalle mektebi olduğuna göre de otuzu aşan iptidâi mahalle mektebi bulunuyordu. Medrese talebesi mevcudu beş yüzden az olmadığı gibi mahalle mektebi talebesi de beş yüzden aşağı olmadığına nazaran bine yakın talebe bulunuyordu." diyerek Kilis medreseleri hakkında genel bir bilgi vermektedir.

Necip Asım Bey, Kilis Medreselerinin herkes tarafından aranır olmasını Kilis Ocaklılarıyla İki Hasbihal adlı makalesinde²⁶ "Kilis'te ilmin revacında (herkes tarafından aranır olma) bir amil (etken) daha var idi. O da hocalarımızın İstanbul'da olduğu gibi sarfdan başlayup tasdikata ve tasavvurata kadar bilir bilmez okutmalarına bedel, Kilis'te her müderrisin bir dersde ihtisas peyda ederek yalnız onu okutması ve başkasına karışmaması idi. Abdullah Efendi yalnız mantık, Abdurrahman Efendi fıkıh, Nafi Efendi edebiyat okuturlar idi. Yani orada adeta bir fakülte var idi. Herkes istediği dersi istediği müderristen okur, istifade eyler idi." demektedir.

Gerçekten de XIX. yüzyıl ortalarında Kilis mantıkçılıkta büyük bir şöhret yakalamıştı. Osmanlı Coğrafyasının her tarafından talebeler geldiği gibi yabancı ülkelerden de talebeler (kimliklerini gizleyerek) mantık öğrenmeye Kilis'e gelmişlerdir.

Rıfat Bilge²⁷ otobiyografi yazısında Medrese tahsili ve orada okuduğu dersler hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. "Takriben 1302/1884 yahud 1303/1885 senesinde rüşdiyeden çıktım. Medrese tahsiline başladım. Ulu Cami'de Ulu Cami' imamı ve hatibi Bekir Efendi'nin terbiyesine verildim. Bekir Efendi o zaman seksen yaşını geçiyordu. Orada bize bir oda verdiler. Dört yahut beş kişi bir odada idik.

Bekir Efendi o ihtiyarlığında bize (Bostan, Molla Caminin 'aruzu, Hafız Şirazi) divanından bir kısmını, 'Arapçadan ('İzzi) yi şerhi (Teftazani) ile beraber okuttu.

24 Recai Doğan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXVII, Sa:3-4, (Ankara,1997), 413.

25 Fikret Gücer, Benim Hikâyem, Basılmamış Hatırat, Torunu Vakıf Gücer'den alınmıştır.

26 Yazıksız, "Kilis Ocaklılarıyla İki Hasbihal", 355-356.

27 Bilge, İBB Atatürk Kitaplığı, 006413 nolu belge.

Bekir Efendi bizi müşarün ileyha Fazıl Efendi'ye tavsiye etdi. Fazıl Efendi (Köro) Medresesinin Cami'inde bize izhâr başlatdı. Zahirde izhâr okuturdu. Fakat hakikatde 'Arab, 'Acm Türk edebiyatının, târîhinden birçok ma'lumat ile bizi müstefid iderdi. 'Ayn-ı zamanda ders-i evvelinde bize Molla Caminin mu'amma hakkındaki küçük manzûm risâlesini okutdu ve bana bunu şerh et dedi. Ben de hocamdan aldığım ma'lumata göre şerh itdim. Sonunda hocama gösterdim beğendi ve benim mu'ammaya olan isti'dadımdan memnun oldu. Bana Cami'nin büyük mu'amma risâlesini okutdu ve birkaç mu'amma kitabı hediye etdi. Sonra Fazıl Efendi Hacca gitmek istedi. Üç eseri var idi. 1- Ma'mûlat-ı Şerife isminde bir farisi eseri ki Nakşibendiyeye dairdir. Onu tercüme etmiş idi. 2- Mantıktan 'Arabça bir kıyas risâlesidir. 3- Eski 'Arab hesabına dair Türkçe bir eser. Hocam bunlardan bir nüshasını yazdırdı. Benim yazımı kendi aldı. Kendi yazısını bana hediye bıraktı. Sonra bu zât Medinede mucâvir kaldı. Bir sene geçmeden vefat etti.”

Kadri Timurtaş'ın Kilis Tarihi'nde ve Kilisli ulemalara ve memurlara ait Sicil-i Ahval kayıtlarını incelediğimiz vakit Kilis Medreseleri'nde, Arabi, Farisi, fıkıh-ı şerif, sarf, nahv-i Arabi, mebâdi-i ulûm-ı diniyye, mukaddemat-ı ulûm-ı diniyye, mantık, meâni, beyan bâdi-i, kâfiye, Pendi Attar, tuhfe, coğrafya, tarih, hesap, usûl-ı hadis, Farisiden Gülûstan, Bostan, Baharistan, Hafız-ı Şirazi, ulûm-ı âliye, eliyye-i Arabiyye, usûl-ı edebiye, fûnûn-ı nakliye, Mesnevi, akliyeden efahim, feraiz, ilm-i usûl risalesi, şer-i Akaid derslerinin okutulduğunu görmekteyiz.

Rahmetli Kemal Atan ile yaptığımız görüşmelerde bize Kilis Medreseleri'nde okutulan dersler hakkında kendi arşivinde bulunan bir belgeyi takdim etti. Bu belgeye göre: “1. Sarf ve Nahiv: Öğrenciyi asıl medrese derslerine hazırlamak üzere okutulan Arapça grameri. 2. Mantık: Düşünce ve muhakemeyi işleyen kurallarına uyulduğu takdirde zihni hatadan koruyan ve fikrin doğru olup olmadığını ayırmaya yarayan bilim dalı. 3. Faraiz: İslam Hukuku gereğince mirasın mirasçılara nasıl taksim edileceğini öğreten ders. 4. Kelâm: İnançla ilgili konuları metafizik ve tabiat bilimlerinden de yararlanarak kanıtlayan İslam felsefesi. Buna İlmi Tevhid de denirdi. 5. Belâgat: Belâgat ileri derecede Arap dil ve edebiyatını öğreten ders. 6. Fıkıh ve Usûl-ı Fıkıh: İslâm Hukuku ve uygulamasından söz edilen bilim dalı. 7. Hadis ve Usûl-ı Hadis: Peygamberin sözleri üzerine çalışan bilim dalı. 8. Tefsir. Kur'an'ın açıklaması ve yorumu.” dersleri Kilis Medreselerinde okutuluyordu.

2.4. Kilis'te Kurulu Kütüphaneler

Kütüphaneler Osmanlı'da câmilerin birçoğunda, tekkelerde ve medreselerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de bulunmaktadır. Kütüphaneler, bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen liyakatlı Hafız-ı Kütüpler vasıtasıyla eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütülürdü.²⁸

1316/1898 yılına ait Maarif Salnâmesi'nde²⁹ Kilis'te bulunan iki kütüphanenin varlığını tespit etmekteyiz. Bu kütüphaneler:

Liva	Kaza	Kütüphanenin İsmi	Mahalli	Banisi	Aded Kütüp
Halep	Kilis	Aşağı (Servili-Köro) Medrese	Nureddinde	Hüseyin Ağa	449
		Tarih-i Tesisi	mechûl		
Halep	Kilis	Mevlevihane	Tekye'de	Şeyh Subuhi Dede	251
		Tarih-i Tesisi	1313		

²⁸ Baltacı, “Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim”, 11/838.

²⁹ *Salnâme-i Nezâret-i Umumiye*, 1022-1023.

1317/1899-1318/1900-1319/1901-1321/1903 yıllarındaki salnamelerde kütüphane sayısı aynı kalırken kitap sayılarında azalma ve artış vardır. Şeyh Subuhi Kütüphanesi'ndeki kitap sayısı bir eksikle 250 olurken Hüseyin Ağa kütüphanesindeki kitapların 51 artarak 550'ye yükseldiğini görmekteyiz.

Ayrıca Kilis'e ait vakıf kayıtlarını ve Hurûfât Defterleri'ni incelediğimiz vakit, Kilis'te kurulu olan kütüphane sayısının üçe çıktığını tespit ediyoruz. Kilis ulemasından Meşhetlik Mahallesi'nde oturan Mustafazade el-Hac Abdurrahman Efendi tarafından kurulan (Büyük Kütüphane) vakıf, Ulu Cami Medresesinde okutulan dersler ve buradaki öğrencilerin istifadesine sunulan kitapların muhafazası için kurulmuştur. Mütevelli olarak el-Hac Mehmed Efendi görevlendirilmiştir. Ondan sonra el-Hac Abdullah Efendi, daha sonra el-Hac Abdülkerim Efendi görevlendirilmiştir. Bahsi geçen şahıslar ve el-Hac Abdülkerim Efendi'nin eşi Fatma Hatun da kendi mülklerinden Sibbat Mahallesi'nde bulunan Kôr Hüseyin Ağa Medresesinin kitaplarını korunması için bir kütüphane inşâ ettirmiştir. Büyük Kütüphane olarak da adlandırılan bu kütüphanede bulunan kitaplardan ders görülmesini, medreseden dışarıya kitaplarının götürülmemesini şart koşmuşlardı. Aynı şahıslar sırasıyla burada da mütevelli olacaklardı. Bu şahısların kendi soyundan kişiler ve onların evlatları sırası ile vakfa mütevelli olacaklar, onların ölümü durumunda akrabalarından salih ve müteveyyin bir müderris bulunmaz ise başka kişilerden salih ve müteveyyin olanlar bu medresede müderris olabileceklerdi.³⁰

Diğer bir kütüphane ise Mevlevihane Tekkesi'nde bulunmaktaydı. Bu tekkenin postnişini olan Subuhi Dede "tekkei mezkûr semahanesi derununda imal ve tahsis eylediğim kütübhaneye (iki kelime yırtıktır.) mahkemede işbu vakfiyyenin (Ahmed Subuhi Dede Efendi bin Ahmed Efendi Vakfı) kaydı zeylinde isimleri muharrer iki yüz nüsha ve iki yüz otuz cildten ibaret milk kitabları hasbeten lillahil müteâl ve taleben li-merzati fi küllil ahval vakfı sahihi şer'i ile müebbed ve habsi sarıhi mer'i muhalied ile vakf u habsedüp şöyle şart ve tayin eyledim ki" iki yüz nüsha ve iki yüz otuz ciltten oluşan ve isimlerini vakfiyyenin zeylinde yazdığı kitaplarını vakfetmek suretiyle ayrı bir kütüphane oluşturmuştu. Ayrıca şart olarak da "zikrolunan Kitaplardan müracaat edenler müstefid olup ledel-iktiza harice verilmek lazım gelürse rehini kavi ve kefilî malî ve ikisinin biri olmadıkça harice çıkarılmaya" diye yazdırmıştır.³¹

Hurûfât kayıtlarında yaptığımız tetkiklerde Kana Mahallesi'nde Hüseyin Ağa'nın yaptırdığı medresede, Şeyh Mustafa-zâde Abdurrahman Efendi'nin bir kütüphane daha kurmuş olduğu, "Kilis'te Şeyh Mustafazâde 'Abdurrahman Efendi merhumun medine-i merkumun Camii Kebiri'nde tedris-i hadis-i şerif için vakf eylediği zeytinin tevliyeti ve Kürd Medresesi'nde kütüphanesinde tedris fıkıh-ı şerif için vakf eylediği tarlasının dahi mütevellisi olan 'Abdullatif nâm kimesne emin ve mu'temed aleyh olduğu üzere vakf-ı mezbûrun nazırı Seyyid Osman mutasarrıf olduğu nezareti bâ mu'ayyene ferağından Seyyid Ömer'e bâ-berat atik tevcih buyruldu. Muharrem/Şubat. Sene. 1191/1777."³² tarihli kayıttan anlaşılmaktadır.

Bu çalışma hazırlanırken o yıllarda Osmanlı Coğrafyasında ve yabancı ülkelerde haklı bir üne sahip olan Kilis'teki Mantık Eğitiminin bahsetmeden geçerse araştırmamızın eksik kalacağını düşündüğümüzden bu konuyu ayrı bir başlık altında ele alıyoruz:

2.5. Kilis'te Mantık Medreseleri ve Hocaları

Milli Kütüphanede tespit ettiğimiz (01 Hk 463/3) yer numaralı Takrirat-ı Mantıkiye adlı esere³³ göre Kilis'te yapılan ilk mantık çalışmalarının 1085/1674 yılında gerçekleştiği görülmektedir. Dört bölümden

³⁰ Metin Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri* (Gaziantep, 2015), 31.

³¹ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 31,77.

³² Mehmet Tektuna, *Hurûfât Defterlerinde Kilis Sancağı (1690-1832) Sosyoekonomik ve Kültürel Yapı* (Kilis: KİTAM Yayınları, 2020), 157.

³³ Milli Kütüphane, Takrirat-ı Mantıkiye, 01 Hk 463/3 yer numarasına kayıtlıdır.

oluşan eserin ikinci bölümünün son kısmında yer alan “Kitap İsağoci temmeti”l-kitab bi ‘avnillahil melikil vehhab fi ‘Arabistan fi şehri Killis fi kurbi Kırık Minare fi hücreti Tahtalı tarih-i sene hamse ve semanin ve elf. Sene 1085/1674 (Bu kitap çok fazla ihsan eden Allah’ın yardımıyla Kilis yakınlarında yer alan Kesik minaredeki Tahtalı hücresinde tamamlandı.” ifadesinden hareketle Kilis’teki ilk mantık çalışmalarının 17. yüzyıl 3. çeyreğinde başladığı sonucuna ulaşmaktayız.

Kesik Minare Camii Medresesi’nde Anadolu’nun birçok yöresinden gelen talebelere mantık dersi veren Mantıkî Hâcî Ömer Efendi’nin (1171/1757)- 1236/1820) vefatından sonra mantık eğitiminin başında Hocazâdelerden “Büyük Hoca” namıyla anılan Dokuzluzâde Hoca Abdurrahman Efendi’yi görmekteyiz. (1180 H.1766 M.- 1263 H.1846 M.) Hoca Abdurrahman Efendi’nin ardından mantık kürsüsü, oğlu Abdullah Enveri Efendi’ye intikal etmiştir. Abdullah Enveri Efendi mantıkta yeni bir çığır açmış, o zamana kadar Arapça okutulan mantığı Türkçe olarak okutmaya ve bu konuda eserler vermeye başlamıştır. Mantığı belli kurallardan kurtararak yeni bir anlayış getirmiştir. Şöhreti günden güne artan bu zatın talebesi olmak için Osmanlı coğrafyasından, hatta yurt dışından da talebeler gizli olarak mantık ilmini öğrenmeye Kilis’e gelmişlerdir. Bundan böyle Kesik Minare Medresesi bir mantık fakültesi şeklini almıştır. Bu duruma bir örnek olarak 1327/1909 yılında İstanbul’da neşredilen “Beyanü’l Hak”³⁴ Mecmuasında yayımlanan “Ayıntaplı Abdullah Edip Efendi” adlı makalede yer alan; “Bir zamanlar tahsil-i ulûm meraklıları Konya, Kayseri gibi menba‘ tahsil olan mahallerde ikmâl-ı nüsah (medresede takip edilmesi şart olan bütün dersleri okumak) ettikten sonra Kilis’te İlm-i Mantıkı hoca merhûmdan (Abdullah Enveri Efendi) tahsil ve Usul-ı Akiseyi mükemmel surette ahz etmiş ve bin üç yüz (1882) tarihinde İstanbul’da küşâd olunan rûûs imtihanında emsâline fâik surette ibrâz-ı ehliyet etmiştir” ibaresinden hareketle Kilis’teki mantık eğitiminin ne kadar önem taşıdığı daha iyi anlaşılacaktır.

Abdullah Enveri Efendi sene iptidasında derse başladığı zaman ilk evvel mantığın hülâsasını ezberden takrir eyler ve talebesine de kitap açtırmazdı, Takriri gayet selis ve muntazam olduğundan talebesi bunu büyük bir şevk ile ve can kulağıyla dinlerdi. Mantık hülâsasının takriri bittikten sonra sırasile “ Tasavvurat ve Tasdikat”ın lüzumlu bahislerini, Akait Şerhini, Celâleddini Devvaniyi, kıraat ilmini ve tefsiri şerifi muntazaman tedris eylerdi. Her sene Recep iptidalarında tahsilini bitiren talebesine diploma vermek âdeti idi.

Natıkası çok vazih ve kuvvetli olan mumaileyhin ders esnasındaki takriri de pek cazibeli ve zevk ile dinlenirdir. Hangi ilme dair olursa olsun ders okuturken kitap tutmak âdeti değildi. Saatlerce devam eden takrir ve hitabesinde bir lâfız veya ibareyi medarı kelâm olarak tekrarlamak nakisesinden beri idi. Konuştuğu vakit bile sözleri mantık ve hikmet saçardı.³⁵

Enveri Efendi’nin vefatından sonra kardeşi Mehmet Tahir Efendi Servili Medrese’de mantık öğretimini devam ettirmiştir (1260 H.1844 M.1305 H.-1887 M.). Mehmet Tahir Efendi’nin vefatıyla, mantık öğretimini son hocası Abdullah Enveri Efendi’nin oğlu İsmetullah Efendi, ilk önceleri Kilis’te daha sonraları ise Halep Lisesinde yirmi altı yıl hocalık yapmıştır. 1916 yılında elli beş yaşında iken tifus hastalığına yakalanarak Halep’te vefat etmiştir.

Yaptığımız araştırmalarda Kilis’te yer alan 39 aded medresenin kayıtlarına ulaşılmıştır. Aşağıda detaylı bir şekilde tanıtacağımız medreseleri hazırlarken, Fikret Gücer’in anıları, Kadri Timurtaş’ın Kilis Tarihi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan Hurufat kayıtları, İsamda bulunan Ulema Sicil Kayıtları, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Sicil-i Ahval kayıtları ve Kilis Vakfiyelerinin konumuzla alakalı bölümleri taranarak gerekli olan kısımlar bu çalışmanın içerisine konmuştur.

³⁴ Kilisli Münir, “Ayıntabi Abdullah Edip Efendi”, *Beyanü’l-Hak* (1327), blm. cilt: 5, sayı: 112, 2063.

³⁵ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 219-220.

3. KİLİS MEDRESELERİ

3. 1. Şeyh Ayvad (İvad) Medresesi.

Aşıt Mahallesi'nde yer almakta olan medrese Vakıflar Genel Müdürlüğünde Bulunan Hayrat Müzayede Defteri'ndeki kayda göre 13.12. 1935 tarihinde arsa bedeli 25 lira yazılarak satışa konulmuştur. 1936 yılında Kilis kaymakamı Necmettin Ergin'in zamanında yıktırılarak yerine, batısından geçen dere düzeltilerek aile parkı yapılmıştır.³⁶ Cami ve medrese, günümüzde Ayşecik Parkının bulunduğu alanın kuzeydoğu köşesinde yer almaktaydı. Osmanlı Arşivinde yer alan 1209/1795 tarihli bir vesikada³⁷, Halep Kadısı Esseyyid Mehmet Nurullah, Şeyh İvad Medresesi'ne Kilis ahâlisinden Müftü zâde Mustafa Efendi'nin ilim sahibi bir zat olması dolayısıyla ibtida-i haric rütbesiyle müderris olarak atanmasını talep etmektedir., Hurûfât Defterinde³⁸ yer alan 1184/1770 tarihli, "Kilis'te Kızılca Mahallesi'nde Şeyh 'İvaz Camii'nde yevmi iki akçe ile müteveli olan Mehmed ferâğatinden camii mezkûrun imâmı Şeyh Mehmed'e bâ berât tevcih buyruldu." belgesinden hareketle bu yerin o yıllarda Kızılca Mahallesi'nde olduğunu görmekteyiz.

3. 2. Çalık Câmii Medresesi.

Aşıt (Hakverdi) Mahallesi'ndedir. 1094/1682 yılında Çalık Hacı Ali Ağa tarafından aynı yerde bulunan camisinden (1095/1683) bir yıl önce yapılmıştır. Dündar, "Çalık Câmii, Kilis'te kibleye paralel olarak uzanan tek sahnalı ve mihrap önü kubbeli câmiler zincirinin bir halkasını oluşturmaktadır. Ayrıca câmiin kuzeyinde, avlunun üç tarafına sıralanan hücrelerden meydana gelen bir de medrese bulunmaktaydı. Medrese hücrelerinden, batı ve kuzeydekiler tamamen yıkılmıştır. Kuzeydeki hücrelerin yerine imam lojmanı yapılırken, batıdakilerin yeri bahçe olarak düzenlenmiştir."³⁹ diyerek câmi ve medrese hakkında bizi bilgilendirmektedir. Hurufat Defterinde yer alan 1179/1765 tarihli, "Kilis'te Kızılca Mahallede Çalıkzâde Hâcı Alî binâsı Camii Şerif ve medresenin evkafından almak üzere yevmi üç akce ile fethhân olan molla Ömer mahlûlünden oğlu Mehmed'e nâibi Şeyh Mehmed 'arzıyla tevcih buyruldu."⁴⁰ ibaresinden hareketle câmi ve medresenin o tarihlerde Kızılca Mahallesi'ne kayıtlı olduğunu görmekteyiz. Yavaşca zâde Hacı Haşim Efendi⁴¹ ve daha sonraları Oylumlu zâde Mehmet Efendi «Çalık Câmii» Medresesinde uzun seneler devam eden öğretimi neticesinde seçkin âlimler yetiştirmiştir. 1321/1903 yılına ait Maarif Salnamesinde 13 talebesi olan medresede Hâcı Hafız zâde Hâcı Ahmed Efendi'nin müderris olduğunu görmekteyiz.

Bir dershanesi, on odası ve bir mahalle mektebi olan medresede; Üstad Hacı Hafız Mehmet Efendi Ulûm-ı Şedda, Oylumluoğlu Mehmet Efendi feraiz, nahiv, Hacı Yusuf Hoca sarf ve nahiv, Hacı Ahmet Efendi ise tefsir, hadis ve fıkıh derslerini okuturdu.

3. 3. Kürtler/Türkler Câmii Medresesi.

Bölük (Kana-Sibat) Mahallesi Küçük Çarşı Sokağı'ndadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 20.12.1937 tarihinde 600 lira bedelle satılmıştır. Hurûfât Defterlerindeki 1135/1722 tarihli " Kilis'de vaki' Kürd Hüseyin Ağanın binâ kerdesi medresenin müderrisliğini Hüseyin Ağa hin-i vâkıfda sekiz akçe ile ulemâdan Şeyh Mustafaya ve badehu Şeyh Mustafa evlad ve zürriyetinden tedris ve ifâdeye müsteid bulunanlara şart ettiği bais olub ve mezkûr Şeyh Mustafa fevt ve tedris ve ifâdeye kadir ulemadan oğlu Abdurrahman Efendiye ber müceb şart-ı vâkıf kadısı Lütfullah 'arzıyla buyruldu."⁴² kaydından hareketle

³⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 381.

³⁷ BOA., C. MF. 43-2112, 1209/1795.

³⁸ HD., 1114/63a (87), 1184/1770.

³⁹ Abdülkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri* (Ankara: KBY, 1999), 173.

⁴⁰ HD, 1101-2/20 (42), 1179/1765

⁴¹ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 174-202.

⁴² HD, 1119-150-1 (312), 1135/1722.

medresenin Hüseyin Ağa tarafından yaptırıldığını söyleyebiliriz. Medrese, Hurûfât Defterinde yer alan 1116-5/65b (137) belgede Sibât, 1101-3/23(43)⁴³ nolu diğer bir belgede ise Kana Mahallesi'nde gösterilmektedir.

1117/1705 tarihli kitabesine göre caminin eyvan kısmını Molla Halil ve Emine Hatun birlikte yaptırmışlardır. Bu iki bilgiden hareketle caminin XVII. yüzyıl sonlarında yapıldığını söyleyebiliriz. Altı hücreli bulunmaktaydı. Dünder, "Câminin batısındaki avlunun bugünkü durumundan avlunun güney ve batısında hücrelerin yer aldığı anlaşılmaktadır." demektedir.⁴⁴ Maarif Salnamesinde 6 talebesi bulunan medresede Hâcî Mustafa Efendi müderrislik yapmaktaydı. Altı hücreli olan medresede Hassa müftüsü Dağlı Hacı Halil Efendi fıkıh, sarf ve nahiv öğretmekteydi.

3.4. Çekmeceli Câmii Medresesi.

Bölük Mahallesi, Şeyh Efendi Tekkesi'nin doğusunda yer almaktadır. Hurûfât Defterindeki 1148/1735 tarihli kayıta, "Kilis'te Çekmeczîzâde Mustafa Efendi binâ eylediği camii müezzini olmayub munla Hüseyine berâtı 'inâyet."⁴⁵ belgesinden hareketle câmî ve medresenin XVIII. yüzyıl ilk çeyreğinde Çekmeczîzâde Hâcî Mustafa Efendi tarafından yaptırıldığını söyleyebiliriz.

Câminin 1909, 1910, 1950 ve 1959 yıllarında tamir geçirdiğini gösteren dört adet tamir kitabesi bulunmaktadır. Maarif Salnamesinde 6 talebesi bulunan medrese Halil Efendi müderrislik yapmaktaydı. Bir dershanesi, altı odası, bir kütüphanesi ve bir mahalle mektebi olan medresede, Hâcî Abdullah Efendi fıkıh, mea'ni ve Farişi, Şatırzade Hâcî Ahmet Efendi ise fıkıh dersi okuturdu.

3.5. Hacı Derviş Câmii Medresesi.

Büyükkütah (Kütahiye) Mahallesi'ndedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 17.12. 1937 yılında ihtiyaç fazlası cami olarak 550 liraya satılmıştır. Bir süre dükkân olarak işlev gördükten sonra halk tarafından dükkân sahiplerinden satın alınarak vakıflara devri yapılmıştır. Vakıflar tarafından tekrar restore edilerek medrese kısmı değilse bile câmî kısmı eski işlevine döndürülmüştür. Dünder kitabında, "959/1551 yılında Abdullah oğlu Hacı Mustafa tarafından yaptırılan ve daha sonra 1090/1678 ve 1327/1909 yılında yenilenen Hâcî Derviş Câmii, avlusunun etrafındaki medrese hücreleri, üç kemerli son cemaat yeri ve kibleye paralel olarak uzanan bir harimden meydana gelen dikdörtgen plân şeması arz etmektedir."⁴⁶

1170/1756 yılına ait Hurûfât Defterlerindeki kayıta, "Kilis'te Kütâh Mahallesi'nde vaki' Hâcî Derviş Câmii Şerifi'nde yevmi bir akçe vazife ile hatibi olan Mehmed fevt olmağın Şeyh Ahmed Halifeye kuvveti vaki' olub müstehak oğlu yok ise merkûm Şeyh Ahmed'e tevcîh ve 'inâyet buyruldu."⁴⁷ ibaresinden câminin Kütah Mahallesi'nde yer aldığını tespit ediyoruz. 1149/1736 yılına ait Hurûfât Defterlerindeki bir başka kayıta ise câminin Kızılca Mahallesi'nde zikredildiğini görmekteyiz.⁴⁸

Câmî hakkında 1317/1899 Tarihli Mustafa Ağa bin Şerif Vakfiyesinde oldukça malumat bulunmaktadır. Büyük Kütah Mahallesi sınırları içerisinde olan câminin Hâcî Derviş Câmî adını taşıdığı ve "Kapılı Türbelik" olarak da bilindiğini tespit etmekteyiz. Câminin eyvanına bitişik bir dersliğin bizzat Mustafa Ağa tarafından yaptırıldığı, Dolap Pazarı'nda bir kahvehanesinin gelirinin altı sehminde beşinin burada her sabah namazından sonra Müslümanların ahirete irtihal edenlerin ruhuna bir cüz okunması karşılığında okuyan kişiye ödenmesine ve ayda bir Kur'an hatmedilmesi ve bir sehminin de câminin lazım olan

43HD, 1116-5/65b (137), 1130/1717, - 1101-3/23 (43),1180/1766

⁴⁴ Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 260.

45 HD, 1105-4/24a (58), 1148/1735

⁴⁶ Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 113.

47HD, 1106-2/95b (193), 1170/1756

48HD, 1105-4/24a (58), 1149/1736

harcamalarına sarf edilmesini vakfiyesinden öğrenmekteyiz. Vakfiyeye göre eğer burada öğrencilerin eğitimi (yani muallim-i sıbyan bulunmaz ise) mümkün olmazsa ve şartlar gerektirdiğinde câminin harcamaları öncelik aldığında diğer beş sehmin hepsi de câmiye harcanacaktı. Eğer câmi de hizmetten hali olursa, vakfedilen kahvehanenin geliri, kendi bakım ve onarım masrafları çıktıktan sonra, şehir halkının fakirlerine dağıtılacaktı.⁴⁹

Üç odası, bir mahalle mektebi olan medrese Bedrizâde meşhur Müftü Haki Efendi Farisi, mantık, mea'ni, adap, şerh-i akaid, Kadı Beyzavi el-hasıl ulûm-ı şeddayı okutmaktaydı. Hoca Hafız Mahmut Efendi burada altmış hafızı Kur'an'da yetiştirmiştir.

3.6. Kara Kadı Câmii Medresesi.

Büyükkütah (Kütahiye) Mahallesi'ndedir. 1181/1767 tarihli Hurufat Defterindeki kayıta, "Kilis'de Kana Mahallesi'nde Kara Kadı Camii'nde yevmi iki akce ile müezzin ve yevmi iki akce ile kayyum olan Şeyh Ahmed bin Şeyh Zekeriya fevt mahlûlünden Şeyh Mustafaya nâibi Şeyh Mehmed 'arzıyla tevcih buyruldu."⁵⁰ ibaresinde câmi Kana Mahallesi'nde gösterilirken 1210/1795 tarihli bir başka belgede Kızılca Mahallesi'nde⁵¹ yer aldığını tespit etmekteyiz.

Dündar kitabında⁵², Kadı Câmii kibleye paralel olarak uzanan çapraz tonozlarla örtülü iki sahnalı harimi ve dokuz kemerli son cemaat mahalli ile birlikte, Kilis'te bu plânda inşâ edilmiş olan câmilerin en büyüğüdür. Avlunun doğusundaki iki katlı hücre fetvâhâne olarak kullanılması, oldukça enteresandır demektedir. Camiyi yaptıran Karakadı, Ali b. Ahmed Alaeddin er-Rumi, Kilis'in Osmanlı döneminde fetihten önce ve fetih sırasında tahririni yapmış, yaptığı deftere de "Defter-i Atik" denilmiştir.⁵³ Buna göre Câmi XVI. yüzyıl ilk çeyreğinde yapılmış olsa gerektir. 1149/1736 tarihli Hurûfât⁵⁴ kaydına göre günümüzde Canpolat Paşa Mahallesi Tekye Sokağı No:13A-13C 'de şimdi dükkân ve apartmanın bulunduğu yerde kendisinin ayrıca yaptırmış olduğu Ömeriye Câmii bulunmaktaydı. Maarif Salnamesine göre 21 talebesi bulunan medresenin müderrisi Abdullah Efendi'ydi.

Bir dershanesi, dört odası ve bir muvakkithanesi bulunan medresede Keçikzâde Müftü Abdurrahman Efendi Ulum-ı Şedda dersini öğretirdi. Ayrıca bu medresenin masrafı câmiden karşılanan bir iptidai mektebi vardı.

3.7. Küçük (Kanber) Camii Medresesi.

Demirciler Mahallesi (Aşıt), Abidin Ağa Caddesi No. 80'de bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 17.12. 1937 tarihinde 30/180 liraya satılmıştır. 226 ada 66 parseldeki câminin haremî ve müştemilatı bulunmaktaydı. Bu yer alan şahıs tarafından ev yapılmışsa da günümüzde oğlu Mustafa Yeğin tarafından Kilis Müftülüğüne bağışlanmıştır. Beş hücreli bulunan yapıda Saçlı Salih Efendi ulum-ı şeddayı, Diyarbakırlı Hacı Muhammet Efendi ise sarf ve nahiv okutmaktaydı.

3.8. Hasan Attar Câmii Medresesi.

Deveciler Mahallesi'ndedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 20.12.1937 yılında 350 lira bedelle satılmıştır. Dündar, bugünkü Hasan Attar Câmisi'nin avlusuna batıdaki kapıdan girilmektedir. Avlunun

⁴⁹ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 18.

50HD,1101-3/23 (43),1181/1767

51HD,552-67-1/254 (257), 1210/1795

⁵² Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 125.

⁵³ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Tarih Şubesi Yayınları No: 1, 2003), XXIX.

54HD, 1105-4/24a (58), 1149/1736

kuzeyinde 1958 yılında yenilenen iki hücre bulunmaktadır. Câmii, kibleye paralel uzanan, iki sahnı ve çapraz tonozlarla örtülü sâde bir yapıdır demektir.⁵⁵

1217/1802 tarihli Hurûfât Defterindeki kayıta, “Kilis Mahallâtından Kızılca Mahallesi’nde Attar Hasan binâsı mescid-i şerif harabe müşrif olub Çavuşzâde el-Hâc Mehmed Ağa mescid-i mezbûru tamir ve termimve bâ izn-i hümâyun minber vaz’ eylediği câmide vazife-i mu’ayyene ile imâm ve ber vech-i hasbi hatib olan eş-Şeyh Osman fevt mahlûlünden hafidi eş-Şeyh ‘Abdurrahman bin ‘Aliye nâibi Seyyid Mehmed Şerif ‘arzıyla tevcih buyruldu.”⁵⁶ kaydından câminin 1802 yılından önce Çavuşzâde Hâcî Mehmed Ağa tarafından yeni eklemeler (bir minber koyma) yaptırarak tamir ettirildiğini görüyoruz. 1103/1691 yılına ait câmiyle ilgili başka bir Hurûfât kaydında, “Kilis’te Kızılca Mahallesi’nde Attar Hasan Camii’nde imâm İbrahim fevt yerine İdris’e ‘inâyet mahaldir deyü buyruldu.”⁵⁷ kaydından hareketle câmi ve medresenin büyük bir ihtimalle 17. yüzyılın başlarında veya ortalarında yapıldığını söyleyebiliriz. Câminin bir mahalle mektebi vardı.

3.9. Akcurun Câmii (Kıbeli) Medresesi.

Hacı İlyas (Kızılca) Mahallesi’ndedir. Dündar kitabında, Akcurun Câmii, kibleye paralel olarak uzanan tek sahnı mihrap önü kubbeli bir harim, çapraz tonozlarla örtülü iki sâhın hâlindeki büyük birson cemaat yeri, harimin kuzeyinde yer alan avlunun doğu ve kuzeyindeki medrese hücreleri ve batısındaki dükkânlardan meydana gelmektedir demektir.⁵⁸ 1189/1775 tarihli Hurûfât Defterindeki kayıta, “Kilis’te Kızılca Mahallesi’nde Akcurunda Hâcî Davud binâsı Camii’nde yevmi bir akçe ile nazır olan Numan ferağından oğlu Mehmed Emine bâ-berat tevcih buyruldu.”⁵⁹ ibaresinden hareketle câminin bânisinin Hâcî Davud Ağa olduğunu tespit etmekteyiz. Seyyid Fatime Hatun tarafından 991/1583⁶⁰ tarihinde yaptırılan minare kitabesinden hareketle câminin XVI. yüzyıl ortalarında Hâcî Davud Ağa tarafından yaptırıldığını tahmin ediyoruz. Hurûfât Defterlerinde yapmış olduğumuz çalışmalarda Akcurun câmisinin içerisinde yer alan medresenin isminin “Kıbeli” olduğunu tespit edebiliyoruz. (“Kilisin Kızılca Mahallesi’nde vaki’ Akcurun Camii derûnunda Kible medresenin müderrisi olmamağla iki akçe ile kadısı Lütfullah ‘arzıyla Şeyh Mehmed’e ‘inâyet.1135/1722.)⁶¹

Maarif Salnamesine göre 7 talebesi bulunan medresenin müderrisi Hocaâde Akif Efendi’dir.

Altı odası, bir mahalle mektebi olan medresede⁶² Meşhur Mantiki Ömer Efendi ders okutmaktaydı.

⁵⁵ Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 200.

⁵⁶HD, 553-85-1/229 (232), 1217/1802

⁵⁷HD, 1138-1/93 (158), 1103/1691

⁵⁸ Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 100.

⁵⁹HD, 1147-1/46 (125), 1189/1775

⁶⁰Daha geniş bilgi için bkz., Sıdika Bebekoğlu - Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri Kentsel Mimari Kursal Mimari Yazıt Eserleri* (Ankara, 2008), 100.

⁶¹HD,1119-150-1 (312), 1135/1722.

⁶² Akcurun Câmii Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tamir ettirilirken câmi içerisindeki hücrelerin birinde bir kitabe bulunmuştur. Bu kitabenin bazı yerleri tahrip olduğundan okunamamıştır. Okunabilen kısımları:

Oku sarf ve nahv-----akaiden

Veli tefsir-i hadisinde bul hakiki alasına murâd

Esâs-ı ilm ile müstahkem eyle -----

Ki afetden emin olsun-----

Münifâ dil olub hayra dedim târîh

Hulûsî tâlibi ilmin edüb çün mesken abâd

sene 1289/1872

Bu kitabeye göre medrese 1872 yılında yenilenmiştir.

3.10. Hindioğlu Câmii Medresesi.

Hindioğlu Mahallesi'ndedir. Hindioğlu Câmii olarak bilinen câminin önceleri Hindi Câmii veya Hasan Çelebi Câmii olduğunu görmekteyiz. Vakfiyede (Abdünnafi Efendi bin Tahir Vakfı) ayrıca Şeyh Hasan Çelebi türbesinin üst katında bulunan hücrenin kütüphane olarak imar edildiğini görmekteyiz. Abdünnafi Efendi bin Tahir Efendi vefatında kendi kitaplarını buraya bağışladığını bildirmekte. Müteveli olan kişinin aylık on beş kuruş maaşla bu kütüphaneye nazırlık yapmasını şart koşmaktaydı. 1651-1652 M. tarihli Halep Evkaf Defterinde Hasan Çelebi Câmiinin vakıf mütevelliliğini Molla Fazlı'nın yaptığı câminin yıllık gelirinin ise 12,15 kuruş olduğunu görmekteyiz.⁶³ Dündar, "Hindioğlu Câmii, avlusunun doğu ve kuzey taraflarında medrese hücreleri bulunan, üç kemer gözlü son cemaat mahalli olan kibleye paralel olarak uzanan harime sahip oldukça sâde bir yapıdır. Eser son cemaat mahalli ile birlikte dikdörtgen plânlıdır. Son cemaat mahallinde yer alan süslemelere dayanarak, buradaki mukarnaslı sütun başlıklarının ve dışlardaki yaprak motifleri gibi orijinal unsurlar dolayısıyla eserin 16. yüzyılın ilk yarısından sonra inşa edildiğini söyleyebiliriz."⁶⁴ diye câmi ile ilgili görüşlerini dile getirmektedir. Hakii Kadim Hindioğlu Câmiindeki Medresede⁶⁵ ders vermiştir.

Maarif Salnamesindeki bilgilere göre 5 talebesi bulunan medresenin müderrisi İzzet Efendi idi. Sekiz odası, bir kütüphanesi ve bir mahalle mektebi vardı. Hamit Efendi zâde Mehmet Efendi Fıkıh, Sarf ve Nahiv derslerini gösterirdi.

3.11. Kadioğlu (Kadı zâde) Medresesi.

Molla Hamit (Kıbele) Mahallesi'nde yer almaktaydı. Câmi ile Mescidin bakım ve onarımı için Ayşe binti el-Hâc Abdullah Kilis toprağında altı kilelik tarlasını, Bedestende bir dükkânını, bir adet yazlık kahve dükkânı, bir adet kahve dükkânını, Kefer Sinaya Köyündeki Fırlak Bahçesi adı verilen bahçesini, bir şire kazanı, bir don kazanı, bir aş kazanı, bir küçük kazan ve bir teşt'ini vakfetmişti. Vakfa kendisi hayatta olduğu müddetçe kendisi müteveli olacak, o öldükten sonra ise kızı Emine binti'l-Hâc Mahmud müteveli olacaktı. (Ayşe binti Hacı Abdullah Vakfı) Vakıf gelirleri arasından 1187/1773'te günlük bir akçe ile nazırlık görevini yapan Ahmed bin Yahya'ya bu görev tecdid (yenilenmiş) edilmiştir. Yine onun oğlu İbrahim'e günlük bir akçe olarak cüzhan (cüz sürme) görevi verilmiştir.⁶⁶ 1651-1652M.'deki Halep evkaf Defteri verilerine göre; bu tarihte artık câmi olarak adlandırılmakta idi. Yani Kadı oğlu Câmii idi. Mehmed Efendi mütevellisi idi ve bu tarihte câminin vakıf geliri 12,30 kuruş tutuyordu.⁶⁷

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 20.12.1937 tarihinde 40 lira bedelle satılmıştır. 1187/1773 tarihli Hurûfât Defterindeki kayıta, "Kilis'te Kadı zâde Medresesi evkafının yevmi bir akce ile mütevellisi olan İbrahim bin Yahyaya tecdid."⁶⁸ ile 1144/1731 tarihli ayrı bir kayıta ise, "Kilis'te Kıbele Mahallesi'nde Kadı zâde binâ eylediği câmiin iki akçe ile hatibi munla Ahmed za'yiden berât-ı ile mutasarrıf olub üzerine olmağla bâ berât atik tecdid."⁶⁹ bilgilerinden hareketle Kadioğlu tarafından yaptırılan câmi ve medresenin Kıbele Mahallesi'nde yer aldığını görmekteyiz. Maarif Salnamesinde, Hindioğlu Mahallesi'nde yer alan medresenin müderrisi Hacı Mustafa Efendi'dir. Medresenin 4 talebesi bulunmaktaydı.

⁶³ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 20.

⁶⁴ Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 156-158.

⁶⁵ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 177.

⁶⁶ VGM., ARŞ., P. No:01216.00073; Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 27

⁶⁷ Akis, *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, s. 26

⁶⁸ HD, 1216/96 (156), 1187/1773

⁶⁹ HD, 1105-2/22a (54), 1144/1731

3.12. Kesik Minare Câmii (Halil Paşa) Medresesi.

Karaali Mahallesi'ndedir. Arapça yazılmış kitabesine göre Hâcî satılmış oğlu Hâcî Osman 1030/1620 tarihinde buraya bir mescit yaptırmıştır. Bu yapımdan altı yıl sonra 1036/1626 yılında Halil Paşa bu mescidin doğu tarafına bir minare yaptırmışsa da zamanla bu minarenin belli bir kısmı yıkılmıştır. Bu şekilde belli bir vakit kaldığından dolayı Kesikminare Camii adıyla şöhret bulmuştur. 1188/1774 târîhli Hurûfât Defterlerindeki kayıta, "Kilis'te Kızılca Mahallesi'nde Kesik Minare denmekle ma'rûf Halil Paşa Camii dâhilinde Halil Paşa binâsı medresenin müderrisi olan 'Ömer fevt mahlûlünden Seyyid Mehmed'e 'inâyet buyruldu." ⁷⁰ ibaresinde câmi ve medresenin Halil Paşa tarafından yaptırıldığı açıkça görülmektedir.. Günümüzde câmi ve Kur'an kursu olarak işlevini sürdürmektedir. Mantiki Ömer Efendi «Kesik Minare» Câmii Medresesinde tedrisatda bulunmuştur.⁷¹

Maarif Salnamesinde, 15 talebesi bulunan medresenin müderrisleri Hocasâde Arif ve İbrahim Efendilerdi. Bir kütüphane, bir derslane⁷², on iki oda ver bir mahalle mektebi bulunmaktaydı. Üstad-ı Küll Dokuzluoğlu Büyük Abdurrahman Efendi Ulum- ı Şeddayi, meşhur Mantiki Hoca Abdullah Efendi mantıkı, Müftü Abdürrahim Efendi Şifa-yı Şerifi, Tarikat-ı Muhameddiyyeyi ve Dürer derslerini, Tahir Efendi ise Ulum-ı Şeddayi dersini burada okuturlardı.

3.13. Servili Medrese (Servili Fevkani).

Karaali/Okcıyan Mahallesi, günümüzde asıl vasfını yitirerek ev olarak kullanılmakta. (Akcurunda bulunan çınar ağacının yaklaşık 400 metre kuzeyinde yer alan evin avlusunda büyük bir selvi ağacı bulunmaktadır.) Bir dersanesi, altı odası bulunmaktaydı. Bu medreseye iki giriş kapısı bulunmaktaydı. Birinci giriş, Karaali Mahallesi Selvili Sokağı No: 13'ten iken, ikinci giriş Karaali Mahallesi Çağlayan Sokak No: 12 numara tarafından sağlanmaktaydı.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bulunan 2172 Numaralı Defterin 68. (70) sayfasında kayıtlı Kilis'te "Servili Medrese" 'nin 1311/1893 tarihli vakfiyesinde:

"Halep vilayeti dâhilinde kâin medine-i Kilis'te Kızılca nâm diyer Kara Ali Mahallesinde vaki' Servili Medrese denmekle 'arif medrese vakfına bila vazife ve bila berat âlâ havli olan Hocasâde Mehmed Efendi ibn-i 'Abdurrahman Efendi mesnet ve ihtiyar ve 'alil olub umûr-ı tevliyeti rû'yetden 'aciz olduğu ve tevliyet-i mezkûreyi terk ile yerine ashab-ı rüşd ve iktidardan ve mahalle-i mezkûre ahalisinden Çabi oğlu işbu ba'isi'l-'arz Halid Efendi nâm kimesneyi intihâb eylediği..."⁷³ ibaresinden hareketle medresenin Karaali Mahallesi'nde yer aldığını görmekteyiz.

Dündar 'Osmanlı Devri Mimari Eserleri kitabını hazırlarken bu mekânı da görmüştür. Eserinde, "Muntazam kesme taştan yapılmış olan medreseye avludan iki kapıyla girilmektedir. Ortadaki kapı basık kemerli diğeri ise düz atkılıdır. Ortadaki kapının karşısına sâde nişten ibaret bir mihrap yerleştirilmiştir. Mihrabın önüne tekâbül eden mekânın derslane olduğu anlaşılmaktadır. Medresenin güney duvarına pencere

70 HD, 1115-43-2/ 44a,1188/1774

71 Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 161.

72 Câmînin kuzeyinde yer alan derslane penceresinin üst kısmında yer alan kitabe:

Yâ İlahi bu makamı daima abâd kıl

Bunda gelib oturanı gussadan azad kıl

Bâis ile bulmağa bunda kemâl-ı marifet

Lütfun eyle talibinin sen ilmîne müzdâd kıl.

Sevveduhu Hüseyin 1126/1714

1714 yılında Hüseyin karaladı yazısının günümüz Türkçesi. (Ey Allah'ım bu makamı daima bayındır kıl. Bunda gelip oturanı tasadan azat kıl. Olgunluk ile bunda bulmayı. İhsanıyla sen isteklilerin ilmini arttır.

73 Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 368.

yerleştirilmezken, doğu duvarına üst seviyede iki küçük avluya bakan cephesine ise irili ufaklı toplam on dört pencere konulmuştur. Medrese ondülünlü kırma çatıyla örtülmüştür.” demektedir.⁷⁴ 1135/1722 tarihli Hurûfât Defterindeki kayıta, “Kilis’te Servili Medresenin müderrisi olmayub ber vech-i hasbî Ahmed’e kadısı Atak Veli arzıyla tevcih.”⁷⁵ belgesinden hareketle medresenin XVIII. yüzyıl başlarında kurulduğunu söyleyebiliriz. Sadaka zâde Hâcî Sadık Efendi «Servili Medrese»’de öğretime başlayarak yüzlerce talebenin kafasını ilim ışığıyla aydınlatmıştır.⁷⁶ 1651-1652M.’deki Halep evkaf Defteri verilerine göre mütevellisi El Hâc Sadık Efendi idi. Yıllık geliri de 4,38 kuruş tutmaktaydı.⁷⁷

Maarif Salnamesinde, 10 talebesi bulunan medresenin müderrisi Hocasâde Mehmed Efendiydi. Bir dershanesi altı odası bulunmaktaydı. Kesik Minare’de ders gören fazla talebe burada otururdu.

3.14. Bayraklı Câmii Medresesi.

Ketenciler (Kızılca) Mahallesi’ndedir. İnşâ kitabesi bulunan câmi 1007/1598 yılında Bayraklı oğlu Kasım tarafından yaptırılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ihtiyaç fazlası olarak 17.12.1937 yılında 300 lira bedelle satılmıştır. Avluya açılan kuzeydeki kapısı üzerindeki yazıdan câminin 1956 yılında yeniden inşâ edildiği anlaşılmaktadır. 1112/1700 tarihli Hurûfât Defterlerindeki kayıta, “Kilis’te Kızılca Mahallesi’nde Bayraklıoğlu Camii’nde bir akce ile ferrâş Hasan fevt yerine Hüseyin mahaldır deyü ‘inâyet buyruldu.”⁷⁸ belgesinden yola çıkarak câminin Kızılca Mahallesi’nde yer aldığını görmekteyiz. Maarif Salnamesinde 12 talebesi bulunan medresenin müderrisi Ata Efendiydi.

3.15. CilcimeAğası Ömer Ağa Medresesi.

Kıbeli Mahallesi’ndedir. Hurûfât Defterlerindeki 1191/1777 yılına ait bir kayıta “Kilis’te Kıbele Mahallesi’nde Cilcime Ağası Ömer Ağa binâ kerdesi medresenin müderrisi olmayub ve tadrise eşedd-i ihtiyac olmağla Seyyid Mehmed’e yevmi bir akçe ile müderrisliği mezkûra kadısı ‘Ali Şakir ‘arz etmeğin mücebince Şeyhülislam Mehmed Es’ad Efendi Hazretleri işaret etmeleriyle işaretleri mücebince tevcih buyruldu.”⁷⁹ şeklindeki ibareden hareketle bu medreseyi yaptıran kişinin Cilcime Ağası Ömer Ağa olduğunu görüyoruz. Cilcime Ağası Ömer Ağa tarafından yaptırılan medresenin 1777 yılında aktif bir durumda olduğunu görüyoruz. Fakat bu medreseye ait başka bir kayıt bulamadığımızdan ne vakit yapıldığını tespit edemiyoruz.

3.16. Ömer Ağa Medresesi.

Meşhedlik Mahallesi’ndedir. Hurûfât Defterlerindeki 1143/1730 yılına ait bir kayıta “Kilis’te Meşhedlik Mahallesi’nde ‘Ömer Ağa Medresesinin müderrisi Seyyid Ahmed mutasarrıf olub bazı kimesneler müdahale etmekle ref’inden mezbûra kadısı Şeyh Murtaza ‘arzıyla ibkâ ‘inâyet.”⁸⁰ şeklinde zikr edilen kayıttan medresenin Meşhedlik Mahallesi’nde bulunduğunu öğrenmekteyiz. 1730 yılında faaliyette olan medrese hakkında başka bir kaynak bulamadığımızdan dolayı ne vakit kurulduğunu ve işlevi hakkında fazla birşey söyleyemiyoruz.

⁷⁴ Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 288.

⁷⁵HD, 1116-8/69a(142) 19,1135/1722

⁷⁶ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 195.

⁷⁷Akis vd, *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 27.

⁷⁸HD, 1138-2 (159), 1112/1700.

⁷⁹HD, 1147-1/46 (126),1191/1777.

⁸⁰HD, 1105-1-28/21 (53),1143/1730.

3.17. İnnablı Câmii (Ak kiprik) Medresesi.

Kızılcıca/İnnablı/Kütahiye Mahallesi'ndedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 20.12.1937'de 400 lira bedelle satılmıştır. Bir ara pekmezhanesi olarak işlev görmüşse de günümüzde konut olarak işlevini sürdürmektedir. Günümüzdeki adresi, Kütahiye Mahallesi İnnablı Camii Sokağı No.14'tür. Maarif Salnamesine göre 5 talebesi bulunan medresenin müderrisi Hüseyin Efendi'ydi. Altı odası olan medresede Yavaşçazade İbrahim Efendi fıkıh, hadis, sarf ve nahiv okutmaktaydı.

3.18. Muallak Fevkani Câmii Medresesi.

Meşhedlik Mahallesi'ndedir. Dünder, "İki kat olarak inşâ edilmiş olan Muallak Câmii, bu özelliği ile Kilis'teki câmilere içerisinde benzeri olmayan bir eserdir. Eserin doğu tarafında küçük bir bahçe bulunmaktadır. Bu bahçeye güney ve kuzeydeki kapılardan girilmektedir. Kuzeydeki kapının sol tarafında üç tane dükkân bulunmaktadır. Bu kapıdan bahçeye geçilince, sol tarafta muhdes bir hücre, bu hücrenin de doğusunda içerisinde kuyu bulunan başka bir hücre yer almaktadır. Bu iki hücrenin güneyinde eserin bânisine ait bir mezar bulunmaktadır."⁸¹ demektedir. Mezar taşındaki bilgilerde Hasan Bey'in 1008/1599 yılında vefat ettiği yazmaktadır. Buna dayanarak câmi ve medresenin 16 yüzyılın son çeyreğinde yapıldığını söyleyebiliriz. 1178/1764 tarihli Hurufat Defterindeki kayıta, "Kilis Kasabasında Meşhedlik Mahallesi'nde Hasan Bey Camii'nde beş akce ile ferrâş ve kayyum Hasan yedinde beratı zayı' olmağla yedine zayı'den 'inâyet buyuruldu."⁸² ibaresinden hareketle câminin bir isminin de Hasan Bey olduğunu tespit ediyoruz. Bir mektebi bulunmaktaydı.

3.19. Cüneyne Câmii Medresesi.

Abdi Oymağı (Meşhedlik) Mahallesi'nde Odunpazarı mevkiindedir. Dünder kitabında, yapılan tamirler neticesinde orijinal şeklini kaybeden Cüneyne Câmii'nden günümüze kadar ancak minaresi gelebilmiştir. Şimdiki haliyle câmi, tek sahnin hâlinde kıbleye paralel olarak uzanan, dikdörtgen bir plân şemasına sahiptir demektedir.⁸³

Hurûfât Defterlerindeki 1115/1703 tarihli bir kayıta, "Kilis Cüneyne Camii'nde iki akce ile hatib Ömerek teccid."⁸⁴ ve 1125/1713 tarihli yine aynı camiye ait ikinci bir kayıta ise, "Kilis'te Meşhedlik Mahallesinin Cüneyne Câmiinin bâ mu'ayyene imâm-ı Şeyh Mehmed fevtinden 'Aliye 'inâyet."⁸⁵ ibaresinden hareketle câminin Meşhedlik Mahallesi'nde yer aldığını görmekteyiz. Birinci kayıttaki 1115/1703 tarihinden hareketle câminin XVIII. yüzyıl başlarında aktif olduğunu görmekteyiz. Maarif Salnamesinde bânisi Hâcî Mehmed Efendi olan medresenin 5 talebesi bulunduğu gibi müderrisi de Osman Efendi'dir. Dört hücreli bulunan medresede Behisnili (Besni) Osman Efendi Nahiv ve Sarf okuturdu.

3.20. Fahre Câmii Medresesi.

Mıh Ali Mahallesi'ndedir. Bu medrese hakkında yalnızca Maarif Salnamelerinde (1899-1900-1901-1903) bilgiler verilmektedir. Müderrisi Hâcî Davud Efendi olan medresenin beş talebesi bulunmaktaydı.

3.21. Pirlioğlu Câmii Medresesi.

Mıh Ali/Aslan Mahallesi'ndedir. Dünder kitabında, "Doğu, batı ve güneyden sâde üç kapı ile girilen avlunun güneybatı köşesine câmi, doğusuna muhdes helâlar kuzeyine ise hücreler yerleştirilmiştir. Avlunun

⁸¹ Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 142.

⁸²HD, 1101-2/20 (41),1178/1764.

⁸³Dünder, *Kilis'te Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 232.

⁸⁴HD,1138-3 (161),1115/1703.

⁸⁵HD,1116-3/64a (132),1125/1713.

kuzeyine taştan, yapılmış dört hücre yerleştirilmiştir. Avludan basık kemerli birer kapı açılan, bu hücrelerden, doğudaki iki, ortadaki beş, kuzeydoğudaki ise bir pencereyle aydınlanmaktadır. Kuzeydoğusundaki hücreden Nahaslı Sokağı'na açılan pencerenin dışındaki diğer pencereler basık kemerli olup hepsi de avluya açılmaktadır. Doğu kanadı perde duvarı ile kapatılarak ikiye bölünen ortadaki hücre diğer hücrelerden daha büyüktür. Hücreler betonla örtülmüştür. Güneydeki kapıdan avluya girmeden önce kapının sağ tarafında eskiden kemerli olan çeşme yer almaktadır.” demektedir.⁸⁶ Çeşmenin İpşir Mustafa Paşa tarafından 1065/1654 yılında yaptırıldığını kitabesindeki bilgilerden anlıyoruz. Bu bilgilere dayanarak câmiî ve medresenin de 17. yüzyıl ilk çeyreğinde yapıldığını söyleyebiliriz. Ruhi Efendi, 1762 yılında Pirlioğlu Câmiiinde 4 yıllık imamlık yapmıştır.⁸⁷1651- 152 M.'deki Halep evkaf Defteri verilerine göre Mütevellisi Ahad Efendi olan câminin bu tarihteki yıllık geliri 62 kuruş idi.⁸⁸ Maarif Salnamesinde müderrisi Emin Efendi olan medresenin 4 talebesi bulunmaktadır. Yedi odası olan medresede Hasan Ali Beyzâde Hafız Ahmet Efendi Sarf ve Nahiv okutmaktaydı.

3.22. Özbek (Özbekoğlu)/Şeyh Süveydan Cami Medresesi.

Mihali (Kıbele) Mahallesi'ndedir. Harime açılan kapının sağında buluna Arapça kitabeden câmiin, 1088/1677 yılında Kilis zabıtı Abaza Mehmet Ağa'nın kâtibi, Valide Sultan'ın kethüdası Mustafa Efendi'nin adamlarından Yusuf Efendi tarafından yenilendiğini görmekteyiz. Hurûfât Defterlerindeki 1108/1696 tarihli kayıta,“Kilis'te Kıbele Mahallesi'nde Şeyh Süveydan Camii evkâfının mütevellisi Ahmet fevt nîm akçe ile Mustafaya 'inâyet.”⁸⁹ ibaresinden hareketle câminin Kıbele Mahallesinde bulunduğunu görmekteyiz. Bu bilgilerden hareketle Câmiiin XVI. yüzyıl başlarında yapıldığını söyleyebiliriz. Maarif Salnamesinde 5 talebesi bulunan medresenin müderrisi Hamid Efendi'dir. Üç odası bulunan medresede Özbek zâde Hacı Mehmet Efendi Sarf ve Nahiv derslerini okuturdu.

3.23. Ulu Câmii/Câmii Kebir Medresesi.

Nurettin (Sibat) Mahallesi'ndedir. Câmii, 790/1388 yılında Abdullah oğlu Hacı Halil tarafından tamir ettirilmiştir. Dündar kitabında, Câmiiin avlusu etrafında yer alan medresenin inşâ kitâbesi olmamakla birlikte, eserin avlusunun etrafında bir medresenin olduğunu ve medreselerin tarihçesini dikkate alarak, bu medresenin Türk hâkimiyeti yıllarında 16. yüzyıldan sonraki devirlerde yapıldığı kanaatindedir. Ancak eserin bugünkü şeklini Osmanlılar döneminde geçirmiş olduğu tamirler neticesinde aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim avlunun kuzeyinde yer alan yazlık dershaneinin yine Osmanlılar devrinde Şafîiler Mescidi'ne dönüştürüldüğü görülmektedir. Çünkü burası harime göre biraz çarpık olup, kiblesi harimin kiblesine göre birkaç derece doğuya kaydırılarak düzeltilmeğe çalışılmıştır, diyerek medrese bahsini bitirmektedir.⁹⁰

Hurûfât Defterlerindeki 1130/1717 tarihli bir kayıta, “Kilis'te Sibât Mahallesi'nde Camii Kebirin hedmi vaki'oldukda ta'mirine mu'temed lüzum olmağla iki akçe ile Mehmed'e kadısı Süleyman 'arzıyla tevcih.”⁹¹ ibaresinden hareketle câminin Sibat Mahallesi'nde bulunduğunu görmekteyiz. Kırık oğlu Abdürrahman Efendi Ulu Câmii Medresesinde ders okutarak çevresini ilim ışığıyla aydınlatmıştır.⁹² Maarif Salnamesinde 10 talebesi bulunan medresenin müderrisi Hacı Mustafa Efendi'dir. Bir dershanesi, beş odası ve bir mahalle mektebi vardır. Şair Meşhur Bekir Efendi Hoca, Fıkıh, Mea'ni ve Farsî okuturdu.

86 Dündar, *Kilis'te Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 188.

87 Tektuna, 150-182.

88 Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 20.

89 HD, 1140-1/301 (616), 1108/1696.

90 Dündar, *Kilis'te Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 81.

91 HD, 1116-5/65b (137), 1130/1717.

92 Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 158.

3.24. Bestamiye Câmii Medresesi.

Nurettin (Sibat) Mahallesi'ndedir. Vakıflar genel Müdürlüğü tarafından 15.01.1931 mescit, 17.12. 1937 yılında arsa olarak 100/110 lira bedelle satılmıştır. Ezgi Marakoğlu'nun Kilis Tapu Müdürlüğü'nde bulunduğu kayıtlarında yer alan bilgilerle; Bestamiye Camii Medresesi, Kör Hüseyin Ağa Medresesinin sol (batı) tarafındaki bitişik parselde bulunmaktadır.⁹³ 1309H./1891M. Tarihli Musullu Zade Mustafa Şakir Efendi bin Mustafa Vakfının vakfiyesinde bu medreseye ait mülklerden bahsedilmektedir. "...Medîne-i mezkûr hudûdunda Kefre Şinadır mezra'asında vâki' kibleten Bestamiye Medresesi vakfı zeytini..."⁹⁴ ile Hurûfât Defterlerindeki 1121/1709 tarihli bir kayıтта, "Kilis'te Bestamiye Zâviyesi Câmii olmakla hitabeti bir akçe ile Ahmed'e Kadısı Yahya 'arzıyla tevcih."⁹⁵ve 1211/1796 tarihli diğer bir kayıтта ise, "Kilis'te Sibât Mahallesi'nde 'Abdulcelil Ağa binâsı Bestamiye Camii denmekle ma'rûf camide bâ mu'ayyene hatib olan 'Abdurrahman bila veled fevt mahlûlünden Şeyh Ahmed'e nâibi Şeyh Mustafa 'arzıyla tevcih buyruldu."⁹⁶ibarelerini incelediğimiz vakit câminin 1709 yılında aktif olduğu gibi bânisinin de Abdulcelil Ağa olduğunu tespit ediyoruz. Üç hücreli olan medresede Ulemadan Ali Efendi farklı dalda dersler gösterirdi.

3.25. Kör Hüseyin Ağa Medresesi.

Günümüzde Nurettin (Sibat) Mahallesi, Oğuzcan Sokak No:1'de bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ihtiyaç fazlası câmi olarak 20.12.1937 tarihinde 500 lira bedelle satılmıştır. Satan alan kişi burayı pekmezhaneye olarak kullanmaya başlamıştır. Günümüzde harap durumdadır.

Osmanlı Arşivinde bulduğumuz "AE.SAMD II.-20-2186- 26 Eylül 1693/1105"⁹⁷ yılını ihtiva eden belgede o yıllarda Kilis Voyvodası olan Kör Hüseyin Ağanın Kilis'te inşâ olunan medresesinin vakfı için bir boyahane yapılmasına padişahın izin istemektedir. Gerekli iznin sağlandığını belgeden öğrenmekteyiz. Bu belgenin ışığında Köro Medresesinin 1693 yılı içerisinde yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. Yine arşivde yaptığımız araştırmalar sonucunda Kör Hüseyin Ağanın 1691-1694 yılları arasında Kilis'te voyvodalık yaptığını görmekteyiz. Hurûfât Defterleri'ndeki 1115/1703 tarihi kayıтта, "Kilis'de Sibât Mahallesi'nde Hüseyin Ağa binâ eylediği medrese mescidinde üç akce ile imâm Şeyh Hamid ferağından karındaşı İbrahime bâ 'arz kadı 'inâyet."⁹⁸ ibaresinden hareketle medresenin Sibat Mahallesi'nde bulunduğunu görüyoruz.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bulunan 2172 Numaralı Defterin 55. sayfasının 50. sırasında kayıtlı Kilis'te "Ubeydzâde Abdülkerim Ağa bin Ali Vakfı"na ait 1175 H. (1761 M.) tarihli vakfiyede "Sibat Mahallesinde Köro Medresesi Camii'nin ittisalinde bina eylediğim kastal" ibaresinden hareketle medrese ve câmiin daha sonraki yıllarda da varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz.⁹⁹

Ayrıca İBB. Atatürk Kitaplığında bulduğumuz Kilisli Muallim Rıfat Bilgeye ait bir belgede

Köro Medresesinde Hoca olarak bulunan Hâcî Fazıl Efendi'nin 20. yüzyıl başlarında hem kendisine ve hem de arkadaşlarına ders verdiğini tesbit etmekteyiz. Muallim Rıfat yazısında, "Fazıl Efendi (Köro) Medresesinin Cami'inde bize izhâr başlatdı. Zahirde izhâr okuturdu. Fakat hakikatde 'Arab, 'Acem, Türk edebiyatının, târihinden birçok ma'lumat ile bizi müstefid iderdi. 'Ayn-ı zamanda ders-i evvelinde bize

⁹³ Ezgi Marakoğlu, *Kilis Kazmiz Pekmezhanesi (Kör Hüseyin Ağa Medresesi) Restorasyon Projesi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021), 19.

⁹⁴Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 27.

⁹⁵ HD, 1116-2/63a (130), 1121/1709

⁹⁶ HD, 552-67-1/254 (257), 1211/1796

⁹⁷ BOA, AE.SAMD II.-20-2186- 26 Eylül 1693/1105

⁹⁸ HD,1138-2 (160), 1115/1703

⁹⁹ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 44.

Molla Caminin mu'amma hakkındaki küçük manzûm risâlesini okuttu.” diyerek gördüğü dersler hakkında bilgiler vermektedir.

Günümüzde Medrese terk edilmiş olduğu için harap durumdadır. Kare planlı dersane kubbesi çökmüştür. Doğudaki giriş kapısı üzerinde yer alan minare de yıkılmış, kısmen merdivenleri mevcuttur. Uzunlamasına dikdörtgen planlı mescit kısmı uzun süre pekmezhanesi olarak kullanılmış ve çatısı kaldırılmıştır. Mescit kapısı üzerindeki kitabeden hareketle mescidin 1298 (1880) yılında yapılmış olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁰ Bir mükemmel kütüphanesi, on yedi odası, üç mektebi vardır. Müftü Hacı Abdüsselam Efendi Hadis ve Fıkıh derslerini okuturdu. Maarif Salnamesinde Aşağı Servili olarak adlandırılan medresenin müderrisi Ahmed Nazif Efendi olup 9 talebesi bulunmaktaydı.

3.26. Şemun Nebi Zaviyesi Medresesi.

Nurettin (Sibat) Mahallesi'ndedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 19.02.1928 mescit, 20.12.1937 tarihinde ise zaviye olarak 225/15 lira bedelle satılmıştır. Günümüzde Şemun Nebi Türbesinin batı kısmında yer alan konut daha sonra yıkılmıştır. Günümüzde boş ve harap bir durumda bulunmaktadır. Hurûfât Defterlerindeki 1143/1730 tarihli kayıta, “ Kilis'te Şeyh Şem'un Medresesinde iki akçe ile mütevellî ve zâviyedâr babası Şa'ban mahlûlünden mutasarrıf Süleymâna tecdîd.”¹⁰¹ve Hurûfât Defterlerindeki 1124/1712 tarihli diğer bir kayıta ise, “Kilis'te Sibât Mahallesi'nde Şeyh Şem'un Zâviyesi mescidi câmiî olub hitabeti bâ mu'ayyene Mehmed'e 'inâyet.”¹⁰² ibaresinden hareketle medresenin Sibat Mahallesi'nde bulunduğunu, bir ara mescid olarak işlev gören yerin daha sonra câmiye çevrildiğini görmekteyiz. Dört odası mevcut olan medresede Meşhur Hacı Fadıl Efendi, Mea'ni, Mantık, Hikmet ve Farisi derslerini okuturken Hattat Molla Hasan Efendi Felekiyat eğitimi verirdi.

3.27. Murtaza Ağa Câmii Medresesi.

Şeyh Abdullah Mahallesi, Murtaza Ağa Caddesi'ndedir. Câmii, Kilis Voyvadası Murtaza Ağa tarafından 1072/1661 yılında yaptırılmıştır.¹⁰³Murtaza Ağa Vakfına ait müstakil bir vakfiye (Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bulunan 2172 Numaralı Defterin 43. sayfasının 36. sırasında kayıtlı Kilis'te “Murtaza Ağa Vakfı”na ait 1077 H. /1666 M. tarihli vakfiye) bulunmaktadır. Vakfiyede Murtaza Ağa sabık Kilis zabiti olduğunu ve Kilis'te yaptırmış olduğu câmi ve kastelin devamı için çeşitli vakıf akarı bırakmıştır. Vakfiye Canbolat Bey'in evkafına mütevellî olan Süleyman Ağa bin Yusuf Mehmed Çelebi huzurunda yapılmıştır. Vakfiyede “...medine-i Kilis mahallatından Kana Mahallesinde talebu'l-merzatillahi bina eylediğim câmi-i şerif ve derun-ı çeşmesi...” kaydından hareketle Murtaza Ağa'nın Kilis'te Kana Mahallesinde yaptırdığı bir câmi ve bir çeşmenin bulunduğunu tespit etmekteyiz.¹⁰⁴Hurûfât Defterlerindeki 1108/1696 tarihli kayıta “Kilis'te Kana Mahallesi'nde Murtaza Paşa Camii'nde ferrâş Ca'fere tecdîd.”¹⁰⁵ ibaresinden Murtaza Paşa Câmii'nin Kana Mahallesi'nde olduğunu tespit ediyoruz. Bir mahalle mektebi bulunmaktaydı. Bu bilgiyi teyit eden Hurûfât Defterlerindeki 1175/1761 tarihli bir kayıta, “Kilis'de Murtaza Ağa Camii Şerifi evkafından almak üzere yevmi dört akce ile mekteb hocası olan Şeyh 'Osman fevt olub mahlûlünden sulbi kebir oğlu 'Osman halifeye mütevellisi Zeyne'l-'abidin 'arzıyla tevcih.”¹⁰⁶ ibaresinden hareketle Murtaza Paşa'nın yaptırmış olduğu mektepte hoca olan Şeyh Osmanın vefatıyla yerine büyük oğlu Osman Efendi'nin atanmasına ait mütevellisi Zeynelabidin'in arzını tespit etmekteyiz.

¹⁰⁰ Bebekoğlu - Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri Kentsel Mimari Kırsal Mimari Yazıt Eserleri*, 107.

¹⁰¹ HD,1105-2/ 22a (54),1143/1730

¹⁰² HD,1138-5/63 (166),1124/1712

¹⁰³ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 93.

¹⁰⁴Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 17.

¹⁰⁵ HD,1140-2/302a (617),1108/1696

¹⁰⁶ HD,1101-1/ 19(40), 1175/1761

3.28. Debbâğhane (Tabakhane) Medresesi.

Tabakhane (Meşhedlik) Mahallesi'ndedir. Şeyh (Mehmet) Gökçe tarafından yaptırılmıştır. Dünder II. Abdülhamid Albümleri'ndeki fotoğrafa dayanarak câmiin, avlulu ve avlusunun kuzeyinde medrese hücreleri bulunan, beş kemer gözlü son cemaat mahalli ile birlikte toprak örtülü enine gelişme gösteren bir plân şemasına sahip olduğunu tespit etmiştir.¹⁰⁷

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bulunan 1760 Numaralı Defterin 221. Sayfa 163. Sırasında kayıtlı Kilis'te kurulu "Summakzâde Mahmud Ağa bin Ahmed Ağa Vakfı"na ait 1315 H. (1897 M.) kayıta; "... medine-i mezkûrede ve Tabakhane Mahallesinde vaki' Şih Gökce merhumun binakerdesi (yaptıran kişi) olan Tabakhane Câmii şerifi malzemesine sarf oluna..."¹⁰⁸ ibaresinden yola çıkarak Tabakhâne Câmisini yaptıran kişinin Şeyh Gökçe olduğunu görüyoruz.

Hurûfât Defterlerindeki 1130/1717 tarihli kayıta "Kilis'te Meşhedlik Mahallesi'nde Debbâğhane Camii denmekle ma'rûf Şeyh Gökçe Camii'nde bâ mu'ayyene imâm sâni 'Abdulkerim ferağından oğlu Gökce Mehmed'e mütevellisi Mustafa 'arzıyla tevcih."¹⁰⁹ ibaresinden câminin Meşhedlik Mahallesi'nde olduğunu görüyoruz. Hattat Mustafa Efendi'nin oğlu olan Abdullah Efendi bir müddet Tabakhane Câmîî Medresesinde ders okutmuştur.¹¹⁰ Maarif Salnamesinde 10 talebesi bulunan medresenin müderrisi Abdullah Efendi'dir. Bir dershanesi, on beş odası ve üç mahalle mektebi vardı. Hâcî İmam Efendi Sarf ve Nahiv derslerini okuturdu. Hoca Mustafa Efendi Fıkıh, Meani okuturdu.

3.29. Tekye Câmii (Canbolad) Medresesi.

Tekye (Tekke) Mahallesi'ndedir. Hükümet konağı ve Mevlevihane'nin güney tarafındadır. Günümüzde Tekke Cami veya Canbolat Cami olarak bilinmektedir. 961/1553 Yılında Kilis Sancak Beyi olan Canbolat Bey tarafından yaptırılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bulunan 607 Numaralı Defterin 307. Sayfa, 430. sırasında kayıtlı Kilis'te "Canbolad/Canpolat Bey Vakfı"na ait 961 H. (1553 M.) tarihli vakfiyesinde, "Sabika Kilis ekradı beği olan Canbulad Beğ medine-i Kilis'te Tekye bina eylediğim Tekye Câmii demekle maruf olan câmi-i şerif evkafı..."¹¹¹ kaydından hareketle câminin bânisinin Canbulad Bey olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu durum Hurûfât Defterlerindeki 1141/1728 tarihli bir kayıta geçen, "Kilis'te Canbulad Bey binâ eylediği Tekye Câmii'nde yevm-i Cum'ada altı akçe vazife ile vaiz ve nâsih Şeyh Mehmedin mücib-i 'azli yoğiken Seyyid Mehmed ve Osman almağla ref'lerinden kadısı Seyyid Osman 'arzıyla mezbure ibkâ."¹¹² ibaresiyle de teyit edilmektedir.

Dünder kitabında, "Tekke Câmii Medresesin'den günümüze kuzeydeki revağın kuzeybatı köşesindeki üç kemeri, portalın bazı izleri ve batı taraftaki üç hücre ulaşabilmiştir. Eskiden medreseye kuzeydeki portal ile doğu ve batıdaki kapılardan girilmekteydi. Doğudaki kapı beşik tonozla örtülü bir dehliz şeklindedir. Dolayısıyla, batıdaki yıkılmış olan kapının da bu şekilde olması gerektir. Evliya Çelebi "Haremin cânib-i erbaasında medrese hücreleri vardır"¹¹³ şeklindeki açıklamalarından, Tekke Camii Medresesi'nin avlunun üç tarafını kuşatan odalardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Eser, geniş bir avlunun doğu ve batısına sıralanan hücreler ve kuzeydeki revaktan meydana gelen bir plân şemasına sahiptir." demektedir.¹¹⁴ Maarif Salnâmesinde 14 talebesi bulunan medresenin müderrisi İbrahim Efendi olarak zikredilmiştir. Altı oda ve bir

¹⁰⁷ Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 251.

¹⁰⁸ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 274.

¹⁰⁹ HD,1116-5/66a (136),1130/1717.

¹¹⁰ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 208.

¹¹¹ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 15.

¹¹² HD, 139-1/127 (265),1141/1728.

¹¹³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 9/361.

¹¹⁴ Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 21-24.

mahalle mektebi vardı. Ayrıca masrafı vakıfça karşılanan bir de iptidai mektebi bulunmaktaydı. Zıddızâde Abdullah Efendi Ulûm-ı Şeddayi dersini okuturdu.

3.30. Şeyh (Şih) Câmîi Medresesi.

Tırıklı (Kızılca, Zater) Mahallesi'ndedir. İnşâ kitâbesi bulunan câmiyi 977/1569 yılında Hacı Bulgar oğlu Hacı Bâki Murad yaptırmıştır. Hurûfât Defterlerindeki 1112/1700 tarihli kayıta, "Kilis'te Hızır Şeyh Câmîi'nde iki akçe ile müezzin Halil berâtını zayı' edüb berât ricâsına kadısı 'Ali 'arzıyla buyruldu."¹¹⁵ İbaresindeki bilgilerden câminin Kızılca Mahallesi'nde bulunduğunu tespit ediyoruz. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivinde bulunan 2172 Numaralı Defterin 22. sayfasının 15. sırasında kayıtlı Kilis'te "Elif Hatun Vakfı"na ait 1312/1894 tarihli vakfiyede, "Elif binti Seydo bin Periko adlı hatun Mamel Uşağı Köyü dâhilinde bulunan zeytinliklerinden elde edilen geliri Tırıklı Mahallesinde bulunan Şeyh Câmînin masrafına harcanacaktır demektedir. Kalan gelirden Karnebi Köyü hududunda Beşiktepe mıntıkası altında Halep Caddesi denilen yol üzerinde bulunan kastelin su mecrasına harcanacaktır. Vakfın mütevellisi olarak da Şeyh Câmînin mütevellisi görev alacaktır."¹¹⁶ diyerek Mamel Uşağı köyündeki zeytinliklerin gelirinden Şeyh Câmînin masrafına harcanmasını şart koşmuştur. Maarif Salnâmesinde müderrisi Munla Mahmud Efendi olan medresenin 8 talebesi bulunmaktaydı. Dört odası bir mahalle mektebi bulunmaktaydı. Hafız Mehmet Efendi sarf ve nahiv derslerini okuturken Abrürrahim Efendi de nahiv ve fıkıh dersleri okuturdu.

3.31. İbrahim Efendi/Mehmet Paşa (İnce Bayraktar-Yeni-Büyükkütâh) Medresesi.

Vaiz/Kütahiye (Kızılca) Mahallesi'ndedir. Hurûfât Defterlerindeki 1132/1719 tarihli kayıta, "Kilis'te Kızılca Mahallede Hâcî İbrahim Efendi Medresesi dâhilinde câmi evkafının beş akçe ile nısıf tevliyeti oğlu Mustafaya ba'dehu erşed evladına yine şart edüb ve Mustafa mutasarrıf olub bî berât olmağla müceddeden 'inâyet."¹¹⁷ ibaresinden hareketle câmi ve medresenin Hâcî İbrahim Efendi tarafından yaptırıldığını tespit ediyoruz. Câmi ve medrese odaları daha sonraları yıkılmıştır. Günümüze yalnızca câminin minaresi ulaşabilmiştir.

Biraz önce yukarıda belirttiğimiz Hurûfât Defterindeki 1132/1719 tarihli belgede câmi ve medresenin aktif durumda olduğunu görüyoruz. Bu bilgiye dayanarak câmi ve medresenin 17. yüzyıl sonları veya 18. yüzyıl başlarında yapıldığını söyleyebiliriz.

Mehmet Paşa 1247/1831 yılında harap olan eski medresenin yerine güzel bir mescit ve medrese yaptırmıştır. Mescidi, medresenin kible tarafına inşa ettirmiş, mescidin üç tarafına ise yirmi hücre, kütüphane ve dershâne, çarşı tarafına mescidin bitişiğine minare, bahçenin ortasına 10x10 arşı ebadında bir havuz ve köşelere rastlayan örtme hücrelere de birer kuyu yaptırmıştır. Avlunun doğu, kuzey ve batısında hücreler sıralanmaktaydı. Mescidin alt kısmı beş sıra iri yarı muntazam kesme taş, pencere altlarından sonra muntazam kesme taş kullanılmıştır. Mescidin güney cephesinde yuvarlak kemerli 5 pencere, 3 çörten de yer almaktaydı.¹¹⁸

1248/1832, Tarihli Mehmed Paşa Vakfı Vakfiyesine göre; Kilis'te Kütah Mahallesinde bulunan İbrahim Efendi Medresesini yeni baştan imar eden, buraya cami, eyvan ve dershane inşa eden yirmi kadar öğrenci dersliği yaptıran, batı kısmının bahçesine on arşın genişliğinde bir de havuz yaptıran, ayriyeten bir de minare yaptıran "...ashâb-ı hayrâtan hâlen vali'i vala şâni Eyaleti Halebi'ş-şahbâ vezir-i mükerrer devletlu atûfetlu Mehmed Paşa..." Mehmed Paşa'ya Kilis Mütesellimi Nâşid Efendi vekâlet etmekteydi. Kilis müftüsü Necib

115 HD,1106-2/95b (193), 1112/1700.

116 Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 21.

117 HD,1116-6/67b (139), 1132/1719

118 Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 270.

Efendi de müteveli olarak tayin edilmişti. Mehmed Paşa yaptırdığı cami ve medreseye arsa, zeytinlik, boyahane ve yirmi dört adet dükkân gelirini akar olarak bırakmıştı. Müteveliye ve müderrisine günlük otuz, hatibe onaltı, imama otuz, ilk müezzine oniki, ikinci müezzine on, üçüncüye sekiz akçe yevmiye bağlanmıştı. Toplam yüz altmış akçe harcanacaktı. Vakfın gelirinden arta kalanı, câmi ve medresenin bakım ve onarımında kullanılacaktı.¹¹⁹Karadağlı zâde Hafız Mehmet Efendi «Mehmet Paşa Câmii» Medresesinde, yüzlerce talebeye ders vermiştir.¹²⁰Maarif Salnâmesinde 22 talebesi bulunan medresenin müderrisi Hâcî İbrahim Efendi'dir.

Bir dershanesi, on beş odası ve iki mahalle mektebi vardı. Hâcî Osman Hoca sarf ve nahiv, Karadağlıoğlu Mehmet Efendi sarf, nahiv ve me'ani derslerini okuturdu. Alaeddin zâde Hâcî İbrahim Efendi (Hacı İbiş Hoca) Dürer, Fıkıh, Feraiz, Hayali ve Akaid derslerini okuturdu.

3.32. İncirli Tokatlıoğlu Câmii Medresesi.

Bu câmi Yeni Mahalle'de Şeyh Muhammed Ensarî türbesinin kuzeyinde idi. I. Cihan Harbinden sonra terkedildiği için harap bir hâlde idi. Yeri İslam Bey Parkının içinde kalmıştır. 1928 yılında yıkılmıştır. Tokatlı Hâcî Hafız Ali bu câmide imamlık yaptığı için böyle adlandırılmıştır.¹²¹ Sicil-i Ahval (Kilisli memurlar) kaydında¹²² Kilis'te Tokâdîzâde şöhretiyle tanınmakta olan Hasan Tahsin Efendi 1281/1864 yılında Kilis'te doğmuştur. Kilis'te bulunan İncirli câmi'i şerifi imamı Ali Efendi'nin oğludur. Bu bilgiden hareketle câminin 1864 yılında aktif bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Dört hücre ve bir mahalle mektebi olan medresede Tokatlı Hoca Sarf ve Nahiv derslerini okuturdu.

3.33. Zeytinli Câmii Medresesi.

Yeni Mahalle (Bölük) Mahallesi'nde Ömer Hoca Sokağı'ndadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 20.12.1937 yılında geniş bahçesiyle beraber Abdullah Baysal'a 200 liraya satılmıştır. Bu hayırsever hoca câmiye su almış bahçesini tanzim etmiş ve ibadete açmıştır.¹²³ Zeytinli Câmii üç kemer gözlü son cemaat mahalli olan kibleye paralel iki sahnalı küçük bir mescit niteliğindedir. Dündar kitabında, herhangi bir kitabesi bulunmayan caminin Osmanlılar döneminde Kilis'in daha çok kuzeye doğru genişlediğini dikkate alarak, 19. yüzyılın ortalarına doğru inşâ edilebileceğini söylemektedir.¹²⁴ Zeytinli Câmii medresesinde bir talebe oturururken ayrıca bir mahalle mektebi bulunmaktaydı.

3.34. Neci zâde Ali Efendi Medresesi.

Günümüzde Hindioğlu Mahallesi Dedeğa Sokak No: 32' de yer almaktadır. (Hindioğlu Câmisinin kuzey tarafındaki ev.) Osmanlı Arşivinde yer alan 1204/1789 tarihli bir belgede; “Şeyh Mehmet Efendi, Kilis'te Kıbele Mahallesi'nde Hasan Çelebi Camii yanında eski Kilis Müftüsü Ali Efendi Medresesi vakfından üç akçe alarak müderris olan Mehmed Efendi'nin vefatıyla yerine Abdullah Efendi'nin müderris olarak atanmasını talep etmektedir.”¹²⁵

739/6 nolu defterin 251. sayfa 154. sırasında kayıtlı Kilis'de “Naci Zâde Ali Efendi Vakfı”na ait 1174 tarihli vakfiyyede “sabıkan medine-i mezburede me'zunu'l-ifta olan fahrü'l-müderrisini'l-kiram sahibi ders-i âm fihristi funun fazilet ve ser defteri ulum-ı ma'rifet” olarak bahsi geçen Necizâde Ali Efendi tarafından Şeyh Hasan Çelebi Câmii bitişiğinde yani bugünkü Hindioğlu Cami bitişiğinde, sekiz oda alt katta ve bir oda

119 Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 22.

120 Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 187.

121 Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, 462.

122 DH. SAİDd. 67/205; Yılmaz, *Sicil-i Ahval Kayıtlarına göre Kilisli Memurlar*, 47.

123 Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, 470.

124 Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 206.

125 BOA, C. MF. 108-5375, 1204/1789.

da üst katta olmak üzere bir medrese yaptırıldığını görmekteyiz. Necizâde Ali Efendi kendi adıyla kurmuş olduğu vakıf sayesinde bu medreseye gelir getirecek mülk olarak Odun Pazarındaki dükkânın gelirinden yarı hissesini bağışlamış, vakfı sevk ve idare etmesi için de oğlu Yusuf Efendi'yi mütevelli olarak tayin etmişti.”¹²⁶

3.35. Osman Efendi Medresesi.

Hurûfât Defterlerindeki 1128/1715 tarihli bir kayıta, “Kilis'te ‘Osman Efendi Medresesi’nin imâmı olmayub bir akçe ile ‘Aliye kadısı Süleyman ‘arzıyla tevcih.” ibaresinden hareketle Kilis'te Osman Efendi'nin bir medrese yaptırdığını tespit ediyoruz. Yaptığımız araştırmalarda bu kaynak haricinde herhangi bir vesika tespit edemediğimizden dolayı medresenin yeri ve mimarisi hakkında bir bilgiye ulaşamıyoruz.¹²⁷

3.36. Bekir Paşa Medresesi.

Hurûfât Defterlerindeki 1132/1719 tarihli bir kayıta “Kilis'te Bekir Paşa Medresesi'nin bâ mu‘ayyene müderrisi Osman fevtinden İbrahime ‘inâyet.”¹²⁸ ibaresinden hareketle 1719 yılında Bekir Paşa'nın Kilis'te bir medrese yaptırdığını görmekteyiz. Fakat başka hiçbir kaynaktan bu medrese hakkında bir bilgiye ulaşamadığımızdan mahallesi, plan ve mimarisi hakkında bir şey söyleyemiyoruz.

3.37. Kadı Medresesi.

Hurûfât Defterleri'nde tespit etmiş olduğumuz 1122/1710 tarihli bir kayıta, “Kilis'de Kana Mahallesi'nde Kadı Medresesinde yevmi bir akçe ile mütevelli ve bir akçe ile nazır Şeyh İbrahim ferağından oğlu Zekeryaya Kadısı Şeyh Mehmed ‘arzıyla tevcih.”¹²⁹ ibaresinden hareketle Medresenin Kana Mahallesi'nde bulunduğunu görmekteyiz. 1710 Yılında aktif olan medrese hakkında başka bir kaynak bulamadığımızdan dolayı yapım tarihi ve mimarisi hakkında bir yorum yapamıyoruz.

3.38. Küçük (İmam) Câmii Medresesi.

Meşhetlik Mahallesi'nde yer alan medresenin içerisinde bir sıbyan mektebi var idi. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından ihtiyaç fazlası olarak satılmıştır.¹³⁰ Bir ara pekmezhanesi olarak işlevini sürdürmüşse de günümüzde dükkân olarak kullanılmaktadır. (Meşhedlik Mahallesi Çolak Ali Sokak No: 1C'nin doğusundaki dükkân.) Timurtaş eserinde, “Üryani zâde Osman Efendi «Küçük Câmii» ismiyle bilinen medresede öğretime başlayarak memlekette ilim hayatının gelişmesine çalışmıştır”¹³¹ demektedir. Beş hücreli olan medresede, Saçlı Salih Efendi ulûm-ı şeddayi, Diyarbakırlı Hacı Muhammet Efendi sarf ve nahiv okuturdu.

3.39. Şıhlar (Şeyhler-Şeyh Süleyman) Câmii Medresesi.

Şeyhler (Kana) Mahallesi Eşref Kasteli Caddesi'ndedir. Câmii 1066/1655 yılında Abaza Hasan Paşa tarafından yenilenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 17.12. 1937 yılında ihtiyaç fazlası câmii olarak 700 lira bedelle satışı konulmuştur. Dündar kitabında, bugünkü Şeyh Süleyman (Şıhlar) Câmii, kibleye paralel uzanan iki sahnalı bir harim ve dört kemerli son cemaat mahallinden ibarettir. Bu câmiiin kuzeyinde yer alan avludaki kalıntılardan, eskiden avlunun üç tarafında da hücrelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hücrelerden günümüze, sadece avlunun güneydoğusundaki hücre ulaşabilmiştir

¹²⁶ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 27-96.

¹²⁷ HD,1116-4/65a (134), 1128/1715.

¹²⁸ HD,1116-6/67b (139),1132/1719.

¹²⁹ HD, 1116-2/63a (130),1122/1710.

¹³⁰ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, 366.

¹³¹ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 146.

demektedir.¹³² Hurûfât Defterlerindeki 1113/1701 tarihli kayıtta, “Kilis mahallatından Kana Mahallesi’nde vaki ‘Şeyh Süleyman Câmii evkafının nazırı olan Şeyh Şa‘ban berât-ı mücebince tecdid buyruldu.”¹³³ ibaresinden câminin Kana Mahallesi’nde bulunduğunu tespit ediyoruz. Üç odası olan medresede, Keşkek zâde İsmail Efendi kör olduğu hâlde sarf ve nahiv okuturdu. İlm-i nücumda uzmandı.

3.40. Güllü Bahçe Câmii Medresesi.

Şehit Sakip Mahallesi’nde İpşir Paşa Kastelinin hemen batısında yer almaktaydı. Konyalı, “Câmi 1934 yılında Vakıflar Müdürlüğü tarafından bir şahsa satılmıştır. O da orasını odun anbarı olarak kullanılmıştır. Daha sonra câmii yıkarken enkazı altında kalarak ölmüştür.”¹³⁴ demektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bulunan 2172 Numaralı Defterin 8. sayfasının 5. sırasında kayıtlı Kilis’te “Güllü Bahçe (Câmi-i Kebir ve Bistamiye Mescidi) Vakfı” na ait 1311/1893 tarihli ilamda “ ...Kilis ve kıt’a-i arzı el-ma’ruf der nezdi Kilis vakf-ı..... Bistamiyeder nezdi Kilis bostan-ı zaviye-i der nezdi şehir kıt’a arzı el-ma’ruf bi’lverd der nezdi Kilis” deyu muharrer ve muhasebe-i evkaf-ı mahkeme-i şer’iyyede ru’yet olunduğu zaman sicillatında bin iki yüz kırk altı ve kırk yedi ve elli ve elli bir ve elli iki seneleri muhasebelerinde mezkur câmii’i kebirin muhkeratı beyanında mezkur Güllü bağçenin yarım ayar zeytun yağı cami-i mezkure hakri olduğu ....”¹³⁵ bilgisinden câminin 1246/1830 yılında faal olduğunu tespit ediyoruz. Bu câminin bir de medresesinin bulunduğunu Kadri Beyin yazmış olduğu Kilis Tarihi adlı kitabının “Kilis’te Yetişen Alimler ve Şairler” bölümünün Ruhi Efendi bahsinde, “.... Çekmeceli zâdeden eğitimini tamamlayarak diploma almış ve Güllü Bahçe Câmii Medrese’sinde ders okutmağa başlayarak, halkın aydınlanmasına büyük katkıları olmuştur...”¹³⁶ ibaresinden anlıyoruz. Bu bilgidен başka medrese hakkında başka bir kayda ulaşamadığımızdan dolayı ne vakit yapıldığını tespit edemiyoruz.

SONUÇ

Kilis Medreseleri üzerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde 39 adet medresenin varlığını tespit etmiş bulunuyoruz. Kilis Osmanlı Dönemi’nde Halep gibi ilim, irfan bakımından donanımlı bir eyalete bağlı bir sancak merkezi olarak bu eyaletinin ışığından fazlasıyla faydalanmıştır. O vakitki talebeler Halep’e gidip ders gördükleri gibi Kilisli bazı hocalarımızda Halep’e giderek dersler vermişlerdir.

Büyük çoğunluğu Osmanlı Döneminde inşâ edilen Kilis’teki medreselerde talebeler diğer şehirlerde olduğu gibi klasik eğitimlerini tamamlayarak bazıları hoca olmuş ve kendi buldukları muhiti aydınlattıkları gibi bazende başka memleketlere giderek oralardaki insanları irşâd etmişlerdir.

Kilis’teki Medreselerin şehrin kalkınmasında ve aydınlanmasında büyük katkıları olmuşsa da daha sonraki dönemlerdeki medreselerdeki bozulmalardan Kilis’te nasibini almıştır. 1924 yılında medreselerin kapatılmasıyla da birçoğu işlevini kaybederek bazıları yıkılarak veya satılarak pekmezhaneye veya ev yapılarak asıl işlevini kaybetmiştir. Günümüze tam teşekkül bir şekilde ulaşan bir medrese bulunmamakla birlikte kısmen bazı özelliklerini koruyan Köro ve Servili medrese ulaşabilmiştir.

¹³² Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 240. 133HD,1138-2 (159),1113/1701.

¹³⁴ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, 349.

¹³⁵ Akis vd., *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*, 195-197.

¹³⁶ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 150.

KAYNAKÇA

ANKARA VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ'NDEKİ DEFTERLER

Hurûfât Defterleri:

HD,1138-2 (159),1113/1701

HD, 1116-2/63a (130),1122/1710

HD,1116-6/67b (139),1132/1719

HD,1116-4/65a (134), 1128/1715

HD, 1116-6/67b (139), 1132/1719

HD,1106-2/95b (193), 1112/1700

HD, 139-1/127 (265),1141/1728

HD,1116-5/66a (136),1130/1717

HD, 1101-1/ 19(40), 1175/1761

HD, 1140-2/302a (617),1108/1696

HD,1138-5/63 (166),1124/1712

HD,1105-2/ 22a (54),1143/1730

HD, 1138-2 (160), 1115/1703

HD, 1116-3/64a (132),1125/1713

HD,1138-3 (161),1115/1703

HD, 1101-2/20 (41),1178/1764

HD, 1105-1-28/21 (53), 1143/1730

HD, 552-67-1/254 (257), 1211/1796

HD, 1116-2/63a (130), 1121/1709

HD, 1140-1/301 (616), 1108/1696

HD, 1147-1/46 (126), 1191/1777

HD, 1138-2 (159), 1112/1700

HD, 1116-8/69a (142) 19, 1135/1722

HD, 1115-43-2/ 44a, 1188/1774

HD, 1216/96 (156), 1187/1773

HD,1119-150-1 (312), 1135/1722.HD, 1147-1/46 (125), 1189/1775

HD, 1138-1/93 (158), 1103/1691

HD, 1105-4/24a (58), 1149/1736

HD,552-67-1/254 (257), 1210/1795

HD,1101-3/23 (43), 1181/1767

HD, 1105-4/24a (58), 1148/1735

HD, 1116-5/65b (137), 1130/1717- 1101-3/23 (43),1180/1766

HD, 1105-4/24a (58), 1149/1736

HD, 1106-2/95b (193), 1170/1756

HD,1119-150-1 (312), 1135/1722

HD, 1101-2/20 (42), 1179/1765

HD., 1114/63a (87), 1184/1770.

VGM.,ARŞ.,P.No:01216.00073

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİ

BOA., C. MF. 43-2112, 1209/1795.

BOA, AE.SAMD II.-20-2186- 26 Eylül 1693/1105

BOA, C. MF. 108-5375, 1204/1789

HATIRAT

Fikret Gücer, Benim Hikâyem , Basılmamış Hatırat, Torunu Vakıf Gücer'den alınmıştır.

Rıfat Bilge, İBB Atatürk Kitaplığı, Bel-Mtf-006413 nolu belge.

Rahmetli Kemal Atan Arşivinde bulunan Kilis Medreselerinde Okutulan Dersler” adlı belge.

KİTAPLAR, DERGİLER VE ANSİKLOPEDİLER

Akis, Metin, “Tahrir Defterlerine Göre 16.Yüzyılda Kilis Sancağındaki Aşiretlerin İdareleri, Nüfuzları ve Yaşam Tarzları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23/35, (2004).; 9-30.

Akis, Metin vd. *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*. Gaziantep, 2015.

Baltacı, Cahid. “Osmanlı Devletinde Eğitim ve Öğretim”. *Türkler Ansiklopedisi*. C. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Baltacı, Cahid. “Osmanlılar’da Mektep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/6-7. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Bebekoğlu, Sıdıka - Tektuna, Mehmet. *Kilis Kültür Envanteri Kentsel Mimari Kırsal Mimari Yazıt Eserleri*. Ankara, 2008.

Beyazıt, Yasemin. “XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanûnnâmeleri Ve Medrese Eğitimi”. *Belleten* 78/283 (2014).

Bozkurt, Nebi. “Medrese”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/323. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Cevad Ali. *Memalik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lügati*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1313.

Cuinet, Vital. *La turgie D’asie*. Paris, 1891.

Çakar, Enver. *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Tarih Şubesi Yayınları No: 1, 2003.

Doğan, Recai. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XXXVII, Sa:3-4, (Ankara,1997), 413.

Dündar, Abdülkadir. *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*. Ankara: KBY, 1999.

Evliya Çelebi. *Seyahatnâme*. Devlet Matbaası, ts.

- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Klasik Döneminde Medrese”. *Türkler Ansiklopedisi*. C. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Hızlı, Mefail. “Sıbyan Mektepleri: Değer Eğitiminin Tarihe Bakan Yüzü”. *Din ve Hayat, TDV-İstanbul Müftülüğü Dergisi* 1 (2009).
- Kamil Gazzi. *Nehrü’z- zeheb Fi Tarihi Haleb*. Beyrut, 1997.
- Kilisli Münir. “Ayıntabi Abdullah Edip efendi”. *Beyanü’l-Hak* (1327), 2063, blm. cilt: 5, sayı: 112.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Koyuncu, Mustafa. *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İskan ve Eşkıyalık)*. Kilis: KİTAM Yayınları, 2022.
- Marakoğlu, Ezgi. *Kilis Kazmiz Pekmezhanesi (Kör Hüseyin Ağa Medresesi) Restorasyon Projesi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Pamuk, Bilgehan. *Halep Vilayet Salnameleri Traskripsiyon ve Dizin, Cilt. 1, (1894-1908)*. Gaziantep, 2020.
- Pamuk, Bilgehan. *Halep Vilayet Salnameleri Traskripsiyon ve Dizin, Cilt. 2*. Gaziantep, 2020.
- Pamuk, Bilgehan. *Kilis Kazası (1867-1893)*, ts.
- Salnâme-i Nezâret-i Umumiye*. İstanbul: Asr Matbaası, 1316.
- Salnâme-i Nezâret-i Umumiye*. İstanbul: Asr Matbaası, 1317.
- Salnâme-i Nezâret-i Umumiye*. İstanbul: Asr Matbaası, 1318.
- Salnâme-i Nezâret-i Umumiye*. İstanbul: Asr Matbaası, 1319.
- Salnâme-i Nezâret-i Umumiye*. İstanbul: Asr Matbaası, 1321.
- Şemsettin Sami. *Kamusu’l- A’lam*. İstanbul, 1314.
- Tektuna, Mehmet. *Hurûfât Defterlerinde Kilis Sancağı (1690-1832) Sosyoekonomik ve Kültürel Yapı*. Kilis: KİTAM Yayınları, 2020.
- Timurtaş, Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Yazıksız, Necib Asım. “Kilis Ocaklılarıyla İki Hasbihal”. *Türk Yurdu Dergisi* 5/28 (1927), 355-356.
- Yıldırım, Mehmet Ali- Akdeniz, Ali. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kilis’te Modern Eğitim*. Kilis: KİTAM Yayınları, 2020.
- Yılmaz, Mehmet. *Sicil-i Ahval Kayıtlarına göre Kilisli Memurlar*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022.

KİLİS'TE FELSEFE ve MANTIK

Muharrem ŞAHİNER*

GİRİŞ

Kilis, yetiştirdiği büyük mantıkçılar ile felsefi ilimler sahasında varlığını göstermiştir. Hacı Ömer Efendi ile görünür hâle gelen mantık eğitimi onun yetiştirdiği öğrenciler sayesinde Kilis'te bir geleneğin oluşmasına vesile olmuştur. Osmanlı coğrafyasında olduğu kadar sınırların ötesinde kalan topraklarda da Kilisli mantıkçıların isimleri duyulmuş ve birçok öğrenci eğitim almak için bu kente gelmiştir. Kilis'te bulunan Kesik Minare ve Servili Medresesi gibi eğitim kurumlarında süregelen faaliyetler on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sıkıntılardan eğitim kurumları da etkilenmiş ve on dokuzuncu yüzyıldan sonra Kilis'te de mantık eğitimi akamete uğramıştır.

Mantıkî Hacı Ömer Efendi vefat ettikten sonra medrese kürsüsünü öğrencisi Hocazade Abdurrahman Efendi doldurmuştur. Bu süreçte kendi çocukları olan Mehmet Tahir Efendi ve Abdurrahman Enverî'nin yetişmelerine büyük katkı sunarak kendisinden sonra onlar aracılığıyla Kilis'te mantık eğitiminin devam etmesini sağlamıştır. Osmanlı coğrafyasının mantık merkezi hâline gelen Kilis, yetiştirdiği mümtaz şahsiyetler ve onların kaleminden çıkan seçkin eserler sayesinde ismini ilim tarihine yazdırmayı başarmıştır. Ancak ne yazık ki bugün söz konusu şahsiyetler ve eserleri hakkında çok az bilgiye sahibiz. Bunun başlıca sebebi bir kısım eserlerin basılmamış ve günümüze ulaşmamış olmasındandır. Bazı el yazması eserler ise Hocazadeler ailesine ait bir kütüphanede bulunuyorken yaşanan bir sel felaketi ile yok olmuşlardır. Kilisli mantıkçılarla ilgili bilgiler, Kilisli Kadri tarafından yazılan *Kilis Tarihi* kitabı ve eserlerinin çoğu günümüze ulaşan Abdullah Enverî hakkında yapılan akademik çalışmalar vesilesiyle gün yüzüne çıkarılmıştır.

Biz bu çalışmamızda kronolojik sıra içerisinde Kilisli mantıkçılar ve eserleri hakkında bilgi vermeyi hedefledik. Kilis, mantık ekolünün mantığa yüklediği anlam ve değeri ise mantıkta zirveyi temsil eden Abdullah Enverî'nin bakış açısıyla aktardık. Böylece Kilis'in mantık ilminde İstanbul ve Halep gibi ilim merkezlerini geride bırakacak gayret ve başarısını anlama yolunda küçük de olsa bir katkı sunmayı hedefliyoruz.

1. KİLİSLİ MANTIKÇILAR

1.1. Mantıkî Hacı Ömer Efendi

Kilis'in mantık eğitiminde bir merkez hâline gelmesinde büyük rolü olan Mantıkî Hacı Ömer Efendi 1758 yılında doğmuştur. Saçaklızade'nin öğrencilerinden Akatzade Abdullah Efendi'den ders aldıktan sonra Kilis'e dönen Mantıkî Hacı Ömer Efendi, Kesik Minare medresesinde dersler vermeye başlamıştır. Kısa zamanda öğrenci sayısı artmış ve şöhreti Kilis sınırlarının dışına taşmıştır. Farklı şehirlerden Kilis'e gelen bir kısmı da icazet sahibi kişiler, Kesik Minare Medresesinde mantık eğitimi alarak memleketlerine geri dönmekteydiler. Yumuşak bir mizaca sahip Hacı Ömer Efendi, mantık ilmine olan hâkimiyeti ve güçlü hitabeti ile öğrencileri üzerinde büyük bir tesire sahipti.¹

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932), 161-165.

Birçok eseri olduğu rivayet edilen Mantıkî Hacı Ömer Efendi'nin isimleri günümüze ulaşan çalışmaları *Tasdikât Hâşiyesi*, *Tasavvurat Hâşiyesi* ve *Kadı Mir Hâşiyesi* olarak geçmektedir. Kaynaklar bu eserlerin matbu olmadığını ve el yazması nüshalarının Hocazadeler diye bilinen ailenin kütüphanesinde bulunduğu dair bilgi vermektedir. Ancak ne yazık ki söz konusu kütüphane, meydana gelen bir sel felaketi nedeniyle harabeye dönmüş ve içindeki eserler de yok olmuştur. Mantıkî Hacı Ömer Efendi 1821 yılında vefat etmiş ve Kilis'te defnedilmiştir.²

1.2. Hocazâde Abdurrahman Efendi

1767 yılında Kilis'te doğan Abdurrahman Efendi'nin babası Sadık Efendi'dir. Abdurrahman Efendi daha genç yaşlarda iken Uncuzâde Hasan Efendi ve Mantıkî Hacı Ömer Efendi'den eğitim göyerek icazetini almıştır. Mantıkî Hacı Ömer Efendi'nin vefatından sonra Kilis'te bulunan Kesik Minare Medresesinde ders vermeye başlayan Abdurrahman Efendi, özellikle mantık alanında göstermiş olduğu üstün başarı neticesinde etrafında birçok öğrenci toplamış ve mümtaz şahsiyetlerin yetişmesinde katkısı olmuştur. Abdurrahman Efendi'nin şöhreti kısa zamanda duyulmuş ve farklı şehirlerden mantık ilmini tahsil etmek isteyen kişilerin Kesik Minare Medresesine akın etmesine neden olmuştur.

Abdurrahman Efendi, hayatını ilme adanmış bir şahsiyet olarak son derece sade bir yaşam sürmüştür. Ömrü, evi ile medrese arasında geçmiş, dünyevî menfaatlere hiçbir zaman tenezzül etmemiştir. Kendisinden sonra mantık ilmini Kilis'te devam ettirecek olan Mehmet Tahir Efendi ve Abdurrahman Enverî'nin de babası olan Abdurrahman Efendi, 1847 yılında vefat etmiştir.³

Hocazade Abdurrahman Efendi'ye ait birçok eser olduğu rivayet edilmektedir. Bu eserler içerisinde en meşhuru *Türkçe Mantık Risalesi*'dir. Milli Kütüphane kayıtlarında Hocazade Abdullah Kilisî adında kayıtlı *Tahrirat-ı Mantıkîye* kitabının içinde bir bölüm olarak istinsah edilmiştir. Diğer eserleri *Kadı Mir Hâşiyesi*, *Tasdikât ve Tasavvurat Hâşiyesi* (*Hâşîye ale Şerhi't-Tasdikât ve't-Tasavvurat*) olarak bilinmektedir. Farklı çalışmalarda bu eserlerin Hocazadelerin kütüphanesinde bulunduğu dair bilgiler mevcuttur. Milli Kütüphane'de Abdullah b. Abdurrahman Kilisî adına kayıtlı *Hâşîye ale Şerhi't-Tasdikât ve't-Tasavvurat* isimli eser incelendiğinde söz konusu çalışmanın Abdurrahman Efendiye ait olduğu sonucu çıkmaktadır.⁴

1.3. Kilisli Abdullah Efendi

1825 senesinde Kilis'te doğan Abdullah Efendi'nin künyesi "Abdullah b. Abdurrahman el-Kilisî el-Hanefî"dir. Eğitiminin önemli bir kısmını babası Abdurrahman Efendi'den alan Abdullah Efendi, 1845'te icazet alarak müderrisliğe başlamıştır. Nakşibendî tarikatına bağlı olan Abdullah Efendi, sülûkunu Baytarzâde Hacı Abdullah Şah Sermesti Veli Efendi'den tamamlamıştır.⁵

Enverî, 1845 yılında icazet aldıktan sonra Kilis'te bulunan Kesik Minare Medresesinde çeşitli dersler vermeye başlamıştır. Kelam ve tefsir gibi çeşitli İslami ilimlerde eserler veren Enverî'nin en önemli ve kapsamlı eserleri ise mantık alanında yazdıklarıdır. Kısa sürede ismini geniş coğrafyalara duyuran Enverî, sayıları yüzlerle ifade edilen icazet sahibi birçok âlimin eğitim almak için onun tedrisat halkasına katıldığı bir şahsiyet olmuştur. Mantık ilminde ulaştığı şöhret onun muhalifleri tarafından "Kıyasın başı İblis, sonu Kilisli Abdullah Enverî'dir" şeklinde ifade edilmiştir. Zira Şeytan, Allah'a karşı gelirken ateşin topraktan

² Ramazan Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2013), 10-11.

³ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, 183-185.

⁴ Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme*, 12.

⁵ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* (Meral Yayınevi, 1972), I/279; Halil İmamoğlu, "Kilisli Abdullah Efendi'nin Hayatı, Mantık Eserleri ve Kitâbü'l-Mantık fi Tertîbi Akîse Adlı Eseri", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 12/1 (01 Mart 2012), 44.

daha üstün olduğunu ifade ederek bir kıyas yapmış ve mantığı kullanmıştır. Enverî ise bu ilmi zirve noktaya taşıyan isim olmuştur. Enverî'nin ilmi yetkinliğinin ulaştığı seviyeyi gösteren bir başka hadise de telif ettiği eserlerden dolayı Sultan Abdülmecid tarafından ödüllendirilmesidir. Yine Enverî ile ilgili ilginç bir anekdot da Osmanlı-Rus harbinin yaşandığı dönemde gerçekleşmiştir. Savaşta Ruslara esir düşen iki Kilisli askeri şivelerinden tanıyarak Kilisli olduklarını tahmin eden bir Rus komutan, kendisinin Petersburg Üniversitesi tarafından eğitim almak amacıyla Kilis'e gönderildiğini ve Molla Abdullah takma adıyla dört yıl boyunca başta Enverî olmak üzere farklı hocalardan derslerine katıldığını ve icazetini aldıktan sonra ülkesine döndüğünü ifade etmiş, Kilis'e karşı vefa borcu olduğunu ifade ederek askerleri serbest bırakmıştır. Bu hadise de bizlere Enverî'nin isminin Osmanlı sınırlarını aştığını göstermektedir. Enverî 1887 yılında vefat etmiştir. Mezarı Kilis'te Musallâ Kabristanında babası Hocazâde Abdurrahman Efendi'nin yanında bulunmaktadır. Sonradan inşa edilen kabristanın kitabesinde "Büyük Hoca namıyla anılan Hocazâde Abdurrahman Efendi'nin güzîde oğlu Mantıkî Abdullah Enverî Efendi" ibaresi yazmaktadır.⁶

Mantık ilminin sadece teoriden ibaret olmadığını mutlaka pratik bir karşılığının da olması gerektiğini savunan Abdullah Efendi, eserlerinde bu vurguyu sık sık yapmaktadır. Arapça eserlerinin yanı sıra Türkçe eserler de veren Abdullah Efendi, böylece mantık ilminin Türkçe de anlatılabileceğini göstererek bu ilme vukufunu ortaya koymuş ve mantık ilmine ait kavramların Türkçe'de yaygınlaşmasına katkı sunmuştur. Aynı zamanda mantık kitaplarında geçen klasik örneklerin yerine yeni ve daha aktüel örnekler vererek konuların anlaşılır olmasına ve mantığın pratik kullanımına katkı sunmuştur.⁷

Eserleri

Usûl-i Cedîde Zübdesi: Mantık alanında yazılmış kapsamlı ilk Türkçe kitaplar arasında değerlendirilmektedir. Mantık usulü ve mantığın günlük hayattaki faydalarından bahseden eser, Enverî'nin *Tasavvurât Hâşiyesi* isimli çalışması ile Sultan Abdülmecid'e takdim edilmiş çalışmaları arasında yer almaktadır.

Hâşiyeye Cedîde 'ale't-Tasdikât: Bu eser de mantıkla ilgilidir ve Sultan Abdülmecid tarafından 5000 kuruş ile ödüllendirilmiştir.

Tasavvurât Hâşiyeye-i Cedîdesi: 1872 yılında basılmış eser, Enverî'nin mantıkla ilgili kaleme almış olduğu bir haşiyedir.

İsaguci Hâşiyesi: Aristoteles'in *Kategoriler* eserine giriş veya şerh olarak yazılan Porphyrios'a ait *İsaguci* isimli eser, daha sonra *Kategoriler* hakkında yazılan şerhlerin ortak adı olmuştur. Enverî'nin bu hâşiyesi 1870 yılında basılmıştır.

Molla Fenârî Hâşiyesi: Eser 1870'te İstanbul'da basılmıştır.

Kitâbü'l-Mantık fi tertîbi'l-akîse

Hüseyniyye Hâşiyesi: 1872 yılında İstanbul'da basılan eser, cedel ilmine ait bir çalışmadır.

Mîr Ebü'l-Feth Hâşiyesi: İlm-i münazara üzerine yazılmış olan eser şeyhülislam makamına gönderilmiş ve büyük takdir toplayan çalışmadan dolayı kendisine maaş bağlanması sultana teklif edilmiştir.

Hayâlî Hâşiyesi: Abdülhamit Tektuna'nın özel arşivinde bulunan eser 105 varaktan oluşmaktadır.

⁶ Ramazan Gündüz, "ENVERÎ, Hocazâde Abdullah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 02 Kasım 2022), 407-408.

⁷ İmamoğlugil, "Kilisli Abdullah Efendi'nin Hayatı, Mantık Eserleri ve Kitâbü'l-Mantık fi Tertîbi Akîse Adlı Eseri", 44.

*Kadı Beyzâvî Tefsîri Hâşiyesi*⁸

Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin naklettiğine göre Abdullah Efendi'nin eserlerinin bir kısmı matbu bir kısmı ise matbu değildir. *Tasavvurat*, *Tatbikat*, *Fenari Haşiyesi* ve *İsagoci Haşiyesi* Arapça yazılmış ve basılmış eserleridir. *Mantık Zübdesi* ve münazara usulü ilmine ait *Hüseyniye Haşiyesi* ise mantık alanında Türkçe yazılmış basılı kitaplarıdır. Kelâm ilmine ait *Celâleddin Devvanî*, *Şerhu Akaidi Neseî*, *Hayali haşiyeleriyle* mantık ilmine ait *Tehzibü'l-Mantık*, münazara usulü ilmine dair *Mir Ebul Feth*, nahiv ilmine ait *Molla Cami haşiyeleriyle*, Kıraati Seb'a ve Aşereye dair Türkçe *Zühde* adıyla bir risale ve ömrünün sonlarına tesadüf ettiği için yarım kalan *Kadı Beyzâvî Tefsîri Haşiyesi* ise Abdullah Efendi'nin basılmamış eserleridir.⁹ Bunun yanı sıra *Kitâbu'l-Mantık fî Tertîb-i Akîse* isimli eser Bursalı Mehmet Tahir tarafından zikredilmemiştir. Bu eserle beraber yazarımızın kitap sayısı on beş olmaktadır.¹⁰

1.4. Abdulah Enverî'ye Göre Mantık İlminin Gâye ve Faydası

Abdullah Enverî Usul-i Cedide Zübdesi'nin ilk konularından birini bu ilmin önemine ve meşruiyetine ayırarak mantık öğrenmenin gerekliliği üzerinde durmuştur. Ona göre mantık ilmini teorik ve pratik olarak öğrenen biri, bütün ilimlerin hakikatine ulaşabilecek bir meleke kazanacaktır. Bu sayede Müslümana gerekli olan itikadi konularda da tasdik sahibi olacak ve imanını kuvvetlendirecektir. Abdullah Enverî, bu sözleri desteklemek için farklı düşünürlerin konu ile ilgili görüşlerini de aktarmaktadır. Hayâlî ve Molla Hüsrev gibi Osmanlı dönemi önemli düşünürlerinin mantığı kelam ilminin bir parçası olarak gördüklerini ve mantık bilmeyi imanı bir hassasiyetle ele aldıklarını aktarır. Mantığı akaidin bir parçası olarak görmek, itikadi konuların delilsiz ve ispatsız olamayacağı, bir şeyi ispat etme işinin ise mantığa ait bir faaliyet olduğu gerçeğine dayanmaktadır. Abdullah Enverî, sadece itikadi konularda değil bütün ilimlerin ele aldıkları meseleler ancak ispat ile ortaya konulabilir diyerek mantığın faaliyet alanını genişletmektedir. Her bir ilim konusu itibarıyla varlığın bir bölümünü ele almaktadır. Allah'ı bilmek de varlık hakkında istidlal ile mümkün olduğundan, kâinata bakarak varlık hakkında akıl yürütmek ve tevhit inancını pekiştirmek her Müslümana farz-ı ayndır. Böylece ilimlerde derinleşmek marifetullahta ilerlemek anlamına geldiği için mantık bilmek ve tatbik etmek tefekkürün vazgeçilmez bir unsuru hâline gelmektedir.¹¹

Mantık ilminin gerekliliği ile ilgili Abdullah Enverî, farklı kaynaklardan rivayetleri aktararak bu ilmin yüceliğini vurgulamaktadır. İbn Hacer el-Askalânî'ye nispet edilen bir söze göre kalpte hâsıl olan ilim iki çeşittir. Birisi hem avama hem havassa vâki olan zaruri ilimdir. Bu daha ziyade görülen ve duyulan şeylere ait bilgiyi kapsamaktadır. Diğeri ise delillere dayalı olarak inşâ edilen teorik ilimdir. İtikadi meseleleri onaylamak ve iman bu ikinci ilmin konusudur. İşte bu ilim sadece havassa hâsıl olduğundan avam buna ulaşamaz. Sadece yöntem sahibi bilge kişi bu ilme sahip olabilir. Yöntem sahibi kimse ise ortaya konulan delilin her bir şartını ve erkânını en yetkin şekilde bilerek talep edilen sonucu ispat etmeye gücü olan kimsedir. Kullanılan yöntem ise bilinmeyi elde etmek için bilinen bilgilerin düzene konması ve bu düzenden hareketle kıyaslar yapılmasıdır.¹²

⁸ Gündüz, "ENVERÎ, HOCAZÂDE ABDULLAH", 409.

⁹ Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I/280.

¹⁰ İmamoglugil, "Kilisli Abdullah Efendi'nin Hayatı, Mantık Eserleri ve Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse Adlı Eseri", 45.

¹¹ Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, ed. İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 35-36.

¹² Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, 37.

Hayâlî,¹³ imanı, bilinenlerin terkibi ile ortaya çıkan bir kabul olarak değerlendirmektedir. Her ne kadar iman kazanılan bir lütuf ise de ortaya çıkmasının sebepleri ancak kıyasların tertibi ile mümkündür. Abdullah Enverî, bu sözün çok anlamlı olduğunu ifade ederek imanın bilgi üzerine inşâ edildiğini bilginin ise sahih olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bir bilginin doğruluk veya yanlışlık derecesini ve bunu tespit etmenin şartlarını ve gerekliliğini bize sağlayan ise ancak mantık ilmidir.¹⁴

Mantık bilmenin imanla ilişkisini kurmaya devam eden Abdullah Enverî, tasdik kavramı üzerinde durarak, imanın biri icmali diğeri tafsili olmak üzere iki tasdik çeşidinin olduğunu ifade etmektedir. İman sahibi olmak açısından icmali iman asgari düzeyde yeterlidir. Peygamber tarafından bildirilenlerin hepsine birden iman ettim şeklinde formüle edilen icmali iman, iman etmek açısından tafsili imandan daha değersiz değildir. Ama icmali iman bile olsa yine de bir delile dayanması gerekmektedir. Hele ki tafsili iman söz konusu olduğunda iman edilen her bir meseleyi bir delil ile desteklemek gerekmektedir. Bu sözü kelamcı Teftâzânî'ye ait Şerhü'l- Makâsîd eserine dayandırarak söyleyen Abdullah Enverî, tafsili iman ile muttasıf birinin icmali iman sahibi kişiden -bir kısım delile ihtiyaç duymayan sâfi kalp sahibi kimseler istisna- derece olarak daha üstün olduğunu ifade etmektedir.¹⁵

Kemal derecesinde bir iman ve tasdik dayanağı mantık ilmidir diyen Abdullah Enverî, tasdiki, kelimelerin ve tasavvurun meydana getirdiğini, kelimelerin anlamlarını ise sözlüklerden ve tanımlardan elde edebileceğimizi ifade etmektedir. Ancak ilimde asıl olan hüküm vermek için kullanılan kıyaslardır. İlim peşinde koşanların gayesi de bilinmeyenleri elde etmektir. Bilinmeyen bir bilgiye ulaşmanın yolu ise ancak kıyas ile mümkündür. Bilinenlerden hareketle bilinmeyenler hakkında birçok kıyas ortaya konulabilir ama hangisinin doğru hangisinin yanlış olduğunu anlamak için mantık ilmine başvurulmalıdır. Herhangi bir ibare, söz veya kavramın kıyasta ifade ettiği anlam hüküm verirken çok önemlidir. Bu yüzden mantık bilmek hem ilim sahibi olmak hem de bu ilim aracılığıyla imanını yetkinleştirmek için elzemdir.¹⁶

Abdullah Enverî, geleneksel hâle gelen mantık ilminde Arapça'nın otoritesini bir mecburiyet olarak görmemektedir. Talep edileni yakın derecesinde bir delil ile ispat etmek veya muhatabını ikna etmek Türkçe veya başka dillerle de mümkündür. Bu yüzden iman konusunda taklitçi az bulunur derler. Birisi "Allah-u Teâlâ bütün kâinatı yaratmıştır ve bunu yapan kimse vâhid ve kâdir olur." dese Allah'ın birliğini ve kudretini tasdik etmiş olur. "Bu kâinat en güzel şekil ve nizam üzeredir o hâlde bunu yapan biri bulunmalıdır" denilse Allah'ın varlığı araştırılmış olur. Tüm bunları ve benzeri ifadeleri Türkçe olarak söylemek ve kıyasları Türkçe yapmak kişi nezdinde iddiasını haklı çıkardığı müddetçe aynı davaya hizmet etmektir. Ancak nasıl ki fasih bir söz söyleyen kimseye fesahat ilmini bilmiyorsa sırf sözünden dolayı ehl-i fesâhât denilmezse aynı şekilde Allah'ın varlığına dair araştırma yapan kimse de bunu bir ilim yardımıyla yapmıyorsa ona da örfen ehl-i nazar denilemez. Abdullah Enverî'ye göre yukarıdaki kıyaslarla Allah'ı tasdik eden her ne kadar küfürden berî olsa da imanî her bir hususu bilerek tasdik etmenin derecesi başkadır demektir.¹⁷

Bir ilim olarak mantık ile bireylerin bir ürün olarak ortaya koydukları mantık arasında ayırım yapan Abdullah Enverî, kişilerin yaptıkları hataların ilmin kendisine atfedilmemesi gerektiğine işaret etmektedir. "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"¹⁸ ayeti gereğince ilim sahibi olmak bir ayrıcalıktır. Ancak özellikle ilk dönem filozofları mantık bildiği hâlde birçok konuda küfre düşmüştür. Bunun sebebi mantığı kendi

¹³ Enverî bu aktarımı Hayâlî'nin Hâşiye alâ Şerhi'l-Akâid'ine Siyalkutî'nin yazdığı bir şerhten aldığı alıntı ile yapmaktadır. (Bu bilgi Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 37, 4 nolu dipnottan alınmıştır.)

¹⁴ Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, 37.

¹⁵ Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, 38.

¹⁶ Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, 38-39.

¹⁷ Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, 39.

¹⁸ Kur'an, Zümer/9.

isteklerine göre ve bu ilmin gayesi dışında salt kendi akıllarına güvenerek kullanmalarındandır. Bunun yanı sıra bazı fıkıh kitaplarında da mantık okumanın yasaklandığı gözlemlenmektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi bir ilmin yanlış kullanımı o ilmin kendisinin yasaklanması için bir gerekçe değildir. Nitekim ayet ve hadis yorumlarında zahir ve anlamdan maksadın ortaya çıkarılması mantık ile olmaktadır. Birçok dini meselede verilen hükümlerin doğruluğu bazen hissedilemeyecek kadar küçük hatalar içeriyor olabilir. Bunların ortaya çıkarılması da yine mantık sayesinde. Bu yüzden mükellef olan herkes kabul ettiği şeyi gözden geçirmekle sorumludur. Bu dinen farz ve gerekli olan hayat, akıl, öğretici ve duyular da mevcut olduğundan terki mazur görülemez. Durum böyle olunca mantık ilmi için gereksiz ve fenâ bir ilimdir demek nasıl mümkün olabilir.¹⁹

Enverî, mantık ilmine geniş bir açılım ve yeni kavramlar kazandırmıştır. Bu hususu Gündüz şöyle aktarmaktadır:

“Abdullah Enverî’nin klasik mantığa bakış açısı diğer mantıkçılardan temelde fazla farklılık göstermez. Ancak o, tasavvur ve tasdik kısmından kıyasın şekillerine varıncaya kadar mantığın temel başlıklarına bir dizi yeni alt tasnifler eklemiştir. Diğer mantıkçılardan bir farkı da mantığın bütün konularına kıyas nazarıyla bakması ve kıyas bahsinde birçok mantık kitabında ele alınmayan karmaşık denilebilecek konuları işleridir. Enverî, kıyasların kipliği (muhtalât) konusunu ayrıntılı biçimde ilk işleyen âlimdir (Hâşiyeye Cedîde ‘ale’t-Taşdikât, s. 362-418). Seçmeli kıyasın şekillerini “şekil” terimi yerine “tarik” terimiyle anlatmıştır. Şartlı iktirânî kıyas ile istisnâî kıyasın birinci tarikinden meydana gelen mürekkep kıyaslara “kıyâs-ı müstakîm” ismini vererek klasik mantığa yeni bir terim kazandırmıştır. Kesin kıyasın “müteâref” ve “gayri müteâref” şeklindeki taksimine “müteârefin gayri müteârefi” dediği üçüncü bir kıyas basamağı eklemiştir. Yine kesin kıyasın -orta terimin büyük öncülde yüklem, küçük öncülde özne olduğu- dördüncü şeklinden de yaygın kabulün aksine kolaylıkla kıyas kurulabileceğini ve bu dördüncü şeklin netice vermekte birinci şekilden geri kalmayacağını söyler. Sadece delâlet bahsinde on bin kıyas kurulabileceği iddiası onun kıyas ilmindeki ehliyetinin bir ispatı olarak görülür.”²⁰

Geleneksel mantık eğitimini eleştiren Abdullah Enverî, uzun süre mantık eğitimi verilmesine rağmen bu ilmin hakikatine ulaşamadığını ve farklı durumlarla karşılaşınca kıyasın uygulanmadığını ifade etmektedir. Bunun başlıca sebebi mantığın sadece teorik bir ilimmiş gibi ele alınmasındandır. Bir başka sebebi de mantık öğreten kimselerin ehil olmadıkları için bu ilmi pratik olarak uygulamayı öğretmemesidir. Bu şekilde eğitim alan birisi mantık eserlerinin bütününe ezberlese bile faydasını görmeyecektir. Öğrenilen mantık ancak bütün ibarelere uygulanabildiği ve muhataba izah edilebildiği müddetçe faydalıdır. Abdullah Enverî, bu açıklamalarıyla teorik bilgilerin pratik karşılığı olduğu müddetçe ilim olabileceğini ifade etmektedir. Özellikle son dönem Arap yazarların fıkıh kitaplarında mantık ilmine yönelttikleri eleştiriler onların bu ilme vakıf olmamalarındandır. Akaid ilmine bile yetkin bir şekilde sahip olmadıkları gibi kendi ibareleri mantık ile dolu olduğu hâlde kendileri de bunun farkında olmadıkları için çalışmalarında derinlik yoktur.²¹

Abdullah Enverî de mantığın gerekliliği ve faydaları hususunda Fârâbî ve İbn Sînâ gibi büyük filozofların görüşlerine katılmaktadır. Ancak o belki de döneminin ilmi ortamının da etkisiyle mantığı sadece düşüncelerde burhânî bilgiye ulaşmanın bir yolu olarak değil aynı zamanda her Müslümana farz olan bir faaliyet olarak ayrıca önemsemiştir. Özellikle fıkıhçıların mantığa yönelttiği eleştirilere değinerek onların da bu ilimden mahrum olduğunu ve bu yüzden eğitimini yasakladıklarını söylemektedir. İman ile mantık arasında kurduğu bağ Abdullah Enverî’yi diğer mantıkçılardan ayırmaktadır. Zira İbn Sînâ ve Fârâbî’de asıl kaygı bilgide kesinlik iken Enverî bu kesinliği nihai gâye olan imanı yetkinleştirmeye götürmesi yönüyle

¹⁹ Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, 40.

²⁰ Gündüz, “ENVERÎ, Hocazâde Abdullah”, 408-409.

²¹ Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, 41.

kıymetli görmektedir. Geleneksel mantık eğitimini de bu yüzden eleştirmektedir. Zira Arapça bilmeden mantık eserleri okunamamaktadır. Ayrıca yıllar süren ve ezbere dayalı karmaşık bir müfredat izlenmektedir. Bu da mantığı zor ve ulaşılamaz bir ilme dönüştürmektedir. Oysa inanan herkesin mantık bilmeye ihtiyacı vardır. Abdullah Enverî'nin bu felsefesi onu *Usûl-i Cedîde Zübdesi* isimli bu eseri Türkçe yazmaya sevk etmiştir. Ayrıca ehil olan bir kimseden alınan eğitim ile herkes çok kısa sürede bu ilme vakıf olacak ve pratik olarak kullanabilecektir. Her ne kadar bu eser Türkçe olsa da günümüzde anlaşılması güç ağır bir eserdir. Ancak bu tamamen bizim geçmişe yabancılaşmamızdan kaynaklanmaktadır. Abdullah Enverî'nin açtığı yolun bugün bizlere yüklediği misyon, kendi kavramlarımızla Türkçe ve herkesin anlayabileceği güncel örneklerle donatılmış mantık eserlerinin yazılması gerekliliğidir. Zira mantığın yaygın olarak kullanılması her alandaki çalışmalarımıza nitelik ve derinlik katacaktır.

1.5. Hocasade Mehmet Tahir Efendi

Abdurrahman Efendi'nin oğlu Mehmet Tahir Efendi, 1844 yılında doğmuştur. Eğitimini ağabeyi Abdullah Enverî'den almış ve Servili Medresesinde ders okutmaya başlamıştır. Nahiv ilmine dair *Netâyiç Hâşiyesi* ve mantık ilmine ait *Kadı Mir Hâşiyesi*, *Zübdetü'l-Muhtelidat mine't-Tasdikat Risâlesi*, *Süllemü't Tullab Şerhi* ve *İsagoci Hâşiyesi* matbu eserleri arasındadır. Bu eserler arasında özellikle *Zübdetü'l-Muhtelidat mine't-Tasdikat Risâlesi* kıyasın çeşitlerini ele alması bakımında önemli bir yere sahiptir.²²

Mehmet Tahir Efendi eserlerini bastırmak için İstanbul'a gittiğinde çalışmalarını Şeyhülislama sunmuş ve ilmi kabiliyetinden dolayı takdire mazhar olmuştur. Mehmet Tahir Efendi 1889 yılında henüz 48 yaşında iken vefat etmiş ve yerine geçecek yetişkin bir oğlu da bulunmadığı için Kilis'te parlayan mantık geleneği onun ölümünden sonra akamete uğramıştır.²³

SONUÇ

İslam felsefe tarihinin önemli isimlerinden Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın da vurguladığı gibi felsefe öğrenmenin ve felsefi ilerlemenin ilk şartı mantık bilmekten geçmektedir. Hatta mantık ilminin müstakil bir ilim değil her ilmin vazgeçilmez hakikat ölçüsü olması hasebiyle marangozun elindeki yontu misali bir alet ilmi olarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla ilmi terakkinin temelinde doğru ile yanlış ayırt etmeyi sağlayan mantık ilmi bulunmaktadır. Kilis, yetiştirdiği mümtaz mantıkçılar ile İslam düşünce tarihinin kendisine yüklemiş olduğu misyonu hakkıyla yerine getiren önemli bir merkez olmuştur. Kilis'in Osmanlı hâkimiyetinin ötesine taşan bir şöhretle anılması sadece yetişen mantık âlimlerine değil, bu âlimlerin yetişmesi ve ilmin yeşermesine olanak sağlayan Kilis halkına da ait bir başarı olarak görülmelidir. Kilis'te felsefe mantık ilmiyle sahneye çıkmış ve dönemine damgasını vurmuştur. On dokuzuncu yüzyılın getirmiş olduğu siyasi ve ekonomik çalkantılarla beraber ne yazık ki her alandaki gerileme ilim geleneklerine yansımış ve mantık ilmi Hocasade Mehmet Tahir Efendiden sonra eski gücünü kaybetmiştir. Ancak yakın tarihte kaydedilen böylesi bir başarı bu topraklarda yatan potansiyeli göstermesi bakımından önemini korumaktadır.

²² Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme*, 13.

²³ Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, 242; Fahri Hoşaf, "Kilis'li Hocasade Mantıkî Abdullâh Enverî Efendi: Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserleri", *Kültür Kasteli: Kilis'te Mantık Toplum ve Ekonomi* (Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1992), III/13.

KAYNAKÇA

- Bursalı Mehmet Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. Meral Yayınevi, 1972.
- Enverî, Abdullah. *Usûl-i Cedîde Zübdesi*. ed. İbrahim Çapak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Gündüz, Ramazan. "ENVERÎ, Hocasâde Abdullah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 02 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/enveri-hocazade-abdullah>
- Gündüz, Ramazan. *Kilisli Abdullah Enver'i'nin Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi Üzerine Bir İnceleme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2013.
- Hoşaf, Fahri. "Kilis'li Hocasâde Mantıkî Abdullâh Enverî Efendi: Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserleri". *Kültür Kasteli: Kilis'te Mantık Toplum ve Ekonomi*. Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1992.
- İmamoğlugil, Halil. "Kilisli Abdullah Efendi'nin Hayatı, Mantık Eserleri ve Kitâbü'l-Mantık fî Tertîbi Akîse Adlı Eseri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 12/1 (01 Mart 2012), 43-55.
- Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932.

KİLİS’TE TASAVVUFUN İZLERİ

Semih BEKÇİ*

GİRİŞ

Milattan önce Hitit ve Asurlular daha sonra Selekîler ve Romalıların hâkimiyeti altına giren Kilis, Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) zamanında İslâm topraklarına dâhil edilmiştir. Kilis, coğrafi konumundan kaynaklı pek çok savaşa sahne olmuş, bu durum tarihi süreç içerisinde farklı devletler tarafından yöneltilmesine de neden olmuştur. Haçlıların eline geçtikten sonra tekrar İslâm topraklarına katılan şehir, ardından Eyyubi ve Memlûklülerin idaresi altına en son da Yavuz Sultan Selim (ö 926/1520) tarafından Osmanlı Devleti’ne bağlanmıştır.¹ Görüldüğü üzere Kilis, tarih boyunca farklı din, dil ve mezhebe bağlı pek çok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmış, buna bağlı olarak yörede farklı inanışlara ait dini yapılar² inşa edilmiş, bu yapılardan bazıları da günümüze kadar ayakta kalmayı başarmıştır.³ Kanuni Sultan Süleyman (974/1566) döneminde yönetim açısından istikrara kavuşan Kilis’te, dinî yaşantı ve özellikle de onun deruni boyutunu teşkil eden tasavvufî hayat belirgin bir şekilde gelişmeye başlamıştır.

Tarihi süreç içerisinde bir zühd hareketi olarak başlayan tasavvuf kültür ve düşüncesi hem İslâm’ın yayılmasına hem de dinin manevi açıdan yaşanmasına kaynaklık teşkil eden bir anlayışa sahip olmuştur. Sûfilerin kaleme aldıkları eserlerin yanı sıra ilmî ve irşâdî saiklerle gerçekleştirdikleri seyahatler neticesinde tasavvuf düşüncesi, dünyanın hemen hemen her ülkesinde yayılma imkânı bulmuştur. Tasavvufun kurumsal yapıları kabul edilen tarikatların, bu noktadaki öncülüğü inkâr edilemez bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Sûfiler, bağlı buldukları tarikat kurumu altında seyahat ettikleri bölgelerde dinî ve ilmî faaliyetlerini gerçekleştirmiş, halkın sosyal ve güncel problemlerine de merhem olmaya çalışmışlardır. Bu bölgelerden biri olan Kilis, Anadolu’nun, Ortadoğu ve Hicaz’a açılan kapısı olması yönüyle birçok sûfinin uğrak noktası olmuştur. Özellikle Mevlevî ve Nakşebendî kültürünün çokça hissedilmesinin yanında medrese tedrisatı da söz konusu tarikatların yapılarında devam ettirilmiştir. Tarikatların etki alanlarının ve kurdukları eğitim merkezlerinin incelenmesi Kilis’teki tasavvufî hayatın gün yüzüne çıkarılmasına yardımcı olacaktır. Tasavvufî hayat, XV. asırdan XIX. asra kadar Kilis’te yoğun bir şekilde yaşanmış, tarikatların eğitim hareketliliği tekke ve dergâhlarda kendini göstermiştir. Söz konusu tarih aralığındaki tarikatların faaliyetleri, Kur’ân ve sahih sünnetin öğretilip hayata aksettirilmesi ve sosyo-kültürel hayata dair katkılarını ortaya koyma düşüncesi bizleri böyle bir çalışmaya sevk etmiştir.

Kilis tarihi ile ilgili İbrahim Hakkı Konyalı’nın *Kilis Tarihi* isimli eseri ve Yusuf Küçükdağ’ın kaleme aldığı *Kilis Mevlevihânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri* ile Abdullah Şahin’in *Kilisli Abdullah Sermest Tazebay Divanı* adlı çalışması, Kilis’in tasavvuf tarihine yer veren eserlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte Kilis tasavvuf tarihinin müstakil bir çalışma ile ele alınmayışı böyle bir çalışmayı gerekli kılmış, bölgenin tasavvuf tarihi bütüncül bir yaklaşımla ele alınması amaçlanmıştır.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kilis.

¹ Bkz. Metin Tuncel, “Kilis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/5.

² Bkz. Abdullah Altuncu-Akın Tercanlı, “Kilis Yahudî Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (Haziran 2022).

³ Şehirdeki en eski dini mekân, üzerindeki tamir kitabesine göre 1388 yılında yenilendiği anlaşılan Kilis Ulu Cami’dir. Akın Tercanlı, “Kilis Ulu Cami Süslemeleri”, *Sosyal Bilimler Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*. ed. Halil Aldemir-Mustafa Ayyıldız (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2022), 106.

Kilis tarihi incelendiğinde Mevlevîlik ve Nakşbendîlik kültürünün ön planda olduğu görülür. Çalışmanın temel yörüngesi bu iki tasavvufi hareket ekseninde şekillenecektir. Kilis'te kurumsal faaliyet gösteren Mevlevîlik ve Nakşbendîlik, şehirdeki tasavvufi hayatın gelişmesinde etkin rol oynamış, bölgenin sosyo-kültürel açıdan ilerlemesine de katkı sağlamışlardır. Araştırmada, Kilis'teki Mevlevîliğin tarihsel süreci ele alınmış, mevlevîhânedede şeyhlik görevini deruhte eden mutasavvıflar tespit edilmeye gayret gösterilmiştir. Kilis Mevlevîhânesi'nin banisi ve geçirdiği tamiratlar ele alınarak, yapı ile ilgili vakfiyeler tespit edilmiştir. Çalışmanın bir diğer konusunu teşkil eden Nakşbendîlik tarikatı hakkında bilgi verilmiş ve bu tarikatın zaman içerisinde şehirde gösterdiği faaliyetler irdelenmiştir. Nakşî-Müceddidî koluna bağlı bir şeyh olan Abdullah Serмест'in hayatı ortaya konduktan sonra tarikatının şehirdeki tek dergâhı olan Şeyh Efendi Tekke'sinde postnişinlik görevini icra eden halifelerine de değinilmiştir. Tekkenin sosyal boyutu incelendikten sonra tekke için tahsis edilen vakıflar ile vakfiyelere de yer verilmiştir. Bütün bu verilerin şehrin tasavvufi yapısına ışık tutması hedeflenmektedir. Çalışmada doküman analizi metodu benimsenmiş, arşiv belgelerinden de yararlanılarak vakfiyeler aktarılmaya çalışılmıştır.

1. Mevlevîlik

Osmanlı Devleti, kuruluş döneminin aksine XV. asırda özellikle Rumeli'de Şii ve Bâtînî oluşumlara karşı Mevlevîler'e itibar etmeye başlamıştır.⁴ Yavuz Sultan Selim, Safevîliğin ve Şii propagandanın Anadolu topraklarında yayılmasını engellemek için sünî bir tarikat olan Mevlevîliğin Osmanlı sathında yayılmasını sağlamış ve bunu bir devlet politikası hâline getirmiştir. Anadolu'nun güneyinden Akdeniz'e ulaşma politikası güden Safevîlere karşı kurulan mevlevîhâneler bu hususta başarı göstermişlerdir. Anadolu'nun farklı bölgelerinde olduğu gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Mevlevîye tarikatı desteklenerek şehir merkezlerinde inşa edilen mevlevîhâneler, Şah İsmail'in (ö. 930/1524) yayılcı politikalarına karşı bir set ve üs görevi üstlenmişlerdir. XVI. asrın başlarında daha çok köy ve kasabalarda Mevlevî halifeleri tarafından inşa edilen mevlevîhâneler,⁵ bu asrın sonlarında ve XVII. asırda paşa, bey ve vezir konumundaki üst tabaka tarafından şehirlerde inşa edilmeye başlamışlardır.⁶ Mevlevî dergâhların tamir ve onarımları da padişah fermanıyla hazineinden karşılanmış, Mevlevîlik XVII. asırla birlikte adeta bir devlet müessesesi hâline almıştır. Osmanlı'da devlet ricalinin yanı sıra III. Selim (ö. 1789/1807) gibi bazı padişahların Mevlevî olduğu, II. Mahmud'un (ö. 1808/1839) Mevlevîliğ'e karşı derin bir saygı ve sevgi gösterdiği kaydedilmektedir. Padişah ve vezirlerin, mevlevîhânelerin tamiri ve idamelerini sağlamak için vakıflar tahsis ederek söz konusu yapılara ehemmiyet göstermeleri, Mevlevîliğin üst ve alt tabaka başta olmak halkın her kesimi tarafından benimsenmesini ve Osmanlı topraklarında geniş bir şekilde yayılmasını sağlamıştır.⁷ Osmanlı Devleti'nin Mevlevîlere gösterdiği bu teveccühün arka planında Yeniçeri Ocağı'na dolayısıyla da Bektâşîlik tarikatına

⁴ II. Murad ve Fatih gibi hükümdarlar Mevlevîleri bir güç olarak telakki ettiklerinden Mevlevîliğe karşı mesafeli bir tutum sergilemişlerdir. Bkz. Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik* (İstanbul: İnkılap ve AkaKitabevleri, 1983), 269.

⁵ Mevlevîhânelerin köy ve kasabalar gibi en ücra yerleşim merkezlerinde var olmasının temel faktörü, halk ile beraber olunup, dil, mezhep ve ırk farkı gözetmeden, sevgi ve dayanışmaya bağlı prensipler ortaya koyması olarak ifade edilmektedir. Bkz. Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 245-246.

⁶ Gazi Hasan Paşa tarafından 1665 yılında yaptırılan Peçoy Mevlevîhânesi, Bayram Paşa tarafından 1675'te kurulan Kayseri Mevlevîhânesi, Yeniçeri kâtibi Malkoç Bey'in inşa ettirdiği İstanbul-Yenikapı Mevlevîhânesi ile Sultanzade Numan Dede Bey'in inşa ettirdiği Üsküdar Mevlevîhânesi bunlardan bazılarıdır. Bkz. Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 247.

⁷ Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 244-249; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevlevîler", *Belleten, Türk Tarih Kurumu*, 55 /213 (Ankara: Ağustos 1991), 352; Abdüllatif Armağan, "XVII. Yüzyıl Güneydoğu Anadolu'sunun Dini- Sosyal Hayatından Bir Kesit: Antep Mevlevîhânesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2014), 205; Sezai Küçük, XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 28-29.

bir tepki olduğu söylenebilir.⁸ Osmanlı Devleti, Abdülmecid (1839-1861), Abdülaziz (1861-1876), II. Abdülhamid (ö. 1876/1909) ve Sultan Mehmed Reşat (1909-1918) dönemlerinde de mevlevîhânelere yardım ve destek politikasına devam etmiştir. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Selâhaddin Dede'nin (ö. 1820/1887) 1866 yılında bütün tekke ve zaviyelerin denetlenmesi ve yönetilmesi adına tesis edilen Meclis-i Meşâyih'in başkanlığına getirilmesi⁹ ve Sultan Reşat'ın Yenikapı Mevlevîhânesi'nin yanan selamlık dairesini yeniden inşa edip açılışa bizzat hazır bulunması gibi faktörler, Osmanlı'nın son dönemlerinde de mevlevîhânelere gösterdiği önemi ortaya koymaktadır.¹⁰

1.1. Kilis'te Mevlevîlik

Yavuz Sultan Selim, Memlûklüler'e karşı Mercidabık Meydan Muharebesi'ni (922/1516) kazandıktan sonra Osmanlı Devleti'ne bağlanan Kilis, Anadolu'nun Suriye, Lübnan, Filistin ve Hicaz'a açılan kapısı olmuştur.¹¹ 1517'de Suriye ve Mısır'ın Osmanlı'nın hâkimiyeti altına girmesinin ardından da Mevlevîlik, Güneydoğu Bölgesi'nde örgütlenmeye başlamış ve hızla yayılmıştır. Buna paralel bir şekilde bölgede dini, ilmi ve sosyo-kültürel alanlarda gelişmeler yaşanmış; 1540'lı yılların başında Kilis Mevlevîhânesi kurulmuştur.¹² Kilis'in, Ortadoğu ve Arap Yarımadası'na açılan bir kapı olması, stratejik bir konuma sahip olmasını sağlamıştır. Bu durum mevlevîhânenin sosyal boyutunu arttırmış, adeta bir menzil zaviyesi olarak önemli bir konaklama ve dinlenme işlevini görmüştür.¹³ Ayrıca Kilis halkının milli mücadele yıllarında devlete bağlılığını göstererek koordineli bir şekilde çalışması da Osmanlı'nın izlediği politikanın bir sonucu olarak değerlendirilmiştir.¹⁴

1.2. Kilis Mevlevîhânesi

Kilis Mevlevîhânesi, Cumhuriyet Meydanı'nın merkezinde bulunmaktadır. Osmanlı-Memlûk mimarisini yansıtmaya ve şehirdeki Osmanlı dönemine ait ilk mimari eserlerin başında gelmesi, yapının tarihsel özelliğini öne çıkaran unsurlarından da başında gelir. Kendisinden sonra inşa edilen Halep Mevlevîhânesi ile Ayıntap Mevlevîhânesi'ne kaynaklık ettiğinin ifade edilmiş olması,¹⁵ söz konusu eserin kendi türündeki yapılara da bir nevi öncü olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Evliya Çelebi (ö. 1095/1684 [?]) *Seyahatnâme* adlı eserinde Kilis'in Halep'in bir eyaleti olduğunu ve yedi tekkesi bulunduğunu aktardıktan sonra ziyaret ettiği mevlevîhâne için "*Âsitane-i Hazreti Mevlâna.*", banisi ve çevresi ile ilgili de "*Âsitâne-i hazreti Mevlâna kethüdayeri Ali Ağa'nın hayratıdır. Canibi erbaası gül gülistan ile müzeyyen ve havuz ve şazirvan selsebiller ile piraste bir mevlevîhânedir.*" ifadelerini

⁸ Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 271; Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevlevîler", 352.

⁹ Bayram Ali Kaya, "Osman Selâhaddin Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 2/378-379.

¹⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Basım, 2010), 123; Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevlevîler", 353.

¹¹ Feridun Emecen, "Mercidabık Muharebesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/174-176.

¹² Kilis Mevlevîhânesi'nin kuruluşundan bir yıl sonra Halep Mevlevîhânesi, 1638'de ise Gaziantep Mevlevîhânesi kurulmuştur. Armağan, "XVII. Yüzyıl Güneydoğu Anadolu'sunun Dinî-Sosyal Hayatından Bir Kesit: Antep Mevlevîhânesi", 206; Küçükdağ, "Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 258; Orhan Cezmi Tuncer, "Kilis Mevlevîhânesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (Haziran 1996), 264.

¹³ Ş. Bârihüdâ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 2/117.

¹⁴ Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 267-271; Yusuf Küçükdağ, *Antep Mevlevîhânesi ve Vakfiyeleri* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2005), 245-246; Yusuf Küçükdağ, "Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Osmanlı Araştırmaları* 24 (2004), 257-258; Armağan, "XVII. Yüzyıl Güneydoğu Anadolu'sunun Dinî- Sosyal Hayatından Bir Kesit: Antep Mevlevîhânesi", 206.

¹⁵ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, 2/117.

kullanmıştır.¹⁶ Evliya Çelebi’nin bu sözlerinden Kilis Mevlevîhânesi’nin mürid, halife ve şeyh yetiştiren, içerisinde zikir ve sohbet meclislerinin icra edildiği büyük bir dergâh olduğunu, külliye tarzında inşa edilmiş bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷ Bununla birlikte Gölpınarlı’nın, Kilis Mevlevî tekkesini, âsitânededen daha küçük bir yapı olan zâviye olarak nitelemesi dikkat çekicidir.¹⁸ Mevlevîhâne, beyaz kesme taş ile bina edildiğinden Kilislilerce Ak Tekke olarak da bilinmektedir.

Evliya Çelebi, Mevlevîhâne’nin giriş kapısının önünde bir kabirden bahsetmektedir. Devrinin şaheser bir örneği olduğunu ifade eden İbrahim Hakkı Konyalı’nın yapıya ilişkin verdiği bilgiler de dikkate değerdir. Yazarın verdiği bilgilere göre yapının giriş kısmının olduğu alanda yer alan kabirlerin içinde eserin banisi ile postnişinlik görevinde bulunan şeyhin de gömülü olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹ Dini mekânın sağında bir türbe, mescid, küçük bir havuz ve bahçenin kuzey tarafına açılan alanlarda da derviş hücreleri, misafir ve hizmetli odaları bulunduğu da ifade edilmektedir. Bu mekânların yanı sıra bir mutfacı da olduğu anlaşılan eserin, doğu cephesinin olduğu alanda dükkanlar ile sofalı iki büyük oda, bir şeyh dairesi ve kütüphanenin de mevcut olduğunun aktarılmış olması,²⁰ yapının kompleks bir yaşam alanı şeklinde inşa edildiğini göstermektedir. Cumhuriyet Meydanı’nın açılırken semâhânenin derviş odaları, şeyh dairesi ve dükkânlar yıktırılmış, semâhânenin güney cephesi bir park şekline sokulmuştur. Kilis Mevlevîhânesi, İstiklal Savaşı zamanında Mustafa Kemal tarafından bir toplantı odası ve karargâh olarak hizmet vermiştir. 1972 yılına kadar bir zeytinyağı deposu olarak kullanılan eser daha sonra kütüphaneye dönüştürülmüş ve 1994 yılından günümüze kadar da bir mescid olarak kullanılmaya başlanmıştır.²¹

1.3. Kilis Mevlevîhânesi’nin Bânisi ve Postnişinleri

Konyalı, semâhâne kapısının üstünde yer alan dört satırlık sülüs ile yazılmış Arapça kitabeye göre banisinin dönemin Kilis emiri Abdülhamid Mürteza olduğunu, kitabenin son mısrasının ebced hesabına dayanarak yapılış tarihinin de 932/1525 yılına tekabül ettiğini ifade etmektedir.²² Daha sonra kitabeyi tetkik eden Abdülkadir Dünder ise ulaştığı arşiv belgeleri ve vakfiye suretleri ışığında banisinin 1535 yılında Kilis sancak beyliğine atanan Canbolat Paşa (ö. ?) olduğunu,²³ söz konusu kitabenin de 1312/1894 yılını gösteren tamir kitabesi olduğunu aktarmıştır.²⁴ Nitekim kitabe tarihinin alttan ikinci satırın son kelimeleri olan “Kâle

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname (Anadolu, Suriye, Hicaz)* (İstanbul: Devlet Matbaası, 1935), 9/ 362.

¹⁷ Ş. Bârihüdâ Tanrıkorur, “Mevleviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/468-475.

¹⁸ Gölpınarlı, *Mevlâna’dan sonra Mevlevîlik*, 335.

¹⁹ Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 534, 540-544.

²⁰ Konyalı, *Kilis Tarihi*, 534, 540-544.

²¹ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, 2/118.

²² Konyalı, *Kilis Tarihi*, 534-536.

²³ Canbolat Paşa, Eyyübî ümerasından Kasım Bey’in oğludur. Osmanlı sarayında yetişmiş, Kanuni Sultan Süleyman tarafından Kilis’e sancak beyi olarak atanmıştır. Kıbrıs fethine katılmıştır. İnşa ettirdiği Canbolat Bey Câmîine (Tekke Camii) Eski Hamam, Bedesten vakfetmiştir. Magosa kuşatması sırasında şehit düştüğü tahmin edilmektedir. 1572 yılında vefat ettikten sonra oğlu Hüseyin Bey Kilis sancak beyliği görevine atanmıştır. Canbolat boyu Kilis ve Halep’in idaresinde XVII. yüzyıla kadar aktif rol oynamıştır. Bkz. Kilisli, *Kilis Tarihi*, 59-63; Semavi Eyice, “Canbolat Bey Türbesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/143; Mücteba İlgürel, “Canbolatoğulları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/144-145; Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, 2/126.

²⁴ Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Mevlevîhâne’nin inşa kitabesi günümüzde mevcut değildir. İleride bahsedeceğimiz kitabelerin de tamir kitabeleri olduğunu söylemek gerekir. 1535 yılında Kilis’e sancak beyi olarak tayin edilen Canbolat Paşa 1553 yılında Tekek camisini inşa etmiştir. Canbolat Paşa’nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri’nde 961/1553 yılına ait olan iki vakfiyesinde Canbolat Camisi “Tekke Câmîi” olarak geçmektedir. Dolayısıyla cami ismi verilen tekkenin Kilis Mevlevîhânesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Tapu tahrir defterinde Canbolat Paşa’nın Kilis’te bir tekke yaptırdığı, tekkenin de caminin hemen yakınında olması bu durumu desteklemektedir. Diğer taraftan Canbolat Paşa’nın oğlu olan Hüseyin Paşa, ‘Defteri Mufassal Livâ-i Kilis der Halep’

Râmizen” ifadeleriyle birlikte son satırın ebced hesabına göre 1312/1894’ü gösterdiğini, Konyalı’nın kitabeyi tarihlendirirken sadece son satırı dikkate aldığından 932/1525 tarihini vererek hataya düştüğünü aktarmaktadır.²⁵ Bu bilgilere dayanarak mevlevîhânenin 1540’lı yıllarda inşa edildiğini, Konyalı’nın kitabede bahsettiği Kilis Emir’i Abdülhamid Mürteza’nın yapıyı tamir ettiren kişi olmadığı aksine eseri tamir ettiren kişinin II. Abdülhamid olduğu,²⁶ inşa tarihini gösteren bir kitabenin de günümüzde mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Tamir kitabesinin inşa kitabesinin yerine konmuş olması onun inşa kitabesi şeklinde anlaşılmasına neden olmuştur. Mevlevîhâne’nin onarımı bitiş tarihini gösteren ve tarafımızdan ulaşılan Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki 06.06.1312/1894 tarihli belge de bu tezi desteklemektedir.²⁷

Mevlevihane’nin inşa tarihi hakkındaki tartışmalara katılan isimlerden biri de Abdülbaki Gölpınarlı’dır. Yazara göre eser 1676 yılında şehrin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Ali Ağa tarafından yaptırılmıştır.²⁸ Araştırmacının verdiği bu bilgiler, Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*’nin kaynak alındığını gösterir. Yapıya ilişkin tarihsel veriler eserin 1676 yılında harabeye döndüğünü ortaya koymaktadır.²⁹ Dündar’ın arşiv belgelerine dayanarak yapının Kilis sancak beyi Canpolat Paşa tarafından 1540’lı yıllarda yapılmış olduğunu ifade etmesi de görüşümüzü doğrular niteliktedir. 1661 yılında Ali Dede’nin Mevlevihane’ye postnişin olarak atanmış olması da Dündar’ı destekleyen bir başka husustur.³⁰

Mevlevîhâne kapısı üzerinde bulunan tamir kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:

كعبة العاشقين	منبع الفضل مناح السالكين	1 - موقع الذكر دار العشقين
كامل الاوصاف كهف الواردين	شادها الشهم صبحي الهمم	2 - فهي دركاه مقر العابدين
بذل الهمة والمال لها	مالك الوقت امير المؤمنين	3 - بعطاء عبدالحميد المرتضى
فقرأنا نعم اجر العاملين	ادخلوها بسلام آمنين	4 - منشئ التاريخ قال رامزا

Anlamı:

1. Zikrin Yeri, Âşıkların Yurdu, Fazilet Pınarı, Sâliklerin Yönü, Âşıkların Kıblesidir

2. O, Âbitlerin dergâhı Himmet sahiplerinin gıda kaynağı Bütün güzellikleri barındıran yerdir, gelenlerin sığınağıdır.

isimli Tapu Tahrir Defteri’nde de kendi babasının Kilis ilinde bir tekke inşa ettirdiğini ifade etmektedir. Konyalı’da eserinde Mevlevîhâne bânisinin Canbolat Bey olabileceğini dile getirmektedir. Sonuç olarak tekkenin banisinin Canbolat Paşa olduğu, inşa tarihinin de 1540 yılı civarında olduğunu söylemek mümkündür. Geniş bilgi için bkz. Abdulkadir Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 324-325; Konyalı, *Kilis Tarihi*, 404; Tapu Tahrir Defteri, Defter no: 171 s. 4, Tapu Kadastro Genel müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivleri, Ankara; Halep Muhasebe Defteri, Defter no: 512, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri.

²⁵ Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 322-325.

²⁶ Nitekim kitabede dönemin padişahı ve müminlerin emiri gibi sıfatlarla anılan kişinin Konyalı’nın ifade ettiği gibi bir ilin emiri olmaması gerekir. Zira bu gibi sıfatlar sadece padişahlar için kullanılır. Dolayısıyla söz konusu sıfatlarla anılan zatın II. Abdülhamid olduğu kanaati güçlenmektedir. Bkz. Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 324-325.

²⁷ Bkz: EK-5.

²⁸ Gölpınarlı, *Mevlâna’dan sonra Mevlevîlik*, 247.

²⁹ Küçükdağ, “Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, 267.

³⁰ Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 322-325; Küçükdağ, “Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, 267.

3. Müminlerin emiri dönemin padişahı, Abdülhamid Mürtaza'nın parası ve yardımıyla yapıldı.

4. (Böyle iyi) işler yapanların mükâfatı ne güzeldir! (ayetini) okuduk, Tarihi yazan işaret ederek dedi ki: Esenlikle, güvenle girin oraya!"

Tarihi süreç içerisinde belli aralıklarla mevlevîhâneye şeyhler atanmış, bu zatlar postnişinlik ve mesnevihanlık görevlerini icra etmelerinin yanında yapının onarımı ile de ilgilenmişlerdir. Buna göre Kilis Mevlevîhânesi'nin ilk şeyhi, daha sonra Halep Mevlevîhânesi'ne tayin edilen Kilisli Fakrî Ahmed Dede (ö. 950/1543)'dir.³¹ 960/1553 yılında dönemin Kilis sancak beyi olan Canbolat Bey Mevlevihane'nin güneybatısına cami, medrese ve türbeden oluşan bir külliye yaptırmıştır. Hurufât Defterleri'ndeki kayıtlarda "Kilis Mevlevîhâne Mescidi" şeklinde geçen bu yapıda, 1037/1627 yılında imamlık görevi icra eden Ahmed'in yerine Mehmet Halife adında bir zatın atandığı aktarılmaktadır.³² 1072/1661 tarihinde Ali Dede, I. Abdülhalim Çelebi tarafından verilen meşihatnâme ile mevlevîhânenin postnişinliğine tayin edilmiştir.³³ Mevlevihane'nin bir diğer şeyhi de Seyyid Şeyh Mehmed Emin Dede olup 1848 yılında postnişinlik görevini icra etmiştir.³⁴ Kilis Mevlevîhânesi şeyhi Emin Efendi'ye (Seyyid Şeyh Mehmed Emin Dede) muavenette bulunulması gerektiği şeklinde geçen ifadenin bulunduğu 08.11.1274 tarihli belge postnişinlik görevini icra ettiğini ortaya koymaktadır.³⁵

XIX. asrın ikinci yarısında Abdülganî Dede ile oğlu Ahmed Sabûhî Dede 1293/1876 yılında postta oturmuştur.³⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde ulaştığımız 1081-84809 nolu belgede Halep vilayetinin İdlip ahalisinden Keyalizade Yahya Efendi'nin münhal maaşının Kilis Mevlevîhânesi postnişini Sabuhi Dede'ye tahsisine yer verilmesi, kendisinin Mevlevîhâne postnişin olduğunu göstermektedir. Sabûhî Dede vazifesi müddetince Mevlevîhânenin imar ve tamiriyle ilgilenmiştir. Nitekim Konyalı'nın ifadesine göre 1967 yılında mevlevîhânenin güney tarafındaki harap bir evin enkazından bir kırmızı mermerden bir kitabe çıkartılmıştır. Semâhâne koruma altına alınan kitabede, mevlevîhânenin 1292/1876 yılında, Halep Mevlevîhânesi şeyhi Abdülganî Dede'nin emriyle Kilis Mevlevîhânesi şeyhi Sabuhi Dede tarafından kapıdan mihraba kadar onarılıp tamir edildiği yazılmaktadır.³⁷ Mevlevîhâne kapısı üzerindeki yer alan kitabede de 1312/1894 yılında yine Sabuhi Dede'nin II. Abdülhamid Han'ın emir ve yardımcılarıyla semâhaneyi imar ettiği yazılmaktadır.³⁸ Nitekim 1325/1907 yılına ait bir belgede II. Abdülhamid'in yardımcılarıyla mevlevîhânenin genel onarımı yapıldığı tespit edilmiştir.³⁹ Yapılan araştırmalar neticesinde

³¹ Kilisli Fakrî dede, 1530 yılında Halep Mevlevîhânesi'ne postnişin olarak gitmiş ve 1543 yılında orada vefat ettikten sonra semâhâneye defnedilmiştir. Bkz. Mustafa Sâkıp Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân*, (Mısır: Matbaa-i Vehbiyye, 1283), 2/178-181; Bahanur Özkan Güneş, *Kilis Şairleri* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 53-54.

³² DüNDAR, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 318.

³³ I. Abdülhalim Çelebi'nin verdiği meşihatnamede yer alan bazı ifadeler şu şekildedir: Fahrû's-sulahâi's-sâlikîn Ali Dede, mahmiyye-i Kilis'te vâki' Mevlevîhanenin meşihat ve Mesnevîhanlığı hizmeti, sana ihale ve tefviz olunmuştur. Âdâbı şeriat ve tarikat üzere olasın ve fukarâ-i bâbullâh kesserehumullâhu Teâlâ ilâ yevmi'l-kiyâm seni kendülere şeyh ve Mesnevîhan bilüp umûr-ı şeriat ve tarikatte kemâl-i inkiyâd ile mutî ve munkâd olalar... Meşihatnâmenin tam metni için bkz. Gölpınarlı, *Mevlâna'dan sonra Mevlevîlik*, 399.

³⁴ Küçükdağ, "Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 275.

³⁵ Belge için bakınız: EK: 3.

³⁶ XIX. asırda Mevlevî dergâhlarındaki genel uygulamaya göre mevlevîhânelerin şeyhliği babadan oğula geçmektedir. Abdülganî Dede'den sonra oğlu olan Sabûhî Dede'nin postnişinliğe geçmesi bu yaygın uygulamanın bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bkz. Küçük, *XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler*, 260.

³⁷ Bkz. Konyalı, *Kilis Tarihi*, 544; Küçük, *XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler*, 260. Söz konusu kitabenin resmi EK-1'de mevcuttur.

³⁸ İbrahim Hakkı Konyalı da II. Abdülhamid'in semâhâneye yeni bir tekke kapısı yaptırdığından bahseder. Konyalı, *Kilis Tarihi*, 544; DüNDAR, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 320; Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, 2/118.

³⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Kurum: Y.MTV., Yer Bilgisi: 297-6, 02.03.1325.

Kilis Mevlevîhânesi postnişini Sabuhî Dede'nin yaptığı hizmetlerinden dolayı Osmanlı Devleti tarafından üçüncü rütbeden Mecidi nişanıyla taltif edildiğine dair 10.08.1323 ve 06.04.1326 tarihli belgelere ulaşılmıştır.⁴⁰ Bu durum Osmanlı'nın mevlevîhâneler ve onlara hizmette bulunan postnişinlere gösterdiği önemi ortaya koymaktadır. Ahmed Sabuhî Dede, I. Dünya Savaşı'nda Suriye'nin Şam kentine giden gönüllü Mevlevî alayına 31 müridiyle katıldığı ifade edilmiştir.⁴¹

1317/1899'dan önce mevlevîhânedede postnişin olan diğer bir zat Ahmed b. Sabuhi Dede b. Ahmed Efendi'dir.⁴² Mevlevîhânenin son şeyhi ise Ahmed Sabûhî Dede'nin oğlu Abdülgani (Tevfik Gündüz) Dede Efendi'dir. Bu zat babasının yerini almış, 1941'de Gündüz soyadını almıştır.⁴³ Kilis Mevlevîhânesi 1912 yılında, son olarak da 1971 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından geniş bir şekilde restore edilmiştir.⁴⁴

Kilis Mevlevîhânesi Postnişin Tablosu

Adı	Ölüm Tarihi	Postnişinlik Tarihi
Kilisli Fakrî Ahmed Dede	950/1543	937/1530'dan önce
Ali Dede		1072/1661
Seyyid Şeyh Mehmed Emin Dede		1264/1848
Abdülğani Dede		1293/1876'dan önce
Sabûhi Dede b. Abdülğani Dede		1293/1876
Ahmed Sabûhi Dede b. Ahmed Dede		1317/1899'dan önce
Abdülğani Gündüz Efendi b. Ahmed Sabûhi Dede		1388/1919

1.4. Kilis Mevlevîhânesi'nin Vakfiyeleri ve Vâkıfları

Tekke, dergâh, mescid, medrese ve asitaneler; onları kuran şahsiyetler, devlet adamları, içerisinde şeyhlik vazifesi yürütenler ve zengin hayırsever vatandaşlar tarafından bağışlanan vakıflar sayesinde varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Söz konusu sosyal yapılardan kabul edilen mevlevîhâneler de Osmanlı Devleti'nde itibar görmüş, devlet adamları tarafından inşa edilmiş ve onlara vakıflar tahsis edilmiştir. Bunlardan bir tanesi olan Kilis Mevlevîhânesi de Canbolat Bey tarafından kurulmasına rağmen kendisi vakfiye düzenlemediğinden buranın giderleri başlangıçta bölge halkının yardımlarıyla faaliyetlerine devam

⁴⁰ Osmanlı Devlet Arşivleri, Kurum: DH.MKT., Yer Bilgisi: 1015-25, Tarih: 10.08.1323; Osmanlı Devlet Arşivleri, Kurum: Y.A. HUS, Yer Bilgisi: 521-34, Tarih: 06.04.1326. Bakınız: EK-2; EK-4.

⁴¹ Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, 2/118.

⁴² Kilis Vakıflar Müdürlüğü'ndeki Türkçe bir vakfiyeye göre bu zatın eşi Mustafa dede kızı Seyyide Ayşe Hanım, dergâhın arsasına yaptırdığı bir evini Abdülğani, Şakir ve Mustafa adındaki üç oğluna vakfetmiştir. Kendisi öldükten sonra bu üç evladı eve eşit şekilde tasarruf edeceklerdir. Nesli munkarız olursa ev dergâha vakıf olunacaktır. Dergâhın bu evi de diğer bölümler gibi yıkılmıştır. Bkz. Konyalı, *Kilis Tarihi*, 542.

⁴³ Ş. Barihuda Tanrıkorur, "Kilis Mevlevîhânesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 26/ 8; Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, 2/127.

⁴⁴ Küçükdağ, "Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 268-269.

etmiştir.⁴⁵ Bu durum XIX. asra kadar, Seyyid Şeyh Mehmed Emin Dede'ye kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren mevlevîhânenin faaliyet giderleri aşağıda belirtilecek vakfiyeler ile sağlanmıştır.

1.4.1. Seyyid Şeyh Mehmed Emin Dede Vakfiyesi

Tespit edilebilen ilk Kilis Mevlevîhânesi vakfiyesi, Seyyid Şeyh Mehmed Emin Dede'ye aittir. 1264/1848 tarihli olan kırk üç satırlık bu vakfiye Konya'da bulunan Mevlana Dergâhı Arşiv'i 54/10'da yer almaktadır. Vakfiyede ayrıca vâkıfın hayatından kısa kesitler bulunmaktadır. Vakfiyede Halep sınırları içerisinde yer alan gayrimenkul arsa ve dâhilindeki dükkânların mevlevîhâneye vakfedildiği ifade edilmiştir.⁴⁶

1.4.2. Seyyid Ahmed Sabuhî Dede Vakfiyeleri

Kilis Mevlevîhânesi'ne ait bir diğer vakfiye 1319-17/1899 tarihlidir. Bu vakfiye mevlevîhânedeki şeyhlik görevi icra eden Seyyid Ahmed Sabuhî Dede'ye aittir. Konya Mevlana Müzesi Arşiv'inde 54/10'da yer almaktadır. Söz konusu vakfiye günümüz Türkçesi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 1759 nolu defterde 253, 254. ve 256. sayfalarda kaydedilmiştir. Seyyid Ahmed Sabuhî Dede'nin oluşturduğu bir diğer vakfiye de 1328/1910 tarihli vakfiyedir. Diğer vakfiyeler gibi bu da Konya Mevlana Dergâhı Arşivi 54/10 numarada kayıtlı olup on altı satırdan müteşekkildir. 1899 tarihli vakfiyede Sabhi Dede'nin mevlevîhâneye 230 cilt kitap ve 15 dükkân vakfettiği, 1910 tarihli vakfiyede de üç dükkân vakfettiği kaydedilmiştir.⁴⁷

2. KİLİS'TE NAKŞBENDİLİK

Müslümanlar, asr-ı saadetten günümüze kadar İslâmiyet'in yayılması, Kur'ân ve sahih sünnetin öğretilmesi, hayata yansıtılması ve gelecek nesillere aktarılmasında seferber olmuşlardır. İslâm'ın derûnî boyutunu yaşamaya çalışan sûfiler de gerek İslâm'ın dünyanın dört bir yanına yayılmasında gerek sahih din anlayışının yaşatılmasında samimi ve örnek teşkil edecek gayretler ortaya koymuşlar ve bu minvalde seyahatler düzenlemişlerdir. Bunlardan biri de Doğu Türkistanlı bir şahsiyet olan Nakşebnedî- Müceddidî koluna bağlı Şeyh Abdullah Sermest'tir. Abdullah Sermest, Kilis'te halkı irşad ederek tasavvufî hayatın bölgede benimsenip yayılmasında öncülük etmiş, hayatının sonuna kadar bu görevi deruhte etmeye gayret göstermiştir.

2.1. Abdullah Sermest Efendi (ö. 1298/1881)

Osmanlı döneminin önemli ilim adamlarından ve sûfî şahsiyetlerinden biri olan Abdullah Efendi'nin soyu günümüzde Doğu Türkistan'ın Uygur Özerk Bölgesinde yer alan Tomanbay (Tümenbay) boyuna dayanmaktadır. Bu boyun Tazebay koluna mensup büyük dedesi Süleyman Akif Efendi, XVIII. asırda Özbekistan'ın Taşkent şehrinde ayrılıp uzun süren bir göç neticesinde Irak üzerinden Kilis'e gelerek yerleşmiştir.⁴⁸ Merkez olarak neden Kilis ilini seçtiğine dair veriye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte Süleyman Akif Efendi'nin Çekmeceli Câmîinde müderrislik görevini icra ettiği ve ailesi için de caminin

⁴⁵ Küçükdağ, "Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 274.

⁴⁶ Konya Mevlânâ Dergâhı Arşivi, No: 54/10; Küçükdağ, "Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 274, 276.

⁴⁷ Defter No: 747, s. 178-181, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defteri, Vakfiye Defterleri; Kilis'te esseyid Ahmed Sabuhi Vakfı, H. 1317, 23 Şehri Seferu (M. 1899) tarihli Arapça Vakfiye Sûreti, (Türkçesi: Defter No: 1759, s. 253-256; Küçükdağ, "Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", 275, 276; Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*, 2/118.

⁴⁸ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 523; Abdullah Şahin, *Kilisli Abdullah Sermest Tazebay Divanı* (Ankara: y.y.y., 1999), 20; Nihat Azamat, "Kilisli Abdullah Sermest", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/18.

yanında bir ev inşa ettirdiği bilinmektedir.⁴⁹ Süleyman Akif Efendi ve oğlu Mustafa Efendi çıktıkları Hac seyahatinden bir daha geri dönmezler ve onlardan bir daha haber alınamaz. Mustafa Efendi'nin oğlu Hoca Mehmet Efendi ise ilim tahsilini devam ettirmek için Kilis'te kalmayı tercih etmiş, Çekmeceli Camii'nde müderrislik yapmıştır. Bu sürede Çekmecelizâdelerden bir hanımefendi ile evlenmiş ve bu izdivaçtan da 1234/1819 yılında Abdullah Sermest ailenin tek çocuğu olarak Kilis'te dünyaya gelmiştir. Çocukluk yaşlarda hem annesini hem babasını kaybeden Abdullah Efendi, Kilis'e bağlı Oylum köyünde ikamet eden babasının öğrencilerinden bir zatın himayesinde büyümüştür. İlim tahsiline ise on sekiz yaşına kadar Akcurun Câmîi müderrisliğini yürüten Hacı Hafız Efendi'nin yanında devam etmiştir.⁵⁰

XIX. asrın başlangıcında Kilis'te bazı siyasi vakalar yaşanmıştır. Bunlardan bir tanesi de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Mısırlı İbrahim Paşa'nın (1252/1836) yılında Anadolu seferi sırasında Kilis'te eli silah tutan her genci kendi ordusuna katmaya zorlamasıdır. Abdullah Sermest de bu kargaşadan olumsuz etkilenmiş ve 1836 yılında Kahire'ye zorunlu asker olarak götürülenler arasında yer almıştır. Bu olumsuz gelişme ile beraber onun Kilis'teki eğitim hayatı da noktalanmıştır. Mısır'da kaldığı beş yıllık süre zarfında eğitim hayatını kendi imkânları ile devam ettirmeye çalışmış, Colit adındaki bir Fransız'dan tıp eğitimi almıştır.⁵¹ Sanatsal alanda da kendini geliştirmeyi başaran Abdullah Efendi, hattatlık ile yakut ve akik gibi değerli taşların oyma işlemi olan hakkâklık eğitimini almış, söz konusu dallarda kazandıklarından hayatını idame ettirmeye çalışmıştır.⁵²

Abdullah Efendi'nin Mısır'da gördüğü bir rüya hayatındaki bir dönüm noktasını temsil eder. Rüyasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisine Mekke'ye gitmesini emretmesi üzerine⁵³ Mekke'ye giden Abdullah Efendi, orada Abdullah Dehlevî'nin (ö. 1240/1824) halifelerinden Şeyh Muhammed Cân (ö. 1266/1849)⁵⁴ hazretlerine intisap etmiştir. Daha önce eğitimini almadığı tasavvufi hayatı da böylelikle başlamıştır. Şeyhinin isteği üzerine, irşad ve tebliğ amaçlı Bağdat ve Hindistan'ın Bombay şehirlerine seyahatler gerçekleştirmiştir. On iki yıllık seyr u sülûk eğitiminin ardından Muhammed Cân'dan Nakşbendiyye, Kâdiriyye ve Kübreviyye tarikatlarında tasavvufî icazetini almıştır.⁵⁵

Abdullah Sermest Efendi'nin tarikat silsilesi ise şu şekildedir.

Hiz. Muhammed Mustafa (s.a.v.)

Ebû Bekir Sıddık (r.a.)

Selmân-i Fârisî (r.a.)

Kasım b. Muhammed

⁴⁹ Seyfettin Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, (İstanbul: Kilis Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, ts.), 49.

⁵⁰ Konyalı, *Kilis Tarihi*, 523; Hasan Bitken, *Kilis Menkıbeleri* (Kilis: Kilis 7Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020), 62-63.

⁵¹ Kadri Kilisli, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 212-213.

⁵² Konyalı, *Kilis Tarihi*, 523-524; Şinasi Çolakoğlu, *Kilis Tarihi Üzerine Deneme* (Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1995), 87; Şahin, *Tazebay Divanı*, 21-22.

⁵³ Kilisli, *Kilis Tarihi*, 213; Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 49-50; Şahin, *Tazebay Divanı*, 22; Komisyon, *Evlilyalar ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1992), 3/782.

⁵⁴ Muhammed Cân, Abdullah Dehlevî'nin halifelerindedir. Şeyhinden halifelik aldıktan sonra hayatını Hicaz Bölgesi'nde geçirmiştir. Sultan Abdülmecid Han'ın annesi Bezm-i âlem Vâlide Sultan, Muhammed Cân'ın manevî yönleri ve şöhretini duyduktan sonra, onun için Mekke'de bir dergâh yapılmasını emretmiştir. Muhammed Cân, ömrünün sonuna kadar bu dergâhta dinî ve ilmi faaliyetlerini sürdürmüştür. 1266/1849 yılında Mekke-i Mükerrreme'de vefat etmiştir. Bkz. Komisyon, *Evlilyalar Ansiklopedisi*, 8/366; Komisyon, *İslâm Alimleri Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1984), 18/165-166; Abdullah Dehlevî, *Makâmât-ı Mazhariyye*, (İstanbul: y.y.y. 2002, s. 182.

⁵⁵ Mehmet Vakıf Tazebay, "Abdullah Sermest", (Görüşmeci: Semih Bekçi, Ses Kaydı, Görüşme 23 Mart 2023).

İmâm Câfer-i Sâdık
 Beyâid-i Bestâmî
 Ebû Hasan el-Harakânî
 Ebû Kasım el-Cürcânî
 Ali Farmedî
 Yusuf el-Hemedânî
 Abdulhalik el-Gucdevânî
 Arif Rivgerî
 Mahmud İncir Fağnevî
 Ali Râmiteni
 Muhammed Baba Semmâsî
 Seyyid Emîr el-Kilâl (Külâl)
 Bahâeddin Nakşbend
 Alâaddîn Attâr
 Yakub el-Çerhî
 Ubeydullah Ahrâr
 Muhammed Zâhid
 Dervîş Muhammed
 Muhammed Hâcegî Emkenegî
 Muhammed Bâkî, Billâh
 İmâm Rabbânî
 Muhammed Ma'sûm
 Şeyh Seyfeddîn
 Hafız Muhsin
 Muhammed Bedvânî
 Habibullah Mazhar
 Abdullah Dehlevî
 Muhammed Cân
 Abdullah Sermest
 Ali Akif Ayntâbî
 Ahmed Hamdî Elbistânî
 Mehmed Vâkîf Tazebay.

Abdullah Sermest, tarikat icazetinin ardından şeyhinin emriyle Kilis'e dönmüştür. Kilis'e hangi tarihte geldiği bilinmemektedir. Bununla birlikte şeyhi Muhammed Cân'ın 1851 yılında vefat ettiği bilindiğine göre

Kilis'e gelişi bu tarihten önce olmalıdır. Kilis'e irşad amaçlı gelen Abdullah Efendi, ilk önce Şeyh Muhammed Bedevî tepesine yerleşmiştir.⁵⁶ Burada bir müddet kaldıktan sonra Kilisliler, günümüzde halk arasında Şeyh Efendi Tekkesi olarak bilinen şehir merkezindeki Baytaz oğlu tekkesini inşa etmişlerdir.⁵⁷ Abdullah Sermest Efendi vefatına kadar söz konusu tekkede irşad ve ilmî tedrisat görevlerini deruhte etmeye çalışmıştır.⁵⁸ Böylece Kilis'te Nakşbendilik tarikatı faaliyetleri bizzat Sermest Efendi tarafından başlatılmıştır. Kilis ve civarında geniş bir etki alanına sahip olan Abdullah Sermest Efendi, ilmî donanımı ve yardım sever kişiliği, zâhidâne hayatı, bidata karşı çıkışı, insanın özüne ve iç zenginliğine verdiği önem sayesinde bölgede saygınlık kazanmış, düşünce ve fikirleri birçok kesimden insanı etkilemiştir. O dönemde birçok sûfiyi yetiştirmiş olmasında hareketle bölge insanı tarafından kabullenildiği ve sevildiği anlaşılmaktadır. Nitekim torunu Tazebay kendisiyle yaptığımız görüşme de bunu teyit etmektedir.⁵⁹

Abdullah Sermest'in kaleme aldığı *Divan*'ının yanı sıra *Siffin Savaşı* adlı eseri ile kıraat ve tıp ilmine dair kaleme aldığı eserler onun ilmî yönünü ortaya koymaktadır.⁶⁰ Aynı zamanda meşhur bir mantıkçı olan, *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye* ve *er-Risâletü'l-Eşîriyye (İsâgûcî)* gibi mantık eserlerine şerhler yazan *Havaşi Cedîde* müellifi Hocasade Abdullah Enverî Efendi'yi (ö. 1303/1886) ilmî ve tasavvufî açıdan yetiştirmesi dikkat çekici bir husustur.⁶¹

Abdullah Sermest, ilmî ve tasavvufî yönlerinin dışında Kilis'te sosyo-kültürel hayatında önemli roller oynamıştır. Maişetini ve tekkenin giderlerini el emeği ile kazanmaya gayret göstermiş, bu amaçla ziraat işleri ve hakkâklık sanatından kazandıklarıyla maişetini temin etmeye çalışmıştır. Sermest Efendi'nin Kilis'te yaşanan kıtlık hadisesine de kayıtsız kalmaması, başka yerlerden temin ettiği yardımlarla halkın ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlamaya çalışması sosyal kişiliği ortaya koyan diğer hususlardandır. Tekke'ye gelen misafirleri de azami ölçüde hediyesiz göndermemeye çalışmasından onların saygı ve muhabbetlerini kazandığı aktarılmaktadır. Abdullah Sermest'in icra ettiği dinî, ilmî ve sosyal faaliyetler bölgede yankı uyandırmış böylece halkın teveccühünü kazanmıştır. Bütün bu gelişmeler tekke içerisinde ve dışındaki irşad ve tebliğ faaliyetlerinin önünü açmış, Nakşbendî tarikatının erkân ve usullerinin daha fazla kitlelere ulaşmasını sağlamıştır.⁶²

1298/1881 yılında altmış üç yaşında vefat eden Abdullah Sermest, kurduğu tekkenin bahçesine defnedilmiştir. Vefat etmeden önce tekkenin maddî ihtiyaçlarına cevap vermesi adına kendi mal varlığından "Tazebayzâde Hacı Abdullah Efendi" adında bir vakıf kurmuş, bu durum kurduğu tekkenin kendisinden sonra da ayakta kalmasını ve faaliyetlerinin devam etmesini sağlamıştır. Kendisinden sonra Ali Akif Efendi ile Hacı Ahmed Hamdi Efendi tekkede postnişinlik görevi ifa etmişlerdir.

2.2. Abdullah Sermest Efendi'nin *Divan*'ı

Kilis'in yetiştirdiği mutasavvıf şairlerin başında gelen Abdullah Sermest, kaleme aldığı *Divan*'ında serdettiği şiirler incelendiğinde divan ve tekke edebiyatına hâkim bir lirik şairi olduğu görülmektedir. Abdullah Sermest, zengin bir gelenekten istifade etmiş, daha çok rindane, âşıkane ve bazen de arifane söyleyişleri denemiş tasavvuf şairlerimizden biridir. Sanatlı söyleyişten ziyade içten ve coşkun; hâkimane

⁵⁶ Bitken, *Kilis Menkıbeleri*, 64.

⁵⁷ Kilisli, *Kilis Tarihi*, 214; Azamat, "Kilisli Abdullah Sermest", XXVI, 18.

⁵⁸ Komisyon, *Evlîyalar Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1992), III/783; Şahin, *Tazebay Divanı*, 22.

⁵⁹ Tazebay, "Abdullah Sermest" (Görüşme: 25 Mart 2023).

⁶⁰ *Divan*'ı dışında kaleme aldığı eserler kaybolmuş ve günümüze ulaşamamıştır.

⁶¹ Abdullah Enverî Efendi, 1272/1855'te İstanbul'a giderek tasdikât haşiyesini Sultan Abdülmecid Han'a takdim etmiş, padişah tarafından yüz lira ihsana nail olmuştur. Bu eseri yılında Matbaai âmirede basılmıştır. Kilisli, *Kilis Tarihi*, 218-223.

⁶² Kilisli, *Kilis Tarihi*, 215-216; Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 51.

söyleyişinin yanında şen-şakrak ve biraz da hiciv barındıran yöresel bir söyleyişi vardır. Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde yazdığı şiirlerinde “Halis” ve “Sermest” mahlaslarını kullanması, tasavvuf düşüncesini muhabbet anlayışı üzerine inşa ettiği izlenimi vermektedir.

İsterim bir göz göre dağı dilimde dağımı
Sağ olursam ta bilem sinem çürük mü, sağ mı?
Dem bu dem, meclis bu meclis öyle sermest ol ki ta
Bilme her ne hal ise duzeh mi? Cennet bağı mı?⁶³

2.3. Şeyh Efendi Tekkesi

Şeyh Abdullah Sermest'in kurucusu ve ilk postnişini olduğu ve bölgede Şeyh Efendi tekkesi olarak bilinen tekke, Kilis'teki ilk Nakşî-Müceddidî tekkesidir. Konum olarak Bölük Mahallesi, Kurtağa Caddesinde yer alıp Çekmeceli Camii'nin tam karşısında bulunmaktadır. Tekke girişindeki taş kemerli kapının üstünde yer alan kitabede bulunan beyitten tekkenin 1275/1858 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁴

Kilis'in ünlü şairlerinden ve 23 yaşında iken büyük bir saygı, teslimiyet ve muhabbet beslediği Abdullah Sermest'ten el alarak müridi olan Zihni Baba'ya⁶⁵ nispet edilen söz konusu beyit şu şekildedir:

Habbezâ dergâh-i feyz câh-i âli dil-pesend⁶⁶
Âsitâni sâye bahş-i tâk-ı gerdûn-ı bülend
Âşinây-i Hâk-i bab-ı devlet-i... bi irtiyâb
Sâlikâni kurb-i vusl-i Hak'tan behre-mend
Himmet-i pîranla yazdım Zihniyâ tarihini
Nevbinâ a'lâdır şâh-ı vâlây-ı Nakş-bend.

Etrafi duvarlarla çevrili geniş bir avluda kurulu olan tekke içerisinde hücre şeklinde altı derviş odası, kütüphane, mescid, zikir odası (hatm-i hâcegân, sohbet ve zikirlerin icra edildiği oda) yer almaktadır. Zikir odasının üst kısmında yer alan bir kitabede de yine Zihni babaya ait şu beyitler yer almaktadır.⁶⁷

⁶³ Abdullah Sermest Efendi'nin *Divan*'ı bağlamındaki tasavvuf düşüncesi araştırmamızın sınırlarını aşacağından, başka bir çalışma konusu olarak ele alınabilir.

⁶⁴ Konyalı, *Kilis Tarihi*, 609.

⁶⁵ Asıl adı Mehmet Nedret olan Zihni, döneminin İstanbul dışında yetişmiş en güçlü halk şairlerindedir. Kilisli mantık hocası Hocazâde Abdurrahman Efendi'den mantık ilmi tahsil etmek için Çermik'ten Kilis'e gelen Çermik müftüsü Abdullah Efendi'nin oğlu olan Zihni, 1251/1835-36'de Kilis'te doğmuştur. Babası ilim tahsilini tamamlayarak icazet alıp Çermik'e dönmesine rağmen Zihni, Kilis'te kalıp buraya yerleşmeyi tercih etmiştir. Şeyh Abdullah Sermest Efendi'ye intisap eden Zihni, şeyhine karşı aşırı bir muhabbet ve büyük bir teslimiyet göstermiştir. Bu aşırı sevgisindedir ki Şeyh Abdullah Sermest Efendi'nin vefatından sonra âdeta kendini sahipsiz görmüş ve artık Kilis'te fazla kalamayarak 1305/1887-88'de Birecik'e gidip yerleşmiş ve 1309/1891-82'de orada vefat etmiştir. Kalender-meşrep halk şairlerinden olan Zihni Baba'nın şiirlerinde tasavvufi bir hava hâkimdir. Mısraalarında Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ehl-i beyte duyduğu muhabbet açıkça dile getirmiştir. Bkz. Kilisli, *Kilis Tarihi*, 244-254; Hasan Şener, “Kilisli Zihni'nin “Olur” Redifli Kerbela Mersiyesi”, *Journal of Turkish Language and Literature Volume:1*, Issue: 2, Autumn (2015), 197; Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 128.

⁶⁶ Konyalı'nın eserinde bu ifade dil-mesned olarak geçmektedir. Ayrıca bkz: Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 350.

Yâ Hazret-i müceddidi elf-i sâni
 Hakka ki kıldı himmet-i pir-i kerâmet-ara
 Bu dergâh-ı reşadet a'lâdan oldu ala
 Hak-i deri damadem takbil-gah-i lem
 Huld-i berinden akdem ehli sülûke me'va
 İlhâm ile yazıldı Zihni bu tamam tarih
 Bab-ı Hüday-ı ziba dergâh-i feyz-i ulya.

Tekke içinde bir türbe ve Şeyh Efendi ailesine mensup kişilerin yer aldığı küçük bir kabristan bulunmaktadır. Kabristanın bir tarafına bayan, diğer tarafına da erkek aile efratları defnedilmiştir. Bu yönüyle diğer kabristanlardan ayrıldığı görülmektedir. Türbede ise Şeyh Abdullah Sermest, Şeyh Mehmet Vâkıf efendi ile eşleri ve çocukları yatmaktadır. Türbenin girişinde “Yâ Hazreti Şâhı Sermest-i Velî” ifadesinin yazıldığı bir levha bulunmaktadır. Türbe kapısının üzerinde yazılı şu beyitler de yine müridi olan Zihnî Baba'ya⁶⁸ aittir.

Müceddit mesleğin tecdit eden sahibi saadet bu
 Ederdi neşr-i feyzi hâsile âmme hizmet bu
 Çıkup on iki pıran etti ilham Zihni'ye tarih
 Makam-ı dilküşâye sür yüzü bab-ı velâyet bu.

Şeyh Efendi Tekkesi, kuruluşundan itibaren dinî, ilmî ve sosyal faaliyetlerin uygulandığı Nakşbendiyye tarikatının Müceddidîlik koluna bağlı bir dergâh vazifesi üstlenmiştir. Tekke, gerek kurucusu olan Abdullah Sermest gerekse ikinci postnişin Şeyh Mehmet Vâkıf Efendi vesilesi ile bölgenin dini, ilmi ve sosyo-kültürel alanlarda faaliyetler gerçekleştirmiştir. Nakşbendîliğin ana esaslarından kabul edilen sohbetin yanı sıra zikir meclisleri kurulmuş, tarikatın erkân ve usulleri anlatılmış, dinî ve manevî hayatın yaşanıp yaşatılmasına gayret gösterilmiştir. Abdullah Sermest'in vakfiyesinden de anlaşılacağı üzere her haftanın pazartesi ve cuma gecelerinde hatm-i haccân merasimi tertip edilmiştir. Tüm bunların etkisiyle Nakşbendîlik-Müceddidîlik Abdullah Sermest ile birlikte Kilis'te yayılma imkânı bulmuştur.

Günümüzde de tekkede sosyal faaliyetler yürütülmekte olup, birtakım ritüel ve geleneklerin icra edildiği görülmektedir. Her ayın sonunda Kur'ân-ı Kerim'in hatim duasının yapılması, Muharrem ayında özellikle ihtiyaç sahiplerine aşure ikramının icra edilmesi bunlardan bazılarıdır. Tekke içerisinde gözlemlenen diğer bir geleneğin de her Ramazan ayında askıda ekmek uygulamasının devam ettirilmesi. Hayırseverler tarafından bırakılan gıda kutuları, ekmek ve pişirilen aşların ihtiyaç sahiplerine iftar saatlerinde dağıtımının yapılması günümüze kadar gelen önemli bir tekke hizmeti olarak tespit edilmiştir. Tekkenin Nakşbendî tarikatına dair faaliyetleri her ne kadar durmuşsa da zikredilen diğer gelenek ve ritüellerin devam ediyor olması tekkenin sosyal yapısının yanı sıra bölge halkı üzerindeki etkisinin hâlâ var olduğunu ortaya koymaktadır.

⁶⁷ Konyalı, *Kilis Tarihi*, 610.

⁶⁸ Kilisli, *Kilis Tarihi*, 216; Konyalı, *Kilis Tarihi*, 522.

2.4. Abdullah Sermest Efendi’nin Tekke Vakfiyeleri

Tekke, dergâh ve asitane gibi sosyal yapıların, tarihsel süreç içerisinde faaliyetlerini devam ettirebilme adına vakfiyelerin önemli bir yeri vardır. Abdullah Sermest Efendi vefat etmeden önce özellikle tekkenin yararına kullanılmak üzere bazı gayri menkulleri vakfetmiştir. Kayıtlarda Abdullah Sermest Efendi’nin tekkeye dair iki vakfiyesi bulunmaktadır. Birinci vakfiye 25 Recep 1286/1969 yılına aittir. Vakfiyede vakfeden kişinin adı (Abdullah Sermest), babasının adı ve ikamet ettiği ev adresi yer almaktadır. Tekke’nin bir kısmının vakfedildiği anlaşılan ifadeler şu şekildedir:

“Bir eyvanı, bir hatimhaneyi, batıya müteveccih altı oda ve kibleye müteveccih bir ahuru müstemil tekke namiyle adlanan milki.”

Vakıf şartları arasında da şu maddeler bulunur:

1. Tekkede yalnız Nakşbendîler oturacaklar.
2. Hayatta iken müteveli kendisi, vefatından sonra erkek evlâdı, evladı bulunmazsa kayın pederi Küçük zâde Hacı Ömer Ağa’nın evladı ve evladının evladı olacaklar.⁶⁹

Diğer vakfiyesi ise 25 Sefer 1297/1879 tarihlidir. Vefatından bir sene evvel kurduğu bu vakıfta on dokuz odalı han, kahvehane, zeytinyağı imalathanesi, ekmek fırını, on sekiz dükkânı tekkeye vakfetmiştir. Bu vakfın şartları da şu şekildedir:

1. Vakıflarla ilgilenen sorumlu kişi hayatta olduğu müddetçe vakıf sahibidir.
2. Vakıf sahibi vefat ettikten sonra sorumlu kişi erkek evladıdır.
3. Vakıf edilen yerler müteveli heyeti kararıyla kiraya verilecektir.
4. Vakfın geliriyle ilk önce vakıf edilen yerlerin onarım ve bakımı yapılacaktır.
5. Her sene Muharrem ayının onuncu gününde, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ve ehl-i beytinin ruhları için aşure pişirilip halka dağıtılacaktır.
6. Vâkıfın vefatından sonra başkalarıyla evlenmeyen eşlerine ayda elişer kuruş tahsis edilecektir.
7. Geriye kalan pay on beşe bölünecek, bunun on üç buçukluk payı tekkeye gelen fakir ve misafirlerin ihtiyaçlarına ve tekkenin onarım ve bakımına harcanacaktır. Yarım pay tekkenin kapıcısına, iki pay da tekke şeyhine, geri kalan dokuz pay ise evlatlarına; erkeklere iki kızlara da bir pay olmak üzere taksim edilecektir. Nesil inkitaya uğradığı takdirde ise onlara tahsis edilen dokuz payın tamamı tekkeye tahsis edilecektir. Müteveli heyeti, söz konusu gelirler ile tekkeye gayr-i menkul satın alacaktır.
8. İlerleyen zaman içerisinde tekke yıkılır ve şartlar yerine getirilemez ise vakfın bütün gelirleri Mekke-i Mükerreme’de bulunan Mehmed Cân’ın tekkesindeki fakirlere gönderilecektir. Bu mümkün olmazsa Haremeyn bölgesinde bulunan fakirlere, bu da mümkün olmazsa Kilis ilindeki fakirlere dağıtılacaktır.⁷⁰

2.5. Şeyh Abdullah Sermest’in Halifeleri (Tekkenin Diğer Postnişinleri)

Abdullah Sermest yetiştirdiği talebe ve müritlerinin yanı sıra iki de halifesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Ali Baba lakabıyla meşhur Şuaybzâde Antepli Ali Akif Efendi, diğeri ise Kahramanmaraş’ın Elbistan ilçesinden olan Hacı Ahmet Hamdi Efendi’dir.

⁶⁹ Konyalı, *Kilis Tarihi*, 612-612.

⁷⁰ Konyalı, *Kilis Tarihi*, 613-616.

2.5.1. Ali Akif Efendi (ö. 1323/1905)

1237/1822 yılında Gaziantep'te dünyaya gelen Ali Akif Efendi, Antepli Şuaybzâde Emîn Efendi'nin oğlu, Muhammed Efendi'nin torunudur. Gaziantep'te halk arasında Ali Baba veya Ali Akif Efendi Hazretleri olarak bilinir. Genç yaşlarında ilim tahsiline Şeyh Câmî medresesinde başlamış, otuzlu yaşlarda da Kilisli Abdullah Sermest'in derslerine katılmış tekkede medrese eğitimini tamamlamıştır. Otuz yıl şeyhinin rahle-i tedrisatında hazır bulunmuş, sohbetlerine iştirak etmiş, seyr u sülûk eğitimini nihayete erdirerek kendisinden icazet almıştır. Şeyhinin vefatından sonra yerine postnişin olmuştur. Gaziantep ve Kilis'te halkı irşad ve tebliğ vazifesinde bulunmuş, İslâm'ın emir ve yasaklarını anlatmaya gayret göstermiştir. 1905 yılında Gaziantep'te vefat ederek Şehreküstü mahallesinde defnedilmiştir. Kabri günümüzde Gaziantep'in ziyaret yerlerindedir.⁷¹ Ali Akif Efendi'nin Gaziantep'te bilinen en meşhur öğrencisi Suriye ve Mısır'da ilim tahsilini tamamladıktan sonra Antep'te dönen Mehmed Hasib Dürri Efendi'dir. (ö. 1913).⁷²

2.5.2. Hacı Ahmed Hamdi Efendi (ö. 1911-12)

Arap Yarımadası'ndan Elbistan'ın Gündere/Evliya mahallesine yerleşen Karpuzoğulları kabilesine mensup bir zattır. Doğum tarihini tespit edemediğimiz Hacı Ahmed Hamdi Efendi, ilk tahsiline Elbistan'da aslen Buharalı olan Osman Efendi'nin yanında başlamıştır. Daha sonra hocası tarafından Kilis'e gönderilmiş, ilim tedrisatını Abdullah Sermest'in rahle-i tedrisatında tamamlamıştır. Bu süreçte hocasına intisap ederek seyr u sülûk eğitimine de devam etmiş, hocasının sohbet meclislerine iştirak etmiştir. Abdullah Sermest'ten halifelik alarak Elbistan'a geri dönen Ahmed Hamdi Efendi, ilmî çalışmalarını yanı sıra irşad ve tebliğ faaliyetlerini yürütmeye çalışmıştır. 1912'de vefat ederek Elbistan'a defnedilmiştir.⁷³

Hacı Ahmet Hamdi Efendi, Abdullah Sermest'in vefatından sonra yerine tekkede postnişin olarak irşad faaliyetlerinde bulunmuştur.

2.5.3. Şeyh Mehmet Vâkîf Efendi (ö. 1965)

1293/1876 yılında Kilis'te dünyaya gelen Mehmet Vâkîf Efendi, henüz altı yaşında iken babası Şeyh Abdullah Sermest'i kaybetmiştir. Babasının yerine postnişin olarak halifesi Elbistanlı Hacı Ahmed Hamdi Efendi geçmiş Vakîf Efendi'nin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Eğitim aldığı bir diğer kişi de babasının ikinci halifesi Ali Akif Efendi'dir. Çocukluk ve gençlik dönemlerini ilim tahsili ile geçiren Vâkîf Efendi, Müftü Haki Efendi gibi döneminin önemli ilim adamlarında da eğitim alarak ilim tahsilini bitirmiştir. Eğitimini devam ettirmek adına dönem arkadaşları Kilisli Muallim Rıfat Bilge ve Dr. Rıfat Kardam ile İstanbul'a gitmeyi kararlaştırmışsa da annesinin müsaade etmemesi üzerine onlarla bu yolculuğa çıkamamıştır.⁷⁴ Eğitimini Kilis'te devam ettirmek zorunda kalmış, hattat Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi'den hattatlığı öğrenerek kendisinden hat icazetnamesini almıştır.

Aslına ulaştığımız icazetname, bir paragraflık Allah'a hamd ve senâ, Hz. Peygamber (s.a.v.)'e de salât ve selâm ile başlamaktadır. Hat hocası icazetnamede Mehmet Vâkîf Efendi'den necip, asîl ve müteddeb-i erîb ve her hâlinde takvadan ayrılmayan bir zat şeklinde bahsetmiştir. Hat silsilesinde üstatların adlarının geçtiği icazetname, Mehmet Vâkîf Efendi'ye nasihat ve vasiyetlerle devam etmektedir. İcazetname dua,

⁷¹ Komisyon, *Evliyalar Ansiklopedisi*, XI/350.

⁷² Abdulhalim Durma, *Evliyalar Şehri Gaziantep*, (Samsun: Erol Ofset Matbaacılık 2015), 89.

⁷³ Arif Bilgin, "Türbedeki 300 Yıllık Sancak ve Şeyh Hacı Ahmet Hamdi Elbistani", *elbistankaynarca.com* (Erişim: 05.04.2023).

M. Yahya Efe, "Şeyh Mehmed Vakîf Efendi", *Kent Gazetesi*, (16 Mayıs 2017), <http://kentgazetesi.biz/seyh-mehmed-yakif-efendi/>.

⁷⁴ Tazebay, "Abdullah Sermest" (Görüşme: 25 Mart 2023).

icazetnameyi veren kişinin adı ve verildiği 1313 yılının Rabûlevvel ayının yirmi üçüncü gününe denk gelen tarih ile son bulmaktadır.⁷⁵

Tekke’de nazarî ve amelî ilimlerle meşgul olan Mehmet Vâkıf Efendi, seyr u sülûk eğitimini 1912 yılında babasının halifesi Hacı Ahmed Hamdi Efendi’nin yanında tamamlayarak tarikat icazetini almış ve tekkenin yeni postnişini olmuştur. Babasının manevî mirasını devralarak Kilis’te ilim ve irşâd faaliyetlerine başlamıştır. Kilis’te Şeyh Efendi olarak anılan Vâkıf Efendi,⁷⁶ Nakşebendî tarikatının âdâp, erkân ve usullerini icra ettiği, kılletu taam, kılletu menam ve kılletu kelam prensiplerini harfîyen uyguladığını bizzat kendisi aktarmıştır. Tekke faaliyetlerinin yanı sıra farklı yerlerden gelen öğrencilere Arapça ve Farsça öğretmiş, fıkıh ve kıraat gibi ilimlerde ders vermiştir. Özellikle Farsça eğitiminde ön plana çıkmış, Sa’dî-i Şîrâzî’nin (ö. 691/1292) *Gülîstan* adlı mensur eseri ile *Bostan* isimli manzum eserinin yanı sıra Hafız’ın *Divân*’ını ders vermiştir. Kendisinden Farsça eğitimi alan öğrencileri arasında Türk dil bilgini Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş (ö. 1982) ile İslâm kültürü başta olmak üzere tasavvuf sahasındaki çalışmalarıyla bilinen Alman yazar Prof. Dr. Annemarie Schimmel’in (ö. 2003) bulunması⁷⁷, ilmî konumunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁷⁸ Bu açıdan bakıldığında tekke, hem bir dergâh hem de bir medrese işlevini gördüğü söylenebilir.

Mehmet Vâkıf Efendi milli mücadele yıllarında tekkede etkin vaaz ve irşadıyla bu mücadeleye katkıda bulunduğu, halkın maneviyatını ayakta tutabilme gayretini göstermiş bir karaktere sahip olduğu ifade edilmektedir. Devlet idaresindeki yöneticilerin emirlerine riayetini bir vazife olduğunu ifade etmesi ve tekkesinde bu minvalde hizmetlerde bulunması devlete olan sadakatini gösteren hususlardan kabul edilmektedir. Mustafa Kemal Atatürk’ün Halep dönüşünde Kilis’teki tekkeyi ziyareti sırasında tekkenin üstlendiği rolü görüp takdir etmesi ve “Burada ileri görüş hâkimdir.” şeklindeki sözleri,⁷⁹ tekkenin devlet-millet arasında bir köprü vazifesini gördüğünü ortaya koymaktadır.⁸⁰

Vaktinin büyük bölümünü tekkede öğrenci yetiştirmekle geçiren Mehmet Vâkıf Efendi, bir yandan dini sohbetler gerçekleştirmiş bir yandan da ilimle meşgul olmuştur. Kendisine “Çok zengin olsaydınız ne yapardınız?” diye sorulduğunda “Çok kitap alır ve dağıtırdım” şeklinde cevap vermesi de ilim hizmetine verdiği değeri ortaya koymaktadır. Ömrünü ilim ve sohbet meclisleriyle geçiren, Kilis’in manevî hayatının gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuş bir şahsiyet olarak bölgede “Şeyh Efendi olarak” bilinen Mehmet Vâkıf Efendi, 04.05.1965 yılında vefat etmiş, Şeyh Efendi tekkesinde bulunan türbede, babasının yanında defnedilmiştir.⁸¹

SONUÇ

Asırlar boyunca farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Kilis, barındırdığı tarihi yapıların yanı sıra kazanılan ve nesilden nesile aktarılacak günümüze kadar devam eden manevî mirasın da sahibi olmuş Osmanlı yadigârı bir şehirdir. Söz konusu manevî mirasın günümüze ulaşmasında özellikle Mevlevîyye ve Nakşebendîyye tarikatlarına bağlı sûfîlerin ve onların yetiştirdikleri öğrencilerinin rolü

⁷⁵ Hat icazetnamesi eklerdedir.

⁷⁶ Şahin, *Tazebay Divanı*, 27.

⁷⁷ Konyalı, *Kilis Tarihi*, 526-527; Mustafa Özkan, “Timurtaş, Faruk Kadri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/184-185.

⁷⁸ Tazebay, “Abdullah Sermest” (Görüşme: 25 Mart 2023).

⁷⁹ M. Yahya Efe, “Şeyh Mehmed Vakıf Efendi”, *Kent Gazetesi*, (16 Mayıs 2017), <http://kentgazetesi.biz/seyh-mehmed-vakif-efendi/>.

⁸⁰ Tazebay, “Abdullah Sermest” (Görüşme: 25 Mart 2023).

⁸¹ Efe, “Şeyh Mehmed Vâkıf Efendi”.

oldukça büyüktür. XV. asırdan itibaren yoğun bir dini ve ilmî hareketliliğin yaşanması bölgenin sosyo-kültürel bağlamda gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Kilis'teki ilk tasavvufi hareketlilik Mevlevîhane'de icra edilen faaliyetlerle başlamıştır. Mevlevîhâne, Osmanlı Devleti tarafından Kilis sancak beyliğine atanan Canbolat Paşa tarafından bina edilmiş ve zaman içerisinde onarımlardan da geçerek günümüze kadar ayakta kalmayı başarmıştır. İlk şeyhi Kilisli Fakrî Ahmed Dede olan Mevlevîhane'ye farklı zaman dilimlerinde şeyhler atanmıştır. Bu durum XX. asra kadar devam etmiş, atanan şeyhler, postnişinlik ve mesnevihanlık görevlerini deruhte etmişlerdir. Mevlevîhane'ye, düzenledikleri vakfiyelerle hem yapının giderlerinin karşılanmasını hem de varlığının devam ettirilmesi amaçlanmıştır. Kimi zaman bazı şeyhlerin gayretleri neticesinde Osmanlı padişahları tarafından da “Mecidi Nişanı” ile taltif edilmişlerdir. Mevlevîhâne, tarih içerisinde farklı fonksiyonları icra etmiş olup günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı bir mescid olarak kullanılmaktadır.

Kilis'teki tasavvufi hareketin bir diğer temsilcisi, aslen Doğu Türkistan'ın Uygur Bölgesi'nden olan Nakşbendî tarikatına bağlı Abdullah Sermest Efendi olmuştur. Mekke'de Abdullah Dehlevî'nin halifelerinden Muhammed Cân'dan tarikat icazeti aldıktan sonra Kilis'e yerleşerek ömrünün sonuna kadar ilim tedrisatı ve irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Halk arasında “Şeyh Efendi Tekkesi” olarak da bilinen dergâh, Sermest Efendi tarafından kurulmuş günümüze kadar da ayakta kalmayı başarmıştır. Tekke'de gerçekleştirmiş olduğu dini ve ilmî faaliyetlerin yanı sıra yetiştirdiği halife ve öğrencileriyle Nakşbendî kültürünün Kilis ve civarında yayılmasına ve bölgenin sosyo-kültürel anlamda ilerlemesine katkı sağlamıştır. Tekkenin diğer bir postnişini olan Mehmet Vâkîf Efendî, Kilis'in yetiştirdiği önemli ilim adamlarından ve tasavvuf büyüklerinden biridir. Babasının manevî mirasını devralarak tekkenin faaliyet alanlarını genişletmiş, özellikle milli mücadele yıllarında tekkede verdiği vaaz ve irşat faaliyetleri ile halkın maneviyatını diri tutmaya da gayret göstermiştir. Mustafa Kemal'in, Halep ziyareti esnasında Kilis'te Şeyh Efendi Tekkesi'nde üç gün misafir kalarak Tekke'nin faaliyetlerini müşahede etmiş ve bu durumu takdirle karşılamıştır. Tekke'nin üstlendiği ilmî, dinî ve siyasi yönlerinden dolayı, Cumhuriyet'in ilanından sonra 1925 yılında çıkarılan “Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun” kapsamında muaf tutulmuştur.

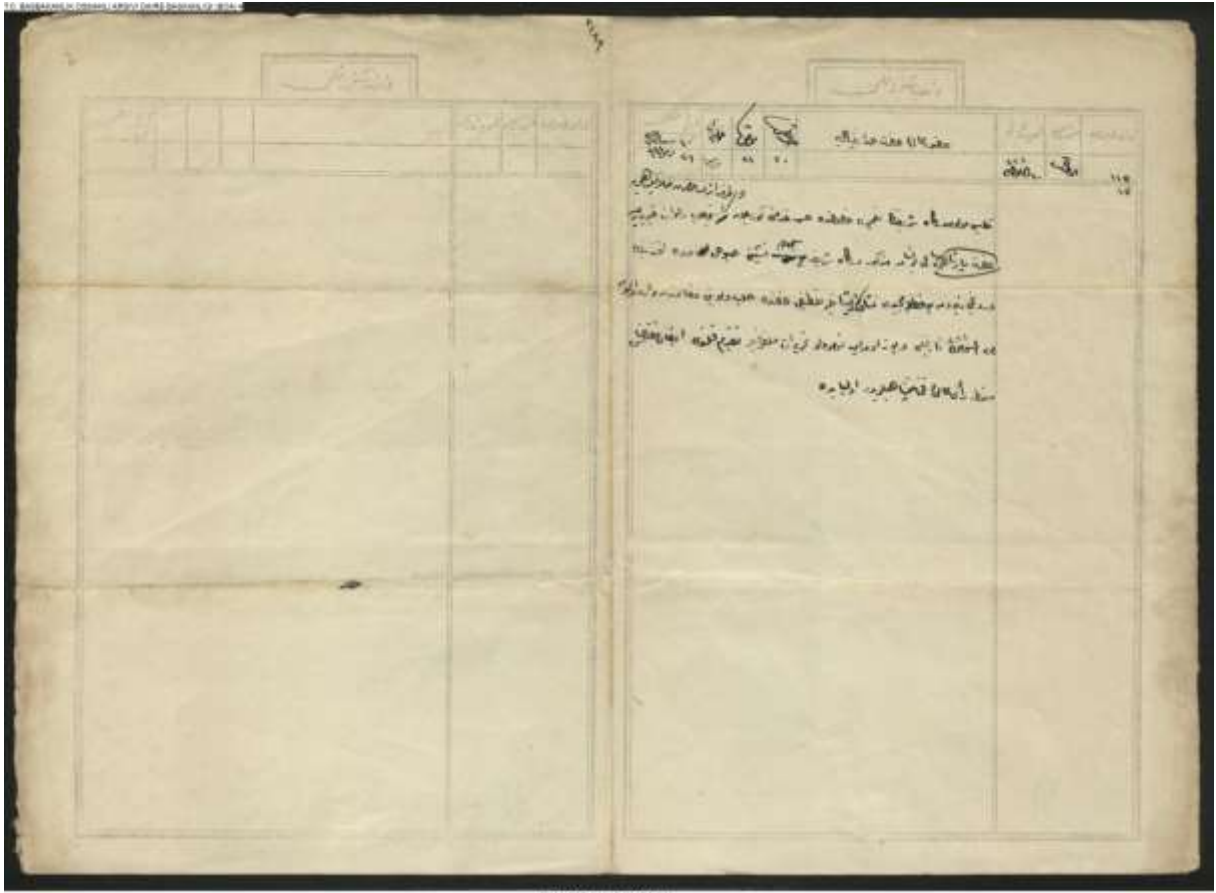
1965 yılında Mehmet Vâkîf Efendi'nin vefatıyla, Tekke'nin faaliyetleri nihayete ermiştir. Mehmet Vâkîf Efendi'nin, kendisinden sonra bir halife tayin etmemesiyle de Nakşbendî tarikatının Abdullah Sermest'ten uzanan kolu da son bulmuştur. Günümüzde zor şartlara rağmen Tekke az da olsa bazı dini ve sosyal faaliyetlerine devam etmektedir.

EKLER

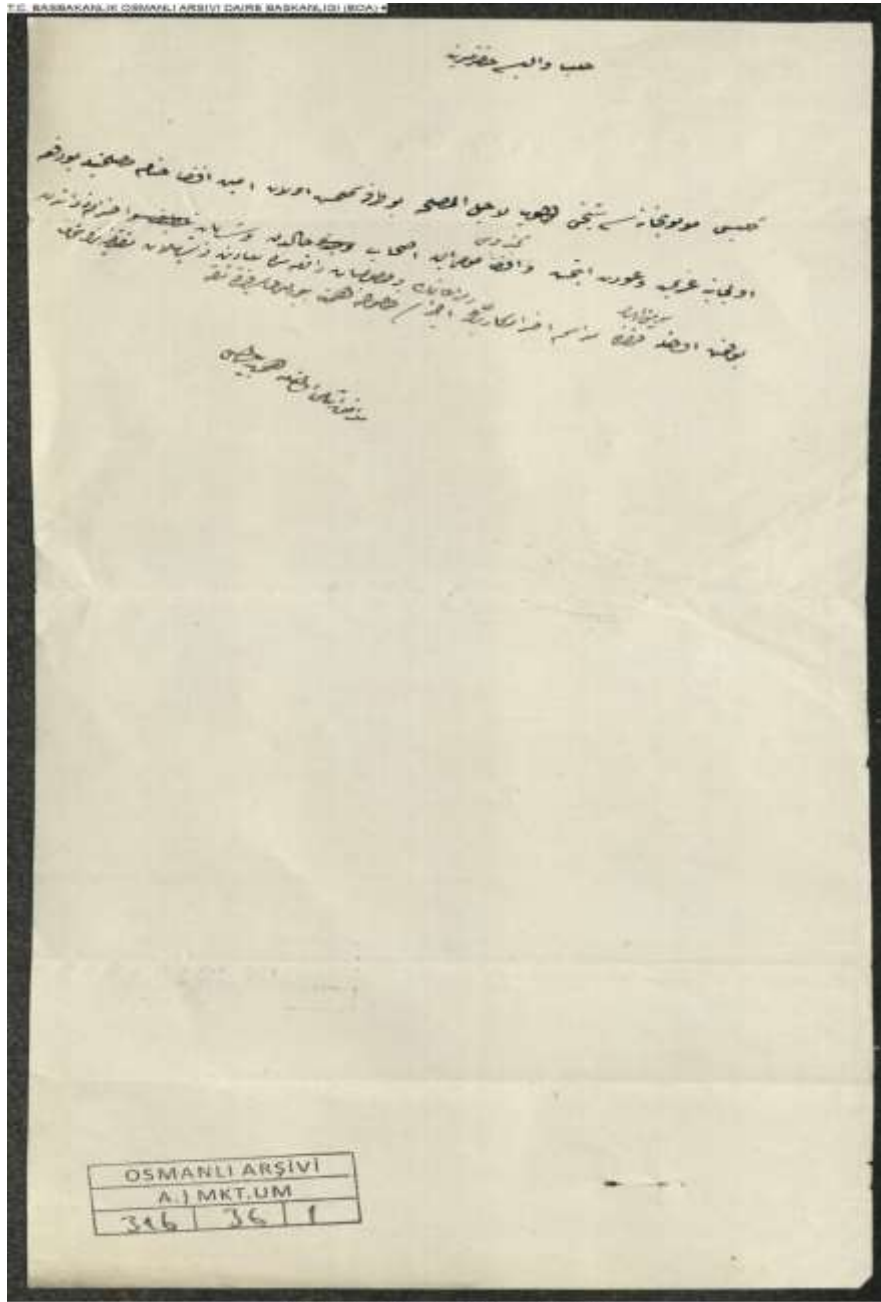
EK-1: Semâhânedeki Koruma Altına Alınan Kitabe.

EK-2: Kilis Mevlevîhânesi postnişini Sabuhî Dede'nin yaptığı hizmetlerinden dolayı Osmanlı Devleti tarafından üçüncü rütbeden Mecidi nişanıyla taltif edildiğine dair 10.08.1323 tarihli belge.

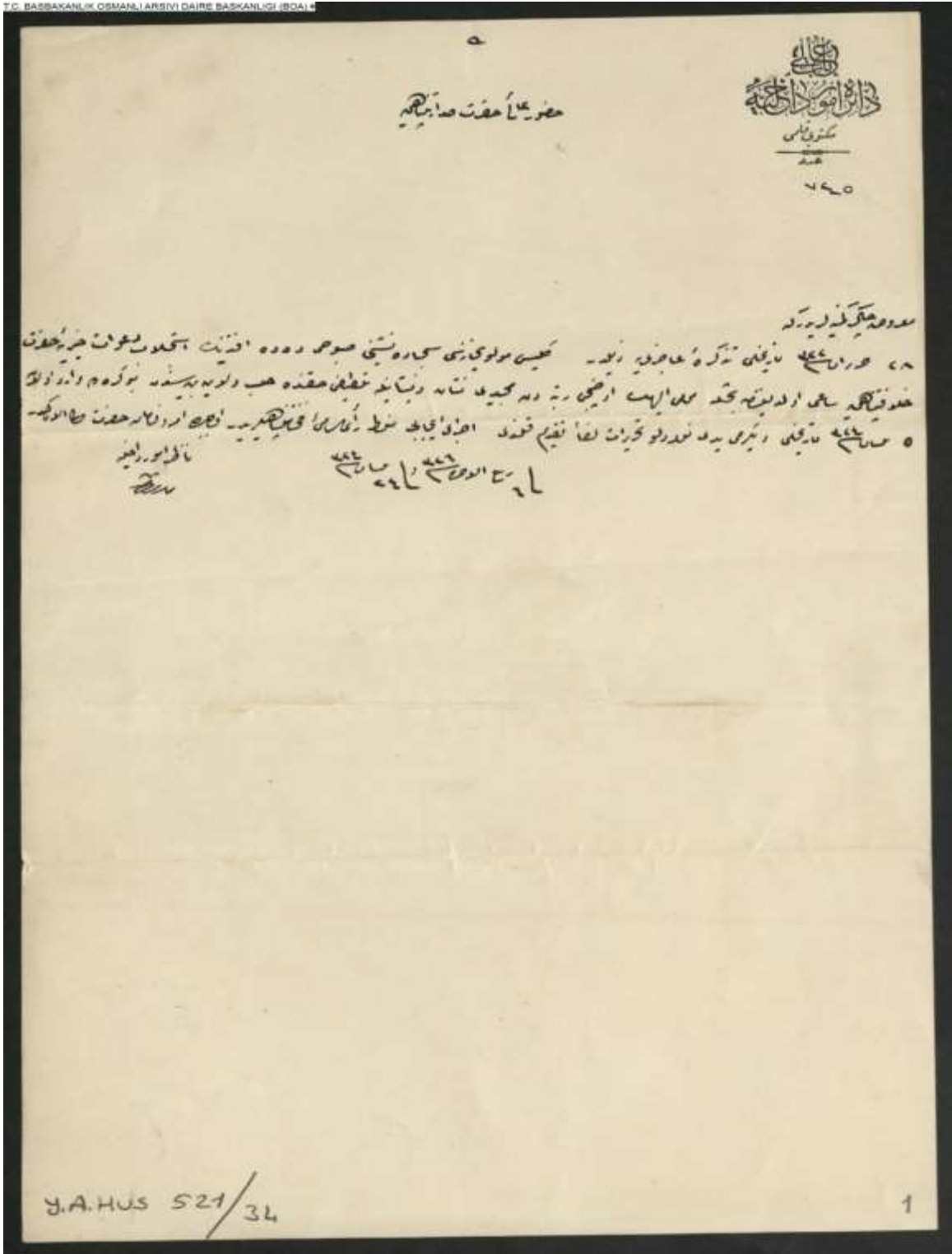

EK-3: Kilis Mevlevîhânesi şeyhi Emin Efendi'ye muavenette bulunulması gerektiği şeklinde geçen ifadenin bulunduğu 08.11.1274 tarihli belge.

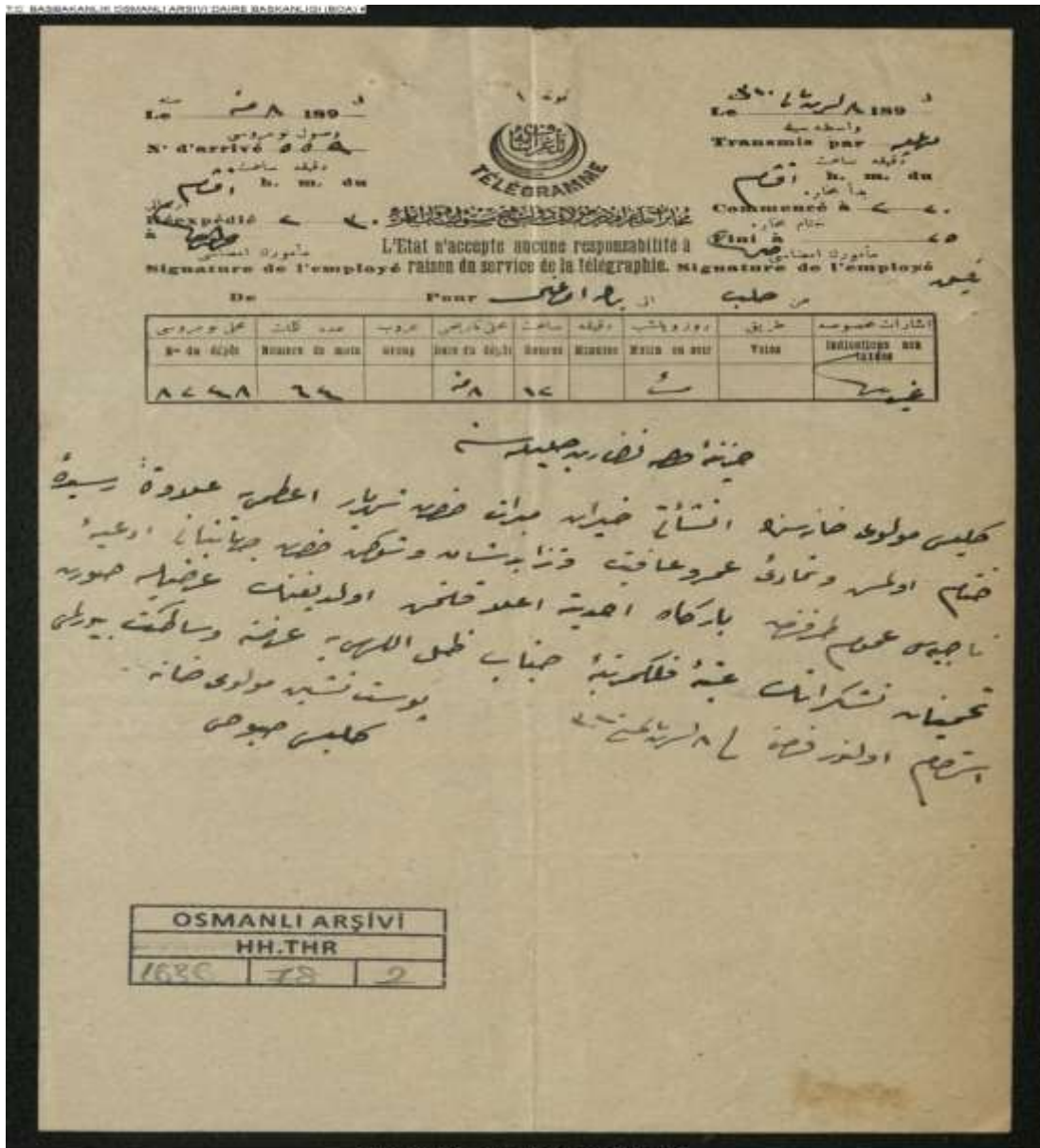
A. J. MKT. UM.00316.00036.001

EK-4: Kilis Mevlevihânesi postnişini Sabuhî Dede'nin yaptığı hizmetlerinden dolayı Osmanlı Devleti tarafından üçüncü rütbeden Mecidi nişanıyla taltif edildiğine dair 06.04.1326 tarihli belge.

EK-5: Kilis Mevlevihânesi'nin onarımının bittiğine dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ulaştığımız 06.06. 1312/1894 tarihli belge.

EK-6: Mehmet Vâkıf Efendi'nin Hat Hocası Hacı Hüseyin Hüsni Efendi'den Aldığı Hat İcazeti.

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله الذي اجرى حروف الارواح بحسوم وجرى مداد الاقدار من انبياء الغيب فتعلم بها كتابه المقوم
 بحمدك حمداً له الابحار انقاس وشكرتك شكراً لا ينفي وتفنته دون الانقاس ونصلى ونسلم على جيبك
 الامين المأمون المغايب والعلم وما يظرون نبيك الذي ارسلته رحمة للعالمين ونصبت
 على المتعلمين ورفعت مقامه في عليين المنزلة عليه واخفض جناحك لمن اتبعك من المؤمنين
 تحلى الانصار في ارض طيبة فحل محل البره في رس مسم يقول انا الامي في التوح ناظر وفي مكتب
 الارواح ربي معلم وعلى له الذين فازوا منه بالخط الجسيم وعلى اصحابه الذين ينوون الطريق السنوي
 الموصل الى جنات النعيم ماسطرت ايدي المطرف في صفحات النزي وما زاد الخط الحسن الحق وضوحاً
 فزال به المرء امين اما بعد فقد لزمني الشاب الغيب والاصيل النسب والمثاد بالارباب
 السيد محمد افندي المكنى بالواقف من لم يزل يتقوى الله في جميع احواله يدين مجتهداً في تحصيل
 قواعد الخط بازلاجه في اقامة وزن الحروف بالقسط والضبط حتى اسفرت غيوم الغيوب
 عن شموس مناهير قمر مطلوب بانوار ما يتمناه فطلب مني الاجازة عند ذلك وقد شهدت له نبلاء
 هذا ان انه لازمة الكالات مالك وهما الناجيزه بكتابة الكبة حسبما اجازني جهابذة الشيوخ
 البالغين من حوزة قصب السبق مبلغ الرسوخ منهم محمد الواقف وسيد الحاج حسين الحنفي اسليوب
 وهو اخذ من حسن صائب الشوق وهو اخذ من عثمان نوري وهو اخذ من حافظ محمد راشد
 افندي جزاهم الله عن احسن ما يجازي به المحنون واحسن اليهم بما هو اياه يوم لا ينفع مال
 ولا بنون واوصي المجاز يتقوى الله في سره وجهه وان يلازم الرفق في نهيه وامره وان لا ينساني
 من الدعاء بحسن الختام والدخول في شفاعته سيد الانام عليه افضل الصلوة واكمل
 السلام قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من كتب بحسن الخط بسم الله الرحمن الرحيم
 دخل الجنة قال بقره بقره الفقير الفقير المحتاج الى رحمة ربه القدير الواقف من تلاميذ الحاج
 حسني وهو اخذ من حسن صائب ثانيا احمد الرضائي غفر الله لهما امين في اليوم الثالث والعشرين
 من شهر ربيع الاول سنة ثلاثة عشر وثلاث مائة والف
 اذنت

KAYNAKÇA

- Altuncu- Tercanlı, Abdullah Akın. “Kilis Yahudi Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52 (Haziran 2022), 287-322.
- Armağan, Abdüllatif. “XVII. Yüzyıl Güneydoğu Anadolusunun Dini- Sosyal Hayatından Bir Kesit: Antep Mevlevîhânesi”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 18/2 (2014), 203--228.
- Azamat, Nihat. “Kilisli Abdullah Sermest”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/18. 18, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Başçılar, Seyfettin. *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*. İstanbul: Kilis Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, ts.
- Bilgin, Arif. “Türbedeki 300 Yıllık Sancak ve Şeyh Hacı Ahmet Hamdi Elbistanî”, *elbistankaynarca.com* Erişim: 05.04.2023, <https://www.elbistankaynarca.com/makale/5065444/arif-bilgin/turbedeki-300-yillik-sancak-ve-seyh-haci-ahmet-hamdi-elbistanli>.
- Bitken, Hasan. *Kilis Menkıbeleri*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020.
- Çelebi, Evliya. *Seyahatname (Anadolu, Suriye, Hicaz)*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1935.
- Çolakoğlu, Şinasi. *Kilis Tarihi Üzerine Deneme*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1995.
- Dehlevî, Abdullah. *Makâmât-ı Mazhariyye*. İstanbul: y.y.y., 2002.
- Durma, Abdulhalim. *Evlialar Şehri Gaziantep*. Samsun: Erol Ofset Matbaacılık 2015.
- Dündar, Abdulkadir. *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Efe, M. Yahya. “Şeyh Mehmed Vakıf Efendi”. *Kent Gazetesi* (16 Mayıs 2017. <http://kentgazetesi.biz/seyh-mehmed-vakif-efendi/>).
- Emecen, Feridun. “Mercidabık Muharebesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/174-176. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Eyice, Semavi. “Canbolat Bey Türbesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/143. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mevlân'a'dan sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, 1983.
- Göyünç, Nejat. “Osmanlı Devleti'nde Mevlevîler”. *Belleten*, 55/213, (Ağustos 1991), 351-358.
- İlgürel, Mücteba. “Canbolatoğulları”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/144-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kaya, Bayram Ali. “Osman Selâhaddin Dede”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/378-379. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Kilisli, Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Komisyon. *Evlialar Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1992.
- Komisyon, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları, 1984.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Küçük, Sezai. *XIX. Asırda Mevlevîlik ve Mevlevîler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Küçükdağ, Yusuf. *Antep Mevlevîhânesi ve Vakfiyeleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.

- Küçükdağ, Yusuf. “Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri”. *Osmanlı Araştırmaları* 24 (2004), 257-287.
- Sâkıp Dede, Mustafa. *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân*. Mısır: Matbaa-i Vehbiyye, 1283.
- Şahin, Abdullah. *Kilisli Abdullah Sermest Tazebay Divanı*. Ankara: y.y.y., 1999.
- Şahin, Abdullah, “Abdullah Sermest Tazebay Kilisli”. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/abdullah-sermest-tazebay-kilisli>.
- Şener, Hasan. “Kilisli Zihnî'nin “Olur” Redifli Kербela Mersiyesi”. *Journal of Turkish Language and Literature Volume:1, Issue: 2, (Autumn 2015)*, 195-204.
- Tanrıkorur, Ş. Barihuda. “Kilis Mevlevîhânesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/8. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Tanrıkorur, Ş. Bârihüdâ. “Mevleviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/468-475. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Tanrıkorur, Ş. Bârihüdâ. *Türkiye Mevlevîhanelerinin Mimari Özellikleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Tazebay, Mehmet Vakıf. “Abdullah Sermest” (Görüşmeci: Semih Bekçi, Ses Kaydı, 23 Mart 2023).
- Tercanlı, Akın. “Kilis Ulu Cami Süslemeleri”, *Sosyal Bilimler Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*. ed. Halil Aldemir-Mustafa Ayyıldız. 98-131. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Tuncer, Orhan Cezmi. “Kilis Mevlevîhânesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22 (Haziran 1996), 259-281.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İştiklerim*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Basım, 2010.
- Özkan Güneş, Bahanur. *Kilis Şairleri* Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Özkan, Mustafa. “Timurtaş, Faruk Kadri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 41/184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

ARŞİV BELGELERİ

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Kurum: A.). MKT.UM, Yer Bilgisi: 316-36, Tarih: 08.11.1274.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Kururum: DH. MKT, Yer Bilgisi: 1015-25, Tarih: 10.08.1323.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Kurum: Y.A. HUS, Yer Bilgisi: 521-34, Tarih: 06.04.1326.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Kurum: Y.MTV, Yer Bilgisi: 297-6, Tarih: 02.03.1325.
- Tapu Kadastro Genel müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivleri, Ankara. Tapu Tahrir Defteri, Defter No: 171 s. 4.
- Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri, Halep Muhasebe Defteri, Defter No: 512.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi Defteri, Vakfiye Defterleri; Defter No: 747, s. 178-181, (Kilis'te esseyid Ahmed Sabuhi Vakfi, H. 1317, 23 Şehri Seferu (M. 1899) Tarihli Arapça Vakfiye Sûreti, (Türkçesi: Defter No: 1759, s. 253-256).

Konya Mevlânâ Dergâhı Arşivi, No: 54/10.

KİLİS'TE MODERN EĞİTİM

Mehmet Ali YILDIRIM- Ali AKDENİZ*

1. KİLİS RÜŞDİYE MEKTEBİ

1.1. Rüşdiye Mekteplerinin Kuruluşu ve Tarihsel Gelişimi

Osmanlı'da klasik dini eğitim kurumlarının haricinde modern, batılı tarzda okulların kurulmasına 18. yy. sonlarında rastlanır. Tanzimat'la birlikte askeri ve sivil eğitimde modernleşme girişimleri görülür. Tanzimat Dönemi'ndeki eğitim ile ilgili lahiya ve nizamnameler incelendiğinde gerek eğitim-öğretim metodunda gerekse ders materyallerinde bir dizi değişiklik göze çarpmaktadır. Bilhassa 1839 senesinde Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından sunulan bir layiha Osmanlı'da eğitim modernleşmesinin mihenk taşlarından biri olmuştur. Kısaca layihada, hâlihazırdaki askeri ve sivil eğitim programlarının eskiliğinden ve eksikliklerinden yakınılmış ve birçok usulsüzlükten dolayı eğitim için yeni sisteme ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir¹.

Bu lahiyahada belirtilen eğitim sorunlarını çözmek adına ise rüşdiye derecesinde Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 5 Mekteb-i Rüşdi (3'ü Davutpaşa, Bayezid ve Üsküdar 2'si ise İstanbul'un muhtelif yerlerinde) açılması da kararlaştırılmıştır². Rüşdiyeler ilk kurulduklarında sıbyan mekteplerinin bir üst sınıfı gibi düşünülmüş fakat Tanzimat döneminde çok geçmeden genel orta öğretimin temel düzeyi hâline gelmiştir. Askeri rüşdiyelerin haricindekilere mülkiye rüşdiyeleri denmiştir. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti (1846) kurulduktan sonra bu mektepler de açılmaya ve çoğalmaya başlamıştır. 1852 yılında İstanbul'daki rüşdiye mektebi sayısı 12 idi. Dârümuallimin-i Rüşdi (1848) ilk mezunlarını verip öğretmen yetiştirdikçe rüşdiye mektepleri de taşra ve büyük kent merkezlerinde kurulmaya ve sayıca artmaya başladı. Mülkiye rüşdiyelerinin mezunları genellikle devletin memur kadrolarına atanıyordu. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi rüşdiyelerin 500 haneyi geçen her yerleşim yerinde kurulmasını öngörüyordu. Ayrıca kurulacak olan bu mekteplerin personel giderleri ve diğer masrafların maarif sandıklarından karşılanması öngörülmüştü. Öğretim süresi 4 yıl olan rüşdi mektebine sıbyan mektebini bitirip şahadetname alan öğrenciler sınavsız bir şekilde kayıt olabiliyordu³. 1876 yılına kadar rüşdiye mekteplerine sadece Müslüman çocuklar alınırken bu tarihten sonra gayrimüslim çocuklarının da alınması kararlaştırılmış ama bu öğrencilerin mektebe kabulünde, Türkçe olarak sınav olunmaları ön şart koşulmuştur⁴.

II. Abdülhamid'in tahta çıkışından hemen sonra patlak veren Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle rüşdiyelerin yeniden tanzimi için 1879 yılına kadar beklemek gerekmiştir. 1879 yılında ise Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi

---

* Prof. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis/Türkiye, e-posta: maliyildirim@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2396-1165; Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kilis/Türkiye, e-posta: ali.akdeniz@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4230-892X.

¹ Uğur Ünal, *II.Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri* (Ankara: TTK, 2015), 1.

² Ünal, *II.Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*, 1.; *Bu lâyiha üzerine Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı 'Âli ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye dahi müzâkerât ve muhâberât cereyan iden bazı ta'dilat ve islahât icra kılınıktan ve keyfiyet irâde-i seniyye-i hazret-i zillullahiye dahi iktirân itdirildikten sonra Mekteb-i Ma'ârif-i 'Adliyye ile üçü Davud Pâşâ ve Bayezid ve Üsküdar'da ve ikisi de İstanbul'un sâ'ir cihetlerinde olmak üzere beş 'aded Mekteb-i Rüşdi küşâd ve mü'ahharan Mekteb-i Ma'ârif-i 'Adliyye Mekteb-i Edebi ve Mekteb-i 'İrfânî nâmlarıyla ikiye ferik olunarak birine Bayezid ve diğerine Sultan Ahmed 'uhdesine Anadolu pâyesi tevcihle (Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (SNMU) H.1321, 19.*

³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara, Pegem,2008), 164-165.

⁴ Ünal, *II.Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*, 2.

kurulmuş ve rüşdiye mektepleri incelenmeye başlanmıştır. Dairenin müdürlüğüne ise yeni usul eğitimin taraftarı olan Selim Sabit Efendi getirilmiştir. 1883 yılında İstanbul rüşdiye mekteplerinden mezun olan 150 öğrencinin şahadetname töreninde Sabit Efendi memleket genelinde tam 460 rüşdiye derecesinde mektebin aktif olarak hizmet verdiğini ve 30.000 öğrencinin bu mekteplerde eğitim gördüğünü ifade etmiştir⁵.

1879-1885 yılları arasında dört defa sadaret makamına getirilen Sait Paşa, Sultan II. Abdülhamid’e beyan ettiği bir raporda vilayetlerde 119, İstanbul’da ise 17 yeni rüşdiye mektebi yapıldığını söylemiştir. Burada özellikle belirtilmesi gereken husus, devletin ekonomik bunalım ve sürekli savaş içerisinde olmasına rağmen eğitime yaptığı denli yatırımdır.

Özetle 1909 senesine gelindiğinde rüşdiye derecesinde eğitim veren faal 72 mektep vardı. İstanbul’daki askeri rüşdiye mektepleri de hesaba kattığımızda rüşdi mektep sayısı 76’ya ulaşıyordu. Bu mekteplerin birçoğunun 1877-1909 tarihleri arasında yani Sultan II. Abdülhamid döneminde açılmış olması da dikkate şayandır. Bu istatistiki bilgilerden hareketle Osmanlı Dönemi’nde okullaşmanın en hızlandığı dönem II. Abdülhamid’in saltanat yıllarında olmuştur.

1.2. Kilis Rüşdiye Mektebi’nin Kuruluşu ve Gelişimi

Kilis Rüşdiye Mektebi’nin kuruluş tarihini kesin bir şekilde ihtiva eden bir vesika maalesef yoktur. Maârif Nezâreti tarafından yayınlanmış olan 1894-1895 tarihli istatistikte Kilis Mülki Mektebi Rüşdiyesi’nin kuruluş tarihi Rumî 1286 (ay bilgisi mevcut olmadığından tahmini olarak Miladi 1870-71 demek mümkündür) olarak belirtilmiştir. Ayrıca Rumî 1294 tarihli bir arşiv vesikasında mektebin kuruluş tarihini tespit etmek mümkün olup aşağı yukarı da istatistikte verilen yine 1870 tarihine işaret etmektedir. Bu istatistiğe göre mektebin, 1893 tarihinden kalan öğrenci sayısı 54, yapılan sınav neticesinde 1895-1896 ders yılına bakiye kalan öğrenci sayısı ise 62 olarak belirtilmiştir. 1894 ders yılının başlangıcından nihayetine kadar kabul edilen öğrenci sayısı 35 iken muhtelif sebeplerden mektepten ayrılan öğrenci sayısı 20’dir. Nihai olarak sınavla 7 öğrenci diploma almıştır. Mektebin hoca sayısı ise 3 olarak belirtilmiştir⁶.

Halep vilayet salnamelerinde ise Kilis Rüşdiye Mektebi’ne ilişkin ilk defa 1306 tarihli salnamede memurlar kısmında mektebin muallim-i evveli Yunus Efendi ve muallim-i sanisi olarak da Ali Efendi isimleri yazılmıştır⁷.

Mektebin lokasyonu hakkında ise İbrahim Hakkı Konyalı “*Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*” adlı eserinde Kilis hükümet konağının tarihsel oluşum sürecini anlatırken konağın daha önce Kilis müsellimi Topaloğlu Hacı Mustafa Ağa’ya ait olduğu ve altında ahırlar üstünde ise 30’a yakın odanın havi olduğu bir kervansaray olduğunu belirtmiştir. Kervansarayın solunda da Kilis Rüşdiye Mektebi’nin olduğunu aktarmıştır⁸. İhtimal dahilinde olmakla beraber belirtilen yer halihazırda bir iş merkezinin bir bölümünü oluşturmaktaydı. Çünkü rüşdiye binası günümüze kadar varlığını devam ettirememiştir. Hem II. Abdülhamid

⁵ Esmâ İğüs, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 56-57; Ayrıca bkz. Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafî, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve icrââtı XIX. asır Osmanlı Maârif Tarihi* (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), 225.

⁶ *Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celilesi İdaresinde bulunan Mekatib-i İptidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiye ve Dersââdet’te Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistikî, 1310-1311 Sene-i Dersiyeh-i Maliyesine Mahsusdur, Dersââdet Matbaâ-i Osmaniye*, s.39; *Kilis Mektebi Rüşdiyesinin tarih-i küşâdı yedi seneyi müteceviz iylediği cihetle riyaziye ve coğrafya gibi tedrisi....* Bu belgeden mektebin kuruluş tarihini tahminen bulmak mümkün olabiliyor. Rumi 1294 tarihli olan bu belgeden 7 yıl çıkardığımızda iki kaynak için verilen tarihler birbiriyle örtüşmektedir. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF.MKT.) 57/174 (8 N 1295/5 Eylül 1878).*

⁷ *Halep Vilayeti Salmemesi (HVS.), H.1306*, 145,146.

⁸ Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 632-633

albümlerinde yer alan Kilis Rüşdiyesi'ne ait eski bir fotoğraf hem de mektebin restorasyonuna dair bir arşiv vesikası bu konum bilgisini desteklemektedir⁹.

Restorasyon ve tamir sürecine bakıldığında ise mektebin ilk tamirinin 1895 yılında yapıldığını görüyoruz. Mektebin geçen zamanla birlikte bazı yerleri harap olmuş ve ilgili kısımlar için hayırsever çevrenin yardımlarıyla tamir edilmiştir. Tamir sonrası resmi açılış için yapılacak olan mevlid-i şerife kaza kaymakamı, birçok memur, askeri subaylar, memleketin ileri gelenleri ve mektep hocaları katılmıştır. Törenle ilgili kısa bilgiler veren Halep Maârif Müdürü Hüseyin Zeki Bey, nezarete yazdığı bir yazıda yapılan mevlidin akabinde mektep için âlimlerin dualar ettiğini de aktarmıştır¹⁰.

1908 yılında ise mektebin tamiri için bir keşif evrakı hazırlanmıştır. Evrakta tamir için gerekli olan malzemeler hakkında detaylıca bilgi verilmiş ve yekün meblağın 6.100 kuruş olduğu ifade edilmiştir. Fakat o yılki bütçe planlaması bittiğinden bu tamir için talep edilen paranın gelecek yılın bütçesine eklenmesine karar verilmiştir. Konuyla ilgili 1909 yılında, Halep Maârif Müdüriyeti'ne bir tezkire yazılmıştır. Belgede, ifade edilen bu tahsisat miktarı bilgisinin muhasebeye bildirildiği fakat olumlu veya olumsuz bir dönüş sağlanmadığı dile getirilmiştir. Bu bağlamda konu Halep Valisi'ne intikal etmiş olacak ki vali, konuyu Maârif Nezâreti'ne iletmış ve ihtiyaç duyulan paranın teminini talep etmiştir¹¹.

1912 yılına gelindiğinde Halep Maârif Müdüriyeti'nden Kilis Rüşdiye'si için ilave bir derslik daha yapılması talep edilmiştir. Fakat verilen cevapta yapılacak olan derslik ile ilgili herhangi bir şema veya inşaat planının gönderilmediği ifade edilmiş ve bundan dolayı da mektebin şu anki hali ile ilaveten yapılacak olan derslik için inşaat planı talep edilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus mektebin açılışından bu tarihe doğru uzanan serüveninde öğrenci sayısında sürekli bir artış yaşanmış ve mektep binası bu talebi karşılamaya yetmemeye başlamıştır¹². İnşaat planının istenmesi üzerine belediye mimarı, meclis azası ve dülger odası eşliğinde bir keşif evrağı hazırlanmış ve kalem kalem ihtiyaç duyulan tüm malzeme ve birim fiyatları yekün ile birlikte belirtilmiştir. İlgili evraka göre ilave derslik için yekün 6.320 kuruşa ihtiyaç duyulmuştur ve ilgili keşif evrakı Halep idare meclisi tarafından onaylanmıştır. Gerekli ihtiyaçların belirlenmesinden sonra Halep valisi, müftü, defterdar, tahrirat müdürü ve azalardan mürekkep bir komisyon Maârif Nezâreti'ne konuyu özetleyen bir yazı hazırlamıştır. Yazıda Kilis'in coğrafi ve stratejik durumu izah edildikten sonra Kilis Rüşdiyesi'nin incelenmiş olduğunu ve gerçekten de ilave bir dersliğe ihtiyaç duyulup gerekli olan bu paranın ödenmesi talep edilmiştir. Nezâret, konuyu kendi mimarına iletmış, mimar ise gönderilen bu evrakın sadece keşif evrakı olduğunu ve buna göre ödeme yapılamayacağını ifade etmiştir. Bu yüzden mektebin derslik ilave edilmeden önceki haliyle ilave olunacak derslikle beraber oluşacak mektep şemalarının gönderilmesi gerektiğini nezarete bildirmiş ve ödemenin bu plana göre yapılabileceğini söylemiştir. Bunun üzerine Maârif-i Umûmiye Nezâreti, mimarın konu ile ilgili görüşlerini kapsar vaziyette planların eksikliğinden bahisle konuyu tüm evraklarla birlikte Tedrisât-ı İbtidâiye-i Müdüriyeti-i Umûmiye'sine havale etmiştir¹³.

⁹ Mektebin konum bilgisine ait diğer bir kaynak da 1920 yılında Kilis İdadi mektebi müdürlüğüne gelen Fikret Gücer Bey'inn kendi kaleme kaldığı hatıratıdır. Buna göre Kilis Rüşdiyesi günümüzdeki Hükümet binasının bahçesine denk geliyordu ki bu konum bilgisi yukarıda verilenlerle aynıdır. Fikret Gücer (Kilis Mekteb-i İdadi müdürü), *Hayat Hikâyem*, Basılmamış Hatırat, 1-2.

¹⁰ *BOA., MF.MKT. 263/5 (4 ZA 312/ 29 Nisan 1895)*; Belirtilen tarihte vilayetin Maârif Müdürü Zeki Bey olarak görülmektedir maârif idaresi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *HVS*, 1312, 126.

¹¹ *BOA., MF.MKT. 1087/47, 17 M 1327(8 Şubat 1909)*.

¹² *BOA., MF.İBT. 404/33(8 Z 1330/ 189 Kasım 1912)*.

¹³ *Haleb Vilayeti meclis-i idare mazbatasına merbûten varid olub kısm-ı Kilis Mekteb-i Rüşdi binâsının 'ilavâtına dâ'ir keşf defteri encümenimizce mütâlâ'a ve tedkik olunmuş ise de mevcud binâ ile ilave olunacak kısmın ne vesa'itde bulunduğu zikr edilmediğinden binânın hal-ı hazırı ile ilâve olunacak mahallin taksimat ve terbi'ini irâe iden bir*

Nezâretin, konuyu bu müdüriyete taşımasının sebebi ise bilindiği gibi rüşdiye mektepleri, taşrada kurulan ilk modern sivil eğitim kurumlarıydı. Eğitimin ortaöğretim basamağını oluşturma düşüncesiyle kurulmuş olan bu mektepler zaman geçtikçe okullaşma türünün artmasından dolayı teşkilat yönünden Maârif Nezâreti için bir hayli karmaşık hâle gelmişlerdi. İbtidai ve idadi mektepleri çoğaldıkça rüşdiye mektebinin konumu hakkındaki tartışmalar da bir hayli artmıştı. Gerçi 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nezâreti bu mektepleri ilkokul kademesinde görmüştü fakat bu karışıklık II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar devam etmişti¹⁴. Bazen programlarında yer yer değişiklikler yapılan rüşdiye mekteplerini, sonraki süreçte idadilerle birleştirilme yoluna gidilmişti¹⁵. II. Meşrutiyet döneminde de tüm eski usuldeki rüşdiyelere örnek olması açısından numune rüşdiye mektepleri kuruldu. Bu rüşdiyelerin sayısı 1909-1910 eğitim yılı döneminde 21'i buldu. 1913 senesinde yapılan bir düzenleme ile bazı rüşdiyeler, hocaları ve öğrencileri ile birlikte eğitim süresi 6 yıl olan ibtidai mektepleriyle birleştirilmek sureti ile ismen tarih sahnesinden silinirken bazıları da numune rüşdiyesi adıyla Cumhuriyet'e kadar varlığını sürdürmüştür¹⁶.

Kilis Rüşdiyesi'nin de numune rüşdiye mektebi olarak revize edilmesi birkaç defa gündeme gelmişti. 1910 senesinde mektebin başöğretmeni Cemal Efendi, vilayet nezareti tarafından görevlendirilerek İstanbul'a da gelmiştir. Bu sırada nezarete yazdığı bir mektupta Kilis Rüşdiye Mektebi'nin 1910 yılı itibarıyla daha önce revize edilmiş olan Antep Rüşdiyesi gibi numune rüşdiyesi statüsüne dönüştürüldüğünü duyduğunu dile getirmiştir. Bu değişim sonrasında ise kendi pozisyonunun ne olacağı hakkında nezaretten bilgi istemiştir. Verilen cevapta Kilis Rüşdiyesi'nin numune rüşdiyesine dönüştürüldükten sonra Cemal Efendi'nin de durumunun tekrar değerlendirileceği belirtilmiştir¹⁷. Aynı yılın Nisan ayında da müfettiş Necip Efendi, Kilis Rüşdiye Mektebi hakkında yazdığı raporda öğrenci sayısının 100'e yakın olduğunu ve yeni eğitim öğretim yılı için müracaat eden öğrencilerle sayının 125'e yükseldiğini belirtmiştir. Bundan dolayı da Kilis Rüşdiyesi'nin talebi karşılama yetersiz kaldığını ayrıca öğrenci sayısı ve terakkisi daha az olan Mara Rüşdiyesi'nin ise ibtidai mektebiyle birleşmesinin daha iyi olacağı yönünde görüş belirtmiştir¹⁸. Bu dönüşüm süreci, 1911 senesinde Halep maârif müdürünün nezarete yazdığı bir yazıda Antakya, Kilis ve Elbistan rüşdiyelerinin hem stratejik konumları hem de yüksek öğrenci sayılarından dolayı Antep Rüşdiyesi gibi numune rüşdiyesine dönüştürülmesi gerektiği talebi ile devam etmiştir. Fakat talebe cevaben bu yılki bütçede para kalmadığı, ancak gelecek yıl bütçe planına bu masraflar eklenirse talebin dikkate alınacağı beyanı belirtilmiştir¹⁹.

1.3. Kilis Rüşdiye Mektebi'nin Eğitimci Kadrosu

Mektebin bilinen ilk muallim-i evveli (Başöğretmen) kuvvetle ihtimal Ahmet Hulusi Efendi'dir. Mektep açılışını müteakip geçen 7 sene zarfında muallim-i evvel kadrosu boş kalmıştır. 1878 tarihli bir arşiv vesikasında mektebin açılmasının üzerinden 7 sene geçmesine rağmen riyaziye ve coğrafya gibi sadece muallim-i evvel tarafından okutulabilecek derslerin 7 senedir okutulmadığı söylenmiştir. Bu derslerin okutulması için her ne kadar bir muallim-i evvel ihtiyacı elzem olsa da halihazırdaki öğrenci sayısı otuz biri geçmediği için iki muallime ihtiyaç olmadığı cevap olarak ifade edilmiştir. Bundan sebep okulun muallim-i sanisi olarak 310 kuruş maaşla görev yapan İbrahim Efendi'nin azliyle maaşının üzerine 290 kuruş eklenmek

---

haritanın celb itdirilmesi beyanıyla işbû mazbatamız merbûtiyla ma'ân tedrisât-ı ibtidâ'iyeye müdiriyyet-i 'umûmisine takdim kılındı. Fi 3 Teşrin-i Sâni Sene 328...BOA., Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi (MF.İBT.) 404/26 (6 L 1330/ 18 Eylül 1912).

¹⁴ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839- 1908 - İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 202-203.

¹⁵ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, (Ankara: TTK, 1999), 112.

¹⁶ Cemil Öztürk, "Rüşdiye", *DİA*, (İstanbul, TDV, 2008), 35, 300-303.

¹⁷ BOA., MF.İBT. 266/73 (9 RA 1328/21 Mart 1910); BOA., MF.İBT. 267/76 (23 RA 1328/4 Nisan 1910).

¹⁸ BOA., MF.İBT. 395/39 (26 Ş 1328/31 Ekim 1910).

¹⁹ BOA., MF.İBT. 305/81 (15 M 1329/16 Ocak 1911).

suretiyle yerine Silistre Rüşdiyesi muallim-i evveli Ahmet Efendi'nin 600 kuruş maaşla Kilis'e tayini gerçekleştirilmek istenmiştir²⁰. Hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Ahmet Hulusi Efendi Kilis Rüşdiyesi'nde 1 sene görev yaptıktan sonra kendi isteğiyle 23 Eylül 1879 tarihinde Ünye Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmiştir²¹. Hatta Ahmet Hulusi Efendi kendisine 311 saat uzak mesafede olan Ünye Rüşdiye'sine gitmek için bir miktar harcırah istemişse de tayin işleminin kendi isteği doğrultusunda gerçekleştiğine istinaden harcırah verilmemiştir²². Hulusi Efendi'nin yerine de Trablusşam Mektebi Rüşdiyesi muallim-i evveli Niyazi Efendi harcırah almak suretiyle tayin edilmiştir. Ama Niyazi Efendi'nin tayin işlemi tamamlanamamış olmalı ki sadece iki ay sonra Ahmet Hulusi Efendi'nin yerine o sene Dârümuallimin-i Rüşdi'den mezun olan Osmanpazarlı Hafız Yunus Efendi tayin edilmiştir. Yunus Efendi çeşitli problemlerden dolayı harcırah alamamış ve bundan dolayı da görev yeri olan Kilis'e zamanında gidememiştir. Hatta kendisi gelene kadar yerine bir vekil muallim atanması da söz konusu edilmiştir²³.

Yunus Efendi'nin Dârümuallimin-i Rüşdi mezunlarından olması da nazar-ı dikkate şayandır. Çünkü Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden sonra öğretmen atamalarına ayrı bir özen gösterilmiş özellikle yeni kurulacak olan rüşdiyelerde muallim-i sani yerine Dârümuallimin'den mezun bir muallim-i evvelin atanması şart koşulmuştu. Örnek vermek gerekirse 1872 yılında Tuna vilayetine bağlı Babadağı ile Berkofça'da yeni açılmış olan rüşdiyelere vilayet tarafından muallim-i sani tayin edilmesine rağmen Maârif Meclisi bu atamaya izin vermemiş ve Dârümuallimin'den mezun hocalar tayin edilmesi gerektiğini vilayete iletmiştir. Bu tarihten itibaren yeni açılan rüşdiyelere kısa zaman içerisinde Dârümuallimin'den mezun diplomalı bir muallim-i evvelin atanması şart hâline gelmişti. Çünkü rüşdiye programındaki matematik ve coğrafya gibi derslerin ehliyetine muallim-i evveler sahipti ve sadece onlar bu dersleri okutabiliyordu²⁴.

Yunus Efendi, Aylık 500 kuruş maaşla İçel sancağında yeni açılan Mut Rüşdiyesi'ne muallim-i evvel olarak tayin edilmiş ve harcırah olmak üzere de kendisine bir maaş miktarı olan 500 kuruş verilmişti²⁵. Aslında aynı kadroya daha evvel 500 kuruş maaşla İskenderun Rüşdiyesi muallimi Remzi Efendi atanmıştı. Fakat çeşitli sebeplerden ötürü Remzi Efendi görev yerine intikal edememişti²⁶. Yunus Efendi 1 Ağustos 1309'da yeni görev yeri olan Mut Rüşdiyesi'ne intikal etmiş, onun yerine ise bir muallim-i sani vekil olarak mektebe tayin edilmişti²⁷. Yunus Efendi, bu yeni görev yerinden memnun olmasa gerek ki belirli bir süre Mut Rüşdiyesi'nde çalıştıktan sonra başka yere tayin istemiştir²⁸. Yunus Efendi meslekte 25 yılı doldurduktan sonra son görev yeri olan Besni Kazası Rüşdiyesi'nde muallim-i evvel olarak görev yaparken vefat etmiştir. Hatta vefatının ardından yetim kalan oğlu Mehmet Rasih Efendi (Rumî 1322 yılında bu şahıs Kilis Mektebi Rüşdiyesi'nden çok iyi dereceyle mezun olmuştur) babasının eğitim camiasına katkılarından dolayı ve kendisinin güzel ahlakına istinaden Halep idadisine ücretsiz kayıt edilmişti²⁹.

²⁰ BOA., MF.MKT. 57/174 (8 R 1295/5 Eylül 1878).

²¹ BOA., MF.İBT. 12/87 (6 L 1296/23 Eylül 187).

²² BOA., MF.İBT. 14/95 (7 C 1297/17 Mayıs 1880)

²³BOA., MF.İBT. 12/87 (6 L 1296/23 Eylül 1879); *Kilis Rüşdiyesi muallim-i evveli Ahmed Hulusi Efendi'nin Ünye Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine ta'yin kılınmasından dolayı yerine ma'âş-ı mahsusuyla Dârümuallimin-i Rüşdi'den bu sene ba-şhadetnâme çıkmış olan Osmanpazarlı Hafız Yunus Efendi me'mûr edilüb...* BOA., MF.İBT. 13/89 (8 Z 1296 /23 Kasım 1879); BOA., MF. İBT. 13/110 (26 Z 1296/ 11 Aralık 1879).

²⁴ Mehmet Ali Yıldırım, "Tanzimat Döneminde Darümuallimin Mezunlarının Rüşdiyelere Tayini", ed. Selda Kılıç vd. (- *Musa Çadircıya Armağan Yazılar*, (Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2012), 390-391.

²⁵ BOA., MF.MKT. 179/32 (15 S 1311/ 28 Ağustos 1893); BOA., MF.MKT. 176/123 (18 M 1311/1 Ağustos 1893).

²⁶ BOA., MF.MKT. 180/15 (19 M 1311/2 Ağustos 1893).

²⁷ BOA., MF.İBT. 34/20 (10 S 1311/22 Ağustos 1893).

²⁸ BOA., MF.MKT. 180/113 (1 RA 1309/ 12 Eylül 1893).

²⁹ BOA., MF.MKT. 1001/80 (24 R 1325/6 Haziran 1907).

Yunus Efendi, Kilis Rüşdiyesi'nde 13 yıl 5 ay görev yapmıştır. Mut Rüşdiyesi'ne tayin edildikten³⁰ sonra yerine yine Dârümuallimin mezunu olup³¹ Van'a bağlı Başkale Rüşdiyesi muallim-i evveli olan Cemal Efendi kendi isteğiyle yol harcırahı almaması şartıyla tayin edilmiştir³². Cemal Efendi'nin yeni görev yeri olan Kilis'e intikali biraz geç olmuş olacak ki Van Maârif Müdüriyeti'ne yazılan bir yazıda Cemal Efendi'nin bir an evvel yeni memuriyet yerine gitmesi istenmiştir³³. Cemal Efendi'nin yerine ise Mustafa Hulusi Efendi tayin edilmiştir³⁴. Cemal Efendi, Başkale Rüşdiyesi'nde iken 600 kuruş maaş alırken Kilis Rüşdiyesi'nde bu maaş 480 kuruşa düşmüştür. Bu maaşın yükselme düşme durumları okulların konumları ve durumlarıyla ilgiliydi. Cemal Efendi bir ara maaşının yükseltilmesini istemiş fakat Maârif Nezâreti, bu tayin isteğinin kendi isteğiyle gerçekleştiğini beyan ettikten sonra bu konuda herhangi bir düzeltme yapamayacaklarını belirtmiştir³⁵. Bu konu sonraları Kilis idare meclisince de dile getirilmiş, nezarete yazılan bir yazıda Cemal Efendi'nin münasip bir rüusla taltifi istenmiş fakat nezaret Cemal Efendi'nin gayretine delil olacak yeni bir şey olmadığından şimdilik taltifine gerek olmadığı belirtmişti. Nezaret bu durumu ise şu şekilde açıklıyordu; mektep öğrenci sayısının 15'i geçmediği ve ayrıca hâlâ 3 sınıftan oluşmasıydı. Bundan dolayı da taltifi için lüzum görmediğini ifade etmişti. Fakat Cemal Efendi mektebe hoca olarak başladığı tarihlerde öğrenci sayısının 70'i aştığını ifade etmiş, sınıf sayısının ise 3 değil 4 seviyeden ibaret olduğunu söylemiştir. Bahsi geçen bu 15 öğrencinin ise sadece o yıl diploma alan öğrenciler olduğunu izah etmiş ve bunun sehven yapılan bir yanlışlık olduğunu dile getirmiştir³⁶. Ayrıca Cemal Efendi'yle Talas Mektebi Rüşdiyesi muallim-i evveli arasında yapılan birtakım yazışmaların ahali nezdinde karışıklıklara yol açacağı endişesiyle Cemal Efendi nezaret tarafından ihtar bile edilmiştir. Bunun haricinde maalesef Cemal Efendi hakkında kayda değer pek fazla bilgi yoktur³⁷.

Cemal Efendi'den sonra mektebin muallim-i evvel kadrosuna Bekir Efendi atanmıştır. Bekir Efendi, daha evvel Antakya Rüşdiyesi muallim-i evveli olup Meclis-i Kebir-i Maârif'in 2124 ve 22 Şubat 1310 tarihli kararıyla Kilis Mektebi Rüşdiyesi'ne muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir. Bekir Efendi'nin ismi ve mahlası noktasında bazen karışıklıklar çıkmıştır. Çünkü isimler arasında Hacı Bekir Efendi, Abdullah Bekir Efendi, Bekir Hilmi Efendi, Abdullah Hıfzı Efendi gibileri kullanılmıştır³⁸. Bekir Efendi Meclis-i Maârif'in 19 Mayıs 1319 tarihli bir kararı ile eski görev yeri olan Antakya Rüşdiyesi'ne mektebin muallim-i evveli olan Cemal Efendi ile becayiş yapmak suretiyle tayin edilmiştir³⁹.

Bekir Efendi'den sonra mektebin başöğretmenlik kadrosunu Antakya'dan becayişle gelen Cemal Efendi üstlenmiştir. Cemal Efendi, Rumî 1305 senesinde Dârümuallimin'den ikinci olarak mezun olmuş⁴⁰ ve

³⁰ BOA., MF.MKT. 170/57 (28 L 1310/ 15 Mayıs 1893).

³¹ ....Kilis Rüşdiyesi mu'allim-i evveli Cemal Efendi....Dârü'l-mu'allimin Mezunlarından olub..... BOA., MF.İBT. 48/87 (8 B 1313/25 Aralık 1895).

³² BOA., MF.MKT. 175/64 (3 Z 1310/6 Haziran 1893) ; BOA., MF.İBT. 33/5 (24 M 1311/ 7 Ağustos 1893);BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.) 1386/77 (1 C 1311/ 10 Aralık 1893).

³³ BOA., MF.MKT. 184/174 (19 R 1311/ 31 Ekim 1893).

³⁴ BOA.,MF.MKT. 184/68 (10 C 1311/19 Aralık 1893).

³⁵ BOA., MF.MKT. 194/75 (8 B 1311/15 Ocak 1894).

³⁶ BOA., MF.MKT. 259/9 (8 M 1313/1 Temmuz 1895).

³⁷ BOA., Dahiliye Nezâreti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, Muamelât (DH.TMIK.M.) 5/60 (30 ZA 1313/ 13 Mayıs 1896).

³⁸ BOA., MF.MKT. 628/50 (13 B 1321/ 5 Ekim 1903; BOA., MF.İBT. 136/47 (5 CA 1321/30 Temmuz 1903); HVS, 1316, s.210, 1317, s.210, 1318, s.225., 1320, s.238, 1321, s.247.

³⁹ BOA., MF.İBT. 141/13 (24 Ş 1321/15 Kasım 1903); Sabah, Nr.5031, s.1 (6 Şaban 1321/28 Ekim 1903).

⁴⁰ Bazı kaynaklarda kendi söylemiyle ikinci olduğunu beyan etmişken bazı kaynaklarda ise birinci olduğunu beyan etmiştir. ....Acizleri 305 senesi mayısından Dârü'l-mu'alliminden sınıfın birinci olarak ('aliyyü'l-'alâ) derecede şehâdetnâme ile çıktım...BOA., MF.İBT. 266/73 (9 RA 1328/21 Mart 1910).

sürekli birinci sınıf rüşdiyelerde öğretmenlik yapmıştır⁴¹. Cemal Efendi'nin Kilis'e tayini çok sıkıntılı hadiseler sonucu gerçekleşmiştir. Eski görev yeri olan Antakya Rüşdiyesi'nde mahalli halk, memur, öğretmen ve bölge binbaşısı ile anlaşamamış ve hakkında bu eşhas tarafından hem Halep Maârif Müdürlüğü'ne hem de Maârif Nezâreti'ne birçok şikâyet dilekçesi gönderilmiştir. Kısaca iddialara değinmek gerekirse, Cemal Efendi'nin diğer hocaları hakir gördüğü, sık sık maaşlarını kesmekle tehdit ettiği ve onların mesleklerinde yetersiz olduğu gibi ağır ithamlarda ve tehditlerde bulunduğuydı. Ayrıca dönemin Antakya binbaşısı Mehmet Said Edib Efendi ile aralarında geçen birtakım tartışmalar mahkeme boyutuna kadar ilerlemiş, konu ayrıca nezarete kadar da intikal etmiştir. Birkaç defa Halep Maârif Müdürlüğü tarafından uyarılan Cemal Efendi, tüm bu iddiaları her ne kadar inkâr etse de Maârif Meclisi 15 Kasım 1903'te kendisinin yaşına ve emeğine hürmeten Kilis Rüşdiyesi muallimi Bekir Efendi ile becaişlerine karar kılmıştır⁴². Daha sonra mahalli eşraftan iki kişi ve Cemal Efendi Maârif Nezâreti'ne birer telgraf çekip Cemal Efendi'nin Antakya memuriyetine devam etmesinin daha doğru olacağını ifade etmişlerdir. Cemal Efendi'nin iddiasına göre Kilis muallimi olan Bekir Efendi daha önce Antakya muallimi iken buranın hem uzak hem de gelişmediğinden şikâyetle Kilis'e gittiğini o sırada kendisinin Antakya'yı mamur ettiği ve mektebi belli bir düzene oturtup öğrenci sayısını yükselttiğini ifade etmiş dolayısıyla Kilis Rüşdiyesi muallimi Bekir Efendi tekrar mamur olan Antakya'ya tayinini gerçekleştirmiştir. Fakat nezaret aynı görüşte olmayıp rüşdiye idaresine gönderdiği derkenarda Cemal Efendi'nin Antakya Rüşdiyesi'ne devamının mümkün olmadığını hatta yeni memuriyet yeri olan Kilis'e bir an evvel gitmesi gerektiği konusunda uyarmıştır⁴³. Cemal Efendi, Kilis'te 13 yıl Başöğretmen olarak görev yaptıktan sonra 1913 yılında Tedrisât-ı İbtidâiye-i Müfettişi olabilmek için başvuru yapmış fakat şartları taşımadığından dolayı başvurusu reddedilmiştir⁴⁴. Uzunca bir süre Kilis Rüşdiyesi'nde başöğretmen olarak görev yapmış olan Cemal Efendi, 1910 senesinde vilayet nezaretince görevlendirilmek suretiyle İstanbul'da bulunduğu vakit Kilis Rüşdiyesi'nin numune rüşdiyesi olacağını işitmiş ve revizyon sonrasında kendi durumunun ne olacağını bizzat nezarete iletmiştir. Nezaret ise Kilis Rüşdiyesi'nin numune rüşdiyesine dönüştükten sonra hocanın durumunun tekrar değerlendirileceğini ifade etmiştir⁴⁵. Ayrıca yine Cemal Efendi'nin dönemine denk gelen Hamidiye Hicaz demiryolu resmî açılışına katılmak için izin talep etmişse de çeşitli sebeplerden dolayı izin verilmemiştir⁴⁶.

Mektebin, ilk muallim-i sani (Başöğretmen muavini) kadrosuna yüksek ihtimalle İbrahim Efendi getirilmiştir. Mektebin, muallim-i sani kadrosuyla ilgili en eski belge 7 Mart 1873 tarihli olup mektebin kuruluş tarihi olan 1870-1871 tarihine en uygun düşen öğretmenin İbrahim Efendi olma olasılığını desteklemektedir. Belgede mahallenin ileri gelenleri İbrahim Efendi hakkında yeterli mesleki tecrübenin olmadığını düşünmekte ve bunun mektebin terakkisine engel olacağını ileri sürmekteydi. Bu sebeple de azledilmesi ve yerine mahalli ulemadan Ebubekir Efendi'nin tayin edilmesi talep edilmiştir. Fakat İbrahim Efendi ile babası nezarete bir şifre telgraf göndererek Ebubekir Efendi'nin bu işin ehli olmadığını söylemiş hem de bu işin aslının bazı fesat ve garazkâr tarafların kötü bir oyunu olduğunu ifade etmişlerdir. Bunun üzerine her iki muallim hakkında soruşturma başlatan nezaret, ikisini de sınava almak suretiyle işin aslının çözüleceği yönünde karar kılmıştır⁴⁷. Tahkikat neticesinde İbrahim Efendi sınava tabi tutulmuş ve başarı neticesinde memuriyetine devamı yönünde karar alınmıştır⁴⁸. Maârif Nezâreti, Adana mektebi muallim-i

⁴¹ BOA., MF.İBT. 470/64 (9 Z 1331/9 Kasım 1913).

⁴² BOA., MF.MKT. 628/50 (13 B 1321/ 5 Ekim 1903; BOA., MF.MKT. 766/72 (3 Z 1321/20 Şubat 1904).

⁴³ BOA., MF.İBT. 144/89 (23 Ş 1321/14 Kasım 1903); BOA., MF.İBT. 145/23 (19 Z 1321/7 Mart 1904).

⁴⁴ BOA., MF.İBT. 470/64 (9 Z 1331/9 Kasım 1913).

⁴⁵ BOA., MF.İBT. 266/73 (9 RA 1328/21 Mart 1910); BOA., MF.İBT. 267/76 (23 RA 1328/4 Nisan 1910).

⁴⁶ BOA. MF.İBT. 212/58 (1 B 1326/30 Temmuz 1908).

⁴⁷ BOA., MF.MKT. 9/67 (7 M 1290/1 Mart 1873).

⁴⁸ BOA., MF.İBT. 3/48 (22 RA 1290/20 Mayıs 1873).

başöğretmeni Mahmut Hulusi Efendi vasıtasıyla İbrahim Efendi’yi imtihana tabi tutmuş, İbrahim Efendi 26 puan almış ve Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin ilgili maddesine göre de 25 puan ve üstü alanların muallimliklerde istihdamına izin verildiğini beyan etmiştir. Nezaret ise Ebubekir Efendi hakkında yeni açılmış olan Kozan veya Dulkadiyeye Rüşdiyelerine isterse muallim-i sani olarak görevlendirilebileceği yönünde karar almıştır. İbrahim Efendi, sınavda başarılı olmasına rağmen nezaret tarafından yine de ihtar edilmiş, bundan sonra daha gayretli olunması istenmiştir⁴⁹.

İbrahim Efendi’den sonra muallim-i sanilik görevine Kilisli Aşkarzade Yusuf Efendi atanmıştır. Tarihsiz ve isimsiz olarak kaleme alınan bir biyografi hem Yusuf Efendi hakkında hem de Kilis Rüşdiyesi ile ilgili güzel bilgiler verdiği için metnin ilgili kısımları birebir vermek yerinde olacaktır:

“Bizim zamanımızda rüşdiye tahsili 4 sene idi. Her hatim etmiş çocuk rüşdiyeye alınır. O zaman rüşdiyede 2 hoca bulunurdu. Biri muallim-i evvel, diğeri muallim-i sani. Muallim-i evvel, İstanbul’dan gelirdi. Muallim-i sani yerli birisi olurdu. Hem de yazı hocalığı yapardı. Bizim vaktimizde muallim-i evvel Yunus Efendi isminde bir zat idi ki şimdiki temyiz mahkemesi azasından Niyazi Bey’in babası idi. Muallim-i sani Kilisli Aşkarzade Yusuf Efendi isminde bir zat idi. Pek değerli hattat idi. Sülüs, nesih, talik yazılarında yekta idi. Fazla olarak güzel hakkak⁵⁰ idi. Hükümetin resmî mühürlerini ekabirin⁵¹ mühürlerini hep o hak eder idi. İşte o zaman ki hocaların himmetine bakmalı ki yalnız Kur’an bilen bir çocuğa rüşdiyenin bütün derslerini öğretirlerdi. Hem de bütün yükler muallim-i evvelin üzerinde idi. Muallim-i sani fen bilmez idi. O zaman rüşdiyede okunan dersler hesap, hendese, coğrafya, tarih, kitabet-i arabiye, farisice, mantuk gibi dersler idi. Arapçadan (emsile, bina, maksud) (evamil, izhar) mantukdan (İsoğoci), farisiden (Nesahatü’l-hükemâ, Pendnâme-i Attar, Gülistan) okunurdu. Şimdi bu dersleri düşünüyorum da bunları mini mini çocuklara öğreten hocaların himmetine gayretine şaşıyorum.”⁵²

Yukarıdaki biyografiye istinaden Yusuf Efendi’nin payesine, 11 Haziran 1879 yılında ayrıca rik’a muallimliği aylık 80 kuruş maaş tahsisiyle ilave edilmiştir⁵³. Mayıs 1888’de 30 kişilik bir mahalli ahali, Yusuf Efendi hakkında sadarete bir arzuhal iletmiştir. Arzuhale göre Yusuf Efendi’nin ulum-ı inşâda ve hat sanatında akranlarından çok çok ileride olduğu ve senelerce Kilis Rüşdiyesi’nde bu alanlarda çok iyi öğrenciler yetiştirdiği ifade edilmiştir. Bu başarılarına rağmen sebepsiz ve sorgusuz bir şekilde Halep Maârif Müdürü Kemal Efendi tarafından direkt azli ile yerine Bâb Rüşdiyesi muallimi Abdullah Efendi tayin olunmuştu. Bu değişiklik mahalli çevrelerinden büyük tepkiyle karşılanmış ve mahallenin ileri gelenleri yeni gelecek hocanın cahil kesiminden olduğu ve mektebin terakkisine yıllardır katkıda bulunmuş olan Yusuf Efendi’nin görevine iade edilmesini hem mektepteki öğrenciler hem de ahali adına istirham etmişlerdi⁵⁴.

Yusuf Efendi’den sonra muallim-i sanilik görevini, Kilis’te uzun yıllar görev yapacak olan Abdullah (Hıfzı) Efendi üstlenmiştir. Abdullah Efendi’nin elimizeki hizmet cetveline göre ilk görev yeri 310 kuruş maaşla Bâb Rüşdiye Mektebi’dir. Bu göreve 28 Kasım 1875 yılında başlamıştır. Bu mektepte 12 sene çalıştıktan sonra 313 kuruş maaşla Kilis Rüşdiye Mektebi’ne hem hat hem de muallim-i sani olarak tayin edilmiştir (8 Şubat 1888)⁵⁵. Mektebin rik’a muallimliğine talebi sehven Bâb Rüşdiyesi’nin rik’a

⁴⁹ BOA., MF.İBT. 3/107 (3 ZA 1290/23 Aralık 1873).

⁵⁰ Bazı materyallerin üstüne simge işleyen sanatkara verilen isimdir. Özellikle taş, bazı madenler ve tahtalara.

⁵¹ Ekber kelimesinden türetilmiş bir kelime olup büyükler, ileri gelenler manasında kullanılmıştır. Bkz. Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 143.

⁵² İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Demirbaş Nr: *Bel_Mtf_006413*.

⁵³ BOA., MF.MKT. 62/164 (20 C1296/11 Haziran 1879).

⁵⁴ BOA., 98/141 (20 B 1305/2 Nisan 1888).

⁵⁵ BOA., MF.İBT. 282/83 (10 Ş 1328/17 Ağustos 1910).

muallimliğine talip diye nezarete intikal edip kabul edilmişse de daha sonra bunun farkına varılmış⁵⁶ ve Kilis Rüşdiyesi rik'a muallimliği Abdullah Efendi'nin payesine ilave edilmiştir⁵⁷.

Abdullah Hıfzı Efendi, 1896 yılında oğlunun mesane hastalığına yakalandığını ve Antep'ten olumlu tedavi alamadığı, zaruri olarak merkez vilayet olan Halep'e gitmesi gerektiği için Maârif Nezâreti'nden bir aylık bir izin talebinde bulunmuştur. Nezâret, izin istenilen aralığın rüşdiye mekteplerinin imtihan zamanı olduğu ama belirtilen mazeretin zaruri olduğu için yerine vekil bir öğretmen bırakmak kaydıyla izin verildiğini Halep Maârif Müdüriyeti'ne bildirmiştir. Daha sonraki süreçlerde de hac farızasını eda etmek için nezarete başvuran Abdullah Efendi izin talebi ile beraber kendisinin bu süre içerisindeki maaşını talep etmişse de nezaret muhasebesi, yerine vekil olarak atanacak muallime verilen maaşın tamamının verileceği söylenmiş ve o şekilde izin vermiştir. Bu misaller de mektepteki izin talep süreçlerinin işleyişi adına güzel örnekler teşkil etmektedir⁵⁸.

Abdullah Efendi'ye nezaret tarafından 1900 yılında 750 kuruş maaşla Zor Mekteb-i Rüşdiyesi muallimliği teklif edilmiş, kabul ederse yerine bir vekil öğretmen atanmak suretiyle bir an evvel Zor Rüşdiyesi'ne gitmesi istenmiştir⁵⁹. Fakat Abdullah Efendi bu teklifi kabul etmemiş olacak ki 1910 yılına değin onu Kilis Rüşdiye Mektebi'nde aktif görev yapmış olarak görmekteyiz. 1895 tarihinde salis nişanı alan muallim Abdullah Hıfzı Efendi, 22 Nisan 1326 (1910) tarihinde 270 kuruş maaşla emekliye ayrılmıştır. Abdullah Efendi'nin toplam hizmet süresi 34 yıl 4 ay 10 gün olup açıkta kaldığı gün sayısı ise sadece 27'dir. Abdullah Efendi 30 yıldan fazla bir süreyle devlete hizmet etmiştir. 27 yaşında ilk defa devlette görev almaya başlayan Abdullah Efendi 65 yaşında emekliye ayrılmıştır⁶⁰.

Abdullah Efendi'den sonra rüşdiyenin muallim-i sânilik görevine Hafız Ahmet Efendi getirilmiş ise de maalesef kendisi hakkında pek bir bilgiye ulaşılamamıştır⁶¹.

Rüşdiyenin yıllar içerisinde öğrenci sayısında artışlar meydana gelmiş ve bundan dolayı da mektepte muallim kadrosu yetersizliği noktasında yer yer problem yaşanmıştır. 1910 yılında Halep maârif müdürü durumu nezarete bildirmiştir. İlgili yazıda 8 Ekim 1910 tarihi itibarıyla yeni ders yılına başlandığı ve Kilis Rüşdiye Mektebi'nde 110 öğrenciye eğitim verilirken toplam 4 muallimin görev yaptığı⁶² fakat dönem başında yapılan toplantıda hat mualliminin başka derslere müdahalesinin yasaklanmasından dolayı bir muallime daha ihtiyaç olduğu beyan edilmiştir. Ayrıca hâlihazırdaki hademenin haricinde bir hademeye daha ihtiyaç olduğu bizzat Halep maârif müdürü tarafından nezarete bildirilmiştir⁶³.

Bu konuda hat hocalığının yanı sıra muallim-i sâlislik görevinde ilk defa Yusuf Cemal Efendi'nin direkt tayin edildiğini görüyoruz⁶⁴. Kilis'te takriben bir yıl görev yapmış olan Yusuf Cemal Efendi'den sonra aynı göreve Mahmut Efendi gelmiştir⁶⁵. M. 1898 yılında göreve gelen Mahmut Efendi, uzun seneler mektepte muallim-i sâlislik görevini ifa etmiştir. Mahmut Efendi, Halep vilayeti salnamelerine göre 1908

⁵⁶ BOA., MF.MKT. 101/102 (29 Z 1305/6 Eylül 1888).

⁵⁷ BOA., MF.İBT. 22/72 (2 S 1306/8 Ekim 1888).

⁵⁸ Hastalık izinleri için bkz. BOA., MF.MKT. 323/53 (12 L 1313/27 Mart 1896); BOA., MF.MKT. 314/17 (7 ZA 1313/20 Nisan 1896). Hac izni için ayrıca bkz. MF.MKT. 1014/88 (8 CA 1325/19 Haziran 1907).

⁵⁹ BOA., MF.MKT. 476/75 (11 N 1317/13 Ocak 1900).

⁶⁰ HVS, H.1326; BOA., MF.İBT. 282/83 (10 Ş 1328/ 17 Ağustos 1910).

⁶¹ BOA., MF.İBT. 451/79 (9 L 1331/11 Eylül 1913).

⁶² Aynı ders yılı içerisinde görev yapan 4 muallimin olduğu bilgisine arşiv vesikalarında rastlanılamamıştır. Kuvvetle ihtimal aynı muallimin hat derslerine de girmesi dolayısıyla öğretici kadro sayısı 4 olarak hesaplanmıştır.

⁶³ BOA., MF.İBT. 395/16 (12 L 1328/17 Ekim 1910).

⁶⁴ HVS, H.1315, s.196.

⁶⁵ HVS, H.1316, s.210.

tarihine kadar vazifesini yürütmüştür. Ayrıca mektep idaresi tarafından nezarete intikal eden muallim devam cetvellerinde de 10 Eylül 1913 tarihine kadar Kilis Rüşdiyesi'nde aynı kadroda aktif görev aldığı kayıtlıdır⁶⁶.

Mektebin idari kadrosuna yıllar içerisinde artan öğrenci sayısından dolayı 1901 yılından itibaren muallim-i evvel, sâni, sâlis ve hat muallimliklerinin yanı sıra seyyar muallimlere de ihtiyaç duyulmuştur. Bu konuda ilgili tarihte Kilis Rüşdiyesi'ne Halep Maârif Müdürü Mahmut Celalettin Bey'in önerisiyle aslen Kilisli olup Halep İdadisi mezunlarından olan Hüseyin Efendi tayin edilmiştir⁶⁷.

1.4. Eğitim-Öğretim

İstanbul ve büyük vilayet merkezlerindeki rüşdiye mekteplerinin ders programları ile sancak ve kazalardakiler birbirinden kısmen de olsa farklıydı. Ders saati farklılıklarının haricinde İstanbul ve vilayet merkezindeki rüşdiyelerin programlarında ahlak ve ilm-i eşya dersleri de yer almaktaydı. Diğer taraftan 1900'lere kadar sayıları sürekli olarak artan rüşdiye mekteplerinde Türkçe dersine ağırlık verildiği görülmektedir⁶⁸.

*İstanbul ve Vilayetler Haricindeki Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Dersler ve Haftalık Saatleri.*⁶⁹

<i>Derslerin Adı</i>	<i>1.Sene/Haftalık Saat</i>	<i>2.Sene/Haftalık Saat</i>	<i>3.Sene/Haftalık Saat</i>
<i>Ma' Tecvid Kur'an-ı Kerim Ulum-ı Diniyye</i>	3	2	2
<i>Türkçe</i>	7	6	4
<i>Arabi</i>	1	2	2
<i>Farisi</i>	0	1	2
<i>Fransızca</i>	0	0	3
<i>Hesab</i>	2	2	2
<i>Hendese</i>	0	0	1
<i>Coğrafya</i>	2	2	2
<i>Tarih</i>	0	2	2
<i>Malûmat-ı Nâfi'a</i>	1	1	1
<i>Hüsn-i Hat</i>	1	1	1
<i>Resim</i>	1	1	1
<i>Toplam</i>	18	20	23

Tabloda gösterilen Fransızca dersi aslında taşrada idadiler ile birleştirilen rüşdiye mekteplerinin üçüncü sınıfına aitti⁷⁰. 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinde devlet mekteplerinde yabancı dil olarak Arapça ve Farsçanın haricinde Fransızcanın da okutulması amaçlanmıştı. İlgili nizamnâmeğe göre ticaretin yoğun olduğu kent merkezlerinde kurulan erkek rüşdiye mekteplerinde zeki ve çalışkan olan son sınıf

⁶⁶ Bkz. *HVS.*, H.1317, 210 ; H.1318, 225 ; H.1320, 238 ; H.1321, 247 ; H.1322, 271 ; H.1323, 267; H.1324, 254 ; *BOA.*, *MF.İBT.* 451/79 (9 L 1331/11 Eylül 1913).

⁶⁷ *BOA.*, *MF.MKT.*, 617/14 (20 B 1319/2 Kasım 1901); *BOA.*, *MF.İBT.* 107/46 (19 N 1319/30 Aralık 1901).

⁶⁸ Ünal, *II.Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*, 17-18.

⁶⁹ SNMU, *H.1316*, 358; SNMU, *H.1317*, 402.

⁷⁰ Burada görünen Fransızca dersi aslında taşrada idadiler ile birleştirilen rüşdiyelerin 3.sınıfına aittir. Ünal, *II.Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*, 17.

talebelerine Fransızca okutulması kararlaştırılmıştı⁷¹. Ama nezaretçe verilen bu programların taşra mekteplerince ne oranda uygulanabildiği tam olarak bilinmemektedir. Mesela Kilis Rüşdiye Mektebi'nin açılışının üzerinden 7 sene gibi uzun bir vakit geçmesine rağmen riyaziye ve coğrafya dersleri işlenmemişti⁷². Aynı doğrultuda 1888 yılında Halep maârif müdürünce nezarete yazılan bir tezkirede Urfa, Maraş, Antep, Kilis, Antakya gibi şehirlerin stratejik konum ve ticaretine nazaran ahali tarafından Fransızca dilinin öğrenilmesi arzu edilmişti. Fakat bu dersi verecek muallimlerin maaşları için bütçede tahsisat olmadığından şayet ilgili talebi olan mektepler bütçe ayarlayabilirse muallim gönderilebileceği Halep Maârif Müdürlüğü'ne bildirilmişti. Buradan da anlaşılacağı üzere Kilis ve çevre şehirdeki okullarda bu tarihe kadar Fransızca dil eğitimi verilememişti⁷³. Kilis Rüşdiyesi için bu sorun ancak 1909 yılında dersin hocası Cemal Efendi (Muallim-i evvel) tarafından okutulmaya başlanması ile halledilebilmişti. Hocanın göreve başlangıcından itibaren Fransızca dersi Kilis Rüşdiyesi ikinci sınıf öğrencilerine haftada 1, üçüncü sınıf öğrencilerine ise haftada 2 saat olarak okutulmaya başlanmıştı⁷⁴.

Maârif Nezâreti yer yer bu mekteplerin programlarında düzenlemeye gidebiliyordu. Ufak saat ve ders değişiklikleri ile 1904 yılında da rüşdiye mekteplerinin ders program ve müfredatları tekrar güncellenmişti.⁷⁵

Kilis Rüşdiyesi'nin eğitim öğretimine ilişkin ilk yıllarda elimizde herhangi bir kaynak olmasa da Maârif Nezâreti tarafından belirlenen rüşdiye ders programına büyük ölçüde uyulduğunu düşünmekteyiz. Daha sonraki yıllar hakkında ise nezaret tarafından düzenli bir şekilde istenen imtihan ve devam cetvelleri bize hem verilen derslerin hangileri olduğu hem de öğrencilerin verilen derslerdeki başarı durumları hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. Mektebin ilk zamanlarına ait cetvellere ulaşamadığımızdan mektepte hangi derslerin verildiğini tespit etmek çok zor. Fakat mektep adına Maârif Nezâreti'nden talep edilen birkaç kitap ve risale isminden kısmen hangi derslerin işlendiği konusunda bir öngörümüz olabilmektedir. Bu doğrultuda en azından mektebin ilk zamanlarında coğrafya, hat, Türkçe, tarih gibi derslerin okutulduğunu biliyoruz⁷⁶.

Mektebe ait ilk detaylı eğitim-öğretim faaliyetlerini 1894 yılı imtihan cetvelinden öğrenebiliyoruz. Buna göre eğitim süresi 4 yıl olan Kilis Mekteb-i Rüşdiyesi'nde verilen dersler din bilgisi, Arapça, Farsça, hesap, coğrafya, hendese, tarih, inşa, hat, Osmanlı Türkçesi dersleriydi. 1.sınıfta 15 öğrenci vardı ve 5'i sınavdan yeterli not alamadığından 1'i ise sınava girmediğinden sınıf tekrarına bırakılmıştı⁷⁷. Mektebin ikinci sınıfında ise 10 öğrenci vardı. Bunlardan biri sınava girmemiş, 3'ü yapılan sınavdan yeterli not alamadığından sınıf tekrarına bırakılmıştı. Böylece yılı başarıyla tamamlayıp bir üst sınıfa geçmeye hak kazanan 6 öğrenci varken başarısız olup sınıf tekrarına kalan öğrenci sayısı ise 4'tü⁷⁸. 1894 yılı Kilis Rüşdiyesi üçüncü sınıfına 20 öğrenci devam etmekteydi. Öğrencilerden 2'si çeşitli sebeplerden sınava girmemiş, 7'si ise geçer not alamadığından sınıf tekrarına kalmıştı. Başka bir ifadeyle dönemi başarıyla tamamlayıp dördüncü sınıfa geçen 11 öğrenci varken çeşitli sebeplerden 9 öğrenci sınıf tekrarına kalmıştı⁷⁹. Son sınıf öğrencilerinin durumuna bakıldığında ise mevcut 32'idi. Fakat sadece 17 öğrenci mektebi başarı ile tamamlayıp diploma

⁷¹ Mehmet Demiryürek, "Türkiyede Yabancı Dil Olarak Fransızca Öğretiminin Tarihi Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28/28 130-131.

⁷² BOA., MF.MKT. 57/174 (8 R 1295/5 Eylül 1878).

⁷³ MF.MKT., 99/70 (30 B 1305/12 Nisan 1888).

⁷⁴ BOA., MF.İBT. 253/41 (9 Z 1327/22 Aralık 1909).

⁷⁵ BOA., İ.MF. 10/24 (7 CA 1322/20 Temmuz 1904).

⁷⁶ BOA., MF.MKT. 6/136 (20 Ş 1289/ 23 Ekim 1872); BOA., MF. MKT. 8/96 (23 ZA 1289/22 Ocak 1873).

⁷⁷ BOA., MF.MKT. 259/9-1 (15 M 1312/19 Temmuz 1894); *Kilis Rüşdiye Mektebi'nde eğitim gören tüm öğrencilerin künye ve karne bilgilerine ulaşmak için ayrıca bakınız; Yıldırım, Mehmet Ali- Akdeniz Ali, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim* (Kilis, Kitam, 2020), 77-103.

⁷⁸ BOA., MF.MKT. 259/9-1 (15 M 1312/19 Temmuz 1894).

⁷⁹ BOA., MF.MKT. 259/9-2 (15 M 1312/19 Temmuz 1894).

alabilmişti. Öğrencilerden 3'ü hiç sınava girmemiş, geriye kalan 12 öğrenci ise yapılan imtihanlardan geçer not alamadığından sınıf tekrarına bırakılmıştı.⁸⁰

1894 eğitim-öğretim yılında mektebin öğretim kadrosunda başöğretmen olarak Cemal Efendi, başöğretmen yardımcısı ve hat muallimi olarak da Abdullah Efendi bulunuyordu. Mektebin bevvabı ise Mehmet Efendi'ydi. Mektebin öğretici kadrosunun iki hocadan ibaret olmasına rağmen sınav tutanağı bir mümeyyiz heyetinin incelemesine tabi tutulmuştu. Bu heyet 9 üyeden oluşmakta olup her dersin uzmanlık alanına göre belirlenmiş bir uzman bulunmaktaydı. Örnek vermek gerekirse hüsn-i hat mümeyyizi olarak tahrirat kâtibi belirlenmişken, ulûm-ı diniye ve Arabi dersinin mümeyyizi olarak müftü belirlenmişti. 1894 yılı imtihan cetveli, oluşturulan bu heyetten sonra Kilis Valisi'nin başkanlık ettiği bir meclise gönderilip burada onaylandıktan sonra Halep Maârif Müdürlüğü'ne gönderilmişti⁸¹.

Mektebin öğrenci mevcudunun, zaman zaman artmakla birlikte zaman zaman da azaldığı tespit edilmiştir. Örneğin 1894 yılının temmuz ayında mektebe devam eden 77 öğrenci varken bu sayı yıl sonuna doğru 83'e yükselmiştir. Bu mevcut 1896 yılında 60, 1897 yılında ise 57'ye gerilemiştir. Hemen bir yıl sonra ise öğrenci sayısının tekrar 83'e kadar yükseldiği Halep vilayet salnamelerinden anlaşılmaktadır⁸². Öğrenci sayısının zaman içerisinde artıp azalmasında mekteplerin coğrafi konumu, devletin içinde olduğu siyasi ve ekonomik hadiselerin haricinde mektep hocalarının da büyük etkisi vardı. Mektebe atanan hoca, mahalli çevrece benimsenip sevildiğinde yerel kesimin eğitim kanalına daha çok önem vermesine ve çocukların okula gönderilmesine vesile olurken bazen de tayin edilen hocalar mahalli zümreyle birçok problem yaşamış bu da halkın eğitime destek vermediği gibi çocuklarını da mektebe göndermemesine neden olmuştur. Örnek olması adına Antakya Rüşdiyesi muallim-i evveli Cemal Efendi hakkında birçok defa Halep Maârif Müdürlüğü'ne ve Maârif Nezâreti'ne şikâyet yazıları yazılmış, şikâyet dilekçesinde hoca yüzünden çocukların mektebe devam etmek istemediği, Cemal Efendi bu mektebe gelmeden önce öğrenci mevcudunun çok olduğu ama şu an öğrenci mevcudunun azalmaya başladığı ve bunun da mektebin terakkisine olumsuz bir etki ettiği yazılmıştır. Ayrıca birçok veli çocuğunu bu hoca yüzünden mektebe kaydettirmek istemediğini nezarete bildirmiştir⁸³.

1903-1904 eğitim öğretim yılı ders programına baktığımızda öğrenci mevcudunun tümü Müslüman olmakla beraber birinci sınıfta 28 öğrenci vardır. Aynı yıl yapılan imtihanlara birinci sınıf öğrencilerinin tamamı katılım sağlamıştır. Bu öğrencilerden 2'si yeterli not alamadığı için sınav tekrarına bırakılmış. 1903-1904 yılı için sınava girip de 2 dersten geçer not alamadığı için sınıf tekrarına kalanların sayısı ise 12'dir. İki sene üst üste sınıf tekrarına kalıp mektepten uzaklaştırılan öğrenci sayısı ise 1'dir. Bu bağlamda 1903-1904 eğitim öğretim yılı içerisinde sınıfı geçen öğrenci sayısı ise 13 olmuştur⁸⁴. İkinci sınıfa devam eden öğrenci mevcudu, ilgili yıllarda 14 olmakla beraber (hepsi Müslüman öğrenciler) 12'si imtihanlara iştirak etmiş, dereceleri farklı olmak kaydıyla bir üst sınıfa geçmişlerdi. Bu dönemde verilen ders kataloğuna göre ders sayısında artış olduğu da ayrıca gözlemlenmiştir. Örnek vermek gerekirse daha önceki yıllarda birinci sınıfta verilen Farsça, tarih, hendese gibi dersler bu dönemde ikinci ve üçüncü sınıflarda da verilmeye başlanmıştır⁸⁵. 1904 yılı son sınıf öğrencilerinin toplam mevcudu 15'ti ve bunların hepsi Müslüman öğrencilerdi. Sadece 3 öğrenci geçer not alamadığı için sınıf tekrarına kalmış, geri kalan 12 öğrenci ise farklı derecelerle diploma alarak mektepten mezun olmuştur⁸⁶. Bu dönemin öğretim kadrosuna bakıldığında

⁸⁰ BOA., MF.MKT. 259/9-2 (15 M 1312/19 Temmuz 1894); BOA., MF.İBT. 39/8-1 (9 ZA 1311/14 Mayıs 1894).

⁸¹ BOA., MF.MKT. 259/9-2 (15 M 1312/19 Temmuz 1894); BOA., MF.İBT. 39/8-1 (9 ZA 1311/14 Mayıs 1894).

⁸² HVS, H.1312, 210; H.1314, 193; H.1315, 196; H.1316, 210; BOA., MF.MKT. 259/9 (15 M 1312/19 Temmuz 1894).

⁸³ BOA., MF.MKT. 628/50 (13 B 1321/ 5 Ekim 1903).

⁸⁴ BOA., MF.İBT. 147/74 (16 R 1322/30 Haziran 1904).

⁸⁵ BOA., MF.İBT. 147/74 (16 R 1322/30 Haziran 1904).

⁸⁶ BOA., MF.İBT. 147/74 (16 R 1322/30 Haziran 1904).

muallim-i evvel olarak Cemal Efendi, muallim-i sâni ve hat muallimliği vazifesinde Abdullah Efendi, muallim-i sâlisliğinde ise Mahmut Efendi bulunuyordu⁸⁷.

Mektebin, 1907-1908 ders yılı dönemine bakıldığında mevcut 80 öğrenci bulunuyordu fakat yapılan sınavlara 77 öğrenci katılmıştır⁸⁸. Birinci sınıfa devam eden öğrenci mevcudu 36 (tamamı Müslüman) iken yapılan sınava sadece 1 öğrenci girmemiştir. Birinci sınıf öğrencilerinden 18'i yapılan sınavda başarı sağlayamadığından sınıf tekrarına kalırken sadece 17'si ikinci sınıfa geçebilmiştir⁸⁹. İkinci sınıf öğrenci mevcudu ise toplam 24 olmakla beraber hepsi sınava girmiş, bunlardan 3'ü yeterli puana ulaşamadığı için sınıf tekrarına bırakılmışken diğerleri son sınıfa geçebilmiştir. İkinci sınıf öğrencilerinin tamamı Müslüman idi⁹⁰. 1907-1908 eğitim-öğretim yılının son sınıfındaki öğrenci mevcudu 1'i gayrimüslim olmakla birlikte toplam 20'idi. Yapılan sınavlara sadece bir öğrenci iştirak etmemiştir. O yıl sınava katılan bütün öğrenciler diploma alarak mektepten mezun olmuştur. Böylece toplam olarak okula devam eden 77 öğrencinin katıldığı bir sınavdan 21'i sınıf tekrarına kalmış, 19'u diploma alarak mezun olurken 37'si de sınavlarda başarılı olup bir üst sınıfa geçebilmiştir⁹¹.

Kilis Rüşdiye Mektebi ile ilgili elimizdeki son sınav çizelgesi daha yakın zamanlı olan 1912-1913 eğitim-öğretim yılı imtihan cetvelidir. Bu cetvele göre 1912-1913 eğitim yılına gelindiğinde hem ders çeşitliliğinde hem de öğrenci mevcudunda bir artış görülmektedir. Ders konusunda, yeni eklenen derslerin din derslerinden ziyade daha çok hayata ve pratiğe yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre ilgili dönemde okulun öğrenci mevcudu 91 iken bunun 50'si birinci sınıf öğrencilerinden oluşuyordu. Bu durum gösteriyor ki 1912 yılında okula ciddi bir kayıt talebi olmuştu. Bu 50 öğrenciden 1'i rahatsız olduğu için sınava katılamamış, yapılan imtihanlar neticesinde hasta olan bu öğrenci de dahil olmak üzere 14 öğrenci sınıf tekrarına kalırken 36'sı bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır⁹². İkinci sınıf öğrencilerinde ise durum daha iyi görünmekle birlikte 28 mevcutlu sınıfın 27'si sınava katılım sağlamıştır. Öğrencilerden 1'i hastalık sebebiyle sınava girememiş, 4'ü ise başarısız olduğundan sınıfta kalmıştır. Böylece yekûn olarak 5 öğrenci sınıf tekrarına kalırken 23'ü bir üst sınıfa geçmeye hak kazanmıştır⁹³. 1912-1913 yılının son sınıfında mevcut 13 öğrenci vardır. Sadece 1 öğrenci sınavda başarılı olamayıp sınıfta kalmış geriye kalan 12 öğrenci diploma alıp okuldan mezun olmuştur⁹⁴.

1870 yılında kurulan Kilis Rüşdiye Mektebi, yıllar içerisinde daha da teşekküllü bir hâl almış, dönemin ve çağın yeniliklerine ayak uydurmuş ve stratejik konumundan dolayı öğretmenlerce tayin için öncelikli talep edilen bir yere dönüşmüştür. Yakın dönemlerine bakıldığında yüksek maaşlı bir mektep olduğundan Kilis'e çok uzak bölgelerden bile birçok talep gelmiştir. Mesela 1910 yılında maaşı düşürülen Haçin Mektebi Rüşdiyesi (Adana) muallim-i evveli Ali Rıza Efendi tayin isteğini belirtirken Halep, Urfa, Maraş, Kilis gibi maaşı yüksek olan bir yere tayin olunmak istediğini özellikle belirtmiştir⁹⁵. Mektep, Maârif Nezâreti'nin güncellemelerine hızlı bir şekilde ayak uydurmuş, merkeze göre çok uzakta olmasına rağmen yine de çok büyük başarılarla imza atmıştır. XX. yüzyıla girerken sürekli öğrenci sayısının arttırması da bu başarılarla bir örnek teşkil eder. Mektebin öğrenci sayısı 1898 yılında 69, 1899 yılında 83, 1900 yılında 85'e ulaşmıştır⁹⁶.

⁸⁷ BOA., MF.İBT. 157/52 (8 M 1323/15 Mart 1905).

⁸⁸ Halep vilayet salnameleri işe yapılan sınav cetvellerindeki öğrenci kontenjanı arasında 3 kişilik bir fark vardır. Belgeye göre 80 olan öğrenci sayısı salnamede 82 kişi olarak görünmektedir. Bkz. HVS., H.1324, 254.

⁸⁹ BOA., MF.İBT. 209/127 (29 CA 1326/29 Haziran 1908).

⁹⁰ BOA., MF.İBT. 209/127 (29 CA 1326/29 Haziran 1908).

⁹¹ BOA., MF.İBT. 209/127 (29 CA 1326/29 Haziran 1908).

⁹² BOA., MF.İBT. 451/79 (9 L 1331/ 11 Eylül 1913).

⁹³ BOA., MF.İBT. 451/79 (9 L 1331/ 11 Eylül 1913).

⁹⁴ BOA., MF.İBT. 451/79 (9 L 1331/ 11 Eylül 1913).

⁹⁵ BOA. MF.İBT. 274/49 (6 CA 1328/16 Mayıs 1910).

⁹⁶ Ünal, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, 133.

Özetle etrafındaki şehirlere göre küçük bir nüfusa sahip olan Kilis, eğitim konusunda bilhassa rüşdiye özelinde bunu bir zaaf olarak görmemiş, Eğitime yüksek oranda katılım sağlamıştır.

2. KİLİS İDADİ MEKTEBİ

2.1. İdadi Mekteplerinin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

İdadi sözcüğü Arapça “idâd” kökünden gelmektedir ve genel olarak ön hazırlık, hazırlık yapılan yer veya bir üst kademeye hazırlık yapılan yer gibi anlamlara gelmektedir⁹⁷. Osmanlı Devleti’nde 1844 yılına gelinceye kadar rüşdiyelerden mezun olan öğrencileri Bahriye, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi askeri mekteplere hazırlayan bir ortaöğretim kurumu yoktu. Rüşdiyelerden mezun olan öğrenciler askeri mekteplere alındığında da bir uyum problemi yaşıyorlardı. Bu problemin farkında olan mektep kumandanı Emin Paşa’nın çabaları neticesinde 1845 yılı itibarıyla askeri mekteplere kaydedilecek öğrencilerin önce bir hazırlık mektebinde eğitim görmesi kararlaştırılmış oldu. Aynı sene içerisinde Osmanlı eğitim sisteminde yeni düzenlemeler yapmak için kurulmuş olan Meclis-i Maârif-i Muvakkat (geçici eğitim meclisi), askeri mekteplerin ıslahıyla alakalı bazı yeni kararlar aldı. Bu kararlara göre askeri mekteplerde verilecek eğitim büyük ölçüde pratik derslere yönelik olacaktı. Pratik olmayan teorik derslerin eğitimi için de on iki farklı yerde Mekteb-i Fünun-ı İdâdiye ismiyle yeni tip mektepler açılacaktı. Bunlardan biri İstanbul’da, diğerleri ise vilayetlerdeki ordu merkezlerinde açılacak ve beş yıllık eğitim süresine sahip askeri idadiler statüsünde olacaktı. Bu mektepler, ordu müşirlerinin nezareti ve denetiminde olacaktı. Yine bu paralelde, sıbyan mekteplerinden mezun olmuş fakat aldığı eğitim Dersaadet’te açılmış olan rüşdiye mektepleri ile Darülmaâriife başlamak üzere yeterli olmayan öğrencilerin, eğitim seviyesini bu mekteplerin başlangıç düzeyine yetiştirebilmek için açılmış olan hazırlık sınıflarına da idadi adı verilmiştir. Kademe olarak rüşdiye mekteplerinin altında olup rüşdiyelere öğrenci yetiştiren sıbyan mekteplerine de zaman zaman idadi adı verildiği görülmektedir⁹⁸.

Geniş ölçüde bir eğitim kurumu olarak idadi mekteplerinden ilk defa 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nde bahsedilmektedir. Nizamnâme’ye göre idadiler, rüşdiye mekteplerinin üzerindeki mekteplere öğrenci hazırlayan mektepler olarak tanımlanmıştır. İlgili maddelere göre, idadi mekteplerinin personel kadrosu altı öğretmen, mübaşir, hademe ve bevaptan oluşmaktaydı. İdadi mekteplerinin eğitim süresi üç yıl olup zengin bir ders programına sahipti. Dersler arasında Türkçe kompozisyon, Fransızca, Osmanlı yasaları, mantık, uluslararası ekonomiye giriş, genel tarih, coğrafya, botanik, cebir, defter tutma, aritmetik, geometri, arazi ölçümü, fizik, kimya, resim gibi dersler vardı⁹⁹. Yine nizamnâme’ye göre idadi mekteplerinde rüşdiyeden mezun olan müslim ve gayrimüslim çocukları birlikte eğitim görecekti ve nüfusu bin haneden fazla olan yerlerde idadi mektepleri açılacaktı. Mektebin yapım masrafları, öğretmen ve hizmet personelinin giderleri vilayet maarif sandıklarından karşılanacaktı ve her idadinin personel masrafı dâhil yıllık tahsisatı seksen bin kuruş olacaktı¹⁰⁰.

Nizamnâme’ye göre her ne kadar idadi mekteplerinin hemen açılması öngörülmüşse de çeşitli sebeplerden dolayı 1873 yılına kadar fiili bir girişim olmamıştır. Bu sebeplerden bazıları öğretici kadroda yer alacak öğretmen problemi ve ekonomik sıkıntılardır. 1872 yılında Maârif Nezâreti’nden Sadaret’e gönderilen

⁹⁷ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 1999), 409; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 114.

⁹⁸ Fatih Demirel, *Mekteb-i İdadi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 11; Cemil Öztürk, “İdâdi”, *DİA*, (İstanbul, TDV, 2000), 21, 464.

⁹⁹ *Maârif-i Umumiye Nizamnamesi*, ilgili maddeler: 33- 41.; Uğur Ünal, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme* (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014), 107-108.

¹⁰⁰ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 115.

bir tezkerede idadi mekteplerinin hemen açılması gerektiği dile getirilmiştir. Tezkerede özetle İstanbul'daki Dârülmaârif binasının idadi mektebine dönüştürülmesi, bu mekteplerde ihtiyaca göre yabancı dil olarak İngilizce, Fransızca ve Almanca eğitiminin verilmesi, bu mekteplere öğretmen yetiştirmek amacıyla da öğretmen mekteplerinde idadi şubeleri açılması ve idadi mekteplerindeki öğretim kadrosunun en az on kişiden oluşması gibi teklifler vardı. Nitekim bu tekliflerden bazıları da uygulanmıştı. Mesela 1873 yılında Dârülmaârif binası idadi mektebine dönüştürülmüştü. Böylece sivil idadi statüsünde ilk mektep açılmış oluyordu. Ayrıca aynı tarihte öğretmen mektebinde de idadi şubesi açılmıştır¹⁰¹.

İlk idadi mektebinin açılmasından sonra başka idadi mekteplerinin kurulması işi öğretmen eksikliği, ekonomik nedenler ve ayrıca rüşdiyeden mezun öğrencilerin bu eğitim seviyesini yeterli bulması gibi sebeplerden gecikmiştir¹⁰². İstanbul'un Fatih ve Beşiktaş semtlerinde 1875 yılı itibarıyla iki idadi mektebi eğitim vermeye başlamış, 1877 senesi itibarıyla da devlet salnamelerine göre İstanbul'da üç yeni idadi mektebi açılarak idadi mektebi sayısı altıya yükselmiştir¹⁰³. 1882 yılında Yanya vilayet merkezinde bir idadi mektebi açılmış, aynı sene Beyrut'ta Medrese-i Sultâni adıyla bir resmî orta mektep öğretime başlamıştır. Bu mektepler hariç tutulduğunda, idadilerin İstanbul dışında yayılmaya başlaması 1885 yılından itibaren başlar. Bu tarihte başlamasına en büyük etken ise 1884 yılında vilayet maarif meclislerinin kurulmaya başlamış olmasıdır. 1885 yılında Bursa, Edirne ve Kale-i Sultaniyye (Çanakkale) şehirlerinde yeni idadi mektepleri açıldı. Daha sonraki yıllarda Elazığ, İzmir, Trabzon, Rodos, Ankara, Üsküp, Priştina, Serfiçe (Servia), Gümülçine, Manisa, Adana, Kudüs, Maraş, Çankırı, Teke (Antalya), Bitlis, Muş, Kastamonu ve İzmit şehirlerinde de idadi mektepleri kuruldu¹⁰⁴. 1892 yılına kadar vilayetlerde toplam otuz dört idadi mektebi bulunuyordu¹⁰⁵.

İdadi mekteplerinin yurt genelinde çoğalmaya başladığı dönemde idadilere o kadar önem atfedilmiştir ki yapılacak olan mektep binalarının şekli üzerinde bile tartışmalar yaşanmıştır. İlk etapta yapılacak olan bu mekteplerin Osmanlı mimarisi ile yapılması istenmiş fakat kabiliyetli mimarlar bulunamadığı için bu fikirden vazgeçilmiştir. Yapılacak olan idadi mekteplerinin plan, proje ve resimleri Paris'ten getirilmiş ve mektep yapılacak olan vilayetlere bu planlar gönderilmiştir. Vilayetlerde yapılan idadiler bu Fransız tarzındaki inşa planlarına göre yapılmıştır¹⁰⁶.

Vilayet merkezlerinde gündüzlü olarak açılan idadilerin sadece vilayet merkezindeki öğrencilere faydası dokunuyordu. Çünkü sancak merkezinden veya kırsal bölgelerden gelen öğrenciler ikâmet edecek yer konusunda doğal olarak sorun yaşıyordu. Bundan dolayı vilayet merkezindeki idadilerin yatılıya dönüştürülmesi kararlaştırıldı. Ayrıca bu dönüşümün maliyetli olacağı göz önünde bulundurulmuş ve bunun için dönüşümün aşamalı olarak yapılması kararlaştırılmıştır. Mesela ilk aşamada İzmir ve Manastır idadi mektepleri yatılıya çevrilmiş daha sonraki süreçte de diğer vilayetlerde yatılı sistemi uygulanmaya başlamıştır. İdadi mektepleri 1892 yılında yapısal bir değişikliği uğradı. Bu yapılanmaya göre eğitim süreleri beş ve yedi yıllık olmak üzere iki çeşit idadi mektebi ortaya çıktı. Vilayet merkezlerinde inşa edilmiş idadilerin eğitim süreleri yedi yıl iken sancak ve daha küçük yerlerde kurulan idadilerin eğitim süreleri beş yıl ile sınırlı tutuldu. Ayrıca sadece belirli büyük birkaç vilayet merkezinde kurulan yatılı idadilerin eğitim süresi, diğer vilayet merkezlerinde kurulan idadi mektepleri gibi yedi yıl olarak belirlendi¹⁰⁷.

¹⁰¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 116-117.

¹⁰² Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi III* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977) 1923.

¹⁰³ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839- 1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984) 255; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 118.

¹⁰⁴ Demirel, *Mekteb-i İdadi*, 155.

¹⁰⁵ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi 1839-1908- İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 158-159.

¹⁰⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 119-120.

¹⁰⁷ Demirel, *Mekteb-i İdadi*, 155-156; Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 120-121.

Beş yıllık idadi mektepleri ile yedi yıllık idadiler arasında müfredat bakımından önemli farklılıklar vardı. Mesela yedi yıllık idadi mektepleri yüksek ihtisas mektepleri ve yüksek mesleki eğitim kurumları için bir ön hazırlık evresi statüsündeyken, beş yıllık idadi mektepleri daha çok orta düzeydeki orta öğretim kurumlarını andırıyordu¹⁰⁸.

Eğitim süresi yedi yıl olup vilayet merkezlerinde kurulan idadiler 1902 yılında programlarına temel derslerin de ekleneceği ziraat, ticaret ve sanayi bölümlerini kapsayacak bir şekilde altı veya sekiz yıllık eğitim kurumları olarak tekrar bir yapısal değişikliğe uğradılar. Bu yeni değişiklikle de bazı yatılı idadi mekteplerinde her iki farklı şubenin birden eklenmesiyle farklı amaçları ve misyonu olan yeni tip bir öğrenim kurumu hâline geldiler. Bu yeni düzenlemeden istenilen ölçüde istifade edilemediğinden 1906 yılında tekrar eskiden olduğu gibi vilayet merkezlerinde kurulan ve eğitim süresi yedi yıl olan sisteme dönüldü. 1906 senesi itibarıyla sayıları yirmi bini bulan idadi öğrencisi ve on biri özel, doksan üçü resmi ve beşi askeri olmak üzere yurt genelinde toplam yüz dokuz idadi mektebi vardı¹⁰⁹.

İdadi mekteplerinin açılması isteği sadece devlet tarafından değil halk tarafından da talep ediliyordu. Örneğin Halep Vilayet Meclisi'nce Maârif Nezareti'ne gönderilen bir mazbatada hem Maraş ve Urfa sancaklarına hem de nüfuslarının yoğunluğundan ötürü Antakya ve Ayntab kazalarında birer idadi mektebi kurulmak istenmişti¹¹⁰.

2.2. Kilis İdadi Mektebi'nin Kuruluşu, Gelişimi ve Eğitimci Kadrosu

Kilis İdadi Mektebi'nin kurulduğu konjonktür öyle sıkıntılıdır ki mektebi kronolojik olarak incelemek neredeyse imkânsıza yakındır. Çünkü mektepten geriye sadece birkaç arşiv vesikası ve mektep müdürlerinin bıraktığı hatıratlar kalmıştır. Yakın zamana kadar idadinin açılış tarihi bile Kilis'teki ulemanın tartışma konusuydu. Fakat edindiğimiz bu tartışmalara son verebilecek nitelikte bir arşiv vesikasına erişmemiz hiç olmazsa bu konuya ışık tutabilmiştir. Buna göre Kilis İdadi Mektebi, beş yıllık eğitim süresine sahip olup 1915 eğitim-öğretim yılı başlangıcında kurulmuştur. Aslında Kilis İdadi Mektebi'nin takip ettiği eğitim programı 1914 yılında yürürlükten kaldırılmış eski beş yıllık idadi programıydı. Bu beş senelik programın üç senesi rüşdi ve ikisi de idadi sınıftan oluşuyordu. Kilis İdadi Mektebi'nin yeni idadi mektepleri programı gereği bünyesine ticaret, ziraat ve sanayi şubelerini de eklemesi gerekiyordu. Fakat hem memleketin içinde bulunduğu durum hem de tahsisat yokluğundan dolayı bunun mümkün olamayacağı belirtilmiş ve eski beş yıllık programın uygulanmasına karar verilmiştir¹¹¹.

Kurulduğu tarih itibarıyla maalesef mektep kendini eğitime uygun olmayan bir coğrafya ve atmosferin içinde bulmuştur. Çünkü benzer yıllarda tüm dünyayı saran bir Harb-ı Umumi başlamıştı. Bilhassa I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı cepheler göz önüne alındığında mektebin kurulduğu bölge bu cepheler arasında bir köprü bölge idi. Zaten mektep önce İngiliz daha sonra Fransızlarca işgal edilip çeşitli amaçlar için kullanılmıştır.

Mektebin ilk müdürü Kilisli Sait Ağazade Hüsnü (Hüsnü Selimata) Bey'dir (Sait Ağazadelerden Selim Ağa'nın oğlu). 1889 tarihinde doğan Hüsnü Bey, Kilis'te ilk ve rüşdiye eğitiminin haricinde Kilis medreselerinde de eğitim gördükten sonra Halep idadisine kaydolmuştur. Halep idadisinden mezun olduktan sonra yüksek ihtisas için önce İstanbul Mülkiye Mektebi'ne gitmiştir. Buradan aliyyülala derecesinde

¹⁰⁸ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maârif Tarihi II* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1932) 10.

¹⁰⁹ Demirel, *Mekteb-i İdadi*, 156.

¹¹⁰ Demirel, *Mekteb-i İdadi*, 29.

¹¹¹ 331-332 *Sene-i Dersiyesi ibtidasında Halep vilayeti dâhilinde kûşad idilen merkez ve Anktakya ve Kilis i'dâdileri için...mezki mekteplerde mülğa beş senelik i'dâdi programları dâ'iresinde tedrisata devâm idildiği tedkikât ve muhâberât-ı vâkı'adan anlaşılışıdır...BOA., Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti (DH.UMVM.) 69/34 (26 B 1336/ 7 Mayıs 1918).*

diploma olarak mezun olmuş daha sonra da ihtisas için Paris'te bir üniversiteye gitmiştir¹¹². Yazar Eczacı İbrahim Beşe'nin aktardığına göre bu üniversite Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'dir ve Selimata, bu üniversitenin politik ekonomi bölümünde eğitim görmüş ve üstün başarı sağlamıştır¹¹³. Selimata, Fransa'da bitirme imtihanlarına hazırlanırken I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden dolayı memleketi Kilis'e dönmüştür. Birçok askeri vazifede bulunduktan sonra Kilis İdadi Mektebi'ne müdür olarak tayin edilmiştir. Fransızca'yı ana dili gibi konuşan Selimata, 1916 yılında o yıllarda Kilis'te yaygın olan tifo hastalığından dolayı vefat etmiştir. Çok erken yaşta vefat eden Hüsnü Bey, maalesef geride bir eser bırakamadan gitmiştir. Çevre ahalice çok sevilen ve saygı gösterilen Selimata'nın mezar taşında şu satırlar yazılıdır¹¹⁴:

*Vatan Kaybeyledi heyfa büyük bir cevher-i irfan
Nasıl ah etmesin erbab-ı fikret ye'sû matemden
Sûkut etti semâ-yi mâ'rifetten sanki bir kevkep
O simânın üfulile şu naleşkâhı pûr-ı gamdan
Dûçeşmimden gelip eşk-ı teessür söyledim tarih
Mehmet Hüsnü Bey vazgeçti şu mihnetli âlemden*

Hicri 1334

Hüsnü Selimata'nın 1916 yılında vefatından sonra mektep müdüriyetine Mesut Remzi Bey gelmiştir. Hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmayan Mesut Remzi Bey döneminde Kilis'te İngiliz işgali başlamıştır. İşgal edilen ilk yerler arasında Kilis hükümet konağı, idadi mektebi ve ptt binası bulunuyordu¹¹⁵. Bu gibi bölgelerin ilk etapta işgal edilmesi İngilizlerin bir stratejisiydi. Mesela aynı uygulamayı İngilizler İstanbul'da da yapmışlardı. 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'da fiili işgale başlayan İngilizler, askeri kuvvetlerini yerleştirmek için hastane, postane, mektep, hapishane vb. resmi kurumlara el koymuşlardı¹¹⁶. İngilizlerin işgal döneminden itibaren mektebin kapatılıp daha sonra da Fransızlara devredilene kadar eğitime ara verildiği yüksek ihtimal dâhilindedir. 1912 yılı itibarıyla Ayntab Mutasarrıflığına bağlı olan Kilis'te bu konu hakkında Mutasarrıflık, Hariciye, Dâhiliye ve Maârif Nezâreti arasında bir dizi yazışma vardır. Rumî 1335-1336 tarihli bu yazışmalara göre mektep daha önce İngiliz kuvvetlerince işgal edilmiş, daha sonra İngiltere ve Fransa devletleri arasındaki antlaşma gereği Kilis, Fransız işgaline terk edilmiş ve mektebin tahliyesi söz konusu olmuştur. Bu iddia mahalli çevrelerce önce Ayntab Mutasarrıflığına oradan Maârif Nezâreti'ne sonra Hariciyeye, Hariciyeden de Dâhiliye Nezâreti'ne intikal etmiş ve gerekli tahkikatın bir an evvel yapılması istenmiştir. Hatta o sırada gündemde olan Türkiye-Suriye sınır probleminden dolayı Hariciye Nezâreti, Dâhiliye Nezâreti'nden Kilis'in hangi tarafta kaldığının bilgisinin bir an evvel nezarete ulaştırılmasını istemiştir¹¹⁷. Mutasarrıflık, Kilis'in halen Ayntab Mutasarrıflığına bağlı kaymakamlıkça idare edildiği ve

¹¹² Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 291.

¹¹³ Ecz. İbrahim Beşe 1950 yılında Kilis'te doğmuş olup 1995-2003 yılları arasında TBMM' de siyasi danışmanlık yapmıştır. Meclis'te çalıştığı bu dönemlerde Hüsnü Selimata'ya ait bu bilgileri yevmi gazetelerden öğrendiğini şahsıma aktarmıştır. Beşe halen Kilis Kültür Derneği Yönetim Kurulu Üyesi ve Genel Sekreterlik görevini ifa etmektedir.

¹¹⁴ Kadri Timurtaş, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 291; ...*En aziz ve samimi arkadaşım müstesna değer taşıyan rahmetli Hüsnü Selimata'nın Kilis'te yatağında tifo'dan hayata veda ederken Gücer, Benim Hikayem*, 5-6.

¹¹⁵ İbrahim Beşe, *Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis* (Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2013) 66.

¹¹⁶ Fatma Afyoncu, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İşgal Döneminde İstanbul* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 17, 36, 38.

¹¹⁷ BOA., *DH. İ.UM 20.22/14.50-6 (3 RA 1338/26 Kasım 1919)*; Erdinç Gülcü, "Millî Mücadele Döneminde Kilis", *Kilis 7 Aralık Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3, 2-3.

daha önce İngilizlerin işgali altındayken şu an Fransızların taht-ı işgalinde olduğunu belirtmiştir¹¹⁸. 28 Ocak 1920 tarihinde Ayntab Mutasarrıfı Celal Bey tarafından Dâhiliye Nezâreti’ne çekilen bir telgrafta, İngiliz işgal kuvvetlerinin Kilis’ten çekilmesi üzerine idadi mektebine Fransızların yerleşmesine izin verilmeyerek eğitime başlandığı yazılmıştır¹¹⁹. Dönem itibarıyla yazılan hatıratlar, arşiv vesikaları ve günlük gazetelerden anlaşıldığı kadarıyla Kilis’teki Fransız işgali insanlık dışı bir mahiyette olmuştur. Şehrin Fransızların işgalinde olduğu dönemde 1920 yılında mektep müdüriyetine tayin edilen Fikret Gücer bizzat kaleme aldığı “Hayat Hikâyem” adlı hatıratında bu dönemde Kilis İdadi Mektebi için verdiği mücadeleyi etraflıca aktarmıştır.

Fikret Gücer, 21 Mart 1891 yılında Kilis’te dünyaya gelmiş ve bazı mahalle mekteplerinde eğitim gördükten sonra 1901 yılında Kilis Rüşdiye Mektebi’ne kaydedildi. 1909 yılında rüşdiyeden pekiyi derecede mezun olan Gücer¹²⁰, aynı yıl Halep İdadi Mektebi’ne kaydoldu. İdadi mektebinin son sınıfındayken Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ilan edilmiş ve mektep bir süre düzensiz kalmıştır. 1909 yılında buradan iyi derece mezun olan Gücer, memleketi olan Kilis’e intikal etmiştir. Kilis’te kaldığı bir yıllık zaman diliminde şehirdeki medrese hocalarından Arapça gramer ve mantık dersleri almanın yanı sıra Fransızca eğitimi de almıştır. 1910 yılında Kilis’ten ayrılan Gücer, İstanbul Hukuk Fakültesi’ne kaydolmuştur. O esnada Yüksek Öğretmen Mektebi, parasız okutmak üzere sınavla on bir öğrenci alacağını ilan etmiş, Gücer bu imtihanlar neticesinde başarılı olup mektebe kaydolmuştur. Kendisi son sınıf öğrencisiyken (1912) Balkan topraklarında birçok karışıklık baş göstermiştir. Harp ilan edildiğinde orduya ve Hilal-ı Ahmer (Kızılay) Cemiyetine gönüllü olarak başvurmuştur. Kızılay bu başvuruyu kabul etmemiş ordu için de tekrar başvuru yapmaları konusunda yol göstermiştir. Başvuruyu kabul eden ordu, imzalattıkları bir evrakla tüm haklarının korunacağı ve mektepteki eğitim süresi hakkının da saklı kalacağı veya mektebi tatil edecekleri konusunda garanti vermiştir. Çünkü Gücer, askerliğe alınırken mektep hâlâ aktif bir şekilde eğitime devam ediyordu. Çeşitli ordu eğitimlerine katılan Gücer, ordunun yenilgi haberlerini işitmiş ve bunun üzerine mektep müdürünün direktifleriyle Kilis’e dönmek için yola koyulmuştur. Beyrut-Halep yoluyla Kilis’e varmış harp neticelenince de tekrar mektebe dönmüştür. 1913 yılında girdiği bitirme sınavlarında başarılı olan Fikret Bey, Yüksek Muallim Mektebi’nden iyi derecede mezun olmuş, bin kuruşluk maaşla Halep Sultanisi tabiiye muallimliğine tayin edilmiş ve göreve başlamıştır. 1913-1914 eğitim öğretim yılı tatilinde Kilis’e geldiğinde ise umumi seferberlik ilan edilmiştir¹²¹.

1914 yılı itibarıyla tekrar askerlik vazifesi için Kilis’ten uğurlanan Fikret Gücer, İstanbul 4. Kolordu’da eğitime başlamıştır. 1915 Mayıs’ında Çanakkale’de savaşmak için yola çıkan Gücer, ekim ayında Alçıtepe’de savaşırken yaralanmış ve tedavi görmüştür. 1916 yılında Makedonya cephesine de katılmış, orada gösterdiği başarılarından ötürü madalya ile ödüllendirilmiştir¹²². 1917 yılında Makedonya cephesinden İstanbul’a dönmüş, aynı yıl memleketi olan Kilis’e varmıştır. Sürekli cepheden cepheye koşan Gücer’in mücadelesi burada da bitmiş değildi. 1918 Eylülünde Fikret Gücer, Mustafa Kemal’e bağlı olan İsmet İnönü’nün Kolordusunda Filistin cephesinde tekrar askeri göreve alınmıştır. 19 Eylül 1918’de İngilizlerin genel taarruzu üzerine İngiliz kuvvetlerine esir düşmüştür. Aynı yılın ekim ayında İngiliz ve Arapların saldırıları Halep’in kuzeyinde olan Katma’da Mustafa Kemal’in komuta ettiği ordu tarafından durdurulmuştur. 28 Ekim 1918 yılında ise Mustafa Kemal bizzat Kilis’e gelmiştir. Ekimin son gününde Mondros Mütarekesi imzalanmış,

¹¹⁸ BOA., *Dahiliye Nezâreti İdare-i Umumiye (DH. İ.UM) 20.22/14.50-4 (8 RA 1338/1 Aralık 1919)*.

¹¹⁹ BOA., *DH. İ.UM 20.22/14.50-2 (7 CA 1338/28 Ocak 1920)*.

¹²⁰ Arşiv vesikaları, bu mezuniyeti ve mezuniyet derecesini destekler niteliktedir. Ayrıntılı bir şekilde incelemek için bakınız Tablo 2.13; üçüncü sırada Ökkaş Efendi (hatıratına göre kendisine anne ve babası tarafından verilen isim budur) toplam 130 kredilik olan ders yükünden 121 kredi alarak sınıf 3.sü olarak mezun olmuştur. BOA., *MF.İBT. 147/74 (16 R 1322/30 Haziran 1904)*.

¹²¹ Gücer, *Benim Hikayem*, 3-6.

¹²² Madalyanın tebliğ sureti aileden temin edilmiş ve kayıt altına alınmıştır.

aynı yılın aralık ayında ise Kilis'te de İngiliz işgali başlamıştır¹²³. 1920 yılında İngilizlerin esaretinden kurtulan Fikret Gücer, İstanbul'dan Kilis'e gelmiştir. Kilis'e geldiği sıralarda işgal altında olan Kilis İdadi Mektebi Müdürü Mesut Remzi Bey Fransızlarla işbirliği yaptığı iddiasıyla Kuvâ-yı Milliye tarafından tehdit edildiğini aktarmıştır. Bu tehditler karşısında da Halep'e kaçmak zorunda kalmıştır. Mektep müdürünün kaçmasından sonra dolaylı olarak mektebin İstanbul ve Ankara ile de iletişimi kesilmiş bulunmaktaydı. Bu gibi sebeplerden dolayı da mektep kapalı durumdaydı¹²⁴.

Mektebin tekrar faaliyete geçmesi için çok çaba sarf eden Gücer, 1920 yılı itibarıyla Kilis Mektebi İdadisi'ne müdür muavini olarak tayin edilmiş, birkaç gönüllü öğretmen ile mektebi tekrar aktif etmeye muvaffak olmuştur. İlerleyen süreçte mektebin müdde-i umumice ekonomik problemlerden dolayı kapanacağı ilan edilmiştir. Fikret Gücer, bu kapatılma vakasına karşı tepkisini şu sözler ile aktarmıştır: “*Abdülhamid Devrinde Kilis'te bir rüşdiye mektebi vardı. Bugün ise ne ilkokul ne de idadi hiçbir şey kalmıyor, acaba gelecekte ne diyecekler?*” Gücer, gönüllü öğretmenlerden maaşsız çalışmalarını istemiş, hali vakti yerinde olan öğrencilerden ücret alınması yoluyla eğitime devam etmiştir. Bu gönüllü öğretmenler de aylarca çalıştıktan sonra maalesef yokluk ve sefaletle düşmüş, Maârif Nezâreti'ne hallerini arz eden bir yazı yazmışlardı¹²⁵. Mektebin terakkisi bu şekilde kısmen sağlansa da bu defa Fransızlar şehir dışında bir binayı karakol yapmak istediklerinden mektebi boşaltmalarını istemişlerdi. Önce kaymakamlık kanalıyla problemi çözme yoluna giden Gücer, netice alamayınca bu sefer de üç kişilik bir karakol için bir odanın yeterli olacağını belirterek mektebin giriş tarafındaki odanın kapasını kapatıp tel örgülerle çevirmek suretiyle o odanın bağlantısını mekteple kesmişti. Ayrıca bahçedeki pencerelerin birini de kırıp kapı yapmak suretiyle mektebe devam eden öğrencilerin teneffüslerde askerlerle yüz yüze gelmesini engellemiştir¹²⁶. Mektebin yakacak gibi ihtiyaçlarını Maârif-i İslâmiye'den temin ettiğini aktaran Gücer, küçük masraf ve kırtasiye ihtiyaçlarını da kendi cebinden karşıladığını ifade etmiştir. Ayrıca eksik öğretmen ihtiyacını da gönüllü olarak kapadığını aktarmıştır¹²⁷.

Gücer, bizzat ele aldığı bu hatıratında mektepte işlenen dersler ve hocaları hakkında kısa da olsa bilgiler vermektedir. Buna göre Türkçe dersine Avukat Kadri Bey (Kadri Timurtaş), matematik dersine Mahir Canbolat, malumat-ı medeniye ve dinîye dersine Galip Salihoğlu, müzik dersine Rafet Arısoy, beden terbiyesi dersine ise Nuri Hacı Muhittin Bey giriyordu. Boş kalan diğer dersleri ise Fikret Gücer gönüllü olarak vermiştir¹²⁸. Mektebin, Maârif Nezâreti tarafından yayımlanan idadi ders programına ne ölçüde uyduğu veya uyabildiği maalesef bilinmiyor. Hatıratında zikredildiği kadarıyla da tüm derslerin verilebildiği pek mümkün görünmüyor. 1911 yılında Nezaret tarafından beş senelik idadilere yönelik yayımlanan cetveldeki derslerin birkaç hoca tarafından verilebilmesi de imkânsıza yakın görünmektedir.

¹²³ İbrahim Beşe, *İşgalden Kurtuluşa Kilis* (Ankara: Kilis Kültür Derneği yayınları, 2009), 66; Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 30-31.

¹²⁴ Gücer, *Benim Hikayem*, 5-23.

¹²⁵ BOA., DH.UMVM 68/1 (16 B 1337/ 17 Nisan 1919).

¹²⁶ Yıldırım- Akdeniz, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kilis'te Modern Eğitim, Bkz. Ek 8.

¹²⁷ İbrahim Beşe, *Bir Zamanlar Kilis* (Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2015), 163.

¹²⁸ Gücer, *Benim Hikayem*, 26; Beşe, *Bir Zamanlar Kilis*, 163.

Beş yıllık İdadilere Mahsus Cetvel (1327- 1911)¹²⁹

Dersler	Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene	Beşinci Sene
Kur'an-ı Kerim	3	2	1	-	-
Tevcit					
Ulum-ı Diniye	2	2	2	1	1
Hesap	3	2	1	2	2
Hendese	-	1	2	1	2
İlmi Eşya	3	3	-	-	-
Malumat-ı Fenniye	-	-	1	2	2
Hikmet-i Tabiiye					
Malumat-ı Feniye	-	-	2	2	1
Hıfzıssıhha					
Coğrafya	2	2	2	2	1
Tarih	2	2	2	2	2
Arabî	2	2	2	1	1
Türkçe	5	5	4	3	2
Fransızca	1	2	2	4	4
Malumat-ı medeniye	1	1	-	-	-
Ahlak ve	-	-	1	1	-
malumat-ı medeniye					
Malumat-ı iktisadiye	-	-	-	-	1
Malumat-ı kanuniye	-	-	-	-	1
Ziraat	-	-	-	-	-
Usulü Defter	-	-	1	1	-
Hesap	-	-	-	1	1
Hendese	-	-	-	1	1
Evrak ve					
Muhaberatı					
Ticariye					
Yekün	24	24	24	25	25
Arapça	2	2	2	2	2
Rumca	2	2	2	2	2
Bulgarca	2	2	2	2	2
Ermenice	2	2	2	2	2
Hat (Rik'a ve Sülüs)	1	1	1	1	1

1921 yılında Haddüç Salihoğlu ile evlenen Gücer, 1922 yılında mektep müdürlüğü görevini Sağıroğlu Bedri (Günkut) Bey'e teslim etmiştir. Ayrıca mektepte tabiiye muallimi olarak da göreve devam etmiştir. 1938 yılında Malatya, 1938-1943 yılları arası da Diyarbakır, 1943-1952 yılları arası Adana, 1952-1955 yılları arasında da Ankara bölge iktisat müdürlükleri görevlerinde çalıştı. 1955 yılında Ankara bölge iktisat müdürlüğünden emekli olan Gücer, 1981 yılının ocak ayında ebediyete intikal etmiştir¹³⁰. Fikret Gücer, Kilis İdadisi kapalı olduğu sıralarda Kilis gazetesinde “İdadisi Kapanan Kilis’in İrfan Mertebesi” adıyla bir makale yayımlamış ve bu makalede Kilis’in eğitim sorunları üzerinde durmuştur. Makalede ayrıca Kilis’in medreseleri, dönemlere göre çıkardıkları âlimleri, başka vilayetlere gönderdiği öğretmen ve donanımlı şahsiyetten bahsetmiştir. Bu vesile ile makalenin Kilis İdadisi ve Rüşdiye mekteplerine ayrıca eğitim hayatına ait olan kısımlarını aynı surette vermek konunun izahı açısından yerinde olacaktır:

“Vekâletin, orta tedaratın (eğitimin) daha salim ve istifade bahis bir esasa raptını temin gibi yüksek bir gaye ile idadileri otuz dokuz Eylülünden itibaren kendi bütçesine kabul edeceğini ilan etti. Vekâlet-i Celile'nin kanuna müstenit şu mühim kararına güvenen Meclis-i Umûmî idadimizi bütçesinden çıkardı.

¹²⁹ Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Ortaöğretim* (Ankara: Devlet Basımevi, 1994), 134; Sevim Ceylan, *Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Ortaöğretim* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 104-105.

¹³⁰ Gücer, *Benim Hikayem*, 1-105.

Meclis-i Umûmî şu hareketiyle hata etmiş olsa bile mazur görülebilirdi. Çünkü kasabamızın Vekâletçe bilinmesi icab eden derece-i irfanı mektebimizin behe-mahal müvazene-i umumiyyeye kabul edilecek yirmi bir idadiden hariç kalamayacağını müstelzimdi (gerekliydi). Fakat hayretle gördük ki (Kilis idadiye layık görülmemiş) yirmi bir idadiden hariç bırakılmış. Firari Başvekil Ferit Paşa Toros'un cenubuna hükmen Türk diye Kilis'i anavatandan ayırmış idi. Bugün de irfan hayatına kasıt var. Evvelkinde hain bir kasıt vardı, bu defakinde acı bir gaflet. Maarif misakından beklediğimiz mekteplerin kapanması, irfan hayatımızın sönmesi değildi. Misak-ı Millî, milleti mesut gayeye isal ederken Misak-i Maârif bizi ışık ve ümit veren müessesinden mahrum ederek garibelere mi mücber oluyor? İdadimiz hiç şüphe yok ki su'i kasdın değil hüsnü niyetin kurbanı oldu. Vekâlet, icraatını tetkikatı mahalliyeye istinat ettirmiş olsaydı kolu kanadı kesik yaralı Kilis bugün de kalbinde yaşattığı evlatlarının ruhu irfanına yapılan ameliye-i cerrahiye ile inleyip sızlamazdı. Şu mahrumiyetimizin memleketimiz seviyye-i irfanı bilinmediğinden ileri geldiğine kani olduğumuz için Vekâletin kuyudatını tevsikini (belgeleme) naçiz bir hizmet olmak üzere işte bir idadi bile çok görülen memleketimizin mazide vasıl olduğu mertebe-i kemâli ve bugünkü mevcudiyeti: Mazideki devrin ehemmiyeti: Kasabanın vüsatıyla mütenasip olmayacak kadar fazıl uleması, kütüphaneleri, müteaddit medreseleri tedrisatının (eğitimin) yüksekliğine mebni (yapılmış, kurulmuş) Anadolu'nun her köşesinden hatta Rumeli'den ikmalî tahsil için akın akın gelen mücaz talebesiyle Dârülfunun hayatı yaşamış olduğunu göstermesiyle müspettir ki medreselerin yerine mekteplerin ikâme edilmekte olduğu bin iki yüz yetmiş tarihlerindeki son devrin maarif seviyesi şu idadiyi müeyyit bir bürhandır (kanıttır, delilidir).

Şu hâlde beş mekteb-i ali, yirmi üç tali yani idadi, her medresede bir, bazılarında iki, hatta üç mahalle mektebi olduğuna göre de otuzu müteceviz (aşan, geçen) ibtidai mahalle mektebi bulunuyordu. Medrese talebesi mevcudu beş yüzden az olmadığı gibi mahalle mektebi talebesi de beş yüzden aşağı olmadığına nazaran bine yakın talebe bulunuyordu. Daha evveleri icra-yı tedrisat etmiş mütebahhir ulemayı meşhureden bahsetmeyerek hulaseten işaret ettiğimiz yalnız bir devrin derece-i tedrisata Kilis'in mazideki maarif hayatının ne kadar parlak olduğunu göstermeye kâfidir. Medreseyi istihlaf eden bugünkü mektep hayatı da o kadar parlaktır. Bugün altı dersaneli Turan Mektebi olan mekteb-i rüşdiye memlekete yüzlerce okuryazar efendi yetiştirmiş, Halep İdadi ve Sultanilerine en kıymetli bir mahreç olmuş Mekatib-i Aliye'ye hayli talebe yollamıştı. Üç yüz yirmi tarihlerinde memleket müteşebbislerinin himmetiyle teşekkül eden Maârif-i Mahalliyeye İslâmiyye cemiyeti bilumum muhassasatı cemiyete ait olmak üzere biri zükur diğeri inas mükemmel iki ibtidai mektebi vücuda getirmişti. Meşrutiyeti müteakip daha birçok mektepler açılmış seferberlik ve işgal arızalarında biraz sendeledikten sonra istikrar kespettiği şekil budur. Bir medrese-i ilmiye, bir idadi, Turan, Hilal, Şemsü'l-maârif, Numune-i terakki, Gülşen-i terakki, Feyz-i hürriyet zükur ibtidalileri, Hadika-yı ittihat, Teali-i nisvan, Nilüfer inas ibtidaileri, ana mektebi, yüksek seviyeli İstanbul'da tahsil görmüş bir hanım tarafından suret-i hususiyede fenni esasata istinaden gayet mükemmel bir surette idare edilen şehri beş mecdi madeni ücretle alındığı halde elli talebeye malik olan biçki ve musiki yurtları ki nefsi kasabada yirmi sekiz medreseye mukabil bugün de zükur ve inas on beş mektep vardır. Nasıl evvelce medreselerin bilumum müderrisleri Kilis'in yetiştirdiği fazıl ulema idiyse, bugün de bu irfan müesseselerinin bilumum muallim ve muallimleri kâmilen Kilis'in yetiştirdiği münevverlerdir. İbtidai ve Âli Dârülmuallimin ve Dârülmualimat'tan yetişmiş genç hanümevendilerdir. Memleketimiz mekteplerini idare ettikten başka Gaziantep'in kısmen, Rumkale'nin hemen hemen tamamen muallim ve muallimleri de Kilislidir. Doksan kadar ihtiyat zabiti çıkartan kazamız gençliği yetmiş müteceviz talebesiyle Halep Sultanisi'nin takriben nısfını, altmış müteceviz talebesiyle Dârülmuallimin'in sülûsanını, on beşi müteceviz talebesiyle Dârülmualimat'ın ehemmiyetli bir kısmını teşkil etmiş, Mekatib-i Âliye'de yüksek derece muhafaza etmişlerdi ve etmektedirler. Elhaleti hazihi Mekatib-i Âliye ve Dârülfunun'un muhtelif şubalarına devam eden birçok efendilerden bu sene hukuk ve mülkiyedeki, Halkalı Ziraat Mektebi'nden bir, Dârülmualim-i âliye'den

bir, tıbbiyeden bir kişi beş efendi neşet ediyor. Buna karşı mütaheyy-i hareket on beş efendiden dördü evvelsi gün İstanbul’a müteveccihen hareket etmiş bulunuyorlar¹³¹.”

Fikret Gücer’den sonra Kilis İdadî Mektebi müdüriyetine tayin edilen Bedri Bey (Günkut), Kilis’in Sağıroğlu ailesine mensup olup 1893 yılında Ketenciyan mahallesinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Kilis Rüşdiyesi’nde gördükten sonra Halep Sultanisi’ne kaydolmuş ve buradan mezun olmuştur. Mezuniyetten sonra İstanbul Dârülmualimin’in riyaziye şubesinde eğitim almış ve buradan pekiyi derecede diploma alarak mezun olmuştur. 1915 yılında Adana Öğretmen Mektebi’nde riyaziye hocalığına tayin edilen Bedri Bey, 1919 yılına kadar burada görev yapmış, sonra Maraş İdadisi’nde riyaziye muallimi ve mektep müdürlüğüne tayin edilmiştir. Memleket, Fransızların işgali altındayken milli mücadele hareketinde birkaç defa görev yapmış ve hapis yatmış, 1921 yılı başlarında ise Kilis İdadî Mektebi’nin müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1925 yılına kadar Kilis İdadisi’nde müzik, matematik hocalığı ve müdürlük görevlerini ifa etmiş ve bu süre zarfında birçok kıymetli öğrenci yetiştirmiştir¹³².

Bedri Bey, 1925’ten 1930 yılı ortalarına değin Diyarbakır’da lise müdürlüğü ve muallim mektebi müdürlüğü görevlerini yapmıştır. 1930 yılında bir yıl süreyle Gaziantep maârif müdürlüğü görevini ifa eden Bedri Bey, 1931-1934 yılları arasında da Urfa’da maârif müdürlüğü ve orta mektepte riyaziye hocalığı yapmıştır. 1934’ten 1938 yılına kadar Diyarbakır maârif müdürlüğü, Erkek Sanat Mektebi ve lisede ise riyaziye öğretmenliği yapmıştır. 1938 yılında üç ay süreyle Gaziantep Lisesi’nde matematik öğretmenliği yaptıktan sonra 1940 yılının nihayetine kadar Zonguldak Çelikel Lise’nin müdürlüğünü ve matematik öğretmenliğini yapmıştır. Hem yaşının ilerlemesi hem de artık çocuklarının yüksek tahsile başlayacağı gibi sebeplerle 1941 yılında İstanbul Pertevniyal Lisesi matematik öğretmenliğini ifa etmiş, 1949 yılında ise Vefa Lisesi matematik öğretmenliğine tayin edilmiştir. Bedri Bey bu son görevinde iken doktorların göreve devam etmemesini tavsiye etmesine rağmen çok ders yükü almış ve 16 Ağustos 1953 yılında Enfarktüs krizi nedeniyle saat 10.30’da ebediyete intikal etmiştir. Oğlunun aktardıklarına göre son sözleri ise “Ölümden değil yalnız ızdıraptan korkuyorum.” olmuştur¹³³.

Aydın Günkut’un aktardıklarına göre Bedri Bey, iyi bir matematikçi olmanın yanı sıra tarih, pedagoji, müzik ve felsefe ilimleri ile de çok meşgul olmuş, Fransızca’yı kendi çabalarıyla öğrenip tercüme dahi yapmıştır. Öyle ki en son kaleme alıp yarım kalan eseri “Astronomi” yi yazarken hastalığına rağmen her gün birkaç satır eklemeye çalışmıştır. Bedri Bey’in daha basılmamış birçok eseri vardır. Bunlar; “Diyarbakir Tarihi”¹³⁴, “Tasarı Geometri (1938)” Sanat Okulları, Endüstri Adamları ve Lise Fen Kolu Öğrencileri İçin, “Psikoloji” Henri Marion’dan tercüme, “Perspektiv (1940)” “Endüstrililer ile Ressamlar için Musiki (1934)”, “Astronomi (1949)”¹³⁵. Bedri Bey tarafından 1939 yılında C.H.P Kilis Halkevi Reisliği’ne tam 167 kitap bağışlanmış¹³⁶.

Cumhuriyet dönemine kadarki sürede ele aldığımız Kilis İdadî Mektebi’nin kuruluşu itibarıyla sekiz yıllık sürede ne gibi sıkıntılı süreçlerden geçtiğini izah etmeye çalıştık. Gerçekten de kurulduğu dönem itibarıyla şehirdeki durum eğitim açısından hiç elverişli değildir. Bilhassa Fransızların işgali altında olan şehirde Müslüman ahali nefes dahi alamıyordu. Konuya açıklık getirmesi açısından o günlerde Fransız tabur

¹³¹ Gücer, *Benim Hikayem*, hatıratın son bölümlerinde ek şeklinde iliştilmiştir. Makale Kilis Gazetesinin 21 Ağustos 1923, 9. Sayısında yayımlanmıştır.

¹³² Aydın Günkut (Bedri Bey’in Oğlu ve Halkalı Ziraat Mektebi Tarih-Coğrafya Öğretmeni), *oğlu tarafından babasının özgeçmişini kaleme aldığı bir mektup sureti*, ecz. İbrahim Beşe vasıtasıyla temin edilmiştir, 1-2.

¹³³ Aydın Günkut, *a.g.m.s.*, 3.

¹³⁴ Bu eser yayımlanmış olsa gerek ki bu araştırmanın yazıldığı tarih itibarıyla temin edilebiliyor.

¹³⁵ Günkut, *a.g.m.s.*, 3.

¹³⁶ Bu kitap listesinin bir kısmı için bkz. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kilis’te Modern Eğitim, (Kilis: Kitam 2020), EK 20.

kumandanı Jettorier tarafından ilan edilen bir bildiriye¹³⁷ burada paylaşmak yerinde olacaktır. Bildiriye göre; Memleket içinde *İğtişâş vuku 'bulduğu takdirde Fransız askerî kumandanı zirdeki tedabiri ittihaz iylemiştir: 1- Sokaklar mitralyöz¹³⁸, el bombası, gazlı obüslerle süpürüleceğinden adavet¹³⁹ fikrî taşıyanların hânelerinde kalması lâzımdır. 2- Herhangi bir hânedede silâh patlarsa o hâne tamamıyla yakılacaktır. 3- Bütün Türk me'mûrların salahiyet ve hükümleri muvakkaten iskat¹⁴⁰ idilüb, askerî kumandanına âid olacaktır. Teşkil idilecek divan-ı harb-i örîfi bütün ahâli üzerinde hayât ve memât hükmünü virmeğe salahiyetdardır. 4- Her kimin silâh taşıdığı görülürse muhâkemesiz kurşuna dizilecektir. İğtişâş¹⁴¹ zamânında öldürülen ve yaralanan her Fransız askerine bedel iki adam kurşuna dizilecektir. Mahkûm olanı bilmek için kur'aya tevessül idilecektir.*

Bu haber, Ocak 1920'de İrade-i Milliye Gazetesinde derinlemesine incelenmiş ve protesto edilmiştir. Sivas Heyet-i Merkeziyesi Reisi Mehmet Rauf Bey, konuyu İstanbul'da bulunan itilaf devletlerinin mümessillerine iletme amacıyla konuyu gündeme getiren bir yazıyı aynı gazetede paylaşmıştır¹⁴². Gazetenin 12 Ocak 1919 tarihli ve 20. sayısında ise Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti yine bu 4 maddelik bildiriye protesto eden bir yazı yazmıştır¹⁴³. Bildiriye bir tepki de Hariciye Nezâreti'nin Fransa yüksek komiserine verdiği bir muhtıra suretidir¹⁴⁴. Hariciye Nezâreti'nde de konu gündeme gelmiş ve mümessillere ihtarname verilmesi konusunda çalışmalara başlanmıştır¹⁴⁵.

Yukarıda kısmen betimlenen bu insanlık dışı işgal altında dahi Kilis İdadi Mektebi gerçekten de memlekete birçok âlim, münevver ve nitelikli insan yetiştirmiştir. Mektepten mezun olan öğrenciler devletin yüksek kademelerine geldikleri gibi yurt genelindeki yüksek mekteplere öğrenci olarak gitmiş ve daha sonraları hem bu coğrafyada hem de uzak coğrafyalarda memleketin terakkisine katkı sağlamışlardır. Hem çok geç açılması hem de I. Dünya Harbi, işgal dönemi ve Millî Mücadele'ye tanıklık etmesine rağmen hâlâ ayakta duran mektep, Cumhuriyet Türkiye'sine miras kalmış, günümüzde bile eski binasıyla Mehmet Uluğcan Ortaokulu adıyla eğitime devam eden bir eğitim kurumu olmuştur.

Mektep, özellikle bilginin hızla yayıldığı savaş ve işgal dönemlerinde açılmış olup bu dönemdeki neslin millî bilince sahip olmasında önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla her gelen işgalci devlet sürekli mektebe el koymaya çalışmış, memleketteki gençlerin eğitimsiz ve bilinçsiz bireyler olması için özellikle bir çaba sarf etmişlerdir. Fakat bu dönemde Kilis'in aydınları bu durumu engellemek için elinden gelen her türlü fedakârlığı göstermiş ve mektebin eğitime devam etmesini sağlamışlardır. Örneğin 1921 yılında mektep müdüriyetinde olan Fikret Gücer, mektebin bir tüp veya bir damla kimyevi malzemesinin olmadığını

¹³⁷ *İrade-i Milliye*, 22 Aralık 1919, 17, 3; *İrade-i Milliye*, 20, 3.

¹³⁸ Bir çeşit makinalı tüfek.

¹³⁹ Düşmanca tavır sergilemek.

¹⁴⁰ Muvakkaten iskat geçici olarak hükümsüz kılmak.

¹⁴¹ Arbede, karışıklık.

¹⁴² ...Kilis kasabasında medeniyet (!) ve adâletin (!) nâşiri vazîfe-i mukaddese(!) sini ifa!! iden bir Fransız kumandanının sokaklara ta'lik itdiği zulm-i destanî dolayısıyla rûh-ı milletde husûle gelen derin infi'âl ve inkisâr ve intibâhın i'tilâf mümessillerine ve makâmât-ı âliye iblâğ Kilis kasabasını haksız yere işgal iden Fransız kıta-i askeriyesi kumandanı tarafından orada bulunan din ve ırkdaşlarımıza hitâben neşr idilen beyânnâmeyi görüncelâz Fransız adâlet ve medeniyeti hakkında mevcûd olan kana'atimiz sarsıldı. Bu asırda akvâm-ı vahşiyeye bile tatbikine revâ görülmesine vicdân-ı beşerin kâil olamayacağı bu tedâvir-i zâlimâneyi bin üç yüz senelik cihânşümûl bir medeniyet-i İslâmiyesi olan bir millete tatbik idilmek istenildiğine hayret itdik...*İrade-i Milliye*, 19 Ocak 1920, 21, 2.

¹⁴³ *İrade-i Milliye*, 12 Ocak 1919, 20, 3.

¹⁴⁴ Beşe, *İşgalden Kurtuluşa Kilis*, 135-137.

¹⁴⁵ Bâbiâlî Evrak Odası (BEO.), 4605/345360, (21 RA 1338/ 14 Aralık 1919).

aktararak kendi cebinden bazı teknik levazımat ve kimyevi malzeme almak suretiyle ilk laboratuvarı kurduğunu aktarmıştır¹⁴⁶.

Yine bu dönemde devletin ekonomik sıkıntılarının yanı sıra birçok siyasi hadiseyle uğraşması ve Kilis gibi merkeze çok uzak olan bir yerleşim biriminde böylesine cansiperane bir eğitim mücadelesi takdire şayandır. Mektebin bir ara ekonomik sebeplerden ötürü kapanması haberi üzerine mektep hocaları dahi bu eğitim mücadelesine destek vermiş ve maaş almamak suretiyle görevlerine devam etmişlerdir. Hayatlarını idame etmek için eşyalarını satmak pahasına bu mücadeleden vazgeçmeyen hocalar, aylarca ekonomik sıkıntılara düşmüşlerdir¹⁴⁷.

3.AZINLIK ve YABANCI MEKTEPLERİ

Halep vilayetine bağlı bulunan Kilis’te birçok cemaate ait mektep bulunmaktaydı. Halep vilayeti etnik yapı bakımından çok kozmopolit olmakla beraber Osmanlı Devleti’nin küçük bir modeli gibiydi. Vilayette, Osmanlı Devleti’nin geneline yayılmış birçok etnik unsura rastlamak mümkündür. 1883 yılında şehir nüfusu 99.179 iken 1908 yılında artarak 119.811’lere kadar ulaşmıştır. Nüfusun %71,4’ünü Müslümanlar oluşturuyorken %20,6’sını Hıristiyanlar ve geriye kalan %8’lik kısmı da Yahudiler oluşturmuştur. Vilayette Musevi, Rum, Ermeni, Marunî gibi birçok farklı kimlik yer alıyordu. XIX. yüzyıl başlarında devletten ayrıcalıklar almaya başlayan azınlıklar eğitim alanında etkinliklerini arttırmışlardı¹⁴⁸.

XX. yüzyılın başlarında Halep vilayetinde yıllık ortalama 1.367 öğrenci Türklere ait rüşdi mekteplerde eğitim alıyordu. Fakat vilayette 42.080 öğrencinin olduğu göz önüne alındığında Türk rüşdiyelerindeki öğrenci sayısı ancak bu rakamın %3.24’üne denk geliyordu. XX. yüzyılın ilk yarısında Türklere ait 20 rüşdiye mektebinde 1.367 öğrenci eğitim görürken 28 gayrimüslim rüşdiyesindeki öğrenci sayısı 10.004’tü. Ayrıca vilayet dâhilinde 191’i erkek ve 150’si kadın olmak üzere 6 Fransız rüşdiyesinin var olduğu bilinmektedir¹⁴⁹. Vilayetin, nüfus çoğunluğu Müslümanlardan oluşmasına rağmen azınlık kesimin oranla eğitime daha fazla katılım sağladığı apaçık bir şekilde görülmektedir.

1899-1900 eğitim öğretim yılında sadece Halep vilayet merkezinde faaliyette bulunan 26 azınlık mektebinde öğrenim gören 1.581 öğrenci vardı. Fakat aynı yıl Halep’in askeri rüşdiyesindeki öğrenci mevcudu 375, inas (kadın) rüşdiyesindeki öğrenci mevcudu 83 ve Halep İdadisi’ndeki öğrenci mevcudu 214 öğrenciden ibaretti. Halep’te, bu dönemde Türklere ait sadece 2 rüşdiye seviyesinde mektep varken azınlıklarda bu seviyede mektep sayısı 9 idi. Bu ise Müslüman ahalinin eğitimi noktasındaki vahameti gözler önüne sermektedir. Bilindiği üzere azınlıklar bu eğitim-öğretim kurumlarını kendi millî bağımsızlıkları ve devlete karşı muhalif bireyler yetiştirmek için bir araç olarak kullanmışlardı. Ayrıca bölgede Türklerin eğitime azınlıklara nispeten daha az katılması azınlıkların emelleri lehine katkı sağlamıştır¹⁵⁰.

Azınlık ve yabancı eğitimi açısından Halep vilayet merkezinden Kilis özeline indiğimizde ise durum merkez vilayet olan Halep’ten çok da farklı değildi. 1890’lı yıllarda Düyûn-ı Umûmiye genel sekreteri ve aynı zamanda coğrafyacı olan Fransız Vital Cuiet Kilis ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadır; “Kilis’te 73.520 kişilik Müslüman nüfusa ait 24 medrese, 1 rüşdiye mektebi ve 40 sıbyan mektebi vardı. Bu medreselerde

¹⁴⁶ İbrahim Beşe, *Bir Zamanlar Kilis*, 162

¹⁴⁷ BOA., *DH.UMVM* 68/1 (16 B 1337/ 17 Nisan 1919).

¹⁴⁸ Mustafa Ergün, *II Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri* (Ankara: Ocak Yayınları, 1996), 504; Cengiz Eroğlu, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, (Ankara, Global Strateji Enstitüsü, 2012), 45.

¹⁴⁹ Ünal, *II.Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*, 134-136.

¹⁵⁰ Bu hesaplamaya Halepte’ki Türklere ait medrese ve ibtidai mektepleri dahil edilmemiştir. *SNMU*, H.1317, 1122-1125; H.1318, 1250-1256.

okuyan öğrenci sayısı 108, rüşdiyede 75 ve sıbyan mekteplerindeki öğrenci sayısı ise 1.924'ten ibaretti. Aynı dönemde 10.368 kişilik bir nüfusa sahip olan gayrimüslimlerin (9.621'i Hıristiyan ve 747'si Yahudi) sıbyan seviyesinde 7 mektebi vardı. Bu sıbyan mekteplerinde öğrenim gören 285 öğrenci vardı¹⁵¹. H. 1317 tarihli Maârif Salnamesi'ne göre Kilis'te 11 azınlık mektebi vardı. Bunların 5'i Ermeni, 3'ü Protestan, 2'si Yahudi ve 1'i de Ermeni Katoliklere ait mekteplerdi¹⁵²."

3.1. Azınlık Mektepleri

1890 yılında Kilis'te Müslüman nüfusu 67,817 ile toplam nüfusun %94,10'u oluşturuyordu. Bununla birlikte 302 ile Rumlar nüfusun %0,42'sini, 333 ile Protestanlar %0,46'sını, 2.630 ile Ortodokslar %3,65'ini, 362 ile Katolikler %0,50'sini ve son olarak 622 ile de Yahudiler toplam nüfusun %0,86'sını oluşturuyordu¹⁵³. Etnik nüfus dağılımı yukarıdaki gibi olan Kilis'te çoğu etnik grupların kendilerine ait mektepleri vardı.

1898 tarihli Maârif Salnamesine göre Kilis'te Ermenilere ait iki mektep mevcuttu. Bunlardan ilki Bedros Ohannesyan¹⁵⁴ adına ruhsat almış ve 32 erkek öğrenci mevcuduna sahipti. Rüşdiye seviyesinde olan bu mektebin ne zaman kurulduğu ve ruhsatı ne zaman aldığı ile ilgili bir bilgi mevcut değildir. Mektebin öğrenci mevcudu 1901 yılında 30'a düşmüş, 1903 yılında ise 31'e yükselmiştir. İkincisi ise karma eğitim veren yine rüşdiye seviyesinde bir mektepti. Öğrenci mevcudu 32 erkek ve 21 kadındı. Mektep, Ermeni ruhani reisi Vahan Efendi adına 20 Ekim 1892 tarihinde ruhsat almıştır. Mektebin öğrenci mevcudu 1901 yılında 28'i erkek, 20'si kadın olmak üzere 48'e düşmüş, 1903 yılında ise kadın öğrenci aynı kalmakla beraber erkek mevcudu 25'e kadar gerilemiştir¹⁵⁵.

Kilis'teki azınlık mektepleriyle ilgili en detaylı istatistik bilgiye 1899 tarihli Maârif Salnamesi'nde rastlanmaktadır. Buna göre 11 azınlık mektebi vardı. Bunların 5'i Ermeni, 3'ü Protestan, 1'i Katolik Ermeni ve 2'si Yahudilere aitti. Ermeni mektepleri, Vahan Efendi adına ruhsat almışken Katolik Ermenilere ait olan mektep Mihail Efendi adına ruhsat almıştır. Protestan mektepleri de Kırkor Efendi adına ruhsat almıştır. Ayrıca Yahudilere ait 2 mektep de ruhsatsızdı. Kilis Ermeni mektepleri ibtidai seviyesindeydi ve bu mekteplerden biri kadın diğerleri erkek öğrencilere yönelik eğitim veriyordu. Bu mekteplerin ruhsat Maârif Salnamesi'nde 20 Ekim 1892 tarihli olarak belirtilmiştir. 3 Protestan mektebinden sadece 1'i rüşdiye seviyesinde idi ve erkeklere eğitim veriyordu. Geriye kalan 2 Protestan ibtidai mektebi ise karma eğitim veriyordu. Ruhsat tarihleri ise Ermeni mektepleri ile aynıydı. 4 Mart 1893 tarihinde açılan Ermeni Katolik mektebi ise ibtidai seviyede olup erkek öğrencilere eğitim veriyordu. İki Yahudi mektebi ise ibtidai seviyesindeydi ve ruhsatsız olan bu mekteplerden biri M. 1884 tarihinde kurulmuştur¹⁵⁶.

¹⁵¹ Nüfusa oranla hesaplandığında azınlıkların eğitime daha aktif bir şekilde katıldığı açıkça görülmektedir. Ayrıca Gayrimüslimlerin verilen mektep sayıları sadece sıbyan seviyesinde olanlardan ibarettir. Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, (Paris: İsis, 1891), 185-186.

¹⁵² *HVS*, H.1317, 1122-1127.

¹⁵³ İbrahim Beşe, *Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis*, (Ankara:Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2013), 76.

¹⁵⁴ Bu zat ki devlet tarafından üçüncü rütbeden nişan ile devlet tarafından taltif edilmişti. *BOA.*, *DH.MKT.*, 1124/95 (26 N 1324/ 13 Kasım 1906).

¹⁵⁵ *SNMU*, H.1316, 1014-1015; H.1318, 1268-1269; H.1319, 544-545; H.1321, 466.

¹⁵⁶ *SNMU*, H.1317, 1124-1127.

1898/1899 Tarihli Maârif Salnamesine Göre Kilis'teki Cemaat Mektepleri

Mektebin Adı	Bağlı olduğu Cemaat	Seviyesi	Öğrenci Mevcudu		Kuruluş Tarihi	Ruhsat Tarihi	Adına Ruhsat Verilen Kişi
			E	K			
Ermeni Mektebi	Ermeni	İbtidai	25	X	H.1303/M.1885	20 Ekim 1892	Vahan Efendi
Ermeni Mektebi	Ermeni	İbtidai	45	X	H.1303/M.1885	20 Ekim 1892	Vahan Efendi
Ermeni Mektebi	Ermeni	İbtidai	50	X	Bilinmiyor	20 Ekim 1892	Vahan Efendi
Ermeni Mektebi	Ermeni	İbtidai	40	X	H.1303/M.1885	20 Ekim 1892	Vahan Efendi
Ermeni Mektebi	Ermeni	İbtidai	X	85	Bilinmiyor	20 Ekim 1892	Vahan Efendi
Protestan Mektebi	Protestan	Rüşdi	26	X	H.1309/M.1891	20 Ekim 1892	Kirkor Efendi
Protestan Mektebi	Protestan	İbtidai	10	22	Bilinmiyor	20 Ekim 1892	Kirkor Efendi
Protestan Mektebi	Protestan	İbtidai	15	20	Bilinmiyor	20 Ekim 1892	Maddili Kirkor Efendi
Ermeni Katolik Mektebi	Katolik	İbtidai	35	X	Bilinmiyor	4 Mart 1893	Mihail Vartabed Efendi
Yahudi Mektebi	Musevi	İbtidai	10	X	Bilinmiyor	Ruhsatsız	Bilinmiyor
Yahudi Mektebi	Musevi	İbtidai	35	X	H.1302/M.1884	Ruhsatsız	Bilinmiyor

Maârif salnamelerindeki bu tutarsızlık kısmen de olsa Halep vilayet salnameleriyle giderilebilmektedir. Örnek vermek gerekirse maârif salnamelerinde verilen mektep hocalarının isimleri bulunmazken yıllara göre bu mekteplerin takibini de yapmak imkânsıza yakındır. Fakat tüm bunlara rağmen vilayet salnameleri Kilis azınlık mektepleri hakkında yıllara göre geniş bilgiler vermektedir.

Bu doğrultuda M.1903 yılında Kilis'in nüfus dağılımı % 94'lük bir çoğunlukla Müslüman, % 6'lık kısım da gayrimüslim ahaliden oluşuyordu¹⁵⁷. Nüfusun % 6'sına sahip olan gayrimüslimler, 482 öğrenciye eğitim veren 10 mektebe sahipken aynı yıl Müslüman ahaliye ait Kilis Rüşdiye Mektebi'nde öğrenim gören 68 öğrenci vardı. Bu dönemde azınlık mekteplerinde okuyan kadın öğrenci mevcudu 235 iken erkek öğrenci sayısı ise 247'idi. Mekteplerle ilgili istatistikler bir sonraki yıla ait salnamede tekrar edilmiştir¹⁵⁸. Bu durumda gayrimüslimlerin eğitime daha yüksek katılım sağladığı kolayca gözlenebilmektedir. Ayrıca Gayrimüslim kadınların neredeyse erkeklerle aynı oranda mektebe gönderildiği de nazar-ı dikkate şayandır¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Bu %6'lık Gayrimüslim nüfusu %3,5 Ermeni, %0,42 Rum, %0,45, %0,07 de Yahudilerden oluşmaktaydı. HVS, H.1321, 257.

¹⁵⁸ HVS, H.1321, 241.

¹⁵⁹ Bu hesaplama Kilis'in İbtidai mekteplerinde ve Medresede okuyan öğrencileri dâhil edilmemiştir.

1903 Yılı Kilis'te Mevcut Gayrimüslim Mektepleri

<i>Mektebin Adı</i>	<i>Türü (Erkek- Kadın)</i>	<i>Öğrenci Sayısı</i>	<i>Muallimin İsmi</i>
<i>Protestan Mektebi</i>	<i>Erkek</i>	<i>22</i>	<i>Kostanyan</i>
<i>Protestan Mektebi</i>	<i>Kadın</i>	<i>40</i>	<i>Maryan Bedoyan</i>
<i>Protestan Mektebi</i>	<i>Kadın</i>	<i>50</i>	<i>Depaka Basmacıyan</i>
<i>Protestan Mektebi</i>	<i>Kadın</i>	<i>45</i>	<i>Kostanyan Kızı Servaran</i>
<i>Ermeni mektebi</i>	<i>Erkek</i>	<i>90</i>	<i>Ohanes Nersisyan</i>
<i>Ermeni mektebi</i>	<i>Erkek</i>	<i>85</i>	<i>Vahan Yenikomşyan</i>
<i>Ermeni mektebi</i>	<i>Kadın</i>	<i>40</i>	<i>Demirciyan Abro</i>
<i>Ermeni mektebi</i>	<i>Kadın</i>	<i>60</i>	<i>Zahir Köşkeryan</i>
<i>Musevi</i>	<i>Erkek</i>	<i>35</i>	<i>İbrahim Deyan</i>
<i>Musevi</i>	<i>Erkek</i>	<i>20</i>	<i>Musa Devik</i>

1905 yılı Kilis'in nüfus oranı, müslim ve gayrimüslim ahali olmak üzere ortalama yine %94'e- %6 civarındaydı. 1905 yılı için, Rum milleti hariç olmak üzere tüm etnik gruplarda kadın nüfusunun erkeklere oranla daha fazla olduğu görülmektedir¹⁶⁰.

1905 Yılı Kilis Nüfus Cetveli

<i>Millet</i>	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>	<i>Yekün</i>
<i>Müslüman</i>	<i>37,177</i>	<i>35,177</i>	<i>72,342</i>
<i>Rum</i>	<i>166</i>	<i>187</i>	<i>353</i>
<i>Ermeni</i>	<i>1,452</i>	<i>1.322</i>	<i>2,774</i>
<i>Katolik</i>	<i>174</i>	<i>134</i>	<i>308</i>
<i>Protestan</i>	<i>238</i>	<i>174</i>	<i>412</i>
<i>Yahudi</i>	<i>290</i>	<i>252</i>	<i>542</i>
<i>Toplam</i>	<i>39,485</i>	<i>37,246</i>	<i>76,731</i>

¹⁶⁰ HVS, H.1323, 278.

1905/1906 yıllarında gayrimüslim mekteplerindeki bazı hocalar değiştiği gibi öğrenci mevcudunda da bazı değişimler meydana gelmiştir. Bu iki yıl için devlet tarafından oluşturulan istatistiklerde Yahudi mekteplerine ait yeni bir veri girişi yapılmamış ama önceki yıllara nazaran Ermenilerin mektep sayısı 4’ten 6’ya yükselmiştir. Yüksel ihtimalle Ermeni mektepleri hanesine sonradan yazılan bu iki mektep önceki yıllara ait olan Yahudi mektepleri idi ve sehven Ermeni kısmına eklendi. Tabii Yahudi mekteplerine ait bilgiler yıllığa eklenmemiş aynı zamanda Ermenilerin mektep sayısında gerçekten de bir artış söz konusu olabilir. Ayrıca Protestanlara ait mektep sayısı bu yıl 3’e inmiş ve ilk defa olmak üzere Kilis’te 4 Katolik mektebi olduğu bilgisi verilmiştir¹⁶¹.

1905/1906 Yılları Kilis’te Mevcut Azınlık Mektepleri

<i>Mektebin İsmi</i>	<i>Nev’i (Kadın-Erkek)</i>	<i>Öğrenci Sayısı</i>	<i>Muallimi</i>
<i>Katolik mektebi</i>	<i>Zükur</i>	25	<i>Fikri Efendi</i>
<i>Katolik mektebi</i>	<i>Zükur</i>	20	<i>Ohanes Serabiyani</i>
<i>Katolik mektebi</i>	<i>Zükur</i>	15	<i>Ohannes Kasaryan</i>
<i>Katolik mektebi</i>	<i>İnas</i>	55	<i>Filomenafer Nakliyan</i>
<i>Protestan Mektebi</i>	<i>Zükur</i>	14	<i>Agopcan Kürkciyan</i>
<i>Protestan Mektebi</i>	<i>İnas</i>	44	<i>Servarn Kostanyan</i>
<i>Protestan Mektebi</i>	<i>İnas</i>	30	<i>Flora Kostanyan</i>
<i>Ermeni Mektebi</i>	<i>Zükur</i>	25	<i>Hamparsum Berberyan</i>
<i>Ermeni Mektebi</i>	<i>Zükur</i>	30	<i>Artin Nişanyan</i>
<i>Ermeni Mektebi</i>	<i>Zükur</i>	30	<i>Agop Dirbagosyan</i>
<i>Ermeni Mektebi</i>	<i>İnas</i>	20	<i>Zarohmi Keşgiryani</i>
<i>Ermeni Mektebi</i>	<i>İnas</i>	25	<i>Rahl Keşgiryani</i>
<i>Ermeni Mektebi</i>	<i>İnas</i>	15	<i>Vardi Kebabçıyan</i>

1908 yılı nüfus istatistiklerine bakıldığında Müslüman nüfusunun önceki yıllara oranla %2’lik bir düşüş görülür. Fakat tuhaf olan, bu yılki nüfus verilerinde “yabancı” adında yeni bir kalem eklenmiş olup bunların toplam nüfusa oranı ise yine %2,3’tür. Bununla birlikte önceki yıllara oranla en çok nüfus artışı Ermenilerde olup 1905 yılında 2.774 olan nüfusları, 1908 yılında 3.729’a çıkmıştır. Ayrıca diğer azınlık grupların nüfusunda da artış gözlemlenmiştir¹⁶².

¹⁶¹ HVS, H.1323, 267; H.1324, 254.

¹⁶² HVS, H.1323, 278; H.1326, 262.

1908 Yılı Kilis Nüfus Cetveli

<i>Millet</i>	<i>Kadın</i>	<i>Erkek</i>	<i>Toplam</i>
<i>Müslüman</i>	31,774	33,992	65,766
<i>Rum</i>	182	203	385
<i>Ermeni</i>	1,783	1,946	3,729
<i>Katolik</i>	152	175	327
<i>Protestan</i>	150	192	342
<i>Yahudi</i>	281	284	565
<i>Yabancı</i>	877	812	1,689
<i>Toplam</i>	35,199	37,604	72,803

1908 yılına gelindiğinde ise Ermeni mektep sayısı 6'dan 8'e yükselmiştir. Ayrıca bu yıl 85 öğrenci mevcutlu bir Musevi mektebi bilgisi de istatistikler arasına eklenmiştir. Protestan ve Katolik mektebi sayısı değişmemiştir. 1908 yılında azınlık mekteplerinde öğrenim gören 164'ü kadın ve 216'sı erkek olmak üzere toplam 380 öğrenci vardı. Önceki yıllara oranla öğrenci sayısında düşüş olmasına rağmen Ermenilerin hızla okul ve aktif öğrenim gören öğrenci sayısının arttığı görülmektedir. Önceki yıllarda 6 olan mektep sayısı 1908 yılı itibarıyla 8'e yükselmiştir¹⁶³.

Yukarıda da izah edildiği üzere özellikle Ermeni milleti diğer azınlık unsurlarına oranla milleti hızlı bir şekilde okullaşma sürecine girmiş ve Müslüman ahalinin aksine eğitime daha çok önem atfetmiştir. Bilhassa Kilis'in işgal döneminde azınlıkların bu denli eğitim faaliyetlerini hızlandırması, Batılı devletlerden esinlenen ve batılı devletlerin doğudaki emellerine hizmet eden ulusçuluk gibi ideolojilerin etkisinde kalmalarından kaynaklanmıştır. Yeri geldiğinde bu ideolojilere hizmet eden ve Osmanlı Devleti açısından bakıldığında devlete muhalif, ayrılıkçı fikirler taşıyan bireyler yetiştirmek amacıyla azınlık gruplar, bu mektepleri bir fabrika gibi kullanılmışlardır. Ayrıca azınlıkların bu dönemde işgalci Batılı devletlerce de kullanıldığı birçok sorgu raporundan anlaşılmaktadır. Örnek vermek adına, Şubat 1919 yılında 400 kadar Ermeni, İşgalci Fransız ordusuna katılmak için Halep'ten İngiliz askerleri gözetiminde Kilis'e doğru hareket etmiş ve Kilis askeri bölgesinde iki Kilisli Müslüman askerini feci bir şekilde şehit etmişlerdi¹⁶⁴. Konuya en güzel örneklerden birisi de Kilisli Ador Kuyumciyan'ın Hınçak Komitesi'nin Kilis şubesi başkanı Agop Basmacıyan'a gönderdiği 25 Mayıs 1914 tarihli mektuptur. Bu şahıs, Allahverdi Kuyumciyan adıyla bilinirdi ve Şam'da 73. alayın I. Taburu Binbaşısı olan Ragıp Bey'in hanesinde hizmet eri olarak görevliydi. Mektup sureti ise şu şekildedir¹⁶⁵.

¹⁶³ HVS, H.1326, 250.

¹⁶⁴ BOA., *Hariciye Nezâreti Siyasi Kalemi (HR.SYS.) 2602/1 (29 R 1337/ 1 Şubat 1919)*.

¹⁶⁵ Kilis'teki Ermenilerin faaliyetleri hakkında daha fazla bilgiye erişmek için bkz. Meryem Günaydın, *Vilâyet-i Sitte'den Amerika'ya Transatlantik Göç (1908- 1914)* (İstanbul: Hiperlink, 2019), 242-244; GKB, *Arşiv Belgeleri ile Ermeni Faaliyetleri* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005) I, 2005, 3-4; Hale Şıvgın- Meryem Günaydın, "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermeniler'in Geri Dönüşleri", *Akademik Bakış VIII/XVI*, 22-23.

“Sevgili Arkadaşlarım,

Öncelikle hepinize selam ederim. Bizi soranlara da çok rahat olduğumu söylemek isterim. Yalnız bir rahatsızlığım var ki o da sizinle birlikte olmamaktır. Zararı yok, bu da geçer. İnşallah bir gün tekrar sizinle bir araya gelir, konuşur, güleriz. Ancak bu mektubu yazmaktaki amacım, size iki meseleden dolayı ricada bulunmaktadır. Bana gücenmeyeceğinizi biliyorum. Arkadaşlar hiçbirinizin askerlik yüzünden Kilis’ten dışarı çıkmasını istemem. Askerliğin hiçbir zor yanı yoktur. Bir Ermeni gencine asker denilmesinin ne kadar şerefli olduğunu evvelce ben de bilmezdim. Şimdi ise askerliğin ne kadar şerefli olduğunu anlıyorum. Askerlikten kaçmak yanlış bir düşüncedir. Çünkü Müslümanlar Ermeni milletinin senelerden beri yediği tokatları ve tokatlayan elleri durdurdu. Bunun için kendimizi bahtiyar saymalıyız. Evet, askerden kaçan bir genç, kendini cesur saymasın. Ne devletine ne de bize lazım olan şey kendisinde bulunmuyor. **Bugün bir Ermeni genci askerden kaçarsa Ermeni milleti bundan otuz sene sonra on adamını kaybetmiş olacaktır. Eğer her genç ben asker olmayacağım deyip kaçarsa, komitemizin amacını, emellerini kim gerçekleştirecektir? Ben şimdiye kadar belki on defa kaçabilirdim. Ama kaçmadım. Kaçmamamın sebebi, ilk olarak mesleğim böyle olmasını gerektiriyor ve ikinci olarak da milletimin adı lekeleniyor. Ama diyeceksiniz ki bir Ermeni’nin kaçmasıyla Ermeniliğin adına hanel gelmez. Herkes, bu askerlik benim milletimin namusudur diye düşünürse işte o zaman Ermeni milleti diğer milletlerin arasında bir derece daha yükselir. Amerika’ya veya başka yerlere kaçmayınız. Çünkü mesele kötüleşiyor. Harbiye nezaretinden, Gayrimüslimler askerlikten kaçmaya devam ederlerse kendileri için askerlik belki yakında kalkar haberleri işitiliyor. Allah korusun böyle bir şey olursa, bizim için çok üzücü bir mesele olacaktır. Bundan başka çok büyük bir şey daha kaybetmiş olacağız. O da otuz-otuz beş senedir bütün Ermeni milletinin, daha doğrusu Hınçakyan Komitesinin çalıştığı ve uğrunda şimdiye kadar binlerce can feda ettiği “Ermenistan” mukaddes maksadından tamamen ümidimizi keseriz. Bunun için ne yapmalı? Padişaha borcumuzu ödemeliyiz. Bu da o kadar zor bir şey değil. Askerlik iki sene oldu. Bu bir genç için hiç önemli değil. Benim sizden ricam, orada bulunan ve kaçmak fikrinde olan arkadaşların kaçmalarına müsaade etmemeniz. Çünkü bu durum bir gün bize çok pahalıya mal olacaktır. Bundan yüzlerce sene evvel, Ermeniler otuz altı milyon nüfusa sahip iken, şimdi ancak iki buçuk milyondur. Şimdi bu geriye kalanı da bu şekilde kaybetmek doğru değildir. Zira Amerika’ya bir Ermeni olarak gider, orada evlenirse, kendisi ve ondan doğan nesil Amerikalılaştırmış olur ve Ermeniliği kaybederse de bu da doğru bir şey olmaz.”**

Mektup, Kilis’te yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetlerini özetler niteliktedir. Bu faaliyetlerin en kilit noktasında eğitim kurumları hususu vardı. Bu minvaldeki belgelerde Ermeni komite liderlerinin düşüncesi, mektepler sayesinde hem gizlice örgütlenme faaliyetlerine devam edilebilecek ve adam toplanabilecek hem de mektepler kanalıyla batılı ayrılıkçı ideolojilere sahip gençler yetiştirilmek suretiyle devlete muhalif bir güç elde edilecekti¹⁶⁶. Yine bu bağlamda, komitenin Kilis şubesi başkanı olan Agop Basmacıyan yakalandıktan sonra ifadesinde henüz 14-15 yaşındaki öğrenci olan Ermeni çocuklarını çatışmalarda kullanıldıklarını belirtmiştir¹⁶⁷. Ayrıca bu komiteye üye birçok Ermeni mektebinin varlığı da yine bu tutulan raporlardan ve yapılan sorgulardan anlaşılmaktadır.

Bir yandan komite vasıtasıyla faaliyetlere devam eden Ermeniler, bir yandan da cemiyet adına mektepler açmak suretiyle mücadelelerini sahiplenecek gençlere eğitim kanalı sayesinde ulaşıyorlardı.

¹⁶⁶ Milletimizin beka-yı zir olmasını arzû eden herhangi bir Ermeni evvela şurasını bilmelidir ki millet, milli duygu, milli muhabbet ile beka bulabilir. Hiss-i milliyetden mahrum bir millet aynı zamanda yaşamaktan da mahrumdur. Milletın bekasına en büyük vasıta, en zaruri çare olan milliyet duygusunu temin için çocukları milli mekteplerde okutmalıdır.... GKB, Arşiv Belgeleri ile Ermeni Faaliyetleri (Ankara: Genelkurmay Basımevi,2005), I, 307; GKB, Arşiv Belgeleri ile Ermeni Faaliyetleri (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2006), IV, 3-7, 62; Beşe, Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis, 80.

¹⁶⁷ GKB, Arşiv Belgeleri ile Ermeni Faaliyetleri (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005) III, 95.

Henüz 1902 yılında Ermeniler bu minvalde Kilis'te Lö Sasiras yani Işıklı cemaati adı adına bir mektep açmışlardı¹⁶⁸. Mektebin kurucusu olan Hamparsum Efendi, Gaziantep'ten Kilis'e gelerek ruhsatsız bir şekilde bu mektebi açmış ve mektepte Ermeni milleti ile Türk milletini birbirinden ayırıştırıcı niteliğe sahip kitapları Ermeni tarihi diye öğrencilere okutturmuştu. Bu şekilde eğitim gören öğrencilere ayrılmış fikirleri aşılayabilmişti. Ayrıca Kilis'teki bazı bölgeleri kendine parsellemiş (yüksek ihtimalle Müslümanların ikamet ettiği yerler) ve kendi etrafına topladığı birkaç kişiye pay bile etmişti. Buradan gelecek paraları kendi mücadelelerinde kullanacağına dair beyanı ölümünden sonra evinde yapılan keşifte kendisine ait evraklardan anlaşılmıştır¹⁶⁹. Zaten mektebin açılışından dört buçuk yıl önce 16 erkek ve 3 kadın azadan oluşan bir şirket kurulmuştu ve bu şirket ahaliye açık bir şekilde borç para veriyordu. Ermeni milletinin Kilis'teki Ermeni kilisesinde zaten halihazırda ruhsatlı bir mektebi olmasına rağmen bu şirket vasıtasıyla aynı kiliseye entegre Lö Sasiras yani Işıklı adında ruhsatsız bir şekilde mektep açması dikkat çekti. Yaklaşık elli öğrenci mevcudu olan bu mektepte, öğrencilere devlet aleyhinde eğitim verilmiş ve devlete karşı kışkırtılmışlardır. Mektebe yapılan bir keşif sonucunda mektep muallimlerinden bazılarının sık sık Paris ve Londra'ya gidip gelmekte olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca mektepte ele geçirilen çoğu zehirleyici fikre sahip eser, fakir fukara Ermeni çocuklarına okutulmaktaydı. Devletin, bu gibi durumları engellemek adına birkaç uygulaması olduğunu biliyoruz. Mesela bunlardan birisi; Halep vilayetinden Maarif Nezâreti'ne yazılan bir yazıda farklı ülkelerden gayrimüslimlerin eğitim kurumlarına posta vasıtasıyla Fransızca, İngilizce ve İtalyanca birçok kitap ve risalenin girdiği beyan edilmiştir. Fakat vilayetin bu kitapları denetim ve kontrolünü üstlenecek ayrıca bu dilleri bilen personeli olmadığından acilen bu dilleri bilen bir öğretmen tayin edilmesi istenmiştir. Böylece yurt dışından getirilen eserlerin denetimi yapılabilecektir¹⁷⁰. İkinci bir önlem ise yukarıda genel durumları ortaya konulan azınlık mekteplerine getirilen denetimler çerçevesinde bu mekteplerde zorunlu Türkçe dersi okutulmasıydı. Bu konuda Kilis Ermeni Katolik Reisi tarafından Halep Maarif Müdüriyeti'ne yazılan bir yazıda Ermeni milletinin fakirliğinden bahisle rüşdiye seviyesindeki Ermeni mektebi için bir Osmanlıca öğretmeni ihtiyacı olduğu belirtilmiş bunun için de bütçe talep edilmiştir. Müdürlük ise o yılki bütçenin bunu karşılamaya yetmeyeceği fakat yeni bütçe hazırlanırken bu talebin dikkate alınacağını ifade etmiştir¹⁷¹. Bu iki durum da gayrimüslim mektepleri üzerinde devletin bir denetim kurma çabası görülmektedir. Lö Sasiras mektebi hakkında uzun bir süre keşif ve tahkikat yapıldıktan sonra kesin kanıtlar elde edilmiştir. Bunun üzerine şirket ve şirkete bağlı mektep kapatılmıştır¹⁷². Ermenilerin bu olaylardan sonra bile mektep açma isteklerinin devam ettiği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. 1914 yılında kaleme alınan bir arz tezkeresinde Kilis'in Deveciyan mahallesinde Ermenilerin kadın ve erkeklere mahsus bir mektep açmak istedikleri görülmektedir¹⁷³.

Sonuç olarak bakıldığında Kilis'te azınlık unsurlarının Müslüman ahaliye oranla çok yoğun eğitim faaliyetleri vardı. Bilhassa Ermenilerin, batılı devletlere hizmet eden ideolojilere kapılıp ayrılmış hareketlere girişimi yukarıda izah edilmişti. Bu girişimlerini ve ideolojilerini sahiplenen bireyleri ise açtıkları bu mekteplerdeki öğrencilerden devşirdiklerine şüphe yoktur. Bu mekteplerin haricinde elbette batılı devletlerin yardımı ve azınlıkların ticari faaliyetlerinin rolü büyüktü fakat bu noktada başat role eğitim kurumları sahipti. Konuya örnek olması adına 1910-1997 yılları arasında Gaziantep'te yaşamış olan gazeteci Mehmet Oğuz Göğüş, bölgedeki Ermeni kesimi için şunları aktarmaktadır; “Ermeniler, Türklerden daha açıkgozdü. Mektep, gazete, dergi, eğitsel ve kültürel birçok imkâna sahiptiler. Ayrıca bölgede ne kadar kıymetli arazi,

¹⁶⁸ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV.)*, 239/51 (26 L 1320/ 26 Ocak 1903).

¹⁶⁹ BOA, *Yıldız Perakende, Askeri Maruzâtı (Y.PRK.ASK.)* 190/30 (4 ZA 1320/ 2 Şubat 1903).

¹⁷⁰ BOA., *MF.MKT* 139/109 (9 N 1309/ 7 Nisan 1892).

¹⁷¹ BOA., *MF.MKT* 1088/49 (6 L 1326/ 1 Kasım 1908).

¹⁷² BOA, *Yıldız Perakende, Umum Vilayetler (Y.PRK.UM.)* 61/147 (12 ZA 1320/ 10 Şubat 1903).

¹⁷³ BOA., *Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD.)* 214/18 (19 N 1332/ 13 Temmuz 1914).

ev, bağ, bahçe varsa hepsini satın almışlardı. İlgili dönemin yakın şahidi olan Göğüş’ün ifadesinden de anlaşılacağı üzere ilgili dönemde gayrimüslimlerin eğitim faaliyetlerine önem attığı ortadadır¹⁷⁴.”

3.2. Yabancı Mektepleri

Kilis’te yabancı mektepleri ile ilgili neredeyse bilgi yoktur. Fakat 1830 yılında Bağdat’tan Gaziantep’e yolculuk yapan 3 Amerikalı misyonerin, çevredekilere Ermeni harfli İnciller dağıttığı bilinmektedir. Bu olay aslında Ermenilerin yabancılarla nasıl bir ittifak içerisinde olduğunu ve eğitim faaliyetlerinin kimler tarafından desteklendiğini gösteren güzel bir kanıttır. 1848 yılı itibarıyla da Van Lennep adında birisi vasıtasıyla Gaziantep’te bir Protestan kilisesi açılmış, Amerikan misyoner teşkilatının bir merkezi de böylece Gaziantep’te kurulmuştu. Gaziantep merkez olarak baz alınmış, Kilis dâhil olmak üzere çevre şehirlerde istasyonlar kurulmuştu¹⁷⁵. Kilis’te tespit edilebilmiş yabancı mektep sayısı 4 olup bunlardan 3’ü Amerikan kökenli 1’i ise Fransızlara ait mekteplerdi. Fakat Amerikan mekteplerinin 2’si günümüzde Kilis sınırları içerisinde yer almadığından burada ele alınmamıştır¹⁷⁶.

Kilis Amerikan İlk Mektebi, bölgenin Protestan temsilcisi Avadis Karabetyan adına açılmıştır. 21 Ekim 1893 tarihinde ruhsatname alan mektebin kadın ve erkek öğrencilere eğitim verdiği bilinmektedir. Kadın ve erkeklere eğitim veren mektebin öğrenci mevcudu toplamda 150’idi. Mektebin kuruluş masrafları ise Amerikalı Dr. Piran Efendi tarafından karşılanmış olmakla beraber, inşaatı Mr. Sanori denetiminde yapılmıştır¹⁷⁷. Fransızların Kilis’teki misyonerlik faaliyetleri Amerikalılara oranla daha fazla olacak ki Fransızlar, Kilis’te Fransisken rahiplerine ait 1 mektep, 1 kilise ve 1 de manastır inşa etmişlerdi. Bu yapılar hakkında maalesef detaylı bilgiler içeren belge ve kanıt yoktur¹⁷⁸. Ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husus ise yabancı nüfusu olmadığı hâlde yabancıların burada mektep ve kilise açmasıydı. Buradan ulaşılabilecek sonuç, batılı devletlerin bu okulları aslında Osmanlı’daki azınlık tebaa için kurmuş olduklarıdır. Bu bağlamda azınlık mektepleri açıklanırken zaten batılı devletlerin azınlık unsurlarıyla nasıl bir ilişki içerisinde oldukları ifade edilmişti.

4.YEVMİ HALK GAZETESİNDE KİLİS ANA MEKTEBİ (1925-1930)

4.1. Okul Öncesi Eğitime Tarihsel Bir Bakış

Ülkemizde günümüz manasında okul öncesi modern eğitim kurumları tesis edilmeden önce, küçük yaştaki çocukların eğitim görevini kısmen de olsa Dârüleytâm, İslahane ve Sıbyan Mektebi gibi kurumlar ifa etmekteydiler. Öte yandan ana mekteplerin kuruluş tarihini Karahanlı ve Selçuklu Devleti’ne kadar dayandırmak mümkündür. Zira bu devirlerde de faaliyette bulunan sıbyan mektepleri örgün eğitimin ilk basamağı olarak beş-altı yaşlarındaki çocukları kabul ediyorlardı. Çocuklar, sıbyan mekteplerinde ağırlıklı olarak dinî-ahlakî eğitim ile birlikte görgü kuralları ve sosyalleşme noktasında da ilk bilgileri edinirlerdi¹⁷⁹.

¹⁷⁴ Kadriye Günver, *Kilis’te Yaşayan Gayrimüslimler (1850-1925)* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 120.

¹⁷⁵ Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006), 50.

¹⁷⁶ Bu mektepler Kilis’e o tarihlerde bağlı olan El- Ciry (Cibbin) köyünde Amerikan İlk Mektebi ve kilisesi, bir de kuvvetle ihtimal şimdi Halep’e bağlı olan Kessâb adlı bir Hristyan köyünde kurulmuş olan Amerikan Kadın Mektebi’dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şişman, *a.g.e XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, 56.

¹⁷⁷ Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, 56, 57, 93.

¹⁷⁸ Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, 209, 306.

¹⁷⁹ Yahya Akyüz vd., “Anaokullarının İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Gelişiminde Okul ve Çocuk Sağlığı”, *Eğitim Bilimleri ve Uygulama Dergisi* 4/6 (2005), 150.

Osmanlı Devleti'nde ise özellikle II. Mehmet devrinde kurulmuş olan sıbyan mektepleri okul öncesi modern eğitimin ilk uygulaması olarak bilinmektedir. Bu devirde birçok mahallede sıbyan mektebi açılmış ve bu mektepler camilerin bünyesinde ya da müstemilatında hizmet vermiştir. Bu mekteplerde çocuklara okuma-yazma, biraz matematik, ilmiyal, ahlakî hikâyeler, şiir ve ilahiler öğretilirdi. Aynı zamanda okul öncesi eğitim müesseselerinde olduğu gibi serbest bir şekilde oyun oynamalarına izin verilirdi¹⁸⁰. 1824 tarihinde yayınlanan Tâlim-i Sıbyan Fermanı'nda cehaletin ve çocukların çıraklığa verilmesinin zararlarından bahsetmiş olup çocukların buluş yaşına kadar eğitim alması belirtilmiş ve ülkede ilköğretimin yayılmak istenmiş ve mecburi hâle getirilmeye çalışılmıştır¹⁸¹.

1870 tarihinden itibaren ise ilköğretim ile ilgili ciddi bir değişim yaşanmıştır. Zira bu dönemde sıbyan mektepleri ibtidai mekteplere dönüştürülmekle birlikte modern eğitim ve öğretim yöntemleri, ders araç ve gereçleri kullanılmıştır. İlk defa bu dönemde öğrenci sırası, tebeşir, yer küresi, kara tahta, harita ve muallim kürsüsü ilkokul kurumlarında yer almıştır¹⁸². Öte yandan 1889 yılında II. Abdülhamid devrinde eğitim ve öğretim alanında ciddi manada köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu tarihte ilköğretimin yeniden ıslahı için bir komisyon oluşturulmuş, Sadrazam Said Paşa, dört ile sekiz yaş arasında ki çocuklar için çocuk cenneti kurulmasını tavsiye etmiştir¹⁸³. 1908 tarihinden önce bazı kentlerde ve ayrıca bu tarihten sonra İstanbul'da özel teşebbüslerle açılan özel ana mekteplerin olduğunu söyleyebiliriz. O dönemin ünlü eğitimcileri arasında olan Satı Bey, İstanbul Beyazıt civarında özel çocuk yuvası kurmuştur. Yine bu devrin ünlü eğitimcisi olan Kazım Nami Duru, meşrutiyet devrinde Avusturya-Macaristan'a giderek çocuk bahçesi muallimi yetiştiren mektepleri gezmiş ve Selanik şehrinde bir ana mektebi sınıfı tesis etmiştir. Bu mektepler günümüz okul öncesi eğitim kurumlarının bir temeli veya bir benzeridir¹⁸⁴.

Avrupa'da, eğitimde yaşanan gelişmeler ile beraber II. Meşrutiyet'in ilanı ile bu devirde yabancı eserlerin tercümesi yapılmıştır. Böylelikle Avrupa dünyasının özellikle Fransa ve Almanya'nın eğitim sistemi incelenmiş olup bu sistemin incelenmesiyle birlikte Türk eğitim sisteminde yeni kurum veya teşkilatlar oluşturulmuştur. Bu yeni oluşumlar arasında ana mekteplere de yer verilmiştir¹⁸⁵. 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa kabinesi başkanlığında maârif nazırı olan Emrullah Efendi,¹⁸⁶ ilköğretim ile alakalı kanun tasarısı hazırlamış olup buna göre tüm halkın okuma yazma öğrenebilmesi için ilköğretimin ücretsiz ve zorunlu olması gerektiğini belirtmiştir¹⁸⁷. Aynı zamanda bir makalesinde ana mekteplerin gerekliliğinden bahsetmiştir¹⁸⁸.

4.2. Ana Mekteplerinin Kuruluşu

Osmanlı memleketine ana mektebin gelişi ise Avrupa'dan gelen bayanların Selanik, İzmir ve Beyrut gibi kentlerde okul öncesi modern eğitim kurumlarını açmasıyla başlamıştır. Açılan bu özel ana mekteplerde

¹⁸⁰ Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1 (2007), 175; Musa Bardak, *Osmanlı'da Modern Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)* (Ankara: Alalma Yayınları, 2019), 26.

¹⁸¹ Lütfi Budak-Çiğdem Budak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 3/1 (2014), 53.

¹⁸² Budak-Budak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)", 54.

¹⁸³ Bardak, *Osmanlı'da Modern Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)*, 40.

¹⁸⁴ Servet Özdemir vd., *Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Sistemi* (Ankara: Türk Eğitim Derneği, 2007), 17.

¹⁸⁵ Sibel Atli-Gülen Baran, "II. Meşrutiyet Dönemi'nden Günümüze Okul Öncesi Eğitim Programlarında ve Öğretmen Kılavuz Kitaplarında Okuma-Yazmaya Hazırlık Çalışmalarının Değerlendirilmesi", *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/2 (2017), 48.

¹⁸⁶ Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", *DİA*, (İstanbul, 1995) C.11, 165.

¹⁸⁷ Alev Turan, "Meşrutiyet Dönemi Eğitimdeki Yenileşme Hareketleri ve Cumhuriyet Dönemine Bıraktığı Miras", *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* 8, 2017, 70.

¹⁸⁸ Bardak, *Osmanlı'da Modern Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)*, 74.

özellikle Almanya’da eğitim ve öğretimini görmüş ve tamamlamış olan bayanlar çalışma imkânı bulmuştur. Gayrimüslim halkın girişimleri ile kurulan ana mektebe, 1910 yılından itibaren Müslüman halk tarafından da ilgi duyulmaya başlanmıştır. 1914 tarihinde devlet tarafından ana mektepler kurulması kararlaştırılmış ve bu görev Dârülmualimât müdürü İsmail Mahir Efendi’ye verilmiştir. Yapılan bu çalışmalar sonucunda ilk ana mektep 1914 yılında kurulmuş ve hemen ardından 15 Mart 1915 tarihinde ana mektepler nizamnâmesi yayınlanarak yaygın hâle gelmeye başlamıştır¹⁸⁹. Mektebin müfredatında ise Musahabat-ı ahlakiye, hayat ve hareket dersleri, eşya ve bahçe, resim, lisan, musiki ve jimnastik dersleri yer almıştır¹⁹⁰. Cumhuriyet döneminin ilk devirlerinde otuz sekiz ilde seksen kadar ana mektebi ve bu mekteplerde yaklaşık altı bin öğrenci bulunmaktaydı¹⁹¹.

Osmanlı Devleti’nde özellikle II. Meşrutiyet döneminde ana mekteplerde veya ana okullarda Avrupa’da eğitim görmüş ve işinde gayet başarılı gayrimüslim bayan öğretmenler görev almakta idi. Öyle ki bu muallimeler arasında Alyans İsrailite okulundan mezun olmuş Musevi kadınlar var idi¹⁹². 1914-1915 yıllarında maârif nazırı olan Ahmed Şükrü Bey’in girişimleri ile Dârülmualimât-ı İbtidaiye bağlı Ana Muallime Mektebi açıldı. Mektebin kuruluş gayesi iki ile altı yaşları arasındaki çocukları “*sokağın kötü*

¹⁸⁹ Muhammet Şahin-M. Ahmet Tokdemir, “II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 9/4 (2011), 859. 15 Mart 1915 tarihinde yayınlanan Ana mektepler nizamnamesinin maddeleri şunlardı:

Madde 1: Ana Mektepleri iptidaiye sınıfı içerisinde kız mektebine bağlı olacak ya da bağımsız bir şekilde açılacaktır.

Madde 2: Ana Mektebinin kuruluşunda ve açılışında binanın mektep için elverişli, mektep bahçesinin genişliğinin çocukların sayısına uygun ve her türlü eğitim için yeterli olmasına dikkat edilecektir.

Madde 3: Ana mektepler ücretsiz ya da ücretli olmak şartıyla kurulabilir.

Madde 4: Ücretli olarak açılan Ana Mekteplerine parasız çocuk kaydı alınmaz.

Madde 5: Ana Mekteplerine sadece 4,5 ve 6 yaşlarında ki çocuklar kabul edilir ve ayrıca kız-erkek çocuklar karışık bulunabilir.

Madde 6: Ana Mekteplerine kabul ve kayıt olunacak çocuklar doktor tarafından muayene edilecek ve bulaşıcı hastalığı bulunmayacaktır. Ayrıca aşılı olduklarının ispat edilmesi şarttır.

Madde 7: Ana Mekteplerinde çocuklar yaşlarına göre dersanelere yerleştirilirler. Her dershaneye otuzdan fazla çocuk kabul olunamaz.

Madde 8: Ana mekteplerinde sağlığa elverişli ve ahlaki oyunlar oynanır, mektep içerisinde yürüyüşler düzenlenir, düzenli olarak beden eğitimi yapılır, dini ve milli hikâyeler ele alınır, arkadaşlık etme yetisi geliştirilir, resimlerin incelenmesi ve müzakeresi ile el işleri öğretilir.

Madde 9: Her Ana Mektebi haftada en az bir kez kontrol edilecek, çocuklar birer birer muayene olunacak ve lüzum görüldüğü takdirde muayene sonuçları çocukların velilerine bildirilecek.

Madde 10: Ana Mekteplerinin dersane adedince kadın öğretmen ve kadın öğretmenin yardımcısı bulunacak. İdari vazife kadın öğretmene emanet edilecek.

Madde 11: Bir Ana Mektebine muallime olmak için ya Dârülmualimât Ana Muallime Şubesi’nden mezun olmak veya bir Ana Mektebini idare ettiğine dair belgeye sahip olmak şarttır. Ana Mektebi muallimeliğini yapabileceğini sınavla ispat edenler de muallime olabilirler. Ayrıca Türkçe telaffuzda herhangi bir sorun olmamalıdır.

Madde 12: Ana mektebi muallimeleri Osmanlı vatandaşı olmalı, hiçbir sakatlığının ve hastalığının olmadığını doktor raporuyla ispat etmelidir.

Madde 13: Ana Mektebi muallimelerinin kademe atlaması Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu’nda muallimeler hakkındaki şartlara bağlıdır.

Madde 14: Tedrisat-ı İbtidâiye Kanunu’na göre kurulacak sıbyân sınıfları bu nizamname kurallarına tabidir.

Madde 15: Nizamname yayınlandığı tarihten itibaren geçerlidir.

Madde 16: Bu nizamnamenin uygulanmasında Maarif-i Umumiye Nazırı memurdur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Osmanlı Eğitiminde Modernleşme* (İstanbul: 2014), 309-310.

¹⁹⁰ Bardak, *Osmanlı’da Modern Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)*, 57; Seyfi Kenan, “Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme”, *Osmanlı Araştırmaları* 41/41, (2013), 17.

¹⁹¹ İlkay Abazaoğlu vd., “Okul Öncesi Öğretmenliğe İlişkin Bir Bakış”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2015), 413.

¹⁹² Hamza Altın, “Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış”, *Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (2011), 17-18.

etkilerinden korumak için” ana mekteplere muallime yetiştirmektir¹⁹³. Ana Muallime Mektebi’ne açıldığı tarih itibarıyla on beş yatılı ücretsiz Müslüman ve sekiz gündüzlü ücretsiz olmak üzere toplam yirmi üç kız öğrenci alındı. Yukarıda yazdığımız gibi öğretim süresi bir yıl olmakla birlikte üç yıl süresince mezun verebilmiştir. Toplamda ise üç yüz yetmiş ana mektebi öğretmeni yetiştirmiş ve 1919 yılına gelindiğinde ise kapatılmıştır¹⁹⁴.

4.3. Cumhuriyet Devrinde Ana Mektepleri

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında ana mekteplerdeki öğrenciler bedensel gelişme düzeyleri ve yaşlarına göre kategorilere ayrılmıştı. Ana Mekteplerde üç ile yedi yaş arasındaki öğrencilerin gittiği üç sınıf vardı. Bu sınıflar daha önce ana mektebe devam etmelerine ve çocukların bedensel gelişimlerini temel alarak gül sınıfı, gonca sınıfı ve filiz sınıfı olarak adlandırılmıştı. Filiz sınıfına üç-beş yaşlarında olan öğrenciler giderken gül ve gonca sınıflarına ise daha çok beş yaş üzerindeki öğrenciler alınmakta idi. 1923-1924 eğitim-öğretim yılında yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti genelinde filiz sınıflarında iki bin dokuz yüz doksan beş, gonca sınıfında bin yedi yüz seksen beş ve gül sınıfında bin yüz çocuk bulunmakta idi¹⁹⁵. Toplam öğretmen sayısı ise yüz otuz altı idi¹⁹⁶.

1925-1930 yılları arasında eğitim ve öğretim ile ilgili iki tamim yayınlandı. Buna göre bütçe imkânları nispetinde ilköğretimin geliştirilmesi gözetildiğinden ana mekteplerin ilköğretim kurumlarıyla birleştirilmesi fikri benimsenmişti. Dolayısıyla vilayetlerde açılmış olan okul öncesi eğitim kurumları veya anaokulları kapatıldı¹⁹⁷. 1937-1938 eğitim-öğretim yılı itibarıyla Türkiye sınırları içerisinde devlete ait ana mektebi yoktu. İstanbul’da otuz yedi, Türkiye genelinde ise kırk yedi özel mektep bulunmaktaydı¹⁹⁸.

4.4. Kilis Ana Mektebi Hakkında

Kilis Ana Mektebi’nin hangi tarihte açıldığına dair resmi bir vesikaya henüz ulaşamadıysak da 1925 yılında mektebin faal olduğu Kilis Yevmi Halk Gazetesinde¹⁹⁹ kayıtlıdır. Gazetede özellikle ana mektebinin çocuk gelişimine katkısı üzerinde durulmuş ve mektepteki sene sonu müsamereleri haber olarak yayınlanmıştır. Ana mektebin çocuk üzerindeki faydaları şöyle ifade edilmektedir:

Ana mektepleri, bazı kimselere göre masraf ve fayda açısından değerlendirildiğinde yeterli düzeyde gelişim kaydedememiştir. Ancak gazetenin görüşü bunun aksi yönündedir. Kilis’e birden çok ana mektebi açılması görüşüne sahip olan yazar Mahmud Ragıb’a göre ana ve babalar hakiki bir pedagog olmaktan uzaktır. Dolayısıyla çocuk ilk terbiyeyi ana mektebinden alır. Muntazam oturup kalkmayı ana mektebinde öğrenir. Toplu hâlde yemek yemeyi, arkadaşlığı ve arkadaşlarıyla sohbeti mektepte görür. Mektep hayatına burada alışır. Anaya, babaya millete, memlekete, müdüre, hocaya, amire, memura karşı muhabbeti, itaati ve hürmeti ana mektebi öğretir. Düzgün yürümeyi, temizliği, elbise ve çamaşır giyinmeyi ve bunların en iyi tavırlarını, oyun hevesini sağlıklı ve ahlaklı bir şekilde ana mektebi temin eder. Ana mektebi çocuğu ilkokula

¹⁹³ Altın, “Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış”, 19.

¹⁹⁴ Meral Taner Derman-Handan Asûde Başal, “Cumhuriyetin ilanından Günümüze Türkiye’de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretimde Nicesellik ve Niteliksel Gelişmeler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11 (2010), 567.

¹⁹⁵ M. Serhan Yücel, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Anaokulları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43 (2016), 996.

¹⁹⁶ Meryem Çelik-Kerim Gündoğdu, “Türkiye’de Okul Öncesi Eğitimin Tarihsel Gelişimi”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 16, (2007) 176-177.

¹⁹⁷ Çelik-Gündoğdu, “Türkiye’de Okul Öncesi Eğitimin Tarihsel Gelişimi”, 177.

¹⁹⁸ Yücel, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Anaokulları”, 1003.

¹⁹⁹ Kilis Yevmi Halk Gazetesi, yayın hayatına 20 Ekim 1922 tarihinde başlamıştır. Kentle ilgili döneme ait önemli bir haber ve bilgi kaynağı olan gazetenin elimizdeki sayıları maalesef 1925 yılından itibaren başlamaktadır. *Kilis Yevmi Halk Gazetesi*, (21 Teşrinievvel 1341/21 Ekim 1925) 297, 4; (26 Mayıs 1341/26 Mayıs 1925 Salı) 351, 2; (31 Mayıs 1341/31 Mayıs 1925 Pazar) 354, 2.

hazırlar. Çocuğu evde ihmal edilmekten sokakta fenalık öğrenmekten, etrafındakilere fenalık etmekten korur ve engeller. Velhasıl ana mektebinin faydası memleketimiz için sayılamayacak kadar çok ve buraya edilen masraf söz konusu faydalara nispeten oldukça azdır.

Yukarıda ana mektepleri lehine ifade edilen bu görüşlerden sonra yazar, mektebin Kilis’teki çocuk sayısına kâfi gelmediğini belirtmektedir. Ona göre aşağı yukarı yirmi beş bin nüfusa sahip olan şehirde ana mektebi çağında bin kadar çocuk bulunmaktadır. Her mektepte bir müdür ve iki hoca bulunacağı esasına istinaden 1926 yılı itibarıyla memleketin yüz elli öğrenci kapasiteli altı-yedi mektebe daha ihtiyacı vardır. Vilayet Meclis-i Umumisi ana mekteplerin sayısını arttırmayı kabul etmişse de henüz fiili bir girişimde bulunulmamıştır. Oysa nüfus yoğunluğu açısından Konya vilayet merkezi Kilis’ten çok büyük olmamakla beraber buradaki ana mektep sayısı dörttür. Bir mektebe mecbur kalan şehirde hem mektebin öğrenci mevcudu fazla hem de birçok çocuk bu imkândan faydalanamamaktadır. Zira mektepteki çocuk sayısı iki yüzü aşmıştır. Mahmud Ragıb Bey yazıyı ya mekteplerin sayısının arttırılması ya da mevcut mektebin kadrosunun genişletilmesi talebiyle tamamlamaktadır.

Öte yandan mektebin faaliyetleriyle ilgili haberler de gazetede yer almaktadır. Örneğin 25 Mayıs 1925 tarihli gazetede ana mektebine devam eden çocukların müdür ve hocaları nezaretinde pazartesi kadınlara ve cuma günü erkeklere iki ayrı gösteri yapılacağı bilgisi verilmektedir. Ayrıca Hilal Konferans Salonunda yapılacak gösterinin bilet fiyatları için uygun bir miktar belirlendiği ve gelirin üçte birinin Teyyare Cemiyetine verileceği belirtilmektedir²⁰⁰. 1926 Mayıs sonunda ise gazetede, ilk terbiye ocağı olan Ana Mektebi’nin mini mini yavruları dünkü gün Hilal Konferans Salonunda halkımıza çok güzel oyunlar vererek mektepleri için sarf olunan emek ve masrafın boşa gitmediğini, bilakis çok faydalı olduğunu ispat ettikleri bilgisi yer almaktadır²⁰¹.

Kilis Ana Mektebi’nde oyunlar dışında ilköğretime hazırlık yapıldığı da bu dönem mektebe devam eden Ahmet Rami Atan²⁰² oğlu Kemal Rahmi Atan’ın²⁰³ anılarından anlaşılmaktadır²⁰⁴. Nitekim harf inkılabından bir süre sonra ana mektebe kayıt yaptıran Kemal Atan Beyefendi o günleri şöyle anımsar;

“O dönemde mahallemizde iki tane hoca vardı. Biri Fatma Hoca biri Pafe Hoca. Orada eski yazı, alfabe, Arap harfleri öğretirlerdi. Ondan sonra dualar okunurdu, öyle geçirdi seneler. Bizden evvelkiler bizi

---

Daha sonra gösteri için ücret talebinden vazgeçilmiştir. *Kilis Yevmi Halk Gazetesi*, 350, (25 Mayıs 1341/25 Mayıs 1925 Pazartesi). 2

²⁰¹ *Kilis Yevmi Halk Gazetesi*, 439, (29 Mayıs 1926 Cumartesi). 4.

²⁰² Ahmet Rami Bey, 1889 yılında Kilis’te doğdu. Hocazâdeler’den Hâcı Mehmed Efendi’nin oğludur. İlköğrenimini bitirdikten sonra Çalık Camii’nde Salihefendizâde Ahmet Hoca’nın yönetiminde medrese öğrenimini sürdürmüştür. Milli Mücadele sürecinde Kuvva-yı Millîye adına Kilis ve çevresine ait istihbarat grub başkanlığı yapmış, İngiliz ve Fransız işgal komutanlıklarına "Müştak-i Hürriyet" kod adıyla ağır mektublar yazarak bu yazıların bazılarını bizzat kendisi duvarlara asmıştır. Belediye başkâtipliği, maliye tahsildarlığı, belediye encümen üyeliği ve belediye başkan vekilliği görevlerinde bulunmuştur. 1 Ocak 1958 yılında Kilis’te vefat etmiştir. Bkz. *Kilisli Ahmet Rami Atan Müştâk-ı Hürriyet Biyografisi, Milli Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri*, hzl. Mehmet Abdulhamit Tektuna, Uğur Elhan, (Kilis: 2015), I-IV.

²⁰³29 Şubat 1924 tarihinde Kilis’te doğdu. Ahmed Rami Efendi’nin oğludur. İlköğrenimini Kilis’te tamamladı. Memuriyet hayatına İzmir’de başladı. Daha sonra Kilis Tekel Müdürlüğüne atandı. Uzun bir süre bu görevi başarı ile yürüttü. Dürüst, vatansever, ileri görüşlü, aydın bir kişi idi. Babasının kendi bünyesinde bulunan "Milli Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri, adlı defterini kardeşi ile birlikte bastırmaya muvaffak oldu. 9 Ocak 2020 yılında Kilis’te vefat etti.

Kilis Ana Mektebi hakkında bir yazı kaleme alma fikri Kemal Rahmi Bey merhumun bu kısa anısıyla doğmuştur. Kendisiyle hayattayken bizzat görüşmeye rahatsızlığı nedeniyle muvaffak olamadık. Bu nedenle daha önce kaydedilmiş olan bilgileri kullandık. Bahsi geçen anılara ulaşmamıza ve ayrıca bu yazıyı kaleme almamıza vesile olan Metin Mercimek Beyefendiye ayrıca şükranlarımı sunmak isterim.

okuturdu. Bizden mesela iki sene evvel hocaya gidenler yeni gelen talebelere “İşte şöyle yapacaksın, işte böyle yapacaksın!”

“Böyle devam ederken babam beni bu hocalardan Fatma Hoca’ya verdi. Oraya yerleştirmesinin sebebi, bu ev bizim eve daha yakındı. Okula gidip geliyorduk. Ayrıca Arap harflerini orada öğretiyorlardı, bize. “Elif, Ba” diyerekten. O halde devam ederken harfler bittikten sonra okumaya geçilirdi. Ben birazcık, azıcık okumaya geçildikten sonra bir gün çocuklarla beraber oyun oynarken bir at beni tepeleyip geçti. Epey rahatsızlık geçirdikten sonra sağ kulağımı o zaman kaybettim. Ben rahata kavuştuktan sonra, babam beni bir daha hocaya göndermedi. O sırada anaokulu varmış ki beni anaokuluna götürdü, oraya kaydettirdi. Anaokulunda benim gibi çocuklar vardı, orada. Orada çok hatırımda kalmadı, yine 25-30 kişiydi. Orada bir siyah tahta bir silgi bir tebeşir. Hoca veyahut oranın eski talebelerinden bir tanesi A harfini yazar. A harfini yazdıktan sonra geri siler. Tekrar yazar, tebeşirle... Tekrar yazar siler. Ondan sonra sırayı başkaları alır, böyle böyle devam ederdi. Öğretmenimizin adı İzzet Yarımğa idi.”

Kemal Rahmi Bey mektebin yerini de şöyle tarif etmektedir: “Anaokulu, o zaman Mahkeme sokağı, derlerdi o sokağa. Şimdiki büyük Şekeroğlu’nun dükkânı var. O dükkânın karşısında bir sokak var. Kerpiççilerin o sokağın içinde kunduracı dükkânı var. Orayı geçtikten sonra Sabah Pazarı’na gidecek yol ikiye ayrılır. Biri sağa bir sola. Soldaki yola geçilip iki-üç adım gittikten sonra sağ tarafa döndüğün zaman bazara çıkan bir yol görünür. Oraya döndükten iki adım ileride sol taraftaki bir ev, bizim anaokulumuzdu. Şimdiki bu evin durumu şöyle. Ev, sokağa bakan kısmı yıkılmış, iki tane dükkân açılmış. Dükkânda şimdi daraban dediğimiz sacdan yapılmış kapılar vardır orada.”

Merhum Kemal Rahmi Bey’in tarif ettiği yer şu an belediyeye ait olan Ruhizade konağının güney kısmındaki boş araziye tesadüf etmektedir. Kilis Ana Mektebi, 1930 yılı itibarıyla hizmet vermeye devam etmiştir. Ne zaman kapandığı konusunda kesin bir bilgiye sahip olamasak da 1937 yılında memlekette devlete ait müstakil ana mektepleri bulunmadığından bu tarihten önce kapandığı anlaşılmaktadır.

Ana mektepleri, Osmanlı devrinin sonuna doğru açılmış ve hızla yaygın hâle gelmiştir. Devletin okul öncesi eğitime verdiği önemin fiili yansıması olan söz konusu mekteplere halkın rağbeti ise Kilis özelinde görüldüğü üzere oldukça fazladır. Nitekim 1926 yılında mektepte iki yüzden fazla çocuğun eğitim aldığı dönemin yerel basınına yansımış ve kapasitenin artırılması istenmiştir.

Kentte, Kemal Atan Beyefendi’nin ifadesinden de anlaşılacağı gibi bir yandan geleneksel dinî-ahlakî eğitime yönelik geleneksel yapı, başka bir ifadeyle *çocuğu hocaya verme* usulü devam ederken diğer yandan modern bir okul öncesi eğitim kurumu olan ana mektebi aynı anda faaldir. Üstelik Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında ana mekteplerinin, ilköğretim kurumları bünyesine aktarılması kararı alınmışsa da Kilis Ana Mektebi, 1930 yılında halen açıktır. Bu durum mektebe gösterilen ilgiyi ifade açısından ayrıca önemlidir.

Öte yandan Kilis Ana Mektebi, özelinde harf inkılabının ardından çocuklara yeni alfabenin öğretildiği ve dolayısıyla ilkokula hazırlandıkları müşahede edilmektedir. Netice itibarıyla Kilis, öteden beri başta mantık ilmi olmak üzere eğitim-öğretim noktasında ayrı bir yere sahip olmuştur. Ana mektebi örneğinde görüldüğü üzere eğitim kurumlarına gösterilen alaka her zaman üst düzeydedir. İlim-irfan noktasında şehrin Halep’e yakınlığının avantajları hissedilmekle beraber gerek geleneksel gerekse modern, öznesi eğitim olan her türlü girişim ahali tarafından destek görmüş ve benimsenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında birçok vilayette gazete çıkarılamazken Kilis’te iki gazetenin var olması, halkın kültür faaliyetlerine gösterdiği ilgiyi ifade açısından ayrıca önemlidir.

KAYNAKÇA**1- Arşiv Kaynakları*****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)***a- Bâbîâli Evrak Odası (BEO)**b- Dâhiliye Nezâreti Evrakı**Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM.)**Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD.)**Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî (DH. MKT.)**Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK.)**Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü Evrakı (DH. UMVM.)**c- Hariciye Nezâreti Evrakı**Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS.)**d- Haritalar**Haritalar (HRT.h)**e- İrade Tasnifi**İrade-i Maârif (İ.MF.)**f- Maârif Nezâreti Evrakı**Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidaiyye Kalemî (MF.İBT.)**Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemî (MF.MKT.)**g- Yıldız Tasnifi**Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)**Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.)**Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM.)***İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı***Demirbaş Nr: Bel_Mtf_006413.***2- Gazete ve Mecmualar****İrade-i Milliye, 22 Aralık 1919, 17, 3; 19 Ocak 1920, 21, 2; İrade-i Milliye, 12 Ocak 1919, 20, 3.**Kilis Yevmi Halk Gazetesi, Sayı 350, 2 (25 Mayıs 1341/25 Mayıs 1925 Pazartesi).**Sayı 351, 2 (26 Mayıs 1341/26 Mayıs 1925 Salı).**Sayı 354, 2 (31 Mayıs 1341/31 Mayıs 1925 Pazar).**Sayı, 439, 4 (29 Mayıs 1926 Cumartesi).*

---

* Kullanılan defter ve belgelerin referans numaraları ve tarihleri ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

* Kullanılan Gazete ve Mecmuaların referans numaraları ve tarihleri ilgili dipnotlarda gösterilmiştir.

Sayı 478, 1-2 (6 Teşrinisani 1926 Cumartesi).

Sayı 297, 4 (21 Teşrin-i Evvel 1341/21 Ekim 1925).

Sabah Gazetesi, Nr.5031, 1 (6 Şaban 1321/28 Ekim 1903).

3- Yayınlanmış Eserler

Düstür, Tertib-i Evvel, Cild-i Evvel (C.I), İstanbul, 1289

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, H.1316, H.1317, H.1318, H.1319, H.1321

Sâlnâme-i Vilayet-i Haleb, H.1284, H.1285, H.1286, H.1287, H.1288, H.1289, H.1290, H.1293, H.1295, H.1299, H.1300, H.1302, H.1303, H.1305, H.1306, H.1307, H.1308, H.1309, H.1310, H.1312, H.1313, H.1314, H.1315, H.1316, H.1317, H.1318, H.1319, H.1320, H.1321, H.1322, H.1323, H.1324, H.1326.

Maârif-i Umumiye Nezâreti, Maârif-i Umumiye Nezâreti İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekâtib-i Hususiye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadetde Tahrir-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütübhanelerin İstatistiği, 1310-1311 Sene-i Dersiyeye-i Maliyesine Mahsusdur, Dersaadet, Matbaa-ı Amire.

4- Hatıratlar

Fikret Gücer (Kilis Mekteb-i İdadisi Müdürü D.T. 1891- Ö.T. 1980), *Benim Hikâyem*, Basılmamış Hatırat, Torunu Vakıf Gücer' den Temin Edilmiştir.

Aydın Günkut (Kilis Mekteb-i İdadisi Bedri Bey' in Oğlu), *Bedri Bey'in Biyografisini Ele Aldığı Mektup Suretleri*, Bağışladığı Kitapların Listesi ve Fotoğraflar, Ecz. İbrahim Beşe Arşivinden Temin Edilmiştir.

5- Araştırma ve İncelemeler

ABAZAOĞLU, İlkay-YILDIRIM, Osman-YILDIZHAN, Yılmaz. "Okul Öncesi Öğretmenliğe İlişkin Bir Bakış". *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 4/1 (2015), 411-423.

Afyoncu, Fatma. *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İşgal Döneminde İstanbul*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2009.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: Pegem Akademi, 2008.

AKYÜZ, Yahya-UYGUN, Selçuk-KAFADAR, Osman. "Anaokullarının İkinci Meşrutiyet Dönemindeki Gelişiminde Okul ve Çocuk Sağlığı". *Eğitim Bilimleri ve Uygulama Dergisi* 4/7 (2005), 147-172.

ALTIN, Hamza. "Osmanlı Son Döneminde Muallim Okulları Dışındaki Öğretmen Yetiştiren Kurumlara Genel Bir Bakış". *Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1, (2011), 11-24.

Atan, Kilisli Ahmet Rami. *Müşâtık-ı Hürriyet Biyografisi, Milli Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri*. (hızl. Mehmet Abdulhamit TEKTUNA, Uğur ELHAN). Kilis: Kent Matbaası, 2015.

ATLI, Sibel-BARAN, Gülen. "II. Meşrutiyet Dönemi'nden Günümüze Okul Öncesi Eğitim Programlarında ve Öğretmen Kılavuz Kitaplarında Okuma-Yazmaya Hazırlık Çalışmalarının Değerlendirilmesi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/2, (2017), 1-13.

Atuf, Nafi. *Türkiye Maârif Tarihi*. 1-2.Cilt. İstanbul: 1932.

BARDAK, Musa. *Osmanlı'da Modern Okul Öncesi Eğitim (1908-1918)*. Ankara: Alalma Yayınları, 2019.

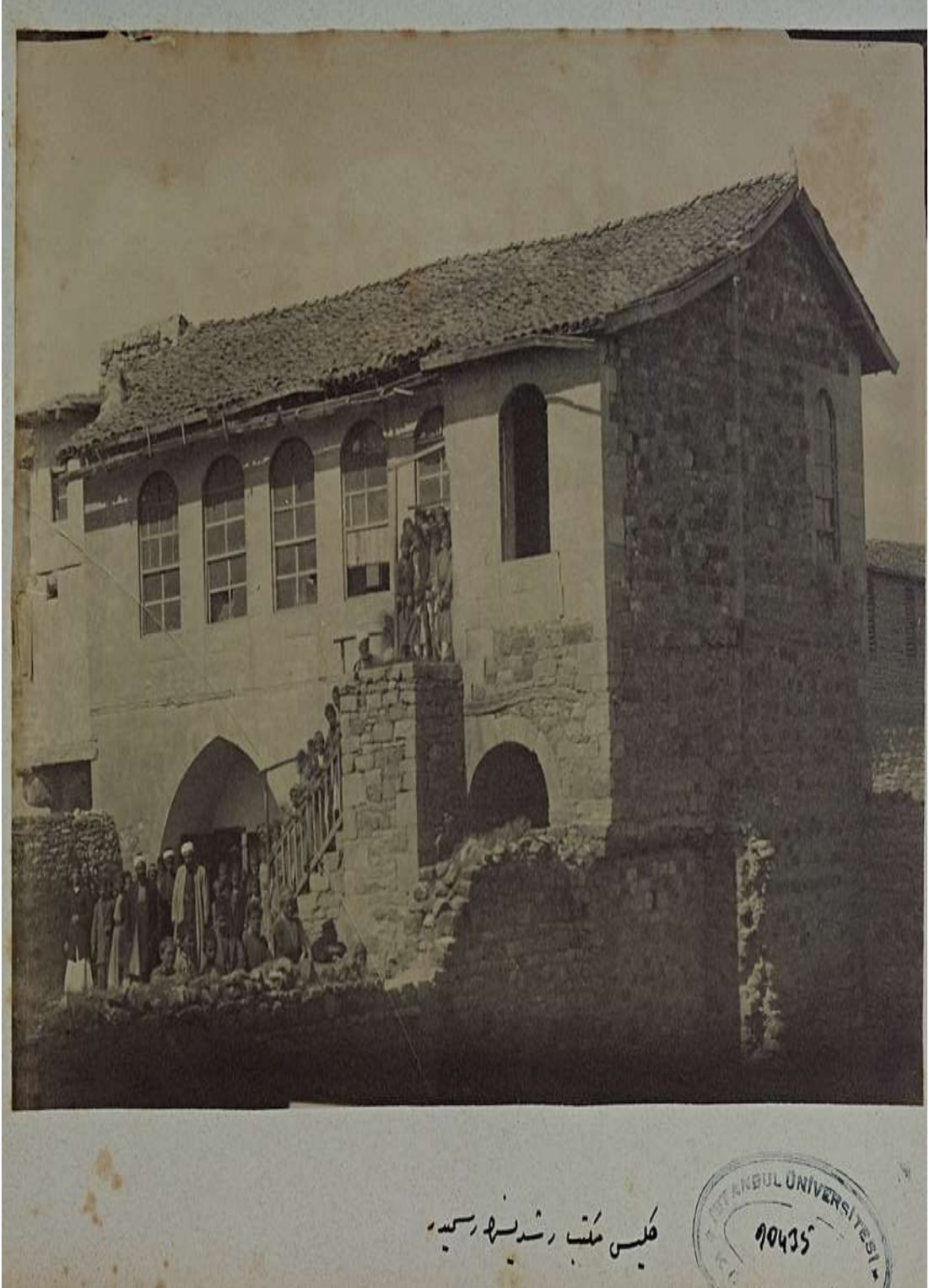
Beşe, İbrahim. *Bir Zamanlar Kilis*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2015.

- Beşe, İbrahim. *Cumhuriyet Öncesinde ve Sonrasında Kilis*. Ankara: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2013.
- Beşe, İbrahim. *İşgalden Kurtuluşa Kilis*. Ankara: Başak Matbaası, 2009.
- BUDAK, Lütfi-BUDAK, Çiğdem. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türkiye Cumhuriyeti'ne İlkokul Programları (1870-1936)". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 3/1, (2014), 51-68.
- Cevad, Mahmud. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı (19. Asır Osmanlı Maarif Tarihi)*, Haz.Taceddin Kayaoğlu. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
- Ceylan, Sevim. *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Cuinet, Vital. *La Turquie D'Asie*. 2.Cilt, Paris:İsis, 1891.
- ÇELİK, Meryem-GÜNDOĞDU, Kerim. "Türkiye'de Okul Öncesi Eğitimin Tarihsel Gelişimi". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 16, (2007), 172-190.
- Demirel, Fatih. *Mekteb-i İdadi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- DEMİRTAŞ, Zülfü. "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17/1, (2007), 173-183.
- Demiryürek, Mehmet. "Türkiyede Yabancı Dil Olarak Fransızca Dil Öğretiminin Tarihi Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme (1891- 1928)". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 28/28, (2013), 130- 140.
- DERMAN, Meral Taner-BAŞAL, Handan Asûde. "Cumhuriyetin ilanından Günümüze Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretimde Nicesellik ve Niteliksel Gelişmeler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/11, (2010), 560-569.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat* Ankara: Tan Matbaası, 1999.
- Ahmet Lütfi Efendi. *Vaka-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*. Yayına Hazırlayan: Münir Aktepe. C.8. Ankara: TTK, 1988.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 3.Cilt, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1977.
- Ergün, Mustafa. *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908- 1914)*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Eroğlu, Cengiz. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. Ankara:Orsam Yayınları, 2012.
- GKB. *Arşiv Belgeleri ile Ermeni Faaliyetleri 1914- 1918*. 1.3 ve 4. Ciltler. Ankara: Genel Kurmay basımevi, 2005.
- Gülcü, Erdinç. "Millî Mücadele Döneminde Kilis". *Kilis 7 Aralık Sosyal Bilimler Dergisi* 2/3, (2012), 1-37.
- Günaydın, Meryem. *Vilâyât-ı Sitte' den Amerika' ya Transatlantik Göç (1908- 1914)*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.
- Günver, Kadriye. *Kilis' te Yaşayan Gayrimüslimler (1850- 1925)*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- İğüs, Esmâ. *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüüşdiyeler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- KAZICI, Ziya. "Emrullah Efendi". *DİA* 11, (1995), 165-166.

- KENAN, Seyfi. "Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme". *Osmanlı Araştırmaları* 41/41, (2013), 1-31.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK, 1999.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Öztürk, Cemil. "İdâdi". *DİA* XXI (2000), 464-466.
- Öztürk, Cemil. "Rüşdiye". *DİA* C.35 (2008), 300-303.
- ÖZDEMİR, Servet-BACANLI, Hasan-SÖZER, Murat. *Türkiye'de Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Sistemi*. Ankara: Türk Eğitim Derneği, 2007.
- Sami, Şemsettin. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Dersâadet Matbaası, 1312.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839- 1908)*. Çev.Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- ŞAHİN, Muhammet-TOKDEMİR, M. Ahmet. "II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler". *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 9/4 (2011), 851-876.
- Şişman, Adnan. "Tanzimat Döneminde Fransa' ya Gönderilen Gayrimüslim Osmanlı Öğrencileri". *X. Türk Tarih Kongresi V* (1994), 2515-2533.
- Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa' ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*. Ankara: TTK. 2004.
- Şişman, Adnan. *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Şıvgın, Hale- Günaydın, Meryem. "Amerika' dan Osmanlı Devleti' ne Ermeniler' in Geri Dönüşleri". *Akademik Bakış* 8/ 16 (2015), s.1-40.
- Timurtaş, Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- TURAN, Alev. "Meşrutiyet Dönemi Eğitimdeki Yenileşme Hareketleri ve Cumhuriyet Dönemine Bıraktığı Miras". *Cappadocia Journal Of History And Social Sciences* 8 (2017), 62-77.
- Ünal, Uğur. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2014.
- Ünal, Uğur. *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*. Ankara: TTK, 2015.
- Yıldırım, Mehmet Ali. "Tanzimat Döneminde Darülmualimin Mezunlarının Rüşdiyelere Tayini". *Musa Çadırcıya Armağan Yazılar*, Yay. Haz.Selda Kılıç vd. 377-393. Ankara: Bilgin Kültür Sanat, 2012.
- Yücel, Hasan Ali. *Türkiye'de Ortaöğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

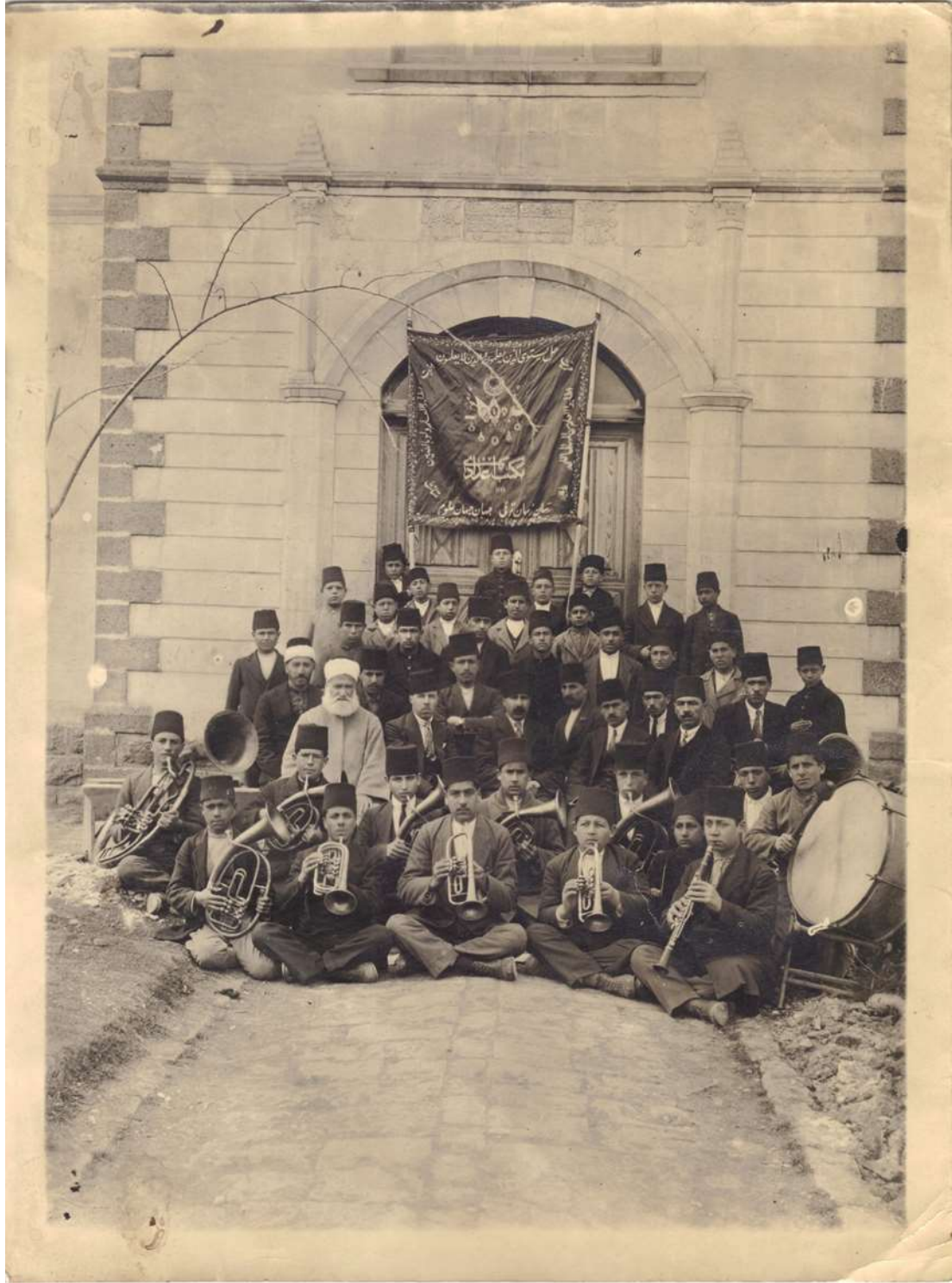
EKLER

Ek. 1. Kilis Mekteb-i Rüşdiyesi

Ek. 2. Kilis Mekteb-i İdadisi

Ek. 3. "Ana Mektebi", Kilis Yevmi Halk Gazetesi, Sayı, 478.

كَلِمَاتٌ
يَوْمِي خَلَقَ غَيْرَ تَهْنِئَةٍ

[شهبديك جمه ايرتسى و مالى كونلرى بىر اولونور]

«موصى و حموى مديرى»
امينچيلى اورنلر مجبورده دالمى
آون بدل: بيغنى ۵۰۰۰۰۰۰۰
القي آيغنى بوقده
نفسى بش غروشده
قونى گيمش نسخه سكرسى غروشده

رئسى و خصوصى طبع و املاز
ايشلرى ايزنه و بازارالله قلنده

ايشلار صاحبلرى
دراسب و برهان الدين
بع عالى: كليس مطبعسى
باز اداره بايبىاليدى
نون يازدىل درج ايدىلدى
لهن آثار اعاده اولونماز
دهسى: كليسده، كليس

بشده بى «آنا مکتبی» نه ویریله چك چاغده اولدینی تصور اولونورسه بو کون شهریزد. «آنا مکتبی» نه ویریله چك لا اقل بیک چوقچ موجود اولدینی شهه سیز ده هر «آنا مکتبی» نك بو مدیخ وانکی سرلی ایله اداره سنی اساس انخاذا ایدیهسك ونلوك بهرت اعظمی یوز الی چوقچ ائنهیلر وشو اعتبار ایله کاتب هیچ اولازسه ۶-۷ «آنا مکتبی» آجینلام کلچ حالوک بو کون شهرده کوچ بلا ب «آنا مکتبی» اداره ایدیلدیور کچ کچین سنلر ولایت مجلس حمویسی کلنده ایکنجی ب «آنا مکتبی» نك تأسیس تقرر وخصصاتی قبول ایشتی ولایت ده مدیرینی تعیین ایلش ایسه ده یونك قضاچه ب دولو تأسیس و کشایدی امکاتی آلد ایدیلده. شندی

قونیه ولایت سرکزی کلندن چوق بیوک اولسادینی حالده او راده دوردهخی «آنا مکتبی» تأسیس ایدیلر کن بزم ولایتینز ده مجلس ویا انجمن او نخصه حالده ده بوجه دن طری ایشش، کلند، ب «آنا مکتبی» ایله اکتیابه مجبور اولشده

***

مینی زمانده بو مجبوریت ب طرفدن «آنا مکتبی» من ویریله چك چاغده کی باوردولوزک

حایه و منع ایلر و اطاصل «آنا مکتبی» نك منافعی مملکتیز ایچون حاییلایه حق قدر چوق، تسمین ایتدیکی قوائمه نچله ملت مال اولدینی مصرف استکثار ایدیله میه چك درجه آزده

آنا مکتبی؟ زده اکثریتله سقط ب تشکله و یک فنا تلقیات و احتیادات مالک عانله محیطلرینک چوقچ اوزونده ایدینی ایلک مضر فائید لری ازاله ویا تعدیل ایشك اعتبارله نه قادر حازر هجرتسه، مریبک وظیفه سنی مدرک وظیفه شناس ب قدم عانله لوك یاریدیلدی اولق اعتبارله ده او درجه مهم ب موقع اشغال ایدر

بو، بوله اولدینی حالده آنا مکتبلرینک منافعی تعداد و تصویر صلاحیتی ب نفسمز ده حس ایدله بیود ب و راده کلیمه جزک «آنا مکتبی» نه ویریله چك چاغده کی چوقچست عددیه کوره کافی «آنا مکتبی» ارلا یقشدن بحث ایدله چکتر:

فی الحقیقه ژومنه کوره بعضاً اوتوز بیک نفوسلی اولدینی اذعا ایدیلن کلیم شهر بیک بکرمی بش بیک نفوسه مالک اولدینی فرض و هر بش نفوسک ب عانله تشکیل ایتدیکی، هر عانده، اصتری ب چوقچ بولوندی قبول ایدیلر، بو چوقچلرک ده

آنا مکتبی

کتبلی؟ بعض نقطه نظر اصحابنه مملکت مصرفلری نسبتده منافعی دهه من موستادنلر. ب عانله لای ب تربیه ویرمکدن همان همان عاجز بولونماز ب چوقچ جوتدن کسته قائل اولالورده ب بجه چوقچ بالایز حقیقی برمرلی اولقدن چوق ولدینی ایچون، ایلک تربیه بی «آنا مکتبی» نندن آسیر، منتظم اوتوروب بی «آنا مکتبی» نده اوکره تیر، عانله طلم ایشك اسولتی ب آرقدار آرداشاره محبت حسنی «آنا مکتبی» ب مکتبللک حیاته «آنا مکتبی» تیر. انابه، بابایه، ملت، مملکت، معلم، مرییه، آس، بیا وده محبت، حرمت اطاعت و رعایتی «آنا مکتبی» اوکره تیر. دوز کون یورومکی، البسه وچاشیر کیفیتکی، بونلرک طررلرینی، چوجه کی او یون هوسنک تربیوی ب صورتده تربیه سنی «آنا مکتبی» تأمین ایدر «آنا مکتبی» چوقچ میل مکتبتن حاضرلار چوقچ اوده بیدامکدن، سواقده فنانق اوکره اطرافند، کیاره فنانق ایشمکدن

Ek. 4. Kilis'te Mukim Bir Ermeni Mektebi, Öğrenci ve Öğretmenleri.

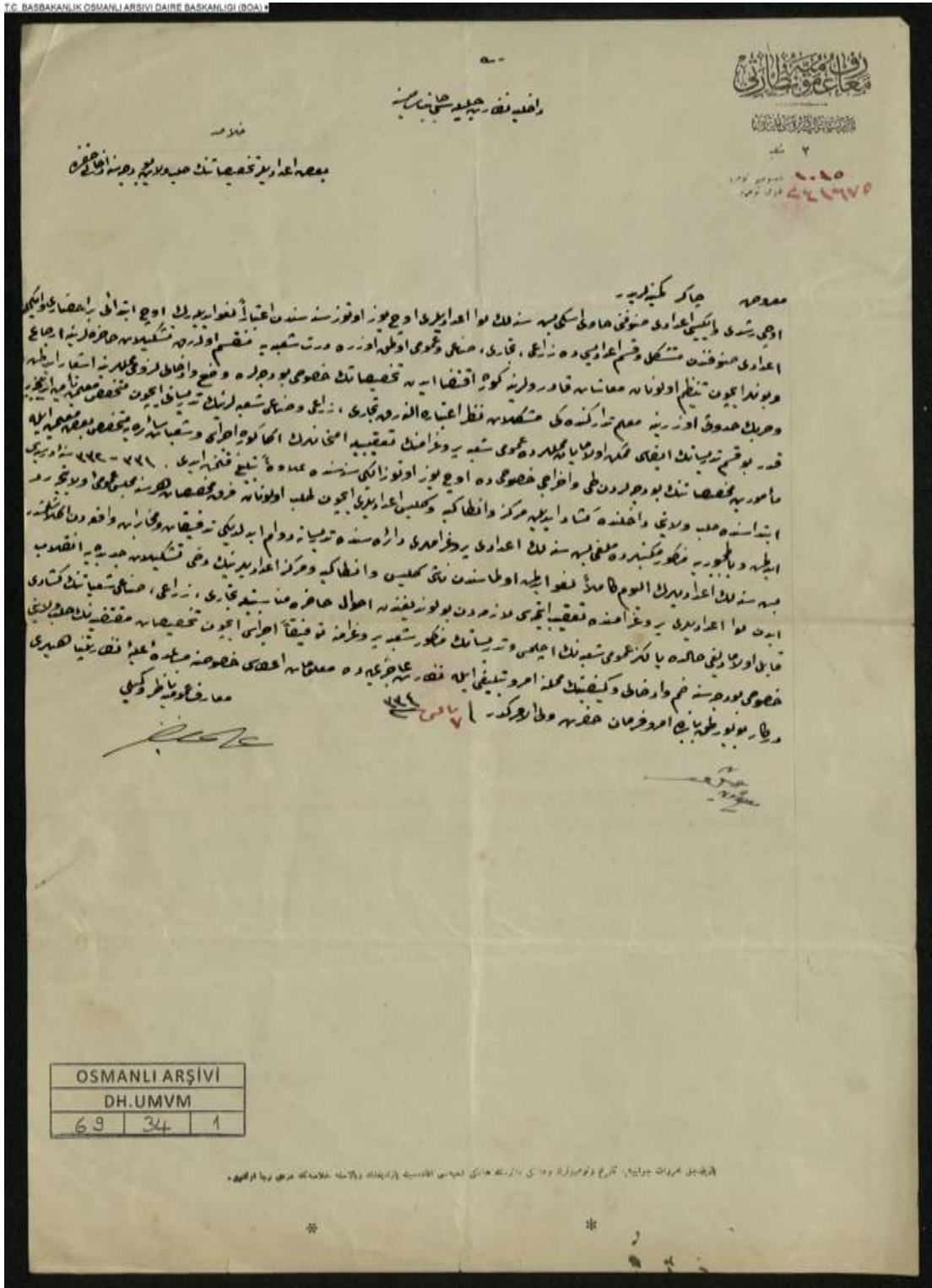

Սոյն խմբանկարը կը ներկայացնէ Քիլիսի դպրոցին ուսուցչութիւնն ու աշակերտութիւնը, նկարուած՝ 1908ին եկեղեցւոյ բակին մէջ:

Ek. 6. Kilis Mekteb-i İdadisi'nin kuruluş yılını ihtiva eden bir arşiv belgesi.

(BOA., DH.UMVM. 69/34 (26 B 1336/ 7 Mayıs 1918)

KİLİS İLİ AĞIZLARI

Hülya ARSLAN EROL*

GİRİŞ

Yerleşim tarihi milattan önceki yıllara kadar giden Kilis'in Türk boylarıyla tanışması 8. yüzyıldır. 11. yüzyılda Atabek adı verilen devletçikler kuran ve bu yolla bugünkü Suriye topraklarına kadar uzanan bölgeyi yurt edinen Oğuz boylarının Anadolu topraklarına 11-14. yüzyıllar arasında kalabalık kitleler hâlinde göçü başlar. Oğuzlar yanında Kıpçak boylarının 12-13. yüzyıllarda Irak, Suriye ve Mısır coğrafyasına göçleriyle bugünkü Anadolu ve Suriye toprakları yavaş yavaş bir Türk yurdu hâline gelir. Bu toprakları yurt tutan Oğuzların ana dilleri olarak kullandıkları Türkçe, bugüne kadar çeşitli ağızlarıyla varlığını sürdürür. Suriye ve hatta bugün Güneydoğu Anadolu olarak adlandırdığımız bölgede Türkçenin bağımsız bir yazı dili olmasında; Selçukluların, Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan beyliklerin ve Eyyubiler zamanında orduda hizmet veren Kıpçak kölelerinin zamanla egemenliği ele geçirmeleriyle kurulan Memlukların etkisi büyüktür. Kilis'in de aralarında bulunduğu Suriye sınırındaki illerimiz 15. yüzyılda Memluk Devleti'ne tabi olur ve tarihte Biladü's-Şam olarak adlandırılan üçgenin bir parçası hâline gelir. Ayrıca aynı bölgede Oğuzların Bozok ve Üçok boylarına bağlı Türkmenlerin gerek kendi adlarıyla beylikler kurmak suretiyle gerekse siyasi bir teşekkülün parçası olmadan varlık sürdürdüğü bilinmektedir.¹

Bu tarihî gelişmeler neticesinde bölgede Oğuz ve Kıpçak unsurları zamanla karışmış ve Oğuz unsurlarının baskın çıkmasıyla Kıpçakça unsurlar azalmış, Oğuzcaya dayalı bir yazı dili 14.yy. itibarıyla hâkim hâle gelmiştir. İki büyük Türk boyunun karışıp kaynaştığı Suriye ve Suriye komşuluğundaki Anadolu topraklarında konuşulan Türkçe, Oğuzcaya dayanmakla birlikte yer yer başka Türk boylarının izlerini taşıyan bir yapı arzeder hâle gelmiştir.² 19. yüzyıla kadar Kilis ve çevresinde etkili olan Türkmen boyları: Beydili, Bayat, Bozcalu, İzzeddinli, Alayuntlu, Harbendelü, İnallı, Gündüzlü Avşar, Köpekli Avşarı, Bayındır, Çepni, Peçenek boylarıdır.³ Bugün boyların ağızların oluşumundaki etkileri dikkate alındığında adı geçen boylardan Avşar boylarının daha baskın olduğunu söylemek mümkündür.

Kilis, 266 yıl (1250-1516) Mısır-Türk Kölemen Devleti'nin egemenliğinde kalmış; 1516'da Mercidabık Savaşıyla Azez ve Halep'le birlikte Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında girmiştir. Suriye, Filistin, Mısır topraklarında yaklaşık dört yüz yıl hüküm süren Osmanlı egemenliği bu şartlar altında kurulmuştur. Selçuklulardan sonra Osmanlının bölgeye hâkim olmasıyla birlikte iktisadi hayatta ve bölge güvenliğinde önemli bir konumu olan Halep'in 16.yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle eyalet olarak teşkilatlandırıldığını görüyoruz. Bu sebeple buranın ilk sancak defterinde Kilis'in de adı geçmektedir ve Türkmenler yerleşik hayata geçerken burayı yurt tuttıkları için 17. yüzyılda burası *Kilis Oturağı* olarak adlandırılmıştır⁴. Türk sözlükçülüğünün önemli isimlerinden Şemsettin Sami,⁵ *Kamusu'l-Alam* adlı eserinde Kilis'e de yer vermiş; Kilis'i Halep vilayet ve sancağında, kaza merkezi bir kasaba olarak kaydetmiştir. O

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, herol@gantep.edu.tr

¹ Kazım Yaşar Koprman, *Mısır Memlükleri Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 161-163.

² Zeynep Korkmaz, *Oğuz Türkçesinin Gelişimi* (Ankara: TDK Yayınları, 2013), 75-76.

³ Kılıslı Kadri Timurtaş, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932), 18-28; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 48-53; Metin Tuncel, "Kilis" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi* 26 (2002), 18.

⁴ Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Vilayati ve Türkmenleri* (Elazığ: Fırat Ü, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), 40,55,56,68.

⁵ Şemsettin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm* 5 (Ankara: Kaşgar Yayınları, 1996), 3880.

dönemde Kilis'in nüfusunun 20.000 olduğunu belirten Şemsettin Sami; Kilis'te o dönem için 37 cami, 14 mescid, 8 medrese, 24 tekke, 1 rüşdiye, 25 sıbyan mektebi ve bunlar yanında Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan cemaatlerine mahsus bir kilise ile bir havra, 5 hamam, 15 han, 1459 dükkân, 3 bedesten, 120 kumaş destgahı, 3 sabunhane, 58 zeytin ve 28 susam masarasının bulunduğunu, burada pamuk ve ipekten çeşitli kumaşların dokunduğunu, ileri bir sanayisi olan mamur bir şehir olduğunu detaylarıyla anlatmıştır. Hatta Ş. Sami, oldukça verimli topraklar üzerinde kurulmuş olan Kilis'te zeytin ve susam yağı ihracatı da yapıldığını, sabun üretildiğini ifade etmektedir.

Halep sancağı içinde bulunan Kilis; Birinci Dünya Savaşında İngilizlerin işgaline uğramış, işgalden sonra kazanın sınırları daraltılmış, zengin ve verimli arazilerin bir kısmı Kilis'ten ayrılarak hemen güneyinde olup Suriye'ye bırakılan Azaz kasabasına verilmiştir. Azaz'ın kuzeyindeki köyler Kilis'e dâhil edilmiş ve iki kaza arasında bir sınır hattı belirlenmiştir. İngilizlerden sonra bölgede hâkim olan Fransızlarla 1926 yılında imzalanan ikinci bir antlaşmayla bağ ve zeytinliklerin bir kısmı ile birkaç Türk köyü daha Kilis'e bağlanmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşundan 1995 yılına kadar Kilis; Gaziantep'e bağlı bir kaza olmuş, 1995'te kabul edilen kanun hükmünde kararnameyle Musabeyli, Polateli ve Elbeyli ilçeleriyle il hâline dönüştürülmüştür.⁶

1. KİLİS İLİ AĞIZ BÖLGELERİ

1995 yılına kadar Gaziantep'in bir ilçesi olması sebebiyle Kilis, yapılan ağız araştırmalarında genellikle Gaziantep ağzının bir parçası olarak özet hâlinde çalışmalarda yer almıştır. Son yıllara kadar Kilis ili ağzları üzerine yapılan sınırlı sayıda çalışmanın sadece lisans ve yüksek lisans tezlerinden ibaret kaldığı, kapsamlı bir ağız çalışması yapılmadığı dikkati çekmektedir.⁷ Kilis ili ağzları üzerine en kapsamlı çalışma tarafımca hazırlanmış ve bu çalışma Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi (KİTAM) tarafından 2018 yılında basılmıştır.⁸ Hazırlanan bu çalışmada Kilis ili ağzlarının ses ve şekil özelliklerinin tespiti amacıyla merkez ve ilçelere bağlı, 38 mahalle ve 34 köyden 112 kaynak kişi ile derlemeler yapılmış; yapılan derlemelerin verileri ışığında Kilis ili ağzlarının ses ve şekil bilgisi özellikleri ayrıntılarıyla ortaya konmuş, ses ve şekil bilgisi özelliklerinden hareketle Kilis ili içinde 3 ağız bölgesi tespit edilmiştir: Merkez ağzı, Musabeyli ve Polateli Ağzları ile Elbeyli ağzı.

1.1. Merkez Ağzı (I. Tip)

Türkiye Türkçesi ağzlarının tespitinde bazı ses ve şekil bilgisi özellikleri belirleyicidir. Şekil bilgisi özellikleri içinde ise şimdiki zamanın kullanımı gerek ağız bölgelerinin tespiti gerek ağız atlaslarının hazırlanmasında en temel özelliklerden biri olarak ele alınır. Zira ekin kullanımı bakımından Batı Grubu ağzları ile Doğu Grubu ağzları farklılıklar taşımakta, hatta Anadolu ağzlarının Batı Grubu içinde yer alan alt grupların belirlenmesinde de şimdiki zaman eki belirleyici olabilmektedir.⁹

⁶ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 28-50; Tuncel, "Kilis" Maddesi, 7-8.

⁷ Ahmet Günşen, "Gaziantep Ağzının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/3 (Spring 2009), 1081-1123; Metin Güler, "Türkiye'deki İl ve İlçe Ağzları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012), 1835- 1861; Serdar. Bulut, "Türkiye Türkçesi Ağzları Üzerine Çalışma Yapılmayan İl ve İlçeler", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkic* 8/1 (Winter 2013), 1129-1149.

⁸ Hülya Arslan Erol, *Kilis ili Ağzları*, (Kilis: KİTAM Yayınları, 2018).

⁹ Leyla Karahan, *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması* (Ankara: TDK Yayınları, 1996), 43-47; Leyla Karahan vd., *Ağız Atlası Kulavuz Kitabı (Türkiye Türkçesi Ağız Atlasına Hazırlık)* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2018), 136-137; Leyla Karahan Özgür Ay, *Türkiye Türkçesi Ağzları Sınıflandırma Ölçeği* (Ankara: TDK Yayınları, 2022).

Kilis ili ağızlarının merkez ağzı, il merkezine bağlı mahalle ve köylerde konuşulmaktadır. Bu I. Tip ağız bölgesinde yaygın şimdiki zaman eki -or'dur. Kilis dışında Adıyaman, Halfeti ve Birecik ağızlarında; sporadik olarak da Hatay, Uşak, Nevşehir ve Kars ağızlarında bu ek karşımıza çıkmaktadır.¹⁰

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-orum	-oruğ
2.Şahıs	-orsun	-orsuñuz
3.Şahıs	-or	-orlar/ -ollar

Birinci Teklik Şahıs

-koğuşun içerisine giroñ alabalıTan, nefes koğuşundan uyunmor. bir yataTa üç kişi, yatalar od yatağı. od yatağı, yání o günneri *atırlorum*, bir tuaf *olorum* yání. ondan sona geldik, üç ay aldı. üç ay sonra bizi dağıtım yapılar.¹¹

İkinci teklik şahıs

-dayım beqe dedi kine oğlum sen çocuksun, fırının amırını *getireyorsun*, beqe bir fırın yapması verdi, bir yüzzük bir de gümüş para verdi.¹²

Üçüncü teklik şahıs

-ordan *gelor* geri şav anıma. demek da yolunu *beklor* senem. he ... olmaz şavım olmaz bu beyle olmaz.... ne adn *yavrolorsa şav anıma*. bülbü gül koyub da tikene onmaz.... sevne aber *gelor şav anıma seylor*.

kirman şahdan gelir sizin gıtız

arib eliñizde de bayram eylenmez

ağor bu ne adn *yavrolorsa şav anıma* *bağor* kine imkanı yoğ, aribi yola *getireyor*. akıb ata *binor*, şeyini, heybesini altın *dolduror*. atı da *ıor* dışarı, bunnar binollar. arip öne *binor*, şav anıma da arasına. gelollar, aç gün artı bulollar melmeketi, bağollar kine senem da kız *oturor*. o vaıt kır gün kır gece davı *aldırır şav anıma*, bunnarı *everor*, gelini içeri *getiror*. senemde genni atına *binor* yallağ *ekor*.¹³

Birinci çokluk şahıs

-ondan sona beqe ev yaptırılar. akı bu tarafa geçtik. işte iki odalı bi evdeyik. işte sığor *sığmoruğ*, *oturoruğ* işte.¹⁴

İkinci çokluk şahıs

-ne adr altın *istorsuñuz*, ne adr para *istorsuñuz*, ağınıızı helal edin deyi, beyle dellerdi.¹⁵

¹⁰ Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları – Ses Bilgisi*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983) 69; Tuncer Gülensoy, “Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlunun Hatırasına Armağan XXIII/1-2* (1985), 281-295; Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (Ankara: TDK Yayınları, 1996), 44; Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 2007) 500; Jale Öztürk, *Hatay Ağızı, İnceleme-Metin-Sözlük* (Adana: Karahan Kitabevi, 2009), 167-178.

¹¹ Hülya Arslan Erol, *Kilis ili Ağızları* (Kilis: KİTAM Yayınları, 2018), 154.

¹² Erol, *Kilis ili Ağızları*, 247.

¹³ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 264.

¹⁴ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 200.

Üçüncü çokluk şahıs

-tüfek omuzlarında onnarı *indiremollar* korkusundan, tapançaları. nese atı depikledik, getTik burdan. lan baKTık ki bunnar dördü birden lanğ lunğ tek tüfekler, tek tek sıkar, mekanizmalı. *sıkollar* arqadan.¹⁶

-bi *yyollar*, garK diye *geñirorlar*. Allah belanızı vermiye, lan mevlide mi geldiñiz, neye geldiñiz bellisiz.¹⁷

1.2. Musabeyli-Polateli Ağzı (II. Tip)

Kilis ilinin ikinci ağız bölgesi Musabeyli-Polateli ağzıdır. Bu ağız bölgesinde şimdiki zaman ekinin başındaki y- ünsüzü korunur, ancak ekin sonundaki -r ünsüzü genellikle düşürülür. Bazen ek sonunda bulunan -r ünsüzünün korunduğu, ancak ünlüsünün daraltılmak suretiyle kullanıldığı da tespit edilmiştir. Bu II. Tip ağız bölgesini I. Tipten ayıran belirgin özellik ek başındaki y-'nin korunması veya düşürülmesi ile ek sonundaki -r ünsüzünün II. Tip ağız bölgesinde düşürülmesi meselesidir. Ayrıca II. Tip ağız bölgesinde şimdiki zamanın çekiminde zamir kaynaklı şahıs eki değil, iyelik kaynaklı şahıs eki kullanılmaktadır.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-yom/ -om	-yok/ -yoh/ -yoruk
2.Şahıs	-yon/ -on/-on/ -ñ/ -yun/ -yón/ -yosuñ	-yonuz/ -yunuz/ -yoñuz
3.Şahıs	-yo / -yu/ -yò/ -yor/ -yör	-yollar/ -yölar/ -yörler

Birinci teklik şahıs

-nerden geliyon demiş, filan yerde *geliyom* demiş. filan yerde birinin ciyerini aldım demiş¹⁸

-ben *diyom* hına bu adam niye beşe ediyo. arhadışlar ora un öyütmeye gelenler bu adam niye beşe diyo, niye, çu desek nolur? diyolar.¹⁹

İkinci teklik şahıs

-soğan *yakıyon*, tomatizini *doğruyon*, salça atan, burgul konur, sıcak suynan yoğuruñ. üsdüne yağnan soğanı kavuruñ, gatañ.²⁰

-bu kızlarını birini deveciye vemişler, birini kazcıya vemişler, birini de yimeniciye vemişler. bunnar bir gün demişler ki ablak *nēdiyoy* şablak? yeri, birer gün kızları gezek gelek, kızları görek gelek.²¹

Üçüncü teklik şahıs

-benim gız vurdu beyle, *ağlyo* resmen gadın.²²

¹⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 286.

¹⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 156.

¹⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 272.

¹⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 365.

¹⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 386-387.

²⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 367.

²¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 390.

²² Erol, Kilis ili Ağızları, 371.

-bu evde insan eti *gokuyo*, *diyo*. *gıyyık etTi*, *soğTu*, amma onun burnuna *geliyo* *goku*. beni yemez parçalamazsan, babam geldi, *diyo*. çıkar gelsin babanı meydana, *diyo*. geri *okuyo*, *üfürüyo* babasını. babası meydana *geliyo*. hoş beş ediyolar, oturuyolar. *mısfır alıyo* onu. iki, üç gün sen bizde *gılcın*, *diyo* *güveysi* *gayınbabasına*. he iki üç gün *gıliyo* bu, *mısfır oluyo*.²³

Birinci çokluk şahıs

-bir kerre bize *şahre çekmiye* geldi. *şahre*yi biliyn mi bilmem. *yolma yoluyok* ya, arpa buğday ya. evel *bêyle biçer yoğdu*.²⁴

İkinci çokluk şahıs

-burda *nēdiyoğuz* beyle suyun içinde, ne *dolanıyoğuz*?²⁵

Üçüncü çokluk şahıs

-atdan gelirken *çoban durdurdu*, *geçi verdi*, bunu *ğaldırısan* senin olsun *deyollar*. *ğaldıramadım*. *halamın şeyidi*. işde *ğaldıramazdıñ*. *çobannara* bir *şi verillerdi*, *geri gidellerdi*.²⁶

-*iniyölar*, suya *atalıyölar*, *tutuyölar*, *getiriyölar* kine bir sandık, sandığın içinde *gül kimi bir oğlan*, fakát *yaşıyo dā*, yaralı. *kaşıyo* bunu o zamanın *ilaççısına* götürüyo. *ilacını eyi ediyö*, *başıyo*, bunu bir zamana *kadár böyüdüyo*. bir gün *haber veriyölar*, *diyölar* kine *aşırıt şıhına*, bu *develerini*, *davarını sürüp al diyölar*, *habar veriyölar*.²⁷

1.3. Elbeyli Ağzı (III. Tip)

Üçüncü ağız bölgesi ise Elbeyli ağzıdır. Bu III. Tip ağız bölgesinde şimdiki zaman ekinin başındaki y-ünsüzü korunur, ancak ek ünlüsü Gaziantep ağzında olduğu gibi dar-düz ünlülüdür ki bu özelliği ile Batı Grubu Anadolu ağızlarından ayrılarak Doğu Grubu Anadolu ağızlarına bağlanır. Bu sebeple de Kilis ilinin diğer iki ağız bölgesinden tamamen ayrılarak, III. Tip ağız bölgesini oluşturur.

	Teklik	Çokluk
1.Şahıs	-ym/ -iym	-yk/ -yik
2.Şahıs	-yn/ -ysin	-
3.Şahıs	-y /-iy / -iy / -yi	-yler

İkinci teklik şahıs

-onunla *böyrek felan yapılır*. *hamırdan yaparık*, *hamırı yoğuriyn*. *yeşilsoğannan*, *salça*, *toz biber*, *karabiber*, *döymeyi karıştıriyn işde*, *ister sajda yap*, *ister fırında yap*.²⁸

-içindeki şeyi *söyliy*, *yapışTıriysin*. *tutarsa ğabul oliniy*.²⁹

²³ Erol, Kilis ili Ağızları, 386.

²⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 400.

²⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 392.

²⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 364.

²⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 397.

²⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 407.

²⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 405.

Üçüncü teklik şahıs

-bu eşşegi dörT naldan *sürüy*, arığın üstünden *geçiy*, miryah da peşinde, davar da üstünden *geçiy*, heç bir tenesi *egilmiy* suya. iddi'ayı *kazanıy* adam.³⁰

Üçüncü çokluk şahıs

-öldü babam. *ğahiyeler*, mezere *gidiyeler* babamı kömmiye. anamın sancısı tutiy o anda. anamı geri *çeviriyeler* yolda.³¹

(Miryah ne demektir?) -küççükken *besliyeler*, bunu *alıştırıylar* davara. bu nere gidersen, peşine. amma sen yediricin, içiricin. yanı hiç yaymıyıcı bu. eşşeyin yanında bekler. sen ekmeğiden verisen genne doyar, bu miryah.³²

2. KİLİS İLİ AĞIZLARININ VE AĞIZ BÖLGELERİNİN OLUŞUMUNDA ETKİN BOYLAR VE BU BOY AĞIZLARIYLA ORTAKLIKLAR

Anadolu'nun farklı bölgelerinde aynı ek yapısının kullanımında etken faktörlerden biri olarak boy yerleşimlerini dikkate almak gerekir. Kilis ve çevresinin tarihi düşünüldüğünde dikkati çeken ilk özellik bu bölgede Avşar boylarının yerleşimidir. Özellikle Gaziantep ve çevresi başta olmak üzere Malatya, Elazığ, Tunceli'de; ayrıca çeşitli iskân politikalarıyla Nevşehir, Niğde, Uşak civarında ve göçebe boyların yaylamak üzere mevsim mevsim buldukları Tokat, Sivas, Kayseri, Malatya, Maraş, Adana dolaylarında Avşar boylarının varlığını görmek mümkündür.³³ Bugün bu bölgelerin ağızlarında Avşar boyu ses ve şekil özellikleri görülmekle birlikte diğer Oğuz boylarına has unsurlar da bulunmakta olup bazılarında zamanla Avşar ağzı özellikleri seyrek görülür hâle gelmiş veya tamamen kaybolmuştur.³⁴ Maraş, bunun en güzel örneklerindedir. Maraş bölgesi Avşarların en yoğun yerleştikleri bölgelerden biridir. Bununla birlikte bugün Maraş ağzı, Avşar ağzı özelliklerinden uzaklaşmıştır. Gaziantep, Malatya gibi bölgelerde ise Avşarlarla birlikte Beğdili, Döğer gibi başka boy yerleşimleri söz konusu iken Avşar ağzı baskın hâle gelmiştir.

Anadolu ağızlarının oluşumunda başlıca rolü oynayan Oğuz boylarını; Z. Korkmaz³⁵ Avşar, Kınık, Salur, Bayat, Çepni, Bayındır gibi boylar olarak belirlemiş ve ağızların oluşumunda Avşar, Salur, Kınık boy ağızlarının etkilerini ses ve şekil bilgisi verileriyle ortaya koymuştur. Bugün Gaziantep ve Kilis ağızlarının bazı ses ve şekil özellikleri Korkmaz'ın³⁶ Anadolu ağızlarına Avşarlardan geçmiş özellikler içinde verdiği 13 fonetik ve morfolojik özelliğin 12'siyle uyushmaktadır:

1. Kelime başındaki k-/ k- ünsüzlerinin tonlulararak ğ-/ g-'ye dönmesi:

³⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 406.

³¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 403.

³² Erol, Kilis ili Ağızları, 406.

³³ Mustafa Kafalı, "Suriye Türkleri I", *Töre Dergisi* 21-22 (1973) 31-32; Kazım Yaşar Koprman, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 179-180; Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 2 (1995), 183-185; Gürer Gülsevin, "Türkiye'de Dialektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu", *Workshop on Turkish Dialects Orient Institute* 19-20 (November 2004), 7; Enver Çakar, *17. Yüzyılda Halep Vilayati ve Türkmenleri* (Elazığ: Fırat Ü, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), 165,181,267.

³⁴ Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 2 (1995), 184.

³⁵ Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 2 (1995), 179-187.

³⁶ Korkmaz, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", 184.

-istemiyeye *geldiklerinde* kele işte akşama kızını gördük, kele beyendik deller, *gelir* isteller. ondan sōna nişan olur, düyün olur. *gelin geldiğin* yerde bir *gün* evel seni misafir edellerdi. devlisi *gün* düyün olur, *gelin geldiği günde* iki ilahiden iki hocadan *gelillerdi* namazdan sōna. he ya, namaza *götürüllerdi*.³⁷

-tarlıyı aldıktan kelli bağ ekmeğ için yenice yazañ, bağ ekmiye yenice derik yá'ni. sonra çukurunu eşen, sonra çibıgını *gömeñ*, ondan sonra çıtını *gömdükTen* kelli sürmesine başlañ. sürme başladıktan kelli bir seneliyin şeyi bu. ikinci seneye *gelince* yeşeren çibıgın ujlarını alıñ. *çoğ galınlaşsın* deyî.³⁸

2. r > l değışmesi:

-burda gelini ata bindiriller, davullar çalınır, zurnalar çalınır, kızlar, gelinler *oynayallak hoplayallak* bayram depesine giderdik.³⁹

-bakanlıh dedi, kalan on beş gün süreñi kilisde askerlik yapmağa elverişli deyî. *lapor* alamadım. sarıkâmış yolu kar kış ya, ben de rahâtsizdım yá'ni, yol param da yoğdu, maddi yönden.⁴⁰

-babam *leçber* bir adamdı, yabana giderdi. bir eşşeyi vardı, eşşeye binerdi, her gün yabana giderdi. tahıl zamanı da geldiği zaman gider harman savırırdı.⁴¹

3. di-, vir-, yi- örneklerinde olduğı gibi Eski Türkçedeki ilk hece -i-'lerin korunması:

-leyene teşt *dirik*. teşt, kazan, don kazanı. onun böyüğü don kazanı. onun küççüyü kuzu kazanı.⁴²

-e ben de muğâat yaptığım için iki sene doldu, tezkere *virmediler*. altı ay hapis yatTım, 'âskerden sayılmadı.⁴³

-tekrar böyük bahçası olan *yirde* kadınlar kef edeller. halay çekeller. ikinci sâ'âtinde o düyün yerine çıkılır. kâhveler kapalı. kövün genşleri bir yere gitme olmaz. gene akşam *yimeyine* kadar düyün *yirinde* olur.⁴⁴

4. Kelime içi ve sonundaki patlayıcı, ötümsüz, damak k'larının tonlu, gırtlak h'sına dönüşmesi:

-çocuğı olmıyanlar ismini uğur diye koyollar, erkek ossun diye. *kirhi çihar*, ottuz dokuzuncu gün bebekTen anniye banyo yapTırillar. mezarı kapansın deyin. *kirh* güne kadar nevsenin mezarı *açih* olur.⁴⁵

-her tiyegin başına gelip erkekler ellerinde küçük *bıçhıdan* üzümeleri keser, şeye kor, köme yapar, kadınlar, çocuğlar da o yapılan kömeden tah deller yeni ulmuş üzüm.⁴⁶

5. İki ünlü arasında kalan ñ, g, y, ğ seslerinin eriyerek kaybolması ve yanlarındaki ünlüleri uzatmaları:

³⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 146.

³⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 164.

³⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 354.

⁴⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 157.

⁴¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 165.

⁴² Erol, Kilis ili Ağızları, 190.

⁴³ Erol, Kilis ili Ağızları, 314.

⁴⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 317.

⁴⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 410.

⁴⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 294.

-ben dëdim evel gn, dn geldim dëdim. bu dëdi: sen niye geldin *böün?* aa ç gn geçor dëdi. işTe şeyde dağ taburı erzurumda dedi, arkağaşlar vardı, dedi.⁴⁷

-bilmemek 'áyyib *devil*. vallayi durumum éyi olmadığı hálde kalem yardımı yaparım, öyrencinin parası olmasa yarı fiyatını alırım.⁴⁸

6. *Eyle, beyle* kelimelerinde olduğu gibi yuvarlak ünlülerin düzleşmesi, aynı zamanda y ünsüzünün erimesi ve hece kaynaşması olayının yaygın olması sebebiyle şimdiki zaman ekinin ünlüsünün de düzleşerek -ıy/ -iy hâline gelmesi:

-tomatesin kilosunu iki buçuK milyona *yişik*. iş yoK, güÇ yoK. bu hâlebliler bizi batırdı. oturacaK evimiz yoK, he. bir kira iki yüz kâğıda oturduğumuz kirayı şimdi altı yüz lëraya çığardılar ev sahebleri.⁴⁹

-burda bir gömşu *doğuriydi*, anam bağırdı bëyle bas burasına, uşağı bële *geliy* bura, *tıhaniy, galiy*, saçlar *görükiy*, avrat ğapđara yandı, bayıldı düştü avrat.⁵⁰

7. Geniş zamanın olumsuz şekli için birinci şahıslarda -maz/ -mez'in kullanılması:

-daėa ável, eskiden yayan yürütllermiş buralığta, biz onu *bilmezik*. yanı çocuhmuşum ben o zaman.⁵¹

-ağa seņe bir şaņırtı ğopTu kayınbabamdan, kayınbabam da 'ámmim. bulaşıkla tã benim yatTığım eve geldi. benim o kulağımda küpe şindi. sen dã yumadan mı yatıcığ dedi. ölück, demli hálımız yoK, gene o iki tene bulaşığı lababunun içine *komazık*. imkanı yoK *komazık*.⁵²

8. Eski Türkçedeki -kına/ -kine pekiştirme edatının çekimli fiiller yanında kullanılmaya devam etmesi:

-o beni çoK severdi, öldyse allah rahmet éylesin, *kaldıysa kine* allah selamet versin.⁵³

-bu diyo dağ devirenin nasibine diyo. *çılıyo kine* kız güneş kimin. geri sallayın diyo. geri sallıyolar, bir tenesine, bu da diyo, deņi sömrenin diyo. onu da çekiyollar, ğız *diyo kına* gel sen diyo, çığ diyo, zatı burda kimse yoğ diyo, ben de belime bağlar çığarım diyo.⁵⁴

9. Çekimli fiillerde birinci teklik şahıs ekinin -m olması:

-demiş ben adanalıyım. burda zeyratım oldu, *geldim*. buyur demiş. isteyini söyle.⁵⁵

-hep ben *yapTim* gelinlere, yataK örts *dikTim*, ille yapoğ işte mecbur yapoğ, kaynana yapmaz ama sen yapoğ, kaynana istemezse yapmor, ben *yapmazsam* başa kağınç olur, anan şunu yapmadı, anan bunu yapmadı deller, kızın başına kağallar. ben hepsini elimden *etTim*.⁵⁶

⁴⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 277.

⁴⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 159.

⁴⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 308.

⁵⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 405.

⁵¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 231.

⁵² Erol, Kilis ili Ağızları, 177.

⁵³ Erol, Kilis ili Ağızları, 325.

⁵⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 334.

⁵⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 349.

⁵⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 178.

10. -ıncık/ -ıncık zarf-fiil ekinin yaygın olması:

-dayım oğlunun düyününde, yerelik edoruğ işte göveyiye o zaman inne batırılar, arhadaşlar birbirine inne batırır, inne batırırken toppuzun oğlu karşı geldi, büyük gardeşi. o *atılınçık*, ben yerden bir daş alır almaz kulağının közüne vurdum. o da düşTü. düşmesinden bilabar eve geldim.⁵⁷

-beygirden mi geldiñiz? diyo kızım biz yayan geldik. bu sefer bu *şeyidinçik* herifin yüksüyü varmış, yüksüyü damın başına komuş, yanı yüksük seselenirmiş genne, çağırdın mı seslenirmiş.⁵⁸

11. Gelecek zaman eki -acak/ -ecek'in -(ı)cı/ -(i)ci şeklinde kullanılması:

-ondan sōna devrısı günü bizi düzdüler, yeri yimek *yinici* dediler, getTik. bir çorba çıhtı, kaşşığı atTık, içinde su, iki tene mercimek.⁵⁹

-bir güzel uzun hava *çekici*. türkü *söylüyücü*. ondan sonra kağar. gelir başka yerde gene bir şey eder, türkü sölemesini çok seven birinin kapısından geçinci orıya başkası devrilir tanıdıklarından.⁶⁰

-dayımın hanımı getmiş demiş ki má'ade *ölücü*, dohtoru getirdiler, dohtor eşi aldı, maşasladıkları yeri de dikTi. on beş gün hiç yerinden *kaşmıycı*, *yatıcı* dedi.⁶¹

12. Özellikle Gaziantep ve yöresinde, Kilis de bunun içindedir, yabancı kelimelerde bulunan önses h'nın ötümlüleşerek ħ'ya dönüşmesi:

-iki gün sonra da düyün olucu, gelin süslenir güzel, kaynana berbere eletir. evel berber yokTu evel *haneyi* söylüyek. ben de berberdim.⁶²

-onnara dedim sen ne demek istediñ dohtor bey dedim. yenge hanım dedi, yani dedi okumamış bizim dedi ne kadar kafalı insannarımız var deye dedi seni temsil ediyor bunnara dedi.⁶³

-şimdik imamlarımız ne yapıyolar, hakkını *hálal* etTiñ mi *hálal* etTiñ mi, neyi *hálal* ediyosun gardeşim, o ceneze cema'atin içersindeki bir adamın *hakkı* varsa *hakkı*ni bizzat ödemesi veyahuT ta ona *hálallık* dilemesi lāzım.⁶⁴

Burada dikkat çekici bir husus, Salur boyuna has bazı özelliklerin Kilis ve yöresinde yaygın ve belirgin şekilde kullanılmasıdır. Zeynep Korkmaz⁶⁵ Salur boyuna has 10 maddeden oluşan ağız özellikleri belirlemiştir ki bunlar arasında şu 5 özellik, Kilis ili ağızlarında da karşımıza çıkmaktadır:

1. Kelime içi ve sonundaki k-'ların Avşar ağızlarında olduğu gibi sızıcı, tonlu gırtlak ħ-'sına dönüşmesi:

⁵⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 164.

⁵⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 332.

⁵⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 154.

⁶⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 216.

⁶¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 223.

⁶² Erol, Kilis ili Ağızları, 209.

⁶³ Erol, Kilis ili Ağızları, 205.

⁶⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 301.

⁶⁵ Korkmaz, "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış", 185-186.

-bizim gelinlerimiz doğurur, eve geliller. yèddi gün nefse yatallar. yèddi gün yatTıgınnan *kağallar*, döşeyini kaldırılar. o güne diye yimek yapallar, o yimeyi eve yir, gideller. önce biz çoğugumuzu yıkarık. yıkadıkTan sōna geydirrik. *kirh* gün gelini beklerik, bir yere çıkmazık. gelini bi yere çıkarmazık. yèddi gecelik olduğunna, yèddi bella'á atladır, dolandırır, getirir, yatırırık. ondan sōna *kirhi* çıkacak zaman gelinimize nefse hamamı yaparık, mumları yakarık, şudut yaparık.⁶⁶

-masanın üstüne *koruh*, *ayağ* üstündeyik, oturma *yoh*. kim bilmezse, bilen *arhadash* bilmeyeni döyer. bá'zen *arhadashlıh* etTiyimiz *arhadashlar* bilir. biz bilmezik, bizi *kağar*, çat çat çat sille depik döyer. ben bilorum da sen niye bilmoğ deyin. ondan sōna *kahtuK*, üç_ay makineli tüfek dersi gördük.⁶⁷

2. Özel bir konuşma üslubuyla vurguların ilk heceye aktarılması:

-o yeşil zeytini *getirrim* ben kızım, pıçaklarım iki yerinden, onu şişeye *doldurum*, yiterim şura. ne zaman yiyim, he, onu getirir bir şişeye bir küçük şişeye *doldurum*. sudan datlandırım onu şeker kimi olur. ondan sōna kızım *getirrim* genni, leymun tuzundan tuz, su ederim içine.⁶⁸

3. Kelime başlarında b sesinden gelişen p'lerin görülmesi ve hatta bu değişimin d ve g ünsüzlerinde de görülmesi:

-bütün aşiret genninin sözünü diğnermiş. bunun bir oğlu olmuş, ismini zir koymuşlar, bunu çekemiyolar, bir gece kaçıyolar, bu oğlanı *pıçaklıyolar*, bir sandığın içine koyuyolar.⁶⁹

-bir namlı kısmı, bir döşeme kısmı, bir mermi yatağı. namlının içindeki yivler, setler mermiye dönüş ve hız verir, başındaki huni gece alevi, gündüz dumanı gizler. ağır makinalı tarayıcı, moral *pozucu* silâhıdır.⁷⁰

-ğuzuyu kesmiş, içini boşaltmış, doldurmuş, fırında kızartmış, gelmiş bir yazının yüzünde bir tek bir ağaç varmış. ağacın dibine *kömmüş*. bir de bir carrada su *kömmüş* orıya.⁷¹

-bir gün işTe bir 'akraba vardı, geldi. ondan geldiyim demiş kine ağa bizim bacımın gelininin bacısı var demiş, aslan *kimi* demiş. eyle bir güzel, gayretli, çalışkan her şenin hakkından gelebilir.⁷²

-el emeyi, göz nuru böyle. oya çok, boncuğTan oya yapardık. *tuT* oyaları, sümbül oyaları, ável boncuğlu oya vardı, şindik iplikli oya var.⁷³

4. Kelime başındaki tonsuz k-'ların patlayıcı, tonlu gırtlak g-'sına dönüşmesi

-bir gece akşam *giş* günü ya, eve yüssük oynamiya toplanıyollar. bir evden beş gişi bir tarafa, beş gişi bir tarafa, on gişi toplanılar. fincannarı bir tabağın üstüne *koruğ*, ağzını aşağı aşağı getiriller fincannarın. yedi tene filan olur, on_iki tene filan da olur. birine fiş dedi mi böyle böyle azalır, yüssüyü hangisi bulursa o kızla evlenir. ağa diyor kına dimezler mi kine ağanın kızı çobana varmış. hanım da diyor kına ossun çoban olsun, yok bunu genni gendine öldürttürek diyor. biz öldürelim de genni gennine ölmüş diyek diyor. hanım

⁶⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 143.

⁶⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 154.

⁶⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 172.

⁶⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 397.

⁷⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 154.

⁷¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 355.

⁷² Erol, Kilis ili Ağızları, 217.

⁷³ Erol, Kilis ili Ağızları, 232.

bu nasıl olur? hele bi *gazan* su *gaynat* bakalım diyor. hanım bir *gazan* su *gaynatıyor*. eskiden *gar* çok yağardı, *garı* burdan dışarı atardım, haftalarca erimedi, yani bir ay falan sürdü *garın* erimesi o zaman. şimdi sıcak suyu *gaynatıyor*, yıkan çoban diyor, eşiklikTe yıkanıldardı eskiden. evin eşikliyinde çobanı yığadıyor. sıcak suyla yığadıyollar gennini. bu damın başını çıkıcın diyor, sabâha kadar durucun o zaman saña gızımı vericim diyor.⁷⁴

5. Çekimli fiillerde birinci teklik şahıs ekinin -m, birinci çokluk şahıs ekinin de -k/-k veya -h olması -urfa köy evlerinde hâle çamırdan ev var. yâ'ni getTik, çalışTıh ve gördük demek *istorum*, he.⁷⁵
-işte anasıgil babasıgil geldi iş bitinçi genni de görmeye geldi. zatı evel bir kövdedik, *biliyok*.⁷⁶

(Dışarıda mantı, Kilis'te şişbelek denilen yemeğin yapımı nasıldır?) -şişbeleğin yapımı, önce içinden bahsedelim. içine kıyma *koyarık*. soğan *doğrarık*. karabiber *atarık*. tuz *atarık*. kırmızıbiber *atarık*. onu kavırır bir köşiye *koruk*. ondan sōna güzel unumuzu leyençeye *koruk*. tuz *atarık* güzel elimizi içine soğar *yoğurruk*. ondan sōna oklağdan güzelce yuvarlak şekilde *açarık*. onu kare kare küçük küçük pıçaklarla keser, içini doldurur, muska şeklinde, boğça şeklinde *katlarık*. sōna da onu kurumıya *koruk*. onlar bir gün yirmi dört sa'ât kurduktan sōna süzme yoğurtu kazanımıza *koruk*. onun içine accık zeytinyağı kor, bir yumurtanın sarısını kırar, onu cıvıdır sudan. onu bir kenarda *bekleTirik*. su *koruk* su kaynadı mı içine katladığımız şişbelekleri *atarık*. o hafif yumuşadıktan sōna içine yoğurdunu *çalarık* hafif de *kaynadırık*, sōna da nānesini *atarık*.⁷⁷

Kilis ve çevresinde Salur boyunun iskânı veya göçü ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamakla birlikte Kilis'in hemen güneyinde Halep, Trablusşam, Hama ve Humus bölgelerinde 16.yüzyılda Salur boylarının yaşadıkları, hayvan yetiştirdikleri ve hayvanlarına yiyecek temin edebilmek için mevsim mevsim yerlerini değiştirmek suretiyle konar-göçer bir hayat sürdürdükleri, hatta bir kısmının Antakya yöresine yerleştiği bilinmektedir.⁷⁸ Faruk Sümer⁷⁹ Salurların Hazar Ötesi Türkmenleri içinde oldukça kalabalık bir grup oluşturduğunu ve büyük bir kısmının batıya göçmekle birlikte, önemli bir kısmının göç etmeyip ana yurtlarında kaldığını söyler. Göç etmeyip Mangışlak'ta kaldıkları bilinen Salurların bir kısmı, 16.yüzyılda Nogaylar tarafından buradan çıkarılmış; ardından Etrek, Gürgen çayları bölgesine, daha kalabalık kitleler hâlinde de Horasan'a gelmişlerdir. 19.yüzyılda Salur adını taşıyan Türkmen toplulukları Merv ve Herat arasındaki Mürgab'da yaşamıştır ki Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın kayıtlarında da görüldüğü üzere (Ersarı- İçki Salur; Yomut, Teke, Sarık- Taşkı Salur) bugün hâlâ Merv, Ahal, Balkan, Daşhovuz, Levap'ta yaşayan Türkmenlerin Ersarı, Sarık, Yomut, Teke gibi toplulukları Salurlara dayanır.⁸⁰ (Sümer 1992, 249-253; Ölmez 1996, 214-227). Kısacası, Oğuzların en önemli ve kalabalık boylarından biri olan Salur boyu, tarihî süreç içerisinde doğuda kalanlar ve batıya göç edenler olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır. Bugün Türkmen Türkçesiyle Anadolu Türkçesinin özellikle Batı kolu arasındaki ortaklıklar; bu iki kolun ortak ağız özelliklerini en azından bazı noktalarda muhafaza ettiklerini, birbirlerinden tamamen kopmadıklarını

⁷⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 239.

⁷⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 152.

⁷⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 326.

⁷⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 200.

⁷⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskâmı* (İstanbul: Eren Yayınları, 1987), 66; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye'de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/2 (2002), 325-336.

⁷⁹ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilâtı- Destanları* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1992), 249-253.

⁸⁰ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilâtı- Destanları* 249-253;

göstermektedir. Burada dikkat çekici bir nokta olarak Kilis merkez ağzında yaygın olan ve hatta merkez ağzı belirleyen ana özellik durumunda bulunan şimdiki zaman eki -or'un kullanımını belirtmek gerekir. Kilis ağzı, Türkiye Türkçesi ağzıları içinde bu ekin kullanıldığı nadir birkaç ağızdan biridir. Merkez ağzı yanında Kilis ili ağzılarının ikinci tip ağız bölgesini oluşturan ve ilin Musabeyli ilçesinde görülen -o şeklindeki şimdiki zaman çekimi de yine bu yöreye has bir kullanımdır. Şimdiki zaman ekinin her iki kullanımını, Türkmen Türkçesinin Ersarı ve Sarık ağzılarında aynen görmek mümkündür "*alōrın>alōn, alōrsın> alōn, alōr>alō vs.*" (Biray 2007b, 79-80). Şimdiki zaman ekinin dar-düz ünlülü şekli ise Gaziantep sınırına yakın merkez köylerde ve Elbeyli ağzında görülür. Dar-düz ünlülü bu kullanımın yukarıda Avşarların yayılma alanları olarak gösterdiğimiz bölgelerde de karşımıza çıkması (Ay 2009, 493-669), buna karşılık yuvarlak şekilli kullanımın Salurlara has bir kullanım olarak merkez ve Musabeyli-Polateli ağzılarında yaşamaya devam etmesi Kilis'te hem Avşar boylarının hem de Salur boylarının etkisini göstermektedir.

Kilis ili ağzılarında nadiren karşımıza çıkan Kıpçak Türkçesi unsurları ve Batı Türkçesinin Doğu Oğuz grubu içinde yer alan İran, Irak ve Azerbaycan Türkçesi unsurları ise bir başka katmanı oluşturur. Burada; tarihî süreç içinde Hazar'ın güneyinden göç ederek gelmiş ve İran, Irak, Suriye hattında yerleşip kalmış olan bazı Oğuz boylarının ağız özellikleriyle ve bunun yanında bu bölgede uzun süre hüküm sürmüş olan Memlûkların etkisiyle Kıpçak Türkçesi ses bilgisi özellikleriyle ortaklıkları düşünmek gerekir. Kilis ili ağzılarını bu ağzılarla birleştiren ses ve şekil özellikleri arasında şunlar bulunur:

1. k > ğ > y ses değişimleri, η > N (yn) değişikliği hatta > ğ, y değişmesinin varlığı:

-kadınar gider baqallar, *beyeniller*, onnan soña edê *beyeniller*. anasına aqladılar bêyle bêyle bu kıızı *beyendik*. oğlana annadılar. şindi kıızı gider, baqarıq edê gelir oğlanı götürük, kıızı *beyendiyinnen* onnan soña edê şey ederik, oğlana söylerik. oğlan da gider *beyenir*. onnan soña giderik, nişan eşyası alırıq. onnan soña datlımızı yidirrik.⁸¹

-ekmek yaparıq, bazlama yaparıq. ekmek tahtası derik, oklağa derik. evleneç, *leyençe*, sajayak derik. sıkmaç yaparıq, pendir koyarıq. pendiri rendeliyon, arasına koyyon.⁸²

-ben bütün *öyrencilere* yardım ederim. benim yanıma geliller. bilmemek 'áyyib devil. vallayı durumum eyi olmadığı hâlde kalem yardımı yaparım, *öyrencinin* parası olmasa yarı fiyatını alırım.⁸³

-bu bir sefer begiri çekiş, begir yaklaşmıy, valla begirin yuralı uzun. bu, sırtına bağlamış, yavaş yavaş begireçe gelmiş. geçi yetişmiş, geçinin götü çamurda. ayaqları *öğünde*. bu geçiyi galdırılmış, şe le kucağına.⁸⁴

-saklambaç, meselâ şöyle biri duvara tumar, bir iki kişi de şura mı saklandı bura mı saklandı. melmeket derdik, çizeller, seke seke onu oynaş veya bağa çıkıldı mı geceliyin birinin gözünü mendilden bağlallar, eline bir terlik teki veriller, o yanı körebedi. herkese, *öyüne* gelene vurur.⁸⁵

(Gerebici nasıl yapardınız?) -çarşıya giderim, iki kilo irmik, iki kilo simiT alırım. ondan sōna gelirim zeyti tavlaram, soğudurum genni. şeyle soğudu soğumadı, elimi yakdı yakmadı simidin üstüne aktarırım, bir eyiden kıarmalarım, kıarmalarım. ondan sōna sıcak suyu kıorum, sıcak sudan da kıarmalarım, basarım bir tarafa irmiyi. bilağma *diNdendikTen* sōna nağışlı nağışlı káliplerimiz olur, o káliplere yoğuruş, sıkım yaparış, o kálibiñ içine kıoş, o kálibiñ içine bastırım, bastırım, kıoş. içine de ceviz, şeker, kárenfil, darçın, fıstık kıarıştırış,

⁸¹ Erol, Kilis ili Ağzıları, 250.

⁸² Erol, Kilis ili Ağzıları, 369.

⁸³ Erol, Kilis ili Ağzıları, 159.

⁸⁴ Erol, Kilis ili Ağzıları, 406-407.

⁸⁵ Erol, Kilis ili Ağzıları, 227.

içine dolduruş gerebicin. o yumaş etTiyin yumaşların içine ıon, ıalıbe ıon, basan, basan, tavalara dizerik onu. sōna fırına salarıı, bişiririk, güzel soğuduruı, ıazana ıorum.⁸⁶

2. İlerleyici ve gerileyici benzeşmelerin yaygınlığı:

-evel ıocaman şeyle *deyirmenner* gelirdi. onnarı parçalar, bulğur eder, simiT eder, iki üç çeşide ayırTırdı. getirir *onnarı*, *ammarlar* vardı, buğday *ammarları* her gözüne birini ıorduK. birine bulğur, birine simiT, birine siddi simidi *onnarı* ıorduK. bir ıış o yinir. buğdanın birēzini de yııarıK, ıuruduruK, dama çekerıK. beş altı yüz kilo buğda ıorduK bidonlara, *ammarlara*, *bidonnara* doldururduK. *onnarı* da geri otuz kilo, ıırk kilo buğdaları deyirmen vardı, deyirmenlere götürür, un etTirirdiK.⁸⁷

-her gün ayrılırdık, beni annem on kelle dövdi. ıaynım gelir, damdan aşaa, ben yatarım bilezziyi yüzzüyü daıar gider. ben hiç seslenmem. ıáttá damaT da ‘áskerde. *nesse* ııyamat ıopar, anamdan dáyzem dövüşür, heç geçinemezler.⁸⁸

-o zaman bekçıbaşıyım, omzunda bir çiftte, belimde bir ‘umman. şurıya ııarıı, *ıarıılallar* bizi, lanğ, lanğ. ıavuru öğüne ıatarıı, kiliste de sıkmyıa *başlallar*. her taraf bir *şennik* yanı. o zaman baıan nerde, milletvekili nerde? *bunnarı* hiş görmezik, bilmezik yanı. eyle kilisin bir ıurtuluşu olur.⁸⁹

3. Ünsüz ikizleşmelerinin yaygın olarak görülmesi:

-kim istedise şey etmedim. başhaları isterdi ben istemezdim, *küççük müççükTüm* ‘amma, sallangaca binerdim dövürÇü gelirdi.⁹⁰

-her gün gider, ordan biçer, getirir; örer, götürür, satar. un alıllar, ekmek edeller. ıoranta yer, uşak dovşek. *yeddi* gişiler.⁹¹

-atmışTa beş ıişi ‘askere getTik. sivasa getTik. he getTik. bir *sogguK*, bir *sogguK*, bir *sogguK*. bizi aldılar, bizi barayıya topladılar.⁹²

-*dokkuz* kilometre yol ıoşollarmış günde. niye sıporu kuvvetli? ‘askeri ıomandoya getTi.⁹³

-seni de söylerim, demiş. dá birez dá getmiş, *sakıalı* ııkmyı yolda. *sakıalı* durmuş, demiş ki gennine başına geleni söyle demiş.⁹⁴

-ıáıviye giderdi evel, bir kent *sakıızı* verillerdi, ıadı seıe bir kent *sakıızı* verim de barışak.⁹⁵

-bu elin ıızına bunca ıap yuduroı dedi. gece evlendi dedi, böyün ıabın başına oturmuş dedi. aıa böyük bir leyen kül, bir *ıappıt*. vallaıı. ıapları yudum, arıtTım, şora ıoduı.⁹⁶

⁸⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 251.

⁸⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 165-166.

⁸⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 174.

⁸⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 156.

⁹⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 174-175.

⁹¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 384.

⁹² Erol, Kilis ili Ağızları, 153.

⁹³ Erol, Kilis ili Ağızları, 161.

⁹⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 347.

⁹⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 206.

⁹⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 212.

-çocuğu olmıyanlar ismini uğur diye koyallar, erkek ossun diye. kırhı çıhar, ottuz dokuzuncu gün bebekTen anniye banyo yapTırillar.⁹⁷

-káyнім gelir, damdan aşaa, ben yatarım *bilezziyi*, *yüzzüyü* dağar gider. ben hiç seslenmem. hättá damaT da ‘áskerde. nesse kıyamət kıpar, anamdan dáyzem döyüşür, hęc geçinemezler. döyüşdüyü kimi *yüzzüyü* çıkarar, *ā yüzzüyünüz* dër. onlar döyüşüllerdi, ben hęc kıarışmam ama annem der vër münafık. *yüzzükler*, *bilezziKler* gider, akşama gelir geri. annem dërdi vërmem, babam dërdi çoğ konuşma, benim kıardaşımın oğlu. geri *yüzzük*, *bilezziK* geri tağılır.⁹⁸

4. Ünlü uzunlukları yaratmayan hece kaynaşmaları:

-ben maňalda yaparım balcan kebabını. balcanı keseň, içine alıň yağsız et, ben ona bir soğan rendelerim.⁹⁹

-bunnar her şiye *kanet* (kanaat) edellerdi. idare vardı, amma şimdi ne idare var ne de böyüye sayđı var.¹⁰⁰

- günnük benim oğlum otuz milyona bir *yömyeden* (yevmiye) çalışıy. bir motora veriyi elli milyon. kilisin içi tozdan dumandan geçilmiyi.¹⁰¹

-o da demiş *nedim* (ne edeyim), sırtıma üç beş asbaP aliyim, geyiyim demiş. birkaç ğuruşum da var orda demiş.¹⁰²

-bizim hoca sulu summaKlı ağlor, ađo, ađo. kele anam dëdim *nolor?* altı üsTü bi kıur‘an oğuduK, sanki mekkede oğoruK. *nolor, nolor*, altı üsTü oğuduğumuz bi kıur‘an ama o günler güzel oğurdum.¹⁰³

5. Birinci çokluk şahıs için -z değil -k/ -ğ ekinin kullanılması:

-şimdi sabáđliyin sá‘át onda kıızım *kağarık*, gelini *hazırlarık*. eskiden berber de vardı ama kıymazlardı berbere gitmiye.¹⁰⁴

-istanbul lafi açıldı ya, bu gidecek. yusuf vardı. nasıl *gidcik* yav dedim, gel bilabar gedek dedim. tamam mı? tamam. sabáđ erken dedik *buluşucuğ*, düylene *gelicik* ordan *gidicik*.¹⁰⁵

-bir tarafa bi yatağ *seriyok*, bir. bi de şu tarafa bi yatağ *seriyok*, iki. bi de şura *seriyok*, üç. tandır dörT köşeli ya, kürsüsü dörT köşeli. bi de şu tarafa *seriyok*, üşTün dörT oldu. dörT taraftan ikişer adamdan sekiz tene adam yatar. iki tene biz *yatıyok* yatağTa, iki tene de öteki çocuğlar yatar, iki tene de başkaşı yatar.¹⁰⁶

6. Yardımcı ses olan “y” ünsüzünün kullanılmaması:

⁹⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 410.

⁹⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 174.

⁹⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 192.

¹⁰⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 263.

¹⁰¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 309.

¹⁰² Erol, Kilis ili Ağızları, 338.

¹⁰³ Erol, Kilis ili Ağızları, 272.

¹⁰⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 173.

¹⁰⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 162.

¹⁰⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 238.

-o zamanın modası *eledi* işte. ispanyol paça pantor, uzun yağa gömlek. tā *şêle* yağalar şura kadar gelir.¹⁰⁷

-bakır sini yapallardı, bakırcılık yapallardı, bakır sini, bakır mecmá'a yapallardı, bakır mertebani yapallardı, mertebani dellerdı. gennerin şeyleri *odu*. yani bakırcılık yaptıkları. demircilikten de yani ne şey olsa heç şeytmezlerdi.¹⁰⁸

-ora ininçe dā *ireldeken* atmaca bir ihtiyar olur. dēmiş, ne buldusa bu çoban buldu.¹⁰⁹

-dev geliyor, diyo ku hey insanoğlu diyo avradına bizim evde insan eti gökuyo, kim *geldise* söle, öldürürüm seni, parçalarım, diyo.¹¹⁰

-işte anasıgil babasıgil geldi iş bitinçi genni de görmeye geldi. zatı evel bir *kövdedik*, biliyok.¹¹¹

-o oldu yavırım, dā ne bulaşık kuduk, ne de bi şe éttik. böyle kayınbabama gelir gelmez kâhve bişirip *gelmelidi*. aha şimdi kayınbabalara kim kâhve bişiror.¹¹²

Bu özellik Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında da mevcuttur.¹¹³ Bu özellik açısından da Kilis ağızı, Gaziantep ağızından ve diğer batı grubu ağızlarından ayrılır. Zira *i-* yardımcı fiilinin ve *ilen* edatının eklediği durumlarda araya giren yardımcı ses y, Gaziantep ağızında genellikle kullanılır¹¹⁴

7. Vasıta hâli ekinin -dan/ -den/ -nan/ -nen şeklinde yaygın olarak kullanılması:

-eskiden düyün salonu yoktu, hep evde olurdu ama artık genelde düyün salonunda olur. salonda yapılırsa pastası olur, kolası olur. ikram edeller, ücretini oğlanevi pastaniye öder. evde olursa önce kâhve bişer, sōna meyve, ondan sōna da *tatlıdan pasta*, kola verilir. *gelinden damat* büyüklerden başlalar el öpmiye.¹¹⁵

-meselâ gelini birkaç *arabadan* alıllar, kilisi dolandırılılar, bende eyle bir şi olmadı.¹¹⁶

-seni oturtmam seni dedi, aha ananı çığırırım alsın, eletsin seni. ezan maḥali kele ortalık. *bennen* döyüşor bele.¹¹⁷

(Erkeklere kurşun döker misin teyze?) -yok, dökorum, erkeklere dökorum, oğluma dökorum kızıma dökorum. erkekler de dökmez, nazara inanmollar onlar. inancı, erkeklerin inancı olmaz. (*tılsımdan konu açılıyor*) ekmek, soğan, maḥas, üzerlik bunları koruk biz, başha bir şe bilmezik. bebeyi kırıkların de koyarım bunnarı. temsil, *darakTan*, *yüzükTen*, *sudan* kırıklarım bebeyi. eşyalarını koyarım bebeyin de

¹⁰⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 381.

¹⁰⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 289.

¹⁰⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 352.

¹¹⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 385.

¹¹¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 326.

¹¹² Erol, Kilis ili Ağızları, 177.

¹¹³ Hülya Arslan Erol, "Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağızı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 6/4 (Aralık 2009), 50; Hülya Arslan Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, (117K048 Kodlu Tübitak 1001 Projesi) (2020), 196.

¹¹⁴ Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağızı I-II* (İstanbul: TDK Yayınları, 1945), 83-85.

¹¹⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 149.

¹¹⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 224.

¹¹⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 256.

anasının da. ēdi kıoyarım, başlarını da örterim, selavat getire getire *darakTan*, *yüzükTen* suyu başına kırklarım.¹¹⁸

Bu kullanım, Irak Türkmen Türkçesinde ve Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında da görülür.¹¹⁹

8. *diye* edatı yerine *deyin* edatının yaygın olarak tercih edilmesi:

-zeytin deyneyni arıkama kıodum. öylerine çıkTım. anamın, bacımın öyüne çıkallar da taşkalá edeller deyin öylerine çıkTım. üçünü de her biri deyneyi çeker çekmez üçünü de kıovaladım.¹²⁰

Kilis ili ağızlarında görülen Kıpçak Türkçesine has bazı ses özellikleri ise Anadolu ağızlarında izleri zaman zaman görülen Oğuzca dışı dil öğeleri¹²¹ kapsamında düşünülebilecek özelliklerdir. Yukarıda ayrıntılarına yer verdiğimiz gibi tarihî süreç içinde bu coğrafyadaki Memluk hâkimiyeti de dikkate alındığında Kıpçak etkisini göz önünde bulundurmak gerekir:

a. Kelime başında k- > g- ve t- > d- gibi Batı Türkçesine has ses değışmelerinin Kilis ili ağızlarında bazı kelimelerde görülmemesi, bunların yerine Kuzey Türkçesindeki sert ünsüzlü şekillerinin kullanılması:

-el emeyi, göz nuru böyle. oya çok, boncuqTan oya yapardıq. *tuT* (dud) oyaları, sümbül oyaları, ável boncuqlu oya vardı, şindik iplikli oya var.¹²²

-ordan gelor geri şav hanıma. demek dā yolunu beklor senem. hē ... olmaz şavım olmaz bu böyle olmaz.... ne kıadán yavrolorsa şav hanım. bülbül gülü kıoyub da *tikene* (diken) kıonmaz.... sevene kıhaber gelor şav hanıma kıöylor.

b. Kelime başında s- > h- değışikliğinin sporadik olarak görülmesi:

-“kıötü pıçak ele yavız, kıötü avrat dile yavız.” kıötü pıçak elinji keser, kıötü avrat da dilinden her dákKe *hüsmez* (susmaz), kıonuşur kıonuşur durur.¹²³

c. Kelime içinde -g- sesinin, Kıpçak Türkçesinde olduğu üzere -v- veya sıklıkla -y- ünsüzüne dönüşmesi:

-tarlıya gideK, buğda yolaK, tarlıya kıavun ekeK, tarlıya geleK, tarlıya zibil eleteK, zibil getireK. bir oğlan da olduğumuz için eli altında bizi şeytTi. yolma yolucuK, şaħra çekicik, işTe cercer *dövücüK*, neblim ben.¹²⁴

¹¹⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 188.

¹¹⁹ Hidayet Kemal Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi* (Ankara: TDK Yayınları, 1996), 370; Sadettin Buluç, *Makaleler* (Haz. Zeynep Korkmaz) (Ankara: TDK Yayınları, 2007), 279; Erol, “Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı”, 49; Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 234; Bilgehan Atsız Gökdağ, “Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/1 (2012), 119.

¹²⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 164.

¹²¹ Ali Akar, “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Öğeleri”, *ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (10-15 Eylül 2007), Bildiri Kitabı:38. ICANAS Bildiriler/Papers: Dil bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi, I (2011), 28-35.

¹²² Erol, Kilis ili Ağızları, 232.

¹²³ Erol, Kilis ili Ağızları, 199.

¹²⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 273.

-makineli tüfek dersi, on bir gişiyik. masanın üstüne qoruq, ayaq üstündeyik, oturma yoq. kim bilmezse, bilen arhadaş bilmeyeni döyer. ba'zen arhadaşlıq etTiyimiz arhadaşlar bilir. biz bilmezik, bizi kaqar, çat çat çat sille depik döyer.¹²⁵

-“acı ‘aciri mehrican çalmaz.” kötüyeye heç bi şı olmaz. “öyünme çördük seni damda da gördük duvarda da gördük.” yalancının bir tenesi, atar da tutar da heç bir iş yapmaz. çördük yani çürük adam.¹²⁶

ç. Kelime başında, içinde ve sonunda ç > ş değişikliğinin görölmesi:

-dünlerde güzel güzel yimekler bişirirdik, yimekçidim ben ha. şorba (çorba) ederdik, nohutna, etne, neyne gabaq eşkilisi yapardık. balcan eşkilisi bişirillerdi. ne bilim, eşkilimiş, sulumuş. pilav ederdik. ayran şorbası yapardık.¹²⁷

-baQTım bir kerre ağzımın üsdüne basTı geşTi, ā dedim bir kedi geşTi dedim. kim dediler, baQTılar, şora bura baQTılar, yoq. basTı geşTi, bayā basTı. bulamadılar.¹²⁸

-yöh ben bilmem demiş, getmiş geçinin yanına baqmış kinem geçiyi kovalamış, ayağı topallanor. gelin gelin demiş, geçiyeye ne yapTın? demiş. aha beyle beyle etTim, yellendim demiş, ille de kaynanana söylerim deyi beni suşladı (suçla-) demiş.¹²⁹

-şura misafillar gelmişTi vallaqi, kâhve bişirmişTi almadım. bir kimsiyi gördü mü tutor, yalan eyi deyil, tutor. geçen gün ğardaşım avradı gelmişTi işte, kâhve bişirmiş, getirmiş beqe. işmem (iç-), yoq, işmem. dollar niye? misafir oldu mu veror, misafir olmadı mı vermor. işte kaynanalar kötü olur, beyle işTe.¹³⁰

-avrat var, uşaq var, askere gitmezden evel evlendim, on beş gün evel. ondan sōna ha babam eve yimek ulaştır, duz ulaştır, avrat duz isTor, su isTor, aş isTor, kazanş yoq. başladık, bir eşşeklen köylere gitTik.¹³¹

d. -η- > -y- değişikliği ile -η- > -ğ- > -y- değişikliğinin yaygın şekilde görölmesi:

(Çeyiz yapar mısınız?) -çeyizde don, köynek, temsil yelek, avratlara göre zıbnlıq olur, fistan olur, yazma goq, elinden ne gelirse goq. ğalın olurdu, gücün yeterse veriş, sen mejbür alıcın ya veriş. ğalını ğızın babası alır, ğıza çeyiz yapar. ğıza borj ediyo ya, gücü yetmiyor ya borj ediyo. onu geri ödüyö heral. geri verir, onnarı dağıdır.¹³²

-senemaya getTik, ğardaşından barışığık biz, ğardaşınnan sinemadan gelirken o büyük ğardaşı öyümüze çıkTı, iki tene beqe vurdu. aralarından arhadaşları da beni tutTu genni tutmadılar.¹³³

-dörT kişi bize geliller, her gün. eltimgil de dörT kişi bize geliller. üç kişi de bizik. dörT kişi de bizim evin şendiyo. dörT kişi de bir başka misafırı da'vāt edeller. her gün bunların öyü sura ekmek bişmeli.¹³⁴

¹²⁵ Erol, Kilis ili Ağızları, 154.

¹²⁶ Erol, Kilis ili Ağızları, 198.

¹²⁷ Erol, Kilis ili Ağızları, 362.

¹²⁸ Erol, Kilis ili Ağızları, 366.

¹²⁹ Erol, Kilis ili Ağızları, 196.

¹³⁰ Erol, Kilis ili Ağızları, 257.

¹³¹ Erol, Kilis ili Ağızları, 247.

¹³² Erol, Kilis ili Ağızları, 364.

¹³³ Erol, Kilis ili Ağızları, 164-165.

¹³⁴ Erol, Kilis ili Ağızları, 320-321.

-o hediyein çeşidi vardır, 'ayrı' ayrı şekellerden kimi yuvarlak şeker kimi uzun şeker. ondan sōna kimisi nēblim ben *deyişik deyişik* şekeller vardır.¹³⁵

Kilis ili ağızları üzerinde; tarihî süreçten kaynaklı bu boy ağızlarının etkileri yanında eğitim, askerlik, kitle iletişim araçlarının etkisiyle ortaya çıkan yazı dili etkisini ve ödünçlemeler yoluyla karşımıza çıkan özellikle meslekî araç gereç adları, yemek adları, zaman adları vb. kültürel öğelerle gelen Arapça etkisini belirtmeliyiz:

- 'askerden önce, on sekiz yaşından önce dilekçe yazdım. ben cumhûriyet meydanında heykelin öyünde. aķbanġın köşesi vardı. biliş mi sen aķbanġı? beledenin yanında bîr dilekçe yazdım. beş on sene çalıştım. bir iki sene sōra 'askere getTim. işTe yá'ni 'askerlikTe şeyde önce izmire verdiler benî, bornoviya. bornovadan sōra şeye verdiler. topçudum ben orda. topçu olduġtan sōna anķara mamaĶ muhabere okuluna verdiler. yedek subay bölüyüne. he, orda bîráz qarargáġ bölüyünde kaldıġTan sōna iş icábî sarıķámıřa getTik. yá'ni şey olarak ġáfif bir mûnaķaşamız oldu ķomutannarnan, ora vėrdiler. sarıķámıřda kaldıĶ. askerliyimize bir buçuk sene kıala, aman bir buçuk ay kıala şeye getTik. neydi onun adı? sarıķámıřa, sarıķámıř askeri ġastaġanası var, ora görevli olarak getTim.¹³⁶

-her soķaġda bėle duvarların kenarında çukur yeller vardı, oralara belláġa dėllerdi, o belláġalardan yaġan yaġmuruġ suyu aķar giderdi. onun için buna sá'átillbelláġ denir. onnan sōna sekkiz martTan yirm bir mart arasına da sá'átillġabeyi denir. yeni bu 'arabÇa, sá'átillġabeyi işráķil'abeyi. yeni artık abáye lüzum yok. abá geyeller ya. yeni ábiyi aT artık. onda artık şey olur. bi de bu táķvımlerden ġariç eski ġafta günnerinin adları vardı. baġ ne dėller:

teleta teltik

'erbá'a yırtık

ġámis ġanım

cümá'a canım

illá áġad

illa áġad

başı kesik kel 'áġmed.

teleta teltik dediği salı, 'erbá'a çarşamba, ġámis perşembe, cümá'a canım cuma, seb cumartesi, ille áġad pazar, bu da ġalk arasında, çocuklar arasında gelenektir.¹³⁷

3. KİLİS İLİ AĞIZLARININ DİĞER ANADOLU AĞIZLARIYLA BAĞLANTISI

Kilis ili ağızları, uzun yıllar Gaziantep ağızının bir parçası olarak değerlendirilmiş olmakla birlikte bazı araştırmacılar tarafından Gaziantep ağızından ayrılan noktalarına vurgu yapılmıştır. Bunların başında Ahmet Caferoġlu (1946, 565) gelir. İki ağız arasında pek çok ortak nokta bulunmakla birlikte dikkat çekici bazı farklılıklar da vardır. En belirgin farklılık, şimdiki zaman ekinin kullanımındadır. Batı grubu ağızları içinde yer alan Gaziantep'te şimdiki zaman eki -i/ -iy, -yı/ -yi/ -yu/ -yü, -yer/ -yér/ -yir/ -yr, -yo/ -yō/ -yō

¹³⁵ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 151.

¹³⁶ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 157.

¹³⁷ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 291-292.

şekillerinde kullanılırken¹³⁸ yukarıda belirttiğimiz gibi Kilis merkez ağzında -or şekli kullanılmakta, bunun yanında özellikle Polateli ve Musabeyli ilçelerinde -yo/ -yu, -yor şekli karşımıza çıkmaktadır. Gaziantep ağzıyla ortaklaşan şekli ise yaygın olarak Elbeyli ağzında ve merkeze bağlı olup Gaziantep sınırına daha yakın olan köylerde görülmektedir. Şimdiki zaman ekinin kullanımındaki farklılık yanında Kilis ili ağızlarını özellikle Gaziantep ağzından ayıran diğer dikkat çekici noktalar arasında şunlar sıralanabilir:

1. *ilen* > -lan / -len vasıta hâli eki, Gaziantep ağzında yaygın olarak -lan/ -len/ -nan/ -nen şeklinde kullanılmaktadır.¹³⁹ (Kilis ağzında ise -dan/ -den/ -nan/ -nen şekli yaygındır. Ömer Asım Aksoy -dan/ -den şeklinin bir istisna olarak Nizip ağzında bulunduğunu belirtmektedir. Hatay'ın bazı ilçelerinde de ekin bu kullanımı yer yer görülür.¹⁴⁰ Ekin bu şekline Irak Türkmen Türkçesinde ve Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında da rastlanmıştır.¹⁴¹

-*atdan* geldim ben. iki kere indirdiler beni, at yoruldu deye. (...) *atdan* gelirken çoban durdurdu, geçi verdi, bunu ğaldırısın senin olsun deyollar. ğaldıramadım. ğalamın şeyidi. işde ğaldıramazdın.¹⁴²

-önce damadın *teyzesinden* annesi, daha ondan evel oğlanın teyzesi başa dedi ki bēyle bēyle dedi kızını bize verme niyetiniz varsa kızını istollar, verirsen deyi sēylediler.¹⁴³

Sen hiç Türkiye'ye geldin mi daha önce?

-geliktim, *anamdan* barabar geliktik. epey oldu, hödüd olurdu eveli ya, görüş olurdu hödüdte işte o vahtlar geliktim. anam yerÇili, şeyin yayladağının köyünden.¹⁴⁴

-bu nişannısı gennine ğabar saliy. bēyle bir *ĝāflenen*, *kervannan* saliy, o da aşık-oluy herif.¹⁴⁵

-bir tümceden” beyle gider, kel ğız ister. ğüzel ğız ister. kel ğoroz ister. beyle ğāketler var da ağlıma gelmiy. çoĝ ğāketler vardı. küçükken anam *tusbāʿadan* sıçanın ğāketini söylerdi. kendi aĝnamış şekilde.¹⁴⁶

2. Yardımcı ses olan “y” ünsüzü Kilis ağzında genellikle kullanılmaz. Aynı özellik Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarında da mevcuttur.¹⁴⁷ Bu özellik açısından da Kilis ağzı, Gaziantep ağzından ayrılır. Zira *i-* yardımcı fiilinin ve *ilen* edatının eklediği durumlarda araya giren yardımcı ses y, Gaziantep ağzında genellikle kullanılır.¹⁴⁸ Görüldüğü üzere Kilis ili ağızları Gaziantep ve Hatay ağızlarıyla pek çok ortaklık taşımakla birlikte bazı özellikleri bakımından bu ağızlardan ayrılmakta, hatta Suriye ve Irak Türkmenlerinin ağızlarıyla ortaklıklar arz etmektedir.

-dev geliyor, diyo ğu hey insanoĝlu diyo avradına bizim evde insan eti ĝoĝuyo, kim *geldise* söyle, öldürürüm seni, parçalarım, diyo.¹⁴⁹

¹³⁸ Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 142, 144-145.

¹³⁹ Aksoy, *Gaziantep Ağzı I-II*, 85, 146.

¹⁴⁰ Öztürk, *Hatay Ağzı*, 151.

¹⁴¹ Bayatlı, *Irak Türkmen Türkçesi* 370; Sadettin Buluç, *Makaleler* (Haz. Zeynep Korkmaz) (Ankara: TDK Yayınları, 2007), 279; Erol, “Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı”, 49; Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 234; Gökdag, “Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar” 119; Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları'ndan verilen örnekler, yürütücülüğünü Prof. Dr. Hülya Arslan-Erol'un yaptığı “Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti” adlı Tübitak destekli proje verilerine dayanmaktadır.

¹⁴² Erol, *Kilis ili Ağızları*, 363-364.

¹⁴³ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 148.

¹⁴⁴ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 416.

¹⁴⁵ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 955.

¹⁴⁶ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 988.

¹⁴⁷ Erol, “Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı”, 50; Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 196.

¹⁴⁸ Aksoy, *Gaziantep Ağzı I-II*, 83-85.

¹⁴⁹ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 385.

-işte anasıgil babasıgil geldi iş bitinçi genni de görmeye geldi. zatu evel bir *kövdedik*, biliyoğ.¹⁵⁰

-o oldu yavırım, dā ne bulaşık kōduğ, ne de bi şe étTik. bēyle kayınbabama gelir gelmez kâhve bişirip *gelmelidi*. aħa şindi kayınbabalara kim kâhve bişiror.¹⁵¹

-bu ~~kü~~ÇÇük, bûyûk olur ta heyle tavûk: ~~çok~~ yatışımdı ben çok, hāvuşım *doludu* tavûk.¹⁵²

-valla bizim köyde bir ayel vardı. *evlidi*, toğTurun *avradıdı*, *mersinlidi* gendi. şindi kocası kilisTe.¹⁵³

Bütün bu farklılıklara rağmen Kilis ili ağızlarının Anadolu ağızları içinde ses ve şekil özellikleri bakımından en yakın olduğu ağızlar; Gaziantep ağızı ve Suriye Türkmen Türkçesi ağızları içinde de Halep Bölgesi ağızıdır. Halep'in özellikle Kilis sınırına yakın köy ve kasabalarında Kilis merkez ağızı ile ortaklıklar dikkat çeker. Leyla Karahan'ın (1996) Batı Grubu ağızlarının VII. alt grubu için vermiş olduğu ses ve şekil özelliklerinin büyük bir kısmı STTA ile özellikle de Halep ağızıyla örtüşmektedir.

Suriye Türkmen Türkçesi ağız bölgelerinden Halep ağızı ile Kilis ili ağızları arasındaki ortaklıklar arasında şunlar sayılabilir:

1. "η, ħ, g" ünsüzleri bu grubun karakteristik sesisidir. η sesinin korunurluğu Halep Türkmen ağızında Kilis'teki gibi düzenli olmasa da belirtilen diğer ünsüzler bahsinde bir ortaklık göstermektedir:

-bütün köKlerini çeKen, bütün tozlu tozlu, tüylü tüylü şeyler seni *siğir* eder.¹⁵⁴

-yanı kövden adam imdad umuy, köv de çıñıp genne demiy kine la yōrum sizin *meseleñiz* eyle dēl de şeyle. adam zannediy kine köv 'arab olmuş, genni meselesini *añlamıylar*.¹⁵⁵

-yüzünde *topaħ topaħ* tereyağı çıkar, onu toplarığ yüzünnen ayranın, ayranı getirir böyük tencireye dōkerik. istiyene veririk, koñşuya veririk, biz içerik. ondan sōna herkeşe veririk, koñşular gelir alır. evelden eyleydi, şindi ölseñ ağızına bi damla su damzıtan olmor, paradan *satmaħ yohTu* eveli. ne süt ne yoğurt. şindi kıymatlaştı. çōkelek yaparığ, sütün kesilmişini pendir kimi lor yapallar, çōkelek semirseyi ederik sacın üstünde, *ocaħTa*.¹⁵⁶

-bir kuruşun dōkellerdi. kuruşunu ğaynaTıllar bır tavada, onu da *kaħar* sūyun içine dōkeller, sūyun içine dōküldüyünde tabı *ħi* bir şekil *alacaħ* yani, o şekil aldığında aħa filan *aħa* gözleri filana beñzer, filanın gözü deymiş, he bizim oglana. bundan sona bu oğlanı o gelirse göstermeyin hā. *ħatta* şindik böyük ğarilerin yanında eyle bır inançlar var. *çoh* var da şindik arşınığ. tam *aħluma* gelmiy de.¹⁵⁷

-babası, hā kızım senin *ğöynün* var mıdı varmıya diyōr, he baba diyōr, verdim, vericim, yoğTur dönüşün diyōr, *ğoyup gidiyōr*. arzaba ağanın *ğızını* alıyōr.¹⁵⁸

-benim *ğardaşım* işTe beş *ğızı* oldu. illā ki yaPTı, çocuk beş kız, altıncı oğlan *geldi* de durdu. *ğelmese* durmayacağtı. ille ki bir oğlan olmalı.¹⁵⁹

¹⁵⁰ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 326.

¹⁵¹ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 177.

¹⁵² Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1517.

¹⁵³ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 954.

¹⁵⁴ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 166.

¹⁵⁵ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 957.

¹⁵⁶ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 219.

¹⁵⁷ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1036.

¹⁵⁸ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 240.

¹⁵⁹ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1074.

2. "-ıncı/ -inci" zarf-fiil eki işlek olarak kullanılır:

-şindi bir gelini alıllar, iki sene üç sene bekleller, çocuğu *olmayınçı* maħálle ebesine durdurullar.¹⁶⁰

-yüzüne baħan yüzünden nur damliy. nâmazın ğılınçı, ben beyle namaz kılan da görmedim yâv. şey kimi kılıç kimi, cıda kimi şeyle duruyo. *eyilinÇi* şeyle durur, secdiye *varınÇı*, hocam ancá beyle olur.¹⁶¹

3. Zamir kökenli teklik ve çokluk 1. şahıs ve bildirme ekleri "-ım/-im, -ık/ -ik/ -ıħ" tır:

-ben *diyom* hına bu adam niye bêle ediyo. arħadaşlar ora un öyütmeye gelenler bu adam niye bêle diyo, niye, çu desek nolur? diyolar.¹⁶²

-masanın üstüne *koruħ*, ayaħ üstündeyik, oturma *yoh*.¹⁶³

-bu *kızı* dedi *kırk* basTı dedi. nêdek dedim, on altı yaşındayım dâ *küçüyüm*, bir don *qazanını* kodu. bir ocağ kurdu, don *qazanını* kodu, *kızı* içine oturturdu.¹⁶⁴

-yanı ne bilim çoħ yoruldular, çalıştılar. söylerdi, derdi: yolmiya *gideşim*, yolmadan *gelirim*, çocuħlara *baħarım*, yemek *yaParım*.¹⁶⁵

-bizde sizden biráz farklı vardı. niye şindi biz *bilmezzik* ħa zaman oruç *tutucuħ* ħa zaman bayram *edicik*.¹⁶⁶

4. "böyle, öyle" kelimeleri bu ağızlarda "bêyle, êyle" şeklindedir:

-nişeyi çalarken *êyle* söyllelerdi şindi heç... bir ħáfta şire ederdik biz, şindi hiç, hepsini unutTuğ.¹⁶⁷

-kimisininki na ğadár êder heş tutmaz, nap düşer *bêyle*. namaz ğılıllar, du´á edeller.¹⁶⁸

-bunu da bêyle taħta bağlallardı, *bêyle bêyle* ayaħlarınnan. bogazını da *beyle* açık ğorlardı.¹⁶⁹

-evel puħur yağallardı, bilmem nêdellerdi filan. ħanın şindi *êyle* bir şey ğalmadı.¹⁷⁰

5. Bazı ağızlarda, "-ıcı/ -ici" gelecek zaman eki ile "-ık/ -ik" geçmiş zaman eki kullanılır:

-dayımın ħanıımı getmiş demiş ki má´ade *ölücü*, doħtoru getirdiler, doħtor eşi aldı, mağasladiğları yeri de dikTi. on bêş ğün hiç yerinden *kağmıycı*, *yatıcı* dedi.¹⁷¹

-işte êyle bir tenesi *şeydik*, *çarpıħ* genneri, ilkin ħomamışlar.¹⁷²

¹⁶⁰ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 265.

¹⁶¹ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1028.

¹⁶² Erol, *Kilis ili Ağızları*, 386-387.

¹⁶³ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 154.

¹⁶⁴ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 178.

¹⁶⁵ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1055.

¹⁶⁶ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1118.

¹⁶⁷ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 226.

¹⁶⁸ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 405.

¹⁶⁹ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1150.

¹⁷⁰ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 945.

¹⁷¹ Erol, *Kilis ili Ağızları*, 223.

¹⁷² Erol, *Kilis ili Ağızları*, 327.

-bu posta çalışır, ısınır bir sa'at, kızar yanı. ısınır demem kızar. matorunu *gızdırıcı*.¹⁷³

-sen de onnarın giceye dığunne gedicen geri. ya genner ya sen evel getmissin genner *gelik*.¹⁷⁴

SONUÇ

Ahmet Caferođlu¹⁷⁵ “Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme” adlı çalışmasında Gaziantep ağızının “merkez, Kilis ve yöresi, Türkmen uruğu ağzı” şeklinde üç alt grubu bulunduğunu söyleyerek Kilis ağzını Gaziantep ağzından ayırmıştır. Leyla Karahan’ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı eserinde ağız bölgeleri ve bunların alt gruplarının belirlenmesinde esas alınan ses ve şekil özellikleri bakımından Kilis ağzı, Gaziantep ağzıyla birlikte Batı Grubu Anadolu ağızlarının VII. alt grubundadır.¹⁷⁶ Kilis ili ağızları; Gaziantep ağzı ve aynı grupta yer alan Adıyaman, Hatay gibi ağızlarla benzer ses ve şekil özellikleri gösterdiği gibi sınır olduğu Suriye Türkmen Türkçesi ağızlarından Halep ağzı ve Bayırbucak ağzı ile, ayrıca Irak Türkmen Türkçesiyle ortaklıklar taşır. Bu boy ağızları yanında eğitim, askerlik, kitle iletişim araçlarının etkisiyle ortaya çıkan yazı dilinin ve ödünçlemeler yoluyla daha çok kültürel öğelerde görölen Arapçanın etkisini de dikkate almak gerekir.

KISALTMALAR

STTA : Suriye Türkmen Türkçesi Ağızları

BB : Bayırbucak Türkmen Ağzı

H : Halep Türkmen Ağzı

HH : Hama-Humus Türkmen Ağzı

KİA : Kilis İli Ağızları

KAYNAKLAR

Akar, Ali. “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Oğuzca Dışı Dil Öğeleri”. *ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (10-15 Eylül 2007), (Bildiri Kitabı:38. *ICANAS Bildiriler/Papers: Dil bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi I* (2011), 23-38)

Aksoy, Ömer Asım. *Gaziantep Ağzı I,II*. İstanbul: TDK Yayınları, 1945.

Aksoy, Ömer Asım. *Gaziantep Ağzı III*. İstanbul: TDK Yayınları, 1946.

Arslan-Erol, Hülya. “Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 6/4 (Aralık 2009), 40-63.

Arslan-Erol, Hülya. *Kilis ili Ağızları*, Kilis: KİTAM Yayınları, 2018.

Arslan-Erol, Hülya. *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, (117K048 Kodlu Tübitak 1001 Projesi) 2020, (Erişim adresi: <https://app.trdizin.gov.tr/proje/TWpFMU1qazU/suriye-turkmen-turkcesi-agizlarinin-tespiti>).

¹⁷³ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 985.

¹⁷⁴ Erol, *Suriye Türkmen Türkçesi Ağızlarının Tespiti*, 1104.

¹⁷⁵ Ahmet Caferoğlu, “Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme”, *Türk Dili Belleten* (1946), 565.

¹⁷⁶ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, 117, 144, 175.

- Bayatlı, Hidayet Kemal. *Irak Türkmen Türkçesi*. Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- Buluç, Sadettin. *Makaleler*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Bulut, Serdar. "Türkiye Türkçesi Ağızları Üzerine Çalışma Yapılmayan İl ve İlçeler", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History or Turkic* 8/1 (Winter 2013), 1129-1149. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4358>
- Caferoğlu, Ahmet. "Anadolu Dialektolojisine Dair Bir Deneme". *Türk Dili Belleten*. 67 (1946), 565.
- Çakar, Enver. "XVI. Yüzyılda Suriye'de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12/2 (2002), 325-340.
- Çakar, Enver. *17. Yüzyılda Haleb Vilayati ve Türkmenleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006.
- Ercilasun, Ahmet B. *Kars İli Ağızları – Ses Bilgisi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983.
- Gökdağ, Bilgehan Atsız. "Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/1 (2012), 113-123.
- Gülensoy, Tuncer. "Anadolu Ağızlarında Şimdiki Zaman Eki". *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlunun Hatırasına Armağan XXIII/1-2* (1985), 281-295,
- Güler, Metin. "Türkiye'deki İl ve İlçe Ağızları Üzerine Yapılan Lisansüstü Çalışmalarla İlgili Bir Değerlendirme". *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4, (Fall 2012), 1835- 1861. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4052>
- Gülsevin, Gürer. "Türkiye'de Dialektoloji Yayınlarında Yöntem Sorunu". *Workshop on Turkish Dialects Orient Instute* 19-20 (November 2004), İstanbul.
- Günşen, Ahmet. "Gaziantep Ağzının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler". *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/3 (Spring 2009), 1081-1123. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.718>
- Kafalı, Mustafa. "Suriye Türkleri I". *Töre Dergisi* 21-22 (1973), 30-34.
- Karahan, Leyla- Ay, Özgür. *Türkiye Türkçesi Ağızları Sınıflandırma Ölçeği*. Ankara: TDK Yayınları, 2022.
- Karahan, Leyla, vd. *Ağız Atlası Kılavuz Kitabı (Türkiye Türkçesi Ağız Atlasına Hazırlık)*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- Karahan, Leyla. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Koprıman, Kazım Yaşar. *Mısır Memlûkleri Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Korkmaz, Zeynep. "Anadolu Ağız Araştırmalarına Toplu Bir Bakış". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 2 (1995), 232-248.
- Korkmaz, Zeynep. "Anadolu ve Rumeli Ağızlarının Dayandığı Temeller". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* (2010), 87-110.
- Korkmaz, Zeynep. *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.
- Korkmaz Zeynep. *Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yayınları, 2013.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. İstanbul: Eren Yayınları, 1987.
- Öztürk, Jale. *Hatay Ağzı, İnceleme-Metin-Sözlük*. Adana: Karahan Kitabevi, 2009.

Sami, Şemsettin. *Kâmûsu'l-A'lâm*. 5. Ankara: Kaşgar Yayınları, 1996.

Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri- Boy Teşkilatı – Destanları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yayınları, 1992.

Timurtaş, Kilisli Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 1932.

Tuncel, Metin. "Kilis" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi* 26, (2002).

KİLİS’TE EDEBÎ HAYAT

M. Fatih KANTER-Ali GENÇ*

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin batısında, Akdeniz Bölgesi’nin doğusunda yer alan; kuzeyde Gaziantep ili güneyde ise Suriye sınırı ile çevrili olan Kilis, 24 Ağustos 1516 tarihinde yapılan Mercidabık Savaşı sonrasında Osmanlı topraklarına katılmış ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında Canbolad Paşa’ya ocaklık olarak verilmiştir.

Osmanlı Devleti döneminde Halep sancağına bağlı bir kaza merkezi olan Kilis, payitaht ve sancak merkezleri dışında, Anadolu’da bir kültür ve edebiyat ortamının oluştuğu önemli merkezlerden biri olarak görülür. Bu kültür çevresinde yüzyıllar içerisinde hatırı sayılır sayıda şair ve edebiyatçılar yetişmiş, nesilden nesile zengin bir edebiyat birikimi aktarılmıştır. Divan şiirinden halk şiirine, sözlü kültürden basın yayın faaliyetlerine kadar uzanan edebî hayat Kilis’te yetişen sayılı kültür adamlarının öncülüğünde sürdürülür.

Osmanlı döneminde özellikle klasik divan şiiri geleneğinde gazeller, kasideler, mesneviler yazan şairlerin etkisi Cumhuriyet dönemi sonrasına kadar uzansa da Cumhuriyet sonrasında Türk edebiyatının genelinde görülen paradigma değişikliği, Kilisli edebiyatçıların eserlerinde de fark edilir.

Bir sınır vilayetinde yaşamının getirdiği sorumluluktan kaynaklı olarak Cumhuriyet sonrasındaki kültür ve sanat faaliyetleri, üst kimliğin yansıtıcısı görevini de üstlenir. Bu bağlamda Türk kültürünün izleri, geleneksel olanı da içine alarak edebi eserlere yansır. Bu dönemde medeniyet dairesi anlamında Batı’ya yaklaşan Türkiye Cumhuriyeti’nin değişim ve dönüşüm macerasında kültür ve sanat hayatı da Batılı tarzdaki eserlere yakınlaşır. Ancak gerek Türkçe kullanımında gerekse geleneksel söylem biçimlerinde muhafazakâr tutumlardan tamamen vazgeçilmediği görülür.

Yerel basın yayın organlarının daha aktif kullanıldığı dönemden dijital medyaya doğru uzanan çağda ise edebiyat ürünlerinin sanal ortamlarda da boy gösterdiği görülür. Bu bağlamda yazılı ve görsel medya aynı anda kendini geliştirir. Kilis’teki basılı gazete ve dergilerin yanı sıra dijital yayın yapan dergi ve gazetelerin arttığı gözlemlenir. Bu medya organlarının kültür ve sanat sayfalarında edebi ürünler de kendine yer bulur.

Kilis’te edebi hayatı ana çizgileriyle ortaya koyma gayretinde olan bu çalışmada Kilis’te edebi hayat; Klasik Türk Edebiyatı Döneminde Kilis’te Edebiyat, Cumhuriyet Sonrasında Kilis’te Edebiyat, Kilis’te Yerel Basın ve Edebiyat başlıkları üzerinden ele alınmaya çalışılmış ve edebi hayatın izi sanatçılar üzerinden takip edilmiştir.

Tarihsel anlamda geniş bir zaman dilimine yayılan edebi hayatın ele alınması bilgi ve belgelere ulaşabilme noktasında birtakım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Ancak gerek bu alanda daha önce çalışma yapmış değerli yazar ve akademisyenlerin varlığı ve gerekse sözlü kültür anlamında bu geleneğin Kilis’in gündelik yaşamına yansıyan zenginliği, çalışmamız için ufuk açıcı bir zemin sunmuştur.

---

* Prof. Dr. M. Fatih KANTER, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; Öğr. Gör. Ali GENÇ, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Hukuk Bölümü.

1. KLASİK TÜRK EDEBİYATI DÖNEMİNDE KİLİS'TE EDEBİYAT

Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı topraklarına dâhil olan Kilis, coğrafi olarak geçişkenlik arz eden bir bölgede yer almaktadır. Bu nedenle Arap ve Türk kültürlerinin iç içe geçtiği ve kadim Anadolu medeniyetlerinin de mirasını bünyesinde barındıran kültürel alt yapısı ile edebiyat ortamını zengin bir birikimle geçmişten günümüze aktarır.

Osmanlı döneminde gelişen klasik divan edebiyatı, bir Osmanlı toprağı olan Kilis'te de gelişim alanı bulur ve bu coğrafyada yaşayan şairler de bu gelenek dairesinde eserler verirler. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda ilim ve kültürün geliştiği medreseler ve odalarda seçkin kişiler toplanarak bilim ve edebiyat üzerine konular konuşur. Kilis'te yetişen divan şairlerinin birçoğunu *Kilis Tarihi* adlı çalışması ile tanıtan Kadri Timurtaş bu eserde edebiyat ortamını şu şekilde tanımlar: “*Eski âlim ve şairler İlmî ve edebî münazarayı çok severlerdi. Bilhassa muşaaereden çok hoşlanırlardı. Bu muşaaere usulü zamanımıza, kadar devam etmiştir.*”¹ Timurtaş adı geçen eserde tanıttığı şairlerin hayatları ve eserlerinden seçmelere de yer verir.²

Kilisli Divan Şairleri Antolojisi adlı eseri ile Kadri Timurtaş'ın eserine katkı sağlayan Seyfettin Başçılar, kitabın önsöz kısmında Kilis'teki divan şairlerinin genel özelliklerini şu şekilde sıralar:

“1) (...)dil eskidir, Arapça, Farsça sözcükler ve tamlamalarla doludur. Zaman zaman bölgesel deyişlerin kullanıldığı da olmuştur.

2) *Ruhi Efendi'nin Tarihi İbretnâme'si, Zelzele Manzumesi, Mehmet Sezai Efendi'nin bir kasidesi ve daha bir kaç manzume dışında, çağının olaylarını yansıtan şiir yoktur. Aşk, şarap, kadın gibi divan edebiyatının genel konuları işlenmiştir hep.*

3) *Abdullah Sermest Efendi, Zihni Baba, Cezzarinoğlu H. Ahmet tasavvuf yolunda şiirler yazmışlardır. Tasavvufa bağlı olmayanların birçoğu ise Münacaat, Nat-i Şerif, Miraciye gibi dini şiirler yazmışlardır.*

4) *Gerçek ve doğal güzellikler ve aşklar pek göze çarpmaz, hayali güzellikler ve sevgiler dile getirilir.*

5) *Yer yer mizah ve taşlama havası görülür.*

6) *Kendini yenileme ve çağın yeniliklerini izleme çabası yoktur. Burada Hafız Kâmil Kıdeyş'le Orhan Veli'nin çağdaş olduklarını hatırlatmak isteriz.*”³

Başçılar'ın tespit ettiği üzere, Kilis'te yetişen şairler dönem itibarı ile divan şiiri geleneğini hem şekil hem de içerik yönünden devam ettirirler. Kilis'te divan şiiri geleneği ile eser veren şairleri ise şu şekilde sıralamak mümkündür: “Mustafa Ruhi Efendi (1720-1797), Celâl Paşa (1756-1822), Mehmet Hâki Efendi (1757-1832), Meyli (1770-?), Sağır Kâtip (1784-?), Bekir Vahid Efendi (1802- 1887), Şair Fasiha Hanım (1809-1862), Abdullah Sermest (1819- 1880), Müftü Haki Efendi (1822- 1906), Merküpçü Rahmi (1824- 1894), Şair Nutki (?), Hacı Abdülnafi Efendi (1826- 1906), Mehmet Sezai (1829- 1896), Şair Zihni Baba (1834- 1891), Abdullah Refet Efendi (1838- 1905), Hacı Fazıl Efendi (1840-1885), Ahmet Ağâh Bey (1851- 1926), Lutfullah Hazım (1858- 1912), Muharrem Kemal (1863-1947), Ahmet Muhtar Yavaşca (1875-1939), Hüsnü Efendi (1876-1917), Rifat Bilge (1874-1953), Dr. Rıfat Kardam (1877-1936) Hâmi (1879-

¹ Faruk Kadri Timurtaş, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 109.

² Kadri Timurtaş *Kilis Tarihi* adlı eserinde Kilis'te eser veren şairlerin hayatları ve eserleri hakkında bilgileri daha çok yazılı kaynaklardan değil, ilgili kişilerin yakınlarından aldığı ifade eder.

³ Seyfettin Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi* (İstanbul: Kilis Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1998), 6.

1957), Cezzaroglu Hacı Ahmet (1887- 1968), Mecit Dilmen (1887-1953), Ahmet Rami Atan (1889-1958), Kadri Timurtaş (1891-1964), Mazhar Tokuz (1902-1972), Sait Dilmen (1903-1969), Hafız Kâmil Kıdeys (1911-1984), Ziya Bey (?), Fakri Dede (ö. 1543-1544), Resim (?), Rıfki (ö. 1782-1783), Ruhi (ö. 17798-1799), Mehmet Emin Vahid Paşa (ö. 1828-1829)⁴

Asıl adı Ahmet olan **Fakri Dede**, tezkirelerde Kilisli en eski divan şairi olarak yer alır. Mevlevî bir şair olan Fakri Dede, tasavvufî alanda eserler kaleme almıştır. Fakrî Dede'nin, Esrar Dede tezkiresindeki şiir örneğinden başka elde bir eseri bulunmamaktadır. Bu şiir örneğinden hareketle Fakrî Dede'nin mutasavvıf bir şair olduğu anlaşılmaktadır.⁵

Divan şiiri geleneğini sürdüren Kilisli şairlerden çok azının dönemlerindeki tezkirelere girdiği görülmektedir. Buna sebep olarak Kilisli divan şairlerinin genel itibarıyla Kilis dışına çıkmamış olmaları gösterilebilir. Kilis'te yaşayıp tezkirelere girme başarısı gösteren tek şair ise **Ruhi Efendi**'dir.⁶

Divan şiiri geleneğinin Kilis'teki en önemli temsilcilerinden olan **Ruhi Efendi**, medreselerde hocalık yapmanın yanında "Rûhu'ş-şurûh, Dîvân, Ta'bîrnâme, İnşâ ve Kur'an-ı Kerim Havassı" adlı beş eser kaleme almıştır. Bu eserlerden sadece Attar'ın Pend-nâme'sinin şerhi olan Rûhu'ş-şurûh günümüze ulaşmış ve bu eser üzerinde bir doktora çalışması yapılmıştır.⁷ Arif Hikmet Bey'in Tezkiretü'ş-Şu'arâ'sında âlim ve salih bir kişilik olarak gösterilen Ruhi, yetenekli bir şair olup Türkçe'nin yanı sıra Arapça ve Farsça'ya da hâkimdir. Fuzulî tarzında daha çok hikmetli şiirler kaleme alan şair, Daldaban Mehmet Paşa'nın yaptığı yolsuzluklara ve Şam depremi gibi devrinin birtakım sosyal olaylarına da eserlerinde yer vermiştir.

Asıl adı Hüseyin olan **Resîm**, Kilisli Hüseyin Resîm Efendi olarak tanınır. Eserlerine dair pek bilgi bulunmayan şairin yüksek rütbeli bir kadı olduğu Şefkat-i Bağdadi'nin Tezkire-i Şuara'sında kayıtlıdır.⁸

Asıl adı Mehmet Emin olan **Seyyid Emin Mehmed Vahid**, Kilisli olmakla birlikte çocuk yaşta İstanbul'a gitmiştir.⁹ Devletin çeşitli kademelerinde memurluk görevlerinde bulunan Emin Vahid, vezirlik rütbesine kadar yükselmiştir. Emin Vahid'in *Fransa Sefaretnamesi*, *Minhacü'r-rumat*, *Mirkatü'l-münâcât*, *Vak'a-i Sakız*, *Zuhûr-u Fîtne-i Rum* ve *Layiha* adlı eserleri bulunmaktadır.

Asıl adı Mustafa olan **Kâ'il** hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda Kilisli olduğu söylene de Şener'e göre bugün Ukrayna sınırları içinde yer alan Kili şehridir.¹⁰ Haklarında fazla bilgi olmayan **Ziya Bey** ve **Rıfki** ise tezkirelerde adı geçen divan şairlerindedir.¹¹

Seyyid Ali Celâlüddin Paşa diye bilinen **Celâl Paşa**, Kilisli olmakla birlikte ilerleyen yıllarda önce Diyarbakır'a sonra da İstanbul'a giderek eserler vermiş bir şairdir.¹² İstanbul'da Divan-ı Hümayun

⁴ Timurtaş, *Kilis Tarihi*; Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*; Hasan Şener, "Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24/1 (2014).

⁵ Hasan Şener, "Fakrî, Ahmed Dede", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fakri-ahmed-dede>.

⁶ Hasan Şener, "Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri", 46.

⁷ Cumhuriyet Ünlü, *Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Ruhu'ş-şurûhu* (Trakya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007); Hasan Şener, "Rûhî, Mustafa", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-mustafa>.

⁸ Beyhan Kesik, "Resîm, Kilisli Hüseyin Resîm Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/resim-kilisli-huseyin-resim-efendi>.

⁹ Hasan Şener, "Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri"; İsmail Hakkı Aksoyak, "Vahid, Seyyid Emin Mehmed", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahid-seyyid-emin-mehmed>.

¹⁰ Hasan Şener, "Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri", 38.

¹¹ Hasan Şener, "Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri".

¹² Timurtaş, *Kilis Tarihi*; Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*; İbrahim Hakkı Aksoyak, "Celâl, Seyyid Ali Celâleddin Paşa", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/celal-seyyid-ali-celaleddin-pasa>.

Kalemi’nde bir süre çalıştıktan sonra Yusuf Ziya Paşa’nın divan kâtibi olan Celâl Paşa’nın şiirleri günümüze kadar bir divan şeklinde ulaşmamış olup düzyazıları Ali Enver Efendi tarafından “Münşeat-ı Celal” adıyla bir araya getirilmiştir.

Mehmet Hâki Efendi, Kilis’te medrese eğitimi almış olup daha sonra medreselerde ders vermiş âlim bir şairdir. “19. Yüzyılda Kilis’te yaşamış Hâkî mahlaslı başka bir şair olduğu için, Hâkî-i Kadim diye anıldı”.¹³ Kaynaklarda şiirlerini Divan-ı Hâki altında topladığı belirtilmekle beraber bu divanın bulunmadığı da bildirilmektedir. Yaşadığı dönem itibarı ile selis şiirler yazmış ve sade bir dil kullanmıştır. (Kilisli Kadri 1932: 176)

Asıl adı bilinmeyen **Şair Meyli**, Hâkî Efendi’nin öğrencisidir. Nalbant çıraklığı yaptığı sırada Hâki Efendi’den duyduğu “Şahidi” adlı eser sayesinde şiire ve edebiyata merak salarak bu yolda kendini yetiştirir. “Şahidi adlı esere özenerek "Meyli Tuhfesi"ni kaleme alır.”¹⁴

Asıl adı Abdurrahman olan **Sağır Kâtip**, divan tarzında yazdığı şiirlerde yeni bir ses olarak görülebilir. Şairin Sağırnâme - Divan-ı Kâtip adlı eserleri bulunmaktadır. Şairin şiirleri ile ilgili olarak çıkarımlarda bulunan Başçılar, onun ya çok ileri görüşlü bir şair olduğunu ya da elde bulunan şiirlerinin kendisinden sonra düzeltildiği ihtimalleri üzerinde durur.¹⁵ Müftü kâtipliği, müderrislik ve başmüderrislik görevlerinde bulunan şair, Türkçeye önem verdiği şiirlerini millî hassasiyetler doğrultusunda kaleme almıştır.

Kilis’te müderrislik yapan **Bekir Vahid Efendi**, daha çok hiciv tarzında eserler kaleme almıştır. “Hezel ve hiciv sahasında da söz sahibi olan şair hicve dair eserlerini sağlığında yırtmıştır.”¹⁶ Şiirleri el yazması bir divançede bulunan şairin bu eserinde 7 kaside ve oğlu Vesim Efendi için yazmış olduğu bir duaiye, 133 gazel, 21 tarih, 3 tahmis, 4 şarkı, 18 rubai ve 16 kıta yer almaktadır.

Şair bir aileden yetişen **Şair Fasiha Hanım**, Merküpçü Rahmi ve Nutkî’nin kardeşidir. Arapça ve Farsça bilen Fasiha Hanım, zamanının tanınmış müderrislerinden olan dayısı Yavaşaçazade Hacı Haşim Efendi’den dersler almıştır. Küçük bir divançede topladığı şiirleri günümüze ulaşmamıştır.

Kilisli müderris Hoca Mehmed Tazebay Efendinin tek çocuğu olan **Abdullah Sermest**, küçük yaşlardan itibaren babasından ve Hacı Hafız Efendi’den dersler almıştır. Kahire’de askerlik dönemi ve sonrasında Collit adlı bir Fransız’dan tıp ilmini ve aynı dönemde hattatlık ve hakkaklığı öğrenmiştir.¹⁷ 1846 yılında Mekke’ye giden ve burada Nakşi şeyhi Afganlı Muhammed Can ile tanışan Abdullah Sermest, 1858’de Şeyh Muhammed Can’ın sakası olan Saka Ali Baba ile beraber Mekke’den Kilis’e döner ve Şeyh Muhammed Bedevi Ziyaretî’ne, daha sonra da kendileri için inşa edilen Çekmecelizade Camii’nin karşısındaki tekkeye yerleşir.¹⁸ Tekkeye yerleştikten sonra ömrünün sonuna kadar dinî ve tasavvufî öğretilerde bulunmuş ve artık “kendisine Şeyh Hacı Abdullah Sermest-i Veli” denilmiştir.¹⁹

Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri tasavvufî bir içerikle yazan Abdullah Sermest’in divanı 118 şiirden oluşmaktadır. Şiirlerin çoğu Türkçe olup gazel tarzındadır. Hâlis veya Sermest mahlasını kullanan şairin şiirlerinde çok sayıda mahallî kelime kullandığı görülmektedir. Dört nüshası bulunan Divan, Abdullah Şahin

¹³ Halil İbrahim Yakar, “Hâkî, Mehmed Efendi”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/haki-mehmed-efendi>.

¹⁴ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 25.

¹⁵ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 26.

¹⁶ Özer Şenödeyici, “Vahid, Ebû Bekir”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahid-ebu-bekir>.

¹⁷ Abdullah Şahin, “Abdullah Sermest Tazebay, Kilisli”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/abdullah-sermest-tazebay-kilisli>.

¹⁸ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968).

¹⁹ Abdullah Şahin, “Abdullah Sermest Tazebay, Kilisli”.

tarafından şair hakkında geniş bir incelemeyle birlikte yayımlanmıştır.²⁰ Eserin baş tarafında Abdullah Serbest'in torunlarından Uygur Tazebay'ın ailesi hakkında bir tanıtma yazısı yer almaktadır. Abdullah Serbest'in *Sıffin Vak'ası* adlı eseriyle tıbbi dair bir kitabının da bulunduğu bu ikinci eserin Kilis'e gelen bir Fransız araştırmacı tarafından ödünç alınıp geri getirilmediği kaydedilmektedir.²¹

Kilis'in döneminde ileri gelen bilim adamlarından olan **Müftü Haki Efendi**, şair fitratlı biridir. El yazması bir divanı ve Mecelle adlı eserleri bulunmakla birlikte bunlar basılmamıştır. Gazel tarzında yazdığı şiirlerde aşk, şarap ve sevgili gibi divan edebiyatının bilinen konularını işlemiştir. Gazelleri dışında methiye ve tarihleri de bulunmaktadır.

Kardeşleri de kendisi de gibi şair olan **Merküpçü Rahmi**, aynı zamanda zanaatkârdır. Şiirlerinde Emirî mahlasını da kullanan şair, şiir zevkini çocuk yaşlarda aileden almıştır. Sade bir dil kullanan şairin şiirlerinde lirik bir ve rince bir söyleyiş özelliği görülmektedir.

Şair Fasiha Hanım ve Merküpçü Rahmi'nin kardeşi olan **Nutki**'nin hayatı hakkında pek fazla bilgi olmamakla birlikte bir gazeli günümüze kadar ulaşmıştır. "Kadri Timurtaş, bu gazeline dayanarak onu kardeşi Rahmi derecesinde bir şair saymaktadır."²²

Kilis'te divan şiiri geleneğini katı bir şekilde sürdüren **Hacı Abdülnafi Efendi**, şiirlerinde Mahir mahlasını kullanmıştır. Ağır bir dil kullanan şairin düzyazıları da mevcuttur. Şiirlerini bir araya getirdiği bir divan dışında Letaifü'l Emsal adında manzum atasözlerini ihtiva eden bir eseri bulunmaktadır.

Mehmet Sezai, Bekir Vahid Efendi'den dersler almış, Arapça ve Farsça'nın yanında dönemin birçok ilmine hâkim olmuş olgun bir şairdir. Bu olgunluğu sayesinde ona çevresinde "Ebül Fadl-ı Kemal" denilmiştir. Şiirlerini mürettep bir divanda toplamayan şairin gazel tarzında yazdığı şiirlerin yanında naat-ı şerifleri de bulunmaktadır.

Asıl adı Mehmet Nedret olan **Zihni Baba**, lirik tarzda ve Fuzuli üslubuna yakın bir taşkınlıkla şiirler kaleme almıştır. Coşkun bir mizaca sahip olan şairin içkiye olan düşkünlüğü ve bu nedenle de şiirlerinde rint ve kalender bir üsluba sahip olduğu bilinmektedir. Vafî Mahir Kocatürk, Zihni'yi Tanzimat'tan sonra İstanbul dışında yetişmiş en güçlü şairlerden kabul etmekte ve onun, divan şiirinin vasıflarını kavramış bir ruha, açık ve sağlam bir dile sahip, muhitine ve emsaline nispetle güçlü bir şair olup tasavvufî edası ve enerjik üslubuyla yetişen birçok şairden farklı olduğuna dikkat çekmektedir. Şiirlerinde divan şiiri geleneğine uygun olarak aşktan, şaraptan sevgiliden bahseden Zihni'nin şiirlerinde tasavvufî bir hava görülmektedir.²³ Divan edebiyatının önemli şairlerinden Fuzuli, Nedim, Nabi ve Şeyh Galib gibi şairlerin izlerini taşıyan şiirlerinde maddi ve manevi duyguları yansıtan gazeller yazmıştır. Şiirlerini Divan-ı Zihni-i Kilisli adıyla bir araya getiren şairin 91 sayfalık bu eserinde 12 kaside, 17 musammat, 21 kıta, 208 gazel bulunmaktadır.²⁴

Abdullah Refet Efendi, şair tabiatlı bir kişiliğe sahiptir. Divan edebiyatını iyi bilen şair, memuriyet hayatına Kilis dışında devam eder. Emeklilik yıllarında Kilis'e döndüğünde şiirle daha çok meşgul olur. Daha çok tarih düşürmeye meraklı olan şairin dizeleri mezar taşlarında, çeşmelerde ve tarihî binalarda kalmıştır.²⁵ Basılı olarak günümüze ulaşan bir eseri bulunmamaktadır.

²⁰ Abdullah Şahin, *Kilisli Abdullah Serbest Tazebay Divanı*. (Ankara: Uygur Tazebay Yay., 1999).

²¹ Nihat Azamat, "Kilisli Abdullah Serbest", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilisli-abdullah-serbest>.

²² Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 97.

²³ Hasan Şener, "Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri", 19.

²⁴ Hasan Şener, "Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri".

²⁵ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, 273.

Kilis'te yetişen âlim şairlerden biri olan **Hacı Fazıl Efendi**, Farsça ve Arapçayı iyi bilen ve medreselerde dersler veren, devrinin tanınmış müderris ve şairleri ile tartışmayı seven bir kişiliktir. Şiirlerinde akıcı ve ahenkli bir dil ve üslup kullanan şairin âşıkane gazelleri bulunmakla birlikte bu şiirler günümüze kadar ulaşmamıştır. Hacı Fazıl Efendi'nin şiirleri dışından mantıkla ilgili basılmış kısa bir kitabı ve Mamulât Tercümesi vardır.²⁶

Aynı zamanda hafız olan **Ahmet Agâh Bey**, Bekir Vahid Efendi ve Hacı Abdunafi Efendi'den dersler almış, divan şiiri ile de ilgilenmiştir. Halep Posta Kitabeti görevine atandıktan sonra Diyarbakır, Elazığ, Sivas ve Adana'da müfettişlik ve başmüdürlük görevlerinde bulunmuştur. Emeklilik dönemini Halep'te geçiren şair bu yıllarda şiirle daha çok ilgilenmiştir. Divan tarzı şiirler yazmakla birlikte yeni akımlarla da ilgilenen Ahmet Agâh Bey, sade bir dil kullanmayı tercih etmiş ve mümkün olduğunca Arapça ve Farsça tamlama kullanmamıştır.

Şiirlerinde hem Lütfi hem de Hâzım mahlaslarını kullanan **Lütfullah Hâzım**, medrese eğitimi almış, iyi derecede Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Edebiyata meraklı olan şair, özellikle Sadi ve Şirazi'nin eserlerini okumuştur. "Hâmî mahlasıyla şiirler yazan kardeşi Abdulhamit'in (Sağiroğlu) bildirdiğine göre şair, durgun, az konuşan, kimseyle fazla samimi olmayan, toplumdan uzak hayatı çok seven bir kimse idi."²⁷ Şairin gazellerinde Nedim etkisi görülmektedir. Şairin şiirleri, kardeşi Abdülhamit Sağiroğlu tarafından "Mecmua-i Lutfi" adıyla derlenmiş olup eserde 42 parça şiir yer almaktadır.

Şiirlerinde Kâmil ve Kemal mahlaslarını kullanan **Muharrem Kemal**, devrinin tanınmış âlimlerinden dersler almış Arapça ve Farsça öğrenmiştir. İlme ve şiire düşkün olan Muharrem Kemal, divan tarzında eserler vermiştir. Kadri Timurtaş'ın belirttiğine göre: "Manzum eserleri, doğum, ölüm, tebrik ve inşaat dolayısıyla söylenmiş manzumelerden ve birtakım gazellerden ibarettir. Fakat bunlardan birçoğunun müsveddesinin zayi olduğu anlaşılmaktadır."²⁸

Şair Mehmet Sezai Efendi'nin oğlu olan **Ahmet Muhtar Yavaşca**, medrese öğrenimi görmüş Arapça ve Farsça öğrenmiştir. "Rik'a, Sülüs, Divani gibi yazı çeşitlerini bir hattat denecek kadar güzel yazardı. Kilis'te birçok cami, çeşme, hac kapısı yazıtları onun eseridir."²⁹ Şiirlerinde divan edebiyatı geleneğini sürdüren şairin basılı bir eseri bulunmamaktadır.

Hüsnü Efendi, medresede öğrenim görüp Arapça ve Farsça öğrendikten sonra şairlik yeteneğini geliştirmiştir. Bir dönem sadece şiirle meşgul olan Hüsnü Efendi, nat-ı şerifler ve gazeller yazmıştır. Divan şiir geleneğini sürdüren şairin şiirlerindeki konular da bu doğrultudadır. Gaziantep ağzıyla yazdığı alaycı manzumesi, güzel bir mizah örneğidir. Şiirlerinin önemli bir bölümü kaybolmuştur.³⁰

Adının önüne Kilisli ünvanını ekleyen **Kilisli Rıfat Bilge**, dilbilimci, çevirmen, şair ve âlim bir kişilik olarak Türk kültür ve edebiyat tarihine önemli eserler kazandırmıştır. 1874 tarihinde Kilis'te doğan Rıfat Bilge, ilk ve orta öğrenimini Kilis'te tamamlar. Ebubekir Vahid Efendi ve Keçikzade Abdurrahman Efendi'den dersler alır. Yükseköğrenimini İstanbul Darülfünun'unda tamamlayan Rıfat Bilge, ayrıca Mekteb-i Hukuk'u 1908 yılında bitirir. Henüz öğrenci iken Unkapanı Rüştüyesi'nde Farsça muallimi olarak başladığı, kendisine "muallim" lakap ve sıfatını kazandıran hocalık mesleğinde sırasıyla Fevziye Rüştüyesi (1903), Dârülmualimin, Üsküdar İdadisi, Vefa İdadisi (1909), İstanbul ve Kabataş Sultanileri (1916-1922),

²⁶ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 143.

²⁷ Mehmet Fatih Köksal, "Lütfi/Hâzım, Sağır-zâde", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/lutfi-sagirzade>.

²⁸ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 170.

²⁹ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 173.

³⁰ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 183.

Medresetü'l-kudât (1919), Gazi Osman Paşa Sultânîsi ve Dârülmua'llimât'ta (1923) Arapça, Farsça, tarih, coğrafya, Türkçe, akaid, ceza hukuku, ulûm-i dîniyye dersleri okuttu. Daha sonra getirildiği İstanbul Dârülfünunu İlahiyat ve Edebiyat fakülteleri Arapça okutmanlığına emekli oluncaya kadar devam etti (1946).³¹

Türk dili, kültürü ve tarihine ait önemli eserleri bilim dünyasına kazandıran Kilisli Muallim Rıfat, İstanbul'daki kütüphanelerdeki eserleri elden geçirmiş Kütüphaneler Tetkik Komisyonunda yer almıştır. Cumhuriyetin kurulmasının ardından Maarif Vekâleti, Türk Tarih Kurumu, Türkiyat Enstitüsü, Türk Dil Kurumu gibi kuruluşların basılmasını planladıkları eski metin ve kaynakların bulunmasında onun bilgisine ve desteğine başvururlar. Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin Türkçe'nin söz varlığını derleme çalışmalarında 15 bin fişlik bir malzeme ile katkı sağlar. *Dîvânü Lügati't-Türk*'ün dünyadaki tek nüshasının ve Dede Korkut Hikâyelerinin Dresden nüshasının hataları düzeltilerek bilim dünyasına kazandırılması Kilisli Muallim Rıfat'ın Türk kültür ve tarihi açısından önemli hizmetlerindedir. Dergilerde birçok bilimsel araştırma makalesi de yayınlayan ve asıl mesleği mütercimlik olan Kilisli Muallim Rıfat'ın eserleri şunlardır: *Otuz Ders yahud Yeni Sarf-ı Arabi* (1921), *Otuz Ders yahud Yeni Nahv-i Arabi, Dîvânü lügâti't-Türk* (I-III, İstanbul 1333-1335/1916-1917), *Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân* (İstanbul 1340/1922), *el-Kavâninü'l-külliyeye li-zabti'l-lugati't-Türkiyye* (İstanbul 1928), *el-İdrâk Hâşiyesi* (İstanbul 1936), *Kitâbü Ahkâmi'l-Kur'ân* (I-III, İstanbul 1917-1919), *Arznâme* (MTM, nr. 5 [1915], s. 273-304, 385-386), *Bezm ü Rezm* (İstanbul 1928), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (VII-VIII, İstanbul 1928), *Gülzâr-ı Savâb* (İstanbul 1938-1939), *Devhatü'l-Küttâb* (İstanbul 1942), 1. Das biographische Lexicon (al-Wâfi bil-wafayât) des Şalâhaddîn Hâlîl İbn Aibak aş-Şafadî (I, İstanbul 1931 [Bibliotheca Islamica Bd., 62]), *Keşf-el-Zunun* (I-II, İstanbul 1941-1943, M. Şerefettin Yaltkaya ile birlikte), *Keşf-el-Zunun Zeyli. İzâh al-Maknûn Fi al-Zayli 'Alâ Kaşf al-Zunûn 'An Asâmi al-Kutubi va'l-Funûn* (I-II, İstanbul 1945-1947, M. Şerefettin Yaltkaya ile birlikte), *Hadiyyat al-'Arifin, Asmâ' al-Mu'allifin va'Āsâr al-Muşannifin* (I, İstanbul 1951, İbnülemin Mahmud Kemal ile birlikte), *Kitâb-ı Dede Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân* (İstanbul 1916), *Ferhengnâme-i Sa'dî Tercümesi* (İstanbul 1340 r./1342 [1924], Veled Çelebi'yle [İzbudak] birlikte), *Dîvân-ı Türkî-i Sultan Veled* (İstanbul 1925), *Mâniler* (İstanbul 1928), *Dîvânü lügâti't-Türk Tercümesi, Edviye-i Kalbiye (Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina, İstanbul 1937), Hindiba Risâlesi* (İstanbul 1937), *Gülistan* (İstanbul 1941), *Bostan* (İstanbul 1942).

Son Asır Türk Şairleri kitabında ismi geçen şairlerden olan **Dr. Rıfat Kardam**, İlköğrenimini Kilis'te tamamladıktan sonra Askerî Rüştîye ve Tıbbiye'yi bitirir. Arapça ve Fransızca bilen Kardam'ın bilimsel yazılarının yanı sıra şiirleri de bulunmaktadır.

Asıl adı Abdülhamit Sağıroğlu olan **Hâmi**, Kilis'te medrese tahsiline başlayıp Halep'te mezun olan ve iyi derecede Arapça ve Farsça bilen bir şairdir. Şair Lütfullah Hâzım'ın kardeşi olan şairin Divançesinde yer alan gazellerde aşk, sevgili ve rakip sıklıkla işlenen konulardır. Bunların yanı sıra oğluna yazdığı 78 beyitlik "Oğluma Nasihatname", "Türk Gencine" ve "Türk Gençliğine" başlığını taşıyan şiirler onun didaktik yönünün olduğunu da gösterir.³² Divançede ayrıca münacat, naat, kıtalar ve tarihler de yer almaktadır. Cumhuriyet sonrası dönemde yaşayan ve 1957'de vefat eden şair, Atatürk ve cumhuriyet gibi konularda da şiirler yazmıştır. Millî Mücadele döneminde kazanılan zaferler de şiirlerinde işlediği konulardandır. Şair, yaşadığı dönemdeki depremler ve soğuk kışlar gibi toplumsal olayları da konu edinen şiirler kaleme almıştır.

³¹ Ömer Faruk Akün, "Kilisli Rıfat Bilge", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilisli-rifat-bilge>

³² Armağan Zöhre, "Kilisli Hâmi ve Divançesi". *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/14 (2017), 327.

Cezzaroğlu Hacı Ahmet, Napolyon'a karşı Akka Kalesi'ni başarıyla savunan ünlü Cezzar Ahmet Paşa'nın soyundan gelmektedir.³³ Kilis ve Halep'te medrese öğrenimi gören şair, tasavvufi şiirler kaleme almıştır. İyi derecede Arapça ve Farsça bilen Hacı Ahmet, divan şiiri geleneğinde eserler yazmıştır.

Kelleci Mecit olarak bilinen **Mecit Dilmen**, kasap ve kelleci dükkânı sahibi bir esnaf olmakla birlikte şair bir kişiliğe sahiptir. Kilis'te "Eşekleri Sevenler Derneği" adıyla bir dernek kurmuştu. Derneğin başkanı ve tek üyesi kendisiydi.³⁴ Az sayıdaki manzumeleri kitaplaşmamıştır.

Ahmet Rami Atan, ilköğrenim ve rüştiyenin yanı sıra Çalık Camii medresesinde de bir süre ders görür. Erken yaşta babasını kaybettiği için önce aktarlık ardından Azez bucak müdür yardımcılığı ve tahsildarlık görevlerini yürütür. Kilis'in Fransızlar tarafından işgali sırasında Kuvayı Milliye hareketine yazılarıyla destek olur. İşgal kumandanlıklarına "Müşak-ı Hürriyet" imzasıyla ağır mektuplar yazar. Oğlu Kemal Rami Atan'ın bildirdiğine göre: 250 sayfalık eski yazıyla yazılmış bir şiir defteri ve 120 sayfalık vecizelerle ilgili çalışması vardır. Elimizde bulunan örnekler, Ahmet Rami'nin divan şiiriyle Namık Kemal-Fikret karışımı bir etki altında olduğunu göstermektedir. Halk tarzına yaklaştığı manzumelerinde dili oldukça sadedir.³⁵

Timurtaş Paşa soyundan gelen **Kadri Timurtaş**, ilkokul ve rüştiyenin yanı sıra medrese eğitimini Kilis'te tamamlar. Arapça ve Farsça öğrenen Şair, Hukuk Fakültesini dışardan bitirir ve Gaziantep Sorgu Yargıçlığı görevine atanır. Millî Mücadele döneminde Kuvayı Milliye'ye bağlı gizli bir örgüt kurar ve Kurtuluş mücadelesine destek olur. Kadri Timurtaş cumhuriyet sonrasında Maarif Cemiyetinin kurucuları arasında yer alır, Türk Ocağı ve Halkevi çalışmalarına katkı sağlar. İlk şiir ve yazılarını Halep'te "Seday-ı Şehba" ve "Firat" gazetelerinde yayımladıktan sonra "Kilis" ve "Hududeli" gazetelerinde yazmaya devam eder. "Çaylak" adlı dergide mizahi tarzda yazıları ve şiirleri yazar. "Kalender Felsefesi" başlıklı yazıları Kalender müstearını taşıyordu. 1908 Meşrutiyet'ini takiben halk şiiri tarzında içtimaî hicivler yazmıştı. Divan tarzı şiirlerinin büyük bir yekûn tutuyorsa da bir araya getirilmemiş ve toplanmamıştır. Kendisinin şiir zevki ve şairliği her iki oğlunda da devam etmiş ve her iki oğlu da güzel şiirler kaleme almış ise de onların da şiirleri kitap hâline getirilmemiştir.³⁶ Avukat Kilisli Kadri adıyla yayımladığı *Kilis Tarihi* adlı çalışması, Kilis'in tarihi, kültürü, gelenekleri ve ünlü şahıslarını tanıtan kapsamlı ve derinlikli bir eserdir.

Mazhar Tokuz, ilköğrenim ve rüştiyeyi Kilis'te okumuş, Halep Sultanisini bitirmiştir. Uzun yıllar Kilis'te öğretmenlik yapan ve genellikle divan şiiri tarzında eserler yazan şair, şiirlerini bir defterde toplamıştır. Şiirlerinin bir kısmı yerel gazetelerde yayımlanmıştır.³⁷

Sait Dilmen, uzun yıllar Kilis'te Fransızca öğretmenliği yaptıktan sonra Elazığ ve Gaziantep'te çalışır. Fransızcanın yanı sıra Arapça ve Farsça bilen Dilmen'in şiirleri kitap olarak yayımlanmamıştır.

Beş yaşında gözlerini kaybeden **Hafız Kamil Kıdeys**, Hafız Ali Efendiden ders alarak Kuran'ı ezberler. Kilis'in ünlü mutasavvıfı "Şeyh Efendi" olarak anılan Baytazzade Mehmet Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri alır. Şiire meraklı olan Hafız Kamil Kıdeys, dinleyerek aruzu öğrenir.³⁸ Bir süre medrese eğitimi alan şair, camilerde Kuran öğretimi faaliyetinde bulunur.

Şiirleri öğrencileri tarafından yazıya aktarılan Kamil Kıdeys'in Divan-ı Kamil adlı eseri mevcuttur. Şiirlerinde bireysel ve toplumsal konuları işleyen sanatçı, kişisel alanda yalnızlığı konu edinen metinler

³³ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 208.

³⁴ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 212.

³⁵ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 214.

³⁶ Ali Birinci, "Kilisli Kadri Bey", *Türk Yurdu*, (2016), https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2666#_edn6.

³⁷ Başçılar, *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi*, 228.

³⁸ Mehmet Soğukömeroğulları, *Hafız Kâmil Kıdeys'in Hayatı ve Şiir Dünyası* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 13.

vücuda getirir. Aynı zamanda metafizik konulara da değinir. Toplumsal konular çerçevesinde Kilis ve halk hafızasında yer eden kişiler üzerinde durur. Şiirlerinin kaynağını divan edebiyatı, halk edebiyatı ile ayet ve hadisler oluşturur. Nazım şekli olarak daha çok gazel nazım şeklini kullansa da düz kafiye, çapraz kafiye ve serbest nazım şekillerine de yer verir. Şiirlerinde teşhis, teşbih, mübalağa gibi söz sanatlarına da yer veren Kıdeyş, Türkçeyi iyi kullanır. Ahengi sağlamak için de ses tekrarlarından, söz tekrarlarından, vezin ve kafiyeden faydalanır.³⁹

2. CUMHURİYET DÖNEMİ SONRASI KİLİS’TE EDEBİYAT

Divan edebiyatının etkisini yitirip Türk edebiyatının daha çok Batı edebiyatı tarzında eserlere yöneldiği dönemlerde bile Kilis’te divan şiiri geleneğini sürdüren şairler olması dikkat çekicidir. Ancak özellikle Cumhuriyetin ilanından sonra serbest şiir geleneği ve diğer edebi türlerin de Kilis’teki yazar ve şairler tarafından tercih edildiği görülür. Şiir alanında daha çok eser verenler bulunmakla birlikte Şevket Bulut gibi hikâye alanında Türk edebiyatında isminden söz ettiren yazarların da bu coğrafyadan çıktığını belirtmek gerekir. Kilis’teki şair ve yazarların genelinde ise öz Türkçe kullanmaya yönelik bir hassasiyet görülür.

Cumhuriyet sonrasında Kilis’te edebiyat alanında çalışma yapan şairlerin birçoğunu kendisi de Kilisli olan şair, yazar, araştırmacı Hasan Şahmaranoğlu’nun *Kilisli Şairler Antolojisi* adlı eserinde bulmak mümkündür. Hazırladığı çalışmayı Seyfettin Başçılar’ın *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi* adlı eserin devamı olarak nitelendiren Şahmaranoğlu⁴⁰, adı geçen kitapta doğum tarihleri sırası dikkate alınarak 71 şair hakkında kısa bilgiler verdikten sonra şiirlerinden örnekler sunmuştur. Yine Hasan Şahmaranoğlu’nun hazırladığı *Kilis’te Yaşayan Değerlerimiz*⁴¹ adlı kitapta da Kilisli yazar ve şairlere bir bölüm ayrılır.

Kilis’te Şairler ve Şiir Dünyası

Yılmaz Dokuzoğuz (1887-1977): Kilisli ünlü mantık âlimlerinden İsmetullah Efendi’nin oğlu olan şair, ilkokulu Kilis’te okumuştur. Halep Sultanisini bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine kaydolmuşsa da eğitimi yarıda bırakarak Gaziantep, Siirt, Hatay, Bolu ve Sivas gibi çeşitli illerde özel muhasebe müdürü ve özel idare müdürü olarak görev yaptıktan sonra Antalya İl Özel İdare Müdürü iken emekli olmuştur.⁴²

Hece ölçüsü ve serbest olarak yazdığı şiirlerini Abdullah Sabri Dokuzoğuz imzasıyla Çakır Menekşeler (1974) adlı kitabında bir araya getirir. “Eserlerinde annesinin ölümü başta olmak üzere memleket sevgisi, gurbet, doğa sevgisi, savaş karşıtlığı gibi temaların yanında, ülkedeki ekonomik olumsuzlukları ve Anadolu insanının çeşitli sorunlarını işleyen Dokuzoğuz’un⁴³, ayrıca sahnelenen oyunları da bulunmaktadır. *Otomobil, Mültezim Ağası, Şaka ve Nükteler* ve *Mahçup Bey* tiyatro oyunlarının yanı sıra Latin alfabesine geçiş üzerine hazırladığı *Eski ve Yeni Yazı Dili* (1934) adlı eserde “dil devrimine dair çeşitli görüşleri toplamış; yeni harfli metinler ve öz Türkçe söyleyişlerden yana olmak kaydıyla kendi görüşlerini dile getirmiştir.”⁴⁴

Galip Keleş (1894- 1965): Medrese eğitimi alan Galip Keleş, işgal dönemlerinde Kuvayı Milliye’ye büyük yardımları dokunan bir şairdir. Dönemin Ermeni ustalarından terzilik öğrenen şair, Kilisli Halk Şairi

³⁹ Mehmet Soğukömeroğulları, *Hafız Kâmil Kıdeyş’in Hayatı ve Şiir Dünyası*, 85-87.

⁴⁰ Hasan Şahmaranoğlu, *Kilisli Şairler Antolojisi* (Kilis: Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, 2013).

⁴¹ Hasan Şahmaranoğlu, *Kilis’te Yaşayan Değerlerimiz*. (Kilis: Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, 2016).

⁴² Osman Eroğlu, “Yılmaz Dokuzoğuz”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dokuzoguz-yilmaz> .

⁴³ Osman Eroğlu, “Yılmaz Dokuzoğuz”.

⁴⁴ Osman Eroğlu, “Yılmaz Dokuzoğuz”.

Galip Keleş imzası ile şiirler yazmıştır. Şiirlerini gazete ve dergilerde yayımlayan Keleş, tiyatro oyunları da kaleme almıştır. Kurtuluş Savaşı üzerine şiirler kaleme alan şairin sade ve aydın bir dil kullandığı görülmektedir.

Bekir Demez (1905-1986): Okuma yazmayı on yedi yaşında yeni harflere geçildikten sonra öğrenen Demez, hece ölçüsü ile şiirler yazar. Şiirleri “teknik yönden bazı eksikleri olmasına rağmen, değişik konularda olayları güzel anlatmıştır. Sağlığında istemesine rağmen bir şiir kitabı bastıramamıştır. Kendi el yazısı ile yazdığı şiirler şu anda torunlarında bulunmaktadır.”⁴⁵

Mustafa Fehmi Çelebi (1908-?): İlkokula köyünde başlayıp yetimler okuluna devam ettikten sonra eğitimine ara veren ve sonrasında dışarıdan mezun olan Mustafa Fehmi, din âlimlerinden dersler almıştır. Şiirlerini *Cihana Mektup* adlı eserde toplayan şairin eserlerinde dinî ve tasavvufî konular ağırlıktadır.

Nedim Ökmen (1908- 1967): İlk ve orta eğitimin Kilis'te tamamladıktan sonra liseyi İstanbul Erkek Lisesinde, üniversiteyi Mülkiye Mektebinde bitirir. Maliye müfettişi olarak görev yapan Ökmen, 1938 yılında ihtisas amacıyla Fransa'ya gider. 1950 yılında Demokrat Parti'den milletvekili olan Nedim Ökmen, 1951-1954 yılları arasında Tarım Bakanlığı, 1955-1956 yıllarında Maliye Bakanlığı görevlerini yürütür. 27 Mayıs 1960 ihtilâlinden sonra yargılanarak yirmi yıl hapis cezası alır ancak sağlık sorunları dolayısıyla 1964'te serbest bırakılır. Şiirlerinde genellikle aruz ölçüsü kullanan Ökmen'in şiirlerinin bir kısmı bestekâr İsmail Baha Süreلسan tarafından bestelenmiştir.⁴⁶ Farsça ve Fransızca bilen Ökmen'in divan edebiyatı tarzında yazdığı şiirlerinin yanında Farsça şiirleri de bulunmaktadır. Şiirleri sağlığında kitaplaşmayan şairin, günümüze ulaşan ve kendi el yazısı ile altı defterde kalmış şiirleri mevcuttur. “Pîrim” dediği Mevlânâ'dan aldığı ilhamla yazmış olduğu 42 şiiri ihtiva eden birinci defteri 14 Aralık 1960 tarihinde Yassıada'da yapılan bir askerî arama sırasında alınmıştır ve bugüne değin deftere ulaşılammıştır. Ökmen, Divanı'nda yer yer bu defterinin kaybindan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir.

Şiirlerinde genellikle aruz veznini kullanan ve şiirlerinin başında genel olarak Mevlânâ ve Yunus Emre'nin beyitlerinden epigraflara yer veren Ökmen, bu iki mutasavvıftan çok etkilenmiştir. Divanındaki şiirlerin genelinde dinî-tasavvufî kavramların/konuların çokça yer alması bu etkiyi gözler önüne sermektedir. Divanında Mevlânâ'dan Farsça beyit ve rubai tercümelerinin yanı sıra onun şiirlerine yazdığı nazirelere de rastlanmaktadır. Ökmen'in hazırladığı defterlerde kendi şiirlerinin yanı sıra Ömer Hayyam'ın rubailerinden tercümele de yer almaktadır.

Nihat Başta (1908- 1972): İlk ve orta öğrenimi Kilis'te tamamladıktan sonra Kuleli Askerî Lisesi ve Harp Okulunu bitiren şair, Hava Kuvvetlerinde pilot olarak görev yapar. Emekli olduktan sonra Kilis'te bir süre serbest olarak çalışan Başta, Kars ve Antalya'da sivil savunma uzmanlığı görevlerinde bulunur.

Genellikle hece vezni ile şiirler yazan Başta'nın şiirleri çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. Şairin, *Çiydemler* (1936), *Yudum Yudum* (1946), *Kan- Kahramanlık Destanı* (1954), *Baskıncı* (1959), *Kasırğa* (1966) adlı eserleri bulunmaktadır. Şiirlerini *Çiydemler* ve *Yudum Yudum* kitaplarında bir araya getirir. *Yudum Yudum* kitabının üst kapağında nesir şiirler ibaresi yer alır. Bu şiirlerden Baskıncı adlı eseri Kahramanlık Destanı (roman) kapağı ile yayımlanır. Kasırğa ise millî duygularla yazılmış bir tiyatro eseridir.

⁴⁵ Hasan Şahmaranoğlu, *Kilisli Şairler Antolojisi*, 18.

⁴⁶ Hasan Şahmaranoğlu, *Kilisli Şairler Antolojisi*, 27.

Osman Dokuzoğlu (1910-1972): İlköğrenimi Kilis'te ortaöğrenimi Gaziantep'te tamamlayan Dokuzoğlu, öğretmenlik mesleği ile geçimini sağlar. Yayına hazırladığı kitabına Güz Yağmuru adını verir. 1972 tarihinde yaşama veda eder. Şiirleri ölümünden sonra kitaplaştırılarak basılır.⁴⁷

Arif Akçabay (1915-1984): İlk ve ortaöğrenimi Kilis ve Adana'da tamamladıktan sonra üniversiteyi İstanbul Fen Fakültesinde okur. Matematik alanında İstanbul'daki çeşitli liselerde, İstanbul Eğitim Enstitüsü ve Kadıköy Mühendislik Okulunda dersler veren Akçabay'ın liseler için hazırladığı Cebir ve Matematik ders kitapları bulunmaktadır. Matematiğin yanı sıra edebiyata da ilgi duyan Akçabay, yazılarını yerel dergi ve gazetelerde yayımlar.

Cemalettin Yavaşca (1919- 2009): İlk ve orta öğreniminin ardından lise eğitimi İstanbul'da tamamlayan Cemalettin Yavaşca İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olur. Müfettişlik ve Öğretim Görevliliği yapan Cemalettin Yavaşca, ünlü bestekâr Alâeddin Yavaşca'nın ağabeyidir. Şiirleri çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlanan Yavaşca'nın birçok şiiri de bestelenmiştir.

Haluk Timurtaş (1919-1978): İlk ve ortaokulu Kilis'te okuduktan sonra Haydarpaşa Lisesi'ni bitiren Timurtaş siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun olur. ABD Wisconsin Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde yüksek lisans yapan Haluk Timurtaş; Milli Emlak Müdürlüğü Tetkik Amirliği, Devlet Bakanlığı Raportörlüğü, Maliye Tetkik Kurulu Mütercimliği, İzmir Üzüm Tarım Satış Kooperatifleri Birliği İrtibat Memurluğu, İktisat ve Ticaret Vekâleti Ticaret Umûm Müdürlüğü Müşavirliği görevlerinde bulunur. 1954 ve 1957 dönemlerinde Demokrat Parti'den Balıkesir Milletvekili seçilir. 1960 darbesinde tutuklanıp Yassıada'da 7 yıl hapse mahkûm edilmiştir. Hasan Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide Dörtlükler, Rubailer, Ay Işığında, Öp Babanın Elini, Eski Günler ve Kardeşim adlı şiirleri yer alır. Bu şiirlerde gene olarak heceyi ve kafiyeyi önemseyen görülen şairin bu şiirlerinde memleket sevgisi, toplumsal eleştiri ve yer yer duygusallık görülür.

Behzad Sipahi (1920-?): İlk, orta ve lise öğrenimini Gaziantep'te tamamlayan Behzad Sipahi, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirir ve operatör doktor olarak çalışır. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide Emel ve Perişanım başlıklı iki şiiri yer almaktadır. Emel şiiri serbest tarzda, Perişanım şiiri ise klasik anlayışa yakın bir biçimde kaleme alınmıştır.

İhsan Cabioğlu (1920- 1999): İlkokulu Kilis'te okuduktan sonra mobilyacılık mesleğine atılan Cabioğlu, Kilis Sanat Enstitüsü usta öğretmenlik olarak görev yapar. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide Gurbet Düşüncesi, Temenni, Hak Âşığı ve Dörtlükler başlıklı şiirleri yer almaktadır. Şiirlerini hece ölçüsü ve sade bir dille kaleme almıştır.

Muhittin Özaktaş (1920- 1983): Ortaokulu yarıda bırakarak meslek hayatına atılan Özaktaş, şoför olarak TPAO Batman bölge müdürlüğünde çalışır. Şiirleri yerel gazetelerde yayımlanan şairin *Gönülden Damlalar* adlı bir şiir kitabı bulunmaktadır.

Faruk Kadri Timurtaş (1925-1982): İlköğrenimi Kilis'te tamamlayan Timurtaş, İstanbul Kabataş Lisesini bitirdikten sonra İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olur. Aynı bölümde asistan olarak göreve başlayan Timurtaş, 1954-1956 yılları arasında Paris'e giderek araştırmalarını burada yürütür. "*Şeyhî ve Çağdaşlarının Eserleri Üzerinde Gramer Araştırmaları* adlı teziyle doçent oldu (1959). Bu arada Osmanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi'yle ilgili ders kitapları hazırladı. *Osmanlıca Grameri* adlı çalışmasıyla profesörlüğe yükseltildi (1967)."⁴⁸ Akademisyenlik hayatı

⁴⁷ Hasan Şahmaranoğlu, *Kilisli Şairler Antolojisi*, 38.

⁴⁸ Mustafa Özkan, "Timurtaş, Faruk Kadri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/timurtas-faruk-kadri>.

boyunca dil çalışmalarına yoğunlaşmakla birlikte Hisar, İstanbul, Türk Yurdu, Türkiyat Mecmuası, Tercüman ve Son Havadis gibi dergi ve gazetelerde Türk edebiyatı ve kültürü üzerine yazılar yazar.

Kültürlü bir ailede yetişen ve çocukluk yıllarında Farsça, din ve tasavvuf dersleri alan Faruk Kadri, lise yıllarında edebiyata merak sarar. Lise döneminden itibaren hece ve aruz ile şiirler yazmıştır. Ancak “sonraki yıllarda şiiri bırakarak bir kısım denemelerle sanat, edebiyat, dil ve kültür meseleleri üzerinde yorumlar yapmış, farklı görüşler ileri sürmüştür.”⁴⁹

Faruk Kadri Timurtaş'ın yayınlanmış eserleri şunlardır: *Ali Şîr Nevâî'nin Türk Diline Hizmetleri* (İstanbul 1962), *Mehmed Âkif ve Cemiyetimiz* (İstanbul 1962), *Osmanlıca I: Eski Yazı-Gramer-Metinler* (İstanbul 1962), *Şeyhî'nin Husrev ü Şîrin'i* (İstanbul 1963, 1980), *Osmanlıca Grameri: Eski Yazı ve İmlâ-Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi, Aruz* (İstanbul 1964; *Osmanlıca I: Eski Yazı-Gramer-Metinler* adlı kitabın bazı bölümlerini genişletmek ve yeni bölümler ilâve etmek suretiyle yapılmış baskısıdır), *Dil Dâvası ve Ziya Gökalp* (İstanbul 1965), *Şeyhî: Hayatı ve Eserleri, Eserlerinden Seçmeler* (İstanbul 1968), *İkinci Dil Kongresi ve Akademi* (İstanbul 1969), *Süleyman Çelebi, Mevlid: Vesîletü'n-necât* (Ankara 1970), *Peyami Safa'dan Seçmeler* (İstanbul 1970, Ergun Göze ile birlikte), *Şeyhî'nin Harnâmesi* (İstanbul 1971, 1981), *Millî Üniversite ve Reform* (İstanbul 1972), *Yunus Emre Divanı* (İstanbul 1972), *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları I: Yeni Osmanlıca Metinleri* (İstanbul 1972), *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları II: Klâsik ve Eski Osmanlı Türkçesi Metinleri* (İstanbul 1974), *Türkçemiz ve Uydurmaçılık* (İstanbul 1977), *Eski Türkiye Türkçesi: XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük* (İstanbul 1977, 1981, 1994), *Türk Dili* (Ankara 1977, Muharrem Ergin ve Mehmet Kaplan ile birlikte), *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları II: Osmanlı Türkçesine Giriş, Eski Yazı-Gramer-Aruz-Metinler* (İstanbul 1977; *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları I: Yeni Osmanlıca* adlı kitabın, gramer ve aruz konuları ilâve edilmek suretiyle genişletilmiş baskısıdır), *Uydurma Olan ve Olmayan Yeni Kelimeler Sözlüğü* (İstanbul 1979), *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları III: Osmanlı Türkçesi Grameri Osmanlıca Grameri (Eski Yazı ve İmlâ-Arapça, Farsça, Eski Anadolu Türkçesi)* (İstanbul 1979), *Tarih İçinde Türk Edebiyatı* (İstanbul 1981), *Dil Dâvası* (Burhan Bozgeyik'in Faruk Kadri Timurtaş'la yaptığı mülâkat, İstanbul 1981, 1995), *Bâkî Dîvânî'ndan Seçmeler* (Ankara 1987), *Diller ve Türkçemiz* (haz. Mustafa Özkan, İstanbul 1996), *Sanat-Edebiyat Dünyasından* (haz. Mustafa Özkan, İstanbul 1997), *Makaleler, Dil ve Edebiyat İncelemeleri* (haz. Mustafa Özkan, Ankara 1997).

Hüsametdin Tazebay (1926-?): İlkokulu ve ortaokulu Kilis'te okuduktan sonra İzmir Karşıyaka Lisesini bitiren Tazebay, şiirlerini ve yazılarını İzmir'de çıkan “Yeni Asır”, Kilis'te çıkan “Genç Kilis” ve “Kent” gazetesinde yayımlar. Genellikle hece veznini kullanan şair, dördlük ve rubai tarzında şiirler yazar.

Dr. Fazıl Kıdeys (1926-2001): İlk ve ortaokulu Kilis'te okuduktan sonra İstanbul Kabataş Lisesini bitiren Kıdeys, Tıp Fakültesinden mezun olduktan sonra uzun süre Amerika'da yaşar. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide Hatıralar-Yıllar, Arzu, Sen, Zaman, Böyle Kanunun başlıklı şiirleri yer almaktadır.⁵⁰

Mehmet Kızılaslan (1926- ?): İlkokulu Kilis'te okuduktan sonra zanaatkâr olarak çalışmaya başlayan Kızılaslan'ın basılmamış "Mazimdeki Hayal" adlı bir roman ve yine basılmamış "İstanbul'un Zabtı" adlı bir piyesi bulunmaktadır. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide Kırkinci Kutlama, Yaş Altmış, Anadolu Güzel ve Göç Var adlı şiirleri bulunmaktadır.⁵¹

Mithat Yaşar (1926- ?): İlköğrenimi Kilis'te tamamlayan Mithat Yaşar eğitim hayatında Ankara'da devam eder. Gaziantep, Nizip, Oğuzeli, İslahiye özel idare müdürlüklerinde ve TEK Gaziantep Bölge

⁴⁹ Mustafa Özkan, “Timurtaş, Faruk Kadri”.

⁵⁰ Hasan Şahmaranoğlu, Kilisli Şairler Antolojisi.

⁵¹ Hasan Şahmaranoğlu, Kilisli Şairler Antolojisi.

Müdürlüğünde çalışan Yaşar'ın genellikle aruz vezni ile yazdığı şiirleri yerel gazetelerde yayımlanmıştır. Şiirlerinde klasik divan şiirinin izlerini görmek mümkündür.

Sedat Pınar (1926-?): İlk ve ortaöğrenimi Kilis ve Gaziantep'te tamamlayan Sedat Pınar, liseyi Bursa ve İzmir'de okur. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra Kars Tuzluca ve Burdur Tefenni'de görev yapar. Fransa ve İngiltere'de bir süre kaldıktan sonra Amerika'da dâhiliye alanında, Kanada da kardiyoloji alanında uzmanlığını alır. Sedat Pınar şiirlerini *Şiirlerim* (1968) adlı kitapta bir araya getirmiştir. Ayrıca *İhtiras Heykeli* (1949) *Anadolu Destanı* (1971), *Savaş* (1979), *Ayna* (2002) ve *İçimizdeki Şeytan* adlı kitapları bulunmaktadır.

Kemalettin Kutlugil (1926-?): Kilis doğumlu olan Kutlugil, Konya Askerî Lisesinden mezun olur ve yarbay rütbesinde iken emekliye ayrılır. Kemal Kutlu imzasıyla, Haçlı seferlerini konu edinen romanı *Öldürmeyeceksin* (1979) ve *Bayramlardan Bir Bayram* (1980) adlı bir çocuk romanı bulunmaktadır.

İ. Orhan Tokuz (1927-2008): İlk ve ortaokulu Kilis'te bitiren Tokuz, liseyi Gaziantep'te okuduktan sonra İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi'nden mezun olur. Kilis ve İstanbul'da bir süre eczacılık yapan Tokuz aynı zamanda gazetecilik ve yayıncılıkla da uğraşır. 1973 yılında Demokrat Parti Gaziantep milletvekili olarak seçilir. Tokuz'un; *Kubbeler, Doğa ve İnsan* (1999) ve *Buğday Venüsü* (1999) adlı iki kitabı bulunmaktadır.

Mehmet Erdoğan (1927- 1994): İlk ve ortaokulu Kilis'te okuyan Erdoğan lise eğitimini Diyarbakır'da tamamlar. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olur. Şiir ve yazıları çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan Erdoğan'un bestelenen şiirleri de bulunmaktadır. Şiirlerini *Işık Kapısı* (1962) ve *Huzur Ağacı* (1986) adlı kitaplarda bir araya getirmiştir.

Mustafa Tatar (1927-?): Kilis'e bağlı Alimantar köyünde* dünyaya gelen Tatar, Sivas Yıldızeli Köy Enstitüsünden mezun olur ve öğretmenlik yapar. 1999 yılında *Özden Söze* adlı şiir kitabı, 2001 tarihinde ise *Barak-Türkmen ve Elbeyli Aşiretleri Arasında Söylenen Genel Deyimler ve Atasözleri* ve *Barak-Türkmen ve Elbeyli Aşiretlerine Özgü Mahalli Kelimeler Sözlüğü* isimli eserleri yayımlanır.⁵²

Hasan Kamil Altınbaş (1929-2003): İlkokulu ve ortaokulu Kilis'te okuyan Altınbaş liseyi Gaziantep'te bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun olur. Kilis'te doktor olarak göreve başlayan Altınbaş 1957-1959 ve 1980-1984 yılları arasında Kilis belediye Başkanlığı görevini yürütür. Genellikle hece vezni ile şiirlerini yazan Altınbaş'ın, Hasan Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide *Denizin Dalgalarına, Safo'ya, Gidiş-Dönüş, Dadaloğlu'na ve Şenyurt'ta Akşam* adlı şiirleri yer alır.

M. Korkmaz Kın (1930-1983): İlkokulu Kilis'te bitirdikten sonra terzilik mesleğini seçen Korkmaz Kın, genellikle aruz vezni ile şiirler kaleme almıştır. Şahmaranoğlu'nun aktardığı bilgilere göre; "İstila" (manzum piyes), "Sözlerin Oku" ve "Aşk" adlı şiir kitapları yayımlanmayı beklemektedir. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide *Gölde Aşk, Nihali Aşk, Devri Hazan, Yelpaze ve Mirina* adlı şiirleri bulunmaktadır. Bu şiirlerde aşk duygusu klasik şiirin etkisi altında sözlere dökülürken Mirina şiirinde uzak Türk tarihine dair izler bulunmaktadır.

Mehmet Solmaz (1930- ?): Kilis'te doğan Solmaz, Düziçi Köy Enstitüsünden mezun olur; Gaziantep, Adapazarı ve İstanbul'da öğretmenlik yapar. Gaziantep Kültür ve Demokrat Ülkü gibi birçok yerel gazete ve dergide kültür, folklor, tarih ve araştırma yazılarını yayımlayan Solmaz'ın Ezo Gelin adlı eseri tiyatroya uyarlanır. Solmaz'ın yazın hayatında kitaplaştırdığı eserleri şunlardır: *Karayılan* (Bir halk kahramanı hikâyesi, 1955), *Ezo Gelin* (1956), *Şehit Kâmil* (1959), *Şehit Mahmut Söylemez, Küçük Hafız ve Mustafa Yavuz* (iki monografi, 1959), *Şehit Şahin'in Yeri* (1959), *Geyve Çevre İncelemesi, Sapanca Çevre İncelemesi,*

⁵² Hasan Şahmaranoğlu, Kilis'te Yaşayan Değerlerimiz, 216.

Atatürk Kilis'te (1957), *Keşiş Dağı-Arpalık* (1957), *Gaziantep Çevre İncelemesi* (1959), *Atatürk Gaziantep'te* (1959), *Gaziantep Övgü Antolojisi* (1959), *Gaziantep Şiirler Antolojisi* (1959), *Sakarya İl Yıllığı* (komisyon), *Millî Günlerimiz, Üsküdar* (1982), *Ümraniye* (1982).

Nafi Semiz (1930-1992): İlkokulu Kilis'te bitiren Semiz, eğitimine Konya ve Bursa'da askerî okullarda devam eder. Harp Okulundan mezun olur ve teğmenlikten albaylığa kadar meslek hayatını sürdürür. Şiirlerini *Pencereler* adlı eserde bir araya getirmiştir.

Seyfettin Başcılar (1930-2002): İlkokulu ve ortaokulu Kilis'te bitiren Başcılar, Gaziantep Lisesinden sonra Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesinden mezun olur. Gaziantep ve Kilis'te veteriner olarak çalışır. Kilis Lisesi'nde Kimya derslerine girer. 1986 yılında soyadını Başcılar olarak değiştirir.⁵³

Başcılar'ın edebiyata ilgisi küçük yaşlarda başlar. 1939'da Kilis Kemaliye İlkokulu'nda sınıf arkadaşlarıyla birlikte on beş günde bir yayımlanan *Tanıt* isimli bir okul gazetesi çıkarır.⁵⁴ İlk şiir denemeleri bu okul gazetesinde yayımlanır. Lise dönemlerinde Gaziantep'te yayımlanan Halk Dili dergisine şiirlerini gönderir. Lise yıllarında aynı okulda öğrenim gören Sezai Karakoç ile dostluk kurar. Üniversite dönemlerinde aynı fakültede okuyan Orhan Duru ve Muzaffer Erdost ve Siyasal Bilimler Fakültesinden arkadaşları Sezai Karakoç ve Cemal Süreya ile edebî sohbetler yaparlar.

Şiir yolculuğunda Karacaoğlan, Yahya Kemal, Necip Fazıl, Fazıl Hüsnü ve Orhan Veli gibi şairleri okuyup etkilenen Başcılar, bazı şiirleri ile 2. Yeni Şiir hareketi içinde anılsa da bu hareketin dışında kalmıştır. Genellikle hece vezni ile yazan şair, “şiirinin dayanak noktalarını Karacaoğlan, Yunus Emre, Âşık Emrah gibi isimlere götürmüştür. Bunun yanı sıra Yahya Kemal'in izinden gitmiş; bu amaçla temiz bir Türkçeyle derin anlamlı ve klasik şekillerden yararlandığı şiirler oluşturmaya çalışmıştır. Yine Klasik Yunan ve Akdeniz medeniyetlerden aldığı ilhamlarla Nev-Yunanilik'e bağlı birçok şiir oluşturmuştur. Başcılar'ın şiiri kendi duygu, düşünce ve bilgi birikiminin sözcüklerle damıtılmış saf hâlidir. Kendi sanatını anlaşılacak ve topluma yararlı olmak üzerine kuran Başcılar, şiirlerinde de bu anlayışla hareket ederek açık ama dolu şiirler yazma gayretiyle eserler vücuda getirmiştir.”⁵⁵ Başcılar'ın şiirleri; *Önce Bulut Vardı* (1959), *Altın Çağı Ölümün* (1961), *Çiçek ve Silah* (1969), *Sokak Şarkıları* (1973), *Unutulmasın* (1989), *Kıyısızlık* (1993), *Gül Sesleri* (1998) ve ölümünden sonra yayımlanan *Eski Çocuk* (2004) adlı kitaplarda bir araya getirilmiştir. Şiirlerinde aşk, ölüm, ayrılık, umut gibi bireysel toplumsal temaların yanında zulüm, sosyal adaletsizlik, esaret gibi toplumsal temaları işler. Evrensel bir üslubu yakalama peşinde olan şair hem hece hem de serbest tarzda şiirler yazar. Genel anlamda lirik bir üsluba sahip olmakla birlikte şiirlerinde radikal imgelerin kullanıldığı ve bu sayede lirizm ile öfkenin iç içe geçtiği de görülür.

Edebî hayatı boyunca *Hisar*, *Türk Dili*, *Yeditepe*, *Papirüs*, *Sanat Olayı*, *Ülkü*, *Zeytin Dalı*, *Vatan*, *Cumhuriyet* ve *Milliyet* gibi çeşitli gazete ve dergilerde şiirlerinin yanı sıra sanat ve edebiyat yazıları da yayımlar. Kilis'teki şiir geleneğinin izlerini sürdürdüğü ve Kilis kültürüne katkı sağlayan *Kilisli Divan Şairleri Antolojisi* (1998) adlı çalışması bulunmaktadır.

Başcılar'ın ayrıca “*Kahramanlık Vakti/Kilis Kurtuluş Destanı* (Kilis Kent gazetesi 1960 sonrası tefrika) ile *Putlar ve İnsanlar* adlı iki adet tiyatrosu; “Yaz Gelmeyi Görsün”, “Latif Bey”, “Kumar ve Kadın”, “Çiçek ve Ölü”, “Öğretmen Karısı”, “Mürekkep”, “Şarap Uzmanı Hayri Bey”, “Sınav”, “Ev”, “Emmioğlu”, “Islık Sesleri”, “Oda Arkadaşım”, “Esenlik Pazarı”, “Kaderini Arayan Adam”, “İnsanın Güzelliği”, “Şişedeki

⁵³ Osman Eroğlu, “Seyfettin Başcılar”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bascillar-seyfettin> .

⁵⁴ Mehmet Soğukömeroğulları, Osman Eroğlu, *Seyfettin Başcılar* (Konya: Palet Yayınları, 2016), 14.

⁵⁵ Mehmet Soğukömeroğulları, Osman Eroğlu, *Seyfettin Başcılar*, 29.

Ölüm” ve “Haham, Papaz, Hoca” adlı 17 adet öyküsü, 2 adet masal ile *Düşler ve Gerçekler* adında bir romanı bulunmaktadır.⁵⁶

Mehmet Pekmezci (1931-?): İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamladıktan sonra Diyarbakır İlköğretmen Okulunu bitirir. Kilis iline bağlı çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik yapan Pekmezci, Necatibey Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümünü bitirip İzmit Endüstri Meslek Lisesi edebiyat öğretmenliğine atanır. Sanat ve eğitim hakkındaki yazıları yerel yayın organlarında yayımlanan Pekmezci’nin; *Türk Şiirinde Ölüm, Bölge Ağızlarına Göre Türk Atasözleri ve Deyimler, Tanrı Âşıkları, Yarımca Tarihi, Kocaeli Tarihi ve Ekimler Boyu Atatürk* adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Ayten Demirağ (1931- 2021): İlkokuldan sonra Kilis Kız Sanat Enstitüsüne başlayan Demirağ, bu okulu yarıda bırakarak evlenir. Eşinin memuriyeti dolayısıyla Urfa, İskenderun ve İstanbul’da yaşar. İstanbul’da moda tasarımcılığı ile uğraşır.

Beş yaşında annesini kaybeden şairin edebiyat ve şiir ile tanışmasında amcasının oğlu olan şair Orhan Tokuz’un etkisi vardır. Demirağ’ın şiirleri *Berfin Bahar, Damar, Defne, İnsancıl, Şiir İkesi, Yaba, Zeytin Dalı* gibi dergilerde yayımlanır. İlk şiir kitabını 1993 yılında çıkaran şairin on şiir kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplar şunlardır: *Uçuk Saatlerim* (1993), *Ve Her Şey Hiçtir* (2001), *Ateş Kuşları* (2004), *Hüznün Uyanışı* (2006), *Ok Özlemiyle Güneşe Varır* (2006), *Amphora* (2008), *Göğün Senfonisi* (2014), *Işıkların Sustuğu Saat* (2014), *Gül İmgesi* (2014) ve *Zaman İtiyor -Seçme Şiirler-* (2018).

Ahmet Haşim ve Yahya Kemal şairin en etkilendiği iki isim olur. Demirağ’ın eserlerinde metafizik temalar, bireysel temalar ve mitolojik öğeler yer alır.⁵⁷ Eserlerinde ölüm, Allah, rüya gibi metafizik; insanlık, devir, sosyal ve sınıfsal çatışmalar gibi toplumsal; Kilis, İstanbul, aşk ve gençlik gibi bireysel birçok konu ve temayı işleyen sanatçı, yer yer feminist söyleme kayar.⁵⁸

Ok Özlemiyle Güneşe Varır adlı kitabında hem Yunan mitolojisi hem de Türk İslam mitolojisinden izler bulmak mümkündür. Tarih bilinci ile işlenen şiirler bir destan kurgusuyla sunulmuştur.

Nahit Güçlü (1931-1993): İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamladıktan sonra Gazi Eğitim Enstitüsü Felsefe Bölümünden mezun olur. Kilis, Gaziantep ve İstanbul Erenköy Kız Lisesinde felsefe ve mantık derslerine girer. Şiirleri *Şiir Sanatı, Gurbet, İstanbul* gibi dergilerde şiirleri yayımlanmıştır. Nahit Güçlü’nün *İstanbul* dergisinde “Sıkıntı, Tohum ve Toprak, Yer ile Gök Arasında, Ellerim, Beni İpe Çekmeli, Çocukluğum, Boşa Sıkılan Kurşunlar, Besbelli” başlıklı şiirleri yayımlanır.

Cemil Sönmez (1932- ?): Kilis’te doğan Sönmez, ilkokulu İzmir’de okuduktan sonra İzmir Kızılçullu Köy Enstitüsü ve Düziçi İlköğretmen Okulundan mezun olur. Uzun süre öğretmenlik yapan Sönmez’in araştırma, inceleme ve yazıları kültür ve sanat dergilerinde yayımlanır. *Atatürk ve Okuma Sevgisi, Atatürk’te Çocuk Sevgisi, Atatürk ve Çevre, Atatürk ve Çocuklar, Tren Gelir Hoş Gelir: Tren Yazıları ve Şiirli Tren* adlı kitapları bulunmaktadır.

Nihal Seçkin Salıcı (1932- ?): İlkokulu Kilis ve İstanbul’da okuyan Salıcı ortaokulu Kilis’te okuduktan sonra Adana Kız Öğretmen okulundan mezun olur. Nizip ve Gaziantep’te öğretmenlik yapar. Şiirlerini *Kum Taneleri* (1991) adlı kitapta bir araya getirmiştir.

⁵⁶ Osman Eroğlu, “Seyfettin Başçılar”.

⁵⁷ Mehmet Kurtoğlu, *Ayten Demirağ’ın Hayatı, Sanatı ve Edebi Kişiliği Üzerine Bir İnceleme* (Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi ,2018).

⁵⁸ Osman Eroğlu, “Ayten Demirağ”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ayten-demirag>.

Nihat Ferah (1932- 2016): İlkokulu Kilis'te okuyan Nihat Ferah, ortaokulu yarıda bırakarak ayakkabı tamirciliğine başlar ve çeşitli işlerde çalışır. 1957'de açılan bir sınavda birinci olarak Hasan Attar Camii müezzinliğine başlar.⁵⁹ 1960 İhtilâlinde duvarlara slogan yazdığı gerekçesiyle tutuklanır. 1981 yılında ise Hacı Derviş Camii minaresinin yıkılmasını protesto eden halkı kıskırtmak iddiasıyla görevinden ihraç edilir.

Zengin bir kütüphaneye sahip olan Nihat Ferah, Klasik Türk şiirine ve aruz veznine hâkimdir. Şiir yolunda Ziya Paşa, Mehmet Akif Ersoy ve Necip Fazıl gibi şairlerden etkilenmiştir. Klasik tarzda yazdığı şiirlerde tasavvufi söylem ve mistik unsurlar ön plandadır. Eleştirel bir tavır takındığı şiirlerinde ise Deli Ozan ve Zihni Devran mahlaslarını kullanır. Arzun yanı sıra hece veznini de kullanan şair, gazelin dışında, rubai, koşma, şarkı, dörtlük ve beyitler de kaleme almıştır. Şiirlerinde Arapça ve Farsça kelimeler yer almakla birlikte Türkçeyi de son derece ustalıkla kullanan şairin hiciv yönü oldukça kuvvetlidir. Toplumda ve insanlarda gördüğü kusurlu tarafları zaman zaman sert bir dille yeren şairin nüktedan bir yapısı vardır.

Nihat Ferah'ın şiirleri ilk olarak *Divan-ı Nihat* adı ile 2012 yılında Bursa'da basılmıştır. Ardından Nihat Ferah hakkındaki anılar ve bilgiler ve şiirleri iki cilt olarak Kilis 7 Aralık Üniversitesi KİTAM (Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi) Yayınları tarafından *Bir Şehrin Hafızası Nihat Ferah Anma Kitabı* ve *Divan-ı Nihat'tan Seçme Şiirler* adı altında 2020 yılında basılmıştır.

Mustafa Hulusi Özalp (1934-2013): İlkokulu Kilis'te ortaokulu Gaziantep'te tamamlayan Özalp, Adana Öğretmen Okulunu bitirdikten sonra öğretmenlik hayatına atılır. TRT ve birçok gazetenin Kilis muhabirliğini yapan Özalp'ın *Felaket Yuvası* (1955), *Bir Bahar Akşamı*, *Zulha*, *Zeytin Dalı*, *Fatuş Ana*, *Hasan Onbaşı*, *Elif Ağa* adlı romanları ve *Kıbrıs Tarihi* ve *Kilis Tarihçesi* adlı eserleri bulunmaktadır.

Hasan Şahmaranoğlu (1935-): İlkokulu Kilis'te okuduktan sonra ortaokulu yarıda bırakan Şahmaranoğlu, otomobil tamircisi olarak çalışmaya başlar. Motor ustası olduktan sonra Ceylanpınar Devlet Üretme Çiftliğinde çalışır. Askerlik için gittiği İstanbul'da Nihal Atsız'la tanışır ve askerlik sonrasında Nihal Atsız'ın çıkardığı Ötüken dergisinin yayım aşamalarında yardımcı olur. Atsız'ın ölümünün ardından Yaşar Arısan'ın sahibi olduğu *Orkun* dergisinin çıkmasına katkıda bulundu. Yine o dönem *Ötüken* ve *Orkun* dergilerinin dışında *Hisar*, *Toprak*, *Töre* gibi dergilerde yazıları yayımlandı.⁶⁰ 1970 yılından sonra Batman TPAO'da çalışmaya başlar ve buradan emekliye ayrılır. Emeklilik sonrası İstanbul ve Suudi Arabistan'da bir süre çalışan Şahmaranoğlu hastalığı dolayısıyla memleketi Kilis'e döner.

İlk şiirleri Genç Kilis, Hududeli ve Demokrat Kilis adlı yerel gazetelerde yayımlanır. Kilis Kent gazetesi başta olmak üzere çeşitli gazetelerde "Bekir Vahid-i Zaman" ve "Âşık Kutlu" mahlaslarıyla taşlamalar kaleme alır. 15 Aralık 1961'de Kilis Kent gazetesinde yayımlanmış olan "Deli" adlı öyküsü onun ilk ve tek öyküsüdür.⁶¹

Şahmaranoğlu'nun şiirleri *Almıla* (2012) adlı kitapta toplanır. Bu eser Kilis 7 Aralık Üniversitesi KİTAM (Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi) Yayınları tarafından 2018 yılında yeniden basılır. Eserde şiirlerin yanı sıra "Korku Duası" adlı manzum bir piyes de yer almaktadır.

Şiirlerinde özellikle Nihal Atsız, Yahya Kemal ve Necip Fazıl etkileri görülmektedir. Milli romantik duyuş tarzı ile şiirlerini kaleme alan Şahmaranoğlu millî kimliği oluşturan değerleri simgesel boyutta eserlerine taşımayı bilir. Tarih bilincini yoğunluklu biçimde kullanan şair uzak Türk tarihinden kahramanlar ve olayları metin düzlemine taşır.

⁵⁹ Muhammed Hüküm, "Nihat Ferah", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nihat-ferah>.

⁶⁰ Muhammed Hüküm, "Hasan Şahmaranoğlu'nun Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Kilis'te Bilge Bir Kalem Hasan Şahmaranoğlu* (ed. Muhammed Hüküm). (Kilis: KİTAM Yayınları, 2018), 91.

⁶¹ Muhammed Hüküm, "Hasan Şahmaranoğlu'nun Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme", 91.

Yalın ve açık bir üslupla hece veznini kullanarak gazeller yazan şair; duyuş ve ruh akrabası olduğunu düşündüğü Edirneli Nazmi, Abdullah Sermest, Abdullah Ercan, Avni Keçik ve Nihat Ferah'ın gazellerini tahmis etmiştir.⁶²

Türk kültür tarihini bilinçli bir şekilde eserlerine yansıtan Şahmaranoğlu'nun Kilis kent kültürü ve tarihine de katkı sağlayan araştırma, inceleme ve antoloji türünde eserleri bulunmaktadır. Bu eserler şunlardır: *Cumhuriyet Dönemi Kilisli Şairler Antolojisi* (1994, 2013), *Kilis Türküleri* (2000), *Kilis'in Ünlüleri* (2003), *Kilisli Kubadoğlu Süleyman Bey* (2004), *Kilisli Büyük Tarihçi Necip Asım Yazıksız (Balhasanoğlu)* (2013), *Kilis Kuva-yi Milliye Kumandanı Şahin Bey ve Gerçekler* (2013), *Sağırname ve Sağır Kâtip Divanı* (2021).

Fevzi Sağlam (1936- ?): İlkokulu Kilis'te bitiren Sağlam, bir süre berberlik mesleğini icra eder ve Almanya'ya işçi olarak gider. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide *Gurbet, Dert Yığını, Tavsiye, Garbi Yelleri, Kuzularım* adlı şiirleri bulunmaktadır. Bu şiirler hece ölüsü ve sade bir Türkçe ile kaleme alınmıştır.

Şevket Bulut (1936- 1996): İlköğrenimini Kilis'te tamamladıktan sonra Adana Yapı Enstitüsünde parasız yatılı olarak devam eder. Erzurum Tekniker Okulu'ndan mezun olarak inşaat teknikeri unvanını alan Bulut, Kahramanmaraş Milli Eğitim Müdürlüğünde inşaat teknikeri olarak göreve başlar. Kahramanmaraş Bayındırlık Müdürlüğü, Sivas Yapı işleri 16. Bölge Müdürlüğü ile Sivas Bayındırlık ve İskân Müdürlüğünde çalıştıktan sonra emekli olur ve Kahramanmaraş'ta açtığı özel bir işyerinde hayatını devam ettirir.

Edebiyat hayatına şiirle başlayan Bulut'un şiirleri Adana Bugün, Kent Gazetesi, Hududeli Gazetesi, Hisar, Hareket, Küçük Dergi, Adımlar, Doğuş, Töre, Milli Kültür, Milli Eğitim ve Kültür, Türk Edebiyatı gibi çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanır.⁶³

“Hece ölçüsüyle koşmalar, güzelleme yazan Bulut, Kilis ve Kahramanmaraş'ta çıkan çeşitli gazetelerde mahalli şairlerle atışmalara katıldı. Bu atışmalarda "Bulut Ozan" mahlasını kullandı. Şiirlerini hece ölçüsüyle yazan şair daha çok koşma ve güzelleme yazdı. Yazdığı şiirleri 1960'ta *Gönül Defterim* adlı kitapta topladı.”⁶⁴

Türk edebiyatında hikâyeci kimliği ile öne çıkan Şevket Bulut'un ilk hikâyesi “Odacı Mehmet Efendi” 1970 yılında Hareket dergisinde yayımlanır. Hisar, Mavera, *Doğuş Edebiyat, Türk Edebiyatı, Adımlar, Dava* gibi dergilerde hikâyeleri yayımlanan yazar, Ömer Seyfettin ve Refik Halid Karay çizgisinde millî ve gerçekçi bir hikâye anlayışına sahiptir.⁶⁵

Şevket Bulut'un hikâyelerinde kendi kültürel değerlerini realist bir çizgi ile aktarma amacı görülmektedir. İlk hikâye kitabı olan “Al Karısı”nan itibaren Anadolu'daki sosyo-kültürel hayat hikâyelerinin odağı olur. “Bulut, Anadolu'nun zengin kültürünü eserlerinde sade bir dille ve akıcı bir üslupla anlatır. Eserlerinde; gelenek-görenekler, menkıbe, efsane, keramet, zenginlik, fakirlik, sevinç, hüznün, kadere razı olma, menfaatler, bilgelik vb. konuları işler.”⁶⁶

⁶² Muhsin Macit, “Hasan Şahmaranoğlu'nun Şiirlerine Dair”. *Kilis'te Bilge Bir Kalem Hasan Şahmaranoğlu* (ed. Muhammed Hüküm). (Kilis: KİTAM Yayınları, 2018), 101.

⁶³ Ahmet Türk, “Şevket Bulut'la Yapılan Son Konuşma”, *Dergâh Dergisi*. 7/82 (1996), 9.

⁶⁴ Muhammed Hüküm, “Şevket Bulut”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bulut-sevket>; Muhammed Hüküm, *Yerliliğin Sınırlarında Şevket Bulut'un Hikâyelerinde Yerlilik* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019).

⁶⁵ Muhammed Hüküm, “Şevket Bulut”.

⁶⁶ Mustafa Karabulut, *Modern Türk Hikâyeciliği ve Şevket Bulut* (Elazığ: Manas Yayınları, 2017), 100.

Şevket Bulut'un *Kuyruğu Kesilen At* adlı hikâyesi *Obalar ve Atlar* adıyla 1980'de TRT tarafından kısa metrajlı film olarak çekilmiştir. İkinci hikâye kitabı *Sarı Arabalar* (1974)'daki hikâyelerden biri olan *Oynaş* da 1979'de TRT tarafından kısa metrajlı film olarak çekilmiştir.⁶⁷

Hikâyelerinin genelinde Anadolu insanının hayatına odaklanan Bulut'un sözlü kültüre, mahalli söyleyişe ve folklorik unsurlara yaslandığı görülür. Bulut'un hikâyeleri; *Al Karısı* (1971), *Sarı Arabalar* (1974), *Dilek Çınarı* (1975), *Kefensiz Ölüler* (1984), *Sınırdaki Tarla* (1996), *Yıkık Minare* (1996), *Baharı Göremeyen Çocuklar* (1996), *Derin Kuyu* (2007) adlı eserlerde toplanır. Bunların yanı sıra Bulut'un çeşitli gazete ve dergilerde kalan hikâyeleri de mevcuttur.

Abdullah Acarlıoğlu (1938- 1995): İlkokulu bitirdikten sonra taş ustası olan Acarlıoğlu, Çanakkale Şehitler Abidesi yapımında da çalışır.⁶⁸ Yerel gazetelerde yazdığı şiirlerin bir kısmı *Gurbette Son Yolculuk* adı altında kitaplaşmıştır.

Halil Kahraman (1938- ?): İlkokulu Kilis'in Öncüpınar köyünde okuduktan sonra, ziraatçilikle uğraşır ve ticarete başlar. Bir süre Hollanda'da işçi olarak çalışır ve emekli olduktan sonra Kilis'e yerleşir. Şiirleri *Bir Tek Nefes Almış Gibi* adlı kitapta yayınlar.

İbrahim Halil Diyarbakırlı (1938-?): İlkokula Kilis'te başlayan Diyarbakırlı, ortaokulu yarıda bırakarak çalışma hayatına atılır. Batman Bölge Müdürlüğünde şoförlük ve tamircilik yapan Diyarbakırlı Botaş'tan emekli olur. Şiirleri çeşitli yerel gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide; Dikkat Evlat, İlim İrfan Yuvası, Ne Umdun Ne Buldun ve Ud Çalsın Keman Çalsın adlı şiirleri bulunmaktadır.

Avni Keçik (1939-2007): İlk ve orta öğrenimini Kilis'te tamamladıktan sonra Gaziantep Öğretmen Okulunu bitiren Keçik, Gazi Eğitim Enstitüsü Türkçe Öğretmenliği Bölümünü dışardan bitirir. 1965-1991 yılları arasında Kilis'te Türkçe öğretmeni olarak çalışır.

Hem yerel hem de evrensel kültür okumalarının yansıdığı “şiirlerinde Mezopotamya'dan Antik Yunan'a, Orta Doğu ve Mısır'dan Balkanlar'a kadar insanlık tarihinin izlerini süren sanatçı, çoğunlukla sevgi, hayat, düş, zaman ve sonsuzluk gibi temlere yer verir.”⁶⁹ Sade bir Türkçe ile yazmakla birlikte özgün imgeler kullanan Keçik, hem hece hem de serbest tarzda şiirler kaleme alır. Serbest tarzda yazdığı şiirlerini *Sonsuzluk Kervanı* (2014) adlı kitapta toplamıştır. Aynı zamanda halk şiiri şekil ve özelliklerini iyi kullanan özellikle de Kilis ağzı ile taşlamalar yazan Avni Keçik, Çomaki ve Çomakizade İbo Efendi mahlaslarını kullanır.

Şairin argo ve halk kültürüne ait ibarelere de sıklıkla yer verdiği taşlamaları, A. Avni Keçik-Çomakizade İbo Efendi imzasıyla *Kırışname* (2014) adlı kitapta toplanmıştır.

Kilis kültürü ve folkloru üzerine de araştırmaları olan Keçik'in *Kilis Ağzı* (1992), *Kilis'te Halk Tababeti ve Körler Çarşısı* (1993), *Kilis'te Gelenek ve Görenekler* (1993) ve *Kilis Türküleri* (2000) adlı çalışmalarının yanı sıra Türk halk şairi Karacaoğlan ile ilgili *Karacaoğlan Gerçeği* (2014) ve *Karacaoğlan'da Dil ve Söyleyiş* (2014) adlı kitapları bulunmaktadır.

Ekrem Karadişoğulları (1940-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te liseyi Gaziantep'te tamamladıktan sonra önce Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesine giren Karadişoğulları öğrenimine ara vererek yedek subay olarak askerlik görevini yerine getirir. 1964 yılında Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne başlar ve bu bölümden mezun olur. Atatürk Üniversitesinde fakülte sekreterlikleri ve öğretim görevliliği yapan Karadişoğulları doktora eğitimini tamamlayarak 2002 yılında yardımcı doçentliğe atanır.

⁶⁷ Muhammed Hüküm, “Şevket Bulut”.

⁶⁸ Hasan Şahmaranoğlu, “Kilisli Şairler Antolojisi”, 186.

⁶⁹ Osman Eroğlu, “Avni Keçik”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kecik-avni> .

Bu süreçte bilimsel çalışmalarının yanı sıra şiirle de uğraşan Karadişoğulları, şiirlerini *Gitme Kal Diyemezsem Sana* adlı kitapta bir araya getirmiştir.

Mehmet Ali Aykın (1941-): İlk ve orta öğrenimini Kilis'te tamamlayan Aykın, Ankara Tapu Meslek Okulundan mezun olur ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde tapu müdürlüğü görevinde bulunur. Kilisli şair ve araştırmacı Hasan Şahmaranoğlu'nun kardeşi olan Aykın'ın *Yoksa Dert mi Bana Bunca Başı Boşluğum* (2004) adlı bir şiir kitabının yanı sıra *Dağlar Benim Vatanım* (2003), *Namlunun Ucunda*, *Yazgılarını Gözyaşıyla Yoğuranlar* (2004), *Hamuru Kanla Yoğurmak* (2011), *Taşralı* (2012) ve *Oğlum ve Ben* (2014), *İzmir'in Kavakları Çakıcı Efe* (2016) adlı romanları bulunmaktadır.

Hasan Bitken (1941-): İlköğrenimine Cumhuriyet İlkokulu'nda başlayan Bitken, sonrasında Erkek Sanat Okuluna devam etti. Ekonomik sıkıntılardan dolayı eğitimini tamamlayamadı ancak okuma ve araştırma merakını kaybetmedi. 1964 yılında Kilis Belediyesinde memuriyet hayatına başlayan Bitken, başkan yardımcılığı dahil birçok görevde bulundu. Çok sayıda gazete yazısı, şiirleri, derleme çalışmaları ve kitapları bulunmaktadır.

Tarihi Akcurun Çarşısı, Gerçek Anılar ve Fıkralar, Kilis Kuvayi Milliye Mücahit ve Gazileri, Kilis Menkıbeleri (2020) isimli kitapları yayımlanmış; *Kilis Menkıbeleri 2* ve *Kilis masalları üzerine derleme çalışmaları* ise devam etmektedir.

M. Faruk Dalgıç (1941-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Dalgıç, Bursa Eğitim Enstitüsü Edebiyat bölümünden mezun olur. Nizip, Gaziantep, Kilis ve İzmir'de öğretmenlik yapan ve çocukluk yıllarından itibaren matbaa ve gazete ile iç içe olan Dalgıç, şiirlerini ve yazılarını yerel yayın organlarında yayınlamıştır.

Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide; *Kaç Asırlık Türkü, Sizleri Seviyorum ve Siz Neredesiniz?* adlı şiirleri bulunmaktadır.

Perihan Onat (1941-) Kilis'te doğan Onat, babasının işi nedeniyle farklı şehirlerde yaşadıkten sonra eğitimini İzmir'de tamamladı. Özel bir bankada iki yıl çalıştıktan sonra İzmir Defterdarlığı, Basmane, 9 Eylül Vergi Daireleri ile en son Vergi Denetmenleri Başkanlığı bürosunda servis şefi olarak görev yaptı. 1996 yılında da emekli oldu.

“Ben Güçlü Bir Kadınıym” (2017) adlı romanında evlendikten sonra başına gelenleri, çocukları için gösterdiği fedakarlıkları ve hayata yeniden başlama mücadelesini anlattı. Öykülerini “Hüzün Çiçekleri” (2022) adlı kitapta bir araya getirdi. Onat'ın çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan şiirlerinden bazıları ise bestelendi.

Hüseyin Toprak (1942-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Toprak, bir süre vekil öğretmenlik yaptıktan sonra SSK Gaziantep Hastanesinde çalışır. 1961 yılından itibaren gazetecilik mesleğine yönelen Toprak, *Yorum Dergisinde* genel yayın yönetmenliği yapar ve *Ayıntap Kültür-Sanat* edebiyat dergisini çıkarır.

Toprak'ın şiir ve yazıları yerel gazete ve dergilerde yayımlanır. Şiirlerini *Ödeşmem Seninle Ey Yaşamak* (1998) ve *Yok Artık Aşk Makamında* (2008) adlı iki şiir kitabında bir araya getiren “Toprak, şiirlerinde metafizik sorgulamalara sıklıkla yer verir. Zaman-mekân ikiliğinden yararlanarak çeşitli nostaljik atmosferleri kurgular. Kuru bir kaybedilmişlik, bırakılmışlık hissi vermek yerine içinde bulunduğu kaotik

durumdan çıkış yollarını, kendince çözüm önerilerini arar ve okuyucuya da bunları şiirin melodik düzleminde sunar.”⁷⁰.

M. Yahya Efe (1942-): Kilis doğumlu olan Efe, ilköğrenimini Suruç’ta, ortaöğrenimini Kilis’te tamamladıktan sonra Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulundan mezun olur. Kilis Belediyesi, Sümerbank, TPAO gibi kurumlarda çalışan Efe, Devlet Bakanlığı müşavirliği görevinden emekliye ayrılır. Gazetecilik ve dergicilik faaliyetlerinde bulunan Efe, Akpınar dergisini çıkarmaktadır. Yazıları Akpınar Dergisinin yanı sıra Kilis Kent gazetesinde yayımlanan Efe’nin Kilisli Muallim Rif’at Bilge (1987) adlı kitabı bulunmaktadır.

Doğan Akkor (1943-): İlköğrenimini Kilis’te tamamlayan Akkor, bir süre Kilis Belediyesinde çalıştıktan sonra İstanbul’a taşınır. Kilis’te yerel gazetelerde şiirleri ve yazıları yayımlanan Akkor şiirlerinde hece ve serbest vezin kullanır. 2022 yılında Gastronomi alanında Cumhurbaşkanlığı tarafından ödüle layık görülen ünlü şefler Ömür ve Yunus Emre Akkor kardeşlerin de babası olan Doğan Akkor’un; Şahmaranoğlu’nun hazırladığı antolojide; Allahım, Türk Gençliğine, Gülüm, Sana, Şirin Kilisim adlı şiirleri bulunmaktadır.

Mustafa Korkmaz Dinçer (1943-): İlköğrenimini Kilis’te, liseyi Gaziantep’te tamamlayan Korkmaz, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden mezun olur. Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde hukuk işleri müdürlüğü, kaymakamlık ve vali yardımcılığı görevlerinde bulunan Korkmaz, 2008 yılında emekli olup İzmir’e yerleşir. Şiirleri Milliyet Sanat, Damar, Başkent Üniversitesi Sanat Dergisi, Trabzon Ekspres gibi yerel ve ulusal birçok dergi ve gazetede yayımlanır. “Şiirlerinde çocuk ve doğa sevgisi, sevda konularını sade bir Türkçe ile ele almıştır. Eserlerinde halk deyimlerini de kullanan Dinçer, serbest vezinde şiirler yazmaya devam etmektedir.”⁷¹ Korkmaz şiirlerini *Kırk Uçurtma* (2000) ve *Anız Yangınında Gelincikler* (2003) adlı kitaplarda toplamıştır.

Halit Okan Yüksel (1944-?): Kilis doğumlu olan Okan Yüksel bazı eserlerinde Harun Deniz adını kullanır. 1965 yılında gazeteciliğe başlayan Yüksel, demokrat İzmir, Hayat, Ses, Politika, Hayat Spor, Merhaba Spor, gibi birçok dergi ve gazetede muhabir ve yazar olarak çalışır. “Yüksel, kitaplarının çoğunda İzmir spor tarihinin konu almış, spor adamlarının hayat hikâyelerini, spor kulüplerinin tarihini, spor ahlâkını ve faziletini eserlerinde işlemiştir. İzmir’in semt semt bütün bölgelerini araştırmış, incelemiş ve eserleriyle okuyuculara tanıtmıştır. Yazar; sadece gazeteci ve spor yazarı olarak kalmamış, aynı zamanda şiirleri ve şairlerinin hayatlarını da kapsamlı biyografik eserlerle okuyuculara ulaştırmıştır.”⁷² Yüksel’in; *Sporla Erdemlik ve Cassandra Çaresizliği* (1994), *İzmirli Ozan Gazeteciler* (1997), *Bir Sevdadır Karşıyaka* (1998), *Cumhuriyet Dönemi Gazeteci Şairler Antolojisi* (2001), *İzmir Sporunda İz Bırakanlar* (2002), *No Pasaran* (2003), *3F* (2007), *Kahramanlar* (2011), *Efsane Göztepe* (2014), *İnternet Gazeteciliği ve Blog Yazarlığı* (2014), *35 Gazeteci Şair* (2016) ve *Youtube ve Video Blog Rehberi* (2017) adlı eserleri bulunmaktadır.

Mehmet Hanifi Aliosmanoğlu (1944-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Aliosmanoğlu, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun olur. Bir süre serbest olarak çalışan Aliosmanoğlu, 1976 yılında Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi’nde Psikiyatri alanında uzmanlığını tamamlar. Uzmanlık sonrasında Gaziantep ve Sakarya’da meslek hayatını sürdürür. Şiirlerini yurdun çeşitli yerel gazete ve

⁷⁰ Osman Eroğlu, “Hüseyin Toprak”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/%20madde-detay/toprak-huseyin> .

⁷¹ Ali Aksakal, “Mustafa Korkmaz Dinçer”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dincer-mustafa-korkmaz> .

⁷² Ali Aksakal, “Okan Yüksel”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/%20madde-detay/yuksel-okan>

dergilerde yayımlayan Aliosmanoğlu'nun *Bir Sevdadır Yaşamak* (2007), *Bir Geçmiş Zaman ki Ömür* (2011) ve *Sonbahar Yalnızlığı* (2016) adlı kitapları bulunmaktadır.

Hayrettin Atilla Karataşlı (1945-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamladıktan sonra bir dönem işçi olarak yurtdışında bulunan Karataşlı, Türkiye'ye döndükten sonra sendikacılık faaliyetleri ile uğraşır ve Gaziantep Büyükşehir Belediyesinde çalışmaya başlar. Şiirleri yerel basın organlarında yayımlanan Karataşlı'nın, *Golan: Kadim Bir Filistin Gerçeği-Direniş* (2021) adlı kitabı bulunmaktadır.

Mehmet Cemal Çiftçigüzeli (1945-): İlkokul ve ortaokulu Kilis'te okuduktan sonra lise eğitimini İstanbul Vefa Lisesinde tamamlayan Çiftçigüzeli, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu Radyo Televizyon Bölümünden mezun olur. Aynı zamanda Devlet Lisan Okulunu bitiren Çiftçigüzeli, gazetecilik mesleğine Babıalide Sabah adlı gazetede başlar. İttihad, Tercüman ve Özgür gazetelerinde çalıştıktan sonra TRT'de göreve başlar. Yazılarını Yeni Ülkü, Kilis Hududeli, Yeni İstiklâl, Akpınar, Millî Gençlik, Sebil, İttihad, Yeni Devir, Özgür, Maveria, Türkiye, Türk Yurdu gibi gazete ve dergilerde yayımlayan Çiftçigüzeli'nin; *Millî Bir Eğitime Doğru* (1967), *Yüzaltmış Üç* (1974), *Muhterem Başkan* (1975), *Kavgamız* (1976), *Teleteks Haberciliği* (ders ve kurs notları, 1990), *Yıldızlar Yeniden Parlıyor* (gezi notları, 1994), *TBMM'de İstiklal Marşı ve Mehmet Akif / Mehmet Akif Ersoy Albümü* (Mehmet Çetin ile, 2001) adlı kitapları bulunmaktadır.

Kıfayet Özalpaydın (1946-): İlköğrenimine Kilis'te başlayan Özalpaydın, liseyi yarıda bırakır. Şiirleri çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan Özalpaydın, şiirlerini *Sevgi Yağmuru* (1985) ve *Sevdam* (2022) adlı kitaplarda bir araya getirmiştir.

Mahmut Muhaciroğlu (1946-): İlköğrenimine Kilis'te başlayan Muhaciroğlu eğitimini yarıda bırakarak şoförlükle geçimini sağlar. Şiirleri yerel gazete ve dergilerde yayımlanır. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide; İsyân, Bahtım, Nemli Gözler ve Günaydın adlı şiirleri bulunmaktadır.

Mehmet Nacar (1946-2019): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Nacar, Anadolu Üniversitesi AÖF Eğitim önlisans bitirdikten sonra Adana, Ordu, Kahramanmaraş, Tokat ve Gaziantep'te öğretmen olarak çalışır. İlk eserlerini Kilis Kent gazetesinde yayımlayan Nacar, şiirlerini Zeytin Dalı, Aykırı Sanat, Alleben, Mecidabık, Mavi, İklim, Nida, Bizim Ece, Kent, Hududeli, 25 Aralık, Zafer, Doğu gibi gazete ve dergilerde yayımlamış, bazı şiirleri ise bestelenmiştir. Nacar'ın *Yitik Sevgiler* (2002), *Bu Kentin Yalnızları* (2003), *Hasrete Yolcuyum* (2007), *Hüzünlü Bestem* (2009), *Sürgün Aşıklar* (2012), *Neredesin Sen* (2010), *Kapıldım Gidiyorum* (2014) adlı kitapları bulunmaktadır.

Metin Mercimek (1946-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Mercimek, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Yurdun birçok bölgesinde MEK Gümrük Müdürü olarak görev yapan Mercimek, emeklilik sonrası gümrük müşaviri oldu. İstanbul Kilis Vakfı Denetleme Kurulu üyeliği yapan Mercimek'in şiirleri ve yazıları yerel gazete ve dergilerde yayımlandı. Mercimek'in Kilis odaklı şiirlerinin bir araya toplandığı *Kilis'ten Damlalar* (2014) adlı kitabı bulunmaktadır.

Sabahattin Yarar (1946-2023): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Yarar, okul dönemlerinde Hududeli ve Kent gazetelerinde çalışır. 1972 yılından itibaren Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde bankacı olarak görev yapar. Yazılarını Bakış, Kent, Hududeli, Zeytindalı, Adana'da Kilis ve Akpınar gibi dergi ve gazetelerde yayımlayan ve yöresel özellikleri sade bir dille aktaran Yarar'ın şiirleri *Sabahça* (2013) adlı şiir kitabında yer almaktadır.

Mustafa Ateşmen (1946-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Ateşmen, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Bölümünden mezun olur. Fransızca ve coğrafya öğretmenliği yapan Ateşmen, lise yıllarından itibaren şiir ve edebiyatla uğraşır. İlk şiirlerini ve yazılarını Hududeli gazetesinde yayımlar. Ateşmen'in, *Avrupalı Gözüyle İslam* (1971) adlı bir kitabı bulunmaktadır.

Mehmet Şahin Yıldız (1947-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Yıldız, çocuk yaşlardan itibaren şiirle ilgilenir. İlk şiirini Hududeli gazetesinde yayımlanan Yıldız, Bizim Ece, Zeytin Dalı, Zafer, Kent, İleri gibi gazete ve dergilerde şiir ve yazılarını yayımlar.

Muhlis Salihoğlu (1947-): İlk ve orta öğrenimini Kilis'te tamamlayan Salihoğlu, bankacılıktan emekliye ayrılır. Kilis Kültür Derneği Kilis Şubesi başkanlığını yürüten Salihoğlu, edebi hayatına Kent gazetesinde muhabir olarak başlar. 1994 yılından itibaren üç ayda bir Zeytindalı adlı kültür, sanat ve edebiyat dergisini çıkartmaktadır. Salihoğlu'nun şiirleri ve yazıları; Kent, Ilgaz, Çaba, Çağrı, Güney, Yeditepe, Yeni Türk Dili Dergisi ve Zeytindalı gibi gazete ve dergilerde yayımlanır. “Şiirlerinde Kilis sevgisi başta olmak üzere kendine ve yaşama dair birçok konuya yer verir. Dil konusunda hassastır, öz Türkçe sözcükleri kullanmaya özen gösterir. Kendini “yenilikçi şiir” olarak adlandırdığı “öz şiir” tarafında görür. Özgün imgelerle oluşturmayı amaçladığı şiirlerinde felsefenin izini sürer. Özellikle ilk denemelerinde başarılı soyut şiir örnekleri verir.” Salihoğlu şiirlerini Güney Şarkıları (2009) adlı kitabında bir araya getirmiştir.

Kent gazetesinde “Ozanlar Çarpışıyor” üst başlığında karşılıklı atışan şairler içinde yer alan Salihoğlu, burada “Davudi”, “Zalimi” ve “Musa” mahlaslarını kullanır.

Necla Işık (1947-): İlkokulu Kilis'te bitiren Işık, Denizli öğretmen Okulu'ndan mezun olur. Atatürk Üniversitesi Eğitim Enstitüsü Fransızca bölümünü bitirir. 1973 yılında Montpellier Üniversitesi'nden aldığı bursla Fransa'ya giden Işık, 1980 yılından itibaren Marmara Üniversitesi Fransız Dili ve Edebiyatında akademisyen olarak çalışır. Birçok çeviriye imza atan Işık hikâye ve şiirlerini, Yaşasın Edebiyat, Sanat Olayı, Varlık ve In Vivo dergilerinde yayımlar. “Fransız kültürü ve romanları üzerine çeşitli dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunan sanatçıya asıl ününü şiirleri sağlar. Işık, geniş okuma yelpazesinin kazandırdıklarını eserlerine aktarırken olay, durum ve duygulara kişisel bakış açısını da ekler. Şiirlerinde Türk kültürünün izlerini sürerken yer yer farklı kültürlere ait unsur ve ifadelerle rastlamak mümkündür.”⁷³

Işık, şiirlerini; *Güz Göndermişsin Aldım* (1990), *Rüzgâr'ın Doğduğu Yer* (1991), *Yol Çatı* (1992), adlı eserlerde toplamıştır. Manzum roman şeklinde kurgulanan *Göç* (1990) adlı eseri, Yusuf (1992) ve Üç Kuşaklık Bilmece (1995) adlı hikâyeleri bulunmaktadır.

Şevket Ayçin (1947-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Ayçin, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olur. Çeşitli liselerde edebiyat öğretmenliği yapan Ayçin'in şiir ve yazıları yerel dergi ve gazetelerde yayımlanır. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide; Özledim, Kilis'ime Güzelleme, İştahım Kaçmış, Aç Alavan Pefriz Yaporum ve Dosta Mektup adlı şiirleri bulunmaktadır.

Taner Yerlihelvacı (1947-): İlkokulu Göksun'da ortaokul ve liseyi Kilis'te okuyan Yerlihelvacı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümünü yarıda bırakarak İstanbul'da gazetecilik mesleğine atılır. Bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra İş Bankası'ndan emekli olur. Şiirleri yerele gazetelerde yayımlanır.

Mehmet Karadaş (1947-) İlk, orta ve lise tahsilini Kilis'te tamamlayan Karadaş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünden mezun olduktan sonra Hatay ve Gaziantep'te çalıştı. Sonrasında ise 22 yıl boyunca, mezun olduğu Kilis Lisesinde öğretmen ve idareci olarak çalıştı. 2003 yılında emekli olan Karadaş'ın yerel ağız özelliklerini kullanarak yazdığı “Kilis'i Düşünorum” isimli şiiri, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi (KİTAM) tarafından yayımlanan “Kilisli Şairler Buluşması” (2018) isimli kitapta yer almaktadır.

⁷³ Osman Eroğlu, “Necla Işık”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/isik-necla>.

Ahmet Barutçu (1948-): İlköğrenimini Kilis'te tamamlayan Barutçu lise eğitimini yarıda bırakarak gazetecilik mesleğine atılır. Kent gazetesinin Genel Yayın yönetmenliğini bir süre yürüttükten sonra gazeteyi satın alır. Kent gazetesinin edebiyat sayfalarını hazırlayan Barutçu yerel gazete ve dergilerde yazılar yazar ve ulusal ajansların Kilis muhabirliği görevini üstlenir. Barutçu'nun *Eski Kilis Mizahı* (2003), *Şafakta Savaşanlar* (2008) ve *Kilis'te Afetli Yıllar* (2014) adlı eserleri bulunmaktadır.

Mehmet Kılıçoğlu (1948-): İlkokulu Kilis'te okuduktan sonra Düziçi Öğretmen Okulundan mezun olan Kılıçoğlu, Trabzon Eğitim Enstitüsü Türkçe Bölümünden mezun olur. Türkiye'nin birçok bölgesinde öğretmenlik yapan Kılıçoğlu, şiir ve yazılarını yerel gazete ve dergilerde yayımlar. Şiirlerini Benim İçin Yürü (1998) adlı kitapta toplayan Kılıçoğlu'nun ayrıca *Halide Edip ve Kurtuluş Savaşı* (1996) ve *Yaşam ve Yansımalar* (2000) adlı kitapları bulunmaktadır.

Mustafa Alpaydın (1948-): İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Alpaydın, Gaziantep SSK, Türkiye Elektrik Kurumu ve TEDAŞ kurumlarında çalıştıktan sonra emekliye ayrılır. Okul yıllarında Hududeli, Gaziantep Haber ve Uyanış gazetelerinde çalışır. Şiirleri ve yazıları yerel gazete ve dergilerde yayımlanan Alpaydın'ın şiirleri *Çatıdaki Çiçekler* (2014), *Kilis'te Kuşluk Vakti* (2017) ve *Düşler Durağı* (2020) adlı kitaplarda toplanmıştır. Hece vezni ile ve sade bir dille yazılan şiirlerde sevgi, hasret, hüznün, memleket sevgisi, geçmişe özlem gibi temalar yoğunluktadır. Alpaydın'ın şiirleri halk şiiri şekil ve özelliklerini içermektedir.

Âşık Ali Avcı (1949-): Küçük yaşta babasını kaybeden Ali Avcı, çocuk yaşlardan itibaren saz çalar ve şiir yazmaya başlar. Okuma yazmayı sonradan öğrenen Avcı, Ömer Turfanda'nın yanında sanatını ilerletir. Halk şiiri tarzında ve hece ile şiirler yazan şair, şiirlerini *Ela Gözlüm* (2006) ve *Binboğa'nın Çiçekleri* (2015) adlı kitaplarda bir araya getirir.⁷⁴

Refik Dargın (1949- ?): Liseden sonra Öğretmen Okulunun fark derslerini vererek buradan mezun olan Dargın, Gaziantep'te öğretmenlik yapar. Şahmaranoğlu'nun hazırladığı antolojide; Kilis'ime Diyar, Düşsel Görüntü, Mehmetlerce Büyüdü Tohum, Kilis'te Bir Gün ve Uzak ve Yakın adlı şiirleri bulunmaktadır.

Uğur Elhan (1951-): İlkokulu Kilis'te, ortaokulu Gümüşhane'nin Torul ilçesinde okuyan Elhan, 1969 yılında Kilis Lisesi'nden mezun oldu. Bir süre Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine devam ettikten sonra Bursa Eğitim Enstitüsünden mezun olur. Zonguldak'ta göreve başlayan Elhan, Anadolu Üniversitesi lisans tamamlama programıyla Türk Dili ve Edebiyatı lisans derecesini alır ve edebiyat öğretmeni olarak Kilis'te emekli olduğu 2005 yılına kadar görev yapar.

İlk şiirini ortaokul döneminde "Bereketli Ovaların Çocuğu" başlığıyla 1964 yılında yayımlayan şair, "eserlerinde genellikle Elhan, Âşık Elhan, Elhanî mahlaslarını, bir dönem yazdığı taşlamalarında ise Külhanî mahlasını kullanmıştır."⁷⁵

Şiirlerinde yalın ve sade bir Türkçe kullanan Elhan'ın, Kilis üzerine yazdığı şiirlerinde, bölgenin ağız özelliklerini yansıtmak için yerel dilin kelime ve ifade kadrosundan yararlandığı ve şiirlerinde özel hayatından toplumsal olaylara kadar her türlü olay ve olguya yer verdiği görülür.⁷⁶ Genellikle serbest tarzda şiirler kaleme alan Elhan, bazı şiirlerinde yöresel ağız özelliklerini kullanır.

Yerel gazete ve dergilerde yazan Elhan, şiirlerini; *Sevda Türküsü* (2004), *Eski Kışlar* (2013), *Yürümek* (2015), *Ayrılık* (2017), *Esintiler* (2018), *Sen Sürdür Hükmünü* (2021) ve *Gün Dönüyor* (2022) adlı

⁷⁴ Ahmet Elmalı, "Âşık Ali Avcı ve Binboğa'nın Çiçekleri", *Kent Gazetesi*, <http://kentgazetesi.biz/asik-ali-avci-ve-binboganin-cicekleri/>.

⁷⁵ Osman Eroğlu, "Uğur Elhan", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ugur-elhan>

⁷⁶ Osman Eroğlu, "Uğur Elhan".

kitaplarında toplamıştır. Kilis iline ait yazı ve şiirlerini ise *Kilisli Olmak* (2015) adı ile kitaplaştıran Elhan’ın M. Abdulhamit Tektuna ile birlikte hazırladığı *Kilisli Ahmet Rami Atan (Müşâk-ı Hürriyet) / Milli Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri* (2015) adlı bir araştırma çalışması da bulunmaktadır.

Emel Ünver (1951-): Kilis Kız Öğretmen okulunu bitirdikten sonra Anadolu Üniversitesinden mezun olan Ünver, Nizip, Gaziantep ve Kilis’te sınıf öğretmeni olarak görev yapar. Şiirlerini ve yazılarını Zeytin Dalı başta olmak üzere çeşitli yerel dergi ve gazetelerde yayımlar. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi (KİTAM) tarafından yayımlanan “Kilisli Şairler Buluşması” (2018) isimli kitapta Kadınım ve Şehitlere isimli şiirleri yer almaktadır.

Mehmet Şenay Taşkent (1952-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamladıktan sonra Diyarbakır Eğitim Enstitüsü Türkçe Bölümünden mezun olur. Lise yıllarından itibaren edebiyatla ilgilenen Taşkent, Kent, Hududeli, Zeytin Dalı, Yorum 79, Kilis Postası gibi yerel gazete ve dergilerde şiir, hikâye ve köşe yazılarını yayımlar. Taşkent, şiirlerini *Yarım Şair* adlı kitapta köşe yazılarını ise *Bir Kalemin Kilis Günlüğü* (2013) adlı eserde bir araya getirmiştir.

Didar Kartal (1953-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Kartal, Sivas Öğretmen Okulu ve İstanbul Yüksek Sekreterlik Okulu’ndan mezun olmuş ve öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1979’da Avrupa Şairler Yarışması’nda üçüncülük, 1989’da *Gazete Gazetesi*’nin açtığı şairler yarışmasında ise birincilik ödülü almıştır.⁷⁷

Şiirlerinde, bireysel duyguların yanı sıra tarihten ve toplumsal olaylardan esinlenen ve arı bir dili bulunan Kartal’ın⁷⁸, şiirleri *Sensiz de Yaşanmış* (1990) ve *Gönül Bağları* (1993) adlı kitaplarda bir araya getirilmiştir. Kartal’ın ayrıca *Sevginin Bedeli* (1977) adlı bir romanı da bulunmaktadır.

Gonca Tokuz (1955-) Kilis’te doğan Tokuz, İlk ve ortaöğrenimini Gaziantep’te tamamladıktan sonra Samsun Eğitim Fakültesi ve Anadolu Üniversitesinden mezun olur. Bir dönem Gaziantep Üniversitesinde Genel Sekreter olarak çalışan Tokuz, Halk Bilimi alanında yüksek lisans yapmıştır. Yerel yayın organlarında yazıları yayımlanan Tokuz’un şiirleri *Sevginin Usulca Kıyısında* (1996) adlı kitapta bir araya toplanmıştır. Tokuz’un ayrıca; *Gaziantep Yemekleri* (1993), *Gaziantep Tatlıları* (1995) *Gaziantep ve Kilis Mutfak Kültürü* (2002), *20. Yüzyılda Gaziantep’te Eğlence Hayatı* (2004), *Anılar ve Dostlar, Tanburi Necdet Yaşar* (2008), *Dolmalar ve Köfteler Şehri Halep- Beled El Mehaşi ve Kibeb* (2010), *Antep Fıstığı* (Editör-yazar-2014), *Bir Zamanlar Biz de Çocuktuk-Geleneksel Çocuk Oyun ve Oyuncakları* (2014) adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Fikret Oğuztürk (1956-) İlkokulu İslahiye ve Kırıkhan’da, ortaokul ve liseyi Kilis’te okuyan Oğuztürk, İstanbul Üniversitesi Kimya bölümünden mezun olur. Elazığ Gübre Sanayii ve Gaziantep İller Bankası 10. Bölge Müdürlüklerinde kimya mühendisliği, Kilis Sağlık Müdürlüğünde gıda ve çevre kontrol müdürlüğü görevlerinde bulunur.

Şiirlerinde Necip Fazıl, Abdurrahim Karakoç ve Nihal Atsız’ı örnek alan Oğuztürk, hece ölçüsünü başarıyla kullanır. Yerel yayın organlarında “Hiddeti” mahlası ile de şiirler yazan Oğuztürk’ün *Ortaçağ’ı Özledim* (2002) adlı üç ciltlik bir araştırma kitabı bulunmaktadır.

M. Şeref Hoşab (1956-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamladıktan sonra Kırşehir Eğitim Enstitüsüne giren Hoşab Kırşehir’in köylerinde stajyer öğretmen olarak çalışır. Yerel dergi ve gazetelerde şiirleri yayımlanan Hoşab’ın, Şahmaranoğlu’nun hazırladığı antolojide Masal, İstanbul, Bir Tek Sen misin?, Karacam Deyi ve Ne Güzel adlı şiirleri yer almaktadır.

⁷⁷ Osman Eroğlu, “Didar Kartal”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kartal-didar> .

⁷⁸ Osman Eroğlu, “Didar Kartal”.

Mehmet Çetin (1956-2020) İlk ve ortaokulu Kilis'te okuyan Çetin, Akşehir İlk Öğretmen Okulundan 1975 yılında mezun oldu. Üniversiteyi İstanbul İktisadi ve İdari İlimler Akademisi Basın ve Halkla İlişkiler Yüksek Okulu Radyo Televizyon Bölümünde tamamladı. Öğrencilik dönemlerinde gazetecilik hayatına atılan Çetin, birçok dergi ve gazetede yazılarını yayımlar. Bürde yayınevinde yöneticilik, Yönelişler aylık edebiyat ve sanat dergisinde yazı işleri müdürlüğü, Türkiye Yazarlar Birliği Yönetimi Kurulu üyeliği, Mehmet Akif Ersoy Fikir ve Sanat Vakfı Mütevelli üyeliği, Uluslararası Bolu Koroğlu Kültür ve Sanat Festivali genel koordinatörlüğü, Anadolu Mektebi Dergisi genel yayın yönetmenliği, Vakıflar Dergisi yayın kurulu üyeliği, Hak-İş'e bağlı Öz Orman-İş Sendikası Genel Sekreter Yardımcılığı görevlerinde bulunur. Türkiye Kalkınma Bankası'ndan emekli olur. Çetin'in *Toplumsal ve Sendikal Mücadelede Çatışma mı Uzlaşma mı?* (Mehmet Ferit adıyla, 1992), *Lânet* (roman, Mehmet Ferit adıyla, Mesut Uçakan'ın senaryosundan, 1992), *Öğretmenime Sevgilerle* (Öğretmen Şiirleri Antolojisi, Mehmet Ferit adıyla, 2000), *Mehmet Akif Albümü* (M.Cemal Çiftçigüzeli ile birlikte, 2002), *Tanzimat'tan Günümüze Türk Şiiri Antolojisi* (ilk iki baskı 2 cilt; 3.bas. 4 cilt, 2002), *İstiklal Marşı* ve Mehmet Akif Ersoy (2004), *Doğumunun 100. Yılında Necip Fazıl Kısakürek* (2005) adlı kitapları bulunmaktadır. Şiirleri ise Kaf Dağına Bakan Ayna (2021) ve Sessiz Gidiş Gazeli (2021) isimleriyle vefatından sonra yayımlanmıştır.

İrfan Aksoy (1957-) Etimesgut doğumlu olan Aksoy, ilköğretmeni olarak birçok ilde görev yaptıktan sonra anayurdu olan Kilis'e yerleşti. İlköğretim müfettişliğinden emekli oldu. Hece ölçüsü ile yazan ve İrfani mahlasını kullanan şairin şiirleri çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi (KİTAM) tarafından yayımlanan "Kilisli Şairler Buluşması" (2018) isimli kitapta Can mı Kaldı ve Deme Öyle isimli şiirleri yer almaktadır.

Memik Kömekçi (1957-) Gaziantep'in Yavuzeli ilçesinde doğdu. 1979 yılında Mardin Eğitim Enstitüsü'nden mezun oldu. Çeşitli şehirlerde öğretmenlik ve idarecilik yaptıktan sonra 1991 yılında Kilis Yatılı İlköğretim Bölge Okulu'na atandı. Kilis'te farklı okul ve kurumlarda yaklaşık 30 yıl görev yaptıktan sonra kırk yıllık bir eğitimci olarak 2020 tarihinde kronik rahatsızlığı nedeniyle emekliye ayrıldı.

Lise yıllarından itibaren edebiyata ilgi duyan Kömekçi'nin ilk şiiri 1990 yılında Ankara Çağdaş Eğitim Dergisi'nde yayımlandı. Daha sonra Kilis Kent Gazetesi, Kilis Kültür ve Edebiyat Dergisi, Gazete Kilis, Çorum Sungurlu Gazetesi, Zonguldak Halkın Sesi Gazetesi, Karabük Bölgenin Sesi, Muğla Menteş Gazetesi, Gaziantep Olay Gazetesi ve Gaziantep Kumru Dergisi ve Kayseri Çıngı Dergisi gibi yayın organlarında şiirleri ve öyküleri yayımlandı. Heceyle kaleme aldığı şiirleri halen Kahramanmaraş merkezli Açıkara dergisinde yayımlanmaktadır.

Altay Martı (1963-2017) İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Martı, Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesinden mezun olur. Doktorluğun yanı sıra mizah yazarlığı ve karikatüristlik yapan Martı, Express, Söz, Gırgır, Leman, Öküz ve Dinozor gibi süreli yayınlarda eserlerini yayınlamıştır. *Öldürmenin Erkek Yüzü* adını verdiği anlatı ve mizah karışımı ilk kitabı 1995 yılında yayımlanmıştır. Martı, üretken bir mizah öyküsü yazarı olmuş ve bu ilk kitabından sonra; *Ağıraksak Öyküler* (1996), *Savaş ve Kalbim* (1997), *Geçkin Bir Kadın* (1997) *Süleyman Bey Çocuğu* (1998) ve *İyilik Tanrısının Günleri* (2003) adlı beş öykü kitabı daha yayımlamıştır.⁷⁹

Mustafa Kaya (1963-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Kaya, Gazi Üniversitesi Mesleki Eğitim Fakültesi Teknoloji Eğitim Bölümü'nden mezun olur. Afyon, Muş Varto, Kilis ve Ankara'da öğretmen olarak çalışır. "2000 yılından beri Ankara'da yaşayan sanatçı burada öğretmenlik mesleğinin yanı sıra sanatsal çalışmalarına devam etmiştir. Dernek ve vakıf faaliyetlerini de devam ettiren sanatçı, Türkiye

⁷⁹ İsa Koyuncu, "Altay Martı", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/altay-marti>

Yazarlar Birliği, Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar Vakfı, Türkiye Çocuk Edebiyatçıları Derneği (başkan yardımcısı) üyeliklerinin yanı sıra Ahi Kültür ve Sanat Derneği başkanlık görevini yürütmektedir.”⁸⁰

Aynı zamanda resim ile ilgilenen ve yağlı boya resimleri olan Kaya’nın şiirleri İrfan, Kent, Aksu ve Türk Edebiyatı gibi gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Şiirlerinde bireysel ve toplumsal temaları işleyen Kaya’nın *Akozan Karasevda* (1995) adlı bir şiir kitabının yanında *Türkün Destanı Hakanname* (2004), *Osmanlı Destanı* (2011), *Gökkuşluğu Altında Aşk ve Ötesi* ve *Kod Adı Şahin* adlı çalışmaları bulunmaktadır. Tarih bilinci bu çalışmaların odak noktasını oluşturmaktadır.

Ramazan Kılıç (1964-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Kılıç, İstanbul’da otomobil tamirciliği ile geçimini sağlamaktadır. Genç yaşlardan itibaren şiirle uğraşan Kılıç’ın *Hani ya İnsan* (2008) adlı bir şiir kitabı ve *Emanet&Miras* (2010) adlı bir senaryo çalışması bulunmaktadır. Şahmaranoğlu’nun hazırladığı antolojide *Canız Biz Canlar*, *Ben Kilis’i Hep Kilis’te Yaşadım*, *Değil mi Kilis?*, *O Zaman Ben Sana Âşık Olmuştum*, adlı şiirleri yer almaktadır.

Adnan Kızıltoprak (1964-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Kızıltoprak, Gazi Üniversitesi Bolu Eğitim Yüksekokulundan mezun olur. Üniversite döneminde gazeteciliğe başlayan Kızıltoprak, Kilis başta olmak üzere Anadolu’nun çeşitli yörelerinde gazetecilikle uğraşır. Bir dönem yurtdışında bulunan Kızıltoprak 1999 yılından sonra öğretmenliğe başlar. Gazete ve dergilerde yazılarının yanı sıra şiirlerini yayımlayan Kızıltoprak’ın *Aşkın Gözyaşları* (1983), *Hırçın Kız* (1985), *Sarmaşık Dalları* (2007), *Şiirlerle Belirli Gün ve Haftalar* (2008), *Yerel Direnişçiler* (2008), *Zeytinci Kız* (2008), *Gizli Kahramanlar* (2013), *Hırçın Kız* (2013) adlı eserleri bulunmaktadır.

Abdullah İhsan Özyaytürk (1965-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Özyaytürk, Erciyes Üniversitesi Top Fakültesinden mezun olduktan sonra Erzincan, Antakya ve Kilis’te doktorluk hizmetinde bulunur. Şiirleri yerel yayın organlarında yayımlanan Özyaytürk’ün, Şahmaranoğlu’nun hazırladığı antolojide *Aşk*, *Müflis*, *Öteler*, *Ana ve Sorular* adlı şiirleri yer almaktadır.

Fahri Hoşab (1965-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Hoşab, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olduktan sonra Yozgat ve Kilis’te öğretmenlik yapar. 2010 yılında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde öğretim üyesi olarak göreve başlar. Şiir ve hikâyeleri; *Kırk Başak*, *Değirmen*, *Medeniyet*, *Kilis Nida*, *Hece Taşları* gibi gazete ve dergilerde yayımlanır. Hoşab’ın ayrıca akademik alanda hazırladığı *Nebevî Davet ve Propaganda* (2008), *Mantıkî Abdullah Enverî* (2016), *Model Öğretmen Hz. Peygamber* (2020), *Hadis Araştırmalarında Usûl* (2021), *Müteşâbih Hadisler* (2021) adlı çalışmaları bulunmaktadır.

Mustafa Uğur Baydın (1965-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Baydın’ın şiirleri yerel gazete ve edebiyat dergilerinde yayımlanır. *Küçücük Bir Yürekte Susturulamayan* adlı şiir kitabı bulunan Mustafa Uğur Baydın’ın, Şahmaranoğlu’nun hazırladığı antolojide *Bir Şiir Gibi*, *Kurşun Hızında*, *Susabileceğimiz Kadar*, *Suluk Alır Gibi Her An*, *Seni Sevdigimi Bilerek* ve *Kırk Yıllık Dost Gibi* adlı şiirleri yer almaktadır.

M. Yılmaz ALP (1965-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis’te tamamlayan Alp, Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nden mezun olur. Aynı üniversitede Bilge Ercilasun danışmanlığında hazırladığı Hüseyin Cavid’in Şiirlerinde Tema ve Üslup konulu teziyle yüksek lisansını tamamlar.

Ortaokul yıllarından itibaren şiirle ilgilenen Alp, genellikle hece vezni ile Necip Fazıl ve Ahmet Muhip etkisinde şiirler kaleme alır. Çeşitli edebiyat dergilerinde yazı ve şiirleri yayımlanan Alp şiirlerini *Ay Gecesi* (2014) adlı kitapta bir araya getirmiştir.

⁸⁰ Osman Eroğlu, “Mustafa Kaya Akozan”, *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mustafa-kaya-akozan> .

Mustafa Aslan (1965-2019) İlk ve ortaokulu Kilis'te liseyi Gaziantep'te tamamlayan Aslan, Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fransız Filolojisi Bölümünden mezun olur. 1996 yılından itibaren sınıf öğretmeni olarak görev yapan Aslan, 2019 tarihinde vefat eder.

İlk hikâyelerini Töre, Güneyde Uyanış adlı dergilerde yayımlayan Aslan, Edebiyat Gündemi, Yaba Edebiyat, Berfin Bahar ve Alleben dergilerinde de eserlerini yayımlar. Hikâyelerini *Sözcüklerin Dili Tutulunca* (1986, 1991) ve *Kedisiz Sevda Zamanları* (2002) adlı kitaplarda toplayan Aslan'ın *Aşk Sesini Arıyor* (2004) adlı bir gençli romanı ve çocuk edebiyatı alanında yazdığı; *Kına Çiçeği* (2000), *Keloğlan İnternette* (2000), *Maviş ile Sanal Bebek* (2001), *Oyuncaklar Eğleniyor* (2000), *Nasrettin Hoca'nın Uzay Serüveni* (2001), *Uzaylılar Kırmızı Bisikleti Kaçırıldı* (2002), *Mavili Kedi Gazeteci* (2002), *Maviş ile Noktalama İşaretleri* (2002), *İstanbul Çocuk* (2003), *Keloğlan İnternette Kayboldu* (2014), *Keloğlan İstanbul'da*, *Maviş Bilgisayar Korsanlarına Karşı*, *Maviş ile Şaşkın Robot*, *Zaman Hırsız Maviş*, *Uzaylılar Kırmızı Bisikleti Kaçırıldı*, *Evliya Çelebi İstanbul'da*, *Pinokyo İstanbul'da*, *Bilmece Tekerlemece*, *Sihirbazın Şapkasından Çıkan Sayılar*, *Oyuncakların Dünyası*, *Robot Köpek Bibi* gibi eserleri vardır.

Roman türünde *Yitik Zaman Oyuncakları* (2008), *Pimi Çekilmiş Kitap* (2013), *Baybars Adaletin Kılıcı* (2021) ve *Balamir Karanlık Çağın Efendisi* (2023) adlı kitapları bulunmaktadır.

Aslan'ın ayrıca *Pir Sultanca* (2003), *Yunus Emre ve Atatürk* (2016) adlı biyografi çalışmaları bulunmaktadır.

Mustafa Doğan Karacoşkun (1966-) İlk ve orta öğrenimini Kilis'te, yüksek öğrenimini ise Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde tamamladı. Çeşitli üniversitelerde idari ve akademik görevlerde bulundu. 2017 yılında Kilis 7 Aralık Üniversitesi Rektörü olarak atanan Karacoşkun, halen bu görevi icra etmektedir.

Edebiyata ortaokul yıllarından beri ilgi duyan Karacoşkun, akademik çalışmalarının yanı sıra edebi yazı ve şiirlerini Buruciye Edebiyat, Sultan Şehir, Huruşan, Mesaj Edebiyat, Ay Vakti, Bizim Sivas, Kervan, Beşinci Mevsim, Yazık Edebiyat gibi yayın organlarında yayımladı.

Karacoşkun'un Kilis başta olmak üzere ruhunda iz bırakan şehirlere dair duygu ve düşüncelerini içeren denemeleri *Şehirler*, *Sesler*, *Anlar* adı ile kitaplaştırılmıştır.

Mehmet Salih Özyaytürk (1967-) İlk ve ortaöğrenimini Kilis'te tamamlayan Özyaytürk, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olur. Edirne, İstanbul ve Kilis'te doktor olarak görev yapan Özyaytürk'ün şiir ve yazıları Zafer ve Karakalem dergileri ile saklıgundem.net adlı web sitesinde yayımlanır. Özyaytürk'ün *Kendinden Öte Bir Yol* (2005) adlı bir de kitap çalışması bulunmaktadır.

Mehmet Karakaş (1975-) İlköğrenimini Kilis ve Gaziantep'te tamamlayan Karakaş, su tesisatçılığı mesleği ile geçimini sağlamaktadır. Çocuk yaşlardan itibaren edebiyata ilgi duyan Karakaş, yerel gazete ve dergilerde şiir, yazı ve hikâyelerini yayımlar. Karakaş'ın *Bizim Rakel*, *Sınırdaki Aşk* ve *Toparlanın Gidiyoruz* adlı hikâye kitapları bulunmaktadır.

Karakaş'ın *Sınırdaki Aşk* kitabı ile ilgili olarak Şahmaranoğlu şunları ifade eder: “Genellikle Şevket Bulut gibi köy konusunu işlemiş. Bir zamanların moda köy edebiyatı gibi kötülükler yok. Hep iyiliğe, güzelliğe, sabra, insanlığa çağrı yapmış. Ne güzel! Kin ve nefret yok.”⁸¹

Mecit Özdağ (1975-): İlk,orta ve lise öğrenimini Kilis'te tamamladı. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu. Bir dönem Erzurum'da görev yaptıktan sonra Kilis'e dönen Özdağ, çeşitli okul ve kurumlarda idarecilik ve öğretmenlik yaptı. Halen

⁸¹ Hasan Şahmaranoğlu, “Sınırdaki Aşk ve Mehmet Karakaş”, *Kent Gazetesi*, <http://kentgazetesi.biz/sinirdaki-ask-ve-mehmet-karakas/>.

Kilis'te Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yapmaktadır. *Mesihî Plan* isimli bir romanı bulunmaktadır.

Ali Genç (1975-): Kilis'te doğdu. İlkokulu Kilis'te, ortaokul ve liseyi Düziçi Anadolu Öğretmen Lisesi'nde bitirdi. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu. 1997'de Kilis'te göreve başladı. Halen Kilis 7 Aralık Üniversitesinde görev yapmaktadır. Genç'in şiir, öykü ve denemeleri; *Aykırı*, *Barbar*, *H-aykırı*, *Açağ*, *Beşinci Mevsim*, *Med-Cezir*, *Sınırdakiler* ve *Yazık* dergilerinde yayımlandı.

Zehra Eraslan (1976-) Kilis'te dünyaya gelen Zehra Eraslan, ilkokul, ortaokul ve lise öğrenimini Kilis'te tamamladı. Hayatını Adana'da sürdüren Eraslan'ın Kilis başta olmak üzere, yaşadığı bölgelerin kültürel zenginliklerini ve insan hikâyelerini yansıttığı yazı ve şiirleri, *Kilis Kent Gazetesi*, *Kilis Zeytin Dalı Dergisi*, *Kilis Kültür ve Edebiyat Dergisi*, *Hududeli Gazetesi* gibi gazete ve dergilerde yayımlanmış; ayrıca *Anadolu Rüzgârı-2* ve *Anadolu Rüzgârı-3* şiir seçkilerinde şiirleri yer almıştır. *Kent* gazetesinde Kilis kültürünü Kilis ağzı ile yansıtan yazılar yayımlamıştır. Eraslan'ın *Çiy Damlaları (2022)* isimli bir şiir kitabı bulunmaktadır.

İdil Önemli (1977-) Kilis'te dünyaya gelen Önemli, ilk ve ortaöğrenimini İstanbul'da tamamlamış ve Marmara üniversitesi İşletme Bölümünden mezun olmuştur. Tomris Uyar'dan Karşılatırmalı Dünya edebiyatı dersi alan Önemli, *Varlık* dergisinde editör olarak görev yapan Önemli'nin *Şiryan'ın Orkideler Kitabı (2004)* ve *Gel Kollarımda Unut (2008)* adlı hikâye kitapları bulunmaktadır. Yazarın ayrıca antoloji tarında hazırladığı *Yeni Bir Yüzyıl İçin Gençlere Türk Edebiyatından Öyküler Antolojisi (2002)*, *Gergin Ruhlar Antolojisi (2002)*, *Dünya Edebiyatından Öykü Antolojisi (2003)*, *Erkeklerin Aklından Geçen Öyküler (2015)*, *Kadınların Aklından Geçen Öyküler (2015)* *Âşık Katiller Antolojisi (2002)* adlı eserleri bulunmaktadır.

Ahmet Haşim Özyurt (1983-) Kilis doğumlu olan Özyurt, Kilis'te çeşitli dergi ve gazetelere birçok makale yazmış; Kilis tarihi ve Kilis kültürü alanlarında da çalışmalarında bulunmuştur. İlk kitabı *Kasırğa (2020)* isimli bir yakın tarih romanıdır. Türk ve Ortadoğu tarihi üzerinde yoğunlaşan yazarın yeni kitap çalışmaları devam etmektedir.

Hümeyra YABAR (1988-) Kilis'te dünyaya gelen Yabar, yüksek öğrenimini psikoloji ve medya-iletişim alanlarında tamamlamış; sivil toplum kuruluşlarında psikolog ve digital projelerde kreatif editör olarak çalışmıştır. Öyküleri *Karabatak* dergisinde yayımlanmıştır. Yabar'ın *Bir Kulübe* isimli romanı (2022), modern fabl niteliğinde kaleme aldığı *Hayvan Geçidi (2019)* ve *Uykusuz Meyveler (2017)* isimli öykü kitapları bulunmaktadır.

3. KİLİS'TE YEREL BASIN VE EDEBİYAT

Edebiyat dünyasının gelişiminde süreli yayınların önemli bir yeri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Matbaanın Osmanlı'ya girişinden sonra kitap basım faaliyetlerinden daha ziyade gazete ve dergi yayıncılığı hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Özellikle Osmanlı'nın başkenti olması dolayısıyla İstanbul'da daha yaygın bir şekilde görülen gazetecilik ve dergicilik faaliyetleri zaman içerisinde Anadolu'da da "vilayet gazeteleri" özelinde yaygınlaşmaya başlar. Cumhuriyet öncesinde belirli vilayetlerde çıkan gazeteler Cumhuriyet sonrasında yurdun birçok bölgesine yayılır.

Önceleri Gaziantep'e bağlı bir ilçe olan Kilis'te günlük gazete "Kilis Yevmî Halk Gazetesi" adıyla 1925 yılında çıkmaya başlar. Rağıp Efendi tarafından 1928-1942 yılları arasında 2-4 sayfa aralığında çıkan "Kilis" gazetesi; Nuri Günel tarafından 1950-1955 yılları arasında çıkarılan "Genç Kilis" gazetesi, Mustafa Akalar tarafından 1955-1960 yılları arasında çıkarılan "Kilis" gazetesi, Abdi Sever tarafından 1956 yılından itibaren yayın hayatına başlayan *Hududeli* gazetesi, Nuri Günel tarafından 1961'den itibaren yayımlanan *Kilis Kent*

gazetesi.⁸² Kilis'te çıkan belli başlı yerel gazetelerdir.(Kent gazetesi sonraki yıllarda Ahmet Barutçu tarafından, Hududeli gazetesi ise Ahmet Yılmaz Çağlar tarafından yönetilmeye başlanmıştır.) Bu gazetelere yakın dönemlerde Kilis'in Sesi, Vizyon Havadis gibi gazeteler de eklenmiş ve bu gazetelerde de edebi ürünler kendine yer bulabilmiştir. Türkiye ve dış dünyadan haberler yanında Kilis odaklı haberlere yer veren bu gazetelerin Kilis'in sosyal, kültürel ve edebî hayatının gelişimine de katkısı olmuştur.

Kilis'te yetişen birçok yazar ve şair eserlerini öncelikli olarak yerel basında gün yüzüne çıkarır ve daha sonra kitaplaştırma yoluna gider. Bu yönüyle Kilis'te yayımlanan gazete ve dergiler, yerel, ulusal ve evrensel ölçekte haber aktarımı yapmanın yanında bir kültür ve edebiyat mektebi işlevi de görürler. Nitekim 16 Kasım 2021 tarihinde vefat eden Türk edebiyatının önemli isimlerinden Sezai Karakoç'un, Kilis'e geldiğinde Kilisli Şair Seyfettin Başcılar'a verdiği ve 3-4 Nisan 1964'te Kent gazetesinde yayımlanan röportaj, şairin 88 yıllık hayatı boyunca verdiği sayılı röportajlardan birisi olmuştur. Bu durum, Kilis'in o yıllarda da Türkiye'nin canlı edebiyat atmosferinden kopmadığının ve şehirdeki kültürel canlılığın göstergelerindedir.

Kilis'te dergi faaliyetleri de edebi iklimin taşıyıcısı olarak önemli bir işleve sahiptir. Muhlis Salihoğlu tarafından çıkarılan ve yakında kırk yılını dolduracak olan Zeytin Dalı dergisi, M.Yahya Efe yönetiminde çeşitli vesilelerle yayımlanmaya devam eden Akpınar dergisi, Mustafa Alpaydın koordinatörlüğünde Kilis Şair ve Yazarlar Dayanışma Derneği (KİŞAD) tarafından çıkarılan Kilis Kültür ve Edebiyat Dergisi, Başkanlığını Op.Dr. Kazım Bilecen'in yaptığı Gaziantep merkezli Kilis Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği tarafından çıkarılan Livan dergisi bu alanda yolculuğuna devam etmektedir. Bir süredir yayımlanmasa da uzun yıllar Kilis Vakfı'nın yayın organı olarak çıkarılan Dünyada Kilis dergisinin de bu kategoride ele alınması gerekecektir. Bunun yanında bir dönem yayımlanıp yayın hayatına devam etmeyen dergiler de bulunmaktadır. Ali Genç ve Kadir Polat editörlüğünde kültür ve edebiyat dergisi olarak çıkan Med-Cezir ve Sınırdakiler ile Demet Gülcan yönetiminde bir kent kültürü dergisi konseptinde çıkan Tazar dergisi örnek olarak sayılabilir.

Dünyada ve Türkiye'de dijital yayıncılığın mesafe almasıyla birlikte matbuat dünyasında da önemli değişiklikler olmuş; yayın hayatlarına hem basılı hem dijital olarak devam eden gazete ve dergiler olduğu gibi yalnızca dijital platformları zemin olarak kullanan yayımlar da ortaya çıkmaya başlamıştır.

Kent Gazetesi ve Vizyon Havadis gazetesi matbu olarak yayımlanmaya devam ederken daha önce matbu yayımlanan bazı gazeteler dijital platformlara taşınarak neredeyse tamamen güncel haber ve paylaşım siteleri konumuna geçmiştir. Dijital olarak yayımlanan Kilis Postası ise yine güncel haberlere dayalı yayın yapmakla beraber yer yer edebi içerikli ürünlere de rastlanmaktadır. Dijital mecrada edebiyat dergisi olarak yayımlanan Yazık dergisi ise dört yılını doldurmaya yaklaşmıştır.

SONUÇ

Edebiyat, toplumların yaşam pratiklerinden, kimliklerine kadar uzanan belirleyici bir yansıtıcı görevini görür. İnsanın ve toplumların varlık sahnesindeki görünümünün bir aracı olarak da düşünülebilecek bu yansıtma aracı, her milletin ve her coğrafyanın ortak ve farklı yönlerini de ortaya çıkarır. Sözlü kültürden yazılı kültüre doğru geniş bir yelpazede kendine bir akış alanı bulan edebi ürünler, milletlerin karakteristik özelliklerini barındıran ürünleri içerirler.

Tarihi derin köklere uzanan Türk edebiyatı içerisinde merkez konumda yer alan şehirlerin yanı sıra taşrada da akan bir mecra bulunur. Merkezdeki edebiyat mahfillerine ulaşamayan hayat koşulları nedeniyle

⁸² Elif Akyüz, Geçmişten Bugüne Gaziantep'te Yerel Medya ve Günümüz Gaziantep Yerel Medyasında Sosyal Medyanın Rolü (Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

kendi edebiyat mahfilini yaşadığı coğrafyada oluşturan edebiyat gönüllüleri taşradaki kültür ve sanat hayatının canlı kalmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına vesile olur. Türklerin Anadolu’yu vatan kılmışından sonra farklı bir medeniyet dairesi içinde şekillenen Türk edebiyatı; Arap ve Fars edebiyatından etkilenirken kendi mayasında var olanı da bu edebiyatlarla meczeder. Anadolu’nun güneyinde Osmanlı döneminde daha çok Halep ile komşuluğu vesilesi ile Arap kültürünün de etkilerini gören Kilis’te de bu etkileşim görülür. Ancak bir sınır vilayeti olmanın getirdiği sorumluluk ile Cumhuriyet sonrasında kültür ve sanat faaliyetleri üst kimliğin yansıtıcısı görevini de üstlenir. Bu bağlamda Türk kültürünün izleri, geleneksel olanı da içine alarak edebiyat eserlerine yansır. Divan şiirinden halk şiirine, sözlü kültürden basın yayın faaliyetlerine kadar uzanan edebî hayat Kilis’te yetişen sayılı kültür adamlarının öncülüğünde sürdürülür. Osmanlı döneminde özellikle klasik divan şiiri geleneğinde gazeller, kasideler, mesneviler yazan şairlerin etkisi Cumhuriyet dönemi sonrasına kadar uzanır. Cumhuriyet sonrasında ise medeniyet dairesinde Batı’ya yaklaşan Türkiye Cumhuriyeti’nin değişim ve dönüşüm macerasında kültür ve sanat hayatı da Batılı tarzdaki eserlere yaklaşır. Ancak gerek Türkçe kullanımında gerekse geleneksel söylem biçimlerinde yer yer muhafazakâr tutumların olduğu görülür. Yerel basın yayın organlarının daha aktif kullanıldığı dönemden dijital medyaya doğru uzanan çağda edebiyat ürünlerinin de sanal ortamlarda boy gösterdiği görülür. Bu bağlamda yazılı ve görsel medya aynı anda kendini geliştirir. Kilis’teki basılı gazete ve dergilerin yanı sıra dijital yayın yapan dergi ve gazetelerin arttığı gözlemlenir. Bu medya organlarının kültür ve sanat sayfalarındaki edebi ürünlerde kendine yer bulur.

Bu anlamda Kilis bir sınır ili olması hasebiyle merkezden uzak kalmasına rağmen, yüzyıllardır nesilden nesile aktarılan sosyal-kültürel mirası ve kadim kent kimliği ile taşrada merkeze paralel akan bir mecrada akmayı başarmış; Osmanlı’dan bu yana ülkedeki edebi iklimin her daim zemin bulup yeşerebileceği bir atmosfer oluşturmuştur. Bu edebi iklimde yine merkezdeki eğilimle uyumlu olarak şiir başat unsur olarak görülse de diğer edebi türlerin de son dönemlerde yaygınlaştığı görülmektedir. Fakat Kilis’teki edebi hayatın izini şairler ve yazarlar üzerinden sürdürdüğümüz bu çalışmada sanatçıların yaşları üzerinden bir analiz yapıldığında Kilis’in edebi ikliminde bir kuraklık riskinin görüldüğü de göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKLAR

- Aksakal, Ali, “Mustafa Korkmaz Dinçer”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dincer-mustafa-korkmaz> .
- Aksakal, Ali, “Okan Yüksel”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/%20madde-detay/yuksel-okan> .
- Aksoyak, İbrahim Hakkı, “Celâl, Seyyid Ali Celâleddîn Paşa”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/celal-seyyid-ali-celaleddin-pasa> .
- Aksoyak, İsmail Hakkı, “Vâhid, Seyyid Emîn Mehmed”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahid-seyyid-emin-mehmed> .
- Akün, Ömer Faruk, “Kilisli Rifat Bilge”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilisli-rifat-bilge>
- Akyüz, Elif, Geçmişten Bugüne Gaziantep’te Yerel Medya ve Günümüz Gaziantep Yerel Medyasında Sosyal Medyanın Rolü (Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014).
- Azamat, Nihat, “Kilisli Abdullah Sermest”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilisli-abdullah-sermest> .
- Başçılar, Seyfettin, Kilisli Divan Şairleri Antolojisi (İstanbul: Kilis Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, 1998).

- Birinci, Ali, “Kilisli Kadri Bey”, Türk Yurdu, (2016), https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2666#_edn6 .
- Elmalı, Ahmet, “Âşık Ali Avcı ve Binboğa'nın Çiçekleri”, Kent Gazetesi, <http://kentgazetesi.biz/asik-ali-avci-ve-binboganin-cicekleri/> .
- Eroğlu, Osman, “Avni Keçik”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kecik-avni> .
- Eroğlu, Osman, “Ayten Demirağ”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ayten-demirag> .
- Eroğlu, Osman, “Didar Kartal”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kartal-didar> .
- Eroğlu, Osman, “Hüseyin Toprak”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/%20madde-detay/toprak-huseyin> .
- Eroğlu, Osman, “Mustafa Kaya Akozan”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mustafa-kaya-akozan> .
- Eroğlu, Osman, “Necla Işık”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/isik-necla> .
- Eroğlu, Osman, “Seyfettin Başcılar”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bascillar-seyfettin> .
- Eroğlu, Osman, “Uğur Elhan”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ugur-elhan> .
- Eroğlu, Osman, “Yılmaz Dokuzoğuz”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/dokuzoguz-yilmaz> .
- Hüküm, Muhammed, “Hasan Şahmaranoğlu'nun Şiirleri Üzerine Bir Değerlendirme”. Kilis'te Bilge Bir Kalem Hasan Şahmaranoğlu (ed. Muhammed Hüküm). (Kilis: KİTAM Yayınları, 2018).
- Hüküm, Muhammed, “Nihat Ferah”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/nihat-ferah> .
- Hüküm, Muhammed, “Şevket Bulut”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/bulut-sevket> .
- Hüküm, Muhammed, *Yerliliğin Sınırlarında Şevket Bulut'un Hikâyelerinde Yerlilik* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2019).
- Karabulut, Mustafa, *Modern Türk Hikâyeciliği ve Şevket Bulut* (Elazığ: Manas Yayınları, 2017).
- Kesik, Beyhan, “Resîm, Kilisli Hüseyin Resîm Efendi”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/resim-kilisli-huseyin-resim-efendi> .
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968).
- Koyuncu, İsa, “Altay Martı”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/altay-marti> .
- Köksal, Mehmet Fatih, “Lütfi/Hâzım, Sağır-zâde”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/lutfi-sagirzade> .
- Kurtoğlu, Mehmet, *Ayten Demirağ'ın Hayatı, Sanatı ve Edebî Kişiliği Üzerine Bir İnceleme* (Gaziantep Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018).
- Macit, Muhsin, “Hasan Şahmaranoğlu'nun Şiirlerine Dair”. Kilis'te Bilge Bir Kalem Hasan Şahmaranoğlu (ed. Muhammed Hüküm). (Kilis: KİTAM Yayınları, 2018).

- Özkan, Mustafa, “Timurtaş, Faruk Kadri”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/timurtas-faruk-kadri> .
- Soğukömeroğulları, Mehmet, Hafız Kâmil Kıdeyş'in Hayatı ve Şiir Dünyası (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012).
- Soğukömeroğulları, Mehmet, Osman Eroğlu, Seyfettin Başçılar (Konya: Palet Yayınları, 2016).
- Şahin, Abdullah, “Abdullah Sermest Tazebay, Kilisli”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/abdullah-sermest-tazebay-kilisli> .
- Şahin, Abdullah, Kilisli Abdullah Sermest Tazebay Divanı. (Ankara: Uygur Tazebay Yay., 1999).
- Şahmaranoğlu, Hasan, “Sınırdaki Aşk ve Mehmet Karakaş”, Kent Gazetesi, <http://kentgazetesi.biz/sinirdaki-ask-ve-mehmet-karakas/> .
- Şahmaranoğlu, Hasan, Kilis'te Yaşayan Değerlerimiz. (Kilis: Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, 2016).
- Şahmaranoğlu, Hasan, Kilisli Şairler Antolojisi (Kilis: Kilis Belediyesi Kültür Yayınları, 2013).
- Şener, Hasan, “Fakrî, Ahmed Dede”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fakri-ahmed-dede> .
- Şener, Hasan, “Rûhî, Mustafa”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ruhi-mustafa> .
- Şener, Hasan, “Tezkirelerde Adı Geçen Kilisli Divan Şairleri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24/1 (2014).
- Şenödeyici, Özer, “Vahîd, Ebû Bekir”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/vahid-ebu-bekir> .
- Timurtaş, Faruk Kadri, Kilis Tarihi (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932).
- Türk, Ahmet, “Şevket Bulut'la Yapılan Son Konuşma”, Dergâh Dergisi. 7/82 (1996).
- Ün, Cumhuriyet, Kilisli Mustafa Rûhî Efendi'nin Ruh-u Şurûhu (Trakya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007)
- Yakar, Halil İbrahim, “Hâkî, Mehmed Efendi”, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/haki-mehmed-efendi> .
- Zöhre, Armağan, “Kilisli Hâmî ve Divânçesi”. Sosyal Bilimler Dergisi, 4/14 (2017), 327.

KİLİS HALK KÜLTÜRÜ (BAYRAMLAR, TÖRENLER, KUTLAMALAR ve İNANIŞLAR)

Mehmet EROL* Mehmet ALPTEKİN**

GİRİŞ

Kilis, Akdeniz Bölgesi'nden Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne geçiş yeri olup Suriye ile komşu bir serhat şehridir. Kilis, ilk çağdan itibaren birçok kavme ev sahipliği yapmıştır. Bunda bölgenin yükseltisinin az olması ve verimli topraklara sahip olması yanında Anadolu ve Mezopotamya toprakları arasında bir geçiş güzergâhı oluşturması etkili olmuştur.¹

Neolitik Çağ'dan itibaren sürekli iskân gören Kilis coğrafyası bu süreçte Babil, Hitit, Hurri-Mitanni, Arami, Asur, Med, Pers, Makedon, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Memluk ve Osmanlı olmak üzere pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış olması ve yörenin İpek Yolu'na yakın bir noktada yer alması kültürel ve inanç yönünden zengin bir coğrafya olmasına imkân tanımıştır.² Çok tanrılı inanışlardan Musevilik, Hristiyanlık, Müslümanlık gibi tek tanrılı dinlere kadar çeşitli inanç ve dinlere de mekân olan Kilis toprakları kültürel yönden zengin bir dokuya sahiptir.³

İlk olarak VIII. yüzyılda bölgeye öncü birlikler gönderen Türkler, 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra bölgenin mutlak hâkimi olmuşlardır. Bir geçiş güzergâhında bulunan bölgeye yerleşen Türkmenler, ata yurttan getirdikleri kültürel değerleri günümüze kadar korumuşlardır.⁴ Yörenin kültürel dokusunun oluşmasında daha sonraki dönemlerde ayrıca Avşar, Bayat, Bozcalu, Beydili, Harbendelü, İnallı, İzzeddinli, Alayuntlu, Yüreğir, Bayındır gibi Türk boylarının etkisi de olmuştur.⁵

Kilis, Barak kültür sahasını kısmen içine alması, bir sınır kenti oluşu, yaşayan halk kültürünün çeşitliliği ve özgün kültürel yapısıyla dikkat çeker. Bu yönüyle folklorik malzemeler bakımından oldukça zengin bir ilimizdir. Burada efsane, türkü, destan, masal, yerel söylenceler, atasözleri gibi türleri bulmak mümkündür.⁶ Şehir zengin bir halk kültürüne sahiptir ve geleneksel kültürün fark edilir şekilde yaşandığı illerimiz arasında yer alır. Bunun yanında şehrin coğrafi konumu ile nüfusunun azlığı geleneksel kültürün korunması ve sürdürülmesi bağlamında etkili olmuştur. Sanayileşmemiş oluşu, göç almaması (son yıllardaki Suriyeli mültecileri hariç tutarsak), bir kavşak noktasında olmaması gibi hususların da etkisiyle Kilis'te hayatın her

* Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

** Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Abdulhamit Kavak, "Eskiçağda Kilis". *Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XII*, ed. Aysel Öztürkçü Akçay (İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2022), 58.

² Tuba Kaplan, "İnanç Turizmi Bağlamında Gaziantep", *Güncel Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. Ed. Mesut Gün ve Erdem Dağıstanlı, (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2020), 174.

³ M. Cengiz Helvacıkara, "Coğrafi Yönden Kilis", *Belgelerle Kilis*. Ed. M. Elif Özmen, (İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012), 24.

⁴ Tuba Kaplan, "Kilis Masallarında Yeraltı Dünyası Hakkında Tespitler", *Çukurova Araştırmaları* 6/1 (2020), 191.

⁵ Hülya Arslan Erol, "Kilis İli Ağızlarının Anadolu Ağızları İçindeki Yeri", *Uluslararası Mercidabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu*, ed. Mehmet Ali Yıldırım (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2017), 206.

⁶ Hüseyin Doğramacıoğlu, *Kilis Masalları Derleme ve Tahlil Çalışması*, (Kilis: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 2011), 3.

safhasıyla ilgili belirgin bir geleneksellik göze çarpar.⁷ Yörenin halk kültürüne dair pek çok konu amatör ve akademik olarak derlenerek yayınlanmış ve yayınlamaya devam etmektedir. Bu konuda gerek kaynak kişilerin gerekse derlemecilerin azımsanmayacak miktarda yayınları vardır⁸.

Kilis halk kültürü üzerine hazırladığımız çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yöredeki *bayramlar, törenler ve kutlamalar* ele alınmıştır. Bu bölümde dini ve millî bayramlar yanında millî ve dini törenler ile mevsimlik törenler yer almaktadır. İkinci bölümde ise Kilis halk kültüründe *günlük hayatla ilgili uygulama ve inanışlara* yer verilmiştir. Bu bölümde günlük hayatımızın bir parçası olan geçiş dönemi uygulamaları, ev, büyü, fal, halk hekimliği, halk takvimi vb. unsurlarda karşımıza çıkan yöre halkının günlük hayattaki uygulama ve inanışlarıyla ilgi tespitlerimiz mevcuttur.

Kilis halk kültüründe bayram, tören ve kutlamalar ile günlük hayatla ilgili uygulama ve inanışlarla ilgili bölümlerin hazırlanmasında Mehmet Erol'un Kilis Halk Kültürü (2012) adlı çalışması, Anıl Can Kılıç'ın [Kilis-Musabeyli Folkloru ve Halk Edebiyatı (Derleme-İnceleme-Tasnif)]⁹ yüksek lisans tezi, Zeynep Dilek Öz'ün Kilis halk kültürüyle ilgili derleme arşivi ve bizim de sözlü kaynaklardan derlediğimiz bilgilerden faydalanılmıştır. Yöredeki bayram, tören ve kutlamalarla ilgili uygulama ve inanışlar şu şekildedir:

1. BAYRAMLAR, TÖRENLER VE KUTLAMALAR

Bayram, tören ve kutlamaların millî kültür içerisinde köklü bir geçmişi söz konusudur. Milletlerin bu özel günlerinin şekillenmesinde tarihin izleri olmakla birlikte zaman içerisinde komşu milletlerin, etkilenilen dinlerin ve inanç sistemlerinin, coğrafyanın vb. etkisi de söz konusudur. Zengin bir kültürel dokuya sahip olan Türk kültüründe bunların izlerini görebilmekteyiz.

1.1. Bayramlar

1.1.1 Dinî Bayramlar

İslam dininde Ramazan ve Kurban olmak üzere iki dinî bayram olup genel kanaate göre bu bayramlar Hicri II. asırdan itibaren kutlanmaya başlanmıştır.¹⁰ Bayram kelimesinin halk arasında gülme ve sevinme anlamında kullanıldığını belirten Kâşgarlı Mahmud, bu kelimenin Farslarda da görüldüğünü, Oğuzlar tarafından “beyrem” şeklinde telaffuz edildiğini kaydetmiştir.¹¹

1.1.1.1. Arefe Günü

Arefe günü dini bayramlardan bir gün önceki gündür. Bu günde bayram için çeşitli hazırlıklar yapılmaktadır. Özellikle bayanlar için yoğunluğun olduğu bir gündür. Kilis halk kültüründe Arefe gününde yapılan uygulama ve inanışlar şöyledir:

- ✓ Arefe günü yöre halkı kabir ziyaretine gider. Kabir ehline dua edilir. Çocukların alıp yemesi için mezarların üzerine şeker bırakılır.

⁷ Mehmet Erol, “Kilis ve Çevresinde Zeyrat Günleri Geleneği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17/1 (2018), 113.

⁸ Mehmet Erol, “Kilis Halk Kültürü”, *Belgelerle Kilis*. Ed. M. Elif Özmen, (İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012), 317-377,

⁹ Anıl Can Kılıç, *Kilis-Musabeyli Folkloru ve Halk Edebiyatı (Derleme-İnceleme-Tasnif)*, (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021).

¹⁰ Necati Doğuş, *Arşiv Belgeleri Işığında 19. Yüzyılda Dini Bayramlar*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001), 10.

¹¹ Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985), 484.

- ✓ Mezar üzerindeki otlar temizlenir, çiçekler sulanır ve Kur'an okunur. Bir nevi ölüyle bayramlaşmaya gidilir.
- ✓ Ramazan davulcuları Arefe günü para toplar. Davlulara verilen paranın bereketiyle döneceğine inanılır.
- ✓ Ölen kişilerin Arefe günü yakınlarını bayramlaşmak için beklediklerine inanılır.
- ✓ Arefe gününde yardıma muhtaç kişiler mutlu edilerek onların hayır duaları alınır.
- ✓ Bayramdan bir gün önce evdeki çocuklar banyo yaptırılır. Banyodan sonra kız çocuklarının avucuna ve parmaklarına; erkek çocuklarının ise serçe parmağına kına yakılır. Bu, Kilis halk kültüründe bayram nişanelerinden biridir. Aynı durum Kurban Bayramı'nda da tekrarlanır.

1.1.1.2. Ramazan Bayramı

Ramazan ayının Kilis halk kültüründe önemli bir yeri vardır. Halk, Ramazan ayının bereketiyle geldiğine inanır. Ramazan ayında esnafların işlerinin ikiye katladığına inanılır. Ramazan ayı boyunca iş yerleri genellikle sahur vaktine kadar açık olmaktadır. Ayrıca Cumhuriyet Caddesi trafiğe kapatılmakta buraki esnaflar ürünlerini daha iyi teşhir edebilmek için kaldırımlara çıkartabilmektedir.

Kilis'te Ramazan ayının vazgeçilmezlerinden biri de Ramazan davulcularıdır. Kilis halk kültüründe Sahura kaldıran bu kişilere *Söhürcü* adı verilmektedir. Bu kişiler eski dönemlerde ellerinde tef, darbuka, zilli tef ve fanuslarla gezer mâniler söylerlermiş. Ramazan ayının son günlerinde ise Kerebiç türküsünü söyleyerek kapı kapı dolaşmışlar.¹²

Ramazan ayının son haftasına gelindiğinde Kilis'te ayrı bir hareketlilik başlar. Bu hareketliliğin nedeni Kilis halk kültürüyle özdeşleşmiş kerebiç yapımıdır. Yörede kerebiç genellikle Ramazan Bayramı'nda tüketilen bir tatlıdır. Kerebiç yapımı sırasında kadınlar arasında birlik, beraberlik ve dayanışma gözlenir. Kilis'te kerebiç yapımı Ramazan ayının on beşinden sonra başlar. Bayramdan bir gün önce bitirmeye çalışılır. Kilis'te fırıncılar ekmek yapımı dışında yemek, pasta ve börek pişirme işlemlerinde aktif olarak yer alırken, Ramazan ayının son haftalarında fırınlar diğer işlemler için kapatılarak sadece ekmek ve bayram lezzeti olan kerebiç pişirme işlemleriyle meşgul olmaktadır. Bu kerebiç yapma geleneği Ramazan ayında yoğunluk kazanmaktadır. Fırınlarda kerebiç pişirtmek için sıra ve tepsi bulmak biraz zorlaşmakta olup öncesinde tepsi ayırtmak gerekmektedir.

- ✓ Bayram günü namazdan sonra aile bireyleri kendi arasında bayramlaşır. Kahvaltı yapıldıktan sonra komşu ve aile büyüklerinin ziyaretine başlanır. Küs ve dargınlar bayramda barıştırılır.
- ✓ Bayram sabahı erken kalkmak çok sevaptır. Bayram sabahı mezardakilerin erkenden ayakta olduğuna inanılır.
- ✓ Erkekler, bayram namazından önce evdeki kadın ve çocukları kaldırır. O günün bereketinden ve güzelliklerinden mahrum kalmamaları istenir.
- ✓ Bayram namazı çıkışında cami önünde hayır olması için şeker, çikolata vb. dağıtılır.
- ✓ Bayram namazı bitinceye kadar hiç kimse bir şey yemez, orucun namaz sonuna kadar devam ettiğine inanılır.
- ✓ Ramazan Bayramı'nda erkek tarafı kız tarafının evine bir tepsi baklava götürür. Ayrıca kayınbaba gelin kıza harçlık verir, bayramlık kıyafet hediye eder ve altın bilezik takar.

¹² Reşit Muhtar, *Kilis Kültüründe Türküler, Hikâyeleri ve Oyunlar* (İzmir: GNG Ofset, 2014), 49.

1.1.1.3. Kurban Bayramı

Bayramdan önce aileler kesecekleri hayvana karar verirler. Yörede daha çok koyun tercih edilmekle birlikte büyükbaş kesen aileler de vardır. Hatay tarafına doğru dağ köylerinde ise kurban olarak keçi tercih edilmektedir.

Kırsal kesimlerde aileler kurbanlıklarını kendileri beslerken şehir merkezinde kurbanlıklar bayram öncesinde kurulan hayvan pazarından temin edilmektedir. Her aile bütçesine uygun bir kurban kesmekte, kurban kesemeyen ailelere ise kesenler *pay* vermektedir. Önceleri, Allah yoluna kurban edileceği inanıldığı için kesilecek hayvana kına yakılmaktaydı. Bu gelenek günümüzde sadece hatıralarda kalmıştır.

Kesilecek hayvanın acı çekmemesi çok önemlidir. Bu nedenle bıçaklar önceden bilenir ve bu konuda tecrübesi olan birilerine kurban teslim edilir. Kurban edilen hayvanın bıçaktan korkmaması için gözleri ya kulağıyla kapatılmakta ya da bir bezle örtülmektedir. Bu uygulama kesilecek hayvana verilen değeri göstermesi bakımından önemlidir.

Kilis halk kültüründe kurban etinin bereketin ve kutsallığın sembolü olarak görülmesinden ötürü bir yıl boyunca tüketilmesine gayret edilir. Örneğin; et bir kuşbaşı büyüklüğünde olsa dahi pişirilen yemeğe katılarak yemeğin lezzetli, bereketli ve şifalı olacağı düşünülmektedir. Her evde buzdolabının olmadığı dönemlerde kurban eti kavrulularak bunlardan avuç içi büyüklüğünde toplar yapılır, bu toplar ya sepetlere konup kiler tavanına asılır yahut küplere konurdu. Bu yöntemi ifade için de “Hakk için kurban, küp için topaç” sözü türemiştir.

Kilis halk kültüründe Kurban Bayramı’nda kız evine kurbanlık hediye etme önemli bir âdettir. Gençler, nişanlılık sürecindeyken erkek tarafı bayramın birinci günü satın aldıkları koçu çeşitli şekillerde süsleyerek ve kına yakarak kız evine göndermektedir. Koçun boynuzuna altın bileziklerin takılması da önemli bir husustur.

Bayramın ilk günü kurban etiyle uğraşıldığı için aileler genellikle yoğundur. İkinci ve üçüncü günlerde aile ve akraba ziyaretleri gerçekleştirilir. Dördüncü gün ise çocukların bayram yerine götürüldüğü gündür. Yöredeki bazı uygulama ve inanışlar şöyledir:

- ✓ Kurbanlık hayvan, canını zor verirse kesen kişinin elinin ağır olduğuna inanılır.
- ✓ Kurban kesilirken kurbanlık hayvanın başı kibleye çevrilir.
- ✓ Kurbanın kanı evdeki çocukların alınına sürülür.
- ✓ Eti yenen kurban hayvanının kemikleri çöpe atılmaz. Eğer atılırsa kurbanın kabul olmayacağına inanılır.
- ✓ Kurbanın eti pay edildikten sonra, paylar ihtiyaç sahiplerine dağıtılır.
- ✓ Hacca giden kişiler Kurban Bayramı’ndan bir hafta önce tırnaklarını keserler ve bayrama kadar kesmezler. Yörede kurban kesen kişiler de bu geleneği devam ettirmektedir.

1.1.1.4. Kilis Bayram Yeri

Bir dönem ülkemizin bütün kentlerinde olan yalnız günümüzde kadim geleneklerine bağlı Kilis gibi birkaç şehrimizde bulunan bayramlarla özdeşen unsurlardan biri de bayram yerleridir. Kilis’te bayram günleri Müslümanbey sokaktaki boş alana tahta salıncaklar, atlıkarıncalar ve dönme dolaplar getirilir. Bunun yanı sıra at binme organizasyonu ile hem aile bireyleri hem de çocuklar eğlenir. Buraya getirilen salıncak, atlıkarınca ve dönme dolaplar sanki tarihin tozlu raflarından çıkmış gibidir. Bayram yerindeki bu cümbüşe çocuklar koşarak gittikleri gibi büyükler de eski günlerini hatırlama fırsatı buldukları için ayrı bir hevesle dâhil olmaktadır.

1.1.2 Millî Bayramlar

29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma, Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı millî bayramlarımızdandır. Bu bayramlar eski dönemlerde genellikle okullarda kutlanmaktaydı.

23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nda aileler çocuklarını bir gün önce banyo yaptırmakta okul kıyafetlerini yıkamakta okulda okuyacağı şiirin provasını yaptırmaktaydı. Bayram günü, çocuklar köylerde ailelerinin de katıldığı etkinlikte ezberledikleri şiirleri okumaktaydı. Bayram etkinliğinde ayrıca çocukların eğlenmesi için yoğurt içerisinde para bulma, kaşıkla yumurta taşıma ya da çuval yarışı yapılmaktaydı.

19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı ise lise dönemine geçen gençlerin sevincini ve mutluluğunu paylaştığı bir ortamdı. Liseli gençler beden eğitimi öğretmenlerinin yönlendirmesiyle hemen hemen bir ay önce başladıkları provalarını şehir stadyumunda sergilemekteydi. Şehrin değişik yerlerindeki okullarından yürüyerek şehir stadyumuna gelen gençler burada sergiledikleri etkinliklerle okullarını temsil etmekteydi. Bu süreçte şehirdeki hemen herkes stadyumda düzenlenen etkinlikleri izlemeye gelmekteydi.

30 Ağustos Zafer Bayramı'da Kilis'teki siyasi partiler ve STK'ler ve şehrin ileri gelen idari ve askeri erkânı şehir merkezindeki Atatürk anıtına çelenk koymaktadır.

7 Aralık tarihi Kilis için önemli bir gündür. Kilis, 7 Aralık 1921'de Fransız işgalinden kurtulmuştur. Bugün şehir genelinde bir bayram sevinciyle kutlanmaktadır. Şehir genelinde sokaklara bayraklar asılmakta, Atatürk anıtına çelenk bırakıldıktan sonra saygı duruşunda bulunmaktadır. Akabinde Kilis savunmasında kahramanlık gösteren şehit ve gaziler yâd edilmektedir.

1.2. Millî-Dinî Törenler

Her toplum için geçerli olan, önem verilen tören ve kutlamalar zaman geçtikçe farklılaşmıştır. Toplumların çevrelerinde bulunan komşu milletlerin etkileri, dinsel inançlar tören ve âdetlerin değişmesine ve gelişmesine sebep olmuştur. Toplumların önem verdikleri olayları anma ve kutlamaları bağlamında kullanılan kavramlar zaman içinde farklı şekillerde adlandırılrsa da ortak bir işleve sahip olduğu bilinmektedir.¹³

1.2.1. Diş Hediği

Bebeğin diş çıkarması bebek açısından zorlu bir süreçtir. Bebeğin diğer dişlerinin sağlıklı çıkması ve bu süreci en az zorlukla atlama amacıyla Türk kültüründe çeşitli uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Bebeğin ilk dişinin çıkması Türk kültüründe diş hediği, diş buğdayı gibi adlarla kutlanmaktadır¹⁴.

Bebeğin ilk dişini çıkarmasına yönelik olarak hemen hemen her yörede benzer uygulamalar görülmekle birlikte aralarında bazı farklılıklar da olabilmektedir. Kilis halk kültüründe ritüel havasında geçen bu uygulama bebeğin akrabalarının ve komşularının katılımıyla gerçekleştirilir. Bir araya gelen kişiler; dua edip, iyi temennilerde bulunarak diş hediğinden yerler.¹⁵

Çocuğun dişlerinin görülmesiyle birlikte diş gören kişi bebeğe bir hediye almakla hükümlüdür. Bebeğin dişinin çıktığı haberinin duyulmasıyla birlikte aile büyükleri diş hediği uygulamasına başlar. Diş

¹³ Nuran Acar, "Millî ve Dini Törenlerin Törenselleşme Perspektifinde İncelenmesi", *Ulakbilge* 3/5 (2015), 65.

¹⁴ Esra Tarhan, "Geleneğin Sosyal Medya Yolculuğuna Bir Örnek: Diş Hediği", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (2023), 355.

¹⁵ Zeynep Dilek Alptekin, "Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/77 (2021), 165-166.

hediyi, davet edilen misafirlerin sayısına göre tencere veya kazanda hazırlanmaktadır. Haşlanan buğdaylar süslenen tabaklar içerisinde misafirlere ikram edilmektedir. Dış hediyi çocuğun dişlerini kolay ve sağlıklı çıkarması için yapılan bir ritüeldir. Dış hediyi yapılmayan çocukların dişlerinin eğri çıkacağıyla ilgili yörede yaygın bir inanış söz konusudur. Dış hediğine davet edilenler bütçelerine göre çocuğa hediyeler getirmektedir.

1.2.2. Sünnet

Günümüz sosyal yapısı içerisinde özel bir anlama sahip olmakla birlikte “sünnet”, İslamiyet öncesi Türk kültürü içerisinde yer almamaktadır. Türk Arap ilişkileri çerçevesinde kökeni İslamî olmayan ancak Araplarca İslamî bir öge olarak kabul edilen sünnet, Türklere İslamiyetin kabul ettirilmesi sürecinde dini bir öge olarak sunulmuştur.¹⁶

Kilis'te değişen yaşam şartlarına bağlı olarak sünnet törenleri de değişikliğe uğramıştır. Eski dönemlerde maddi durumu iyi olan aileler çocukları için sünnet düğünü tertip etmekteydi. Düğüne akrabalar, komşular davet edilir ve yemekler verilirdi. Davete katılanlar bütçelerine göre sünnet olan çocuğa kıyafet, saat, çeyrek altın vb. hediyeler getirmektedir.

Sünnet düğününde, sünnet çocuğu kadar başrolde olan bir kişi ise kirvedir. Kirve çocuğun yakınlarından birisi olabileceği gibi yabancı birisi de olabilir. Ancak kirvelik bağından sonra akrabalarından bile daha yakın olunmaktadır. Kirve, çocuğun başı sıkıştığında babasından sonra başvurabileceği ilk kişidir. Yörede kirvenin ileride çocuğun düğününü yapmakla da yükümlü olduğuna inanılır. Sünnet olan çocuğun ileride kirvesinin kızlarıyla evlenmesinin günah olduğuna inanılmaktadır.

Sünnet düğününde çocuğun istediği her şey yapılmaya çalışılır. Üzerine sünnet elbisesi giyen çocuk düğünün en görkemli kişisidir. Sünnetten önce çocuğun yanına gelen yakınları onu motive etmek için “Artık sen de erkek oluyorsun!” diyerek cesaretlendirirler. Sünnet bittikten sonra düğüne gelenler getirdikleri hediyelerle çocuğun acısını dindirmeye çalışırlar.

1.2.3. Askerlik

Askerlik, Türk'ün töresidir. Askerlik yapmamak, Türk genci için adam yerine konulmamak anlamına gelir. Halk arasında askere gitmeyene kız verilmez, askere gitmemiş olan genç kendini ispatlamış sayılmaz.¹⁷ Yöredeki askerlikle ilgili uygulama ve inanışlar şöyledir:

Askere gidecek gencin akrabaları ve komşuları bir hafta öncesinden genci evlerine davet ederek yemek yedirerek cebine harçlık koyarlar. Kazasız belasız, sağ salim dönebilmesi için iyi dileklerde bulunurlar.

Asker adayının ailesi de gencin başına kötü bir şeyin gelmemesi için Kilis'teki bazı yatır ve ziyaret yerlerine giderek dualar etmektedir. Önceden hazırlanan muska ya da cevşeni gencin boynuna asmasını istemektedirler. Çoğu aile ziyaret yerlerinde adak adamakta asker adayı döndükten sonra da bu ziyaret yerinde adak kurbanlarını kesmektedir.

Askere gidecek gence kına yakma geleneği Kilis halk kültüründe hâlâ canlı şekilde yaşamaktadır. Bu kınayı genellikle askerlik görevini yerine getirmiş arkadaşları üstlenmektedir.

Maddi durumu iyi olan aileler asker gecesini yaparken; maddi durumu iyi olmayan aileler ise komşu ve akrabalarla konvoy eşliğinde çocuklarını otogardan uğurlamaktadır. Asker uğurlama zamanlarında Kilis otogarında davulcular hazır bulunmakta, asker adayının yakınları davulculara para vererek kısa bir uğurlama

¹⁶ Kürşat Öncül, “Kültürleşme Açısından Türk Kültüründe Sünnet”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/20 (2019), 123.

¹⁷ Mehmet Naci Önal, “Trabzon'da Asker Düğünü”, *Milli Folklor* 64 (2004), 137.

töreni gerçekleştirmektedir. Ayrılma zamanı geldiğinde asker adayları “Yoh, yoh”lar söylenerek otobüse bindirilmektedir. Askere giden gencin bindiği otobüsün arkasından su dökülerek askerliğinin su gibi akıp geçeceğine inanılır.

1.2.4. Hac

Hac ibadeti, Allah’ın kulları üzerine belirli bir maddi duruma bağlı olarak farz kıldığı bir ibadettir. Haccın farz oluşu ayetlerde açık bir şekilde beyan edilmekle birlikte bu ibadetin nasıl yapılacağı hadislerden, sahabe kavlından öğrenilmektedir.¹⁸ Kilis’te hacı adayı hacca gitmeden önce yakınlarını davet ederek evde Kur’an okutur, gelenlerle helalleşir. Yörede hac ile ilgili uygulama ve inanışlar şöyledir:

- ✓ Hacdan getirilen hediyelere ayrı bir itibar verilir. Özenle kullanılır.
- ✓ Çocuğu olmayan ailelere hacdan deve eti getirilir. Bunu yiyen ailelerin çocuğu olacağına inanılır.
- ✓ Hacca giden kişi Arafat’ta kimi niyet ederse bir sonraki seferde onun hacca gideceğine inanılır. Buna *hacı çağırma* adı verilir.
- ✓ Kısmeti kapalı olduğuna inanılan kimseler hacı adayına atletini verir. Hacı adayı orada bu atleti kutsal bir yere sürer ve geri getirir. Sonra bu kişinin kısmetinin açılacağına inanılır.
- ✓ Hacdan getirilen Zenzem suyunun her derde deva olduğuna inanılır.
- ✓ Zenzem suyundan bir miktar alınarak bir kova suyun içerisine aktarılır. Sonra bu suyla ev yıkanır evin bereketli olacağına inanılır.

1.3. Mevsimlik Törenler

Tarihin ilk devirlerinden itibaren mevsimsel geçişler tören şeklinde kutlanmıştır. Avcı toplumdaki tarımcı topluma geçildiğinde bu törenler bereket ve bolluğa yönelik olmuştur. Eski Türk kültüründe de kıştan sonra baharın gelmesi törenlerle kutlanmıştır. İnsanoğlunun doğa karşısındaki tavrının neticesinde baharın gelmesi karşısında duyulan sevinç, hemen her coğrafyada adı her ne olursa olsun bir bahar bayramı kutlamasını karşımıza çıkarmaktadır¹⁹.

1.3.1. Hıdırellez

Hıdırellez, Türk Dünyasında kutlanan ilk yaz bayramlarından biridir. Kaynağı çok eskilere dayanmakla birlikte Anadolu’da ve Anadolu dışındaki Türk halkları tarafından büyük ilgi gösterilmektedir. Dolayısıyla Hıdırellez, Türk toplumunu canlandıran, birlik ve beraberliği pekiştiren bir olgudur.²⁰

5 Mayıs’ı 6 Mayıs’a bağlayan gece Hıdırellez günü olarak kabul edilir. Ülkemizin diğer yerlerinde olduğu gibi bu gecede Kilis’te de dilekler dilenmektedir. Kilis’te Hıdırellez akşamında kâğıda yazılan dilek gül ağacına asılır. Yine bugünün akşamında önceden yazılan dilek bir akarsuya atılır. Dileği akarsuya atan kişi arkasına bakmadan gitmelidir. Eğer dilek kâğıdının akarsuya düşüp düşmediğine bakarsa dileğin tutmayacağına inanılır. Dilek kâğıdına genellikle ev, araba resimleri yanında evlenmek isteyenler de gelin-damat resmi çizer.

¹⁸ Mualla Akyol, “Hac İbadetinin Hükümleri Hususunda Hanefi ve Mâlikî Âlimleri Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2020), 173.

¹⁹ Fatmagül Küçük Tursun, “Ceyhan’da Bir Mevsimlik Bayram: Tepgeç/Tepreş”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/31 (2014), 276.

²⁰ Alaattin Uca, “Türk Toplumunda Hıdırellez”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), 113.

Ev sahibi olmak isteyen bir kişi, ev sahibi olan 40 kişiden cüzi miktarda para ister. Topladığı parayla altın ya da gümüşten yapılmış bir anahtar alarak bunu bir yıl boyunca boynunda taşır. Dilekte bulunan kişi, bir yıl içerisinde ev sahibi olacağına inanır.

1.3.2. Yağmur Duası

Tarımla uğraşan toplumların kendi inanç sistemlerine göre tasarladıkları ve doğaya hükmettiklerini düşündükleri doğüstü güçlere veya ata ruhlarına yönelerek birtakım büyüsel işlemlerle –ki büyü, taklit ve benzetme ilkelerine dayanır- yağmur yağdırmayı amaçladıkları uygulamaların bütünüdür.²¹

Yörede yılın kurak geçmemesi için özellikle çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen ailelerin bir araya gerek düzenledikleri bir ritüeldir. Türk kültüründe çok eski bir geçmişi olan bu uygulama hâlen varlığını devam ettirmektedir.

Yılın kurak geçeceği anlaşıldığı dönemde köy ahalisi önceden haberleşerek bir Cuma günü namazdan sonra köye yakın bir yerdeki ziyaret yerine gidilir. Kilis çevresinde ziyarete çıkma geleneği, her yıl bahar aylarında yapılmaktadır. Bölgede genellikle ziyaretler yağmur duası amacıyla yapılmaktadır. Ziyaret esnasında mevlitler okutulmakta dualar edilmekte Kur'an-ı Kerim tilaveti yapılmaktadır. Maddi durumu iyi olanlar Allah rızası için kurban kesmektedir. Kurban etinden herkesin yemesi sağlanır. Yağmur duasına geçmeden önce küsler barıştırılır. Hoca eşliğinde yağmur duası gerçekleştirilir. Bu arada eller ters çevrilir. Törene katılanlar yaratıcıdan o sene bolluk ve bereket olması düşüncesiyle yağmur dilemektedir.

Yağmur duasıyla özdeşleşen bir gelenek de *çömçeli gelin* oyunudur. Bu oyunu köyün çocukları daha önce büyüklerinden gördükleri gibi gerçekleştirmektedirler. Köyün bir ucundan giren çocuklar köydeki bütün haneleri ziyaret etmektedirler. Çömçe gelin, bir ağaç parçası üzerine bir gelin şeklindeki sembolik kukladır. Çocuklar ya da gençlerden birisi bunu elinde taşıırken diğerleri şu maniyi söyler:

Çömçeli gelin ne ister

Çömçeli gelin yağ ister

Yağ olmazsa bal olsun

Verinen malı bol olsun

Çocuklara ev sahipleri gönüllerinden kopan bulgur, un, yağ, şeker vb. verir. Toplanan şeylerle köy meydanında ya da köyün yakınındaki bir çayırılıkta yemekler yapılır hep birlikte yenir.

1.3.3. Zeyrat Günleri

Kilis ve bağlı köylerinde her yıl nisan sonu veya mayıs başlarında *zeyrat* adı verilen geleneksel bir uygulama mevcuttur. Bu günlerde köy halkı en yakındaki ziyaret yerine giderek kurbanlar kesmekte, burada hazırladıkları yemekleri davetlileriyle birlikte topluca yemekte dirler. Bu günlerde duruma göre yağmur duası yapılmakta, dualar edilmekte, dilekler dilenmektedir. Yörede zeyrat (ziyaret sözcüğünden bozulma) denilen bu yerler bir türbe, bir mezar yahut ağaçlık bir alan olabilmektedir. Zeyrat günleri takvime bağlı olarak düzenlenen törensel uygulamalardan gibi görünse de mezarların ziyaret edilmesiyle atalar kültürünü, ağaçlık alanların ziyaret edilmesiyle de ağaç kültürünü ve kurban ritüelini barındıran sentez bir uygulamadır. Bu yönleriyle derin kökleri olan geleneksel bir uygulama niteliğindedir.

Kilis merkez ve ilçe köylerinde 41 ziyaret yeri mevcuttur. Bu yerlerin 21'i şehir merkezinde olup yılın herhangi bir zamanında dilek ve dua için gidilen yerlerdir. Diğerleri ise belirli bir zamana bağlı olarak

²¹ Gürbüz Erginer, *Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri* (Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 1997), 211.

(zeyrat günü) topluca ziyaret edilen ve genel olarak çevrelerindeki en yüksek tepede konumlanmış belirli bir şahsa bağlanmamış bir mezar (şehit mezarı) yahut ağaçlık bir alandır. Bazı köylerde zeyrata çıkılan yerlerdeki dua edilen mezarların kime ait olduğu bilinmemektedir. Hatta mezar bile olup olmadığı belli olmayan bu yerler taşlarla çevrilerek kutsanmıştır. Bu Türk kültür havzalarında yaygın olarak karşılaştığımız atalar kültüne ait bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine belli ağaçların kutsanması, bu ağaçlara dualar edilmesi de mitolojik kökenli uygulamalardandır.²²

1.3.4. Koç Katımı

Koç katımı, yaz aylarında sürüden ayrılan koçun belli bir süre beslendikten sonra tekrar sürüye katılmasıdır. Koç katımı, hayvancılıkla geçimini kazanan aileler için önem arz etmektedir. Bu nedenle ülkemizin genelinde olduğu gibi Kilis halk kültüründe de koç katımı bir tören havasında gerçekleştirilir.

Ağustos ayında sürüden ayrılan koçlar farklı bir ağıla katılır. Burada koçlar iyi derecede beslenir. Ekim ayı gelmesiyle birlikte koçlar sürüye katılır. Koçların sürüye katılmasına *koç katımı* adı verilir. Koçların sürüye katıldığı zaman sürü sahipleri kendi arasında birtakım kutlamalar gerçekleştirir. Bazı sürü sahipleri kurban keserek komşularını davet eder. Sürüye katma sırasında da katılan koçun boynuna nazar boncuğu, boynuzlarına da elma takılır. Bazı aileler de koçu değişik renklerle süslemektedir. Katım işlemi bir ritüel havasında gerçekleştirilir.

Kilis kültüründe koç katımının belli tören havasında yapılmasının nedeni yılın bereketli olması, doğumların sıkıntısız gerçekleşmesi, doğum zamanında havaların iyi olması içindir.

2. GÜNLÜK HAYATLA İLGİLİ UYGULAMA VE İNANIŞLAR

Anadolu insanının hayatında yer alan en önemli kültür yapılarından biri de inançlardır. Kültürün önemli unsurlarından biri olan ve toplumlara ait bazı özellikleri bünyelerinde barındıran halk inançları çeşitli konularda olabilir ve çeşitli kaynaklardan beslenebilirler. Bir hastalığı tedavi etmede, yağmur yağdırmada, yola çıkarken vb. bu inançları görebiliriz.²³

2.1. Geçiş Dönemleri

Geçiş törenleri, insanların içinde bulunduğu durumdan sıyrılarak yeni duruma, yeni hayata, yeni kimliğe erişmelerini sağlamak, kolaylaştırmak, onaylamak amacıyla, topluluğun geniş katılımıyla gerçekleşir.²⁴

2.1.1. Doğum

Geçiş dönemlerinden ilki doğum olup doğum da kendi içerisinde doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yöredeki doğumun safhalarıyla ilgili uygulama ve inanışlar şöyledir:

2.1.1.1. Doğum Öncesi

Çocuğu olmayan aileler dinî, halk hekimliği ve modern tıp uygulamaları etrafında çocuksuzluklarına çare aramaktadır. Dinî uygulamalar içerisinde genellikle yatır, türbe ziyaret yerlerinin ziyaret edilmesi ve

²² Mehmet Erol, "Kilis ve Çevresinde Zeyrat Günleri Geleneği", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17/1 (2018), 113-122.

²³ Çiğdem Mollaibrahimoğlu, "Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar: Doğum Örneği", *Folklor/Edebiyat* 20/79 (2014), 9.

²⁴ Şirin Yılmaz, "Kına Gecesi Ritüelinde Anlamsal İşleyiş: Çağrışımlar, Düşünyapılar, Dönüşümler" *Millî Folklor* 125 (2020), 163.

burada gerçekleştirilen pratikler karşımıza çıkmaktadır. Buralarda Allah'a dua edilip çocuk niyaz edilmesi yanında ağaçlara beşik maketi, üzerinde not bulunan kâğıtlar asmak gibi uygulamalar da vardır.

İslam Bey Parkı içindeki türbede çocuk sahibi olmayan aileler perşembeyi cumaya bağlayan gecede sabahlarlar. Böylece çocuk sahibi olabileceklerine inanırlar. Ayrıca Şih Efendi Tekkesi'nde özellikle Hıdırellez'de çocuksuz aileler beşik maketleri asmaktadır. Polateli ilçesinde Ali Ocağı da çocuk sahibi olmak isteyenlerin ziyaret ettiği bir ziyaretgâhtır. Zadedi Şeyh Hüseyin Uğurlu Türbesi de çocuk sahibi olmak isteyenlerin gittikleri ziyaret yerleri arasındadır.

Bunun yanında dinî uygulamalar içerisinde sürekli düşük yapan kadın, nefesi keskin hocaya götürülmekte ve hoca dua ederek kadının beline okunmuş bir kuşak bağlamaktadır. Bu kuşak, doğum gerçekleşinceye kadar kadının belinden çıkarılmamakta ve bu uygulamadan sonra kadının bebeğinin düşmeyeceğine inanılmaktadır. Ayrıca hamile kalmak isteyen kadına Meryem suresi okutulur. Kadının doğan bebeğine Meryem adı verilir.

Halkın uzun tecrübelerine dayanan halk hekimliği uygulamaları hâlâ yörede canlılığını korumaktadır. Tespit ettiğimiz bazı uygulamalar şu şekildedir:

- ✓ Pişmiş soğan veya sarımsak havanda dövülür ve şekere katılarak çocuğu olmayan kadına yedirilir.
- ✓ Saman su içerisinde kaynatıldıktan sonra buharına kadın oturmakta ve buharın kadının rahmini temizlediğine inanılmaktadır.
- ✓ Zeytinyağı içerisine 40 adet kuru incir konularak bir hafta bekletilir. Daha sonra kadına 40 gün boyunca birer tane incir yedirilir. 40 günün sonunda kadının hamile kalacağına inanılır.
- ✓ Kırık çıkık işleriyle uğraşan tecrübeli kişiye kadının beli yani rahmi çektilir.
- ✓ Hacca gidenler, hacdan deve eti getirir. Çocuğu olmayan kadına yedirilir.
- ✓ Çocuk sahibi olmak isteyen anne ve baba adaylarının günümüzde çoğunlukla başvurduğu yöntem modern hekimlik uygulamalarıdır. Ancak Kilis ve yöresinde kısırlığın ayıp olduğu düşüncesi ve modern tıp uygulamalarının pahalı olmasından dolayı insanlar dinî uygulamalar ve halk kimliği uygulamalarına daha fazla başvurmaktadır.

Doğum öncesi uygulamalar içerisinde aşermeye ilgili pratikler de söz konusudur. Aşerme, gebeliğin belli bir döneminde hamile kadının vakitli ya da vakitsiz çeşitli yiyecekleri canının çekmesi durumu olarak tanımlanır.²⁵ Yörede aşermeye ilgili tespit ettiğimiz uygulamalar şöyledir:

- ✓ Kadının canının istediği şeyi yemezse çocuğun vücudunda yemek istediği yiyecek şeklinde doğum lekesi çıkacağına inanılır.
- ✓ Kadın, çocuğunun benli olmasını istiyorsa hamileliğinin kırkıncı günü tüm tüm karabiber çekirdekleri yutar.
- ✓ Aşeren kadının canı ekşi isterse kızı, tatlı isterse oğlu olacağına inanılır.
- ✓ Aşererken kadının canı kahve isterse bebeğin esmer olacağı düşünülür.
- ✓ Aşeren kadının canı şeftali çekerse bebeğin tüylü olacağına inanılır.
- ✓ Hamile kadının canı incir çekerse kızı olacağına inanılır.

²⁵ İsmail Abalı, *Koçarlı Halk Kültürü* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 15.

- ✓ Kadının hamilelikte tiksindiği şeyden ileri de bebeğin de tiksineceğine inanılır.

Hamilelik öncesinde ailelerin merak ettiği durumlardan biri de bebeğin cinsiyetidir. Kilis halk kültüründe bebeğin cinsiyetiyle ilgili tahminler şu şekildedir:

- ✓ Aile büyüklerinden birisi rüyada ocak görürse bebeğin erkek olacağına inanılır.
- ✓ Kadının göbeğinden aşağısı kahverengi olursa erkek, beyaz olursa kız derler.
- ✓ Anne hamileliği sürecinde güzelleştiyse erkek; çirkinleştiyse kız çocuğu olacağına inanılır.
- ✓ Gebe kadının karnı yaygın, geniş ve kalçası büyük olursa kız; karnı sivri olursa erkek olduğu söylenir.
- ✓ Gebe olan kadından habersiz oturacağı yerlere bıçak ile makas konur. Bıçağın üstüne oturursa erkek, makasın üstüne oturursa kızı olacağına inanılır.

Kilis ve yöresinde tespit ettiğimiz doğum öncesi diğer sakınma ve uygulamaları şu şekildedir:

- ✓ Gebe kadın kelle paça yemez. Yerse çocuğunun sümüklü olacağına inanılır.
- ✓ Çocuğun çirkin, kötü huylu olmaması için hamile kadın kötü huylu insanlara veya toplum hayatında olumsuz çağrışımları hayvanlara bakmasına mani olunur.
- ✓ Hamile kadına balık yedirirler. Hamilelikte annesi balık yiyen çocukların ileride zeki olacağına inanılır.
- ✓ Kadına bebeğinin güzel olması için hamilelik sürecinde ayva yedirilir.
- ✓ Gebe kadın sakız çiğneyemez, bebeğin bıyığının eğri olacağına inanılır.
- ✓ Gebelik sırasında hamile kadına çirkin ve kötü şeylerden bahsedilmez. Bebeğin bunlardan etkileceğine inanılır.

2.1.1.2. Doğum Sırası

Doğum süresi yaklaştıkça ailenin genelinde bir heyecan ve bu süreçte oluşabilecek sıkıntıları bertaraf etmek amaçlı uygulamalar karşımıza çıkmaktadır. Kilis halk kültüründe doğum sırası uygulama ve inanışlarla ilgili tespitlerimiz şu şekildedir:

- ✓ Doğum sancısı başlayan kadına suda bekletilen Meryemana otundan bir bardak içirilir. Böylece kadının rahminin genişleyeceği ve daha kolay doğum yapacağı düşünülür.
- ✓ Doğum olayı güçleşirse odadaki kadınlardan birisi hamile kadını ters şekilde sırtlarına alarak silkeler.
- ✓ Kadının sıkıntısız doğum yapabilmesi için hocaya yazdırılmış muska suya ıslanarak doğumdan önce içirilir.
- ✓ Doğumun kolay olması için kadının göbeği zeytinyağıyla ovulur.

2.1.1.3. Doğum Sonrası

Anne ve bebeği doğumdan sonra zor bir süreç beklemektedir. Yörede özellikle ilk kırk günün anne ve bebek için sıkıntılı bir süreç olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle lohusa kadın ve çocukla ilgili bazı sakınma ve uygulamalar mevcuttur.

- ✓ Bu dönemde lohusalı kadın ve bebeği odada asla yalnız bırakılmaz.

✓ Alkarısının anne ve bebeğe musallat olup onları boğarak öldüreceğine inanılır. Alkarısının uhrevi bir varlık gibi gelebileceği gibi kedi ve köpek kılığında da olabileceğine inanılmaktadır. Bu nedenle evin çevresinde kedi ve köpek görülürse aile bireyleri tarafından kovulmaktadır.

✓ Alkarısının gelip anneye zarar vermemesi için annenin yastığının altına bıçak veya makas konulur.

✓ Diğer bir uygulama da anne ve bebeğin üzerinin kırmızı renkli yazmayla örtülmesidir. Eğer bebek doğumdan sonraki günlerde rahatsızlanırsa bebeği kırk bastığına inanılır ve bebek kırklama yapılır.

Dünyaya yeni gelen bebeğin geleceğini *göbek bağı*nın etkileyeceğiyle ilgili inançlar söz konusudur. Bu nedenle bebeğin göbek bağı aileler genellikle okul, cami, hastane bahçesine gömerler. Bunun yanında yine bebeğin eğitimi birisi olması için kitap içine, dini konularda bilgili olması için Kur'an içerisine koymaktadırlar.

Yörede lohusalık sürecinde anne ve bebeğe *nefse* diğer adıyla lohusa hamamı gerçekleştirilmektedir. Bu amaçla yeni doğum yapan kadına kırk veya yirmi gün sonra nefse hamamı yapılır ve hamama yakın akrabalar davet edilir. Nefse olan kadına gelinlik veya beyaz sabahlık giydirilir. Biraz yıkanıldıktan sonra gelen misafirlere dolma, lahmacun, köfte gibi yemekler, tatlılar ve meyveler ikram edilir. Bu işlemler bittikten sonra bir taraftan da şüdü t sürme işlemi yapılmaya başlanır. Gelin, nefsel sekisi denilen yere oturtulur, önceden hazırlanmış şüdü t vücutuna sürülür, belli bir süre beklenerek vücuttaki şüdü tün ter ile akması sağlanır.

Yöredeki geleneksel uygulamalardan diğeri kırklama dır. Yörede bu uygulamaya ayrıca *kırk uçurma* adı da verilmektedir. Kırk tane çakıl taşının bulunduğu suda sembolik olarak bebek yıkandırılır. Kırklama işleminde su bulunan kazanın içine kırk taş haricinde nazar boncuğu, toplu iğne ve yüzük gibi metal eşyalar atılmaktadır. Kazandaki suyla bebeğin dualar eşliğinde yıkandırılmasından sonra sonra çocuğa hiçbir musibetin musallat olmayacağına ve sağlıklı bir yaşamının olacağına inanılmaktadır.

Kırklamanın hemen sonrasında ise *tuzlama* işlemi gerçekleştirilmektedir. Tuzlama, yeni doğan bebeğin tuzlu su ile yıkanması ya da bedeninin doğrudan tuzla ovulmasıdır.²⁶ Su dolu kabın içerisine bir miktar tuz konulur. Elde edilen tuzlu su ile bebeğin hiçbir yeri kuru kalmayacak şekilde yıkanır. Çocuk bu şekilde yaklaşık yarım-bir saat arasında bekletilerek vücutun tuzu emmesi sağlanır. Daha sonra çocuk duru suyla yıkanır. Tuzlama esnasında bebeğin ağızına da bir miktar tuzlu su sürülür. Böylece ağızda ve dil üzerinde cilt hastalığı olmayacağına inanılır.

Yörede yeni doğan çocukla ilgili yapılan uygulamalardan bir diğeri de ad verme hadisesidir. Türk kültüründe çok köklü bir geçmişe sahip ad verme geleneğiyle ilgili Kilis halk kültüründe çeşitli uygulamalama ve inanış vardır. Yörede genellikle aile büyüklerinin isimleri çocuklara ad olarak tercih edilmektedir. Ancak burada adı verilen kişinin kişilik özelliklerine göre değerlendirilmektedir. Eğer aile büyüğü kişi hayatında olumsuzluklar yaşamışsa bu durumda tercih edilmemektedir. Bunun yanında din büyüklerinin (peygamber, sahabe, veli kişi) de ismi hem kız hem de erkek çocuklarına verildiği görülmektedir. Çocuk sayılarını yeterli gören aileler Soner, Yeter, Songül gibi sembolik isimleri yine çocukları için tercih etmektedirler.

Kesildikten sonra canlılığını koruduğuna inanıldığı için Kilis halk kültüründe *saç ve tırnakların kesilmesi*yle de ilgili çeşitli inanışlar mevcuttur. Nitekim ilk altı ay bebeklerin tırnakları kesilirse çocuğun ömrünün kısa olacağına inanılır. Bunu yanında bebeğin tırnağı kesilince eli para dolu bir cüzdana sokturulmakta böylece çocuğun çok zengin olacağına inanılmaktadır. Bebeğin ilk traşında kesilen saçları

²⁶ Mehmet Aça, "Türk Halk Geleneğindeki Doğum Sonrası Uygulamalara Bir Örnek: Tuzlama", *Milli Folklor* 13/52 (2001), 94.

alınarak kuyumcuda tarttırılır. Saç, kaç gram gelirse o kadar ağırlıkta altın alınarak yoksul kişilere dağıtılmaktadır.

Kilis ve yöresinde yürümekte ve ayak üzerinde durmakta zorlanan veya sürekli düşen çocuklar için gerçekleştirilen *köstek kesme/kırmayla* ilgili uygulamalar günümüzde canlılığını korumaktadır. Zamanı gelmesine rağmen çocuk hâlâ yürümüyorsa köstek kesme için çocuğun iki bacağı iple bağlanır. Çocuğun karşısına bir tepsi içerisine çocuğun hoşuna giden yiyeceklerden ve onlara hoş gelen oyuncaklardan konulur. Çocuk bu tepsiye doğru yöneldiğinde aile büyüklerinden birisi ipi kesmesiyle köstek kesme işlemi gerçekleşmiş olur. Ayrıca Cuma günü camiden çıkan ilk kişiye çocuğun bacağındaki ipler kestirilerek bu uygulama yapılır. Yörede sürekli düşen, eli ayağına dolaşan kişilere *kösteği kesilmemiş* denir.

2.1.2. Evlilik

İnsan hayatının ikinci geçiş dönemi olan evlenme, gerek kızın ve erkeğin sosyalleşme sürecinin önemli bir aşamasını oluşturması, gerekse aileler arasında kurulan dayanışmayı, toplumsal ve ekonomik ilişkiyi belirlemesi ve düzenlemesi bakımından her zaman ve her yerde önemli bir olay olarak görülmüştür.²⁷

2.1.2.1. Evlilik Öncesi

2.1.2.1.1. Kısmet Açtırma

Okul dönemini tamamlayan kız ve erkekler için yörede artık evlilik vaktinin geldiğine inanılır. Yirmili yaşlardan sonra henüz kısmeti olmayan veya kısmetinin kapalı olduğu düşünülen kız veya erkek için özellikle aileler belli başlı, dinsel-büyüsel uygulamalara başvurmaktadır.

- ✓ Cuma namazından sonra camiden ilk çıkan kişiye kilit açtırılır.
- ✓ Hıdırellez’de bir kâğıda delin ve damat resmi çizilerek gül ağacının dalına asılır.
- ✓ Yeni evlenen gençlerin ayakkabısı altına kısmeti kapalı olduğu kişilerin ismi yazılır.
- ✓ Yeni sözü kıyılan kişilerin yüzüklerindeki kurdeleden bir parça kısmeti kapalı olduğu düşünülen kişiye yutturulur.
- ✓ Yöredeki zeyrat yerlerine gidilerek ya kurban kesilir ya da ağaca çapıt bağlanır, dilek dlenir.

2.1.2.1.2. Düğün Gezme

Evlilik çağına gelen oğlanın eğer kısmeti yoksa durumu ailesine beyan eder. Aile büyükleri durumu akrabalarına ve komşularına açarlar. Daha sonra çevrede evlilik çağında olan ve evlenmeye niyeti olan kızlara aile büyükleri görücü olarak gider. Görücü olarak gelen aileler kız evine habersiz gelerek evin durumuna bakar ve evin hâlini gözlemlerler. Aile kızı beğenmişse sonraki sefer geleceklerini dile getirirler. Eğer kız dağınık ve istedikleri gibi bir gelin değilse evin bir yerine tozlu oynaya ve sehpa üzerine bir mesaj yazarlar.

Oğlan ve ailesi duruma sıcak bakıyorsa çevreden de olumsuz bir söz gelmezse kızın evine tekrar gidilir ve “sizi ve ailenizi çok beğendik ve sizden bir akrabalık umoruk” diyerek kendilerini ve oğullarını tanıtır. Kız tarafına on gün müsaade veririler.

²⁷ Sedat Veyis Örnek, *Türk Halkbilimi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 185.

2.1.2.1.3. Kız İsteme

Kız tarafı, erkek tarafını araştırmak için süre ister. Bu sürede aracı kişiye durumu belirtirler. Aracı kişi gelişmelerden oğlan tarafını haberdar eder. Eğer kız verilir ve nihayete ulaşırsa aracı kişiye damat bir takım elbise diktirir.

Kız istemede aile büyükleri de bulunur. Aileler çeşitli şekillerde birbirilerini tanımaya çalışırlar. Oğlan evi üç tepsi baklava ile kızın annesi, babası ve kardeşlerine hediyeler alırlar. Kızın babası “bugün bir oğlumuz daha oldu” derken oğlanın babası da “bir kızımız daha” oldu diyerek mutluluklarını paylaşırlar.

- ✓ Kızın gönlü varsa isteme sırasında ailelerin arası açılmasın, araya soğuk girmesin diye kesinlikle soğuk su ikram etmez.
- ✓ Erkek tarafının getirdiği hediyeler düğün gününe kadar açılmamaya çalışılır.
- ✓ İsteme zamanında kızın kendini naza çekmesi gereklidir. Eğer kız hevesli görünürse bu durum kayınvalide tarafından hoş karşılanmaz.
- ✓ Kız, oğlanı denemek için içerisine tuz ve biber atılmış kahve ikram eder.

2.1.2.1.4. Söz Kesme

Gençler arasında evliliğe atılan ilk adımdır. Kız isteme olumlu gerçekleştikten sonra iki aile gençler arasında söz yüzüğü takılmasını talep ederler. Bu durum evliliğe doğru giden nişanelerdendir. Söz kesimi sırasında nişan, asbap, nikâh ve düğün süreci konuşulur. Bugünde nişan günü de belirlenir.

Söz kesimi sırasında erkek tarafı cömertliğini göstermelidir. Çünkü söz kesme evliliğin ilk adımı olduğu için nasıl başlarsa evliliğin öyle devam edeceğine inanılır.

2.1.2.1.5. Nişan

Nişan iki tarafın yakınları için kız evinde düzenlenen ikinci törendir. Nişan dönemi genel anlamda gençlerin birbirini tanıma dönemidir. Kilis’te nişan ailelerin ve gençlerin isteğine bağlı olarak aile arasında, mahallede ya da düğün salonunda gerçekleşebilmektedir. Her iki durumda da Kilis’te nişan sabahı erken saatlerde erkek ailesi tarafından kız evine kurbanlık koç gönderilmektedir. İlerleyen saatlerde erkek evi hazırladıkları ikram ve tatlıları alarak ailece kız evine gitmektedir.

Nişanda oğlan evinden sembolik olarak yedi tepsi baklava istenmektedir. Ancak bu sayı katılımcı sayısına göre artabilmektedir. Nişan günü aile büyükleri ayrıca kendi arasında düğünden önce kız evinin kızları için taleplerini de dile getirmektedir. Nişanda gençlere dualar eşliğinde yüzükleri takılır. Nişan yüzüğünü kesecek kişinin iyi bir evliliğe sahip olmasına dikkat edilir.

Yörede nişanla düğün arasında gerçekleştirilen bazı uygulamalar şunlardır:

- ✓ Eğer nişanla düğün arasında Kurban Bayramı varsa, damat adayı bayramdan iki üç gün önce kız evine kurbanlık koç gönderir. Koçun boynuzuna kumaş, boncuk gibi şeyler takılarak süslenir ve davul eşliğinde gelinin evine getirilir. Buna *nişan kurbanı* adı verilir.
- ✓ Gelinle damat nişanlıyken yakın bir akrabalarının düğünü varsa gelin düğüne götürülür. Buna *düğüne dıkma* denir.
- ✓ Nişanlılık, Ramazan ayına denk gelmişse oğlan tarafı kıymalı-yoğurtlu köfte, dolma vb. yemekler hazırlayıp tatlılar alarak iftar için kız evine gider. Kız tarafı da isterse ilave yemek hazırlar. İftarda bu yemekler yenerek sahura kadar oturulur; artan yemekler de sahurda yenir. Bu geleneğe *söhürlük* adı verilir.
- ✓ Kız tarafının çeyiz için yorgan ve diğer çeyizlikleri hazırlamasına *yorgan dıkma* adı verilmektedir.

- ✓ Eski Kilis kültür hayatında erkek tarafının döşek doldurmak için yünleri yıkamasını ve bazı uygulamalarla doldurmasına *döşek doldurma* adı verilir.
- ✓ Yörede kızın masraflarının karşılanması için kız evinin biçtiği paraya *kalın* denir. Bu durumun sözle anlaşılmasına ise *kalın kesme* denilir.
- ✓ Düğünden iki gün önce kız tarafının yakınları gelin hamamı yapar. Buna oğlan evi çağırılmaz.
- ✓ Damat ve yakın çevresine kız evinden gönderilen hediyelere *kaleat/tohunkavut* adı verilir.
- ✓ Gelinliğini kendisi hazırlamak isteyen aileler cuma günü gelin kesmek için bir araya gelir. Biçilmeden önce kumaşın üzerine şeker serpilir; genç kızlar ve çocuklar bu şekeri toplayıp yerler.
- ✓ Düğün kesinlikle iki bayram arasında yapılmaz, uğursuzluk getireceğine inanılır.
- ✓ Düğün sürecinde taraflardan birisinin yakın akrabası vefat ederse kırk gün düğün ertelenir. Kırk çıktıktan sonra düğün yapılabilir.

2.1.2.1.6. Okuntu

Okuntu, düğüne vakit yaklaştıkça özellikle davet edilmek istenenlere ağırlıklarına göre gönderilen hediyein genel adıdır. Kültürümüzde köklü bir geçmişe sahip olan düğünlerde davetliler için hazırlanan okuntu kültürü Kilis kültür hayatında canlılığını sürdürmektedir. Düğünden önce kız ve erkek tarafı davetlinin ağırlığına göre başörtüsü, gömlek, havlu, çorap vb. göndermektedir. Okuntuyla düğüne davet edilen aileler, ileride kendi çocuklarının davetine eş bir okuntuyla karşı aileyi davet etmelidir. Günümüzde okuntu bilinen bir gelenek olmasına karşın yerini davetiyeler almıştır.

2.1.2.1.7. Çeyiz Getirme

Erkek tarafı çeyiz getirmek için kız evine gitmeden önce bir araya gelir ve aile büyüğünün direktifleri doğrultusunda kız evine doğru yola çıkarlar. Bir dönem atlarla develerle yapılan bu eylem günümüzde araç ve kamyonetlerle yapılmaktadır. Kız evine ulaşan erkek tarafı çeyizi alıp dönüncüye kadar bazı uygulamaları yerine getirir:

- ✓ Erkek tarafı çeyiz getirmek için gittiğinde kız evine ayna, çiçek ve Kur'an verir. Kızın annesinden ekmek, kaşık ve tabak istenir.
- ✓ Kız evi önüne davul zurna ekibi giderek erkek tarafı oynar.
- ✓ Kızın sandığının üzerine çocuklar oturtulur ve o çocuklar para almadan o çeyizi vermezler.
- ✓ Çeyizler kamyonlara yüklenir, caddelerde gezdirilerek çiftin oturacağı eve götürülür. Çeyiz alayı kız evine yollandığında yanlarında bir bayrak götürürler ve bu bayrak daha sonra damadın evine asılır.

2.1.2.1.8. Çeyiz Serme

Oğlan ve kızın yeni hanelerine getirilen çeyiz hemen açılmaz. Çeyiz taşıma sırasındaki yorgunluğun geçmesi için aileler birkaç gün dinlenirler. Sonrasında aileler karar verdikleri bir gün çeyiz sermek için buluşurlar.

- ✓ Çeyiz gittikten iki üç gün sonra kız ve erkek evinin müsaitliğine göre aile bireyleri bir araya gelerek evi ve eşyaları yerleştirirler.
- ✓ Erkek ailesi kız evine yemek verir. Yemek olarak daha çok lahmacun ikram edilir.
- ✓ Eşyalar açılırken dualar edilir.
- ✓ Hanenin ilk çocuğunun kız olması isteniyorsa yatağın kız çocuğu; erkek olması isteniyorsa erkek çocuğu oturtulur.

- ✓ Çeyiz sermeye sadece kadınlar gider.
- ✓ Yeni çift birbirine muhabbetli olsun diye yorganların içine çikolata ve şeker vb. konulur.

2.1.2.1.9. Kına Gecesi

Kına gecesi, düğünden bir ya da iki gece önce pek çok yörede gelinin, bazı yerlerde damadın da ellerine, ayaklarına kına yakılarak, nikâhtan öncesi evliliğin resmen ilan edilmesine yönelik bir ritüeldir.²⁸

Kilis'te kına gecesi düğünden bir ya da iki gün önce gerçekleştirilir. Kına gecesi ailenin isteğine göre bazen kadın erkek karışık bazen de ayrı yapılmaktadır. Öncelikle geline damat evinin aldığı kıyafetleri gelin, gelen misafirlere göstermek için dönüşümlü olarak giyer. Gelin, çiftlerin kız kardeşleri ve arkadaşları saç yapımı ve makyaj için kuaföre gider. Kuaför parasını erkek tarafı öder. Kına gecesinin yapıldığı yere beraber gidilir. Eğer karışık yapılıyorsa beraber girerler, ayrı yapılırsa; damat kızı kına yerine bırakır.

- ✓ Kınayı yoğuran kişinin eli yatkın olması gereklidir.
- ✓ Kına yakan kişinin iyi bir evliliğinin olması gerektiğine inanılır.
- ✓ Kına yakılırken gelinin üzerine kırmızı bir örtü örtülür.
- ✓ Gelini ağlatmak için ağıtlar yakılır.
- ✓ Kına tepsisi gelinin arkadaşları olan bekâr kızlar tarafından yedi kez gelinin çevresinde döndürülür.
- ✓ Gelinin çok ağlaması ailesine verdiği değeri göstermektedir.
- ✓ Kına yakılacağı sırada gelin avcunu açmaz ve kayınvalide gelinin avcuna altın koyarak gelini ikna eder.
- ✓ Eğer kına merasimi kadın erkek karışık yapılıyorsa damat sandalyede otururken gelin çevresinde dönerek oynar ve elindeki testiye yere vurarak kırar.
- ✓ Düğüne gelemeyecek olanlar burada takılarını takabilir.

2.1.2.1.10. Düğün

Türklerde düğün, yeni bir ev açma, aynı zamanda soyun devamı anlamına da gelmektedir. Ailenin oluşumundaki ilk adım olarak görülen düğün olgusu ise eğlence kültürünün bir ögesi olmasının yanı sıra, aileye giden bir yolun başlangıcı olduğu için önem arz etmektedir.²⁹

Kilis'te erkek evine sabah erkenden uzunca bir sırığın üzerine bayrak, balon, gül, iğde dalı takılır. Böylece düğün evi belli olur. Günümüzde Kilis'te düğünler salonlarda ve sokaklarda yapılmaktadır. Düğün günü öğle saatlerinde gelin ve arkadaşları kuaföre götürülür. Kuaförden sonra düğün saatine göre fotoğraf çekimine ve yemeğe gidilir. Düğünden önce araç süslenir. Gelin arabasının önü gerek akrabalar gerekse de yabancılar tarafından kesilir ve damattan bahşiş istenir. Düğün yerine varıldığında davulla zurnayla gelinle damat karşılanır. Gelinle damadı arkadaşları ve aile bireyleri karşılar. Genç çift arkadaşlarının ellerini birbirine bağladığı köprü içerisinden düğün salonuna girerler.

- ✓ Düğün açık alanda yapılıyorsa nazar değmemesi için gelinle damadın üzerine üzerlik yakılır.
- ✓ Evlenen çiftin bir an önce bebeklerinin olması için kucaklarına bebek verilir.

²⁸ Şirin Yılmaz, "Kına Gecesi Ritüelinde Anlamsal İşleyiş: Çağrışımlar, Düşünyapılar, Dönüşümler", 163.

²⁹ Oktay Berber, "Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik unsuru Olarak Düğünler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2009), 3.

- ✓ Evlenmek isteyen kızlar gelinin ayakkabısının altına adlarını yazarlar.
- ✓ Gelin, evlenmek isteyen genç kızların arasına gelin çiçeğini atar. Çiçeği yakalayan kızın kısmetinin açılacağına inanılır.
- ✓ Yörede takı merasiminin adı *şâbaş* olarak geçmektedir. Amaç evlenen çifte yardım etmektir. Yalnız takılan altın ve paralar bir deftere not alınmaktadır. Daha sonra bu kişilerin düğünlerinde aynı takı takılarak iadesi gerçekleştirilmektedir.
- ✓ Düğünden sonra çiftler yeni evlerine vardıklarında gelin, arabadan inmek istemez ve kayınbabasından indirmelik ister.
- ✓ Gelin, eve girerken başının üzerinde Kur'an-ı Kerim tutulur ve gelin altından geçer.
- ✓ Gelin, eve girmeden önce kem gözleri uzaklaştırmak için verilen bardağı yere atarak kırar.
- ✓ Gelin, eve girerken damadın annesi damdan veya balkondan çikolata, şeker veya bozuk para atar.
- ✓ Düğünden bir hafta sonra çiftler aile büyüklerinin elini öpmeye giderler. Giderken yanlarında gelinin çeyizlerinden havlu, patik, yazma, çarşaf vb. şeylerden götürür. Kaynana da karşılık olarak geline hediye verir.
- ✓ Akrabaları yeni çifti yaklaşık olarak bir iki ay yemeğe davet ederler. Gelin, davete giderken düğündeki bütün takılarını takar ve yeni kıyafetlerini giyer.

2.1.3. Ölüm

Her uygarlığın ölüm ve ölümden sonraki hayat ile ilgili tutumu farklı olmuştur. İnanç sistemi ve din, bu tutumu yönlendiren etmenlerin başında gelmektedir. Toplumların ölüme bakış açısı, ölümlü yüzleşmesi, ölüm sonrasında yapılan uygulamalar, zaman içinde değişim gösterse de temel olarak din ve gelenekler ile şekillenir.³⁰

2.1.3.1. Ölümü Düşündüren Ön Belirtiler

Ölüm korkusunun bilinçaltındaki baskısıyla tedirgin olan insanoğlu çevresindeki birtakım davranışları; araç-gereçlerin şu ya da bu biçimdeki kullanılışlarını; meteorolojik olayları; hayvanların hareket ve seslerini; düşlerdeki görüntülerle hastadaki psikolojik ve fizyolojik değişiklikleri ölümün ön belirtisi kabul etmiştir.³¹ Kilis halk kültüründe ölümü düşündüren ön belirtilerle ilgili tespitlerimiz şöyledir:

- ✓ Bir evin damına baykuş konarsa haneden birinin öleceğine inanılır.
- ✓ Yıldız düşerse yakın çevreden birisinin öleceğine inanılır.
- ✓ Sabaha karşı köpek ulursa ya da tavuk, horoz gibi öterse ölümlü ilişkilendirilir.
- ✓ Rüyada diş çekilmesi ölümlü ilişkilendirilir. Ön diş olursa aileden, diğer dişler olursa yakın çevreden biri olacağına inanılır.
- ✓ Yemek yiyen kişinin elinden kaşığı düşerse öleceği düşünülür. Bu kişinin hemen bir fakire sadaka vermesi istenir.

³⁰ Şenay Sayın Alsan, "Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 15/37 (2022),179.

³¹ Sedat Veyis Örnek, *Anadolu Folklorunda Ölüm*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971), 15.

✓ Rüyada daha önce ölen birisi, rüyayı gören kişiyi çağırıyorsa yakın çevreden birinin öleceğine inanılır.

2.1.3.2. Ölüm Anı

Ölüm anında kişinin çevresinde birileri varsa ruhunu rahat bir şekilde teslim etmesi için ne gerekliyse gerçekleştirir. Kişinin ölüm sürecine girmesine yörede *sekerat* adı verilir.

- ✓ Ölmüş yakınlarıyla konuşmaya başlayan kişinin artık ölüm sürecine girdiğine inanılır.
- ✓ Sekeratlı olmasına rağmen kişinin vefatı gerçekleşmiyorsa bir beklediği var, denir.
- ✓ Sekeratlı kişi terlemeye başlarsa ölüm meleğinin sorguya başladığına inanılır.
- ✓ Serakatlı kişiye son isteği sorulur. Bu isteği kişinin vefatından sonra kesinlikle yapılmalıdır.
- ✓ Sekeratlı kişinin çevresinde konuşulan her şeyi duyduğuna inanılmaktadır.
- ✓ Sekeratlı kişinin ağzı Zemzem suyuyla nemlendirilir.
- ✓ Sekeratlı kişinin başucunda bilenler Kur'an okur. Böylece ruhunu daha kolay teslim edeceğine inanılır.
- ✓ Ölüm eşiğindeki kişiden tüm yakınları helallik ister. Kendileri de haklarını helal eder.
- ✓ Sekeratlı kişinin baş tarafı kıbleye çevrilir.
- ✓ Sekeratlı kişi odada yalnız bırakılmaz.

2.1.3.3. Ölüm Sonrası

Ölüm sonrası hazırlıklar vefat eden kişi için bu dünyada yapılan en son uygulamalardır. Vefat eden kişinin bu dünyadan ilişkisinin kesileceğini bilen yakınları, onu en iyi şekilde uğurlama çabası içerisinde.

2.1.3.3.1. Defin Hazırlıkları

- ✓ Vefat eden kişinin dışarıda yakınları varsa cenaze bekletilir, aksi hâlde cenazenin bekletilmesinin uygun olmadığına inanılır.
- ✓ Vefat eden kişinin gözleri açık kalmışsa hemen kapatılır, aksi hâlde arkasından birisini götüreceğine inanılır.
- ✓ Ölüyü bekletmenin günah olduğuna inanıldığı için cenaze ilk ezanda defnedilmeye çalışılır.
- ✓ Vefat eden kişinin güzel kokması için eline bir tutam sedef çiçeği konulur. Ayrıca bu çiçeği mezarların üzerine dikme geleneği de söz konusudur. Yörede sedef çiçeğine *ölü çiçeği* de denir.
- ✓ Ölünün başında o kimsenin kılmadığı namazlar ve tutmağı oruçların kefareti için devir işlemi yapılır. Devir işleminde belirlenen karşılık fakir fukaraya verilir.
- ✓ Vefat eden kişinin kendisini yıkayanları hissedeceğine inanılır, o nedenle hayattayken sevdiği kişiler tarafından yıkanması hoş görülür.
- ✓ Ölünün Azrail'in elinden çektiğine ve kan, ter içinde kaldığına inanılır. Bu nedenle yıkanacağı suyun çok soğuk ya da sıcak olması istenmez.
- ✓ Ölünün yıkanması günümüzde gashanelerde gerçekleştirilmektedir. Ancak kırsal kesimlerde vefat eden kişiyi akrabaları veya vasiyet ettiği kişiler yıkamaktadır.
- ✓ Ölüyü yıkama işlemi sırasında kullanılan kazandaki artakalan su insanların geçmeyeceği bir yere dökülür.

- ✓ Cenaze evden çıkarıldıktan sonra mezarlığa kadar erkekler tarafından taşınır.
- ✓ Bu sırada sürekli Kur'an okunur. Kadınlar mezar etrafındaki erkeklerin biraz gerisinde dururlar.
- ✓ Cenazeyi kabre vefat edenin yakınları indirir. Vefat eden bayansa eşinin indirmesine izin verilmez.
- ✓ Ölü mezara yatırıldıktan sonra göbeğindeki, başındaki ve ayağındaki kefen bağı çözülür. Böylece ruhun rahatlayacağına inanılır.
- ✓ Yörede ölünün mezara koyulduktan sonra herkes gittikten sonra dirileceğine, kalkmaya çalışınca başının mezar taşına degeceğine "Ah ölen benmişim" diyeceğine inanılır.
- ✓ Defin işlemi bitip kabirden herkes ayrıldıktan sonra vefat eden kişinin birkaç yakını orada kalıp başucunda dualar okur. Buradaki amaç vefat eden kişinin herkesin kendisini bırakıp gittiğini görüp üzülmelerini engellemek içindir.
- ✓ Ölen kişinin yakınları çok sesli şekilde ağlarsa ölünün azap çekeceğine inanılır.
- ✓ Kilis'te cenaze evine mezarlıktan dönenlere verilen yemeğe kazma takırtısı denir.

2.1.3.4. Belirli Günler ve Yas

Kültür hayatımızda yas süresi ve uygulanma biçimi benzerlik göstermesine karşın bazı yerlerde çok az da olsa değişikliklerle karşımıza çıkmaktadır. Ancak genel anlamda yas üzüntüyü ifade etmekle birlikte bu durum belirli şekillerde davranış biçimlerine de yansımaktadır. Yörede tespit ettiğimiz yas süresince uygulanan pratikler şöyledir:

- ✓ Ölünün üç günlüğünde yörede yağlı ekmek ve semsek kızartılır.
- ✓ Definden sonra üç gün sabah namazından sonra mezara gidilerek Kur'an okunur, dualar edilir. Buna *lahde gitme* denir.
- ✓ Ölümünden sonraki ilk cuma günü yatsı namazından sonra bir camide tevhid çekilir. Yakın çevrenin katıldığı bu uygulamada çekilen tevhidlerin ölenin ruhunu rahattacağına inanılır.
- ✓ Yörede ölen kişinin kırk gün boyunca evini ziyaret ettiği oradan vazgeçmediği düşünülür. Kırkıncı gün mevlidinin okunmasıyla birlikte ruhun artık kabire alışacağına inanılır.
- ✓ Kişinin vefatının kırkıncı gününde mercimek köftesi ya da sulu yemek yapılarak tüm köye dağıtılır.
- ✓ Elli ikinci günde vücudun artık çürümeye başladığı, etin kemikten ayrıldığına inanılır. Bugünde okutulan mevlitle mevtanın bu süreci acısız tamamlayacağına inanılır.
- ✓ Elli iki günlükken büyük mevlit okutulur; konu komşu, akraba, diğer köylerden yakınları çağrılır.
- ✓ Elli iki günlükken mevlit şerbeti yapılır. Şerbet, şeker, su, karanfil atılarak yapılır. Gelen misafirlere ikram edilir.
- ✓ Vefat eden kişinin yakınları kırkı çıkıncaya kadar eğlenceli yerlere gitmez.
- ✓ Ölen kişi bayansa eşi kırk gün boyunca sakalını kesmez.
- ✓ Vefat eden kişinin kıyafetleri fakir fukaraya dağıtılır. Ölüye ait eşyalar saklanırsa kişinin kabirde rahat etmeyeceğine inanılır.
- ✓ Vefat eden kişinin ayakkabıları evin avlusunun dışına konulur. Gelen gidenler oranın cenaze evi olduğunu anlar.
- ✓ Yörede cenaze evinin acısının azalması için evden komşulara sabun dağıtılır.

✓ Ölen kişinin vasiyet ettiği emanetleri vefatından sonra kesinlikle yerine ulaştırılır. Aksi hâlde yakınlarının rüyasına geleceğine inanılır.

✓ Yörede cenaze töreninde ağıt yakılması bir gelenektir. Öyle ki ağıt, ölüye verilen değeri göstermektedir. Cenazesinde ağıt yakılmayan kişilere yakınları tarafından değer verilmediği ve ölümünün kabullenildiğine inanılmaktadır.

2.2. Yatır ve Ziyaret Yerleri

Kilis Halk Kültüründe Türbe, Yatır ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar adlı yüksek lisans tezinde H. Kübra Bayındır merkez ve ilçelerde 53 tane türbe, yatır ve ziyaret yerinin varlığından bahsetmektedir.³² Çoğunluğu Kilis merkez ve merkeze bağlı yerlerde olan bu ziyaret yerlerinde gerçekleştirilen uygulamaların çoğunluğunun zamanla unutulduğu tespit edilmiştir. Bazılarında ise yağmur duası gibi benzer ritüeller hâlâ gerçekleştirilmeye devam etmektedir. Çevresinde çeşitli uygulamaların yapıldığı türbelerden bazıları şunlardır:

2.2.1. Şeyh Muhammed Ensari Türbesi³³

Peygamber Efendimizin doktoru olarak bilinen şahsa ait türbede; korku, felç, konuşamayan çocuklar, gebe kalamama gibi hastalıklar başta olmak üzere her türlü hastalığa çare aranmaktadır. Hasta olan kişiler bu türbeyi ziyaret ederek burada bir gece geçirip ibadetle meşgul olmakta böylelikle hastalıklarına şifa bulacağına inanmaktadırlar.³⁴

2.2.2. Şurahbil Bin Hasene Türbesi

Peygamber Efendimizin ilk vahiy kâtibi olan Şurahbil Bin Hasene türbesi etrafında da çeşitli uygulama ve inanışların varlığı bilinmektedir. Bu türbenin bahçesinde bir kuyu bulunmakta ve kuyudaki suyun şifalı olduğuna inanılmaktadır. Farklı hastalıklara sahip kişiler kuyudaki sudan çekip içmektedir. Ayrıca genel olarak konuşamayan çocuklar götürülmekte ve kuyunun suyundan içirilerek orada bulunan bir anahtarla çocuğun ağzı açılmaktadır. Böylece çocuğun konuşacağına inanılmaktadır.

2.2.3. Kütküt Dede Türbesi

H. Yakup'un on evladından biri olan Şem'un Nebi'nin türbesi Kilis'tedir. Yörede gözde oluşan arpacık (itdirseği) tedavisinde bu türbeyi ziyaret edenler şifa bulduğu için Kütküt Dede türbesi olarak adlandırılmaktadır. Gözünde arpacık çıkanlar türbe kenarındaki tozardan yaranın olduğu yere sürünce iyileşeceğine inanılmaktadır.

2.2.4. Hulk Dede Türbesi

Hulk Dede türbesi ruh ve sinir hastalıkları, agresifliği tedavi etmek amacıyla ziyaret edilmektedir. Bu türbede yatan zata ait olduğuna inanılan külâh sinirli çocuğun başına geçirilerek türbe etrafında döndürülür, böylece sinir hastalığının geçeceğine inanılır. Ayrıca geceleri uyuma zorluğu çeken kişilerin de bu türbeyi ziyaret edip bir geceyi orada ibadetle geçirdiği surette hastalıktan kurtulacağına inanılmaktadır.

³² Hatice Kübra Bayındır, *Kilis Halk Kültüründe Türbe, Yatır ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 72-130.

³³ Türbe ve yatır yerleriyle ilgili bilgilere Hatice Kübra Bayındır'ın *Kilis Halk Kültüründe Türbe, Yatır ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar (2022)* yüksek lisans tezinden ulaşılmıştır.

³⁴ Hüseyin Doğramacıoğlu, "Halk Anlatılarına Göre Kilis'te İlginç İnanışlar ve Olaylar", *Asia Minor Studies* 9/2 (2021), 750-756.

2.2.5. Ali Ocağı Ziyareti

Ali Ocağı adı verilen ve günümüzde türbe olarak ziyaret edilen bu ocak, genellikle çocuk sahibi olmak isteyenlerin ziyaret ettiği bir ziyaretgâhtır. Vaktiyle türbenin bulunduğu civara bir adam gelmiş. Bu kişi Ali Ocağı türbesinin kerametlerine inanmadığını söylemiş ve türbede yattığı kabul edilen zata küfür etmiş. O anda adamın ağzı eğrilmiş ve bir eşeğin kuyruğunu ısırılmış. Aynı şahış daha sonra bir kurban alıp getirmiş. Ali Ocağı'nda dua ederek kesmiş. Bunun üzerine adamın eğrilen ağzı düzelmiş. Burayı genelde çocuğu olmayanlar başta olmak üzere, farklı hastalığı olanlar ziyaret etmektedir. Çocuğu olmayanlar şifa bulmak için komşu illerden buraya gelmektedir.

2.2.6. Zadelî Şeyh Hüseyin Uğurlu Türbesi

Kilis asri mezarlıkta küçük bir tepe üstünde bulunan türbede yatan zatın Kadiri tarikatına bağlı şeyhlerden Şeyh Hüseyin olduğu bilinmektedir. Türbeye çocuğu olmayan kadınlar, kırmızı ve yeşil hariç olmak üzere üç renk ip getirmektedir. Bu ipler dergâhta yapılan zikirler ve dualar esnasında birbirine bağlanmaktadır. İp için zikirler tamamlandığında çocuk sahibi olmak isteyen kadın Cuma günü salâdan önce abdestli olarak dergâha gelmektedir. Dergâhta bulunan bir hanım da abdest alıp beraber iki rekât namaz kılarlar. Hanım, o kuşağı çocuğu olmayan kadının beline bağlar. Bu kuşak çocuk olana kadar çıkarılmamaktadır. Bu sayede çocuğu olacağına inanılmaktadır.

2.2.7. Abdullah Sermest Efendi Türbesi

Abdullah Sermest Efendi Kilis'te oldukça iyi tanınan saygı duyulan ve hakkında en çok bilgi sahibi olunan bir zattır. Vefatından sonra tekkesinin olduğu yere defnedilmiştir. Yörede uygun bir eş bulamayıp evlenemeyen kişiler bu türbeyi ziyaret etmektedir. Dileği kişiler tarafından sabah güneş doğmadan önce türbedardan türbeye ait olan büyük anahtar alınır. İlk önce mezarın kapısı açılır. Böylece kişinin şansının ve talihinin de açılacağına inanılır. Ayrıca her cuma günü dileklerinin gerçekleşmesini isteyen kişiler türbenin çevresinde su ve ekmek dağıtır.

2.2.8. Kotaman Şehidi Türbesi

Kilis'in Musabeyli ilçesine bağlı Fırlıklı köyünde bulunan türbede kimin yattığı bilinmemektedir. Köylüler buranın Kotaman Şehidi'nin mezarı olduğuna inanmaktadır. Kotaman Şehidi'ne ait mezar ve çevresinde yörede kaybolan keçi, koyun ve diğer hayvanların buraya geldiğine ve burada bulunabileceğine inanılmaktadır.

2.2.9. Köfteci Bekir Dede Türbesi

Köfteci Bekir Dede türbesi, Kilis Karaali Mahallesi Türbedar Sokağı'nda bulunmaktadır. Türbenin içinde Köfteci Bekir Dede'ye ait olduğuna inanılan bir sanduka bulunmaktadır. Bekir Dede'nin çok eski zamanlarda Kilis'te zengin bir ağanın yanında çalışan erenlerden bir kişi olduğuna inanılmaktadır. Burada dilek dileyen kişilerin dileklerinin gerçekleşmesi için türbede mum yakması gerektiğine bu sayede bütün dileklerinin gerçekleşeceğine inanılmaktadır.

2.2.10. Muhammed Bin Yusuf Türbesi

Kilis-Hatay yolu üzerinde şu anda suyu kurumuş olan eski bir dere içerisinde bulunan bu türbede yatan şahsın Muhammed Bin Yusuf olduğuna inanılmaktadır. Muhammed Bin Yusuf'un, Ravanda kalesini fetheden kumandan olduğu tahmin edilmektedir. İlgili türbede dilek taşı adı verilen taş, dilek dilenip tükürük yoluyla türbenin duvarına yapıştırılmaktadırlar. Taş türbenin duvarına yapıştırsa dileğin gerçekleşeceğine taş duvara yapışmazsa dileğin gerçekleşmeyeceğine inanılmaktadır.

2.2.11. Hocasade Abdullah Enveri Türbesi

Hocasade Abdullah Enveri, Kilisli Abdullah Sermest Efendi'nin halifesidir. Bütün ömrünü mantık öğretimine harcamış ve bu alanda kendisini geliştirmiştir. 1887 yılında vefat eden Hocasade Abdullah Enveri, Musalla Kabristanı'nda defnedilmiştir. Bir dönem türbesi buradan kaldırılarak yola katılmak istenmiş fakat gelen iş makinesi üç dört defa arızalanmıştır. Bunun bir işaret olduğu düşünülmüş ve türbeye dokunulmamıştır. Daha sonra yöre halkı türbede çeşitli dileklerini talep etmek için türbeyi özel olarak ziyaret etmeye başlamıştır.

2.2.12. Şeyh Ahmet ve Şeyh Muhammed Türbesi

Türbe, Abdi Oymağı Mahallesi'nde Ziraat-İnönü İlkokulu'nun hemen yakınındadır. Türbede sandukası bulunan her iki zatın da bir dönem Kilis'te yetişen sufiler olduğuna inanılmaktadır. Türbe sınağa girecek gençler tarafından ziyaret edilmekle birlikte gelenler Fatıha ve İhlas suresi okumaktadır.

2.2.13. Talha Zübeyr Türbesi

Hz. Zübeyr ve Hz. Talha Hazretleri, Peygamber Efendimize ilk iman edenlerden ve daha ölmeden önce cennetle müjdelenen sahabeler arasında sayılmaktadır. Kilis'teki Talha-Zübeyr'e ait olduğuna inanılan türbenin içi oldukça bakımlı ve temizdir. Her cuma türbenin içerisine gül suyu serpilmektedir. Öyle ki sokaktan geçen herkes bu kokuyu kolaylıkla hissedebilmektedir. Türbenin pencersinde dilek dilenirken mum yakıldığına dair izler mevcuttur.

2.2.14. Şehit Sahabe Said Türbesi

Mezar, Kilis'te eski Odunpazarı olarak adlandırılan yerde bulunmaktadır. Mezar herhangi bir türbe içinde olmamasına rağmen halk tarafından türbe olarak kabul edilmektedir. Bir dönem Kilis kaymakamı yol içinde kalan türbelerin hepsini yıktırıştır. Said'in kabrini yıktığı gece kaymakamın iki çocuğu birden ölmüştür. Daha sonra bu kabir yeniden yaptırılmıştır. Kısmetinin açılmasını isteyenler mezarın başucunda Fatıha okuduktan sonra isteklerinin gerçekleşeceğine inanmaktadır.

2.2.15. Şeyh Halime Türbesi

Bu türbeyi tadilat eden adam bilmeden ayakkabılarıyla mezara basmış, bunun üzerine gece boyunca ayakları ağrımıştır. Türbeyi ziyarete gelen genç bir kız ise türbede gördüğü bir yazmayı çok beğenmiş, alıp evine götürmüştür. Bunun üzerine kız akli dengesini kaybetmiştir. Bundan sonra yöre halkı ve ziyaretçiler medfun kişinin önemli bir zat olduğuna karar kılmıştır.

2.3. Nazar ve Nazarlık

Halk arasında bakışlarında zararlı güç bulunduğuna inanılan kötü niyetli kişilerin bu özellikleriyle, canlı ya da cansız varlıklar üzerinde olumsuz bir etki bırakması nazar olarak açıklanır. Eski dönemlerden günümüze her toplumda yaygın olarak görülen nazar inancı, ülkemizde de günlük hayatın içinde varlığını devam ettirmektedir.³⁵ Kilis halk kültüründe nazar ve nazırlıkla ilgili tespit ettiğimiz inanışlar şunlardır:

- ✓ Gözü yeşil kişilerin nazarcı olduğuna inanılır.
- ✓ Nazar söylediğine inanılan kişinin arkasından "Elementere fiş fiş kem gözlere kızgın şiş." denir.
- ✓ Elbeyli ilçesindeki Raveyler ocağına gidilerek kâğıt yazdırılır.
- ✓ Nazar değmemesi için araba veya işyerlerine nazar boncuğu takılır.

³⁵ Nilgün Çıblak, "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar", *TÜBAR* 15 (2004), 103.

- ✓ Nazar olduğuna inanan kişiye kurşun dökülür. Kurşun suya döküldüğü anda ortaya çıkan şekle göre nazar söyleyen kişinin kim olduğuyla ilgili yorum yapılır.
- ✓ Bir kişinin nazar söylediğine inanılırsa kişi üç kez tahtaya vurur ya da kulağını çeker.
- ✓ Hamile kadın kem gözlü birini görürse hemen yolunu değiştirir.
- ✓ Bir kişi sürekli esnense ve esneme sırasında gözlerinden yaş gelirse kişiye nazar değdiğine inanılır.
- ✓ Bazı kişiler nazar değmemesi için yörede üzerinde toplu iğne taşır.
- ✓ Bahçedeki bitkilere nazar değmemesi için at veya inek gibi hayvanların kuru kafası bahçenin görünen bir yerine takılır.
- ✓ Yeni doğan bebeğe nazar değmemesi için 40 gün kimseye gösterilmez.
- ✓ Yeni doğan bebeğe nazar değmemesi için şeb taşı takarlar.
- ✓ Nazarın sadece insanlara değil hayvanlara, bitkilere ve cansız varlıklara da değdiğine inanılır.
- ✓ Kendisine nazar değdiğine inanan kişi kurşun döktürür.
- ✓ Kendisine nazar değdiğine inanan kişinin üzerinde tuz gezdirilir.
- ✓ Nazar söylediğine inanılan kişinin elbisesinden haberi olmadan bir parça alınarak yakılır ve külü hasta kişinin üzerine seripilir.
- ✓ Nazar değen kişi için tuz ateşe atılarak üç defa kişinin başı üzerinde çevrilir.
- ✓ Nazarı değen kişilerin bastığı topraktan alınan bir tutam toprak, nazar değen kişinin başına dökülerek nazarın çıkacağına inanılır.
- ✓ Karşı tarafa nazar değmemesi için “Maşallah” denir.
- ✓ Kırkı çıkmamış bebeğe çok kolay nazar değeceğine inanılır.
- ✓ Nazardan korunmak için nazar boncuğu takılır.

2.4. Doğa Olayları

Kâinat var olduğundan beri belli bir denge ve döngü içinde doğa olayları meydana gelmektedir. Çoğunun sebebi tam olarak açıklanamasa da sıcaklık, nem, basınç gibi durumlar doğa olaylarının başlıca nedenlerindedir. Doğa olayları zaman içerisinde insanoglunu etkilemiş ve bununla ilgili çeşitli inanışlar ortaya çıkmıştır. Kilis halk kültüründe karşımıza çıkan yağmur, dolu, kar, deprem vb. ile ilgili bazı inanışlar şunlardır:

- ✓ Gökyüzünde yıldız düştüğü görülürse yıldızın düştüğü yerde birilerinin öleceğine inanılır.
- ✓ Yağmur suyu alınarak midesi ağrıyan hastalara içirilir.
- ✓ Gökkuşağı altından geçenin cinsiyetinin değişeceğine inanılır.
- ✓ Ay veya güneş tutulması gerçekleştiğinde deprem olacağına inanılır.
- ✓ Dolu yağmaya başladığında durması için evdekilerden birisi bıçakla dolu tanesini keser.
- ✓ Depremi hayvanların insanlardan daha erken hissettiğine inanılır.
- ✓ Değirmencinin haberi olmadan ayakkabısı alınarak dereye atılırsa yağmur yağacağına inanılır.
- ✓ Yağmur yağması için Musabeyli'deki zeyrat tepesine gidilir.

✓ Dolu şiddetli yağmaya başlarsa durması için tekbir getirilir ya da ezan okunur. Böylece dolunun duracağına inanılır.

✓ İlkbaharda yağmur yağarsa ürünlerin bereketli olacağına inanılır.

✓

2.5. Ev

Ev, Anadolu folklorunda sadece barınma ihtiyacını karşılayan bir yapı değil, aynı zamanda aileyi bir arada tutan, aile bireylerinin birbirleriyle olan bağlarını kuvvetlendiren, onları maddi-manevi dış etkilerden koruyan bir nevi mabet olma özelliği taşımaktadır. Aile birliğinin korunmasında son derece önemli olan ev ile ilgili pek çok inanış ve bu inanışlar çevresinde şekillenen uygulamalar ortaya çıkmıştır.³⁶ Kilis halk kültüründe evle ilgili uygulama ve inanışlardan bazıları şunlardır:

✓ Evin temeli atılırken kesinlikle kurban kesilmelidir.

✓ Sofranın üzerinden geçilmez, geçen kişinin çarpılacağına inanılır.

✓ Kapı kenarına oturulmaz, kapı eşiğinde şeytan olduğuna inanılır.

✓ Ekmek yapılırken sac ile ekmek tahtası arasından geçilmez. Bunun eve uğursuzluk getireceğine inanılır.

✓ Makas elden ele verilmez, elden ele verilirse hane halkının arasında kavga çıkacağına inanılır.

✓ Akşam ev süpürülürse evin bereketinin kaçacağına inanılır.

✓ Evin kapısının eşiğine sıcak su dökülmez, üç harflilerin olduğuna inanılır.

✓ Evin kenarına ve çevresine kül dökülmez.

✓ Süpürgeğin üzerine oturamı şeytan çarpacağına inanılır.

✓ Dışarıdan geldiğinde eve sağ ayakla girilir.

✓ Nazar değmemesi için evin kapısı üzerine nazar boncuğu takılır.

✓ Eve gelen misafir aç olarak geri gönderilmez.

✓ Gece aynaya bakmanın eve uğursuzluk getireceğine inanılır.

✓ Yeni gelin, eve girerken evde söz sahibi olabilmek için kapı önünde bardak, çömlek gibi bir şeyler kırar.

✓ Kapı eşiğinde ters dönen ayakkabı hemen düzeltilir. Ters ayakkabı üzerinde şeytanın namaz kıldığına inanılır.

✓ Gece evden dışarıya kül dökülmez. Eğer kül dökülürse evin bereketinin kaçacağına inanılır.

2.6. Hayvanlar

Anadolu'da hayvanlarla ilgili inançlar doğal olarak Anadolu'daki hayvan nüfusuyla ilgilidir. Burada çeşitli kuşlar; büyük ve küçükbaş hayvanlar; kurt, domuz, ayı, geyik gibi yabani hayvanlarla ilgili inançlar ve

---

³⁶ Hilal Zengin - Çiğdem Sütçü, "Düzce Kültüründe Ev ile İlgili İnanç ve Uygulamalarda Eski İnanışlara Dair İzler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 1139.

az sayıda da olsa bugün artık Anadolu’da yaşamayan veya çok az sayıda bulunan hayvanlarla ilgili inançlar da vardır.³⁷ Yörede hayvanlarla ilgili tespit ettiğimiz inanışlar şöyledir:

- ✓ Baykuş tüneyen evden ölü çıkacağına inanılır.
- ✓ Köpeğin sabaha yakın uluması, birinin öleceğine işaret olarak kabul edilir.
- ✓ Köpeğin vefalı bir hayvan ve iyi bir bekçi olduğuna inanılır.
- ✓ Karabasanın bazen kedi bazen de köpek şeklinde geldiğine inanılır.
- ✓ Köpeğin bulunduğu eve melek gelmeyeceğine inanılır.
- ✓ Köpek ağzını bir kaba değdirirse o kap yedi kez iyice yıkanmalıdır.
- ✓ Yılan uğursuzluk ve kötülüğün simgesidir ve kötü insanlar için yılan gibi benzetmesi yapılır.
- ✓ Yılanın derisinin saça sürülürse saçın hızlı uzayacağına inanılır.
- ✓ Kanser hastasının kaplumbağanın kanının içmesiyle tedavi olacağına inanılır.
- ✓ Kaplumbağanın kabuğu nazara karşı ev ve arabalara asılır.
- ✓ Eğer tavuk, horoz gibi öterse hemen kesilmelidir. Tavuğun içine şeytan kaçtığına inanılır.
- ✓ Yumurtlamayan tavuk için değirmenden buğday çalınır. Bu buğdayı yiyen tavuğun yumurtlayacağına inanılır.
- ✓ Kedi öldürenin, o günahtan arınabilmesi için yedi okul ya da yedi cami yaptırması gerektiğine inanılır.
- ✓ Bir iş için yolda gidirken kişinin önünden kara kedi geçerse o işin bozulacağına inanılır.
- ✓ Kedinin dokuz canı olduğuna inanılır.
- ✓ Hamile kadının tavşan görünce çocuğunun dudaklarının tavşan gibi olacağına inanılır.
- ✓ Evde güvercin beslemenin eve uğursuzluk getireceğine inanılır.
- ✓ Koyun melek; keçi şeytan olarak kabul edilir.
- ✓ Karınca öldürmenin günah olduğuna; karınca öldürenin başına felaket geleceğine inanılır.
- ✓ Sabah yola çıkan kişi bukalemun (bahtabakan) görürse gününün bereketli olacağına inanılır.
- ✓ Kumrunun Yusuf Peygamber’in kuyuya atıldığını haber verdiğiğine inanıldığı için bu hayvan kutsal sayılır.
- ✓ Kişinin eline kurbayı alınca elde siğiller çıkacağına inanılır.
- ✓ Salı günü tavuk kuluçkaya yatarsa yumurtaların bozulacağına inanılır.
- ✓ Karınca yuvasını bozanın yuvasının bozulacağına inanılır.

2.7. Rüya

Karmaşık bir olgu olan rüya, insan ve toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Rüyalarda görülenlerin, gerçek hayattaki olguların sembol diline dönüşmüş şekiller olarak kabul edilmesi de kadim bir

³⁷ Çiğdem Mollaibrahimoğlu, “Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar: Doğum Örneği”, 10.

olgudur. Sembol dilinin en yaygın ve ortak dillerinden biri olan rüyaların oluşum süreci günlük yaşamın akışından etkilenirken, aynı zamanda rüyalar günlük yaşam algımızı da etkilemektedir.³⁸ Kilis halk kültüründe görülen rüya ve rüya yorumuyla ilgili tespitlerimiz şöyledir:

- ✓ Kötü rüya gören kişinin rüyayı başkasına anlatmaması gerektiğine inanılır.
- ✓ Görülen rüyaların hayra yorumlanması istenir.
- ✓ Rüya gören kişi uyanınca besmele çekmelidir.
- ✓ Rüyada at görmek hayra yorumlanır.
- ✓ Rüyasında ağlayan kişinin gerçek hayatta çok geleceğine inanılır.
- ✓ Rüyada beyaz görmek iyi şansa; siyah renk görmek karamsarlığa yorumlanır.
- ✓ Herkese rüya yorumu yaptırılmaz.
- ✓ Rüyada ölümü düşündüren bir düş gördüyse, dışarıya soğan atılır. Sebebi acının o evden çıkmasıdır.
- ✓ Rüyada acı bulgur, acı simit, acı biber görmek ölüme işaretlerdir.
- ✓ Annesi rüyasında çocuğun adını gördüyse o isimde hayır olacağını düşünerek konur.
- ✓ Kişi vefat eden bir yakını rüyasında görürse o kişinin hayır istediğine inanılır.

2.8. Fal

Falcılık bazı araç-gereç ve teniklerle durumları yorumlama işidir. Yörede falı, falcılığı meslek hâline getiren kimseler yapsa da genellikle kadın günlerinde ve çeşitli toplantılarda kadınlar kendi aralarında fallarına bakarak da gerçekleştirmektedirler. Yörede falı iyiye, hayra yorumlamak gerektiği düşüncesi hâkimdir. Yörede falla ilgili bazı tespitlerimiz şöyledir:

- ✓ Kilis halk kültüründe fala baktırmanın günah olduğuna inanılır.
- ✓ Falın iyi yorumlanması gerektiğine inanılır.
- ✓ Fala bakan ve baktırmanın 40 gün kıldığı namaz ve yaptığı diğer ibadetlerin kabul olmayacağına inanılır.
- ✓ Bahtabakan (bukalemun) üzerine koyu renk örtü atılarak fala bakılır.
- ✓ Bahçede veya yolda bukalemun görülürse o kişinin bahtının açık olduğuna inanılır.
- ✓ Kaplumbağa kare şeklinde bir cismin içerisine konulur. Eğer kaplumbağa düz şekilde karşıya giderse kişinin niyetinin çıkacağına, sağa sola dönerse niyetinin olumsuz olacağına inanılır.
- ✓ Kilis'te çay, kahve, su, nohut, yüz ve avuç içine bakmayla ilgili fal çeşitleri vardır.
- ✓ Çay bardağının içindeki çay taveleri misafir geleceğinin belirtisidir.
- ✓ Köfte yoğururken tepside dışarıya sıçarsa misafir gelecek anlamındadır.
- ✓ Kahve fincanındaki tortular deve şeklini almışsa devlet işine girileceğinin ifadesidir.

³⁸ Metin Eren, "Sembol Dilinin Bir Örneği Olarak Rüyalar: Türk Kültüründe Ölüme Yorumlanan Rüyalar", *Turkish Studies* 5/4 (2010), 1074.

- ✓ Kahve falında kuş görülen kişinin yolculuğa çıkacağına inanılır.
- ✓ Falında kaplumbağa çıkan kişinin bahtının açık olacağına inanılır.

2.9. Büyü

Türk folklorunda kültürel uygulamaları içerisinde de sihir/büyü, fal pratikleri ve bunlara bağlı olarak geliştirilen inanışlar bulunmaktadır. Sihir/büyü ve fal gücüyle hastalıkları sağaltma, düşmanlara üstün gelme, bir kişinin hayatına ve düşünce dünyasına hükmetme, gelecekte haber alma gibi yaşamı dönüştürme yetkinliğine ulaşma durumunun söz konusu olduğuna inanılmıştır.³⁹

Kilis halk kültüründe pek hoş karşılamayan bir uygulama olan büyü ve büyücülük kırsal kesimlerde hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Büyü yapan kişilerden bazıları öyle nam salmışlardır ki çevre illerden bu kişilere büyü yaptırmaya gelinmektedir. Yöredeki bazı büyücülerin kötü büyü yapmayı tercih etmedikleri bilinmektedir. Yörede büyüyle ilgili olarak tespit edilen bazı inanışlar şöyledir:

- ✓ Büyü yapan ve yaptıran kişiler yörede sevilmez.
- ✓ Büyünün aşkına karşılık alamayan kişilerin başvurduğu bir yöntem olduğuna inanılmaktadır.
- ✓ Bazı hayvanların uzuvları büyü işlerinde kullanılmaktadır.
- ✓ Büyünün çok kötü bir eylem olduğuna inanılmaktadır.
- ✓ Kötü büyü yapan kişilerin kalbinin mühürlü olduğuna inanılmaktadır.
- ✓ Büyücünün hazırladığı muskanın üzerine basan kişiyi cin çarpacağına inanılır.
- ✓ Kaynana, oğluyla gelininin arasını bozmak için ayırma büyü yapar.
- ✓ Ayrılan çiftlerin sembolik figürleri bal mumundan yapılarak birbirine yapıştırılır. Bu figürler efsunlanarak evin havadar bir yerine konulur. Kırk gün sonra çiftlerin birleşeceğine inanılır.
- ✓ Bir esnafın işlerinin bozulması için onun en çok kullandığı alet çalınarak büyü yaptırılır. Bu alet toprağa gömülür. Alet toprakta çürüdükçe esnafın işlerinin de bozulacağına inanılır.
- ✓ Mezardan alınan toprak efsunlanarak bir kişinin üzerine serpilirse kişinin üzerine ağırlık çökeceğine ve hastalanacağına inanılır.
- ✓ Büyücünün hazırladığı okunmuş sabun, kör bir kuyuya atılır. Burada sabun eridikçe muska yapılan kişiyi eriyip öleceğine inanılır.
- ✓ Hane halkının kötülüğü için hazırlanan büyü eşyalar genellikle kapı eşiği altına gömülür.
- ✓ Kapı eşiğinde bulunan muskanın suya atılarak iriyip bitmesi sağlanır.

2.10. Tabiat Kültleri

Mitik dönemlerde oluşup şekillenmeye başlayan kültürün bireylerin ve toplumların üzerindeki etkisi günümüzde de devam etmektedir. Herhangi bir toplumun mitolojisini, inanç sistemini, hatta kültürünün doğasını ve temelini anlamak için o toplumun ortaya çıkardığı kült kavramını ve bu kavramın içeriğini bilmek gereklidir.⁴⁰ İslamiyet öncesi inanç sistemlerinin etkisiyle ortaya çıkan tabiat kültürleri günümüz kültür

---

³⁹ Şule Gümüş, "Türk Kültüründe Sihir/Büyü ve Fal: Türk Destanlarından Örneklerle", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 50 (2021), 1.

⁴⁰ İbrahim Dilek, "Kült Kavramı ve Söz Kültü", *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 95 (2020), 47.

hayatında hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Kilis halk kültüründe tabiat kültürleriyle ilgili inançlar bazen iç içe geçmiş durumdadır.

2.10.1. Ateş

İnsanlık tarihinin en büyük buluşlarından olan ateş, özellikle ilk insanlar ve toplumlar için önem arz etmekteydi. Bazı medeniyetler ateşin bulunmasını tarihi dönemlerin başlangıcı bile olarak kabul etmişlerdir. İlk dönemlerden beri insanların hayatlarını kolaylaştıran ateş etrafında, ilk dönemlerde olduğu gibi günümüzde de çeşitli inanışlar oluşmaya devam etmektedir.⁴¹ Yörede ateş kültürüyle ilgili tespitlerimiz şöyledir:

- ✓ Yanan ateşe su dökülmez.
- ✓ Ocakta yanan ateş, aniden harlanırsa dışarıdan birilerinin hane sahiplerinin dedikodusunu yaptığına inanılır.
- ✓ Ateşe soğan, sarımsak ve yumurta kabuğu atılmaz.
- ✓ Soğukladığı düşünülen hayvanlar ateşte ısıtılan demirle alazlanır.
- ✓ Yeni doğan çocuğun yanından mum, gaz lambası veya çakmak yakılmaz, çocuğun gece yanığı olacağı düşünülür.
- ✓ Uçuk olan yer ateşle dağlanır.
- ✓ Ocaklıkta yanan ateşi söndürenin ocağının söneceğine inanılır.
- ✓ Yörede kadınlar ekmek yaparken ateşten sesler gelirse bir kişi hanemizin dedikodusunu yapıyor, der.
- ✓ Sobadan art arda sesler gelirse düşmanlarımız veya ev sahibi çatlıyor, derler.
- ✓ Ateş yanma sırasında çevresine çıngı (kıvılcım) atarsa nikâh düşer, denir.
- ✓ Kül birikintisi üzerinden atlayan kişinin rızkının kesileceğine inanılır.
- ✓ Kül birikintisi ya da tepecikleri içerisinde üç harflilerin bulunduğuna inanılır.
- ✓ Yeni doğum yapmış lohusalı kadına kırkı çıkmadan diğer işler yaptırılmadığı gibi ateş de yaktırılmaz. Lohusalı kadına ateş yaktırılması durumunda evin bereketinin kaçacağına inanılmaktadır.
- ✓ Kesilen tırnak veya saçlar kesinlikle ateşe atılmaz. Günah olduğu düşünülür.

2.10.2. Su

Su kültürü, özellikle İslamiyet öncesi Türk topluluklarının kutsallık atfettikleri nesnelere arasında önemli bir yere sahiptir. Türkler nehir, göl, deniz, akarsu, bataklık, ırmak, çay gibi su kaynaklarının özel güçleri olduğuna ve içlerinde bir ruh barındırdıklarına inanmış, çeşitli şekillerde bunları kutsamışlardır. Bu inanç; Türklerin eski inanç sistemlerinden sonra benimsedikleri İslam, Hristiyanlık, Musevilik, Budizm, Maniheizm gibi diğer dinler bünyesinde de varlığını sürdürmüştür.⁴² Yörede su kültürüyle ilgili tespitlerimiz şöyledir:

- ✓ Dileğinin gerçekleşmesini isteyen kişiler Abdullah Sermest Efendi türbesi yanında cuma günleri su dağıtır.

⁴¹ Mehmet Alptekin, "Kilis'te Ateş ve Ocak Kültüyle İlgili İnanışlar", *Uluslararası Mercedabık'tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu*, ed. Mehmet Ali Yıldırım (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2017), 237.

⁴² Hüseyin Uçar, "Bir Kültürün Özellikleri: Türklerde Su Kültü", *Kültür Araştırmaları Dergisi* 7 (2020), 24.

✓ Rüyada temiz su görmek iyiye; bulanık ya da kirli su kötüye yorumlanır.

✓ Uzun bir yolculuğa çıkan ya da askere giden kişilerin arkasından su dökülür.

✓ Suyu pis şeyler dökülmez ve atılmaz.

✓ Şurahbil Bin Hasene'nin türbesinin bulunduğu bahçedeki kuyunun suyunun şifalı olduğuna ve birçok hastalığı iyileştirdiğine inanılmaktadır.

✓ Şurahbil Bin Hasene türbesinin içindeki tasa su koyulup anahtar suyun içine atılmaktadır. Daha sonra konuşmayan çocuğun ağzı bu anahtarla açılmakta ve böylece o çocuğun konuşmaya başlayacağına inanılmaktadır.

✓ Su ayakta iken içilmez, bir yere çökülerek içilir.

✓ Hıdırellez'de dileğin gerçekleşmesi için akarsuya dilek atmak daha makbuldür.

✓ Bir yere sıcak su dökülürken besmele çekilir.

✓ Suyu idrarını yapan kişiyi cin çarpacağına inanılır.

✓ Görülen kötü rüya suya anlatılır, suyun bu kötü şerri alıp götüreceğine inanılır.

✓ Oruç, suyla açılırsa o suyun Zemzem suyu kadar değerli olduğuna inanılır.

2.10.3. Dağ ve Ağaç

Türklerde dağlara atfedilen bu inanışların kökeninde tanrı anlayışı bulunmaktadır. Türkler, yüksekte olmayı tanrıya özgü bir nitelik olarak kabul etmişler, insanların ulaşamadığı yüksek bölgelere, tanrılara özgü aşkınlık, mutlak gerçeklik ve sonsuzluk gibi ayrıcalıklar yüklemişlerdir. Dolayısıyla bu yüksek bölgelere en çok yaklaşabilen dağlar ve buna bağlı olarak ağaçlar, Türklerin düşüncesinde kutsallarla örülü bir kült hâlini almıştır.⁴³ Yörede dağ ve ağaç kültürüyle ilgili tespitlerimiz şöyledir:

✓ Yörede zeyrat yerleri tepeler üzerinde yer almaktadır. Sitti Ana, Kutemen Dede, Cercik, Zeyrat Tepe vb.

✓ Yağmur duası için yöredeki tepelik yerlere çıkılır.

✓ Yörede bazı tepelerin üzerinde kabir ya da makam olmamasına rağmen tepe üzerinde bulunan yalnız ağaçtan dolayı burası zeyrat yeri olarak kabul edilir.

✓ Hasta doğan bebek dua edilerek üç kez zeytin ağacı kovuğundan geçirilirse iyileşeceğine inanılır.

✓ Musabeyli'de bulunan yaklaşık 1000 yıllık çınar ağacının ortasından geçenlerin boğmaca hastalığından kurtulduğuna inanılır.

✓ Mezarların başucuna ağaç dikilir. Ağacın yaprağı rüzgârda sallandığında merhum kişinin ruhunun rahatladığına inanılır.

✓ Kuş, böcek ve diğer hayvanların yemesi için genellikle mezarlıklara zeytin ağacı dikilir.

✓ Doğadaki hayvanların yemesi için bahçe kenarlarına meyve ağaçları dikilir. Diken kişiye meyvesini yiyen hayvanların dua edeceğine inanılır.

---

⁴³ Yüksel Marım, "Dağ Kültü, Eren Kültü ve Ocak Kültünün Günümüze Yansıyan İzleri: Denizli Baharlar ve Beyağaç Örneği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 102 (2022), 410.

✓ Antep fıstığı bahçelerinin kenarlarına incir ağaçları dikilir. Bu incirlere *hayır* adı verilir. Gelip geçenlerin bu incirlerden yedikten sonra diken kişi için hayır-dua ettiğine inanılır.

2.11. Halk Hekimliği

Halkın, olanakları bulunmadığı için ya da başka sebeplerle doktora gidemeyince veya gitmek istemeyince, hastalıklarını tanılama ve sağaltma amacı ile başvurduğu yöntem ve işlemlerin tümüne halk hekimliği denir.⁴⁴ Bunun yanında Ali Berat Alptekin'in ifadesiyle modern tıbbın yapabileceğimiz bir şey kalmadı, demesiyle insanlar geleneksel tıba yönelir ve tükenen ümitler alternatif tıp sayesinde tekrardan canlanmaktadır.⁴⁵

Kilis halk kültüründe geleneksel ve kültürel kimliklerle birtakım dinsel, büyüsel, doğanın vermiş olduğu bitkisel ve hayvansal ürünlerin, iyi ediciler (sağaltıcılar), ocaklılar ve dinî boyutta kabul görmüş kişiler tarafından kullanılması halk hekimliğinin tedavi kısmını oluşturmaktadır. Yörede karşımıza çıkan bazı halk hekimliği uygulamaları şu şekildedir:

- ✓ Deride oluşan derin yanıklara karşı kaynatılmış soğan suyu kullanılır.
- ✓ Temre hastalığının üzerine özel bir kalemle dua yazılır. Üç gün içinde temrenin geçeceğine inanılır.
- ✓ Ağızda yara oluşursa zeytin yaprağı çiğnetilir, böylece yaranın iyileşeceğine inanılır.
- ✓ Uçuk oluşan yeri çevresi çakmakla dağlanırsa uçğun hemen iyileşeceğine inanılır.
- ✓ Çıban çıkan yere lokum sarılır.
- ✓ Sarılık hastasının dil ve parmak uçlarından jiletle kan alınır. Böylece sarılığın iyileşeceğine inanılır.
- ✓ Hıçkırık tutan kişinin korkutulmasıyla hıçkırığın geçeceğine inanılır.
- ✓ Sürekli öksüren bir kişinin dut ağacının kovuğundan geçirilmesiyle öksürüğünün duracağına inanılır.
- ✓ Gözde oluşan itdirseğine (arpacık) yüzük sürülürse itdirseğinin iyileşeceğine inanılır.
- ✓ El üzerinde oluşan siğil sayısı kadar arpa getirilerek dualarla okunur ve bu arpalar bir ağacın dibine gömülür. Belli bir süre sonra siğillerin geçeceğine inanılır.
- ✓ Eti ezilen yere hamur sarılır.
- ✓ Kulak ağrısının durması için anne sütü damlatılır.
- ✓ Saç kıran hastalığına karşı dökülmenin olduğu yere sarımsak sürülür.
- ✓ Temre hastalığının olduğu yere yeni kesilmiş keçi eti bezle sarılır. Hastalığın geçeceğine inanılır.
- ✓ Dizi ağrıyan kişiler hacamat bastırırlar. Ağrı geçmezse diz kapağına kına yakarlar.
- ✓ Diş iltihabına karşı bamyı bulamacı yapılır.
- ✓ Ayak burkursa şişen yere tuzlu hamur sarılır.
- ✓ Mide ağrısı için peryavşanı kaynatılıp içilir.
- ✓ Geceyanığı hatsalığının olduğu yer çakmakla dağlanır.

⁴⁴ Pertev Naili Boratav, *Türk Halkbilimi II / 100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi 1984), 122.

⁴⁵ Ali Berat Alptekin, "Türk Halk Hikâyelerinde Halk Hekimliği", *Milli Folklor* 11/86 (2010), 5.

- ✓ Göz ağrısında çayın demi damlatılır.
- ✓ Gözde oluşan itdirseği için ocak sahibine gidilir ve okuyup üflemesi istenir.
- ✓ Şeker hastaları, şekerin düşmesi için zeytin yaprağını kaynatıp suyunu içerler.
- ✓ Basur hastalarını sıcak suyun buharına oturturlar.
- ✓ Tansiyon yükseldiğinde nar ekşisi ve limon suyu içirilir.
- ✓ Tansiyon düştüğünde tuzlu ayran ya da şekerli su içirilir.
- ✓ Sarılık olan kişiye tatlı yedilir. Ayrıca yüzü üzerine sarı yazma örtülür.
- ✓ İshalin durması için patates haşalanarak yedirilir.
- ✓ Böbrekteki taşın düşmesi için mısır püskülü kaynatılarak suyu içirilir.

2.12. Halk Takvimi

Türk kültüründe hayatın vazgeçilmez parçalarından olan günler etrafında sınırsız inanışlar ortaya çıkmıştır. Bu inanışların kaynağı Şamanizm'e kadar inmektedir. Türklerin kabul ettikleri dinler ve komşu oldukları milletlerin kültürleriyle etkileşimleri sonucunda günlerle ilgili çok farklı inanışlar bir araya gelmiştir. Özellikle toplumların kabul ettikleri dinler, komşu oldukları milletlerin kültürü bunda etkili olmuştur.⁴⁶

Kilis halk takviminin oluşmasında halkın uzun tecrübeleri etkilidir. Takvimin adlandırılmasında komşu olunan Arap kültürünün de etkili olduğu görülmektedir. Haftanın günlerinin Eski Kilis'te Arapçadaki söylenişle şu şekilde kullanıldığını tespit ettik:

Ahet: Pazar

İsnain: Pazartesi

Telata: Salı

Ebaa: Çarşamba

Hamis: Perşembe

Cuma: Cuma

Seb: Cumartesi

Yörede haftanın günleriyle ilgili inanışlar şu şekildedir:

- ✓ Pazartesi haftanın ilk günü olması hasebiyle bugün başlanan işlerin iyi sonuçlanacağına inanılır.
- ✓ Pazartesi günü doğan bebeğin bahtının açık olacağına inanılır.
- ✓ Salı günü kadınlar el işi işleriyle uğraşmaz.
- ✓ Salı günü bir işe başlamanın iyi olmayacağına inanılır.
- ✓ Salı günü çiftçiler tarla sürmez, bahçeye fide dikmez.
- ✓ Salı gününün sallanacağına inanılır. Bu yüzden bugünde ev, araba satın alınmaz, nikâh kıyılmaz.

---

⁴⁶ Mehmet Alptekin vd., "Adana-Yumurtalık Sugözü Köyünde Günler Etrafında Oluşan Halk İnanışlarına Yönelik Bir Araştırma", *The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences* 3/2 (2017), 323.

- ✓ Salı günü yolculuğa çıkılmaz.
- ✓ Çarşamba günü de salı günü gibi uğursuz kabul edilir.
- ✓ Çarşamba günü ev temizlenmez.
- ✓ Büyü ve sihir işleri çarşamba günleri yaptırılır.
- ✓ Çarşamba günü çamaşır yıkanmayacağına, yıkanırsa çamaşırın karışacağına inanılır.
- ✓ Perşembe akşamı, cuma gününe bağlanan gece olduğu için mübarek kabul edilir.
- ✓ Türbe ve zeyrat yerleri genellikle perşembe ve cuma günü ziyaret edilmektedir.
- ✓ Tırnakların perşembe günü kesilmesine özen gösterilir. Diğer günler kesilmesinin hayırlı olmayacağına inanılır.
- ✓ Üzerinde büyü olduğuna inanan kişiler cuma günü öğle sonu büyüciye giderek sihri bozdurur.
- ✓ Kabir ziyaretlerine cuma günü gidilmesi uygun görülür.
- ✓ Mübarek gün kabul edilmesinden dolayı nikâhlar genellikle cuma günü kıyılır.
- ✓ Kız istemeye cuma günü gidilir.
- ✓ Kısmeti kapalı kızlar ve erkekler, kısmet açmayla ilgili eylemlerini cuma günü yaparlar.
- ✓ Cuma günü edilen duaların kabul olacağına inanılır.
- ✓ Cuma günü yolculuk iyi kabul edilir.
- ✓ Cuma günü her yerin tertemiz olması gerektiğine inanılır.

Mevsimsel değişimler de halkın gözlemlerine göre adlandırılmıştır⁴⁷:

Fukara yazı (Kasım ayı): Bu zamanda hava bazen yağışlı bazen güneşli olur.

Kara kış (13 Aralık-23 Aralık arası): Kara kışta havanın gayet yağışlı olması gereklidir.

Zemheri (23 Aralık- 11 Şubat arası): Zemheri 40 gün sürer. Zemherinin aşırı soğuk olması gereklidir. Kilis halkı zemheride kar yağacağına kan (aşırı soğuk) olmasını ister.

Sa'atildebah (1 Şubat- 13 Şubat arası): Bu zamanda muazzam soğuk olur. Hatta soğüğün aşırılığını anlatmak için Kilis'te bir hikâye anlatılır: Babayla oğlu sa'atildebahde deveyle yolculuk ederken öyle bir don, öyle bir soğuk olmuş ki neredeyse donup kalacaklarmış. Oracıkta deveyi yatırıp kesmişler. Devenin karnını boşaltıp karnının içine girmişler. Böylece donmaktan kurtulmuşlar.

Sa'atilsöt (14 Şubat- 25 Şubat arası): Eski Kilis'te sa'atilsöt için "tandır kuvvet" denirdi. Yani aşırı soğuklar devam etmektedir.

Sa'atilbellah (26 Şubat- 8 Mart arası): Eskiden Kilis'te şimdiki gibi yer altı kanalları (kanalizasyon) yoktu. Her sokakta duvarların kenarında su oluklarına bellaha adı verilir. Mart ayında yağın yağmur suları bellahalerden akıp giderdi. Onun için bu zaman sa'atilbellah denir.

Sa'atilibeyi (8 Mart- 21 Mart arası): Artık ceket giyilmesine gerek olmadığını ifade eder. Sa'atilibeyi çıkmasıyla birlikte mayıs ayına girilmektedir. Yörede mayısta sağanak yağmur yağacağına inanılır. Bununla ilgili Kilis halk kültüründe bir hikâye vardır. Sa'atilibeyi çıktıktan sonra bahara girildiğinde hava güneşli

---

⁴⁷ İlgili bölüm hazırlanırken Hülya Aslan Erol'un *Kilis İli Ağızları* [(Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2018), s. 290-292] eserinden faydalanılmıştır.

olur ancak birden hava bozarak şiddetli yağmur yağmaya başlar. Yaşlı bir kadın havanın güneşli olduğuna aldanarak oğlağını yayılmaya çıkar. Ancak birden hava bozar ve şiddetli yağmurla sel oluşur. Sel kadıncağızın oğlağını sürükleyerek alıp götürür.

SONUÇ

Sonuç olarak geçmişten günümüze bir kültür kavşağında bulunan Kilis'te de Türk dünyasının birçok yerinde olduğu gibi bayram, tören, kutlamalar ve günlük hayatla ilgili uygulama ve inanışlar devam etmektedir. Bu uygulama ve inanışlar her ne kadar İslamî kisveye bürünmüş gibi görünse de birçoğunun temelinde eski Türk inanç sistemlerinin olduğu aşikârdır.

Günümüzde dini bayramlar çoğu yerlerde artık bir tatil günü olarak algılsa da Kilis gibi kadim geçmişe ve kültürüne sahip çıkan şehirlerde hâlâ bütün canlılığıyla kutlanmaktadır. Öyle ki Kilis halk kültüründe karşımıza çıkan dinî bayramlarla özdeşleşen *bayram yeri* bunun ispatıdır. Kilis'te bayram yeri demek çocuklar için bayramdan bayrama kurulan lunapark ve oyuncaklar iken yetişkin ve ihtiyarlar için geçmiş bayramları anımsama ve özlemek demektir. Çünkü bu yerde eski bayram günlerindeki sevinç ve heyecan tüm canlılığıyla yaşanmakta ve yaşatılmaya devam etmektedir.

Bir sınır şehri olması sebebiyle yeme-içme kültüründen tutalım da günlük hayatla ilgili pek çok uygulama ve inanışta Arap kültürünün de etkisini görmekteyiz. Halk takviminin adlandırılması ve yorumlanması buna örnektir. Ancak yöre halkı bunu kendi kültürel sentezinde yorumlayarak yeni bir anlam katmayı da başarmıştır. Böylelikle bir tarafta Arap kültürü bir tarafta Türk kültürüne has özelliklerin bir arada yer aldığı ortak bir sentez ortaya çıkmıştır.

Günlük hayatla ilgili inanışların birçoğu artık kocakarı anlatısı gibi kabul görse de yine günlük hayatın için de varlığını devam ettirmektedir. Öyle ki bu inanışlar etrafında karşımıza çıkan uygulamalarda bir zorunluluk olmasa da birey ve toplum üzerinde yaptırım gücünü devam ettirmektedir. Bu durum kültürün küreselleşme karşısındaki gücünü göstermesi açısından önemlidir. Yörede doğumla başlayıp ölümle biten geçiş dönemi uygulamalarında bunun örneklerini rahatlıkla görebilmekteyiz.

Şehrin jeopolitik konumundan dolayı sınır komşumuz Suriye'den yapılan göçler ve teknolojik gelişmeler sonucunda yörede bazı kültürel değerler unutulmaya başlanmıştır. Bu durumda Kilis kültür hayatında canlılığını koruyan günlük hayatla ilgili uygulama ve inanışların derlenip kayıt altına alınması, kültürel belleğin gelecek nesillere aktarılması açısından önemlidir.

KAYNAKLAR

Yazılı Kaynaklar

- Abalı, İsmail. *Koçarlı Halk Kültürü* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).
- Acar, Nuran. "Milli ve Dini Törenlerin Törenselleşme Perspektifinde İncelenmesi", *Ulakbilge* 3/5 (2015), 65-86.
- Aça, Mehmet. "Türk Halk Geleneğindeki Doğum Sonrası Uygulamalara Bir Örnek: Tuzlama", *Milli Folklor* 13/52 (2001), 93-100.
- Akyol, Mualla. "Hac İbadetinin Hükümleri Hususunda Hanefî ve Mâlikî Âlimleri Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2020), 173-179.
- Alptekin, Ali Berat. "Türk Halk Hikâyelerinde Halk Hekimliği", *Milli Folklor* 11/86 (2010), 5-20.

- Alptekin, Mehmet - Kaplan, Tuba ve Koyuncu, Tuğba. “Adana-Yumurtalık Sugözü Köyünde Günler Etrafında Oluşan Halk İnanışlarına Yönelik Bir Araştırma”, *The Journal of International Lingual Social and Educational Sciences* 3/2 (2017), 323-334 .
- Alptekin, Mehmet. “Kilis’te Ateş ve Ocak Kültüyle İlgili İnanışlar”, *Uluslararası Mercedabık’tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu*, ed. Mehmet Ali Yıldırım (237-244), Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Alptekin, Zeynep Dilek. “Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/77 (2021), 163-175.
- Arslan Erol, Hülya. “Kilis İli Ağızlarının Anadolu Ağızları İçindeki Yeri”, *Uluslararası Mercedabık’tan Günümüze 500 Yılda Orta Doğu Sempozyumu*, ed. Mehmet Ali Yıldırım (206-211), Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Aslan Erol, Hülya. *Kilis İli Ağızları*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Atalay, Besim. *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.
- Bayındır, Hatice Kübra. *Kilis Halk Kültüründe Türbe, Yatır ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Berber, Oktay. “Türk Kültüründe Eğlence ve Birlik unsuru Olarak Düğünler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10 (2009), 1-11.
- Boratav, Pertev Naili. *Türk Halkbilimi II / 100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre ve Törenler, Oyunlar)*, İstanbul: Gerçek Yayınevi 1984.
- Çıblak, Nilgün. “Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnanıcı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar”, *TÜBAR* 15 (2004), 103-125.
- Dilek, İbrahim. “Kült Kavramı ve Söz Kültü”, *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 95 (2020), 47-77.
- Doğramacıoğlu, Hüseyin. “Halk Anlatılarına Göre Kilis’te İlginç İnanışlar ve Olaylar”, *Asia Minor Studies*, 9/2 (2021), 750-756.
- Doğramacıoğlu, Hüseyin. *Kilis Masalları Derleme ve Tahlil Çalışması*, Kilis: Kilis Kültür Derneği Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Döğüş, Necati. *Arşiv Belgeleri Işığında 19. Yüzyılda Dini Bayramlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Eren, Metin. “Sembol Dilinin Bir Örneği Olarak Rüyalarda: Türk Kültüründe Ölüme Yorumlanan Rüyalarda”, *Turkish Studies* 5/4 (2010), 1074-1099.
- Erginer, Gürbüz. *Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Erol, Mehmet. “Kilis Halk Kültürü”, *Belgelerle Kilis*. Ed. M. Elif Özmen, 317-377, İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012.
- Erol, Mehmet. “Kilis ve Çevresinde Zeyrat Günleri Geleneği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 17/1 (2018), 113-122.
- Gümüş, Şule. “Türk Kültüründe Sihir/Büyü ve Fal: Türk Destanlarından Örneklerle”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 50 (2021), 1-20.

- Helvacıkara, M. Cengiz. “Coğrafi Yönden Kilis”, *Belgelerle Kilis*. Ed. M. Elif Özmen (1-75), İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012.
- Kaplan, Tuba. “Kilis Masallarında Yeraltı Dünyası Hakkında Tespitler”, *Çukurova Araştırmaları* 6/1 (2020), 191-199.
- Kaplan, Tuba. “İnanç Turizmi Bağlamında Gaziantep”, *Güncel Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. Ed. Mesut Gün ve Erdem Dağıstanlı, (175-196) Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2020.
- Kavak, Abdulhamit. “Eskiçağda Kilis”. *Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XII*, ed. Aysel Öztürkçü Akçay (5-65). İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2022.
- Kılıç, Anıl Can. *Kilis-Musabeyli Folkloru ve Halk Edebiyatı (Derleme-İnceleme-Tasnif)*, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Küçük Tursun, Fatmagül. “Ceyhan’da Bir Mevsimlik Bayram: Tepgeç/Tepreş”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/31 (2014), 275-286.
- Marım, Yüksel. “Dağ Kültü, Eren Kültü ve Ocak Kültünün Günümüze Yansıyan İzleri: Denizli Baharlar ve Beyağaç Örneği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 102 (2022), 405-424.
- Mollaibrahimoğlu, Çiğdem. “Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar: Doğum Örneği”, *Folklor/Edebiyat* 20/79 (2014), 9-23.
- Muhtar, Reşit. *Kilis Kültüründe Türküler, Hikâyeleri ve Oyunlar*. İzmir: GNG Ofset, 2014.
- Önal, Mehmet Naci. “Trabzon’da Asker Düğünü”, *Milli Folklor* 64 (2004), 137-140.
- Öncül, Kürşat. “Kültürleşme Açısından Türk Kültüründe Sünnet”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7/20 (2019), 123-129.
- Örnek, Sedat Veyis. *Anadolu Folklorunda Ölüm*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1971.
- Örnek, Sedat Veyis. *Türk Halkbilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Sayın Alsan, Şenay. “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 15/37 (2022), 179-196.
- Tarhan, Esra. “Geleneğin Sosyal Medya Yolculuğuna Bir Örnek: Diş Hedigi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 10 (2023), 355-366.
- Uca, Alaattin. “Türk Toplumunda Hıdırellez”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 34 (2007), 113-138.
- Uçar, Hüseyin. “Bir Kültürün Özellikleri: Türklerde Su Kültü”, *Kültür Araştırmaları Dergisi* 7 (2020), 24-47.
- Yılmaz, Şirin. “Kına Gecesi Ritüelinde Anlamsal İşleyiş: Çağrışımlar, Düşünyapılar, Dönüşümler” *Millî Folklor* 125 (2020), 163-176.
- Zengin, Hilal - Sütçü, Çiğdem. “Düzce Kültüründe Ev ile İlgili İnanç ve Uygulamalarda Eski İnanışlara Dair İzler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 1139-1148.

Sözlü Kaynaklar

- K.1) Patır, Fikriye, 1954, Hatay/Kırıkhan, lise mezunu, ev hanımı, Kilis’te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:10.10.2022, Kilis).
- K.2) Karamanlıoğlu, Durdu, 1958, Kilis/Merkez, ilkokul mezunu, evhanımı, Kilis’te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:18.10.2022, Kilis).

- K.3) Köseismailoğlu, Kifayet, 1938, Kilis /Merkez, ilkokul mezunu, evhanımı, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:10.10.2022, Kilis).
- K.4) Bayındır, Dilek, 1971, Hatay /İskenderun, ilkokul mezunu, ev hanımı, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:18.10.2022, Kilis).
- K.5) Ekşi, Zeynep, 1973, Kilis/ Merkez, ilkokul mezunu, ev hanımı, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:18.10.2022, Kilis).
- K.6) Bayındır, Hatice Kübra, 1992, Kilis/Merkez, üniversite mezunu, Yüksek lisans öğrencisi, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:18.10.2022, Kilis)
- K.7) Zorlu, Deniz, 1982, Kilis/Oylum Köyü, lise mezunu, ev hanımı, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:25.10.2022, Kilis).
- K.8) Korkut, Gülümser, 1972, Kilis/ Saatli Köyü, ortaokul mezunu, ev hanımı, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:25.10.2022, Kilis).
- K.9) Baştürk, Öznur, 1961, Oylum Köyü, ilkokul terk, ev hanımı, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:25.10.2022, Kilis).
- K.10) Culhaoğlu, Nazmiye, 1986, Kilis/Merkez, lise mezunu, güvenlik görevlisi, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:25.10.2022, Kilis).
- K.11) Kılıç, Songül, 1972, Kilis /Dölek Köyü, lise mezunu, ev hanımı, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:25.10.2022, Kilis).
- K.12) İçer, Sevgi, 1982, Kilis /Merkez, ilkokul mezunu, kuaför, Kilis'te ikâmet ediyor (Görüşme tarihi:16.11.2022, Kilis).

DİNİ YAPILAR: CAMİ VE MESCİTLER, TEKKE VE ZAVİYELER VE TÜRBELER*

Abdulkadir DÜNDAR*

1. CAMİ VE MESCİTLER

Cami ve mescitler kendi arasında 1. Özgün olarak günümüze ulaşanlar, 2. Cumhuriyet döneminde yapılan tamirlerle özgünlüklerini kısmen ya da tamamen kaybedenler, 3. Arşiv belgeleri ve kaynaklarda tespit edilenler olmak üzere üç başlık hâlinde alfabetik olarak incelenmiştir.¹

1.1 Özgün Olarak Günümüze Ulaşanlar

1.1.1 Akcurun Camisi

Hurufat defterlerindeki kayıtlarda Kızılca olarak belirtilen bugünkü Hacı İlyas Mahallesi'nde kendi adıyla anılan çarşıda yer almaktadır. İnşa kitabesi olmayan Akcurun Cami'nin hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, avlunun kuzeybatısındaki minarenin H.921/M.1515 senesine ait inşa kitabesi vardır. Ayrıca Hurufat defterlerindeki kayıtlardan caminin 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında ibadete açık olduğu ve banisinin de Şeyh Hacı Davud adlı bir kişinin olduğu anlaşılmaktadır.² Son cemaat mahallindeki H.1336/M.1917 yılına ait tamir kitabesine göre yenilenen Akcurun Cami, bugün ibadete açık olup günümüzde sağlam bir vaziyettedir.³

Akcurun Cami, kibleye paralel olarak uzanan tek sahnlı mihrap önü kubbeli bir harim, çapraz tonozlarla örtülü iki sahn hâlindeki büyük bir son cemaat yeri, harimin kuzeyinde yer alan avlunun doğu ve kuzeyindeki medrese hücreleri⁴ ve batısındaki dükkânlardan meydana gelmektedir (Ek. 1). Kuzey ve batıdaki iki kapıdan girilen bugünkü Akcurun Cami avlusunun, doğu ve kuzeyinde medrese hücreleri, batısında ise dükkânlar yer almaktadır. Avlunun doğusunda üç hücre bulunmaktadır. Basık kemerli birer kapıdan girilen

---

* Dini yapılar ana başlığı altında Kilis'teki tarihi cami ve mescitler, tekke ve zaviyeler ile türbeler incelenmiştir. Bu bölüm, "Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri" adlı kitabımızdaki konumuzla ilgili bölümlerin özetlenmesi ve yeni araştırmaların gözden geçirilmesiyle hazırlanmıştır.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Sanatları Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, abdulcadirdundar@yahoo.com

¹ 6 Şubat 2023 tarihinde gerçekleşen Kahramanmaraş merkezli 7,7 ve 7,6'lık depremlerden Kilis de etkilenmiştir. Depremlerden sonra çok sayıda tarihi yapı hasar görmüştür. Bu çalışmanın içinde de yer alan Akcurun Cami'nin doğu cephesi çökmüş, Muallak Cami'nin minaresi yıkılmış, Tekke Cami'nin beden duvarları zarar görmüş ve Cüneyne Cami'de de yer yer çöküntüler olmuştur. Bahsi geçen tarihi eserler dışında zarar gören dini yapılar olmakla birlikte tarihi sokaklar ve çeşmelerin de zarar gördüğü tespit edilmiştir. Depremden dolayı zarar gören yapıların restorasyon işlemlerine başlanmış olup tamir çalışmaları devam etmektedir.

² Hurûfât defterleri (HD), Defter no: 1119, s. 311, HD, Defter no: 1147, s. 125, HD, Defter no: 1105, 23: Mehmet Tektuna, *Hurûfât defterlerinde Kilis Sancağı 1690-1832 Sosyoekonomik ve Kültürel Yapı*, Kilis, 2020, s. 77, 88, 110, 120, 184.

³ Bkz. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları/2255, Yayınları Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri Dizisi/7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 100, 102-103; Sıdka Bebekoğlu, Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, Ankara, 2008, s. 62-63.

⁴ Hurûfât defterlerinde Akcurun Cami medresesi hakkında, 1135/1722 yılına ait şöyle bir kayıt bulunmaktadır: "Havass-ı Kilis'te Kızılca Mahallesi'nde vaki Akcurun Cami derûnunda Kıbeli Medresesi'nin müderrisi olmamağla iki akçe ile Kadı Lütfullah arzıyla Şeyh Muhammed Ali'ye inayet buyuruldu." (HD, Defter no: 1119, s.310; Tektuna, age, s. 153).

hücreler, avluya bakan ikişer ve doğu duvarlarında da birer olmak üzere toplam üçer pencereden ışık almaktadır.⁵ Üç hücrenin üzerine de sonradan tabla beton atıldığı hâlde, bu hücrelerin kuzeyinde bulunan ve helalara dâhil edilen küçük odanın üzeri açık bırakılmıştır. Bugün avlunun kuzeyinde helalar, abdest muslukları, dehlize açılan bir kapı, bir hücre ve minare yer almaktadır.⁶ Cami cemaatinden Mustafa Dölek ve Ali Galip Sağlam'ın belirttiğine göre, bugünkü abdest musluklarının bulunduğu yerde, eskiden bir hücre bulunmaktaydı. 1917 yılından sonra, bu hücrenin kuzey cephesine sade birer niş şeklinde iki çeşme yerleştirilmiş ve çeşmelerin arkasına su deposu yapılmıştır.⁷ Hücre de abdesthane olarak düzenlenmiştir. Böylece eskiden minarenin doğusundaki hücrenin altından gelerek avlunun ortasındaki şadırvanda akan su çeşmelerin arkasındaki depoya alınmıştır. Bugün de akmakta olan Akcurun Camisi'nin suyu, Ahmet Erçekin ve Mehmet Onarıcı'nın verdiği bilgilere göre şehrin kuzeyinden gelmektedir. İki şubeden kaynaklanan su, maksemde birleşerek Akcurun Camisi'ne ulaşmaktadır. Kapının açıldığı dehlizin batısındaki hücreye basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Avluya bakan iki pencereden ışık alan hücrenin kuzey duvarında iki, batı duvarında ise bir niş bulunmaktadır. Bu hücre, helâlar ve abdest musluklarının bulunduğu mekân çapraz tonozlarla, kapının açıldığı dehliz ise beşik tonozla örtülmüştür. Avlunun doğu ve batısında hücrelerin avluya bakan cephelerinde muntazam kesme taş, arka cephelerinde ise gayri muntazam taş kullanılmıştır. Minare avlunun kuzeybatı köşesindedir. Güneye açılan kapının üzerinde, H.921/M.1515 yılına ait üç satır hâlinde Arapça yazılı inşa kitabesi vardır. Dikdörtgen kaidenin üst köşeleri pahlıdır. Yüksek sekizgen pabuçla gövde arasında, iki tane sekizgen silme yer almaktadır. Tamamen muntazam kesme taştan yapılmış olan minarenin çokgen hafif kalın gövdesi bu pabuç üzerinde yükselmektedir. Şerefe altı, uçları hafif sorguçlu derin mukarnaslarla doldurulmuştur. Yuvarlak peteğin üzerinde külah yükselmektedir.⁸ Minarenin kuzey tarafına küçük bir dükkân yerleştirilmiştir. Avlunun batısında beş dükkân ve giriş dehlizi bulunmaktadır. Dükkânların üçü kapının kuzeyinde ikisi ise güneyinde yer almaktadır. Dehlize açılan kapı basık kemerlidir. Bu kemerin üzerinde, yağma sütunceleri birbirine bağlayan, sağır bir atnalı kemeri daha bulunmaktadır.⁹ Dükkânlar ve kapının açıldığı dehliz de çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kuyu, bugünkü abdest muslukları ve helalardan oldukça uzakta, avlunun güneydoğusundadır.

Akcurun Camisi, kibleye paralel olarak uzanan iki sahnalı son cemaat yeri ve mihrap önü kubbeli tek sahnalı harimiyle birlikte dikdörtgen plânlıdır. Son cemaat yeri içten içe 19.00x7.60 m. ebadında olup ortada iki serbest yağma yanlarda ise gömme ayaklara binen üç sivri kemerle avluya açılmaktadır. Son cemaat mahallini iki şahına ayıran, ortadaki serbest yağma ayaklardan ikisi 1.50x1.10 m. ebadında olduğu hâlde, diğeri 1.50x1.80 m. ebadındadır. Kalın olan bu ayaktan, 1917 yılındaki tamirde, son cemaat yeri ve harimin batıya doğru yaklaşık olarak 4.20 m. genişletildiği anlaşılmaktadır. Son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Tonozlar beş serbest yağma, beş de gömme ayağa ve harimin kuzey duvarındaki konsollara binmektedir. Son cemaat yerinin batı tarafı perde duvarlarıyla kapatılmayıp kemerlerle, camekânlı pencere şeklinde tertiplenmiştir. Son cemaat mahalli gerekli ışığı bu iki pencereden ve kuzeydeki kemerlerin aralarından almaktadır. Son cemaat yerinde, biri harime açılan kapının doğusunda diğeri ise batısında olmak üzere, yuvarlak kemerli sade iki mihrap nişi bulunmaktadır. Kapının batısındaki mihrap, diğerine göre daha derindir. Son cemaat mahallinden harime, mihrap mihverindeki basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapının sağ ve sol tarafında, harime açılan düz atkılı dikdörtgen iki, üstünde ise yine düz atkılı ve dikdörtgen büyük bir pencere yer almaktadır. Bu kapıdan başka, son cemaat mahallinin güneydoğusundan hem harime geçilen, hem de harimin doğu kanadındaki kadınlar mahfiline çıkılan küçük bir kapı daha bulunmaktadır.

⁵ Dündar, age, s. 100, 105, resim: 116.

⁶ Dündar, age, s. 105, resim: 117.

⁷ Dündar, age, s. 106, resim: 118.

⁸ Dündar, age, s. 106, resim: 119.

⁹ Dündar, age, s. 107, resim: 120, 121.

Harimin güney duvarının kalınlığı 1.75 m. batı duvarının kalınlığı 1.00 m. olduğu hâlde, kuzey duvarı 2.00 m. kalınlığındadır. 1917 yılındaki tamirde batıya doğru genişletilen bugünkü harim, içten içe 18.90x4.80 m. ebadında olup, kibleye paralel olarak uzanan tek bir sahndan meydana gelmektedir. Mihrap önü 5.00 m. çapındaki küçük bir kubbeye, yan taraflar ise beşik tonozlarla örtülmüştür. Kubbege geçiş unsuru olarak üçgenler kullanılmıştır. İ. Hakkı Konyalı bu kubbe hakkında şunları zikretmektedir: “Mabedi örten ana kubbenin dört köşesini birer yarım kubbe destekler. Bu kubbelerin etekleri mukarnaslıdır. Kubbe eteklerine Allah, Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali yazılmıştır.”¹⁰ Ancak bugünkü kubbeye bunlar yoktur. Zira mevcut kubbenin bugünkü şekline, Konyalı'nın incelemelerinden sonraki bir tarihte yapılan tamirler neticesinde ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Harimin doğu kanadı tamamen kadınlar mahfili şeklinde tertiplenmiştir. Bu mahfile ve harime açılan kapının önündeki betonarme müezzin mahfiline, son cemaat mahallinden harimin bu kanadına açılan kapıdan geçilerek, duvarın içerisindeki beş basamaklı bir merdivenden çıkılmaktadır. Hiçbir pencere bulunmayan harimin bu kanadının güney ve doğu duvarlarında birer tane dolap nişi yer almaktadır. Mihrabın sağ ve sol tarafında düz atkılı dikdörtgen birer pencere bulunmaktadır. Ayrıca mihrabın üstüne sivri kemerli muhdes büyük bir pencere daha açılmıştır. Harimin genişletilen batı tarafında düz atkılı büyük bir pencere, bu pencerenin üzerinde ise, küçük başka bir pencere daha bulunmaktadır. Harimin içi dört taraftan da 1.50 m. yüksekliğe kadar tahta ile kaplanmıştır.¹¹ Akcurun Camisi'nde yapı malzemesi olarak kesme taş kullanılmıştır. Cami ve avlunun etrafındaki hücrelerin üzerine beton atılmıştır. Sade bir nişten ibaret olan mihrabın hiçbir özelliği yoktur. Mihrabın sağında mermerden yapılmış bir minber mevcuttur. Mihrap gibi minber de çok sâde olup hiçbir özelliğe sahip değildir. İ. Hakkı Konyalı eski minber hakkında şunları zikretmektedir: “*Camiin minberi devrinin çok muvaffak bir sanat eseridir. Kısa kemeri zambak şeklinde zıvalanmıştır. Minber dokuz taş basamaklıdır. Köşkü de dört küçük sütun üzerine renkli taşlarla yapılmıştır. Minberin geçit kapıları da zambak şeklinde oyulmuş taşlarla altı bölüm şeklindeki kaidesi de başka şekillerle süslenmiştir.*”¹² Konyalı'nın bahsetmiş olduğu bu minberden bugün, hiçbir şey kalmamıştır. Ayrıca yine Konyalı'nın “*eski bir tarih yadigarı*”¹³ diye bahsettiği tahta kürsü de günümüze ulaşmamıştır. Herhangi bir tezyini unsur bulunmayan Akcurun Camisi, medrese hücreleriyle çevrili avlusu, çapraz tonozlarla örtülü iki sahnli son cemaat mahalli, kibleye paralel olarak uzanan mihrap önü kubbeli tek sahnli harimiyle birlikte, Kilis'teki camiler içerisinde önemli bir yere sahiptir. Eserin, harimden büyük iki sahnli son cemaat yeri oldukça dikkat çekicidir.¹⁴

1.1.2 Canbolad Paşa (Tekke) Camisi

Canbolad Paşa Camisi, Canbolad Paşa Külliyesi'nin merkez yapısıdır. Külliye cami, medrese, türbe, hazire, hamam, doğudaki han ve Canbolad Paşa sülalesine ait evler, kuzeydoğudaki sıralı dükkânlar ve Mevlevihane'den oluşmaktadır. Bu yapılar topluluğu, günümüzde de kentin çekirdeğini oluşturmaktadır. Canbolad Paşa Camisi'nin kitabe levhası, harimin kuzey cephesindeki taç kapıdadır. Önceleri boş olan kitabe taşına yakın zamanlarda Türkçe olarak “*Canbolad Paşa Tekye Camii Şerifi Arabi 960*” şeklinde camiin ismi ve Hicri olarak da 960/1552 tarihi yazılmıştır. Kilisli Kadri, hiçbir kaynak göstermeden Canbolad Paşa Camisi'nin H.964/ M.1556 yılında yapıldığını söylemektedir.¹⁵ Ancak, kitabesi olmayan bu camiin H.961/ M.1553 yılında tanzim edilmiş vakfiyesini dikkate aldığımızda Kilisli Kadri'nin vermiş olduğu bu tarihi, eserin inşa tarihi olarak kabul etmek mümkün değildir. Dolayısıyla vakfiyenin, caminin inşası tamamlandıktan sonra tanzim edildiği kabul edildiği takdirde vakfiyenin tanzim tarihi olan H.961/ M.1553

¹⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Kilis Tarihi*, İstanbul, 1968, s. 333.

¹¹ Dündar, age, s. 100, 108-111, resim: 122-129.

¹² Konyalı, age, s. 333.

¹³ Konyalı, age, s. 334.

¹⁴ Dündar, age, s. 100-112.

¹⁵ Kilisli Kadri Timurtaş, *Kilis Tarihi*, İstanbul, 1932, 23-24.

tarihi caminin inşa tarihi olarak kabul etmenin mümkün olduğu kanaatindeyiz. Orijinal vakfiyeden kopya edildiği belirtilen 1738 ve 1912 tarihli her iki vakfiyeden de Canbolad Paşa'nın Kilis'te şu eserleri yaptırdığını öğrenmekteyiz:¹⁶ “*Tekke Camii demekle maruf cami bu camiin yakınlarında bir hamam, Meşhetlik Mahallesi'nde yine bir hamam, bahçe, bedesten, bedestenin yakınında 160 dükkân ve bu bedestene bitişik bir han.*” Ayrıca Canbolad Paşa, Kilis'teki bu eserleri ile Kilis'in dışındaki şu akarlarını da vakfetmiştir. “*Azaz Nahiyesi'ne bağlı Tibil köyünde 9 bostan, iki bölük incirlik ve iki bölük bağ, Derguş ve Kusayr nahiyelerinde altı bölük bostan, dört bölük bağ ve değirmen, Derguş Nahiyesi'nde çiftlik olmak üzere kırkbeş fidanlı arazi ve dokuz bin zeytin ağacı, yine Derguş şehrindeki dükkanlar, hamam, kahvehane ve saray, Sâfi nehri ve Afrin çayı üzerindeki ikişer gözlü un değirmeni ve Haleb'deki sarayını.*” Böylece çok geliri, büyük bir vakıf tesis eden Canbolad Paşa, Kilis'te, avlusunun etrafında medrese hücreleri ve güney tarafta türbe ile birlikte inşa ettirmiş olduğu Tekke Camisi Külliyesi'nde vazife alanlara günde akçe olarak verilecek parayı da şu şekilde belirlemiştir. “*Cami hatibine 8, sabah ve öğle namazlarını kaldıran imama 6, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kaldıran imama 6, baş müezzine 4, diğer beş müezzinin herbirine 3, sabah namazından sonra Yasin Suresi okuyana 2, cuma günleri buhurdancıya 3, cüz okuyan on kişiden herbirine 1, noktacıya 2, süpürgeciye 2, çöpçüye 4, türbedara 2, vakfa bağlı eserlerin tamirlerini yapan tamirciye 4, vakfın kâtibine 4, marangoza 4, kanavatçıya 10, vaize 5, su yolcuya 5, mektep hocasına 4 akçe.*”¹⁷

Tekke Camisi'nin bânisi Emir Kasım'ın oğlu Canbolad Paşa'dır. Canbolad Paşa, Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve civarını Osmanlı topraklarına kattıktan sonra (1516-17) babası Emir Kasım ile birlikte İstanbul'a getirilir. Babasının bir müddet sonra idam edilmesiyle Osmanlı sarayı gulamları (oğlanları) arasına alınan Canbolad, eğitim ve öğretimini sarayda tamamlar.¹⁸ Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1535 yılında Kilis sancak beyliğine atanır.¹⁹ Kısa sürede Kilis ve civarında emniyet ve asayişini temin eden Canbolad Bey, İstanbul'da almış olduğu eğitim ve öğretimin tesiriyle Kilis'te birçok eser yaptırarak şehri mamur bir hâle getirir. 1570-73 yıllarında yapılan Kıbrıs kuşatmalarına katılır ve büyük bir başarı gösterir.²⁰ Kesin ölüm tarihi bilinmeyen Canbolad Paşa'nın, Kıbrıs'tan döndükten kısa bir süre sonra vefat ettiği ve Tekke Camisi'nin haziresine gömüldüğü belirtilmektedir.²¹

Canbolad Paşa'nın yaptırdığı Tekke Camisi'nin mimarına dair herhangi bir kitabe ve bilgi mevcut değildir. Eserin inşa tarihi, Mimar Sinan'ın Hassa Mimarlar Teşkilâtı'nın eserlerin listesini veren Tezkiretü'l-Bünyân ve Tezkiretü'l-Enbiye gibi kitaplarda Canbolad Paşa'nın Kilis'te yaptırmış olduğu bu caminin ismi geçmemektedir.²² İ. Hakkı Konyalı “*Canbolad Bey Saray-ı Hümayunda terbiye gördüğüne göre manzumesini kurarken elbette Sinan'ın mimarlarından ve ustalarından faydalanmıştır.*”²³ şeklindeki açıklamaları ile Canbolad Paşa Külliyesi'nin bizzat Mimar Sinan tarafından olmasa bile onun mimarları ve ustaları tarafından inşa edilmiş olabileceğini açıkça zikretmektedir. Gerçekten de camiin planı ve formu, eseri Mimar Sinan ekolüne dâhil etmemize imkân vermektedir.²⁴ Canbolad Paşa Camisi'nde, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 1952, 1962, 1972, 1992 yıllarında bazı tamirler yapılmıştır. Bu tamirlerden 1952

¹⁶ *Mücedded Anadolu Defteri: 21/29 (607)*, “Canbolad Paşa Vakfiyesi”, s. 307; Türkçesi: Defter no: 2103, s. 272; *Halep Muhasebe Defteri*, Defter no: 512, s.626-627, VGM Arşivleri, Ankara.

¹⁷ Dündar, age, s. 17-18.

¹⁸ Konyalı, age, s. 424-461.

¹⁹ Timurtaş, age, s. 60.

²⁰ Yusuf Küçükdağ, “Kilis Mevlevihanesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, İstanbul 2004, s. 263-264; Semavi Eyice, “Canbolad Bey Türbesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 14.

²¹ Metin Akis, “İ. Hakkı Konyalı Armağanına Katkı: Kilis Sancağı'nda Canbolad Oğulları Ailesinin Yönetimi”, *Şehirlerin Sevdalıları İ. Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya 2015, s. 396-397

²² Bkz. Sâi Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1315, s. 28-45; Aptullah Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986, s. 249-270.

²³ Konyalı, age, s. 413.

²⁴ Dündar, age, s. 19-20.

yılındakinde nakışlar yenilenmiş, 1962 yılında eski şadırvan kaldırılıp yerine yeni şadırvan yapılmış 1972 ve 1975 yıllarında avlu döşemeleri elden geçirilmiş ve 1992 yılında dış cephelerindeki taşlar temizlenmiştir.²⁵ Cami 2023 yılında da restorasyona alınmıştır.

Etrafi medrese hücreleriyle çevrili geniş bir avlunun güneyinde yer alan Canbolad Paşa Camisi, beş kemer gözlü son cemaat mahalli ve tek kubbeyle örtülü kare planlı bir harimden ibarettir. Harimin güneyindeki türbenin doğusundan başlayan hazire, caminin kuzeybatısındaki minareye kadar devam etmektedir²⁶ (Ek. 2). Evliya Çelebi'nin bahsettiğine göre, beyaz ve siyah renkli taş döşeli avlunun ortasında eşsiz güzellikte bir şadırvan bulunmaktaydı.²⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Fotoğraf Arşivleri'nde bulunan Tekke Camisi'nin kuzey cephesinden 1950 yılında çekilmiş olan bir resimde, o tarihte şadırvanın sadece gövdesinin ayakta kaldığı, diğer bölümlerinin ise yıkılmış olduğu görülmektedir.²⁸ Bu resimden, şadırvanın tekne kısmının yuvarlak olduğu ve ortasında bir de fiskiyenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Su teknesi yuvarlak, örtüsü sekizgen eski şadırvan, tahminen 1960 yılında tamamen yıkılarak, yerine cami ile hiçbir şekilde uyuşmayan, üzeri şemsiye şeklinde örtülü bugünkü muhdes şadırvan yapılmıştır. Avlunun batısında bir de kuyu bulunmaktadır. Kuyunun siyah yekpare taştan sekizgen bileziği ve 0.30x0.40 m. ebadındaki yine taştan teknesi sökülerek hazireye atılmıştır. Beş kemer gözlü son cemaat mahallinin kubbeleri altı tane yuvarlak sütuna binmektedir. Tarihi Ravanda Kalesi'nin civarındaki Küncülü ocağından getirilen²⁹ bu sütunlardan dördü gri mermerden, ikisi ise beyaz mermerden yapılmıştır. Kuzeybatı köşedeki sütun iki parça olduğu hâlde diğer beş sütun yek pâredir. Sütunların alt ve üst kısımları kurşun bilezik içerisine alınmıştır. Sütun başlıkları mukarnaslıdır. Bu sütunlar güneyde gömme olarak yerleştirilen mukarnaslı konsollar üzerine oturan sivri kemerlerle bağlanmıştır. Bu konsollardan en doğudaki ve en batıdaki gömme yarım sütun üzerine binmektedir. Kemerler demir gergilerle takviye edilmiştir. Son cemaat mahalli beş kubbe ile örtülmüştür. Bu kubbelerden pencerelerin önündeki hacmi örten ikisi diğer üç kubbeyle göre daha büyüktür. Kubbelere geçiş unsuru olarak pandantifler kullanılmıştır.³⁰ Son cemaat yerinin harim kapısı önündeki hacmi dışında kalan kısımları, avludan yaklaşık 0.70 m. kadar yüksektir. Evliya Çelebi Tekke Camisi'nin bu son cemaat mahalli hakkında şunları söylemektedir: "... Dış sofaları (son cemaat yeri) altı ibret verir sütun üzerinde yedi yüksek kubbelerle örtülüdür. Bu kubbeler sanki gül renkli kâseler gibidir. Kubbeler bukalemun nakışlıdır."³¹ Görüldüğü gibi Evliya Çelebi, sütunların sayısını ve diğer bilgileri doğru olarak verdiği hâlde, kubbelerin sayısını yedi olarak belirtmektedir. Kanaatimizce bu durum, Evliya Çelebi'nin, son cemaat mahallindeki altı sütunun dışında, doğu ve batı tarafların birçok camide olduğu üzere birer perde duvarı ile kapalı imiş gibi mütalaa etmesinden kaynaklanmıştır. Eserin kubbelerinin nakışları Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi oldukça dikkat çekicidir.³²

Kuzey cephesinde taştan yapılmış dört çörtlen ve iki rozet bulunan son cemaat mahalline harimden toplam üç pencere açılmaktadır. Kapının batısında iki, doğusunda ise bir pencere yer almaktadır. Batı tarafındaki pencerelerden minareye yakın olanı mazgal nefeslik şeklindedir. Diğer iki pencere dikdörtgen olup düz atkılidir. Bu iki pencerenin sarı mermerden düz atkılarının üstüne, beyaz, sarı ve siyah renkli mermerlerden ibaret zıvanalı birer silme yerleştirilmiştir. Birer sivri kemerle nihayetlenen alınlıklar ise çinilerle tezyin edilmiştir. Her iki pencerenin etrafı dört taraftan sivri kemerli pahlı birer silmeyle

²⁵ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1973, s. 24.

²⁶ Dündar, age, s. 25, 26, şekil: 1, 2.

²⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt: 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 361.

²⁸ Dündar, age, s. 28, resim: 2.

²⁹ Konyalı, age, s. 407.

³⁰ Dündar, age, s. 32-34, resim: 10-14.

³¹ Evliya Çelebi, age, s. 361.

³² Dündar, age, s. 8-9.

çevrilmiştir.³³ Son cemaat mahallinin doğusunda, hazireye açılan kapı batısında ise minare vardır. Minare caminin kuzeybatı köşesine bitişik olarak inşa edilmiştir. Kaidede siyah ve beyaz taşlar münavebeli olarak kullanılmıştır. Kaidenin kuzeybatı ve güneybatı köşeleri, aşağıdan yukarı doğru genişleyen dört sıra hâlindeki mukarnaslar şeklinde pahlanmıştır. Çokgen gövde bu kaide üzerinde yükselmektedir. Gövdede üç tane bilezik bulunmaktadır. Şerefe korkuluklarına ajur tekniğinde çeşitli geometrik şekiller yerleştirilmiştir. Petek silindirikdir. Külâh taştan yapılmış olup koni biçimlidir. Külâhın eteğine bir sıra ince mukarnas frizi yerleştirilmiştir.³⁴ Külâhın tepesinde hilal motifli bir alem vardır. Minarenin batısında Canbolad oğullarından Hacı Bekir Bey'e ait 1974 yılında yapılmış bir türbe yer almaktadır. Avlu ile hazire arasına yerleştirilerek, hazirenin avlu ile irtibatını kesen bu türbeye, hazireden de geçilmektedir. Son cemaat mahallinden harime açılan portal, renkli taşların münâvebeli olarak sıralanmasıyla meydana gelen bir blok hâlinde tanzim edilmiş, iki yana birer gömme sütunce yerleştirilmiştir. Bu sütuncelerin biraz yukarısından itibaren, sivri atnalı şeklindeki başkemer oturtulmuştur. Baş kemerle basık kemerli kapı arasındaki kavsara mukarnaslarla doldurulmuştur.³⁵ Taç kapı nişinin iki yanında birer mihrâbiye bulunmaktadır. Sütun başlıkları ve mihrâbiyenin üst kısımları da ince parçalı mukarnaslarla bezenmiştir. Kavsaradaki mukarnasların etek kısmının sarkıtları dikkati çekmektedir. Kapının basık kemeri üzerine kitabe taşı yerleştirilmiştir. Evliya Çelebi bu taç kapıdan; "*Kible kapısı ferah, balgamı, kan, siyah somaki sarı renkli taşla, mermerle rengârenk yapılmış.*"³⁶ şeklindeki ifadelerle hayranlıkla bahsetmektedir.³⁷

Taç kapıdan, içten içe 15.25x14.70 m. dıştan dışa 21.90x18.20 m. ebadındaki kare planlı harime geçilmektedir. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine küçük birer hücre yerleştirilmiştir. Her iki hücre de beşik tonozla örtülmüştür. Kuzeydoğudaki hücre, doğu duvarındaki küçük bir pencereden ışık almaktadır. Bu hücreye, harimin kuzeyindeki sivri kemerli nişe açılan, basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Harimin kuzeybatısındaki hücreye de yine kuzeydeki sivri kemerli nişe açılan basık kemerli bir kapıdan geçilmektedir. Bu hücrenin batı tarafında minare yer aldığı için buraya pencere konulamamıştır. Bu sebeple, bu hücreden son cemaat mahalline bir mazgal pencere açılmıştır. Ancak bu pencere, üç cephesi de kapalı olan bu hücreyi yeterince aydınlatmamaktadır. Dolayısıyla bu hücre, diğer hücreye göre daha karanlık ve loştur. Harim, dört yöne doğru gömme ayaklarla genişletilmiştir. Duvar kalınlığı 1.50 m. olduğu hâlde, gömme ayakların duvarla birlikte kalınlığı 3.00m.dir. Dolayısıyla ayaklar, harimin içine doğru 1.50 m.'lik bir çıkıntı yapmaktadır. Doğu ve batı cephelerdeki ayakların 10 enine uzunlukları ise 1.40 m.'dir. Sekiz gömme ayağın, harimin her cephesine ikişerli olarak bu şekilde yerleştirilmesi, cephelerdeki iki ayak arasında kalan boşlukların, derin birer niş şeklinde tertiplenmesi sonucunu doğurmuştur. Sivri kemerli bu nişlerin içerisine birer tane pencere yerleştirilmiştir. Kare planlı harim, yanlardaki sekiz gömme ayağa istinat eden 11.40 m. çapındaki büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin ağırlığı, cephelerdeki sathî sivri kemerlerle gömme ayaklara aktarılmaktadır. Kubbeye geçiş unsuru olarak tromp kullanılmıştır. Kubbe içten yuvarlak kasnaklıdır. Bu kasnakta, basık kemerli on altı pencere bulunmaktadır. Kandillik adı verilen ahşap parmaklıkla çevrili bir koridor, kubbenin eteğini çepeçevre dolaşmaktadır.³⁸ Bu koridora, harimin kuzey duvarındaki gizli merdivenlerden çıkılmaktadır. Kalem işleri ve bazı yazılarla tezyin edilmiş olan kubbe, dışardan sekiz tane yarım destekli payanda ile desteklenmiştir. Son cemaat mahallinin kubbeleri gibi harimin kubbesi de kurşun kaplıdır. Harim, altı üstlü pencerelerle aydınlatılmaktadır. Buna göre, doğu ve batı cephede üçer, kuzey ve güney cephede ikişer tane olmak üzere, düz atkılı toplam 10 tane pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin etrafı dışardan ince silmelerle kuşatılmıştır. Sathî sivri kemerli dış alınlıkları

³³ Dündar, age, s. 35, resim: 15, 16.

³⁴ Dündar, age, s. 37-38, resim: 19-21.

³⁵ Dündar, age, s. 38, 39, resim: 22-24.

³⁶ Evliya Çelebi, age, s. 361.

³⁷ Dündar, age, s. 10.

³⁸ Dündar, age, s. 41, resim: 27.

tezyinatsız olduğu hâlde, iç alınlıkları çini tezyinatlıdır. Ancak kuzey cephedeki pencerenin hem dış hem de iç alınlıkları çinilerle doldurulmuştur. Kuzey cephedeki pencerelerin dışında, her üç cephede de alttaki bu pencerelerin üzerine, küçük birer pencere daha yerleştirilmiştir. Üstteki bu pencerelerden ortadakiler basık kemerli ve dikdörtgen şekilli oldukları hâlde, yandakiler yuvarlaktır. Üst pencerelerin hepsi de vitraylıdır. Tekke Camisi'nin kubbelerinde tuğla, portalinde ve minarenin kaidesinde renkli taş, kapı ve pencerelerin pervazlarında mihrap ve minberde renkli mermer, duvarlarda ise muntazam kesme taş kullanılmıştır. Taş malzemeler Çilçime ve Mülük dağları ile Parsa ocaklarından getirilmiştir.³⁹ Sivri kemerli ve zengin tezyinatlı mermer mihrabın hemen sağ tarafına, 3.80 m. uzunluğunda 1.00 m. genişliğinde olan sekiz basamaklı ve gayet tezyinatlı mermer minber yerleştirilmiştir. Şimdi mevcut olmayan ancak varlığını resmiyle bildiğimiz ahşap vaaz kürsüsünün harimin güneydoğu köşesine yakın bir yerde olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Ahşap müezzin ve kadınlar mahfili harimin kuzey tarafına yerleştirilmiştir. Müezzin mahfili harime açılan kapının üzerinde, kadınlar mahfili ise harimin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Her iki mahfile de harime açılan kapının batısındaki basık kemerli küçük bir kapıdan girilen duvar içerisinde gizli bir merdivenden çıkılmaktadır. Bu merdiven caminin damına kadar devam etmektedir. Müezzin mahfili, kadınlar mahfilinden daha yüksektir. Harimin kuzey duvarındaki merdivenden ilk önce pencere eyvanının üstüne yerleştirilmiş olan kadınlar mahfiline ulaşılmaktadır. Merdivenden mahfile 0.70 m. eninde 1.20 m. yüksekliğindeki basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kadınlar mahfili 3.80x3.05 m. ebadında olup cepheden dışarıya 1.25 m.'lik bir çıkıntı yapmaktadır. Mahfilin dışarıya çıkıntı yapan bu bölümü, iki taraftan da ahşap konsollara binmektedir. Kadınlar mahfilinden sonra, yine aynı merdivenle müezzin mahfiline ulaşılmaktadır. Bu mahfile 0.65 m. eninde ve 1.20 m. yüksekliğindeki basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Mahfil 3.20x3.35 m. ebadında olup dışarıya 0.70 m.'lik bir çıkıntı yapmaktadır. Çıkıntılı bu bölüm her iki tarafta da taş konsollara binmektedir. Müezzin mahfilinin kuzey duvarında, kandil koymak amacıyla açılmış bir niş bulunmaktadır.⁴¹ Evliya Çelebi bu her iki mahfili, caminin içinde tezyinatlı birer kürsüye benzetmektedir.⁴²

Tekke Camisi, sadece mimarisiyle değil aynı zamanda süslemeleri ile de Kilis'teki en önemli eserdir. Cami, renkli taş işçiliğinden başka, sıva ve ahşap üzerine renkli kalem işleriyle de dikkati çekmektedir. Bunların büyük bir kısmı orijinal olmakla birlikte, sıva üzerine yapılan süslemelerin zaman zaman yenilediği ve değiştirildiği anlaşılmaktadır. 1975 yılında elden geçirilen Tekke Camisi'nin avlusu, beyaz ve siyah renkli taşlarla döşenmiştir. Bugünkü muhdes şadırvanın güney tarafında, etrafı siyah taşlarla çevrilmiş olan bir dikdörtgen pano yer almaktadır.⁴³ Bu panoda siyah, beyaz ve kırmızı renkli taşlar, belirli bir düzen içerisinde kullanılarak değişik bir kompozisyon elde edilmiştir. Burada kullanılan 99 adet renkli taşın minarenin basamak sayısı ile aynı olduğu zikredilmektedir.⁴⁴ Son cemaat mahallinden harime açılan portalin önündeki hacmin zemini de renkli taşlarla döşenmiştir. Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesindeki sütun başlığının batı ve kuzey tarafına geometrik kompozisyonlu birer pano yerleştirilmiştir. Bu panolardaki hâkim motifler altı kollu yıldızlarla beşgenlerdir. Son cemaat mahallinin çörtlenlerinden, ortadaki kemerin sağ ve solunda yer alan ikisi, balık sırtı şeklinde tezyin edildiği hâlde, diğerleri sadedir. Tezyinatlı çörtlenlerin altına birer rozet yerleştirilmiştir.⁴⁵ Sol taraftaki sekizgen rozetin ortasına büyük bir yıldız işlenmiş olup, yıldızın etrafı beşgenlerle doldurulmuştur. Sağ taraftaki yuvarlak rozetin içerisine ise yine altı kollu yıldızlar ve

³⁹ Konyalı, age, s. 407.

⁴⁰ Gülümser Atasever, "Kilis'te Türk Mimari Eserleri", (Basılmamış Lisans Tezi) .İstanbul 1969, s.24; Dündar, age, s.44, resim: 33.

⁴¹ Dündar, age, s. 11-12.

⁴² Evliya Çelebi, age, s. 361.

⁴³ Dündar, age, s. 45, resim: 35.

⁴⁴ Konyalı, age, s. 406.

⁴⁵ Dündar, age, s. 45, 46, resim: 36, 37.

beşgenler yerleştirilmiştir. Harimin kuzey cephesindeki gömme sütun ve konsolların alt kısımlarında birer tane palmet bulunmaktadır. Harimden son cemaat mahalline açılan düz atkılı iki pencere, son cemaat mahallinin en tezyinatlı bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Sivri kemerli ince silmeler içerisine alınmış olan bu pencerelerin pervazlarında san, gri ve siyah renkli mermer kullanılmıştır. Her iki pencerenin atkılı üzerine, siyah, sarı ve beyaz mermerden zıvanalı birer silme yerleştirilmiştir. Bu silmelerin üzerindeki alınlıklar ise çinilerle doldurulmuştur.⁴⁶ Bu çiniler harim pencerelerinin iç alınlıklarındaki çiniler ile aynıdır. Camide kullanılan tüm çinilerde aynı teknik ve süsleme üslubu hâkimdir. Sır altı tekniğinde, 19x19 cm. ebadında olan mavi-beyaz grubuna giren bu çinilerde, beyaz zemin üzerine kobalt mavisiyle yapılan hatayî, rumî, palmet motifleri ve kıvrım dalların ¼ simetri esasına göre kurgulanmış kompozisyon, iç-dış tüm pencere alınlıklarında tekrarlanmıştır. Dört kare çininin birleşerek kompozisyonu oluşturduğu bu çinilerde, düz eksenlere birer hatayî, çapraz eksenlere ise rumî motifleri işlenmiş, kurgu, bu motiflere ait sapların ortada birleştiği noktalara birer gülce motifinin yerleştirilmesiyle tamamlanmıştır.⁴⁷ Tekke Camisi'nin kuzey cephesindeki pencerelerin hem iç hem de dış alınlıklarında, diğer üç cephedeki pencerelerin ise sadece iç alınlıklarında yer alan bu çinilerin benzer örnekleri, Adana Ulu Cami manzumesi türbesindeki mihrâbiyenin sağ ve sol tarafında⁴⁸, Halep Hüsreviye Cami alt pencerelerin alınlıklarında⁴⁹, Halep Ulu Cami Zekeriya Türbesi'nde, Halep Canbolad Sarayı'nda, Kudüs Kubbetüssahra'da ve Kubbetü's-Silsile'de de görülmektedir.⁵⁰ J. Zick Nissen, Osmanlı'nın Suriye'yi fethetmesinden (1517) sonra Suriye atölyelerinde, İznik ve İstanbul örneklerine göre çini üretildiğini belirterek, Kilis Tekke Cami'ndeki çinilerin benzerlerinin de Şam işi olarak isimlendirildiğini belirtmektedir.⁵¹ Dolayısıyla bu çinilerin, İznik etkilerini taşımakla birlikte yerel imalat oldukları⁵² ve bölgedeki yerel üretim merkezlerinde üretilerek bölgenin ihtiyacına cevap verdikleri anlaşılmaktadır.⁵³

Son cemaat mahallini örten kubbelerin eteği, göbeği ve pandantifleri sıva üzerine yapılan kalem işleriyle tezyin edilmiştir. Kubbelerdeki tezyinat, kubbe eteğini dolaşan ve biri küçük, biri büyük lotüslerin biteviye sıralanmasıyla meydana gelen mavi renkli bir zincirle başlamaktadır. Onu kubbe kavsarasında zencirek takip etmekte, daha içte ise birbirini ters yönde tamamlayan palmetlerin meydana getirdiği süsleme kuşağı yer almaktadır. Bu son iki kuşak kahverengi ve mavidir. Aşağıdaki zencirek ve lotüs kuşağına benzer iki kuşak kubbe göbeğinde tekrarlandıktan sonra tam ortada madalyon yer almaktadır. Ortası mavi ve kahverengi zemin üzerine sarı renkli olarak işlenen rumîler ortada birbirine düğümlü saplarla birleşmektedir. Her ne kadar sonradan tamir edilmiş iseler de kubbenin bütün bu süslemeleri Klasik devir Osmanlı üslubuna

⁴⁶ Dündar, age, s. 35, resim: 15-16.

⁴⁷ Süreyya Eroğlu Bilgin, "Kilis Tekke (Canbolat Paşa) Cami ve Çini Süslemeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İKSAD II-International Conference on Social Sciences*, November 22-25, Gaziantep, 2018, s. 8-9.

⁴⁸ Nusret Çam, Ramazanoğulları Mimari Eserleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1979, s.59, 67; Adana Ulu Cami Külliyesi, Ankara 1988, s. 16-17.

⁴⁹ Kemal Hakan Tekin, *Halep'te Türk İzleri (1516-1918) 402 Yıllık Osmanlı Hakimiyetinde Halep'te Cami, Tekke, Zaviye ve Türbeler*, 1. Baskı, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2014, s. 95-109, Şekil: 3.39.

⁵⁰ Eroğlu Bilgin, agb, s. 11-15, resim: 9, 10, 11, 12, 13, 14 ve 16.

⁵¹ Johanna Zick-Nissen, *Islamische Keramik*, Tetjens-Museum Düsseldorf İn Zu Sanimenarbelte Mitdem Museum für Islamische Kunst, Berlin 1971, s.240-241.

⁵² Diyarbakır ve Suriye'deki Osmanlı dönemi yapılarındaki çiniler ve bu bölgelerdeki yerel çini imalatı hakkında geniş bilgi için bkz. Julian Raby, "Diyarbakır, a rival to İznik", *İstanbul Mitteilungen*, 27/28, I-II, Tübingen 1977-78, s.439-459 Filiz Yenişehirlioğlu, "Les revêtement de ceramiques dans les edifices Ottomans de Diyarbakır au XVI e siede", *Ars Turcia*, Akten des VI. Inetmalen Kongresses für Türkische Kunst, Münih 1987, s.368-393, Michael Menecke, "Syrian blue-and-white tiles of the 9th/15th century", *Damaszener Mitteilungen*, 3, 1988, s.203-214.

⁵³ Eroğlu Bilgin, agb, s. 10.

uygundur.⁵⁴ Kubbelerin eteğinde olduğu gibi biri küçük biri büyük lotüslerin biteviye sıralanmasından oluşan mavi renkli bir zincir pandantiflerin etrafını dolaşmaktadır. Ayrıca pandantiflerin ortalarına, içleri çiçek ve yapraklarla girift olarak tezyin edilmiş olan birer madalyon yerleştirilmiştir.⁵⁵

Son cemaat mahallinden harime açılan taç kapı, renkli taş işçiliği bakımından oldukça dikkat çekicidir. Taç kapının baş kemeri ve bu kemerin bindiği gömme ayaklar sarı ve siyah renkli taşların münâvebeli olarak örülmesi suretiyle inşa edilmiştir. Her iki yandaki gömme sütuncelerin alt taraflarına birer kum saati motifi yerleştirilmiştir. Sütuncelerin başlıkları zarif ince mukarnalıdır. Mukarnaların üzerinde ince bir zincir motifi bulunmaktadır. Bu motifin üzerine ise birbirini ters yönde tamamlayan palmetler yerleştirilmiştir. Portalin içinde yer alan mihrabiyelelerin üst kısımları mukarnas örgülüdür. Mukarnasların tepesinde birer istiridye kabuğu motifi bulunmaktadır. Kapının basık kemeri, dikey ve ters palmet motifli, sarı ve siyah mermerlerin zıvanalı olarak örülmesiyle yapılmıştır. Boş kitabe panosunun iki yanında ikişer gülbezek ve palmet bulunmaktadır. Panonun dört tarafı düz siyah bir silme ile çerçevelenmiştir. Taç kapının yan taraflarındaki nişlerin üst kısımlarında olduğu gibi kapı kavsarası da mukarnaslarla doldurulmuştur. Alt sıradaki sathî mukarnaslar, rumîlerle tezyin edilmiştir. Bu sathî mukarnasların üzerindeki mukarnaslar derin ve sarkıtlı olup altta birinci sıradakiler hurma ağacına benzer şekilde yivlenmek suretiyle tezyin edilirken, ikinci sıradakilerde yedi parçalı çınar yaprağı şeklinde işlenmiş, üçüncü sırada ise birinci sıradaki tezyinat tekrarlanmıştır. Yukarı doğru daralan mukarnas bir istiridye biçiminde son bulmaktadır.⁵⁶

Kubbeleri taşıyan gömme ayakların birbirine sivri kemerlerle birleşmesinden meydana gelen eyvanların cepheleri, kemer kavsi boyunca üsluplaştırılmış kenger ve sûni motiflerin meydana getirdiği bir tezyinat kuşağı ile çerçevelenmiştir. Osmanlı Rokoko üslubundaki bu süsleme kuşağı kahverengi ve mavi boyayla kalem işi tekniğiyle yapılmış olup iki yanda kahverengi sütun üzerine oturmaktadır. Bu kuşak dıştan ince bir çizgiyle konturlanmış, üst tarafta karşılıklı olarak yerleştirilen iki arma ile zenginleştirilmiştir. Armadaki miğfer, miğfer tepeliği, tuğ ve çapraz olarak saplanmış kılıçlar gibi unsurları dikkate alarak, bu nakışların 19. yüzyılın ortalarında yapıldığını söyleyebiliriz.⁵⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri'nden aldığımız 1950 yılında harimin içinden çekilmiş bir resimde müezzin mahfilinin altında bir deniz sahili manzarası bulunmaktadır. Kıyılarda selvi ağaçları, manzaranın sağ ve sol tarafında tek bir kökten çıkan ve birçok çiçek açmış, başka iki ağaç veya çiçek motifi yer alırken, adalarda selvi ve hurma ağaçları görülmektedir.⁵⁸ Bugün bu manzara resminden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Bunun yerine tuğra şeklinde "Muhammedü'r-Resulullah" yazılmıştır. Yuvarlak ve dikdörtgen pencerelerin çevreleri mavi kiremit kırmızısı boylarla yapılan nebati süslemelerle tezyin edilmiştir. Kubbeyi taşıyan kemerlerin karın ve cephelerindeki süslemelerden birincilerin ana motifi rumîler ikincilerinkini ise kengerler teşkil etmektedir. Diğerlerinde olduğu gibi bunlarda da kiremit kırmızısı ve mavi renkli boylar kullanılmıştır. Harimin dört cephesindeki kemerlerin yan taraflarına "Allah" ve "Muhammed" ile dört halifenin isimleri yazılmıştır. Bu yazılar beyaz boyayla mavi zemin üzerine yazılmış ve etrafı, yine beyaz boyayla yuvarlak olarak konturlanmıştır. Bu şekildeki madalyonların etrafı, bir tezyini kuşakla çerçevelenmiştir. Harimin güney cephesine "Allah, Muhammed", batı cephesine "Ebubekir, Osman", doğu cephesine "Ömer, Ali" ve kuzey cephesine "Hasan,

⁵⁴ Bkz.Yıldız Demiriz, "Mimar Sinan'ın Yapılarında Kalem İşleri", *VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan ve Dönemi" Sempozyumu*, 5-8 Aralık 1998, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1989, ss.315-324.

⁵⁵ Dündar, age, s. 12-13, 47, resim:40.

⁵⁶ Dündar, age, s. 13-14, 39, resim: 23.

⁵⁷ Dündar, age, s. 14, 48, resim: 41, 42.

⁵⁸ Buna benzer manzara ve duvar resimleri hakkında bkz. Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 947, Sanat Eseri Dizisi: 9, Ankara 1988, s.27-97, 119-131, 134-148; Dündar, age, s. 14, 49, resim: 43.

Hüseyin” isimleri yazılmıştır.⁵⁹ Ayrıca trompların içlerine, kırmızı boya ile bazı sahabîlerin isimleri yazılmıştır. Kuzeybatı trompunda “Hamza ve el-Abbas”, kuzeydoğu trompunda “Talha ve Zübeyr” güneydoğu trompunda “Abdurrahman ve Ubeyde”, güneybatı trompunda ise “Sa’d ve Saîd” in isimleri görülmektedir.⁶⁰

Harimin en tezyinatlı bölümleri arasında yer alan kubbe çeşitli kalem işleri ve yazılarla tezyin süslenmiştir. Kasnağındaki pencerelerin etrafı bir zikzak ve biri küçük biri büyük lotüslerin biteviye sıralanmasıyla meydana gelen mavi renkli bir zincirle çevrilmiştir. Bu pencerelerin aralarına, üsluplaştırılmış dal, yaprak ve çiçeklerden oluşan tezyini bir madalyon yerleştirilmiştir. Kubbenin eteği, yedi süsleme kuşağı ile tezyin edilmiştir. En alttaki birinci kuşak, kiremit kırmızısı zemin üzerine, beyaz boyayla yazılmış Allah’ın 99 isminden meydana gelen yazılardan oluşmaktadır. İkinci kuşak kenger yaprakları ve lotüs çiçeklerinden meydana gelmektedir. Bunun üzerine ise ince bir zikzak şeridi yerleştirilmiştir. Diğer tezyini kuşaklara göre daha kalın olan dördüncü tezyini kuşak, birbirini ters yönde tamamlayan palmetlerden oluşmaktadır. Bu palmetlerde, mavi, kiremit kırmızısı, yeşil ve beyaz renkler kullanılmıştır. Beşinci kuşak, üçüncü kuşak gibi ince bir zikzak şeridinden ibarettir. Kubbenin eteğindeki tezyinatı tamamlayan yedinci kuşakta, ikinci kuşağı oluşturan motifler aynen tekrarlanmıştır.⁶¹ Kubbenin göbeğinde, ortada, kiremit renkli zemine beyaz boyayla yazılmış “Besmele” nin bulunduğu altı kuşaktan meydana gelen bir tezyinat yer almaktadır. Dıştaki birinci kuşak, bir zincir şeridinden ibarettir. İkinci kalın kuşak, birbirini ters yönde tamamlayan, koyu mavi, kiremit kırmızısı ve yeşil renkli palmetlerden meydana gelmektedir. Üçüncü kuşak ise ikinci kuşak gibi bir zincir şerididir. Dördüncü kuşak, palmet ve lotüslerden teşekkül ederken, beşinci kuşakta rumî, gül ve lotüs kullanılmıştır. Altıncı kuşak, mavi zemin üzerine beyaz boyayla “İhlâs suresi”nin yazıldığı bir yazı kuşağıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri’nden elde ettiğimiz 1950 tarihli bir resimde, kubbenin göbeğindeki bu tezyinatın dışındaki zincir şeridi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu şerit 1961 yılındaki tamirde eklenmiştir. ⁶²Kubbe göbeği ile etek süslemeleri arasındaki boş zemine, beyaz boya ile Arapça olarak şu yazılar yazılmıştır: Kubbenin kuzey tarafına “Aleyke avnullah” (Allah’ın yardımı senin üzerine olsun), güney tarafına “Tevekkeltü alallah” (Allah’a tevekkül ettim), batı tarafına “Re’sü'l-hikmeti mehâfettullah” (Hikmetin başı Allah korkusudur), doğu tarafına “Ve üfevvizu emrî ilallah” (İşimi Allah’a havale ediyorum).⁶³

Tekke Camisi’nin en önemli tezyinatlı mimari elemanlarından birisi de sarı ve siyah mermerlerin birlikte uyum hâlinde kullanılmasıyla hemen dikkati çeken mihrabıdır.⁶⁴ Mihrap derin nişli olup, sivri kemerinin cephesi, örgü motiflidir. Kemerin sol tarafındaki üzengi taşından, yarım daire şeklinde başlayarak, devam eden motifin sağ tarafında, bir düzensizlik görülmektedir. Palmet ve rumîlerle tezyin edilmiş olan köşe koltuklarının etrafı, nişin kemer cephesindeki örgü motifinin sağ tarafından başlayarak, sol tarafında düzensiz bir şekilde biten başka bir örgü motifiyile çevrilmiştir. Örgü motifleri, palmet ve rumîlerle tezyin edilmiş olan alınlığın etrafı, palmetler ve hurma dallarına benzeyen motiflerle tezyin edilen, dikdörtgen panoların münavebeli olarak sıralanmasıyla meydana gelen bir bordürle çevrilmiştir.⁶⁵ Mihrabın iki yanına beyaz mermerden gayet zarif birer sütunce yerleştirilmiştir. Sütuncelerin başlıkları mukarnasdır. Palmetlerle süslenmiş bir kaide üzerine oturan sütunceler ortası, boğumlu bir kum saati üzerinde yükselmekte ve aynı şekilde sona ermektedir. Sarı ve siyah mermerlerin münavebeli olarak kullanıldığı yan bordürler profillidir.

⁵⁹ Dündar, age, s. 14, 40, 42, resim: 26, 30.

⁶⁰ Dündar, age, s. 14.

⁶¹ Dündar, age, s. 41, resim: 27.

⁶² Dündar, age, s. 15, resim: 44, 45.

⁶³ Dündar, age, s. 14-15.

⁶⁴ Dündar, age, s. 43, resim: 31, 32.

⁶⁵ Dündar, age, s. 50, 51, resim: 46, 47.

Mihrap nişi siyah mermerden bir kaval silmeyle ikiye ayrılmıştır. Silmenin üst tarafı zarif mukarnaslarla doldurulurken alt tarafına ma'kili yazıyla yedi defa tekrarlanan “Lailâhe İllallah Muhammedü'r-Resulullah” yazılı kalın bir yazı kuşağı yerleştirilmiştir. Mihrap nişinin bu yazı kuşağı altında kalan bölümü, siyah, beyaz ve gülkurusu mermer panolara ayrılmıştır.⁶⁶ Bu mihrap, alınlığında Zengî mimarisinin belirgin özelliklerinden olan örgü motiflerini taşıması, nişinin kaval bir silmeyle ikiye ayrılması ve silmenin altına renkli mermer panoların yerleştirilmesi gibi birtakım özellikleriyle, Halep Firdevs Medresesi (13.yy.) mihrabına çok benzemektedir.⁶⁷ Halep Firdevs (1236-42), Sultaniye (1223) medreselerinin mihrapları, Kudüs'te bulunan Kubbetü's-Silsile'nin (13.yy) ve Halep Behramiye Camisi'nin (1580-83) mihrapları benzer örneklerdir.⁶⁸ Anadolu'da ise Alaaddin Cami (12.yy)⁶⁹ ve Konya Karatay Medresesi'nin (1251-52)⁷⁰ taç kapısında benzer süslemeler görülmektedir.

Minber, mihrabın batısında yer almaktadır. Mihrapta olduğu gibi minberde de sarı, siyah ve beyaz mermer kullanılmıştır. Minber kapısının basık kemeri siyah beyaz sarı ve gri mermerlerden yapılmış, birbirini ters yönde tamamlayan palmet motifleriyle örülmüştür. Kapının alınlığı sarı mermerden dört sıra mukarnasla tezyin edilmiş olup ahşaptan yapılmış bir sıra hâlindeki palmet motifleriyle nihayetlenmektedir. Alt sıradaki mukarnaslara gül ve yaprak motifleri işlenmiştir. Minberin kapısı ahşaptan iki kanatlıdır. Kahverengi boyayla boyanmış kanatlar, etraflarını boydan boya dolaşan birer çiçek friziyle tezyin edilmiştir. Minberin bu şekilde tezyinli kapısından, sekiz basamaklı merdivenle taht kısmına çıkılmaktadır. Taht kısmı, beyaz mermerden dört küçük sütuna binen küçük bir kubbeyle örtülmüştür. Mukarnaslı sütun başlıkları da beyaz mermerdendir. Basık kemerlerle birbirine bağlanan sütunların aralarına, ayrıca birer tane de demir gergi atılmıştır. Kemerler, beyaz ve siyah mermerlerin münâvebeli olarak örülmesiyle yapılmıştır. Kemer koltukları bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir. Saçakların üstüne, kapının alınlığında olduğu gibi bir sıra palmet motifi dizilmiştir. Minberin korkulukları sarı mermerdendir. İç tarafları düz olduğu hâlde, dış tarafları kalın bir silme ile çevrilmiştir. Minberin her iki kanadının etek kısmında, tezyinatlı iç içe iki üçgen ve yedi pano bulunmaktadır. Üçgenlerin etrafı, siyah mermerden düz bir silmeyle çevrilmiştir. Dıştaki büyük dik üçgenin içerisi, ajurlu oyma tekniğinde çiçek ve geçme dallarla içteki üçgenin içerisi ise beyaz mermerden yapılmış palmet ve rumîlerle doldurulmuştur. Bu üçgenlerin altında yer alan yedi panodan üçü beşgen ve yıldız motifleriyle, diğer dördü palmetlerle tezyin edilmiştir. Geometrik motiflerle süslenmiş olan üç pano, Zengî sanatının tipik motiflerinden olan ve Kahire'deki Memlûklü eserlerinde sıkça kullanılan, fakat Anadolu'da Selçuklu devrinden itibaren görülen, düğümlü kemerlidir. Palmet motifli panolardan ikisine ikişer, birine üç, diğer panoya ise sekiz palmet yerleştirilmiştir. Yedi panonun da etrafı bir zikzak şeridiyle çevrilmiştir.⁷¹ Tekke Camisi'nin bu minberi, biçimsel olarak bölgedeki camilerin minberleri ile benzer özellikler taşımaktadır. Ancak, taş işçiliğinin kalitesi, kompozisyon ve motif zenginliğiyle istisnai bir örnektir.

Kadınlar mahfilinin alt kısmı, büyük kareler içerisine alınmış, geometrik geçmeli sekizgen ve yıldız motifleriyle tezyin edilmiştir. Bu kompozisyonun ortasına kare bir pano yerleştirilmiştir. Bu karenin içerisinde ise palmetlerin bir daire şeklinde dizilmesiyle oluşturulan ve aşağı doğru sarkan zarif bir göbek bulunmaktadır. Müezzin mahfilinin alt kısmı da kadınlar mahfilinde olduğu gibi geometrik motiflerle tezyin edilmiştir. Ancak kadınlar mahfilinin tezyinatı girift kompozisyonlu olduğu hâlde, müezzin mahfilininki sadece altıgenlerle doldurulmuş olup panonun ortasına büyük bir altıgen onun da ortasına bir tane çarkı felek

⁶⁶ Dündar, age, s. 15, 52, 53, resim: 48-51.

⁶⁷ Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahtarları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, Resim: 103.

⁶⁸ Eroğlu Bilgin, resim: 8, s. 10

⁶⁹ Rüşhan-Oluş Arık, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini; Selçuklu ve Beylikler Devri Çinileri*, İstanbul 2007, s.55

⁷⁰ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul 2002, s.168

⁷¹ Dündar, age, s. 16, 43,54-58, resim: 32, 52-61

motifi yerleştirilmiştir.⁷² Her iki mahfilin de korkulukları ahşaptır. Kilis'teki tezyinatlı bu mahfillerin benzerlerine Gaziantep Mehmet Nuri Paşa, Eyüboğlu, Alaybey, Ahmet Çelebi, Karatarla, Hacı Nasır ve Handanbey gibi camilerin yanında Adana Hasanağa, Diyarbakır Ulu ve Urfa Rıdvaniye camilerinde de rastlamaktayız.⁷³

Tekke Camisi, Canbolad Paşa Külliyesi'nin merkez yapısıdır. Medrese, caminin avlusunda yer alırken, türbe güneyine yerleştirilmiştir. Caminin son cemaat mahalli 5 kubbe ile harimi ise 8 gömme ayağa binen tromplu büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Harimin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine küçük birer hücre yerleştirilmiştir. Cami bu plan ve formuyla klasik Osmanlı devri cami mimarisinin, Kilis'teki tek örneğidir. Tekke Cami planının, İstanbul Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Cami (1551), Tekirdağ Rüstem Paşa Cami (1552/1553), Diyarbakır Behram Paşa Cami (1564-1572), Tokat Ali Paşa Cami (1572-1573)⁷⁴, Ilgın Lala Mustafa Paşa Cami (1576), Halep Osman Paşa Cami⁷⁵, Bağdat Abdulkadir Geylani Cami (1534)⁷⁶ ve Kayseri Kurşunlu Cami (1585)'nin⁷⁷ planlarıyla aynı özellikte olduğu görülmektedir. Tekke Camisi, bu plan ve mimarisıyla bir taraftan klasik Osmanlı devri cami mimarisini yansıtırken, diğer taraftan da münâvebeli renkli taş işçiliği, mihrap alınlığındaki zencirek ve örgü motifleriyle de Zengî ve Memlûklü sanatının tesirlerini taşımaktadır. Ancak eser, her ne kadar bünyesinde bu tesirleri bulundursa da Osmanlı sanatının, Zengî ve Memlûklü sanatıyla ilk temasta bulunduğu bir bölgede olması nedeniyle, tezyinat ve taş işçiliği, muhteva bakımından Zengî ve Memlûklülerden biraz farklılık göstermektedir. Kahire'deki Memlûklü eserlerinde renkli taş, yapıların hemen hemen bütün mimari unsurlarında ve cephelerinde yoğun bir şekilde kullanıldığı hâlde⁷⁸ Tekke Camisi'nin sadece taç kapı, pencere, mihrap ve minber gibi mimari unsurlarında kullanılmıştır. Aynı şekilde Zengî ve Memlûklü eserlerindeki renkli taşlı tezyini kompozisyonlar, gayet girift ve ağıdalı oldukları hâlde, Tekke Camisi'ndekiler bunların aksine, Osmanlı sanatının tezyinat anlayışına uygun olarak daha ağırbaşlı ve sadedir. Zengî sanatının tipik motifi olan düğümlü örgü motifi, Tekke Cami mihrabında düğümsüz olarak kullanılmıştır. Halbuki Anadolu'da Selçuklulardan itibaren Konya Alaeddin Camisi (1155-1220) kuzey portalı ile Konya Karatay Medresesi (1251) portalinde görülen bu motif düğümlü olup⁷⁹ ayrıca Zengî dönemi eserlerinin portal ve mihrap alınlıklarında olduğu gibi geçme motiflerle desteklenerek, alınlıklar düğümlü örgü ve geçme motifleriyle doldurulmuştur.⁸⁰ Tekke Camisi mihrabı alınlığında geçme motifi kullanılmayıp bunun yerine palmet ve rumilerden oluşan bitkisel kompozisyonlara ve yine bitkisel tezyinatlı bordüre yer verilmiştir. Böylece Tekke Camisi'nde Zengî dönemi geçme ve örgülü alınlıklarından farklı olarak, örgü ve bitkisel kompozisyonlu, fazla ağıdalı ve girift olmayan değişik bir alınlık elde edilmiştir. Tekke Camisi'nin tezyinatında, Zengî ve Memlûklü eserlerinde olduğu gibi sadece renkli taşlardan elde edilen kompozisyonlar kullanılmayıp bunların yanı sıra çini ve sıva üzerine yapılan kalem

⁷² Dündar, age, s. 16, 58, 59, resim: 62-64.

⁷³ Bkz. Nusret Çam, "Müezzin Mahfilleri ve Gaziantep Camilerinin Ahşap Müezzin Mahfilleri", *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler*, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı Yayınları /1703, Özel-Kongre Dizisi / 20-1, ss.541-555.

⁷⁴ Ali Osman Uysal, Tokat'taki Osmanlı Camileri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2- 6 Temmuz 1986*, Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Vakfı, Ankara 1987, s.346-352. 70 Martin S.Briggs, *Muhammadan Architecture m Egypt and Palestne*, Oxford 1924, ss. 186-200; *The Mosques of Egypt from 21 H.(641) to 1365 H.(1946)* Volüme: 1-II, Egyptian Kingdom Ministry of Waqfs, The Survey of Egypt, Gıza(Orman) 1949, Plate:53, 60, 67, 69, 70, 73, 76, 88, 89, 90, 105, 106, 108, 116, 119, 122, 125, 128, 134, 147, 151.

⁷⁵ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s.249, şekil: 69, 70, 72, 73, 74, 75, 76.

⁷⁶ Abdüsselâm Uluçam, *Irak'ta Türk Mimarisi Eserleri*, Ankara, 1989. ss.31-36, 231.

⁷⁷ Albert Gabriel, *Monuments Turc D'Anatoie*, Cilt:II, Paris 1934, s.56-57.

⁷⁸ Martin S.Briggs, *Muhammadan Architecture m Egypt and Palestne*, Oxford 1924, s. 186-200; *The Mosques of Egypt from 21 H.(641) to 1365 H.(1946)*, Volüme: 1-II, Egyptian Kingdom Ministry of Waqfs, The Survey of Egypt, Gıza(Orman) 1949, Plate:53, 60, 67, 69, 70, 73, 76, 88, 89, 90, 105, 106, 108, 116, 119, 122, 125, 128, 134, 147, 151.

⁷⁹ Altun, Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul, 1988, resim: 2, 5.

⁸⁰ Zengî dönemi geçmeli alınlıklar için bkz. Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, şekil: 104.

işlerine de yer verilmiştir. Tekke Camisi, J. Zick Nissen'in "Şam işi" diye nitelendirdiği, Halep Ulu Cami, Halep Hüsreviye Cami ile Adana Ulu Cami Türbesi mihrabının yan taraflarında da rastladığımız çinileri, sıva üzerine yapılan kalem işleri, tezyinatlı ahşap mahfilleri, taç kapısı, minberi ve mihrabı bakımından da oldukça dikkat çekici ve önemli bir eserdir.⁸¹

1.1.3. Çalık Camisi

Çalık Cami, hurûfât defterlerindeki bir kayıтта Kızılca Mahallesi⁸² olarak, geçen bugünkü Aşit Mahallesi'ndedir. Son cemaat mahallinden harime açılan kapının üstündeki 5 beyitlik inşa kitabesinden hem caminin hem de medresenin H.1094/M.1682 yılında yapıldığı anlaşılmaktadır.⁸³ Cami ve medresenin inşa kitabesinde "Hacı Ali" olarak zikredilen bâninin ismi, hurûfât defterlerindeki kayıtlarda "Hacı Ali bin Çalık Mehmet Ağa"⁸⁴ ve "Çalık Hacı Ali"⁸⁵ olarak zikredilmektedir. Hurûfât defterlerindeki 1715 ve 1724 tarihli kayıtlardan, bâni Hacı Ali bin Çalık Mehmet Ağa'nın merkadinin cami ve medresenin derûnunda olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁶ Günümüzde caminin kuzeybatısında kime ait olduğuna dair herhangi bir mezar taşı veya yazı bulunmayan mezar büyük bir ihtimalle, İ. Hakkı Konyalı'nın da belirttiği gibi⁸⁷ bâni Hacı Ali bin Çalık Mehmet Ağa'ya ait olmalıdır.⁸⁸ Çalık Camisi'nin avlusuna açılan güneybatıdaki taç kapı, bugünkü şeklini 1911 yılındaki tamirde almıştır. Eser 1960 yılında doğuya doğru genişletilmiştir. Kuzeydeki avlunun etrafında yer alan medrese⁸⁹ hücrelerinden, batı ve kuzeydekiler tamamen yıkılmıştır. Kuzeydeki hücrelerin yerine imam lojmanı yapılırken, batıdakilerin yeri bahçe olarak düzenlenmiştir.⁹⁰ Bu değişikliklere maruz kalan Çalık Camisi, 2023 yılında da restorasyona alınmıştır. Çalık Camisi, kibleye paralel olarak uzanan tek sahnalı, mihrap önü kubbeli harim ve bu harimin kuzeyindeki üç kemerli son cemaat yerinden ibarettir. Eser 1960 yılında, doğusuna üç kemerli bir son cemaat yeri ve büyük bir kubbeyle örtülü harim yapılmak suretiyle genişletilmiştir. Caminin kuzeyinde avlunun üç tarafına sıralanan hücrelerden meydana gelen bir de medrese bulunmaktaydı. Aslında caminin planından bu eserin medresenin mescidi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 11 Rebiyülevvel 1141/ M. 15 Ekim 1728 tarihli bir vesikada bu caminin "*Kilis'te Kızılca Mahallesi'nde vâki' merhum Hacı Ali bin Çalık Mehmed Ağa Mescidi*" şeklinde geçmesi bu durumu teyit etmektedir.⁹¹

Çalık Camisi'nin avlusuna, doğu, kuzeybatı ve güneybatıdaki üç kapıdan girilmektedir. II. Abdülhamid Albümleri'ndeki bu camiye ait bir resimde güneybatıdaki kapının sivri kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca aynı resimde eserin, kubbesi, güney cephesi, minaresi, avlunun batısındaki medrese odalarının damı ve portaldeki kitabe panosu görülmektedir.⁹² Güneybatıdaki bu portal bugünkü, şeklini 1911 yılındaki tamirde almıştır. Bu tamirde portalin sivri kemeri yuvarlak kemere dönüştürülmüş, üst kısmı ise zafer tâki şeklinde tertiplenmiştir. Portalin kapı açıklığı kemerinde ve kapının sövelerinde siyah ve sarı muntazam kesme taş münavebeli olarak kullanılırken, diğer yerlerinde sadece muntazam kesme sarı taş kullanılmıştır.⁹³

⁸¹ Dündar, age, s. 20-21.

⁸² HD, Defter no: 1115, s. 121.

⁸³ Bkz. Dündar, age, s. 187.

⁸⁴ HD, Defter no: 1115, s. 122, Defter No: 1147, s. 1 26.

⁸⁵ HD, Defter no: 553, s.229.

⁸⁶ Tektuna, age, s. 76, 77.

⁸⁷ Konyalı, age, s. 346.

⁸⁸ Bkz. Dündar, age, şekil: 13, 14, s. 174, 175, 181, resim: 198.

⁸⁹ Bkz Tektuna, age, s. 154, 158, 185 ve 186.

⁹⁰ Dündar, age, s. 169-187.

⁹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), Cevdet Evkafı(CE). Bu mescide H.11 Rebiyülevvel 1141/M.15 Ekim 1728 tarihinde Mehmet Halife ferraş olarak atanmıştır.

⁹² Dündar, age, s. 169, 176, resim: 189.

⁹³ Dündar, age, s. 177, resim: 190.

Bu portalden avluya geçilince hemen sağ tarafta harimin güneybatı köşesine bitişik olarak inşa edilmiş olan minare yer almaktadır. Minarenin kare kaidesinin üst kısımları pahdır. Muntazam kesme taştan yapılmış olan minare, çokgen gövdeli ve tek şerefelidir. Gövdede iki tane kuşak bulunmaktadır. Şerefenin altı mukarnaslarla doldurulmuş olup korkuluklarına ajur tekniğinde yıldız motifleri işlenmiştir.⁹⁴ Mukarnasların altında yer alan çinilerin birkaçı dışında hepsi de dökülmüştür. Petek silindirik olup konik külahı taştandır. Minarenin alemi yoktur. Kuzeybatıdaki kapı basık kemerli olup bugün kullanılmamaktadır. Doğudaki kapı ise muhdestir.

Çalık Mehmet Ağa'nın oğlu Hacı Ali'nin⁹⁵ H.1094/M.1682 yılında yaptırmış olduğu medrese, avlunun üç tarafını çevreleyen hücrelerden oluşmaktaydı⁹⁶(Ek. 3). Bu medreseden günümüze doğudaki iki hücre üstteki eve çıkan merdivenin bulunduğu oda ve helalar kalmıştır.⁹⁷ Basık kemerli birer kapısı ve penceresi olan kare planlı bu iki hücre, beşik tonozla örtülmüştür. Güneydoğudaki hücrenin doğu duvarında bir niş bulunmaktadır. Üstteki eve çıkan merdivenin bulunduğu odanın kapısı kapatılmıştır. İki mekândan oluşan helalar çapraz tonozlarla örtülmüş olup doğu duvarında mazgal iki pencere bulunmaktadır. Avlunun doğusundaki mevcut bu beş oda, batı kanadında da aynı şekilde beş odanın olabileceğini hatırlatmaktadır. Nitekim avlunun batısındaki bugünkü duvarda bu hücrelerden üçüne ait tonoz ve niş izleri mevcuttur. Ahşap atkılı nişin dolap, diğerinin ise pencere olması mümkündür. Avlunun kuzeyindeki yıkılan hücrelerin yerine abdest muslukları ve imam lojmanı yapılmıştır. Dolayısıyla buradaki hücrelerin şekil ve sayılarını tespit etmek mümkün olmadı. Doğudaki hücrelerin batısında taş bilezikli bir kuyu bulunmaktadır.⁹⁸ İ. Hakkı Konyalı, avlunun batısındaki hücrelerin güneyinde yer alan mezarın, cami ve medresenin bânisi Hacı Ali oğlu Çalık Mehmet Ağa'ya ve eşine ait olduğunu belirtilmektedir.⁹⁹

Bugünkü Çalık Cami, altı serbest bir de gömme ayağa binen altı sivri kemerli, ahşap örtülü, doğusu kapalı batısı açık, son cemaat mahalli ve kibleye paralel olarak uzanan tek sahnalı iki kubbeli harimiyle birlikte dikdörtgen planlıdır. Planda da işaret edildiği gibi doğudaki kubbeli mekân 1960 yılında yapılmıştır. Batıdaki mihrap önü kubbeli bölüm ise eserin orijinal bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümün son cemaat mahalli üç kemer gözlüdür. Bu kemerler serbest yığma ayaklara binmektedir. Kuzeybatıdaki ayak "L" şeklinde, kuzeydoğudaki ise dikdörtgendir. Ortadaki iki ayak aynı ebatlarda olup kareye yakın bir şekle sahiptir. Son cemaat yerinin kuzey cephesinde taştan, sade iki çörten bulunmaktadır.¹⁰⁰ Son cemaat mahallinden harime açılan kapının önündeki mekânın, dışında kalan bölümler harimin kuzey duvarındaki pencerelerin alt seviyelerine kadar yükseltilmiştir.¹⁰¹ Son cemaat mahallinden harime basık kemerli bir kapıdan girilmektedir.¹⁰² Kapının üstünde eserin inşa kitabesi, onun da üstünde dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Kapının sağ ve sol tarafına düz atkılı, dikdörtgen şekilli ikişer tane büyük pencere yerleştirilmiştir. Bu pencerelerin üzerinde üçgen, birer alınlık bulunmaktadır. Eski harim içten içe 13.20x6.40 m.'dir. Dikdörtgen planlı, enlemesine gelişme gösteren harimin mihrap önü bir kubbeyle, kubbenin doğu ve batısındaki bölümler ise beşik tonozlarla örtülmüştür.¹⁰³ Mihrap önü kubbesi yapıya hâkim durumdadır. Kubbeye geçiş unsuru olarak, her bir köşede ikişer tane büyük üçgenler kullanılmıştır. Hafif yükseklikteki kubbe kasmağı yuvarlaktır. Kubbenin ağırlığı doğu ve batı tarafta beşik tonozların

⁹⁴ Dündar, age, s. 177, 178, resim: 189, 191, 192.

⁹⁵ Bâninin tam ismi için bkz. HD, Defter no: 1147, s. 126.

⁹⁶ Dündar, age, s. 174, 175, şekil: 13-14.

⁹⁷ Dündar, age, s. 179, resim: 194.

⁹⁸ Dündar, age, s. 179, 180, resim: 195-197.

⁹⁹ Konyalı, age, s. 346, Dündar, age, s. 170, 181, resim: 198.

¹⁰⁰ Dündar, age, s. 181, resim: 199.

¹⁰¹ Dündar, age, s. 182, resim: 200.

¹⁰² Dündar, age, s. 182, resim: 201.

¹⁰³ Dündar, age, s. 183, resim: 202.

kemerleriyle, kuzey ve güney tarafta ise sağır sivri kemerlerle, güney ve kuzey duvarlarındaki gömme ayaklara aktarılmaktadır.¹⁰⁴ Eski harim bugün toplam on iki pencereden ışık almaktadır. Bu pencerelerin beşi kuzey, dördü güney, üçü ise batı cephededir. Pencerelerin hepsi de dikdörtgen olup düz atkılıdır. Beşik tonozla örtülü bölümlere tekâbül eden pencerelerin harim cepheleri, birer girinti şeklinde tertiplenmiştir. Güney duvarındaki pencerelerden, eski mihrabın doğusundaki pencere dışardan kapatılarak mihraba dönüştürülmüştür. Harimin batı duvarında bir tane niş bulunmaktadır. 1960 yılında eski harimin doğu duvarı kaldırılarak muhdes bölüm eklenmiştir. Bu bölümün doğu cephesi yamuktur. Kadınlar mahfili burada yer almaktadır. Büyük bir kubbeye örtülü olan muhdes harim, toplam yedi pencereden ışık almaktadır.¹⁰⁵ Muhdes bölümün kuzeyine üç kemerli bir son cemaat yeri eklenmiştir. Ancak bu son cemaat yeri, eski harimin muhdes harimle birleştirildiği gibi eski son cemaat yeriyle de birleştirilmiştir.¹⁰⁶ Bugünkü Çalık Camisi'nde iki mihrap bulunmaktadır. Orijinal mihrap, son cemaat mahallinin eski kanadından harime açılan kapının mihrabında yer almaktadır. Mihrap sivri kemerli sade bir nişten ibarettir. Bugün dolap olarak kullanılan bu mihrabın sağ ve sol üst köşesinde birer konsol bulunmaktadır. Harim doğuya doğru genişletilince bu orijinal mihrap iptal edilerek, yaklaşık her iki bölümün ortasında yer alan güney duvarındaki pencere kapatılmak suretiyle yeni mihrap şeklinde düzenlenmiştir. Bu mihrabın içi, yan tarafları ve harimin dört tarafı zeminden belirli bir seviyeye kadar tahta kaplanmıştır. Eski mihrabın doğusunda yer alan minber muhdes olup iki ahşap konsola binen bir taht şeklindedir. Çalık Camisi'ndeki tezyinat minare ve güneybatıdaki portalde toplanmıştır. Portalde siyah ve sarı renkli taşın münâvebeli olarak kullanılmasının yanı sıra zikzak ve sekizgen motiflere de yer verilmiştir. Minarede ise şerefenin altında çini panoları görülmektedir. Ancak bu çinilerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Çalık Cami, Kilis'te kibleye paralel olarak uzanan tek sahnli ve mihrap önü kubbeli camiler zincirinin bir halkasını oluşturmaktadır. Ayrıca caminin kuzeyinde, avlunun üç tarafına sıralanan hücrelerden meydana gelen ancak büyük bir bölümü günümüze ulaşmayan bir de medrese bulunmaktadır.¹⁰⁷

1.1.4 Hacı Derviş Camisi

Hacı Derviş Cami, Büyükkütah Mahallesi Cumhuriyet Caddesi'ndedir. İ. Hakkı Konyalı'nın caminin son cemaat mahalli sol kible duvarında olduğunu belirttiği inşa kitabesine göre H.959/M.1551 yılında Abdullah oğlu Hacı Mustafa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Tamir kitabelerine göre Hacı Derviş Camisi ilk defa 1090/1678 yılında Davut Ağa adlı bir hayır sever tarafından, ikinci defa ise 1327/1909 yılında Usta Osman adlı bir kişi tarafından tamir ettirilmiştir.¹⁰⁹ Hacı Derviş Camisi, 1947 yılında Vakıflarca, Abdurrahman Karadeniz adında bir kişiye beş bin liraya satılmış, 1966 yılında eserde yangın çıkmıştır.¹¹⁰ Eserin yeni sahibi ve oğulları avlunun etrafındaki hücreleri yıktırarak, yerine dükkân yapmışlar ve hâlen cami de depo olarak kullanılmaktadır. Eser yavaş yavaş yapılan bu tahribatlar neticesinde bugün artık tamamen yok olma aşamasına gelmiştir. Zira avlu müstemilatından hiçbir şey kalmadığı gibi harim tamamen yıkılmış bir vaziyette olup minarenin de sadece kaidesi ile gövdesinden çok az bir şey kalmıştır.¹¹¹

Hacı Derviş Camisi, avlusunun etrafındaki hücreler, üç kemerli son cemaat yeri ve kibleye paralel olarak uzanan bir harimden meydana gelen dikdörtgen plan şeması arz etmektedir (Ek. 4). Minarenin harimin batı

¹⁰⁴ Dündar, age, s. 183, resim: 203.

¹⁰⁵ Dündar, age, s. 185,186, resim: 206, 208, 209.

¹⁰⁶ Dündar, age, s. 185, resim: 207.

¹⁰⁷ Dündar, age,s. 169-171, 173-187.

¹⁰⁸ Konyalı, age, s. 350-351.

¹⁰⁹ Konyalı age, s. 350-351.

¹¹⁰ Konyalı age, s. 352, ayrıca bkz. İ. Hakkı Konyalı, "Beş Bin Liraya Satılan Cami", *Yeni İstiklâl*, Sayı: 270, 12 Ekim 1966, s. 89.

¹¹¹ Dündar, age,s. 114.

cephesinden biraz dışarıya çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmesi, eserin batı cephesinin üç kırılmadan oluşan çarpık bir şekil almasına sebep olmuştur. Mimar burada, minarenin harimin batı cephesinden dışarıya çıkıntı yapmasını değil de cephenin çarpık olmasını tercih ederek böylece minareyi avluya katmıştır. Eserin içerisine girmemize müsaade edilmediği için Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan rölöve planında, avlunun doğusunda medrese olarak gösterilen bölümün mahiyetini anlama imkânı bulunamamıştır. II. Abdülhamid Albümleri'nden elde ettiğimiz bir resimde, Hacı Derviş Camisi'nin avlusunun kuzey tarafı ve minaresi görülmektedir. Ayrıca bu resimden, caminin avlusuna kuzeydeki kapıdan girildiği anlaşılmaktadır. Aynı resimde son cemaat mahallinin kuzeybatı köşesinde bulunan minarenin, şerefesinin dört sütun üzerine oturan küçük bir kubbe ile örtülü olduğu görülmektedir. Minarenin kaidesi kare planlı olup köşeleri pahlıdır. Kısa ve silindirik gövde, bu kaide üzerinde yükselmekteydi. Şerefe altı mukarnaslarla doldurulmuştur. Kapısı avluya açılan minarenin, bugün sadece kaidesi ve gövdenin az bir bölümü ayakta olup şerefesi ve kubbesi tamamen yıkılmıştır. Üç kemerli son cemaat mahalli çapraz tonozlarla örtülmüştür. Ortada iki serbest, yanlarda gömme ayaklara binen kemerlerin ve çapraz tonozların büyük bir bölümü, bugün çökmüş bir vaziyettedir.¹¹² Son cemaat mahallinden mihrap mihraverine açılan bir kapıdan, 9.60 x 6.70 m. ebadındaki tek sahn hâlinde kibleye paralel olarak uzanan dikdörtgen planlı harime geçilmektedir. Kapının sağ ve sol tarafından son cemaat mahalline açılan birer pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden başka harim, doğu ve batı duvarındaki iki pencereden daha ışık almaktadır. Batı cepheye açılan yuvarlak kemerli pencerenin bugünkü şeklini, H.1327/M.1909 yılındaki tamirde aldığı anlaşılmaktadır. Zira pencere bugünkü şekliyle o dönemin pencerelerini hatırlatmaktadır.¹¹³ Harim üç çapraz tonozla örtülmüştür. Ancak bugün bu tonozlar tamamen çökmüş bir vaziyettedir. Tonozlar dört köşeye, güney ve kuzey duvarına yerleştirilen ayaklara binmektedir. Güney ve kuzeydeki ayaklar birer metre uzatılmak suretiyle, harim, her iki yöne doğru eyvan şeklindeki nişlerle genişletilmiştir. Eserin minberi hakkında herhangi bir bilgi elde edemediğimiz gibi mihrabını da camiye girmemize müsaade edilmediği için yerinde tetkik edemedik. Ancak eserin Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan rölöve planından mihrabın, sade bir nişten ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Güneybatı köşesi pahlı olan Hacı Derviş Camisi'nde yapı malzemesi olarak muntazam kesme taş kullanılmıştır. Ancak batı cephede, nadiren de olsa kesme siyah taş da yer verilmiştir.¹¹⁴

1.1.5 Hasan Attar Camisi

Hurûfât defterlerindeki bir kayıta Kazılca Mahallesi olarak zikredilen¹¹⁵ bugünkü Deveciler Mahallesi'ndedir. İnşa kitabesi olmayan Hasan Attar Camisi'nin yapılış tarihi hakkında İ. Hakkı Konyalı şunları söylemektedir: “*Bu cami 56 yıl önce müezzin Kutluk Hoca'nın ağabeyi Hasan Attar tarafından yaptırılmıştır.*”¹¹⁶ Konyalı, Kilis'teki araştırmalarını 1964-1966 yılları arasında yapmıştır. Zikretmiş olduğu bu 56 yılı, araştırmalarda bulunduğu yıllardan çıkardığımızda yaklaşık olarak 1911 tarihine ulaşılmaktadır. Bu tarih esirin inşa tarihi olmayıp, Hacızâde Hasan Muhammed'in yaptırmış olduğu tamir tarihidir. Ayrıca tamir kitabesinde Hacızâde Hasan Muhammed'in “*Bâni-i sâlis*” yani üçüncü bâni olduğu zikredilmektedir. Buna göre Hasan Attar Camisi'nin tamir veya inşa edilmesinde, Hacızâde Hasan Muhammed'den önce, emeği geçen iki kişi daha bulunmaktadır. Hurûfât defterlerindeki H.1217/M.1802 tarihli bir kayıttan birinci şahsın yani eserin bânisinin Attar Hasan olduğunu, ikinci kişinin ise harap olan Attar Hasan mescidini tamir ettiren Çavuşzâde Hacı Mehmet Ağa'nın olduğunu öğrenmekteyiz.¹¹⁷ Bu bilgilere göre, 1802 yılından önce

¹¹² Dündar, age, s.118, resim: 132.

¹¹³ Dündar, age, s. 118, resim: 133.

¹¹⁴ Dündar, age, s. 113-114, resim:

¹¹⁵ HD, Defter no: 553, s.229.

¹¹⁶ Konyalı, age, s. 353.

¹¹⁷ HD, Defter no: 553, s. 229.

Çavuşzâde Hacı Mehmet Ağa tarafından tamir ettirilen Hasan Attar Camisi'nin 18. yüzyılın başlarında veya ortalarında yapılmış olabileceğini söyleyebiliriz.¹¹⁸

Hurûfât defterlerinde, Hasan Attar Camisi ile ilgili olarak H.1217/M.1802 tarihli şöyle bir kayıt bulunmaktadır: “*Kilis mahellâtından Kızılca Mahallesi'nde Attar Hasan binası mescidi şerif harâb-ı müşrif olup Çavuşzâde el-Hac Mehmet Ağa mescit-i mezburu tamir ve termim ve bâ izni Humâyun minber vadettiği camide vazife-i muayyene ile imam ve ber vechi hasbi hatip olan eş-Şeyh Osman fevti mahlülünden hafidi eş-Şeyh Abdurrahman bin Ali'ye naibi Seyyid Mehmet Şerif arzıyla tevcih buyruldu.*”¹¹⁹ Bu kayda göre Hasan Attar tarafından mescit olarak yapılan eser, H.1217/M.1802 yılından önce Çavuşzâde Hacı Mehmet Ağa tarafından tamir ettirilerek bir de minber konmuştur. Bu tamirden sonra eser, minberin konmasıyla birlikte cami konumuna yükselmiştir. İ. Hakkı Konyalı'nın bahsetmediği¹²⁰ tamir kitabesinde belirtildiğine göre, Hasan Attar Camisi H.1330/M.1911 yılında Hacızâde Hasan Muhammed tarafından yeniden esaslı bir şekilde tamir edilmiştir. Kitabede eserin kuzeye doğru genişletildiği ve minarenin yapıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak minarenin şerefesi altındaki motiflerden minarenin bu tarihte yapılmış olduğu, eserin bugünkü durumundan da harimin yine aynı tarihte genişletildiği anlaşılmaktadır. Bugünkü muhdes son cemaat yeri 1958 yılında yapılmıştır. Yine aynı tarihte avlunun kuzeyindeki hücreler ve eyvan yinelenerek üzerlerine imam lojmanı inşa edilmiştir.¹²¹

Hasan Attar Camisi'nin orijinal şeklinin, tek sahn hâlinde kibleye paralel olarak uzanan çapraz tonozlarla örtülü, küçük bir mescit olduğu anlaşılmaktadır. Çavuşzâde Hacı Mehmet Ağa bu mescidi H.1217/M.1802 yılından önce esaslı bir şekilde tamir ettirerek bir de minber koydurmuştur.¹²² Tamir kitabesine göre, yıkılmış olan eser, 1330/1911 yılında Hacı Hasan Muhammed adlı bir kişi tarafından tekrar yenilenmiştir. Kitabede eserin, Hacı Muhammed'in yaptırmış olduğu tamir ve değişikliklerde kuzeye doğru genişletildiği ve bir de minare yapıldığı belirtilmemektedir. Ancak bir taraftan minarenin şerefesi altındaki motifler, minarenin 1911 yılında yapılmış olabileceğini kuvvetlendirirken, diğer taraftan da tamir kitabesinin harime açılan kapının üzerinde olması ve eserin mevcut şekli, kuzeye doğru yapılan genişletme faaliyetinin yine aynı tarihte yapıldığını göstermektedir. Bu tamirden sonra 1958 yılında da son cemaat yeri yapılmıştır. Bugünkü Hasan Attar Camisi'nin avlusuna batıdaki kapıdan girilmektedir.¹²³ Avlunun kuzeyinde 1958 yılında yenilenen iki hücre bir eyvan, abdest muslukları ve helalar yer almaktadır. Kuzeydeki bu hücrelerin üzerine imam lojmanı yapılmıştır. Bugünkü Hasan Attar Camisi son cemaat mahalli ile birlikte dıştan dışa 15.50x11.20 m. ebadında dikdörtgen planlıdır¹²⁴ (Ek. 5). Muhdes son cemaat mahalline kuzey ve güneybatıdaki kapılardan girilmektedir. Son cemaat yerinin doğu ve batısı, ahşap kalaslarla mahfil olarak tertiplenmiştir. Son cemaat mahallinden harime mihrap mihrapındaki kapıdan girilmektedir. Kapının üstünde H.1330/M.1911 tarihli tamir kitabesi¹²⁵ doğu ve batısında ikişer tane pencere bulunmaktadır. Batıdaki büyük pencerenin sağ tarafında duvar içerisinde kalmış olan kuyu yer almaktadır. Harim, içten içe 10x10 m. ebadında olup kibleye paralel iki sahndan meydana gelmektedir. Mihrap önündeki sahn arka sahndan 1.50 m. daha geniştir. Arkadaki sahn bu özelliği ile ön sahna katılmadan önce son cemaat yeri konumunda olduğu çağrışımını vermektedir. Harim, ortada dikdörtgen iki serbest, yanlarda ise gömme ayaklara binen çapraz tonozlarla örtülmüştür. Tonozların bindiği bu ayakların kısa olması nedeniyle harim basık ve loştur. Harim, son cemaat mahalline açılan iki küçük, iki büyük güney duvarındaki iki alt, bir de mihrap üzerindeki pencere, mihrap

¹¹⁸ Dündar, age, s. 198-199.

¹¹⁹ HD, Defter no: 553, s. 229

¹²⁰ Konyalı, age, s. 353.

¹²¹ Dündar, age, s.198.

¹²² HD, Defter no: 553, s. 229.

¹²³ Dündar, age, s. 202, resim: 222, 223.

¹²⁴ Dündar, age, s. 201, şekil: 16.

¹²⁵ Dündar, age, s. 205, resim: 228.

önündeki sahnın batı duvarında bir alt, bir üst olmak üzere toplam dokuz pencereden ışık almaktadır. Son cemaat mahalline açılan iki pencerenin dışındaki diğer yedi pencere de küçüktür. Harimin doğu duvarına pencere konmamıştır. Harimin batı duvarında yer alan minarenin dikdörtgen kaidesi, harimin içine doğru çıkıntı yapmaktadır. Kaidenin bu bölümü, aynı zamanda tonozların bindiği gömme ayak fonksiyonu da yapmaktadır. Minarenin kapısı harime açılmaktadır. Kaidenin üst kısımları pahlıdır. Muntazam kesme taştan yapılmış olan minarenin gövdesi kısa ve silindirikdir. Şerefenin altında profilli silmeler kullanılmıştır. Silmelerin üzerine ise bir şerit hâlinde sıralanan yelpaze motifleri yerleştirilmiştir. Peteğin üst kısmında hava delikleri bulunmaktadır. Taştan konik külahın üzerinde, ay yıldızlı bir alem görülmektedir.¹²⁶ Mihrap sade bir nişten ibarettir. Üst tarafına bir pencere yerleştirilmiştir. Mihrap nişi ve harimin duvarları belirli bir seviyeye kadar tahta kaplanmıştır. Beş basamaklı mermer minber mihrabın sağ tarafında yer almaktadır. Minberin taht kısmı dört sütuncuk üzerine oturan küçük bir kubbe ile örtülüdür. Basık kemerli kapının üstü mukarnaslıdır. Kapı kemerinin bindiği ayaklarda ikişer tane gömme sütunce bulunmaktadır. Hasan Attar Camisi'nde, minarenin şerefesi altındaki yelpaze motifleri dışında herhangi bir tezyini unsura yer verilmemiştir. Hasan Attar Camisi kibleye paralel olarak uzanan, iki sahn ve çapraz tonozlarla örtülü sade bir yapıdır. Tonozların bindiği ayakların kısa tutulmasından ve pencerelerin küçük olmasından dolayı harim oldukça loştur. Batı duvarındaki minarenin harime doğru çıkıntı yapan kaidesi, çapraz tonozların bindiği gömme ayak olarak da kullanılmaktadır.¹²⁷

1.1.6 Helvacıoğlu Camisi

Helvacıoğlu Camisi, kendi adıyla bilinen mahallede olup kuzeyinde Helvacıoğlu Çıkmazı, doğusunda ise Güllübahçe Sokağı yer almaktadır. Cami, İ. Hakkı Konyalı'nın belirttiği ancak bugün mevcut olmayan kitabeye göre H. Zilhicce 1321/M. Mart 1903 yılında hayırseverler tarafından yapılmıştır.¹²⁸ Helvacıoğlu Camisi, 17.12.1937 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce¹²⁹ Mahmut Udku isminde birisine satılmıştır.¹³⁰ Hâlen şahısların elinde bulunan eser çok harap bir vaziyette olup incelediğimiz dönemde yaşlı bir kişinin barınağı olarak kullanılmaktaydı. İnşa tarihi olan 1903 yılından 1937 yılına kadar caminin herhangi bir tamir geçirip geçirmediğine dair bir bilgi yoktur.¹³¹ Helvacıoğlu Camisi, geniş bir avlunun güneyinde, tek şahın hâlinde kibleye paralel olarak uzanan dikdörtgen planlı sade bir yapıdır¹³² (Ek. 6). Caminin avlusuna, Güllübahçe Sokağı'ndan düz atkılı bir kapıyla girilmektedir.¹³³ Avlunun kuzeyinde hücreler, ortasına yakın bir yerde ise kuyu yer almaktadır. Son cemaat mahalli olmayan caminin harimine kuzeydeki basık kemerli bir kapıdan girilmektedir.¹³⁴ Enlemesine gelişme gösteren harim, üç çapraz tonozla örtülmüştür. Tonozlar kuzey, güney ve köşelerdeki gömme ayaklara binmektedir. Harim basık kemerli toplam on pencereden ışık almaktadır. Bu pencerelerden dördü avluya, dördü güneye, biri doğuya, diğeri ise batıya açılmaktadır. Güneye açılan pencereler altı üstlü olup, üsttekilerin ebadı küçüktür. Minberi olmayan eserin mihrabı sade bir nişten ibarettir. Camide yapı malzemesi olarak kesme taş kullanılmıştır. Kibleye paralel olarak uzanan tek sahnalı bir harimden meydana gelen Helvacıoğlu Camisi, çok sade bir eserdir. Kilis'teki camiler içerisinde Ulu Cami, Cüneyne Camisi ile bu caminin son cemaat mahalli yaktır.¹³⁵

¹²⁶ Dündar, age, s. 203, resim: 225.

¹²⁷ Dündar, age, s. 197-205.

¹²⁸ Konyalı, age, s. 353.

¹²⁹ *Hayrat Satış Kütük Defteri(HSKD)*, s. 62, 182.

¹³⁰ Konyalı, age, s. 353.

¹³¹ Dündar, age, s.212.

¹³² Dündar, age, s. 214, şekil: 18.

¹³³ Dündar, age, s. 215, resim: 234.

¹³⁴ Dündar, age, s. 215, resim: 235.

¹³⁵ Dündar, age, s. 212-215.

1.1.7 Hindioğlu Camisi

Hindioğlu Camisi, Hindioğlu Mahallesi, Dedeğa Sokağı'ndadır. Kilisli Kadri Timurtaş, hiçbir kitabesi olmayan Hindioğlu Camisi'ni Kilis'in voyvodalarından Kör Hüseyin Ağa'nın 1035/1664 yılında yaptırdığını zikretmektedir.¹³⁶ Ancak, eserin son cemaat mahallindeki mukarnaslı sütun başlıkları¹³⁷, dişler¹³⁸ ve bu dişlerdeki yaprak motifleri¹³⁹ gibi orijinal unsurlar, bu caminin 17. yüzyılın ilk yarısından sonra değil de 16. yüzyılın ilk yarısından sonra inşa edilmiş olduğunu göstermektedir. Çünkü aynı sütun başlıkları Tekke Camisi'nin son cemaat mahallinde, benzer bitkisel bezemeli dişlerin örnekleri yine aynı caminin mihrap ve minberinde de görülmektedir. Kilisli Kadri Timurtaş, Hindioğlu Camisi'nin, Kilis voyvodalarından Kör Hüseyin Ağa tarafından yaptırıldığını belirtmektedir.¹⁴⁰ Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi eserdeki mevcut orijinal unsurlar Kör Hüseyin Ağa'nın yaşadığı döneme ait değildir. Bu bakımdan eserin bânisinin Kör Hüseyin Ağa'nın olması mümkün görünmemektedir. Fakat Kör Hüseyin Ağa'nın bu camii tamir ettiren veya bazı ilavelerde bulunan bir kişi olması mümkündür. Hindioğlu Camisi'nin tamir edilip edilmediğine dair herhangi bir kitabe ve kayıt mevcut değildir. Ancak, eserin bugünkü şeklinden son cemaat mahallinin doğusundaki, mezar bulunan hücrenin tamir edildiği, harimin de bu hücrenin doğu duvarına kadar genişletilmiş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴¹

Hindioğlu Camisi, avlusunun doğu ve kuzey taraflarında medrese hücreleri bulunan, üç kemer gözlü son cemaat mahalli olan ve kibleye paralel olarak uzanan harime sahip oldukça sade bir yapıdır. Eser son cemaat mahalli ile birlikte dikdörtgen planlıdır¹⁴² (Ek. 7). Avluya biri doğuda diğeri ise batıda bulunan iki kapıdan girilmektedir. Doğudaki kapı hafif yüksek sivri kemerlidir. Bu kemerin arkasında yer alan 210x1.00 m. ebadındaki beşik tonozlu küçük bir dehlizden avluya geçilmektedir. Bu giriş aynı zamanda minarenin kaidelerini oluşturmaktadır. Silindirik kısa gövdeli minare bu girişin üzerinde yer almaktadır.¹⁴³ Minarenin şerefe altı mukarnaslarla doldurulmuştur. Muntazam kesme taştan yapılmış olan minarenin şerefesini dört sütun üzerine oturan küçük bir kubbe ile örtülmüştür. Batıdaki kapı muhdestir. Doğudaki kapıdan avluya girilince hemen sağda minareye ve hücrelerin damına çıkan 12 basamaklı merdiven yer almaktadır. Merdivenin sol tarafında basık kemerli bir kapıdan girilen ve yine basık kemerli küçük bir pencereden ışık alan dikdörtgen planlı bir hücre bulunmaktadır. Bu hücrenin kuzeyinde ise bugün hela olarak kullanılan bir oda mevcuttur. Avlunun kuzeyindeki hücrelerden sadece kuzeybatı köşedeki iki hücre kalmış olup diğerleri yıkılmıştır. Basık kemerli birer kapıdan girilen ve yine basık kemerli birer pencereden ışık alan her iki hücre de aynı ebatlarda olup kare planlıdır. Ayrıca her iki hücrenin de batı duvarlarında küçük birer niş bulunmaktadır. Bu hücrelerin doğusundaki yıkılan hücrelerin yeri, abdest musluklarının bulunduğu mekân olarak düzenlenmiştir. Avlunun doğu ve kuzeyindeki bu hücrelerin üzerlerine tabla beton atılarak imam lojmanı yapılmıştır. Doğudan batıya doğru uzanan dikdörtgen planlı avlunun ortasına yakın yerde ve son cemaat mahallinin önünde bir kuyu bulunmaktadır. Son cemaat mahalli üç kemerlidir. Kemerler ortada iki sütuna, yanlarda ise gömme ayaklara binmektedir. Sütun başlıkları mukarnasdır. Gömme ayak tablalarının kemere bakan cephelerinde taralı dişler bulunmaktadır. Son cemaat mahallinin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki gömme ayakların güney cephelerinde, sivri kemerli birer niş bulunmaktadır. Cami cemaatinin belirttiğine göre, bu nişler eskiden *sadaka taşı* olarak kullanılmaktaydı.¹⁴⁴ Son cemaat mahallinin kuzeydoğu

¹³⁶ Timurtaş, age, s. 93-94.

¹³⁷ Dündar, age, s. 162, resim: 177.

¹³⁸ Dündar, age, s. 163, resim: 178.

¹³⁹ Dündar, age, s. 163, resim: 179.

¹⁴⁰ Timurtaş, age, s. 93-94.

¹⁴¹ Dündar, age, s. 157-158.

¹⁴² Bkz. Dündar, age, s. 159, şekil: 12.

¹⁴³ Bkz. Dündar, age, s. 160, 161, resim: 172, 173, 174,

¹⁴⁴ Bkz. Dündar, age, s. 164-165, resim: 180, 181, 182.

köşesinde, harimden bir kapı ile girilen kare planlı muhdes bir oda yer almaktadır. İçerisinde bir sanduka bulunan oda, ikisi Dedeğa Sokağı'na, birisi ise avluya açılan düz atkılı dikdörtgen toplam üç pencereden ışık almaktadır. Burada yatan kişinin kimliği hakkında ne sandukada ve ne de hücrenin herhangi bir yerinde bir kitabe yoktur. Ancak bu hücrenin altında, Selçuklu tarzında kubbeli bir türbe bulunduğunu, türbenin mahrûti olan üst kısmının yıkıldığını, sadece cenazelik denilen alt kısmının kaldığını tahmin edildiğini söyleyen İ. Hakkı Konyalı, burada yatan kişinin ise Şeyh Osman Çelebi isminde bir zatın olduğunu zikretmektedir.¹⁴⁵ Tabla betonla örtülmüş olan bu hücrenin üzeri kadınlar mahfili olarak kullanılmaktadır. Bu mahfile son cemaat mahallinden sekiz basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Mahfil, birisi avluya diğeri ise son cemaat mahalline açılan iki pencereden ışık almasına rağmen, oldukça karanlıktır. Son cemaat mahallinden sivri kemerli bir kapı ile kibleye paralel tek sahnli ve dikdörtgen planlı 14.00 x 6.00 m. ebadındaki harime geçilmektedir. Harimin doğusunda son cemaat mahallinin sol tarafındaki türbenin üzerinde bulunan kadınlar mahfilinin devamı olan ahşap mahfil yer almaktadır. Mahfil tahta ve kalaslardan yapılmış olup çok sadedir. Son cemaat mahallinin, doğusundaki hücre gibi mahfilin bulunduğu harimin bu kanadı da muhdestir. Böylece harim doğuya doğru yaklaşık 3.80 m. genişletilmiştir. Harim irili ufaklı toplam on dört pencereden ışık almaktadır. Bu pencerelerden ikisi doğu, dördü batı, birisi güney ve yedisi kuzey cephede bulunmaktadır. Harimin doğuya doğru genişletilen bölümünün aydınlatılması amacıyla, mihrabın doğusunda üst seviyede açılan pencere ile batı cephedeki üst iki pencere muhdestir. Harimden son cemaat mahalline açılan yedi pencereden üçü üstte ikisi ise alttadır. Üstteki pencereler çok küçüktür. Alttaki iki pencere ise düz atkılı olup dikdörtgendir. Harimin kuzeydoğusundan, son cemaat mahallinin doğusundaki türbeye bir kapı açılmaktadır. Bu kapının sağ tarafında bir niş bulunmaktadır. Harimin doğu, batı ve güney duvarının kalınlığı 0.60 m. olduğu hâlde, son cemaat mahalli ile harim arasındaki duvarın kalınlığı 0.90 m.'dir. Ancak harime girince kapının solundaki pencereden itibaren 3.00 m.'lik bölümün kalınlığı 0.70 m.'dir. Böylece harimin kuzey duvarında 3.00 m. uzunluğunda 0.20 m. derinliğinde bir niş meydana getirilmiştir. Son cemaat mahalli ve harimin üzeri ahşap örtülü kiremitli kırma çatılıdır. Eser, tamamen muntazam kesme taştan yapılmıştır. Harime açılan kapının mihrverinde yer alan mihrap, hafif sivri kemerli bir nişten ibarettir. Mihrap nişinin üst tarafında hem sağda hem de solda olmak üzere iki tane konsol bulunmaktadır. Mihrap nişinin her iki tarafındaki tezyinatsız silmeler, bu konsolların üst seviyesine kadar devam etmektedir. Mihrabın sağında yer alan minber on basamaklı olup taht kısmı duvara çakılan iki konsola binmektedir. Ön safın düzenini bozmamak amacıyla minberin kible duvarına yatay olarak tertiplendiği görülmektedir. Formikeden muhdes minberin, yerleştiriliş düzeninden başka hiçbir özelliği yoktur. Hindioğlu Camisi, üç kemerli son cemaat yeri ve kible paralel olarak uzanan tek sahnli harimi olan, ahşap örtülü kiremitli kırma çatılı oldukça sade bir eserdir. Caminin doğusundaki Dedeğa Sokağı'ndan eserin avlusuna minarenin kaidesi altındaki dehlizden geçilmektedir. Aynı şekildeki kapılar, Kilis'te Cüneyne ve Muallak Camilerinde de görülmektedir.¹⁴⁶

1.1.8 Kadı Camisi

Kadı Camisi, Büyükkütah Mahallesi Cumhuriyet Caddesi'ndedir. Caminin inşa kitabesi yoktur. Bugün eserde bulunan kitabelerin hepsi de çeşitli zamanlarda yapılan tamirleri belirten tamir kitabeleridir. Bu nedenle Kadı Camisi'nin yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak hurûfât defterlerinde bu eserle ilgili H. Ramazan 1030/M. Temmuz 1620 tarihli şöyle bir kayıt bulunmaktadır: *"Kilis'te Karakadı bina eylediği camii şerife yevmi iki akçe vazife ile yevm-i cumada vaiz olan Şeyh Ali fevtinden Zevâyâ vakfından iki akçe nefer zam ile yevmi dört akçe ile elli sene mukaddem Şeyh Haşan ba'de't-tevcih diyâr-ı âhara gidip*

¹⁴⁵ Konyalı, age, s. 354.

¹⁴⁶ Dündar, age, s. 156-168.

bil külliye terk-i hizmet itmekle refinden ülemâdan Şeyh Mehmed'e Kadı Hüseyin arzıyla sıdk buyuruldu."¹⁴⁷ Karakadı'nın yaptırmış olduğu bu camide, cuma günleri vaizlik görevini, günlük iki akçe ile ilk önceleri Şeyh Ali'nin yaptığı, Şeyh Ali'nin vefatından sonra 50 sene dört akçeyle Şeyh Hasan'ın yerine getirdiği, fakat Şeyh Hasan'ın başka bir memlekete giderek görevi tamamiyle bırakmasıyla, Temmuz 1620'de bu göreve Şeyh Mehmed'in atandığı anlaşılmaktadır. Şeyh Hasan, 1620'de göreve atanan Şeyh Mehmet'ten önce, 50 sene bu görevi yerine getirmiştir. 1620 tarihinden 50 yıl çıkarıldığında, Şeyh Ali'nin görevde bulunmuş olduğu en son tarih olan 1570 tarihine ulaşılmaktadır. Şeyh Ali'nin, 1570 yılında ölünceye kadar burada vaizlik yaptığı, Tekke Camisi'nin çörtlenlerine benzeyen tezyinatlı üç çörtene¹⁴⁸, mihrap sütuncelerinin mukarnaslı başlıkları¹⁴⁹ ile minare şerefesindeki mukarnaslar¹⁵⁰ dikkate alındığında, büyük bir ihtimalle Kadı Camisi'nin 16. yüzyılın ortalarına doğru yapıldığı anlaşılmaktadır. Hurûfât defterlerindeki yukarıda zikrettiğimiz kayıttan Kadı Camisi bânisinin Karakadı isminde bir kişinin olduğunu öğrenmekteyiz. İ. Hakkı Konyalı, kimliği henüz tam olarak tespit edilemeyen bu "Karakadı" adlı şahsın, Kilis ve çevresinin Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce ve fetih sırasında tahririni yapan kişi olduğunu ve onun hazırlamış olduğu bu deftere de "*Defter-i Atik*" denildiğini belirtmektedir.¹⁵¹ Osmanlı Arşivleri'nden tespit ettiğimiz H. 10 Şaban 1114/ M. 30 Aralık 1702 tarihli vesikadan, Kalenderî İbrahim Ağa adlı bir şahsın Karakadı Camisi'nde cüz okunmak amacıyla Kefer Sinâfî'deki bahçesini vakfettiği anlaşılmaktadır.¹⁵² Ayrıca, H. 27 Şevval 1204 / M.10 Temmuz 1790 tarihli başka bir vesikada ise Kalenderî İbrahim Ağa'nın vakfettiği bu bahçenin tevliyetinin Şeyh Mehmed adlı birine verildiğinden bahsedilmektedir.¹⁵³ Eserin mimarı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.¹⁵⁴

Kilis'te 1820 yılında meydana gelen depremde çok büyük çapta hasar gören Kadı Camisi, 1822 yılında caminin mütevellisi olan Hacı Abdurrahman Efendi tarafından esaslı bir şekilde tamir ettirilmiştir. Eserin bu en erken tarihli tamiri, son cemaat mahallinden mihrap mihverine açılan kapının üzerindeki kitabede belirtilmektedir. Bu tamirden sonra Kadı Camisi, 1878 yılında doğuya, 1889 yılında ise batıya doğru genişletilmiştir. Bu genişletme faaliyetlerinde eski harimin ve son cemaat mahallinin mimarî unsurlarına her ne kadar fazlaca dokunulmamışsa da eserin plan ve mimarisinde büyük değişiklikler olmuştur. Son cemaat mahallinde mihrap şeklinde tertiplenmiş olan pencerenin üzerindeki M.1318/H.1900 tarihten eserin bir daha tamir geçirdiği anlaşılmaktadır. Avlunun batısındaki kapı, üzerindeki kitabeye göre H. 1307/M.1889 yılında tamir edilmiştir. Avlunun kuzeyindeki hücreler 1938 yılında yıkılarak yola katılmış, doğudaki iki katlı fetvahanenin yerine ise bugünkü helalar ve abdest muslukları yapılmıştır. Avlunun ortasındaki sekizgen şadırvandan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Eser en son 1995 yılında da bir tamir geçirmiş olup bu tamirde minarenin külahı ve caminin damı elden geçirilmiştir. Bütün bu tamirlerde yapılan değişikliklerle günümüze kadar ulaşan Kadı Camisi, bugün sağlam bir vaziyette olup ibadete açıktır.¹⁵⁵

Kadı Camisi, dokuz kemer gözlü son cemaat yeri ve kibleye paralel olarak uzanan iki sahnalı harimden meydana gelmektedir. Avlunun doğusundaki fetvahane ve kuzeyindeki hücreler tamamen yıkılmış olup burada sadece minare kalmıştır. Caminin batısına dokuz güneyine ise altı dükkân yerleştirilmiştir¹⁵⁶ (Ek. 8). Bugün eserin avlusuna, batıdaki kapı ile kuzeydoğu ve doğudaki merdivenlerden geçilmektedir. Basık

¹⁴⁷ HD, Defter no: 1119, s. 311.

¹⁴⁸ Dündar, age, s. 132, resim: 140.

¹⁴⁹ Dündar, age, s. 138, resim: 151.

¹⁵⁰ Dündar, age, s. 130, resim: 136, 137, s. 131, resim: 138.

¹⁵¹ Konyalı, age, s. 150.

¹⁵² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri(BOA), Cevdet Evkâf(CE) 3027.

¹⁵³ BOA, CE 3166

¹⁵⁴ Dündar, age, s. 122-125.

¹⁵⁵ Dündar, age, s. 122.

¹⁵⁶ Dündar, age, s. 126, şekil: 7, s. 127, şekil: 8, s. 128, şekil: 9.

kemerli olan batı kapısında siyah ve beyaz renkli taşlar münâvebeli olarak kullanılmıştır. Kapının basık kemerinin üstüne profilli bir silme yerleştirilmiştir. Onunda yukarısında yarım daire şeklindeki alınlığın içinde H.1307/M.1889 tarihli tamir kitabesi yer almaktadır.¹⁵⁷ Minare avlunun kuzeydoğusundadır. Avlunun etrafındaki hücrelerin yıkılmış olması nedeniyle minare camiden biraz uzakta tek başına kalmıştır.¹⁵⁸ Minare muntazam kesme taştan yapılmıştır. Kare planlı kaidenin üst kısımları pahlıdır. Tek şerefeli ve uzun silindirik gövdelidir. Korkulukları sade olan şerefenin altı mukarnaslarla doldurulmuştur. Peteği yuvarlaktır. Kilis'teki diğer minarelerde olduğu gibi bu minarenin eski külâhının da taştan olması gerekirken şimdi çinkodan piramidal külâh ile nihayetlenmektedir. Bu külâhın altında on iki tane küçük delik bulunmaktadır. Armudî alemleri pirinçtendir.¹⁵⁹ Minarenin batısındaki merdivenlerden avluya inilince, hemen sağ tarafta bir kuyu bulunmaktadır. Bu cami ile ilgili olarak II. Abdülhamid Albümleri'ndeki bir resimde, iki katlı fetvahaneye minare ve hücreler gözükmektedir. Minareye ve fetvahanenin üst katına minare kaidesinin güneyindeki basık kemerli küçük bir dehlizden geçilmektedir. Bu dehlizin damı ile fetvahanenin damı aynı seviyededir. Bu resimden, fetvahanenin iki katlı, yuvarlak kemerli pencereleri olan taştan yapılmış bir bina olduğunu öğreniyorsak da detayları hakkında bilgi edinmek mümkün olamamaktadır.¹⁶⁰ İ. Hakkı Konyalı'nın "*Batıdaki kapıdan avluya girilince sol tarafta abdest musluklarının bulunduğu*"¹⁶¹ şeklindeki ifadesinden abdest musluklarının o tarihlerde yerinin değişmediği anlaşılmaktadır. Ancak bugün, abdest muslukları ve helalar yıkılan fetvahanenin yerinde bulunmaktadır. Avlunun kuzeyindeki hücreler 1938 yılında yıkılarak bugünkü Cumhuriyet Caddesi'ne katılmıştır.¹⁶² Ayrıca aynı resimde avlunun batısındaki kapının ve hücrelerin toprak örtülü düz damları da görülmektedir. Burada birtakım taşların, bir ağaç parçasının ve kuzeydeki portalin üzerinde taşı almaya çalışan bir insanın bulunması, bu resmin batıdaki kapının tamir edildiği yıl olan 1889 yılında çekilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Resimden öğrendiğimize göre, avlunun ortasında aynen Ulu Cami'deki gibi bir de şadırvan bulunmaktadır. Su teknesi yuvarlak olan şadırvanın örtüsü sekizgen olup, ortasına küçük bir kubbe yerleştirilmiştir. Sekizgen örtünün her bir köşesine yerleştirilen yığma ayaklar birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Şadırvan, fetvahaneye ve kuzeydeki hücreler, muntazam kesme taştan yapılmıştır. Bu şadırvandan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Tamir kitabelerinden Kadı Camisi'nin 1878 yılında doğu, 1889 yılında ise batı cihetlerine doğru genişletildiği anlaşılmaktadır. Rölöve planından ve son cemaat yerindeki orijinal ayakların durumundan eserin doğruya doğru, bugünkü duvarla birlikte 5.50 m. batıya doğru ise 11.70 m. genişletildiği anlaşılmaktadır. Harimde yapılan bu genişletme faaliyeti son cemaat mahalline de aynı oranda yansıtılmıştır. Son cemaat yerinin doğusuna bir kemer, batısına ise üç kemer eklenmiştir. Aslında bu tamirlerden önce Kadı Camisi, ortada kare planlı iki serbest yığma ayağın iki şahına ayırdığı bir harim ve bu harimin kuzeyindeki beş kemer gözlü son cemaat yeri olan, orijinal bir plana sahipti. Fakat tamirlerden sonra eser, dokuz kemer gözlü son cemaat yerine ve büyük bir harime kavuşmuştur. Ayrıca caminin güney cephesine altı, batı cephesine ise dokuz dükkân yerleştirilmiş olup, harimin batısındaki dükkânlar ile son cemaat yerinin batı kanadındaki iki kemer gözün üstü, fevkânî ikinci bir kat teşkil edilerek harime dahil edilmiştir. Kadı Camisi'nin genişletilmeden önceki güney cephesinde gayri muntazam siyah taş kullanıldığı hâlde genişletilen bölümlerde muntazam kesme sarı taş kullanılmıştır. Batı istikâmetinde genişletilen bölümün altında "L" şeklinde bir plana sahip olan ve çapraz tonozlarla örtülü büyük bir mahzen bulunmaktadır. Bugünkü dokuz kemer gözlü son cemaat yerinin kemerleri, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşede birer gömme ayağa ortada ise yedi serbest yığma ayağa

¹⁵⁷ Dündar, age, s. s. 129, resim: 134.

¹⁵⁸ Dündar, age, s. 129, resim: 135.

¹⁵⁹ Dündar, age, s. 130, 131, resim: 136-138.

¹⁶⁰ Dündar, age, s. 131, resim: 138.

¹⁶¹ Konyalı, age, s. 357.

¹⁶² Konyalı, age, s. 360.

binmektedir.¹⁶³ Bu ayaklardan doğu ve batıdaki ikisi, diğer beşine göre daha geniştir. Bu dikdörtgen ayaklar caminin genişletilmeden önceki son cemaat yerinin kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki gömme ayaklarını oluşturmaktaydılar. Bu iki ayağın daha geniş olmasının sebebi, yanlardaki perde duvarları payının da tamir sırasında ayağa katılmasıdır. Temiz bir işçilik gösteren son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür.¹⁶⁴ Çapraz tonozlar kuzey tarafta ayakların tablalarına binerlerken, güney tarafta bu ayakların karşısındaki hafif çıkıntı şeklinde olan konsollara binmektedir. Son cemaat mahallinde üç mihrap bulunmaktadır. Bu mihraplardan ikisi çok sade birer nişten ibaret olduğu hâlde, mihrap mihverinden harime açılan kapının sağında yer alan mihrap, pencereden dönüştürülme yuvarlak kemerli iki gömme sütunceli derin bir niş şeklindedir. Aynı zamanda burası, bir mükebbire mahiyetindedir.¹⁶⁵ Yanları kapalı olan son cemaat mahallinin doğu tarafında basık kemerli dikdörtgen altlı üstlü iki pencere bulunmaktadır.¹⁶⁶ Son cemaat mahallinden harime toplam üç kapıdan girilmektedir. Bu kapılardan mihrap mihverini ile son cemaat mahallinin güneydoğusundaki ise basık kemerli, güneybatısındaki düz atkıdır. Çapraz ve beşik tonozlarla örtülü, enlemesine gelişme gösteren dikdörtgen planlı harimi, tonozların bindiği ayaklar iki şahına ayırmaktadır. Bu ayaklardan mihrabın önündeki mekânda yer alan serbest yığma iki ayak ile harimin batısındaki ayak kare planlı, diğer ikisi dikdörtgen planlıdır. Dikdörtgen planlı bu iki ayak harimin genişletilmesinden önce doğu ve batı tarafındaki gömme ayaklarını oluşturmaktaydı. Harim her iki yöne doğru genişletildiği için bu iki ayak serbest yığma ayak şekline dönüştürülmüştür. Harimin genişletilen doğu tarafına ahşap kalaslar üzerine oturan iki şahın boyunca büyük bir mahfil yapılmıştır.¹⁶⁷ Mahfilin altında doğu cepheye basık kemerli dikdörtgen şekilli dört pencere açılırken, mahfilden doğu cepheye iki, güney cepheye ise bir pencere açılmaktadır. Dikdörtgen bu üç pencere de basık kemerlidir. Doğru duvarında, altta yer alan dört pencerenin yukarısında ahşap bir hatıl vardır.¹⁶⁸ Bu mahfile harimin kuzeydoğusundan son cemaat mahfiline açılan kapıdan geçilen duvar içindeki merdivenden çıkılmaktadır. Merdiven sahanlığında son cemaat yerine açılan bir pencere bulunmaktadır. Harimin batıya doğru genişletilen bölümü 0.50 m. yüksek tutulmuştur. Bu bölümün batısına tekâbül eden dükkânların üzeri mahfil olarak tertiplenmiştir. Burası eski harimin dam seviyesinden yaklaşık 2.00 m. kadar daha yüksektir. Mahfile harimin kuzeybatısındaki yedi basamaklı bir merdivenden çıkılmaktadır. Mahfilin kuzeyindeki son cemaat mahallinin iki kemer gözlü bölümünün üzeri kapatılarak, bu mahfile dâhil edilmiştir. Burası son cemaat mahallinin batı cephesindeki sivri sağır bir kemer içerisine alınmış basık kemerli ve dikdörtgen iki pencere ve kemer aralarından aydınlatılmaktadır. Son cemaat yerindeki bu mahfile, avlunun batısındaki merdivenlerden çıktığı gibi harimin batısındaki mahfilin kuzey duvarında bulunan bir kapıdan da girilmektedir. Harimin batısına eklenen bu bölüm, ortada dört serbest yığma, yanlarda ise yedi gömme ayağa binen çapraz tonozlarla örtülmüştür.¹⁶⁹ Harimin batı tarafı, buradaki mahfile açılan toplam on iki pencereden ışık almaktadır. Bu pencerelerin hepsi de dikdörtgen şekilli ve basık kemerlidir. Pencerelerin ikisi son cemaat mahallindeki mahfile, beş tanesi mahfilin batı cephesine diğer beş tanesi ise güney cephesine açılmaktadır.¹⁷⁰ Mahfilin güney ve batı cephesine açılan pencereler her iki cephede açılan üçer sağır sivri kemer içerisine alınmıştır.¹⁷¹ Harimin batısına eklenen bölümün güney cephesi hafif çarpıktır. Harimin güney ve kuzey duvarlarının kalınlığı 1.30 m. olduğu hâlde, doğu ve batı duvarlarının kalınlığı 0.80 m.'dir. Harimin doğu-batı istikâmetinde genişletilen bölümü, buralara açılan pencereler sayesinde oldukça

¹⁶³ Dündar, age, s. 132, resim: 140.

¹⁶⁴ Dündar, age, s. 133, resim: 141.

¹⁶⁵ Dündar, age, s. 133, resim: 142.

¹⁶⁶ Dündar, age, s. 134, resim: 143.

¹⁶⁷ Dündar, age, s. 134, resim: 144.

¹⁶⁸ Dündar, age, s. 135, resim: 145.

¹⁶⁹ Dündar, age, s. 135, resim: 146.

¹⁷⁰ Dündar, age, s. 136, resim: 147.

¹⁷¹ Dündar, age, s. 136, resim: 148.

aydınlıktır. Ancak harimin eski bölümü yani mihrap ve çevresi bu bölümün aksine oldukça loştur.¹⁷² Bunun sebebi, güney duvarından dışarı açılan dört pencereden üç tanesinin kapatılmış olmasıdır. Kapatılan bu pencerelerin birisi kitaplık, diğeri minberin konulduğu niş, üçüncüsü ise vaaz kürsüsü hâline dönüştürülmüştür.¹⁷³ Kuzey duvarından eski harime dört pencere açılmaktadır. Harimin kuzey duvarında, birisi mihrap şeklindeki pencerenin batısında diğeri doğu mahfiline çıkan merdivenlerin altında yer alan iki dolap nişi bulunmaktadır. Harimde birisi güney duvarının yaklaşık olarak ortasında, diğeri ise harimin batısına eklenen bölümde yer alan iki mihrap bulunmaktadır. Ortadaki derin mihrap nişi hafif sivri kemerlidir. İki tarafında köşe sütunceleri yer almaktadır. Üzerindeki kitabeden mihrabın 1822 yılında tamir edildiği anlaşılmaktadır. Ancak sütuncelerin mukarnaslı başlıkları orijinaldir.¹⁷⁴ Harimin dört tarafı zeminden 1.30 m. yüksekliğe kadar ahşap kaplıdır. Aynı şekilde mihrabın etrafı ve nişi de tahtalarla kaplanmıştır. Harimin güneybatısındaki 1307/1889 tarihli mihrap, yuvarlak kemerli hafif bir nişten ibarettir. Nişin iki tarafında, alt ve üst uçları palmet motifli köşe sütuncukları yer almaktadır. Mihrap nişi iki sıra mukarnaslardır. Mukarnasların altında bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan bir tezyini kuşak bulunmaktadır. Mihrabın yuvarlak kemerinin üstüne bir istiridye motifi yerleştirilmiştir.¹⁷⁵ Ortadaki mihrabın batısında yer alan muhdes minber oldukça basittir. Tahtadan beş basamaklı olarak bir taht şeklinde yapılmış olup kapı tarafı tekerlekli iki demir ayağa binmektedir. Bu ayaklar sayesinde hareket eden minber, üzerinde hutbe okunduktan sonra minber yuvası olarak düzenlenmiş olan pencereye itilmektedir.¹⁷⁶ Yağan yağmurun suları eserin damından, cephelere yerleştirilen toplam on sekiz tane taş çörtlenle dışarı atılmaktadır. Bu çörtlenlerden yedisi güney cephede, üçü batı cephede, ikisi doğu cephede ve altısı kuzey cephede yer almaktadır. Çörtlenlerden sadece üç tanesi tezyinatlı olup diğer on beş tanesi sadedir. Bu üç çörtenden birisi balıksırtı şeklinde tezyinatlı olduğu hâlde¹⁷⁷, diğer ikisi birbirinden farklı geometrik kompozisyonludur. Tekke Camisi'nin çörtlenlerine çok benzeyen bu üç çörtlen, orijinal bölümün kuzey cephesinde yer almaktadır. Kadı Camisi'nin hariminde hiçbir tezyinat yoktur. 1889 yılında tamir edilen avlunun batısındaki kapıda, siyah ve beyaz renkli taşlar münavebeli olarak kullanılmıştır. Son cemaat mahallindeki balıksırtı motifli ve geometrik kompozisyonlu çörtlenler ise oldukça dikkat çekicidir.¹⁷⁸ Kadı Camisi, kibleye paralel olarak uzanan çapraz tonozlarla örtülü iki sahnalı harimi ve dokuz kemerli son cemaat mahalli ile birlikte, Kilis'te bu planda inşa edilmiş olan camilerin en büyüğüdür. Bu caminin bir başka özelliği ise güney ve batı cephelerinde dükkânların bulunmasıdır. Avlunun doğusundaki iki kath hücrenin fetvahane olarak kullanılması, oldukça enteresandır. Eskiden avlunun ortasında bulunan fakat bugün mevcut olmayan sekizgen planlı şadırvanı, Kilis'te bu şekilde inşa edildikleri bilinen üç şadırvandan bir tanesidir.¹⁷⁹

¹⁷² Dündar, age, s. 137, resim: 149.

¹⁷³ Dündar, age, s. 137, resim: 150.

¹⁷⁴ Dündar, age, s. 138, resim: 151.

¹⁷⁵ Dündar, age, s. 138, resim: 152.

¹⁷⁶ Dündar, age, s. 139, resim: 153; Kilis Kadı Camisi'ndeki bu minber her ne kadar yeni de olsa, bu bölgede özellikle de Gaziantep'te görülen müteharrik minberlerin, son dönemlerde ortaya çıkan ve hiçbir sanat değeri taşımayan çok basit bir şekli olarak değerlendirmek ve bu bölgede müteharrik minber fikrinin hâlâ devam ettiğini söylemek mümkündür. Gaziantep'deki müteharrik minberler şunlardır: Boyacı Camisi minberi (759/1358), Ahmet Çelebi Camisi minberi (1083/1673) ve Şirvâni Camisi minberi (1092/1681) (Müteharrik minberler hakkında geniş bilgi için bkz. Nusret Çam, "Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler", *Belleten*, C.LII, Aralık 1988, Sayı 205'ten ayrı basım, Ankara 1989, s.1683-1694, şekil. 1-7, resim. 1-14.)

¹⁷⁷ Dündar, age, s. 139, resim: 154.

¹⁷⁸ Dündar, age, s. 119-122.

¹⁷⁹ Dündar, age, s. 125.

1.1.9 Muallak (Hasan Bey) Camisi

Muallak Camisi, Meşetlik Mahallesi Odunpazarı Caddesi'ndedir. Camide herhangi bir kitabe yoktur. Ancak, eserin doğusundaki bahçede bâniye ait olduğu zikredilen mezarın şâhidesinde "1-el-Merhum Hasan Bey bin Tengriverdi 2-el-Müteveffâ fi şehri Zilk'ade sene semâni ve elfin (1008) Türkçesi: Merhum Tanrıverdioğlu Hasan Bey 1008 Zilkade /1599 yılı Zilkade ayında vefat etmiştir." şeklinde iki satırlık bir Arapça kitabe bulunmaktadır. Muallak Camisi'nin portalinde yazısız bir pano bulunmaktadır. Üzerinde herhangi bir yazı ve tahribat izi olmayan panonun, ya bâni Haşan Bey'in ölümü ya da 16. yüzyılın sonlarına doğru Kilis'te başlayan istikrarsızlık sebebiyle yazılmamış olabileceğini düşünmekteyiz. Buna göre, Tanrıverdioğlu Haşan Bey in 1008 Zilkâde/Mayıs 1599 tarihinde öldüğü ve kitabenin yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden dolayı yazılmamış olması dikkâte alındığında, caminin 16.yüzyılın sonlarına doğru yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Hurûfât defterlerindeki H.1138/M.1725, H.1184/M.1770 ve H.1188/M.1774 tarihli kayıtlarda "H. Haaan Bey" ve "Hasan Bey binası camii"¹⁸⁰ şeklinde zikredilen ve bugün Muallak Camisi olarak bilinen caminin bânisi, eserin doğusundaki bahçede mezarı bulunan¹⁸¹ Tanrıverdioğlu Hasan Bey'dir.¹⁸² İ. Hakkı Konyalı, Hasan Bey'in Canbolad ailesinin kâhyası, Kilis muhassalı, Şamlı bir Türk olduğunu belirtmektedir.¹⁸³

II. Abdülhamid Albümleri'ndeki Muallak Camisi'ne ait resimde, eserin kubbesi görülmezken¹⁸⁴, bir başka resimde kubbe görülmektedir. Caminin etrafındaki diğer yapılar ve başka unsurlar dikkate alındığında, aynı zaviyeden çekilmiş olan iki resimden, kubbesiz resmin, kubbe çöktükten sonra alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu durum, eserin 20. yüzyılın başlarında esaslı bir tamir geçirdiğini göstermektedir. Aynı şekilde bu tamir, caminin bugünkü planından da anlaşılmaktadır. Zira harimin kubbeyle örtülü mihrap önü mekânının batı tarafı çapraz tonozla örtülü olduğu hâlde, doğusu beşik tonozla örtülmüştür. Ayrıca, çapraz tonozla örtülü mekânın güney ve kuzey duvarlarında birer girinti bulunmaktadır. Aslında bu giritilerin kubbenin doğusundaki mekânda da olması gerekir. Kanaatimizce kubbenin çökmesiyle, 20. yüzyılın başlarında yapılan tamirler neticesinde eserin doğu kanadındaki bu giritiler kapatılmış ve çapraz tonoz, beşik tonozla çevrilmiştir. Böylece bu tamirle Muallak Camisi hariminin doğu kanadında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu tamiri bildiren herhangi bir kitabe veya kayda rastlayamadık. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Muallak Camisi'nin 1965-1966 yıllarında, güney ve batı cephesinin beden duvarları sökülerek yeniden kaplanmış, kubbe ve tonozlarının toprağı kaldırılarak imitasyon örtü yapılmıştır. Ayrıca iç sıvaları, saçak silmeleri, kapı ve pencere doğramaları elden geçirilmiştir.¹⁸⁵

Evliya Çelebi, bu camiden "*Çarşu içinde cemaati kesireye mâlik Hasan Bey Camii kârgir bina ve kubbe-i âlidir ve çarşu tarafında nerdüban ile çıkılır*"¹⁸⁶ şeklinde bahsetmektedir. II. Abdülhamid Albümleri'ndeki yukarıda bahsettiğimiz resim ile Kilis'in kuzey doğusundan çekilmiş başka bir resimde bu caminin doğu ve kuzey cepheleri, mihrap önü kubbesi ve minaresi görülmektedir. Her iki resimden ve Evliya Çelebi'nin "*çarşu tarafından merdüban ile çıkılır*" şeklindeki açıklamasından, Muallak Camisi'nin eskiden de iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Yine eserin, mihrap önünün, bugünkü gibi kubbeli olduğunu, Evliya Çelebi'den ve II. Abdülhamid Albümleri'ndeki, Kilis'in kuzey doğusundan çekilmiş olan resimden öğrenmekteyiz.¹⁸⁷ Evliya Çelebi'nin Muallak Camisi hakkında verdiği bilgiler ve II. Abdülhamid Albümleri'nde bulunan bu

¹⁸⁰ HD, Defter no: 1091, s. 121; Defter no: 1114, s.63; Defter no: 1115, s.122.

¹⁸¹ Dündar, age, s. 150, resim: 161.

¹⁸² Dündar, age, s. 144-145.

¹⁸³ Konyalı, a.g.e., s.373.

¹⁸⁴ Dündar, age, s. 148, resim: 157.

¹⁸⁵ Muallak Camii, Dosya no: 27-04.01/3, VGM Arşivleri Ankara; Dündar, age, s. 144.

¹⁸⁶ Evliya Çelebi, a.g.e., s.361.

¹⁸⁷ Dündar, age, s. 399, resim: 380.

camiiyle ilgili bahsettiğimiz bu iki resim, eserin orijinal plan ve mimarisini kaybetmeden günümüze kadar eski şekliyle ulaştığını göstermektedir. İki kat olarak inşa edilmiş olan Muallak Camisi'nin alt katında dükkânlar ve iki mahzen üst katında ise cami yer almaktadır (Ek. 9). Güney tarafında aynı ebatlarda, dikdörtgen planlı beşik tonozlarla örtülü ve dışarı sivri kemerlerle açılan üç dükkân bulunmaktadır.¹⁸⁸ Batı tarafında ise üçü ayrı ebatlarda ve dikdörtgen planlı, diğeri kareye yakın bir plan şeması gösteren, beşik tonozlarla örtülü ve dışarıya basık kemerlerle açılan dört dükkân yer almaktadır. Bu dükkânlardan ikisinin doğusundan, büyük birer kapı ile nişlerle teşkilatlandırılmış ve çapraz tonozlarla örtülü mahzenlere geçilmektedir. Kuzeydeki mahzenden, eserin doğusunda yer alan bahçeye küçük bir pencere açılmaktadır. Ayrıca bu cephede minare kaidesinin altında üst kata çıkan merdivenler yer almaktadır.¹⁸⁹ Eserin doğu tarafında küçük bir bahçe bulunmaktadır. Bu bahçeye güney ve kuzeydeki kapılardan girilmektedir. Kuzeydeki kapının sol tarafında üç tane dükkân bulunmaktadır. Bu kapıdan bahçeye geçilince, sol tarafta muhdes bir hücre, bu hücrenin de doğusunda içerisinde kuyu bulunan başka bir hücre yer almaktadır. Bu iki hücrenin güneyinde eserin bânisine ait bir mezar bulunmaktadır. Helalar bahçenin güneyinde, abdest muslukları ise helaların kuzeyindedir. Harimin bulunduğu ikinci kata, kuzeydoğu ve batıdaki kapılardan geçilerek beton merdivenlerle çıkılmaktadır. Kuzeydoğudaki kapı çok sade olduğu hâlde, batıdaki kapı minarenin kaidesi altında yer almakta olup yüksek sivri kemeriyle bir portal görünümündedir. Taç kapı basık kemerlidir. Kavsarası yaprak ve palmet motifleriyle tezyin edilmiştir. Kapı açıklığının üzerinde, sağ ve sol tarafı palmet motifli kitabe panosu yer almaktadır. Ancak bu kitabe panosunda herhangi bir yazı bulunmamaktadır.¹⁹⁰ Bu taç kapının üzerinde, köşeleri pahlı kare kaideli, sekizgen papuçlu, on iki gen gövdesinde bileziği olan tek şerefeli minare yükselmektedir. Şerefenin altı mukarnaslarla doldurulmuştur. Tamamen muntazam kesme taştan yapılmış olan minarenin külahı da taşandır.¹⁹¹ Muallak Camisi'nde yapı malzemesi olarak muntazam kesme taş kullanılmıştır. Ancak batıdaki portalin kapı açıklığı kemerinde ve sövelerinde beyaz ve siyah muntazam kesme taşın münavebeli kullanıldığı görülmektedir. II. Abdülhamid Albümleri'ndeki Muallak Camisi'ne ait resimde yarı muntazam ve moloz taşın da kullanıldığı görülmektedir. Kuzeydoğudaki bir merdivenle ikinci kata çıkılınca sol tarafta muhdes bir hücre bulunmaktadır. Bu merdivenlerin devamı niteliğindeki başka bir merdivenle caminin doğusundaki bahçeye inilmektedir. Muallak Camisi'nin son cemaat mahalli yoktur. Ancak harimin kuzeyine, üzeri öndülünlerle kapalı camekânlı bir mekân yapılmıştır. Harime basık kemerli bir kapıdan girilmektedir.¹⁹² Kapının üzerinde, sağ ve sol tarafında, dikdörtgen ve düz atkılı üç pencere yer almaktadır. Her üç pencerenin de üçgen şeklinde tezyinatsız birer alınlığı bulunmaktadır. Kapı mihrap mihrverine açılmaktadır. Kapının arkası ve mihrabın bulunduğu mekân derin girinti hâlinde tertiplenmiştir. Mihrabın önünde ve karşısındaki her iki girintinin üzeri hafif sivri kemerlidir. İçten içe 13.60x5.30 m. ebadındaki harim tek şahın hâlinde kibleye paralel olarak gelişme gösteren bir plan şemasına sahiptir.¹⁹³ Mihrabın önündeki kare plânlı mekân, küçük bir kubbeye örtülmüştür. Dört taraftan da sivri kemerlere oturan kubbenin ağırlığı, bu kemerler vasıtasıyla kuzey-güney duvarındaki gömme ayaklara aktarılmaktadır. Kubbeye geçiş unsuru olarak pandantifler kullanılmıştır. Kubbeye örtülü mihrap önü mekânın, batı kanadı çapraz tonozla, doğu kanadı ise beşik tonozla örtülmüştür.¹⁹⁴ Harimin aydınlatılmasında tam bir simetri tatbik edilmiştir. Çünkü harimin her bir cephesine yerleştirilen pencereler, şekilleri, ebatları ve sayıları bakımından aynıdır. Buna göre bütün pencereler düz atkılı ve dikdörtgendir. Her cephede, iki alt seviyede bir de üst seviyede olmak üzere toplam üçer pencere

¹⁸⁸ Dündar, age, s. 149-150, resim: 158-160.

¹⁸⁹ Dündar, age, s. 146, şekil: 10.

¹⁹⁰ Dündar, age, s. 151, resim: 162-63.

¹⁹¹ Dündar, age, s. 152, resim: 164.

¹⁹² Dündar, age, s. 153, resim: 166.

¹⁹³ Dündar, age, s. 147, şekil: 11.

¹⁹⁴ Dündar, age, s. 153, resim: 167-169.

bulunmaktadır. Harime açılan kapının üstüne şimdiki muhdes ahşap müezzin mahfili yerleştirilmiştir. Bu mahfile harimin kuzeydoğusundaki bir kapıdan girilen merdivenle çıkılmaktadır. Aynı zamanda bu merdiven, sol tarafa dönerek eserin damına kadar devam etmektedir. Etrafı ince bir frizle kuşatılan mihrap, sivri kemerli sâde bir nişten ibarettir. Mihrap nişinin sağ ve sol üst taraflarında hafif çıkıntı yapan birer konsol bulunmaktadır. Bunlar kandil askılığı içindir. Mihrabın tam üstünde barok karakterli vazo biçiminde bir kabartma yer almaktadır. Bunun da yukarısında öküzgözü pencere görülmektedir. Mihrabın hemen sol tarafında yer alan, muhdes minberin hiçbir özelliği yoktur. Muallak Camisi'nin batısındaki kapı ile harimine açılan kapının söve ve kemerlerinde renkli taş, hem inşaî hem de tezyini amaçla kullanılmıştır. Eserin bir tek tezyinatlı mimari unsuru, batı cephesindeki yüksek sivri kemerli taç kapısıdır. Taç kapıdaki yazısız kitabe taşının her iki tarafı palmet motiflidir. Kapının sivri alınlığı sathî dışlarla çerçevelemiş, ortadaki kalan boşluk ise palmet ve kavisli çizgilerle doldurulmuştur.¹⁹⁵

İki kat olarak inşa edilmiş olan Muallak Camisi, bu özelliği ile Kilis'teki camiler içerisinde benzeri olmayan bir eserdir. Üst kata çıkan merdivenlerin, minarenin kaidesi altından geçmesi ve minare kaidesinin, esere giriş kapısı şeklinde tertiplenmesi, Kilis'te sadece bu camiye ait bir özellik değildir. Aynı uygulamalar, Cüneyne ve Hindioğlu camilerinde de görülmektedir. Muallak Camisi, kibleye paralel olarak uzanan tek sahn mihrap önü kubbeli harimiyle, Kilis'te Ulu Cami'den ilham alınarak inşa edilmiş olan, Şeyh, Akcurun ve Çalık Camileri ile Şurahbil Zaviyesi Mescidi gibi mihrap önü kubbeli camilerin önemli bir halkasını teşkil etmektedir. Fakat onlardan farklı olarak son cemaat mahalli yoktur. Ayrıca Muallak Camisi'nde kubbenin doğu ve batısındaki mekânlar çapraz tonozlarla örtülmüştür. Ancak eserin doğu kanadının çapraz tonozu, 20. yüzyılın başlarındaki tamirde beşik tonozla çevrilmiştir.¹⁹⁶

1.1.10 Pirlioğlu Camisi

Pirlioğlu Camisi, Arslan Mahallesi Nahaslı Çeşme Sokak'ta bulunmaktadır. Caminin inşa tarihine dair herhangi bir kitabe ve kayıt mevcut değildir. Bu nedenle eserin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak, minarenin şerefe altındaki mukarnaslardan¹⁹⁷, son cemaat yerindeki rozetten¹⁹⁸ ve güneydoğu köşedeki çeşme kitabesinin yazı sitilinin 1623 tarihli Fellah Kasteli kitabesinin yazısıyla aynı olmasından eserin 17. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra yapılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Eserin bânisi hakkında herhangi bir bilgi mevcuttur.¹⁹⁹ Pirlioğlu Camisi'nin tamir geçirip geçirmediğine dair herhangi bir kitabe ve kayıt mevcut değildir. Ancak cami 1953 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce tamir edilmiştir. Bu tamirde caminin beşik tonozlarla örtülü son cemaat mahallinin ve çapraz tonozlarla örtülü harimin üzerine beton atılmış, saçaklar betona çevrilmiş, ayrıca cephe duvarlarının eriyen taşları değiştirilmiştir.²⁰⁰ İbadete açık olan Pirlioğlu Camisi bugün, sağlam bir vaziyettedir.²⁰¹

Pirlioğlu Camisi; doğu, batı ve güneyden sade üç kapı ile girilen avlunun güneybatı köşesine cami, doğusuna muhdes helalar kuzeyine ise hücreler yerleştirilmiştir²⁰² (Ek. 10). Güneydeki kapıdan avluya girmeden önce kapının sağ tarafında eskiden kemerli olan çeşme yer almaktadır. Abdest musluklarının kuzeyinde, doğudaki kapının karşısında bilezikli bir kuyu yer almaktadır. Avlunun kuzeyine taştan, yapılmış dört hücre yerleştirilmiştir. Avludan basık kemerli birer kapı açılan, bu hücrelerden, doğudaki iki, ortadaki

¹⁹⁵ Dündar, age, s.151, 153, resim: 162, 163, 166.

¹⁹⁶ Dündar, age, s. 145.

¹⁹⁷ Dündar, age, s. 193, resim: 215.

¹⁹⁸ Dündar, age, s. 196, resim: 221.

¹⁹⁹ Dündar, age, s. 189.

²⁰⁰ Cumhuriyetin 50.Yılında Vakıflar, s.24

²⁰¹ Dündar, age, s. 189.

²⁰² Dündar, age, s. 190, şekil: 15.

beş, kuzeydoğudaki ise bir pencereyle aydınlatılmaktadır. Kuzeydoğudaki hücreden Nahas Sokağı'na açılan pencerenin dışındaki diğer pencereler basık kemerli olup hepsi de avluya açılmaktadır. Doğu kanadı perde duvarı ile kapatılarak ikiye bölünen ortadaki hücre diğer hücrelerden daha büyüktür. Hücreler betonla örtülmüştür. Minare, avlunun batısında, son cemaat mahallinin kuzeybatı köşesine yakın bir yerdedir. II. Abdülhamid Albümleri'ndeki bir resimde bu minare de görülmektedir. Bugün minare ile son cemaat mahalli arasına muhdes küçük bir hücre yerleştirilmiştir. Minareye bu hücreden geçilmektedir. Kareye yakın dikdörtgen planlı kaidenin üst köşeleri pahlıdır. Yuvarlak gövdeli tek şerefe minarenin, şerefe altı profilli silmeden sonra mukarnaslarla doldurulmuştur. Yuvarlak gövdeli peteğin üzerinde, taştan mahrûti külah yükselmektedir. Alemi olmayan minare, tamamen muntazam kesme sarı taştan yapılmıştır.²⁰³ Pirlioğlu Camisi, sivri kemerli son cemaat mahalli ile birlikte kareye yakın bir plan şeması göstermektedir. Üç kemer gözlü son cemaat mahalli, kuzeyde serbest ayaklara binen beşik tonozlarla örtülmüştür. Kemer gözleri sonradan perde duvarları ile kapatılarak ortalarına birer kapı açılmış, kemer kavisleri de camekânlı pencere şeklinde tertiplenmiştir.²⁰⁴ Son cemaat mahallinin doğu tarafının da eskiden sivri bir kemerle açık olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burası da sonradan bir perde duvarı ile kapatılarak, ortasına düz atkılı dikdörtgen bir pencere açılmıştır. Aynı şekilde son cemaat mahallinin batı tarafında da bir pencere bulunmaktadır. Son cemaat mahallinden harime, basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapının sol kanadının üzerinde 1950, sağ kanadında ise 1370/1950 tarihleri bulunmaktadır. İçten içe 11.70x6.90 m. ebadındaki harim, iki şahın hâlinde kibleye paralel olarak enlemesine gelişme gösteren, bir plân şemasına sahiptir. Harimin çapraz tonozları ortada harimi iki şahına ayıran, kare planlı ikisi serbest onu gömme olmak üzere toplam on iki ayağa binmektedir. Harim her bir kemer gözüne birer tane isabet edecek şekilde sekiz pencere ile aydınlatılmıştır. Son cemaat mahalline açılan pencereler düz atkılı olup üçgen alınlıkları bulunmaktadır. Harim ve ayakların dört tarafı da zemin seviyesinden 1.50 m. yüksekliğe kadar tahtayla kaplanmıştır. Pirlioğlu Camisi son cemaat mahallinin beşik tonoz örtüsü ile harimin çapraz tonoz örtüsü üzerine sonradan beton atılmıştır. Caminin dört tarafındaki saçaklar da betondandır. Yağan yağmurun suları damdan, güney cephedeki orijinal olduğu anlaşılan taştan yapılmış sade iki çörtlenle aşağı akıtılmaktadır.²⁰⁵ Harime açılan kapının üzerinde, serbest bir merdivenle çıkılan muhdes betonarme bir müezzin mahfili bulunmaktadır. Kapının mihrverinde yer alan mihrap, basit bir nişten ibarettir. Mihrap nişi ve etrafı tahtalarla kaplanmıştır. Kible duvarına paralel olarak yerleştirilen sekiz basamaklı, muhdes minberin hiçbir özelliği yoktur. Pirlioğlu Camisi'nde yapı malzemesi olarak muntazam kesme taş kullanılmıştır. Ancak, güney ve batı duvarların dış cephelerinde yer yer gayri muntazam siyah taşın da kullanıldığı görülmektedir. Son cemaat mahalli orta kemerinin, batısındaki kemerin kilit taşının üzerinde, kare bir taşa işlenmiş yuvarlak kabartma motifli bir rozet bulunmaktadır. Rozetin ortasına sekiz kollu büyük bir yıldız yerleştirilmiştir. Bu yıldızın kollan hafif bükülmek suretiyle, dış yuvarlak çembere kadar uzatılarak başka motifler elde edilmiştir.²⁰⁶ Harime açılan 1950 tarihli ahşap kapının kanatlarında servi ve palmetlerden oluşan hayat ağacı motifi görülmektedir.²⁰⁷ Büyük bir avlunun güneybatı köşesine inşa edilmiş olan Pirlioğlu Camisi, beşik tonozlarla örtülü üç sivri kemerli son cemaat mahalli ve kibleye paralel olarak uzanan, çapraz tonozlarla örtülü iki sahnalı harimiyle birlikte, Kilis'te bu planda inşa edilmiş olan camiler grubuna girmektedir.²⁰⁸

²⁰³ Dündar, age, s. 192, resim: 214, s. 193, resim: 215.

²⁰⁴ Dündar, age, s. 193, resim: 216.

²⁰⁵ Dündar, age, s. 195, resim: 219.

²⁰⁶ Dündar, age, s. 196, resim: 221.

²⁰⁷ Bebekoğlu-Tektuna, age, s. 83.

²⁰⁸ Dündar, age, s. 189.

1.1.11 Ulu Cami

Hacı Gümüş Mahallesi'ndedir. Bu mahalle Kilis'in en eski mahallelerinden biri olup, hurûfât defterlerindeki kayıtlarda Sibat Mahallesi olarak zikredilmektedir²⁰⁹. Ulu Cami'nin inşa kitabesi yoktur. Bugünkü mevcut kitabelerin hepsi de çeşitli zamanlarda bu eserde yapılan tamirleri belirten, tamir kitabeleridir. Kadri Timurtaş, Hacı Mustafa Efendi'nin yaptırdığı tamir esnasında “amut taşlarından (sütunlardan)” birinin üzerinde çıkan, Arapça bir kitabeden ve bu kitabenin altında “110 sayısına benzeyen” bir şekilden bahsetmektedir.²¹⁰ Timurtaş ifadesinde, “110 sayısına benzeyen” demekle okuyuş şeklinden emin olmadığını göstermektedir. Şayet, günümüze intikal etmeyen kitabedeki tarih, eserin gerçek tarihi ise Kilis Ulu Cami'nin H.110/M.728 yılında yapılmış olması gerekir. Fakat mevcut caminin onunla fazla bir ilgisinin olmadığı eserin 1388 yılında yenilendiği açıktır. Bununla birlikte, hem planı ve cephe düzeni hem de mihrabın mihrabındaki kapının hafifçe yüksek yapılması sebebiyle, Şam Ümeyye (705-715)²¹¹ Halep Ulu (8. yüzyılın ilk çeyreği)²¹² ve Hama Ulu camilerinin tesiri altında yapıldığı açıktır. A. Tercanlı ise mihrap önu kubbeli yapıların genel ekseriyetinin XII. yüzyılın ikinci yarısında yoğunlaşmasından hareketle Kilis Ulu Cami'nin plan eksenli bir okuma ile XII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ikinci yarısındaki bir zaman diliminde inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmektedir.²¹³ Caminin avlusu etrafında yer alan medresenin inşa kitabesi olmamakta birlikte, eserin avlusunun etrafında bir medresenin olduğunu ve medreselerin tarihçesini dikkate alarak, bu medresenin Türk hâkimiyeti yıllarında 16. yüzyıldan sonraki devirlerde yapıldığı kanaatindeyiz. Ancak eserin bugünkü şeklini Osmanlılar döneminde geçirmiş olduğu tamirler neticesinde aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, avlunun kuzeyinde yer alan yazlık dershanenin yine Osmanlılar devrinde Şafiiler Mescidi'ne dönüştürüldüğü görülmektedir. Çünkü burası harime göre biraz çarpık olup kiblesi harimin kiblesine göre birkaç derece doğuya kaydırılarak düzeltilmeğe çalışılmıştır. Ulu Cami'nin ilk bânisi ve mimarı bilinmemektedir. Ancak eser H.790/M.1388 yılında Abdullah oğlu Hacı Halil tarafından yenilenmiştir. Daha sonraları H.1331/M.1912 ve H.1343/M.1924 yıllarında Hacı Mustafa'nın yaptırmış olduğu tamirler ise Halep'in ünlü ve tecrübeli mimarlarından Hacı Ahmet Azizi tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 1924 yılında yapılan tamirde Hacı Muhammed adlı bir kişi de usta olarak çalışmıştır.²¹⁴

En erken tarihli tamir kitabesine göre Ulu Cami, H.790 /M.1388 yılında Abdullah oğlu Hacı Halil tarafından tamir ettirilmiştir. Bu tamirden sonra H.1121/M.1709 yılında caminin minaresi, Halil oğlu Mustafa tarafından tamir ettirilmiş, Hacı Veli isimli bir şahıs da (usta olarak) bedenen çalışarak bu tamire katkıda bulunmuştur. 1820 yılındaki zelzelede külah ve peteği yıkılan minareyi, H.1240/M.1824 yılında Tahir isimli bir hayırsever tekrar tamir ettirmiştir. Avlunun doğusundaki hücreler H.1327/M.1909'da, batısındaki hücreler H.1331 /M.1912'de, kuzeyindeki revaklar ise H.1323/M.1905 yılında tamir edilmiştir. Ulu Cami, 1388 yılında geçirmiş olduğu tamirden sonra Hacı Mustafa²¹⁵ tarafından Halep'in ünlü muallim mimarlarından Hacı Ahmet Azizi'ye H.1331/M.1912 yılında esaslı bir şekilde tamir ettirilmiş, ayrıca aynı Hacı Mustafa adlı şahıs Hacı Mehmet ile beraber H.1343/M.1924 yılında da caminin örtüsünü tamir

²⁰⁹ HD, Defter no: 1119, s. 311.

²¹⁰ Timurtaş, age, s. 20.

²¹¹ Bkz.KAC. Creswell-J.W.Allan, *A Short Account of Early Müslim Architecture*, Cairo 1989, s.49. 94

²¹² Altun, Ortaçağ Türk Sanatının Anahatları İçin Bir Özet, Resim: 98.

²¹³ Akın Tercanlı, “Kilis Ulu Cami Süslemeleri”, *Sosyal Bilimler Işığında, Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*, ed. Halil Aldemir, Mustafa Ayyıldız, Kilis, 2022, s. 114.

²¹⁴ Dündar, age, s. 76-81.

²¹⁵ Hacı Mustafa Efendi 1866 yılında Kilis'te doğmuş, II. Meşrutiyet döneminde ve I.Dünya Savaşı yıllarında dört sene Kilis mebusluğu yapmıştır. Ulu Cami de imamlık da yapan Hacı Mustafa Efendi, caminin mütevellisi olmuş ve burada dersler okutmuş, 1941 yılında vefat etmiştir. (Konyalı, a.g.e., s.468-469.)

ettirmiştir.²¹⁶ Avlunun kuzeydoğu köşesindeki ahşap çatma kubbe ile örtülü mekânın, kubbe kasnağındaki H.1321/M.1903 tarihli kitabesinden hayırseverler tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yakın zamana kadar abdest muslukları olarak kullanılan bu mekân, bazı değişiklikler yapılarak helaya çevrilmiş, abdest muslukları ise helaların batısına, yani girişin batı tarafına alınmıştır. Helanın kuzey dış duvarı ile avlunun doğusundaki hücrelerin cepheleri 1986 yılında Kilis Belediyesi tarafından tamir ettirilmiştir. Avlunun kuzeyindeki mekânların araları, 1992 yılında perde duvarları ile kapatılarak, gündüz eğitim veren Erkek Kur'an Kursu hâline dönüştürülmüştür. 1388 yılından 1992 yılına kadar çeşitli tamirlere maruz kalan Ulu Cami, bugün sağlam bir vaziyette olup ibadete açıktır.²¹⁷

Gerek eski kayıtlarda *Cami-i Kebir* şeklinde geçen ismi, gerekse planı itibarıyla Kilis'in en eski cami olduğu anlaşılan Ulu Cami, Kilis'teki diğer birçok cami gibi Osmanlılar zamanında pek çok tamir ve tadilata maruz kalmıştır. Buna rağmen eserin aslı planını büyük ölçüde koruduğu anlaşılmaktadır.²¹⁸ Ulu Cami, doğu ve batı taraflarında hücreler, kuzey tarafında ise mekânlar bulunan, hafif çarpık planlı bir avlunun güneyinde yer almaktadır. Harim kıbleye paralel iki şahından meydana gelen ve enlemesine gelişme gösteren dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir²¹⁹ (Ek. 11). Avluya, kuzeydoğudaki taç kapıdan ve batıdaki kapıdan girilmektedir. Portalin yüksek sivri baş kemerinin etrafı bir silme ile hareketlendirilmiştir.²²⁰ Basık kemerli kapı açıklığından, çapraz tonozla örtülü bir ara mekâna geçilmektedir. Bu mekânın doğusunda 1903 yılında inşa edilen, ahşap çatmalı bir kubbe ile örtülü helalar, batısında ise çapraz tonozla örtülü olan abdest musluklarının bulunduğu mekân yer almaktadır. Caminin bulunduğu yerin hafif meyilli olmasından dolayı, yüksek tutulan portalin açıldığı ara mekândan avluya, yedi basamaklı olarak betondan yapılmış bir merdivenle inilmektedir.²²¹ Avlunun doğudan batıya doğru uzunluğu 36 m., doğu cephesi 17.40 m, batı cephesi 14.30 m.dir. Dolayısıyla avlunun doğu cephesi ile batı cephesi arasında 3.10 m.'lik bir fark vardır. Kuyu avlunun doğu tarafında yer almaktadır. II. Abdulhamid Albümleri'ndeki bir resimde, bu eserin avlusunun doğusunda sivri kemerli üç eyvan ve ortasında taştan küçük kubbeli, sekizgen planlı bir şadırvan görülmektedir. Bu şadırvandan günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Eserin II. Abdülhamid Albümleri'ndeki fotoğrafında görülen avlunun doğu kanadındaki eyvanlar, 1909 yılında değişikliğe uğrayarak oda hâline dönüştürülmüştür.²²² Bu odaların herbiri bir kapı, bir dikdörtgen ve bir öküzgözü pencereyle avluya açılmaktadır. Odalar çapraz, eyvan ise beşik tonozla örtülmüştür. Eyvanın doğusunda başka bir oda bulunmaktadır. Burada iki, diğer odaların her birinde ise üçer niş mevcuttur. Bu eyvandan üç pencere ile avluya bakan bir odaya girilmektedir. Odanın doğu duvarı üç dolap nişi ile teşkilatlandırılmıştır. Doğu kanadının taşları 1986 yılında değiştirilerek daha temiz bir görünüm kazanmıştır.²²³ Ulu Cami avlusunun doğu ve batısındaki odalar ile muhtemelen kuzeydeki revakın bir bölümü, medrese olarak kullanılmıştır. Beşik ve çapraz tonozlarla örtülü avlunun etrafındaki hücreler ile revak, düz damlı olup üzerlerine şap atılmıştır. Bir kitabe sayesinde 1912 yılında yenilendiğini bildiğimiz avlunun batı kanadında üç hücre ve bir de giriş dehlizi yer almaktadır. Hücrelere üçer basamaklı birer merdivenle çıkılmaktadır. Basık kemerli bir kapıdan girilen ve yine basık kemerli bir pencereden ışık alan kuzeybatıdaki hücre, beşik tonozlu örtüsü, batıdaki 1.50 x 1.10 m. ebadındaki nişi ile diğer iki hücreden de farklı özelliklere sahiptir. Hücrenin güney duvarında küçük bir dolap nişi bulunmaktadır. Batıdaki kapının açıldığı dehliz beşik tonozla örtülmüş olup

²¹⁶ Konyalı, a.g.e., s.468-469.

²¹⁷ Dünder, age, s. 75.

²¹⁸ Dünder, age, s. 84, resim: 85.

²¹⁹ Dünder, age, s. 83, şekil: 4.

²²⁰ Dünder, age, s. 84, resim: 86.

²²¹ Dünder, age, s. 85, resim: 87.

²²² Dünder, age, s. 85, resim: 88.

²²³ Dünder, age, s. 86, resim: 89.

yuvarlak kemeriyle avluya açılmaktadır.²²⁴ Bu dehlizin güneyinde ise basık kemerli bir kapıdan girilen ve yine basık kemerli dikdörtgen bir pencereden ışık alan ve çapraz tonozlarla örtülü hücre yer almaktadır. Hacim itibarıyla kuzeydeki hücreden büyük, güneydekinden ise küçük olan bu hücrenin batı duvarında iki, kuzey duvarında ise bir dolap nişi bulunmaktadır. Bu hücrenin güneyindeki oda, avlunun etrafında yer alan hücrelerin hepsinden de büyüktür. Basık kemerli bir kapıdan girilen hücre, yine basık kemerli ve dikdörtgen şekilli iki pencereden ışık almaktadır. Çapraz tonozlarla örtülü olan hücrenin, kuzey ve batı duvarında üçer tane dolap nişi bulunmaktadır. Avlunun batısında yer alan bu üç hücrenin de avluya bakan cephelerinde muntazam sarı kesme taş kullanılmıştır. Her üç hücrenin de basık kemerli dikdörtgen pencerelerinden başka, öküzgözü birer pencereleri daha bulunmaktadır. Doğu cephedeki hücrelerin avluya bakan cephelerinde olduğu gibi bu hücrelerin avluya bakan cepheleri de yuvarlak sağır kemerler ve kapı ile pencere aralarına açılan sathî nişlerle hareketlendirilmiştir.²²⁵ Avlunun bu cephesinde tezyinatsız üç çörten bulunmaktadır. Avlunun kuzeyinde, serbest yığma ayaklara binen sivri kemerli bir revak yer almaktadır. Revak kemerleri profilli silmelerle hareketlendirilmiş, kemer gözleri ise camekânlarla kapatılmıştır.²²⁶ Revak, çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kemerlerin bindiği dört yığma ayaktan ikisinde 0.30 ve 0.40 m. derinliklerinde birer mihrap nişi bulunmaktadır. İki mihrap bulunan bu mekânlar, hurûfât defterlerindeki H.1176/M.1762 yılına ait kayıta Kili'te Cami-i Kebir, Şâfiyye Mescidi²²⁷, H.1183/M.1 769 yılına ait bir başka kayıta ise Kilis'te Cami-i Kebir eyvanında Şafiî Cami²²⁸ olarak geçmektedir. Buna göre her iki kayıttan da burasının Şafiilere tahsis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak burada, aralarında 12.80 m.'lik gibi uzak bir mesafe olan iki mihrabın bulunması, bu mihraplardan birisinin Şafiilere diğerinin ise Hanefîler dışında bir başka mezhebe tahsis edilmiş olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir.²²⁹ Nitekim bu revak, H.1323/M.1905 yılına ait tamir kitabesinde iki mescit olarak zikredilmektedir.²³⁰ Şafiîler Mescidi'nin harime göre biraz çarpık olması, buranın kıblesinin harimin kıblesine göre biraz doğuya doğru kaydırılarak düzeltilmeğe çalışıldığını göstermektedir. Revakın batısında, basık kemerli bir kapıdan girilen ve küçük bir pencereden ışık alan, beşik tonozla örtülü bir hücre, doğusunda ise minare yer almaktadır.²³¹ Minarenin kare planlı kaidesi kirlî sarı ve siyah muntazam kesme taşların örülmesiyle meydana gelmiştir. Üst köşeleri pahlı kaidenin güney cephesinde, basık kemerli kapısı ve kitabe yer almaktadır. Çokgen gövde, sekizgen papuca oturmaktadır. Gövdede bir bilezik bulunmaktadır. Ayrıca gövdenin batı tarafında, dama geçilen düz atkılı bir kapı yer almaktadır. Tek şerefeli minarenin şerife altı bindirmelikleri ince mukarnas dekorludur. Petek ve külâh, minarenin gövdesi gibi sadedir. Peteğin üst kısmına ajur tekniğinde yapılmış yıldız motifleri yerleştirilmiştir. Minarenin alemi yoktur.²³² Ulu Cami cemaati, eskiden minarenin harimin kuzeydoğu köşesinde yer aldığını ifade ederek, bugün minarenin asıl yerinde olmadığını belirtmektedirler. Nitekim minareyi incelerken kapıdan girince hemen sağ taraftaki bir taşın üzerinde Arap harfleriyle kazınarak yazılmış çekildin kanıtlar H.1120/M.1708 şeklinde bir yazıya rastladık. Bu durumda minarenin, harimin kuzeydoğu köşesinden buraya taşındığı şeklindeki, cami cemaatinin ifadeleri doğruluk kazanmaktadır. Zaten minarenin harimin kuzeydoğu köşesinde bulunmasına, teknik olarak herhangi bir engel bulunmamaktadır. Bilakis, avlunun batısındaki hücrelerin harimin yan duvarından batıya doğru taşırılmaları ve doğudaki hücrelerin ise aynı şekilde

²²⁴ Dündar, age, s. 86, resim: 90.

²²⁵ Dündar, age, s. 87, resim: 91.

²²⁶ Dündar, age, s. 87, resim: 92,

²²⁷ HD, Defter no: 1101, s. 19.

²²⁸ HD, Defter no: 1102, s.33.

²²⁹ Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki cami mimarisinde görülen, bu uygulamalar hakkında geniş bilgi için bkz. Nusret Çam, "İslâm'da Bazı Fıkhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", *Vakıflar Dergisi*, Cilt:XXI, İstanbul 1990, s.375-394.

²³⁰ Dündar, age, s. 72.

²³¹ Dündar, age, s. 88. resim: 93.

²³² Tercanlı, agm, s. 102-103.

yerleştirilmeyip avluya doğru taşınımları, minarenin, eskiden şimdiki imam odası olarak kullanılan hücrenin yerinde bulunduğu şeklindeki görüşleri kuvvetlendirmektedir. Bu durumda minareye giriş imkânı kalmayacağından bugün imam odası olarak kullanılan odanın eskiden mevcut olmaması gerekir. Öyle anlaşılıyor ki burada eskiden bir giriş eyvanı vardı ve minareye buradan geçiliyordu. Avlunun etrafındaki günümüze ulaşan hücrelerden hareketle Ulu Cami Medresesi'nin yapılış tarihini tespit etmek imkânı yoktur. Bununla beraber medreselerin tarihçesini dikkate aldığımızda, buranın medreselerden sonra Türk hâkimiyeti yıllarında yapılmış olması gerekir. Kapının üstündeki kitabeye göre harimin kuzey cephesi 1912 yılında tamamen yenilenmiştir. Harimin avluya bakan cephesinde kemer gözleri, örneklerini daha önce Şam (705-15), Halep, Kızıltepe (1204) ve Adana Ulu (1521) camilerinde gördüğümüz şekilde kapı biçiminde tanzim edilmiştir. Kemerlerin etrafı silmelerle hareketlendirilmiştir. Cephedeki kemer gözleri, kapı seviyesinden sonra 0.30 m.'lik birer atkı taşıyla ikiye bölünmüştür. Kemer gözlerine camekânlı birer kapı yerleştirilirken, üst kısımları pencereler şeklinde tertiplenmiştir.²³³ Yuvarlak sağır kemerli portal, mihrap mihrabında olmayıp batıya doğru kaydırılmıştır. Sağır kemerin bindiği gömme ayaklar ve kemer karnına geometrik motifler, kemer altına ise zikzak motifi yerleştirilmiştir. Basık kemerli kapının kemerinde ve sövelerinde siyah, beyaz renkli taşlar münâvebeli olarak kullanılmıştır.²³⁴ Taç kapının sağ ve sol tarafına, sivri kemerleri pahlı silmelerle çevrilmiş, birer tane mihrabiye yerleştirilmiştir.²³⁵ Harimin kuzey cephesi boyunca uzanan saçak üçgen konsollar üzerine oturmaktadır. Taç kapının saçak bindirmelikleri diğerlerinden yüksek olup üst kısımları ikişer sıralı ince mukarnas dekorludur. Taç kapı bloku üçgen dendanlarla nihayetlenmektedir.²³⁶ Ulu Cami'nin bu kuzey cephesi, birtakım farklılıklar dışında Halep Ulu Cami'nin kuzey cephesiyle büyük benzerlik arz etmektedir.²³⁷

Harim, içten içe 42x9.40 m. ebadında enlemesine gelişme gösteren mihrap önü kubbeli bir plan şemasına sahiptir. Harimin güney duvarının ortasında yer alan mihrabın önündeki mekân, 7.30 m. çapında bir kubbe ile örtülmüştür. Bu mihrap önü kubbesi, kuzey ve güney duvarındaki dört tane gömme ayağa oturmaktadır. Kubbeye geçiş unsuru olarak pandandifler kullanılmıştır. İç kısmı yuvarlak, dış kısmı on iki gen kubbe kasnağında, basık kemerli on iki pencere bulunmaktadır.²³⁸ Tuğla malzeme ile yapılmış olan kubbe dışardan saca kaplanmıştır. 73 kubbeye örtülü mekânın doğu ve batı tarafları, kuzey duvarına 3.70 m. güney duvarına ise 4.80 m.'lik mesafelerle yerleştirilmiş olan, her iki taraftaki üçer serbest yığma ayaklarla ikişer şahına ayrılmaktadır. Bu serbest ayaklar arasındaki mesafe 3.10 ile 3.30 m. arasında değişmektedir. Mihrap önü hariç, harim çapraz tonozlarla örtülmüştür.²³⁹ Çapraz tonozlar, ortada 0.80x0.90 m. ebatlarında beş, 0.90x0.90 m. ebadında da bir olmak üzere toplam sekiz serbest yığma ayağa, yanlarda ise toplam yirmi iki gömme ayağa binmektedir. Gömme ayakların on tanesi kuzey duvarında, on tanesi güney duvarında, birer tanesi ise batı ve doğu duvarındadır. Avlunun etrafındaki hücreler ve revakta da olduğu gibi harimin çapraz tonozlarla örtülü olan düz damlı bölümlerine dışardan şap atılmıştır. Harimin güney duvarının üst seviyesinde, ebadı aynı olan basık kemerli küçük yedi pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden, kubbe kasnağındaki pencerelerden ve kuzeydeki dokuz girişten ışık alan harim oldukça ferah ve aydınlıktır. Harimin orta eksenine yerleştirilmiş olan sivri kemerli mihrap, üzerindeki kitabeye göre 1924 yılında tamir edilmiştir.²⁴⁰ Mihrap nişini dolduran mukarnaslar her ne kadar 16. yüzyıl mukarnaslarına benzese de

²³³ Dündar, age, s. 88, resim: 94.

²³⁴ Dündar, age, s. s. 89, resim: 95.

²³⁵ Dündar, age, s. 89, resim: 96.

²³⁶ Dündar, age, s. 90, resim: 97.

²³⁷ Dündar, age, s. 90, resim: 98, Tercanlı, agm, s. 112, resim: 31, 32.

²³⁸ Dündar, age, s. 91, resim: 99.

²³⁹ Dündar, age, s. 91, resim: 100.

²⁴⁰ Dündar, age, s. 92, resim: 101.

muhtemelen 1924 yılındaki tamire aittir.²⁴¹ Çünkü mihrabın köşe sütuncuklarının gül ve hurma yapraklı başlıkları, korent sütun başlığının çok dejenere edilmiş bir şekli olup bu tamir tarihiyle uygunluk arz etmektedir. Muhtemelen bu sütun başlıkları yabancı bir ustanın eseridir. Müslüman bir Türk ustanın böyle bir sütun başlığı yapması uzak bir ihtimaldir. Mihrap nişi mukarnasların altından geçerek, sütuncelerin üzerinde son bulan, kaval bir silme ile hareketlendirilmiştir. Mihrabın her tarafı kahverengi yağlı boyayla boyanmıştır. Cumhuriyet dönemine ait olan ahşap minber, mihrabın sağ tarafında yer almaktadır.²⁴² Harimin doğusunda, 16 basamaklı beton bir merdivenle çıkılan, 9.50x9.00 m. ebadında betondan yapılmış muhdes bir kadınlar mahfili bulunmaktadır.²⁴³ Bu mahfile birisi kuzeyde ikisi güneyde olmak üzere toplam üç pencere açılmaktadır. Ahşap kalaslardan yapılmış olan müezzin mahfili, mihrabın karşısında yer almaktadır. Bu mahfile seyyar ahşap bir merdivenle çıkılmaktadır.²⁴⁴ Ulu Cami'nin kubbesinde tuğla duvarlarında ise taş kullanılmıştır. Minarenin kaidesinde, harimin portalinde muntazam siyah ve sarı renkli taş, avlunun etrafındaki hücrelerin cephelerinde ve harimin kuzey cephesinde muntazam sarı taş, güney dış cephesinde ise muntazam sarı taş ile siyah moloz taş kullanılmıştır. Harimin güney dış cephesinin batı tarafında genellikle muntazam kesme taşın kullanılması, harimin bu yöne doğru genişletildiğinin bir işareti sayılmaz. Çünkü gerekli dilitasyonlar mevcut olmadığı gibi cephenin diğer taraflarında da seyrekte olsa muntazam kesme taş yer verildiği görülmektedir.²⁴⁵ Ulu Cami'nin minare kaidesinde ve harimin taç kapısında hem yapı hem de tezyini unsur olarak kullanılmıştır. Ulu Cami'deki tezyini unsurların tamamı harime açılan taç kapıda, taç kapının iki tarafındaki mihrabiyelerin üzerinde ve mihrapta toplanmıştır.²⁴⁶ Harimin kuzey cephesindeki yuvarlak kemerli portalin kemer karnı ve kemerin bindiği gömme ayaklar sekizgen geometrik şekillerle tezyin edilmiştir. Alt kemerin üzengi taşlarının altında, üstten ve alttan kalın silmelerle çevrilmiş, beyaz ve siyah taşlardan kare ve dikdörtgen şekiller hâlinde yapılmış iki silme bulunmaktadır. Yine aynı şekilde, taç kapının baş kemeri üzengi taşlarının altında da dikdörtgen şekillerden oluşan bir silme yer almaktadır. Taç kapının iki tarafındaki mihrabiyeler pahlı silmelerle çevrilmiştir. Mihrabiyelerin üzerinde, kare içerisine alınmış değişik şekilde yıldız ve geçme çokgenler gibi geometrik motiflerin birbirleri üzerinde sıralanması ile tezyin edilmiş olan, dörder tane süs unsuru yer almaktadır. Harimdeki mihrabın köşe sütuncelerinin başlıkları gül ve kenger yaprağına benzeyen hurma yapraklıdır. Ayrıca sütuncelerin üzerindeki bir kaval silme mihrap nişini ikiye ayırmaktadır. Bu silmeden itibaren mihrap nişi, mukarnaslarla doldurulmuştur.²⁴⁷

Ulu Cami, kibleye paralel olarak uzanan iki sahnalı dikdörtgen planlı bir yapıdır. Leşkeri Bazer Ulu Camisi'nde (11.yüzyılın ilk yansı) olduğu gibi mihrap önü, iki sahn boyunca bir kubbe ile örtülmüştür. Ancak Leşkeri Bazer Ulu Camisi'nin kubbesi, ortada serbest iki ayağa binerken²⁴⁸, Kilis Ulu Camisi'nde bu ayaklar kaldırılarak, kubbenin ağırlığı sivri kemerlerle duvarlardaki gömme ayaklara aktarılmıştır. Kilis Ulu Cami, enlemesine gelişme gösteren planı, son cemaat yerinin olmaması, mihrap önü mekânı kuzey cephesinin hafif yüksek tutulması nedeniyle burada bir transeptin olduğu izlenimini vermesi ve hariminin avluya bakan cephesindeki kemer gözlerinin kapı biçiminde tanzim edilmesi gibi birtakım özellikleriyle Şam Emeviye (705-15), Halep Ulu (8. yy.ın ilk çeyreği) ve Diyarbakır Ulu (1091-92) camilerine benzemektedir. Aynı zamanda Kilis Ulu Cami planı, hariminin kuzey cephesindeki kemer gözlerinin kapı biçiminde tanzim edilmesi ve ayrıca avlu düzeni bakımından da Artuklu camilerinden Mardin (1176-1186) ve Kızıltepe (1204)

²⁴¹ Dündar, age, s. 92, 93, resim: 102, 103.

²⁴² Dündar, age, s. 93, resim: 104.

²⁴³ Dündar, age, s. 94, resim: 105.

²⁴⁴ Dündar, age, s. 94, resim: 106.

²⁴⁵ Dündar, age, s. 95, resim: 107, 108.

²⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Tercanlı, agm, s. 101-105.

²⁴⁷ Dündar, age, s. 74-75.

²⁴⁸ Bkz. KAC, Creswell-J. W. Allan, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo, 1989, s. 49.

Ulu camileriyle benzerlik arz etmektedir.²⁴⁹ Kilis Ulu Cami planıyla, kendisinden sonra inşa edilen, Tekke Camisi dışındaki hemen hemen bütün Kilis camilerine tesir etmiştir. Ancak Ulu Cami’de son cemaat mahalli olmadığı hâlde, Muallak, Cüneyne ve Körımam camileri haricindeki bütün Kilis camilerinde son cemaat mahalli bulunmaktadır. Ulu Cami’deki gibi Muallak, Şeyh, Akcurun, Çalık camileri ile Şurahbil Zaviyesi Mescidi’nin mihrap önleri birer kubbe ile örtülmüştür. Bu plan şeması, yalnız Kilis’te değil, başta Gaziantep olmak üzere bu bölgede sıkça kullanılmıştır. Kilis Ulu Cami, mihrap önü kubbesinin doğu ve batı tarafındaki mekânlar, çapraz tonozlarla örtülü olduğu hâlde, mihrap önü kubbeli diğer Kilis camilerinin beşik tonozlarla örtülmüştür. Mihrap önü kubbeli Gaziantep camilerinde ise Kilis Ulu Camisi’nde olduğu gibi mihrap önü mekânı dışındaki mekânlar, çapraz tonozlarla örtülmüştür. Osmanlılar devrinde, Şafîiler için caminin dışında Diyarbakır Fatih ve Ali Paşa camilerinde olduğu gibi bazı camilerde ayrı bir mescit yapıldığı görülmektedir.²⁵⁰ Mardin ve Diyarbakır Ulu camilerinde ise “Şafîiler Mescidi” avluda yer almaktadır.²⁵¹ Bu anlayışa uygun olarak, hurûfât defterlerindeki kayıtlardan Kilis Ulu Cami avlusunun kuzeybatısındaki revakın “Şafîiler Mescidi” olduğunu öğrenmekteyiz.²⁵² Osmanlı döneminde yapılan bütün bu müstakil Şafîiler kısmında görülen en önemli özellik, bunların hepsinin de dönemin toplu mekân anlayışının ve kubbe geleneğinin aksine, eski geleneği devam ettirir mahiyette dikdörtgen planlı ve düz damlı veya çatıyla örtülü olmalarıdır.²⁵³

1.1.12 Zeytinli Camisi

Zeytinli Camisi, Yenimahalle’de Ömer Hoca Sokağı’ndadır. Caminin inşasına ve bânisine ait herhangi bir kitabe veya kayıt bulunmamaktadır. Osmanlılar döneminde Kilis’in daha çok kuzeye doğru geliştiğini dikkate alarak, Zeytinli Camisi’nin 19. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilmiş olabileceğini söyleyebiliriz. Cami cemaatinin ifadesine göre, caminin tavan tabla betonu 1990’lı yılların başında atılmıştır. Bir müddet Kız Kur’an Kursu olarak kullanılan eser, sağlam bir vaziyette olmasına rağmen, kuzeyine büyük bir caminin yapılmış olması nedeniyle, araştırmalar yaptığımız 1992-1994 yılları arasında ibadete açık değildi. Zeytinli Camisi, üç kemer gözlü son cemaat mahalli ve kibleye paralel olarak uzanan iki şahından meydana gelen bir harimden ibarettir²⁵⁴ (Ek. 12). Son cemaat mahallinin kemerleri ortada iki kısa sütuna yanlarda ise gömme ayaklara, binmektedir.²⁵⁵ Beton örtülü son cemaat mahallinin kemer dolgularının üzerinde, taştan sade iki çörten bulunmaktadır. Son cemaat mahallinin batı kanadında muhdes bir oda yer almaktadır. Bu hücrenin önünde ise kuyu bulunmaktadır. Son cemaat mahallinden basık kemerli bir kapı ile 10x5.70 m. ebadındaki harime geçilmektedir.²⁵⁶ Harim ortada kısa bir sütuna yanlarda ise gömme ayaklara binen iki kemerle, kibleye paralel iki sahna ayrılmıştır. Batı duvarında bir dolap nişi bulunmaktadır.²⁵⁷ Cami, ikisi son cemaat mahalline üçü güneydeki Ömer Hoca Sokağı’na açılan düz atkılı, dikdörtgen şekilli toplam beş pencereyle aydınlatılmaktadır. Eserin son cemaat mahalli ile mihrap çıkıntısında muntazam kesme taş, güney duvarında ise moloz taş kullanılmıştır. Son cemaat mahalli gibi harim de betonla örtülmüştür. Etrafi ince bir frizle kuşatılan mihrap, 0.80 m. derinliğinde sade bir nişten ibarettir. Mihrap nişinin sağ ve sol üst taraflarında hafif çıkıntı yapan birer konsol bulunmaktadır.²⁵⁸ Güney duvarının kalınlığı 0.70 m. olduğundan dolayı, mihrap

²⁴⁹ Tercanlı, agm, s. 113.

²⁵⁰ Metin Sözen, *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 92, 93, 77. 97.

²⁵¹ Bkz. Ara Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisi’nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978 s. 68.

²⁵² HD, Defter no: 1101, s.19, HD, Defter no:1202, s.33.

²⁵³ Çam, *İslamda Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Cami Mimarisine Tesiri*, s. 382; Dündar, age, s. 81-82.

²⁵⁴ Dündar, age, s. 208, şekil: 17.

²⁵⁵ Dündar, age, s. 209, resim: 229.

²⁵⁶ Dündar, age, s. 209, resim: 230.

²⁵⁷ Dündar, age, s. 210, resim: 231.

²⁵⁸ Dündar, age, s. 210, resim: 232.

nişi Ömer Hoca Sokağı'na 0.30 m.'lik bir çıkıntı yapmaktadır.²⁵⁹ İ. Hakkı Konyalı, bu camide tahtadan bir minber bulunduğu söylenmektedir.²⁶⁰ Ancak eserde bugün herhangi bir minber bulunmamaktadır. Ayrıca eski caminin minaresi de yoktur. Bugünkü minare 1975 yılında yapılmış olup muhdes camiye aittir. Zeytinli Camisi üç kemer gözlü son cemaat mahalli olan kibleye paralel iki sahn küçük bir mescit niteliğindedir. Son cemaat mahallinin kemerleri ortada kısa iki sütuna, harimi iki sahna ayıran kemerler ise, yine ortada aynı şekilli bir sütuna binmektedir.²⁶¹

1.2 Cumhuriyet Döneminde Yapılan Tamirlerle Özgünlüklerini Kaybeden Camiler

1.2.1 Alacacı Camisi: İnaplıkütah Mahallesi'nde bulunan bu cami, H.865/M.1460 yılında Hacı Yusuf Ramazanoğlu Emir Nasreddin tarafından yaptırılmış ve Kilis Zabiti Murtaza Ağa tarafından H.1070/M.1659 yılında tamir ettirilmiştir. Hurûfât defterlerindeki H.1136/1723 tarihli bir kayıta “*Kilis'te Kızılca Mahallesi'nde ve İplik pazarında vâki Alaca nâm-ı diğer Küçük Cami...*”²⁶² şeklinde zikredilen bu cami halk arasında “Katrancı Cami” olarak da bilinmektedir. 20.12.1937 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından satılan Alacacı Cami²⁶³ gördüğü tamirler neticesinde özgün şeklini kaybetmiş ve 1962 yılında tamamen yıkılarak yerine betondan bugünkü iki katlı cami yapılmıştır.²⁶⁴

1.2.2. Bayraklı (Çirazoğlu) Camisi: Ketenciler Mahallesi'ndedir. Caminin doğusunda Çirazoğlu Sokağı, kuzeyinde ise bugünkü Kıbrıs Parkı bulunmaktadır. İnşa kitabesi mevcut olan bu cami, H.1007/M.1598 yılında Bayraklıoğlu Kasım yaptırmıştır. Bânisinin ismini alan bu eserin, 17.12.1937 tarihinde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından satıldığına dair bilgiden başka²⁶⁵ ne Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ve ne de hurûfât defterlerinde herhangi bir malumat vardır. Bugünkü caminin, 1956 yılında inşa edildiği, avluya açılan kuzeydeki kapının üzerindeki yazıdan, caminin yapılış tarzından, kullanılan malzemeden ve işçilikten anlaşılmaktadır. Caminin bugünkü minaresi 1966 yılında Çirazzade Hacı Ziya Güreş tarafından yaptırılmıştır.²⁶⁶ Caminin harime açılan kapının üzerinde bulunan ve sülüs yazısı ile Arapça yazılmış olan bir satırlık inşa kitabesi vardır.²⁶⁷

1.2.3. Cüneyne Camisi: Eski kayıtlarda Meşhetlik²⁶⁸ olarak zikredilen bugünkü Abdioymağı Mahallesi'ndeki Odun Pazarı mevkiindedir. Cüneyne Camisi'nin inşa tarihiyle ilgili herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Ancak hurûfât defterlerindeki bir kayıttan eserin 1626 yılında mevcut olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁹ Caminin ismi, Arapça “Cenne” fiilinden türeyen, bahçe manasında “Cennetün” kelimesinin ism-i tasgiri olup bahçecik anlamındadır.²⁷⁰ Eserin bulunduğu mahallede, Kilis'in Müslümanlarca fethi sırasında şehit düşen sahabilere ait olduğu söylenen mezarlar bulunmaktadır. Bu mezarlardan dolayı Cüneyne Camisi'nin bulunduğu mahalleye “Şehitlik” anlamına gelen “Meşhetlik”, sahabilerin şehit düştüğü yerde inşa edilen camiye de küçük cennet manasına gelen “Cüneyne” adı verilmiştir. Adının Kilis'in Müslümanlarca fethi dönemine kadar uzanması bu caminin, Ulu Cami'den sonra Kilis'in en eski camilerden birisi olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Cüneyne Camisi hakkında hurûfât

²⁵⁹ Dündar, age., s. 211, resim: 233.

²⁶⁰ Konyalı, age, s. 470.

²⁶¹ Dündar, age, s. 206-211.

²⁶² HD, Defter no: 1119, s. 311.

²⁶³ HSKD, s. 62, 182.

²⁶⁴ Dündar, age, s. 216, 217, resim: 236.

²⁶⁵ HSKD, s. 64, 182.

²⁶⁶ Konyalı, age, s. 400.

²⁶⁷ Dündar, age, s. 223, 224, resim: 242, 243.

²⁶⁸ HD, Defter no: 1216, s. 150; Defter no:1102, s.33, Defter no: 1119, s.311.

²⁶⁹ HD, Defter no: 1119, s. 311.

²⁷⁰ Bkz. İbn Manzûr, *Llsânü'l -Arab*, Cilt:13, Beyrut, 1956, s.92,100.

defterlerinde H.1036/M.1626 tarihli şöyle önemli bir kayıt bulunmaktadır: “*Kilis'te Meşhetlik Mahallesi'nde Cüneyne Camii Şerifi'nde Ömer Zaim müceddeten va'd eylediği kürsiye vaiz lazım olunmakla ulemadan Şeyh Mehmet'e yevmi iki akçe ile inayet buyuruldu.*”²⁷¹ Ömer Zaim'in yenilettiği bu kürsüden bugün hiçbir iz yoktur. Ayrıca, yine hurufât defterlerindeki H.1088/M.1677, H.1182/M.1768 tarihli diğer iki kayıttan Cüneyne Camisi'nin bir de vakfının olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, 1671-1672 yılları arasında Hicaza giderken uğradığı Kilis'te bu camiyi görmüş ve şunları yazmıştır: “*Cüneyne Camii kârgir bina kubbe-i âlileridir*”²⁷². Evliya Çelebi, bu caminin kubbeli olduğunu zikretmektedir. Ancak bugünkü Cüneyne Camisi'nde kubbe olmadığı gibi kubbenin camiin neresinde olduğuna dair hiçbir iz de yoktur. 1865 ve 1959 yıllarında tamir edilen Cüneyne Camisi'nin eski şekli hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiden başka, eserin bânisi plan ve mimarisi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak II. Abdülhamid Albümleri'ndeki Kilis'e ait resimlerden bir tanesinde bu caminin minaresi de görülmektedir.²⁷³ Yapılan tamirler neticesinde orijinal şeklini kaybeden Cüneyne Camisi'nden günümüze kadar ancak minaresi gelebilmiştir. Bugünkü Cüneyne Camisi, tek şahın hâlinde kibleye paralel olarak uzanan, dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Son cemaat mahalli olmayan cami, taştan yapılmış olup kiremitli kırma çatı ile örtülmüştür.²⁷⁴ Avlunun kuzeydoğusunda, caminin avlusuna geçilen, sade ve fazla yüksek olmayan sivri kemerli bir kapı bulunmaktadır. Kapıdaki kitabe panosunda herhangi bir yazı yoktur.²⁷⁵ Bu kapının üzerinde yükselen minarenin kaidesi kare planlı olup küp kısmının köşeleri pahlıdır. Kapı ve minare tamamen muntazam kesme taştan yapılmışın minarenin on iki gen kalın ve hantal gövdesi bu kaideye oturmaktadır. Şerefenin altı mukarnaslarla doldurulmuştur. Bu mukarnasların alt ve üstlerine birer tane yuvarlak silme yerleştirilmiştir. Şerefe korkuluklarında hiçbir tezyini motif yoktur. Petek ve külâh kısmı da taştan ve süslemesiz olup gövdeye göre daha dardır. Gövde çokgen olduğu hâlde petek silindirik ve yuvarlaktır. Kapısı, papuçluk seviyesinde bulunan minareye avludan taş basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.²⁷⁶ İ. Hakkı Konyalı bu caminin avlusunda taş sandukalı açık iki türbe olduğunu zikretmektedir.²⁷⁷ Ancak şimdi bir tek mezar olup onun da üzerinde “*Salih Ağa'nın vefatı 1274/1857*” yazılı bir kitabe vardır. Tabakhane Camisi'nin doğusuna düşen H.1272/M.1855 tarihli çeşmeyi bu Salih Ağa yaptırmıştır. İnşa kitabesi olmayan Cüneyne Camisi'nin biri H.1231/M.1815 diğeri ise 1959 yıllarına ait iki tamir kitabesi vardır.²⁷⁸

1.2.4. Çekmeceli Camisi: Bölük Mahallesi'nde Şeyh Efendi Tekkesi'nin doğusundadır. Eserin inşa kitabesi bulunmamakla birlikte, bânisinin Çekmecelizâde Hacı Mustafa Efendi (1096/1685-1171 / 1757) olduğu belirtilmektedir.²⁷⁹ Hurûfât defterlerindeki H.1195/M.1781 senesine ait “*Kilis haricinde Çekmeceli Camii Şerif evkafının mütevellisi olan*”²⁸⁰ ve H.1220/M.1805 tarihli “*Kilis'te Fevzi Ağa Mustafa kurbünde Çekmecelizade Hacı Mustafa Cami'sinde müteveli olan Halil'in fevt-i mahlülünden*”²⁸¹ şeklindeki iki kayıttan caminin bir de vakfının olduğu anlaşılmaktadır. Eserin avlusunda medresenin olduğuna dair herhangi bir malumata rastlayamadık. Eser 1909, 1910, 1950 ve 1959 yıllarında çeşitli tamirler geçirmiş, dolayısıyla Çekmecelizâde Mustafa Efendi'nin yaptırdığı camiden günümüze hiçbir şey kalmamıştır.²⁸²

²⁷¹ HD, Defter no: 1119, s. 150; Defter no: 1102, s. 33

²⁷² Evliya Çelebi, age, s. 361.

²⁷³ Dünder, age, s. 192, resim: 214

²⁷⁴ Dünder, age, s. 234, resim: 250.

²⁷⁵ Dünder, age, s. 234, resim: 251.

²⁷⁶ Dünder, age, s. 235, resim: 252.

²⁷⁷ Konyalı, age, s. 341-343.

²⁷⁸ Dünder, age, s. 232-235.

²⁷⁹ Timurtaş, age, s. 142-144; Konyalı, age, s. 346-348.

²⁸⁰ HD, Defter no: 1147, s. 128.

²⁸¹ HD, Defter no: 553, s. 230.

²⁸² Dünder, age, s. 265, resim: 278.

Ayrıca, eserin eski plan ve mimarisi hakkında da herhangi bir bilgi mevcut değildir. Caminin; 1909, 1910, 1950 ve 1959 yıllarında yapılan tamirlerini belirten 4 tane tamir kitabesi bulunmaktadır.²⁸³

1.2.5. Kesikminare Camisi: Karaali Mahallesi'ndedir. Hurûfât defterlerindeki kayıtlarda bu caminin bulunduğu yer "*Kızılca Mahallesi'nde Karaali Oymağı'nda Kesikminare demekle maruf.*"²⁸⁴ şeklinde zikredilmektedir. Bugünkü caminin son cemaat mahallinin sol tarafındaki mihrabîyenin üzerinde bozuk bir Arapça ile yazılmış kitabeden, eserin ilk bânisinin, Hacı Satılmış oğlu Hacı Osman adlı bir kişinin olduğunu öğrenmekteyiz.²⁸⁵ Hacı Osman'ın H.1030/M.1620 yılında yaptırdığı bu eser cami değil bir mescit idi. Bundan altı yıl sonra H.1036/M.1626 yılında Halil Paşa bu mescidin doğu tarafına bir minare yaptırmıştır.²⁸⁶ Zamanla bu minarenin bir kısmı yıkılarak, o hâliyle bir müddet kaldıktan sonra caminin ismi "*Kesikminare Camii*" diye anılmaya başlamış ve daha sonraki yıllarda "*Kesikminare Camisi*"²⁸⁷ adıyla şöhret bulmuştur. Hurûfât defterlerindeki başka bir kayıttan Halil Paşa'nın buraya bir de medrese yaptırdığı anlaşılmaktadır.²⁸⁸ Halil Paşa'nın, Hacı Osman'ın yaptırdığı mescitte bir değişiklik yaptırıp yaptırmadığı hakkında ise herhangi bir bilgi mevcut değildir. Hacı Osman adlı şahsın inşa ettirdiği mescitten ve daha sonra Halil Paşa'nın yaptırdığı minare ve medreseden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Kesikminare Camisi, 1957 yılında yıkılarak, genişletilmek suretiyle tamamen betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca harimin doğusundan başlayarak, avlunun kuzeybatı köşesindeki muhdes minareye kadar devam eden odalardan oluşan iki katlı bir Kur'an kursu yapılmıştır. Bugünkü taş minber 1958 yılında yapılmıştır.²⁸⁹

1.2.6. Körımam Camisi: Güneyinden Odunpazarı Caddesi, batısından Nahaslı Çeşme Sokağı geçen Körımam Camisi, Vaiz Mahallesi'ndedir. Cami, kıbleye paralel olarak uzanan iki şahından meydana gelmektedir. Harimin doğu tarafında iki serbest bir yığma ayağa binen iki sivri kemer, harimi iki sahna ayırmaktadır. Harimin doğu kanadındaki bu sistem, harimin batısına kadar devam etmemektedir. Harimin batı kanadı tamamen betonarmedir. Eserin bugünkü durumundan, yapılan tamirlerle eski plan ve mimarisini tamamen kaybettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu tamirlerin kimler tarafından hangi tarihlerde yapıldığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Aynı şekilde eserin inşa kitabesi de yoktur. Yaptığımız araştırmalarda bu cami ile ilgili herhangi bir belge ve bilgiye rastlayamadık. Dolayısıyla eserin bânisi, mimarı ve inşa tarihi bilinmemektedir. Bugünkü Körımam Camisi hariminin, kuzeybatısındaki minare ile avlunun doğu ve kuzeyindeki hücreler de muhdestir.²⁹⁰ İ. Hakkı Konyalı, caminin adını bir imamın vasfından almış olabileceğini zikretmektedir.²⁹¹

1.2.7. Kürtler Camisi: Hurûfât defterlerinde "*Sibat*"²⁹² ve "*Kana*"²⁹³ olarak isimlendirilen bugünkü Bölük Mahallesi'nin Küçük Çarşı Sokağı'nda yer almaktadır. Eserin Molla Halil ve Emine Hatun adlı kişilerin eyvan yaptırdıklarına dair H.1117/M.1705 yılına ait kitabesinden²⁹⁴ başka inşa kitabesi bulunmamaktadır. Ancak, Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 4 Rebiyülevvel 1173 /M. 26 Ekim 1759 tarihli bir vesikada "*Kilis'te vâkî' Kürt Hüseyin Ağa bina eylediği medrese ve mescit-i şerif ve medrese-i*

²⁸³ Dündar, age, s. 264-265, resim: 279.

²⁸⁴ HD, Defter no: 1147, s. 127.

²⁸⁵ Dündar, age, s. 225-226, 229, resim: 244.

²⁸⁶ Dündar, age, s. 226, 229, resim: 245,

²⁸⁷ HD, Defter no: 553, s.229; Defter no: 1113, s.77.

²⁸⁸ HD, Defter no: 1115, s. 122.

²⁸⁹ Dündar, age, s. 225-231.

²⁹⁰ Dündar, age, s. 266-267, resim: 280, 281.

²⁹¹ Konyalı, age, s. 366.

²⁹² HD, Defter no: 1113, s. 77.

²⁹³ HD, Defter no: 553, s. 230.

²⁹⁴ Dündar, age, s. 261.

cedîd Hüseyin Ağa vakfî''²⁹⁵ şeklinde geçen bilgilerden ayrıca hurûfât defterlerindeki H. 1199/M. 1784²⁹⁶ ve H. 1231/M.1815²⁹⁷ senesine ait iki kayıttan bu caminin Kürt Hüseyin Ağa tarafından yaptırıldığını öğrenmekteyiz. Yine zikrettiğimiz arşiv belgesinden ve hurûfât defterlerindeki H.1135/M.1722 yılına ait bir kayıttan Kürt Hüseyin Ağa'nın Kilis'te bir de medrese yaptırdığı belirtilmekte²⁹⁸, H. 1217/M. 1802 yılına ait başka bir kayıttan da mescidi olan bu medresenin Sibat Mahallesi'nde olduğu zikredilmektedir.²⁹⁹ Kürtler Camisi'nin inşa tarihiyle ilgili herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Bununla birlikte Molla Halil ile Emine Hatun'un yaptırmış olduğu eyvanla ilgili kitabede yer alan 1705 tarihinden, bu caminin 17. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş olabileceği kanaatindeyiz. II. Abdülhamid Albümleri'ndeki bir resimde bu caminin minaresi de görülmektedir.³⁰⁰ Caminin batısındaki avlunun bugünkü durumundan avlunun güney ve batısında hücrelerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Molla Halil ile Emine Hatun'un 1705 yılında yaptırdıkları eyvan, muhtemelen avlunun güneyinde bulunmaktaydı. Bu eyvanın yıkılmasından sonra buradaki kitabe caminin kuzey cephesine yerleştirilmiştir. Eskiden eyvanın bulunduğu avlunun güney tarafına, 1954 yılında, üç kemerle avluya açılan bugünkü mekân inşa edilmiştir.³⁰¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 17.12.1937 tarihinde ihaleyle satılan Kürtler Camisi³⁰², 1954, 1955 ve daha sonraki yıllarda geçirmiş olduğu tamirler neticesinde, eski plan ve mimarisini tamamen kaybetmiştir. Ayrıca 277. resimde de görüldüğü gibi yakın zamanlarda caminin ismi de "*Türkler Camii*" olarak değiştirilmiştir.³⁰³ Eski camiden günümüze sadece minare kalmıştır. Caminin kuzeybatı tarafında bulunan ve tamamen kesme kirli kalker taştan yapılmış olan minare 2.50 x 2.50 m. ebatlarında köşeleri pahlı kare planlı bir kaideye sahiptir. Gövdesi kısa ve çokgen olup şerefe altı mukarnaslıdır. Bu mukarnasların altında yuvarlak bir silme dolanmaktadır. Petek ve külâhı da taştan yapılmış olup petek gövdeye göre daha incedir.³⁰⁴

1.2.8. Murtaza Ağa Camisi: Şeyh Abdullah Mahallesi'nde kendi adıyla anılan cadde üzerindedir. Eserin inşa kitabesi yoktur. Ancak bu eseri, H.1072/M.1661 yılında Kilis Zâbıtı (voyvodası) olan Murtaza Ağa'nın yaptırdığı zikredilmektedir.³⁰⁵ Bu rivayeti geç tarihli de olsa hurûfât defterlerindeki H.1135/M.1722 tarihli "*Kaza-i Kilis'te vâki' Murtaza Ağa bina eylediği camiinde iki akçe ile cüzthane Seyyid Mehmet rağbet etmeyip tüccar tarafından olmağla Ömer Halife'ye inayet buyuruldu*"³⁰⁶ şeklindeki kayıt doğrulamaktadır. Ayrıca, Osman kızı Hacı Zahide vakfiyesinde, Semerci Yusuf Ağa ile eşit olarak taht-ı tasarruflarında bulunan bir bakkal dükkânındaki yarım hissesini Allah rızası için vakfedip, Deveciler Mahallesi'ndeki Murtaza Ağa Camisi'nin tamir ve termimine mefruşat ve tenvirâtına ve sair bilcümle levâzımına sarf olunmasını istemektedir.³⁰⁷ İ. Hakkı Konyalı da bu camiye ait Kilis Vakıflar Müdürlüğü'nde H.1077/M.1666 yılında tanzim edilmiş bir vakfiye sureti bulduğunu zikrederek, Murtaza Ağa'nın Odunpazarı'nda 10 bakkal, kasap, nalbant, hallaç dükkânları ile 11 evini Araviran'ında ve Afrin suyu üzerindeki üçer taşlı 3 değirmenini camisi, çeşmesi ve Küllük Mahallesi'nde yaptırdığı mektebi için vakfettiğini mektebin bitişiğindeki iki

²⁹⁵ BOA, CM 3414. Bu belgede, Hüseyin Ağa Medresesi'nde müderris olan Şeyh Abdurrahman Efendi'nin vefat etmesi üzerine H. 4 Rebiyülevvel 1173 /M. 26 Ekim 1759 tarihinde yerine Kilisi Ömer Efendi'nin atandığı ayrıca H. 22 Muharrem 1177/M. 2 Ağustos 1763 tarihinde bazı itirazlar nedeniyle de Ömer Efendi'nin bu medresedeki görevi yenilenmiştir.

²⁹⁶ "Kilis'te Sibat Mahallesi'nde Kürt Hüseyin Ağa binası Camii Şerif" (HD, Defter no: 1113, s.77).

²⁹⁷ "Kilis'te Kana Mahallesi'nde Kürt Hüseyin Ağa binası Camii" (HD, Defter no: 555, s.255.)

²⁹⁸ HD, Defter no: 1119, s.310.

²⁹⁹ HD, Defter no: 553, s.229.

³⁰⁰ Dündar, age, s. 399, resim: 380.

³⁰¹ Dündar, age, s. 262, resim: 275.

³⁰² HSKD, s.62, 182.

³⁰³ Dündar, age, s. 260, 263, resim: 277.

³⁰⁴ Dündar, age, s. 259, 262, resim: 274, 276.

³⁰⁵ Timurtaş, age, s. 93.

³⁰⁶ HD, Defter no: 1119, s.310.

³⁰⁷ VGM.Arşivleri, 1965 nolu Vakfiye Defteri, s.37.

dükkânı da vakfa gelir olarak bıraktığını, caminin imamına bu vakıftan yevmi on³⁰⁸, hatibine yedi, müezzinine altı ve kayyumuna altı akçe verilmesini şart koştuğunu söylemektedir.³⁰⁹ Eski kayıtlarda plan ve mimarisine dair hiçbir bilgi bulunmayan Murtaza Ağa Camisi; 1948, 1949 ve daha sonraki yıllarda geçirmiş olduğu tamirler neticesinde, eski plan ve mimarisini tamamen kaybetmiştir.³¹⁰ Eski camiden günümüze sadece minaresi kalmıştır. Minare caminin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Kaidesi, 2.20x2.20 m. ebatlarında kare planlı olup köşeleri pahlıdır. Muntazam kesme taştan yapılan minarenin gövdesi silindriktir. Bu gövdenin orta yerinde yuvarlak bir silme bulunmaktadır. Tek şerefeli olan minarenin şerife altları mukarnaslarla doldurulmuştur. Bu mukarnasların alt kısmında ise yine yuvarlak bir silme görülmektedir. Şerife korkulukları bloklar hâlinde yuvarlak bir daire şeklinde dizilmişlerdir. Yuvarlak petek, gövdeye göre daha kısa ve incedir. Külâh çinkodan yapılmıştır. Bu külâhın ucunda üst üste üç yuvarlak ve bu yuvarlakların üstünde hilal motifli madeni bir alem vardır.³¹¹

1.2.9. Şeyh Camisi: Şeyh Camisi, Tırıklı Mahallesi'ndedir. Evliya Çelebi "*Şeyh Camii dahi kârgir bina-yı kavidir.*"³¹² ifadesiyle bu caminin kâgir sağlam bir yapı olduğunu belirtmektedir. Eser, hurûfât defterlerindeki kayıtlarda "*Şeyh İhlas Camii*"³¹³, "*Hıdır Şeyh Camii*"³¹⁴ ve "*Şeyh Camii*"³¹⁵ isimleriyle zikredilmektedir. II. Abdülhamid Albümleri'ndeki Kadı Camii'ne ait bir fotoğrafta, Şeyh Camii'nin minaresi ve kubbesi de görülmektedir.³¹⁶ Buna göre mihrap önünün kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Harime açılan kapının sağ tarafındaki sülüs hatlı iki satırlık inşa kitabesine göre Şeyh Camii'ni H. 977/M. 1569 yılında Hacı Bulgar oğlu Hacı Bâki Murad yaptırmıştır.³¹⁷ Hacı Bâki Murad'ın yaptırdığı ve Evliya Çelebi'nin bahsettiği bu eserden günümüze kadar ancak minaresi gelebilmiştir. Son yıllarda camii cemaatinin yaptırmış olduğu tamirlerde, son cemaat yeri yıkılarak, genişletilmek suretiyle betondan yeniden yapılmıştır.³¹⁸ Minare caminin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Kare planlı köşeleri pahlı kaidenin üzerinde, tek şerefeli, kısa ve silindirik gövde yükselmektedir. Şerefenin altı mukarnaslarla doldurulmuştur. Petek ve külâh gövdeye göre oldukça kısa ve nispetlidir.³¹⁹

1.2.10. Şeyh Hilâl (Şeyh Ahmet) Camisi: Hurûfât defterlerinde "*Kıbeli*"³²⁰ olarak zikredilen bugünkü Çaylak Mahallesi'ndedir. Bu cami "*Şeyh Ahmet Camisi*" de denilmektedir. Eser bugün mevcut olmayan fakat İ. Hakkı Konyalı'nın zikrettiği kitabeye göre H.1041/M.1631 yılında Şeyh Hilâl tarafından yaptırılmıştır.³²¹ Evliya Çelebi eserle ilgili olarak "*Cümleden mükellef ve binayı metin Hacı Hilâl Mescidi'dir*"³²² diyerek eserin, Hacı Hilâl tarafından yaptırıldığını teyit etmekte ve sağlam bir yapı olduğunu belirtmektedir. Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 2 Rebiyülevvel 1125/ M. 29 Mart 1713 tarihli bir vesikada "... *Kilis'te Kıbeli Mahallesi'nde vaki' el-Hâc Hilâl binâ eylediği camii şerifte yevmi üç akçe ile...*"

³⁰⁸ Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz bir vesikada, H. 22 Şevval 1125/M. 2 Kasım 1713 tarihinde bu camiye yevmi on akçe ile imam olarak atanan Şeyh Mustafa Hüseyin'in vefatı üzerine yerine H.13 Şevval 1127/M.11 Ekim 1715 tarihinde Mevlana Mustafa'nın atandığı belirtilmektedir. (BOA, CE 4359).

³⁰⁹ Konyalı, age, s. 374.

³¹⁰ Dündar, age, s. 257, 258, resim: 272.

³¹¹ Dündar, age, s. 257, 258, 259, resim: 273, 274.

³¹² Evliya Çelebi, age, s. 361.

³¹³ HD, Defter no: 1199, s.310.

³¹⁴ HD, Defter no: 1104, s.80; Defter no: 1105, s.23.

³¹⁵ HD, Defter no: 553, s.229, Defter no:1091, s. 129, 121; Defter no: 1147, s. 129.

³¹⁶ Dündar, age, s. 231, resim: 138.

³¹⁷ Dündar, age, s. 220, 222, resim: 241.

³¹⁸ Dündar, age, s. 221, resim: 239.

³¹⁹ Dündar, age, s. 220-222, resim: 240.

³²⁰ 180 HD, Defter no: 1104, s.76.

³²¹ Konyalı,age, s. 321.

³²² Evliya Çelebi, age., s.376.

vekâleten imamlık yapan Hafız Mustafa'nın bu göreve asaleten atandığı belirtilmektedir.³²³ Ayrıca hurûfât defterlerindeki kayıtlardan bu camiye H.1158/M.1745-1222/1807 yılları arasında çeşitli görevlilerin tayin edildiğini öğrenmekteyiz.³²⁴ II. Abdülhamid Albümleri'ndeki bir fotoğrafta eserin minaresi görülmektedir.³²⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce 17.12.1937 tarihinde³²⁶ Şerbetçi Hacı Ahmet'e³²⁷ satılan Şeyh Hilâl Camisi, halkın yardımlarıyla ihyâ edilerek ve ismi de “*Şeyh Ahmet Camii*” olarak değiştirilmek suretiyle tekrar ibadete açılmıştır. Eser en son 1985 yılında yeniden tamir edilmiştir. Evliya Çelebi'nin sağlam bir eser olarak zikrettiği Şeyh Hilâl Camisi, geçirmiş olduğu bu tamirler neticesinde, minaresi dışında, eski plan ve mimarisini ve hatta inşa kitabesini dahi tamamen kaybetmiştir.³²⁸ Musa kızı Fatıma tarafından H.1053/M.1643 yılında yaptırılan minare avlunun kuzey doğu köşesindedir.³²⁹ Kare planlı kaidesinin köşeleri pahlanmıştır. Çokgen ve kalın olan gövde bu kaide üzerinde yükselmektedir. Tek şerefesi olan minare tamamen kesme muntazam taşlardan yapılmıştır. Şerefenin altı üç sıra hâlinde mukarnaslarla doldurulmuş olup petek ve külâhda hiçbir tezyini unsur yoktur. Minare gövdesinin güney tarafında, kapının üzerindeki kitabenin biraz üstünde, büyük bir kısmı dökülmüş ve sekiz kollu yıldız şeklinde olan bir çini pano bulunmaktadır. Yıldızın sağ ve solundaki kollarda birer tane beşgen ve bu beşgenlerin içlerinde de birer daire motifleri görülmektedir. Bu beşgenlerin içerisinde kahverengi kullanıldığı hâlde, hem içteki daire hem de dairenin dış kenarı ile beşgenin dış kenarları arasında kalan boşluklarda açık mavi kullanılmıştır. Mevcut parçalardan anlaşıldığına göre, bu iki beşgenin araları ile alt ve üst kısımları bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Buralarda açık ve koyu mavi, kahverengi, siyah ve yeşil renklere yer verilmiştir.³³⁰ Minarenin gövdesinde, bu çini parçasından başka hiçbir tezyini unsur yoktur.³³¹

1.2.11. Şeyh Süleyman (Şeyhler) Camisi: Şeyhler Mahallesi'nde, Ulu Cami'nin hemen batısındadır. Cami, Şeyhler Camisi olarak da bilinmektedir. Hurûfât defterlerindeki kayıtlardan³³² ve Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz bir vesikadan³³³ eserin bulunduğu mahallenin eski isminin “*Kana*” olduğunu öğrenmekteyiz. İnşa kitabesi olmayan cami, son cemaat mahallindeki H.1066/M.1655 yılına ait tamir kitabesine göre Abaza Haşan Paşa tarafından tamir ettirilmiştir.³³⁴ Eserin, bu tamirden önceki planı, mimarisi, inşa tarihi ve bânisi hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Abaza Haşan Paşa'nın tamir ettirmiş olduğu bu eser, Osmanlı Arşivleri'ndeki H.10 Safer 1114/M.6 Temmuz 1702 tarihli ve burada yevmî iki akçe ile hatip olan El-Hac Muhammed'in yerine Mevlana Şeyh Yusuf'un atanmasıyla ilgili vesikada “...*Kilis'te Kana Mahallesi'nde vâki' Şeyh Süleymanlı Camii...*” olarak geçerken³³⁵ hurûfât defterlerindeki H.1191-1221 /M.1777-1806 tarihleri arasındaki kayıtlarda “*Kana Mahallesi'nde Şeyh Süleyman Camii*” şeklinde zikredilmektedir.³³⁶ II. Abdülhamid Albümleri'ndeki, Kilis'in kuzey doğusundan güneybatısına doğru çekilmiş bir resimde Şeyh Süleyman Camisi'nin minaresi de görülmektedir.³³⁷ 17.12.1937 tarihinde

³²³ BOA, CM(Cevdet Maarif) 8887.

³²⁴ HD, Defter no: 1106, s.96, Defter no: 1104, s.76, Defter no: 1114, s.63, Defter no: 555, s.23.

³²⁵ Dünder, age, s. 192, resim: 214.

³²⁶ HSKD, s.62, 182.

³²⁷ Konyalı, age, s.383.

³²⁸ Dünder, age, s. 238, resim: 253.

³²⁹ Dünder, age, s. 237, 238, 239, resim: 253-256.

³³⁰ Dünder, age, s. 239, resim: 255.

³³¹ Dünder, age, s. 236-239.

³³² HD, Defter no: 1191, s. 126.

³³³ BOA, CE 3464.

³³⁴ Bu tamir kitabesi için bkz. Dünder, age, s. 240-241. 245, resim: 263.

³³⁵ BOA, CE 3464.

³³⁶ HD, Defter no: 1147, s. 126, Defter no: 553, s.230.

³³⁷ Dünder, age, s. 399, resim: 380.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce satılan Şeyh Süleyman Camisi³³⁸ 1955, 1959 ve 1960 yıllarında da çeşitli tamirlere maruz kalarak eski şeklini kaybetmiştir. Bugünkü Şeyh Süleyman Camisi, kibleye paralel olarak uzanan iki sahnalı bir harim ve dört kemerli son cemaat mahallinden ibarettir.³³⁹ Bu camiin kuzeyinde yer alan avludaki kalıntılardan, eskiden avlunun üç tarafında da hücrelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hücrelerden günümüze, sadece avlunun güneydoğusundaki hücre ulaşabilmiştir.³⁴⁰ Caminin kuzeydoğusunda bulunan minarenin kaidesi 280x280 m. ebatlarında olup köşeleri pahlıdır.³⁴¹ Köşelerindeki bu pahların hemen bitim noktasından itibaren gövde başlamaktadır. Sekizgen hantal gövdede iki bilezik görülmektedir. Tamamen muntazam kesme taşlardan yapılmış olan minarenin tek şerefesi olup alt tarafı üç sıra hâlinde mukarnaslarla doldurulmuştur. Petek kısa ve yuvarlaktır. Külâh, palmet şeklinde nihayetlenmekte olup bunun da üzerine bir madeni alem yerleştirilmiştir.³⁴² Minarenin kitabesi yoktur.³⁴³

1.2. 12. Şeyh Süveyden (Hacı Özbek) Camisi: Hacı Özbek Camisi ismiyle de bilinen Şeyh Süveyden Camisi bugünkü Muhali Mahallesi'ndedir. Bu mahallenin eski ismi hurûfât defterlerinde "*Kıbeli Mahallesi*"³⁴⁴ olarak zikredilmektedir. Bugün mevcut olmayan fakat İ. Hakkı Konyalı'nın zikrettiği H.1088/M.1677 tarihli kitabeden³⁴⁵, Şeyh Süveyden Camisi'nin, Kilis Zabıta Abaza Mehmet Ağa'nın kâtibi, Valide Sultan'ın Kethüdası Mustafa Efendi'nin adamlarından Yusuf Efendi tarafından yenilendiğini öğrenmekteyiz. Eserin bu tamirden önceki ve sonraki durumu hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir. Ayrıca inşa kitabesi olmayan bu caminin, bânisi de bilinmemektedir. Hurûfât defterlerindeki kayıtlardan bu camiye H.1155-1226/M.1748-1811 yılları arasında çeşitli görevlilerin tayin edildiği anlaşılmaktadır.³⁴⁶ Şeyh Süveyden Camisi, 1963-1966 yılları arasında halk tarafından doğu ve batı tarafına doğru genişletilerek yeniden yapılmıştır.³⁴⁷ Son cemaat mahallinden harime açılan kapının sağ ve sol tarafındaki kitabeler bu tamirde, üzerleri sıvanmak suretiyle yok edilmiştir. Geçirdiği tamirler neticesinde eski şeklini kaybeden camiden günümüze, minaresi dışında hiçbir şey kalmamıştır. Caminin kuzeybatı köşesinde bulunan minarenin kaidede ta'lik yazıyla, dört mısra hâlinde yazılmış kitabesi vardır. Bu kitabeden minarenin H.1126/M.1713 yılında Abdülaziz isimli bir şahıs tarafından yaptırıldığını öğrenmekteyiz.³⁴⁸ Minarenin kaidesi 2.40x2.40 m. ebatlarında olup köşeleri pahlıdır. Yuvarlak gövdesi oldukça kısadır. Şerefenin altında üç sıra silme yer almaktadır. Ortadaki silmeye iki sıra hâlinde sathî mukarnaslar işlenmiştir. Gövde gibi yuvarlak olan peteğin üst kısmına delikler konulmuştur. Koni şeklinde yapılmış olan külâh da minarenin bütün bölümleri gibi muntazam kesme taşlardan yapılmış ve üzeri saca kaplanmıştır.³⁴⁹

1.2.13. Tabakhane Camisi: Eski adı Şehitlik olan bugünkü Tabakhane Mahallesi'ndedir. Caminin inşa kitabesi yoktur. Ancak hurufât defterlerindeki H.1138/M. 1725 yılına ait "*Kilis'te Bağhane Camii demekle maruf Şeyh Gökçe Camii Şerifi*"³⁵⁰ H.1159/M.1746 senesine ait "*Kilis'te Meşhetlik Mahallesi'nde vaki Şeyh Gökçe bina eylediği Camii Şerif vakfından*"³⁵¹ H.1136/M.1723 yılına ait "*Kilis'te Meşhetlik Mahallesi'nde*

³³⁸ Bkz. HSKD, s.62.

³³⁹ Dündar, age, s. 242, resim: 257-259.

³⁴⁰ Dündar, age, s. 242, resim: 258.

³⁴¹ Dündar, age, s. 242, resim: 250.

³⁴² Dündar, age, s. 243, resim: 260, 261.

³⁴³ Dündar, age, s. 240-244.

³⁴⁴ HD, Defter no: 1104, s.76.

³⁴⁵ Konyalı, age, s. 398.

³⁴⁶ HD, Defter no:554, s.113, Defter no: 1104, s. 19, 76.

³⁴⁷ Dündar, age, s.249, resim: 264.

³⁴⁸ Dündar, age, s. 246, 247, 250, resim: 266.

³⁴⁹ Dündar, age, s. 246, resim: 265.

³⁵⁰ HD, Defter no: 1091, s.121.

³⁵¹ HD, Defter no: 1119, s.78.

Debbağhane demekle maruf camii şerifin derûnunda âsûde merhum Şeyh Gökçe Ferdi"³⁵² şeklindeki bu kayıtlardan ve Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H.22 Rebiyülahir 1156 / M.15 Haziran 1743 senesine ait bir vesikadaki "*Neψsi Kilis'te vâki' Meşhedlik Mahallesi'nde Şeyh Gökçe bina eylediği Debbağhâne Camii*"³⁵³ olarak geçen bilgilerden caminin bânisinin Şeyh Gökçe Ferdi olduğunu, Şeyh Gökçe Ferdi'nin mezarının caminin avlusunda bulunduğunu ve caminin bir de vakfının olduğunu öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi, bu eserden "*Tabakhane Camii kireç örtülüdür*"³⁵⁴ şeklinde bahsetmektedir. Tabakhane Camisi ile ilgili elimizde bulunan en önemli belgelerden birisi II. Abdülhamid Albümleri'ndeki fotoğraftır.³⁵⁵ Bu fotoğrafta eserin, avlulu ve avlusunun kuzeyinde medrese hücreleri bulunan, beş kemer gözlü son cemaat mahalli ile birlikte toprak örtülü enine gelişme gösteren bir plan şemasına sahip olduğu görülmektedir.³⁵⁶ Son cemaat mahallindeki mihrabîyenin üstünde yer alan H.1106/M.1694 yılına ait kitabede, bu caminin Hacı Haydar ile Veli adlı iki şahıs tarafından tamir edildiği belirtilmektedir.³⁵⁷ İ. Hakkı Konyalı son cemaat mahallinin batısından harime açılan kapının üzerindeki (Lâ ilâhe illallâh Muhammedü'r-Rasûlullah) yazıyla eserin H.1351/M.1932 yılında da tamir edildiğinin belirtildiğini zikretmektedir.³⁵⁸ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, 1956-1958 yılları arasında yapılan tamirlerde eserin tavanına beton atılmış, harap olan diğer birimler de onarılmıştır.³⁵⁹ Eser 1968 yılında Abdüsselâm adlı bir şahıs tarafından tekrar tamir edilmiştir. Bütün bu tamirler neticesinde aslî şeklini kaybeden Tabakhane Camisi'nden günümüze ancak minaresi gelebilmiştir. Minare, avlunun kuzeydoğu köşesinde olup kitabesi bulunmaktadır. Ancak bu kitabenin yazıları zamanla dökülerek okunamaz bir hâle gelmiştir. Tamamen kesme muntazam taştan yapılmış olan minarenin kaidesi 2.50 x 2.50 m. ebadında kare planlı olup köşeleri pahlıdır. Bu kaide üzerinde yükselen gövde on altıgen olup gövdeyi ortada bir firiz dolaşmaktadır. Şerefenin altı üç sıra hâlinde mukarnaslarla doldurulmuştur. Bu mukarnasların alt ve üst kısımlarında işlemeli birer silme yer almaktadır. Mukarnasların altındaki silmenin hemen altında, on altıgen gövdenin birer aşırı yüzünde, olmak üzere sekiz adet çini vardır. Çini konmayan diğer sekiz yüzeye çam ağacına benzer ikişer motif işlenmiştir. Çiniler değişik geometrik kompozisyonda olup genellikle beyaz ve koyu mavi renklidirler. Şerefe korkuluklarına ajur tekniğinde yıldız motifleri işlenmiştir. Yuvarlak peteğin üst kısmına yakın yerde iki tane silme bulunmakta olup şerefe korkuluklarında olduğu gibi zirvesindeki son taşlara da aynı teknikle birer yıldız motifinin işlendiği görülmektedir. Muntazam kesme taşlardan yapılmış olan külahın dört cephesine dört tane çini yerleştirilmiştir.³⁶⁰

1.3 Arşiv Belgeleri ve Kaynaklarda Tespit Edilenler

Kilis il merkezinde yukarıdaki iki bölümde detaylı bilgi verdiğimiz camilerden başka Osmanlı döneminde olup da günümüze ulaşamayan 40 cami ve mescit daha tespit edilmiştir. Bu çalışmada belirtilen bazı zorunluluklar göz önünde bulundurulduğundan bu cami ve mescitlerin sadece isimleri verilmiştir. Günümüze ulaşamayıp da kaynaklardan tespit edilen cami ve mescitlerin isimlerinin verilmesindeki amacımız, Osmanlı döneminde Kilis'teki cami ve mescitlerin sayılarının ve dinî hayatın ortaya çıkarılmasına katkı sunmaktır. Sadece isimleri bilinen cami ve mescitler şunlardır:³⁶¹ Ali Çavuş Camisi, Ali Subaşı Camisi, Arpacıoğlu Camisi, Bâzenci (Dokumacı) Ahmet Camisi, Bestâmi Camisi, Cuma Fakîh Mescidi, Çavuşzâde

³⁵² HD, Defter, no: 1119, s.311.

³⁵³ BOA, CE 27060.

³⁵⁴ Evliya Çelebi, age, s. 361.

³⁵⁵ Dünder, age, s. 254, resim: 267.

³⁵⁶ Dünder, age, s. 253, şekil: 19.

³⁵⁷ Dünder, age, s. 252, 256, resim: 271.

³⁵⁸ Konyalı, age, s. 402.

³⁵⁹ Bkz. *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Ankara, 1973, s. 24, Dünder, age, s. 251, 255, resim: 268.

³⁶⁰ Dünder, age, s. 251, 255, 256, resim: 269, 270.

³⁶¹ Bu cami ve mescitler hakkında geniş bilgi için bkz. Dünder, age, s. 268-285.

Hacı Mehmet Ağa Camisi, Çekicek Mescidi, Çukur Mescit, Daltabanoğlu Mehmet Paşa Camisi, Derviş Ahmet Camisi, Ebülülâ Camisi, Güllü Cami, Habibzâde Camisi, Hacı Ali Ağa Camisi, Hacı Osman Mescidi, Hacı Ömer Ağa Camisi, Hacı Veli Camisi, Hacı Yusuf Camisi, Halep Ağası Camisi, İbrahim Efendi Medresesi Camisi, Kadızâde İsmail Mescidi, Kapçıkoğlu Camisi, Karamolla İsmail Mescidi, Küçük Cami, Kütahoğlu Camisi, Molla Mehmed Mescidi, Revhâniye Mescidi, Sabri Efendi Camisi, Servili Medrese Mescidi, Şeyh İvaz Camisi, Şeyh Lü'lüce Camisi, Şeyh Mehmet Efendi Camisi, Şeyh Şahabettin Camisi, Şeyh Şemûn Zaviyesi Mescidi, Tahtalı Camisi, Tepelik Camisi, Tokatlı Camisi, Yazıcı Ahmet Camisi ve Zaim Halil Ağa Camisi.

2. TEKKE VE ZAVİYELER

2.1. Günümüze Kısmen veya Tamamen Ulaşan Tekke ve Zaviyeler

2.1.1. Mevlevîhâne

Mevlevîhâne, Tekke Mahallesi'ndeki Hükümet konağının doğusundadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Kilis'te yedi tekke bulunduğunu belirterek, Mevlevîhâne hakkında şu bilgileri vermektedir. “*Cümleden mükellef binâ-ı cedîd Canboladiyye Kethüda yeri Ali Ağa'nın hayratıdır. Dört tarafı gül, gülüstan ile müzeyyen ve havuz ve şadırvan, sebiller ile piraste bir mevlevihânedir*”³⁶² Ayrıca, Evliya Çelebi'nin “*Asitâne-i Hazret-i Mevlâna*” şeklindeki ifadesinden bu Mevlevîhâne'nin şeyh ve derviş yetiştiren büyük bir tekke olduğu anlaşılmaktadır. Kilis'teki bu Mevlevîhâne'den günümüze maalesef sadece, mescit ve semahane olarak kullanılan yapı gelebilmiştir. Hurûfât defterlerindeki kayıtlarda bu yapı “*Kilis Mevlevîhâne Mesciti*”³⁶³ şeklinde zikredilerek, H. 1037/M. 1627 yılına ait kayıta burada imam olan Ahmet'in yerine Mehmet Halife adlı bir şahsın atandığı belirtilmektedir.³⁶⁴

Mevlevîhâne'nin inşa kitabesi yoktur. Günümüze ulaşan iki kitabe³⁶⁵ ve İ. Hakkı Konyalı'nın, Semahâne'nin orta mekânını örten kubbenin doğu tarafında olduğunu söylediği ancak bugün mevcut olmayan H. 1308/M. 1890 yılına ait kitabe tamir kitabesidir.³⁶⁶ Canbolad Paşa'nın Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri'nde H. 961/M. 1553 yılına ait orijinal vakfiyeden kopye edildiği belirtilen 1738³⁶⁷ ve 1912³⁶⁸ tarihli iki vakfiye sureti bulunmaktadır. Her iki vakfiye suretinde de Canbolad Paşa Camisi “*Tekye Camii demekle maruf*” şeklindeki ifadelerle tarif edilmektedir. Vakfiyelerde sözü edilen ve camiye ismi verilen tekke, Mevlevîhâne'dir. Çünkü Mevlevîhâne, bu camiye çok yakın olup hemen kuzeyinde yer almaktadır. Nitekim 1584 senesine ait Tapu Tahrir Defteri'nde, Canbolad Paşa'nın Kilis'te bir de tekke yaptırdığı belirtilmektedir.³⁶⁹ Büyük bir ihtimalle Canbolad Paşa'nın yaptırdığı bu tekke Mevlevîhâne'dir. Canbolad Paşa'nın Kilis sancak beyliğine 1535 yılında atandığını³⁷⁰ nazar-ı dikkate aldığımızda, Kilis Mevlevîhânesi'nin 1535 yılından sonraki ve Tekke Camisi'nin, inşa tarihi olan 1553 yılından önceki bir tarihte yapıldığını söyleyebiliriz. Abdülbâki Gölpınarlı 16. yüzyıldan sonra tekkelerin beyler ve vezirler tarafından yaptırıldığını belirterek, Kilis Mevlevîhânesi'nin 1676 yılında eşraftan Ali Ağa tarafından

³⁶² Evliya Çelebi, a.g.e., s.362.

³⁶³ HD, Defter no: 1119, s.312, Defter no:1105, s.24, Defter no:1104, s.79, Defter no: 552, s.256.

³⁶⁴ HD, Defter no: 1119, s.312.

³⁶⁵ Bkz. Dündar, age, s. 321-324,334, 335, resim: 326, 327.

³⁶⁶ İ. Hakkı Konyalı, age, s. 364.

³⁶⁷ Bkz..*Halep Muhasebe Defteri*, Defter no:512, Canbolad Bey in Vakfiyesi, s.626-627, VGM.Arşivleri, Ankara.

³⁶⁸ Bkz.M.A.D: 21/29 (607), 5-307; Türkçesi: Defter no: 2103, s.272, VGM.Arşivleri, Ankara.

³⁶⁹ *Tapu Tahrir Defteri*, Defter no: 171; Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivleri, Ankara.

³⁷⁰ Timurtaş, age, s.60.

yaptırıldığını zikretmektedir.³⁷¹ Ancak Gölpınarlı, aynı kitabının bir başka sayfasında I. Abdülhâlim Çelebi tarafından H.1072/M. 1661 tarihinde, Ali Dede'ye Kilis Mevlevihânesi'nin meşihat ve mesnevihanlığı hizmetinin verildiğine dair bir meşihatnâme sureti vererek, farkında olmadan Kilis Mevlevihânesi'nin 1676 yılında inşa edilmediğini belirtmektedir.³⁷²

Tekke Camisi'ne ait 1738 yılına ait vakfiye suretinin başında bulunan "...*Canbolad Bey medine-i Kilis'te tekve bina ettiğim Tekve Camii demekle maruf olan camii şerif...*"³⁷³ şeklindeki ifadelerden, Canbolad Bey'in Kilis'te bir de tekke yaptırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Canbolad Paşa'nın oğlu Hüseyin Paşa da 1584 yılında hazırlanmış olduğu "*Defter-i Mufassal Livâ-i Kilis der Halep*" adlı Tapu Tahrir Defteri'nde babasının Kilis'te bir de tekke yaptırdığını belirtmektedir.³⁷⁴ İ. Hakkı Konyalı, Semâhâne'nin kapısı üzerindeki Arapça kitabeyi eserin inşa kitabesi, kitabenin tarihini de H. 932/M.1525 kabul ederek, Semâhâne'yi, kitabede zamanın padişahı ve müminlerin halifesi sıfatlarıyla bahsedilen Abdülhamid el-Murtaza'nın yaptırdığını zikretmektedir.³⁷⁵ Konyalı, Semâhâne'yi yaptıran bu kişinin Yavuz Sultan Selim tarafından Halep Eyâleti sancaklarından birisine tayin edilen bir bey olabileceğini söylemektedir.³⁷⁶ Her şeyden önce bu kitabe, eserin inşa kitabesi olmayıp tamir kitabesidir. Şayet bu kitabe, Konyalı'nın belirttiği³⁷⁷ gibi inşa kitabesi olsaydı, muhtemelen Evliya Çelebi'nin bu kitabeden bahsetmesi ve II. Abdülhamid Albümleri'ndeki Semâhâne'ye ait resimde³⁷⁸ de mutlaka mevcut olması gerekirdi. Diğer taraftan Konyalı, kitabede tamiri gerçekleştiren kişi olduğu bildirilen Sabûhî (Dede)'yi isim olarak değil de "*sabahleyin içilen şarap*" anlamında almaktadır.³⁷⁹ Ayrıca, kitabede zamanın padişahı ve müminlerin emiri sıfatlarıyla anılan kişinin, Konyalı'nın belirttiği gibi bir mahalli bey olması mümkün değildir. Çünkü bu sıfatlar ancak padişah ve halifeler için kullanılır. Hangi nedenle olursa olsun mahalli bir emire bu sıfatların verilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla biz, bu kitabenin inşa değil tamir kitabesi ve kitabede "*melikü'l-vakt emirü'l-müminin*" sıfatlarıyla belirtilen kişinin de II. Abdülhamid olduğu kanaatindeyiz. Evliya Çelebi, Mevlevihâne'nin Ali Ağa adlı bir kişinin hayrı olduğunu zikretmektedir.³⁸⁰ Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi gerek Tekke Camisi'nin vakfiyesindeki bilgilerden, gerekse 1584 yılına ait Tapu Tahrir Defteri'ndeki kayıttan, Mevlevihâne'nin Canbolad Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin zikretmiş olduğu bu Ali Ağa, muhtemelen Mevlevihâne'ye sonradan gelirler vakfederek burayı, derviş ve misafir hücreleriyle zenginleştiren bir kişidir. Semâhâne'nin mimarı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.³⁸¹

Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 9 Rebiyülevvel 1049 / M. 10 Temmuz 1639 tarihli bir vesikada, Mevlevihâne'ye gelen suyun Abdullah adlı bir kimse tarafından tamir ve termim edildiği belirtilerek, Abdullah'ın Tekâlif-i Şakka'dan muaf tutulması istenmiştir.³⁸² Mevlevihâne bahçesinin güney tarafındaki harap evin enkazı 1967 yılı Şubat ayında kaldırılırken toprak altından bir kitabe taşı çıkmıştır.³⁸³ Bugün Semâhâne'de muhafaza edilen bu kitabe, muhtemelen Semâhâne'nin güneyindeki hücrelerin birindeydi. Kitabede anlatıldığına göre Semâhâne, H. 1293/M. 1876 yılında kapısından mihrabına kadar, Halep Mevlevihâne Şeyhi Abdülgani Dede'nin emriyle Kilis Mevlevihânesi'nde vekil olarak bulunan Sabûhî

³⁷¹ Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlâna'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1953, s.247.

³⁷² Gölpınarlı, age, s.399.

³⁷³ *Halep Muhasebe Defteri*, Defter no: 512, Canbolad Bey in Vakfiyesi, s.626-627, VGM.Arşivleri Ankara.

³⁷⁴ Tapu Tahrir Defteri, Defter no: 171, s.4.

³⁷⁵ Konyalı, age, s. 536.

³⁷⁶ Konyalı, age, s. 537.

³⁷⁷ Konyalı age, s. 536.

³⁷⁸ Dünder, age, s. 334, resim: 325.

³⁷⁹ Konyalı, age, s. 536.

³⁸⁰ Evliya Çelebi, age, s. 362.

³⁸¹ Dünder, age, s. 24-25.

³⁸² BOA, Ali Emir-i İbrahim. 41.

³⁸³ Konyalı, age, s. 542,

Dede tarafından tamir ettirilmiştir.³⁸⁴ Ancak II. Abdülhamid Albümleri'ndeki Semâhâne'ye ait 19. yüzyılın sonlarına doğru çekilmiş bir resimden, bu tamirin kitabede bahsedildiği gibi esaslı bir tamir olmadığı anlaşılmaktadır.³⁸⁵ Nitekim kapının üzerindeki H. 1312/M. 1894 yılına ait başka bir kitabede, yine aynı Sabûhî Dede'nin, II. Abdülhamid'in yardımlarıyla Semâhâne'yi mamur bir hâle getirdiğinden bahsedilmektedir.³⁸⁶ Ancak Semâhâne'ye ait II. Abdülhamid Albümleri'ndeki resimde bu kitabe görülmemektedir. Muhtemelen bunun sebebi, resmin kitabe konulmadan yani 1894 yılından önce çekilmiş olmasıdır. Yusuf Küçükdağ araştırmasında, kitabede adı geçen Sabûhî Dede'nin, Kilis Mevlevîhânesi'nde uzun süre şeyhlik yapan ve harap durumdaki manzumeyi ihya edip faal hâle getiren ve çeşitli vakıflarda bulunan Seyyid Ahmet Sabûhî Dede olduğunu detaylı bir şekilde ortaya koymuştur.³⁸⁷ Eserin inşa kitabesi olmadığından dolayı bu tamir kitabesi, inşa kitabesinin yerine konulmuştur. Zaten kitabenin her iki yanındaki boşluklar kitabenin buraya sonradan yerleştirildiğini, aslında burasının inşa kitabesine ait olduğunu göstermektedir. İ. Hakkı Konyalı'nın zikrettiği ancak bugün mevcut olmayan, kubbedeki 1308/1890 yılını gösteren tamir kitabesinden kubbenin tamir edildiği anlaşılmaktadır.³⁸⁸ 1971 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce esaslı bir şekilde tamir edilen Semâhâne,³⁸⁹ en son Gaziantep Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilerek 1 Aralık 2014 tarihinde mescit olarak tekrar ibadete açılmıştır.³⁹⁰

Semâhâne, kare planlı olarak muntazam kesme ak ve sarımtırak taştan yapılmıştır. Mevlevîhâne, Kilis halkı arasında "*Ak Tekke*" ismi ile meşhurdur. Mevlevîhâne'ye ait Semâhâne'nin etrafındaki diğer yapılar yok olduğundan bugün Semâhâne'nin dört cephesi de açıktır. Kare planlı mescit, ortada büyük bir kubbe köşelerde ise dört küçük kubbe olmak üzere toplam beş kubbe ile örtülmüştür.³⁹¹ Semâhâne'nin batı cephesine biri kapı sekizi pencere olmak üzere dokuz açıklık konulmuş, pencereler altlı üstlü ikişer sıra hâlinde yerleştirilmiştir. Ayrıca kapının üstünde yuvarlak bir pencere bulunmaktadır.³⁹² Pencerelerden alttakiler düz atkılı, üsttekiler sivri kemerlidir. Alt pencerelerde ve kapıda siyah ve beyaz taş münâvebeli olarak kullanılmıştır. Alttaki pencerelerin üst kısmında sağır kemerden ibaret birer alınlık mevcuttur. Kapının yukarısında ise sade bir kitabe yeri vardır. Bütün bu kapı ve pencereler sathî birer niş içine alınmıştır. Sayısı beşi bulan nişlerden, kapıyı kuşatan ortadaki niş diğerlerinden daha geniştir. Hepsisi de zeminden biraz yukarıda başlayıp saçak seviyesine kadar devam etmekte ve düz mukarnas kornişle bitmektedir.³⁹³ Bu sathî nişler bu şekliyle Memlûklü özelliği arz etmektedir. Sathî nişle çevrili pencere sistemine güney cephede de rastlanmaktadır. Bu cephede bu pencerelerin sayısı altta ve üstte ikişer tane olmak üzere dört olup altlı üstlü bu pencereler ikişer ikişer sathî niş içine alınmıştır. Güney cephede bu pencerelerin dışında, düz atkılı iki pencere ve mihrabın üstünde ise öküz gözü bir başka pencere daha bulunmaktadır. Bu cepheye, benzerleri Adana ve Kayseri Ulu camilerinde de görülen taştan tezyinatsız dört de çörtlen yerleştirilmiştir.³⁹⁴ Semâhâne'nin doğu cephesinde, batı ve güney cephedeki nişler gibi herhangi

³⁸⁴ Dündar, age, s. 322, 323, 335, resim: 327.

³⁸⁵ Dündar, age, s.320, 334, resim: 325.

³⁸⁶ Dündar, age, s. 321, 322, 334, resim: 326.

³⁸⁷ Yusuf Küçükdağ, "Kilis Mevlevihanesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan-3*, Sayı: 24, İstanbul, 2004, 273-276.

³⁸⁸ Konyalı, age, s. 537.

³⁸⁹ *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Ankara, 1973, s. 24.

³⁹⁰ Bkz.Milliyet.com. tr/Kilis (2 Kasım 2015); Abdulkadir Dündar, "Geçmişten Günümüze Kilis Mevlevihanesi", *Ulusal Sempozyum Günümüze Yurtiçi Mevlevîhanelerinin Durumu ve Konumları Bildiriler-Sunumlar 9-10 Aralık 2013*, Editörler: Ali Temizel, Nuri Şimşekler, Selman Karadağ, Konya, Aralık 2017, s. 71.

³⁹¹ Dündar, age, s. 318, 326, şekil: 28.

³⁹² Dündar, age, s.318, 327, resim: 311.

³⁹³ Dündar, age, s. 318, 327, resim: 312.

³⁹⁴ Orhan Cezmi Tuncer, "Kilis Mevlevihanesi", *II. Milletler Arası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhaneler Kongresi*, 1993, s. 261.

bir niş bulunmamaktadır. Bu cephede toplam altı pencere yer almaktadır. Bu pencerelerden üçü alt seviyede olup ikisi düz atkılı ve dikdörtgendir. Ortadaki pencere diğer iki pencereye göre daha büyüktür. Bu pencere dıştan ve içten sivri kemerlidir. Alt pencerelerin tezyinatsız sahnıkları Kilis'te, Çalık, Muallak ve Pirlioğlu gibi bazı camilerde de görülmektedir. Üstteki üç pencereden ikisi sivri kemerlidir. Ortadaki pencere ise öküzgözü şeklindedir. Bu pencerenin etrafını kabartma zincir motifli bir kuşak dolanmaktadır. Bu cephede de taştan tezyinatsız iki çörtlen bulunmaktadır Doğu cephe, batı ve güney cepheye göre oldukça sadedir. Zira bu cephede niş, mukarnas ve renkli taş gibi unsurlar cephenin hareketliliğinde kullanılmayıp, sadece pencerelerin vermiş olduğu canlılıkla yetinilmiştir. Semâhâne'nin kuzey duvarında herhangi bir tezyinat ve pencere yoktur. Dolayısıyla kuzey cephe oldukça monotondur. Eserin batı cephesindeki yoğun hareketlilik, güney cephede de nispeten devam ederek, doğu cephede oldukça sadeleşir ve kuzey cephede son bulur.³⁹⁵ Batı güney ve doğu cephelere açılan toplam yirmi bir pencereden ışık alan Semâhâne, oldukça ferah bir atmosfere sahiptir. Orta mekânı örten ana kubbe, "L" şeklindeki dört serbest yığma ayağa binmektedir. Ayakların tablaları mukarnaslıdır.³⁹⁶ Bu ayaklar birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Kubbeye geçiş unsuru olarak üçgenler kullanılmıştır. Kubbe on iki gen yüksek bir kasnağa oturmaktadır.³⁹⁷ Bir sıra mukarnas dekorlu friz, kasnağı alttan çepeçevre dolanmaktadır. On ikigen yüksek kasnağın her bir cephesine yuvarlak kemerli bir pencere yerleştirilmiştir. Tuğladan yapılmış olan kubbede yer yer çatlaklar görülmektedir. İ. Hakkı Konyalı, kubbenin kandil askısı yerinin renkli şekillerle süslenmiş olduğunu, kubbede Lafz-ı Celâl'in tekrarlandığını, kubbenin kasnağında güzel bir hat ile otuz sekiz mısralık bir kitabenin dolaştığını ve kubbenin doğu tarafında H. 1308/M. 1890 yılını gösteren bir tamir tarihi bulunduğunu belirtmektedir.³⁹⁸ Ancak Konyalı'nın zikretmiş olduğu bu tezyini unsurlar, yazılar ve kitabelerden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Kurşun kaplı kubbe, dışardan payandalarla desteklenmiştir.³⁹⁹ Semâhâne'nin dört köşesine küçük dört kubbe yerleştirilmiştir. Bu kubbeler iki taraftan, kemerler vasıtasıyla ana kubbenin ayaklarına binerken, diğer taraftan duvarlara binmektedir. Bunlarda geçiş unsuru olarak pandantifler kullanılmıştır. Muntazam kesme taştan yapılmış olan bu küçük kubbelerin kasnakları sekizgendir.⁴⁰⁰ Bu kubbelerin dışları mozaikle sıvanmıştır. Semâhâne'nin doğu duvarında iki kuzey duvarında ise dört tane dolap nişi bulunmaktadır. Kuzey tarafa ahşaptan bir mırıtp yerleştirilmiştir.⁴⁰¹ Bu mırıtpa kuzeybatı köşedeki bir kapıdan geçilen, kuzey duvarının içinden dama kadar devam eden, taş basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Semâhâne'nin orta mekânını örten ana kubbe ile cephe duvarları arasındaki boşluklar, kesme blok taşların yatay olarak dizilmesiyle düz dam şeklinde örtülmüştür.⁴⁰² Sivri atnalı kemerli mihrap nişinin etrafı kaval bir silmeyle çevrilmiş, kovan kısmı ise istiridye kabuğu ve mukarnaslarla doldurulmuştur.⁴⁰³

Semâhâne'de yoğun olmamakla birlikte bazı tezyini unsurlara yer verildiği görülmektedir. Batı ve güney cephede siyah ve sarımtırak renkli taşın münâvebeli olarak kullanılması, cephelerdeki nişlerin üst taraflarının mukarnaslarla doldurulması, pencere alınlıklarının sathî sivri kemerli olmaları, yuvarlak pencerelerin kabartma bir zincir motifiyle çerçevelenmesi, cephelerdeki tezyini unsurlar olarak belirtebiliriz. Semâhâne'nin iç mekânındaki tezyini unsurların ise kubbe ve mihrapta yer aldığı görülmektedir. Ancak, İ. Hakkı Konyalı'nın kubbe ve kasnağında zikretmiş olduğu yazılardan hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır.

³⁹⁵ Bkz. Barihüda Tanrıkorur, "Kilis Mevlevihanesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 26, İstanbul, 2002, s. 9.

³⁹⁶ Dündar, age, s. 319, 328, resim: 313.

³⁹⁷ Dündar, age, s. 319, 328, resim: 314.

³⁹⁸ Konyalı, age, s. 537.

³⁹⁹ Dündar, age, s. 329, resim: 316.

⁴⁰⁰ Dündar, age, s. 330, resim: 317.

⁴⁰¹ Dündar, age, s. 330, resim: 318.

⁴⁰² Dündar, age, s. 331, resim: 319.

⁴⁰³ Dündar, age, s. 319, 331, resim: 320.

Muhtemelen bu yazılar 1971 yılındaki tamirde silinmiştir. Bugün kubbede tezyini unsur olarak, sadece kasnağı çepeçevre dolaşan mukarnas dekorlu bir friz bulunmaktadır. Mihrap, Semâhâne'nin en yoğun tezyinatlı mimarı unsurudur. Sivri atnalı kemerli mihrap nişi, koyu mavi, açık yeşil, sarı ve koyu yeşil boya ile boyanmış mukarnaslarla doldurulmuştur. Bu mukarnasların bitiminde yedi panodan oluşan, palmet, dal ve yaprak motiflerinden ibaret, nebati dekorlu bir friz bulunmaktadır. Bugün gerek mukarnasların gerekse bu panoların, boyalarının büyük bir kısmı dökülmüştür. Mihrap kemerinin yan dolgularına, kandil koymak amacıyla iki tane konsol yerleştirilmiştir. Bu konsollar iki sıra hâlindeki örgü motifleriyle tezyin edilmiştir. Mihrabın üstünde sülüs ile "Külle mâ dahale aleyha zekeriyya'l-mihrab" yazılıdır. Bu yazının sağına "İnnellâhe yağfiru'z-zunûbe cemian innehu hüve'l-gafûru'r-rahîm" ayeti, soluna ise "İnnellâhe cemîlün yuhibbu'l-cemâle" hadisi yazılmıştır. Bu ayet ve hadisin ortasına ise "Yâ Hazret-i Mevlânâ" yazısı yerleştirilmiştir. Bugün okunamaz bir hâle gelmiş olan bu yazıların hepsi de sarı zemin üzerine yeşil renkli boya ile yazılmıştır. Mihrap nişi 0.50 m. ileride kaval silme çerçevesindedir. Niş ve silme arasında kalan satıh ile mihrap kemerinin yan dolguları bitkisel ve geometrik motifli kalem işleri ile doldurulmuştur. Doğrudan taş üzerine yapılmış olan bu kalem işlerinde, sarı, mavi, yeşil, kiremit kırmızısı ve siyah renkler kullanılmıştır.⁴⁰⁴ Semâhâne'nin mihrabındaki bu ilginç kalem işlerinin birçoğu maalesef günümüze ulaşmamış, ulaşanlar ise belirsiz bir hâle gelmiştir. Kalem işleri klasik devre ait değildir. Barok ve Rokoko üslubu da göstermemektedir. Muhtemelen 18. yüzyılın başlarına aittir. Semâhâne, "L" şeklindeki payeler üzerine sivri kemerlerle oturan ve dört yandan tonozlarla çevrilen kubbesiyle birlikte, Kışlak Hazara Cami (11. yüzyılın başı)'nde olduğu gibi⁴⁰⁵ merkezi bir plana sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde aynı planın Gaziantep Tekke Cami (1639)'nde de tatbik edildiği görülmektedir. Semâhâne, batı ve güney cephesindeki nişler ve bu nişlerin üst kısımlarının mukarnaslarla doldurulması ve münâvebeli renkli taş işçiliği bakımından Memlûklü mimarisinin etkilerini taşımaktadır. Zira eserin bu cephe düzeni, Kahire'deki Memlûklü hatta Osmanlı dönemine ait yapılarının pek çoğunda görülmektedir.⁴⁰⁶ Mihrabındaki bitkisel ve geometrik desenli kalem işleri bakımından da oldukça önemli bir eserdir. Çünkü Türk mimarisinde, mihrabında kalem işinin kullanıldığı başka bir örnek eser henüz bilinmemektedir.⁴⁰⁷

2.1.2 Şurahbil Zaviyesi

Şurahbil Zaviyesi, şehrin kuzeyindeki Karataş Tepesi'nin Demirciler Mahallesi'ndedir. Evliya Çelebi'nin tekke olarak belirttiği⁴⁰⁸ bu eser, hurûfât defterlerindeki H. 1187/M. 1773 yılına ait bir kayıta "*Kilis'te Hazret-i Şurahbil Zaviyesi*"⁴⁰⁹ ve Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 23 Şevval 1212 / M. 10 Nisan 1798 tarihli bir vesikada ise "*Medîne-i Kilis civarında vâki' Sultan Şurahbil Zaviyesi*" şeklinde zikredilmektedir.⁴¹⁰ Şurahbil Zaviyesi'nin inşa kitabesi yoktur. Zaviyedeki mevcut kitabelerin hepsi de tamir kitabesidir. Zaviyenin inşası ile ilgili de herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca eserin birçok tamire maruz kalması inşa tarzından hareketle tarihlendirme yapma imkânını da ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla zaviyenin kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Ancak zaviyenin mescidindeki mezar sahibilerden Hz. Şurahbil b. Hasene'ye atfedilmektedir. Şayet Hz. Şurahbil gerçekten burada gömülü ise zaviye tamamen olmasa bile Hz. Şurahbil'in mezarının bulunduğu bölümün çok erken tarihlerde, bu bölgelerdeki Türk hâkimiyetinden önce yapılmış olması mümkündür. Eğer bu dönemde yapılmadıysa, Türklerin Anadolu'yu

⁴⁰⁴ Dündar, age, s. 319, 320, 332, 333, resim: 319-324.

⁴⁰⁵ Bkz. Aslanapa, age, s. 20.

⁴⁰⁶ Bkz.K.A.C.Creswell, The Muslim Architecture of Egypt, Ayyubids And Ealy Bahrite Mamlûks (A.D.1171-1326), II, Oxford University Press 1959, Plate:65, 89, 96, 104.

⁴⁰⁷ Mevlevihane hakkında geniş bilgi için bkz. Abdulkadir Dündar, "Geçmişten Günümüze Kilis Mevlevihanesi", s. 65-87.

⁴⁰⁸ Evliya Çelebi, age, s. 363.

⁴⁰⁹ HD, Defter no: 1115, s. 122.

⁴¹⁰ BOA, CE 26747.

fethetmeleriyle birlikte, böyle ulu kişiler için birçok şehir veya yüksek tepelere makam mahiyetinde türbeler yapmaları ve zamanla bu türbelerin etrafında tekke ve zaviyelerin teşekkül ettiği devirlerde yapılmış olması da muhtemeldir.⁴¹¹ Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 7 Rebiyülahir 1026 / M. 14 Nisan 1617 tarihli bir vesikada Şurahbil Zaviyesi'nin isminin zikredilmesi 17. yüzyılın başlarında bu zaviyenin mevcut olduğunun en erken tarihli delilidir.⁴¹² Ayrıca, Evliya Çelebi de Şurahbil Zaviyesi'ne dair bilgi vererek eserin 17. yüzyıl içerisindeki varlığını teyit etmektedir.⁴¹³ Tekkenin bânisi ve mimarı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak, Osmanlı Arşivleri'ndeki 10 Nisan 1798 tarihli bir vesikadan bu zaviyenin bir bölümünün Bağdadî eş-Şeyh el-Hac İsa Efendi ibni eş-Şeyh Mahmud Efendi'nin tasarrufunda olduğu ve daha sonraları kendi rızasıyla zaviyenin elinde bulunan yerlerini oğlu Muhammed Hâşim Efendi'ye bıraktığı anlaşılmaktadır.⁴¹⁴ Şurahbil Zaviyesi mevcut tamir kitabelerine göre; 1902, 1913, 1947 ve 1975 tarihlerinde olmak üzere dört defa tamir geçirmiştir. 1902 ve 1947 yılındaki tamirleri kimlerin yaptırdığı zikredilmeyenken, 1913 yılındaki tamiri Rakka valisinin emriyle Kilis Ağası Hüseyin Ağa yaptırmıştır.⁴¹⁵ Zaviye son olarak 1975 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce tamir edilmiştir.⁴¹⁶ Şurahbil Zaviyesi, bugün sağlam bir vaziyette olup mesciti beş vakit namaz için ibadete açıktır.

Şurahbil Zaviyesi'nin bugünkü planından, aslında zaviyenin Şurahbil'e nispet edilen mezarın bulunduğu mescitteki, kubbe ile örtülü mihrap bölümün, doğuya doğru genişletilmesi ve avlunun etrafına diğer yapıların yerleştirilmesi ile teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü mescidin mihrabı, enlemesine gelişme gösteren harimin ortasına değil de Şurahbil'in mezarına çok yakın olarak yerleştirilmiştir. Dolayısıyla bu durum zaviyenin ana çekirdeğini kubbeye örtülü mekânın oluşturduğuna açıkça işaret etmektedir. Şurahbil Zaviyesi, avlusuyla birlikte dıştan dışa 27.85x24.10 m. ebadında dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir. Zaviye avlunun üç tarafındaki üç eyvan, güneydoğu köşedeki mescit güneydeki eyvanın batısında yer alan türbe ve doğudaki mutfak, kiler ile kuzeydeki hücrelerden oluşmaktadır.⁴¹⁷ Avlunun doğusundaki eyvan, mutfak ve kiler ile kuzeyindeki hücreler ve eyvanın avluya bakan cephelerinde muntazam kesme taş kullanıldığı hâlde, dış cephelerinde moloz taş kullanılmıştır.⁴¹⁸ Mescit ve mescidin batısındaki eyvan ile türbede ise sadece muntazam kesme taş kullanılmıştır.⁴¹⁹ Dolayısıyla gerek güneydeki eyvanda bulunan H. 1320/M.1902 yılına ait tamir kitabesi, gerekse mescide açılan kapının üzerindeki H.1332/M.1913 yılına ait başka bir kitabe eserin tamir gördüğüne işaret etmektedir. Buna göre zaviyenin en eski bölümlerinin avlunun kuzey ve doğu kanadı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak kuzey ve güney eyvanlarından dışarıya pencere açılmadığı hâlde, doğudaki bu eyvandan dışarıya tıpkı hücreler, mutfak ve kilerde olduğu gibi mazgal bir pencere açılmaktadır. Hâlbuki eyvanda böyle bir pencereye hiç gerek yoktur. Dolayısıyla bu, eskiden burada bir hücrenin olduğu, ancak bu hücrenin daha sonraki tamirlerin birinde bugünkü eyvana dönüştürüldüğü ihtimalini akla getirmektedir.

Zaviyenin dikdörtgen planlı avlusuna batıdan girilmektedir.⁴²⁰ Avlunun güneydoğu köşesinde, içten içe 14.40x4.15 m. ebadındaki dikdörtgen planlı mescit yer almaktadır. Enlemesine gelişme gösteren tek sahnli mescite düz atkılı bir kapıdan girilmektedir. Kapının atkısında Kilis Ağası Hüseyin Ağa'nın H. 1332/M.

⁴¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Semavi Eyice, 'Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler', *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 23, İstanbul 1962-1963, s.26-27, 52.dipnot.

⁴¹² BOA, Ali Emiri, Ahmed I. 433.

⁴¹³ Evliya Çelebi, a.g.e., s.363.

⁴¹⁴ BOA, CE 26747.

⁴¹⁵ Dünder, age, s. 338-340.

⁴¹⁶ Bkz. *Vakıflar ve Vakıf Hizmetlerimiz Dergisi*, Ankara, 1978, s. 83.

⁴¹⁷ Dünder, age, s. 341, şekil: 29.

⁴¹⁸ Dünder, age, s. 342, resim: 328, 329.

⁴¹⁹ Dünder, age, s. 343. resim: 330.

⁴²⁰ Dünder, age, s. 343. resim: 331.

1913 yılına ait tamir kitabesi bulunmaktadır.⁴²¹ Bu kapının batısında, üzerinde hiçbir yazı bulunmayan bir mezar yer almaktadır.⁴²² Mihrap mihrabına açılan kapıdan mescite girilince sağ tarafta “Hz. Şurahbil”e⁴²³ nispet edilen bir sanduka bulunmaktadır.⁴²⁴ Ancak mezarda yatanın kimliğine ve ölüm tarihine ait hiçbir yazı yoktur. Sandukanın kuzeyinden avluya küçük bir pencere açılmaktadır. Mihrabın önünde kare planlı bir mekân oluşturularak burası, küçük bir kubbe ile örtülmüştür. Tamamen kesme muntazam ak taştan yapılmış olan kubbenin ağırlığı, doğu ve batı tarafta beşik tonozların sivri kemerleriyle yan duvarlara aktarılmaktadır.⁴²⁵ Kubbeye geçiş unsuru olarak pandantifler kullanılmıştır. Kubbenin kasnağı içten yuvarlak, dıştan ise sekizgendir. Kubbe ve kasnağında pencereye yer verilmemiştir. Dolayısıyla mescitin mihrap önü ve Şurahbil b. Hasene makamının bulunduğu bölüm oldukça karanlıktır. Kubbeyle örtülü mekânın sağ ve sol tarafı beşik tonozlarla örtülmüştür.⁴²⁶ Mescit toplam beş pencereden ışık almaktadır. Bu pencerelerden ikisi güneye, birisi doğuya diğer ikisi ise kuzeye açılmaktadır. Mescitin kuzey duvarındaki pencerelerden küçük olanı avluya açılırken, kuzeydoğu köşedeki büyük pencere eyvana açılmaktadır, pencerelerin hepsi de düz atkılı olup kuzeydoğu köşedeki pencerenin dışında kalan diğer dört pencerenin de harim tarafındaki alınlıkları sivri kemerlidir. Derin sade bir nişten ibaret olan mihrap, mescitin güney duvarının orta yerine değil de güneybatı köşesine yakın olarak yerleştirilmiştir. Mihrap nişi, mescitin güney cephesinden 2.20x0.96 m.’lik bir çıkıntı yapmaktadır. Profil demirden yapılmış asma muhdes minber, mihrabın sağında yer almaktadır. Mescitin batısında 4.10x4.85 m. ebadında bir eyvan bulunmaktadır. Sol üst köşesindeki kitabeye göre eyvan, H. 1320/M. 1902 yılında tamir edilmiştir. Eyvanın batısında içten içe 5.30. x 4.20 m. ebadında bir türbe mevcuttur. Türbenin basık kemerli kapısı avluya değil de batıya, dışarı açılmaktadır. Bir büyük bir küçük pencereden ışık alan türbe köşelerdeki ayaklara binen çapraz tonozla örtülmüştür. Türbede, İ. Hakkı Konyalı’nın Şeyh Muhammed adında birisine nispet edildiğini belirttiği⁴²⁷ ancak üzerinde hiçbir yazı olmayan bir sanduka bulunmaktadır.

Türbe, doğusunda yer alan eyvan ve mescitten yaklaşık 1.50 m. kadar daha alçaktır. Eyvan ve türbenin güney ve kuzey cepheleri aynı hizada olduğu hâlde, mescitin bu her iki cephesi de dışarı doğru çıkıntı yapmaktadır. Türbenin batısındaki minare 1960’lı yıllarda yapılmıştır. Mescitin kuzeyinde sivri kemerle, avluya açılan 2.96x5.00 m. ebadında bir eyvan bulunmaktadır. Eyvanın doğu duvarında dışarıya açılan bir mazgal pencere yer almakta, güney duvarındaki dikdörtgen plânlı başka bir pencere de mescite açılmaktadır. Bu eyvanın kuzeyinde kiler ve mutfak yer almaktadır.⁴²⁸ Mutfaka avlunun kuzeydoğu köşesindeki basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Beşik tonozla örtülü olan mutfak iki pencereden ışık almaktadır. Bu pencerelerden birisi kapının sağında olup basık kemerlidir. Doğru duvarında yer alan diğer pencere ise, üst seviyede olup mazgal şeklindedir. Mutfağın kuzey duvarında 1.20 m. genişliğinde, 0.70 m. derinliğinde bir ocak bulunmaktadır. Mutfağın güney duvarındaki kapıdan beşik tonozla örtülü kilere geçilmektedir. Kiler toplam iki pencereden ışık almaktadır. Avluya açılan pencere basık kemerli doğu duvarındaki ise mazgaldır.

⁴²¹ Dündar, age, s. 348, resim: 340.

⁴²² Dündar, age, s. 344, resim: 332.

⁴²³ Kaynaklarda “Şurahbil” adıyla on üç sahâbi zikredilmektedir. (Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe Fî Ma rifeti's Sahabe*, Cilt: 2, Kahire, 1970, s.511-516) Ancak araştırmalarımıza göre, Kilis ile irtibatı olan ve Evliya Çelebi nin Hz.Şurahbil olarak belirttiği sahâbinin “Şurahbil Hasene” olduğu anlaşılmaktadır. (Bkz. İbn Abdi'l-Ber, *El-İstlâb Fî Ma'rifeti'l-Ashab*, Cilt:2, Kahire Tarihsiz, s.698-701; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1985, 1/289, 4/98, 202, 899, 7/514; el-Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, (Çeviren: Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s.166, 167, 168, 173, 199); Geniş bilgi için bkz. Muammer Bayraktutar, “Temel Kaynaklardaki Yeri ve Hayatı Bağlamında Kilis'te Tanıdık Bir Sahâbi; Şurahbil b. Hasene”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Kilis, 2014/2, ss. 45-72.

⁴²⁴ Dündar, age, s. 344, resim: 333.

⁴²⁵ Dündar, age, s. 345, resim: 334.

⁴²⁶ Dündar, age, s. 345, resim: 335.

⁴²⁷ Konyalı, age, s. 509.

⁴²⁸ Dündar, age, s. 346, resim: 336.

Ayrıca mutfağın avluya bakan cephesinde iki, diğerinde ise bir tane olmak üzere, nefeslik şeklinde üç pencere daha bulunmaktadır. Muhdes helalar ve abdesthane avlunun kuzeydoğu köşesine yerleştirilmiştir. Avlunun kuzeyinde, beşik tonozlarla örtülü dört hücre bir de eyvan yer almaktadır.⁴²⁹ Sivri bir kemerle avluya açılan eyvan 2.90x4.30 m. ebadındadır. Hücrelere avludan basık kemerli birer kapıdan girilmektedir. Her dört hücrenin kuzey cephesine birer tane mazgal pencere konulmuştur.⁴³⁰ Ayrıca eyvanın doğusundaki ikinci hücre hariç, diğer üç hücrenin avluya bakan basık kemerli birer penceresi daha bulunmaktadır. Eyvanın doğusundaki ikinci hücreye, pencere yerine ocak yerleştirilmiştir. Ayrıca eyvanın hemen batısındaki hücrenin avluya bakan cephesinde, mutfak ve kilerde olduğu gibi nefeslik şeklinde küçük bir pencere daha mevcuttur. Avlunun kuzeyindeki hücrelerden sadece, eyvanın batısındaki hücrenin doğu duvarında bir tane dolap nişi bulunmaktadır. Şurahbil Zaviyesi'nin avlu zeminine beyaz taşlar döşenmiştir. Avlunun kuzeydoğu köşesine yakın bir yerde, bir de kuyu yer almaktadır. Zaviyenin; güney, doğu ve kuzey dış cephelerindeki taş çörtenler sadedir. Şurahbil Zaviyesi'nde herhangi bir tezyini unsur ve tezyinat yoktur. Şurahbil Zaviyesi, Kilis'te günümüze ulaşan mevcut iki tekkenin birisini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu tekke, Kilis'teki tekke ve zaviyeler hakkında genel olarak, bilgi edinmemizi sağladığı için önemlidir. Tekkenin bahçesinin bulunmayışı, fakat geniş bir avluya sahip olması, bu tekkenin başka bir özelliğini teşkil etmektedir. Zaviyenin mesciti plan bakımından Kilis'teki mihrap önü kubbeli camilerden, Akcurun, Şeyh, Muallak ve Çalık camilerine benzemektedir.⁴³¹

2.1.3 Şeyh Efendi Tekkesi

Şeyh Efendi Tekkesi, Bölük Mahallesi'nde Kurtağa Caddesi'ndedir. Caddeden avluya açılan kapısındaki kitabesine göre H. 1275/M.1858 yılında yapılmıştır.⁴³² Ancak mescitinin son cemaat mahallindeki H. 1276/M. 1859 tarihli bir başka kitabeden, tekkenin mescit ile beraber inşasının 1859 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır.⁴³³ Tekke bahçesinin güneybatı köşesindeki türbe, üzerindeki kitabeye göre H.1298/M.1880 yılında inşa edilmiştir.⁴³⁴ Tekkenin bânisi, 1819 yılında Kilis'te dünyaya gelen Hacı Mehmet Efendi'nin oğlu Abdullah Sermest Efendi'dir.⁴³⁵ Nakşibendi Tarikatı'na bağlı olan Abdullah Sermest Efendi, Kilis'te 1858-1859 yıllarında tekkesini inşa ettirerek vefatına kadar (1880) bu tekke de irşâd faaliyetlerini sürdürmüştür. Abdullah Sermest Efendi, Kilis'te yaptırmış olduğu bu tekke için şunları vakfetmiştir:⁴³⁶ 1-Büyükkütah Mahallesi'nde tahtani yedi oda bir ahır, üstlerinde on dokuz odası bulunan Baytazzade hanımı, 2-Bu hanın etrafındaki 18 dükkânı, 3-Kuzeye bakan fevkâni bir kahvehaneyi, 4-Şeyhler Mahallesi Eşref Kasteli'ndeki bir fırını. Tekkenin, mimarı hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Şeyh Efendi Tekkesi oldukça geniş bir bahçenin doğusunda yer almaktadır. Tekke, bahçenin doğu tarafına sıralanan altı derviş hücresi, bu hücrelerin güneyindeki bir zikir evi veya mescit, hücrelerin üzerindeki mütevazı bir şeyh evi ile bahçenin güneybatı köşesindeki türbeden oluşmaktadır.⁴³⁷ Tekkede yapı malzemesi olarak kesme taşın yanı sıra moloz taş da kullanılmıştır. Tekkeye Kurtağa Caddesi'ne açılan, doğudaki basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapıyı çevreleyen sivri kemerin altında tekkenin inşa

⁴²⁹ Dündar, age, s. 346, resim: 337.

⁴³⁰ Dündar, age, s. 347, resim: 338.

⁴³¹ Dündar, age, s. 336-348.

⁴³² Dündar, age, s. 350, 351, 358, resim: 347

⁴³³ Dündar, age, s. 351, 358, resim: 348.

⁴³⁴ Dündar, age, s. 351, 352, 359, resim: 349.

⁴³⁵ Abdullah Sermest Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Konyalı, age, s. 523-524.

⁴³⁶ Hacı Mehmet Efendi oğlu Tâzebâyâde Şeyh Hacı Abdullah Efendi'nin Vakfiyesi, 609/24 numaralı M.A.D, s.278, VGM Arşivleri, Ankara

⁴³⁷ Dündar, age, s. 354, şekil: 30.

kitabesi yer almaktadır.⁴³⁸ Portalden uzun bir dehlize, buradan da tekkenin avlusuna geçilmektedir. Hücrelerin üzerine, modern tarzda yapılmış olan şeyh evine, dehlizin karşısındaki merdivenlerden çıkılmaktadır. Dehlizin güneyinde ise derviş hücreleri sıralanır.⁴³⁹ Hücrelerin basık kemerli kapıları avluya açılmaktadır. Bu hücreler, batıya açılan basık kemerli birer pencereden ışık almaktadır. Ancak dehlizin solundaki hücreden dehlize, küçük bir pencere daha açılmıştır. Bu hücrenin kuzey, güney ve batı duvarlarında küçük birer dolap nişi bulunmaktadır. Kuzeyden üçüncü hücrenin güney duvarında da iki tane dolap nişi yer almaktadır. Diğer üç hücrede dolap nişine yer verilmemiştir. Mescidin kuzeyindeki hücre diğer beş hücreye göre daha büyüktür. Bu hücrenin de güney duvarında küçük bir dolap nişi bulunmaktadır. Diğer hücreler birer pencere ile aydınlatılırken bu hücre, iki pencereden ışık almaktadır. Bu pencerelerden birisi avluya, diğeri ise mescidin son cemaat mahalline açılmaktadır. Bu hücreye, son cemaat mahalline açılan basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Avlunun güneydoğu köşesinde yer alan mescidin küçük bir de son cemaat mahalli bulunmaktadır. Büyük bir sivri kemerle avluya açılan son cemaat mahallinin batı tarafı kapalıdır. Ancak buraya, bahçeye açılan basık kemerli bir pencere yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinden basık kemerli bir kapı ile harime geçilmektedir.⁴⁴⁰ Kapının sağ tarafında harime açılan yine basık kemerli bir pencere bulunmaktadır. İçten içe 7.00x6.20 m. ebadındaki harim, ortadaki serbest sütunla iki yanda ise birer gömme sütuncenin birbirine bağlanan iki sivri kemerle iki şahına bölünmüştür. Böylece mescit, kibleye paralel iki şahından meydana gelen bir harim ve bu harimin kuzeyindeki tek kemerli son cemaat mahalline sahip bir plan şeması arz etmektedir. Mescit ikisi batı, ikisi de güney cepheye açılmış olan, basık kemerli toplam dört pencereden ışık almaktadır.⁴⁴¹ Harimin ortasındaki mihrap kemerli sade bir nişten ibarettir. Mescit ve hücrelerin tonoz örtüleri 1985 yılında kaldırılarak tabla beton atılmıştır. Tekkenin derviş hücrelerinde, mescidinde ve türbesinde hiçbir tezyinata yer verilmemiştir. Türbedeki çiniler 1990 yılına aittir. Tekkenin derviş hücreleri ve mescidinin tonoz örtüleri 1985 yılında kaldırılarak tabla beton atılmıştır. Türbe 1987 ve 1990 yılında tamir edilerek, dış cepheleri açık ve koyu kahve renkli muntazam kesme taşlarla, iç cepheleri ise çini panolarla kaplanmıştır. Bugün tekkenin altı derviş hücresi, mesciti ve türbesi sağlam bir vaziyette olup halkın ziyaretine açıktır. Şeyh Efendi Tekkesi, büyük bir bahçe içerisinde yer alan mütevazı ve sade bir eserdir.

Türbe: Tekkenin bânisi Şeyh Abdullah Sermest Efendi, vefat edince tekkenin avlusunda inşa edilen dıştan dışa 12.10 x 6.80 m. ebadındaki türbesine defnedilmiştir.⁴⁴² Munzatom kesme taştan yapılan türbe, birbirine bitişik iki mekândan meydana gelmektedir. Batıdaki bir kubbeye, doğudaki ise çapraz tonozla örtülmüştür. Türbeye kuzey cephedeki bir kapıdan girilmektedir.⁴⁴³ Kuzey cephedeki bu kapı çapraz tonozla örtülü mekâna açılmaktadır. Çapraz tonoz dört köşedeki ayaklara binmektedir. Bu mekân, güney ve doğu cephelere açılan küçük iki pencereden ışık almaktadır.⁴⁴⁴ Burada, Şeyh Abdullah Sermest Efendi'nin aile fertlerine ait yedi sanduka bulunmaktadır. Bu mekânın batı duvarındaki bir kapıdan, batıdaki kubbe ile örtülü mekâna geçilmektedir. Kubbeye geçiş unsuru olarak tromp kullanılmıştır. Burası kuzey ve güney cephelere açılan, küçük iki pencereden ışık almaktadır. Bu mekânda beş sanduka bulunmaktadır. Güney taraftaki büyük sanduka Şeyh Abdullah Sermest Efendi'nin, üçüncüsü Mehmet Vâkıf Efendi'nin büyük kardeşi Mustafa Vâkıf Efendi'nin dördüncüsü Şeyh Sermest Efendi'nin eşi Hanım'ın, beşincisi ise Mehmet Vâkıf Efendi'nin kız kardeşi Şâhu Hanım'ındır. Türbe, 1987 ve 1990 yılında olmak üzere iki defa tamir edilmiştir.

⁴³⁸ Dündar, age, s. 355, resim: 341.

⁴³⁹ Dündar, age, s. 349, 355, resim: 342.

⁴⁴⁰ Dündar, age, s. 344, resim: 343.

⁴⁴¹ Dündar, age, s. 349, 356, resim: 344.

⁴⁴² Bkz. Dündar, age, s. 354, şekil: 30.

⁴⁴³ Dündar, age, s. 349, 357, resim: 345.

⁴⁴⁴ Dündar, age, s. 357, resim: 346.

1987 yılındaki tamirde, türbenin dış cepheleri, açık ve koyu kahve renkli muntazam kesme taşlarla, 1990 yılında ise iç kısmı çinilerle kaplanmıştır.⁴⁴⁵

2.2 Günümüze Ulaşamayan Tekke ve Zaviyeler

2.2.1. Bekir Dede Zaviyesi: Karaali Mahallesi'ndeki bu zaviye, 20.12.1937 tarihinde Vakıflar Müdürlüğü'nce ihaleye verilerek aynı tarihte 15 Türk lirasına satılmıştır.⁴⁴⁶ Zaviyenin türbesi dışında günümüze hiçbir şey kalmamıştır.⁴⁴⁷

2.2.2. Hz. Talha Zaviyesi: Meşetlik Mahallesi'ndeki Hz. Talha Zaviyesi, 17.12.1937 tarihinde Vakıflar Müdürlüğü'nce ihaleye verilerek aynı tarihte 125 Türk lirasına satılmıştır.⁴⁴⁸ Cüneyne Camisi'nin güneybatısındaki Ağalarağası Sokağı'nda, içerisinde Hz. Talha (a.s.) ve Zübeyr (a.s.)'e nispet edilen iki yatırlı muhdes bir hücre mevcuttur.⁴⁴⁹ Büyük bir ihtimalle, 1937 yılında satılan ve günümüze ulaşamayan Hz. Talha Zaviyesi burada bulunmaktaydı.⁴⁵⁰

2.2.3. Parsa Sultan Zaviyesi: Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 22 Şaban 1015/M. 23 Aralık 1606 tarihli bir vesikadan, Kilis'teki Parsa Hatun olarak bilinen bir zaviyenin bulunduğu ve bu zaviyenin zaviyedarlığına Hüseyin Efendi adlı bir kişinin atandığı anlaşılmaktadır.⁴⁵¹ Ayrıca, H. 7 Rebiyülahır 1026/M. 14 Nisan 1617 tarihli başka bir belgede de bu zaviyenin adına rastlanması⁴⁵² Kilis'te böyle bir zaviyenin varlığını teyit etmektedir. Her iki vesikada da Parsa Hatun Zaviyesi'nin hangi mahallede olduğu belirtilmemiştir. Ayrıca, araştırmalarımız süresince bu zaviyeye dair daha sonraki kayıtlarda herhangi bir bilgiye rastlamadık.⁴⁵³

2.2.4. Revhaniye Zaviyesi: Abdioymağı Mahallesi'ndeki bu zaviyeyi ve zaviyeye bitişik mescidi, yine aynı mahalle sakinlerinden ve Nakşibendi Tarikatı Şeyhlerinden Musallizâde Şeyh Hacı Mustafa Şakir Efendi yaptırmıştır. Şeyh Hacı Mustafa Şakir Efendi, bu zaviye ve mescidin ilelebet yaşaması için bir vakıf kurarak şunları vakfettiği: 1- Abdioymağı Mahallesi'nde iki oda bir mutfak ve bir mağazadan müteşekkil tek katlı bir ev. 2- Bu evin bitişğinde iki odalı ve bir mahzenli fevkani bir ev. 3- Mescit ile zaviyenin altlarında bulunan iki mahzen ile bir dükkân. 4- Tepebaşı adlı mevkideki otuz beş zeytin ağacı. 5-Dutlu mevkisindeki on zeytin ağacı. 6- Armutlu mevkisindeki üç yüz otuz taban üzüm bağı ile bu bağdaki otuz beş zeytin ağacı. 7- Yedidağ mevkisindeki iki bağ ve bu bağlarda bulunan zeytin ağaçları ve daha birçok zeytinlikler ve bağlar. Bâni Mustafa Şakir Efendi vakfiyesinde, bu mallardan elde edilecek gelirin kurmuş olduğu vakıf, zaviye ve zaviyenin mescidi için sarf edilmesini istemektedir. Vakfiyede, zaviye ve mescit hakkında verilen bilgilerden, mescidin zaviyeye bitişik olduğu ve zaviye ile mescidin altlarında iki mahzen ve bir dükkânın bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵⁴ İ. Hakkı Konyalı, bu zaviyenin Kilis Vakıflar Müdürlüğü'nde bulmuş olduğu vakfiyesinin H. 25 Muharrem 1139/M. 22 Eylül 1725 tarihli olduğunu zikretmektedir.⁴⁵⁵ Ancak bizim Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivleri'nde tespit etmiş olduğumuz vakfiye H. 1309/M. 1891 yılına aittir. Konyalı'nın belirttiği vakfiyedeki bilgilerle bizim tespit ettiğimiz vakfiyedeki bilgiler birbirini

⁴⁴⁵ Dündar, age, s. 349-350.

⁴⁴⁶ HSKD, s. 62, 182.

⁴⁴⁷ Dündar, age, s. 362.

⁴⁴⁸ HSKD, s. 62, 182.

⁴⁴⁹ Dündar, age, s. 364, resim: 351.

⁴⁵⁰ Dündar, age, s. 362.

⁴⁵¹ BOA, CE 2304.

⁴⁵² BOA, Ali Emiri, Ahmed I. 433.

⁴⁵³ Dündar, age, s. 360.

⁴⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. Musallizâde Şeyh Hacı Mustafa Şakir Efendi'nin Vakfiyesi M.A.D, 7/593, s.266- 267; Türçesi: M.A.D., 29/614, 61.Vakfiye, s. 109.

⁴⁵⁵ Konyalı, age, s.277-378.

tutmaktadır. Revhaniye Zaviyesi, Vakıflar Müdürlüğü'nce 20.12.1937 tarihinde ihaleye çıkarılarak 250 Türk lirasına satılmıştır.⁴⁵⁶ 1937 yılında 250 lira gibi yüksek bir meblağa satılan Abdioymağı Mahallesi'ndeki bu eserin şehrin merkezine yakın kıymetli bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Kilis'te yaptığımız araştırmalar neticesinde bu zaviye hakkında hiçbir bilgi elde edemediğimiz gibi yerini dahi tespit edemedik.⁴⁵⁷

2.2.5. Şemûn Nebî Zaviyesi: Eski kayıtlarda "Sibat" olarak zikredilen bugünkü Nureddin Mahallesi'ndeydi. Hurûfât defterlerinde belirtildiğine göre, bu zaviyenin mescidine H.1155-1156/M.1742-1743 yılında bazı görevliler tayin edilmiştir.⁴⁵⁸ Kilis Vakıflar Memurluğu'nda bulunan Maaş Defterleri'ndeki kayıtlara göre ise bu mescidin görevlilerine 1922 yılına kadar maaş ödenmiştir.⁴⁵⁹ Bu bilgilerden hareket ederek Şemûn Nebî Zaviyesi'nin 1742 ile 1922 yılları arasında mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Evliya Çelebi'nin hakkında hiçbir bilgi vermediği zaviye, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 20.12.1937 tarihinde ihale ile 15 Türk lirasına satılmıştır.⁴⁶⁰ Zaviyeden günümüze türbesinden başka hiçbir şey kalmamıştır.⁴⁶¹

2.2.6. Şeyh Ahmed Zaviyesi: Hurûfât defterlerindeki kayıtlarda "*Kıbeli*" olarak zikredilen bugünkü Çaylak Mahallesi'ndeki Şeyh Ahmed Zaviyesi, 13.5.1940 tarihinde Vakıflarca ihaleye verilerek, aynı tarihte 10 Türk lirasına satılmıştır.⁴⁶² Şeyh Hilâl Camisi'nin doğusundaki Şeyh Ahmdt ve Şeyh Muhammed Türbesi'nden Şeyh Ahmed Zaviyesi'nin bu türbenin yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Hatta türbenin Şeyh Ahmed Zaviyesi'ne ait olduğunu söyleyebiliriz. Türbe günümüze ulaştığı hâlde, zaviyeden hiçbir şey kalmamıştır.⁴⁶³

2.2.7. Şeyh İyd Zaviyesi: Hurûfât defterlerindeki H. 1174/M. 1760 yılına ait bir kayıтта "Kilis'in Kana Mahallesi'nde Şeyh İyd" adıyla bilinen bir zaviyenin bulunduğu zikredilmektedir.⁴⁶⁴ Daha sonraki kayıtlarda bu zaviye hakkında herhangi bir bilgiye rastlayamadığımızdan ve zaviyeden günümüze hiçbir şey kalmadığından dolayı yerini tam olarak tespit edemedik. Fakat bugünkü Kürtler Camisi'nin bulunduğu mahalle ve civarı eski kayıtlarda "*Kana Mahallesi*" olarak zikredildiğine göre⁴⁶⁵ bu zaviye, muhtemelen Kürtler Camisi'nin yakınlarında yer almaktaydı.⁴⁶⁶

2.2.8. Şeyh Kırbaç Zaviyesi: Arslan Mahallesi'ndeki Şeyh Kırbaç Zaviyesi, 20.12.1937 tarihinde Vakıflarca ihaleye verilerek, aynı tarihte 40 Türk lirasına satılmıştır.⁴⁶⁷ Kilis'te, yaptığımız araştırmalar neticesinde Arslan Mahallesi Hafaf Çeşmesi Sokağı'nda, içerisinde bir yatır bulunan muhdes bir hücre tespit ettik. Mahalle sakinleri bu hücredeki mezarın Şeyh Kırbaç'a ait olduğunu söylemektedirler. Ancak hücrede hiçbir kitabe yoktur. Büyük bir ihtimalle, günümüze ulaşamayan Şeyh Kırbaç Zaviyesi burada bulunmaktaydı.⁴⁶⁸

⁴⁵⁶ HSKD, s.62, 182.

⁴⁵⁷ Dündar, age, s. 361.

⁴⁵⁸ HD, Defter no: 1104, s. 76.

⁴⁵⁹ Kilis Vakıflar Memurluğu H. 1135-1341/M. 1916-1922 Yılları Maaş Defteri, s. 54, 64, 143.

⁴⁶⁰ HSKD, s. 62, 361.

⁴⁶¹ Dündar, age, . 360, 361.

⁴⁶² HSKD, s. 182.

⁴⁶³ Dündar, age, s. 362, 363.

⁴⁶⁴ HD, Defter no: 1106, s.94.

⁴⁶⁵ HD, Defter no: 553, s.230; Defter no: 1102, s.33; Defter no: 1101, s.21, Defter no: 555, s.255.

⁴⁶⁶ Dündar, age, s. 362.

⁴⁶⁷ HSKD, s. 62, 182.

⁴⁶⁸ Dündar, age, s. 363, 365, resim: 352.

2.2.9. Şeyh Muhammed Arabî Tekkesi: Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde “Şehrin batısında, bir büyük tekke daha vardır, burada Şeyh Muhammed Arabî ve Rittali deyu meşhur bir zat yatar. Ashab-ı Kiramdandır. Bunlar, Hazret-i Peygamberin zamanında bir rıtl (batman) hurma tayin edildiğinden Muhammed Rittalî deyu meşhurdur.”⁴⁶⁹ şeklinde bilgi vermiş olduğu, tekkeden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Ancak bugün burada bir türbe mevcuttur. Evliya Çelebi bu türbede yatan kişinin, sahabe-i kiramdan Şeyh Muhammed Arabî adlı bir sahabenin olduğunu belirttiği hâlde, bugün halk arasında bu kişi ve bu türbe “Şeyh Muhammed Bedevî” olarak bilinmektedir.⁴⁷⁰

2.2.10. Şeyh Muhammed Ensârî Tekkesi: Osmanlı Arşivleri'nde tespit ettiğimiz H. 23 Zilkade 1160/M. 26 Kasım 1747 tarihli bir belgede Şeyh Muhammed Ensârî Zaviyesi'nin harap olduğu ve vakfının bulunmadığı belirtilirken⁴⁷¹, H. 15 Şevval 1189/M. 9 Aralık 1775 tarihli bir başka vesikada “Kilis'te vaki' Mehmed Ensârî Hazretleri Tekkesi” olarak geçen tekke için Halep Gümrük Malı'ndan verilmek üzere taâmiye talep edildiği zikredilmektedir.⁴⁷² 1747 yıllarında zaviye olarak bilinen eser daha sonraki yıllarda tekke olarak kaydedilmiştir. Her iki belgede tekkenin bulunduğu mahalle belirtilmemektedir. Ancak hurûfât defterlerindeki H. 1222/M. 1807 yılına ait bir kayıttan, Şeyh Muhammed Tekkesi'nin “Kana Mahallesi”nde olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷³ Eski kayıtlarda “Kana” olarak zikredilen bu mahalleye bugün “Yenimahalle” denilmektedir. Yenimahalle'deki İslâm Bey Parkı'nın içinde “Şeyh Muhammed Ensârî” ismiyle bilinen bir de türbe bulunmaktadır. Muhtemelen bu türbe buradaki tekkeye aittir. Evliya Çelebi gerek bu tekke gerekse türbe ve Şeyh Muhammed Ensârî hakkında herhangi bir bilgi vermediğine göre muhtemelen Şeyh Muhammed Ensârî Tekkesi, 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Bugünkü İslâm Bey Parkı'na dahil edilen Şeyh Muhammed Ensârî Tekkesi'nden günümüze hiçbir şey kalmamıştır.⁴⁷⁴

2.2.11. Şeyh Muhammed Simâtî Tekkesi: Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre bu tekke şehrin güneyindedir. Burada aydınlık bir kubbe içinde Şeyh Muhammed Simâtî isminde, Hazreti Peygamber'in çeşniğirbaşısı yatmaktadır. Hazreti Peygamber'in sofrasını (simatını) döşediği için kendisine simâtî denilmiştir. Hazreti Peygamber'in ashabından olup, Hazreti Ebu Bekir'in halifelîği zamanında şehit düşmüştür. Bunun yanında Şeyh İzzeddin ve Şeyh Yusuf, bir küçük kubbede yatmaktadırlar. Bu tekkeye, her vakit gelen fakirler ağarlanırlar ve kendileri için ekmek mevcut olurdu.⁴⁷⁵ Bugün Kilis'in güneyinde, yaklaşık 3 km. kadar uzaklıkta bağ ve bahçeler içerisinde “Şeyh Mansur Türbesi” diye bilinen bir türbe mevcuttur. Ancak bu türbe geçirmiş olduğu tamirler neticesinde tamamen betondan yenilenmiştir. Evliya Çelebi'nin belirtmiş olduğu tekke ve türbe muhtemelen burada bulunmaktaydı. Fakat gerek tekkeden gerekse, türbeden günümüze hiçbir şey kalmamıştır.⁴⁷⁶

2.2.12. Şeyh Yusuf Zaviyesi: Helvacıoğlu Mahallesi'ndeki Şeyh Yusuf Zaviyesi, 20.12.1937 tarihinde Vakıflarca ihaleye verilerek, aynı tarihte 10 Türk lirasına satılmıştır.⁴⁷⁷ Kilis'te yaptığımız araştırmalarda günümüze ulaşamayan bu zaviyenin yerini tespit edemedik.⁴⁷⁸

⁴⁶⁹ Evliya Çelebi, age, s. 363.

⁴⁷⁰ Dündar, age, s. 360.

⁴⁷¹ BOA, CE 19461.

⁴⁷² BOA, CE 29789.

⁴⁷³ HD, Defter no: 553, s.232.

⁴⁷⁴ Dündar, age, s. 361, 362.

⁴⁷⁵ Evliya Çelebi, age, s. 363.

⁴⁷⁶ Dündar, age, s. 360.

⁴⁷⁷ HSKD, s. 62, 182.

⁴⁷⁸ Dündar, age, s. 363.

3. TÜRBELER

Kilis'te Canbolad Paşa Türbesi dışındaki türbeler, Osmanlı türbe mimarisinin hiçbir dönemine benzememektedir. Ayrıca kare planlı olan bu türbeler, gerek işçilik gerekse örtü bakımından da fazla bir önem taşımamaktadır. Bunlar, içlerindeki kişilere atfedilen mezarların dört taraftan sade duvarlarla çevrilerek, basit birer kubbeyle örtülmesi sonucu oluşturulan halk yapılarıdır. Fakir malzemeden yapılması ve itinalı işçilik arz etmemeleri birçok tamirlere maruz kalmalarına sebep olmuştur. Bu türbelerin inşa veya tamirlerine ait herhangi bir kitabe yoktur. Ayrıca sandukalarda yatan kişiler hakkında da hiçbir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla bu yapıları tarihlendirmek oldukça güçtür. Plan ve mimarilerinden hareketle yapılacak olan tarihlendirmeler de sağlıklı neticelere götürmeyebilir. Canbolad Paşa Türbesi, Altıgen planlı gövdesi, altlı üstlü pencereleri ve kurşun kaplamalı kubbesiyle birlikte Osmanlı devri türbe mimarisinin özelliklerini taşıyan Kilis'teki türbeler içerisinde tek örnektir. Tazebayzâde Şeyh Abdullah Efendi Türbesi (1880)'ni, Şeyh Abdullah Efendi Tekkesi'ni anlatırken ele aldığımızdan burada tekrar ele alınmamıştır. Burada kronolojik olarak şu türbeler hakkında bilgi verilmiştir: Bekir Dede, Canbolad Paşa, Şeyh Ahmed ve Şeyh Muhammed, Şeyh Muhammed Ensârî, Şeyh Muhammed Bahaeddin ve Muhammed Şahabeddin, Şeyh Muhammed Bedevî, Şeyh Mansur ve Şemûn Nebi türbeleri.

3.1. Bekir Dede Türbesi: Karaali Mahallesi'nde olup kuzeyinden Türbeler Sokağı geçmektedir. Muntazam kesme sarı taştan kare planlı olarak inşa edilmiş olan Bekir Dede Türbesi, bir kubbe ile örtülüdür.⁴⁷⁹ Türbeye Türbedar Sokağı'ndan açılan basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Kapının sol tarafında basık kemerli bir pencere, pencerenin de sol tarafında sivri kemerli bir niş bulunmaktadır. Türbe, kuzey cephedeki sadece bu pencereden ışık almaktadır. Türbeyi örten kubbe tamamen taştan yapılmış olup dışardan betonla sıvanmıştır. Kubbe doğrudan doğruya duvarlara oturmayıp dört tarafa yerleştirilmiş olan kemerlere oturmaktadır. Bu kemerler vasıtası ile kubbenin ağırlığı dört köşeye yerleştirilmiş olan gömme ayaklara aktarılmaktadır. Türbede üzerinde hiçbir yazı olmayan bir sanduka bulunmaktadır. Türbenin kuzey cephesindeki kitabe taşında Türkçe olarak "Erenlerden Köfteci Bekir Dede" yazılıdır. Dolayısıyla türbenin kitabesi olmadığından buradaki sandukanın kime ait olduğu ve türbeyi kimin yaptırdığı bilinmemektedir. Hurufât defterlerinde zikredilmeyen Bekir Dede Türbesi, muhtemelen 20. yüzyılın başlarında yapılmıştır.⁴⁸⁰ Hayrat Satış Kütük Defteri'ndeki bir kayıttan bu türbenin civarında "*Bekir Dede Zaviyesi*" adında bir zaviyenin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸¹ Ancak zaviyeden günümüze hiçbir şey kalmamıştır.⁴⁸²

3.2. Canbolad Paşa Türbesi: Canbolad Paşa Camisi'nin avlusunda, caminin kible duvarının önündedir. Camisi ile beraber aynı yapı malzemesini taşımakta sarımsı renkte muntazam kesme taştan yapılmıştır. Ancak yer yer siyah taş da kullanılmıştır. Türbe altıgen planlıdır.⁴⁸³ Basık kemerli kapısı doğuya açılmaktadır. Kapının kemer ve yanlarında siyah ve sarı taş nöbetleşe olarak kullanılmıştır.⁴⁸⁴ Altıgen gövdenin her bir cephesine yerleştirilen pencerelerde de siyah ve sarı taşların aynı şekilde kullanıldıkları görülmektedir. Kapı ve pencerelerin etrafları, dışarıya hafif çıkıntı yapmaktadır. Altıgen gövdenin her bir cephesine altlı, üstlü iki pencere yerleştirilmiştir. Alt sıradaki pencereler düz atkılı oldukları hâlde üsttekiler sivri kemerlidir. Alt pencereler daha büyük olup dikdörtgendir. Türbenin kuzeybatıya bakan cephesindeki, pencerenin atkısı üzerinde atkının boyunca uzanan siyah, beyaz ve sarı renkli taşlardan zıvanalı bir silme bulunmaktadır. Aynı şekildeki silmeler, Tekke Camisi'nin kuzey cephesindeki pencerelerin alınlıklarında

⁴⁷⁹ Dündar, age, s. 316, şekil: 27.

⁴⁸⁰ Dündar, age, s. 317, resim: 309, 310.

⁴⁸¹ HSKD, s. 62, 182.

⁴⁸² Dündar, age, s. 348.

⁴⁸³ Dündar, age, s. 25, şekil: 1.

⁴⁸⁴ Dündar, age, s. 23, 68, resim: 80.

Paşa Hamamı'nın portalinde ve batı cephesinde, Tuğlu Hamamı'nın kuzey ve doğu cephelerinde de görülmektedir. Ayrıca türbenin altıgen gövdesini ortadan yaklaşık 0.40 m. eninde, çepeçevre sade bir kuşak dolanmaktadır. Türbe, tuğladan yapılmış bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbeye geçiş unsuru olarak altıgen gövdenin, her bir köşesine üçer tane hafif mukarnas yerleştirilmiştir. Doğrudan duvarlara oturan ve dışardan kurşun kaplı kubbe yer yer çatlaklar görülmektedir.⁴⁸⁵ Türbenin içinde kitabsiz üç tane ahşap sanduka bulunmaktadır.⁴⁸⁶ Aynı şekilde türbenin kitabesi de yoktur. Canbolad Paşa'nın vakfiyesinde bu türbenin bir bakıcısının (türbedarı) olduğu zikredilmektedir.⁴⁸⁷ Bu türbeyi, külliyesinin bir parçası olarak kendisi için yaptıran Canbolad Paşa, 1570-73 yıllarında yapılan Kıbrıs kuşatmalarına katılır ve büyük bir başarı gösterir.⁴⁸⁸ Kesin ölüm tarihi bilinmemektedir. Kıbrıs'tan döndükten kısa bir süre sonra vefat ettiği ve Tekke Camisi'nin haziresine gömüldüğü belirtilmektedir.⁴⁸⁹ Ayrıca, Hâmi isminde bir şairin yazdığı, türbede asılı tarihsiz bir levhada, Canbolad Paşa'nın burada gömülü olduğu anlatılmaktadır.⁴⁹⁰

3.3. Şeyh Ahmed ve Şeyh Muhammed Türbesi: Şeyh Ahmed ve Şeyh Muhammed Türbesi, Abdioymağı Mahallesi'nde olup kuzeyinden Sabri Bey Sokağı doğusundan Cüneyne Camisi Sokağı geçmektedir. Hayrat Satış Kütük Defteri'nde 13.5.1940 tarihinde satıldığı belirtilen Şeyh Ahmed Zaviyesi'nin ⁴⁹¹ bu türbenin civarında olduğu anlaşılmaktadır. Türbe birtakım tamirlere maruz kalarak günümüze ulaştığı hâlde zaviyeden hiçbir şey kalmamıştır.. Evliya Çelebi'nin, "...*Hacı Halil Mescidi dibinde bir kubbe-i âli içinde Şeyh Ahmed ve Şeyh Muhammed hazretleri erbabı softadandırlar...*" ⁴⁹² şeklindeki ifadesinden bu türbenin kubbeli olduğu ve türbenin içerisindeki iki sandukadan birisinin Şeyh Ahmed'e diğerinin ise Şeyh Muhammed'e ait oldukları anlaşılmaktadır. Kuzey cephedeki basık kemerli bir kapıdan girilen kare planlı Şeyh Ahmed ve Şeyh Muhammed Türbesi, Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi kubbe ile örtülmüştür.⁴⁹³ Kubbenin ağırlığı, dört cephedeki köşeye yerleştirilen gömme ayaklara aktarılmaktadır. Kubbeye geçiş unsuru olarak pandandifler kullanılmıştır. Güney duvarında derin ve sade bir nişten ibaret olan mihrap bulunmaktadır. Türbenin sadece batı duvarında küçük bir pencere bulunmaktadır. Yalnız bu pencereden ışık alan eserin içi aydınlık değildir. Türbede yapı malzemesi olarak sadece taş kullanılmış olup kubbe dıştan betonla sıvanmış, saçaklar da betondan yapılmıştır. Türbede Şeyh Ahmed ve Şeyh Muhammed'e ait oldukları zikredilen iki sanduka bulunmaktadır. Sandukalardan birisi batı duvarındaki pencerenin sağında diğeri ise solunda yer almaktadır.⁴⁹⁴ Sandukaların üzerinde hiçbir yazı olmadığından hangisinin Şeyh Ahmed'e hangisinin Şeyh Muhammed'e ait olduğu bilinmemektedir. Şeyh Ahmed ve Şeyh Muhammed'in kimlikleri hakkında da herhangi bir bilgi mevcut değildir. Evliya Çelebi'nin ifadelerine uyan

⁴⁸⁵ Dünder, age, s. 69, resim: 81, 82.

⁴⁸⁶ Dünder, age, s. 70, resim: 83.

⁴⁸⁷ Canbolad Paşa'nın Vakfiyesi, M.A.D: 21/29 (603), s.307, Türçesi: Defter no.- 2103, s.272. 77 Eyice, "Canbolad Bey Türbesi", s. 143. Canbolad Bey in, Magosa Arsenal Burcu nun altındaki mezarı yıkılınca türbe şeklinde yeniden inşa edilmiştir. (Bkz.: Abdüsselâm Uluçam, "Kıbrıs'taki Türk Eserlerinin Mimari Özellikleri", Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu Gazi Magosa, 28 Ekim-2 Kasım 1991, Ankara 1993, s. 174, 182, Resim: 44)

⁴⁸⁸ Yusuf Küçükdağ, "Kilis Mevlevihanesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, İstanbul 2004, s. 263-264; Semavi Eyice, "Canbolad Bey Türbesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 14; Canbolad Bey'in, Magosa Arsenal Burcu'nun altındaki mezarı yıkılınca türbe şeklinde yeniden inşa edilmiştir. (Bkz.: Abdüsselâm Uluçam, "Kıbrıs'taki Türk Eserlerinin Mimari Özellikleri", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu Gazi Magosa, 28 Ekim-2 Kasım 1991*, Ankara 1993, s. 174, 182, Resim: 44)

⁴⁸⁹ Metin Akis, "İ. Hakkı Konyalı Armağanına Katkı: Kilis Sancağı'nda Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi", *Şehirlerin Sevdalıları İ. Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya 2015, s. 396-397

⁴⁹⁰ Dünder, age, s. 70, resim: 84.

⁴⁹¹ HSKD, s. 184.

⁴⁹² Evliya Çelebi, a.g.e, s.363.

⁴⁹³ Dünder, age, s. 294-296, şekil: 22.

⁴⁹⁴ Dünder, age, s.297, resim: 292, 293.

türbenin muhtemelen 17. yüzyılın ortalarına doğru yapılmış olabileceğini söyleyebiliriz. Çok sade olan yapıda herhangi bir tezyini unsur bulunmamaktadır.⁴⁹⁵

3.4. Şeyh Muhammed Ensârî Türbesi: Yenimahalle’de, İslâm Bey Parkı’nın içinde Şeyh Muhammed Ensari’ye atfedilen bir türbe bulunmaktadır.⁴⁹⁶ Bu türbe kubbe ve damı betondan yapılmak, duvarları da sıvanmak suretiyle tanınmaz hâle getirilmiştir. Osmanlı Arşivleri’nden tespit ettiğimiz H. 23 Zilkade 1160/M. 26 Kasım 1747 tarihli bir vesikada “*Medîne-i Kilis’te beyne’l-mekâbir medfun eş-Şeyh Muhammed Ensârî hazretleri...*” şeklinde geçen bilgidен⁴⁹⁷, 1747 yılında Muhammed Ensârî Türbesi’nin henüz inşa edilmediği ve bugünkü türbenin yerinin eskiden mezarlık olduğu veya burada başka mezarların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Kübik türbeler grubuna giren eserle ilgili hurûfât defterlerindeki H. 1122/M. 1807 yılına ait bir kayıttan türbenin yanında bir de tekkenin yer aldığı anlaşılmaktadır.⁴⁹⁸ Ancak Osmanlı Arşivleri’ndeki 26 Kasım 1747 tarihli bir belgede burada Şeyh Muhammed Ensârî’ye ait bir zaviyenin olduğu belirtilmektedir.⁴⁹⁹ Her iki bilgidен Muhammed Ensârî Türbesi’nin muhtemelen 18. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁰⁰

3.5. Şeyh Muhammed Bahaeddin ve Muhammed Şahabeddin Türbesi: Şeyh Muhammed Bahaeddin ve Muhammed Şahabeddin Türbesi’nin batısından Dolappazarı Sokağı, kuzeyinden Cumhuriyet Caddesi geçmektedir. II. Abdülhamid Albümleri’nden elde ettiğimiz bir resimden bu türbenin kubbeye örtülü olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰¹ Cumhuriyet Caddesi’nin genişletilmesiyle bu türbenin yarısı yola katılmış, kare planı dikdörtgene, kubbesi de yarım kubbeye çevrilmiş kuzey cephesi ise yükseltilmiştir.⁵⁰² Bugünkü türbeye Cumhuriyet Caddesi’ne açılan basık kemerli bir kapıdan girilmektedir.⁵⁰³ Mevcut izlerden türbenin doğrudan duvarlara değil de sağır sivri kemerlere oturduğu anlaşılmaktadır. Kubbeye geçiş unsuru olarak tromp kullanılmıştır.⁵⁰⁴ Batı ve kuzey cephedeki iki küçük pencereden ışık alan türbe kesme taştan yapılmıştır. Türbede iki sanduka bulunmaktadır.⁵⁰⁵ Türbenin hiçbir yerinde ve sandukalarda, türbenin inşa tarihini ve sandukalarda yatan kişilerin kimliklerini bildiren kitabe yoktur. Ancak kuzey cephedeki Türkçe altı satırlık bir yazıda, burada medfun bulunan kişilerin Şeyh Mehmed Şahabeddin ile Şeyh Mehmed Bahaeddin Bağdâdî’nin olduğu ve H. 24/M. 644 yılında şehit düştükleri belirtilmektedir. Fakat kaynaklarda, bahsedilen bu kişiler hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁰⁶ Bu türbenin kubbe geçişleri 1880 yılında yapılan Şeyh Efendi Türbesi’nin kubbe geçişleri gibi trompdur. Dolayısıyla bu eser de 19. yüzyılda yapılmış olabilir.⁵⁰⁷

3.6. Şeyh Muhammed Bedevi Türbesi: Kilis’in batısındaki Kalleş Dağı’nın güneyinde, şehre Suriye topraklarına kadar uzanan yerlere hâkim olan bir tepenin üzerindedir. Şeyh Muhammed Bedevî Türbesi, dikdörtgen planlı olup merkezi mekân kubbe ile örtülmüştür.⁵⁰⁸ Kesme taştan yapılmış olan türbenin

⁴⁹⁵ Dündar, age, s. 294-295.

⁴⁹⁶ Dündar, age, s. 298-299, şekil: 23.

⁴⁹⁷ BOA, CE 19461.

⁴⁹⁸ HD, Defter no: 553, s. 232.

⁴⁹⁹ BOA, CE 19461.

⁵⁰⁰ Dündar, age, s. 298-300, resim: 284, 295.

⁵⁰¹ Dündar, age, s. 399, resim: 380.

⁵⁰² Dündar, age, s. 302, şekil: 24.

⁵⁰³ Dündar, age, s. 303, resim: 296.

⁵⁰⁴ Dündar, age, s. 303, resim: 297.

⁵⁰⁵ Dündar, age, s. 304, resim: 298.

⁵⁰⁶ Konyalı, a.g.e., s.508-509.

⁵⁰⁷ Dündar, age, s. 301.

⁵⁰⁸ Dündar, age, s. 306, şekil: 25.

saçaklarına dendanlar dizilmiştir.⁵⁰⁹ Bu dendanlardaki motifler soyut olmaları ve deliklerin yer alması gibi özellikleri bakımından Samerra ile alakalı olabilir.⁵¹⁰ Türbeye kuzey cephedeki basık kemerli bir kapıdan girilmektedir.⁵¹¹ İç mekân, ortada bir kubbe ile örtülü merkezi mekân ve yanlardaki beşik tonozlarla örtülü iki eyvandan oluşmaktadır. Kubbe dört taraftan da sağır sivri kemerlere oturmaktadır. Kubbeyeye geçiş unsuru olarak pendentifler kullanılmıştır. Kapının karşısında bir mihrap bulunmaktadır.⁵¹² Mihrabın güney ve kuzey tarafına birer pencere yerleştirilmiştir. Türbede bu pencerelerden başka doğu ve batı duvarlarına da birer pencere açılmıştır. Böylece üç cepheden de ışık alan türbenin içi aydınlıktır. Kapıdan girilince güneydeki eyvanın güneydoğu köşesinde üzerinde hiçbir yazı olmayan bir sanduka bulunmaktadır.⁵¹³ Türbenin kitabesi olmadığından bânisi, yapılış tarihi ve sandukanın kime ait olduğu bilinmemektedir. Ancak Evliya Çelebi'nin "*Şehrin batısında bir büyük tekke daha vardır. Burada Sahâbe-i kiramdan Şeyh Muhammed Arâbî ve Rittali diye meşhur bir zat yatar...*"⁵¹⁴ şeklindeki açıklamasından bu türbedeki sandukanın Şeyh Muhammed Arâbî ve Rittali diye bir meşhur sahabiye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü durumundan Şeyh Muhammed Bedevî Türbesi'nin bazı tamirler geçirdiği anlaşılmaktadır. Ancak, muhtemelen köşeler eskiden kalmadır. Türbe yapısıyla 14. yüzyılın ikinci yarısı izlenimini vermektedir.⁵¹⁵

3.7. Şeyh Mansur Türbesi: Kilis'in yaklaşık 3 km. güneyinde bağ ve bahçelerin içerisinde "*Şeyh Mansur*" adlı birisine atfedilen muhdes bir türbe bulunmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, "*Şeyh Mansur Türbesi*" adı altında bir türbeden bahsetmemektedir. Ancak Evliya Çelebi, şehrin kıblesinde aydınlık bir kubbe içinde Şeyh Mehmet Simâtî isminde Hazreti Peygamber'in çeşnigirbaşının yattığını, Hazreti Peygamber'in sofrasını (simatını) döşediği için kendisine *simâtî* denildiğini, her vakit tekkesine gelen fakirlerin ağırlandıklarını, Hazreti Peygamber'in ashabından olup Hazreti Ebubekir'in halifeliği zamanında şehit olduğunu söyler. Bunun yanında Şeyh İzzeddin ve Şeyh Yusuf'un bir küçük kubbede yattıklarını da ilave eder.⁵¹⁶ Evliya Çelebi'nin zikretmiş olduğu Şeyh Mehmed Simâtî'nin türbesi ve tekkesi ile Şeyh İzzeddin ve Şeyh Yusuf'un Türbesi'nden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Bu tekke ve türbeler, muhtemelen bugünkü muhdes Şeyh Mansur Türbesi'nin civarında yer almaktaydı.⁵¹⁷

3.8. Şemûn Nebî Türbesi: Nureddin Mahallesi'ndedir. Doğusundan Medrese Sokağı, güneyinden Hasırcı Sokağı geçmektedir. Türbenin üç tarafı evlerle çevrilmiş olup sadece doğu cephesi açıktır. Muntazam kesme taştan yapılmıştır. Türbeye doğu cephedeki düz atkılı bir kapıdan girilmektedir. Kapının sağ ve sol tarafında yine düz atkılı iki pencere bulunmaktadır. Hem kapının hem de pencerelerin alınlıkları, silmelerle dışarı çıkıntı yapan üçgenler şeklinde tertiplenmiştir. Soldaki pencerenin atkısı üzerine bir taş rozet, üçgen alınlığına ise bir kabartma nebâti motif yerleştirilmiştir. Kapının sağ üst köşesinde H. 1303/M. 1885 yılına ait tamir kitabesi yer almaktadır.⁵¹⁸ Dikdörtgen planlı türbe, mescit ve sandukaların bulunduğu bölüm olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Doğü cephedeki kapıdan türbenin mescit bölümüne geçilmektedir.⁵¹⁹ Mihrap sade bir nişten ibarettir. Mihrap nişine ve mihrabın yan taraflarına sıva üzerine geometrik ve bitkisel motifli resimler yapılmıştır.⁵²⁰ Mehmed adında Kilisli bir hattat, mihrabın sağ ve sol tarafı ile batı duvarını,

⁵⁰⁹ Dünder, age, s. 307, resim: 299, 300.

⁵¹⁰ Bkz. Crewell, a.g.e., s.375, Resim: 242.

⁵¹¹ Dünder, age, s. 307, resim: 300.

⁵¹² Dünder, age, s. 308, resim: 301.

⁵¹³ Dünder, age, s. 308, resim: 302.

⁵¹⁴ Evliya Çelebi, age, s. 363.

⁵¹⁵ Dünder, age, s. 305.

⁵¹⁶ Evliya Çelebi, age, s. 363.

⁵¹⁷ Dünder, age, s. 309.

⁵¹⁸ Dünder, age, s. 312, resim: 303.

⁵¹⁹ Dünder, age, s. 311, şekil: 26.

⁵²⁰ Dünder, age, s. 312, resim: 304.

Allah'ın 99 ismini dört büyük meleğin ismini, Ashab-ı Kehf'in isimlerini, bazı ayet ve hadisleri içeren yazılarla doldurmuştur. Mescit bölümünün batı duvarında bir dolap nişi bulunmaktadır.⁵²¹ Mescidin kuzeyinde yer alan sandukaların bulunduğu bölüm, ortada serbest dikdörtgen planlı bir ayağa yanlarda ise gömme ayaklara binen iki sivri kemerle mescide açılmaktadır.⁵²² Bu bölüm ortadan bir kemerle ikiye bölünmüş olup soldaki küçük bir kubbe ile örtülü olduğu hâlde, sağdaki, mescidin üst örtüsünde olduğu gibi tabla betonla örtülmüştür. Fakat bazı izler ve mescide açılan bugünkü sivri kemerden, burasının eskiden beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Her iki bölümde de birer sanduka bulunmaktadır.⁵²³ Üzerlerinde hiçbir yazı olmayan sandukaların kimlere ait oldukları bilinmemektedir. Mescidin duvarlarında olduğu gibi sandukaların bulunduğu bölümlerin duvarlarında ve kubbeye örtülü bölümün kubbeye intikal organı olan pandantiflerinde de birtakım yazılar yer almaktadır. İnşa kitabesi olmayan türbenin doğu cephesindeki kapının sağ üst köşesinde 4 mısralık ta'lik yazılı bir tamir kitabesi bulunmaktadır.⁵²⁴ 1885 yılında Pololu Muhammed Efendi tarafından tamir ettirilen Şemûn Nebi Türbesi, 1958 yılında da mahalli dernekçe onararak bugünkü hâle getirilmiştir. Hurûfât defterlerindeki Şemûn Nebi Zaviyesi'ne ait kayıtlar 18. yüzyıl tarihlidir.⁵²⁵ Muhtemelen türbede bu yüzyılda yapılmıştır.⁵²⁶

DEĞERLENDİRME

1-Cami ve Mescitler

Kilis'te dinî mimariye ait eserler içerisinde en fazla cami ve mescit yapılmıştır. Kayıtlardaki bilgilerden, Osmanlı döneminde Kilis'te 55 cami ve 10 mescidin bulunduğu anlaşılmaktadır. Camilerden sadece 11 tanesi günümüze ulaşabilmiş, 13 tanesi Cumhuriyet döneminde yapılan tamirlerle eski şekillerini kaybetmiş, diğer 31 tanesi ise yok olmuştur. Mescitlerden yalnız Mevlevîhâne Mescidi ile Şurahbil Zaviyesi'nin mescidi günümüze gelebilmiştir. Kilis, Suriye ile aynı coğrafi bölgede bulunması nedeniyle, Osmanlı ve daha önceki devirlerde devamlı surette Halep'e bağlı kalmıştır. Dolayısıyla Kilis'in Suriye ile ilişkisinin siyasî ve ticarî alanlarla sınırlı kalmadığı, sanat ve mimaride de kuvvetli olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Kilis'teki en eski planın ilham kaynağı, Şam Ümeyye ve Halep Ulu camileridir. Kilis'te, Tekke Camisi hariç diğer bütün camilerde bu yolla giren yatay plan şeması tatbik edilmiştir. Tekke Camisi, bânisi Canbolad Bey'in sarayda terbiye görmesi ve İstanbul'da yetişmesi itibarıyla istisnâî bir durum arz etmektedir. Yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı Kilis camilerinde, "*Kare planlı, tek kubbeli cami ve mescitler*" ve "*Kibleye paralel olarak uzanan cami ve mescitler*" olmak üzere iki plan tipi uygulanmıştır.⁵²⁷

a) Kare Planlı, Tek Kubbeli Cami ve Mescitler: Bu plan tipinde Kilis'te iki eser bulunmaktadır. Birisi Tekke Camisi, diğeri ise Mevlevîhâne Mescidi'dir. Tekke Camisi (1553) Canbolad Paşa Külliyesi'nin merkez yapısıdır. Cami, kuzeydeki beş kemerli son cemaat yeri ve kare planlı bir harimden oluşmaktadır. Son cemaat yeri beş küçük kubbeye harim bir büyük kubbeye örtülmüştür. Sekiz destekle taşınan kubbeye köşe tromplarla geçilmektedir. Harimin Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine küçük birer hücre yerleştirilmiştir. Kilis'te başka benzer örneği olmayan Tekke Camisi'nin planı, bu tip camilerin prototipi sayılan İstanbul Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camisi (1551), Diyarbakır Behram Paşa Camisi (1564-1572), Tokat Ali Paşa Camisi (1572/73) ve Halep Osman Paşa Camisi planlarıyla aynı özelliklere sahiptir. Kilis Mevlevîhâne Mescidi (16. yüzyılın ortaları) kare planlı olup orta mekân "L" şeklindeki dört ayak

⁵²¹ Dündar, age, 313, resim: 305.

⁵²² Dündar, age, s. 313, resim: 306.

⁵²³ Dündar, age, s. 314, resim: 307.

⁵²⁴ Dündar, age, s. 314, resim: 308.

⁵²⁵ HD, Defter no: 1104, s. 76.

⁵²⁶ Dündar, age, s. 309-310.

⁵²⁷ Dündar, age, s. 545.

üzerine sivri kemerlerle oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin etrafı dört yandan tonozlarla çevrilmiş ve köşelere birer küçük kubbe konulmuştur. Mevlevîhâne Mescidi'nin bu merkezi plan şeması, Erzurum Lala Paşa Camisi (1562/63) ve Gaziantep Tekke Camisi (1639)'nde de tatbik edilmiştir.⁵²⁸

b) Kibleye Paralel Olarak Uzanan Dikdörtgen Planlı Camiler: Yukarıda bahsedilenlerin dışında kalan Kilis'teki diğer bütün cami ve mescitlerde bu plan tipi tatbik edilmiştir. Kilis'teki bu cami ve mescitleri, "*Enine gelişme gösteren mihrap önü kubbeli cami ve mescitler*" ve "*Çapraz tonoz örtülü camiler*" olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Kilis'te kibleye paralel olarak uzanan dikdörtgen planlı ve mihrap önü kubbeli camilerin ilk örneği 1388 yılında tamir edilen Ulu Cami'dir. Ulu Cami, iki sahnalı enlemesine gelişme gösteren kubbenin doğu ve batısındaki bölümler çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kilis'te Ulu Cami ile başlayan yatay dikdörtgen plan şeması buraya Suriye'den gelmiştir. Zira Şam Emeviye Cami (750/15) de enlemesine gelişme gösteren bir plan şemasına sahiptir. Bu bakımdan Kilis Ulu Camisi, Şam Emeviye Camisi ile benzer yönleri mevcuttur. Aynı şekilde Kilis Ulu Camisi'nin harimi kuzeydeki avluya, Şam Emeviye'de olduğu gibi kemerlerle açılmakta olup bu kemerlerin araları Kilis'te kapı şeklinde tanzim edilmiştir. Şam Emeviye Camisi'nin avlusu üç taraftan revaklarla çevrili olduğu hâlde, Kilis Ulu Cami avlusunun sadece kuzeyinde revak bulunmaktadır. Avlunun doğu ve batısına ise medrese hücreleri yerleştirilmiştir. Şam Emeviye Camisi kibleye paralel olarak uzanan üç sahnalı olduğu hâlde, Kilis Ulu Camii iki sahnalıdır. Ayrıca Şam Emeviye'de yatay uzanan üç sahnı ortadan, mihrap mihverine dikey olarak uzanan, transeptli başka bir sahnı kesilmektedir. Kilis Ulu Camii'nde, Şam Emeviye'deki bu transeptli sahnı yerini kubbeyle örtülü merkezi bir mekân almıştır. Kilis Ulu Cami aynı şekilde, enlemesine gelişme gösteren planı, son cemaat yerinin olmayışı, mihrap önü mekânı kuzey cephesinin hafif yüksek tutulması nedeniyle burada bir transeptin olduğu izlenimini vermesi ve harimin avluya bakan cephesindeki kemer gözlerinin kapı biçiminde tanzim edilmesi gibi birtakım özellikleriyle de Halep Ulu Cami (8. yy. ilk çeyreği)'ne benzemektedir. Aynı zamanda Kilis Ulu Cami, yukarıda zikredilen bütün bu özellikleri yanında mihrap önü kubbesinin iki sahnı boyunca uzanması ve avlu düzeni bakımından da Artuklu camilerinden Mardin (1176-1186) ve Kızıltepe (1209) Ulu camileriyle de benzerlikler arz etmektedir. Kayıtlardan Kilis Ulu Cami avlusunun kuzeyindeki revakların "*Şafîiler Mescidi*" olarak kullanıldığını öğrenmekteyiz. Osmanlı döneminde, Diyarbakır Fakih ve Ali Paşa camilerinde olduğu gibi caminin dışında Şafîiler için ayrı bir mescit yapıldığı hâlde, Mardin ve Diyarbakır Ulu camilerinde "*Şafîiler Mescidi*" avlunun kuzeyine alınmıştır. Bu anlayışa uygun olarak Kilis'te de böyle bir tatbikata gidildiği görülmektedir. Ulu Cami, enlemesine gelişme gösteren önü kubbeli planıyla kendisinden sonra inşa edilen Kilis camilerinden Akcurun (16.yy.), Muallak (16.y.y.sonları), Şeyh(1569) camileri ile Şurahbil Zaviyesi Mescidi'ni etkilemiştir. Ancak Ulu Cami iki sahnalı olduğu hâlde bu camilerin hepsi de tek sahnalıdır. Dolayısıyla bu camilerin, mihrap önü kubbeleri ve ebatları küçüktür. Muallak Camisi'nde mihrap önü kubbesinin doğu ve batı tarafında kalan bölümler, Ulu Cami'de olduğu gibi çapraz tonozlarla, diğer camilerde ise beşik tonozlarla örtülmüştür. Ulu Cami'nin son cemaat yeri olmadığı hâlde Şurahbil Zaviyesi Mescidi ve Muallak Cami hariç, Akcurun, Çalık ve Şeyh camilerinin son cemaat yerleri mevcuttur. Dikdörtgen planlı Kilis camilerinden Kadı (16.yy. ortaları) Hacı Derviş, Pirlıoğlu, Eski Tabakhane, Hasan Attar ve Hevacıoğlu camileri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Türk mimarisinde kibleye paralel olarak gelişme gösteren camilerden Urfa Ulu Cami (12. yy. üçüncü çeyreği)'in mihraba paralel üç sahnı ve son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Dolayısıyla Urfa Ulu Cami ile Kilis Kadı Camisi arasında, gerek plan gerekse çapraz örtüleri bakımından benzerlikler mevcuttur. Fakat Urfa Ulu Cami'nin mihrap önü, küçük bir kubbeyle örtüldüğü hâlde, Kadı Camisi'nde kubbeye hiç yer verilmemiştir. Aynı şekilde her iki cami arasında bir başka farklılık ise, Urfa Ulu Cami'nin üç sahnalı Kadı Cami'nin ise iki sahnı olmasıdır. Kadı Camisi, çapraz tonozlarla örtülü, kibleye paralel, iki

⁵²⁸ Dündar, age, s. 545.

sahinın planı bakımından Gaziantep Eyüboğlu, Ali Neccar ve Alaybey camileriyle de benzer özelliklere sahiptir. Çapraz tonoz örtülü Kilis camilerinden Tabakhane ve Pirlioğlu camileri de kibleye paralel iki sahnıdır. Ancak Tabakhane Cami eski şekliyle günümüze ulaşmamıştır. Kilis'te Kadı Camisi geleneğini, kendisinden sonra inşa edilen Pirlioğlu Camii (17. yy. ortasına doğru) ile sürdürmüştür. Pirlioğlu Camisi'nin planıyla Gaziantep Handan Bey (1788), Ahmet Çelebi (1673) ve Ömer Şeyh (1698) camilerinin planları arasında benzerlikler bulunmaktadır. Hacı Derviş Cami (1551) tek şahın hâlinde kibleye paralel olarak uzanan, çapraz tonoz örtülü camilerin Kilis'teki ilk örneğidir. Bu planın daha sonra Hasan Attar (18.yy.) ve Helvacıoğlu (1903) camilerinde de uygulandığı görülmektedir. Kilis'te enlemesine gelişme gösteren tek sahnı camilerden Cüneyne ve Hindioğlu (16. yy. ilk yarısından sonra) camileri ahşap örtülüdür. Eski şekilleriyle günümüze ulaşan Kilis camilerinden sadece Ulu, Muallak ve Helvacıoğlu camilerinin son cemaat mahalleri yoktur. Kilis camilerinin hepsi de avluludur. Avlularda revak yerine, medrese hücreleri bulunmaktadır.⁵²⁹

Kilis'te Osmanlı devrine ait on dokuz tane minare bulunmaktadır. Bu minarelerden sadece Hacı Derviş Camisi'nin minaresi tahrip olmuş, diğerleri sağlamdır. Minarelerin hepsi de tek şerefelidir. Dört köşeli kaideleri pahlıdır. Ancak, sadece Tekke Camisi minaresinin kaide köşeleri mukarnaslıdır. Kaideden sonra hiçbirinde yüksek papuca yer verilmemiştir. Ancak yalnız Akcurun Camisi minaresinin papucu yaklaşık 0.40 m. yüksekliğinde olup sekizgendir. Kilis'in diğer bütün minarelerinde, papuç yerine yuvarlak bir silme ile yetinilmiştir. Kilis'teki minareleri gövdelerine göre “yuvarlak” ve “çokgen” olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Tekke Camisi minaresi, esas itibarıyla silindirik gövdeli olmakla birlikte, tam yuvarlak olmayıp çokgendir. Gövdede üç bilezik bulunmaktadır. Bu minare, Kilis'teki minareler içerisinde en yüksek olanıdır. Hacı Derviş, Kadı, Hindioğlu, Şeyh Süveyden, Pirlioğlu, Murtaza Ağa, Hasan Attar ve Şeyh camilerinin minareleri yuvarlaktır. Bu minarelerden Şeyh Süveyden ve Hasan Attar hariç, diğerlerinin şerefe altları mukarnaslarla doldurulmuştur. Ayrıca Hacı Derviş ve Hindioğlu Camisi minarelerinin şerefeleri dört sütuna oturan küçük bir kubbe ile kapatılırken, Kilis'teki diğer bütün minareler petek ve külahlıdır. Ancak Şeyh Cami minaresinin peteği oldukça kısadır. Akcurun, Şeyh Hilâl, Tabakhane, Kürtler, Çalık, Muallak, Cüneyne, Ulu, Şeyhler ve İbrahim Efendi Medresesi camilerinin minareleri çokgen gövdelidir. Bu minareler içerisinde, Şeyhler Camisi minaresi sekizgen hantal gövdesi ve kısa peteği ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Çokgen gövdeli bu minarelerden Çalık ve Şeyhler Camisi minaresi iki kuşaklı, Akcurun ve Ulu camilerinin minareleri ise birer kuşaklıdır. Bu minarelerin şerefe altları da mukarnaslarla doldurulmuştur. Şeyh Hilâl, Çalık, Tabakhane ve İbrahim Efendi Medresesi camilerinin minarelerinde çini levhalar bulunmaktadır. İbrahim Efendi Medresesi Camisi'nin minaresi, gerek şerefe altındaki, gül bezek, rozet ve palmet motiflerinden oluşan tezyini kuşağı, gerekse külah ve peteğini oluşturan taşların bir sıra sola bir sıra sağa meyilli olarak örülmesinden dolayı, diğer çokgen gövdeli minarelerden ayrılmaktadır.⁵³⁰ Kilis'teki bütün minareler taştan yapılmış olup, tuğlaya hiç yer verilmemiştir. Kilis minareleri İstanbul'daki minareler kadar ince ve zarif olmayıp hantaldır. Ancak, bu hantallık, Suriye ve Mısır'daki minareler kadar değildir. Dolayısıyla geçiş bölgesinde yer alan Kilis minareleri, bu özellikleriyle hem İstanbul hem de Mısır'daki minarelerden ayrılmaktadır. Böylece Osmanlı ve Memlûklü sanatının ilk temasta bulunduğu bölgede, her iki sanat anlayışının da bazı unsurları alınarak farklı form içeren minareler yapılmıştır. Bu durum, bu bölgeye ait bir özelliktir.⁵³¹

⁵²⁹ Dündar, age, 545-547.

⁵³⁰ Minarenin kaidesinde altı kollu yıldız motifi bulunmaktadır. Türk-İslam sanatında geniş bir kullanım alanı bulan altı kollu yıldız motifi ile yapıdaki motifin Türk süsleme sanatlarındaki yeri hakkında detaylı bilgi için bkz. Akın Tercanlı, “Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Cami Minaresi”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 26/64 (Haziran 2023), 187-200.

⁵³¹ Dündar, age, s. 555-556.

Kilis'te 16. yüzyılda yapıldıkları bilinen orijinal iki mihrap bulunmaktadır. Bu mihraplardan bir tanesi Mevlevîhâne'nin Semâhânesi'nde diğeri ise Tekke Camisi'ndedir. Her iki mihrap da yarım daire şeklindedir. Semâhâne'nin atnalı kemerli mihrabının bordürleri ve alınlığı kalem işleriyle, Tekke Camisi'nin ki ise renkli mermerlerden yapılmıştır. Ayrıca Tekke Camisi'nin mihrap nişinde ma'kili bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Her iki mihrabın nişi gerek renkli mermer süslemeleri gerekse geçme motifleriyle Zengî ve Memlûklü sanatının tesirlerini taşımaktadır. Ulu Cami'nin mihrabındaki mukarnaslar her ne kadar 16. yüzyıl mukarnaslarını andırsa da mihrap, 1924 yılındaki tamirde yenilenmiştir. Hurma ağacı ve gül motifli sütun başlıklarının bu tamire ait olduğunu tahmin etmekteyiz. Tekke Camisi'nin yarım daire şekilli mihrabının iki yanındaki sütuncelerin başlıkları mukarnaslı olup orijinaldir. Mihrapta herhangi bir süslüme yoktur. Günümüze ulaşan Kilis camilerindeki bütün diğeri mihraplar çok sade birer nişten ibaret olup herhangi bir tezyini unsur ihtiva etmemektedir. Kilis camilerinden sadece Kadı Camisi'nin hariminde iki mihrap bulunmaktadır. Harimin batı kanadındaki sathî nişli mihrap 1889 yılına, diğeri ise 16. yüzyıla aittir. Akcurun Camisi'nin son cemaat yeri ile Ulu Cami'nin kuzeyindeki revaklı mekânlarda sade birer nişten ibaret ikişer tane mihrap yer almaktadır.⁵³²

Minberler: Kilis'te orijinal şekliyle günümüze ulaşan sadece bir tek minber vardır. Tekke Camisi'ndeki bu minber, 1553 tarihli olup tamamen renkli mermerden yapılmıştır. Gerek mermer işçiliği gerekse, bitkisel ve geometrik motifli kompozisyonlarla tezyin edilmiş olan minber harime girildiğinde hemen dikkatleri üzerine toplamaktadır. Bu minber Kilis'teki mermer minberlerin ilk ve son örneğidir. Eskiden Kilis'te elliye aşkın cami bulunduğu hâlde, Tekke Camisi'nin minberi dışındaki minberlerden hiçbirisi orijinal şekliyle günümüze ulaşamamıştır. Kilis'te, duvar içerisinden gizli bir merdivenle çıkılan balkon şeklindeki minberlerin de orijinal bir örneği günümüze ulaşmamıştır. Ancak, Cüneyne Camisi'nin güney duvarında, bugünkü muhdes minbere çıkılan bir merdiven bulunmaktadır. Muhtemelen burası özgündür. Ancak minberin balkon kısmı sonradan yenilenmiştir. Gaziantep ve Urfa'da da görülen bu tip minberler Kilis'te fazla benimsenmemiştir.⁵³³

Kilis camilerindeki mahfillerden sadece Tekke Camisi'ndeki iki mahfil özgündür. Her iki mahfil de harimin kuzeyinde yer almaktadır. Mahfiller balkon şeklinde olup ahşaptan yapılmıştır. Her ikisine de duvardaki gizli tek bir merdivenle çıkılmaktadır. Dolayısıyla üstteki mahfilin müezzine diğerrinin ise Canbolad Paşa'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Şayet alttaki mahfil kadınlara ait olmuş olsaydı mahremiyet göz önünde bulundurularak merdiveni ayrı bir yerden verilirdi. Mahfillerin altları geometrik şekilli kompozisyonlarla tezyin edilmiştir.⁵³⁴

2. Tekke ve Zaviyeler

Kayıtlardaki bilgilerden, Kilis'te bir mevlevîhâne, dört tekke ve dokuz zaviye olduğu tespit edilmiştir. Ancak günümüze, Mevlevîhâne'nin sadece semahanesi, bir tekke ve bir de zaviye ulaşabilmiştir. Dolayısıyla Mevlevîhâne'nin, diğeri tekke ve zaviyelerin plan ve mimarileri hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ayrıca bu tekke ve zaviyelerin hangi tarikatlara ait olduğuna dair de herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat vakfiyesinde Revhâniye Zaviyesi'nin bir Nakşibendi Tarikatı Zaviyesi olduğu belirtilmektedir.⁵³⁵ Kilis'te hâlâ faaliyetlerini sürdüren Şeyh Efendi Tekkesi de Nakşibendi Tarikatı'na aittir. Şurahbil Zaviyesi, Kilis'te planı bilinen tek zaviye olmasıyla önem taşımaktadır. Zaviye dikdörtgen büyük bir avlunun güneydoğusundaki mescit, kuzey ve doğusundaki hücreler ile güneydeki eyvan ve türbeden ibarettir. Ayrıca

⁵³² Dündar, age, s. 556.

⁵³³ Dündar, age, s.557.

⁵³⁴ Dündar, age, s. 557.

⁵³⁵ Dündar, age, s. 361.

kuzey ve doğuda da yine birer eyvan bulunmaktadır.⁵³⁶ Şurahbil Zaviyesi'nin inşasıyla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak zaviyenin mescidindeki mezar sahabilerden Hz. Şurahbil b. Hasene'ye atfedilmektedir. Hz. Şurahbil gerçekten buraya gömülü ise zaviye tamamen olmasa bile Hz. Şurahbil'in mezarının bulunduğu bölümün çok erken tarihlerde bu bölgelerdeki Türk hâkimiyetinden önce yapılmış olması mümkündür. Şayet zaviye bu dönemde yapılmadıysa, Türklerin Anadolu'yu fethetmeleriyle birlikte, böyle ulu kişiler için birçok şehir veya yüksek tepelere mekân mahiyetinde türbeler yapmaları ve zamanla bu türbelerin etrafında tekke ve zaviyelerin teşekkül ettiği devirlerde yapılmış olması da muhtemeldir. Zaten Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bilgilerden Şurahbil Zaviyesi'nin 17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Şurahbil Zaviyesi, bugünkü şekline uzun bir teşekkül devresinden sonra ulaşmıştır. Osmanlı döneminde birkaç defa tamir edilen zaviyenin doğu tarafındaki hücrelerden mescide bitişik hücrenin, bu tamirlerden birinde bugünkü eyvana dönüştürülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre eskiden zaviyenin bir güneyinde bir de kuzeyinde olmak üzere iki eyvanı bulunmaktaydı. Kayıtlarda bu eyvanların hangi amaçlara yönelik kullanıldığına dair herhangi bir bilgi yoktur. Ancak muhtemelen bunların yaz aylarında dışarıdan gelen misafirlerin barınması, sohbet etmek ve dinlenmek amacıyla inşa edilmiş olabileceklerini söyleyebiliriz. Zaviye, dergâh ve hanikâh gibi adlarla anılan, Anadolu'daki erken tarihli bu tip yapılar, kubbeli orta mekâna bağlanan eyvan ve odalardan oluşmaktadırlar. Farklı amaçları bünyelerinde toplayan bu eserler, uzun bir gelişme süresi göstererek devirlerinin abidevi yapılarından olmuşlardır. Değişik ilginç örneklerle rağmen, özellikle kapalı medreselerin, plan şemasına paralel bir gelişme göstermişlerdir. Bunlardan şu üç örneği verebiliriz: Konya Sahip Ata Hanikâhı (1279), Eretnalılar devrinde yapılan Mecitözü yakınındaki Elvan Çelebi Zaviyesi ile Niksar Çöreği Büyük Tekkesi (14. yy.) Sahip Ata Hanikâhı ve Elvan Çelebi Zaviyesi, şadırvanlı kapalı avluya açılan dört eyvanın etrafını çevreleyen odalardan, Çöreği Büyük Tekkesi ise ortadaki kapalı avluya güneydeki hariç, ana eksenlerde açılan üç eyvan ve köşe odalarından oluşmaktadır. Kilis Şurahbil Zaviyesi açık avlulu, hacimli planı tezyinatsız oluşu ve eyvanların simetrik olmayışı, sade yapısı, mescidinde yatırın bulunması gibi özellikleri bakımından zikretmiş olduğumuz bu üç yapıdan çok farklıdır. Ancak Şurahbil Zaviyesi'nde de hücrelerin arasına eyvanların yerleştirildiği dikkat çekmektedir. Anadolu'daki erken tarihli zaviyelerde, genellikle kapalı avlulu, eyvanlı medrese planları kullanıldığı hâlde, Şurahbil Zaviyesi planıyla, sanki açık avlulu, üç eyvanlı medrese planı intibamı vermektedir. Kilis'te günümüze ulaşan geç tarihli Şeyh Efendi Tekkesi (1858-59) ise büyük bir bahçenin doğusuna sıralanan altı derviş hücresi, bu hücrelerin güneyindeki mescit ve bahçenin güneybatı köşesindeki türbeden ibarettir.⁵³⁷ Tekke bu planıyla çok sade bir yapı olup, herhangi bir özelliğe sahip değildir.⁵³⁸

3. Türbeler

Tarihi kaynaklar ve mevcut eserlerden Kilis'te dokuz türbenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu türbelerden Şeyh Mahsur Türbesi tamamen yenilenmiştir. Kilis türbelerinden yalnız Canbolad Paşa (1553) ile Şeyh Abdullah Efendi (1880) türbelerinin inşa tarihleri bilinmektedir. Diğer türbeler makam mahiyetinde, kare planlı, kubbeyle örtülü çok sade yapılardır. Bunlar halk tarafından yapıldıklarından dolayı, belirli bir mimari üslup ve karakter arz etmemektedir. Dolayısıyla bunları sadece planları itibarıyla ele alıp değerlendirmek mümkündür. Tekke Camisi'nin güneyinde yer alan Canbolad Paşa Türbesi, cami ile bitişik olmayıp aralarında 0.60 m.'lik bir açıklık bulunmaktadır. Türbe, kubbe ile örtülü altıgen gövdesi ile Kilis'teki türbeler içerisinde başka bir örneği olmayan tek eserdir. Kilis'teki bütün türbeler tek katlı olup hiçbirisinde cenazelik yoktur. Ayrıca Şeyh Ahmet ve Şeyh Muhammed, Şeyh Muhammed Bedevî ve Şemûn Nebi Türbesi gibi sadece üç türbede mihrap bulunmaktadır. Evliya Çelebi'den ve kayıtlardaki bilgilerden her

⁵³⁶ Dündar, age, s. 341, şekil: 29.

⁵³⁷ Dündar, age, s. 354, şekil: 30.

⁵³⁸ Dündar, age, s. 540-550.

üç türbenin de bulunduğu yerde bir zaviye veya tekkenin olduğu anlaşılmaktadır. Bu üç türbenin mescit olarak da kullanıldıklarına dair kayıtlarda herhangi bir bilgi zikredilmemektedir. Fakat Şeyh Bedevî Türbesi'nde sanduka, yapının güneydoğu köşesine yerleştirilerek, namaz kılınacak veya başka amaçlar için kullanılacak olan hacim daraltılmamıştır.⁵³⁹ Bu durum Şemûn Nebi Türbesi'nde daha da belirgin bir şekilde ortaya çıkarak mescit ile sandukaların bulunduğu mekânlar birbirinden tamamen ayrılmıştır. Kare planlı türbe ortadan ikiye bölünerek kuzey taraf sandukalara güney taraf ise mescide tahsis edilmiştir.⁵⁴⁰ Bazı Osmanlı devri türbelerinde gördüğümüz revaklara Kilis türbelerinde hiç yer verilmemiştir.⁵⁴¹

SONUÇ

Kilis'te dinî mimariye ait 55 cami, 10 mescit, 8 türbe, 14 tekke ve zaviye, tespit edilmiştir. Ancak 11 cami, 2 mescit, 7 türbe, 1 tekke, 1 zaviye, günümüze ulaşmış, 13 cami, yapılan tamirlerle eski şekillerini kaybetmiş, geriye kalan diğer bütün eserler tamamen yok olmuştur. Kilis, coğrafi olarak Anadolu Türk sanatının Suriye ve Memlûklü sanatlarıyla ilk temasta bulunduğu bir bölgede yer almaktadır. Dolayısıyla Kilis'teki eserler bu coğrafi konumun etkisiyle, bir geçiş bölgesi özelliği taşımaktadır. Camilerde hâkim olan, yatay dikdörtgen plan şeması Emevî sanatının özelliklerini taşımaktadır. Ancak bu tip camilerden Ulu, Muallak, Akcurun ve Çalık gibi camilerin mihrap önlerinin birer kubbeyle örtülmesi, Karahanlıların Talhatan, Gaznelilerin Leşker-i Bazar Ulu camilerinin tesiri olarak Anadolu'ya giren ve Artukluların uygulamış oldukları cami planlarının bir tesiri olduğunu söyleyebiliriz. Kilis'te bu plan şemasının dışına çıkan bir cami bir de mescit bulunmaktadır. Cami, Canbolad Paşa Külliyesi'nin merkez yapısıdır. Sekiz destekli büyük bir kubbe ile örtülmüştür. Tekke Camisi bu plan ve mimarisi ile tamamen Osmanlı mimarisine aittir. Aynı şekilde, ortada "L" şeklinde dört ayağa binen merkezî bir kubbe ile örtülü Semâhâne de Osmanlı mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Bu her iki eser de 16. yüzyıla aittir. Dolayısıyla bu yüzyılda Osmanlı sanatı ile bütünleşme yolunda büyük gayretler sarf edilmiştir. Fakat aynı yüzyılın sonundan itibaren tamamen mahalli karakterler hâkim olarak Osmanlı'nın klasik üslubunu yansıtan hiçbir eser yapılmamıştır. Kilis'teki eserlerin geçiş bölgesine ait kendine özgü mahalli karakterler taşıdığını, en bariz bir şekilde minarelerde görmek mümkündür. Kilis'teki mevcut 19 minareden gerek yuvarlak, gerekse çokgen gövdeli olanlar, İstanbul minareleri gibi ince ve zarif olmayıp hantaldır. Ancak bu hantallık Suriye ve Memlûklü minareleri kadar değildir. Dolayısıyla Kilis minareleri o bölgeye has mahalli karakterler taşımaktadır. Canbolad Paşa Türbesi altıgen gövdesi, altlı üstlü pencereleri ve kubbesi ile Kilis'te benzeri olmayan tek türbedir. Diğer türbeler halk yapıları olup belirli bir üslup ve karakter arz etmemektedir. Kilis Mevlevîhânesi'nden günümüze sadece Semâhâne kalmıştır. Dolayısıyla Mevlevîhâne'nin diğer bölümlerinin plan ve mimarileri hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Şurahbil Zaviyesi ortadaki açık avlunun üç tarafına sıralanan hücreler üç eyvan, bir mescit ve bir türbeden ibarettir. Kilis'te, Selçuklu ve Osmanlı devri tekke ve zaviyeleri gibi ortadaki kapalı avlunun dört tarafına yerleştirilen dört eyvan ve hücreli plan şemasına sahip tekke veya zaviyenin yapılıp yapılmadığı tespit edilememiştir. Kilis'te, cephe mimarisi, proporsiyon ve süsleme bakımından en önemli eserler 16. yüzyıla aittir. Mevlevîhâne Mescidi ve Tekke Camisi cephe mimarisi bakımından önemli iki eserdir. Proporsiyon bakımından Kilis'te önem verilen tek eser Tekke Camisi'dir. Kilis'te en fazla renkli taş süslemeye burada yer verilmiştir. Bu süslemeler daha çok cephelerde taşların münâvebeli olarak örülmesiyle kendini göstermektedir. Fakat bitkisel ve geometrik motifli kompozisyonlardan oluşan tezyinat da görülmektedir. Kilis'teki renkli taş süslemeler Zengî ve Memlûklü sanatının tesirlerini taşımaktadır. Ancak buradaki tezyinat, Memlûklü eserlerinde olduğu gibi ağdalı girift ve

⁵³⁹ Dündar, age, s. 306, şekil: 25.

⁵⁴⁰ Dündar, age, s. 311, şekil: 26.

⁵⁴¹ Dündar, age, s. 549.

mübalâğalı değildir. Dolayısıyla Kilis'teki renkli taş süslemeler muhteva bakımından Memlûklü sanatından ayrılmaktadır.⁵⁴²

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri:

Cevdet Evkaf Tasnifi: 3027, 3166, 3464, 4359, 19461, 29789.

Cevdet Maarif Tasnifi: 3414, 8887.

Ali Emîri Tasnifi: İbrahim 41, Ahmed 1. 433.

2. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki Defterler

Hurûfât Defterlerleri: 552, 553, 555, 1101, 1102, 1104, 1105, 1091, 1113, 1114, 1115, 1119, 1147, 1216.

Halep Muhasebe Defterleri: 512.

Harameyn Defterleri: 1/734.

Mücedded Anadolu Defterleri: 21/29 (607), 29/614, 7/593.

3. Tapu Tahrir Defterleri

Defter no:171, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadîme Arşivleri, Ankara.

4. Kilis Vakıflar Memurluğu'ndaki Defterler: 1335-1341/1918-1922; 1926-1928 Yılları Maaş Defterleri.

5. Genel Eserler

Altun, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimârisi'nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978.

Altun, Ara, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahtarları İçin Bir Özet*, İstanbul, 1988.

Arık, Rüçhan Arık, *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 947, Sanat Eseri Dizisi: 9, Ankara, 1988.

Arık, Rüçhan-Oluş, *Anadolu Toprağının Hazinesi Çini; Selçuklu ve Beylikler Devri Çinileri*, İstanbul 2007.

Atasever, Gülümser, *Kilis'te Türk Mimari Eserleri*, (Basılmamış Lisans Tezi). İstanbul, 1969.

Bayraktutar, Muammer, "Temel Kaynaklardaki Yeri ve Hayatı Bağlamında Kilis'te Tanıdık Bir Sahâbî; Şurahbil b. Hasene", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Kilis, 2014/2, ss. 45-72.

Bebekoğlu, Sıdika-Mehmet, Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, Ankara, 2008.

Belâzurî, *Fütuhu'l-Bıldan*, (Çeviren: Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

Briggs, Martin S., *Muhammadan Architecture m Egypt and Palestlne*, Oxford, 1924.

Cresvell, K.A.C., *The Müslim Architecture of Egypt, Ayyubids And Ealy Bahrite Mamlûks (A.D.1171-1326)*, II, Oxford University Press 1959.

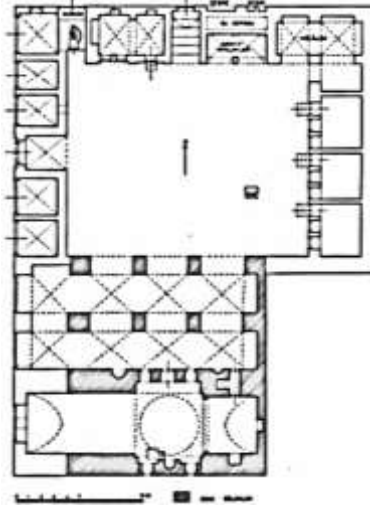
⁵⁴² Dündar, age, s. 568-569.

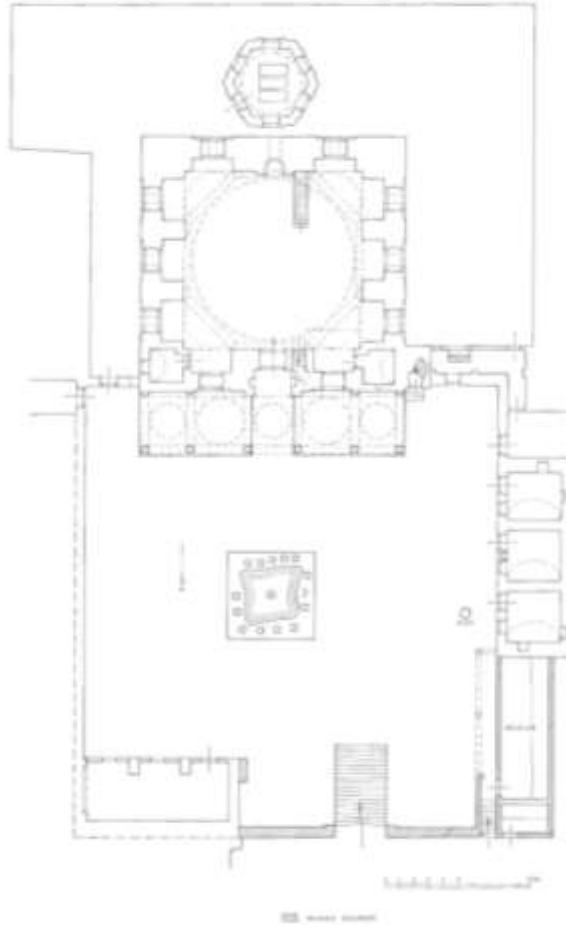
- Creswell-Allan, K.A.C.-J. W., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo, 1989.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1973.
- Çam, Nusret, "Müezzin Mahfilleri ve Gaziantep Camilerinin Ahşap Müezzin Mahfilleri", *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler*, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı Yayınları /1703, Özel-Kongre Dizisi / 20-1, ss.541-555.
- Çam, Nusret, "İslâm'da Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 21, İstanbul, 1990, ss. 375-394.
- Çam, Nusret, *Adana Ulu Camii Külliyesi*, Ankara, 1988.
- Çam, Nusret, 'Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler", *Belleten*, C.LII, Aralık 1988, Sayı 205'ten ayrı basım, Ankara 1989, ss.1683-1694.
- Çam, Nusret, *Ramazanoğulları Mimari Eserleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1979.
- Demiriz, Yıldız, "Mimar Sinan'ın Yapılarında Kalem İşleri", *VI. Vakıf Haftası, Türk Vakıf Medeniyeti Çerçevesinde "Mimar Sinan ve Dönemi" Sempozyumu*, 5-8 Aralık 1998, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 1989, ss. 315-324.
- Dündar, Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları/2255, Yayınları Dairesi Başkanlığı Osmanlı Eserleri Dizisi/7, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Dündar, Abdulkadir, "Geçmişten Günümüze Kilis Mevlevihanesi", *Ulusal Sempozyum Günümüzde Yurtiçi Mevlevîhanelerinin Durumu ve Konuları Bildiriler-Sunumlar 9-10 Aralık 2013*, Editörler: Ali Temizel, Nuri Şimşekler, Selman Karadağ, Konya, Aralık 2017, ss. 65-87.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Cilt: 9, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- Eyice, Semavî, "Zâviyeler ve Zâviye/i Câmiler", *İ.Ü.İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 23, İstanbul 1962-1963, ss.3-80.
- Eyice, Semavi, "Canbolad Bey Türbesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 14.
- Gabriel, Albert, *Monuments Turc D'Anatoite*, Cilt:II, Paris 1934.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlâna'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul, 1953.
- İbn Abdî'l-Ber, *El-İstlâb Fî Ma'rifeti'l-Ashab*, Cilt:2, Kahire Tarihsiz.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Cilt: 1, 4, 7, Beyrut, 1985.
- İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe Fî Ma rifeti's Sahabe*, Cilt: 2, Kahire, 1970.
- Konyalı, İ. Hakkı, "Beş Bin Liraya Satılan Cami", *Yeni İstiklâl*, Sayı: 270, 12 Ekim 1966, s. 89.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Abideleri ve Kitabeleri İle Kilis Tarihi*, İstanbul, 1968.
- Kuban, Doğan, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, İstanbul 2002.
- Kuran, Aptullah, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986.
- Küçükdağ, Yusuf, "Kilis Mevlevihanesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Osmanlı Araştırmaları, Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan-3*, Sayı: 24, İstanbul, 2004, ss. 257-287.
- Meinecke, Michael, "Syrian blue-and-white tiles of the 9th/15th century", *Damaszencr Mitteilungen*, 3, 1988, ss.203-214.

- Metin, Akis, "İ. Hakkı Konyalı Armağanına Katkı: Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi", *Şehirlerin Sevdalısı İ. Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya, 2015, ss. 391-404.
- Raby, Julian, "Diyarbakır, a rival to İznik", *İstanbul Mitteilungen*, 27/28, I-II, Tübingen 1977-78, , ss.439-459
- Sâi Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyan*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1315.
- Sözen, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971.
- Süreyya Eroğlu Bilgin, "Kilis Tekke(Canbolat Paşa) Cami ve Çini Süslemeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İKSAD II-International Conference on Social Sciences*, November 22-25, Gaziantep, 2018, ss. 1-20.
- Tanrıkorur, Barihüda , "Kilis Mevlevihanesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 26, İstanbul, 2002, ss. 8-10
- Tekin, Kemal Hakan, *Halep'te Türk İzleri (1516-1918) 402 Yıllık Osmanlı Hakimiyetinde Halep'te Cami, Tekke, Zaviye ve Türbeler*, 1. Baskı, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2014.
- Tektuna, Mehmet, *Hurûfât defterlerinde Kilis Sancağı 1690-1832 Sosyoekonomik ve Kültürel Yapı*, Kilis, 2020.
- Tercanlı, Akın, "Kilis Ulu Cami Süslemeleri", *Sosyal Bilimler Işığında, Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*, ed. Halil Aldemir, Mustafa Ayyıldız, Kilis, 2022, ss. 98-131.
- Tercanlı, Akın. "Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Cami Minaresi". *Dini Araştırmalar Dergisi*, 26/64 (Haziran 2023), 183-206.
- Timurtaş, Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi*, İstanbul, 1932.
- Tuncer, Orhan Cezmi, "Kilis Mevlevihanesi", *II. Milletler Arası Osmanlı Devleti'nde Mevlevîhâneler Kongresi*, 1993, ss. 259-264, çizim: 1-4, s. 267-268, fotoğraf: 1-8, s. 273-276.
- Uluçam, Abdüsselâm, "Kıbrıs'taki Türk Eserlerinin Mimarî Özellikleri", *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu Gazi Magosa, 28 Ekim-2 Kasım 1991*, Ankara, 1993, ss. 173-200.
- Uluçam, Abdüsselâm, *Irak'ta Türk Mimarisi Eserleri*, Ankara, 1989.
- Uysal, Ali Osman, Tokat'taki Osmanlı Camileri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu 2- 6 Temmuz 1986*, Tokat Valiliği İbn Kemal Araştırma Vakfı, Ankara, 1987, ss.313-365.
- Vakıflar ve Vakıf Hizmetlerimiz Dergisi*, Ankara, 1978
- Yenişehirlioğlu, Filiz, "Les revetement de ceramiques dans les edifices Ottomans de Diyarbakır au XVI e siede", *Ars Turcia, Akten des VI. Inetmalen Kongresses für Türkische Kunst*, Münih 1987, ss.368-393.
- Yusuf, Küçükdağ, "Kilis Mevlevihanesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, İstanbul, 2004, ss. 257-287.
- Zick-Nissen, Johanna, "Islamische Keramik", *Tetjens-Museum Düsseldorf In Zu Sanimenarbelt Mitdem Museum für Islamische Kunst*, Berlin 1971, ss.240-241.

EKLER

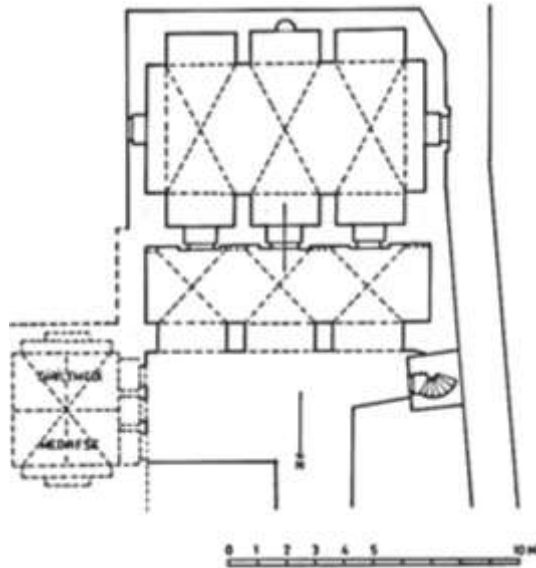
Ek. 1. Akcurun Camii'nin Rölöve Planı

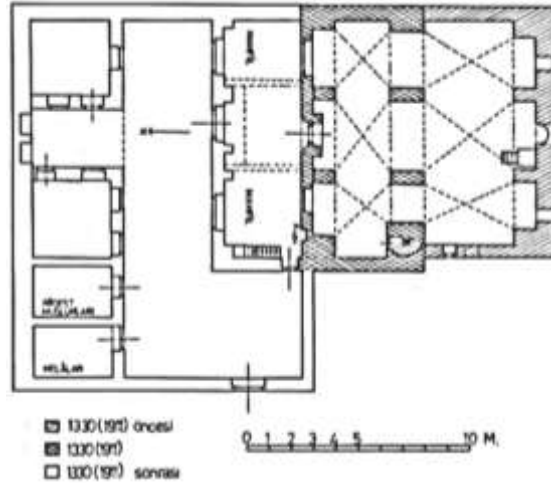
Ek. 2. Canpolat Paşa Külliyesi'nin Rölöve Planı

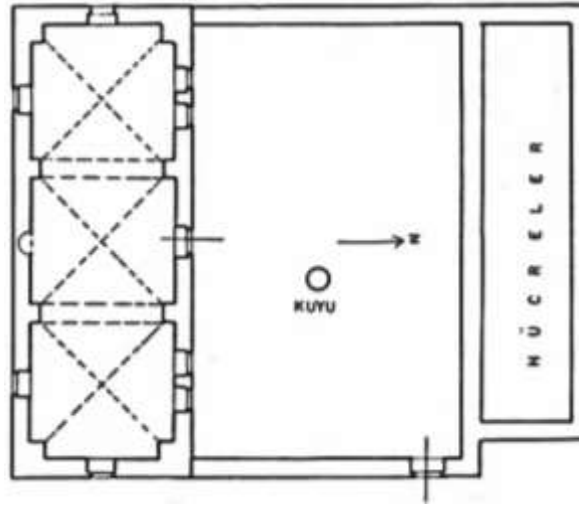
Ek. 3. Çalık Camii ve Medresesi'nin Restitüsyon Planı.

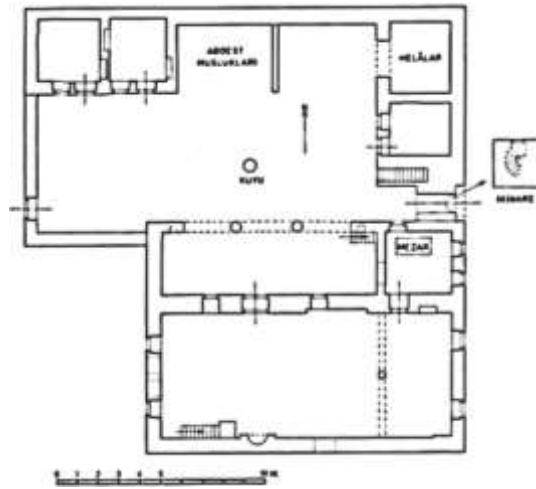
Ek. 4. Hacı Derviş Camii'nin Rölöve Planı.

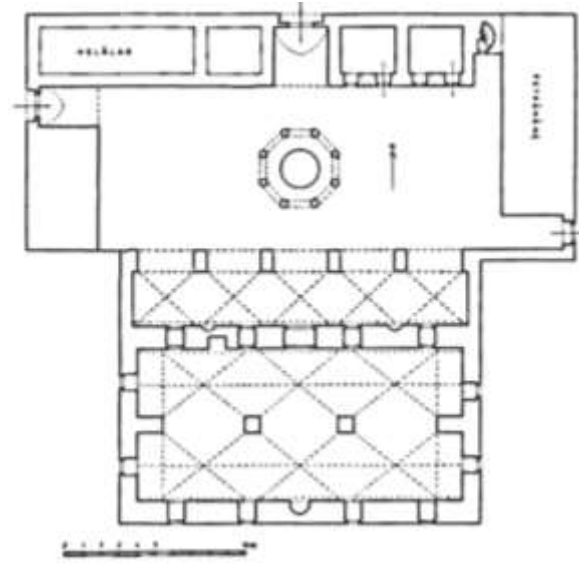
Ek. 5. Hasan Attar Camii'nin Rölöve Planı

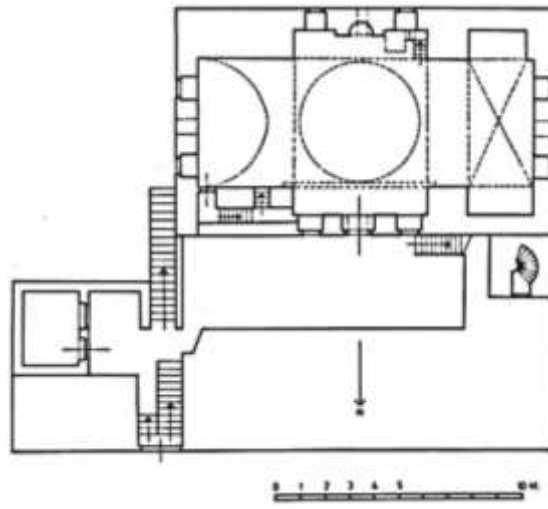
Ek. 6. Helvacıoğlu Camii'nin Vaziyet Krokisi

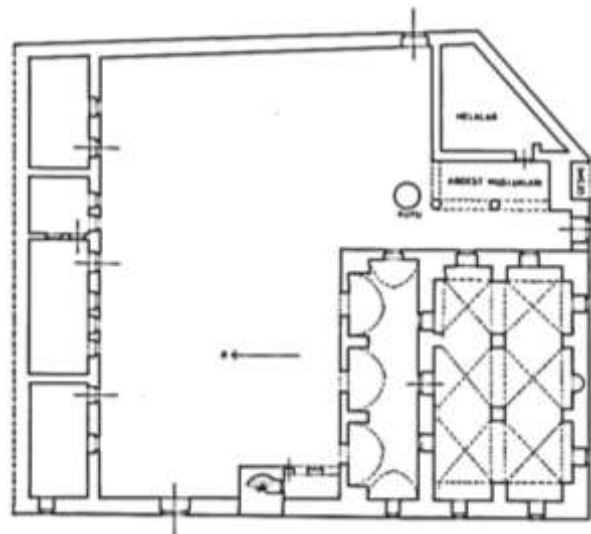
Ek. 7. Hindioğlu Camii'nin Rölöve Planı.

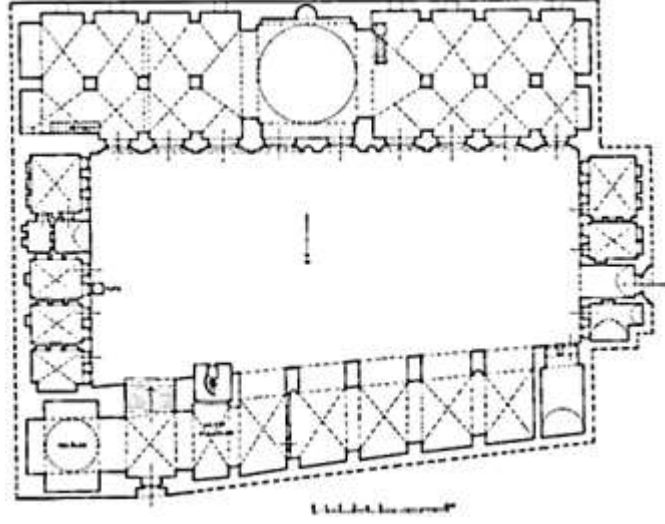
Ek. 8. Kadı Camii'nin Restitüsyon Planı.

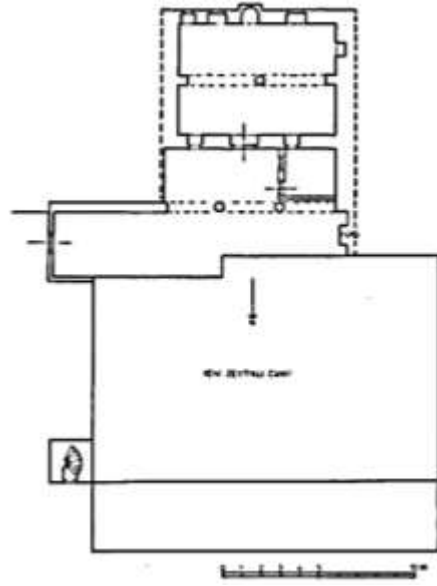
Ek. 9. Muallak (Hasan Bey) Camii'nin Rölöve Planı

Ek. 10. Pirlioğlu Camii'nin Rölöve Planı

Ek. 11. Ulu Camii'nin Rölöve Planı

Ek. 12. Zeytinli Camii'nin Rölöve Planı

KİLİS'İN HAMAMLARI, ÇEŞMELERİ, HANLARI, EVLERİ, KONAKLARI VE KAMU YAPILARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Akın TERCANLI*

GİRİŞ

Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biri olan Kilis günümüzde olduğu gibi tarihin farklı dönemlerinde de birbirinden farklı pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Tarihsel kaynaklarda “Şam Ucu” ya da “Şam'a Açılan Kapı” olarak nitelendirilmiş olması şehrin hem destinasyon merkezi hem de önemli yollar üzerinde bir geçit konumunda olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. İslam öncesi dönemde Roma yerleşkelerinden birisi olarak hizmet etmesi ve Bizans'ın güney ucundaki tampon bölgesi olması içinde bulunduğu konjonktürel durumun en somut göstergelerinden biridir. Günümüze ulaşan yapı çeşitliliği toplum dinamiklerindeki farklılığın bir yansımasıdır. Nitekim şehirde Oylum Höyük (M.Ö. 3500-1000) başta olmak üzere çok sayıda arkeolojik alan ile Hristiyan mimarisine ait yapıların yer alması şehrin yapı envanterinden önemli bir kesit olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehirdeki yapı stoku bir başka ifade ile günümüze ulaşan tarihi eserlerin sayısal yoğunluğu İslami dönem fetihlerinden sonra gerçekleşmiştir. Ubeyde Bin Cerrah (583-639) tarafından şehir 636-638 yıllarında İslam topraklarına dâhil edilmiş ve bu tarihten sonra zaman zaman kesintiler olsa da İslami yapıların çeşitlilik arz ederek yerleşim alanlarında faaliyet gösterdiği bir çağın başlangıcı olmuştur. Uzun yıllar Bizans ile Müslüman Türk devletleri arasında el değiştiren ve Memlûklü Devleti'nin (1250-1516) egemenliğinde kalan şehir, Yavuz Sultan Selim Han'ın (sal. 1512-1520) Mercidabık Zaferi ile (1516) Osmanlı topraklarına katılmıştır. Şehirdeki Türk-İslam dönemi yapılarının çok büyük bir yoğunluğu da 1516 yılından sonra gerçekleşmiştir. Fetihden sonra Osmanlı şehri hâline gelen Kilis'te, çok sayıda cami, türbe, hamam, çeşme/kastel, han ve çeşitli ticari yapılar (Masmana ve Bedesten gibi) inşa edilmiştir. Kamu otoritesinin yerel dinamikler üzerinde güçlü temsilcilerinden olan bu yapıların büyük bir yoğunluğu vakıflar yoluyla yapılmıştır. Farklı türdeki yapıların genel mimari kurgularında inşa edildiği zaman dilimindeki mimari kültüre bağlı kalındığı ancak bezeme anlayışında bölgesel süsleme kültüründen etkilendiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada da Osmanlı dönemine ait hamam, çeşme/kastel, han, çeşitli kamu yapıları ile bazı sivil mimarlık ürünlerine (konaklar ve evler) odaklanılmıştır. Günümüze ulaşan yapıların mimari ve süsleme özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve eserlerin Osmanlı mimarisindeki yerleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Hoca Hamamı

Halk arasında “Koca Hamamı” olarak da bilinen eser, Aşit Mahallesi'ndedir. Tek hamam olarak inşa edilen yapı soğukluk, sıcaklık ve ılıklik bölümünden mevcut olup sıcaklık kısmı dört köşe halvetli bir plana sahiptir.¹ (Ek.1).

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, e posta: akintercanli@kilis.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8736-0126.

¹ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 400. Türk hamamlarında sıcaklık kısmının merkeze alındığı; Sıcaklığı dört eyvanlı ve köşe hücreli, Sıcaklığı yıldızvari, Kare sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli, Sıcaklığı çok kubbeli, Orta Kubbeli, Enine Sıcaklıklı ve Çifte Halvetli ve Ilıklık, Sıcaklık ve Halvetin Eş Odalar Halinde sıralandığı birbirinden farklı çok sayıda plan tipi mevcuttur. Semavi Eyice, “Hamam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınevi, 1997), 15/417-419. Hamam

Yapı kesme taştan inşa edilmiştir. Cepheden taşıntı yapan giriş, güneybatı köşeye konumlandırılmıştır. Beşik tonoz şeklinde düzenlenen ve iç kısma doğru kısa bir dehliz biçiminde oluşturan kavsaradan düz atkılı geçiş bölümüne ulaşılır. Portalin cephesinde taşlara oyularak yapılmış çeşitli çiçek motifleri yer alır.

Hamamın soğukluk kısmı kubbeyle kapatılmıştır. Kubbe, duvarlara bitişik olarak intikal ettirilen ve kendi içinde yinelenen dört kalın paye tarafından taşınmaktadır. Kubbeye geçişin pandantiflerle sağlandığı alanda kubbe kasağı yer almaz. Bu kısmın aydınlatılması, silindirik gövdeli bir aydınlık kubbesi ile dört küçük pencereden sağlanmıştır. Tuğladan yapılan kubbe dış cephede betonla sıvanmıştır. Soğukluk bölümünün kuzey duvarındaki altlı-üstlü iki sıra hâlinde tanzim edilmiş pencerelere, batı duvarında yer alan üçgen açıklık, bu açıklığın altında da farklı ebatlarda olmak üzere iki pencerenin daha eşlik ettiği görülür. Soğuk bölümünde takunya ve ayakkabı koymak için açılan nişler de bulunmaktadır.

Ilıklık, soğukluktan açılan bir dehlizle ulaşılabilen bir mekân şeklinde tasarlanmıştır. Dehlizin, ılıklık bölümüne bakan cephesi ile helalara açılan kısmı ışıklıklarla teçhiz edilen küçük kubbelerle kapatılmıştır. Tonoz örtülü helalar, güneye açılan küçük bir menfezden ışık almaktadır. Ilıklık, üç eyvanlı bir düzenlemeye sahiptir. Orta kısımdaki basık kemerli kubbe, aydınlık delikleriyle ışıklandırılmıştır. Kubbeye geçiş unsuru olarak pandantif kullanılmıştır. Üç kollu düzeniyle haçvari bir görünüm arz eden bu alanda, sivri kemerli eyvanlar beşik tonozlarla örtülmüştür. Güney eyvanın doğusu ile batısında birer hücre yer alır. Yuvarlak aydınlık delikleriyle ışıklandırılmış hücrelerden günümüze ulaşamayan bir teknenin var olduğu da ifade edilmektedir.² Basık kemerli açıklıktan girilen doğu hücresinde, kimliği kesin olarak tespit edilemeyen bir zatın mezarı yer almaktadır. İbrahim Hakkı Konyalı'nın (1896-1984) verdiği bilgilere göre burada yatan kişi Bağdat'lı Şeyh Cüneyt'tir.³

Haçvari planlı, dört eyvanlı ve halvetli sıcaklık bölümüne ılıklık kısmından ulaşılır. Buradaki eyvanlar beşik tonoz örtülüdür. Orta mekân, diğer alanlarda olduğu gibi yuvarlak aydınlık delikleriyle ışıklandırılmış olup alanın merkezi kubbeyle kapatılmıştır. Merkezdeki kubbe dışında köşe alanlarda da beş küçük kubbenin bulunması bu birimdeki kubbelerin diğer bölümlerden daha fazla olduğunu gösterir. Yıkınma yerleri olarak düzenlenen mekânın dördü açık diğerleri ise kapalı olmak üzere toplam sekiz köşeden oluştuğu

---

mimarisindeki tipolojiler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986), 258-260; Yılmaz Önge, "Anadolu'da XXI-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988) 1/403-412; Haşım Karpuz, *Anadolu Selçuklu Mimarisi Ders Notları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004), 1 07; Eren Özbek İmre, *Fatih İlçesi'ndeki Yeni Aya Kapı Hamamı Restorasyon Projesi* (İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 26; Mesut Dündar, "Niğde Bor Hamamları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2004, 162-184; Alidost Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi*, 7/13 (2009), 257-280; Elif Çelik-Ali Işık Aydemir, "Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri", *Kent Akademisi*, 11/2 (2018), 278-289.

² Hristiyan ve Yahudilerin, Müslümanlardan farklı olarak bir su teknesinde ya da havuzda yıkandıkları bundan dolayı da su yapılarında tekne benzeri yapıların var olduğu günümüze ulaşan bazı tarihi eserlerden de anlaşılmaktadır. Kilis hamamlarında karşımıza çıkan bu su teknelerinin de Yahudilerin yıkınması için özel olarak tasarlanmış mekânlar olduğu anlaşılmaktadır. *Mağdas* adı verilen bu mekânlara, Hoca Hamamı ile Hasan Bey Hamamı'nda rastlanmaktadır. Abdullah Altuncu-Akın Tercanlı, "Kilis Yahudi Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (Haziran 2022), 295.

³ Yapıyı yerinden inceleyen ve fotoğraf çeken İbrahim Hakkı Konyalı'nın hamamın içindeki bir mezar yapısında kullandığı ve yatır olarak isimlendirdiği Şeyh Cüneyd-i Bağdadî ismine nereden ulaştığı tespit edilememiştir. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1968), 554. Bahsi geçen kişinin ilk devir süfliliğin önemli temsilcilerinden biri olan ve Bağdat doğumlu olduğu bilinen Cüneyd-i Bağdadî ile (öl. 909) bir ilişkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Süleyman Ateş, "Cüneyd-i Bağdadî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınevi, 1993), 8/119.

anlaşılmaktadır. Kuzey, doğu ve batıdaki eyvanlarda yedi kurna bulunur. Merkez alanın ortasında bulunan göbek taşı beyaz, kırmızı, sarı ve siyah rengin karışımından meydana gelmekte olup mermerdir.

Sıcaklığın kuzey eyvanından, külhanın sıcak su deposuna açılan küçük bir açıklık vardır. Açılan pencere, sıcaklık bölümünün daha konforlu bir alan olmasına hizmet etmiştir. Doğu cephedeki bir kapıdan girilen bu alanın üzeri de beşik tonoz örtülüdür.

Hoca Hamamı'ndaki süslemenin taş malzeme üzerine yoğunlaştığı görülür. Giriş portalinin kavsarasında yer alan çiçek biçimli taş bezeme dışında yapının herhangi bir yerinde süsleme unsuruna rastlanılmamaktadır. Bezemelerin özellikle portallerde yer almasını, Anadolu Selçuklu sanatında yaygın olarak görülen mimari bezeme kültürünün klasik dönem Osmanlı sanatına ve bir su yapısına yansımaları yorumlamak da mümkündür (Ek. 2-3). Selçuklu yapılarının portallerinde ve kavsaralarında rastlanılan bu tezyini anlayışa Kilis Tekke Cami'nin (1553) harime girişinde de rastlanılmış olması,⁴ geleneksel süsleme kültürünün şehir özelinde, farklı nitelikteki yapılarda etkisini göstermesi açısından da son derece önemlidir.⁵

Hamamın giriş kapısı üzerindeki kitabeden yola çıkılarak yapılan araştırmalar, yapının Kanunî Sultan Süleyman'ın (sal. 1520-1566) isteği doğrultusunda, Emir Canbolat Bey⁶ (öl. 1572) tarafından 952/1545 yılında esaslı bir şekilde tamir edildiğine yöneliktir. Yapının bahsi geçen yenileme tarihinden 1973 yılına kadar kapsamlı bir şekilde onarım gördüğüne dair net bir veriye de ulaşılamamıştır.⁷ 1973 ve 1982 yılında hamamın pek çok bölümü Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Hoca Ramazan Şeyh Gökçe'nin, Canbolat Paşa'dan sonra eseri tekrar tamir ettirdiği için kayıtlara "Hoca Hamamı" olarak geçen yapı 2010 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından orijinaline sadık kalınarak tekrar onarılmıştır.⁸

Giriş kapısı üzerindeki üç beyit hâlinde yazılmış Farsça kitabe (Ek. 4) dışında yapı hakkında bilgi veren herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır. Kitabede şu ifadeler yer alır:⁹

Mîr 'Alî himmet ve kân-ı mürüvvet Cânbolâd

Gerde en şâh-ı cihan Sultan Süleymân çün Murâ

Ez in der ta'mîr in hamâm makbul şüd

⁴ Süreyye Eroğlu Bilgin, "Kilis Tekke (Canpolat Paşa) Camisi'nin Mimarisi ve Süsleme özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *II. İksad Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi* (Antep: İksad Yayınları, 2018), 1/6.

⁵ Anadolu Selçuklu sanatında taş süslemenin en yoğun görüldüğü yerlerden biri de taç kapılardır. Taç kapılarda karşımıza çıkan kavsaralar, gülbezeler ya da kabara motifleri, yüzlerce yıl bezeme kültüründe etkisini sürdüren bir anlayışla Türk-İslam sanatındaki yerini korumuştur. Rahmi Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar* (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1982), 83-108; Yıldray Özbek, "Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/14 (2009), 145.

⁶ Şehirdeki en eski Osmanlı dönemi yapıları Canbolatoğulları'na aittir. İmar faaliyetleriyle Kilis'i bir Osmanlı şehri hâline getiren ve uzun yıllar Sancak Beyi olarak görev yapan Canbolatoğulları ailesinin üyeleri, bir isyan sonucunda görevden uzaklaştırılmışlardır. Kadriye Günver, *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 14; Hakan Ercivan, *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kilis Kazası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 14; Metin Akis, "İ. Hakkı Konyalı Armağanına Katkı: Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi", *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı* (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005), 394-404; Mücteba İlgürel, "Canbolatoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/144-145.

⁷ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 402.

⁸ <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61671/hoca-hamami.html> (Erişim 10 Ocak 2023).

⁹ Sıdıka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari ve Yazılı Eseler)* (Kilis: Kilis Valiliği Yayınları, 2008), 121.

*Çâker dilküşan ra dil sahib-i zâd Gökçe zâd
Der şehri-Şa'bân bünyâd in i'mâr şûd hitâm
Sâlihây-ı hicret-i ez nuh sad ve pencâh dû şûd temâm*

H. 952.

Günümüz Türkçesi

*Merhamet kaynağı gayreti yüksek Emir Canpulat
Cihan Sultanı Sultan Süleyman günlerinde
Hamamı tamir ettirip kabul görmüş oldu.
Gönül açıcı yeri, gönül sahibi aciz Gökçe oğlu
Hamamın tamiri Şaban ayında tamam oldu.*

952 Hicri yılında tamamlandı.

Kitabedeki bilgilere göre ilk inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapı, Sultan Süleyman'ın muradı üzerine, Emir Canbolat'ın izniyle Hoca Gökşezâd'e tarafından 1545 yılında tamir ettirilmiştir. Tamir yılı olarak kayıtlara geçen 1545 yılı ile Konyalı'nın vakfiyeye dayalı olarak atıf yaptığı 1554 tarihli bir atama kararnamesinden¹⁰ yola çıkıldığında, eserin 1545 yılında önce yapılmış olduğu anlaşılır.

Orijinal dokusu büyük oranda bozulmadan günümüze kadar gelmeyi başaran ve 1519 yılına ait olabileceği ifade edilen¹¹ Hoca Hamamı, Kilis'in en eski hamamlarından biridir. İnşa tarihi olarak 1519 yılı temel alındığında, yapının, Mercidabık Zaferi'nden çok kısa bir süre sonra şehirde inşa edilen ilk Osmanlı yapılarından biri olma özelliğini taşıdığı da net bir biçimde anlaşılır.

Eski Hamam

Meşhetlik Mahallesi'nde Eski Hamam sokağında bulunan yapı tek hamam olarak inşa edilmiştir. Kuzeyden güneye doğru düzenlenmiş bir alan üzerinde soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık bölümlerinden meydana gelen bir düzenlemeye sahiptir (Ek. 5-6). Abdülhamid Arşivleri'nden elde edilen görüntülerin birinde¹² hamamın soğukluk, sıcaklık ve ılıkılık kısımlarında yer alan kubbelerin görülmesi yapının örtü sistemi hakkında bilgi vermektedir.

Hamama giriş kuzey cephedeki taç kapıdan sağlanmaktadır. Geçit kısmının olduğu cephede hafifletme kemerli ve düz atkılı pencere açıklıklarını görmek mümkündür. Kare çerçeveli pencerelerin solunda kalan

---

¹⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 555. Dünder'in arşiv vesikalarına dayanarak yaptığı araştırmaya göre yapı 1519 yılına ait olmalıdır. Yapının tarihi dışında banisi ve mimarı hakkında da bilgi veren yazar, III. Murad devrine (sal. 1574-1595) ait tapu tahrir defterlerinde Canbolat Paşa'nın Kilis'te üç hamam yaptırdığı bilgisinin geçtiğini söylemektedir. Vesikaya dayanarak yapılan açıklamada bu eserlerin "Eski Hamam" ve "Paşa Hamamı" olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü yapının "Hoca Hamamı" olduğuna dair bir bilgi, yazara göre bu vesikada yer almaz. Bu bilgilerden yola çıkarak tamir ettiren kişi olabileceğini ifade etmektedir. Kitabede geçen "Gökeze" adlı kişinin de hurufat defterlerindeki bilgiden hareketle, Kilis'teki Tabakhane Cami'nin banisi ile aynı kişi olduğu iddia edilmektedir. Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 402.

¹¹ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 403.

¹² Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 192.

portal yüzeyden taşıntı yapmaz. Portalin atkı taşındaki zıvanalı düzenlemeye, üst kısımda yer alan iki taraftan yonca yapraklı ve dikdörtgen formlu sülüs stil ile yazılmış kitabe eşlik eder. Kitabenin üstünde bir silme yer alır. Kapı alınlığında hem sivri hem de yarım daire formlu kemer kullanılmıştır. Alınlık içinde bitkisel karakterli süslemeler bulunmaktadır.

Yapının soyunmalık kısmına taç kapıdan açılan dar bir dehlizle ulaşılır. Bu alanı örten kubbede kasnak kullanılmamıştır. Kubbe, birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmış dört yığma ayak tarafından taşınır. Pandantifin kubbeye geçiş ögesi olarak kullanıldığı bölümde ve bu alanda açılan pencerelerin üstünde sekizgen kasnağa oturan aydınlık feneri bulunur. Kubbenin altında yer alan sekizgen planlı şadırvan taştan yapılmıştır. Soyunmalık bölümü, düz atkılı ve dikdörtgen planlı olmak üzere beş pencereden ışık almaktadır. Alanın zemini iki basamaklı seki ile çevrilmiştir. Sekilerin alt kısımlarına, ayakkabılık işlevi gören küçük sivri kemerli nişler açılmıştır.

Dikdörtgen planlı ve üç eyvanlı bir düzene sahip olan ılıklik kısmındaki köşe birimler tonoz örtülüdür. Giriş eyvanın iki tarafında birer hücre yer alır. Hücrelerden doğu kısmında yer alanı diğerinden daha büyük tutulmuştur. Basık kemerli geçitten ulaşılan bu hücrenin içinde de bir su teknesi bulunmaktadır.¹³

Ilıklık kısmından açılan dehlizle sıcaklık bölümüne geçilir. Hamamın sıcaklık bölümü, haçvari planlı, dört eyvanlı ve köşe halvetli bir düzene sahiptir. Orta mekân, yıldız ve altıgen biçimli aydınlık delikleriyle doldurulan bir kubbeye kapatılmıştır. Aydınlatma deliklerine diğer birimlerde olduğu gibi dıştan cam fanuslar geçirilmiştir. Kubbeye, iki sıra hâlinde düzenlenen mukarnas dolgulu tromplarla geçilmektedir. Eyvanlarda beşik tonozların örtü olarak kullanıldığı görülür. Eyvanların köşe kısımlarında sivri kemerli geçitlerle ulaşılan halvetler vardır. Mekânın ortasında, kırmızı ve beyaz mermerden meydana getirilmiş sekizgen planlı göbek taşı bulunur. Sıcaklık bölümünün güneyinde kalan külhan ve sıcak su deposunun olduğu alanlar da beşik tonoz örtülüdür.

Yapıdaki taş süsleme taç kapıda yoğunlaşmaktadır. Kitabenin üstünde yer alan ve alınlığı kuşatan kemerin, ince dal ve çeşitli çiçeklerle hareketlendirildiği görülür. Bitkisel bezemenin cephedeki sürekliliği alınlık kısmında da devam etmektedir. *Palmet* ve *rumî* kompozisyonlarından meydana getirilen bitkisel karakterli bezeme, stilize edilmiş bir form şeklinde alınlığın iç kısmında da yer almaktadır. Buradaki süslemelerde dikkatleri çeken bir diğer nokta da taş malzemenin yoğun bir biçimde kullanılmış olmasıdır. Kitabenin iki tarafına yerleştirilen kabartma tekniğinde yapılmış yonca motifleri de portaldeki süslemeye katılan unsurlardır.

Hamam üzerine yapılan araştırmalar, soğukluk bölümünün bir tamir geçirdiğini ancak bu tamirin ne zaman ve kim tarafından gerçekleştiğinin ise kesin olarak bilinemediğini ortaya koymaktadır. 1992 yılına ait fotoğraflarda da yapının harap olan kısımları net bir biçimde görünmektedir.¹⁴ 1992 ile 2010 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından orijinaline sadık kalınarak restore edilen Eski Hamam, günümüzde bir ticari işletme (Restoran ve Cafe) olarak hizmet vermektedir.

Eski Hamam portalindeki iki satırlık sülüs kitabede şu ifadeler yer almaktadır:¹⁵

“*Enşee haze'l-hammame'l-mübâreke el-Emie Canbolad bin el-Emir Kasım fi eyyâmi Mevlâna es-Sultan el-A'zam ve'l-Hâkan el-Muazzam es-Sultan Süleyman bin es-Sulan Selim Şah halleda'llâhu mülkehu tarih sene 970/1562.*”

¹³ Hücrenin kuzeybatı köşesinde kime ait olduğu tam olarak tespit edilemeyen harap durumdaki bir mezardan da bahsedilmektedir. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 415.

¹⁴ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 416.

¹⁵ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 416.

Günümüz Türkçesi

“Bu mübarek hamamı 970/1562 yılında, Sultan Selim oğlu Efendimiz, Yüce Sultan Büyük Hakan Allah onun mülkünü daim kılsın Sultan Süleyman'ın hükümdarlık günlerinde, Emir Kasım oğlu Emir Canbolad yaptırdı.”

Mimarı hakkında kesin bir bilgiye sahip olamadığımız Eski Hamam, Kilis'teki diğer hamamlar gibi tek hamam olarak inşa edilmiştir. Soğukluk, ılıklik ve sıcaklık bölümüyle günümüze ulaşan yapı haçvari planı ve dört eyvanlı sıcaklık düzenlemesiyle Hoca Hamamı'na büyük oranda benzemektedir. Hoca Hamamı'nda olduğu gibi ılıklik bölümündeki hücrede bir mezar bulunmaktadır. Eserin, Hoca Hamamı'ndan ayrılan en önemli yönü ünitelerinin aynı eksen üzerinde yer almamış olmasıdır.

Paşa Hamamı

Tek hamam olarak inşa edilen eser Canbolat Mahallesi'nde yer almaktadır. Paşa Hamamı, güneyden kuzeye doğru konumlandırılan bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Yapı soğukluk, ılıklik, ve sıcaklık bölümlerinden meydana gelen bir düzenlemeye sahiptir.¹⁶ Düzenlemesiyle dikdörtgen plan¹⁷ içeren binanın bazı bölümleri diğerlerinden farklı bir anlayışla kurgulanmıştır (Ek. 7). Bu yönüyle hamamın soğukluk bölümü, ılıklik ve sıcaklık kısımlarından daha yüksek tutulmuş olup bu alana batı cephesinden açılan bir kapıdan girilmektedir. Yapıya girişi sağlayan geçit bölümünün cephesinde, iki renkli taş işçiliği dikkat çeker. *Ablak* süslemelerin yoğunlaştığı bezemelerde siyah ve beyaz renkli taşların hem yapı malzemesi hem de cepheyi hareketle kılan bir süsleme unsuru olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Giriş kapısının üzeri ile batı cephesindeki silmelerde sarı, siyah ve beyaz renkli mermerlerin, zivana tekniğiyle yerleştirilen süslemelerini görmek olanaklıdır.

Cepheden taşıntı yapmayan cümle kapısı derin bir niş şeklinde tanzim edilmiştir. Sivri kemerli niş şeklinde düzenlenen ve cephesinde iki renkli taş süslemelerin bulunduğu bu alan, cephe hizasından yüksek tutulmak suretiyle taç kapı kimliğine kavuşturulmuştur (Ek. 8). Geçidin, düz atkılı silme kuşağının üstünde kitabe yer almaktadır. Kitabenin üst tarafında yoğunlaşan bezemeler dikkat çekidir. Burada yine siyah ve beyaz renkli mermerlerin kullanıldığı görülür. Mermerler, yelpaze motifini andıran bir görünüme kavuşmuştur (Ek. 9). Cephede soğukluk, ılıklik ve sıcaklık bölümüne ait dört adet çörtlen de vardır

Kubbeyle kapatılmış soğukluk mekânına bir dehlizle ulaşılır. Sivri kemerli ayaklara oturan kubbede, geçiş unsuru olarak iki büyük üçgen kullanılmıştır. Dış kısımda altıgen bir görünüm arz eden kasnak iç tarafta silindiriktir. Kubbenin tepesinde sekizgen köşeli aydınlık feneri bulunur. Soyunma odalarında küçük sivri kemerli nişler şeklinde düzenlenmiş alanlar mevcuttur. Soyunmalık bölümü, altlı-üstlü bir sıra hâlinde düzenlenmiş on üç pencereden ışık almaktadır.

Soğukluk mekânının kuzeyindeki sivri kemerli açıklıktan doğudaki helâlara ulaşılır. Burası, orta kısımdan sivri kemerle bölünmüş ve iki küçük kubbe ile kapatılmıştır. Dehlizin kuzeybatısındaki kapıdan da ılıklik kısmına geçilir.¹⁸ ılıklik, üç eyvanlı ve iki halvetli plana sahiptir. Giriş kısmındaki halvetlere basık kemerli açıklıklardan ulaşılır. Halvetler, yuvarlak aydınlık delikleriyle doldurulmuş olup kubbeyle kapatılmışlardır. ılıklik eyvanları beşik tonozlarla örtülüdür. Orta kısımda yer alan kare mekân, daireler hâlinde yıldız ve yuvarlak şekilli aydınlatma delikleriyle doldurulmuş ve kubbe ile kapatılmıştır. Pandantiflerin kubbeyle geçiş unsuru olarak kullanıldığı alanın zemininde, giriş cephesine benzer süslemeler dikkat çeker. Zemin

¹⁶ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 433.

¹⁷ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 113.

¹⁸ ılıklik mekânının batısındaki halvetlerden birinin içerisinde bir su teknesinin yer aldığı ancak bu teknenin günümüze ulaşmadığı söylenmektedir. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 434.

beyaz, siyah ve pembe renkli taşlarla hareketlendirilmiştir. Zemin döşemesi kare ve dikdörtgen şekilli panolara bölünmüştür.

Sıcaklık bölümüne ılıktan açılan sivri kemerli geçitten ulaşılır. Sıcaklık kısmı, haçvari planlı ve dört eyvanlı bir düzenlemeye sahiptir. Orta mekân, kubbeyle örtülmüş ve yuvarlak şekilli aydınlık delikleriyle ışıklanması sağlanmıştır. Burada, soğukluk bölümünden farklı olarak kubbeye geçiş unsurlarında üç sıra mukarnas dolguları görülür. Haçın kollarına yerleştirilen köşe halvetlerine sivri kemerli geçitlerden ulaşılmaktadır. Köşe halvetlerinin de kubbeyle kapatıldığı görülür.

Külhan kısmının sıcak su deposuna kuzey eyvanından ulaşılır. Bu kısımdaki köşe halvetlerinde toplam on yedi kurnanın yer aldığı görülür. Kurna olmayan tek kısım güney eyvanıdır. Hamamın diğer kısımlarında olduğu gibi sıcaklık bölümünün zemini de beyaz, pembe ve siyah renkli taşlarla döşenmiştir.

Hamamdaki süslemelerin genellikle cephe kısımlarında yoğunlaştığı görülür. Portal ile portalin etrafında görülen iki renkli taşların hem yapı malzemesi hem de cepheye hareket katan bezeme unsuru olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ek. 10). Batı cephesindeki silmeler de buradaki süsleme bütünlüğüne katılan unsurlardandır. Döşemede kullanılan renkli taşlar zemini hareketli hâle getirmiştir.

Günümüze büyük bir kısmı bozulmadan ve orijinal doku bütünlüğü zarar görmeden gelen Paşa Hamamı'nın, eldeki mevcut verilere göre zaman zaman harap olan ya da zarar gören kısımlarının onarıldığı/yeniletildiği anlaşılmaktadır. 1966 yılında külhan kısmının duvarları, kubbelerin bir kısmı ve örtünün yenilendiği ifade edilmektedir.¹⁹

Hamamın giriş kapısı üzerindeki kitabenin bir kısmı kırıktır. Sülüs hatla yazılmış mermer kitabede “... *El Mübareketül-Emir Canbolad bin el-emir Kasım fi eyyami s-Sultan el A'zam...es Sultan Süleyman bin es Sultan Selim Tarihi sene 975.*” ifadesi yer almaktadır.²⁰

Günümüz Türkçesi

“Bu mübarek hamamı emir Kasım Oğlu Emir Canpulat, Sultan Selim Oğlu yüce Sultan ve Hakan Sultan Süleyman Hükümrânlık günlerinde yaptırdı. Allah mülkünü devamlı kılsın. Tarih yıl 975.”

Kitabenin tarih bölümü kırık olduğundan hamamın inşa tarihi kesin olarak tespit edilememiştir.²¹ Konyalı, hamamın ilk inşa tarihini 970/1563²² olarak vermekte ancak bunun kaynağını belirtmemektedir. Paşa Hamamı'na ilişkin kayıtlar Eski Hamam vakfiyesinde geçmektedir. İki hamamın da Canbolat Bey tarafından yaptırıldığı göz önüne alındığında, eserin en erken 1553 yılına tarihlenmesi gerektiği ifade edilmektedir.²³

17. yüzyılın önemli seyyahlarından Evliya Çelebi (1611-1682) şehirdeki dini mekânlar hakkında bilgi verdiği gibi su yapılarını da dolaşmış ve bu eserlere ilişkin bazı gözlemlerini aktarmıştır. Paşa Hamamı için zor olan kitabeyi okuyan Evliya Çelebi'nin kullandığı “*Înşâü haze'l-hamami'l-mübâreketi elâ Cânpûlâd bin el-Emîr Kasım ve eyvâmu Mevlânâ es-sultanü'l-A'zâm ve hakânü'l-mu'azzam es-Sultan ibnü's-sultan*

¹⁹ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 435.

²⁰ Sıdıka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 114.

²¹ Dündar'a göre Konyalı'nın Evliya Çelebi'ye atıf yaparak okuduğu ve eserin ilk inşa tarihi olarak gösterdiği 1563 yılı doğru değildir. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 434-435.

²² İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 422-423.

²³ Sıdıka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 115.

Süleyman Han bin Selim Han halledallâhu mülkehu. Sene 970.” ifadesine göre yapının banisi Kilis'in ilk sancak beyi olan Canbolat Bey'dir.²⁴

Paşa Hamamı, Kilis'teki diğer hamamlarla aynı plan düzenine sahiptir. Bu açıdan eser tek hamam, ılıklik, sıcaklık ve soğukluk bölümlerinden meydana gelen bir anlayışla tasarlanmıştır. Köşe halvetli, dört eyvanlı ve haçvari bir plana sahiptir. Hamam üniteleri aynı eksen üzerinde konumlandırılmıştır. Paşa Hamamı'nın diğerlerinden farkı batı cephesindeki iki renkli taş işçiliği ve ılıklik mekânındaki iki su teknesidir.

Hasan Bey Hamamı (Çukur Hamamı)²⁵

Muallak Cami'nin yakınında yer alan yapı, Çaylak Mahallesi Hasan Bey Sokağı'nda bulunmaktadır. Hasan Bey Hamamı, tek hamam olarak inşa edilmiştir. Benzerlerinde olduğu gibi soğukluk, ılıklik ve sıcaklık bölümünden meydana gelen bir düzenlemeye sahiptir (Ek. 11). Eserin soğukluk kısmı diğer birimlerinden daha yüksek tutulmuştur.

Hamama giriş kuzey cephede yer alır. Dilimli bir kemer ile kuşatılan geçit kısmı, cephenin ortasında bulunur. Geçitten on iki basamaklı merdivenle, uzun bir koridor şeklinde düzenlenen beşik tonoz örtülü dehlize ulaşılır. Dehlizin güneyinde, sonradan eklendiği ya da değişime uğradığı düşünülen dikdörtgen planlı kapalı mekânlar vardır.

Dehlizden ulaşılan soğukluk bölümü kubbeye kapatılmıştır. Kubbe, sivri kemerlerle birbirlerine bağlanan dört ayak tarafından taşınmaktadır. Bu mekân, etek kısmında yer alan beş adet küçük boyutlu pencere ve aydınlık fenerinden ışık almaktadır. Alanın ortasında sekizgen gövdeli ve taştan yapılmış bir şadırvan bulunmaktadır. Merkezi mekânın güneydoğusundaki hücrelerden birinin içinde su teknesi bulunur. Etrafında sekilerin yer aldığı hücre kubbeye kapatılmıştır. Işıklandırılmanın sağlandığı kubbedeki yıldız motifli havalandırma delikleri dikkat çekicidir. Kubbeğe geçişte pandantiflerin kullanıldığı görülür.

Ilıklık mekânının güneybatı ucu, basık kemerli bir kapısı olan dehlize bu dehlizin sonu da sıcaklık kısmına açılır. Haç planlı, dört eyvanlı ve köşe halvetli olan sıcaklık kubbeye kapatılmıştır. Orta alana açılan eyvanların üzeri beşik tonoz örtülüdür. Sivri kemerli geçiş kısmına sahip halvetler, beyaz ve kırmızı mermerden yapılmıştır. Sekizgen biçimli göbek taşı ile sayısı sekizi bulan kurnalar alanın en dikkat çeken unsurlarıdır. Bu kısmın dikkat çeken bir diğer özelliği de eyvanların açıldığı orta mekândır. Alanın kubbesi tıpkı soğukluk bölümünde olduğu gibi yıldız motifli havalandırma deliklerinden meydana gelen kubbeye kapatılmıştır. Buradaki kubbenin hem havalandırma işlevi gördüğü hem de aydınlatma amacına hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Ilıklık bölümündeki eyvanlar, mimari düzen bakımından göze çarpan unsurlar arasındadır. Sivri kemerli geçiş alanlarının beşik tonozlarla örtüldüğü görülür. Dört halvetin kubbeye kapatılmış olduğu

²⁴ Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9/1, 387. 1672 yılında şehri gezen Evliya Çelebi “Hasan Bey, Hoca ve Pulad Zâde” diye nitelendirdiği üç hamamın isminden bahsetmektedir. Muhammet Atasever, “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kilis”, *7. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, ed. Hasan Çiftçi-Nurlan Akhmetov (Şanlıurfa: İksad Yayınları, 2020), 482.

²⁵ Halk arasında Hasan Bey Hamamı'na “Çukur Hamam” da denilmektedir. Dündar'a göre bunun sebebi yapının soğukluk kısmına açılan iki pencerenin zamanla dolması nedeniyle kapatılmış olması ve eserin bir kısmının yolun alt seviyesinde kalmasıdır. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 450. Günümüzde kapalı kalan bir bölüm de soğukluk kısmının olduğu cephede yer alan yarım daire nişli alandır. Konyalı'ya göre burası “Kadı Locası” olarak ifade edilen ve özel olarak tasarlanan bir mekândır. Yazara göre burada, Kadı gibi şehrin ileri gelen kişileri için ayrılmış bir alan mevcuttu. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 552.

da yapılan çalışmalarla ortaya çıkarılmıştır.²⁶ Halvetlerde toplam sekiz adet kurnanın olduğu görülür. Alanın ortasında, sekizgen köşeli beyaz ve kırmızı mermerden meydana getirilmiş bir göbek taşı bulunur.

Süsleme olarak çok zengin olmayan Hasan Bey Hamamı'nda bezemenin zeminde yoğunlaştığı görülür. Siyah, sarı, kırmızı ve beyaz renkli taşların kare oluşturacak biçimde şekillenmesinden meydana gelen bir döşeme dikkat çekmektedir.

Yapıyı doğrudan inceleyen Dünder'in arşiv kaynaklarındaki bilgileri tespit ederek yaptığı açıklamaya göre Hasan Bey Hamamı'na ait olduğu düşünülen iki vakfiye kaydı bulunmaktadır. 1712 ve 1714 tarihli vakfiyelerde²⁷ Halil Ağa bin Mustafa Ağa'nın Kilis'te bir hamamı tamir ettirdiği 1714 tarihli kayıta ise sekiz kurnalı ve beş halvetli bir hamamı onarttığına dair bazı veriler yer almaktadır. Kilis'teki *hurûfat* defterleri üzerine yapılan bir çalışmada da yapının 1718 yılında ayakta olduğu anlaşılmaktadır.²⁸ Vakfiye kayıtlarından yola çıkılarak yapılan bani konusundaki değerlendirmeye göre Kilis'te beş halvetli tek hamamın Hasan Bey Hamamı olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv vesikalarındaki bu bilgiler, hamamın 1718 yılından önce var olduğunu ve Mustafa Ağa'nın bahsi geçen eseri onarttığını göstermektedir.

Hasan Bey Hamamı'nın kitabesi günümüze ulaşmamıştır. Kitabesi olmayan yapının mimari özellikleri, vakfiyedeki bilgileri ve Konyalı'nın araştırmalarından elde edilen verilere göre eser, 1599 yılında ölen ve Canbolatoğulları'nın kâhyası olduğu anlaşılan Hasan Bey²⁹ tarafından yaptırılmıştır.³⁰ Konyalı'nın verdiği bilgilerden anlaşılan bir diğer husus da Hasan Bey tarafından inşa edilen Muallak Cami'ne (16. yüzyılın son çeyreği) bu hamamın gelirlerini vakfettirmiş olmasıdır.

Çukur Hamam, incelediğimiz diğer hamamlara mimari kurgu açısından genel anlamda uymaktadır. Eserin sıcaklık, ılıklik ve soğukluk kısımlarının bir merkez üzerinde yer alması ve tek hamam olarak inşa edilmesi bahsi geçen benzerliğin mimari veriler üzerindeki en somut göstergesidir. Genel mimari tasarımıyla diğer hamamlara benzeyen eserin detaylarında bazı farklıklar ortaya çıkmaktadır. Diğer hamamların ılıklik bölümündeki eyvanların üç ya da dört olmasına karşın Hasan Bey Hamamı'nda bu sayı birdir. Ilıklık kısmındaki havlette de bir su teknesi bulunmaktadır. Yapının ayırt edici bir diğer özelliği de *Kadı Locası* olarak ifade edilen kısımdır. Günümüze ulaşmayan ve dam seviyesine kadar yükseldiği bilinen ve diğer bölümlerden de farklı bir mekân şeklinde düzenlenen bu alan diğerlerinde bulunmamaktadır.

Tuğlu (Toğlu) Hamamı

“Yeni Paşa” ya da “Daltaban Paşa” olarak da bilinen Tuğlu (Toğlu) Hamamı, Şeyhler Mahallesi'nde yer almaktadır. Kilis'te öne çıkan ve tarihi özellikler gösteren Osmanlı dönemi hamamlarının sonuncusudur. Tuğlu Hamamı da benzerleri gibi tek hamam olarak inşa edilen yapılar grubundadır. Dikdörtgen planlı soğukluk bölümü dört eyvanlı bir görünüm arz eder. Soğukluk kısmı diğer birimlerden (ılıklik ve sıcaklık) hem daha yüksek hem de hacim olarak daha büyüktür. Ilıklık kısmı da tıpkı soğukluk gibi dikdörtgen planlı olup üç eyvanlı ve iki köşe halvetlidir. Haç planlı bir görünüm arz eden sıcaklık, dört eyvanlı ve dört halvetli bir plan düzenine sahiptir (Ek. 12).

²⁶ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 451. Günümüze, güneybatı köşedeki halvetin kubbesi ulaşmamıştır.

²⁷ Vakfiyelerdeki detaylı açıklamalar için bkz. Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Dünder, 452.

²⁸ Mehmet Tektuna, *Hurûfat Defterlerinde Kilis Sanacağı (1690-1832 Sosyoekonomik ve Kültürel Yapı)* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2020), 174-175.

²⁹ Hasan Bey'in mezarı Kilis'te banisi olduğu Muallak Cami'nin avlusunda bulunmaktadır.

³⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 552.

Yapının ana girişi kuzey cepheye konumlandırılmıştır. Portalin bulunduğu bu cephe, bezeme açısından en zengin olan kısımdır. Dönüşümlü olarak kullanılan iki renkli taş işçiliği yüzeyi hareketli hâle getirmiştir. Girişin vurgulandığı alanda, siyah ve beyaz renkli kesme taşların bantlı şekilde münavebeli olarak kullanıldığı görülür (Ek. 13). Cepheyi hareketli kılan bir diğer unsura da kapı ve pencere gibi açıklıklar ile geçit bölümlerinin üzerinde rastlanır. Sarı ve beyaz renkli taşlardan meydana getirilen ve geometrik bir görünüm arz eden silmelerin varlığı ile iki renkli bantlı süslemeler, cephenin bütününde mimari tezyinata katılan unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Saçak kornişlerindeki mukarnas dolgular etkileyicidir. Cephenin bir parçası olarak tasarlanan taç kapıda da iki renkli (siyah ve beyaz) kesme taştan yapılan bantlı süslemelerin etkisi görülmektedir (Ek. 14). Bağlı bulunduğu cepheden taşıntı yapmayarak sade bir görünüme sahip olan geçiş kısmında, sivri kemerin kullanıldığı görülür. Geçidin üstündeki alınlıkta da kaval silmeler ve istiridye kabuğu formundaki ışınvari taş bezemeler bulunmaktadır.

Sade bir görünüme sahip hamamın doğu cephesinde düz atkılı dört adet pencere bulunmaktadır. Kapıya yakın alandaki sağdan ikinci pencere diğerlerinden mimari tezyinat olarak daha farklıdır. Pencerenin etrafında, kirli sarı ve siyah renkli kesme taş kullanılmıştır. Silmenin üstünde bulunan öküzgözü pencere hem cephenin aydınlatılmasına hem de havalandırılmasına hizmet etmiştir (Ek. 15).

Kuzey cephede yer alan taç kapıdan bir dehlizle basık kemerli geçidin bulunduğu soğukluk bölümüne ulaşılmaktadır. Soğukluk kısmındaki köşe eyvanlar, beşik tonoz örtülü iken merkezdeki alanın kubbeye kapatıldığı görülür. Kubbeyle geçiş ögesi olarak pandantifin kullanıldığı bu alanda kubbenin ağırlığı dört yığma ayak tarafından taşınmaktadır. Tepedeki aydınlık fenerinin etrafında, gruplar hâlinde düzenlen aydınlık delikleri vardır. Soğukluk bölümünde yer alan sekide sivri kemerli açıklıklar yer almaktadır. Güneydeki sekinin olduğu alanda yer alan ve nişlerin birinde uygulanan ikiz kemer diğerlerinden farklıdır. Diğer hamamların seki kısmından farklı olan bir uygulama da kemerlerin arasında bir servi ağacı ile altı kollu yıldız motifinin işlenmiş olmasıdır.³¹

Yapının ılıklik mekânına, soğukluk bölümünde yer alan ve dehliz şeklinde düzenlenen geçitten ulaşılmaktadır. Üç eyvanlı ve aynı sayıdaki köşe halvetli düzenlemeye sahip ılıklik kısmında, mekânının ortası yani merkezi alan kubbeye kapatılmıştır. Kubbenin iç kısmına yerleştirilen aydınlatma delikleri kademeli bir görünüme sahiptir. Soğukluk kısmında olduğu gibi bu alanın zemini de renkli taşlarla döşenmiş olup kare şeklindeki geometrik motiflerle hareketli hâle getirilmiştir. Kuzeydoğu ve kuzeybatı köşesinde kubbeye örtülü birer köşe halveti yer almaktadır. Halvetlerin birisinde kurna diğerinde ise su teknesi bulunur.

Hamamın sıcaklık bölümüne ılıklikten açılan yarım daire kesitli kemerli geçitten ulaşılır. Sıcaklık, genel plan düzeni açısından diğer birimlerden farklı değildir. Bu bağlamda kubbeye örtülü merkezi mekân, dört eyvanlı ve dört köşe halvetli bir düzenlemeye sahiptir. Alanın ortasında yer alan göbek taşı iki renkli mermerden (kırmızı ve siyah) oluşturulmuştur.

Tuğlu Hamamı'nda benzerlerinde görülmeyen bazı bezemeler dikkat çekmektedir. Eserdeki bu mimari bezemeler yedi kurna üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda sıcaklık kısmının batı eyvanında bitkisel karakterli süslüme motifleri ile kıvrık dal ve *rumî* motifleri görülür. Kurnaların ön tarafına *palmet* ile kum saati

³¹ Altı kollu yıldız motifleri, Kilis İbrahim Efendi Cami Minaresi kaidesi (1831) ve Ulu Cami'nin (1388) harime giriş kapısında yer aldığı gibi şehirdeki bazı sivil mimarlık ürünlerinin cephelerinde de sıklıkla kullanılan önemli motiflerden biridir. Akın Tercanlı, "Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Cami Minaresi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 26/64 (Haziran 2023), 187-190; "Kilis Ulu Cami Süslemeleri", *Sosyal Bilimler Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*. ed. Halil Aldemir-Mustafa Ayyıldız (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2022), 103.

motifinin işlendiği de dikkatlerden kaçmaz. Buradaki bazı *palmet*lerin zaman içinde düştüğü de ifade edilmektedir.³²

Yapının külhanı, soğukluk ve ılıklik mekânlarının güneyinde yer almakta olup üç girişi bulunmaktadır. Doğu kısımdaki kapı, bir dehliz ile son bulurken diğerleri doğrudan külhana açılır. Külhan ile su deposunun olduğu alan beşik tonozla kapatılmıştır.

Tuğlu Hamamı'nda mimari tezyinat cephe kısmında yoğunlaşmıştır. Kuzey cephede yer alan portalin siyah ve sarı renkli bantlı süslemeleri cepheyi hareketli kılan en önemli unsurdur. Girişin üstünde karşımıza çıkan kaval silmeler ile kitabenin altındaki ışınvari bir motif biçimde renkli taşlardan meydana getirilen bezeme ögesi cephedeki süsleme kültürüne katılan unsurlardandır. Hamamdaki cephesel bezemelerin yanı sıra bazı mimari birimlerin üstünde de motif bazlı süslemeler görülür. Bu bağlamda, soğukluk sekisindeki ikiz kemerli nişin üstünde yer alan servi ağacı motifi ile *Mühr-i Süleyman*'ın yer alması bu eseri diğer hamamlardan ayıran önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Motiflerden özellikle altı kollu yıldızın Türk-İslam sanatlarındaki kullanımını dikkate alındığında mimari tezyinat noktasında kökense bir sürekliliğin izlerini görmek de olanaklı hâle gelmektedir. Hamamın soğukluk, ılıklik ve sıcaklık kısmında görülen ve renkli taşlardan meydana getirilen zemin döşemesi, hem tezyini unsurun bir parçası hem de yapı malzemesi olarak kullanılmıştır (Ek. 16-17).

1992 yılında onarım geçirdiği ifade edilen³³ hamamın portalinde inşa kitabesi yer almaktadır. Alçak kabartma tekniğiyle yapılmış, sülüs hatlı, dört satır ve kartuş üzerinde yer alan kitabede şu ifadeler yer almaktadır:³⁴

Zehî devletlü pâşâyı mükerrerem Daltabânzâde
Bu cây-i dil-küşâda böyle bir hammâm idûb inşâ
Yeni hamâm-ı pâşâ ile ana nâmû şân verdi
O nâm-ı şân âlî mîr-i mirân-ı Kilis hâlâ
Bu âb-û tâb hammâm-ı ikbâlı anın yâ Rabb
Hemîşe işlesun bahtı gibi bâ himmet-i vâlâ
Temâşa eyler iken Rûhîyâ hâtîf dedi târîh
Bu hammâmı tamam-ı sa'y ile bünyâd eyledi pâşâ. 1200/1785.

Günümüz Türkçesi

Ne güzel saygıdeğer devletli paşa Daltabanoğlu
Gönül açan bu yerde bir hamam yaptırdı.
Paşa, ona, Yeni Hamam ismiyle bir şân verdi.
O şanlı isimle yüce Kilis Beylerbeyi

³² Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Dündar, 461.

³³ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, Dündar, 461.

³⁴ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 117.

Ey Rabbim, bu sıcak su ile hamamın talihini düzgün et

Daima işlesin bahtı gibi yüce himmet ile

Seyir eylerken ey Ruhi, seslenip tarihini dedi

Paşa bu hamamın çalışmasını temelden tamam eyledi.

Kitabenin son satırı ebced hesabına vurulduğunda Tuğlu Hamamı'nın 1200/1785 yılında yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Kitabeden hamamın banisi olarak, 1783 yılında Kilis idaresini elinde bulunduran ve 1788 yılındaki "Antep Hadisesi" adı verilen bir olaydan dolayı öldürülen Daltaban-zâde Mehmed Ali Paşa (öl. 1791) olduğu anlaşılmaktadır.³⁵

İncelenen eserler içerisinde en geç tarihli olan yapı Tuğlu Hamamı'dır. 1783'lerde inşa edilmiş olmasına karşın eserin genel mimari kurgusu, düzeni ve plan anlayışı bu bölümde ele alınan ve kendinden önce inşa edilen aynı türdeki yapılara büyük oranda benzediğini de göstermektedir. Tek hamam olarak inşa edilen su yapısı dört eyvanlı, köşe halvetli ve sıcaklık kısmı haçvari planlı bir düzene sahiptir. Soğukluk kısmında, azınlık gruplarına ait olduğu düşünülen bir su teknesi bulunmaktadır. Hamamın özellikle kuzey cephesindeki iki renkli taş işçiliği Paşa Hamamı'nı hatırlatmaktadır. Mimari tezyinatta taşın hem inşa hem de bezeme ögesi olarak iç kısımlarda kullanılması *palmet*, servi ve altı kollu yıldız motifi gibi Türk-İslam sanatında sıkça kullanılan bezeme öğelerinin yer almış olması da bu eseri aynı türdeki yapılardan net bir biçimde ayırmaktadır.

İncelenen yapılardan en eskisi 1545 tarihli tamir kitabesi bulunan ancak 1519 yılında yapılmış olduğu düşünülen Hoca Hamamı sonuncusu da 1785 yılında inşa edilen Tuğlu Hamamı'dır. Bu durum çalışmaya konu olan eserlerin Osmanlı dönemine ait olduğu göstermektedir. Hamam özelinde yapılan saha araştırmasında da Kilis'te, Osmanlı öncesi ait bir hamamın şu an için görsel verilerine ve yapı kalıntılarında rastlanılmamış olması, tekil yapılardan ziyade mimari bir kültür şeklinde ilerleyen yapı stokunun Yavuz Sultan Selim Han'ın Mercidabık Zaferi'nden sonra başlamış olduğunu net bir biçimde açığa çıkarmıştır.

Kilis'teki hamamların genel plan şeması birebirlerine büyük oranda benzerlik göstermektedir. Yapıların hepsi tek hamam olarak inşa edilmiş olup arazinin mevcut şartlarına göre konumlandırılmışlardır. Hasan Bey Hamamı gibi bazı binaların zaman içinde değişime uğraması sonucu yerel halk tarafından farklı isim verilmiş (Çukur Hamam) olsa da bu durum eserlerin genel plan kurgusunda bir değişim olarak gerçekleşmemiştir. Hamamların, bazı detaylar dışında büyük farklar yaratmadan aynı mimari düzenle devam ettirilmiş olması, köklü bir değişimin mekân kurgusu açısından yaşanmadığını anlamına gelir. Bu açıdan hamamların hepsinde soğukluk, ılık ve sıcaklık birimlerinin varlığı klasik dönem Osmanlı hamamlarının bölgesel uygulamaları olarak şehirdeki varlığını sürdürmüştür. Eserlerdeki merkezi sıcaklık, dört köşe halvet ve haçvari plan şeması Semavi Eyice'nin (1922-2018) hamamların sıcaklık merkezi üzerine yaptığı tipolojiye de uymaktadır.³⁶

---

³⁵ Battal Seyyid Mehmed Ağa'nın ölümünden sonra Kilis ve çevresinin idaresini 1782'de Daltaban-zâde Mehmed Ali Paşa ele geçirmiştir. Daltaban-zâde, nüfuz ve kuvvetini kullanarak kısa süre içerisinde Kilis'te iyi bir idare kurmuş, asayiş ve huzuru sağlamıştır. Bir yıl sonra "Paşalık" unvanını almış ve Kilis ile A'zaz şehirleri de malikâne olarak kendisine vermiştir. İsmail Kıvrım, "Kilis ve A'zaz Voyvodası Daltaban-zâde Mehmed Ali Paşa ve Muhallefâtı" *OTAM Dergisi* 24/24 (Temmuz 2008), 151-152; Mustafa Koyuncu, *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İşkân & Eşkıyalık)* ed. Serhat Kuzucu (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2022), 11-12; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 552; Kadri Timurtaş, *Kilis Tarihi* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 67-72.

³⁶ Bkz. dip. 1.

Hamamlardaki soğukluk kısmının diğer kısımlarından daha büyük ve geniş tutulduğu anlaşılmaktadır. Soğukluk kısmından ılıklik alanına geçişlerde, dönemeçli koridorların ya da beşik tonozlu dehlizlerin kullanıldığı görülür. Köşe halvetlerinin yer aldığı, haçvari plan şemalı sıcaklık bölümünde zemindeki renkli taşların hem inşa malzemesi hem de zemin bezemesi ögesi olarak kullanılmış olması, bölgesel odaklı tezyini anlayışın bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Hasan Bey Hamamı'nın soğukluk bölümünde yer alan, günümüze ulaşamayan ve *Kadılar Loncası* olarak isimlendirilen kısım ile ılıklik mekânındaki tek halvet uygulaması, bu hamamı diğerlerinden ayıran önemli bir faktördür.

Hoca Hamamı'nın genel plan şeması Anadolu Türk Sanatı'na yabancı değildir. Bu bağlamda yapının köşe halvetli ve dört eyvanlı plan kurgusu sadece hamamlarda değil özellikle dört eyvanlı düzenleme anlayışıyla han, cami ve medrese gibi farklı nitelikte yapılarda da karşılaşılan bir durumdur. Bu bilgiler, Hoca Hamamı'nın plan kurgusunda süreklilik arz eden bir geleneğin taşıyıcısı olduğunu gösterir. Beylikler dönemindeki Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Hamamı³⁷ (13. yüzyıl sonları), İshak Çelebi Hamamı³⁸ (14. yüzyılın son çeyreği) ve Osmanlı dönemindeki Bayezid Hamamı³⁹ (1507) mimari kurgudaki benzer örneklerden sadece birkaçıdır.

Üzerinde durulan konulardan biri de bazı hamamlardaki özel mekânlardır. Hoca Hamamı ile Eski Hamamı'n ılıklik bölümündeki eyvanlarında birer mezar bulunmaktadır. Konyalı'nın da bahsettiği bu mezarlar ile mezarlarda medfolunan kişiler hakkında net bir bilgiye ulaşamamıştır. Hamam gibi bir su yapısında mezarın varlığı Türk-İslam sanatında alışılmış bir uygulama değildir. Türk-İslam yapılarında bazı mezarların, medrese ile cami avlusunda yer aldığı bilinmektedir. Nitekim Kilis'teki Muallak Cami'nin avlusunda da Hasan Bey Hamamı'nı yaptıran kişinin mezarının bulunması bunun bir örneğidir. Bütün bunlara rağmen bir hamamda mezarın bulunması ilk defa Kilis'te görülen ve tekrarı şu an için bilinmeyen bu açıdan da geleneksel olmayan bir yaklaşımın sonucudur.

Ele alınan hamamların hepsinde *mağdas/mağtas* denilen, köşe halvetlerinin olduğu alanda bir su teknesi bulunmaktadır. Genellikle ılıklik bölümlerinde görülen bu ünitelerin, azınlıkların kullanımı için tasarlanan özel mekânlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda hamamdaki *mağdas*ların şehirde uzun yıllar Müslüman halkla uyum içinde bir arada yaşayan ve kendilerine ait bir sinagogları da bulunan Yahudilerin kullanımı için tasarlanan yıkanma üniteleri olduğu anlaşılmaktadır. Şehirde, 1960'lara kadar Yahudilerin yer aldığı ve toplumla bütünleşmiş bir şekilde yaşadıkları⁴⁰ göz önüne alındığında, hamamlar içindeki ayrıcalıklı alanların varlığı daha net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Bazı hamamlarda kadınlar için ayrılan bölümler de bulunmaktadır. Sıcaklık kısmının merkezindeki göbek taşının etrafında yer alan sekiler genellikle giriş bölümündeki eyvanda yer almıştır. Loğusa kadınların yıkanması için ayrılmış bir alan olarak kabul edilen bu mekânlara da *nefseler sekisi* adı verilmiştir.⁴¹

Hamamlardaki aydınlatma sistemi klasik Osmanlı dönemi hamamlarından farklı değildir. Soğukluk kısmındaki pencerelerin göğüs hizasında konumlandırıldıkları görülür. ılıklik ve sıcaklık bölümlerinde pencereler yer almaz. Bu alanlardaki aydınlatmalar, fil gözleri de denilen kubbelerin tepe notlarındaki cam fanuslardan sağlanmıştır. Fil gözü deliklerinin yer aldığı örtüler de "kusümbül"⁴² adı verilen ve yöresel mimaride kullanılan özel bir harçla sıvanmıştır.

³⁷ Yılmaz Önge, "Konya Beyşehir'de Süleyman Bey Hamamı", *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 139-144.

³⁸ Hakkı Acun, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", *Vakıflar Dergisi* 19 (1985), 138.

³⁹ Semavi Eyice, "Beyazıt Hamamı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 53.

⁴⁰ Abdullah Altuncu-Akın Tercanlı, "Kilis Yahudi Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu", 294.

⁴¹ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 113.

⁴² Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 113.

Hamamlardaki bezemeler, genellikle iki bölümde yoğun olarak görülür. Dış cephedeki süslemelerde özellikle giriş kapısının olduğu alan çoğunlukla iki renkli taşın (siyah ve kirli sarı) bantlı bir şekilde tatbik edildiği kompozisyonlardan oluşur. Süslemelerdeki bu tezyini anlayış bölgesel bezeme kültürünün cepheler üzerindeki bir tekrarı gibidir. Sadece Kilis hamamlarında değil Ulu Cami⁴³ (1388) ile Canbolat Paşa Cami'nin cephelerinde de bantlı süslemeler yer almaktadır. Cephelerde görülen ve iki renkli taş işliğinden meydana gelen ve *ablak/ebalak* adı verilen süsleme geleneğini Memlük sanatının bir etkisi olarak yorumlamak da mümkündür.⁴⁴ Dış cephedeki iki renkli taş süslemeler iç mekânda yerini ılıklik ya da sıcaklık bölümündeki zemin bezemesine bırakmıştır. Göbek taşlarındaki renkli taşlar, sekilerdeki sivri kemerli nişler ve *palmet* motifleri gibi su teknelerinin cephesindeki uygulamalar iç mekânda süsleme kültürüne katılan unsurlar olarak dikkat çekmektedir.

Kilis Çeşmeleri

17. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi, 1671 yılında Kilis'i gezmiş ve şehirdeki bazı yapılar hakkında bilgi vermiştir. Evliya Çelebi'nin verdiği bilgilere göre 1670'li yıllarda şehirde dokuz çeşme vardır.⁴⁵ Zaman içerisinde çeşmelerin sayılarında artışlar olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ 1992 yılında şehirdeki çeşmelerinin mevcut durumu ve sayıları hakkında araştırmalarda bulunan DüNDAR, çeşmelerden sadece on dokuz tanesinin adını ve yerini tespit edebilmiştir. Araştırmacının yaptığı kataloglama, yedi çeşmenin orijinal dokusu büyük oranda bozulmadan günümüze ulaşılabilirdiğini göstermektedir.⁴⁷ Yüzey araştırmasında, araştırmacının verdiği bilgilerin doğruluğu tespit edilmiş ancak bu sayının çeşitli sebeplerden dolayı altıya düştüğü belirlenmiştir.

Kilis'teki çeşmelere yerel halk tarafından *Kastel* denmektedir. *Kastel*, kelimesinin kökeni “kast-el-ma”dır. Bu kelime Arapçada, “suyun bölümlerine ayrıldığı yer” manasına gelir.⁴⁸ Çeşmelere verilen bu bölgesel isimlendirmede, yapıların aynalık kısmı ya da kurnaların bulunduğu ön cepheden ziyade arka kısımlarındaki suyun depolandığı yerin dikkate alındığı anlaşılmaktadır.⁴⁹

Bu bölümde ilk olarak, orijinal dokusu büyük oranda bozulmayan Kilis çeşmeleri, mimari ve süsleme özellikleri yönünden, kronolojik bir sıralama yerine yapıların mevcut durumu temel alınarak tanıtılmıştır. Çalışmanın devamında orijinal dokusu büyük oranda bozulan ve sadece ismi kalan yapılar hakkında bilgi verilmiştir.

İpşir Paşa Kasteli

Güney ve batı olmak üzere çift cephe üzerine konumlandırılan çeşme, İpşir Paşa Caddesi üzerinde yer almaktadır. Cepheleri oluşturulan sivri kemerli açıklıklar “L” şeklinde, güneybatı ve güneydoğu olmak üzere, mekânın çapraz tonozunu da oluşturan iki ayak üzerine oturmaktadır (Ek. 18). Yapının üzerindeki musluk, tekne ve kitabe kuzey cephede yer almaktadır. Sundurmanın kuzeyinde bir su deposu vardır. İpşir Paşa Caddesi'ne bakan alanda iki kapak bulunur. Sundurmanın güneydoğu köşesine *suvak*⁵⁰ adı verilen

⁴³ Akın Tercanlı, “Kilis Ulu Cami Süslemeleri”, 113.

⁴⁴ Akın Tercanlı, “Kilis Ulu Cami Süslemeleri”, 113.

⁴⁵ Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 387.

⁴⁶ Sularının leziz olduğundan bahsedilen şehirde, 1868-1874 yılları arasında 14, 1883'te 33, 1895'de de 31 olan çeşme sayısı, 1902'de 23'e düşmüştür. Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazası 1867-1908* (Gaziantep: Kilis Belediyesi Yayınları, 2020), 55.

⁴⁷ Abdulkadir DüNDAR, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 514, 538.

⁴⁸ Nusret Çam, “Gaziantep'te “Kastel” Adı Verilen Su Tesisleri”, *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 164.

⁴⁹ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 122.

⁵⁰ Abdulkadir DüNDAR, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, DüNDAR, 480.

ikinci bir tekne daha yerleştirilmiştir. Yapının genel düzenlemesi bir meydan çeşmesi olarak tasarlandığını gösterir (Ek. 19).

Güney kemerin tepe noktasında bazı bezeme öğelerine rastlanır. Mimari tezyinattaki bu unsurlar, etrafı zincirlerle oluşturulmuş bir delik ve rozet tarzı bezemelerden meydana gelir. Rozetlerden birinin bitkisel diğerinin ise geometrik hatlara sahip olduğu görülmektedir. Yapının günümüze ulaşamayan bir diğer bezeme ögesi de cephesinde figürlerin bulunduğu söylenen⁵¹ yalak biçimli bir lahittir. Ön cephede yer aldığı anlaşılan bu tasvirin, lüle⁵² taşının alt kısmına yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Lülenin üst kısmında inşa ve tamir kitabeleri bulunmaktadır. Sundurmanın doğu duvarına yapılan seki dikkat çekicidir. Sekinin bitişiğine *maşrabalık* adı verilen ve genellikle su içenlerin dinlenilmesi amacıyla yapılmış iki küçük niş yer alır. Sivri kemerli nişlerde de gül motifleri vardır. Nişler arasına da “Ömer”⁵³ ismi yazılmıştır. Bu alanın üst kısmında, kare bir çerçeve içine alınan bitkisel bezemeler ile kabartma tekniğinde yapılmış silindirik gövdeli bir rozet yer alır. Rozetin etrafında güneş ışınlarını andıran bezemenin cephedeki süsleme kültürüne katıldığı görülür. Ayna taşının üzerinde bulunan inşa ve tamir kitabesinin etrafında da yaprak ve *palmet*lerden oluşan stilize edilmiş bitkisel bezemeler vardır. Kitabenin üzerinde hem kitabeyi vurgulayan hem de cepheyi hareketli kılan bir rozet daha yer alır (Ek. 20-21).

Çeşme suyunun yer altı tünelleriyle, Kilis’in doğusunda bulunan “İllezi” adı verilen bir yerleşim biriminden geldiği ancak günümüzde bu su akışının durduğu söylenmektedir.⁵⁴

Ayna taşının üstündeki, *palmet*ler arasında dört satır ve sekiz misra hâlinde, ta’lik stil ile oluşturulmuş ve çerçeve içine alınmış kitabede (Ek. 22) şu ifadeler yer almaktadır:⁵⁵

Mustafâ Pâşây-yı âdil dil o zât-ı pür-sıfât
Mâyil itmiş fi’l hayra Hak vücûd-i pâkini
Himmet-i vâlâsıdır hall-i umûr-ı müşkilât
Hasbeten Lillah inşâ eyledi bu çeşme-i
Tâ ki feyzinden yete dil-teşneye gamdan necât
Dıdı hızr-ı dil Nahîfi câna yaz târîhini
Akdı geldi bu sebile çeşme-i âb-ı hayât
Padişâh-ı Âl-i Osman’ın vezir’i a’zâmı.

Günümüz Türkçesi

“Gönlü adaletle dolu olan yüce Osmanlı Padişahı’nın Vezîr-i Â’zâmı saygıdeğer Mustafa Paşa, temiz vücudunu hayırlı işler yapmaya yöneltti. Zor işleri halletmekte yüksek yardımcıdır. Allah rızası için ta ki susuzluk çeken, gamlı gönülleri susuzluk kederinden kurtarsın diye bu çeşmeyi bina eyledi. Gönlünün hızırı

⁵¹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 584.

⁵² Klasik dönem Osmanlı çeşmelerinde; depo (hazne), saçak, alınlık, kemer, çeşme nişi, kitabe, ayna taşı, lüle, maşrapa ve yalak taşı gibi bölümler yer almaktadır. Bu bölümlerinden biri olan lüle, ayna taşı üzerinde bulunan ve deliğe takılan belli büyüklükteki su borusuna denilmektedir. Lüle, aynı zamanda Osmanlı toplumunda su debisini ölçmekte kullanılan bir ölçü birimi olarak da bilinmektedir. İbrahim Yavuz İşçen, *Osmanlı Dönemi’nde Ankara’nın Mahalle Çeşmeleri* (Ankara: Sincan Matbaası, 2019), 8-10.

⁵³ Dündar, buradaki “Ömer” isminin usta ismi olabileceğini ifade etmektedir. Abdulkadir Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 480.

⁵⁴ Abdulkadir Dündar, *Kilis’teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 480.

⁵⁵ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 122.

sevgili Nafi'ye tarihini yaz dedi. Bu sebil olan çeşmenin suyu hayat gibi aktı geldi.” Şair Nafi'nin kaleminden çıkan kitabeye göre eser, 1065/1654 yılında Sadrazam Mustafa Paşa (öl. 1655) tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin üzerinde bir kitabe daha yer almaktadır. İkinci kitabede yer alan “Maşallah tamir-i cedit sene 1260”⁵⁶ ifadesinden de yapının 1844 yılında bir tamir gördüğü anlaşılmaktadır. “İpşir” lakabı ile anılan Mustafa Paşa (dön. 1654-1655), Abaza Mehmet Paşa'nın (öl. 1771) kız kardeşinin oğludur. Osmanlı sadrazamlarının seksen ikincisi olup Abaza kökenlidir ve Apsıl/İpşir kabilesine mensuptur.⁵⁷ Paşa'nın Osmanlı sarayında tahsil ve terbiye gördüğü anlaşılmaktadır. İdarecilik görevlerinde bulunan Paşa, 1637'de Budin 1644-1645'de de Maraş, Musul, Van ve Karaman'ın Beylerbeyliği görevini sürdürmüştür. Bir süreliğine Şam Valiliği'ne atanmış 1648 yılında ise Halep Valisi olmuştur. Paşa'nın Halep'te de bir külliye inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.⁵⁸

Küçük Çarşı Kasteli

Binbaşı Sokağı'nda yer alan Küçük Çarşı Kastel'i, meydan çeşmesi olarak tasarlanmış olup iki cepheli bir düzen göstermektedir (Ek. 18). Sivri kemerlerle oluşturulmuş doğu ve batı cephesi nişli bir görünüme sahiptir. Diğer cephelerin sade olduğu görülür.

Çeşmenin zaman içinde değişime uğrayarak farklı birimlerine eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Konyalı'nın verdiği bilgiler bu konuda aydınlatıcıdır. Yazara göre çeşmenin ilk inşa edildiği dönemde arka kısımları açıktır. Zaman içerisinde değişime uğrayan arka cephe yani su kuyusunun bulunduğu yer Konyalı'ya göre sonradan ilave edilmiştir.⁵⁹

Kesme taştan inşa edildiği anlaşılan yapı kare planlı bir görünüm arz etmektedir. Yapıdaki bezemelerin kuzey ve doğu cephede toplandığı görülür. Sivri kemerli nişlerle hareketli kılınan yüzeylerdeki taş süslemeler dikkat çekicidir. Doğu'daki kemerin etrafı, tek yaprak motifi hâlinde tanzim edilen bir kuşakla çevrilmiştir. Cephede dikkati çeken bir diğer unsura da yan dolgularda rastlanılır. Burada, doldurma motifleri olarak tasarlanmış, bitkisel karakterli rozetler yer alır. İki rozetin üstünde yer alan bir ay ve yıldız motifi de cephedeki süsleme kültürüne katılan unsurlar arasındadır. Kemerin kilit taşı noktasında geometrik hatlara sahip bir rozet daha bulunur. Doğu cephenin ayna taşında yer alan yarım daire kesitli üç sath niş, cephenin sağır görüntüsünü ortadan kaldırmıştır. Zemine kadar uzanan sathi nişlerin üstünde musluklar görülür. Muslukların önünde, cepheyle simetrik bir kurguyla düzenlendiği anlaşılan bir su haznesi yer alır.⁶⁰ Çeşmenin kuzey cephesinde de benzer süsleme anlayışıyla karşılaşılır. Buradaki en dikkat çekici fark kemerin etrafını kuşatan bezeme türüdür. Bu bağlamda, kuzey cephedeki kemerin bitkisel karakterli bir bezeme ile değil mukarnas dolgulu bir kuşakla çevrelendiği görülür. Köşelerdeki taş rozetler, burada da aynı stille tekrar edilmiştir. Köşe rozetlerinde geometrik kompozisyonların hâkim olduğu görülür. Rozetlerin iç kısımları daire ve çizgisel, yer yer de kırık hatlardan meydana getirilmiş ve orta kısımlarına da birer çiçek deseni yerleştirilmiştir. Kemerin kilit taşında bir rozet daha bulunur. Bu rozetin de sağ ve sol tarafına, doğu kemerinde olduğu gibi ay ve yıldız motifinden oluşan sembolik bezemeler yerleştirilmiştir. Küçük Çarşı Kasteli'nin öne çıkan bezeme öğelerinden biri de saçak kornişlerdir. Cepheye hareket katan ve bulunduğu

⁵⁶ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 122.

⁵⁷ Mehmet Münir Aktepe, “İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler”, *Tarih Dergisi* 24 (1970), 45; “İpşir Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 375-376; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1311/1893), 1/149.

⁵⁸ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 123.

⁵⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 592.

⁶⁰ Konyalı'ya göre, çeşmenin suyu ilk inşa edildiği dönemde musluklardan değil buradaki mermer lüleden akmaktadır. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 593.

alanı masif görünümünden kurtaran kornişlerin, profilli silmelerden oluştuğu görülür. Buradaki profilli silmelerin altında da bitkisel desenli bir friz kuşağı yer alır (Ek. 23-25).

Küçük Çarşı Kasteli'nin iki yerinde tamir kitabesi olduğu ancak inşa kitabesi olmadığı anlaşılmaktadır.⁶¹ Sülüs hatlı tamir kitabesinde (Ek. 26) şu ifadeler yer almaktadır:⁶²

Kesilmişti suyu bu çeşmenin hayli zaman ammâ

Temevvüç etti erbâb-ı sehâvet oldu bir derya

Akınca hayr-i cârî söyledim târîhini Nâfiz

Gelen içsün bu mâdan âfiyettir selsebil âsâ.

Günümüz Türkçesi

Bu çeşmenin suyu uzun zamandır kesilmişti amma

Cömert kimseler onu dalgalandırıp bir deniz ettiler

Devam edecek olan hayır akınca Nafiz tarihini söyledi

Cennet ırmağı gibi bu tatlı sudan gelen içsin.

Kitabenin son mısrasının ebced hesabıyla bir tarihi yapılmaktadır. Bu bağlamda, son mısra ebced hesabına göre 1352 rakamına denk gelmektedir. Buradaki 1352 tarihi ile kitabedeki bilgiler, çeşmenin 1933 yılında ve hayırseverlerin yardımıyla onarıldığını gösterir.⁶³ Yapının üzerinde yer alan diğer tarih kaydında da eserin, 1989 yılında onarım geçirmiş olduğu anlaşılır. Çeşme hakkında üzerinde durulan konulardan biri de bani meselesidir. İnşa kitabesi olmayan yapının banisine arşiv vesikalardan ulaşılmıştır. Dünder'ın verdiği bilgiler bu konuda aydınlatıcıdır. Yazar, Tuğlu Hamam'ı vakfiyesinde, Şeyhler Mahallesi'nde Kürtler Cami'ne bitişik olarak yapılan ve Küçük Çarşı Çeşmesi diye anılan bir eser isminin geçtiğini ifade etmektedir. Vakfiyedeki kayda göre yapının banisi Hafafzâde Hacı Mustafa Oğlu Hacı Mehmet Oğlu Hacı Osman'dır. Arşiv vesikasında adı geçen kişi, Tuğlu Hamamı'ndan elde edilen gelirlerin bir kısmını Küçük Çarşı Çeşmesi'nin giderleri için ayırmıştır. Bu bilgilerden hareket eden yazar, Hafafzâde Hacı Osman'ın, 1844 yılında Kilis'te, Hafaf Çeşmesi adıyla bir eser yaptırmış olduğunu da arşiv vesikalarına dayanarak açıklamaktadır.⁶⁴ Tarihi kaynaklardaki bütün bu bilgiler, Küçük Çarşı Çeşmesi'nin de 1844-1870 yılları arasında yapılmış olabileceğini göstermektedir.⁶⁵

Aynönü Çeşmesi

Molla Hamit Mahallesi'nde bulunan yapı incelenen diğer çeşmeler gibi meydan çeşmesi olarak tasarlanmıştır. Yapının sundurması, güney, doğu ve batı cephelerine sivri kemerlerle açılmaktadır. Güney cephede yer alan ve yığma ayaklara oturan kemer, kademeli bir görünüm arz eder. Ayna taşının olduğu alanda günümüze ulaşamayan bir lüle taşı ile su haznesinin olduğu da ifade edilmektedir.⁶⁶ Günümüzde lüle taşının olduğu yerde bir musluk vardır. Ayna taşının üst tarafında da altı satırlık sülüs kitabe bulunmaktadır.

Yapının planı, Kilis'teki çeşmeler arasında ayrı bir önem sahiptir (Ek. 18). Plan bakımından en dikkat çeken noktalarından biri sundurma sayısındaki yaşanan değişimdir. İpşir Paşa Kasteli'nde karşılaşılan iki

⁶¹ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 491.

⁶² Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 124.

⁶³ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 124.

⁶⁴ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 491.

⁶⁵ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 124.

⁶⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 573.

sundurma anlayışının burada üçe çıktığı görülür. 1991 yılında, sundurmadaki bir cephenin kapandığı ifade edilmektedir.⁶⁷ Yapının ayna taşıdaki kitabede şu ifadeler yer almaktadır:⁶⁸

Hac-ı Mehmed Bey bi-tevfiki Hûda
Râh-ı kastâl'e idüb malın fedâ
Merhum oldukda anın ahbâbı
Kıldı bu çeşme-i pâki inşâ
Ki ana hayrile Hâki târih
Eylesün nûş ola anlara şifâ. H. 1222

Kitabedeki bilgilere göre 1807 yılında Hacı Mehmet Bey isminde bir hayırsever, kastelin suyolunu açtırdıktan sonra öldüğü için onun adına dostları, kasteli, 1807 yılında yaptırarak suyunu akıtmışlardır.

Haffaf (Kafaf) Çeşmesi

Arslan Mahallesi'nde bulunan ve meydan çeşmesi olarak düzenlenen yapı, ayna taşının üzerindeki kitabeye göre 1884 yılında Hafafzâde Hacı Osman tarafından yaptırılmıştır.⁶⁹ Çeşmenin inşa kitabesi batı cephesinde yer almaktadır. Ayna taşının olduğu yerde bulunan dört satırlık sülüs kitabede şu ifadeler yer alır:⁷⁰

Hafafzâde bî tevfkâti Bâri
Binâ eyledi bu nev çeşm-sâri
Kızı hatun vasiyet eylemişti
Hulûsiyle bu hayrâtı i'mâri
Hac Osman dahi me'cûr oldu el-Hak
Bu yolda etti sa'y-i bî şumâri
Necîbâ akdı âb ta oldu tarih
Yapıldı sa'y ile bu hayr-ı câri.

1844 tarihli ilk tarih kaydının eserin inşa tarihi olduğu anlaşılmaktadır. İnşa kitabesinin üzerinde yer alan ikinci kitabede de “Maşallah tarih sene 1260” ibaresi okunmaktadır. İkinci kitabe ebced hesabıyla 1844 yılına denk gelmektedir.

Orijinal dokusu büyük oranda bozulan, eklemeler yapılan ve inşa tarihinden kısa bir süre sonra da tamir edildiği cephesindeki değişimden anlaşılan yapının kitabesindeki bezemeler dikkat çekicidir. Süslemenin yoğunlaştığı dikdörtgen formlu kitabede bitkisel süslemeler ağırlıktadır. Kitabenin sağ ve sol üst kısmında

⁶⁷ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 497.

⁶⁸ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 125.

⁶⁹ Dündar'a göre yapının cephesindeki kitabe ile kitabenin üst kısmında yer alan taşlar aynı zaman dilimine ait değildir. Yapı üzerinden yola çıkan yazar, buradaki 1884 tarihinin inşa değil onarım tarihi olabileceğini düşünmektedir. Yazarın üzerinde durduğu noktalardan biri de Konyalı'nın verdiği bilgilerle ilgilidir. Yazar'a göre Konyalı'nın bahsettiği sütunlar ile sundurmanın parçaları da döneminden değildir. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 501.

⁷⁰ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 125.

yer alan hilâl ve çokgen kollu yıldız motifleri cepheyi hareketli kılmıştır. Üst kısımdaki kavisli madalyonun etrafında da geometrik tezyinler yer alır.

Salih Ağa Çeşmesi

Tabakhane Mahallesi'nde Tabakhane Cami'nin (16. yüzyılın ilk çeyreği) doğusunda yer alan çeşme, sundurmalı olarak inşa edilen cepheli bir görüme sahiptir (Ek. 18). Cephelerin, sivri kemerlerle birbirlerine bağlandıkları görülür. Güney cephedeki kemer günümüze ulaşamadığı için bu alan düz atkı şeklinde değişime uğramıştır.⁷¹

Yığma ayakların genel görünümü yapının "L" plan tipinde bir görünüm arz ettiğini gösterir. Çeşme, yöreye özgü kirlili sarı renkli kesme taştan yapılmıştır. Diğer çeşmelerde olduğu gibi suyun akışını sağlayan lüle taşı günümüze ulaşamamış olup taşın yerine bir musluk yerleştirilmiştir. Musluğun ön kısmında da bir su haznesi yer almaktadır.

Yapının kitabesi cephenin ortasına yerleştirilmiştir. Dikdörtgen pano içerisine alınan kitabeyi sivri kemer kuşatmaktadır. Sağır cephelere sahip olan çeşmede süslemenin en yoğun olduğu kısım kitabedir. Panonun etrafında zincir motifleri görülür. Pano ile panoyu kuşatan kemerin arasındaki boşlukta yer alan bitkisel bezemeler de alanın süsleme kültürüne katılan tezyini unsurlar olarak dikkat çeker. İnşa kitabesinin altında çeşmenin tarihi yazılmıştır. Panonun üstündeki "Allah" lafzı, bir madalyon içerisine yerleştirilmiştir. Madalyonun iki tarafında da ay ve yıldız motifleri yer alır.

Ayna taşının üzerinde yer alan kitabede şu ifadeler yer alır:⁷²

*Kân-i hayrât-ü müberrât hazret-i Salih Ağa
Kıldı inşâ böyle dil-cû çeşme ol merd-i güzîn
Teşnegânın has ü âmından alub hayr-i dua
Böyle hayrâ anı mahzar kıldı Rabb-ül Âlemîn
Öyle bir sa'bul mevâriden getürdi halka su
Hasıl oldu bezl-i mâl ile bu vaz-ı dil-nişîn
Ahirette ana cennet vire dünyâda velî
Zât-ı pâkin eyleye âfâtdan Mevlâ emîn
Elif ilhamıyla imza kıldı târîhîn Vahîd
Çeşme-sâr-i cûy-ı sâfî mevrîd-i mâ-i meîn*

Târîh-i fî sene 1272.

Salih Ağa tarafından yaptırılan çeşme, ebced hesabına göre 1272 yani 1855 yılında yaptırılmıştır. Konyalı'nın verdiği bilgilere göre Salih Ağa bu çeşmeyi yaptırdıktan iki yıl sonra 1857 yılında vefat etmiştir. Salih Ağa'nın mezarı da Cüneyne Cami'nin (17. yüzyılın ilk yarısı) avlusunda yer almaktadır.⁷³

⁷¹ Dündar'a göre çeşmenin kuzey cephesi günümüze ulaşamayan bir evin cephesine dayanmaktadır. Bu ev, zaman içinde yıkılınca kuzey cephe açılmıştır. Yapıya ilişkin bir başka değişim de 1950 yılında gerçekleşmiş ve çeşmenin üzeri betonla kaplanmıştır. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 505.

⁷² Sıdıka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 125.

⁷³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 64.

Pirlioğlu (Mustafa Paşa) Kasteli

Çeşme, Pirlioğlu Cami (17. yüzyılın ilk yarısı) duvarına bitişiktir. Bakımsızlıktan dolayı büyük oranda yapının hasar gördüğü anlaşılmaktadır (Ek. 18). Orijinal dokusu büyük oranda bozulan yapıdan günümüze sadece güney cephesinden bazı izler kalmıştır.⁷⁴

Yapının kesme taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin, aynı türdeki yapılardan ayrılan önemli bir özelliği bulunmaktadır. Kilis çeşmelerinin lüle taşlarının genellikle günümüze ulaşamadığı bunun yerine musluk konulduğu göz önüne alındığında bu durum daha önemli hâle gelir. Yapıda orijinal bir lüle bulunmaktadır. Lülenin üst tarafında da kitabe yer almaktadır.⁷⁵

Sadr-ı a'zam sâhibü'l hayrât-ı kân-ı ma'delet
Mustafa Pâşâ vezîr-i sâye-i Rabb-i Celîl
Ömrün eفزün eylesün Hak devlet-i ikbâl ile
Daima itmekde fikr-i sâyesi hayr-i cemîl
Hamdulillah bu mekânı lütf ile sîrâb edüib
Râh-ı Hakda kıldı ihyâ bir sebîl-i bî adîl
Gördü itmâmın zebân-ı hâl-i tarihin dedi
Çeşme-i âb-ı revân-ı cân fezâdır bu sebîl

Sene 1065.

Kitabedeki bazı bölümler ve harfler zaman içerisinde dezenformasyona uğrasa da eldeki mevcut kitabe verilerine göre eser, 1065/1643 yılında dönemin sadrazamı Mustafa İpşir Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Günümüze büyük oranda bozulmadan ve asli şeklini tam anlamıyla kaybetmeden ulaşan çeşmeler olduğu gibi zaman içerisinde değişime uğrayarak ya da insan tahribatı sonucunda günümüze ulaşamayan su yapıları da şehir envanterindeki yerini almıştır. Bu bölümde günümüze asli şeklini kaybederek ulaşan yapılar ile sadece tarih kaynaklarında adına rastlanan bazı çeşmeler tanıtılacaktır.

1- Nahashlı Kasteli

Eser, Odunpazarı Caddesi üzerinde yer almaktadır. Kuzeye bakan çeşmenin dört satırlık sülüs hatlı kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:⁷⁶

Rumeli Pazarcı'ğından Yüzbaşı Osman Ağa
Himmet etti kastelin ta'mirine ol hoş hisâl
Harf-i mu'cemle dedi.dil teşneler tarihini
Su içen için bu kastel suyu bir Kevser misal.

Sene 1250/1834.

⁷⁴ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 511.

⁷⁵ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 127.

⁷⁶ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 124.

Kitabeden, çeşmenin 1834 yılında Yüzbaşı Osman Ağa isimli bir kişi tarafından tamir ettirildiği anlaşılmaktadır. Konyalı'nın yapı hakkında bahsettiği bir kitabeden de çeşmenin Mustafa Ağa isimli bir kişi tarafından 1916 yılında tamir ettirildiği anlaşılır.⁷⁷

2-Hacı Ömer Ağa Kasteli

Aşı Mahallesi'nde Maarif Sokak'ta yer alan çeşme, Ayşecik Parkı'nın kuzeyinde yer almaktadır (Ek. 18). İnşa tarihi kesin olarak bilinmeyen eserin üzerindeki tamir kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:⁷⁸

*Bu hayr-ı cârî-i Akbaba zâde hâc Ömer Ağa
İdüb tecdîd ta'mirine sarf-ı nakd-i pâyân
Halas oldu ehâli-i, mahalle killet-i mâdan
O sahib-i bir zâtın himmetiyle oldular reyyân
Himmet-i perverân-ı beldemizden Meâmîşzâde
Reşid Ağa dahi bu yolda sa'yde pûyân
Gelür Re'fet cihât-ı sitteden âvâre târîh
Gelüb âb-ı revân içsun bu zîbâ çeşmeden âtşân*

1315.

Kitabedeki bilgiler eserin, 1315/1897 yılında Hacı Ömer Ağa tarafından tamir ettirildiğini göstermektedir. Çeşmenin kuzeye bakan cephesi üzerinde günümüz Türkçesi ile yazılmış bir kitabe daha vardır. Buradaki ifade:⁷⁹

*Azmi yalçın fikri yüksek pek değerli ilçebay
Durmadan uğraşmada bu beldenin imarına
Yepyeni bir şekli koydu bak şu eski çeşmeyi
Necmi Ergin'in bakın takdir ile asarına. 1939.*

İkinci kitabede yer alan bilgiler de eserin 1939 yılında Kilis Kaymakam'ı Necmeddin Ergin tarafından restore edildiğini göstermektedir (Ek. 27).

3-Fellah Kasteli

Günümüze özgün şekli büyük orada bozularak gelen çeşmelerden biri de Fellah Çeşmesi'dir. Eser, Ebulâlâ Mahallesi'nde bulunmaktadır. Üzerindeki kitabeden 1643 yılında Hasan Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılan kastele, 1787 yılında Üştüroğlu Seyyid Abdurrahman ve 1939 yılında da Kilis Belediyesi tarafından tamir ettirilmiştir.⁸⁰ Çeşmenin cephesinde biri inşa diğeri de tamir olmak üzere iki kitabe yer almaktadır.

⁷⁷ Konyalı, eserinde, aralarında Nahaslı Çeşmesi'nin bulunduğu çeşitli suyolları hakkında bilgi vermektedir. Yapıya ait olduğu düşünülen ve 1916 yılını işaret eden tamir kitabesi günümüze ulaşmamıştır. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 599.

⁷⁸ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 124.

⁷⁹ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 124.

⁸⁰ 1891 tarihli bir vakfiyeden hareketle, Fellah çeşmesini besleyen suyun Kurt Ağa çeşmesinden geldiği ifade edilmektedir. Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 514.

İnşa kitabesinde şu ifadeler yer alır:⁸¹

*Ziver-i a'yân Hasan Ağa'yı Âlî kadr kim
Hak Te'âlâ tab'ın etmiş mâyl-i hayr-ı cemîl
Râh-ı Hak'ta eyledi bu çeşmenin bünyâdını
Mâderinin ruhuna vakf eyleyüb ecr-i cezîl
Has û âmme feyz bahş oldu bu cây-i hayr ile
Dest-gîr olsun ana her hâlde Rabb-ı Celîl
Şevkle itmâmı medîhin Nâhîfi dil didi
Ab-ı Kevser'den zihi zîba sebîl-i bî adîl*

Sene 1053

Günümüz Türkçesi

“Toplumun önde gelenlerinden Hasan Ağa, Hak Te'âlâ, huyunu güzel ve hayırlara meyilli etmiş. Hak yolunda bu çeşmeyi bina eyledi. Anasının ruhu için vakfedip çok sevap aldı. Hayır ile bu yer herkese bol başış oldu. Rabb-i Celil, O'na, her durumda yardımcı olsun. Nahifi'nin gönlü, neşe ile tamamlanmasını övmek için dedi. Emsalsiz hoş ve güzel olan bu Kevser suyu sebil oldu.” Kitabenin son mısrasındaki bilgiler ebced hesabına göre 1053/1643 yılına denk gelmektedir.

Tamir bilgilerinin yer aldığı ikinci kitabede de şu ifadeler yer alır:

*Üştür oğlu Seyid Abdurrahman
Kıldı tecdidine sarf-ı emvâl
Bin iki yüzün iki sâlinde
Kıldı tecdîd bi avn-i müte'âl
İsm-i Vehhab ile Ruhî târih
Yenilendi iş bu Kadîmî kastâl*

Sene 1202

Şair Rûhî'nin hazırladığı kitabeye göre yapı, Üştüroğlu Seyid Abdurrahman tarafından 1202/1787 yılında yenilenmiştir.

4-Şıh Cami (Mustafa Ağa) Çeşmesi

Çeşme, Tırıklı Mahallesi'nde, Şeyh Camii (1569) karşısında yer almaktadır. Kitabesindeki bilgilere göre 1656 yılında, Mustafa Ağa tarafından yaptırılan çeşme, 1990'lı yıllarda tamir görmüş ve orijinal dokusu

⁸¹ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 127.

zaman içirişinde bozulmuştur. Banisinin ismiyle anılan çeşmenin üç beyitlik ta'lik hatla yazılmış inşa kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:⁸²

*Mustafa Ağây-ı vâlâ kadr ü âlî rütbe kim.
Hak vücûdun dâimâ hayrata itmiştir delil
Bu mahalle ehli pek muhtâç idi bu çeşmeye
Kıldı inşâsın cihanda etti birfi'l-i cemîl
Feyz-yâb oldukda âlem didiler târihini
Râh-i Hak'da ildi ihyâ Kibleli zîbâ sebil
Sene H. 1067*

5-Nemika Kasteli

Çeşme, Deveciler Mahallesi'nde Adnan Menderes Parkı'nın kuzeybatı köşesinde bulunmaktadır. Yapı, 1963 ile 1985 yılında olmak üzere iki defa tamir geçirmiştir. Yapılan tamirlerle çeşmenin eski şeklini tamamen kaybetmiş olduğu ifade edilmektedir.⁸³

Ta'lik hatlı kitabede şu ifadeler yer alır:⁸⁴

*Hüv-el Aziz
Zâde-i Davud Ağa Abdurrauf Efendi'nin
Duhter-i pakizesi Ayüş Hanım ehl-i himem
Ömr-i mahsûlü Nemika Hanım'ın cânı için
Eyledi bu çeşmeyi inşâ idiüb bezl-i hidem
Tarihin işrab için bir âbcu geldi didi
Âleme bu çeşmenin her damlası aynı kerem.*

Kitabedeki bilgiler çeşmenin 1329/1911 yılında Davut Ağazâde Abdurrauf Efendi'nin kızı Abuş Hanım tarafından kızı Nemika Hanım adına yaptırılmış olduğunu gösterir.

6-Abuşağa Çeşmesi

Eser, Şeyh Abdullah Mahallesi'nde Şehitler Parkı'nın doğu köşesinde yer almaktadır. Celkanlı Abuşağa tarafından yaptırılan çeşmenin, yapılan tamirler neticesinde eski plan ve mimarisini tamamen kaybettiği ifade edilmektedir. Yapı, 1911-1913 yılları arasında Celkanlı Abuşağa tarafından yaptırılmıştır.⁸⁵

7- Dereçli (Veli Ağa) Çeşmesi

Yapı, Ketenciler Mahallesi'nde, Kadı Cami'nin (16. yüzyılın ortaları) kuzeyindeki Depo Sokağı'ndadır. 1259/1843 yılında Veli Ağa adlı bir hayırsever tarafından yaptırılan çeşme, bugünkü şeklini 1965 yılındaki

⁸² Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 127.

⁸³ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 536.

⁸⁴ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 127.

⁸⁵ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 538.

tamirde alarak orijinal hâlini tamamen kaybetmiştir. Eski Dereçli Çeşmesi'nden günümüze sadece inşa kitabesi kalmıştır. Kitabede şu ifadeler yer almaktadır:⁸⁶

Habbezâ hayrât idüüb Veli Ağa

Eyledi bu kasteli ra'nâ bina

Teşnegâne su virir kim şâd ola

Tâki ervahı şehidi Kerbelâ

Geldi bir Hâtif didi tarih Necîb

Pek mübarek çeşme sâri dil-küşâ

8-Murtaza Ağa Çeşmesi

Çeşme, Deveciler Mahallesi'nde, Murtaza Ağa Cami'nin (1661) kuzey doğusundadır. Duvara yaslanan sabit çeşmeler grubuna giren Murtaza Ağa Çeşmesi'nin dört lüleli, sade bir taş işçiliği gösteren bir çeşme olduğu zikredilmektedir.⁸⁷ Yapının, 1979 yılında geçirdiği bir tamir sonucunda bahsedilen özelliklerini tamamen kaybetmiş ve doğuya bakan cephesinin de mermerle kaplanmış olduğu söylenmektedir. Çeşmenin ayna taşındaki "Eski Tarihi M. 1666" yazısından başka kitabesi yoktur.⁸⁸

Sadece Adı Bilinen Çeşmeler

Şeyhler Mahallesi'nde, Ulu Cami ile Şeyhler Cami arasında üç çeşmenin bulunduğu düşünülmektedir. Bu çeşmeler, ayrı ayrı isimlendirilmeyip üçüne birden "Eşref Kasteli" adı verilmiştir. Bunlardan bir tanesinin Şeyhler Cami minaresinin dibinde, diğerinin minarenin hemen uzağında sonuncusunun da Ulu Cami ile Eşref Kasteli Sokağı arasında bulunduğu düşünülmektedir.⁸⁹ Konyalı, Eşref Kasteli diye bilinen bu üç çeşmeyi, isimlerinden hareketle Melikü'l-Eşref Kayıtbay (1468-1496) ya da Canbolat Paşa tarafından yaptırılmış olabileceğini söylemektedir.⁹⁰ Tıpkı bu yapılar gibi günümüze herhangi bir belge ya da kitabesi ulaşmayan eserlerden biri de "Süt Kasteli" adı verilen çeşmedir. Yapının, Tekke Mahallesi'ndeki Tekke Cami'nin kuzeyinden Kürtler Cami'ne (17. yüzyıl sonları) doğru devam eden alanın üzerinde olduğu sanılmaktadır. Tekke Cami'nin kuzeyindeki Cumhuriyet Meydanı'ndan başlayarak Kürtler Cami'ne doğru devam eden caddeye de yapının adına binaen "Süt Kasteli Caddesi" adı verilmiş olduğu ifade edilmektedir.⁹¹ Günümüze sadece adı kalan eserlerden biri de Demirciler Mahallesi Abidinağa Caddesi'nde olduğu bilinen Şıpsıpa Kasteli'dir.

Kilis'in, Osmanlı döneminde içinde bulunduğu coğrafi sınırları dikkate alındığında, gerek orijinal dokusu büyük oranda bozulmadan günümüze gelen gerek zaman içerisinde çeşitli sebeplerle asli şeklini kaybeden gerekse de sadece adı bilinen çeşmeler özelinde olsun çok sayıda su yapısının olması oldukça dikkat çekici bir durumdur. Yapıların mevcut durumu, arşiv vesikaları ve tarihi kaynakların verdiği bilgilere göre bu çeşmelere Kalleş Dağı başta olmak üzere civar yerleşkelerden bazen yer altı tünelleriyle kimi zaman

⁸⁶ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 533.

⁸⁷ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 532.

⁸⁸ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 526-527.

⁸⁹ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 540.

⁹⁰ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 576.

⁹¹ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 540.

da çeşitli borular vasıtasıyla toplanan sular adı geçen çeşmelerin kullanımına açılmıştır. Salih Ağa Çeşmesi'nde olduğu gibi bazı yapılar tek bir kaynak yerine beş mabadan da beslenmiştir.⁹²

Özellikle günümüze ulaşan Kilis çeşmelerinin genel olarak iki gruba ayrıldığını söylemek mümkündür. Birinci gruptaki çeşmelerden; Küçük Çarşı, Aynönü ve Haffaf Çeşmesi'nin herhangi bir cepheden ya da mimari birimden bağımsız olarak tasarlanan yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Meydan çeşmeleri grubuna giren bu eserlerin, orijinal dokusu büyük oranda bozulmayan bu sebeplerle de asli şeklini kaybetmeyen yapılardan olması önemli bir durumu işaret etmektedir. Meydan çeşmeleri grubunun dışında kalan eserlerin, sundurmalı olarak tasarlandığı gibi etrafındaki bir mimari birime bitişik olarak yapılanları da mevcuttur.

Günümüze ulaşan çeşmelerin klasik dönem Osmanlı çeşmelerinde karşımıza çıkan ve özellikle meydan çeşmeleri grubundaki yapılardan bazı benzeşen ve ayrılan yanlarının olduğu da anlaşılmaktadır. İstanbul'daki meydan çeşmeleri abidevi görünüşleri, cepheli bezemeleri ve tezyinattaki detayları gibi uygulamalarıyla oldukça etkili görünüme sahiptirler. Her ne kadar Kilis'te yukarıda bahsedilen bazı çeşmeler genel kurgu açısından İstanbul'daki yapılarda olduğu gibi meydan çeşmeleri⁹³ tarzında yapılmış olsa da genel tasarım anlayışı, yapıların büyüklüğü ve cephesel tezyinat noktasında bu durumun tam olarak böyle olmadığı görülür. İncelenen yapılarda, su haznelerinin ya da yalakların olduğu cephelerde herhangi bir saçak uygulamasının olmadığı görülür. Bölgesel iklim özelliğinin bir sonucu olarak karşımıza çıkan bu uygulama yapıların plan tasarımlarını da etkilemiştir. Kilis çeşmelerinde yer almayan saçak uygulaması yerini sundurma şeklinde hazırlanan mekânlara bırakmıştır. Benzer bir durum yapıların inşa malzemesi ile bezemesinde de görülmektedir. Ele aldığımız çeşmelerin çok büyük bir çoğunluğu yöreye özgü taşlardan yapılmıştır. Cepheleri hareketli kılan tezyinatta da bitkisel karakterli bezemeler ile rozetler bölgesel süsleme özelliklerini bünyesinde barındıran bir anlayışla tasarlanmışlardır.

Kilis Hanları

Kilis'te on bir hanın varlığından bahseden Evliya Çelebi, sadece hanlardan en büyüğü olarak bahsettiği ve "kale gibi demir kapılı ve yapılı" diye de nitelendirdiği Canbolatoğlu Hanı'nı (1553) zikreder.⁹⁴ Şemseddin Sami'nin (öl. 1904) tarih, coğrafya ve ünlü kişiler ansiklopedisi olarak bilinen, 1898-1898 yılları arasında fasiküller hâlinde yayımlanan günümüzde de alt cilt olarak basılan *Kâmûsü'l-A'lâm* adlı eserinde, şehirdeki hanların sayısı on beşe çıkmıştır.⁹⁵ Dündar'ın, Kilis'teki Osmanlı dönemi eserleri hakkında yaptığı araştırmalara göre bu sayının on altı olduğu bazı yapıların ise zaman içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁶ Yüzey araştırması esnasında da dönem kaynaklarında adı geçen hanların büyük bir bölümünün günümüze ulaşmadığı tespit edilmiş günümüze ulaşan yapıların da zaman içerisinde çeşitli sebeplerle değişime uğradığı gözlemlenmiştir. Bu bölümde, günümüze ulaşan Kilis hanları mimari ve süsleme özellikleri yönünden yapıların mevcut durumları göz önüne alınarak tanıtılacak, zaman

⁹² Salih Ağa Çeşmesi'ne gelen su "İlezi ya da " İlezi" adı verilen bir mevkiinin olduğu alanda yer alan beş mabadan kaynaklanmaktadır. Dündar'a göre Kilis'teki diğer çeşmeler gibi bu yapının suyu da şehre giriş yapana kadar yer altı tünelleriyle sağlanmakta ve şehirdeki borularla ana istikametine ulaşmaktadır. Salih Ağa Çeşmesi'ne kaynak olan suların Odun Pazarı, Tabakhâne Cami ve Şeyh Ahmet Cami civarındaki günümüze ulaşamayan çeşmelere de kaynak olduğu ifade edilmektedir. Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 505.

⁹³ Meydan Çeşmeleri hakkında bkz. Semavi Eyice, "Çeşme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/277-287; Celal Esat Arseven, "Çeşme", *Sanat Ansiklopedisi*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983), 1/388; Fazilet Koçyiğit, "Osmanlı Mimarisinde Meydan Çeşmeleri", *Akdeniz Sanat Dergisi* (Özel Sayı), 13 (2019), 399-354.

⁹⁴ Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, 388.

⁹⁵ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306/1889),5/3880.

⁹⁶ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 366.

içerisinde bozulan ya da insan tahribatı nedeniyle değişme uğrayan yapılar hakkında da kısa bilgiler verilecektir.

Baytazzâde Hanı

Han iki katlı olarak inşa edilmiştir. Mevcut verilere göre 1978 yılında büyük bir yangın çıkmış ve halk tarafından ahşap olarak yapıldığı söylenen ikinci kat, yangın esnasında tamamen yanmıştır.⁹⁷ Günümüze ulaşan ikinci kat orijinal dokusunu büyük oranda yitirmiştir. Dilimli kemer içerisine alınmış kuzeydeki kapı ile batı cephesinde yer alan basık kemerli geçiş kısmı olmak üzere yapının iki girişi bulunmaktadır. İlk girişin yer aldığı kuzeydeki geçitten bir dehlize ulaşılır. Yapının avlusu kareye yakın bir plan arz etmektedir. Yapıdaki dükkân odaları, hücre biçimli alanlar şeklinde düzenlenmiş olup örtü olarak da çapraz tonoz kullanılmıştır (Ek. 28-29).

Sonradan değişime uğradığı anlaşılan ve bu bakımdan orijinal dokusu büyük oranda değişerek günümüze ulaşan ikinci kata, doğu ve batıdan açılan merdivenlerle ulaşılır (Ek. 30). Baytazzâde Şeyh Abdullah Efendi'nin 1297/1879 yılına ait bir vakfiyesi bulunmaktadır. Tarih vesikasına göre hanın ikinci katında on dokuz oda ile kuzeye bakan bir kahvehane daha olmalıdır.⁹⁸ Zeminde on sekiz oda vardır. Birbirlerinden farklı cephelerde konumlandırılan bu odaların dağılımına bakıldığında on doğu, yedi güney ve birinin de batı cephesinde yer aldığı anlaşılır. Doğudaki odaların büyüklükleri birbirlerine yakındır. Kuzeydoğu cephede bulunan dükkânların biri, diğerlerinden daha farklı bir şekilde planlanmıştır. Planlamada dikkati çeken en önemli unsur alanın iki cepheli olarak tasarlanmış olmasıdır. Dükkânın aynı cepheye bakan tarafı da iki katlı bir görünüm arz etmektedir. Güneybatı köşedeki oda çapraz diğerlerinde ise beşik tonozun kullanıldığı görülür. Handaki dükkânların konumlarında da farklılıklar vardır. Değişimin en önemli belirtisi, güneybatı köşedeki dükkânın, yanlarındaki birimlerden daha yüksek tutulması ve buradaki hücrelere de merdivenlerle ulaşılmasıdır. Vakfiyede ismi geçen ancak günümüze ulaşamayan bir ahır da yapının mekân oluşumuna katılan unsurlardan biri olarak zikredilmektedir.⁹⁹ Cephelede kesme taş, örtülerde moloz, portal kısımlarında ise kirli sarı ve siyah renkli taşların dönüşümlü olarak kullanılması söz konusudur.

Baytazzâde Hanı'nda iki pars tasvirinden başka herhangi bir süsleme unsuru yoktur. Avlunun güneyinde yer alan ortadaki dükkânın avluya açılan kemerinin doğu ve batısında bulunan iki kabartma pars figürü, Dündar'a göre Anadolu Selçuklu sanatının özelliklerini devam ettiren bir bezeme anlayışına sahiptir (Ek. 31). Bu durumu figürlerin ele alınışları üzerinden değerlendiren yazar, kompozisyon özelliklerinde ve detaylarda geleneksel etkinin daha yoğun bir biçimde hissedildiğini ifade etmektedir. Parsların gövde konumları (yandan verilmesi), bir ayağın yürür vaziyette öne atılmış olması ve kimi Selçuklu dönemi aslanlarında¹⁰⁰ olduğu gibi kuyruğun gövdenin üstünden başa doğru yönelmesi Selçuklu tasvir dünyasına katılan unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bütün bunlara rağmen yazara göre buradaki tasvirler genel etki bakımından Anadolu Selçuklu sanatının bezeme repertuarına aitmiş gibi görünse de yapının bir Osmanlı dönemi eseri olması ve şehirdeki yapıların genellikle Memlûklü mimarisıyla yakın ilişkisi olmasından dolayı figürlerin Memlûklü sanatının etkisiyle ele alındıklarını ya da devşirme olabilecekleri ihtimali üzerinde de durmaktadır.¹⁰¹

⁹⁷ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 366.

⁹⁸ Günümüzde vakfiyede belirtilen oda sayısı değişerek yirmi beşe ulaşmıştır.

⁹⁹ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 367.

¹⁰⁰ Anadolu Selçuklu sanatındaki aslan kabartmaları için bkz. Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", *Anadolu Dergisi* 13 (1969), 11-18.

¹⁰¹ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 367.

1978 yılındaki yangınla ahşap olan ikinci katın tamamen yandığı han, günümüze farklı zaman dilimlerindeki eklemeler ve tamirlerle ulaşmıştır. İkinci kat, 1979 yılında betonarme olarak yeniden inşa edilmiş ve bazı odalar değişime uğramıştır.

Mimarı bilinmeyen ve Canbolat Paşa tarafından inşa ettirildiği düşünülen yapının portalinde, kitabe yerinin bulunduğu ancak kitabesinin olmadığı tespit edilmiştir. 1584 yılına ait bir arşiv vesika üzerinden hareketle, eserin inşa tarihi ve banisi hakkında bazı değerlendirilmeler yapılmıştır. Belgeye göre Canbolat Paşa, Kilis'te iki kervansaray inşa ettirmiştir. Vakfiyede, Baytazzâde Hanı'nın ismi açıkça zikredilmemekte ancak "bedestene bitişik olduğu" bildirilen bir handan bahsedilmektedir. Yapıyı ilk elden inceleyen Dünder'a göre bedestene yakın olarak tanımlanan yapılar, Muallak Cami'nin güneybatı köşesinde yer alan, bugün harap bir vaziyette bulunan ve bir zamanlar depo olarak kullanılan binadır.¹⁰² Han hakkındaki diğer bir bilgiye de Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nden ulaşılmaktadır. Eserde, her ne kadar isim verilmesinde ikinci hanın Baytazzâde Hanı olduğu düşünülmektedir. Araştırmalara göre Canbolat Paşa tarafından yaptırıldığı düşünülen ve 16. yüzyılın sonlarında inşa ettirilen eserin adına, 19. yüzyılda Tazebaytazzâde Şeyh Hacı Abdullah Efendi'nin 1297/1879 yılına ait vakfiyesinde rastlanılır. Vesikada, "Canbolat" adı yerine "Baytazzâde" ismine rastlanılmış olması¹⁰³ mimari bilinmeyen eserin banisi isminden ziyade, tamir ettiren ya da eklemeye yaptıran kişinin adıyla anıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Baytazzâde Hanı'nın genel mimari kurgusu ve orijinal dokusu bozulmayan planına bakıldığında, ilk örneklerine Osmanlı mimarisinin genellikle 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk çeyreğinde rastlanan çift kanatlı hanlardan birisi olduğu anlaşılır. Çıkan bir yangında orijinal dokusu bozularak günümüze ulaşan ikinci kata rağmen Baytazzâde Hanı, Osmanlı mimarisinde özellikle 16. yüzyılda karşımıza çıkan şehir içi hanlarının genel mimari kurgusunu sergilemesi bakımından son derece önemlidir. Plan ve mimari kurgu açısından klasik devre bağlı kaldığı anlaşılan yapı, kabartma pars figürü ve giriş kısmındaki iki renkli taş süslemesi ve yöresel taşların kullanılması noktasında da bölgesel süsleme kültürünün etkisinde kalmıştır.

Vehhâb Efendi Kervansarayı

Çaylak Mahallesi'nde Hasan Bey Hamamı'nın batısında yer alan yapıdan günümüze sadece ahır bölümü kalmıştır. Deve ahır dışında diğer birimleri tamamen yok olan kervansarayın temel izlerinden hareketle bir plan çizimi yapılmıştır.¹⁰⁴ Temel izlerinden hareketle oluşturulan plan izlerine göre eser, kareye yakın dikdörtgen bir görünüm arz etmektedir. Kuzeybatı köşedeki bir açıklıktan yapıya giriş sağlanmaktadır. İç mekânda, yağma ayaklarla taşınan örtü, dört serbest ayak üzerine oturmaktadır. Enlemesine üç sahına ayrılan yapıda yan birimlerde gömme ayakların yer aldığı da görülür.

Kitabesi olmayan yapı, Konyalı'ya göre Mahmud Efendizâde Vehhâb Efendi tarafından 1290/1873 yılında yaptırılmıştır.¹⁰⁵

Andibendioğlu Ali Efendi Hanı

"Koska Mahmud" adıyla da bilinen han, Hacı Derviş Cami'nin (1551) yaklaşık 150 m. kadar doğusunda yer almaktadır. Eserin, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir planlama gösterdiği söylenmektedir (Ek. 32). Günümüze ulaşan yapı, 1905 yılında eklenen kuzey ile güneydeki bölümden oluşmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰² Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 368.

¹⁰³ Vakfiye kaydındaki ifadeler için bkz. Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 368.

¹⁰⁴ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 111.

¹⁰⁵ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 620-621.

¹⁰⁶ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 368.

Güneydeki orta mekânda dört yığma serbest ayak yer alır. Yığma ayakların yer aldığı orta kısımda çapraz tonoz yan birimlerde ise beşik tonuz kullanılmıştır. Doğu ve batı cephede yer alan mekânların eyvan şeklinde orta birime açıldığı görülmektedir. İki cephede de eyvan şeklinde açılan mekânların doğu ve batısında dörder tane olmak üzere toplam sekiz yapının bölümün olduğu planından anlaşılmaktadır.

Hanın kuzey cephesinde çarpık bir yerleşim söz konusudur. Yapının planında karşımıza çıkan bu durum Dünder'a göre sokak genişletmesi esnasında giriş cephesinin kaydırılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Yapının kuzeyinde iki dükkân, merdivenler ve kapı yer alır.¹⁰⁷ Buradaki merdivenlerin de günümüze ulaşamayan üst kat merdivenleri olduğu ifade edilmektedir. Girişin ardından bir dehlize ulaşılır. Beşik tonozlu bu dehlizin sağında ve solunda odalar vardır. Caddeye açılan doğudaki oda da bir nişin yer aldığı da anlaşılmaktadır. Batıdaki ikinci hücre kemer ile dehlize açılmaktadır. Bu hücrenin güneyinde, dama çıkılmasını sağlayan merdiven basamakları yer almaktadır. Merdivenlerin güneyinde ise kuyu ve iki hücre bulunur. Orta kısımda yer alan avlu dikdörtgen bir planlama gösterir. Avlunun doğusu ve kuzeyi revaklarla çevrilmiştir. Avluya bakan cephelerde kesme taş dış cepheler de ise moloz taş kullanılmıştır. Dış cephedeki taşların zaman zaman yenilendiği anlaşılmaktadır. Avludan eski bölüme büyük bir kemer açılmaktadır. İkinci kemerin önü, oda yapılmak suretiyle kapatılmıştır. Eski bölüm ile 1905 yılında yapılan bölüm birbiriyle kaynaştırılmadan düzensiz bir şekilde birleştirilmiştir.¹⁰⁸

Cephelerinde ve iç mekânında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmayan eserin, banisi ve mimari hakkında da bir bilgi yoktur. 1996 yılında tamamen yıkılan eserin eski fotoğraflarında, güney bölümün avluya bakan cephesinde yer alan 1905 yılına ait bir kitabede “Ya Hâfız” ibaresi okunmaktadır.¹⁰⁹

Çalkanlı Lilli Ahmet Hanı

Çalkanlı Lilli Ahmet Hanı “Nalbant Mehmet Ali Hanı” olarak da bilinmektedir. Yapı, Abuşağa Çeşmesi'nin hemen güneyinde yer almaktadır. Banisi ve mimari hakkında herhangi bir bilgiye sahip olunamayan Çalkanlı Lilli Ahmet Hanı, arazi şartlarına göre konumlandırılan bu alanda çarpık bir plan düzenine sahip görünüm arz eden yapılar arasındadır (Ek. 33). Yapı, doğu-batı istikametine doğru uzanmaktadır. Avluya bakan cephelerde revaklar ve dükkânlar vardır.

Dünder'ın ifadesine göre yapının çok büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. Sadece cephe kısmı ayakta. Ayakta kalan birimlerin de 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında yapıldığı düşünülmektedir. Orijinal dokusundan kaldığı anlaşılan iki dükkânın da 1930-1940'lı yıllarda tamir gördüğü ifade edilmektedir.¹¹⁰ Bu dükkânın doğusundaki dört gözlü mekânın, hanın en eski bölümü olduğu düşünülmektedir.

Orijinal dokusu büyük oranda bozulan yapıya, günümüzde kuzeybatı köşede yer alan basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Bu alanın arkasında bir dehliz yer alır. Beşik tonoz örtülü dehlizin, sağında ve solunda birer hücre bulunur. Hücrelerden birinde bir dolap nişi vardır. Bugün revak olarak kalan bölümün altında basık bir ahır yer almaktadır. Yöre halkının verdiği bilgilere göre ahırın üst kısmındaki revaklı bölüm, yolcuların dinlenmeleri ve gecelemelerine tahsis edilmiştir. Hanın bu cephesinde, dama çıkış için kullanılan bir merdiven de bulunmaktadır.

---

¹⁰⁷ İkinci veya üçüncü katlara, avludan bağımsız olarak dış cephelerde yer alan merdivenlerle ulaşılması sadece Kilis hanlarında karşılaşılan bir durum değildir. Urfa'daki Barutçu Hanı, Topçu Hanı ve Bican Ağa Hanı'nda da bağımsız merdivenlere rastlanılmaktadır. Adil Özme, “Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten* 69/254 (Nisan 2005), 135.

¹⁰⁸ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 380.

¹⁰⁹ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 381.

¹¹⁰ Abdulkadir Dünder, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 380.

Calkanlı Lilli Ahmet Hanı'nda, kitabe panosunun çevresinde *palmet* motifleri ile kitabenin alt tarafında yüzeysel sathî mukarnaslar ve yapraklı dal motifinden başka herhangi bir süsleme unsuru yer almamaktadır.

Avlu kapısının üzerinde kitabe panosu olmasına rağmen eserin kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Yapı, mimari özelliklerinden dolayı 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir.¹¹¹

Günümüze Ulaşamayan Hanlar

Farklı türdeki yapılarda olduğu gibi ticaret yapılarında da günümüze ulaşamayan ya da sadece adı bilinen çok sayıda eser vardır. İkinci gruptaki yapıların tespit edebildiği kadarıyla on üç tane olması sayısal çoğunluğun üstünlüğünü de gözler önüne sermektedir. Bu yapılar hakkındaki veriler, özellikle isim nezdinde bilinen eserler bazı tarihi kaynaklar ile yöre halkının verdiği bilgilerden oluşmaktadır. Bu bölümde günümüze ulaşamayan ya da sadece adı bilinen eserler hakkında bazı tanıtıcı bilgiler verilecektir.

1-Canbolat Paşa Hanı

Canbolat Paşa Külliyesi'nin bir parçası olduğu düşünülen eser günümüze ulaşamamıştır. Arşiv vesikalarına dayanılarak yapılan açıklamaya göre Tekke Cami'nin ismi zikredilirken bir bedestene bitişik olarak inşa edilen bir yapıdan da bahsedilmektedir. Vakfiyede, Canbolat Paşa'nın yaptırdığı belirtilen ve "bedesten" denilen ancak genel manasıyla Kapalı Çarşı olduğu anlaşılan yapının, bugünkü Sabah Pazarı'nın olduğu yerde ve tarihi kaynaklarda adı bilinmeyen hanın kuzeyinde bulunduğu ifade edilmektedir. Mevcut kalıntılardan, Canbolat Paşa Hanı'nın ortadaki avlunun etrafına sıralanan mekânlardan oluşan tek katlı büyük bir han olduğu anlaşılmaktadır. Han kapısının kuzeye Kapalı Çarşı'nın bulunduğu tarafa açıldığı düşünülmektedir. Han'ın diğer bölümleri gibi bu kapıda günümüze ulaşamamıştır.¹¹²

2-Daltaban Paşa Hanı

Şeyhler Mahallesi'nde Tuğlu Hamamı'nın batısında yer aldığı düşünülen ve portal dışında günümüze ulaşamayan eserin, 1785 yılında Tuğlu Hamamı'nı inşa ettiren Daltabanoğlu Mehmet Paşa'nın eseri olduğu düşünülmektedir.

3-Ömer Ağa Hanı

Tekke Mahallesi'nde, Mevlevîhâne'nin kuzeyinde yer alan ve günümüze ulaşamayan bu hanı, 1914 yılında Keçikzâde Ömer Ağa'nın yaptırdığı belirtilmektedir.¹¹³

4-Nalbant Habib Hanı

"Sürmelioglu Muhammed Efendi" ismiyle de bilinen bu han, Dolap Pazarı ile Cumhuriyet Caddesi'nin kesiştiği noktada yer alan Şeyh Muhammed Şahabeddin ve Muhammed Bahâeddin Türbesi'nin (19. yüzyıl) doğusunda bulunmaktaydı. Yöre halkı tarafından tek katlı olduğu belirtilen handan günümüze hiçbir şey kalmamıştır.

5-Nalbant Hamdi Hanı

Cüneyne Cami'nin doğusunda bulunduğu söylenen eser günümüzde yoktur.

6-Şakir Ahmed Hanı

Muallak Cami'nin (17. yüzyılın ilk yarısı) kuzeydoğusunda yer aldığı söylenen eserden günümüze hiçbir kalıntı ulaşamamıştır.

¹¹¹ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 386.

¹¹² Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 391.

¹¹³ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 620.

7-İsakiye Hanı

Alacacı Cami'nin (13. yüzyılın sonları- 14. yüzyılın başı) kuzeydoğusunda bulunduğu söylenen han günümüze ulaşamamıştır.

8-Arieminler Hanı

Cumhuriyet Caddesi'nde bulunduğu söylenen eser günümüze ulaşamamıştır.

9-Nalbant Nafi Hanı

Dolap Pazarı Caddesi'nde olduğu düşünülen Nalbant Nafi Hanı günümüzde yoktur.

10-Karâ Hacce Hanı

Abuşağa Çeşmesi'nin güneyinde, Lilli Ahmed Hanı'nın batısında bulunduğu anlaşılan eser günümüzde mevcut değildir.

11-Cambaz Durmuş Hanı

Kara Hacce Hanı'nın batısında yer aldığı belirtilen Cambaz Durmuş Hanı tamamen yıkılmış ve yerine çeşitli sivil mimari eserler inşa edilmiştir.

12-Canbaz Hüseyin Efendi Hanı

Abuşağa Çeşmesi'nin doğusunda bulunduğunu söylenen yapı günümüzde yoktur.

Kilis'te adı geçen hanlardan günümüze, Canbolat Paşa'nın yaptırmış olduğu iki handan birisi olan ve bugün Baytazzâde Hanı olarak bilinen yapının birinci katı, Vehhâp Efendi Kervansarayı'nın ahır, Andibendioğlu Ali Efendi ve Calkanlı Lilli Ahmet Hanı günümüze ulaşabilmiştir. Daltaban Paşa Hanı'nın portalı ile Canbolat Paşa Hanı'nın batı ve güneyindeki odaları da mevcuttur.¹¹⁴

Zaman içerisinde hanların sayısında değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Şehri 1672 yılında gezen Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi*'nde eser sayısı on bir iken 1900'lerin başında bu sayının on beşe ulaştığı görülmektedir. Bu dönemlerin arasında kalan ve kayıtlara geçmeyen yapıların olabileceği de göz önüne alındığında şehirdeki ticari yapıların varlığı coğrafi dağılım göz önüne alındığında oldukça fazladır.

Kilis'teki diğer yapı türlerinde olduğu gibi ticari yapıların gelişiminde ve dağılımında da öncülüğün Emir Canbolat Bey ailesinde olduğu görülmektedir. Bu noktada üzerinde durulan unsurlardan biri de Canbolat Bey'in iki tane han yaptırmış olmasıdır. Evliya Çelebi'nin "kale gibi demir kapılı ve yapılı" diye tabir ettiği eser günümüze ulaşamamıştır. Günümüzde Baytazzâde Hanı olarak bilinen eser de Canpolat Bey tarafından yaptırılmış ancak 1879 yılında değişime uğramış bir yapıdır. Halk arasında Baytazzâde Hanı olarak isimlendirilen eser, yapının orijinal ismi olmayıp zaman içerisindeki değişimlerle birlikte Tazebaytazzâde Şeyh Hacı Abdullah Efendi'nin 1297/1879 yılına ait vakfiyedeki ismine binaen Baytazzâde Hanı olarak belirlenmiştir.

Hanların genelinde araziye uygun bir yapı anlayışı görülmektedir. Yolun durumuna göre ya da etrafındaki çeşitli binaların dağılımına göre tasarlanan yapılarda, plan nezdinde bozulmalar/değişimler dikkat çekicidir. İki katlı olarak inşa edilen hanların, genellikle ilk katındaki bozulmalar, yangın ya da zaman içerisindeki tahribat nedeniyle orijinal dokusunun bozularak günümüze gelmesine neden olmuştur.

¹¹⁴ Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 391.

Calkanlı Lilli Ahmet Hanı geniş bir avlunun sadece kuzeyinde yer alan revak ve caddeye açılan dükkânlardan oluşan, çarpık plânıyla çok sade bir yapıdır. Ahırın revak kısmının altında gösterilmesi Kilis'teki mevcut hanlardan sadece bu yapıda görülmektedir.

Geleneksel Kilis Evlerinin Mimari Özellikleri, Öne Çıkan Tarihi Konakları ile Kamu Yapıları Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Sarı renkli yöresel kesme taş yapıları ile öne çıkan Kilis, konut mimarisinde sokak dokusunun girift bir şekilde yer aldığı bir yerleşim anlayışına sahiptir (Ek. 34). Günümüze ulaşan ve tarihi değeri olduğu anlaşılan konutların gerek planlaması gerekse şehirdeki diğer yapılarla cephesel uyumu dikkat çekicidir. Yöresel, kirli sarı renkli ve çoğunlukla kesme taştan inşa edilen tarihi konakların sokak dokusu ile uyumlu bir görünüm arz ettiği de anlaşılmaktadır.

Kilis evleri, iklim özellikleri ve kültürel yaklaşımların etkisiyle biçimlenmiş olarak, dışardan pek fark edilemeyecek şekilde yüksek duvarlarla çevrili olup; sokak veya çıkmaz sokaktaki kapıdan girilince geniş avluların etrafında konumlanan mekânlar olarak düzenlenmiştir. Evlerin üretim, kültür ve ticaret yapıları ile bir arada, birbiriyle yakın ilişki içinde, aynı yapı adasında yer aldığı da görülmektedir. Yapı adaları genellikle büyük yapı bütünlükleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehir dokusunda zaman içerisinde meydana gelen kültürel değişimler yeni binaların yapılmasına da olanak sağlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı mimarisinde yaşanan değişim kamu binaları başta olmak üzere pek çok yapının inşa edilmesine olanak sağlamıştır. Kilis'te de geç dönem Osmanlı mimarisinin örneklerini görmek olanaklıdır. Bu bölümde geleneksel Kilis evlerinin ana bölümleri, bazı konakları ve öne çıkan kamu yapılarından bahsedilecektir.

Geleneksel Kilis Evlerinin Mimari Özellikleri ve Bölümleri

İklim şartlarına göre biçimlenen geleneksel Kilis evlerinin eyvanlı, avlulu, iki katlı ve sivil mimarlık ürünlerinin sokak ile bağlantısını kesecek şekilde tanzim edilen yüksek duvarlarla çevrili bir yapılandırma gösterdiği anlaşılmaktadır. Yapıların büyük bir çoğunluğu yöreye özgü sarı renkli kesme taştan inşa edilmiştir. Mimarının şekillenmesine ve iç mekândaki ünitelerin biçimlenmesine (oda gibi) sıcak havanın doğrudan yönlendirici bir etki yaptığı anlaşılmaktadır. Geleneksel dokudaki evlerin *havuş* adı verilen bir avlunun içerisinde konumlanması dikkat çeker. Yapıların büyük bir kısmında (bazı istisnalar olmakla birlikte) zemin, beden duvarları ve dış cephede taş ile birlikte *left* adı verilen Kilis ve yöresinde taş ocaklarından çıkarılan kirli beyaz renkli yapı taşının kullanıldığı görülür. İç kısımda yer alan odalarda, pencereler genellikle avluya açılmakta olup avlunun sokağa açılan cephesinde yer alan pencerelerde ise mahremiyeti ve özel yaşamı temel alan bir yaklaşımın egemen olduğu görülür (35-37).

Havuş

Geleneksel bir Kilis evi avlu, mutfak, odalar ve evin altında bulunan mağaralardan oluşur.¹¹⁵ *Havuş* düzenlemesi, iklimin şartlarına göre uyum sağlamıştır. Kilis'in sıcak bir bölge olmasından dolayı özel olarak mimari bütüne katılan avlu düzenlemesi özellikle yaz aylarında içe dönük konut yaşamının öne çıkan unsurlarından biri olmuştur. Evin ana giriş kapısında, (cümle kapısında) günümüzün aksine kilit ve anahtar olmadığından dolayı bu kapılardan iç birimlere ulaşım *kelebi* adı verilen mandallı açacaklar vasıtasıyla sağlanmıştır. Ayakyolu olarak isimlendirilen tuvaletin Anadolu'daki geleneksel konut mimarisinde olduğu gibi avluya giriş kapısının uzak bir köşesinde ya da girişin iki yanındaki bir alanda konumlandırıldığı

¹¹⁵ <https://kilis.ktb.gov.tr/Eklenti/41996,kilis-gezi-rehberi-1.pdf?0> (Erişim 11 Ocak 2023). Geleneksel Kilis evinin bölümleri ve bu bölümlerin yaşam üniteleriyle olan bağlantısı hakkında bkz. Rıdvan Savaşçıoğlu, *Tarihi Kilis Evleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 111-124.

anlaşılmaktadır. Avlunun içindeki birimlerden biri de *Hayme* adı verilen birimdir. Gölgelek olarak tasarlanan bu alan, avluda çiçek yetiştirmek için ayrılan toprak alanı ve çiçek dikilen küçük bahçeyi işaret etmektedir. Bu birimde yer alan *Ekinlik* kısmı, avlunun orta yerinde ya da duvar diplerine konan ekinlerin işlem gördüğü birime yöre halkının verdiği isimdir. Avludaki ünitelerden biri de Kilis başta olmak üzere Gaziantep ve Hatay gibi avlu yapılanmasının yoğun olarak görüldüğü sivil mimarlık ürünlerinde karşılan *curun*lardır. Mimari bir birim olmaktan ziyade avludaki yaşam alanına ve günlük rutinlerin işlevine dönük bir anlayışla tasarlanan *curunlar* (kuyu) küçük bir havuz şeklindedir. Geleneksel anlayışta taş bir kütlelinin iç kısmı oyularak meydana getirilen *curunlar* modern dönemde beton dökülerek yapıldığı gibi sert ağaçların gövdelerinin de oluşturulmaktadır. *Curunlar*ın bir diğer özelliği de özellikle İç Anadolu Bölgesi'nde karşımıza çıkan ve *soku* olarak isimlendirilen oyulmuş taşlara olan benzerliğidir. *Curunlar*ın içinde, sadece üzüm ezme ya da üzümü tanelerinden ayırma işlemlerinin yapılmadığı anlaşılmaktadır. Yöresel ürünlerin işlenmesi (kırmızıbiber gibi) bu durumun en somut göstergesidir. Avludaki bu üniteler, geleneksel Kilis evlerinin, üretim faaliyetlerine doğrudan katkı sağlayan bütüncül bir mekân anlayışı ekseninde tasarlandığını gösterir.

Mutfak

Geleneksel şehir içi yapılaşmanın olduğu konaklarda mutfak kısmının ayrı bir birim hâlinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Yöre halkı tarafından kullanılan *puharı* tabiri dikkat çekici mimari bir forma dönüşmüştür. Ocak üzerinden başlayan bu baca düzeni, çatı kısmını geçen geniş bir baca şeklinde tasarlanmıştır. Bazı konakların mutfak kısımlarına gömme olarak yerleştirilmiş ekmek pişirme tandırlarının olduğu da görülmektedir.

Oda

Odaların düzeninde farklılıklar vardır. Doğrudan hizmet ettiği niteliğe göre şekillenen odalarda; oturma, yemek yeme, yatak odası ve konuk ağırlama odası gibi farklı bölümlerin olduğu görülür. Bazı evlerde odalar, iç sofa¹¹⁶ plan tipine göre konumlandırılmışlardır. *Dereç* adı verilen ve üst kattaki odalara çıkmaya sağlayan merdivenler dikkat çekicidir. İç sofalı evlerde, ev sahibinin ekonomik gücüne göre değişen odalara *eşik* adı verilen bir geçitten ulaşılır. Taştan yapılan üç gözlü bir gömme dolap, iç mekândaki yaşam ünitelerine katılan unsurlardandır. Yöre halkı tarafından *tazar* olarak adı geçen bu taş dolabın alt gözünde ayakkabı, süpürge; orta gözde ibrik, testi, küp, *carra*, *kenne* ve *tağar* gibi topraktan yapılmış kaplar bulunurken *kübbiye* adı verilen üst gözünde ise mutfak araç ve gereçleri yer alır. Yüklük olarak yapılmış gömme dolaplar ile *mahmil* adı verilen dolaplar da günlük rutinlerin kullanımı için tasarlanmış alanlardır.¹¹⁷

İklim koşullarının yoğun olarak mimariyi şekillendirdiği geleneksel Kilis evlerinin, yaz odası olarak ayrılan bölümleri de bulunmaktadır. Bazı modern evlerde devam eden bu uygulama kuzeye bakan cephenin yaz odası olarak kullanılmasına dönüşmüştür. Geleneksel mimaride, güneye bakan odalar kış odası olarak gruplandırılmıştır. Kış odalarında ısınma için *çukur tandır*¹¹⁸ sistemi kullanılmıştır.

¹¹⁶ Sedat Hakkı Eldem'in yaptığı tipolojiye göre geleneksel Türk Evi'nde; Sofasız, Dış Sofalı, İç Sofalı ve Orta Sofalı olmak üzere dört plan tipinin öne çıktığı mimari bir anlayış hâkimdir. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi Plan Tipleri* (İstanbul: Pulhan Matbaası, 1954), 27-127.

¹¹⁷ <https://kilis.ktb.gov.tr/Eklenti/41996,kilis-gezi-rehberi-1.pdf?0>

¹¹⁸ Çukur Tandır Sistemi ya da Isınma Tandır da denilen bu tandır; 40-60 cm. çapında ve 50 cm. derinliğindeki bir çukur üstüne konulan tandır kürsüsü ile bir yorgandan oluşur. Mangaldaki kömür, tandır kürsüsünün içine konulur ve üzeri büyük bir yorgan ile örtülür.

Çoğunlukla ahşap olan tavanlar oldukça yüksek tutulmuştur. Tavanların yüksek tutulması sıcak bir bölge olan Kilis için hem hava akışının dengeli bir şekilde dağılmasına hem de ünitelerin ferah bir yaşam alanına dönüşmesine doğrudan olanak sağlamıştır.

Geleneksel Kilis evlerinde dikkatimizi çeken özelliklerden biri de özellikle avluya bakan cepheler ile doğrudan sokağa açılan cephelerdeki *kuş tağaları*dır. İstanbul'daki bazı camilerin cephelerinde görülen ve kuşlar için tasarlanan bu mekânlara¹¹⁹ sadece Kilis'te değil Antep, Urfa ve Hatay'daki geleneksel dokuda inşa edilen sivil mimarlık yapıları ile bazı dini mekânların cephelerinde de rastlanılmaktadır.

Çıkma

Geleneksel Kilis evlerinde karşımıza çıkan çıkmalar, mutfak ve ahır gibi fazla yüksek olmayan bölümlerin üzerine yapılan ve merdivenle çıkılan basık tavanlı bir oda şeklinde düzenlenmiş olup sandık odası görevini de üstlenmişlerdir. Çıkma bölümündeki odacıklara, genel olarak *hazne* veya *hazna* (fazla eşyanın bulunduğu ve saklandığı odacık) da denir.¹²⁰

Livan/Eyvan

Livan, konut mimarisinde tüm odaların açıldığı geniş bir alana yöre halkı tarafından verilen isimdir. Bu bölüm, odalar arası ilişkilerin sağlandığı ortak kullanım alanı olarak tasarlanmıştır. Önü açık olan *livan*larda, konut sahibinin ekonomik gücü ve zevkini yansıtan süslemeler de bulunur.¹²¹

Mağara

Sıcak iklim koşullarında çabuk bozulan yiyecekleri saklamak ve tazeliğini korumak için hemen hemen her evin alt katında bodrumunda yer alan, soğuk hava deposu/buzdolabı işlevini gören karanlık ve serin mekânlardır.¹²²

Neşet Efendi Konağı (Eski Kilis Müzesi)

Günümüze sağlam olarak gelebilen ve organik dokusu bozulmadan farklı dönemlerde restorasyona uğrayan Kilis konaklarının önde gelen yapılarının başında Neşet Efendi Konağı gelmektedir. Kırsal kesimdeki tek katlı sivil mimarlık ürünlerinin aksine bu yapı, geleneksel Kilis konaklarının gerek malzeme gerekse iç mekân dizaynı açısından öne çıkan sivil mimarlık eserlerindedir.

Neşet Efendi Konağı'nın inşasına 1925 yılında başlanmış olup tarihi bina 1927 yılında tamamlanmıştır. Eser, Kilis eşrafından Neşet Efendi Topaloğlu (1878-1969) tarafından yaptırılmıştır.¹²³ Eldeki mevcut verilere göre bu konak, Halep'te yaşayan ve Neşet Bey'in yakını olduğu söylenen Cabirizade Nuri Bey'in evinden esinlenerek tasarlanmıştır.¹²⁴ Yapının mimarı, Kilis'teki pek çok eserde adı geçen, Hükümet Konağı'nın da mimarı olarak bilinen ve *Mimar'us Sultan* lakabıyla anılan Halepli Mimar Hacı Ahmet olarak zikredilmektedir. Yapının genel mimari kurgusu, kapalı plan tipinin özelliklerini yansıtmaktadır (Ek. 38). Bu

¹¹⁹ Meltem Özçakı, "Türk Kültüründe Güvercinlik ve Kuş Evleri ve Günümüze Yansımaları", *Sanat ve Tasarım Dergisi* 10/2 (2021), 247.

¹²⁰ <https://kilis.ktb.gov.tr/Eklenti/41996,kilis-gezi-rehberi-1.pdf?0>

¹²¹ <https://kilis.ktb.gov.tr/Eklenti/41996,kilis-gezi-rehberi-1.pdf?0>

¹²² <https://kilis.ktb.gov.tr/Eklenti/41996,kilis-gezi-rehberi-1.pdf?0>

¹²³ Neşet Efendi, Nâfi'â Komisyon'u olarak tarihi belgelerde ismi geçen, kaza bünyesindeki imar ve iskân faaliyetlerinin yürütülmesinden sorumlu bir komisyonun üyeliğini de yapmıştır. Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı 1867-1908*, 132.

¹²⁴ <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61677/neset-efendi-konagi.html> (Erişim 10 Ocak 2023).

türdeki yapıların, genellikle bir orta sofanın iki yanına sıralanan ve odalardan oluşan kapalı kütleyle sahip yapılardan olduğu bilinmektedir.¹²⁵

Günümüze ulaşan haliyle yapı, sokak dokusundan ayrıştırılan bir bahçenin içinde yer almaktadır (Ek. 39). Bodrum üzerine ve iki katlı olarak inşa edilen eserin orijinalinde kâgir bir yapı şeklinde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yapının inşasında, Kilis'in kuzeyinde yer alan Kesmelik'teki taş ocaklarından getirilen kesme kireç taşları ile renkli İtalyan ve Gaziantep mermerleri kullanılmış olduğu da söylenmektedir. Bu taşlar, Kilis'teki ustalar tarafından işlenmiştir. Konağın iç duvarları yöreye özgün bir teknikle sıvanmıştır. Kilis'te yaygın olarak kullanılan ve *sabun siva* adı verilen bu sıvama türünde, yoğun olarak kireç, kendir ve ince kül karşımı bir tabaka kullanılmıştır. Bina geniş bir çatıya gereksinim duymuş ve çatı altından yassı demirlerle sağlamlaştırılmıştır. Çatı kısmı *Naccar* (Marangoz) Mehmet Usta tarafından, iç doğramaları, panjur ve kapıları ise *Naccar* Halit Usta tarafından yapılmıştır.¹²⁶ Binanın mermer ve fayansları İtalya'dan deniz yoluyla İskenderun üzerinden Kilis'e getirilmiştir. Birinci katta bulunan odalar fayans, büyük oda kırmızı-beyaz İtalyan mermeri, mutfak ve banyonun bulunduğu ufak salon ise Gaziantep mermeriyle döşenmiştir. Orijinalinde tam kâgir olarak inşa edilen konakta, Kilis'in meşhur Kesmelik taşları kullanılmıştır (Ek. 40-41).

Konağın su gereksinimi Kilis'teki diğer avlulu konaklarda olduğu gibi kuyulardan sağlanmıştır. Kuyulardan biri yapının iç kısmında diğeri ise bahçede yer almaktadır. Binada yağmur suyunu toplamak için bir su sarnıcı da bulunmaktadır. Orijinal hâlinde bahçenin güney kısmına tavus kuşları için bir kümes, doğusuna bir ambar, atlar için bir ahır ve arabalar için de iki adet garajın yaptırılmış olduğu da söylenmektedir.¹²⁷

Kilis'in önde gelen ailelerinden biri tarafından özenle inşa ettirildiği anlaşılan konak, 1930-1940 yılları arasında Türkiye ile Suriye sınır valilerinin görüşmelerine ev sahipliği yapmış, Gaziantep ve Halep valilerini de konuk etmiştir.¹²⁸ Bu bilgiler Neşet Efendi Konağı'nın bürokrasinin hizmetine sunulduğunu göstermesi açısından da son derece önemlidir.

Neşet Efendi'nin eşi Rukiye Hanım (Topaloğlu) 19 Temmuz 1940'ta, Neşet Efendi de 6 Nisan 1969'da vefat etmiştir. Binanın sahibi Neşet Topaloğlu öldükten sonra yapı satışa çıkarılmıştır. 1979'da Kültür Bakanlığı eseri ücret ödeyerek kamulaştırmıştır. Kamulaştırma kararının ardından konak, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü (Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü) tarafından restore edilmiştir. Restore edilen eser bir protokolle Kütüphaneler Genel Müdürlüğü'nün kullanımına devredilmiştir. 1986-2008 yılları arasında İl Halk Kütüphanesi olarak hizmet vermiştir. Kilis'in 1995 yılında il olmasıyla 1. kat İl Kültür Müdürlüğüne tahsis edilmiş, 2. kat da kütüphane olarak hizmete açılmıştır. 2008 yılında bina, müze yapılmak için boşaltılmış olup 2009 yılında Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne tahsis edilmiştir. 20 Haziran 2012'de Kilis Etnografya Müzesi olarak hizmete açılan konak, 2018 yılında TÜGVA'ya devredilmiştir.¹²⁹

---

¹²⁵ Bu plan tipindeki konaklara; Kilis'teki Hacı Mehmet Efendi Konağı, Neşet Efendi Konağı ve Ahmet Bey Konağı dâhil edilebilir. Bu yapılar yanında daha küçük ölçekli kapalı plan tiplerine; Binbaşı Konağı, Kemal Salihoglu Selamlıkları ile Eski Kaymakam Evi örnek olarak gösterilebilir. Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 198.

¹²⁶ <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61677/neset-efendi-konagi.html> (Erişim 10 Ocak 2023).

¹²⁷ <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61677/neset-efendi-konagi.html> (Erişim 10 Ocak 2023).

¹²⁸ <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61677/neset-efendi-konagi.html> (Erişim 10 Ocak 2023).

¹²⁹ <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61677/neset-efendi-konagi.html> (Erişim 10 Ocak 2023).

Yahya Ağa Konağı

Açık avlulu konak tipinin örneklerinden biri olan Yahya Ağa Konağı, günümüze tam olarak gelememiştir. Yapının mevcut dokusu üzerinden hazırlanan planına (Ek. 42) göre konak, üç bölümden oluşmaktadır.¹³⁰ Büyük bir yapı kompleksi şeklinde tasarlanan yapının bitişiğindeki evlerle bağlantısı dikkate alındığında bu durum daha net bir şekilde anlaşılır. Yapı grubunun ilk bölümü, evin sahibine ait olan en doğudaki han yapısından başlamaktadır. Eski bedesten (şimdiki Sabah Pazarı) bitişiğinde şehir merkezinde yer alan han yapısı tonoz sıralarının oluşturduğu aks sistemi ile tamamıyla kapalı bir mekân şeklinde düzenlemiştir. Han birimi ile bağlantılı olduğu anlaşılan alan, ikinci bölüm olarak düzenlenen selamlık kısmıdır. Selamlık kısmının da avlulu olduğu anlaşılmaktadır. Konağın selamlık bölümünden günümüze sadece dış duvarlarının bir kısmı ile giriş kapısı kalmıştır. Konağın haremlik bölümü tıpkı diğer birimlerinde olduğu gibi avlulu bir görünüm arz etmektedir. Batıda yer alan haremlik, harap bir vaziyette olmasına karşın geleneksel Kilis evlerinde bahsi geçen yaşam alanlarının özgün dokusunu korumuştur. Haremlik kısmının öne çıkan özelliklerinden birisi de batısındaki evlerden bir geçişin bulunmasıdır. Üçüncü bölümdeki eyvan, dikkat çekici bir görünüme sahiptir. En görkemli oda, yüksek tavanları ve ölçüsü ile kuzeye bakan odadır. Güneye bakan iki oda, eyvanlı odaya göre daha küçük tutulmuştur. Küçük tutulan odanın genel mimari düzenlemesi mekânın kış odası olarak tasarlanmış olabileceğini düşündürmektedir.¹³¹

Kemal Salihoğlu Konağı

Kemal Salihoğlu Konağı, açık avlulu plan tipindeki yapılardan bir diğeridir (Ek. 43). Haremlik ile selamlık kısmı olmak üzere temel olarak iki bölümden oluşan evin, doğu-batı istikâmeti doğrultusunda uzandığı anlaşılmaktadır. Mevcut plan düzeninden anlaşıldığı kadarıyla konak, etrafındaki evlerle çeşitli geçit kısımları bulunan bir diğer ifade ile organik bağı bulunan bir anlayışla tasarlanmıştır. Yapının etrafındaki evlerin büyük bir çoğunluğunun da Salihoğulları ailesine ait olduğu söylenmektedir.¹³² Kuzey komşusu olan Hacı Mehmet Efendi Konağı ile Çalık Cami'nin (1682) kuzeyindeki konak grubu da bu aileye aittir.

Birinci haremlik evi kuzey, güney ve batıya bakan üç cepheli bir konuma sahiptir. Kuzeye bakan eyvanın kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır. Avlunun ortasında bir süs havuzu bulunur. Tavanın ahşap kirişlerinde kalem işleri, avlu ve eşik zeminlerinde ise renkli motifli kaplamalar dikkat çeker. Buradaki motiflerde temel olarak bitkisel karakterli süslemelerin ağırlıkta olduğu görülür. Ahşap kirişlerin arasında kalan yüzeylerde bitkisel süslemenin bir hat şeklinde tavanı dolaştığı görülür. Kenar süslemelerde, siyah zemin üzerine çeşitli bezemelerin yer alması ile iç kısımdaki kavun içi fonun yarattığı kontrast ilişki, tavadaki tezyinatın etkileyici bir görünüme sahip olmasını sağlamıştır. Tavan içinde yer alan bitkisel süslemelerin geniş dörtgenler içerisine yerleştirildiği görülür. Tavanda yoğunlaşan ahşap bezemelerin yanında yapıyı çevreleyen duvarlarda da iki renkli taş kullanımından kaynaklanan süslemeleri görmek olanaklıdır. Batı cephesini kapatan duvarda siyah, beyaz, kiremit kırmızısı ve sarı renkli taşlardan oluşan bir kompozisyon vardır. Kare panonun içerisinde yer alan bezemelerde geometrik tasarımların hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Köşeliklerin iç kısımları beyaz renkli taşlardan meydana getirilmiştir. Kare köşelikler ile merkezdeki sekizgenin aralarına siyah renkli şeritlerin çekildiği görülür. Sekizgenin iç kısmında kare bir pano yer alır. Buradaki kare panoda da tıpkı köşelerde olduğu gibi beyaz renkli taşlar bulunmaktadır. Selamlık kısmına açılan kapıda, Kilis evlerinde sıkça karşılaşılan nokta şeklindeki bezemeler dikkat çeker.

¹³⁰ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 172.

¹³¹ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 172-174.

¹³² Salihoğulları, Kilis'in önemli ailelerinden birisidir. Kilis'teki geç dönem bazı eserlerin banisi olarak adı geçen aile üyelerinden Salih Efendi, 1886 yılında İzziye Nahiyesi Müdürlüğü ile ilk Tahrirat Kâtibi olarak da görev yapmıştır. Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı 1867-1908*, 119-121.

Nokta biçimli metal uçların dizilmesiyle yaratılan süslemede daireler içerisinde yıldız motifi ve bu motiflerin ortasına da uç kısmı *palmet*le sonlanan servi ağacına benzer bir kompozisyon yerleştirilmiştir.

Ahşap tavan süslemeleri ve iki renkli taş bezemeleriyle öne çıkan Salihoğlu Konağı, mimari düzenlemesi, iç mekândaki bölümleri, cephesinde yer alan silindirik gövdeli pencereleri ile avluya açılan eyvanıyla, geleneksel Kilis konaklarının temel dinamiklerini bünyesinde barındıran önemli bir eserdir.

Geleneksel Kilis konaklarında iki temel plan tipinin olduğu anlaşılmaktadır. Odalar ile diğer yaşam birimlerinin merkezindeki avludan bölümlenmelerinin sağlandığı açık avlulu yapılar birinci grubu oluşturmaktadır. Bu gruptaki yapılara Toros Ağa Konağı (1850) olarak bilinen ancak günümüzde Çok Amaçlı Toplum Merkezi olarak kullanılan ÇATOM binası, Yahya Ağa Konağı (1880-1890), Alaeddin Yavaşca Konağı (Müze Evi) (1910-1911)¹³³ ve Süpürgeci Ökkeş Konağı (1922) tarihi kesin olarak bilinen eserler arasında yer almaktadır (Ek. 44). Kemal Salihoğlu Evi, Salih Efendi Konağı ile İslam Bey Konağı gibi tarihi kesin olarak bilinmeyen açık avlulu plan tipindeki evlerin de genel mimari özelliklerinden dolayı 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın hemen başlarında yapılmış olduğu söylenebilir.

İkinci grup Kilis konaklarında kapalı avlulu plan tipleri ön plana çıkmaktadır. Osmanlı mimarisindeki Batılılaşma döneminin etkisiyle yaygınlık kazandığı anlaşılan bu gruptaki yapıların büyük bir çoğunluğu 19. yüzyılın sonlarına doğru inşa edilen yapılarda kendini göstermiştir. Orta sofalı plan kurgusuna sahip olan bu evlerde, çeşitli fonksiyonlara sahip olan temel yaşam odaları merkezi bir anlayışın etrafında şekillenmeye başlamıştır. Bir diğer ifade ile temel yaşam alanları orta sofanın etrafına açılan odalardan sağlanmaktadır. Bu plan tipindeki evlerin Kilis'teki örnekleri arasında üzerindeki kitabeden 1890 yılında Binbaşı Hilmi Efendi tarafından yaptırıldığı anlaşılan Binbaşı Konağı, Mehmet Efendi'nin eşi Vuslat Hanım tarafından 1895 yılında inşa ettirilen Hacı Mehmet Efendi Konağı (Akıncı Konağı), 1925-1927 yılları arasında Kilis eşrafından Neşet Efendi Topaloğlu tarafından yaptırılan Neşet Efendi Konağı, Ahmet Bey Konağı ve Kemal Salihoğlu Selamlıkları gibi yapılar yer almaktadır (Ek. 45). Tarihi bilinmeyen yapıların, tıpkı açık avlulu konaklarda olduğu gibi genel mimari özellikleri 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olabileceğini düşündürür.

Kulaksız Binbaşı ve Mısırlıoğulları Kantarması (kırsal alanlarda iki katlı ağa evlerine verilen isim), Kilis Evi, Ahmet Bey, Azize Uygur, Hayrettin Mimaroglu, Kifayet Barışkan, Meliha Üzümbalı, Muhlis Salihoğlu, Safder Tümay, Zübeyde Ülgen Neci Konağı, Dağlı Ahmet Bey Konağı, Eski Kaymakam Evi ve Müftü Salih Efendi Konağı da Kilis'in konakları arasında yer alan yapılardır.¹³⁴

Kilis konakları ile günümüze özgün dokusu büyük oranda bozulmadan gelen bazı sivil mimarlık ürünleri hakkında verilen bu tanıtıcı bilgilendirmeyi, elbette daha geniş kapsamlı bir çalışmayla ve konunun bütün boyutlarıyla ele almak mümkündür. Bizim buradaki temel amacımız, orijinal dokusu zaman içerisinde çeşitli sebeplerle tahrip olan ya da eklemeler yapılan tarihi eserlerin genel mimari özellikleri ile süsleme kültürü hakkında yapılacak araştırmalara bir fikir vermektir.

Hükümet Konağı

Tanzimat'la birlikte başlayan yönetim ve bürokrasi mekanizmasındaki değişim süreci mimari yapıların değişimine de zemin oluşturmuştur. Bu süreçte, farklı türdeki kamu binalarının inşa edilmiş olması durumun en somut göstergelerinden biridir. Yönetimin, yeni yapı türlerinden birisi de Hükümet Konakları'dır.¹³⁵

¹³³ <https://kvmmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/103763.kilis-alaeddin-yavasca-muzesipdf.pdf?0> (Erişim 13 Ocak 2023).

¹³⁴ Selahattin Çelik, "Kilis'te Turizm", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (Ekim 2018), 334-335.

¹³⁵ Tanzimat dönemiyle birlikte toplumun her kesiminde yaşanan değişim süreci yeni mimari tipleri de beraberinde getirmiştir. Bu yapılardan biri de Hükümet Konakları'dır. Mülkî idarenin ve yönetim mekanizmasının en önemli

İmparatorluğun pek çok bölgesinde olduğu gibi Kilis'te de bir Hükümet Konağı bulunmaktadır. Kilis kazaâsını eserine konu edinen Bilgehan Pamuk'un Halep Vilayeti Salnameleri'ne göre (1867-1908) Kilis Hükümet Konağı hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir. 1876 yılındaki salname verilerinden yola çıkan araştırmacıya göre Kilis'te bir Hükümet Konağı daha bu tarihlerde vardır. 1880 yılında daha işlevsel hâle geldiği anlaşılan yapı, Tekke Mahallesi'nin de merkezi konumda yer almaktadır. Konak içindeki bölümleri sıralayan yazar bidayet mahkemesi, aşar idaresi, belediye, evkaf ve komisyon odaları, hazine, mal müdürlüğü, emlak idaresi, nüfus, zabıta odaları ve hapishanenin de içinde yer aldığı bir kompleksten bahsetmektedir.¹³⁶ Salnamede bahsi geçen Hükümet Konağı dışında Konyalı'nın bahsettiği bir eser daha vardır. Konyalı'nın bahsettiği eserin yapımına Kilis Kaymakamı Talat Bey zamanında 1924 yılında başlanmış olup bina 1925 yılında tamamlanmıştır. Yazara göre bu eser *Mimar'us Sultan* lakabı ile anılan Halepli Mimar Hacı Ahmet tarafından inşa edilmiştir. Eserin inşasında da terkedilen Ermeni kilisesinden getirilen taşlar kullanılmıştır.¹³⁷ Konyalı'nın verdiği bilgiler ile salname de adı geçen Hükümet Konağı'nın aynı eser olmadığı anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan eser, ikinci Hükümet Konağı'dır. Kilis Valiliği'nin yönetim binası olarak hizmet veren yapı Cumhuriyet Caddesi'nde yer almaktadır. Konum itibarıyla Atatürk heykelinin batısında yer alır. İlk inşa edildiği dönemde yapının bir avlusu olduğu söylene de günümüze avlu kısmı ulaşamamıştır.

Yapı "U" şeklinde bir plana sahiptir. Girişin hemen karşısında, üst kata çıkışı sağlayan ve orta koldan sonra iki kola ayrılan merdivenler yer almaktadır. Yüksek katların tavanında *putrelleri*¹³⁸ ve *volta*¹³⁹ döşemeleri vardır.¹⁴⁰ Cephe düzenlemesi, giriş kısmındaki taç kapı vurgusu, giriş cephesinin yan birimlerden farklı tutularak öne doğru taşıntı yapması, cepheyi yatay düzlemde ikiye bölen plastırlar, iki katlı pencere uygulaması, üst kattaki pencerelerde vurgulanan kademeli sivri kemer anlayışı ve yüksek tutulan tavan gibi mekânsal düzenlemeler eserin I. Ulusal Mimarlık Akımı¹⁴¹ olarak bilinen ve genellikle 1910-1930 yılları

---

temsilelerinden biri olan Hükümet Konakları'nın ilk örneklerine 19. yüzyılın ikinci yarısında rastlanır. Modern bir kent yaratmanın öncü simgelerinden biri olan Hükümet Konakları, yeni şehircilik anlayışının farklı türdeki kamu binaları ile organik bir bütünlük arz eden mimari yapılarıdaki tarzların da en önemli unsurlarından biri hâline gelmiştir. İmparatorluğun pek çok bölgesinde karşımıza çıkan Hükümet Konakları ile ilgili yapılmış pek çok çalışma vardır. Bu yayınlardan bazıları şunlardır: Feray Koca, "Muğla'da Osmanlıdan Cumhuriyete İdari Merkezin Sembolü: Hükümet Konakları", *Mimarlık Dergisi* 389 (Mayıs-Haziran 2016), 59-65; Elifcan Duygun, *Kamu Yapılarında Biçimin Yeniden Üretimi ve Özgünlük Sorunsalı: Hükümet Konakları* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 51-55; Nur Umar-Cengiz Can, "Adana Vilayeti Hükümet Konakları", *Megaron* 14/4 (2019), 530-543. İmparatorluğun farklı coğrafyalardaki konakları ve bu konakların kent gelişimindeki konumu hakkında bkz. Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları (Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 22-101.

¹³⁶ Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı 1867-1908*, 132.

¹³⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 632.

¹³⁸ İnşaatta kullanılan "I, L, U" ya da "T" biçiminde kesitli profil demir kiriş ya da kolona verile isim. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018), 253.

¹³⁹ Volta Döşeme: Paralel yerleştirilmiş çelik putreller arasına yaklaşık 50-60 cm genişliğinde küçük tuğla tonozlar örerek yapılan döşeme türüdür. 19. yüzyılda çok kullanılmıştır. Özellikle Beyoğlu'ndaki apartmanlarda sıklıkla görülür. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 317.

¹⁴⁰ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 128. Konyalı'nın verdiği bilgilere göre Hükümet Konağı inşa edilmeden önce konağın olduğu yer, Kilis Müsellimi Topaloğlu Hacı Mustafa Ağa'ya ait olup burada kervansaray ve Rüşdiye Mektebi bulunmaktaydı. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 632.

¹⁴¹ Türk mimarlığının yaklaşık olarak 1910 ile 1930 yılları arasındaki dönemi. 19. yüzyıl boyunca egemen olan Batı kökenli eklektizme karşı çıkarak yine eklektisist nitelikte fakat Türk mimarlığı ile sanatı öncülüğünde görülen ve mimari biçimleri kullanan bir tasarım anlayışıdır. Yeni beliren Türk ulusalcılığının mimarlık alanındaki bir yansıması olarak da kabul edilir. En ünlü mimarları Vedat ve Kemalettin Bey olan akım, kubbe ve kemer gibi öğelerle klasik Osmanlı mimarlığına özgü bezemeleri yoğun biçimde kullanmışlardır. 1920'lerin sonlarında, hızla Batılılaşan ve 1930'lardan sonra büyük oranda etkisini yitiren Birinci Ulusal Mimarlık Akımı, Batı kökenli Uluslararası Üslup'un yaygınlaşmasıyla sona ermiştir. Birinci Ulusal Mimarlık Akımı'nın en önemli eserleri arasında Arif Hikmet Koyunoğlu

arasındaki kamu binalarının inşasında kullanılan bir üslupla tasarlanmış olduğunu göstermektedir. Yatay kütlenin, ana giriş cephesindeki dikey hatlarla vurgulanması akımın öne çıkan tasarım özelliklerindedir. Pencere açıklığı ile tavan kısmının yüksek tutulması iç mekâna ferahlık sağlamıştır. Kilis Hükümet Konağı, bölgedeki diğer yapılarda olduğu gibi yöreye özgün kesme taşlarla inşa edilmiştir (Ek. 46-49).

1995-2013 yılları arasında Adliye Binası olarak hizmet veren yapının 2012'in sonlarında başlayan rölöve, restitüsyon ve restorasyon projeleri 2013 yılında tamamlanmış ve restorasyon uygulanmasına başlanmıştır. Bina, özgün hâline sadık kalınarak onarılmış ve 15 Mayıs 2015 tarihinde Kilis Valiliği olarak yeniden hizmete açılmıştır.¹⁴²

Çocuk Kütüphanesi

Maarif Nezâreti Salnameleri'ne göre Kilis'te, 1898-1903 yılları arasında Servili Medrese (19. yüzyılın sonları) ile Mevlevihâne (16. yüzyılın ilk yarısı) içinde yer alan bir bölüm hâlinde olmak üzere iki kütüphanenin var olduğu ifade edilmektedir. 1900-1903 yılları arasındaki arşiv kaynaklarında sayı değişmemiş, 1903-1908 yılları arasındaki kayıtlarda ise kütüphane sayısı üçe çıkmıştır.¹⁴³ Arşiv kaynaklardan elde edilen bu verilere göre 1908 yılında Kilis'te, iki tane ismi bilinen ancak birinin ise sadece var olduğu anlaşılan toplam üç kütüphane olduğu görülmektedir. Adı geçen kütüphanelerin, bağımsız bir mekân şeklinde değil etrafında yer aldığı yapılarla birlikte konumlandırıldığı anlaşılmaktadır.

Günümüze büyük bir yangın (1958) geçirerek ulaşan Çocuk Kütüphanesi'nin, inşa edildiği dönemde farklı ihtiyaçlara cevap vermek üzere tasarlandığı anlaşılmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Halkevi olarak kullanılan yapı eğitim, tiyatro ve farklı türdeki etkinliklerin gerçekleştirildiği sosyal bir mekâna dönüşmüştür.¹⁴⁴ Eser, Çalık Cami'nin güneyinde yer almaktadır. Kuzeye bakan kapısı üzerinde yer alan dikdörtgen çerçeveli dokuz satırlık ta'lik kitabe, alçak kabartma tekniğiyle yazılmıştır. Kitabede şu ifadeler yer alır:¹⁴⁵

Bu mahalle revnak efzâ sanki bir gül dânesi

Kaimmakam İhsan Beyin asârının dürdanesi

Hoş yapıldı kahvahane ile şu gülzârı latif

Lale sümbül yasemin güldür anın peymauesi

Ehli zevkin eyler şavkın eyler dû bâlâ andelib

---

tarafından tasarlanan Ankara Türk Ocağı ve Etnografya Müzesi, Vedat Bey'in İkinci Meclis Binası ve Kemalettin Bey'in İstanbul'da inşa ettiği Vakıf Hanlar'dır. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, 56. Akımın sanatçıları, geleneksel Türk mimarisinin ve evinin özelliklerini özellikle cephe tasarımlarında uygulamaya başlamışlardır. Cephelerde girişlere önem verilmiş, taç kapı uygulamaları, sivri kemerler, taşıntı yapan yüzeyler, klasik dönem çinilerini hatırlatan bezeme anlayışları ve yüksek tavanlar akımın öne çıkan tasarım anlayışları olarak dikkat çekmektedir. Sena Çolak-Alev Erarslan, "Birinci ulusal mimarlık dönemi konut yapıları; İstanbul örnekleri", *Anadolu Bil Meslek Yüksek Okulu Dergisi* 16/62 (Nisan 2021), 208-210. I. Ulusal Mimarlık Akımı ve bu akımın etkili olduğu eserler hakkında bilgi için bkz. Zeynep Ertuğrul, *Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Mimarlarından Muzaffer Bey: Eserleri ve Sanat Anlayışı* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 13-16; Emine Esen Gençaydın, *Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi: Mekânsal Sorunlara Yaklaşım ve Etkisi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 33-43; Metin Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984), 17.

¹⁴² <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/gezilecekler/tarihi-hukümet-konagi---valilik-binasi--> (Erişim 12 Ocak 2023).

¹⁴³ Bilgehan Pamuk, *Kilis Kazâsı 1867-1908*, 192-194.

¹⁴⁴ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 128.

¹⁴⁵ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 128.

*Çün odur bu güliistanın mutribi pervanesi
Cevherin târihi Muhtar yaz mearifnâmına
Bir haraba hâr-ı zarken oldu bülbül ianesi Halisi.*

1335

Günümüz Türkçesi

*Bu yer güzellik arttıran sanki bir gül danesi
Kaymakam İhsan Beyin eserlerinin inci tanesi
Hoş yapıldı kahvehaneye şu hoş gül bahçesi
Lale, sümbül, yasemin, güldür anın kadehi
Zevk ehlinin keyfini eyler iki yüce bülbül
Çün odur bu gül bahçesinin şarkıcısı, habercisi
Noktalı tarihi yaz Muhtar bilimler adına
Bir harabe dikenlikken oldu bülbülyuvası.*

Tarih bölümünün sol tarafında hattat Halis'in imzası bulunan kitabenin sekizinci satırı ebced hesabına vurulunca 1335 tarihi elde edilir. Üzerinde durulan konulardan biri de eseri kimin inşa ettirmiş olduğudur. Genel kabule göre bu eser 1917 yılında Kaymakam İhsan Bey tarafından yaptırılmıştır. 1953 yılında Halk Kütüphanesi'ne dönüştürülen bina 1958 yılında da büyük bir yangın geçirmiştir.¹⁴⁶ Yapının, yangından önceki fotoğraflarına bakıldığında, giriş bölümün vurgulandığı görülmektedir. Bu alan, çıkma şeklinde önündeki bahçeye doğru uzanmaktadır. Giriş kısmında karşımıza çıkan üçgen alınlıklı çatı, cephedeki yarım daire kemerli büyük pencereler ile cephenin yatay düzlemde tasarlanmış olması tıpkı Hükümet Konağı'nda olduğu gibi bu yapının da ilk inşasında I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın etkisinde kalındığını göstermektedir (Ek. 50-51).

Kemaliye Okulu (Mektebi)

Dolap Pazarı Caddesi'nin Cumhuriyet Caddesi'ne bağlandığı yerde bulunmaktadır. Kemaliye Okulu'nun tarihlendirilmesine Kilisli bir şair olan Abdülhamit Sağıroğlu'nun (Hami Efendi) yazdığı manzume önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu manzumede şu ifadeler yer alır:

*İnce Bayraktar'm evladı Muhammed Paşa
Mehçe-i, rayet-i ikbal tıfir paki neseb
Yani serdarı ekalim Dımışkı, şehba
Mecd-i seraskeri şehinşehi zişanı heseb
Emredüp bu yere bir medrese yaptırmış kim*

¹⁴⁶ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 128. Konyalı'nın verdiği bilgilere göre 1950 yılında Demokrat Parti döneminde, bina, Maliye Bakanlığı'na devredilmiş olup 1953 yılında Genel Halk Kütüphanesi ismiyle hizmet vermeye başlamış, 1968'lerde de Halk Kütüphanesi adıyla faaliyet göstermiştir. İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, 635.

*Çar etrafı müzeyyen idi hücratı ile heb
Eylemiş bin ikiyüz kırk yedisinde ikmal
Vakfedüp müstemilatı ile o ali meşreb
O zaman etmiş idi talibi ilme tahsis
Neş-et etmiş buradan çok ulemayı mezheb
Devr-i ezman ile dönmüştü harabazâre
Yapılıp tarz-ı cedid oldu bir a'la mekteb
Menbe-i ilm-i kemal hüner olmuştur kim,
Namına dendi (Kemaliye) seza vü enseb
Ta ebed menşe-i irfan oladursun ya Rab
Dalgalansın seri bamında livayı mekteb
Çıktı Hami du zeban kelaminden tarih
Berekâllah tamam oldu binayı mekteb.*

H. 1344/1925

Günümüz Türkçesi

“İnce Bayraktarı'nın evladı Mehmet Paşa, bayrağın üstüne takılan hilâl gibi gözde temiz ve yüce soylu, Halep ve Şam memleketinin valisi büyük komutan ve ulu hükümdar gibi ünlü, asaletli. Emredip bu yere bir medrese yaptırmış. Dört tarafı hep odalar ile süslü, bin iki yüz kırk yedisinde tamamlanmış. Bütün bölümlerini vakfedip öğrencilerin eğitimi için bilime ayırmış, yüksek yaradılışlı bir insan. Buradan çok âlimler yetişmiş, zamanla bu yer (atıl bırakılmış) viraneye (harabeye) dönüşmüştü. Yeni tarzda yapılıp, olgunluk ve hüner bilimin kaynağı olmuştur. İsmine uyan ve yaraşan (Kemaliye) dendi. Yarabbi, sonuna kadar bilime temel oladursun. Mektebin çatısının üstünde bayrağı dalgalansın. Çıktı Hami'nin iki dilli kaleminden tarih. Allah mübarek eylesin, mektebin binası tamam oldu.”¹⁴⁷

Açık planlı olarak tasarlanan eser, iki katlı bir düzenlemeye sahiptir (Ek. 52). Alt ve üst kata yerleştirilen dersane odaları sekiz tanedir. Simetrik bir düzen üzerine yerleştirilen odalar, birbirlerinden farklı büyüklüktedir. Yapının girişi güney cephede yer almaktadır. Girişte yer alan derin eyvanın arka tarafında, üst kata çıkışı sağlayan üç kollu bir merdiven bulunur. Güney cephede yer alan alt ve üst kademedeki pencere açıklıkları, yarım daire kemerlidir. Pencereilerin büyüklüğü ve iç kısımdaki tavanın yüksekliği ile yatay mimarinin hâkimiyeti, 1925 yılında yaptırıldığı anlaşılan eserin, Kilis Hükümet Konağı ve Çocuk Kütüphanesi'nde olduğu gibi I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın etkisinde kalınarak tasarlandığını göstermektedir. Benzer bir yönelim giriş kısmında yer alan iki sütun ile yan kanatlardaki pencereleri dolaşan taş bezemelerde de görülür (Ek. 53).

Kilis Hükümet Konağı, Çocuk Kütüphanesi ve Kemaliye Okulu dışında Kilis'te I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın etkisinde inşa edilen ancak bu çalışmaya dâhil edilmeyen yapılar da vardır. Bu yapılardan

¹⁴⁷ Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 129-130.

özellikle beş yıllık eğitim programına sahip olduğu söylenen ve şehrin batı tarafında, Dereboyu Caddesi üzerinde yer alan Kilis İdadi Mektebi¹⁴⁸ ile Cumhuriyet Okulu¹⁴⁹ bunlardan birkaçıdır.

KAYNAKÇA

- Acun, Hakkı. “Manisa İshak Çelebi Külliyesi”. *Vakıflar Dergisi* 19 (1985), 127-146.
- Akis, Metin. “İ. Hakkı Konyalı Armağanına Katkı: Kilis Sancağında Canbolat Oğulları Ailesinin Yönetimi”. *Şehirlerin Sevdalısı İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*. 394-404. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2005.
- Aktepe, Mehmet Münir. “İpşir Mustafa Paşa ve Kendisiyle İlgili Bazı Belgeler”. *Tarih Dergisi* 24 (1970), 45-58.
- Aktepe, Mehmet Münir. “İpşir Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/375-376. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Altuncu, Abdullah-Tercanlı, Akın. “Kilis Yahudi Cemaati ve Onlardan Kalan Bir Miras: Kilis Sinagogu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 52 (Haziran 2022), 287-322.
- Arseven, Celal Esat. “Çeşme”. *Sanat Ansiklopedisi*. 1/388-392. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1986.
- Atasever, Muhammet. “Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nde Kilis”. 7. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*. ed. Hasan Çiftçi-Nurlan Akhmetov. 477-487. Şanlıurfa: İksad Yayınları, 2020.
- Ateş, Süleyman. “Cüneyd-i Bağdadî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/119-121. İstanbul: TDV Yayınevi, 1993.
- Avcı, Yasemin. *Osmanlı Hükümet Konakları (Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili)* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Bebekoğlu, Sıdika - Tektuna, Mehmet. *Kilis Kültür Envanteri (Kentsel Mimari, Kırsal Mimari ve Yazılı Eseler)* Kilis: Kilis Valiliği Yayınları, 2008.
- Bilgin, Süreyye Eroğlu. “Kilis Tekke (Canpolat Paşa) Camisi’nin Mimarisi ve Süsleme özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *II. İksad Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*. 1-12. Gaziantep: Antep: İksad Yayınları, 2018.
- Çam, Nusret. “Gaziantep’te “Kastel” Adı Verilen Su Tesisleri”. *Vakıflar Dergisi* 18 (1984), 164-174.
- Çelik, Elif- Aydemir, Ali Işık. “Türk Hamam Mimarisinin Yapısal ve Mekânsal Özellikleri”. *Kent Akademisi* 11/2 (2018), 278-289.
- Çelik, Selahattin. “Kilis’te Turizm”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/59 (Ekim 2018), 329-343.

¹⁴⁸ Mehmet Ali Yıldırım-Ali Akdeniz, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kilis’te Modern Eğitim* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2020), 114.

¹⁴⁹ Cumhuriyet Okulu, yanan Ermeni Katolik Kilisesi’nden kalan ek binanın üzerine tesis edilmiştir. Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 129.

- Çolak, Sena-Erarslan, Alev. "Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Konut Yapıları; İstanbul Örnekleri". *Anadolu Bil Meslek Yüksek Okulu Dergisi* 16/62 (Nisan 2021), 208-210.
- Duygun, Elifcan. *Kamu Yapılarında Biçimin Yeniden Üretimi ve Özgünlük Sorunsalı: Hükümet Konakları*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Dündar, Abdulkadir. *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Dündar, Mesut. "Niğde Bor Hamamları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 44/2 (2004), 162-184.
- Eldem, Sedat Hakkı. *Türk Evi Plan Tipleri*. İstanbul: Pulhan Matbaası, 1954.
- Ercivan, Hakan. *19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Yönüyle Kilis Kazası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ertuğrul, Alidost. "Hamam Yapıları ve Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatürleri Dergisi*. 7/13 (2009), 257-280.
- Ertuğrul, Zeynep. *Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi Mimarlarından Muzaffer Bey: Eserleri ve Sanat Anlayışı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Eyice, Semavi. "Beyazıt Hamamı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eyice, Semavi. "Çeşme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/277-287. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Eyice, Semavi. "Hamam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/402-430. İstanbul: TDV Yayınevi, 1997.
- Gençaydın, Emine Esen. *Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi: Mekânsal Sorunlara Yaklaşım ve Etkisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Günver, Kadriye. *Kilis'te Yaşayan Gayrimüslimler*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- İlgürel, Mücteba. "Canbolatoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/144-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İmre, Eren Özbek. *Fatih İlçesi'ndeki Yeni Aya Kapı Hamamı Restorasyon Projesi*. İstanbul: İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- İşçen, İbrahim Yavuz. *Osmanlı Dönemi'nde Ankara'nın Mahalle Çeşmeleri*. Ankara: Sincan Matbaası, 2019.
- Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. 9/1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Karpuz, Haşim. *Anadolu Selçuklu Mimarisi Ders Notları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004.
- Kıvrım, İsmail. "Kilis ve A'zaz Voyvodası Daltaban-zâde Mehmed Ali Paşa ve Muhallefâtı". *OTAM Dergisi* 24/24 (Temmuz 2008), 147-173.
- Koca, Feray. "Muğla'da Osmanlıdan Cumhuriyete İdari Merkezin Sembolü: Hükümet Konakları". *Mimarlık Dergisi* 389 (Mayıs-Haziran 2016), 59-65.

- Koçyiğit, Fazilet. “Osmanlı Mimarisinde Meydan Çeşmeleri”. *Akdeniz Sanat Dergisi* (Özel Sayı), 13 (2019), 399-354.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1968.
- Koyuncu, Mustafa. *XVIII. Yüzyılda Kilis ve Havalisindeki Aşiretler (İskân & Eşkıyalık)* ed. Serhat Kuzucu. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Öney, Gönül. “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”. *Anadolu Dergisi* 13 (1969), 1-42.
- Önge, Yılmaz. “Konya Beyşehir’de Süleyman Bey Hamamı”. *Vakıflar Dergisi* 7 (1968), 139-144.
- Önge, Yılmaz. “Anadolu’da XXI-XIII. Yüzyıl Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”. *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri* 1/403-412, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988.
- Özbek, Yıldray. “Anadolu Türk Mimarisinde Taş Süsleme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 7/14 (2009), 141-169.
- Özme, Adil. “Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Belleten* 69/254 (Nisan 2005), 131-144.
- Özçakı, Meltem. “Türk Kültüründe Güvercinlik ve Kuş Evleri ve Günümüze Yansımaları”. *Sanat ve Tasarım Dergisi* 10/2 (2021), 238-261.
- Umar, Nur-Can, Cengiz. “Adana Vilayeti Hükümet Konakları”. *Megaron* 14/4 (2019), 530-543.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 1982.
- Pamuk, Bilgehan. *Kilis Kazâsı 1867-1908*. Gaziantep: Kilis Belediyesi Yayınları, 2020.
- Sâmî, Şemseddin. *Kâmûsü’l-A’lâm-5*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1889.
- Savaşçioğlu, Rıdvan. *Tarihi Kilis Evleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Sözen, Metin-Tanyeli, Uğur. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.
- Sözen, Metin. *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984.
- Süreyya, Mehmet. *Sicill-i Osmani-1*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1893.
- Tektuna, Mehmet. *Hurûfât Defterlerinde Kilis Sanacağı (1690-1832 Sosyoekonomik ve Kültürel Yapı)*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Tercanlı, Akın. “Kilis Ulu Cami Süslemeleri”. *Sosyal Bilimler Işığında Edebiyat, İletişim, Sanat, Eğitim, İslami İlimler ve Felsefe Yazıları*. ed. Halil Aldemir-Mustafa Ayyıldız. 98-131. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Tercanlı, Akın. “Mühr-i Süleyman Motifli Bir Kaide: Kilis İbrahim Efendi Cami Minaresi”. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 26/64 (Haziran 2023), 183-206.
- Timurtaş, Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Yıldırım, Mehmet Ali-Akdeniz, Ali. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kilis’te Modern Eğitim*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Kilis Tarihi ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2020.
- <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61671/hoca-hamami.html> (Erişim 10 Ocak 2023).
- <https://kilis.ktb.gov.tr/Eklenti/41996,kilis-gezi-rehberi-1.pdf?0> (Erişim 11 Ocak 2023).

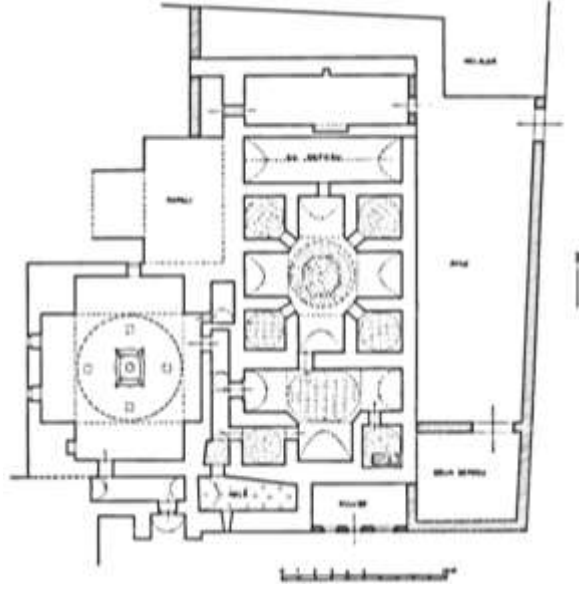
KİLİS'İN HAMAMLARI, ÇEŞMELERİ, HANLARI, EVLERİ, KONA KLARI VE KAMU YAPILARI
ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER / 581

<https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61677/neset-efendi-konagi.html> (Erişim 10 Ocak 2023).

<https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/103763,kilis-alaeddin-yavasca-muzesipdf.pdf?0> (Erişim 13 Ocak 2023).

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/gezilecekyer/tarihi-hukumet-konagi---valilik-binasi--> (Erişim 12 Ocak 2023).

Ekler

Ek. 1. Hoca Hamamı Rölöve Planı (Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 1999, s. 400).

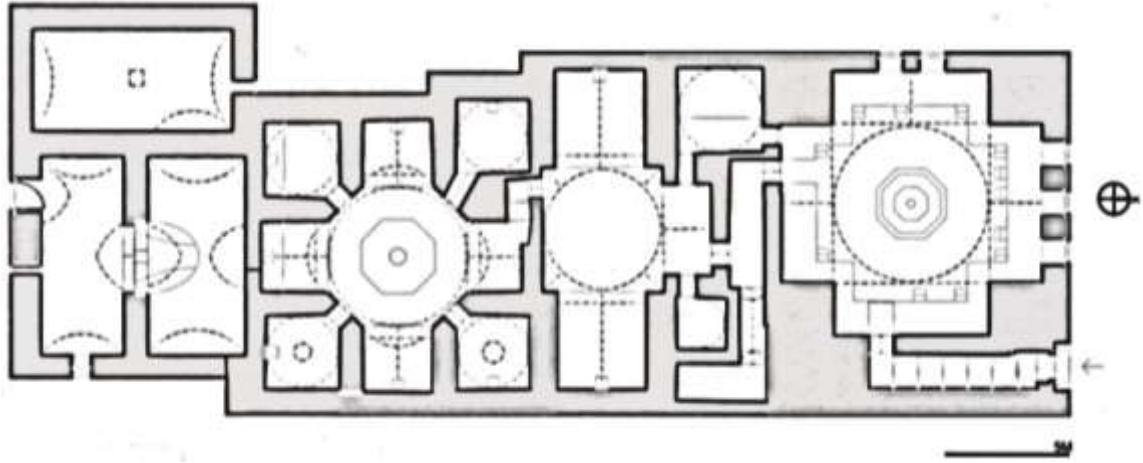
Ek. 2. Hoca Hamamı Giriş Bölümü.

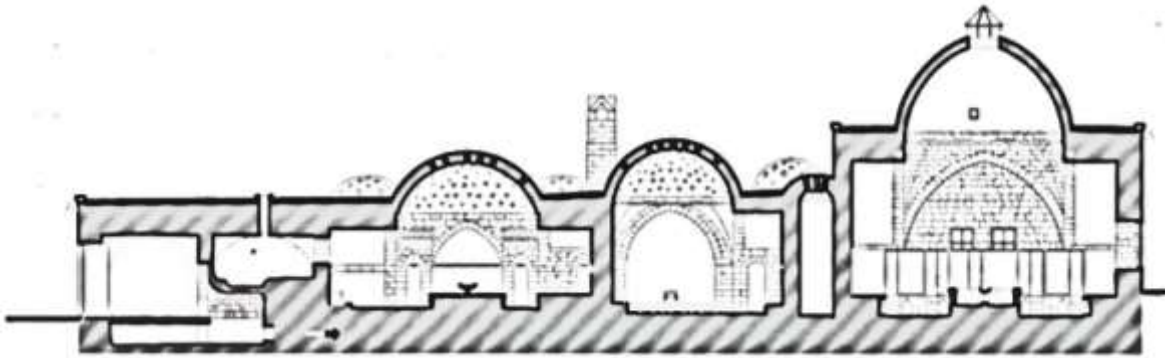
Ek. 3. Hoca Hamamı Kemerindeki Süsleme Detayı.

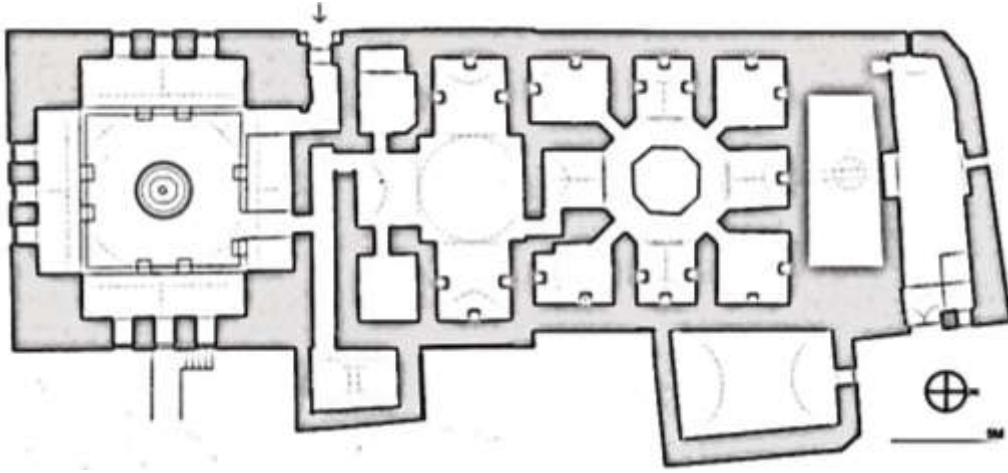
Ek. 4. Hoca Hamamı Kitabesi Detayı.

Ek. 5. Eski Hamam Planı (Sıdıka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 2008, s 118).

Ek. 6. Eski Hamam Boyuna Kesiti (Sıdıka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 2008, s 118).

Ek. 7. Paşa Hamamı Planı (Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 2008, s 114).

Ek. 8. Paşa Hamamı Giriş Cephesi.

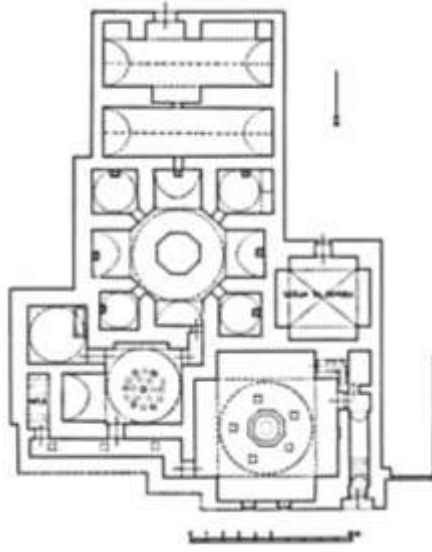

Ek. 9. Paşa Hamamı Giriş Cephesindeki Süslemelerden Detay.

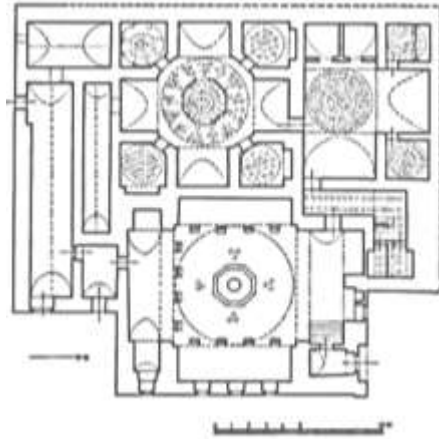

Ek. 10. Paşa Hamamı Batı Cephesi.

Ek. 11. Hasan Bey Hamamı Rölöve Planı (Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 1999, s. 453).

Ek. 12. Tuğlu (Toğlu) Hamamı Rölöve Planı (Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 1999, s. 465).

Ek. 13. Tuğlu (Toğlu) Hamamı Giriş Cephesi.

Ek. 14. Tuğu (Toğu) Hamamı Kitabe ile Giriş Cephesindeki Kemer Detayı.

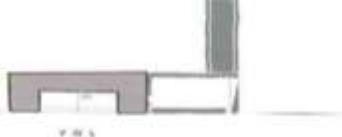
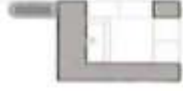
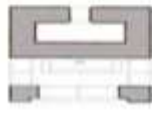
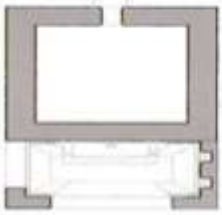

Ek. 15. Tuğu (Toğu) Hamamı Pencere Düzenlemelerinden Bir Örneğ.

Ek. 16. Tuğlu (Toğlu) Hamamı Soğukluk Sekisindeki Sivri Kemerli Bölümlerden Bir Örnek.

Ek. 17. Tuğlu (Toğlu) Hamamı Soğukluk Sekisindeki Servi Ağacı ile *Mühr-i Süleyman* Motifi Detayı.

DUVARA BİTİŞİK ÇEŞMELER				MEYDAN ÇEŞMELERİ				
AVCIYA ÇEŞMESİ	FRİJOLU ÇEŞMESİ	İRSACI ÇEŞMESİ	KURU İMTEL	KOCUK PAZ ÇEŞMESİ	İKİNDİ ÇEŞMESİ	YAPRUK ÇEŞMESİ	KURBUĞU ÇEŞMESİ	SALİHİ ÇEŞMESİ

Ek. 18. Kilis Çeşmeleri Vaziyet Planları (Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 2008, s. 164).

Ek. 19. İpşir Paşa Kasteli.

Ek. 20. İpşir Paşa Kasteli Giriş Cephesindeki Süslemeler.

Ek. 21. İpşir Paşa Kasteli'nin Doğu Cephesindeki Bezemeler.

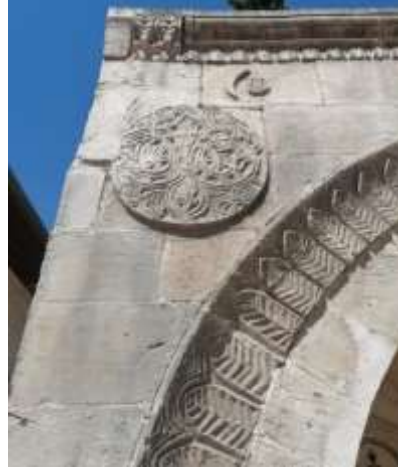
Ek. 22. İpşir Paşa Kasteli Kitabe ile Kabara Motifi.

Ek. 23. Küçük Çarşı Kasteli.

Ek. 24. Küçük Çarşı Kasteli'nin Doğu Cephesindeki Süslemeler.

Ek. 25. Küçük Çarşı Kasteli'nin Kemer ile Kabara Motifi Detayı.

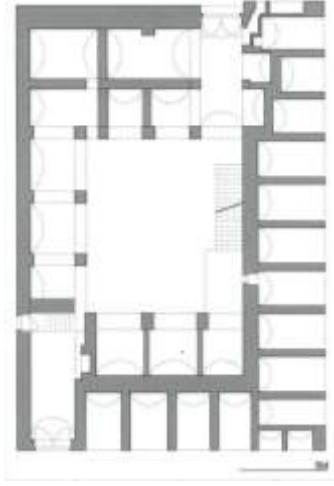

Ek. 26. Küçük Çarşı Kasteli'nin Kitabesi ile İç Kısımdaki Bezemeleri.

Ek. 27. Hacı Ömer Ağa Çeşmesi.

Ek. 28. Baytazzâde Hanı Planı (Sıdika Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kùltür Envanteri*, 2008., s. 111).

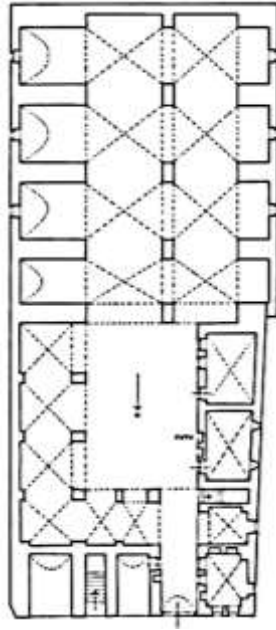
Ek. 29. Baytazzâde Hanı'nın Kuzey Cephesindeki Girişİ.

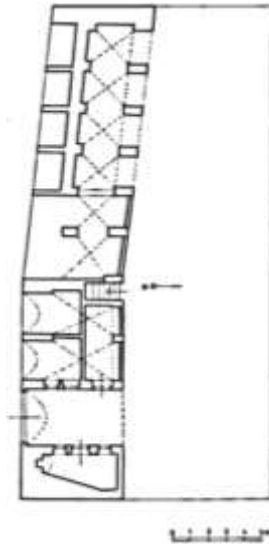
Ek. 30. Baytazzâde Hanı'nın Yangından Sonra Değişime Uğrayan İkinci Katı.

Ek. 31. Baytazzâde Hanı'nın Kemerin Doğusu ile Batısındaki Pars Tasvirleri Detayı.

Ek. 32. Andibendioğlu Ali Efendi Hamamı Vaziyet Planı (Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 1999, s. 382).

Ek. 33. Çalkanlı Lili Ahmet Hanı Rölöve Planı (Abdulkadir Dündar, *Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri*, 1999, s. 388).

Ek. 34. Kilis'in Tarihi Sokak Dokusu (Salih Efendi Sokağı).

Ek. 35. Geleneksel Kilis Evlerinin Cephesinden Bir Örnek.

Ek. 36. Geleneksel Kilis Evlerinin Pencere Düzenlemelerinden Bir Örnek.

Ek. 37. Geleneksel Kilis Evlerinin Oda Boyunca Çıkmalarından Örnekler.

Ek. 38. Neşet Efendi Konağı

Ek. 39. Neşet Efendi Konağı'nın Giriş Katındaki Zemin Döşemelerinden Bir Detay.

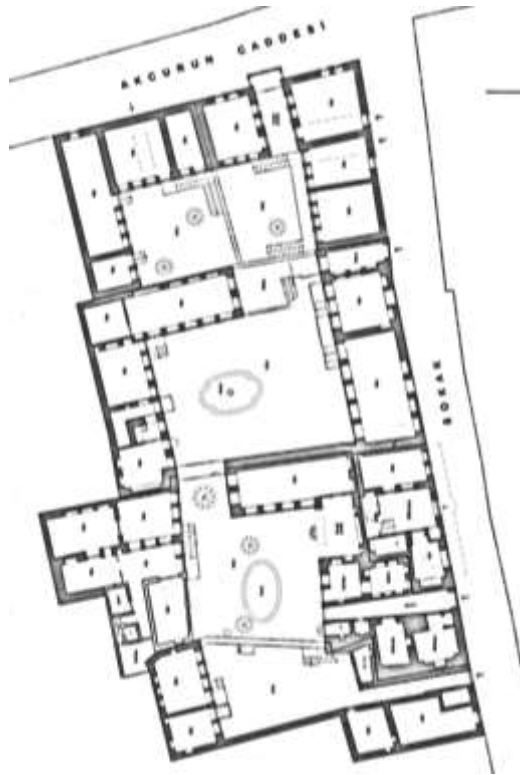

Ek. 40. Neşet Efendi Konağı'nın Giriş Cephesindeki Sütun Başlıklarından Bir Detay.

Ek. 41. Yahya Ağa Konağı ve Selamlık Bölümü Genel Vaziyet Planı (Sıdka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 2008, s. 172).

Ek. 42. Kemal Salihoglu Konağı ve Yapı Toplulukları (Sıdka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, 2008, s. 174).

Ek. 43. Alaeddin Yavaşca Konağı (Müze Evi). (<https://kilis.ktb.gov.tr/TR-312495/prof-dr-alaeddin-yavasca-muzesi.html>).

Ek. 44. Akıncı Konağı (<http://www.kilis.gov.tr/tarihi-konaklar>).

Ek. 45. Hükümet Sarayı, 1930 (<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/gezilecekler/tarihi-hukumet-konagi---valilik-binasi-->).

Ek. 46. Valilik Binası (Eski Hükümet Konağı) Genel Görünüm.

Ek. 47. Valilik Binası (Eski Hükümet Konağı), Giriş Cephesinden Detay.

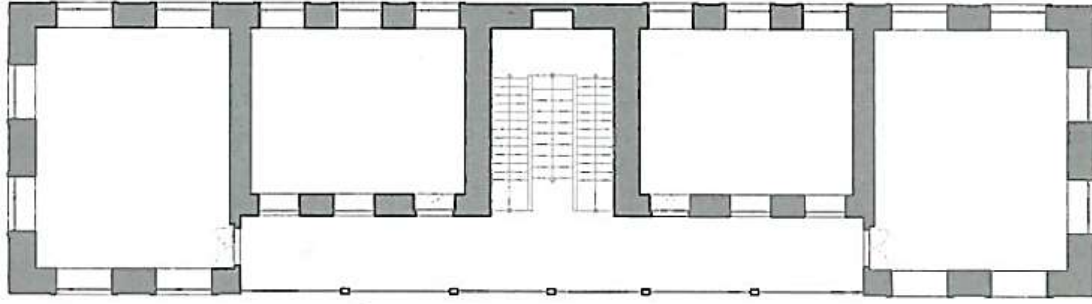
Ek. 48. Valilik Binası (Eski Hükümet Konağı) Üst Katta Yer Alan Üç Bölümlü Cephe Düzenlemesi.

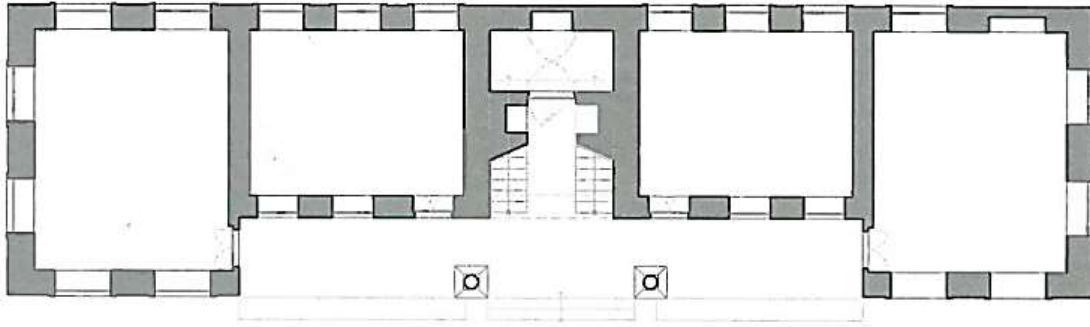
Ek. 49. Çocuk Kütüphanesi.

Ek. 50. Çocuk Kütüphanesi'nin Cephesinde Yer Alan Kemelerden Bir Örnek.

BİRİNCİ KAT PLANI

ZEMİN KAT PLANI

5M

Ek. 51. Kemalîye Okulu Kat Planları (Sıdıka Bebekoğlu-Mehmet Tektuna, *Kilis Kùltür Envanteri*, 2008, s. 131).

Ek. 52. Kemaliye İlköğretim Okulu Genel Görünüm.

KİLİS EL SANATLARI

Veysel ÇİFTÇİ*

GİRİŞ

Kitabın bu bölümünde medeniyet, kültür, kültürün özellikleri, sanat/zanaat, şehircilik, Kilis tarihi ve geçmişi eski Türk devletlerine kadar uzanan geleneksel Türk el sanatları hakkında genel bilgiler verilmiş ve bu sanat ve zanaatların bölgelere veya şehirlere göre kültürel farklılıklarının olduğuna değinilmiştir. Kilis şehrindeki hâlen daha varlığını sürdürmekte olan Yemenicilik, Yorgancılık, Taş İşçiliği ve Dokuma Ürünler gibi el sanatları başlıkları ele alınmış, bu el sanatlarının tarihsel süreç içerisindeki değişimine ve gelişimine etki eden sebepler açıklanmış, el sanatlarının genel özellikleri, kullanım alanları, güncel hayattaki yerleri ve icracıları hakkında bilgi verilmiştir.

1. GENEL KAVRAMLAR

1.1 Medeniyet

Arapça “me-de-ne” kökünden yerleşme, ikamet etme gibi anlamlara gelen medeniyet kelimesi, yine aynı kökten gelen “medine” kelimesi ile çok yakından ilişkilidir. Şehir anlamına gelen “medine” ismi “Medeni”; şehre mahsus, şehre bağlı, şehirli; medeniyet ise yerleşik hayatın özelliklerini taşıyan, şehirlilikle alakalı iyi, rahat, konforlu ve zengin yaşam anlamlarına gelmektedir. Genel manada medeniyet, insan topluluklarının nesilden nesile aktardıkları, maddi ve manevi kültürün ifadesi olarak; sosyal faaliyetler, ekonomik alışkanlıklar, siyasal düşünceler, gelenekler, manevi hassasiyetler gibi anlamları da içinde barındıran bir ifadedir (Sarıçam ve Erşahin, 2011).¹ Bunlarla beraber, medeniyet kavramını ilk kez kullanan İbn Haldun, kendi ifadesiyle umran (bayındırlık, uygarlık) olarak medeniyeti hem bedavette (bedevilik, göçerlik) hem hadarete (medeniyet) var olduğundan bahsetmektedir. İbn Haldun, uygarlığı tanımlarken aslında vurgusu siyasi, sosyal ve ekonomik teşkilatlanmaları ifade etmek istemiştir. İbn Haldun’a göre, insan sosyal bir varlıktır ve bir arada yaşamak için birbirleriyle iletişime geçme ihtiyacı duyar. Bu iletişim mecburiyetinden dolayı beraber yaşamayı seçerler. Bu seçimleri onları dolayısıyla toplum olmaya iter. Ne kadar çok iletişimde bulunurlarsa o kadar siyasi, sosyal ve ekonomik teşkilatlanmaya başlarlar. Bu teşkilatlanma çabaları ise İbn Haldun için medeniyetin kendisini ifade etmektedir. Bu nedenle uygarlığın bedevilikte var olacağını fakat var olacağı yerin medeniyet zamanında veya yerinde, yani şehirleşmelerde olacağını vurgulamıştır. İbn Haldun’un bu sosyal tespitlemeleri, örgütlenme, grup oluşturma gibi ifadeleri medeniyet ifadesinin ana gövdesini oluşturmaktadır (Doruk Keskin, 2019).²

Medeniyet kavramının günümüze kadar geçen süreç içerisinde çok kez tanımları yapılmasına rağmen kesin olarak tanımlı yapılamamıştır. Bunun nedeninin kaynağına bakıldığında ise mevcut kelime birikiminin tam ve net tanım yapılmasına olanak vermemesindedir (Kumcağaz, 2018).³ Hayat tarzı, insanın maddi

---

* Öğr. Gör. Veysel ÇİFTÇİ, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, ORCID No: 0000-0001-9809-5332

¹ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin *İslam Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 1-8.

² Hümeysra Doruk Keskin, *İslam Medeniyetinde Bir Sembol Olarak Cami: Günümüzdeki Camiler Etrafında Dini, Siyasi ve Estetik Tartışmalar* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 15-20.

³ Semanur Kumcağaz, *Medeniyet ve Medeniyetler Bağlamında 1923’ten Günümüze Türk devlet Adamlarında Batı Algısı. Kırşehir* (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2018), 4-6.

manevi değerlerini kontrol etme çabası, insan ideolojisinin aktarılması gibi tanımlamalar yapılmıştır (Ağaoğlu, 1972).⁴

1.2 Kültür

Medeniyetin yakından alakalı olduğu diğer bir kavram da kültür kavramıdır. Temelini insanın oluşturduğu bu iki terimin belirleyicileri; din, dil, gelenek ve görenekler, yaşam tarzları, işaret sistemleri, teknikleri, sanat eserleri gibi her türlü maddi ve manevi kültürün temel belirleyicileri olmuştur. Bu belirleyici tanımlar oldukça geniş bir yelpazenin birer parçası niteliğinde vücut bulmuştur. Kültür kavramının tek taraflı tanımlanması elbette ki çok zordur. Fakat bu kültür olgusuna farklı açılardan bakılırsa, o zaman bu kavramın niteliğine dair bazı izlere, belgelere ulaşılabilir. Bu kavramın mevcudiyeti insanın varlığıyla mümkünse kültür mevcudiyetini sürdürecektir (Işgın, 2019).⁵ Tarihsel geçmişine bakıldığında kültür kelimesi “cultura” dan geldiği, Latincedeki “colere”, sürmek, tarım yapmak kökeninden gelen bu sözcük; Türkçe’deki “ekin” kelimesinin karşılığına gelen sözcüktür (Asiltürk, 2019).⁶ Kültür sözcüğünün Türk Dil Kurumu’na ait bazı tanımlamaları ise şöyledir:

1. İnsan topluluklarının gelişim süreçlerinde kendilerine özgü olan her maddi ve manevi değerleri ve bu değerleri devam ettirmedeki amaçlarından birisi de sonraki nesillere aktarmada kullanılan, mevcut topluluğu oluşturan insanın çevresine hâkimiyetinin niceliğini gösteren vasıtaların hepsi, hars, ekin.
2. Herhangi bir insan topluluğuna has fikirselle ve sanatsal düşüncelerin veya eserlerin tümü.
3. Yaşama biçimlerinin bir parçası olan öğrenim şekilleri, zevkleri, tartışma veya ölçme-değerlendirme biçimleri.
4. Birişsel olarak elde ettiği veya tecrübe sahibi olarak kazandığı bilgi.

Kültür kavramının çok sayıda tanımlaması yapılmış, hatta kültür tanımı bazı sözlü deyişler dâhilinde yer almış veya farklı anlamları bünyesine katmıştır. Örnek olarak toplum içerisinde “kültürlü” veya “kültürlü insan” deyimindeki gibi “kazanılan ve elde edilen bilgilerin hepsi” anlamı katılmıştır (Ünal, 2010).⁷

İbn Haldun, John Dewey, Cemil Meriç, Ziya Gökalp, Mustafa Kemal Atatürk, Emin Bilgiç, Nevzat Köseoğlu, Sadık Tural gibi önemli isimler de farklı kültür tanımları ya da benzer tanımlar yapmışlardır. T.S Eliot ise kültürü şöyle yorumlar: “Doğumdan ölüme, sabahtan akşama kadar ve hatta uykuda bile bir halkın sahip olduğu inancı bir bakıma, ‘bütün bir yaşama şekli’ olarak görebiliriz ve bu hayat şekline de kültür diyebiliriz.” ifadelerini kullanmıştır. Kültür tanımı her nasıl yapılsa yapılsın mutlaka milletlerin, toplumların yüzyıllar boyunca biriktirdikleri kendilerine göre şekillendirdikleri düşünceleri, dinleri, edebi konuları, tarihleri, işaretleri, gelenek ve görenekleri, adetleri, sosyal yaşam tarzları, sanatsal birikimleri ve sembolleri gibi özelliklerinin ortaya çıkmasından başka bir şey değildir (Ünal, 2010).⁸ Kültürü oluşturan

⁴ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet* (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları Devlet Kitapları, İstanbul, 1972), 19-27.

⁵ Dürdane Işgın, *Kültür Felsefesi Bağlamında Kültür Bakanlığı Kültür Politikalarının (2002-2017) İncelenmesi* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4-12.

⁶ Fatih Asiltürk, *Popüler Kültür Tüketimi ve Basılı Popüler Kültür Tüketim Nesnelarının Sanat Nesnesi Olarak Kullanımı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4-19.

⁷ Şükrü Ünal, *Dil ve Kültür* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım LTD. ŞTİ, Özyurt Basımevi, 2010), 145-152.

⁸ Ünal, *Dil ve Kültür*, 145-151.

bu birikimler ise o toplumların yaşam tarzlarını, beslenme alışkanlıklarını, sosyolojik özelliklerini, sevinç ve kederlerini, ekonomik yapılarını ve hatta karakterlerinin belirleyici sembolleridir (Mutlu, 2021).⁹

Genel anlamda bazı kültür öğelerini irdelediğimizde o toplumdaki kültür öğesinin oluşmasındaki sebeplerin en başında coğrafi yapıdan ve iklimden etkilendikleri görülebilir. Bir kültür unsuru olarak giyim tarzını sorguladığımızda soğuk ve sert coğrafyalarda yaşayan insanların ya da toplulukların o coğrafya iklimine uygun kıyafetlerini tasarladıklarını veya ürettikleri görülebilir. Beslenme alışkanlıklarının da bir kültür unsuru olduğunu ele aldığımızda, o bölgenin ikliminde ya da coğrafyasında yetişen evcil veya yabani hayvan türlerinin yetiştirildiği, besin olarak tüketildiği, hayvansal faydalarından (et, süt, deri, kürk vb.) yarar sağladıkları görülmektedir (Uygur, 2013).¹⁰

Sıcak bölgelerde yaşayan toplumlar ise soğuk bölgelerde yaşayan insanların aksine daha mevsime uygun giysiler tercih etmişlerdir. Barınma için mimari yapılarda kullandıkları yapı malzemeleri de o bölgedeki doğada var olan taş türü, ağaç çeşidi vs. gibi yapıların ana unsurunu oluşturmuştur ve insanlar bunu kendi kültürü olarak kabul etmiştir. Kıtalara, ülkelere, şehirlere ve daha küçük bölgelere ayrı ayrı bakıldığında barınak tiplerinden, malzemelerinden, tasarımlarından hangi kültüre ait oldukları fark edilebilmektedir. Bu nedenle toplumların var olduğu coğrafyada mecburi nedenlerden meydana getirdiği öğeler o toplumun kültürünü oluşturmaktadır. İnsanın doğumuyla beraber doğduğu yerdeki mevcut kültürü alması en yakınından yani ailesinden ve yakın çevresinden başlar ki bu da kültürün insana geçmesi dolayısıyla o kültürün taşınması demektir. Bir bölgeden farklı bir bölgeye geçiş yapan bir birey gittiği o bölgeye de kendi kültürünü götürür ve orada bunu yaşatır. Bu mantıktan yola çıkarak kültür olgusunun menkul yani taşınabilir olduğunu söylemek mümkündür. İnsanların yaşam şekillerini değiştirecek en güçlü örneklerden birisi ise inançlardır. İnsanların ait oldukları dinlerden farklı bir dine geçişleri yıllarca sürebilir ve bu inancın kurallarını benimser, kavrar, yaşamlarının içine alırlar. Bu geçen zaman süresinde o dinin yaşanmış olduğu topluluk üzerinde var olan özelliklerini alması ya da evrilmesi görülmektedir. Buna verilecek en iyi örneklerden birisi, İslamiyet öncesindeki inançları olan Şaman dini mizaçlarının varlığı görülür. Ağaçlara çul-çaput bağlamak (Türklerin hayat ağacından türeme efsanesi), ölmüş bir insan üzerine bıçak, kama veya kesici bir alet konulması (Türk inanışında vefat eden birinin yaşam ile bağlantısının koparılması adeti) gibi adetlerin İslamiyet öncesi inanışlardan gelen, İslamiyet inancını benimsemiş kültür örneklerindedir. Bu ise kültürün her zaman var olan ama sadece bölgeye, coğrafyaya, döneme göre form alarak yüzyıllara uzanan bir varlığı gösterir (Paklacı, 2019).¹¹

1.3 Sanat/Zanaat

Toplumların oluşturdukları, kendilerine özgü kültür parçalarından birisi de sanat dallarıdır. Kendilerini en iyi ifade edebildikleri ve bu birikimlerini sonraki toplumlara aktarmada kullanılan en etkili yöntemlerdendir. İnsanoğlunun tarihsel veraseti olarak geçmişinde kalan bu sanat özünün sürekli olarak birbirini tamamlamasıdır (Cömert, 2014).¹² Sanat kavramını tanımlarken, duygu ve düşüncelerin, somut ile soyut kavramların, millî duyguların, şekil ve özün nihayetinde de estetik kaygıların vücut bulduğu bir bütünlük içinde kendini tamamladığı olgudur (Yılmaz, 2004).¹³

⁹ Esma Mutlu, *Tüketim Kültürü ve Tüketim Kültürünün Güncel Sanat Pratiklerine Tüketim Yansıması* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanatta Yeterlik Tezi, 2021), 40-55.

¹⁰ Nermi Uygur, *Kültür Kuramı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), 18-24.

¹¹ Burak Paklacı, *Görsel Kültür Unsurlarından Hareketle 21. Yüzyılda Kültür Endüstrisi ve Tüketim Toplumu* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7-12.

¹² Bedrettin Cömert, *Croce'nin Estetiği* (Ankara: De ki Basım Yayın LTD. ŞTD., 2014), 11-24.

¹³ Abdulkadir Yılmaz, *Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstılahları* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2004), 291-292.

Tolstoy'un ifadesiyle, “İnsanın bir zamanlar yaşamış olduğu duyguyu, kendinde canlandırdıktan sonra, aynı duyguyu başkalarının da hissedebilmesi için hareket, ses, çizgi, renk veya kelimelerle belirlenen biçimlerle ifade etme ihtiyacından sanat ortaya çıkmıştır.” der. İnsan ilk doğduğunda, duymaya ve düşünmeye başladıktan sonra nasıl ki gerçek hayata dâhil oluyorsa, toplumlar da duygularını, düşüncelerini, tepkilerini, çizgilerle, renklerle, ses ya da müziklerle, canlı-cansız işaretler veya simgelerle şekillendirdiklerinden beri tarihte varlıklarını sürdürmeye devam ettirmiş iz bırakmışlardır.

Malcolm Barnard, bir şeyin sanat olarak tanımlanması için ölçütün neler olabileceğinin sorularına, “Sanat, Tasarım ve Görsel Kültür” adıyla Türkçe’ye çevirisi yapılan “Art, Design and Culture” isimli kitabında cevap aramıştır. Barnard’a göre, sanat tanımı tarafsız veya nesnel bir terim değildir. Çünkü birbirinden farklı toplumlarda, farklı bölge ve zamanlarda, insanlar tarafından, diğerlerinden farklı biçimlerde yorumlanmışlardır. Bununla beraber kültürlerin neleri sanat olarak yorumladıkları hatta hangi gelenekler ve adetlerle yorumlandığını anlamak için farklı gösterge tanımlarının da kullanılmasının mümkün olacağını iddia etmektedir. Dolayısıyla birbirinden farklı bu kültürlerin, sanat olarak yorumladıkları her şeyin, sürdürdükleri adetlerin, geleneklerin, yine bu kültürlerin toplulukların yapılarına dâhil olduğu ileri sürülmektedir. Sanat kelimesinin halklar arasında, “insanların ihtiyaçlarından birisinin karşılanması konusunda öğretilen ve yapılan iş” manasında kullanılmasının yanı sıra “ustalık, hüner, marifet” veya “güzel olan” şeylerin de sanat olarak tanımlanması, sanatın içinde de bu özelliklerin, değerlerin olmasından dolayı doğru görülebilir. Fakat, güzel olan veya hoş giden her şeyin de sanat olması doğru değildir (Yolcu, 2004).¹⁴

Söz konusu sanattan bahsetmek için öncelikle sanatçıya, ortaya çıkan sanat eserine ve bu sanat eserine muhatap izleyiciye ihtiyaç duyulur. Bu sanatçının amacı; hissettiği duyguyu, düşünceyi meydana getirdiği sanat eseriyle diğer kişi ya da kişilere aktarılmasıdır (Tolstoy, 2007).¹⁵ Kaygılarının merkezinde estek duygusu olan ürünü, insanlarda duyguları harekete geçirmesi, sanatçıyla alıcı ilişkisinde birleşen duysal estetik nesnesine sanat eseri ve ortaya çıkan eylem ise sanat olarak tanımlanmaktadır. Önemli konulardan birisi de sanatın öğrenilebilen bir kavram olup ya da olmadığı sorusudur. Bunun cevabı öğretilbilir olmadığı, fakat sanatı oluşturacak yöntem ve malzemelerin kullanımına dair eğitimlerin alınabileceği, sanatın ise kişisel, tek ve eşi olmayan bir yaratılış zamanı olduğu bilinmektedir (Vize, 2021).¹⁶

Başlangıcından günümüze kadar insanların, toplulukların, milletlerin tarih boyunca sürekli değişim içinde oldukları gözlenmektedir. Sanat anlayışları, zevkleri, inanışları ve sahip olduğu duygulardan tecrübe edindiği doyum ya da menfaatine olanı benimseyen toplumsal zevklerin tanımı geçen zaman sürecinde birbirinden ayrılmışlardır. İnsanlığa fayda sağlayan farklı çözümlere başvurulmuştur. Haz duyulan, hoş giden, duysal zevk veren kavramlar da düşsel kuvvet ile ortaya çıkarılan ve duygusal tatmine sürükleyen “estetik” olarak tanımlanan bir beğeni ortamına evrilmiştir. Gelişen teknoloji, endüstri ve üretim teknikleri bu evrilmeye yardımcı olan önemli sebeplerdendir. İşte buradaki evrilme sanat ile zanaati birbirinden farklı kılan bir ayrımın başlangıcına öncülük etmiştir. Bu ayrımın öncesinde de sanatçı ve zanaatçı tanımları arasındaki farklılıklar sürekli olarak tartışma konusu olmuştur. Oysaki o dönemlerde var olan tartışma konuları, düşsel güç, müstakillik, yaratıcılık, tek olma gibi tanımlardan eksik yapılmıştır. Sanat ve zanaat

¹⁴ Enver Yolcu, *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri*. (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004), 3-20.

¹⁵ Tolstoy L.N. *Sanat Nedir?* çev. Mazlum Beyhan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mimoza Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, 2007), 47-55.

¹⁶ Aslı Vize, *Zanâatten Sanata Esat Eğer'in Sanat Anlayışı ve Sanat Psikolojisi Bağlamında Değerlendirilmesi* Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 20219, 14-20.

kavramlarını daha iyi anlamak için birtakım karşılaştırmalara dikkat etmek fayda sağlayacaktır (Vize, 2021).¹⁷

Tablo: Sanat ve Zanaat Kıyaslaması.

	Sanat	Zanaat
Amaç/Gaye	Zevk almak, duygularını doyurmak.	Maddi kazanç sağlamak.
Oluşturma Süreci	Zevkli bir süreç, mutluluk verici.	Sıkıcı, stresli, ivediliği olan iş.
Metot/Sistem	Estetik kaygılar, sanatsal duygular.	Programlı, taklit, benzer.
Köken/Kaynak	Var etme, ortaya çıkarma.	Mevcut olanı geliştirme, çoğaltma.
Künyesi	Sanatçıya has ve özeldir.	Çoğu zanaatçı benzerini yapabilir.
Sebeup/Gerekeçe	Sanatçının duygularını, düşüncelerini ortaya çıkarma ihtiyacı ve bunların estetik kaygılarla üretilmesi.	Eksilen ürünün yerine yenisinin eklenmesi. Sadece maddi kaygılarla üretilir.
Mahiyeti	Tektir, özeldir ve tamamen özgündür.	Çok sayıda aynısı üretilebilir.
Yönelimi	Hayata herkesin baktığı yerden bakmaz.	Bakış açısını hayat genişletir.
Ana Kaynağı	Sanatsal ve sanata dair kavramlar, estetik, sezgi.	Fizik metotları.
Talep Edene Verdiği	Sanat eseri ile izleyici arasında iletişim sağlama, duyguları canlandırmak, ve farkındalık yaratmak.	Müşteriye yarar sağlamak ve yaşamı kolaylaştırmak.

¹⁷ Vize, *Zanââttan Sanata Esat Eğer'in Sanat Anlayışı ve Sanat Psikolojisi Bağlamında Değerlendirilmesi*, 14-20.

Dolayısıyla kavram olarak sanatın, tamamen insan yeteneğiyle meydana getirilen, her türlü icatları, duyguyu, hazzı, beğeniyi, yetenek ve incelikle meydana getirilen insana ait üretimlerin dâhil olduğu her şeyi kapsamaktadır. Nihayetinde sanatın karşısında gibi görünen zanaat değil doğal hayatın kendisidir. Sanat için en önemli şeyin yaratıcılık olduğu, zanaat için ise önemli olan eğitim ve ustalıktır. Zanaatçının ürettiği bir ürünü farklı bir zanaatçı da bulmak mümkün iken bir sanatçının ürettiği ürün sadece o sanatçıya ait özgün ve tek olma özelliğini taşımaktadır (Vize, 2021).¹⁸ Sanayi döneminden önce tamamen el emeği marifetine dayanan her çeşit üretim için zanaat kelimesi kullanılmış, halıcılık-kilimcilik, taş işçiliği, yemenicilik, dokumacılıktan çiniciliğe kadar birçok etkinliğin tanımının ifadesi olarak kullanılmıştır (Sözen ve Tanyeli, 2003).¹⁹

1.4 Şehircilik

Kelime anlamı itibarıyla analiz edildiğinde, “kent”, “memleket” gibi anlamların karşılığı olan “şehir” kelimesi köken olarak Farsça’dır (Efe, 2020).²⁰ Genel anlamda şehir veya şehircilik, insanın oluşturduğu toplulukların çalışmalarını, aktivitelerini yapmak ya da doğal nedenlerden dolayı birleştikleri alan, bölgedir. Şehirlerin doğal süreç içerisinde tamamlanması kendi şartları içinde mümkün olmuştur. Bu tamamlanma oluşum sürecinin asıl temelini maddi-manevi değerler ve sosyal-fiziki ihtiyaçlar belirlemiştir.

Bütün toplulukların, medeniyetlerin, uygarlıkların şehirleşme süreçleri farklı tecrübelerle oluşmuştur. Kültürel farklar, coğrafya, dini değerler, düşünce sistemleri gibi etkenlerin şehirleşme süreçlerinde etkili olduğu, diğer bir ifadeyle, şehircilik ya da kentleşme fiziki ve coğrafi şartlara, bütün kültürel birikimlerine, sosyal bağlara ve ekonomik sebeplere bağlı olarak değişim göstermiş, gelişmiş ve farklı meslek dallarının dâhilinde ana merkez olarak sivrilmıştır (Sarıçam ve Erşahin, 2011).²¹

M.Ö. 8.000-10.000’li yılları kapsayan, Neolitik dönemle insanoğlunun mağaralardan çıkması, suyun olduğu kıyılara ve verimli alanlara yerleşmeleri henüz şehirleşmelerden önceydi. Bilinen ilk yerleşim yerleri, Anadolu’nun Güneydoğu bölgesinde bulunan Torosların kıyılarında “Bereketli Hilal” adıyla bilinen bölgede kurulduğu bilinmekteydi. Göbekli Tepe, Körtik Tepe, Diyarbakır-Çayönü ve Urfa-Nevali Çöri gibi yerleşkeler, insan topluluklarının ilk yerleşik hayata adım attıkları ve tarımsal eylemlerinin olduğu bu zamanda ortaya çıkmıştır. Fakat bilinen ilk şehir medeniyetlerinin ya da şehirlerin, Güney Mezopotamya’da yaklaşık M.Ö. 4.000’li yıllarda var olduğuydu. Birçok kuramcı, şehir bilimci, tarihçi, coğrafyacı şehirleşmenin tanımı yapmış olsalar da ortak fikirde oldukları ana başlıklar birbirleriyle benzerdi (Sain, 2017).²²

Şehir kavramını açıklamak için çeşitli kriterler kullanılmış olsa bile bu çeşitlerin aynı merkezde toplanarak beraber harmanlanması ile şehir tanımı için daha gerçekçi ve kapsayıcı bir sonuç elde edilecektir. Öncelikle gelişmiş, modern kentlere olan göçler ele alındığında sadece nüfus kriterinin şehir tanımlanmasında yeterli olmayacağı görülmektedir. Nihayetinde, “şehirlerin kırsal yerleşim bölgelerine kıyasla daha yoğun nüfuslu, endüstriyel üretimin fazla olduğu ve şehirlilikle alakalı, şehre has davranışların ağır bastığı yerleşim bölgeleridir.” biçiminde geniş kapsamlı bir tanım yapılabilmektedir.

¹⁸ Vize, *Zanâatten Sanata Esat Eğer’in Sanat Anlayışı ve Sanat Psikolojisi Bağlamında Değerlendirilmesi*, 14-20.

¹⁹ Metin Sözen, Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003), 259-260.

²⁰ Ayşe Efe, *İbni Haldun’un Mukaddime Adlı Eserinde Yer Alan Şehir ve Şehirleşmeye İlişkin Görüşleri Üzerine Bir İnceleme* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 49-69.

²¹ Sarıçam, Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi* 215-222.

²² Ahmet Cem Sain, *Şehirleşme Süreci ve Odak Şehirler: Lüleburgaz Örneği*. (İstanbul: Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 7-10.

Tarihi İbn Haldun, yaratılmışların en seçkininin diğer canlılara göre insanlar olduğunu tespit ettikten sonra insanların beraber hayat sürerek bir toplum meydana getirmelerinin gerekliliği tespitini yapmıştır. Haldun, insanoğlunun tek başına yaşamını sürdürmesinin imkânsızlığından dolayı beraber bir toplum oluşturarak yaşamalarının zaruri olduğunu savunur. Bu savunmasını da *Mukaddime*’de şöyle açıklamıştır:

“Allah taâlâ insanı yaratmış, gıdasız yaşaması ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak surete ve biçime koymuş, fitratı ile gıdasını aramayı ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir. Ancak insanlardan bir kişinin kudreti, muhtaç olduğu bahis konusu gıdayı tek başına elde etmeye kâfi gelmez. Hayatını devam ettirmesi için bu gıdanın asgari olan kısmını bile tam olarak temin edemez. Bu gıdanın, farz edilmesi mümkün en az miktarını ele alalım, bu miktar mesela bir günlük rızık kadar buğday olsun, işte bu miktar bile onu öğütme, hamur yapma ve pişirme gibi birçok zahmet ve muameleden sonra hâsıl olur. Bu üç işten her biri için bir takım âlet edevata muhtaç olur. Bunlar ise, demirci, marangoz ve çömlekçi gibi müteaddit sanatları icra eden şahıslar olmadan vücuda gelmez. Farzet ki, insan hiçbir muameleye tabi tutmadan doğrudan doğruya buğday tanesini yemektedir. Bu takdirde bile ekme, hasat etme, daneyi başağından çıkarmak için döğme gibi bahis konusu işlerden daha çok olan diğer birtakım muamelelere ilaveten tohuma muhtaçtır. Bu muamele ve işlerden her biri de ayrıca evvelkisinden daha fazla birtakım sanatlara ve âletlere ihtiyaç gösterir. Bütün bunlara veya bir kısmına bir tek şahsın kudretinin kâfi gelmesi imkânsızdır. O halde hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki, hem kendisinin ve hem de onların rızık ve maişetleri temin edilmiş olsun. Bu zaruri olarak böyledir. Yardımlaşma suretiyle, istihsale (üretim) iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kâfi miktarda mal ve rızık hâsıl olur.”

İbn Haldun’un bu açıklamasından da anlaşılacağı üzere insanların topluluk hâlinde hayatlarını sürdürmelerinin bir zorunluluk olduğudur. Bu zorunluluktan ortaya çıkan iş birliği ile çeşitli meslek grupları, sanatsal faaliyetler, adet ve gelenekler, düşünce sistemleri birbirlerini etkileyerek büyümüştür. Bu büyümeyle beraber farklı toplumlar arasında kültür geçişleri meydana gelmiş ve birbirlerinden etkilenmişlerdir. İnsanların birbirleriyle toplu yaşamalarının zorunluk haricinde kültür alışverişi de yaptıkları tarih boyunca gözlenmiştir (Efe, 2020).²³

2. KİLİS TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

2.1 Tarihi

Coğrafi bakımdan Suriye bölgesinin kuzeyinde bulunan Kilis, yaklaşık olarak deniz seviyesinden 650 m. yükseklikte bulunur. (Kilisli, 1932).²⁴ Güneyde Anadolu Yaylası’nın Suriye ovalarına gittikçe alçaldığı bir konumda yer almaktadır. Tarihi geçmişi çok eski dönemlere dayanan birçok yerleşime bu bölge ev sahipliği yapmıştır. Geçmişi eski tarihlere dayanan bu yerleşim yerleri genellikle ilin güney kısımlarına yayılmıştır (Ergeç, 2012).²⁵

Yüz ölçümü 1521 kilometrekare olan Kilis ili ve çevresindeki yapılan çok sayıdaki arkeolojik kazılar ve bilimsel araştırmalara bakıldığında Kilis bölgesinde 30’un üzerinde höyük, ören yerleri, dinsel, toplumsal ve askeri amaçlı kullanımın varlığına ilaveten; tarihi kent dokusunun hâkim olduğu, sit olarak tescillenen bölgede 250’nin üzerinde konut, toplamda ise 400’e yakın sayıda taşınmaz kültür değeri bulunmuştur (Kilis

²³ Efe İbni Haldun’un *Mukaddime Adlı Eserinde Yer Alan Şehir ve Şehirleşmeye İlişkin Görüşleri Üzerine Bir İnceleme* 49-69.

²⁴ Kadri Kilisli *Kilis Tarihi* (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932), 8-16.

²⁵ Rifat Ergeç, *Kilis’in Kronolojik Tarihi- Belgelerle Kilis* (İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012), 87-109.

Gezi Rehberi, 2009).²⁶ İklimi, doğası ve insanların yerleşmesine olanak sağlayan coğrafyası sebebiyle Hitit, Babil, Arami, Asur, Med, Makedonya, Pers, Roma Bizans, Selçuklu, Memlûk ve Osmanlı gibi pek çok eski kavime yurt olmuştur (Kilis 2009 Kültür ve Turizm Envanteri, 2009).²⁷ Resim 1, 2)

Kilis ili, Suriye ile Anadolu toprakları arasında bulunduğu ve bir geçiş bölgesinde yer almasından kaynaklanan, kültürel akışın yoğun olduğu önemli bir coğrafya alanıdır. Kilis ilinin doğu tarafını meydana getiren Fırat Nehri üzerindeki geçit önce Zeugma ve daha sonra ise Karkamış ile Birecik geçitleriyle batı tarafını belirleyen dağlık alanlardaki geçitler, bu bölgenin doğu ve batı tarafını kültürel ve ticari yönden geliştirmiş, zengin ülkelere bağlamıştır. Bununla birlikte sivil göçler ile askeri icraatlar bakımından da bölgenin korunmasında kapı işlevi görmüşlerdir. Şehrin güneye açılan kısmı ise en savunmasız bölgedir. Suriye dâhil ve sonrasındaki Doğu Akdeniz ülkelerine kadar hatta bereketli Mezopotamya topraklarına kadar ulaşmak kolay olduğu gibi oradaki ülkelerin de yine aynı bağlantı yollarından ulaşmaları mümkündür. Bununla birlikte Antakya ili ile olan bağlantısı sebebiyle de Doğu Akdeniz liman kentlerine ulaşımını daha da kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla bu bağlantıların ticari, askeri, siyasi ve kültürel değerlerin hızlı bir şekilde bu bölgeler arasında değişimi ve etkileşimi yaygınlaşmış, ayrıca da dönem dönem farklı sentezlerin oluşmasına neden olmuştur (Ergeç, 2012).²⁸

Kilis ekonomisinin en belirgin özelliği tarıma elverişli toprakları ve hayvancılığın potansiyel bir kaynak olması bakımından önemlidir. Kilis'in tarımda önemli bir yeri olan zeytin, üzüm, buğday ürünleri aynı zamanda imalatta; pekmez, zeytinyağı, alkol ve bulgur üretim sanayisinde girdi olarak kullanılması ve özellikle zeytin ve üzümün Kilis'e katma değer kazandıran iki önemli ürün grubunu meydana getirmiştir. Bunun yanında Kilis'te kurulan organize sanayi bölgesindeki tesislerde; pekmez, zeytinyağı, bulgur, döğme, suma (saf alkol), biber, tahin-helva, plastik ambalaj çantaları, sabun, yorgan ve hazır yemek üretimleri yapılmaktadır.

Kilis'in demografik yapısı, 1850 yıllarında Francis Rawdon Chesney, 12 bin nüfuslu olan Kilis'in çoğunlukla, çiftçi ve işçi kesimi meydana getiren Türkmenlerden, Ermenilerden, Türklerden ve Kürtlerden meydana geldiğini açıklamıştır. 1927 yılında 20.000'i geçen merkezin nüfusu, 1990'lara gelindiğinde 85.000'e dayanmıştır. Bu tarihten sonra nüfus sayısı düşmeye başlamıştır. 1995 yılına gelindiğinde Gaziantep'ten ayrılarak il olmuştur (Tuncel, 2002).²⁹

Kilis mutfağı her ne kadar Türk mutfak kültürünü yansıtmış olsa da Halep mutfağının özelliklerini de oldukça yansıtmaktadır. Oldukça yağlı ve baharatlı yemeklerin ön planda olsa da kendine has özellikleri olan bir yemek kültürüne sahiptir. Oruk, Kübbülmüşveyye, Fırın Yapması, Orman, Teşrübe, Kölük Aşı, Gerebiç, Kıрма Kadayıf (Cennet Çamuru) ve Kilis Tava bu bölgenin en meşhur yemekleri arasındadır (Helvacıkara, 2012).³⁰

Tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Kilis, çok farklı medeniyetlerin izlerini taşıyan çok sayıda tarih eserine sahip olmuştur. Musevilik, Hristiyanlık, Müslümanlık gibi çok çeşitli inançlara mekân olmuş ve bunların izlerini taşımıştır. Kilis'te 18'i höyük olmakla beraber 22 arkeolojik sit alanı, 31'i ibadethane, 13'ü toplumsal amaçlı yapı, 208'i konut olmak üzere 223 taşınmaz kültür varlığını bünyesinde barındırmaktadır (Helvacıkara, 2012).³¹

²⁶ Kilis 2009 Kültür ve Turizm Envanteri (Gaziantep: T.C. Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, 2009). 14-54.

²⁷ Kilis 2009 Kültür ve Turizm Envanteri, 53-55.

²⁸ Ergeç *Kilis'in Kronolojik Tarihi-Belgelerle Kilis* 87-109.

²⁹ Metin Tuncel, "Kilis", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 2002), 26/5-8.

³⁰ M. Cengiz, Helvacıkara, *Kilis-Belgelerle Kilis* (İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012), 5-87.

³¹ Helvacıkara, *Belgelerle Kilis* 5-87.

Eski tarihlerden beri pek çok ırk ve kavmin gerek yerleşmek için gerekse ticaret yapmak için konakladığı bir yerleşim yeri olan Kilis'te; demirci, bakırcı, kalaycı, culhacı, hasırcı, yemenici, taş yontucu, köşker, dabbağ, neccar, sadekar, hallaç, nalbant, yorgancı iş bulmuş veya iş yeri açmıştır. Bu sanat ve zanaatlarla, halkın temel ihtiyaçlarının karşılanması yanı sıra, usta-çırak geleneği çerçevesinde bilgi ve tecrübeler gelecek kuşaklara aktarılmıştır (Kilis Gezi Rehberi 2015).³²

Resim 1: Eski Kilis Fotoğrafları (Belgelerle Kilis, 117)

Resim 2: Eski Kilis Çarşısı (Belgelerle Kilis, 113)

---

³² Kilis Gezi Rehberi, 4.

2.2 Kilis El Sanatları Kültürü

Genel anlamda el sanatları, “toplumu oluşturan insanların temel ihtiyaçlarını gidermek için toplumların adetlerine, geleneklerine dayalı, sıradan, kolay yapılabilen aletler, el marifetleriyle ortaya çıkan faydalı iş” olarak tanımlanmıştır (Serin, 2012).³³ Toplumların binlerce yıllık kültürel kazanımlarına, deneyimlerine uzanan el sanatları, toplumların, milletlerin düşüncelerinden, inançlarından, beğenilerinden ve yaşam şekillerinden etkilenerek toplumlar tarafından beğenilmiş, büyük fedakârlıklarla nakşedilmiş ve korunarak sonraki nesillere aktarılmıştır (Kocakaya, 2022).³⁴ Bu nedenlerle geleneksel niteliği kazanan el sanatları toplumlarda ortak bir maneviyatı, gücü, düşünceyi oluşturmuş, toplumun devamlılık hafızasını diri tutmuştur. Oldukça geniş bir alana yayılan el sanatları, hat, tezhip, minyatür, çini, cilt, ebru, ahşap, halı, kilim, dokuma, seramik, cam, kuyumculuk, taş işçiliği, yemenicilik, yorgancılık, nakış işlemeciliği, bakırcılık ve diğer halk sanatları yüzyıllara göre konuları bakımından, kullandıkları maddelere, teknik ve üsluplarda farklılık göstererek devamlılığını sürdürmüştür (Serin, 2012).³⁵ Toplumun temel ihtiyaçlarının giderilmesinin yanı sıra usta-çırak geleneğinin dâhilinde bu bilgi ve beceri birikimlerinin gelecek nesillere aktarılmasını sağlayan bu el sanatları, aynı zamanda insanlara iş imkânı sağlayarak da geçim kaynağı olarak fayda sağlamıştır (Helvacıkara, 2012).³⁶

El sanatlarının tarihsel geçmişine bakıldığında kökleri Hun, Göktürk ve Uygur gibi çok eski Türk devletlerine kadar dayanmaktadır. Bunu, Orta Asya bölgesindeki yapılan arkeolojik çalışmalardan elde edilen taş, metal, ahşap, seramik ve dokuma ürünlerinin burada çok çeşitli, zengin el ürünü işlerin ve güçlü bir kültürün mevcudiyetini göstermektedir. Abbasiler zamanında henüz Türklerin müslüman olduğu Orta Asya’dan getirilen Türk öğeleriyle birlikte Orta Asya Türk sanatının da İslâm sanatlarında bir kimlik oluşmaya başlamıştır. Bu sanat birikimi Büyük Selçuklular döneminde Irak ve İran’ın geleneksel kültürel birikimlerinden etkilenerek genişlemiştir. İpek yolu üzerinden Anadolu’ya gelen Türkler, kendilerine has adetlerini, geleneklerini Anadolu medeniyetlerinin kültürleriyle sentezleyerek el sanatlarına yeni bir çehre kazandırarak, Anadolu’nun kültürel şekli oluşturulmuştur. Anadolu Selçukluları tecrübesinden uzun süre geçen el sanatları, Osmanlıların sanata ve sanatçıya verdiği güçlü destek ve imkânlarla el sanatlarını zirveye çıkarmıştır (Serin, 2012).³⁷ Verilen bu destek o kadar güçlüdür ki, Osmanlı sarayında çeşitli birimlerden meydana gelen saraya bağlı aylıklı sanatkâr ile zanaatkâr toplulukları oluşturulmuştur. Buradaki çalışma sistemi de geleneksel olarak usta ve çıraklardan meydana gelirdi (Yılmaz, 2004).³⁸ Bu ehl-i hiref teşkilatında çok çeşitli sanatları icra eden usta sanatçılar görev yapmış ve saray kültürü dâhilinde yeni üslup-tarzlarla zenginleşerek el sanatlarını geliştirmişler ve büyük ustalar, sanatkârlar yetiştirmişlerdir.

El sanatları, Anadolu coğrafyasının her bölgesinde kendini göstermekle birlikte ham madde farklılıkları renk, motif ve teknik yönünden bakıldığında bazı bölgelerde bu sanatlar daha fazla gelişmiş ve geleneksel kültürleri oluşmuştur. Örnekleme gerekirse; Kayseri, Sivas, Uşak, Hereke, Milas, Bünyan, Gördes, Isparta halı-kilim dokumacılığında; İznik, Kütahya, Çanakkale çini ile seramik; Gaziantep ve Kahramanmaraş demircilik gibi sanat alanlarında öne çıkan bölgelerdir. (Serin, 2012).³⁹

³³ Muhittin Serin “Türkiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012), 41/581-586.

³⁴ Elif Kocakaya *Kültür Turizmi Kapsamında Geleneksel El Sanatlarının Turizme Olan Etkilerinin Karşılaştırılması: Safranbolu-Amasra Örneği* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 37-38.

³⁵ Serin, “Türkiye”, 41/581-586.

³⁶ Helvacıkara, *Belgelerle Kilis* 5-87.

³⁷ Serin, “Türkiye”, 41/581-586.

³⁸ Yılmaz, *Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstihlaları* 83-84.

³⁹ Serin, “Türkiye”, 41/581-586.

Kilis ili ve bölgesi, tarihsel süreç içerisinde pek çok medeniyetin, uygarlığın yerleşim yeri olmuş ve kültürel etkilerin merkezinde kalmıştır. Sıralamak gerekirse; Babil, Hitit, Roma, Bizans, Pers, Selçuklu ve Osmanlı uygarlığının izlerini taşıdığı, Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi tek tanrılı dinlerden, çok tanrılı inanışlara kadar birçok değerlere mekân olmuştur. Bu tarihsel zaman dâhilinde birçok kavmin, ırkın yerleşmek amacıyla ya da ticaret yapmak amacıyla uğradığı ve konakladığı bu bölgede birçok el sanatları da ortaya çıkmıştır. Yorgancı, yemenici, demirci, çulhacı, kalaycı, taş yontucu, debbağ (deri işleyen), neccar (marangozcu), hasırcı, kalaycı, sadekâr, köşker, hallaç (yün ve pamuğu özel aletle kabartan) gibi meslek grupları insanlara hem kültürel kazanım sağlamış hem de geçim kaynağı olmuştur (Kilis Gezi Rehberi, 2015).⁴⁰ El sanatları kapsamındaki bu zanaat grupları, toplumların, farklı medeniyetlerin maddi ve manevi değerlerini oluşturan bilgilerini, becerilerini, geleneklerini, zevklerini, inanışlarını kapsayan bir bütünü oluşturmuştur (Kilis Gezi Rehberi, 2015).⁴¹ Toplumların gelenek ve göreneklerini, sosyal ve kültürel değerlerini, hayat biçimlerini sonraki kuşaklara aktarılması, geliştirilmesi bakımından adeta belge niteliği taşımaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde bu topraklarda yaşayan çok çeşitli uygarlıkların bütün kültürel birikimlerini el sanatlarına yansıttıklarını görmek mümkündür. Toplumların sahip oldukları bu birikimlerini, halılara, kilimlere, oyalara, kumaşlara, metallere, ahşaplara, taşlara motifler işlemişlerdir (Kilis Gezi Rehberi, 2015).⁴² Bu kültürel birimlerin toplum içinde hem maddi hem manevi faydalarının olduğu bir gerçektir. Millî bir sanat anlayışı, yaratıcı fikirler, aile gelişimine katkısı, ruhsal yaşamı yansıtmaları gibi özellikleri de taşıması bakımından önemlidir. Geçmişte sayıları çok olan bu zanaat çeşitleri günümüze kadar gelindiğinde birçok zanaat dalının yok olduğu görülmüştür (Buçakcı, 2009). Culhacılık (Dokumacılık), saraçlık, semercilik, hallaçlık, tenekecilik, postal ve haydacılık, çizmecilik, köşkerlik, nacarlık ve sabancılık, arabacılık, kalaycılık ve bakırcılık, bokçuluk, hasırcılık, nalbantlık gibi birçok kaybolmuş zanaatlar da teknolojinin gelişmesine paralel olarak yenik zamanla kaybolmuştur (Keçik, 1993).⁴³

2.3 Yemenicilik

Yaklaşık olarak 600-700 yıllık bir geçmişi olan yemeniciliğin Kilis bölgesine Halep'ten geldiği, Halep'e ise Yemen'den geçtiği bilinmektedir. Kilis'e özgü bu zanaat dalı azalmış olsa da hâlen daha varlığını sürdürmektedir (Kilis Gezi Rehberi, 2015).⁴⁴

Yemeninin ana malzemesi olan derinin tarihi, insanoğlunun ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Eski tarihlerde avcılıkla ve hayvancılıkla hayatlarını sürdüren insanlar, avladıkları ya da besledikleri hayvanların derisinden de yararlanmışlardır. Birçok medeniyette görülen dericiliğin kullanım alanı yemeniyle sınırlı değildi. Sandık, semer, kıyafet, çadır, silah kılıfları gibi alanlarda da sıklıkla kullanılmıştır. Deri sözcüğü eski tarihlerde Türk boylarında hakana ödenen vergi manasına gelen "teri" ve "tirik" kelimelerinden gelmektedir.

Deri: canlıların vücudunu kıl, tüy veya pulla kaplayan bir örtüdür. Canlıların vücudunu dış etkenlere karşı koruyan bir görevi vardır (Ateş, 2010).⁴⁵ Derinin kullanılabilir duruma gelmesi, mezbahalardan ya da farklı kaynaklardan elde edilen evcilleştirilmiş hayvan derileri ve av hayvanları derilerinin taze olarak tuzla

⁴⁰ Kilis Gezi Rehberi, 61.

⁴¹ Kilis Gezi Rehberi, 62.

⁴² Kilis Gezi Rehberi, 61.

⁴³ Avni Keçik, *Kültür Kasteli V*. (Ankara: Aşama Matbaacılık, 1993), 5/75-78.

⁴⁴ Kilis Gezi Rehberi, 63.

⁴⁵ Hacer Ateş, *Kahramanmaraş, Gaziantep ve Kilis İllerindeki yöresel ayakkabıların İncelenmesi*. (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010). 20-37.

ve kurutma gibi işlemlerle konservasyon işlemine tabi tutularak imalata hazır hâle getirilmesiyle başlayan bir süreçtir (Fayık, 2021).⁴⁶

Kilisli ustalar tarafından hâlen yaşatılan ve tamamen doğal malzemelerden üretilmesinden dolayı son derece sağlıklı bir ayakkabı olan yemeninin her bölümü için farklı malzemeler kullanılmaktadır. Taban kısmı olarak kullanılan tabaklanmış daha kalın ve dayanıklı olan manda veya sığır derisine “gön”, yemeninin üst bölümü renkli (kırmızı, siyah, kahverengi, yeşil) daha yumuşak deri olan keçi derisine “sahtiyan”, iç astarı olan koyun derisine “meşin”, iç tabanına ise sığır ya da keçi derisi kullanılmaktadır. Ayakların ebatlarına göre hazırlanan tabanlık, tabanlık astarı bu sıralamaya uygun olarak yapıştırıldıktan sonra, dikim için özel hazırlanan çift çelik iğnelerle karşılıklı dikilip kalıba sokulur (Ergeç, 2012).⁴⁷ Sonra muşta yardımıyla (derilere vurarak inceltmek ve düzeltmek için ise köşkerlerin kullandığı tabanı geniş, üzeri ise dar ve yuvarlak şeklinde bir alet) falçata ve kayım kullanılarak gerekli düzeltmeler yapılır ve kalıptan çekilir. Nihayetinde, yanları sabunlanıp ihvalle (yemeni ustalarının ve köşkerlerin kullandığı oldukça sert ağaçlardan imal edilmiş parlaticı özelliği olan araç) parlatılır. Genellikle 18 ile 46 numaralara kadar kalıpları olan yemeninin ebatlarına göre küçükten büyüğe doğru sırasıyla aldığı isimler şöyledir: Yarım metelik, metelik, küçük hasbe, büyük hasbe, büyük hasbe, vastani, orta ayak, zeyerdan, ges, lorta ve ulu ayak olarak sıralanır. (Kilis 2009 Kültür Turizm Envanteri, 2009).⁴⁸ Tamamen doğal malzemelerden yapılması sebebiyle, ayak kokusu ya da nasır gibi hastalıklara neden olmayan, teri dışarı atması özelliğinden dolayı ise ayakların nefes alarak kuru kalmasını sağlar. Bu faydalı özelliklerinden dolayı doğal ayakkabı giymeyi tercih edenler, yöresel halk oyunlarını oynayan ekipler tarafından tercih edilen bir giysidir. (Resim 3, 4)

⁴⁶Ali Mahir Fayık, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezine kayıtlı Deri Sanatı Ustaları*. (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 13.

⁴⁷Ergeç *Kilis'in Kronolojik Tarihi-Belgelerle Kilis* 80.

⁴⁸Kilis 2009 Kültür ve Turizm Envanteri, 14-54.

Resim 3: Kilis Yemenici Ustasının Yemeni Dikimi

Resim 4: Kilis Yemenileri

Günümüzde yeni kuşakların çok bilmediği ve üretimi Kilis'te yapılan yemeninin yurt dışına kadar uzanan ve ihraç edilen bir ürün olması da bu değerli zanaat dalının devamlılığını sürdürmesi bakımından oldukça önemlidir. Yüzüklerin Efendisi, Troya gibi dünyada ses getirmiş çok önemli filmlerde kullanılmasının yanı sıra ülkemizde de özellikle tarihsel konuları içeren birçok yerli filmlerde halen

kullanılmaktadır (Özçelik İlhan, Çürük Mehmet, ‘‘Yemenicilik’’ (Veysel Çiftçi, Görüşme 14.11.2022).⁴⁹ (Resim 5).

Resim 5: İhraç Edilen Yemene Örnekleri

2.4 Yorgancılık

Yorgan sözcüğünün kökenine bakıldığında yorgan şeklinde, her iki tarafı kumaş, orta kısmında yün ya da pamuk ve üzerindeki dolgu maddesinin yerinde sabit tutulması için kapitone denilen tarzda dikilen hırkaların ve yeleklerin de aslında bir çeşit yorgan olmasıydı. (Duman, 2016).⁵⁰ Buna göre aslında bir üst giysisi olarak da adlandırılan yorganın, bürünülecek ya da örtünülecek bir örtü manasına gelmekteydi. Geceleri çobanların sarılarak yattıkları aba ya da kepenek, hatta kadınların kullandıkları, sarılıp örtündükleri örtü de eski Türk kaynaklarında yine yorgan olarak adlandırılmaktaydı (Ertalay, 2013).⁵¹

Eski tanımlama şekliyle örtmek, kaplamak, kuşatmak, sarmak ya da bürünmek için tercih edilen ‘‘yorgan’’ kelimesi, günümüzde ise ‘‘yataklıkta örtünmeye yarayan, her iki tarafının arası yün, pamuk, kuştüyü veya elyaf malzemeleriyle doldurularak dikilen örtü’’ olarak tanımlanmıştır (Özcan ve Bozkaya,

⁴⁹ K1, Kişisel Görüşme, 14 Kasım 2022.

⁵⁰ Mustafa Duman, *İstanbul’da Geleneksel Yorgancılık Sanatı* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2016), 928.

⁵¹ Ziyeti Semra Ertalay, *Türklerde Geleneksel Yorgancılık Sanatı ve Günümüzde İstanbul’daki Durumu*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 20139, 10.

2021).⁵² Türklerin üç kıtaya uzanan kültürleri birçok el sanatının da doğuşunun ve uygulayıcısı olmuşlardır. Bunlar arasındaki en köklülerinden birisi de yorgancılık sanatıdır. Birçok kaynakta tanımı yapılan yorganın, Kaşkarlı Mahmut'un Divan-ı Lügatı't-Türk adlı eserinde de "yorgan" kelimesi "yoğur kan" kelimesinden geldiği kayıtlarda bulunmaktadır. (Kömürcü, 2005).⁵³

İlkçağlardan beri giyinmeyi öğrenen insanoğlu, hayvan postu, geniş yaprak, tüy, deri gibi doğal maddeleri kullanarak vücutlarını soğuktan, sıcaktan, yağmurdan, kardan ve güneşten korumaya çabalamıştır. Gündüze göre gecelerin daha soğuk olmasından sebep, özellikle de uyurken örtünme gereksinimi duyan insan, yine bu doğal maddeleri kullanarak ısınmaya devam etmiştir. Koyun, keçi, deve gibi evcilleşmiş hayvanların yünlerinin ilkel aletlerle eğilmesiyle başlayan ve tezgâhın icadıyla bezin dokunması, medeniyetlerle birlikte bu sanatların gelişmesine sebep olmuştur. Buna paralel olarak yorgan yapımı da değişim göstermiş, yün ve pamuk gibi maddeler de bezlerin içine koyularak dikilmiştir (Dede, 2010).⁵⁴ Eskiden yorganlar genellikle evcil hayvan yünlerinin sıkıştırılmasıyla yapılan keçe battaniyelerdi. Daha sonraları doğal boyalarla renklendirilen, yünlerle yapılan bu örtüler kullanılan kıymetli kumaşlarla üzerlerindeki motif çeşitliliği ve desen tasarımlarıyla zenginleşmiştir. Genellikle keten kumaştan yapılan yorganların yüzleri zamanla çeşitlenerek atla ve saten gibi malzemelerin kullanımı da artmıştır (Tokuz, 2015).⁵⁵

Yorganın geçmişiyle ilgili bilgiler arşivlerde geçmiş olduğundan günümüzde de bu sanat dalı ile ilgili gelişimi çeşitli belgelerden ve kaynaklardan görebilmekteyiz (Duman, 2007).⁵⁶

Tarihsel dönem olarak 13. yüzyıla ait olan "Kelile ve Dimne" minyatürlerinde anlatılan "Yatak Odasında Hırsız" konulu hikâyenin işlenmesinde yorganın evlilik sembolü olarak kullanıldığı görülür (Resim 6).

⁵² Ümit Buğrahan Özcan, Ayşe Bozkaya "Türk Yorgan Sanatı ve Şanlıurfa'da Geleneksel Yorgancılık" *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/4 (11.2021) 927-948.

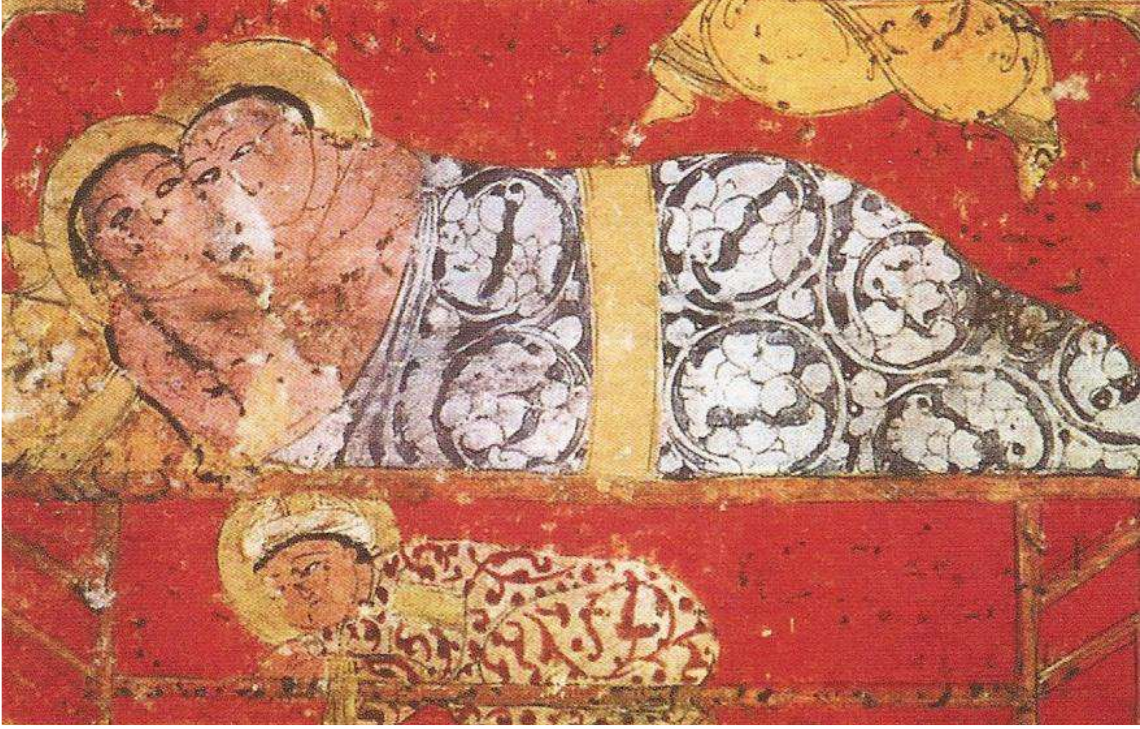
⁵³ Gülhan Kömürcü, *Konya İli Yorgan İşçiliğinin Bugünkü Durumu*. (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 77.

⁵⁴ Funda Dede, *Ankara İli Merkez İlçelerinde Geleneksel Yorgancılık Sanatının İncelenmesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 11-12.

⁵⁵ Gonca Tokuz, *Zeytin Dalı Dergisi* (Gaziantep: Gaziantep Anıt Matbaası Ofset Tesisleri, 2021), 8/30-31.

⁵⁶ Mustafa Duman, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*. (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2007), 13-15.

Resim 6: Kelile ve Dimne (Dede, 15)

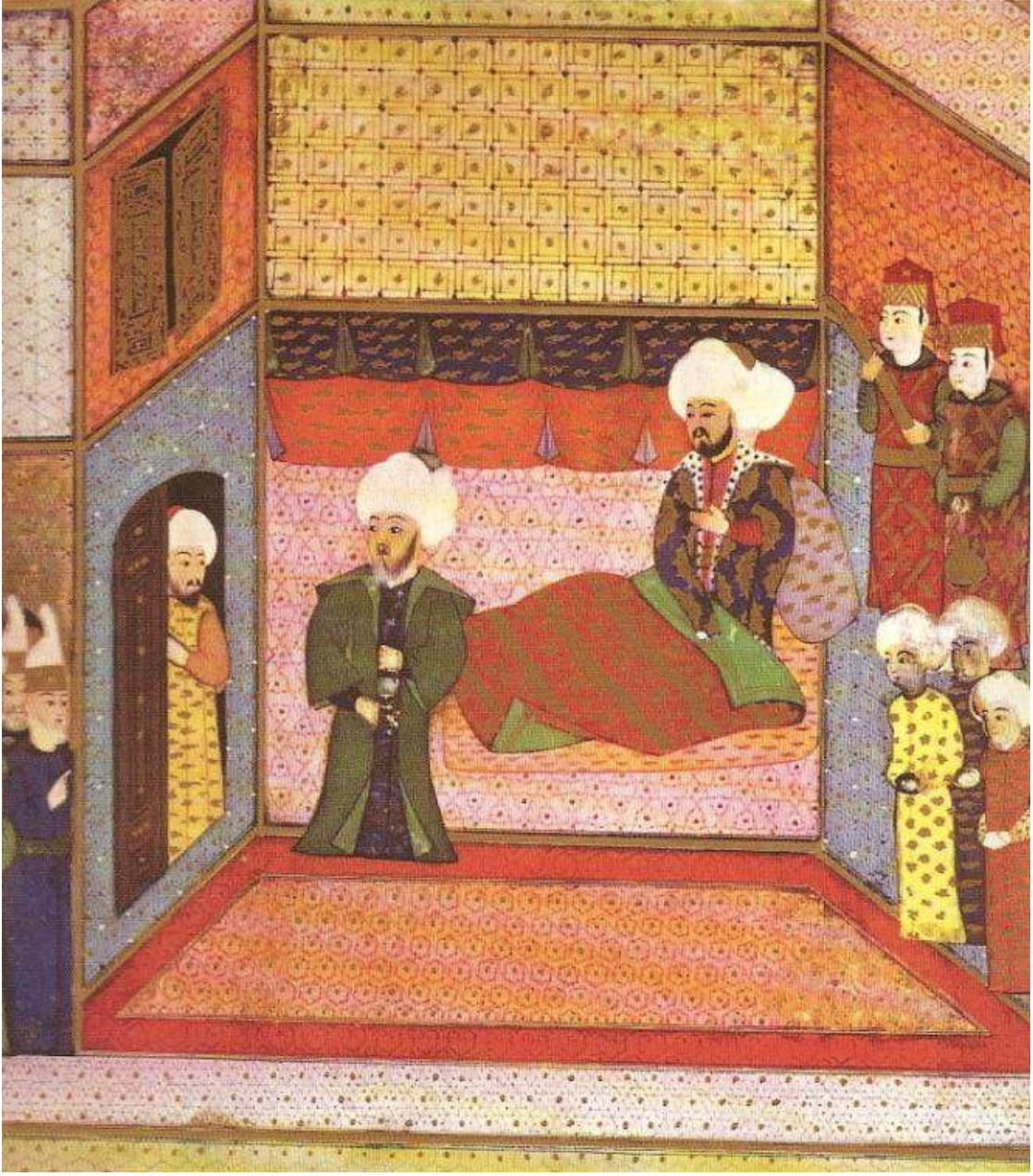
13. yüzyılda yapılan hem Türk hem Fars edebiyatında yer alan bir aşk hikâyesi “Varka ile Gülşah” minyatüründe, Varka'nın çadır içinde üzerinde desenli bir yorgani olduğu ve yanında hizmetçisi ile olan bir minyatür sahnesi bulunmaktadır (Resim 7).

Resim 7: Varka ile Gülşah (Ertalay, 17)

16. yüzyılda yaşamış olan Nakkaş Osman'ın Hünernâme eserindeki bir minyatüründe tasvir ettiği üzere Çelebi Mehmet'in yatağı, yorgani ve yastığı görülmektedir (Resim 8).

Resim 8: Çelebi Mehmet'in Yatağı, Yastığı ve Yorganı (Ertalay, 20)

IV. Murat'ın Bağdat Seferi'ne çıkmadan önce esnaf alaylarına tertip ettirdiği, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde, bahsettiğine göre hallaçlar ve yorgancılar da mevcuttur (Duman, 2007).⁵⁷

18. yüzyılın başlarında yapılan şenliklerde, yorgancılar geçerken, yine bu dönemde Padişah cariyesiyle yatakta olan minyatürler tasvir edilmiştir (Duman, 2007).⁵⁸

Tarihsel sürece bakıldığında Anadolu'da yorgan dikimi kadınlara mahsus bir uğraş olarak görülür. Hâlen daha Anadolu coğrafyasının birçok yerinde bu işi sabır ve titizlikle yapan kadınlar bulunmaktadır.

⁵⁷ Duman, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı* 13-15.

⁵⁸ Duman, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı* 91-93.

Çoğunlukla kırsal kesimlerde yaşayan insanlar yorganlarını birkaç yılda bir söküp yünlerini ya da kullandıkları iç malzemelerini havalandırır ve yeniden dikerler. Örnek olarak Kars, Sivas, Iğdır, Gaziantep ve Kilis bölgelerinde ve kırsallarında yorgan diken kadınlar ve bu işi meslek edinmiş ustalar bulunmaktadır. Kilis bölgesinde bu mesleğin profesyonel olarak yapılması 1950’li yıllardan sonra artmaya başlamıştır (Tokuz, 2015).⁵⁹

Kilis yorganının 1950’li yıllardan sonra benimsenmesine paralel olarak, Kilisli ustaların imal ettiği ve hünnerleri sayesinde ismi bu bölge ile özdeşleşen Kilis yorganı, saten kumaşın iğneler yardımıyla işlenmesiyle şekillendirildiği bir el emeği zanaatıdır. Bu yorganın yüzü parlak kumaştan (saten), alt patiskadan (astar) tercih edilir ve yüzü ile astarın arası yün ve pamuk gibi doğal malzemelerle doldurulur ve dikilir (Helvacıkara, 2012)⁶⁰ (Resim 9, 10).

Resim 9: Yorgan Deseni Dikimi

⁵⁹ Tokuz, *Zeytin Dalı Dergisi* 30-31.

⁶⁰ Helvacıkara, *Belgelerle Kilis* 5-87

Resim 10: Yorgan Desen Ölçüm ve Çizimi

Kullanılan malzemelerin içeriğine ya da niteliğine göre yün yorganlar, pamuk yorganlar, yüzü işlemesiz yorganlar, yüzü işlemeli yorganlar gibi sınıflandırılmış olsa da günümüzde kullanılan malzeme çeşitliliği artmış yün ve pamukla beraber kaz tüyü, sentetik elyaf gibi iç dolgu malzemeleri de tercih edilmeye başlanmıştır. Geleneksel bir yorgan, üç tabakadan oluşur. Yorganın birinci katı kullanılan kumaş türünden dolayı yorgana adının verildiği yüz kısmıdır (saten, yemeni, kadife, basma vb). Bu yüz üzerinde motifler özenli bir dikiş tekniğiyle işlenir. Yorganın ikinci katı yün veya pamuk bulunan orta kısmıdır. Tercih edilen malzeme iklim şartlarına göre belirlenir. Üçüncü kat yorganın kalınlığına veya inceliğine göre sıklaşır ya da

seyrekleşir. Dikiş esnasında yünün veya pamuğun kopartılmadan yüz ve astarla beraber dikilmesidir (Ertalay, 2013).⁶¹

Kilis Yorganı'nda kullanılan motifler ya göbek kısmında yoğunlaşır ya da yorganın bütün yüzeyine dağılır. Tavus kuşu, hurma yaprağı, hurma dalı, lale, lale desenli vazo, papatya, simetrik papatya, bahar dalı, kalpli lale, stilize edilmiş yaprak, güneş, menekşe, kafes, karmaşık kafes, kafesli hurma dalı, arabesk, girift, rüzgâr gülü, su yolu, simetrik, asimetrik, fiyonklu, helezonik ve çok çeşitli geometrik şekillerden meydana gelen motifler yorganın tüm yüzeyinde uygulanır. Göbek kısmında yoğunlaşan süslemelerde ise güneş, göbeği güneş kenarları üçgen, yaprak, hurma dalı, lale, papatya, kare, baklava dilimli, yuvarlak, arabesk ve helezonik şekilli motifler kullanılmıştır (Resim 11, 12,).

Resim 11: Kilis Yorganında Kullanılan Desen Örnekleri (Damla Yorgancılık)

⁶¹ Ertalay, *Türklerde Geleneksel Yorgancılık Sanatı ve Günümüzde İstanbul'daki Durumu* 22-24.

Resim 12: Kilis Yorganında Kullanılan Desen Örnekleri (Damla Yorgancılık)

Tamamen doğal malzemeler kullanılarak üretilen Kilis Yorganı, Kilisli ustaların hünelerini sergilediği, titizlikle işlediği motifleri âdeta sanat eseri hâline getirmişlerdir. Yorganın yumuşak olması, kışın sıcak, yazın serin tutması gibi özellikleri ile hâlen daha tercih edilen bir yorgan olma özelliğini taşımaktadır. Ülkemizde ünlenen Kilis Yorganı, üretici ustaların azalmasına rağmen hâlen daha önemi ve değerini korumaktadır (Helvacıkara, 2012).⁶²

Kilis Yorganı'nın Türk Patent ve Marka Kurumu (TÜRKPATENT) tarafından coğrafi işaretle tescil edilmesi yorgan üreticilerini sevindirmiş, bölgenin bir değeri olan bu zanaatın devamlılığını sürdürmesi için umut olmuştur. (Anadolu Haber Ajansı, 2022).⁶³

⁶² Helvacıkara, *Belgelerle Kilis* 5-87.

⁶³ Anadolu Haber Ajansı (AA), *Kilis yorganı'nın tescil edilmesi yorgan ustalarını sevindirdi* (30 Kasım 2022), 2724082.

2.5 Taş İşçiliği

Taş, anlam itibarıyla farklı jeolojik dönemlerde katılması ve sertleşmesiyle oluşan, yeryüzü katmanlarına ve bu katmanlardan kopan parçalara verilen isimdir. Taş kelimesi Türkçe olsa da yerine Osmanlı Türkçesi'nde Farsça'dan geçen "senk" kelimesi de kullanılmaktaydı. İnsan hayatında çok önemli bir yeri olan taşın, kullanım alanları oldukça geniş olmuştur. Evler, saraylar, mâbetler, kaleler, kap kacaklar, alet edevatlar, putlar, heykeller yontulup işlevlerine göre kullanılmışlardır (Bozkurt, 2022).⁶⁴

Tarihsel süreçte Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden önce Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu dönemlerinde, özellikle mimarlık alanında uygun malzeme olarak genellikle kerpiç, tuğla ve alçı tercih edildiğinden, yaygınlık gösteremeyen taş, en güzel örnekleriyle Anadolu'da Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde yaygınlık gösterebilmiştir. Selçukluların Anadolu'da mimarlık alanında yoğun olarak kullandıkları temel malzeme taş olmuş, dış ve iç mekânlarda, bilhassa cephelerdeki zengin süslemeli taş kapılarda, minare, mihrap, mimber, eyvan, kemer, alınlıklar gibi yapıların birçok yerinde kullanılarak, Anadolu'ya özgü bir tarz, üslup oluşturulmuştur (Resim 13).

Resim 13: Divriği Ulu Camisi Batı Kapısı (Geleneksel Türk El Sanatları, 21)

Osmanlı dönemine gelindiğinde ise taş kapının cephelerdeki yoğunluğu azaltılarak, taş süslemelerine daha makul derecede önem verilmiştir. Taşın cinsine ve rengine göre çeşitleri bulunması aynı zamanda kullanılacağı yerin işlevine göre de belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır. Yapıların beden duvarları,

⁶⁴ Nebi Bozkurt, "Taş", TDV İslam Ansiklopedisi, 40/140-142.

minare, mihrap, mimber, kemer, kemer ve tonozlar, sütun ve sütun başlıkları, konsollar, kapı ve pencere söveleri, çeşme, havuz ve silmeler gibi birçok yapı bölgelerinde kullanılmıştır (Sözen, 1998)⁶⁵ (Resim 14).

Toplumlar yaşamları boyunca yerleştikleri coğrafyanın verdiği olanaklar çerçevesinde mevcut yapı malzemelerini elde etmiş ve iklim koşullarına göre bu malzemeleri kullanmışlardır. Tamamen doğal olan bu yapı malzemeleri, deneme yanılma yoluyla tecrübe edinilmiş ve sahip olduğu olumlu özellikleri değerlendirilmiştir (İmamoğlu, 2013)⁶⁶. Anadolu Türk mimarisinin ana unsuru olan taşın, yalın hâlde bile kullanılması o yapıya doğal bir zenginlik katmış olsa da taş ustaları bununla yetinmeyip taşı işlemişler, yontmuşlar, kabartmalar yaparak âdeta sanat eserine çevirmişlerdir (Aktürk, 2022).⁶⁷

Resim 14: Taş İşçiliği Örnekleri (<https://aregem.ktb.gov.tr/TR-51105/ahlat-tas-islemeciligi-gelenegi--ahlat-stonework.html> 01.12.2022) solda. (<http://www.kilisfirmarehberi.com/minareustasi.asp> 01.12.2022) sağda.

Bölgesel olarak, Kilis ili ve yöresinin geçmişten beri yapı malzemesinin doğal taş olması, bu bölgede kolay temin edilmesi, işlenebilir özelliğinin olması bakımından Kilisli taş ustalarının ana malzemesi olmuştur (Helvacıkara, 2012).⁶⁸ Taş ustası ya da taşçı, günümüzde neredeyse işlevi kalmayan bir meslek olsa da Orta Çağ'da, Avrupa'da ve İslam dünyasında yapım işlerinin merkezinde yer almıştır (Sözen, Tanyeli, 2003).⁶⁹ 1930 ile 1970'li yıllarda Türkiye'de taş yapı ustalığında Kilisli ustaların en popüler olduğu dönemleri olmuş fakat şimdilerde ise yok olmaya başlamış bir meslek olarak bilinmektedir (Dağ, 2013).⁷⁰ Halk ağzında “yonucu, yonucu ustası” gibi ifadelerle izah edilen “taş işçiliği” günümüzde hâlen daha konaklar, evler, medreseler, ibadet yerleri gibi birçok yapıda kullanılmış ve sanatsal özelliklerini zirveye

⁶⁵ Metin Sözen, *Geleneksel Türk El Sanatları* (İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş. 1988), 20-34.

⁶⁶ Esra İmamoğlu, *Taş Yapılarda Yüzey Bozulmaları: Trabzon Kenti Kamu Yapıları Üzerinde Bir İnceleme* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 4.

⁶⁷ Melek Aktürk, *Sanattan Zenâate Saraydan Konuta İslam Sanatında Lâle* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 75.

⁶⁸ Helvacıkara., *Belgelerle Kilis* 5-87.

⁶⁹ Sözen Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. 232-233.

⁷⁰ Mehmet Ali Dağ, “Taş İşçiliği”, *Zeytin Dalı Dergisi* 8/71 (2013), 24-25.

çıkarmıştır. “Kesmelik” ismiyle bilinen yörede bulunan taş ocaklarından çıkarılan taş bloklar hâlinde işlemlere getirilip istenilen boyutlar için ustaların elinden geçerek, kullanım amacına göre kesimi ve süslemeleri yapılmaktadır (Kilis Gezi Rehberi, 2015).⁷¹ Kesmelik bölgesinden getirilen taşlar renkli (sarı, sarımtırak, kirli beyaz) ve küfeki (işlenirken yumuşak, havayla ilişkisi yoğunlaştıkça sertleşen, gözenekli) özellikleri taşıdığından mimari yapıların ön yüzlerinde, kemerlerde, kapı ve pencere sövelerinde sıkça tercih edilen taş türleri olmuştur (Facebook, 2022.11.20).⁷²

İşliklere getirilen taşlar, öncelikle kullanılacak ebatta kesilerek kaba yontuları alınıp taş gönyesiyle düzeltilerek hazır hâle getirilir. Bu işlemler sırasıyla külük (bir yanı sivri diğer yanı köşeli çekiç), mertaka (taşçı çekici), arşın (taşın düzgünlüğünü kontrol eden master), bük (8 iki ucu sivri çekiç), kidde (master taşı), hayt ipi, sulu terazi, şakul, demir kalemi, taş gönyesi gibi araç gereçler taş işçiliğinde kullanılmaktadır. Mimari yapılarda kullanılan bu taşlar; atabe (pencere altına konan taş), leme (pencere arasına konan taş), kemeldin (pencere ve kapı üstüne konan taş), kuturaf (köşe taşı), keşkeşe (yapının iç duvarlarında kullanılan taş), tab (dolap aralarına konan taş), musafat (ara duvarlarda kullanılan taş) şeklinde kullanım yerlerine ve işlevlerine göre isimlendirilmişlerdir.

Kilisli taş ustaları (yonucu ustaları), maharetlerini sadece taşın yontulmasında, işlenmesinde kullanmamışlar, gerekli gördükleri yerlere desenler çizmişler, yazılar yazmışlar ve yapının daha estetik görünmesini sağlamışlardır. Ayrıca, Memlûklerin (kölemen) etkisiyle Anadolu’ya gelen renkli taş ustalığının da ilk temsilcileri olmuş, yapıların dış yüzeylerini sarı ve siyah renkli taşları sıralı bir şekilde kullanarak süslemelerini yapmışlardır (Helvacıkara, 2012)⁷³ (Resim 15, 16).

---

⁷¹ Kilis Gezi Rehberi, 63.

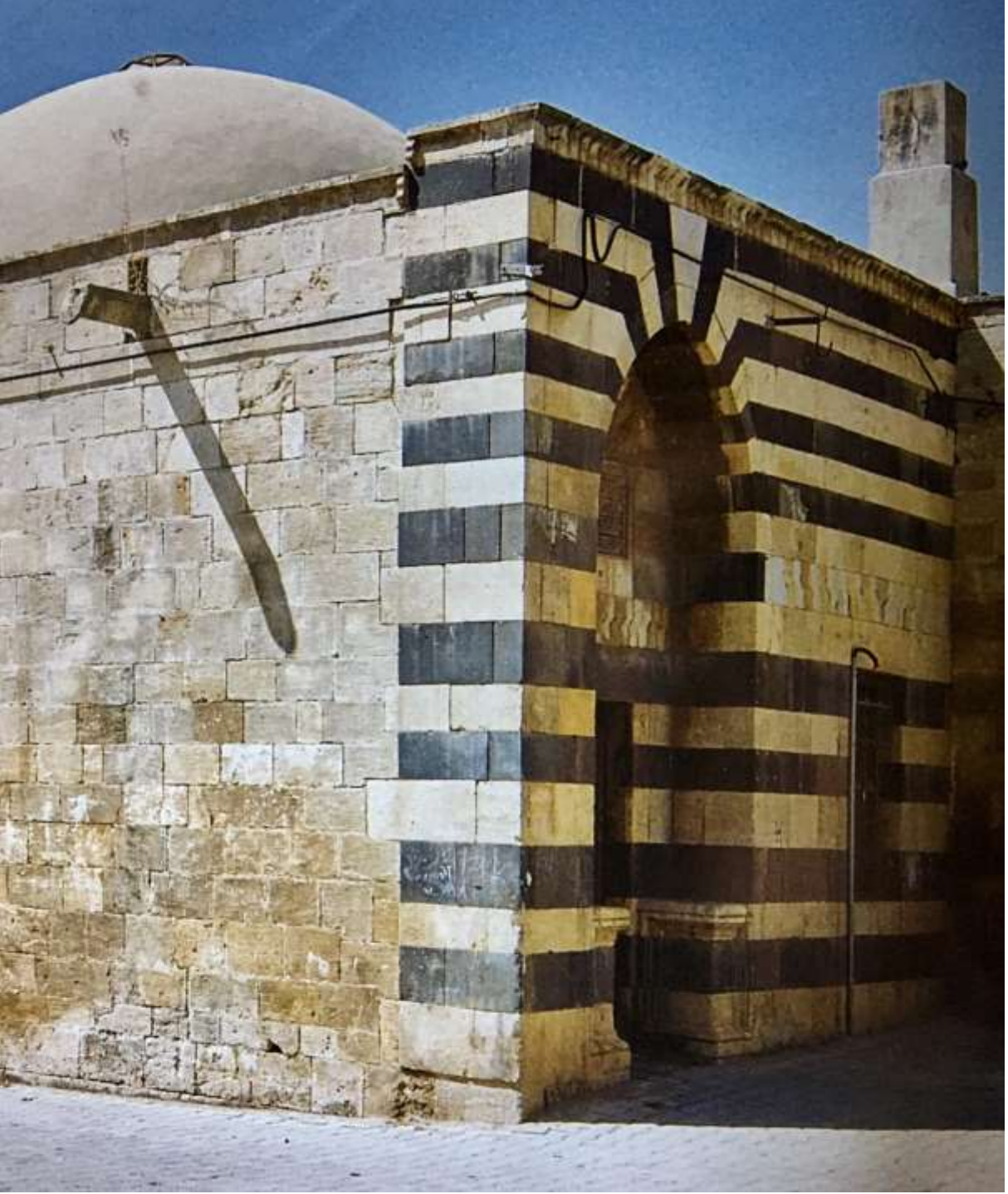
⁷² Facebook, “ Kilis’te Taş İşçiliği ve Tarihi Kesmelik Mağarası”, 20 Kasım 2022.

⁷³ Helvacıkara, Belgelerle Kilis, 80.

Resim 15: Memlûkluların etkisiyle Anadolu'ya getirdikleri renkli taş ustalığına örnek yapı (Belgelerle Kilis, 63).

Resim 16: Memlûkluların etkisiyle Anadolu'ya getirdikleri renkli taş ustalığına örnek yapı (Belgelerle Kilis, 64).

2.6 Dokuma Ürünler

Dokumacılık tarihine bakıldığında, ilk çağlardan günümüze kadar gelen süreçte insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Dokuma ve dokumacılığın ilk defa nerede veya nasıl çıktığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. İlk dokuma buluntularının günümüze kadar gelen örnekleri genellikle çuvala benzeyen

gevşek şal dokuması şeklinde olmasıdır (Atmaca, 2018).⁷⁴ Kesin sonuca ulaşamayan araştırmalara göre, Mısır ve Mezopotamya'dan sonra araştırmalar Orta Asya'ya kaymıştır. Araştırmacı tarihçilere göre, neresi olursa olsun dokumacılığın insanlık tarihi kadar eski olduğu düşünülmektedir (Köşklük, 2009).⁷⁵

Kilis bölgesinde de uzun yıllar varlığını sürdürmüş olan dokuma kültürü, günümüzde artık yok olmaya başlamış meslekler arasındadır. Kilis'te dokumacılık genellikle kadınlar tarafından yapılan bir zanaat olması ve kadın istihdamında önemli bir yer tutması bakımından çok önemlidir. Bu sayede ekonomik anlamda oldukça fayda sağlayan dokuma çeşitleri oldukça fazlaydı. Bunlar arasında başta kilim olmak üzere, ipekli, aba, maşlah, şal gibi dokumaların ortak ismi olan "Culhacılık" artık makineleşme süreciyle beraber yok olmaya başlamıştır (Kilis Gezi Rehberi, 2015).⁷⁶

SONUÇ

Tarihsel geçmişi Neolitik çağa kadar uzanan, pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan Kilis şehrinin ve bölgesinin geçmişten günümüze kadar çok farklı kültürlerden etkilenerek ve bunlardan beslenerek zenginleşen köklü bir geçmişe sahip olan el sanatlarının bazılarının durumları hakkındaki bilgiler aktarılmıştır. Bunlardan bazıları; yemenicilik, yorgancılık, taş işçiliği ve dokuma ürünler olarak belirlenmiştir. Bu sanatların kültürel farklılıklarından kaynaklanan değişimleri, birbirinden etkilenerek yeni bir anlayışın ortaya çıkması, bu sanatları icra eden usta ve çirak geleneğinin bu sanatların devamı için önemi, günümüzde varlığını korumaya çalışması ya da kaybolma derecesine gelmesinin sebeplerine değinilmiştir.

Yaklaşık olarak 600-700 yıllık bir geçmişi olan yemenicilik, Kilis bölgesine Halep'ten gelmiş, tamamen doğal derilerden üretilen bir ayakkabı çeşitidir. Doğal malzemelerden üretildiği için son derece sağlıklı bir giysi olması bakımından hâlen daha tercih edilmektedir. Günümüzde sayıları oldukça azalan yemenicilik sanatı azda olsa bu sanatı devam ettiren yemenici ustaları sayesinde devam etmektedir. Bu sanatın kaybolmaya başlamasının teknolojiyle paralel olmasının yanında, yeni yetişecek çırakların bulunamaması, iş tercihlerinin farklı alanlara kayması olarak görülmektedir. Fakat bu sanat kaybolmaya başlamış olsa bile kendini yenileme fırsatını bularak talep edilme oranı artmıştır. Özellikle tarih filmlerinde kullanılmak üzere klasik yemeni modelleri dışında farklı kültürlerin izlerini taşıyan modeller üretilerek bu sanatı ayakta tutmayı başarmışlardır.

Varlığını hâlen daha devam ettiren sanatlardan yorgancılıkta insanoğlunun ilkçağlardan beri kendisini güneşten, soğuktan, yağmurdan, kardan korumaya çalışmasıyla önceleri hayvan postu, yaprak, tüy ve deri gibi malzemeleri kullanarak örtünmeye çalıştığı görülür. Evcil hayvanların yünlerinin ilkel aletlerle eğrilmesiyle başlayan ve tezgahın icadıyla bezin dokunması ve farklı medeniyetlerle beraber bu sanatlar gelişmiştir. Günümüzde de varlığını devam ettiren ender sanatlardandır. Kullanımı son derece sağlıklı olan yorganın ana malzemeleri yün, pamuk ve doğal elyaf gibi iç malzemelerden meydana getirilmektedir. Her zevke ve kültüre göre yorganın süslemeleri ve kullanılan motifleri insanların sanatsal zevklerini de ortaya koymuştur. Yorgancılık üretiminin oldukça zahmetli olması, modern makinelerin ortaya çıkması ve bu mesleği tercih edecek çırakların olmaması bu sanatın varlığını tehlikeye atmıştır. Bu gelişmelere rağmen, Kilis Yorganı'nın Türk Patent ve Marka Kurumu (TÜRKPATENT) tarafından coğrafi işaretle tescil edilmesi

⁷⁴Salime Atmaca, *Sivas'ta Dokumacılık*. (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 47-88.

⁷⁵Nezihat Köşklük, *Tarihsel Süreçte Dokumacılık-Mekân İlişkisinin Koruma Amaçlı Değerlendirilmesi: Tire-Kula-Buldan Örneği*. (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009).

⁷⁶Kilis Gezi Rehberi, 61-62.

yorgan üreticilerini sevindirmiş, bölgenin bir değeri olan bu sanatın devamlılığını sürdürmesi için umut olmuştur.

Taş işçiliğinin Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemleri en parlak dönemleri olmuştur. Özellikle mimarlık alanında yoğun olarak kullanılan malzemenin taş olması, taş işçiliğinin de önemini artırmıştır. Dış ve iç bölgelerde kullanımının yanı sıra zengin süslemeli, gösterişli taç kapılarda, kemerlerde, pencere alınlıklarında, mihraplarda, minberlerde sıkça tercih edilmiştir. Bölgesel olarak Kilis ili ve yöresinin geçmişten beri yapı malzemesinin doğal taş olması, bu bölgede kolay temin edilmesi, işlenebilir özelliğinin olması bakımından Kilisli taş ustalarının ana malzemesi olmuştur. Günümüzde taş ustası ya da taş yontucu olarak bilinen bu mesleği maalesef devam ettiren neredeyse yok denecek kadar azdır. Bunun sebebi ise teknolojik malzemelerin ve makinelerin kullanılması olarak görülmektedir.

Son olarak, insanlık tarihinde önemli bir yere sahip olmuş dokumacılık ise artık Kilis bölgesinde yapılmamaktadır. İnsanlık tarihi kadar eski olan dokumacılığın geçmişi, ne yazık ki bu bölgede varlığını koruyamamıştır. Kilis'te genellikle kadınlar tarafından yapılan bir meslek olmuş hem kültürel katkı sunmuş hem de ekonomik fayda sağlamıştır. "Culhacılık" ismiyle bilinen genellikle kilim, aba, maşlah, şal gibi dokumaların ortak ismi olmuştur. Bu dokumalar da kullanılan malzeme ve motifler yine bu bölgeye özgü olarak tasarlanmıştır. Yıllarca bu kültürün devam etmesine katkı da bulunan Kilisli kadınlar artık bu mesleği devam ettirmemektedirler.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu Ahmet. *Üç Medeniyet*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları Devlet Kitapları, 1972.
- Aktürk Melek. *Sanattan Zenâate Saraydan Konuta İslam Sanatında Lâle*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Anadolu Haber Ajansı, AA. "Kilis Yorganı'nın Tescil Edilmesi Yorgan Ustalarını Sevindirdi" 30.11.2022. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/kilis-yorganinin-tescil-edilmesi-yorgan-ustalarini-sevindirdi/2724082>.
- Asiltürk Fatih. *Popüler Kültür Tüketimi ve Basılı Popüler Kültür Tüketim Nesnelerinin Sanat Nesnesi Olarak Kullanımı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ateş Hacer. *Kahramanmaraş, Gaziantep ve Kilis İllerindeki yöresel ayakkabıların İncelenmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Atmaca Salime. *Sivas'ta Dokumacılık*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bozkurt Nebi. "Türkiye".*Taş-TDV İslam Ansiklopedisi*", 40/140-142. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012.
- Cömert Bedrettin. *Croce'nin Estetiği*. Ankara: De ki Basım Yayın LTD. ŞTD., 2014.
- Dağ Mehmet Ali. "Taş Oymacılığı Unutulan Meslekler Arasında". *Zeytin Dalı Dergisi*. 8/(2013), 24-25.
- Dede Funda. *Ankara İli Merkez İlçelerinde Geleneksel Yorgancılık Sanatının İncelenmesi*" Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Duman Mustafa. *İstanbul'da Geleneksel Yorgancılık Sanatı*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2016.
- Duman Mustafa, *Geleneksel Türk Yorgancılık Sanatı*. İstanbul: Heyamola Yayınları, 2007.

- Efe Ayşe. *İbni Haldun'un Mukaddime Adlı Eserinde Yer Alan Şehir ve Şehirleşmeye İlişkin Görüşleri Üzerine Bir İnceleme*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özmen Elif (ed.) 'Belgelerle Kilis' İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012.
- Ertalay Ziyneti Semra. *Türklerde Geleneksel Yorgancılık Sanatı ve Günümüzde İstanbul'daki Durumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- By Kilis Altun79'' Kilis'te Taş İşçiliği ve Tarihi Kesmelik Mağarası''. *Facebook*. 20 Kasım. 2022, 17:35. Erişim 20 Kasım 2022. <http://facebook.com/Kilisattun79/posts/2561708913886297/>.
- Fayık Ali Mahir. *Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezine Kayıtlı Deri Sanatı Ustaları*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Özmen Elif (ed.) 'Belgelerle Kilis' İstanbul: Bilnet Matbaacılık, 2012.
- Işgın Dürdane. *Kültür Felsefesi Bağlamında Kültür Bakanlığı Kültür Politikalarının (2002-2017) İncelenmesi*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- İmamoğlu Esra. *Taş Yapılarda Yüzey Bozulmaları: Trabzon Kenti Kamu Yapıları Üzerinde Bir İnceleme*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Kilisli Kadri . *Kilis Tarihi*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Keçik Avni. *Kültür Kasteli V*. Ankara: Aşama Matbaacılık, Ankara, 1993.
- Keskin Hümeysra Doruk *İslam Medeniyetinde Bir Sembol Olarak Cami: Günümüzdeki Camiler Etrafında Dini, Siyasi ve Estetik Tartışmalar*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, İbn Haldun Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Kilis 2009 Kültür ve Turizm Envanteri*. Gaziantep: T.C. Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, 2009.
- Kilis Gezi Rehberi*. Kilis: GNG Ofset Matbaacılık, 2015.
- Cumhuriyet'in 75. Yılında Kilis*. Ankara: Önder Matbaacılık.
- Kocakaya Elif. *Kültür Turizmi Kapsamında Geleneksel El Sanatlarının Turizme Olan Etkilerinin Karşılaştırılması: Safranbolu-Amasra Örneği*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022.
- Kömürcü Gülhan. *Konya İli Yorgan İşçiliğinin Bugünkü Durumu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Köşlük Nezihat. *Tarihsel Süreçte Dokumacılık-Mekân İlişkinin Koruma Amaçlı Değerlendirilmesi: Tire-Kula-Buldan Örneği*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Kumcağız Semanur. *Medeniyet ve Medeniyetler Bağlamında 1923'ten Günümüze Türk Devlet Adamlarında Batı Algısı*. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Mutlu Esmâ. *Tüketim Kültürü ve Tüketim Kültürünün Güncel Sanat Pratiklerine Tüketim Yansıması*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanatta Yeterlik Tezi, 2021.

- Özcan Ümit Buğrahan, Bozkaya Ayşe vd. ‘‘Türk Yorgan Sanatı ve Şanlıurfa’da Geleneksel Yorgancılık’’ *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7/4 (11.2021) 927-948. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2092339>
- Paklacı Burak, *Görsel Kültür Unsurlarından Hareketle 21. Yüzyılda Kültür Endüstrisi ve Tüketim Toplumu* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 7-12.
- Sain Ahmet Cem. *Şehirleşme Süreci ve Odak Şehirler: Lüleburgaz Örneği*. İstanbul: Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Sarıçam İbrahim, Erşahin Seyfettin. ‘‘İslam Medeniyeti Tarihi’’’. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2011.
- Serin Muhittin. ‘‘Türkiye’’’. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/581-586. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2012.
- Sözen Metin, Tanyeli Uğur. vd. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 7. Basım, 2003.
- Sözen Metin. *Geleneksel Türk El Sanatları*. İstanbul: Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık A.Ş. 1988.
- Ünalın Şükrü. *Dil ve Kültür*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım LTD. ŞTİ, Özyurt Basımevi, 2010.
- Tokuz Gonca. ‘‘Kilis’in Yorgancılığı’’’. *Zeytin Dalı Dergisi*. 8/(2021), 30-31.
- Tuncel Metin. ‘‘Kilis’’’. *TDV Ansiklopedisi*. 26/5-8. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2002.
- Tolstoy L.N. ‘‘Sanat Nedir?’’’. çev. Mazlum Beyhan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mimoza Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, 2007.
- Uygur Nermi. *Kültür Kuramı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Vize Aslı. *Zanaatten Sanata Esat Eğer’in Sanat Anlayışı ve Sanat Psikolojisi Bağlamında Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, 2021.
- Yılmaz Abdulkadir. *Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstılahları*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2004.
- Yolcu Enver. *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.

KİLİS'TE MÜZİK KÜLTÜRÜ

Ubeydullah SEZİKLİ, Ecem Tuğçe AKBULUT, Ali DÜNDAR *

GİRİŞ

Toplumların inançlarının ve geleneklerinin yansımaları olan kültürün en önemli parçası sanat üretimleridir. Sanat üretimlerinin içerisinde toplumların içine ve bireylere en çok temas edebilen sanat dalı ise müziktir¹. Müzik, dokusunda; kültürü, tarihi, kimliksel öğeleri, gelenekleri taşıması dolayısıyla içerik ve kavramsal olarak her topluma özgü yakından incelenmeye değer bir sanat dalıdır. Toplumların kendi aidiyet duygularını yaşadıkları ve yaşattıkları birer müzik olguları bulunmaktadır². Bu bağlamda müzik, üretildiği coğrafyadan ve onu üreten toplumların yaşadığı sosyolojik, ideolojik ve kültürel evrelerden bağımsız değildir. Toplumların geçirdiği süreçlerden form, üslup, içerik ve kavramsal olarak etkilenmektedir. Kavramsallaştırma ve müzikal yapı aynı zamanda müziğin kime ait olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla köklü ve kozmopolit yapıda olan müziklerde, bir uzlaşmaya varabilmek zor olabilmektedir ve ayrıntılı etnografi (alan araştırması) çalışmaları gerektirmektedir. Köklü ve kozmopolit yapıdaki bir müziğin en önemli örneklerinden birini Orta Doğu coğrafyasında uluslar-ötesi bir özellik taşımaya günümüzde de devam eden, tarih boyunca Süryaniler, Hititler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Memlûkler ve Osmanlıların egemenliğinde kalmış Kilis bölgesi oluşturmaktadır³. Bu çokkültürlülük bölgedeki müziğin yapısına bir zenginlik olarak yansımıştır. Tarih boyunca Türk, Arap, Kürt ve Türkmenlerin yerleşim alanı olan bu bölge, Barak'tan oyun havalarına kadar çok geniş bir aralıkta çalınan ve söylenen halk müziği eserlerinin yanında Türk Sanat Müziği alanında Prof. Dr. Alaeddin Yavaşca⁴ gibi büyük bir bestekârı yetiştirebilecek derinlikte müzikal bir potansiyele de sahiptir⁵.

Kilis'te mûsikî, geçmişten günümüze bir hobi ya da geçici bir uğraş olmanın ötesinde insanların birbiriyle buluştuğu ortak bir yaşam alanı olmuştur. Evlerde, iş yerlerinde, arkadaş meclislerinde, câmilerde, tekkelerde her bir selamlaşmanın her bir sohbetin beslendiği gıda olmuştur. Bu tür etkileşimlerin ürünü olarak ortaya çıkan Alâeddin Yavaşca, Bekir Vahid Efendi, Zihni Baba, Abdullah Sermest Tazebay gibi isimlerin önderliğinde Kilis, geçmişinden aldığı mûsikî mirasını ayakta tutmaya çalışmış ve günümüze taşımıştır⁶.

Kilis'te müzikal yapının folklorik ve makamsal bir özellik taşıması sebebiyle müzik eserleri 'türkü' olarak adlandırılmaktadır. Türküler geleneksel Türk kültürünün en önemli değerlerindedir. Bir çeşit sözlü

---

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Doçent Doktor Ubeydullah SEZİKLİ, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Alaeddin Yavaşca Devlet Konservatuarı Öğretim Görevlisi Ecem Tuğçe KESTANE, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi Ali DÜNDAR.

¹ Ali Ergur Büyü Unsuru Olarak Müzik, <http://www.sanattanyansimalar.com/yazarlar/ali-ergur/buyu-unsuru-olarak-muzik/1754/> 05.07.2018.

² Ayten Kaplan, *Kültürel Müzikoloji*, (İstanbul, Bağlam, 2008), 119.

³ Reşit muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, (İzmir, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014), 25.

⁴ Prof. Dr. ALAEDDİN YAVAŞÇA Türk Musikisinde Devlete bağlı ilk Konservatuarın kurucuları arasında yer almış, 1976'dan itibaren Türk Musikisi Devlet Konservatuarı'nın Yönetim Kurulunda ve öğretim kadrosunda çalışmıştır. 1990'da İTÜ Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Profesörlüğüne atanmış ve Ses Eğitimi Bölüm Başkanlığı'na getirilmiştir. İcracılığı yanında 640 civarında beste, semai, şarkı, çocuk şarkıları, çeşitli saz eserleri (peşrev, saz semai, medhal, etüd), dini sahada da mevlevî ayini ve ilahî formunda besteleri vardır. Dr. Alaeddin Yavaşca'nın bir uzunçaları (LP), 25 adet 78'lik plağı, 15 adet 45'lik plağı mevcuttur. Kendisine 1991 yılında 'Devlet Sanatçısı' unvanı verilmiştir.

⁵ Ökkeş Özkeseler, *Kilis Türküleri*, (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2019), 1.

⁶ Yunus Aslan, *Kilis'te Dini Müsikî* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Thesis, 2022, 2).

edebiyat ürünü olarak da tanımlanabilir. Türkçe “ait olan” anlamına gelen türkü, Orta Asya’dan Anadolu’ya yapılan göçler esnasında kopuzla başlayıp, saz ve bağlama ile devam eden, Türk insanının özlemine, sevincine, hasretine, acısını ve öfkesini dile getirmede ses ve rehber olmuş, ritimle hayat bulmuş özgün bir sanattır. Türküler sadece bireysel değil aynı zamanda toplumsal, sosyal ve ekonomik şartların, yaşanan kültürel değişimlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında da önemli bir yer edinmiştir. Türküler anonim olmalarının yanı sıra üretildiği toplumun kökleriyle de sıkı sıkıya bağlıdır. Dolayısıyla her bölgeye özel ortak bir dili, ritmi, melodi yapısı vardır.

Kilis yöresinde çalınan ve söylenen türküler Kilis’e ait bir kimlik gibi yüzyıllardan beri süregelmiştir. Kayı boyu ağzının özelliklerini taşıyan bu türküler, Türkmen kültürünün de taşıyıcısı komundadır. Kilis türkülleri diğer Anadolu türküllerinden farklı olarak genellikle nakarat kısımları türküyü dinleyenlerin katılımıyla söylenir. Bu şekilde söylenmesi birlik ve beraberlik hissini daha da yoğun yaşatmaktadır⁷. Kilis musiki cemiyeti şefi Uğur Elhan’la yüz yüze yapılan görüşmede Elhan Kilis’in müzikal geçmişine dair şunları söylemiştir⁸:

“Belirli bir kesin tarihi yok bunun yani Kilis’te müzik hayatı ne zaman başlamış, bunu biz bilemiyoruz. Belki de birkaç yüzyıl öncesine gidebiliriz. Benim bildiğim kadarıyla çocukluk yıllarımdan bu yana düşünecek olursam insanların mahallelerde kendi sokaklarında yani kendi bölgelerinde eğlendiklerini görüyorum. Bayanların kına gecelerinde veya çocuklarının sünnet törenlerinde, erkeklerin oturma âlemi dedikleri mesela bir yerde oturarak âlemi diye geçer, Urfa yöresinde sıra gecesi olarak geçiyor toplanmalarda müziğin yeri vardır. Tarihi koymak Kilis’te mümkün değil. Türk ocağının musiki faaliyetleri 1920’ye dayanır. Eski Osmanlıda her hafta birinin evinde meşk kültürü vardı. 1940, 50, 60’larda Halk evlerinde etkinlikler düzenlenmişti. Halk evi şimdi çocuk kütüphanesi.”

XI. yüzyıla kadar Hristiyan Bizans’la, Müslüman Araplar arasında sürekli el değiştiren çok eski bir tarihe sahip olan Kilis’in ve yörenin musikisinin kültürel zenginliği kültürel araştırmalar için oldukça zengin bir çeşitliliğe sahiptir. Beş bin yıllık tarihe sahip Kilis’in zenginliği müzik, dil, edebiyat yönünden zengin olsa da detaylı bir araştırma yok denecek kadar azdır⁹. Kilis folkloru konusunda bilindiği kadarıyla ilk çalışma Mazlum Nusret Kılıçkırın’a aittir. Amatör bir çalışmadır. Yine Avni Keçik’in *Kültür Kasteli* adlı eserinde o güne kadarki halk arasında söylenen Kilis türkülleri düzenlenmiştir. İzmir Radyosu Türk Halk Müziği sanatçısı Reşit Muhtar, Kilis türkülleri ile ilgili bir kaset çalışması yapmıştır. İlave olarak geçmişten günümüze gerek TRT repertuarındaki gerekse unutulmuş Kilis türküllerini araştırarak öyküleri ile 70’lere ulaştırmıştır. Kilis uzun havaları, halk türkülleri ve oyunları bağlamında kaynakların güvenilirliği birinci elden dayanakları ve çeşitliliği bakımından tartışmasızdır çünkü gelenek ve kültürel öğeler nesillerce aktarılmıştır¹⁰.

Bu denli zengin bir kültürel mirasa sahip Kilis’te müziğe olan ilgi toplumun her katında kültürel, coğrafi, sosyal, etnik ve dini etkenlere göre farklı bir biçim almış olsa da özü aynı kalmıştır ve aynı dizi üzerinde, aynı usul ve makamlarda, fakat değişik formlarda toplumun tüm alanlarına yayılmıştır. Bu formlar dört ana zemin üzerinde kendini göstermiştir: Birincisi evlerde, ikincisi camide, üçüncüsü tekkede, dördüncüsü köylerdedir. Evlerde beste ve şarkı şeklinde, camide ezan, dua, sala ve tekbir şeklinde, tekkede ilahi ve nefes olarak, köylerde türkü, uzun hava (Barak Havası) şeklinde ortaya çıkmıştır. Kilis’in sevilen mutasavvıf insanı Mehmet Vakıf Tazebay’ın (Şeyh Efendi) babası mutasavvıf Şeyh Abdullah Serbest

⁷ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 5.

⁸ Uğur Elhan, *Kişisel Görüşme*, 22 Ekim 2022.

⁹ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 11, 12, 13.

¹⁰ Avni Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türkülleri*, (Ankara: Kilis kültür derneği yayımları, 2000), 17.

Efendi zamanında müzik eserleri hem icra edilmiş hem de çok değer kazanmıştır. Onun kurmuş olduğu tekkede bir tarafta dini eğitim devam ederken, diğer tarafta müzik dersi hiçbir zaman ihmal edilmemiştir. Abdullah Sermest Efendi'nin musikiye düşkünlüğü nedeniyle bu eğitimi ve icracılığı bizzat kendisi takip etmiş ve herkese sevdirmeye çalışmıştır. Dini formda olan ezan, sala ve ilahiler Kilis'te çeşitli makamlarda söylenmiş ve bu hususta cami müezzinleri makam öğrenmek için hayli çaba göstermiştir. Makam öğrenmek isteyen musiki severler, 1802 yılında Kilis'te dünyaya gelen divan şairlerimiz ve aynı zamanda makam ustası diye anılan Bekir Vahit Efendi'den makam dersleri almışlar ve kendilerini bu konuda yetiştirmişlerdir. Kilis'te sala ve ezanlar, çeşitli makamlarda icra edilmiş olsa da genelde Öğle ezanı Uşşak, İkinci ezanı Rast, Akşam ezanı Hüseyini, yatsı ezanı Hüzam ve Segâh, Sabah ezanı ise Saba makamında okunmuştur¹¹.

Diğer bir müzikal komünite olan 'evlerde' gerçekleşen müzikal paylaşımlar gerek Kilis erkekleri gerek Kilis kadınlarının kendi aralarında toplanarak türkü ve şarkı fasılları oluşturmalarıdır. Erkekler daha çok saz üzerinde, kadınlar ise en çok ud enstrümanı üzerinde dersler almıştır. Geleneksel toplumlarda sıkça görüldüğü üzere kadınların enstrüman öğrenme eğilimine ağır baskılar olmasına rağmen, Kilis kadınlarının bu isteklerinden hiçbir zaman vazgeçemedikleri gözlenmiştir. Ayrıca Kilis kadınları tarafından birçok güfteler beste hâline getirilmiş olsa da çeşitli baskılar ve toplumsal alışkanlıklarından dolayı bu besteler dillerinde saklı olarak kalmıştır.

Kültür mirasımızın en mühim taşıyıcı kollarından biri olan müzik, toplumumuzun yaşadığı her türlü olumlu ve olumsuz merhaleye şahitlik etmiştir. Bu sebeple söz unsuru içerisinde savaştan barışa, ölümden doğuma, kahramanlıktan ihanete, iskândan isyana tüm öğeleri görmek mümkündür. Tüm bu oluşumlar bir arada yaşayan benzer ya da farklı kültürlerden oluşan insan topluluklarının mahsulüdür. Bilhassa Cumhuriyet ile başlayan süreçte derlemeler bu eserlerin kayıt altına alınması için özenle yapılmıştır. Kimi zaman birbirine çok yakın bölgelerde bile aynı türkünün sadece söz kimi zaman ise sadece ezgisel unsurlarla birbirinden ayrılabilir olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Varyant olarak nitelendirilen bu durum bazı durumlarda intihal olabilir. Daha evvel il olmadan önce bağlı bulunduğu il üzerinde görünen bazı türkülerde Kilise aittir¹².

Erken Cumhuriyet dönemi ile başlayan Anadolu'daki derlemeler, içerisinde neredeyse tüm yöreleri barındırırken, Yurttan Sesler korosunda Kilise ait türkülerin çalınmıyor söylenmiyor olmasına Kilisli Av. Şinasi Bey dikkat çekmiştir. Cumhuriyet sonrası Türkiye'deki müzik kültürüne çok önemli katkıları olmuş, Yurttan Sesler korosunu yöneten ve derlemeler üzerinde çalışan Muzaffer Sarısözen'e bu durumu ileten Av. Şinasi Çolakoğlu Sarısözen'in Ankara Konservatüvardaki odasına giderek 'yurttan seslerde Kilis türküsü yok neden?' diye sormuştur. Sarısözen bir Kilis türküsü mırıldanmasını istedikten sonra, Çolakoğlu *süt içtim dilim yandı, yoğurt koydum dolaba* gibi günümüzde Kilis'le özdeşleşmiş bu iki türküyü okumuş, Sarısözen büyük ilgi göstermiş sazla eşlik etmiş notaya almış ve 'ben bu türkü ile bakanları bile oynatırım' demiştir. 1948'de Kilis'te 'güveyi' gezdirirken söylenen karanfil deste gider türküsü de Sarısözen tarafından beğenilmiş ses kaydı alınan ilk Kilis türküsü olmuştur. TRT'de Kilis türkülerini bu şekilde kayda geçmeye başlamıştır¹³.

Kitap bölümünde türkülerin güfteleri yer almaktadır. Notalamalar 2019 yılında Kilis 7 Aralık Üniversitesi tarafından yayınlanan *Kilis türkülerini* kitabında TRT repertuarında olan ve repertuarda yer almayan ya da Kilise ait olduğu bilirse de kaynaklarda Gaziantep, Kahramanmaraş olarak geçen eserler ayrıntılı bir şekilde notalanmış Ökkeş Özköşeler ve Ali Gündeşli tarafından hazırlanmıştır¹⁴. Eserde halaylar,

¹¹ Metin Mercimek, *Kilis'te Müzik Aşkı*, Kent (25 Aralık 2020). <http://kentgazetesi.biz/kiliste-muzik-aski/>

¹² Özköşeler, *Kilis Türküleri*, 1.

¹³ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 4

¹⁴ Özköşeler, *Kilis Türküleri*, 19.

zikirler ve sözsüz eserlerin dışında anonim veya TRT arşivinde Kilis türküsü olarak derlenmiş türküler yer almaktadır. Dönemin en önemli derlemecisi olan Muzaffer Sarısözen’in dışında M. Ökkeş Özköşeler, Avni Keçik, Ali Miçilliğlı, Ahmet Çivit, Durmuş Yazıcıoğlu, Reşit Muhtar, Mehmet Özbek gibi isimler de önemli derlemeler yapmıştır.

18. ve 19. yüzyıllarda güneyin en önemli Doğu ve İslâm Bilimleri merkezi olan Kilis’te seçkin ve aydın kişilerin toplandığı odalarda günün bilimleri ve edebiyatı konuşulurdu. Herkesin iyi kötü bir gazel, bir türkü veya bir koşma bildiğini ifade ediliyor¹⁵. İnsanlık tarihinin değişmeyen fonu olan müzik, kimi zaman ıssız bir evde kısık sesle söylenen ninniyle, kimi zaman uzaklarda bir minareden yükselen ezanla, kimi zaman da bir demirci dükkânında yankılanan çekiç sesiyle Anadolu insanın hayatında yer edinmiş; kulak zevkinin, ruh doygunluğunun, sevginin ve muhabbetin tükenmeyen kaynağı olmuştur. Bu zenginlik içerisindeki farklılıklara ışık tutmaya çalışılan kitap bölümünde Kilis yöresini konu edinerek, Kilisin müzikal yapısı, günlük hayatta müziğin kullanımı ve Kilis’te Dinî Mûsikînin özellikle kendine özgü uygulama ve materyal içeren formlarını sunmaya çalışılmıştır.

1. Müzikal yapının genel özellikleri

Türk boylarının hemen hepsi Kilis’te bulunmuştur dolayısıyla Kilis’in kültürel yapısı çeşitlilik arz etmektedir. En son göç eden Türkmenler (Baraklar) bölgedeki zengin olan kültürü daha da zenginleştirmiştir. Bu zenginlik de müzikal yapıya ve müziğin toplum içerisinde kullanımına yansımıştır. Kilis türküleri yapısal olarak coşkulu, ritmik, yigıtçe, yalın ve renklidir. Buna karşı bazen de kurak yıllardaki Kuru Kastelin sessizliği gibi eşsiz bir sessizlik içermektedir¹⁶. Türkülerin derlenmesi ve gelişmesine öncülük etmiş Muzaffer Sarısözen ve Nida Tüdekeçi’nin derlediği *Yoğurt Koydum Dolaba, Süt İçtim Dilim Yandı* Kilis türküleri arasında ilk derlenen türkülerdendir.

Orta Asya’dan gelen kültür bu bölgede daha da zenginleşerek makamlara ritme ve yaşam biçimine dönüşmüştür. Kullanılan çalgı aletlerinin başında davul, zurna, ud, cümbüş, zilli maşa, bağlama, darbuka, zilli def, keman, kaval ve zambur gelmektedir. Üflemeli sazlar: cura zurna, kırnata (kılarnet), orta kaba zurna, kaba zurna, balaban zurna, çığırtma, dilli kaval, dilsiz kaval, kamış düdük, çift bağlanan kamış düdük ve zambırdır. Vurmalı sazlar; davul, def, zilli def, zil, şişe, kaşıklar (boş şişeye kaşık vurmak suretiyle ses çıkarılır), koltuk davulu ve darbukadır 31.

Şekil 1: Zambur: Zambur kartal kanadından yapılan iki düdüğün yan yana bağlanarak aynı anda çalındığı üflemeli bir çalgıdır. Zambur çıkardığı sesler bakımından zurnanın babası sayılır.

¹⁵ Aslan, *Kilis’te Dini Mûsikî*, 177.

¹⁶ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 10.

Şekil 2: Zilli maşa

Şekil 3: Çığirtma

Yöreye özgü saz ise kopuzdur. Anadolu’da yaygın olan şekliyle sazın teknesi yuvarlak değildir. Kilis yöresinin telli sazının teknesi iki yanı yassı ve balıksırtıdır. Yapımcılarından sonuncusu Arabancı Deli Yusuf’dur. Yörede bu saza Bahçacı Sazı da denir. Genellikle şelpe tekniğiyle çalınır¹⁷. Kırsal kesimin enstrümanları ise davul, zurna, kaval ve bazı köylerde çalınan zamburdur (çatalkamış). Kırsal alanda genelde düğünler davul zurnayla yapılmaktadır, bunun yanında bağlama da temel sazlardandır. Karacaoğlan, Dedemoğlu, Aşık Garip’in, Bey Mayıl’ın sazları Orta Asya’dan gelen bağlamadır, bağlamanın atası da kopuzdur. Kırsal alanda ayrıca kaval ve zambur da kullanılmaktadır. Yöreye özgü halaylar bu çalgılarla çalınır. *Şavı Güzel, Karşılama, İsfahan, Bahçaçi Havası* davul zurnayla çalınır. *Ceren, Bey Mayıl, Ağıt ve Uzun Havalalar* zamburla çalınır¹⁸. İnce saz enstrümanları ise kentte geçerlidir. Türküler ince saz enstrümanlarıyla icra edilir. Hareketli ve coşkulu *yoh yohlar* ve zılgıtlarla *çibik* alınarak söylenir¹⁹.

Elhan yüz yüze görüşmede enstrümanlar ve müzikal yapı için şunları söylemiştir²⁰:

“Bu bölgede hâkim olan sazlar aslında, bakın Elâzığ’da klarnet egemen halk arasında gırnata denir bizde de var ama burada daha çok cümbüş, keman ön planda. Urfa müziği, Diyarbakır’dan bu tarafa Mardin, Urfa, Gaziantep, Kilis bu bölgede bence saz aletleri de hemen hemen ortak hatta müzikte kullanılan tarz şarkı formuna uyan türkü biçimi bizim burada ağırlıklı. Mesela Uşak, Hicaz, Hüseyini makamının ağırlıklı olduğu bir geniş bir türkü repertuarımız var. 80 küsürün üzerinde bir türkü bildiğimiz kadarıyla var. Kilis türküleri bu yönüyle aslında Türkiye genelinde de çok tanınan bilinen türküler. Kendine özgün yapısı itibarıyla. Tabi ki müzik bakımından belki 8 km aşığımızdaki Arap dünyasına, Suriye’ye yakınlığı nedeniyle de müzik bakımından etkilenmiş olabilir ama dediğim gibi Kilis türküleri kendine has özgün bir özellik arz ediyor.”

¹⁷ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 11.

¹⁸ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 30.

¹⁹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 12

²⁰ Uğur Elhan, Kişisel Görüşme, 22 Ekim 2022.

Kilis’e özgü uzun havalar da vardır. Belirli bir formu kalıpsal bir ritmi yoktur. Bazen yüksek perdelerden başlayıp yine tiz perdelerden gider. Örneğin Barak âşıklarından Âşık Hasan Hüseyin’in okuduğu *Ben de şu dünyaya geldim geleli* uzun havası gibi. Kilis uzun havalarının makamları da incelenmeye değerdir, Türk müziğinde nikriz makamının dizisine denk gelen *ceren* uzun havasının dizisine *ceren ayağı*²¹ denir. Hicaz barak havalarına *barak dertlisi ayağı* adı verilir. Kırık havalar ise coşkulu, neşe verici türkülerdir; *Deniz Dibi Tekneli, Çadır Altı Minare, Yoğurt Koydum Dolaba*²². Gelin havaları da yöreye özgüdür, *Döne Gelin, Haco gelin, Dilber gelin, Yaralı gelin, Sibar gelin*. Kentte türkülerin dışında daha çok gazel söylenir; Bunların çoğu yerel arifane sözler içeren gazellerdir; *Elinde ferfidi filcan içerir nazlanı nazlanı, Göğsünde sedef düğmeler çözer nazlanı nazlanı...*

Kilis’te halk müziğinin temel sanatkarları arasında abdallar önde gelir. Abdallar Horasan’dan gelen Türkmenlerin müzikle uğraşan kollarıdır. Kilis Türkmenler için Akdeniz’e Çukurova’ya, Suriye’ye ve Anadolu’ya geçiş güzergâhı olmuştur. Bu yönden kültürel zenginliğe sahiptir Abdallar iki boydur; *Hamis Uşağı ve Es Uşağı*. Bu boyların bir kısmı müzisyendir. Çalgı çalar türkü söyler ve oynarlar. Dans edenler değişik renklerde etek giyerler ve bu oyunu oynayanlara *köçek* denir. Davullar oldukça büyüktür, zurnaların aksesuarları gümüşdür. Düğün geleneğini yaşatanlar Türkmen asıllı abdallardır. Kilis’in değişik köy ve kasabalarında icra ettikleri müzikler, geçmişteki gelenek, görenek, aşiret kavgaları, göç ve iskânı, unutulmaz toplumsal olayları ve aşkları anlatır. Kilis yöresinde oynanan halk oyunları ve halayları²³; *Ağırlama, Arap sallaması, Barak üçayağı, Düzayak halayı, Darbuzey, Dokuzlu, Fatige, Gavurdağı kasabı, Gavurdağı sallaması, Hurşit, Han Esma, Kırıkcan Kürdi Leylim Lorke Mendilli Oğuzlu Serçe Sekme Şirvani Şekeroğlan Temirağa Valde Yedi deve ağırlamasıdır*²⁴. Her birinin kendine has ritmi, melodisi, türküsü, sözleri, oynayış biçimi ve senaryoları vardır. Ses, söz, çalgı, oyun ve taklitlerle türküler bir arada ve solo olarak icra edilir. Düğünlerde bir yanda oynayan köçeklerin zil sesi bir yanda elle çalınan davulun ritimsel akıcılığı ve bir yanda zurnanın ana nağmeleri müziğe ayrı bir çeşitlilik katar. Kilis’te yaşayan toplulukların çoğu Türkmen gruplarıdır. Türkmenler kültürel değişimden en az etkilenen topluluklardandır. Türkülerinde Karacaoğlan, Köroğlu, Dadaloğlu, Ferhat ile Şirin, Dedemoğlu gibi kahramanları anlatırlar. Karacaoğlan’dan sonra Âşık Garip de sevilen ozanlardandır. Her ne kadar barak bölgesi olarak bilinse de bozlaklarda yaşatılmaktadır. Kilis uzun havalarında *Urum bozlağı ve Türkmen bozlağı* çeşitleri vardır²⁵.

Kilis türkülerinde yöresel ağız özellikleri İstanbul ağızı ve yöre ağızı bulunur²⁶. Türküler bazen bir yaşam tarzını bazen de bir felsefeyi içerir. Örneğin *yoğurt koydum dolaba* türküsünde geçen bir kavram üzerinde duralım. Yöre adıyla söylenen üç hayvan var; Kilis eşiği, ineği ve keçisi. Eskiden çoğu ailenin geçimi Kilis keçisinden sağlanırdı. Keçi sütünden yapılan yoğurt bakır taslara konularak kadınlar tarafından götürülürdü. Kalaylı tas yoğurdu İbrahim paşanın askeriyle Kilisli bir kadının arasında geçen öyküye değinmiştir. Yöre türküleri bu tür incelikleri ve hikayeleri içinde barındırır²⁷.

Kalaylı tas yoğurdu

Seni kimler doğurdu

Seni doğuran ana

Balinen mi yoğurdu

²¹ Türk müziğinde makam kavramı yörelerde kullanılan ayağa denk gelmektedir.

²² Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 31.

²³ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 34.

²⁴ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 35.

²⁵ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 35.

²⁶ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 15.

²⁷ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 14.

Yöre türküleri çeşitli biçimlerde oluşmuştur²⁸. İki dizeden oluşmuş bentlerden soru cevap şeklinde; *ha leyla türküsü*

Ha leyla ha da mecnun
Kızım karnın kaç aylık
Ana da karnım üç aylık

Bent ve bağlama bölümleri olan türküler; *Yester türküsü*

(Bend) Yesterin geydiği beyazlı hasa

Kilisi öğrattı derin bir yasa

Yester seni öldürenler kan kusa

(Bağlama) Söyle doktor söyle ölecek miyim

Ölmeden mezara girecek miyim

Dörtlükler biçiminde söylenmiş türküler; *İndim geldim Hamadan türküsü*

İndim geldim Hamdan

Öldüm yar ağlamadan

Dutda yaprak kalmadı

Yaramı bağlamadan

Türkülerde temalar sevgi, güzellik, yiğitlik, ağıt, alay, taşlama, sevinç, kederlenme şeklindedir. Halkın çeşitli duygu ve düşüncelerini içerir. Tema yönünden zengin içeriklidir. İlk kez ne zaman söylendiği belli olmayan bu türkülerden bazıları bir hayli eski olduğu düşünülmektedir. Örneğin; *yeniçeri, kız sana nişan gelmişler, yester, sultan, yoğurt koydum dolaba, çadır altı minare, karoğlan* vb. türküler.

Bazen türküler ince alay, taşlama da içerebilir *16 sıçan türküsü*

Sıçanın gözleri hurmar

Birin açar birini yumar

Komşusundan hesse umar

Zampara olmuş bizim sıçan

Genelde türküler yaşanmış bireysel ve toplumsal olaylar üzerine oluşmaktadır. Unutulmuş olayların gizlerini yansıtır ve yaşatır. Örneğin Yester türküsü Ermeni asıllı bir kız Yester (Ester) ile Kilisli bir gencin aşk öyküsünü içerisinde barındırır. Kilisli gence âşık olan Yesteri Ermeniler öldürünce bu türkü yakılmıştır. Süt içtim dilim yandı ya da Cenderme türküsü de nişanlı bir gencin öyküsüdür²⁹.

²⁸ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 16.

²⁹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 17.

Melodi bakımından da zengindir. Türk sanat müziği kalıplarına uyan türküler de vardır. Ritmik türküler de vardır. Yerel sesleri ve motifleri içerir, sözler uygun düşen melodilerle söylenir. İncelikli, sade ve yalın, coşkulu, içten seslerle örülü, basit usulden melodilerle oluşmuş türkülerdir. Yöre türkülerinin bir kısmı ses, söz, müzik, oyunla birlikte öykünmeli olarak, bazen de solo koro şeklinde icra edilir. Bu türküler adeta küçük bir operet özelliğini taşır. Kulağa hitap ettiği gibi göze de hitap eder. Aynı zamanda görseldir. Öykünmeli olarak söylenen türkülerdir. Bu özellikleri taşıyan türkülerin başlıcaları; *Karoğlan, Ha leyla ha da mecnun, Kelo, Kaynana gelin atışması, leblebici, Amanın da amti hala belime de bas, Kız sana nişan gelmişler, kunduruma kum doldu*³⁰. Çok seslilikten bahsedilebilir çünkü; ses, söz, oyun, öykünme özellikleriyle bir arada türküler solo-koro şeklinde icra edilirken bir yanda oynayan köçeklerin zil sesleri, çibik ve bunlara kısa aralıklarla dam ve duvarlardaki kadınların zılgıtları ve maileri zaman zaman bu zılgıtlara karışan erkek sesleri eşlik eder³¹: Allah mübarek eylesin, ehey doooost dooost, Yooh yoh, Ale ale. Bu coşku şenlik genellikle çok seslilik içinde sürer.

2. MÜZİĞİN GÜNLÜK HAYATTA KULLANIMI

Müzik, sosyal yaşam içerisinde bireyleri etkiler, şekillendirir ve birçok toplumsal eylemin gerçekleştirilmesinde rol oynar³². İnsanlık tarihi kadar eski olan müzik, doğumundan ölümüne kadar insanın tüm hayatında yer almaktadır³³. Bu meyanda tesiri çok güçlü ve hedefe süratle ulaştıran en önemli araçlardan olmuştur³⁴. Müziğin insanlar üzerindeki tesirine en büyük delil, insanların onu bazen düğün, düğün yemeği ve davetlerde sevinç ve mutluluk amacıyla; bazen gam keder, afet ve matemlerinde; bazen mabedlerde ve bayramlarda, bazen evlerde ve caddelerde; hazarda ve seferde, rahatken ve yorgunken; çarşı pazarlarda ve sultanların meclislerinde kullanmalarıdır. Müziği erkekler, kadınlar, çocuklar, yaşlılar, âlimler, cahiller, sanatkârlar velhasıl tüm insanlar kullanmışlardır³⁵. Bu sanat dalının diğer toplumlarda olduğu gibi Türk toplumunda da her türlü hayat hadiseleriyle birleştiği, adeta hayatı seslendirdiği görülür³⁶. Özellikle Kilis gibi içerisinde çokkültürlülük barındıran toplumlarda hayatın neredeyse her alanında müziğin önemli bir yeri olmuştur. Dolayısıyla Kilis’te düğün, kına, çeyiz serme, oturtma, bayrak dikme, cenaze gibi sosyal yaşamın içerisindeki davranış biçimlerinde müziğin önemli bir yeri vardır. Doğum, sünnet, kına, düğün, ölüm ağıt, ibadet gibi toplumların aynı zamanda kültürel ritüellerini de gösterdikleri olaylarda müzikal nakışlar önemli bir yer almaktadır. Kültürel bellek sonraki nesillere aktarılmış olur bu şekilde. Kilis’teki müzik kültürü, hayatın içindeki tüm hadiselerde müziğin metin ve melodi olarak varlığına en iyi örneklerdendir.

Düğün

Toplumsal olaylarda insanlar müzik eşliğinde hareket eder. Kilis’teki düğün geleneği de çok kültürlü yapıdan etkilenmiştir. Düğünler Türkmen usulü, Musabeyli usulü, sinema düğünü, çağdaş düğünler gibi çeşitlerde farklılık göstermiştir. Düğünlerin birinci gününde ince çalgı (incesaz) denilen ud, keman, darbuka gibi çalgılar çalınır. Zılgıtlar, tefçi kadınlar geleneğin birer parçasıdır. İkinci gün ise gece geç saatlere kadar çalgılar çalınır, çiftetelliler oynanır, maniler, türküler söylenir. ‘*Yoh yoh, ala ala, dost dost*’ gibi ezberlenmiş klasikleşmiş tekrarlar bağırlıdır. Düğünden önce erkek tarafının bir araya geldiği bir gece düzenlenir bu

³⁰ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 18.

³¹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 21.

³² Onur Güneş Ayas, *Müzik Sosyolojisi Sorunlar- Yaklaşımlar- Tartışmalar*, (İstanbul, Doğu Kitabevi, 1. Baskı, 2015), 27.

³³ Ahmet Hakkı Turabi, *Türk din müzikisi el kitabı*, (Balgat, Ankara, Grafiker, 7. baskı, 2021), 12.

³⁴ Turabi, *Türk din müzikisi el kitabı*, 9.

³⁵ Turabi, *Türk din müzikisi el kitabı*, 13.

³⁶ Turabi, *Türk din müzikisi el kitabı*, 28.

geceye oturtma gecesi³⁷ denir. Saat 12'den sonra çalgıcılar ve düğün cemiyeti birden ayağa kalkarlar. En önde köçek parmaklarında zilleri ile oynar³⁸. Üçüncü günde evin avlusunda kadınlar *çibik* vurup oynar, tekerleme, türkü, maniler söyler, zılgıt çalarlar. Gelinin yüzü avluya dönüktür, çalanları, söyleyenleri, oynayanları seyrederek. İkindiden sonra 'tefçi kadın' eşliğinde gelin pencereden indirilir ve 'cille' türküsü söylenir. Tefçi kadın gelinin önüne geçer evin avlusunu geline dolaştırır. Gelinin ayağında sedef kakmalı kenarları zilli yüksek kapkapları vardır ve avluyu yedi kez dolandır. Bu dolaşmaya ve para toplanmasına cille denir. Bu sırada söylenen cille türküsünün güftesi şöyledir³⁹:

Geline bak geline

Kına yakmış eline

Gelinin ince beli

Düşmüş serhoş eline

Alma tekerlendi yar

Öptüm şekerlendi yar

Hani bu kızın anası

Hani bu kızın babası

Önünde mumlar yanası

Cillen mübarek olsun

Heyir için mübarek olsun

Gün batmadan bir saat evvel tef çalma ve şenlik biter. Ardından dua faslı başlar, güveyi imamın elini öper ve camiden çıkarılır. Güveyi camiden çıktıktan sonra önde kaside ve methiye söyleyen iki müezzin ellerinde mum tutarak önünden giderler. Erkekler alayında her yaştan bireyler bulunur. Arada bir yol kavşaklarında durulur köçekle birlikte çibik çalınarak, ısıklıyarak, türküler, oyun havaları çalınır ve oynanır. Darbuka eşliğinde cümbüş de çalınır. Şenlik yapılırken mutlaka bir daire şeklinde halka olunur. Oynamak için birbirlerini ortaya çekerler. Yine yoh yohlar bağırlır. Yürüyüşe geçildiğinde müezzinler, ilahi methiye okumaya başlar. Eve yaklaşıldığında son kaside okunur; *dost bağının evi göründü*. Akşam ezanına kadar eğlence devam eder⁴⁰.

Günümüzde Kilis halkı için hâlâ çok önemsenen çeyiz serme, kız kınası, gelin hamamı ve düğün geçmişte daha da geniş ritüeller içermekteydi. Düğünden iki üç gün evvel kız evinden atlarla davul zurna ile çeyiz alınır. Erkekler yoh yoh çağırır, kadınlar zılgıt çalar. Eşyalar alınırken türküler çalınır söylenir. Ertesi gün kız evinden gelenlerle çeyiz serilir, yemek yenilir, tef çalınır⁴¹.

İnce eğirdik ipliği

³⁷ Oturtma adı verilen bu geleneksel eğlence ritüelleri düğünler dışında sünnet törenlerinde, asker uğurlamalarında olur. Bu eğlencelere kadınlar giremezken güncel yapılan oturtmalarda kadın sanatçıların şarkı söylediği görülmektedir. Kınalarda ise kadın sanatçı azlığından erkek sanatçıların Anadolu'da ve geleneğimizde sıkça görülen perde arkasında çalıp söyleme de görülmektedir. Elhan; "Bir eğlence olayı var oturtma denen. Damadın düğünden bir gece önce arkadaşlarıyla birlikte eğlenmesi, evliliğini kutlaması şeklinde oluyor bu olay. Saz ekibi geliyor ki o zaman benim yine bildiğim kadarıyla bizim kent kültürümüzde davul zurna yok kırsalda var."

³⁸ Keçik, *Kültür Kasteli X- Kilis Türküleri*, 4.

³⁹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 83.

⁴⁰ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 84.

⁴¹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 107.

Mahamedin köneklği

Mahamede bir kız aldık

Yedi dağın keklği

İkinci vakti oğlan evinden kız evine kınalı nakış gider. Genellikle o gece kız evinde kına gecesi yapılır. Bu sırada:

Hvışa koyduk testi

Bulutlar geldi geçti

Kız anası izin ver

Saat yediyi geçti diye zılgıt çalınır.

Kına

Bir diğer önemli gelenek olan kınalar ise genelde cumartesi yakılır ve elinden iş gelen tecrübeli, şair kadınlar maniler ve türküler söylerler. Gelinin kınası yakılırken ağıtlar söylenir. Başta gelin olmak üzere herkes ağlar. Gelinin kınası yakılırken aynı gece güveyinin de kınası sağdıçları tarafından yakılır⁴². Bu sırada söylenen türkülerden biri şöyledir:

Altına attılar ağır cecimi

Boynuna taktılar yağlı sicimi

Tezin ağlatmayın gelin bacımı

Ağlama kız gelin yazın bu imiş

Anan seni has dağında haşlamış

Zülfünü gül dalında ıslamış

Anan seni iller için beslemiş

Ağlama kız gelin yazın bu imiş⁴³

Yine kınalarda söylenen bir uzun havadır: (ağız)⁴⁴

Sofraya düzdüm kaşığı

Hopladım geçtim eşiği

Bir kız evin yakışığı

Verme beni deveciye

Baba ekmeğin yok muydu

Bir kız bir eve çok muydu

Gelin oldum gidiyorum

Hiç mi menendim yok mudu

⁴² Keçik, *Kültür Kasteli X- Kilis Türküleri*, 27.

⁴³ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 7.

⁴⁴ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 28.

Bir balıkçıl kağıt kaçtı fesimi
Çok çağırdım balıkçıla eşitmedi sesimi
Dört gaziler giden Esmâ kimindir.
Gide gide önümüze bir harabe han geldi
Ağlamaktan ala göze kanlı kanlı yaş geldi⁴⁵

Uvak örün bu gelinin saçını⁴⁶
Kınalayın ağ elinin içini
Bugün burda yarın çeker göçünü
Şen ol yaylam şen ol var bundan böyle
Anası kızını geçer mi söyle

Ufak örün bu gelinin saçını
Kınalayın ağ elinin içini
Bugün burda yarın çeker göçünü
Şen ol yaylam şen ol var bundan böyle
Anası kızından geçer mi söyle⁴⁷

Elhan kınalarda ve düğünlerde enstrüman çalıp yöresel ezgileri okuyan yerli sanatçılar olduğunu belirtmiştir⁴⁸. “Kadın kınalarında ve düğünlerinde eskiden kokulu şeker, defçi periş, defçi zennüp, son zamanlarda ise kör elif çalar söylerdi. Kent merkezinde incesaz ekibi yani klarnet, cümbüş, keman ve ritim saz bunlar başrollerde hatta bunları icra eden insanların adlarını da biliyorum ben mesela kör Ergin diye biri var ben çocukluğumdan da hatırlıyorum gençliğimde lise yıllarımda da vardı uzaktan bize akraba da olur çok soylu bir ailenin çocuğu, iki gözü görmediği için körler okulunda öğrendiği bu enstrümanla hayatını kazanıyordu (kız ismet). Yine kör elif var mesela bakın körlerin rehabilitasyonu da sağlanmış böylelikle bunlar eğlence hayatında işi tabi maddi şeyle, kendilerini geçindirebilmek için böyle bir eğlence şeyini yapıyorlar. Kadınların kına gecesi adı altında Kör elif diye bir bayan vardı hem tef darbuka çalar hem de söylerdi hatta her oynayacak olan kadın gider kulağına fısıldar türküsünü o türküye göre ya da bayanın sesini duyunca senin türkün bu derdi. O sabahtan akşama kadar radyoda kulağını diker dinlerdi muazzam bir repertuarı vardı iki gözü de ama koluna kocasına girer getirir eğlence yapılacak yere giderken de kocası götürürdü. Erkeklerde ergin azaz kör ergin vardı. Nessüm diye biri var bu da keman çalar söyler. Türk halk sanat dini ayırmazdı. Ökkeş Hoca hepsinde kullanılan makamlar aynı derrdi halk müziğinde kerem şeyde hüseyini halk müziğinde garip sanat müziğinde hicaz mahur rast halka müziğinde müstezet ama aynı makamlar.”

⁴⁵ Keçik, *Kültür Kasteli X- Kilis Türküleri*, 31.

⁴⁶ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 89.

⁴⁷ Keçik, *Kültür Kasteli X- Kilis Türküleri*, 25.

⁴⁸ Uğur Elhan, Kişisel Görüşme, 22 Ekim 2022.

Bayrak Dikme

Düğünden sonra 1 hafta boyunca düğün bayrağı evlenen çiftlerin odasının damına dikilir. Bir hafta sonunda gençler bayrağı alıp dama çıkarlar, halay tutarlar, başa türküyü iyi çağıran birini koyarlar. Başta duran kişi ayrı ayrı ezgilerle gönül manileri söyler. Düğünde bayrak dikme sırasında karşılıklı söylenir. Erkekler yoh yoh çağırırken kadınlar zılgıt çalar. Sallan da yeri koro gençler çevirme yaparlar⁴⁹. Bayrak dikme türküsü⁵⁰:

Solo: Çot sürerim yerim bor

Öküzümün biri tor

Bizim köyün kızları

Kimi topal kimi kör

Koro Amman hızmalım amman

Sarı çizmelim amman

Alnı yazmalım amman

Göç

Göçlerin yaşandığı bölgelerde kültürel öğelerin birbirlerine temas etmesiyle yeni kültürleşmeler olduğu bilinmektedir. Kilis'te coğrafi konumu itibarıyla tarih boyunca ve günümüzde hâlâ sıkça göç alan bir bölgedir. Tarihteki göçlerden biri olan Horasan yöresindeki Türkmen oymakları 13. yy. da Osmanlı'nın gönderdiği Yusuf Paşa tarafından Anadolu'ya göç ederler. Türkmenler Horasandan Çolaba göç ettirilirken 40 köy kadar Türkmen Sivas'ta iskân ettirilmiştir. Bu sebeple Kilis türküleriyle Sivas türküleri benzerdir. Yöre tarihindeki göçlerin adı iskândır. Türkmen iskânı üzerine ezgiler vardır, iskân havası olarak da geçer⁵¹.

Evvel gelişle iskân olanda

Dağıttın colabı sen abbas paşa

Dört yanımız döndü kara dumana

Dağıttın colabı sen abbas paşa

Cülhe⁵²

Kilise özgü el sanatları veya geçim kaynakları üzerine de bazı türküler söylenmiştir. Kilis ağzında dokumacı demektir. Bu türkü söylenirken dokuma tezgahından yansıma ritmik sesler duyulur.

Cülhe çukurda mısın bee kele cülhe

Kaygı fikirde misin işin gücün rast gele

Eller gitti hamam bee kele cülhe

Sen hâlâ burda mısın işin gücün rast gele

Zeytinyağı Üzerine

⁴⁹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 87.

⁵⁰ Keçik, *Kültür Kasteli X- Kilis Türküleri*, 35.

⁵¹ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 28.

⁵² Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 38.

Taze zeytinyağı mahşerden (zeytinyağının üretildiği yer) gelince yörede gerebiç tatlısı yapılır işte tam bu sırada dilenciler kapı kapı dilenirken şu türküyü söylerler⁵³:

Aktaş kaldırsalar

Yılanı öldürseler

Küçükten yar seveni

Cennete gönderseler

Bağlama: Gındır gındır gındır ağa gerebiç paşa gerebiç

Tango

Tango, Kilis'te kırmızı sarı açılan gül cinsine verilen addır. Çabuk açılır ve ömrü kıssadır. Tango bu türküde bir simgedir⁵⁴.

Kuyu dibinde kuyu

Uyu meleğim uyu

Yarime sarhoş derler

İçtiği üzüm suyu

Bağlantı: Tangolara gideceğim hoş şinanay

Ben bir tango olacağım vay şinanay

Kilisin Bağları

Kilis'te önemli bir kültür olan bağlar üzerine de türküler söylenmiştir⁵⁵:

Kilis bağlar ülkesi

Bağlar üzüm bölgesi

Üstündeki salkımlar

Bu senenin meyvesi

Bağlantı: Gel güzel kilisli kız

Çiçeklerden hisli kız

Beyaz kuğular gibi

Kirpikleri sisli kız

Ramazan Ayı Üzerine

Ramazan ayında mahalle sakinlerini sahura kaldıran kişilere halk tarafından Söhürcüler denirdi. Söhürcüler ellerinde zilli tef, darbuka ve değnekleriyle birlikte kapıya vurarak mahalle sakinlerini sahura kaldırırlardı. Şu maniyi okur ve ev sakinlerinden para, üzüm, incir, simit, zeytinyağı alırlardı⁵⁶.

Uyan aşam, uyan aşam

---

⁵³ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 42.

⁵⁴ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 52.

⁵⁵ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 64.

⁵⁶ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 9.

Kadife yastığa dayan

Miski amberlere boyan

Uyan ağam, uyan ağam

Doğum

Hayatın en önemli anlarından olan doğum hadisesi üzerine de maniler ve türküler mevcuttur. Doğum sonrasında lohusa ve bebek için dökülen kurşun ritüeli esnasında okunan bu tekerleme⁵⁷:

Ya Hazreti Nebi Ya sitti Fatıma Ya hazreti Zeynep Ya Asiye Değirmenden yük gelenden Damda loğ çekenden kızamıklı gelenden hasta gelenden üç eşiten beş beşikten yaman sözden kırkın alakası kalmadı.

Sünnet

Veya sünnet düğünlerinde sünnet kınası kendi aralarında saz eşliğinde türkü oyun mâni ve zılgıtlarla kına yakarlar, ince çalgı keman cümbüş ud tef darbuka gelir saz çalınır türküler söylenir⁵⁸.

Vefat

Vefat anında ise ağıtlar söylenmiştir. Kilis yöresinin ünlü Halil Ağası vurulunca anası Gâvur Dağındaki bir kadına parasıyla aşığıdaki ağıtı okutmuşlardır.

Şu yalan dünyada aslan yiğitti Felek koymadı da tez günden gitti Derviş Paşa sana çok zulmetti Düşman kalsaydın sen Halil ağa.

Ölüsü Gaziantep’in allaben semtinde dolapta bulunan bir genç için ise bu türkü yakılmıştır⁵⁹.

Lüberde

Makaram sarı bağlar

Kız söyler gelin ağlar

Niye ben ölmüş müyem

Asyam karalar bağlar

Bağlantı: Lüberde, lüberde

Zülüf gerdana perde

Devriyeler sardı da bizi

Nedem kaderim böyle (Allaben kimi yerde)

1952 yılında Gergiden deresine düşüp boğulan Zeynep’e Hafız Mehmet Ağa tarafından yakılan ađıt⁶⁰:

Zeynep sele getti yirmi yaşında

Kudretin kalemi vardı kaşında

İsmi yazılırdı mezar başında

Mirazı karnında kalanım yeri

⁵⁷ Keçik, *Kültür Kasteli X- Kilis Türküleri*, 37.

⁵⁸ Keçik, *Kültür Kasteli X- Kilis Türküleri*, 42.

⁵⁹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 60,62.

⁶⁰ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 95.

Gergidene düşüp ölenim yeri

Ayrılık/Hasret

Kavuşamayan aşıklar için de türküler yazılmıştır. Yester adında bir Ermeni kızı ile Kilisli Müslüman bir gencin hazin aşk öyküsünü anlatan aşağıdaki ağıt türkü Yester'in Ermeniler tarafından öldürülmesi üzerine yakılmıştır.

Yester ölmüş kağın gidek mezara

Yester seni oğradılar nazara 50

Yine kavuşamamış aşıklar, ölen genç kızlar için de yazılan ağıtlar vardır, 90 95

Sf 90 Tekkuş Halil tarafından öldürülen Sibar gelinin öyküsü: Sibar Ağıtı.

Anadolu'nun mitolojisinde geyik ceylan önemli bir yer tutar. Kilis'te ceylan, ceren şeklinde söylenir. Kilis yöresinde bu hayvanın bol olduğu biliniyor. Ceren türküsü de Kilis yöresinin en eski türkülerindendir. Gerdaniye makamında bir uzun havadır⁶¹.

Şu cerenin kaşı gözü sürmeli

Şu cereni nerde bulup sevmeli

Şu cereni sevdiğine vermeli

Sabahtan karşıma çıktı bu ceren

Aklımı başımdan aldı bu ceren

Karacaoğlan

Ünlü halk ozanımız Karacaoğlan'ın Kilis yakınındaki hapse köyünde yaşadığı ve bir ezgisinde geçen Akpınar'ın Kilis'in mesire yeri olan Akpınar olduğu söylenir⁶².

Aşına da Karacaoğlan aşına

Yeni girmiş onüç ondört yaşına

Irak değil akpınarın başına

Durna yârin selam saldı gel deye

Musabeyli ilçesi sakinlerinden Çavışlı Türkleri, Karacaoğlan'ın Çavışlı oynağından olduğunu ve Zobular köyünde doğduğunu söyleyerek ozanın ezgilerinde kullandığı Kilis yöresi ağız özelliklerini (gursaksız, ökçesiz, ecel, kelli) örnek gösterir.

Evlıya Çelebi Seyahatnamesi'nde Kar'oğlan 17. yy da yaşamış bir bestecidir. 1950'lerde Şadan adanalı tarafından okunan Karoğlan türküsü o dönem popüler olmuştur. Karoğlan mı Karacaoğlan mı olduğu Fuat Köprülü ve İshak Refet İşıtman arasında tartışma konusu olmuştur, İşıtmana göre bir Türkmen türküsüdür. Karoğlan karacaoğlan değildir. Bu türkü her ne kadar TRT'de Nizip adına tescilli ise de Kilis'e aittir. Çünkü 'deyişat formunda' karşılıklı, seyirlik-oyun-öykünme, saz-söz eşliğinde icra edilen diğer Kilis türküleri

⁶¹ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 102.

⁶² Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 63.

gibidir. Kilise ait “*aman kelo söyleme, kız sana nişan gelmişler, amanın da amti, değirmenci hello, bayrak dikme*” gibi türkülerle aynı karakterdedir ve Kilis'te söylenen en eski türkülerdendir⁶³.

Kız: Kar'oğlan 70

Kar'oğlan: Heh Hanım kız heh canım kız

Kız: Ondan m'isteng K'aroğlan

Bundan m'isteng Kar'oğlan

Bende de güzel gözler var

Bundan m'isteng Karoğlan?

Mahpushane Üzerine⁶⁴

Akşam olur mahpushane kitlenir

Mahpushane içinde bir derin kuyu

Kuyudan çekerler anam buz gibi su

Ne iş var ne güç var hamen yat uyu

Bağlantı: Anam aman mahpushane ah senin elinden

Kurtulamadım gardiyan vah senin elinden

En Çok Bilinen ve Söylenen Kilis Türküleri⁶⁵

Ah suyolu

Atım kalk gidelim halep elinden (barak havası)

Atına binmiş de elinde dizgin (Şahin Bey ağıtı)

Bahçeden hudar geldi

Aşık garip

Bahçede mış mış

Badeli nahsen (uzun hava)

Bey mayıl (barak ağıtı)

Bilal bey ağıdı

Bir bölük Ağca kızlar

Ceren

Cumbullu

Çadır altı minare

Dama kurdum çatmayı

---

⁶³ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 69.

⁶⁴ Keçik, *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*, 73.

⁶⁵ Muhtar, *Kilis Halk Kültüründe Türküler*, 36.

Dama vurdum bir depik
Damdan dama Hopladım (kelo türküsü)
Deli Emine
Deniz dibi tekneli
Dershanede üşüdüm
Dolambaç dolambaç dolambaca
Dumana Oğlum Muhammedim (barak ağıt)
Dut ağacı değilim
Elma tekerlendi yar
Evinin önüne bağlamış sicim (barak havası)
Evlerinin önü dardır geçilmez
Evlerinin önü iğde değil mi?
Ezo gelin (barak ağıt)
Fattuma
Gerebiç türküsü
Git kaleden kar getir
Ha leyla ha da mecnun
Hastayım yokuş çıkamam (barak ağıt)
İğne attım tarlaya
İndim geldim Hamadan
İndim kuyu dibine (tango)
Kalayla da küçük hanım kalayla
Kalk gidelim haco gelin (barak ağıt)
Karanfil deste gider
Karaoğlan
Karataşın tepesi
Karanfilim çiçek açmış
Karpuz kestim sulandı
Karşıdadır evleri imanım aman
Kilis bağlar ülkesi
Kilisten çıktı da oniki atlı (barak ağıt)
Kunduruma kum doldu
Küçük gelin
Leblebi koydum tasa doldurdum basa basa

Lingo lingo şişeler

Makine kanlı makine (barak havası)

Narlıca suyu

Ocak başı mermeri

Sarı gelin

Siniye koydum erik

Sultanın giydiği hareli kumaş

Süt içtim dilim yandı

Şişmanım

Ufacık taşınan kale yapılmaz

Yesterin türküsü

Yoğurt koydum dolaba

Zeytin yaprağı yeşil

Zeynebim (barak ağıt)

3. KİLİS'TE DİNÎ MÜSİKÎ

Kadim bir tarihî geçmişe sahip olan Kilis ili gerek medeniyet gerek de kültürel anlamda köklü bir yapıya sahiptir. Kadim medeniyetleri bünyesinde barındırmış olan coğrafyası itibarıyla da bir geçiş noktasında olan Kilis ili, tarihi ve kültürel olarak kozmopolit bir toplumsal yapıya sahiptir. Kadim tarihi M.Ö. 3000 yıllarına dayanan Kilis ili Hititler, Persler, Romalılar, Memlûklüler gibi köklü medeniyetlerin egemenliğinde kalmış, 1516 Mercidâbık Savaşı'yla Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bulunduğu coğrafya itibarıyla kültürel etkileşimin de fazla olduğu bir il olan Kilis, sahip olduğu kültürel yapısıyla gerek sanat gerek edebiyatta hatırı sayılır bir birikime sahip olmuştur.

Kilis'i özel kılan coğrafi ve tarihî konumu inanç noktasında da birikime sahip olmasına olanak sunmuştur. Şehirde bulunan dînî yapılar bu birikimin en bâriz göstergeleridir. Mevlevîhânesi, tekke ve medreseleriyle Kilis şehri farklı tarikatların bir arada da olabildiği bir şehirdir. Dini mûsikî kültürü açısından Kilis ilini değerlendirecek olursak tarihî yapıların bize burada mevcut olmuş veya olmakta olan bir kültürü kanıtladığı görülmektedir. Kilis'te var olmuş ya da hâlâ mevcutta var olan tarikatları, dini çeşitliliğini de göstermektedir. Kilis'te var olan Mevlevîhâne burada geçmişte mevcut olan bir Mevlevî kolunu ifade etmektedir. Şehirde gözlemlenen Kâdirî, Rıfâî mezarları da aynı şekilde bu tarikatların bir zamanlar yahut hâlen burada mevcut faaliyetlerini sürdürdüklerini kanıtlar niteliktedir. Ancak toplumda gelenekleşen bazı dini mûsikî uygulamalarını da gözlemlemek mümkündür. Tekke ve zâviyelerin kapatılması gözlem yapılması ve araştırılması açısından veri sunamasa da geçmişte bunların varlığını sürdürdüklerini kanıtlar nitelikte olan deliller Kilis'te mevcut olmuş olan çeşitliği ortaya koymaktadır. Kilis halkı dini mûsikîye dair yapılan uygulamaları daima takip etmiş ve yoğun bir ilgi göstermiştir. Bu tutum ve davranışlar zamanla yok olmasını kısmen de olsa engellemiştir.

Kilis ili gelenek ve kültürünü inançla yoğuran dini mûsikî uygulamalarını korumaya çalışmış ve buna teveccüh etmişlerdir. Bugün dahi Kilis minarelerinde başka illerde gözlemlenmeyen dînî gelenekler yaşatılmaya devam etmektedir. Bu durum Kilis insanının kültürel olarak kendini, inancının etrafında birleştirdiğini göstermektedir. Mûsikînin toplumsal olarak birleştirici yönü Kilis halkında da vukû bulmuş,

insanlar gerek dini inancı açısından gerekse estetik zevkleri için mûsikî etrafında birleşmiş ve kendine özgü müziğini icra etmiştir. Mûsikînin oluşturduğu sanatsal ve inançsal birliktelik Kilis toplumundan Alaeddin Yavaşca, Bekir Vahid Efendi, Zihni Baba, Abdullah Serbest Tazebay gibi mûsikîşinas isimlerin çıkmasına, yetişmesine zemin hazırlamıştır. Yetiştirdiği mûsikîşinaslar ile Kilis, mûsikî mirasını yaşatmaya çalışmaktadır.⁶⁶

Dini mûsikînin icra edildiği alanlar olan cami ve tekkeler noktasında zengin bir yapıya sahip olan Kilis ilinde icralar da camilerde sala, ezan, dua, tekbir, tevşihler tekkelerde de ilahi ve nefeslerle yaşatılmaya çalışılmıştır. Cami mûsikîsinin Kilis'e özgü örneklerini gözlemek mümkündür. Halkın tevaccühü dini mûsikî kültürünün yaşatılmasına ve sonraki nesillere aktarılmasını sağlamıştır. Örneğin Kilis'e özgü olan "Âmin Çağırma" geleneği Kilis Ulucamii'nde çocuklar eşliğinde yapılarak bu kültürün unutulmamasını sağlamıştır. Bunun gibi birçok örnek, uygulanmaya devam edilmekte ancak bazıları ise unutulmaya yüz tutmaktadır.

Tekkeler dervişin seyr-i sülûkuna devam ederken bir yandan da kabiliyetleri doğrultusunda sanatsal faaliyetlerini de icra edebilmelerine olanak sağlayan mekânlar olmuştur. Dönemin güzel sanatlar fakülteleri diye tabir edilmesi yanlış olmaz. Büyük şair, bestekâr ve hattatlarımızın derviş olması ifade edilen tabiri destekler niteliktedir.⁶⁷ Dervişân kabiliyet ve ilgilerine göre hat, mûsikî gibi sanatlara yönelmiş besteler yapmış ve icra etmişlerdir. Tekkelerde icra edilen ilahi, tevşih gibi formlar dervişânın da bu noktada kendisini geliştirmesi için örneklik teşkil etmiştir. Kilis'in bünyesinde barındırdığı Mevlevîyye, Kadiriyye ve Nakşibendiyye tarikatlarına ait ritüeller Tekke mûsikîsi örnekleri olarak gösterilebilir.

3.1 Kilis ve Mevlevîlik

Kilis Mevlevîhânesi, Yavuz Sultan Selim Mercidâbık'da Mısır Çerkes Kölemen ordularını mağlup edip Kilis Osmanlı sınırları içine girdikten 10 yıl sonra inşa edilmiştir. Bu sebepten dolayı yarı Arap yarı Osmanlı mimarisinin izdivâcından ortaya çıkmış kıymetli bir tarihî yapıdır.⁶⁸

İbrahim Hakkı Konyalı'nın Kilis Tarihi isimli kitabında Mevlevîhâne hakkında şunları aktarır: "Mevlevîhâne eşsiz bir yadigârdır. Dillere destan gül bahçesi, bitişiğindeki türbesi, misafir odaları, dinlenme yerleri, mutfağı, şeyh ve hizmetliler meşrutaları, havuzu fiskiyesi ve kabristanı yok olmuştur. Burası Mevlevîhâne'nin semâhânesi ve mescididir. Tekke yok olmuştur. Eskiden karşısında (kuzey) şimdiki Hükümet Konağının yerinde Bey Sarayı vardı.

Kapının üstünde 0.45*1.10m ebatında bir kitâbe taşı vardır. Taşın iki tarafı boşluktur. Burasının evvelce çini veyahut renkli taşlarla süslenmiş bulunması mümkündür. Burada devrinin güzel bir sülûsü ile dört satır hâlinde Arapça şu 12 mısralık kitabe bulunur. Zikir yeri, âşıklar yurdu, fazilet pınarı, ülük sahiplerinin incekleri, eğlenecekleri yerdir. Âşıklar kâbesidir. Etrafını tavaf ediniz. Burası ibadet edenlerin karargâhı, dergâhıdır. Yiyeceği, içeceği boldur. Her türlü güzellik vasıfları bulunan bir yerdir. Geleceklerin mağarasıdır (dinlenme yeri). Vaktin beyi mü'minlerin emiri Abdülhamid Murtaza'nın himmetiyle ve parasıyla yapılmıştır. Biz Tanrı'nın (iyi amel sahiplerinin ecirleri ne güzeldir) ayetini okuduk. Bu tarihi yazan, Tanrı'nın şu ayetine işaret ederek dedi ki, buraya emniyetle, selamete giriniz."

Kitâbenin son tarih mısraı ebced hesabına vurulunca 932 rakamları bulunur ki, dergâh 1525 Miladi yılında vakfın beyi ve mü'minlerin emiri Abdülhamid Murtaza tarafından yaptırılmıştır. Halk arasında

⁶⁶ Yunus Aslan, *Kilis'te Dini Mûsikî* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Thesis, 2022).

⁶⁷ Mustafa Kara, *Tasavvuf ve tarikatlar tarihi* (Sultanahmet/İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014).

⁶⁸ Orhan Cezmi Tuncer, "Kilis Mevlevihanesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi [Selçuk Üniversitesi] II/2 (1996), 259-281.*

Mevlevîhâne veya beyaz kesme taşlardan yapıldığı için “Ak Tekke” olarak bilinir. Evliya Çelebi’nin cümle kapısının üzerindeki kitabaden söz ederek dergâhın Kethudâyeri Ali Ağa’nın hayrâtı olduğunu bildirmektedir.⁶⁹

Canbolatoğlu Hüseyin, sarayda yetiştirilip bu bölgeye idareci olarak gönderilmiştir. Mevleviliğin, Hüseyin Bey’in babası günlerinde buraya kadar uzanıp, bir Mevlevihane gerektirecek kadar yaygınlaştığı, kendisinin de buna, lakaplarıyla anılacak cami ve buna bağlı yapılar yaptırması o tarihlerde Kilis’te Mevleviliğin ne kadar da rağbet gören bir konumda olduğunu göstermektedir.⁷⁰

Mevlevîhâne hem tasavvufi bir seyri sülûk ile meşgul olmak isteyen dervişler için bir merkez olsa da aynı zamanda devrinin sosyal faaliyet alanları olmaları açısından toplumsal birleştirici bir unsurdur. İnsanlar dergâhlarda zikirler, sohbetler ederek toplumsal bağlarını da güçlendirirler. Bu sebeplerden dolayı halk daima dergâhlara önem atfederek dergâhın gerek îâşesi gerek diğer ihtiyaçlarını karşılamayı, gidermeye çalışmışlardır. Bu çabaların da en önemlileri dergâhlara bağlanan vakfiyelerdir⁷¹. Kilis Mevlevîhânesi’nin de kendisine tahsis edilen üç vakfiyesi mevcuttur. Bunlar Seyyid Şeyh Mehmed Efendi’nin bir ve Seyyid Ahmed Sabuhi Dede’nin iki olmak üzere üç vakfiyesidir. Günümüzde vakfiyesine ulaşılamayan bazı hayırseverlerin vakıfları da mevcuttur.⁷²

Mustafa Sakıp Dede’nin Esrar Dede’den naklettiklerine göre Mevlevîhâne’nin ilk şeyhi Kilisli Fakrî Ahmed Dede olup Halep Mevlevîhânesi kuruluncaya kadar Kilis Mevlevîhânesi postnişini olmuştur. Kuruluşundan itibaren XIX. yüzyıla kadar pek bir bilgiye ulaşılamayan Mevlevîhâne’nin postnişinliğine XIX. yüzyılın ikinci yarısında Abdulgani Dede ve oğlu Ahmed Sabuhi Dede geçmiştir. Ahmed Sabuhi Dede, I. Dünya Savaşı’nda Şam’a giden gönüllü Mevlevî alayına 31 dervişiyile katkı sağlamıştır.

Kilis Mevlevîhânesi’nin son şeyhi Sabuhî Dede’nin oğlu olan Abdulgani Dede (Abdulgani Tevfik Gündüz) olmuştur.

Mevlevîhâne’de yapılan âyinler hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bunun sebebi geçmişte yapılan mûsikî eğitimlerinin veyahut icralarının şifâhî olarak meşk usulüyle yürütülmesinden kaynaklı olduğu söylenebilir. Yunus Aslan’ın Kilisli Mehmet Atik ile Kilis Mevlevîhânesi hakkında yaptığı röportajdan aktardıkları şunlardır: “Kilis’teki Mevlevîhâne uzun süredir işlevini yitirdiği için şahsen şahit olduğum veya katıldığım bir faaliyet olmadı. Fakat rahmetli babam Hüseyin Atik’ten duyduğum kadarıyla Mevlevîhâne’de Mevlevîlik’in âdâb ve erkânlarının yanı sıra mûsikî eğitimi de verilirdi. Yeteri kadar beceri kazanan öğrenciler mutrib heyetinde yerini alır ve Mevlevîlik’in kendine özgü tavrı içerisinde icrâ edilen âyinlere eşlik ederdi.

Zamanın şartları dâhilinde ney, rebap, kudüm, kanun, ud vb. çalgı aletleri kullanılırdı. Tabi uzun süredir mescit olarak kullanıldığı için çoğu kimsenin Mevlevîhâne’ye dair bildiği pek bir şey yoktur. Özellikle şimdiki nesil için maalesef yanından geçilen sıradan küçük bir yapı mahiyetindedir. Oysaki zamanında bölgenin en önemli üç Mevlevîhâne’sinden birisi olup muhterem zatlar idaresinde güzelliklere mesken olmuştur.”⁷³

⁶⁹ Sezai Küçük, *XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevleviler.*, ; (İstanbul : Marmara Üniversitesi, Thesis, 2000) ((TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)).

⁷⁰ Tuncer, “Kilis Mevlevihanesi”.

⁷¹ Yusuf Küçükdağ, “Kilis Mevlevîhânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Osmanlı Araştırmaları (Dergi)* 24 (2004), 257-287.

⁷² Metin Akis vd., *Kilis Vakfı ve Vakfiyeleri* (Kilis: Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015).

⁷³ Aslan, *Kilis’te Dini Mûsikî*.

Cumhuriyet meydanı açılırken derviş hücreleri, şeyh dairesi ve dükkânlar yıktırılıp semâhânenin güneyine havuzlu bir park yaptırılmış, semâhâne ise İstiklal Savaşı sırasında Atatürk tarafından toplantı yeri, 1972'ye kadar zeytinyağı deposu, bir süre kütüphane ve 1994'ten itibaren bir ara mescid olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁴

3.2 Kilis ve Nakşibendiyye

Kilis ve Nakşibendiyye tarikatı denilince akla Kilisli Abdullah Serbest Efendi gelmektedir. Abdullah Serbest Efendi 1819-1882 tarihleri arasında yaşamış olan Nakşibendî şeyhidir. Başlangıçta tasavvufa ilgi duymayan Abdullah Serbest Efendi, Mekke'ye gittiğinde (1846) Nakşibendî müceddidî şeyhlerinden Muhammed Can ile tanışmış ve ona intisâb etmiştir. Seyri sülûkunu tamamlayıp icazetini alan Abdullah Serbest Efendi irşad göreviyle Kilis'e gönderilmiştir. 1858 yılında Kilis'e gelerek burada bir tekke inşa etmiştir ve ölümüne kadar tekkenin şeyhliğini yapmıştır. Oğlu Mehmed Vakıf Efendi seyri sülûkunu Ahmed Hamdi Efendi'nin yanında tamamladıktan sonra tekkenin meşihatını üstlenerek tekkelerin kapatıldığı tarihe kadar bu görevi üstlenmiş ve bizzat kendi isteği doğrultusunda tarikat silsilesi onunla son bulmuştur.⁷⁵

Abdullah Serbest Tazebay Efendi'nin mûsikîye karşı müspet bir bakış açısı olup etrafındakileri mûsikîye teşvik etse de tekke içerisinde yapılan zikir ve sohbet halkalarında mûsikîye çok yer verilmemiştir. Nakşibendiyye tarikatının prensipleri doğrultusunda zikirler hafî zikir olarak ifa edilmiştir. İsm-i Zât zikri ve Nefy-ü İsbât zikri ile topluca icra edilen tarikata has olan Hatm-i Hâcegân zikri en sık uygulanan zikirler olmuştur.⁷⁶

Tekke'de günümüzde herhangi bir faaliyet yürütülmemektedir. Kilis ilinin mânevî ziyaretgâhları arasında önemli bir yerdir.

3.3 Kilis ve Kâdiriyye

Kâdiriyye tarikatının Kilis'teki faaliyetleri, Kâdiriyye tarikatının Rezzâkiye koluna mensup olan Şeyh Hüseyin Efendi ve yeğeni Şeyh Mustafa Kahraman Baba önderliğinde kurulan tekkede yürütülmekteydi. 15 Temmuz öncesi ve sonrasında yaşanan süreçte dini gruplara karşı takınılan menfi tutum, davranış ve düşünceler sebebiyle tekke faaliyetlerini günümüzde kapalı olarak yürütmektedir. Bu sebepten dolayı gözlem yapmak da mümkün olmamaktadır. Geçmişe yönelik edinilen bilgiler ışığında tarikatın faaliyetleri hususunda Yunus Aslan şunları aktarmaktadır:

“Zikir öncesinde, tarikat mensuplarının dergâha teşrifi ve zikre mânen ve rûhen hazırlık olması açısından Durak, Tevşih, Kasîde ve İlâhî okumaları yapılmaktadır. Sesi güzel ve kuvvetli okuyucuların def eşliğinde genelde tempolu olarak yaptığı icrâlar bazen diğer mensupların katılımlarıyla daha coşkulu bir hal almaktadır. İcrâ sırasında kurulan halkanın ortasında bulunan su kapları da bu tür meclislerde görülmesi olası bir durumdur. Zikir ise bütün mensupların katılımıyla sesli ve coşkulu bir şekilde yapılmakta olup halka içerisinde Semâ ve Devrân'a da yer verilmektedir.

Zikir öncesinde yapılan icrâlarda okunan eserlerin bazıları şunlardır;

- *Aşkın Sardı Ben Neyleyim*
- *Rabbu'l Âlemîn*
- *Senin Aşkın Değil midir*

⁷⁴ Ş. Barihüda Tanrıkorur, “KİLİS MEVLEVÎHÂNESİ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Kasım 2022).

⁷⁵ Nihat Azamat, “KİLİSLİ ABDULLAH SERBEST”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Kasım 2022).

⁷⁶ Aslan, *Kilis'te Dini Mûsikî*.

- Kerbelâ
- Sen Muhammed Mustafa'sın
- Zaman Ahir Zaman
- Mestü Hayranım
- Ya İlâhe'l- Kevni
- Ah Medine
- Ya İlâhî Sana Açtım Elimi
- Olmuşsun Dünyaya Hayran

Burada sıralanan eserler şahısların yanı sıra yerel grupların albümlerinde de yer almakta olup Kilis Kâdirî Dergâhı'nda da orijinali gibi söylenmeye çalışılmaktadır. Fakat okuyucuların halkın içinden olması sebebiyle telaffuz ve tempo farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Bu eserlerin daha fazlasına Kilis Kâdiriyye Dergâhı'nın sosyal medya hesaplarından ulaşılabilir.⁷⁷

Şekil 3: Uşşak- Senin Aşkın Değil Midir

UŞŞAK İLÂHİ
"SENİN AŞKIN DEĞİLMİDİR"

USUL: SOFYAN GÜFTE: ENVERİ

HÜ ÇOLUK

⁷⁷ Aslan, *Kilis'te Dini Müsiki*.

Şekil 4: Hicaz- Akan Sular Durulur Mu

HİCÂZ İLÂHİ
"AKAN SULAR DURULUR MU"

USUL: SOFYÂN GÜFTE: ANONİM
BETE : LÂ EDİRİ
DER. : YUNUS ASLAN

A KAN SU LAR DU RU LUR MU
YA RA PEY GAM BER YA RA SI
A MAN HAY DE ME YE GEL DİM
SA RI ÇI ÇEK HA ZAN O LUR
ME RA MİM HU DE MEK DE GİL

AL LAH Dİ YEN YO RU LUR MU YO RU LUR MU
BU NA DER MAN BU LU NUR MU BU LU NUR MU
HU DE YIP DÖN ME YE GEL DİM ME YE GEL DİM
AL LAH Dİ YEN GÜ ZEL O LUR GÜ ZEL O LUR
CE MA LIN DÖR ME YE GEL DİM ME YE GEL DİM

H.Çelik

4. DİNİ MÛSİKÎ FORMLARININ KİLİS ÖRNEKLERİ

4.1 Cami ve Tekke Mûsikîsi Formlarının Örnekleri

Camiler şüphesiz insanların Allah'a olan ta'zim ve muhabbetini sundukları, kulluk vazifesini hep beraber yerine getirdikleri mekânlardır. Topluca edilen ibadet, kulların yapacakları ibadetten lezzet ve manevî hissiyatlarını artırmaları için en elzem unsurdur. İslam dini de daima cemaat vurgusuna önem vermiş, ibadetlerin imkânlar ölçüsünde beraberce yapılmasını tavsiye etmiştir. İşte yapılan ibadetlerden alınan lezzet ve mânevî hissiyatı daha da ziyadeleştiren unsur şüphesiz mûsikîdir. Ludwig van Beethoven, "Mûsikî insanı Allah'a en ziyade yaklaştıran unsurdur ve bu açıdan tüm bilgilerin, bütün felsefelerin üzerindedir." der ve Mevlâna Celaleddin-i Rumi ise "Mûsikînin ancak Allah âşıkları için ruhun gıdası" olabileceğini ifade ederken mûsikînin insanoğlu için ne kadar elzem ve önemli olduğunu söylemektedir.⁷⁸

Camilerde yapılan ibadet esnasında icra edilen formlar yörelere göre değişkenlik gösterebilmektedir. Kadim bir geçmişe sahip olan Kilis ilinin de kendine özgü cami mûsikîsi örnekleri mevcuttur. Bunları sırasıyla aktaralım:

Kilis'te Salâ Örneği

İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Rasulullah buyurdular ki: "Kıyamet günü bana insanların en yakını, bana en çok salavât okuyandır." ve yine Hz. Enes'ten rivayet edildiğine göre Resulullah şöyle buyurdular: "Kim bana bir kere salât okursa Allah da ona on salât okur ve on günahını affeder, (mertebesini) on derece yükseltir." Anadolu insanı Hz. Muhammed'e olan sevgi ve muhabbetini daima kalbinde diri tutmaya çalışmış. Hz. Muhammed'in sevgisini muhabbetini kazanmak için de daima O'nu zikretmiş ve salât-u selam getirmiştir. Getirilen salât-u selamlar her yörede her kültüre özgü bir şekilde

⁷⁸ Ahmet Hakkı Turabi, *Türk din mûsikîsi el kitabı* (Balgat, Ankara: Grafiker, 2017).

yapılmıştır.⁷⁹ Peygamber sevgisini hayatında diri tutan, O’nun muhabbetini kazanmayı ümit eden Kilis halkı da kendine özgü bir biçimde Rasulullah’a salât-u selam getirmiştir. Salâlar hayatın içerisinde geniş bir yer tutmuş, pek çok alanda pek çok sebeplerle salâlar getirilmiştir. Bunlardan birisi de Cuma gününü haber vermek amacıyla Perşembe günü ikindi ve yatsı vakitlerinde verilen salâlardır. Bu uygulamanın amacı Müslümanlara sonraki günün Cuma olduğunu hatırlatmak ve maddi, manevi hazırlanmaları için bir hatırlatma yapmaktır. Kilis’te başka yörelerde benzerine rastlanmayan bir uygulama söz konusudur. İkinci ezanından sonra müezzin hangi makamda ezanı okuduysa salatı da ardından o makam ile yapar. Eğer makam bilgisine sahip ise müezzin, Osmanlı geleneği olarak ezanı da salâtı da Nevâ makamında icra eder. Yapılan salâtin amacı Müslümanlara bir sonraki günün Cuma olduğunu haber vererek hazırlık yapmaları gerektiğini hatırlatmaktır. İkinci ezanının ardından salâtı işiten halk Cuma gelmesinden dolayı bir bayram havasına girerek akşam gidilecek namaza hazırlık yapar ve bu sayede cumayı hem ruhen hem de madden temizlenerek karşılamak ister.⁸⁰

Yatsı namazı vaktine yarım saat, kırk beş dakika kala da müezzin tarafından bir salâtlama gerçekleştirilir. Müezzin ilk olarak (Allahümme yâ muhavvile’l-havli ve’l ahvâl, havvi’l-hâlenâ ilâ ahseni’l-hâl) diye giriş yapar ve bir kaside okur. Kasideyi bitirdikten sonra da aynı makamda bir ilahi okur. Eskiden bu uygulama çocukların da iştirâkiyle yapılır, kasideden sonra ilahiye caminin bulunduğu mahalledeki çocukların da katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Ancak günümüzde bu uygulama maalesef devam ettirilememektedir. Bunun sebebi çocukların camiye olan uzaklığı ve ezan ve salâların merkezi sistemden okunur olmasıdır. İlahiden sonra müezzin salâya girerek salâyı bitirir ve vakit gelene kadar cami içerisinde sohbetler yapılır, hayır ve hasenatı olanlar da onları dağıtır. Bu şekilde Cuma gününün bayram neşesi Perşembe gününden yaşanmaya başlar.

Kilis’te Temcid ve Münâcât Örneği

Kadim geleneğimizde minarelerden Rasulullah’a karşı yapılan salât-u selamların yanında Allah’ı övmek ve Allah’a yapılan ta’zimleri de ifade etmek üzere temcidler de okunmuştur. Kilis minarelerinden de aynı şekilde salâlarla beraber temcidler okunmuştur. Sahur öncesinde minarelerden okunan temcidler insanlara sahurun feyzini ve bereketini de haber vermektedir. Kilis’te okunan temcidler giriş kısmında okunan Arapça bölümü ifade eder. Devamında münâcât olarak kabul edilebilecek manzum şiirler, ilahiler ve salâlar okunur.

Yunus Aslan’ın Ömer Şekeroğlu ile yaptığı görüşmeden aktardıkları şunlardır: “Müezzin Efendi’nin minareden Salâ okumaya başlayacağını anladığım vakit evimin balkonuna çıkar, ses kayıt cihazımı hazırlarım. Müezzin Efendi okuduğunu ruhundan hissederek okumaya başladığında gökyüzünü seyre dalar, ay ve yıldızın aydınlattığı gecenin yaratıcısı olan Allah’ı hatırlarım. Rabbimizin bizi ne kadar çok sevdiğini, kendisinden başka sığınacak kapının olmadığını, dönüşün yine kendisine olduğunu hatırlarım. Müezzin Efendi’nin Salâsı bitince ses kayıt cihazımı kapatır, hanımla birlikte câmiye varırız. Mümkün olduğunca namazlarımı hanımla birlikte cemaatle kılarım. Namazdan sonra İmam Efendi’nin duasına iştirak eder, günahlarımı hatıra getirir, tövbe kapısında el açıp dilenirim. Umulur ki Allah bize rahmeti ile muamele eylesin.”⁸¹

⁷⁹ Fatih Koca, *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Salâlar ve Salavâtlar (Anadolu Örneği)* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Thesis, 2013).

⁸⁰ Aslan, *Kilis’te Dini Müsikî*.

⁸¹ Aslan, *Kilis’te Dini Müsikî*.

Şekil 5: Hüseyinî- Arayı Arayı Bulsam İzini

HÜSEYİNİ İLÂHİ
"ARAYI ARAYI"

GÜFTE: YÛNUS EMRE
BESTE : LÂ EDİRİ
DER : YUNUS ASLAN

SOFYÂN

♩

1 2

A RA YI A RA YI BULSAM İ Zİ Nİ Zİ Nİ
HAK NA SİP EY LE SE GÖR SEM YÜ ZÜ NÜ ZÜ NÜ
A Lİ İ LE HA SAN HÛ SE YİN AN DA AN DA
BİR MÛ BA REK SE FER OL SA DA GIT SEM GİT SEM

1 2

İ Zİ NİN TO ZU NA SÛR SEM YÜ ZÜ MÛ ZÜ MÛ
YA MU HAM MED CA NİM AR ZU LAR SE Nİ SE Nİ
HAK MU HAM MED CA NİM AR ZU LAR SE Nİ SE Nİ
SEV DA SI GÖN LÛM DE MU HAB BET CAN DA CAN DA
KA BE YOL LA RİN DA KUM LA RA BAT SAM BAT SAM

H.Çelik

Kilis'te "Âmin Çağırma"

Âmin çağırma, Kilis'te Ramazan ayının son Cuma gününde minarelerden okunan kasideler, methiyeler ve yapılan dualar arasında hazır bulunan çocuklarla beraber yapılan köklü bir ritüeldir. Duanın akabinde müezzinin işaretiyle çocuklar hep bir ağızdan üç kere "Âmiiiiin, Âmiiiiin, Âmiiiiiiiiin" diyerek yapılan icrâya iştirâk ederler.

Yapılan duaları ve "Âmin Çağırma"yı duyan Kilis halkı bayramın yaklaştığının idrâkine varır. Ramazan ayının bitmesinin verdiği hüznü, çocukların bayram neşesi eşlik eder. Bu köklü gelenek uygulanmamakla birlikte Kilis halkına hatırlatmak adına 2019 yılı Ramazan ayında Kilis Ulucamii'nde icra edilmiştir.⁸²

Kilis'te Cuma Namazı Musikisi Örneği

Cuma günü Cuma namazına bir saat kala Salâ okunur. Yukarıda Salâ kısmında belirtildiği gibi önce "Yâ muhavvile'l hâl" veya "Medet yâ sâhibe'l-imdât" girizgâhlarından sonra kaside okunur ardından ilahiler okunarak salâ verilir. Hutbe ve Cuma namazı müezzinliğinde diğer uygulamalardan farklı bir uygulama söz konusu değildir.

Bunun dışında Cuma günleri Sabah namazının farzından sonra esnaf ve cami eşrafı toplanarak Salât-ı Kemâliye halkası oluşturularak bir süre salât getirir ve dağılırlar.

⁸² Metin Mercimek, "Kilis'te 'Amin Çağırma' geleneği yaşatılıyor – Kilis Kent Gazetesi", *Kent Gazetesi* (03 Haziran 2019).

Kilis’te İstiğfâr

Perşembe günleri yatsı namazı kılındıktan sonra tesbihata müteakip yapılan istiğfârda farklılık gözlemlenmektedir. Kilis’te istiğfâr (halkın ifadesiyle nikah tazeleme) diye farklı bir uygulama vardır. İstiğfâr duası diğer uygulamalarla aynı şekilde yapıldıktan sonra en sonunda “Üşhidüküm zevvectü zevceti fe kabiltuha” duası okunup Bakara suresinin son ayetleri okunur ve istiğfâr sona erer. Buna benzer bir uygulama Antakya’da da görülmektedir. Bu uygulamanın sebebine bakıldığında Yunus Aslan’ın Sinan Nünükoğlu’yla yaptığı görüşmede şöyle açıklamaktadır: *“Bu uygulamaya nikâh tazeleme denilmesine bir sebep; Kilis’te yaygın olan zihniyete göre hafta içi olur ki hanımı ile münâsebetlerinde herhangi bir sorun yaşanmış ise Cuma gecelerindeki bu icrâ ile nikâh yeniden tazelenmiş kabul edilir. Bu anlamda özellikle Cuma gecesi Yatsı namazı Kilis için ayrı bir önem arz etmektedir. Buna istinâden yüzyıllardır bu gelenek böyle gelmiş ve devam etmektedir.”*⁸³

Kilis’te Tevhid (Töhüd) Örneği

Kilis’te cenaze merasimleri ve tâziye uygulamaları halk tarafından önemsenen ve uygulama noktasında titiz davranılan gelenekler olmuştur. Tâziyeler de Kilis’te bir haftaya kadar uzamakta ve merhumun eş, dost ve akrabaları tâziye yerine gelerek tâziyelerini sunar ve vefat eden kişinin yakınları tarafından verilen ikramdan istifâde ederler. Farklı bir uygulama olarak da tâziyenin son günü tâziye evinde ikinci namazına müteakip mevlid okunup yemekler ikram edilir. Aynı gün yatsı namazına müteakip de cenaze evine en yakın camide tevhid zikri yapılacağı minarelerden salalar ile duyurulur.

Vefat eden kişinin eş dost akraba ve komşuları o gece yatsı namazını eda etmek ve töhüd zikri için camiye gelirler. Cenaze sahipleri imkânları ölçüsünde gelen cemaate şerbet vs. ikramlarda bulunur. Yatsı namazı kılındıktan sonra imam, müezzin, misafir hocalar ve cemaat bir çember oluştururlar.

Oluşturulan çemberde zikre imam efendinin “Fa’lem ennhu” lafzı ile başlanır ve üç tesbih (99*3) makamlı bir şekilde okunur. İlk iki tesbihte Kilis’e özgü olarak Rast makamında ve Nim Sofyan usulünde çekilir. Üçüncü tesbihte ise makam değişerek perde yükselterek Uşşak makamında okunur. Yapılan zikir sonrası dua edilir. Dua öncesi kaside ve ilahi de okunabilmektedir. Duanın ardından imam efendi öncülüğünde Esmâ-i Hüsnâ okunur. Cemaatten biri de her esmâdan sonra “Celle Celâluh” diyerek imam efendiye eşlik eder. Esmâ-i Hüsnâ bitince imam efendi “Femen kâne fi kalbihî Allah” dediğinde cemaat hep beraber “Allahu Allah” diye karşılık verir ve tempolu bir şekilde zikredilir. Zikir bitirildikten sonra Kur’ân-ı Kerîm tilavet edilir. Yapılan duayla hâsıl olan sevap vefat eden kişiye hediye edilir. Camiden sonra katılmak isteyenlerle beraber imam efendi cenaze evine giderek Kur’an okur ve Fâtihâ ile tâziye sona ermiş olur.⁸⁴

⁸³ Aslan, *Kilis’te Dini Mûsikî*.

⁸⁴ Aslan, *Kilis’te Dini Mûsikî*.

Şekil 6: Rast/Uşşak- Töhüd (Tevhid) Zikri

RAST
"TEVHİD (TÖHÜD) ZİKİRİ"

NİM SOFYÂN DER: YUNUS ASLAN

LÄ I LÄ HE İL LAL LAH H.Çelik

UŞŞÂK
"TEVHİD (TÖHÜD) ZİKİRİ"

NİM SOFYÂN DER: YUNUS ASLAN

LÄ I LÄ HE İL LAL LAH H.Çelik

Kilis'te Mîrâciyye Örneği

İslam tarihinde, edebiyatında ve kültüründe Hz. Muhammed'in Mîrâc hadisesi manzum eserlere konu olmuştur. Kaleme alınan bu manzum eserlere de "Mîrâciyye" adı verilmiştir. Hz. Muhammed'e karşı beslenen yoğun sevginin bir tezahürü olarak yazılan Mîrâciyyeler, Mevlid gibi ilgi gören ve halk arasında unutulmaksızın okunan eserler olmuştur.

Kilis halkının da mutasavvıf şairlerinin şiirlerine Hz. Muhammed'in Mîrâc hadisesi konu olmuştur. Mîrâc hadisesini anlatan manzum eserler yazmayı ve Hz. Muhammed'e olan sevgi ve bağlılıklarını ifade etmeye çalışmışlardır.

Şekil 7: Sultâni Yegâh Mirâciye

SULTÂNİ YEGÂH
"MİRÂCİYYE"

GÜPTE : HÜSNÜ EFENDİ
BESTE : LÂ EDİRİ
DER. : YUNUS ASLAN

SOFYÂN

DOĞ DU ARŞ OS TŪ NE HUR Şİ Dİ
Rİ SA LET BU GE CE
OL DU HAY RET DE Hİ KŪF FA
Rİ CE HÂ LET BU GE CE ŞEH SŪ VA
Rİ BU RAK OL DU TAH Tİ RA SŪL
KİL Dİ Mİ RÂ
CE SA A DET LE SE FÂ RET BU
GE CE YA NE Bİ HŪS NŪ NA
ÇA RE ŞE Fİ
OL LŪ FEN ŞE Bİ
MER GU Bİ ŞE FA AT LE SE HA
BET BU GE CE İLÇelik

Kilis'te Mevlid Örneği

Mevlid kelime anlamı itibarıyla “doğum yeri/zamanı” demektir. İslâmî terminolojide ise Hz. Peygamber'in doğum zamanını ifade etmektedir. Peygamberimizi en güzel sözlerle övme geleneği Hz. Peygamber'in yaşadığı döneme dayanmaktadır⁸⁵. Hz. Muhammed hayatta iken kendisi için yazılan şiirlerden beğendiklerini mükâfatlandırması O'nun sevgisini ve muhabbetini kazanmak isteyen Müslümanları da bu konuda teşvik etmiştir. Hz. Peygamber'e övgü edebiyatının en çok benimsenen türlerinden birisi de mevlidler olmuştur. Hz. Peygamber'in doğumunu konu alan eserler yazılmış, bestelenmiş ve yüzyıllar boyunca okunmuştur. Mevlid edebiyatının en meşhuru şüphesiz Süleyman Çelebi'nin “Vesiletü'n-Necat” adlı eseridir. Bu eserin çokça rağbet görmesinin sebebi sehl-i mümtenâ vasfında yazılmış olmasıdır.⁸⁶

Bununla beraber Anadolu sahasında rağbet gören mevlitlerden birisi de Şemseddin Sivâsî'nin Mevlid-i Şerîfi'dir. Unutulmaya yüz tutan Şemseddin Sivâsî'nin Mevlid'i Kilis çevresinde hâlâ okunduğu görülmektedir. Yaklaşık 200 yıl öncesine kadar özel gün ve gecelerde, sünnet törenlerinde, düğün ve cenazelerde çokça okunan eser günümüzde bazı özel meclisler dışında okunmamaktadır. Mevlid-i Şerif dört bölümden oluşur ve bu bölümler sırasıyla Uşşak, Hicaz, Rast ve Hüzam makamlarında icra edilir. İlk bölüm öncesi aşr-ı şerif okunarak başlanır. Her bölüm aralarında geçiş için ilgili makamlarda ilahiler ve na'lar okunur. Son olarak dua edilerek mevlid merasimi son bulmuş olur.

Câbir Vak'ası ve Mu'cizât-ı Câbir

Kilis'te bazı özel meclislerde okunan Câbir b. Abdullah'ın evinde gerçekleşen mu'cizâtın en çok kabul gören rivayeti şöyledir:

“Câbir b. Abdullah, Resûlullah'ı (s.a.v.) eve yemeğe davet eder. Hz. Peygamber (s.a.v.) de falanca gün geleyim der ve dediği gün sahabeden bazı kimselerle haneye teşrif eder. Resûlullah'ı (s.a.v.) gören Câbir b. Abdullah çok sevinir ve ziyafet için bir kuzu keserek pişirmek için hazırlık yapar. Evin iki oğlundan büyük olanı küçük olana babalarının kuzuyu nasıl kestiğini göstermek ister ve küçük kardeşinin ellerini bağlayıp bıçakla boğazını keserek başını gövdesinden ayırır. Anneleri bu durumu görüp koşuşurken büyük oğlu da korkarak kaçışmaya başlar ve evin damından boynu üzerine düşerek ölür. Bu durum karşısında ne yapacağını bilmez halde olan anne, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) üzülmesin diye durumu kimseye aktarmaz. Fakat sofraya hazırlandıktan sonra yemeğe başlanacağı sırada Cebrâil (a.s.) gelir ve Peygamber Efendimize (s.a.v.) sofraya Câbir'in oğullarını da çağırması emrini iletir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) defalarca çağırmasına rağmen anne çeşitli bahanelerle gönderemez. Câbir. b. Abdullah, eşini sıkıştırır ve kanlı bir kilimin içinde iki evladının cansız bedenini görünce şaşkınlık ve üzüntü içerisinde Resûlullah'ın (s.a.v.) yanına döner. Israrlar üzerine Peygamber Efendimiz (s.a.v.) vahim durumu öğrenir. Çocukların başına gelir ve dua eder. Allah'ın izni ile iki kardeş birden ayaklanır ve hiçbir şey olmamış gibi oynamaya devam ederler. Sonrasında çocuklarla birlikte herkes sofrada buluşur ve yemekler yenilir. Câbir b. Abdullah'ın hanesi, sahâbenin gönlü şenlenir ve her hâl için Allah'a şükredilir.”

Kilis'te “Pafe Hoca” adıyla tanınan Mustafa İslamoğlu tarafından bu rivayet üzerine yazılan mücizât çokça icra edilmektedir. Serbest ölçüde icra edilen eserde iki kardeşin tekrar dirilişini anlatan beyitler tiz

⁸⁵ Ubeydullah Sezikli, “Besteli Mevlid Üzerine İki Yazma Eser”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 8/1 (01 Mart 2008), 41-67.

⁸⁶ Ubeydullah Sezikli vd. (ed.), *Makamlarla Türk din müsikîsi eğitim seti: = Turkish religious music education set with maqams* (İstanbul: DM Kitap [u.a.], 2012).

seslerle okunarak hazır bulunan cemaatin de salavât getirmesiyle gerçekleşen mucizeye şahitlik edildiği simgelenir.⁸⁷

Şekil 8: Uşşâk- Mu'cizât-ı Câbir

UŞŞÂK
"MU'CİZÂT-I CÂBİR"

NİM SOFYÂN GÜFTE: LÂ EDRİ
DER. : YUNUS ASLAN

EY CE MA AT SIDK İ LE GÜŞ EY LE YIN
SON NE FES TE KİL KE REM BU ÜM ME TE

CA MI AŞ KI AŞK İ LE NÜŞ EY LE YIN
LUT FE DİP GARK EY LE BAH Rİ RAH ME TE

OL RE SU LUL LA HA Nİ CE MU Cİ ZAT
HA Tİ Mİ HEM VA Lİ DEY Nİ ET ME RED

OL DU PEY GAM BER Lİ Gİ NE BEY Yİ NÂT
HAZ RE Tİ SID DI KA YAR ET YÂ A HAD

AD GEL O LUN MAZ MU Cİ ZAT Bİ RİN HI SÂB
ŞE FA AT IS TER İ SEN EY HÜ MÂM

GER Çİ YAZ MIŞ TİR ÜÇ BİN EH Lİ Kİ TÂB
SAL Sİ VE SİD KI A LÂ HAY RİL E NÂM

H.Çelik

Kilis'te Güveyi Koşması

Toplumlar benimsedikleri inançlar çerçevesinde geleneklerini de şekillendirmişlerdir. Gelenek- inanç bağlamında toplumsal ritüellerine inançlarını da eklemek suretiyle mânevî bir hüviyet de kazandırmışlardır. Anadolu sahasında bu uygulamaları çoğu yerde görmek mümkündür. Asker uğurlama, cenaze ve düğün merasimleri vb. dini inancın ve geleneğin bir sentez oluşturduğunu gözlemlemek mümkündür.

Kilis halkı da geleneklerini inançlarıyla yoğurmuş ve böylece yapılan her işte Allah'ı, Peygamber'ini zikretmeye çalışmıştır. Bu uygulamalardan birisi de "Güveyi Koşması"dır. Bu merasimin uygulaması şöyledir: Düğün yapıldıktan sonra damat (güveyi) yatsı namazı için camiye götürülür. Namaz eda edildikten sonra sağdıçlar eşliğinde hocanın yanına varılarak yapılan cemiyetin hayırlara vesile olması için dua istenir. Yapılan duanın ardından sesi güzel müezzinler ve hazır olan cemaat eşliğinde tekbir ve salavatlar okunur. Damat (güveyi) müezzinlerin arasında diğer cemaatle beraber eve doğru ilahi, tekbir ve salavatlar eşliğinde gidilir. Damat evine yaklaşınca makamlı bir şekilde "Güveyi Koşması" icra edilir ve damat (güveyi) evine

⁸⁷ Aslan, *Kilis'te Dini Müsiki*.

salıverilir. Okunan “Güveyi Koşması” tonlama ve süsleme farklılıkları ile Hâfız Kemâl Tezergil tarafından Bestenigâr makamında bestelenen bir ilahi olarak icra edilmeye çalışılır.⁸⁸

Şekil 9: Bestenigâr- Güveyi Koşması

BESTENİGAR İLÂHİ
"GÜVEYİ KOŞMASI"

NİM SOFYAN GÜFTE :ŞEMS-İ SİVASİ
BESTE :HAFİZ KEMAL TEZERGİL

CA NAN E Lİ NİN GÜL LE Rİ NİN
BA Ğİ GÖ RÜN DÜ AL LAH
DOST İK Lİ Mİ NİN LA LE Sİ NİN
ŞEM Sİ YE DA HI DOS TU NUN O:
A L GÖ RÜN DÜ DÜ
TA Ğİ GÖ RÜN DÜ DÜ
EN VÂ Rİ MU HAM MED DO ĞU
BEN TUT DU EL HA NI
ŞAK KUL KA ME RİN MU CI ZE PAR
MA Ğİ GÖ RÜN DÜ AL LAH H.Celik

Kilis'te Kasîde Örneği

Kasideler Kilis'te gerek minarelerde gerek de dini gün ve gecelerde çokça rağbet edilen eserlerdir. Hz. Peygamber'e duyulan muhabbet, Allah'a yapılan ta'zim için Kilis'te kasideler sıklıkla okunmuştur. En bariz örnek olarak da salalardan önce okunan kasidelerdir. Bu sebepten Kilis halkı kaside okunmasını ve dinlemesini daima sevmiş ve ilgi göstermiştir. Kilisli mutasavvıf şairlerin bu alana dair ortaya koydukları eserler bu ilgi ve sevginin birer göstergesidir.

⁸⁸ Aslan, *Kilis'te Dini Müsiki*.

İrticalen okunan kasidelerdeki ulaşılan icralarda Muhammes, Tahmis, Müseddes formundaki güfteler kullanılmıştır. Son yıllarda kasidelerin yeni neslin kasidelerdeki süslü dili anlamamasından kaynaklı olarak icra çeşitliliği daha basite indirgenmek zorunda kalmıştır.

Kilis’te Kaside-i Bürde Örneği

Kaside-i Bürde’nin Kilis’te okunan bestesine dair pek bir bilgi bulunmayıp unutulmaya yüz tutan formlardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Kilis’te okunan Kaside-i Bürde’nin icra üslubuna veya bestekârına ait herhangi bir yazılı kaynak da bulunmamaktadır. Yunus Aslan’ın Kilis’te yapmış olduğu görüşmeler bu forma dair bazı bilgileri gün ışığına çıkarmaktadır.

Kilis’e özgü beste ve üsluba sahip olan Osman Bora’dan dinlenen Kaside-i Bürde’nin güftesi şu şekildedir:

1. Mevlâ yâ salli ve sellim dâimen ebeden Alâ Habibike hayr’il-halkı küllihimi
  2. “مو لا ي صل و سلم داعما أبدا , على حبيبك خير الخلق كلهم”
(Ey Mevlâ’mız, salât ve selâm dâima ve ebeden Yarattıklarının en hayırlısı olan Habîbi’nin üzerine olsun)
3. Hüvel Habîbü’llezi türçâ şefâatühû Li külli hevlin minel ehvâli muktehimî
  - “هو الحبيب الذي ترجى شفا عته , لكل هول من الأهوال مقتحم”
(Ancak O Sevgili kurtarabilir bizi, O’nun merhameti, O’nun şefaati
Kim döndüyse sesine, koşup yapıştıysa O’nun eteğine)

Kilis’te icra edilmiş bir diğer Kaside-i Bürde örneğini aslen Kilisli olan ve müzik yazarlığı yapan İlhami Gökçen aktarmaktadır. Müzik dergisindeki yazısında şunları aktarır:

“Çocukluğumda evimizde babacığımın zaman zaman bir İlâhî söylediğini duyardım. Sözleri Arapça idi. Basit ama çekici bir ezgisi vardı. Babam buna Kasîde-i Bürde derdi. Başka da bir şey de söylemezdi bu Kasîde hakkında. Babam önce Kasîde’nin birinci beytini sonra da salavât beytini söylerdi. Başka beyitlerini söylediğini de duymadım. Ben de babamın ağzından bu kasîdenin sözlerini ve ezgisini öğrenmiştim:

“Emin tezekkürî cîrânin bi-zî selemin Mezece dem’an cerâmin mukletin bi demin...”

“ا من تذكر جيران بزي سلم , مزجت دمعاً جرى من مقلّة بدم”

(Ey gönül, Selemlileri anmaktan mı gözünden kanlı yaş akıtıyorsun?)

“Mevlâ yâ salli ve sellim dâimen ebeden Alâ Habibike hayr’il-halkı küllihimi”

“مو لا ي صل و سلم داعما أبدا , على حبيبك خير الخلق كلهم”

(Ey Mevlâ’mız, salât ve selâm dâima ve ebeden

Yarattıklarının en hayırlısı olan Habîbi’nin üzerine olsun)

Babam gençliğinde Kilis’te medrese öğrencisiydi. Bu İlâhî’yi herhalde medresede okuduğu sıralarda öğrenmişti. Hatta medrese kitapları arasından, bu kâsideyi şerh eden Ömer b. Ahmed Harputî’nin ünlü (Arapça) “عصيدة الشهده شرح قصيدة البردة للحريوتى” (Asîdetü’ş-şehde şerh kasîdet’l-bürde el-Harpûtî)157 kitabı çıktı. Belki de bu Kasîde, medresede Arapça öğrenimi için kullanılıyordu.

Kardeşlerimden öğrendiğime göre babamla bu Kasîde’yi bayram namazına gidip gelirken söylerlermiş. Ben Kilis’te başka bir yer veya zamanda bu Kasîde’nin söylendiğini duymadım.

İlâhîyât-ı Ken'an kitabı yayınlandığında orada bir Kasîde-i Bürde İlâhî'sinin notası olduğunu gördüm. Kenan Rifâi'nin Rast makamında bestelediği Kasîde-i Bürde İlâhî'si form bakımından benzerliğine rağmen babamın inici bir Hicâz dizisiyle söylediği İlâhî değildi. Fakat bu suretle hiç olmazsa Kasîde'nin Arapça metnini ve şairinin de adını öğrenmiş oldum."

Gökçen babasının söylediği gibi Kaside-i Bürde'yi notaya alıp kaybolmaktan kurtarmıştır.⁸⁹

Şekil 10: Hicaz- Kasîde-i Bürde 1

HİCÂZ ŞUĞUL
"KASİDE-İ BÜRDE"

SOFYÂN

GÜFTE: M. EL BUSAYRİ
BESTE : LÂ EDRİ
DER. : YUNU ASLAN

MEV LA YA SAL Lİ VE SEL
LIM DA İ MEN E BE DEN A LÂ HÂ
Bİ Bİ KE HAY RİL HAL Kİ KÖL Lİ Hİ Mİ
KÖL Lİ Hİ Mİ HÜ VEL HA Bİ BÜL LE Zİ
TÜR ÇA ŞE FÂ A TÖ HÜ Lİ KÖL Lİ
HEV LİN Mİ NEL EH VÂ Lİ MUK TE Hİ Mİ
HÜ VEL HA Bİ BÜL LE Zİ TÜR ÇA ŞE
FÂ A TÖ HÜ Lİ KÖL Lİ HEV LİN Mİ NEL
AH VÂ Lİ MUK TE Hİ Mİ MUK TE Hİ Mİ

H.Çelik

⁸⁹ Aslan, *Kilis'te Dini Müsiki*.

Şekil 11: Hicaz- Kasîde-i Bürde 2

HİCÂZ ŞUĞUL
"KASİDE-İ BÜRDE"

SOFYÂN

GÜFTE : M. EİBUSAYRİ
BESTE : İLHAMİ GÖKÇE
DER. : YUNUS ASLAN

E MEV MIN TE ZEK KÛ Rİ Cİ
LA YA SAL Lİ VE SEL

RA LİM NİN DÂ Bİ Zİ SE LE Mİ
DEN LİM DÂ İ MEN E BE DEN

ME A ZEC TE DEM AN CE RA
A LÂ HA Bİ Bİ KE HAY

MİN MUK LE TİN Bİ DE Mİ
RİL HAL KI KÛL Lİ Hİ Mİ

H.Çelik

Kilis'te Salât-ı Kemâliye

Kâdirî, Rifâî ve Halvetî gibi cehrî (sesli) zikir yapılan tarikat âyinlerinde evrada geçmeden önce okunan bu form adını metnin içinde geçen “*adede kemâ lillahi ve kemâ yelîku bi-kemâlihî*” ifadesinden almaktadır. Salât-ı Kemâliye'nin metni Halvetiyye tarikatının Bekrî kolunun kurucusu Şeyh Mustafa Kemâleddin el-Bekrî tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁰ Tekke ve Camilerde sıkça icra edilen bu forma ait farklı güfte ve besteler mevcuttur. Farklı metinlerinden birisi de şu şekildedir:

1. *Allâhümme salli ve sellim ve bârik 'alâ seyyidînâ Muhammedin ve 'alâ âlihî 'adede kema' lillahi ve kemâ yelîku bi kemâlihî*
2. *Allâhümme salli ve sellim ve bârik 'alâ rasûlinâ Muhammedin ve 'alâ âlihî 'adede kema' lillahi ve kemâ yelîku bi kemâlihî*
3. *Allâhümme salli ve sellim ve bârik 'alâ nebiyyinâ Muhammedin ve 'alâ âlihî 'adede kema' lillahi ve kemâ yelîku bi kemâlihî*

⁹⁰ Turabi, *Türk din mûsikîsi el kitabı*.

4. *Allâhümme salli ve sellim ve bârik 'alâ şemsi'd-duhâ Muhammedin ve 'alâ âlihî 'adede kema' lillahi ve kemâ yelîku bi kemâlihî*

5. *Allâhümme salli ve sellim ve bârik 'alâ bedri'd-düçâ Muhammedin ve 'alâ âlihî 'adede kema' lillahi ve kemâ yelîku bi kemâlihî*

6. *Allâhümme salli ve sellim ve bârik 'alâ hayri'l-verâ Muhammedin ve 'alâ âlihî 'adede kema' lillahi ve kemâ yelîku bi kemâlihî*

7. *Allâhümme salli ve sellim ve bârik 'alâ nûri'l-Hüdâ Muhammedin ve 'alâ âlihî 'adede kema' lillahi ve kemâ yelîku bi kemâlihî*

Kilis'te Salât-ı Kemâliye uygulamasında diğer bölgelere göre farklı bir durum da söz konusudur. Yapılan icralar makam ve üslup zenginliğine sahiptir. Yazılı bir kaynak bulunmamakla beraber şifâhî olarak aktarılmaya çalışılmaktadır.

Uzun yıllardır okunan ve herkesin kulağının aşına olduğu bir form olan Salât-ı Kemâliye camilerde salavatlara beraber özel gün ve gecelerde icra edilmektedir. Kilis'e özgü icrası da ufak değişikliklerine rağmen orijinali ile icra edilmeye çalışılmaktadır. Yunus Aslan'ın Tekye Camii İmam-Hatibi Osman Bora ile Salât-ı Kemâliye icrasına dair yaptığı görüşmeden şunları aktarmıştır:

“Salât-ı Kemâliye yıllardan beri câmilerimizde okunmakta olup halkımız tarafından bilinen ve çokça beğenilen bir salâttır. Özellikle mübarek gecelerde (kandil gecelerini ifâde ederek) Mevlid okunmadan önce bayanlar da dahil bütün cemaatin katılımıyla okunur ve sonra Mevlid'e geçilir. “Nûr'ul Hüda” kısmına gelindiğinde ise hızlanılır. Aynı zamanda bütün cemaat (bayan-erkek) Peygamberimizin (s.a.v.) nûru tecelli etmişçesine vücutlarını sıvazlarlar.” Son bölümde yapılan vücut sıvazlaması Urfa yöresi ile benzerlik taşımaktadır.

Tekye Camii İmam-Hatibi Osman Bora'nın icrasına göre notaya alınan salât Nevâ makamında ve Devr-i Hindî usulünde bestelenmiş olup bestesi anonimdir.⁹¹

---

⁹¹ Aslan, *Kilis'te Dini Mûsikî*.

Şekil 12: Nevâ- Salât-ı Kemâliye

NEVÂ
"SALÂT-I KEMÂLİYE"

DEVİR-I HİNDİ

GÜFTE : SEYH M. KEMALEDDİN
EL- BEDRİ
BESTE : LÂ EDRİ
DER. : YUNUS ASLAN

AL LÂ HÖMME SAL Lİ VE SEL LİM VE BA RİK A LÂ SEY Yİ Dİ NA MUHAM ME DİN VE A
LÂ A Lİ Hİ A DE DE KE MÂ LİL LÂ Hİ VE KE MÂ YE Lİ
KU Bİ KE MA LİL LAH HÖM ME SAL LIVE SEL LİM VE BÂ RİK A LÂ ŞEM SİD DÜ HÂ MUHAM
ME DİN VE A LÂ A Lİ Hİ A DE DE KE MÂ LİL LA Hİ VE KE MÂ YE
Lİ KU Bİ KE MÂ LİL LAH HÖM ME SAL Lİ VE SEL LİM VE BÂ RİK A LÂ BED RİD DÜ CÂ
MUHAM ME DİN VE A LÂ Â Lİ Hİ A DE DE KE MÂ LİL LA Hİ VE KE
MA YE Lİ KU Bİ KE MA LİL LAH HÖR ME SA LIVE SEL LİM VE BA RİK A LÂ
NU Rİ HU DÂ MU HAM ME DİN VE A LÂ Â Lİ Hİ A DE DE KE MA LİL LÂ
Hİ VE KE MÂ YA Lİ KU Bİ KE MÂ Lİ Hİ Hİ Çelik.

Kilis'te Na't Örneği

Na't, Hz. Peygamber'in güzel vasıfları hakkında yazılan Türkçe Arapça veya Farsça manzum eserlerdir. Genelde durak tarzında irticalen olarak okunsa da besteli na'tlar da mevcuttur⁹². Na't İslam kültüründe Hz. Muhammed'i övme geleneğinin bir tezahürüdür. O'nun şefaatine nâil olabilmek için yüzyıllar boyu kalbinde Peygamber sevdası bulunan zâtlar na'tlar yazmışlar ve okumuşlardır.

⁹² Sezikli vd., *Makamlarla Türk din mûsikîsi eğitim seti*.

Kilis halkının da mutasavvıf şairleri, münevver şahsiyetleri Hz. Peygamber'e duyduğu sevgiyi ve muhabbeti na'larıyla göstermeye çalışmışlardır.

Na't-ı Şerif

Ey cemâl-i ezel-i, nûr-i nazargâh-ı ehâd
Nuhbe-i zâtı tecelligâh-ı levlâk-ı samed
Mazhar-ı sırr-ı fevha şâhi iki müebbed
Ümmet-i müznibe sensin gene gufrâna sened
İlticâ eyleyen ihsânına olmadı hiç red
Yâ Muhammed bizi de eyleme mahcur-i meded

Şânını mühkem-i tenzil ile Hak medih iken
Edemez vasf-ı kemâlâtını erbâb-ı suhen
Âdemi-Havva'da henüz ruh yok iken
İlticâ eyleyen ihsânına olmadı hiç red
Yâ Muhammed bizi de eyleme mahcur-i meded

“Kâbe kavseyn-i ev edna” sana İsrâ'da mekân
Hâdim-i Hazret-i Cibril-ü kulun cümle cihân
Âsitânı keremin sâilidir insüfe cân
Koma ferdâ bizi dûzahta esir-i nirân
İlticâ eyleyen ihsânına olmadı hiç red
Yâ Muhammed bizi de eyleme mahcur-i meded

Nakd-i ömrüm hevesim nefsim edip sarf-ı hevâ
Koydu bigaye beni hüsn'ü amelden heyfâ
Cürmüm artar hasenâtımdan eser yok hâlâ
Yetiş imdâda şefaât ile ey nûr-i Hudâ
İlticâ eyleyen ihsânına olmadı hiç red
Yâ Muhammed bizi de eyleme mahcur-i meded

Der-i sultân-ı şefaât var iken cah-i fenâ
Çekme ey nafiz-i mücrüm yeter endüh-i günâh
Ravza-i pâk-i Resûl'e ederek arz-u tebâh

Kıl salâtı olasın sıdk ile mağfûr-i İlâh
İlticâ eyleyen ihsânına olmadı hiç red
Yâ Muhammed bizi de eyleme mahcur-i meded⁹³

Na't-ı Şerif

Sen ey nûr-i İlâhî meş'al-ı gülzâr-ı vahdetsin
Semâyı mesedette parlayan bir necm-i kudretsiz
Senin çün halk olunmuştur avâlim sırr-ı hilkatsin
Sen Allah'ın büyük Peygamber'i Rûh-i Rahmet'sin
Cihânı ğark-ı envâr eyleyen mühr-i nübüvetsin

Kudûmünle bu âlem zulme-i ğamden reha buldu
Feza baştanbaşa bir feyz-i lahut ile doldu
Şeb-i Küfr-i me'asi erdi encama sabah oldu
Sen Allah'ın büyük Peygamber'i Rûh-i Rahmet'sin
Cihânı ğark-ı envâr eyleyen mühr-i nübüvetsin

Bunalmışken beşer tazyik-i kâbu-i cehaletden
Karanlık bir fezâde rûh-i insâniyet inlerken
Göründü mâh cemâlin kâinatı eyledi Ruşen
Sen Allah'ın büyük Peygamber'i Rûh-i Rahmet'sin
Cihânı ğark-ı envâr eyleyen mühr-i nübüvetsin

Açınca ümmetin vicdânına şehrâh-ı Tevhidi
Dayandı arşa İslâmiyyet'in aheng-i te'yidi
Hidâyet nuru sildi sinelerden ye's-i nevmidi
Sen Allah'ın büyük Peygamber'i Rûh-i Rahmet'sin
Cihânı ğark-ı envâr eyleyen mühr-i nübüvetsin

Çerağ-ı kalbimin nûr-i füyûzâtında ikâz et
Mu'înim ol bana eltâf-ı kudsiyenle imdât et
Bu kadri-i zaifi rahm-i ihsânımla dilşâd et

⁹³ Paylaşılan güfte Nâfiz Hoca Kilisî'ye aittir.

Sen Allah'ın büyük Peygamber-i Rûh-i Rahmets'in
Cihânî ğark-ı envâr eyleyen mühr-i nübüvetsin ⁹⁴

SONUÇ

İnsanlık tarihinin değişmeyen fonu olan müzik, kimi zaman ıssız bir evde kısık sesle söylenen ninniyle, kimi zaman uzaklarda bir minareden yükselen ezanla, kimi zaman da bir demirci dükkânında yankılanan çekiç sesiyle Anadolu insanının hayatında yer edinmiş; kulak zevkinin, ruh doygunluğunun, muhabbetin kaynağı olmuştur. Bu zenginlik içerisindeki farklılıklara ışık tutmaya çalışılan kitap bölümünde, Medeniyetler Beşiği olarak da görülen Kilis yöresi konu edilerek, Kilis'in müzikal yapısı, günlük hayatta müziğin kullanımı ve Kilis'te Dinî Mûsikî'nin kendine özgü uygulama ve materyal içeren formları sunulmaya çalışılmıştır.

Büyük küçük demeden her bir ferdiyle şiiire, edebiyata, felsefeye, mantığa, tasavvufa ve daha birçok ilime ve bilime kayıtsız kalmayan Kilis insanının da mûsikîden uzak ve bağımsız bir hayat sürmesi düşünülemez. Kilis, mûsikîye olan ilgisiyle Türk mûsikîsinin başkentine uzanan ana yollardan birisi olmuş ve mûsikî sevgisini şu dört zemin üzerinde yeşertmeye çalışmıştır; evler, câmiler, tekkeler ve köyler. Evlerde beste ve şarkı şeklinde, câmilerde ezan, dua, salâ, tekbir şeklinde, tekkelerde ilâhî ve nefes şeklinde, köylerde ise türkû ve uzun hava (barak havası) şeklinde yeşertilmeye çalışılan mûsikî sevgisi, ilerleyen dönemlerde ortaya konulan güfte ve bestelerle Kilis'in sanat ve kültür mirasında yerini almıştır. Kilis mâzisinde günümüze hayatın bir gerçeği olan mûsikî, köklerini çok derinlerde muhafaza etmiş ve her dönemde büyüyerek ve gelişerek sanat hayatının renkleri arasında yerini almıştır. Mûsikîye olan aşkı ile anılan ve anıtlaşan Prof. Dr. Alâeddin Yavaşca'dan bu bayrağı devralacak ve ileriye taşıyacak olan mûsikî severlerin var olması ümidi Kilis Mûsikîsi adına mutluluk verici olan bir haberdur

Kilis'teki müzik geçmişten bugüne herhangi bir mekânla sınırlı kalmamış, her bir ev her bir dükkân yöreye ait müzik kültürünün müziğin duyulduğu duraklardan olmuştur. Kilis'te Halk Mûsikîsi ile birlikte Kilis Mûsikî kültüründe çokça yer edinen Dinî Mûsikî'nin de icrâ edildiğini görülmektedir. Ayrıca müzik aşkı, toplumun her katında kültürel, coğrafi, sosyal, etnik ve dini etkenlere göre farklı bir biçim almış, fakat özü aynı kalmıştır. Hayatımızın vazgeçilmez bir parçası olan müzik aşkının, Kilis'te köklü bir şekilde var olması nedeniyle bu sanat mutlaka filizlenecek ve gelişecektir.

Kilis'teki müzik kültürü, hayatın içindeki tüm hadiselerde müziğin metin ve melodi olarak varlığına en iyi örneklerdendir. Dolayısıyla kültürel açıdan bu denli zengin olan Kilis'te düğün, kına, çeyiz serme, oturtma, bayrak asma, cenaze gibi sosyal yaşamın içerisindeki davranış biçimlerinde müziğin önemli bir yeri vardır. Kilis müzik kültüründe köylerde davul, zurna, zambır, kopuz, kentlerde incesazlar kullanılmaktadır. Çoksesselilik, koro-solo, öyküleme teknikleri ve farklı ağızlar mevcuttur. Birçok halay ve oyun havaları bu sazlarla çalınır. Yörede derlenmeyi bekleyen nice oyun ve halay havaları vardır. Türkülerde terennüm adı verilen anlamı olmayan tekrarlamalar kullanılır ve solo-koro birlikteliği eserlerde sıkça görülür.

Göç sonrası ise etkileşimin doğal sonucu olarak değişimler söz konusu olmuştur. Göçlerin kültürlenme üzerindeki etkisini ve göçlerle birlikte sanat üretimlerinin de etkilendiği bilinmektedir. Kilis'te dinî ve sosyal yaşantının her geçen gün farklılıklara gebe olması özellikle göç hareketliliğiyle birlikte günlük hayata dair her alanda güncellemelere sebep olmuştur. Dinî Mûsikî'ye dair uygulamaların da bölge bölge bu güncellemelerden nasibini aldığı görülür. Suriye'deki câmi uygulamaları, Kilis'teki uygulamalar ile bazı noktalarda benzerlik taşımakla birlikte farklılıklar barındırmaktadır.

⁹⁴ Paylaşılan güfte Yakup Kadri Timurtaş Kilisî'ye aittir.

Kilis hem coğrafi konumunda Suriye ile sınır olması dolayısıyla hem de Suriye’den aldığı göçlerle o kültürden etkilenmiş ve o kültürü etkilemiştir. Suriyeli öğrencilerinde dâhil olduğu adaptasyon projeleri yapılmıştır. Hem günlük hayatın içinde müziğin kullanımı azalmadan devam etmekte toplum içinde yerini korumaktadır hem de Kilis musiki cemiyeti çalışmaları, gençlik merkezlerindeki kurslar, üniversitedeki güzel sanatlar bölümü ve 2023 yılında açılan konservatuar, Alaaddin Yavaşca isminin Kilis’te sıkça anılması, birçok önemli yerde isminin geçiyor olması, müzesinin⁹⁵ yaşatılması Kilis yöneticilerinin ve halkının müziğe verdiği önemi göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akis, Metin vd. *Kilis Vakıf ve Vakfiyeleri*. Kilis: Kilis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015.
- Aslan, Yunus. *Kilis’te Dini Müsikî*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. <http://acikerisim.harran.edu.tr:8080/jspui/bitstream/11513/2955/1/10459303.pdf>
- Ayas, Onur Güneş. *Müzik Sosyolojisi Sorunlar- Yaklaşımlar- Tartışmalar*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 1. Basım, 2015.
- Azamat, Nihat. “KİLİSLİ ABDULLAH SERMEST”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilisli-abdullah-sermest>
- Ergur Büyü Unsuru Olarak Müzik”, (Çevirimiçi) [http://www.sanattanyansimalar.com/yazarlar/ali-ergur/buyu-unsuru-olarak muzik/1754/05.07.2018](http://www.sanattanyansimalar.com/yazarlar/ali-ergur/buyu-unsuru-olarak-muzik/1754/05.07.2018).
- Kaplan, Ayten. *Kültürel Müzikoloji*. İstanbul: Bağlam, 2. Basım, 2008.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve tarikatlar tarihi*. Sultanahmet/İstanbul: Dergâh Yayınları, 12. baskı., 2014.
- Keçik, Avni. *Kültür Kasteli V-Kilis’te Gelenek ve Görenekler*. Ankara: Kilis kültür derneği yayınları, 1993.
- Keçik, Avni. *Kültür Kasteli XI- Kilis Türküleri*. Ankara: Kilis kültür derneği yayınları, 2000.
- Koca, Fatih. *İslam Tarihi ve Medeniyetinde Salâlar ve Salavâtlar (Anadolu Örneği)*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Thesis, 2013.
- Küçük, Sezai. *XIX. Asırda Mevlevilik ve Mevleviler*. ; İstanbul : Marmara Üniversitesi, Thesis, 2000. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi). <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=180196&tarama=XIX+As%C4%B1rda+Mevlevilik+ve+mevleviler>
- Küçükdağ, Yusuf. “Kilis Mevlevihânesi, Vakıfları ve Vakfiyeleri”. *Osmanlı Araştırmaları (Dergi)* 24 (2004), 257-287.
- Mercimek, Metin. “Hocamız Alâeddin Yavaşca’nın Türk Müziği Gelişimine Katkısı”. *Kent* (20 Ekim 2017), 16. <http://kentgazetesi.biz/hocamiz-alaeddin-yavascanin-turk-muzigi-gelisimine-katkisi/>
- Mercimek, Metin. “Kilis’te ‘Âmin Çağırma’ geleneği yaşatılıyor – Kilis Kent Gazetesi”. *Kent Gazetesi* (03 Haziran 2019). <http://kentgazetesi.biz/kiliste-amin-cagirma-gelenegi-yasatiliyor/>,

⁹⁵ Türk müziği sanatçısı, icracı ve bestekar Prof. Dr. Alaeddin Yavaşca’nın hatıraları, Kilis’te çocukluğunun geçtiği ve müzeye dönüştürülen evinde yaşatılıyor. Besteleriyle klasik Türk müzik tarihine ismini altın harflerle yazdıran ve Aralık 2021’de vefat eden Yavaşca’nın, memleketi Kilis’te çocukluğunun geçtiği tarihi ev, 2016’da Kültür ve Turizm Bakanlığınca kamulaştırıldıktan sonra restore edilerek müzeye dönüştürüldü. Müze olarak kullanılan Yavaşca’nın evi, geleneksel Kilis mimarisini yansıtmakta.

- Mercimek, Metin. “Kilis’te Müzik Aşkı”. *Kent* (25 Aralık 2020). <http://kentgazetesi.biz/kiliste-muzik-aski/>
- Muhtar, Reşit. *Kilis Halk Kültüründe Türküler, Hikâyeler ve Oyunlar*. İzmir: Kilis Valiliği, 1. Basım, 2014.
- Özköseler, Ökkeş. *Kilis Türküleri*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 1. Basım, 2019.
- Salihoğlu, Mutlu Naim “Kilis’te Âmin Çağırma Geleneği Yaşatılıyor”, *Kilis Postası* (1 Haziran 2019), 13. <https://www.kilispostasi.com/kilis-te-amin-cagirma-gelenegi-yasatiliyor/1215241/>
- Sezikli, Ubeydullah. “Besteli Mevlid Üzerine İki Yazma Eser”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 8/1 (01 Mart 2008), 41-67.
- Sezikli, Ubeydullah. vd. (ed.). *Makamlarla Türk din mûsikîsi eğitim seti: = Turkish religious music education set with maqams*. İstanbul: DM Kitap [u.a], 2012.
- Tanrıkorur, Ş. Barihüda. “KİLİS MEVLEVÎHÂNESİ”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilis-mevlevihanesi>
- Timurtaş, Faruk Kadri. *Kilis Tarihi*. İstanbul: Kilis Cumhuriyet Kütüphanesi, 1. Basım, 1933.
- Tuncer, Orhan Cezmi. “Kilis Mevlevihanesi”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi [Selçuk Üniversitesi] II/2* (1996), 259-281
- Turabi, Ahmet Hakkı. *Türk din mûsikîsi el kitabı*. Ankara: Grafiker, 7. basım, 2021.
- Uğur Elhan, Kişisel Görüşme, 22 Ekim 2022.

KİLİS MUTFAK KÜLTÜRÜ

Melda AKBABA*

GİRİŞ

Toplumun toplum olmasını sağlayan nesilden nesile her topluma göre değişiklik gösteren kültür, insanoğlu için önemli etmenlerdendir. Bir toplumun sanatı, dili, örf ve adetleri, dini, gelenekleri, edebiyatı gibi birden fazla faktörün tümü o toplumun kültürünü oluşturmaktadır.¹ İnsanoğlu temel ihtiyaçlarını kendi kültürüne yönelik davranış ve biçimlere uygun olarak karşılayarak ihtiyaç olgusuna kendilik farklı bir değer yüklemektedir. Bu kapsamda zorunlu ihtiyaçlardan biri olan beslenmeyi yalnızca hayatı devam ettirmek için yapılan bir eylem olarak düşünmekten öte yeme içme ihtiyacını karşılama eylemi olarak beslenmenin kişinin bulunduğu toplumun özelliklerini yansıttığı görülmektedir.² Başka bir ifadeyle insanlık var olduğundan günümüze zorunlu bir ihtiyaç olan beslenme ilkel dönemlerde çok zahmetli uğraşlar sonucunda elde edilen fizyolojik bir ihtiyaç olmaktan çıkmış sosyolojik aynı zamanda psikolojik bir kavram olarak yemek yeme olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır.³ Sonuç olarak yemek, bir toplumun ya da topluluğun en önemli kültürel kodlarını içerisinde barındırmaktadır.⁴ Bu noktada kültür kavramı kapsamında yemeğin hem üretimi hem de tüketimi sürecindeki faaliyetler yemek ve kültür ilişkisi olarak ifade edilmektedir. Kültürün ne yiyeceğimizi kararlaştıran en temel unsur olduğu, sürekli öğrenildiği, küçük yaşlarda öğrenilerek uzun süre değişiklik göstermediğini ve yiyeceklerin içeceklerin kültürden ayrı düşünülmemeyeceğini ifade etmektedir.⁵ Bununla birlikte bir topluluğun yemeği nasıl yediği veya herhangi bir yemeği neden yemediği hususları söz konusu topluluğun mutfak kültürü ile ilgili bilgiler vermekte, değişmesi zor olan, toplumların kültürel değerlerini uzun vadede içerisinde barındıran önemli bir etken olarak geçmişten gelen en önemli kültür unsurlarıdır.⁶

Günümüze kadar medeniyetlerin temelini oluşturan insanlar buldukları coğrafyanın iklim şartları ve toprağına uygun yöresel lezzetleri keşfederek, göç ve savaş gibi öznel değerler lezzetlerin çeşitlenmesine neden olmuştur.⁷ Yörede yaşanan göçler yörenin mevcut yemek kültürünü hem sosyal hem de kültürel aktarım yoluyla etkileyerek yemek kültüründe değişiklik veya çeşitlilik meydana getirebilmektedir.⁸ Başka bir ifadeyle bir toplumun yemek kültürünün çeşitlenmesinde coğrafi etmenlerin etkisi bulunmakta ve buna

---

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi.

¹ Sevdâ Özen Eratalay, "Batı Anadolu Yörüklerinde Yemek ve Mutfak Terimleri I: Yemek Adları ve Mutfak Gereçleri", *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3 (2019), 11-34.

² İpek İtir Can - Hilal Ağcakaya, "Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Mutfak Kültürünün Sürdürülebilirliği: Türkiye'deki Gastronomi Müzeleri Örneği", *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research* 3/4 (Aralık 2019) 788-804.

³ Gamze Özel vd., "Yöresel Yemeklerin Restoran Menülerinde Yer Alma Düzeyinin Belirlenmesi: Kilis Mutfağı Örneği", *Kesit Akademi Dergisi* 11 (2017), 352.

⁴ Mustafa Talas, "Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005) 274.

⁵ Mahmut Tezcan, *Türk Yemek Antropolojisi* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 1; Hayati Beşirli, "Yemek, kültür ve kimlik", *Milli Folklor* 22/87 (2010), 160.

⁶ Ertuğrul Düzgün - Fügen Özkaya Durlu, "Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 3/1 (2015) 44.

⁷ İsa Cihangir vd., "Gelenekselden Evrensel Kültürel Bir Olguya Yemek: Osbarda Mimbar Dolması", *Social Sciences Studies Journal* (2017) 1375.

⁸ Melda Akbaba – Gamze Özel, "Kilis İli Yöresel Yemeklerinde Suriye Göçünün Gölgesi" *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 8/2 (2020) 971.

bağlı olarak her toplumun kendine has yöresel mutfak kültürü belirgin hâle gelmektedir.⁹ Örneğin Türk Mutfağı hayvansal ve tarım ürünlerine dayanmakta, coğrafi bölgelere, sosyal yapıya, özel günler ve törenlere göre değişiklikler göstermekte, Türk gelenek ve görenekleriyle dini inanç yemek çeşitlerini etkilemektedir.¹⁰

Mutfak kelimesi, dilimize Arapça da pişirme anlamına gelen “tabh” sözcüğünden türetilen, yemek pişirilen yer anlamına gelen “matbah” kelimesinden Türkçede yerini almıştır. Dilimizde mutfak kavramı yemek pişirilen yer, aş damı veya yiyecek kültürünün tamamı anlamına gelmektedir.¹¹ Kültür ise toplumların tüm özellikleriyle birlikte, duygu ve düşünce yapılarının yansıtıldığı, nesilden nesile aktarıldığı tüm davranışları, alışkanlıkları ve değerleri olarak ifade edilebilmektedir. Söz konusu aktarımlar, toplum içerisinde herkesin bireysel olarak hem fiziksel hem de sosyal varlığını sürdürebilmesine yönelik hayati faaliyetleri, yerine getirme şekillerini etkileyebilmektedir.¹²

Tüm toplumların kendilerine has mutfak kültürleri bulunmaktadır. Söz konusu kültürde toplumun beslenme şekli toplum içerisindeki yaşam şekli, ekonomik düzeyi, tarihi gibi birçok faktörden etkilenmekte ve mutfak kültürü bir toplumun damak zevkinin ne olduğuyla birlikte o toplumun sosyo-kültürel yapısı hakkında da bilgiler sunmaktadır.¹³ Mutfak, din, dil, folklor ve kültürün diğer ayırt edici unsurları ile birlikte uzun zamandır bölgesel ve etnik kimliğin en önemli göstergelerinden biri olmuştur. Yemek kültürel miras açısından bakıldığında, mutfaklar yörenin kültürel değerlerine ve özelliklerine katkıda bulunan somut (örneğin malzemeler ve yemek pişirme malzemeleri) ve soyut unsurlarının (örneğin tatlar, kokular, tarifler ve yemek yeme gelenekleri) karışımıdır.¹⁴

Yöresel Mutfak Kültürü, yöreye has yemeklerin hazırlanmasında araç ve gereçlerin kullanımı, yemek pişirmede dikkat edilmesi gereken noktalar, yemek yeme davranışı ve bunların tamamını içerisine dâhil eden millete ait olan kültür olarak ifade edilmektedir.¹⁵ Yöresel mutfak ise; yöreye özgü olan yiyeceklerle birlikte yöresel adetlerin birleştirilmesi sonucunda yöre halkı tarafından kendine özgü yöntemlerle pişirilerek sunduğu hem dini hem de millî duygularla tasarladığı ürünlerin tamamı olarak tanımlanmaktadır.¹⁶

Bir toplumun, içinde yaşadıkları bölgenin coğrafi koşulları, tarımsal özellikleri, sosyo-ekonomik durumları, dini ve farklı toplumlarla ilişkilerine bağlı olarak mutfak kültürü ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda toplumlar ya başka toplumlarla etkileşim içerisinde kendi toplumlarına özgün kültürlerini oluşturabilmekte ya da bu etkileşim içerisinde kaybolarak başka kültürlerin etkisinde yok olabilmektedir. Bu kapsamda mutfak kültürünün nasıl bugünlere geldiğini anlayabilmek ve başka toplumun kültürleriyle etkileşimini incelemek adına onun özüne inmek gerekecektir.¹⁷

⁹ Cihangir vd., “Gelenekselden Evrensel Kültürel Bir Olguya Yemek: Osbarda Mimbar Dolması” 1375.

¹⁰ Sibel Güler, “Türk Mutfağının Değişim Nedenleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *I. Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler* (4-5 Mayıs, (2007) 18 ; Sibel Güler – Serkan Olgaç, “Lisans Düzeyinde Eğitim Gören Öğrencilerin Türk Mutfağının Tanıtım ve Pazarlanmasına İlişkin Görüşleri (Anadolu Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu Örneği)”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (Haziran 2015) 1.

¹¹ Aksözlük, “Mutfak” (Erişim 25.11 2022)

¹² Ayşe Şahin – Burcu Şefika Özer, “Beslenme Kültüründeki Farklılıkların Bayan Tüketicilerin Gıda Ürünleri Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/1 (Temmuz 2006), 128.

¹³ Sevda Özen Eratalay, “Batı Anadolu Yörüklerinde Yemek ve Mutfak Terimleri I: Yemek Adları ve Mutfak Gereçleri”, *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3 (2019) 14.

¹⁴ Dallen. J. Timothy - Amos. S. Ron, “Understanding Heritage Cuisines And Tourism: Identity, Image, Authenticity and Change”, *Journal of Heritage Tourism* 8/2-3 (2013) 99.

¹⁵ Lucy M. Long, *Culinary Tourism (Material Worlds)* (Lexington: The University Press of Kentucky, 2004), 21.

¹⁶ Serkan Şengül - Oğuz Türkay, “Doğu Karadeniz Mutfak Kültürünün Sürdürülebilirliği Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Doğu Karadeniz Bölgesi Sürdürülebilir Turizm Kongresi Bildiri Kitabı*, (2015), 600.

¹⁷ Düzgün - Durlu, “Mezopotamya’dan Günümüze Mutfak Kültürü”, 44.

KİLİS MUTFAĞI

Türkiye'nin 57.200 km²'lik yüz ölçümü ile %7,5'ini oluşturan en küçük ve yedinci bölgesi Güneydoğu Anadolu bölgesidir (Gürdal, 2014, 529). Genel olarak Türkiye'de batıdan doğuya doğru gittikçe yükseklikler artmaktayken Güneydoğu Anadolu bölgesinde güneyden kuzeye doğru gittikçe artmaktadır. Bölge genelde düzlüklerden meydana gelmekte plato ve ovalarla kaplıdır.¹⁸

Dünyanın en eski ve zengin medeniyet merkezlerine sahip, dini kitaplarda “Cennet Bahçeleri” adıyla anılan ovalarda kurulmuş olan Güneydoğu Anadolu bölgesi, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer almaktadır.¹⁹ Güneydoğu Anadolu bölgesinin coğrafi şartların meydana getirdiği kendine has bir mutfağı bulunmakta ve bu mutfak “Verimli Hilal” adıyla anılan topraklarda üretilen tahıl, et ürünleri, yoğurt ve baklagillerin biçimlendirdiği bir mutfak olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁰ Verimli Hilal, Akdeniz'i batısında bırakıp doğuya doğru hilal biçiminde kıvrılarak Fırat ve Dicle'ye modern Irak'a ve oradan da Basra körfezine doğru inen toprakları içine alan bir alandır. Mezopotamya denilen bölgede M.Ö. yaklaşık 3000'de gelişmiş bir uygarlığın olduğuna inanılmaktadır.²¹ Bölgede hem karasal hem de Akdeniz ikliminin etkileri görülmekte kışları soğuk yazları kurak ve sıcak geçmektedir.²²

Kilis ili yerleşime uygun coğrafya ve doğasına bağlı olarak tarihi süreç içerisinde *Babil, Hitit, Huri-Mitanni, Arami, Asur, Pers, Makedonya, Roma Bizans, Selçuklu, Memluk/ Kölemen, Osmanlı* gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.²³ Kilis batı kısmında Hatay ili, kuzey ile doğu kısmında Gaziantep ili, güney kısmında ise Suriye ile komşudur. Kilis ili, Güneydoğu Anadolu ile Akdeniz Bölgesi geçiş kuşağı üzerinde yer almakta ve Suriye ile sınır uzunluğu yaklaşık 111 km'dir.²⁴ Suriye ile komşu bir sınır kenti olan Kilis, M.Ö. 1700 yıllarında Hitit devletinin önemli kentlerinden biri olmuştur. M.S. 636'ya kadar Bizans İmparatorluğu'nun bir kenti olmuş, 1071 Malazgirt savaşından sonra bölge Türk hâkimiyetine girmiştir.²⁵

Kilis ili, Güneydoğu Anadolu bölgesiyle Akdeniz bölgesi arasında geçiş konumunda yer alması nedeniyle iklim şartları karasal iklimden Akdeniz iklimine geçiş özelliklerini taşımaktadır. Bu kapsamda Akdeniz ikliminin karakteristik zirai ürünü olan zeytin Kilis ili ve çevresinde yetiştirilmektedir.²⁶ Mayıs ayı itibarıyla sıcaklık seviyesinin ortalamasının üzerinde olması hem zeytin ağaçlarını verimli kılmakta hem de tahıl üretimi için uygun sıcaklık koşulları oluşmaktadır (Karademir, 2020, 30). Kilis ilinde farklı iklim türlerinin görülmesi yörenin zengin bir flora ve faunaya sahip olmasına ve farklı türlerde bitkiler yetiştirilmesine ve yöre mutfağının zenginliğine etki etmektedir.²⁷

Kilis ili mutfağında yapılan yemeklerin temelini bulgur ve et oluşturmakla birlikte sebze kullanımı mevsime göre değişiklik göstermektedir. Kilis yöresel mutfağı Türk mutfağının özellikleriyle birlikte Suriye

¹⁸ Nazlı Gökçe, “Türkiye’de Yöresel Mutfaklar”, ed. Ebru Zencir (Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi, 2016), 15.

¹⁹ Mehmet Gürdal, *Türkiye Turizm Coğrafyası- Profesyonel Turist Rehberi ve Gezi Kılavuzu* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014), 529.

²⁰ Nevin Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri* (İstanbul: Oğlak Yayıncılık 2015), 11.

²¹ Linda Civitello, *Mutfak & Kültür İnsanın Beslenme Tarihi Çev. Z. Nilüfer Nahya ve Saim Örnek* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları 2019), 11.

²² Nazlı Gökçe, “Türkiye’de Yöresel Mutfaklar” 15.

²³ Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü, Genel Bilgiler, Erişim 04.11.2022, (2022a),

²⁴ Diyar Karademir – Mesut Doğan, “Kilis İlinde Arazi Kullanımında Meydana Gelen Değişimler”, *Journal of Awareness*, 4 (2019), 334.

²⁵ Fazıl Şenol, *Türkiye Turizm Coğrafyası ve Dünya Kültürel Mirası* (Ankara: Detay Yayıncılık 2016), 256.

²⁶ Diyar Karademir, *Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 28.

²⁷ Zeynep Dilek Alptekin, “Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 14/77 (Nisan 2021), 164.

sınır komşusu olması nedeniyle Halep mutfağının özelliklerini de taşımaktadır.²⁸ Bu kapsamda Halep mutfağıyla olan etkileşimiyle birçok farklı tadı bünyesinde bulundurmakta ve ülkemizin en güzel mutfaklarına sahip il komşuları Gaziantep ve Hatay mutfağıyla da bazı ortak yemeklere sahip olduğu söylenebilir.²⁹ Kilis mutfağında genelde yağlı ve baharatlı yemeklerle birlikte zeytinyağlı yemeklerde yöre mutfağının vazgeçilmezidir. Kilis ilinde yüksek kalitede zeytinlerden elde edilen zeytinyağı yöre mutfağının vazgeçilmez tadıdır. Kilis mutfağında yemeğin özelliğine göre çeşitli baharatların kullanımı da yaygındır.³⁰ Kilis mutfağında yemeklerin lezzetli olması önem arz etmekte ve ilde yetiştirilen zeytinlerin damıtılmasıyla yöreye özgü olarak elde edilen zeytinyağı yoğun olarak tüketilmektedir.³¹ Bununla birlikte Akdeniz bitki örtüsünün uzantısı olan Kilis yöresinde kırsal kesimlerde zahter, diken ve çalı gibi besin değeri yüksek doğal bitkilerle beslenerek yetiştirilen koyunların etinin lezzeti Kilis mutfağında kendini göstermektedir.³² Kilis mutfağını daha iyi anlayabilmek için yapılan yemeklerin içeriğinin bilinmesi önem arz etmektedir. Söz konusu yemekler aşağıdaki gibidir.³³

Çorbalar

Ekşili Malhıta çorbası; kırmızı mercimek, pirinç, domates ve biber salçası, sarımsak, soğan, kuru nane, yörede üretilen sadeyağ veya zeytinyağı ile birlikte ekşiliği için limon suyu, limon tuzu veya sumak suyu kullanılarak hazırlanmaktadır (Ek.1).

Kölük Aşı, Kilis'te kahvaltıda yenilen bir çorba türüdür. Bununla birlikte Anadolu'da aş adı altında yenen birçok yemek çorbaya dönüşmüştür. Kırmızı mercimek, iri bulgur, pul biber, zeytinyağı ve soğan ile hazırlanan Kölük Aşı söz konusu çorbalardan birisidir (Ek.2).

Sülüklü Pancar, gâvur pancarı veya yılanıyastığı olarak farklı isimlerde adlandırılan Mart-Nisan aylarında yetişen, Kilis mutfağında halk arasında özellikle sindirim sistemine iyi geldiği gerekçesiyle yılda bir kez tüketilmesi gerektiği düşünülen faydalı bir bitki olmakla birlikte çiğken zehirli olması ve elde kaşıntı gibi olumsuzluklar oluşturması nedeniyle yemek yapım aşamasında dikkat edilmesi gerekmektedir (Ek.3). Mehmet Yaşar Üzel, Sülüklü pancar yemeğini Kilis şirinlemeleri kapsamında şiiirleştirerek aşağıdaki gibi tarifini ve önemini ifade etmiştir.³⁴

Bazarın başında çokca satılmaz,

Söğütlüdere (Kilis'te mesire alanı) kenarında çok var.

Topla horantana göre bekele.

Ama bir sorun var bir dakika bekle.

Sülüklü pancarı ustalık ister.

²⁸ Kilis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "Kilis Mutfağı", Erişim 04.11.2022, (2022b).

²⁹ Fethullah Yıldız vd., "Destinasyon Çekicilik Unsuru Olarak Gastronomi Turizmi: Kilis İli Örneği", *III.Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, ed. Özcan Bayrak, 576.

³⁰ Kilis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, "Kilis Mutfağı", Erişim 04.11.2022, (2022b).

³¹ Melda Akbaba vd., Fatih.Gastronomi Turizmi Kapsamında Üniversite Öğrencilerinin Kilis Mutfağına Yönelik Algıları", *Social Sciences Studies Journal* 4/19 (2018), 2074.

³² Alptekin, "Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak", 69.

³³ Raife Tuncay Belgin, *Geçmişten Günümüze Kilis Yemekleri* (Kilis: Kilis Valiliği 2014); M. Faruk Bayrak, *Soframda Anadolu Güneydoğu Anadolu Yemekleri* (İstanbul: Alfa Yayınları,(2015) ; Nevin Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri* (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2015) ; Alptekin, "Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak", (Nisan 2021) ; Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü, *Geçmişten Günümüze Kilis Yemekleri*, Erişim 04.11.2022, (2022c) ; Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü, *Bulamaç*, Erişim 04.11.2022 (2022d).

³⁴ Memet Yaşar Üzel, "Sülüklü Pancar" Erişim 04.11.2022, (2017).

Her avradın kârı değildir, yapmak.

Kekre olur iyi yapılamazsa,

İnsanın ağzını çalar bu pancar.

Önce bir ustadan öğrenilecek,

Çünkü senede bir mutlak yinecek,

Faydaları sayılmakla hiç bitmez.

Lokman hekimin yiyin dediğinden.

Önce kuşkanada öldürülecek,

Arasına çimdik çimdik bulgur,

Kırmızı toz biber de serpilecek.

Zeyiti tavlıyıp, soğan ölecek,

Cayırtısı ta komşuya gidecek.

İşte süslüklü pancarı bişecek.

Dövme Çorbası bir diğer adıyla Soğuk Çorba; dövme, yoğurt, yumurta, un, yağ, nane, tuz kullanılarak hazırlanmaktadır (Ek. 4). Dövme çorbası ilk yapıldığında sıcak sonra soğuk olarak tüketilmektedir.

Tatlı Malhita Çorbası; kırmızı mercimek, pirinç, soğan, toz veya kırmızı pul biber, yörede üretilen zeytinyağı ile birlikte kimyon kullanılarak hazırlanan yöresel bir yemektir (Ek. 5).

Ana Yemekler

Acur Mutayana; Kilis ilinde yazın yetiştirilen tüylü acur olarak isimlendiren sebze ile yapılmaktadır. Söz konusu yemek tüylü acur, kuşbaşı et, nohut, yoğurt (koyun), zeytinyağı, yumurta, un, tuz, karabiber, kuru nane kullanılarak hazırlanmaktadır. Acur Mutayana yaz mevsiminde yapılan yemek olmasıyla birlikte kışın kabak kullanılarak da tüketilmektedir (Ek.6).

Altı Ezmeli ya da Ezmeli Kebap; kıyma, domates, yeşil ya da kırmızıbiber, kuru soğan, karabiber, kırmızı pul biber, tuz ve maydanoz kullanılarak hazırlanmaktadır. Altı Ezmeli kebab özellikle yaz aylarında yörede yetiştirilen sebzelerle birlikte mangalda, mahalle taş fırınlarında veya kasaplarda sipariş üzerine pişirilmektedir. Sebzelerle ezme hazırlanarak üzerine kebab şeklinde pişirilen kıymalar bölünerek eklenir ve maydanozla süslenerek servis edilen bir yemektir (Ek.7).

Bayram Kızartması; kuşbaşı, sıvı yağ, domates ve biber salçası, soğan, karabiber ve tuz kullanılarak hazırlanan yöresel bir yemektir (Ek.8).

Çökelek Semseği; çökelek, taze soğan, taze nane, kırmızı pul biber, yumurta, tuz ve zeytinyağı kullanılarak pide fırınında mayalı hamur kullanılarak hazırlanmaktadır. Semseğin içeriğine çökelek yerine lor peyniri konulduğunda Lor Semseği olarak adlandırılmaktadır (Ek.9).

Çürütme; aslında bayat ekmekleri değerlendirmek üzere Kilis ilinde yaygın olarak mahalle taş fırınlarında yapılan pide ekmek, zeytinyağı, sarımsak, limon veya yörede yetiştirilen üzümünden elde edilen koruk suyu, kuru nane, domates ve biber salçası kullanılarak hazırlanan bir yemektir (Ek.10).

Dolma, Kilis ilinde biber, patlıcan, acur ve kabak sebzeleri kullanılarak pirinç, firik veya bulgurla hazırlanmaktadır. Kilis ilinde dolma pişirirken dolma tenceresinin altına koyunun kaburga kemikleri yerleştirilerek, lezzetinin dolmaya geçmesi sağlanmaktadır.

Eğği Dolması ya da Kaburga Dolması; kuzu kaburgası, pirinç, çam fıstığı, Antep fıstığı, badem, sade veya sıvı yağ, süt, karabiber, siyah kuş üzümü, tarçın ve tuz kullanılarak hazırlanan önemli bir davet yemeğidir (Ek.11). Yöreden yöreye değişiklik göstermekle birlikte iç pilavına kıyma veya ciğer de eklenmektedir. Eğği dolması Süryani, Rum ve Türk mutfak kültürlerinde kendilerine göre önemli veya kutsal günlerinde yapılan bir yemektir.

Ekmek Aşı; Anadolu'da ekmeğin kutsal olması nedeniyle bayat ekmeklerin değerlendirilerek yapıldığı birçok yemek mevcuttur. Ekmek aşı da Çürütme yemeğiyle aynı içerikte olmakla birlikte Ekmek Aşı yemeğinde sarımsak yerine soğan kullanılmaktadır (Ek.12).

Ekşili Kebap; kıyma, arpacık soğanı (Kilis ilinde kısa soğan olarak da bilinmektedir.), domates, domates ve biber salçası, nar ekşisi, karabiber, tuz ve mahalle taş fırınlarından pide ekmek kullanılarak yapılan ekşiliği yoğun bir yemektir (Ek.13).

Ekşili Sarımsak Aşı; kuşbaşı et, taze sarımsak, domates ve biber salçası, koruk suyu tuz ve zeytinyağı konularak hazırlanan kış aylarında tüketilen bir yemektir.

Et Balığı; Kilis yöre halkı için eski dönemlerde yolculuk yemeği olarak da benimsenen kıyma, un veya bayat ekmek, sarımsak, kimyon, kişniş, karabiber, kırmızı pul biber ve tuz kullanılarak hazırlanan bir yemektir (Ek.14).

Fırın Yapması; Kilis ilinde sitti simidi veya simit olarak adlandırılan köftelik ince bulgur, köftelik et, zeytinyağı, domates ve biber salçası, kuru nane, tuz, kimyon, soğan ve iç yağı kullanılarak mahalle fırınlarında pişirilen bir yemektir (Ek.15).

Firik Aşı ve Firik Pilavı; buğdayın başakları sararmadan henüz yeşilken toplanarak köz ateşinde pişirilmesi, saplarından ayrılması ve kabuğundan soyularak işlenmiş hâline firik adı verilmektedir. Firiğin toprağın üstünde közlenmesi nedeniyle yoğun bir is veya köz kokusuyla kendine has bir lezzeti bulunmaktadır. Kilis ilinde firik aşı; tikeli firik pilavı olarak da adlandırılmakta, firik, bulgur, nohut, kuşbaşı et, sadeyağ veya tereyağı, tuz ve karabiber kullanılarak hazırlanmakta bulgur pilavı yerine ya da bulgurla birlikte pişirilmekte ve firik dolmalarda da kullanılmaktadır (Ek.16).

İç Katması; simit, soğan, domates ve biber salçası, nar ekşisi, koruk suyu, sumak suyu ya da limon, tuz ve zeytinyağı kullanılarak hazırlanan ekşisi yoğun, mevsimine göre haşlanmış lahana, asma yaprağı veya turşu ile tüketilen bir yemektir (Ek.17).

Kırk Semseği ya da Hayrat Semseği; un, pirinç, kuru soğan, kıyma, karabiber, tuz, zeytinyağı, mahlep ve maya ile kızartılarak hazırlanan bir yemektir (Ek.18). Kırk semseği Kilis ilinde ölünün 40. gününde yapıp dağıtılmasından dolayı kırk ve hayrat yemeği olarak dağıtılmasından dolayı hayrat adını almıştır. Bununla birlikte Pilavlı Börek ya da Tava Semseği olarak da adlandırılmaktadır. Kilis ilinde semseğin kokusu ne kadar çok yayılırsa o kadar çok sevap alınır bu nedenle tava da kızartılarak kokunun yayılması sağlanır inancı hâkimdir.

Kilis Kebabı; patlıcan, kıyma, yeşilbiber, domates, domates ve biber salçası, sıvı yağ veya tereyağı, arpacık soğan veya kuru soğan, nar ekşisi, karabiber ve tuz kullanılarak hazırlanmakta ve pirinç pilavı ile birlikte tüketilmektedir (Ek.19).

Kilis Tava; kıyma, kuru soğan, domates, yeşil veya kırmızıbiber, karabiber, kırmızı pul biber ve tuz kullanılarak hazırlanan mahalle taş fırınlarında pişirilen bir yemektir. Kilis ilinde mevsimine göre etin altına kışın patates, yazın patlıcan dilimlenerek, üzerine domates biber yerleştirilerek pişirilmektedir (Ek.20). Etin suyu ile pişirilen patates ve patlıcan Kilis Tava'ya ayrı bir lezzet katmakta ve taş fırın pidesi ile tüketilmektedir.

Kübbül Müşfiye; ince bulgur (simit), kıyma, iç yağı, kuru soğan, ceviz içi, kuru nane, kırmızı pul biber, tarçın ve karabiber kullanılarak mangalda meşe kömürü ateşinde pişirilerek hazırlanmaktadır (Ek.21).

Lebeniye; kuzu eti, nohut, pirinç, koyun yoğurdu, kuru nane, yumurta, un veya nişasta, sıvı yağ ve tuz ile hazırlanan bir yemektir (Ek.22). Kilis ilinde lebeniye, bulgur pilavı veya firik pilavı ile servis edilmektedir. Lebeniye malzemelerinde parça kuzu eti yerine kıyma konulması hâlinde Kel Lebeniye olarak adlandırılmaktadır.

Mıkla ya da Yoğurt Yumurta; yumurta, sadeyağ, tereyağı veya zeytinyağı, yoğurt, sarımsak, tuz ve kırmızı pul biber kullanılan önce yoğurt üzerine yumurta pişirilip konularak hazırlanan bir yemektir (Ek.23).

Müceddere; Kilis ilinde Müceddere olarak isimlendirilen mercimekli aş yeşil mercimek, pilavlık bulgur, kırmızı pul biber, zeytinyağı, kuru soğan, tuz kullanılarak hazırlanmaktadır (Ek.24). Müceddere yemeklerin yanında pilav olarak sunulduğu gibi ana yemek olarak taze soğan, turşu, ayran ile birlikte tüketilmektedir.

Mütevami; Kilis ilinde kabak dolması yapıldıktan sonra kabak içlerini değerlendirmek üzere zeytinyağı, sarımsak, dolmadan çıkan kabak içi, kırmızı pul biber ve tuz eklenerek hazırlanan bir yemektir.

Orman; koyun kuşbaşı et, nohut, koyun yoğurdu veya süzme yoğurt, sadeyağ, yumurta, un veya nişasta, haspir, karabiber ve tuz kullanılarak hazırlanan bir yemektir (Ek.25).

Oruk; köftelik et, iç yağı, simit, kuru soğan, sarımsak, kuru nane, kekik, tuz, kırmızı pul biber ve karabiber kullanılarak mangalda meşe kömürü ateşinde pişirilerek hazırlanmaktadır (Ek.26).

Oruk Kebabı ya da Simit Kebabı; kıyma, simit (ince bulgur), kuru soğan, domates, yeşil veya kırmızıbiber, karabiber, kırmızı pul biber ve tuz kullanılarak hazırlanan oruklar kıyma şiş kebabı şekli verilerek mahalle taş fırınlarında eya kasaplarda sipariş üzerine pişirilmektedir (Ek.27).

Öcce; özellikle yörede yetiştirilen yeşil sebzelerle taze soğan, taze sarımsak, maydanoz, taze nane, yumurta, kırmızı pul biber, kimyon, kişniş, un, tuz ve zeytinyağı kullanılarak hazırlanan hem sıcak hem de soğuk olarak tüketilebilen bir yemektir (Ek.28). Kilis ilinde Öcce yapmak için düz satıh üzerinde yuvarlak yuvaların olduğu Öcce Tavası (Ek.29) olarak adlandırılan özel bakır tavalarda kullanılmaktadır.

Pimpirim Kavurma; semizotu Kilis ilinde pimpirim olarak adlandırılmakta yörede yaz aylarında yetişmektedir. Pimpirim kavurma; semizotu, kıyma, soğan, domates ve biber salçası, zeytinyağı, karabiber ve tuz ile hazırlanmaktadır (Ek.30).

Simit Aşı; simit, zeytinyağı, tereyağı, tuz, kuru soğan, kırmızı pul biber ve domates salçası kullanılarak hazırlanmaktadır (Ek.31).

Sucuk Hamra, koyun bağırsağı, pirinç, kıyma, karabiber, tuz ve zeytinyağı kullanılarak hazırlanmakta Mumbur olarak da adlandırılmaktadır. Kilise özgü Sucuk Hamra diğer yörelerde yapılan ve Mumbur dolması olarak adlandırılan yöresel yemekten en önemli farkı bağırsağın doldurulduktan sonra yağda kızartılmasıdır (Ek.32). Kilis ilinde bağırsaklar doldurulurken mahbara denilen özel bir alet kullanılmakta ve hazırlanan iç Mahbara aracılığıyla bağırsağa doldurularak bağırsağın dışı içine doğru çevrilmektedir.

Şihl Mahşi, Kilis ilinde Dolmaların Şahı olarak nitelendirilen yöresel yemek tüylü acur veya kısa kabak, kıyma, toz kırmızıbiber, domates salçası, karabiber, nohut, maydanoz, soğan, zeytinyağı ve tuz kullanılarak hazırlanmaktadır (Ek.33). Şihl Mahşe nin diğer dolmalardan farkı acurun veya kabağın önceden kızartılarak doldurulması, içeriğinde pirinç ya da bulgur olmaması ve fırın tepsisine dizilerek fırında salçalı sos ile pişirilmesidir. Kilis ilinde Şihl Mahşe özellikle sarımsaklı yoğurt ile birlikte tüketilmektedir.

Şişberek, un, kıyma, koyun yoğurdu, yumurta, kuru soğan, karabiber, kırmızı pul biber, nane, sıvı yağ ve tuz kullanılarak mantı şekli hazırlanan sulu yoğurtlu yöresel bir yemektir (Ek.34).

Teşrübe, kuşbaşı et, patlıcan, kuru soğan, domates, domates ve biber salçası, yeşilbiber, sarımsak, yoğurt, pide ekmek, karabiber, zeytinyağı, sıvı yağ ve tuz kullanılarak hazırlanan yöresel bir yemektir (Ek.35).

Yoğurtlu Sarımsak Aşısı, kuşbaşı et, taze sarımsak, soğan, koyun yoğurdu, yumurta, un, tuz ve zeytinyağı konularak hazırlanan bir yemektir. Özellikle kış aylarında tüketilmektedir (Ek.36).

Salatalar

Has Cacığı, Kilis ilinde Hes olarak adlandırılan marulun cacığı sarımsak, yoğurt, kuru nane ve tuz ile hazırlanmaktadır (Ek.37).

Hıttı Cacığı, Batı Anadolu'da "Acur" diye bilinen sebze, Güneydoğu'da "Hıttı" olarak adlandırılmakta, hıttı, sarımsak, yoğurt, soğuk su, kuru nane ve tuz ile hazırlanmaktadır.

Koruk Salatası, Kilis ilinde koruk suyu; üzümler ham hâldeyken toplanarak elde edilmekte, Kilis mutfağı yemeklerinde ve salatalarında yoğun olarak kullanılmaktadır. Koruk salatası, koruk suyu, sarımsak, tuz, nane, kırmızı pul biber kullanılarak hazırlanmakta ve Müceddere gibi yemeklerin vazgeçilmezi olarak tüketilmektedir.

Koruk Terleme, Kilis ilinde korukların suyu çıkarılmadan tane koruklara toz kırmızıbiber, nane, limon suyu, su ve tuz eklenerek kapalı kaplarda çalkalanarak hazırlanan Terleme olarak da adlandırılan yöresel tat yapılmaktadır.

Taze Zahter Salatası, bahar aylarında yetişen ve dağ kekiği olarak bilinen Kilis ilinde zahter olarak adlandırılan zahterin salatası zahter, maydanoz, taze soğan, sarımsak, kırmızı pul biber, zeytinyağı, nar ekşisi ve tuz ile birlikte hazırlanmaktadır (Ek.38). Kilis ilinde zahterin salatası yapıldığı gibi kurutularak yemeklerde baharat olarak ve demlenerek çay olarak şifa niyetine yoğun olarak tüketilmektedir.

Tatlılar/Kurabiyeler

Bulamaç; Kilis ilinde yetiştirilen üzümlerden elde edilen pekmezele un, zeytinyağı, su ve ceviz içi kullanılarak hazırlanmaktadır.

Cennet Çamuru; tel kadayıf, tereyağı, kaymak, toz şeker, tarçın, pudra şekeri ve Antep fıstığı kullanılarak hazırlanan şerbetli bir tatlıdır (Ek.39).

Dullar Künefesi; Kilis ilinde havuç, toz şeker ve ceviz kullanılarak hazırlanan hafif ve yaygın olmayan bir tatlıdır.

Gerebiç; un, irmik, zeytinyağı, tereyağı, ceviz veya fıstık içi, tarçın, karanfil ve pudra şekeri kullanılarak hazırlanmakta (Ek.40), Kilis ilinde aktarlarda Gerebiç malzemesi olarak satılmaktadır.

Haytalya; buğday nişastası, süt, gül suyu ve su kullanılarak hazırlanmakta servis edilirken içerisine kırık buz ve soyulmuş Antep fıstığı eklenmektedir (Ek.41).

Kilis Katmeri; un, tuz, kaymak, tereyağı, pudra şekeri, tarçın, Antep fıstığı, toz şeker ve sıvı yağ kullanılıp, kızartılarak hazırlanan şerbetli bir tatlıdır (Ek.42). Kilis Katmeri gün içerisinde farklı öğünlerde tatlı olarak tüketilmektedir.

Mayanalı Kahke; Kilis ilinde mayana olarak adlandırılan anason, zeytinyağı, toz şeker, süt, kabartma tozu, susam, çörek otu ve un kullanılarak hazırlanan yöresel hamur işidir (Ek.43).

Pekmezli Hapısa; Kilis yöresel üzüm pekmezinin su ve nişasta ile birlikte kaynatılmasıyla edilmektedir (Ek.44).

Un Helvası; sadeyağ, un, şeker, su ve süt kullanılarak hazırlanan bir tatlıdır (Ek.45).

Züngül; Kilis ilinde üzüm pekmezi, su, şeker ve nişasta ile hazırlanan bastık, un, yumurta ya da kabartma tozu, zeytinyağı ve tarçın kullanılarak hazırlanmaktadır (Ek.46).

İçecekler

Menengiç Kahvesi; yabani fıstıktan üretilmekte ve Türk kahvesi ile aynı özellikte ve ölçülerde pişirilmektedir.

Meyan Şerbeti; meyan kökünün su ile birlikte işlem görmesiyle yapılmaktadır.

Diğer Yiyecekler ve Kışık Hazırlıklar

Bastık; üzüm, pekmez toprağı (havara veya ak toprak olarak da bilinmektedir.) buğday nişastasını, un kullanılarak bastık bezlerine serilip kurutularak elde edilmektedir (Ek.47).

Bastıklı Muska; bastıkların ceviz içi veya fıstık içi, tarçın, karanfil, toz şeker ile muska şeklinde sarılmasıyla hazırlanmaktadır (Ek.48).

Gün Pekmezi; şirelik üzüm ve pekmez toprağı kullanılarak şerbet elde edilir. Elde edilen şerbetler süzülerek tepsilere doldurulur ve güneşe konur. Güneşte suyu çekilen azalan şerbetler tepside tepsiye aktararak istenen kıvama gelince pekmez güneşten alınıp, süzülür ve tüketime hazır hâle getirilir (Ek.49).

Kahvaltılık Zahter; kırık leblebi, menengiç, karpuz çekirdeğı, kavun çekirdeğı, susam, kurutulmuş koruk veya çekilmiş sumak, kekik, kırmızıbiber ve kimyon malzemelerin kavrulup öğütülmesiyle yapılmaktadır. Zahterdeki baharatların karışımı isteğe bağlı olarak ayarlanmaktadır. Kilis kahvaltılık zahter Kilis ilinde üretilen zeytinyağı ile birlikte tüketilir (Ek.50). Kahvaltılarda sıcak pide önce zeytinyağına sonra zahtere batırılarak kendine has yeme şekli bulunmaktadır.

Sadeyağ; Osmanlı mutfağında rugan-ı sade olarak adlandırılan sadeyağ tereyağının eritilip köpüğü ve tortusunun alınmasıyla elde edilmektedir. Kilis mutfağında önemli bir yere sahip olan sadeyağ birçok yemekte kullanılarak yemeğin özelliğine göre gevrek ve lezzetli olmasını sağlamaktadır.

Sucuk Hapıması; Şirelik üzüm, buğday nişastasını, pekmez toprağı, ceviz içi, sucuk ipi kullanılarak hazırlanmaktadır. Gün pekmezinde olduğu gibi hapsa hazırlanır ve ıslatılan cevizler aralıklarla iplere dizilerek açık havada kurutulur ve hapısa batırılarak, yüksekçe bir yere asılarak güneşte kurutulur. Kuruyan sucuk hapıması bez torbalarda saklanır (Ek.51).

Kuru İncir, Kilis ilinde incir “hayir” olarak adlandırılmakta zeytin bahçelerinde ve tarlaların sınırlarında incir ağaçları bulunmaktadır. İklim özelliğine bağlı olarak farklı bir lezzeti olan incirler kışın tüketilmek üzere kurutulmaktadır.

Kilis ilinde özellikle kış hazırlıkları kapsamında domates ve biber salçasını, yumurta ayarı yapılarak tuzlu salamura peynir, yeşil zeytin ve siyah zeytin yapılmaktadır. Bununla birlikte kurutmalıklar kapsamında kışın kullanmak üzere dolmalık patlıcan, biber ve acur yıkanıp iplere asılarak güneşli ve hava alan bir yerde kurutulmakta ve bez torbalara konularak nemsiz ve serin yerde muhafaza edilmektedir. Kilis mutfağında aynı zamanda domates ve bamyalarda kurutularak mevsimi dışında yemeklerde kullanmak üzere hazırlanmaktadır. Aynı zamanda turşular yemeklerin vazgeçilmezi olarak Kilis mutfağında önemli bir yere sahiptir. Kilis mutfağında lahana, hıttı, marul, sarımsak ve biber turşusu öncelikli olarak hazırlanmaktadır.

KİLİS MUTFAĞINDA GELENEK VE GÖRENEKLER

Kilis halk kültüründe dini günler, bayramlar, düğünler, cenaze ve özel günlere bağlı olarak bulunan ritüellerde Kilis mutfağının önemli bir yeri bulunmaktadır. Söz konusu ritüellerde Kilis mutfağında yapılan yiyecekler aşağıdaki gibidir.

Doğum; her kültürde çeşitli törenlerle kutsallaştırılan bir durumdur. Kilis ilinde yeni doğum yapmış anneye pirinç çorbası verilmekte, gelen misafirlere gerebiç, kahke ve kaynar olarak adlandırılan lohusa şerbeti ikram edilmektedir.³⁵

Doğumun kırkinci gününde yörede Lefse Hamamı olarak adlandırılan Lohusa Hamamı geleneği bulunmaktadır. Bu geleneğe göre doğumdan sonra 40 gününü tamamlayan annenin ilk hamamı yapılır ve hamama misafirler davet edilerek ikramlar sunulur. Hamamda lohusa kadına tarçın, karanfil, hindistan cevizi, zencefil gibi baharatlar aile varlıklı ise bal ile varlıklı değilse pekmez ile karıştırılarak Şüdütlü hazırlanmaktadır. Hazırlanan karışım lohusaya hem yedirilmekte hem de tüm vücuduna sürülmektedir. Bununla birlikte Kilis'te çocuğun ilk saç kesimi geleneğinde çocuğun kesilen saç ağırlığının altın ya da gümüş karşılığı kadar para ihtiyaç sahiplerine dağıtılmaktadır.³⁶

Diş Hediği; bebeklerin ilk dişinin çıktığı zaman dişlerinin buğday tanesi gibi düz çıkması için Kilis ilinde hazırlanmaktadır.³⁷ Diş hediği geleneğinde buğday, nohut, türlü çerez ve şekerlemeler bir tepsi içerisinde hazırlanmakta ve eş, dost, akrabalar davet edilmektedir. Bebeğin dişinin çıktığını ilk fark eden kişi bebeğe hediye almakta ve bebeğin önüne ayna, makas gibi meslekleri simgeleyen malzemeler konularak bebeğin eline ilk aldığı nesnenin mesleğini işaret edeceği anlaşılmaktadır. Daha sonra bebeğin başından haşlanmış buğday saçılarak misafirler dua ve iyi temennilerle diş hediğinden yemektedir.³⁸

Ölüm durumlarında cenaze evinde yemek pişirilmez. Genellikle eş, dost, akrabalar tarafından zeytinyağlı olmayan yemeklerle lahmacun, tepsi yemekleri gibi hazır yemeklerle birlikte baklava getirilerek cenaze evindekilere dağıtılır. Buna 'kazma takırtısı' denmektedir. Baş sağlığına gelenler genelde evin ihtiyacını belirleyerek şeker, çay gibi gıdalar götürürler. Cenazenin birinci günü evde irmik helvası ve ekme ikram edilmektedir.³⁹

Ramazan Bayramı; Kilis ilinde oruç ayının ilk günü otuz gün tesbih çekilecek diye iftarda keşkek yapılmakta, sahurda ise kahvaltılıklar, börekler ve akşamdan kalan yiyecekler tüketilmektedir. Bayramda genelde orman yemeği yapılmaktadır.⁴⁰ Bununla birlikte bayram yemeği olarak yoğurtlu köfte, ekşili köfte, dolma bastırma ve bamya yemekleri de yapılmaktadır. Bunun sebebi ise bayram ziyaretleri kapsamında her gidilen evde misafirlerin farklı yemeklerle karşılaşmaktır. Kilis ilinde Ramazan Bayramından yaklaşık 10 gün önce kadınların imece usulü yapılan gerebiç ve kahkeler tüm evlerde misafirlere ikram edilmektedir.⁴¹ Gerebiç ve kahkeler ramazan ayında geç saatlere kadar açık olan mahalle taş fırınlarında pişirilmektedir. Bununla birlikte iftar sonrası hemen hemen tüm esnaf sahura kadar dükkânlarını açık tutmaktadır.

Kurban Bayramının; birinci günü Kilis ilinde kahvaltı kurban eti ile yapılır. Bayram namazından sonra kurban kesimi yapıp ilk olarak sakatatları mangalda pişirilir ve etinden bir parça çıkarılıp kavurma yapılır. Gelen misafirlere oruk, şişkebab, Kilis tava, lahmacun gibi et yemekleri ikram edilir. Tatlı olarak baklava, kahke veya gerebiç ikram edilmektedir.⁴²

³⁵ Nevin Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri* (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2015), 20-21.

³⁶ Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, 21; Fatih Yıldız vd., "Geleneklerin Aktarım Sürecinde Mutfak Kültürünün Rolü: Kilis Örneği", *Researcher: Social Science Studies*, 6/2, (2018), 116.

³⁷ Alptekin, "Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak", 165.

³⁸ Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, 22.

³⁹ Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, 29; Yıldız vd., "Geleneklerin Aktarım Sürecinde Mutfak Kültürünün Rolü: Kilis Örneği", 116.

⁴⁰ Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, 30-31.

⁴¹ Yıldız vd., "Geleneklerin Aktarım Sürecinde Mutfak Kültürünün Rolü: Kilis Örneği", 116.

⁴² Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, 32; Yıldız vd., "Geleneklerin Aktarım Sürecinde Mutfak Kültürünün Rolü: Kilis Örneği", 118.

Düğün; günümüzde çeşitli nedenlerden dolayı olmamakla birlikte eskilerde Kilis ilinde düğünler 3 gün sürmektedir. İlk gün düğünde çok zahmetli olmayacak şekilde ya etli sebze yemeği veya lahmacun yaptırılmaktadır. İkinci ve üçüncü gün yemeğin etli olmasına ve pilav türleriyle desteleyecek nitelikte olmasına dikkat edilerek genelde et kavurma ekşili yahni, etli firik pilavı, keşkek, et kızartma, kuru fasulye, etli pilav gibi yemekler yapılmaktadır. Bununla birlikte düğünde yapılan yemeklerin doyurucu nitelikte olması için mevsimine göre lahana veya yaprak sarma ve dolmalarda yapılmaktadır.⁴³

Aşure Günü; tüm şehirlerde olduğu gibi Kilis ilinde de Muharrem ayının onuncu gününde baklagiller, hububat, çerez ve kuru, yaş meyvelerle birlikte menengiç ve pekmez katılarak hazırlanan aşureler tüm komşulara dağıtılmaktadırlar.

Lebeniye günü; her yıl nisan ayının son cuma günü Kilis iline bağlı Oylum köyünde büyük kazanlarda lebeniye pişirilerek şenlik havasında gelen misafirlere ikram edilmektedir.

Kandil ve Mevlit günlerinde Kilis ilinde zahmeti fazla olmayan yemek, lahmacun, tavuklu pilav veya helva ekmek dağıtılmaktadır.⁴⁴

KİLİS MUTFAĞINDA COĞRAFİ İŞARETLİ ÜRÜNLER

Coğrafi işaretler, yöresel değerlerle yörenin kültürel mirasını koruyarak, yöresel anlamda tarımla ilişkili çalışmaları destekleyerek, coğrafi işaret almış ürünlerin bulunduğu coğrafyanın tanıtımı kapsamında katkıda bulunmaktadır.⁴⁵ Coğrafi işaret, belirgin bir şekilde yerel kökene sahip olan ve kalitesini, ününü ilgili yöresel kökenden alan ürünlerin işaretleri şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁶ Coğrafi işaretler mahreç işareti veya menşe adı olmak üzere iki şekilde tescil edilmektedir. Mahreç işareti olarak tescil edilebilmesi için; ürünün coğrafi sınırları belirlenerek asli özelliklerini söz konusu coğrafi alandaki doğal ve beşerî faktörlerden alan ürünün üretimi, işlenmesi ve diğer faaliyetlerden en az birinin ilgili coğrafi alanın sınırlarında yapılması gerekmektedir. Menşe adı olarak tescil edilebilmesi için; mahreç işareti tescilinden farklı olarak tüm işlemlerin ilgili coğrafi alanda gerçekleşmesi gerekmektedir.⁴⁷ Türk Patent Kurumuna göre coğrafi işaretler, işlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar, peynirler, yiyecekler için çeşni/lezzet vericiler, soslar ve tuz, çikolata, şekerleme ve türevi ürünler, alkolsüz içecekler, tereyağı dâhil katı ve sıvı yağlar, yemekler ve çorbalar, fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar olarak ürün gruplarına ayrılarak mahreç işareti veya menşei adı almaktadır. Kilis ilinde coğrafi işaretli ürünler ve coğrafi işaret kapsamında başvuru yapılan ürün grupları Ek. 52 de gösterilmektedir.⁴⁸

Ek.52' de görüldüğü üzere Kilis Katmeri, Cennet Çamuru, Kilis Kırk Semseği, Kilis Tava, Kilis Zeytinyağı, Kilis Şıhıl Mahşe Kilis ilinin fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar, yemekler ve çorbalar, tereyağı dâhil katı ve sıvı yağlar ürün grubundaki mahreç işaretli ürünlerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte Kilis Ekşili Kebabı, Kilis Horoz Karası Üzümlü, Kübbül Müşfiye, Öcce Kilis ilinin yemekler ve çorbalar, işlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar ürün grubundaki mahreç işaretli ürünleri başvuru aşamasındadır.

⁴³ Alptekin, "Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak", 171; Yıldız vd., "Geleneklerin Aktarım Sürecinde Mutfak Kültürünün Rolü: Kilis Örneği", 119.

⁴⁴ Halıcı, *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*, 32.

⁴⁵ Bilge Şentürk, *Coğrafi İşaretlerin Ekonomik Etkileri: Mikro ve Makro Açından Bir Değerlendirme* (Muğla: Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2011), 17.

⁴⁶ Ahmet Şahin – Yeşim Meral, "Türkiye'de Coğrafi İşaretleme ve Yöresel Ürünler", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 5/2, (2012) 89.

⁴⁷ Türk Patent ve Marka Kurumu, Erişim 04.11.2022 (2022a).

⁴⁸ Türk Patent ve Marka Kurumu, Erişim 04.11.2022 (2022b).

SONUÇ

Kilis ili bulunduğu coğrafi konum ve sahip olduğu iklim özellikleri nedeniyle kendine has özel bir mutfağa sahiptir. Kilis mutfağında Türk mutfağıyla birlikte Halep mutfağının etkileri kendini özellikle yemek isimlerinin Arapça olmasında göstermektedir. Özellikle son yıllarda Suriye'deki iç savaş nedeniyle yaşanan göçle birlikte Halep mutfağı Kilis ilinde kendine önemli bir yer edinmiş durumdadır. Bu kapsamda Kilis mutfağı yemek envanterinin çıkarılması ve yemek kültürünün gelecek nesillere bir miras niteliğinde sürdürülebilirliğinin sağlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akbaba, Melda - Özel, Gamze - Yıldız, Fatih. "Gastronomi Turizmi Kapsamında Üniversite Öğrencilerinin Kilis Mutfağına Yönelik Algıları". *Social Sciences Studies Journal*. 4/19 (2018) 2072-2079.
- Akbaba, Melda-Özel, Gamze. "Kilis İli Yöresel Yemeklerinde Suriye Göçünün Gölgesi". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 8/2 (2020), 971-982.
- Aksözlük, "Mutfak", (Erişim 25.11 2022), <http://aksozluk.org/mutfak>
- Alptekin, Zeynep Dilek. "Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 14/77 Nisan (2021) 163-174.
- [Bayrak, M. Faruk, *Soframda Anadolu Güneydoğu Anadolu Yemekleri*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1.Baskı, 2015.](#)
- Belgin, Raife Tuncay. *Geçmişten Günümüze Kilis Yemekleri*. Kilis: Kilis Valiliği, 2014.
- Beşirli, Hayati. "Yemek, kültür ve kimlik". *Milli Folklor* 22/87 (2010), 159-169.
- Can, İpek İtir - Ağcakaya, Hilal. "Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Mutfak Kültürünün Sürdürülebilirliği: Türkiye'deki Gastronomi Müzeleri Örneği". *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research* 3/4 (Aralık 2019), 788-804.
- Cihangir, İsa Serhan- Gökçe, Fikret- Sunar, Halil. "Gelenekselden Evrensel Kültürel Bir Olgu Yemek: Osbar da Mimbar Dolması". *Social Sciences Studies Journal* (2017), 1373- 1384.
- Civitello, Linda. *Mutfak & Kültür İnsanın Beslenme Tarihi* Çev. Z. Nilüfer Nahya ve Saim Örnek Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2019.
- Düzgün, Ertuğrul - Özkaya Durlu, Fügen. "Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 3/1, (2015), 41-47.
- [Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Müzeleri](#). "Öcce Tava", (Erişim 25.11.2020)https://www.facebook.com/gbbmuzeleri/photos/a.667424803269279/3327645110580555/?type=3&paipv=0&eav=Afa6lDH_hGaCE_HnwoPDTJ5Vz51itxwikw0rHEiar_NQ6Q3K7hcwuaenjLdXUohqHc0&_rdr
- Gökçe, Nazlı. "Türkiye' de Yöresel Mutfaklar", ed. Ebru Zencir. *Yöresel Mutfaklar* Anadolu Üniversitesi Yayınları Eskişehir:2016.
- Güler, Sibel. "Türk Mutfağının Değişim Nedenleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme". I. *Ulusal Gastronomi Sempozyumu ve Sanatsal Etkinlikler* Antalya, (4-5 Mayıs, (2007), 18-28.
- Güler, Sibel-Olgaç, Serkan. "Lisans Düzeyinde Eğitim Gören Öğrencilerin Türk Mutfağının Tanıtım ve Pazarlanmasına İlişkin Görüşleri (Anadolu Üniversitesi Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu Örneği)". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (Haziran 2015), 1-15.

- Gürdal, Mehmet. *Türkiye Turizm Coğrafyası- Profesyonel Turist Rehberi ve Gezi Kılavuzu*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım, 2014.
- Halıcı, Nevin. *Güney Doğu Anadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Yemekleri*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2015.
- Karademir, Diyar - Doğan, Mesut. “Kilis İlinde Arazi Kullanımında Meydana Gelen Değişimler”. *Journal of Awareness* 4 (2019), 329-342.
- Karademir, Diyar. *Kilis İlinin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü. “Bulamacı”. (Erişim 04.11.2022d). <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61788/bulamaci.html>
- Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü. “Geçmişten Günümüze Kilis Yemekleri”. (Erişim 04.11.2022c). <https://kilis.ktb.gov.tr/Eklenti/96242,yeniyecekkitabipdf.pdf?0&tag1=3A2B44BA2617ADDB8A6E50C38CCCFC9CB9C61FBE&crefer=D69ED797B7DF037D56FF1D55C48707CAC043C431D9C1A1AF78857A635CF41DA>
- Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü. “Genel Bilgiler”. (Erişim 04.11.2022a). <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61652/genel-bilgiler.html>
- Kilis İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Kilis Mutfağı, Erişim 04.11.2022b). <https://kilis.ktb.gov.tr/TR-61780/kilis-mutfagi.html>
- Kilis Sufrası, “Acur Mutayana”, (Erişim 25.11.2022). <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3736330699739990&set=pcb.3736330983073295>
- Kilis Sufrası. “Bastık”. (Erişim 25.11.2022). <https://www.facebook.com/photo/?fbid=482259957267139&set=pb.100064494167980.-2207520000>
- Kilis Sufrası. “İç Katması”. (Erişim 25.11.2022). <https://www.facebook.com/photo/?fbid=848314695208286&set=pcb.848314825208273>
- Kilis Sufrası. “Un Helvası”. (Erişim 25.11.2022), <https://www.facebook.com/photo?fbid=4131416043564785&set=pcb.4131417440231312>
- Long, Lucy M. *Culinary Tourism (Material Worlds)*. Lexington: The University Press of Kentucky, 2004.
- Özel, Gamze -Yıldız, Fetullah - Akbaba, Melda. “Yöresel Yemeklerin Restoran Menülerinde Yer Alma Düzeyinin Belirlenmesi: Kilis Mutfağı Örneği”. *Kesit Akademi Dergisi* 11 (2017), 351-364.
- Özen Eratalay, Sevdâ. “Batı Anadolu Yörüklerinde Yemek ve Mutfak Terimleri I: Yemek Adları ve Mutfak Gereçleri”. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3, (2019). 11-34.
- Sözlük. “Mutfak”. (Erişim 25.11.2022). <https://sozluk.gov.tr/>
- Şahin, Ahmet - Meral, Yeşim. “Türkiye’de Coğrafi İşaretleme ve Yöresel Ürünler”. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 5/2 (2012), 88-92.
- Şahin, Ayşe-Özer, Burcu Şefika. “Beslenme Kültüründeki Farklılıkların Bayan Tüketicilerin Gıda Ürünleri Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkileri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 21/1 (Temmuz 2016), 127-145.

- Şengül, Serkan-Türkay, Oğuz. “Doğu Karadeniz Mutfak Kültürünün Sürdürülebilirliği Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. Doğu Karadeniz Bölgesi Sürdürülebilir Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı. Ed.Uğur Akdu. Gümüşhane: 2015.
- Şenol, Fazıl. *Türkiye Turizm Coğrafyası ve Dünya Kültürel Mirası*. Ankara: Detay Yayıncılık. 2016.
- Şentürk, Bilge. *Coğrafi İşaretlerin Ekonomik Etkileri: Mikro ve Makro Açısından Bir Değerlendirme*. Muğla: Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2011.
- Talas, Mustafa. “Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz’e Göre Türk Yemekleri”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18, (2005), 273-283.
- Tezcan, Mahmut. *Türk Yemek Antropolojisi*. Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Timothy, Dallen. J.- Ron, Amos. S. “Understanding Heritage Cuisines And Tourism: Identity, Image, Authenticity and Change”. *Journal of Heritage Tourism* 8/2-3 (2013), 99- 104.
- Türk Patent ve Marka Kurumu. (Erişim 04.11.2022a). <https://ci.turkpatent.gov.tr/sayfa/co%C4%9Frafii%C5%9Faret-nedir>
- Türk Patent ve Marka Kurumu. (Erişim 04.11.2022b). <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografii-isaretler/liste?il=79>.
- Türkiye Kültür Portalı. “Haytalya”. (Erişim 25.11.2022). <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/neyenir/haytayla>
- Türkiye Kültür Portalı. “Sucuk Hapısı”. (Erişim 25.11.2022). <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/kilis/neyenir/sucuk-hapisasi>
- Üzel, Memet Yaşar. “Sülüklü Pancar”. (Erişim 04.11.2022). <http://kentgazetesi.biz/suluklu-pancar/>
- Ye-Mek.net. “Kıymalı Semizotu Yemeği”. (Erişim 25.11.2022). <https://ye-mek.net/tarif/kiymali-semizotu-yemegi>
- Ye-Mek.net. “Marul Cacığı”. (Erişim 25.11.2022). <https://ye-mek.net/tarif/marul-cacigi>
- Yıldız, Fatih - Akbaba, Melda - Özel, Gamze-Aydın, Melih. “Geleneklerin Aktarım Sürecinde Mutfak Kültürünün Rolü: Kilis Örneği”. *Researcher: Social Science Studies* 6/2 (2018), 113-122.
- Yıldız, Fethullah - Akbaba, Melda - Özel, Gamze. “Destinasyon Çekicilik Unsuru Olarak Gastronomi Turizmi: Kilis İli Örneği” *III.Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, ed. Özcan Bayrak. 575-583, Kayseri: Assos Congress, 2017.

EKLER

Ek. 1 Ekşili Malhita

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 2 Kölük Aşı

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 3 Sülüklü Pancar

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 4 Dövmce çorbası

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 5 Tatlı Malhıta

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 6 Acur Mutayana

Kaynak: Kilis Sufrası (2020),

Ek. 7 Altı Ezmeli ya da Ezmeli kebab

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 8 Bayram Kızartması

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 9 Çökelek Semseği

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 10 Çürütme

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 11 Egeği Dolması ya da Kaburga Dolması

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 12 Ekmek Aşı

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 13 Ekşili Kebap

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 14 Et Balığı

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 15 Fırın Yapması

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 16 Firik Aşı ve Firik Pilavı

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 17 İç Katması

Kaynak: Kilis Sufrası (2014)

Ek. 18 Kırk Semseği ya da Hayrat Semseği

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 19 Kilis Kebabı

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 20 Kilis Tava

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 21 Kübbül Müşfiye

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 22 Lebeniye

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 23 Mıkla ya da Yoğurt yumurta

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 24 Müceddere

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 25 Orman

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùgù (2022c)

Ek. 26 Oruk

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùgù (2022c)

Ek. 27 Oruk Kebabı ya da Simit Kebabı

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùgù (2022c)

Ek. 28 Öcce

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 29 Öcce Tavası

Kaynak: [Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Müzeleri](#) (2020)

Ek. 30 Pimpirim Kavurma

Kaynak: Ye-Mek.Net (2020)

Ek. 31 Simit aşı

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 32 Sucuk Hamra

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 33 Şihl Mahşı

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 34 Şişberek.

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùęù (2022c)

Ek. 35 Teřrùbe

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùęù (2022c)

Ek. 36 Yoğurtlu Sarımsak Aşı

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùęù (2022c)

Ek. 37 Has Cacığı

Kaynak: Ye-Mek.Net (2020)

Ek. 38 Taze Zahter Salatası

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 39 Cennet Çamuru

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 40 Gerebiç

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 41 Haytalya

Kaynak: Türkiye Kültür Portalı (2022)

Ek.42 Kilis Katmeri

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 43 Mayanalı Kahke

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùgù (2022c)

Ek. 44 Pekmezli Hapısa

Kaynak: Kilis İl Kùltür Turizm Mùdùrlùgù (2022c)

Ek. 45 Un Helvası

Kaynak: Kilis Sufrası (2021)

Ek. 46 Züngül

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 47 Bastık

Kaynak: Kilis Sufrası (2020)

Ek. 48 Bastıklı Muska

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 49 Gün Pekmezi

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 50 Kahvaltılık Zahter

Kaynak: Kilis İl Kültür Turizm Müdürlüğü (2022c)

Ek. 51 Sucuk Hapıması

Kaynak: Türkiye Kültür Portalı (2022)

Ek. 52 Kilis Coğrafi İşaret Tescilli ve Başvuru Durumundaki Ürünler

Coğrafi İşaretin Adı	Başvuru Tarihi	Tescil Tarihi	Türü	Ürün grubu	Durumu
Kilis Katmeri	17.04.2014	27.11.2015	Mahreç İşareti	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Tescilli
Cennet Çamuru	10.11.2017	14.11.2018	Mahreç İşareti	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Tescilli
Kilis Kırk Semseği	21.09.2021	08.06.2022	Mahreç İşareti	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Tescilli
Kilis Tava	25.06.2021	02.02.2022	Mahreç İşareti	Yemekler ve çorbalar	Tescilli
Kilis Zeytinyağı	01.11.2019	04.02.2022	Mahreç İşareti	Tereyağı dâhil katı ve sıvı yağlar	Tescilli
Kilis Şıhlı Mahşe	03.09.2021	26.09.2022	Mahreç İşareti	Yemekler ve çorbalar	Tescilli
Kilis Ekşili Kebabı	29.11.2021		Mahreç İşareti	Yemekler ve çorbalar	Başvuru
Kilis Horoz Karası Üzümlü	17.11.2021		Menşe Adı	İşlenmiş ve işlenmemiş meyve ve sebzeler ile mantarlar	Başvuru
Kübbül Müşfiye	16.02.2022		Mahreç İşareti	Yemekler ve çorbalar	Başvuru
Öcce	08.04.2022		Mahreç İşareti	Yemekler ve çorbalar	Başvuru

Kilis, farklı kültürlerin bıraktığı miras üzerine şekillenmiş, Osmanlı döneminde ticari, kültürel ve sanayi alanında sağlanan gelişim ile otantik ve özgün bir şehir kimliğine bürünmüştür. Bu bağlamda; dil, gelenek-görenek, sosyo-kültürel, ekonomik ve idari yapı, edebî hayat ve daha birçok açıdan gerek akademik gerekse popüler ve aktüel araştırmalara konu olmuştur. Çalışmalar Kilis'in tarihi, kültürü, ekonomisi, Kurtuluş Savaşı sırasındaki mücadele, genel idari vaziyeti, ilmi hayatı, adet, gelenek-görenekleri, sosyolojik yapısı gibi başlıklarda bilgiler içermektedir. Bunların dışında yakın dönemde de arşiv çalışmalarıyla desteklenen, kültür envanteri, vakıflar, mimari yapı ve sanat tarihi ile ilgili araştırmalar yapılmıştır.

Elinizdeki eser ise mevcut çalışmaların sonucunu olarak eskiçağdan itibaren şehrin tarihsel gelişim süreci içerisinde iktisadi vaziyetini, coğrafi konumunu, demografisini, mimarisini, müzik, mutfak, tasavvuf, halk ve eğitim kültürünü, edebî mirasını ve ayrıca Kurtuluş Savaşı sırasındaki yerel mücadeleyi ele almaktadır.

